

A modern Magyarország (1848–1896)

IRTÁK MÁRKI SÁNDOR és BEKSICS
GUSZTÁV

A MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE
TIZEDIK KÖTET

*

SZERKESZTI
SZILÁGYI SÁNDOR

*

KIADJA
AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R. TÁRSULAT
BUDAPEST
Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat betűivel
1898

KIADÓI ELŐSZÓ.

Ide s tova három lustrum is elmúlt azóta, hogy a hazai történettudomány lelkes ápolója, *Ipolyi* Arnold, akkor besztercebányai s később nagyvárad püspök, mint a Magyar Történelmi Társulat elnöke, gyakran maga vezette a társulat választmányi üléseit.

Ily alkalmakkor többször említé előtté e sorok írója, hogy mennyire óhajtott s mennyire szükségesnek látná, ha a Magyar Nemzet Története a francia *Lacroix*-féle kiadásokhoz hasonló előkelő alak- s modorban látna napvilágot. Minden korszak az avval behatóan foglalkozó történetíró által feldolgozva és a régmúlt idők felelevenítve s magyarázva kiváló művészeink ecsetje és az egykorú emlékek képeinek és rajzainak sokasága által. A nagymérvű anyagi befektetéseket az ország egyházfejedelmeinek és főurainak hathatós támogatása mellett a Magyar Tudományos Akadémia útján vélte előteremthetőnek. A lánglelkű egyháznagy ez eszmét teljesen helyeselte és megvalósítását komolyan tervezte.

Azonban a kérlelhetlen halál már 1886-ban kiragadta számos barátja és tisztelője köréből és így mit sem tehetett ily nagyszabású mű kiadásának megvalósítására.

E sorok írója mindamellett hiven megőrizte a hazafias eszmét s midőn nemzetünk fennállásának ezredéve közeledett, elérkezettnek vélte az időt, hogy, bizva az ország széles rétegeinek a magyar történeti irodalom iránti meleg érdeklődésében s áldozatkészségében és birva a vezetése alatt álló „*Athenaeum*” irodalmi és nyomdai részvény-társulat támogató bizalmát, a százezreket igénylő vállalat megvalósításához hozzálasson, anélkül, hogy más istápolásra számíthatott volna, mint a mit a művelt magyar olvasó közönség könyvvásárlása biztosít.

A tizkötetes nagy történeti mű sikerének előfeltétele mindenesetre a *szerkesztő* személyisége volt s midőn ezen nehéz feladatot *Szilágyi* Sándor, a magyar történetírók nestora volt szíves elvállalni, a kiadó nyugodt lehetett, hogy oly mű fog a közönség kezébe kerülni, mely egyaránt meg fog felelni a legfokozottabb tudományos igényeknek épugy, mint a történelmi pártatlanság szempontjainak. Azon általános rokonszenv és barátság, melynek *Szilágyi* Sándor történetíróink körében osztályosa, lehetővé tette, hogy az egyes kötetek és korszakok megírását kiváló szakíróink: *Acsády* Ignác, *Angyal* Dávid, *Ballagi* Géza, *Beksics* Gusztáv, *Décsi* Lajos, *Fraknoi* Vilmos, *Fröhlich* Róbert, *Kuzsinszky* Bálint, *Marczali* Henrik, *Márki* Sándor, *Nagy* Géza, *Pór* Antal és *Schönherr* Gyula vállalták el, a kiknek díszes sorát *Vasary* Kolos bibornok-hercegprimás nyitja meg és koszorús költőnk *Jókai* Mór zárja be.

Százakra megy a művet ékesítő külön képek és mellékletek száma és sok ezer rajz díszíti s magyarázza a szöveget, melyek *Barabás* Miklós, *Benczúr* Gyula, *Dudits* Andor, *Eisenhut* Ferencz, *Feszty* Árpád, *Kriesch* Aladár, *Lotz* Károly, *Madarász* Viktor, *Munkácsy* Mihály, *Neogrady* Antal, *Spányi* Béla, *Székely* Bertalan, *Than* Mór, *Vágó* Pál. *Wagner* Sándor festői ecsetjének és *Ágota* Imre, *Cserna* Károly, *Dörre* Tivadar, *Dussek* Ede Adorján, *Goró* Lajos, *Háry* Gyula, *Heyer* G., *Huszka* József, *Jancsó* Lajos, *Kimnach* László, *Morelli* J., *Mühlbeck* Károly, *Révész* Imre, *Székely* Árpád, *Tury* Gyula és mások kiváló rajzónjának művészi alkotásai.

A nagy mű befejezése alkalmából csak kedves kötelességet teljesítek, ha az *Athenaeum* részvény-társulat nevében úgy a szerkesztőnek s az összes tudós íróknak, valamint a közreműködő művészeknek legőszintébb köszönetet mondok.

De mindenek felett hálás köszönetet kell hogy mondjon a kiadótársulat a nagy magyar olvasó közönségnek, mely hazafias érzületével, és megértve azon igazságot, hogy „a történelem a jövőről szóló tan”, lehetővé tette a nagy nemzeti emlékmű közrebocsátását.

Budapest, 1898 október 3.

Emich Gusztáv.

A SZERKESZTŐ ELŐSZAVA.

Azok után, miket *Emich* Gusztáv barátom a millennáris történet keletkezéséről elmondott, nincs más feladatomb, most, midőn a munka befejezve a közönség kezén van, mint a létrejövétel egy s más körülményeivel beszámolni. A megtisztelő bizalomnak, melylyel *Emich* engem kért fel a szerkesztés elvállalására, aligha volt más indoka, mint az, hogy boldogult *Ipolyi* püspök is, mint egyik szerkesztőre, rám gondolt. Nem igyekeztem kitérni a bizalom elől, de némi aggodással vállaltam el a szerkesztést.

Eddigi történeteink egy ember tollából kerültek ki: a *Palmáé, Katonáé, Virágé, Budayé, Fessleré, Mayláthé, Horváth Mihályé, Szalay Lászlóé s Szalay Józsefé*. Kétségtelen, hogy ez a munka egyöntetűségének javára válik, de ma, midőn a történeti anyag napfényre hozása oly óriási mérveket öltött, hogy okmánytárakból és monographiákból egész könyvtárak állanak a kutatók rendelkezésére, ezek áttanulmányozása és feldolgozása egy ember részéről legyőzhetetlen akadályokba ütközött volna, annyival inkább, mert az eredeti terv szerint a tíz kötetre tervezett, tehát az eddigieknél jóval terjedelmesebb munkát négy év alatt teljesen be kellett fejeznünk. Ennek a tervnek megvalósítása csak egy úton volt lehető: t. i. megnyerni azokat a szakembereket, kik mint specialisták, egyes korszakok történetével behatóan foglalkoztak s a feldolgozandó anyagot akkép osztani fel köztük korszakok szerint, hogy azok az ezer év történetének teljes, kimerítő képét nyújtsák. Természetesen az egyes korszakok festésében, jellemzésében mindenki saját meggyőződését követte s mi ezek megnyilatkozásának akkor sem álltuk útját, midőn a feldolgozásban vagy jellemzésben nem mindenben értettünk velük egyet.

Azt a kérdést, ha valjon elegendőnek tartjuk-e az irodalom útján hozzáférhető anyagot dolgozni fel, vagy a hiányok pótlására levéltári kutatások által teljesebbé tenni az anyagot, magukra a szerzőkre bíztuk, kik különben is legalkalmasabbak annak megítélésére, hogy nélkülözhetik-e a további forráskutatást vagy sem.

Az a névsor, melyet a három év előtt kiadott programmban közzétettünk, némi változásokat szenvedett. *Dr. Károlyi Árpád* és *dr. Thaly Kálmán*, legnagyobb sajnálatunkra a körülmények által kényszerítve, még jókorán visszaléptek úgy, hogy volt időnk e korszakok megírására más erőkről gondoskodni. Helyettük *dr. Acsády Ignác* úr vállalkozott, mint a ki ezen korszakoknak közgazdasági történetével és földrajzi leírásával sokat foglalkozott s e tárgyba vágó nagybecsű értekezései bizonyítékot nyújtottak arra, hogy a feladatot jó sikerrel fogja megoldani. S hogy mennyire igazunk volt, bizonyítja az a körülmény, hogy az Akadémia a *Bük* László-féle díjat a vállalat V-ik kötetének ítélte oda, melyben *Acsády* úrtól Magyarország három részre oszlásának története foglaltatik.

Különben *dr. Thaly Kálmán* és *dr. Károlyi Árpád* urak, mondhatni, ezután is a szerkesztőség kötelékében maradtak s minden olyan kérdésben, melyeket hozzájuk intéztünk, a legnagyobb előzékenységgel nyújtottak segédkezet s a rendkívül becses illusztrálási anyagnak legbecsesebb részét nekik köszönhetjük.

A III-ik kötet második felét egészen *dr. Schönherr* Gyula úr, a vállalat segédszerkesztője írta meg, jelentékeny önálló kutatásai mellett jórészt a *dr. Fejérpataky* László úr által gyűjtött rendkívül gazdag anyag felhasználásával. A VI-ik kötetben az irodalmi és műveltségi fejezetek megírására *dr. Dézsi Lajos* úr vállalkozott. Az eredeti terv szerint a X-ik kötetet *dr. Marczali Henrik* úrnak kellett volna megírni, de miután ő visszalépett, kétfelé osztottuk a kötetet s első felének, a szabadságharcznak megírására *dr. Márki Sándor* urat, második felének s kétségtelenül a legnehezebb résznek elkészítésére *Beksics* Gusztáv urat nyertük meg. Hálával kell kiemelnünk, hogy a nemrég elhunyt *Horváth Boldizsár*, továbbá *Falk Miksa* s *Kónyi Manó* urak *Beksics* munkáját megkönnyítették s mindenik külön azon rendkívüli nagybecsű és fontos anyagot, melylyel rendelkezett, készségesen átengedte neki felhasználás végett.

Szerkesztőségünknek mondhatni belső tagja volt *dr. Thallóczy* Lajos úr is, ki a bécsi gyűjteményekben lévő nagybecsű művészeti anyag megszerzéséhez segédkezet nyújtott s kinek

köszönhetjük, hogy gróf Kuefstein grillensteini várában lévő műkincsei, a Fuggerek nürnbergi családi gyűjteménye s a Czernin grófok neuhausi kastélyában lévő gazdag gyűjtemények rendkívül érdekes és eddig sehol fel nem használt anyaggal járultak illusztrációinkhoz. A bécsi coloniának egy másik tagja, *Hodinka* Antal úr is szíves készséggel eszközölt kutatásokat. Ő Felsőházi hitbizományi könyvtárában, melynek ő egyik custosa.

Hálás köszönettel kell kiemelnem *Ferenczy* Ida úrnőnek ő méltóságát, ki *Székel* Bertalanak a koronázásról felvett képeit, sokszorosítás céljából, hozzánk jutatta, *Gróf Erdődy* Károlyné ő nagyméltóságának, ki II. Rákóczi Ferenc és Rákóczi Juliánna arcképeit, *Benczur* Gyuláné ő méltóságának, ki férje két színvázlatát, *Gróf Apponyi* Sándor v. b. titkos tanácsosnak, *Bubics* Zsigmond kassai püspöknek, továbbá *Winter* Gusztáv úrnak, az udvari titkos levéltár igazgatójának, *Zeisberg* Henrik úrnak, az udv. könyvtár igazgatójának, *Pauler* Gyula úrnak, a magyar Országos Levéltár igazgatójának, *Kammerer* Ernő úrnak, az Országos Képtár kormánybiztosának, *Szalay* Imre úrnak, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójának és *dr. Hampel* József egyetemi tanár úrnak, a nemz. múzeumi régiségtár igazgató-őrének hasonlóan hálával tartozom szíves előzetesükért, melylyel a vállalat sikerét előmozdították.

Ernst Lajos úr ritka előzetesükkel bocsátotta rendelkezésünkre rendkívül gazdag gyűjteményét, melyben nemcsak XVI–XVII-dik századi fametszetek, rézkarcok, hanem olaj és vízfestmények is találhatók. Gyűjteményéből oly sokat választottunk ki, hogy egy páron nincs is feljegyezve a tulajdonos neve. Fogadja előzetesükért szíves köszönetünket.

Végül meg kell emlékezni a vállalat segédszerkesztőjéről, *dr. Schönherr* Gyula úrról, ki a mellett, hogy a szerkesztés munkájában segítségemre volt, az illusztrálást is csaknem egészen maga végezte. A képmagyarázatokat pedig ritka szakértelemmel és pontossággal állította össze. Ernyedetlen buzgalmaért és tevékenységéért hálás köszönettel adózunk neki.

Az egész idő alatt, míg a szerkesztés tartott, minden oldalról annyi előzetesükkel és szívességgel találkoztam, hogy az érdeklődők nagy száma valóban meglepett, örömmel töltött el és kitartásra ösztönzött. S ha néha attól tartottam, hogy a munka nem fog arányban állani a nagy nemzeti ünnepély fontosságával, ma, a munka végéhez érve, nyugodtan mondhatom el, hogy annyit tettünk, a mennyit tehettünk. Historiai tudásunk mai színvonalának megfelel az s ha a régi nagyok munkája egy s más tekintetben ki is magaslik, ez terjedelmével, adatai gazdagságával előnyben áll, történetírásunk rendkívüli haladásáról tesz tanubizonyságot, régi történetírásunk némely előítéletét lerontotta, új szempontokat, szellemet hozott napfényre.

De nagy elismeréssel tartozunk az *Athenaeum* igazgatóságának is. Ha arról volt szó, hogy a munka érdekében valami áldozatot meghozzon, sohasem fukarkodott. Csak így volt lehető, hogy az ívek száma valamint a mellékletek gazdagsága és fényes kiállítása a legtöbb kötetnél jóval túlhaladta azt, amit ígértünk.

A millennium ünnepe sok nagybecsű monographiával gazdagította irodalmunkat, de az *Athenaeum* által kiadott millenáris magyar történet állandó és méltó emlékét fogja képezni e fényes ünnepnapoknak s egyszersmind a fiatal nemzedéknél documentálni fogja azt, hogy miért rendezte a nemzet az ezer éves ünnepet!

Dr. Szilágyi Sándor.

Előszó

A hazafiak reményei az új korszak hajnalán. Az új alkotmány. Harcz az egységes Ausztria eszméjével. A küzdelem vége. A magyar nemzeti állam diadala. I. Ferencz József. Ötven év tanulságai

A MAGYAR NEMZET sohasem ünnepelte jobban a Habsburgokat, mint 1847 második felében. Nemcsak István és Ferencz József főherczeg szóltak „édes hazájok nyelvén”, hanem V. Ferdinánd is magyarul nyitotta meg a rendek utolsó országgyűlését. Kik szemtanúi voltak a nemzetiség érdekében az országgyűlésen vívott keserű harczoknak, kik „átérezték a nehéz aggodalmakat, mikkel a hanyatlásnak s a méltánytalan ellenzésnek nyilatkozványai minden hű magyar keblet eltöltöttek”, nem tudták gúnyolni azokat a könnyecseppeket, a mik „egyik-másik ősz magyar pilláin ragyogtak, mint egy beteljesedett régi imádság kéjérzetének külső jelei”.

Kossuth abban a márcziusi híres beszédében, melyben a népet öröknek mondta s a nép hazáját öröknek kívánta, örökösnek óhajtotta az uralkodó ház fényét is. És ez a fény sohasem volt teljesebb, mint a mikor a király szentesítette a népképviselőt alapján nyugvó felelős kormányról, a közteherviselésről, a földbirtok felszabadításáról, a sajtószabadságról, a politikai és polgári szabadságról szóló törvényeket. Az új alkotmány a sok-százados régi alkotmányos jogokat kiterjesztette a nemzet minden osztályára. Ugy látszott, sikerült megalapítani az egyénnek s a nemzetnek önmagáról való rendelkezése jogát.

Az uralkodóház azonban a magyar közjoggal csakhamar szembeállította az osztrák nagyhatalmi érdeket és az egységes Ausztria eszméjét. A kibontakozás módját nem kiegyezésben, hanem fegyveres erőben keresvén, Magyarországon is csakhamar le kellett tünniök Istvánnak, Batthyánnak, a mérséklet embereinek. A világ régi rendje, a szent szövetség korhadt nézetei ellenében Kossuth lett a nemzet bevallott vezére.

Trónra lépett az ifjú főherczeg; de trónja erejét nem a szabadságból merítette s a nemzet, melynek szeretetét a múlt esztendőben egyetlen beszédével megnyerte, most nem ismerte el. Kétségbeesetten harczolt ellene, hadait megverte, őt magát és családját száműzte s nem hódolt neki akkor sem, mikor – az oroszokkal szövetségbe – mintegy félmillió fegyverest küldött a szabadságát és függetlenségét védő nemzetre.

Elkövetkezett az a korszak, midőn

„Sokra sír, sokra vak börtön borul,
Kik élünk, járunk búsan, szóttanul;
Van, a ki fölkél és sirván, megyen
Uj hont keresni, túl a tengeren.”

Nem azok a sebek sajogtak legtovább, a miket a szabadság harczosai nyílt csatákban kaptak: hanem azok, a miket kezeiken, lábaikon rabbilincsek törtek. A dicsőség és az elnyomatás jelei azonban olyanformán hatottak a nemzetre, mint a plebeiusokra azok a sebek, a miket a római öreg hős a volsc-háborúk idejében börtönéből a forumra rontva mutogatott. A secessio plebis in montem sacrum, a szent hegyre való kivándorlás nálunk is e kétféle sebek láttának eredménye. Az elnyomott magyarok is nemzeti czimerük hármasszent hegyére húzódtak, melyen a korona fölé magasan emelkedve, mint egykor a Golgothán, ott áll a minden földi hatalomnál erősebb hit jelvénye, a kereszt; és most ennek a tövéből őrkdtek a hármasszent hegyre, a négy folyóra, magára a szent koronára is.

A magyar nemzet letiporva sem lett hűtelen az 1848. évi törvények szelleméhez, dicsőséges multjához. Külső bonyodalmak, belső nyomorúságok tarthatatlanná tették az önkényuralmat, mely az országot hol kényszerít, hol édesgetni akarta az egységes Ausztriába való belépésre. Oly képtelen gondolat, hogy elűzésére 1861-ben kardcsörtetés helyett a sarkantyúpengés is elég volt. Az országgyűlést ugyan eloszlatták, de négy év múlva megint összehívták, midőn a nemzet vezére, Deák Ferencz, husvétii cikkében egyenesen az uralkodó szívéhez szólt. Az ország legegyszerűbb polgára gyalog járt s a politikában sem szerette a

rohanást. Azon az úton haladt, melyet az 1848. évi törvények mutattak meg a nemzetnek; és az 1867. évi XII. törvénycikk megalkotásával végre célhoz ért. A nemzet teljesen kibékült I. Ferencz Józseffel és fejére tette Szent-István koronáját.

Damjanich imája fölért az egekbe. „Oltalmazd, Mindenható, az én különben is szerencsétlen hazámat további veszedelemtől.” S a Mindenható megoltalmazta. „Vezérelj az uralkodó akaratát bölcseséggel a népek javára.” S tizennyolcz év után a Mindenható oda vezérelte.

1896 május 14-ikén a magyar nemzet és királya a VII. törvényczikben vallásos áhitattal adott hálát az isteni gondviselésnek, hogy az Árpádtól és vitéz hadaitól alapított hazát oltalmába fogadta, fejedelmeit bölcsességgel, népét erővel és önfeláldozó hazaszeretettel áldotta meg s az országot jó- és balsorsban segítve, annak lételét ezer éven át sok viszontagság közt is fentartotta. Az országgyűlés hódolt a királynak, I. Ferencz Józsefnek, a kinek dicsőséges uralkodása alatt az ország alkotmányos szabadságát és zavartalan fejlődését biztosítva látta. A király pedig törhetetlen bizalmát nyilvánította szeretett népének hűségében. „Szilárd alapjai ezek annak az áldásos összhangnak, melynek ereje a jövő századok biztos haladásának is záloga.”

Alig egy évvel később a király elhatározta, hogy szobrokat állíttat a magyar közélet tiz jelesének, a kik közé számította a szabadságért oly lelkesen harczoló BocsKay Istvánt és Bethlen Gábort is. S most, az ötvenedik évforduló küszöbén, a nemzet és király külön törvényczikben kegyelettel és hálás érzelmekkel emlékezik meg az ország történetében korszakot tevő 1848. évi törvényhozás azon alkotásairól, melyek az alkotmányos jogokat a nemzet minden osztályára kiterjesztették.

Ötven esztendő gazdag tapasztalatai így igazolták azt a lelkesedést, melylyel bölcs törvényhozók és lelkes írók egy merész elhatározással végre is megkezdték a nép életét. A bátraknak ez a merész csapata immár „lerázta, a mi benne földi; egy éltető eszmévé finomult, mely fenmarad s nőttön nő tiszta fénye, a mint időben, térben távozik”.

Ebben a fényben talált egymásra nemzet és király. I. Ferencz József az egész magyar történelmet jellemezte, midőn 1884 május 20-ikán kimondta, hogy a magyar nemzetnek „legjellemzőbb két, de egybeolvadó érzelme: hűség a királyhoz és ragaszkodás az alkotmányhoz”.

A magyar nemzet ezredéves történetének ez a befejező kötete az utolsó ötven év történetét nyújtja. Hozzáam volt intézve, de minden magyar történetírónak szól *Kossuth* nyilatkozata, hogy hazánk iránt nem teljesíthetünk szentebb föladatot, mint ha a hazaszeretet érzetét csepegtetjük olvasóink, növendékeink szívébe.

Közzszellem, melyet hazaszeretet ébreszt és történelmi kritika, melyet a tudomány követel, gyakran járnak különböző utakon. Sokan teljesen elvetették a Névtelen Jegyző elbeszélését s a honfoglalás ezredéves ünnepét mégis ez elbeszélések hatása alatt ültük. Most, mielőtt teljes megnyugvással fogadható könyvünk volna a szabadságharcz multjáról, beérjük azzal a köztudattal, melyben fölnevelkedénk.

Ötven esztendő bizonyára nagy idő s elteltével a legóvatosabb történetírás is tartózkodás nélkül nyilatkozhatik. Semmit sem ront az események dicsőségén, ha részeseiben félistenek helyett emberekre ösmerünk. A látni vágyó napba nem tekint; s ha mégis odanézi, kellő eszközök segítségével teszi. Azzal, hogy a szinképelemzés következtében még a nap kilövelt fényét is elemeire bonthatjuk, ragyogásából, hevéből a nap semmit sem veszít, a természetben elfoglalt helye, jelentősége, szerepe semmit sem változik; csak érthetőbb lesz.

Az igazságos bírálat, egyúttal azonban a hazaszeretet köteleességét kívánom teljesíteni, midőn megkezdem a szabadságharcz történetének elbeszélését.

I. FEJEZET.

Az utolsó rendi országgyűlés.

Az István főhercegbe vetett remények. Az országgyűlés egybehívása. A követi utasítások. Az utolsó követválasztások. Kossuth győzelme Pest vármegyében. Széchenyi István megválasztatása Mosonyban. A conservatív párt megalakulása. István főherceg beiktatása Pest vármegye főispáni székébe. Ferencz József főherceg. Első szereplésének hatása. A horvát tartománygyűlés. Az erdélyi országgyűlés berekesztése. Változások a főkörmányhivatalokban. Gróf Apponyi György főkancellár. Az országgyűlés megnyitása. V. Ferdinánd magyar beszédei. Széchenyi István az általános lelkesedésről. A királyi előadások. Az udvar magyarbarát hangulata.

Tüntetések az uralkodó és családja mellett. István nádor. Székfoglalója. Az udvar távozása. A tárgyalások megkezdése. A házszabályok kérdése. A választfelirati vita. Kossuth első diadala. A felirati vita a főrendiházban. A reformkérdések. Az örökváltság. Az ösiség ügye. A honossági törvény tárgyalása. Nemzetiségi vita. A horvátok követelései. A magyar nyelvről szóló törvényjavaslat. Harcz az administratori rendszer ellen. Az ellenzék győzelme. Széchenyi javaslata a közlekedési ügy rendezése tárgyában. A városok rendezésének ügye

ISTVÁN FŐHERCEGET, Magyarország új királyi helytartóját, 1847 augusztus 28-ikán külön gőzhajó hozta Pestre s Budán a királyi palotában a polgárság 600 fáklya világa mellett üdvözölte. A főherceg a helytartó-tanácsban már másnap elfoglalta elnöki székét, harmadnap a hatóságok tiszteletét fogadta. A küldötségek tiszteletére adott lakomán Pestvármegye első alispánja, Szentkirályi Mór, őt mint Magyarország jövőendőbeli nádorát éltette. Mátyás királyhoz hasonlították, ki szintén Prágából jött; s az ország legnépszerűbb fiáról lelkesedve írta Vörösmarty:

„Itt születél; a föld örömében reszket alattad,
Mint anya, mely kebelén érzi repesni fiát;
És itt őrzi szived legdrágább sírjait a föld.

Nem vagy-e mindenkép, gyászra, örömré miénk?”

Szeptember elsején, azon a „nagy, dicső napon”, melyen a mintegy száz kilométer hosszú pest-szolzónoki vasutat megnyitotta, István főherceg mindjárt meg is kezdette körutazását, hogy magát a nemzetnek bemutassa.

Mint költeményében Sárossy Gyula kérte, mindenütt „kegyesen fogadta az elébe hintett friss virágokat”, melyekből a nép csak egyet tartott vissza, hogy „e nagy napnak nefelejtse legyen.” Szeptember 14-én, születése harminczadik évfordulóján, az Aradon adott diszebédén óriás lelkesedést keltett, mikor a Habsburgok ivadéka, „az a nagy bajúszú Palatinus Pista,” „ékes magyar nyelven azt merte beszélni, hogy addig él, míg e hazának fog élni.” Borsodban egy banderista a főherceg vállára tette kezét. „István – szólt – te nádor leszel. Mi bizunk benned. De bizhatunk-e egészen?”¹ „Fölség! – szólt egy nő a Bastille lerombolása után Párisba vonuló XVI. Lajoshoz. – Igazán őszinte-e fölséged? Nem változtatják-e meg fölségedet ismét?” Mennyi kérdés, a melyre nem lehet mindjárt felelni! Ki gondolta volna, hogy az ifjú főherceg egy esztendő múlva már félreáll a vihar elől? Ugyanaz a Sárossy, ki őt az aradi ligetben megverselte, másfél esztendő múlva ugyanabban a ligetben szavalta el „Arany Trombitájá”-ból, hogy „Mondjuk azt, amit ő magának óhajta.” A népek történetében ennyit érnek „a nagy napok nefelejtsei”.

Diadalútjában mindenütt meghódítva a sziveket, még az alföldön járt István főherceg, mikor szeptember 17-ikén megjelent a király kézírata, mely november 7-ikére nádorválasztó országgyűlést hirdetett. Ebben a kéziratban a király magyarul szólt a nemzethez, a mi nem történt századok óta; az utazó főherceg mindenütt magyar nyelven, lángoló szavakkal vallotta magát jó hazafinak; talán az egy Széchenyit kivéve, ki töprenkedett volna most azon, a tömeget mozgató szeretet nem válik-e még gyűlöletté?

A meghívó levél az országgyűlés feladatául a nádorválasztás mellett csak általában említette meg „az ország boldogságának nevelésére s a közjó gyarapítására kívánt többféle nagyfontosságú intézkedések” szükséges voltát. A lázas türelmetlenségnek szinte példátlan

jelensége, hogy a megyék már az országgyűlés kihirdetése előtt dolgoztak a követek utasításain, mint Nógrád (augusztus 23–28-ikán), Pest (szeptember 2-ikán), melyek különben kimondották, hogy nem szoros értelemben vett utasításokat, hanem csak irányelveket kívánnak nyújtani, ezentúl nem akarván gátolni követeiket véleményük szabad nyilvánításában.

Milyen szellemben készültek ezek az irányelvek, vagy utasítások, arra nézve talán nem is Kossuth és Széchenyi Pestjét, vagy Palóczy és Szemere Borsodját kell vennünk, hanem például Zágrábmegyét, melynek bizottsága már augusztus 21-ikén ugyanezek szellemében mutatta be az utasítások tervezetét.

Pest, Nógrád, Zágráb követutasításait a szabadelvű lapok már szeptember első felében közölték² s így mintául vehették a vármegyék, hozzászólhattak a lapok. Kemény Zsigmond báró sietett is kicsúfolni Pestet, mely a népképviselőt alatt azt látszott érteni, hogy a megyegyűlésekre a földesurak alatt álló községek 2–2 követet küldhessenek; s gúnyosan kérdezte, I. Béla király rendszere kedvéért lemondjanak-e már most a Montesquieu elméletéről, a XII. század szüli-e újra a XIX-et, elszigetelhetjük-e hazánkat a világmozgalom irányától s ráadásul széttephetjük-e eddigi határozatainknak a népképviselőtről szóló vezéreszméit?³

Azonban a conservativeknek is megvoltak a maguk gyöngéi; például hogy Mosonyban (szeptember 13-ikán) s több más helyütt elvetették a követek igazolását, pedig a megbízólevélnek a kerületi választmány ítélete alá bocsátásával legkönnyebben vehették volna elejét a követválasztásoknál szokásos kihágásoknak és visszaéléseknek. Nagyban ártott nekik, hogy míg egyrészt a nemesek adómentessége mellett izgattak, másrészt hirlapjaikban a dohányegyedárúság mellett harcoltak; sőt ártott magának István főhercegnek útja is, melyet az ellenzékiek úgy tüntettek föl, mint egy modern embernek a reformeszmék iránt való hódolatát.⁴

A követválasztások inkább a jelöltek egyénisége, mint a szokásos kortes-zavargások miatt keltettek figyelmet. Borsodban, az ellenzék egyik vezérmegyéjében, október 14-ikén nem 7000 ember választott, mint 1844-ben, hanem csak alig 400 kiáltotta ki követül Szemere Bertalant és Bük Zsigmondot. Zajosabb volt a zalai választás, de csak azért, mert azt hitték, hogy a főispáni helyettes rendelte be Zala-Egerszegre az átvonuló katonaságot; első követnek különben egyhangulag kikiáltották Deák Ferenczet, s midőn ő betegsége miatt lemondott, másnap a főispáni helyettes vezetése alatt külön küldöttség kérte föl, hogy legalább a megye tanácskozásaiban vegyen részt.⁵ Részt vett, sőt utóbb, márczius 23-ikán az országgyűlésen is megjelent. Pesten Szentkirályi Móron kívül Kossuth Lajost léptették föl. A Kossuth ellenében eleinte jelölt Pátay József kijelentvén, hogy inkább kiköltözik a megyéből, a tisztikar egy része s a kalocsai papság a szintén ellenzéki Balla Endre főjegyző mellett korteskedett. Balla tiltakozott ugyan, de október 18-ikán mégis szavazásra került a sor. Az ország jövője e pillanatban inkább függött a pestmegyei teremtől, mint Genova sorsa attól a deszkától, melyen át akart Fiesco a hajóra lépni, hogy egy forradalom trónjára jusson.⁶ Kossuth, kinek pártját „a rákosi országgyűlések ideje óta ritkán látott élénkség” közt gróf Batthyány Lajos vezette, 2948 szavazattal 1314 ellenében csakugyan győzött.⁷ Kossuth szülőmegyéje október 14-ikén Lónyay Gábort és Andrássy Gyulát,⁸ Mosony pedig a Sopronban megbukott gróf Széchenyi Istvánt küldte. Ez annál nagyobb feltűnést keltett, mert Széchenyinek a kormányban viselt előkelő állását nem mindenki tartotta összeférhetőnek a követi állással. Az udvarnál talán Mirabeaut látták benne, ki a főrendiházból a követek közé lépve, népszerűséget hajhász; az ellenzék azonban sok egyéb közt azért is örült a dolognak, mert a rendek házában volt immár előkelő kormányhivatalnok, kihez, ha nem is hivatalos minőségében, kérdéseket intézhettek.⁹ Különben is a haladó idők jele, hogy némely férfiú megválasztását parlamenti szükségnek tekintették; pl. a conservativek feje, Somsich Pál a Kossuthét. Komáromban (október 18-ikán) Ghyczy Kálmán nem vállalt követséget s az ellenzék tagjai közül hiányzott Klauzál Gábor és Vukovics Sebő is, Bezerédj Istvánt pedig Tolnában (október 12-ikén), s Beöthy Ödönt Biharban (október 28-ikán) a konzervatív párt kibuktatta. Beöthyt a nép az országgyűlésbe 1848 márczius 27-ikén már mint az első népképviselőt vitte be.¹⁰

A conservatívek pártja 1846 november 12-ikén nyíltan megalakult. Főmegyéjük Temes, Csongrád és Baranya volt. Az utóbbiban október 12-ikén Somsich Pál és Scitovszky Márton lett a követ.

Conservatívek és szabadelvűek utasításai egyaránt tanúsították, hogy Széchenyi reformeszméi alig két évtized alatt a nemzet minden rétegében hódítottak.

Mialatt a választások folytak és az utasítások készültek, főképp négy politikai esemény vonta magára a közfigyelmet. Az egyik István főhercegnek Pest vármegye főispáni székébe való beiktatása, melyet október 16-ikán a trón örökösének tekintett tizenhét éves Ferencz József teljesített. „Ez a diszes tiszt – mondta volt magyar beszédében az ifjú trónörökös – alkalmat nyújtott nekem e szeretett Magyarországra oly perczben lépni, midőn ez – mint felséges urunk atyai szíve óhajtja – egy boldog korszak küszöbén áll; s mert tanuja lehetek annak a közszeretetnek, melyet főnséged (István főherceg) dicső emlékü atyjától örökölt s önmaga fényes tulajdonaival még inkább szilárdított; de tanuja annak a közbizalomnak is, melyet főnséged magas erényeivel és hazafiúi buzgó törekvéseivel már is kivívott, mik által biztosítva látom nemcsak e nemes vármegye, hanem a szeretett honnak is boldog jövődjét ... Magam pedig ünnepelni fogom mindig e napot, melyen főnséged iránt való hő szeretetemnek és a magyar nemzethez való élénk ragaszkodásomnak nyilvános jelét adhatám.” Milyen jelenet volt az, mikor azután az egyik Habsburgnak – a trónörökösnek – azért mond köszönetet a másik Habsburg, István főherceg, mert „ajkairól örömmel hallotta ez alkalommal zengeni édes hazánk nyelvét!”¹¹

Igy ment végbe első hivatalos működése a trónörökösnek, ki ellen tizennégy hónap múlva fegyverben állt az ország és tizenkilenc esztendeig nem ismerte őt el urának, hogy azután, a pesti jelenetre nem egészen húsz esztendővel s azontúl mindvégig, Szent-István koronájának viselőjét legnépszerűbb királyai közé számítsa és első szereplésének ötvenedik évfordulóján Pest vármegye s vele az ország osztatlan lelkesedéssel ünnepelje.

A második, politikai tekintetben fontos esemény, a horvát tartománygyűlésnek október 18-ikán Zágráb vármegye részvétele nélkül¹² történt megnyitása volt.¹³ Ezen a gyűlésen a független elemek csak egy negyedét tették a hivatalosaknak. Haulik György zágrábi püspök, a bán helytartója, megnyitó beszédében tiltakozott ugyan azon föltevés ellen, hogy Horvátország el akarna válni Magyarországtól, másrészt azonban erősen fenntartani kívánta a helyhatósági intézményeket. Ezeket, szerinte, csak a magyar ellenzék ostromolván, erősen kell szövethatárokkal a konzervatívekkel, kiktől egyedül várja a haza fejlődését, míg az elméleti elvektől s a bölcséleti rendszerekre épített eljárástól nincs mit remélni. Október 23-ikán a horvát-szlavón nyelvet, a latinnak mellőzésével, a közigazgatás minden ágában hivatalossá tették. Kukuljevics Iván varasdi követ azzal igyekezett megnyugtanni az aggodalmaskodókat, hogy Magyarországon nincs vármegye, hol szlávok ne lanknának; ezek tehát ép oly könnyen lefordíthatják a horvát átiratokat, mint a horvátok lefordítják a magyarokat. A hallgatók zsivió-kiáltásokkal, virágbokrétaikkal, koszorúkkal, költemények szórásával fogadták ezt a határozatot, mit nyomban követett az a másik, mely a horvát történelemre vonatkozó adatok gyűjtésével Kukuljevics Ivánt bizta meg. Másrészt október 25-ikén a magyar országgyűlésre küldött követeiknek meghagyták, hogy a tárgyalásokban magyar nyelven vegyenek részt. Az egészben véve konzervatív jellegű tartománygyűlés október 28-ikán ért véget.

A harmadik politikai esemény az erdélyi országgyűlésnek a 112-ik ülésén, november 10-ikén történt berekesztése volt. A magyar nyelven szerkesztett törvényczikkeit a király már október 31-ikén szentesítette, de nem hagyta helyben a három nemzet pecsétjének egyesítésére, a debreczeni református kollegiumnak ajándékozandó sóra, általában a só ügyére, az adó megajánlására s a királyi udvari kancellárnak a rendek színe előtt való fölesketésére nézve tett fölterjesztéseket. Az elnök mindamellett is hangoztatta, hogy helyreállt a bizalom a király s a nemzet közt; gróf Dessewffy Emil pedig december 10-ikén a magyar főrendek házában ötven év óta ezt tartotta Erdély legeredményesebb országgyűlésének „pedig ott a conservatív párt volt túlnyomó többségben”.

A negyedik politikai esemény a főkormányhivataloknál tett változásokban állt. Szerencsy Istvánt a királyi személynökségben már augusztusban Zarka János váltotta fel s így reá várt a nagyfontosságú országgyűlés vezetése; a király október 31-ikén gróf Majláth Antalt államminiszterré nevezvén ki, végkép fölmentette a magyar udvari kancellári méltóságtól s a kancellária vezetésével még 1846 április 5-ikén megbízott gróf Apponyi Györgyöt november 6-ikán tette utódává, egyúttal a magyar kormány fejévé; tehát elfogadta Apponyi politikai rendszerét, melyet három esztendőn át az ellenzék annyi keserűséggel támadott; mely azonban most azzal készült meglepni az ellenzékét, hogy kívánatainak egy részét mint a kormány javaslatait terjeszti az országgyűlés elé.

Hogy találták az országot azok a követek,¹⁴ kik november 7-ikére Pozsonyba érkeztek? Mit akkor senki sem hihetett, nyolcz hónap múlva erre egy magyar miniszter felelhetett.¹⁵ A szabadság hang, az alkotmány pusztá szó volt; a magyarnak nem jutott hely Európa nemzeteinek diszes sorában, minden ereje csak az ellenzésben állt. Nem bírták elveszteni, de ő sem bírt győzni; a politikai halálnak nem élete erejével, hanem csak bizonyos nyúlékonysággal állhatott ellen. Senki sem sejtette benne egy európai nemzeti élet jelöltjét.

Az országgyűlést (az alsó- és felsőház vegyes ülésében) a primás palotájában V. Ferdinánd király november 12-ikén Apponyi főkancellár beszéde után ezzel a pár magyar szóval nyitotta meg: „Magyarország rendeit itt látni örvendek. Atyai szándékomat a királyi előadások mutatják. Fogadják bizalommal.”

„Nemzetiségünket, melynek főpajzsa a nyelv, – vette át a szót Majláth György országbíró a király ajakáról – fölséged tette vissza a maga természetes jogába. Fölségednek köszönjük leginkább, hogy ez nemcsak napról-napra vigabban terjed, hanem fejedelmi palotákban is hangzik s onnan fölséged kedves rokonainak ajkairól már a megyék gyűléstermeibe is hinti varázskelmeit.” S magyarul ezen a gyűlésen¹⁶ még kétszer szólt a király. Először, mikor hat szóban kijelentette, hogy Istvánnak nádorrá történt választását megerősíti,¹⁷ s másodszor, midőn intette „kedves öcscsét”, hogy „kövesse hivatalában atyja példáját”. „Én ma szónokoltam is magyarul – szólt Ferdinánd az ülés után a német főtisztekhez;¹⁸ – bánom, hogy nem beszélek jól, mikor ennek annyira örülnek a magyarok”. S valóban örültek; szavait aranybetűkkel nyomatták le jegyzőkönyvükben, Szentkirályi aranyszavaknak mondta azokat, melyek közt a király a magyar nemzetiség önállóságának szabadságlevelét gyémánt pecséttel látta el; Kossuth pedig tíz nap múlva kijelentette, hogy lehetetlen kettőzött készséggel meg nem adni, „mire a magyar király hű magyarjait magyarul szólítja fel: a törhetetlen bizalmat felséges személye és atyai szándéka iránt.”

„Minden csupa entusiasmus – elmélkedett Széchenyi a terem egyik sarkában. – Sokan sirnak. Én magamba zárkózva, csöndesen élvezem a nemzetem ujjaszületése fölötti gyönyört; magam is járultam valamivel hozzá.”¹⁹

A lovagiasság felbuzdulását nem lohaszthatták a királyi előadások, melyeknek fő pontjai a következők voltak: Nádorválasztás. A katonaság élelmezésének és szállásolásának ügye. A szabad királyi városok, egyházi rend és a szabad kerületek országgyűlési szavazat-joga. A szabad királyi és a bányavárosok rendezése. A nemesi fekvő birtok biztossága s a magánhitel érdekében telekkönyvek és állandó megyei törvényszékek behozatala. Az örökváltság nehézségeinek elhárítása. A kereskedelem és műipar felvirágoztatása, első sorban az Ausztria és Magyarország közt levő vámvonal megszüntetésével. A közlekedés javítása, a helytartó-tanácsban egy közlekedési osztály föllállítása, a középponti vasútnak államsegélylyel való építése, államsegély a Tisza-szabályozáshoz, a flumei vasút kamatbiztosítási engedélyezése. A Részek egyesítése az 1836: XII. t.-cz. értelmében. A büntető-törvénykönyv és javító-rendszer ügyében törvényjavaslat. A mintegy 550,000 forint kincstári előleg visszafizetése.

Semmi esetre sem elég mindez; de senki sem is fogta fel úgy a királyi előterjesztéseket, hogy tanácskozni csak épen azok keretében lehessen. A sajtó ügyét pl. már a legközelebbi napokban (november 16-ikán) fölvetették s a kerületi ülésben bizottságot küldtek ki a sajtótörvények kidolgozására. A közteherviselés, az évenként való országgyűlés, az önálló

országos pénztár, a népképviselő stb. kérdését önálló indítványok alakjában is szőnyegre lehetett hozni. Mindenki bízott benne, hogy az alkotmányt az eddigi eszközökkel is fejleszthetik. Jóakaratot tanusított az udvar november 13-ikán a követek bemutatásakor s november 14-ikén az udvari ebéden, midőn a 700 diszmagyar-ruhás úr lelkesedve ürített poharat a király és családja jelenlétében a királyra, a főhercegekre, s kivált Ferencz Józsefre mondott áldomások alkalmával, nem sokat törődve az udvari szokásokkal. Ez a fesztelenség s kölcsönös bizalom valószínűvé tette, hogy a reformpontok nagy részét még ezen az országgyűlésen valósíthatják. November 15-ikén beszéde előtt, beszéde után székestől felemelték az országos vegyes ülésen elnöki tisztét elfoglaló nádort. Másnap az udvar visszament Bécsbe s most már az ügyek tovább haladhattak a megszokott kerékvágásban.

A követek sok parlamenti érzékkel tárgyaltak ugyan, de éppen Széchenyi és Hunkár összeszólalkozásából (november 15-ikén), vagy az előleges alakulás idejében érdemleges viták kezdése (november 16-ikán) alkalmából is kitűnt a házszabályok hiánya. Ily szabályok készítését a rendek november 20-ikán el is határozták ugyan, de Széchenyi 29-ikén már újból sürgette azokat, hogy a most hónapokig tartó tárgyakkal hetek alatt végezhesse. A beszélőt ne vegyék szavazónak; csak néhányan beszéljenek; a többi szavazzon, s a conferenciák végzéseit ne tolják föl zsarnoki hatalommal stb. Kossuth azonban helytelennek tartotta, hogy olyasmivel bibelődjenek most, a mi magától is megjön, ha más biztos alapokat leraknak.

Ismemünk kell ezt a körülményt, hogy eléggé méltathassuk azt az igazi parlamenti érzéket, melyet a rendek a vitákban, első sorban a válaszfelirat ügyében november 22-ikén megindult tárgyalásokban tanusítottak.

Somssich szerint az alkotmányos fejlődés korszakának a mostaninál nem volt nagyobb mozzanata; a félszázada megkezdett s az utóbbi húsz év alatt annyi hazafiúi tüzzel folytatott politikai küzdelmekben a szétágazó véleményen megtisztulva s az idők folytán megérve, a királyi előadásokban ép akkor egyesülnek, mikor a pártok maguk különválva, nagy csatára készülnek. Kiemelte az ellenzék érdemét a reformok bátor megindításában, a conservativeket az elhamarkodás meggátolásában, a kormányt a kibontakozás útjának megmutatásában. Azt kívánta, hogy a királynak köszönetet mondva a nemzeti nyelv használatáért s a reformok kijelöléséért, a királyi előterjesztéseket azonnal tárgyalják. Kossuth azonban s az ellenzék nem akart fátyolt vetni a multakra; a kormány és a nemzet csak néhány pontban ért egyet, a kivitelben azonban olyan végtelen köztük a különbség, a milyen csak lehet alkotmányos és önkényuralmi irány közt. Nem régi modorú sérelmi politikát akart követni, mint a conservatív-párt hanem egyszer s mindenkorra elejét óhajtotta venni újabb sérelmeknek, férfiasan elmondani nézetét az ország és a kormányzat viszonyairól, a siker akadályairól s feltételeiről. Ebben a tekintetben arra utalt, hogy az uralkodó-ház jövője kapcsolatban áll Magyarország alkotmányos fejlődésével. Hazánk állapotát legközelebb s leglényegesebben az osztrák tartományokhoz való viszonyok érdeklik. A nemzet mindig örömet nyújt segédkezett a különválni látszó érdekek kiegyenlítésére csak az ország önállását, vagy éppen alkotmányát ne kívánják ennek a fejében. Pedig az 1790: X. t.-cz. még most sem valóság, miből a bajok egész özöne, a nemzet és a kormány közjogi hatalmának korlátai tekintetében pedig az egész világon páratlan vetekedés származik. A haladást főképp az absolutismus gátolja s a most uralkodó rendszert első sorban a dynastia jól felfogott érdeke buktathatja meg. Az lesz a Habsburg-ház második alapítója ki ezt a rendszert alkotmányos irányban alakítja át. Ehhez az első lépések közé tartozik egy felelős parlamenti kormány kinevezése s a mostani kormány alkotmánysértéseinek orvoslása.²⁰

Köszönetet kívánt tehát mondani a királynak s elismerni a haladásnak a királyi előterjesztésekben mutatkozó szellemét, másrészt azonban részletesen felsorolni a sérelmeket, kifejezni a haladást gátló sikertelenségek főokát (pl. hogy Magyarország most sem független); megemlíteni a kormánynak a mult országgyűlés óta elkövetett önkényes tetteit (pl. az adminisztratori rendszert, a horvát ügyet, a Részek visszatartásának elmulasztását, a vallási és váltótörvényeknek a határörvidéken elmulasztott kihirdetését); s végre a haladás érdekében feltétlenül szükségesnek akarta jelezni a Pesten évenként tartandó országgyűlést.

„Ne gondolja senki – szolt – hogy mi nem tudnánk olvasni az idő jeleiben. Otthon hagytuk az agitationalis tér szenvedélyeit, de érezzük állásunk fenségét és méltóságát is. Mi, egy szabad nemzet képviselői, itt felül állunk minden személyes kegyelmen; otthon bármi szerény legyen is egynémelyikünk helyzete, nélkülözni tudjuk azt, mert reánk magasabb jutalom vár, mint a mit halandó ember adhat: a lelkiismeret nyugalma s a teljesített kötelesség érzete.” Fölhívja a kormányt, viszonzza az ellenzék lovagiasságát hasonlóval: emelkedjék a kornak s hivatásának érzetére. „Alkotmányos irány s a nép és haza – ez jelszavunk!”²¹

Széchenyi – nyomban utána felszólalva – elismerte, hogy Kossuthnak maga Hermes nyitotta föl ékesszólásra ajkait, de epigont látszott keresni benne, midőn az egész felirati vitát francia utánnak mondta, mire nincs szükségünk; mert a harmincz millió francziának nincs annyi politikai érettsége, mint a mennyit, jól haladva, a magyar elérhet. Kossuth beszéde azonban s a rá következő nem volt sem francia utánnak, sem táblabírói dikciózás, hanem, mint pl. Pázmándy Dénesnek a külügyi helyzetet éles világításba helyező szónoklata is, igazán parlamenti felszínen mozgó mérkőzés, mely nyugateurópainak mutatta a magyart. A vita ötödik napján (november 26-ikán) Széchenyi maga is csak annyit kívánt módosítani Kossuth indítványán, hogy a kormány újabb alkotmány sértéseit ne sorolják fel részletesen, hanem csupán általánosságban említsék; s mivel Somssich visszavonta a maga javaslatát, s mivel a nyolcz napos vitában, nyolcz megyét kivéve, valamennyi megye nyilatkozott, november 27-ikén már szavazni lehetett. Széchenyi 22, Kossuth 26 szavazatot kapott. Mivel Széchenyi maga bevallotta, hogy ő ebben a kérdésben Kossuthtól csak a modorban különbözik, ez az eredmény a kormány teljes vereségét jelentette. Szentkirályi már november 25-ikén helyesen jegyezte meg, hogy a többség elmélete nálunk egészen más, mint külföldön, hol a kormány a többségből kerül ki. Külföldön a kormánynak többséggel kell rendelkeznie, nálunk (ha még olyan ellenmondásnak látszik is) a többség a kormányt nem erősíti, hanem gyengíti; s a kormány többsége az alkotmányos jogokat veszélyezteti.

A conservatív párt, mely különben szintén nem volt föltétlenül a kormány kezében, ha az országgyűlés elején még reménykedett, most láthatta, hogy a többség az ellenzéké. Széchenyi szerint jobbra vagy balra ez a kérdés dönti el a nemzet sorsát. Kossuth indítványától ő megtagadta az állambölcseiséget, ha nem is a lovagiasságot; a rendek azonban Kossuth szellemében döntöttek. „Időm lejár” – sóhajtotta a mérséklet embere, ki gyanította, hogy „talán” Kossuth lesz ennek az országgyűlésnek legnagyobb tényezője. November 29-ikén mégis megvallotta, hogy Magyarország jövőjét rózsaszínűbb állapotban soha sem látta, mint most. Kölcsönös meggyőzés és szabad vitatkozás útján ugyan, de a conservativeknek új politikát kellett tanulniok; nemcsak Kossuthtól – mint Széchenyi mondta, – hanem a conservativektől is, mint az ősz Bernáth József megjegyezte, ki szerint „a mostani országgyűlés nagyon különbözik más országgyűlésektől; itt politikai doktrínák fejtegetéseit kell hallani, míg más dieták cselekedtek; sőt egészen új szavakat is kell tanulni, mint pl. conservatív programm”.

Új jelszavak lettek kelendőkké a főrendeknél is, kiknél a felirati vita december 4-ikén kezdődött. „Ki nem érzi köztünk szükségét, erejét az időnek, mely reformokat parancsol?” – kérdezte Szerencsy István főpohárnok, ki a sérelmek felsorolását mellőzni indítványozta. A vita, melyben száznál többen vettek részt s melynél magvasabbat a főrendiház alig hallott, december 11-ikén Szerencsy javaslatának elfogadásával végződött.

„Ám lássák a főrendek – szolt Kossuth a rendeknél december 15-ikén – ha tetszett nekik gátat képezni a trón és a nemzet bizalmas közelítése közt; ám számoljanak önmagukkal; majd számol velük a kérlelhetetlen história is.” Ha nem engedik sérelmeiket általában véve a trón elé terjesztetni, előterjesztik külön-külön reform-törvényjavaslatok és feliratok alakjában. Javasolta, hogy mivel a két tábla iránya homlokegyenest ellenkezik, ne tárgyaljanak, hanem megmaradva föliratuk mellett, azt ne ejtsék el; ellenben a napirend elvégzése után azonnal térjenek át a sérelmek ügyére.

Ez a parlamenti fogás nagy zavarba hozta a conservativeket; Zarka királyi személynök december 20-ikán maga javasolta, tanácskozzanak újból a feliraton, hiszen az eredeti szerkezet

s a főrendek módosítása közt nem oly lényeges a különbség, hogy ki ne egyenlithetnék. A rendek azonban, nem szenvedélytelen vita után, miközben Veszprém és Bihar követei egymás szavazatát elidálták, 25 szavazattal 22 ellenében Kossuth indítványát fogadták el, s így nem irtak föl a reformok ügyében, de hálát sem mondtak a trónnak, ha a határozatban hivatkoztak is lovagiasságukra. A nádor különben (december 21-ikén) azzal igyekezett megnyugtatni a kancellárt, hogy a függetlenséget (az X: 1790 tcz. lényegét), a költségelőirányzatot és a felelős ministeriumot mindenki képtelenségnek tartja. Olyan önámítás, mely utóbb meglepetés gyanánt tüntette föl az ellenzék jól előkészített sikerét.

Most, midőn általában nyilatkozni nem lehetett, a rendek kettőzött hévvel fordultak a reformkérdések felé. Szemere Bertalan már november 29-ikén megtette indítványát a közteherviselés ügyében. Kijelentette, hogy akkor lesz letéve másodszor Magyarország alapja, a mikor a közteherviselés elvét kimondják és alkalmazzák.

Az örökváltság (az úrbériségek örökös megváltása) ügyében Lónyay Gábor zempléni követ december 3-ikán tette meg indítványát. Magát az elvet mindenki helyeselte most már, míg 1834-ben, 13 esztendővel azelőtt, merénylet számába ment emlegetni szabad földet és szabad embert, úgy, hogy némely oligarcha forradalmat látott benne s terrorismust még a szelid Kölcsey föllépésében is. Maga Szemere is tiltakozott az ellen, mintha az 1789. évi francia módot, a feudális testeknek pusztá hatalomszóval való eltörlését akarná s egyáltalán nem külföldi példák nyomán remélte megoltani a kérdést. Most csupán azt javasolta, hogy az örökváltság kötelező módjának megállapítására országos választmányt küldjenek ki, mi 28 szóval 20 ellenében december 6-ikán meg is történt.

Az ősiség ügyében december 9-ikén maga a conservativ Somsich tett indítványt. Kimondatni kívánta, hogy az ősiség káros, és hogy azt okvetetlenül módosítani kell, mire nézve bizottságot akart kiküldeni. Botka Tivadar, a történettudós, az ősiség teljes, tökéletes és egyszerre való eltörlése mellett nyilatkozott, mit azonban Széchenyi csak a magyar nemzetiség megóvására tett intézkedések után találván helyesnek, maga részéről az ősiség káros voltának elismerését s egy kerületi bizottság kiküldését sürgette. Ezt a rendek több felszólalás után még abban az ülésben elrendelték, de minden utasítás nélkül.

Nem mindenki ismerhette el Széchenyivel, hogy az ősiség fenntartotta volna a magyarságot, de az ősiség eltörlésével szabad lévén a birtok, természetesnek látszott, hogy külföldi tőkepénzesek is vásárolni igyekeznek. Így védekezni kellett a magyar uradalmaknak könnyelműen külföldiek kezébe való juttatása ellen, mi a magyarságot rontaná. Másrészt azonban, mivel a beköltözés a népességet s esetleg az értelmiséget és vagyonosságot emelhette, a rendek már december 10-ikén tárgyalás alá vették a honosításról szóló törvényjavaslatot, mely a mult országgyűlésen készült. A címvitán még aznap túlestek, másnap azonban valódi nemzetiégi vita fejlődött ki. Osegovics Metell és Ferencsics horvát követek a honosítandóktól a magyar nyelv tudását csakis a tulajdonképeni Magyarországon akarván megkövetelni, Kossuth figyelmeztette őket, hogy az 1792. évi törvények Zágráb-, Kőrös- és Varasdmegyéket még Szlavóniának nevezik, a másik három vármegyének pedig gyűjtőnevet nem adnak s így tudni sem lehet, miért hívják a Dráva-Száva között Horvátországnak; tehát a felszólalók sem követelhetik, hogy őket Horvátország követeinek tartsák. Horvátország ne akarjon valami párhuzamos országgyűlést s ne akarja Magyarországgal szemben Irland szerepét játszani. Tisztába kell jönnie azzal, hogy nemzetiség sok van ugyan Magyarországon, de csak egy nemzet van, a magyar. Kubicza Pál, trencsényi követ, a javaslat tárgyalása közben (december 18-ikán) külön feliratot indítványozott a magyar nyelv és nemzetiség ügyében, a mi a honosítás kérdésével párhuzamosan tárgyalatván, emebben is még jobban előtérbe tolta a nemzetiégi kérdést. Osegovics Metell (december 21.) elismerte, hogy nemzetiségüket a magyarok képviselői joggal tekintik minden földi boldogság főfeltételül; de nem remélhette, hogy magasztos eszméiket más nemzetiségekkel szemben alkalmazhassák, ha ragaszkodnak a magyar nyelv és nemzetiség dolgában 1843 december 11-ikén és 1844 november 8-ikán készített fölirataikhoz. Vannak, szerinte, a politikai nemzetiségnek szűkebb korlátai is, melyeken belül

megengedhetők egy közös birodalomban élő minden nemzetnek tulajdon nemzeti jogai, a nélkül, hogy e miatt a birodalom egysége csorbát szenvedne. A horvátok most csak azt követelték, hogy az anyaországgal érintkezve egyelőre még a latin, belügyeikben azonban a holt latin helyett a horvát nyelvet használhassák; ez utóbbit minden esetre saját elhatározásuktól függő belügyi kérdésnek tartották. Nem nyugodhattak meg abban sem, hogy Horvátországban csak Magyarország címerével, színeivel és pecsétéivel éljenek s ne egyúttal a magukéival. Tiltakozniok kellene, ha a rendek a kapcsolt részek helyhatósági jogaival ellenkező s területük épségét sértő törvényt hoznának, s ha a nyelvtörvényben nem szorítkoznának csupán az anyaország területére. Ide pedig nem számítják a tengerpartot, mely az 1790: LVI. t.-cz. értelmében Horvátországhoz, Szent-István koronájához tehát csak közvetve tartozik. S midőn Bernáth Zsigmond ismét fölmelegítette Horvátország helytelen elneveztetése kérdését, Kossuth pedig repeal-féle s területi igényeiket emlegette, ugyanazon ülésben Osegovics negyedszer is felszólalván, kijelentette, hogy elmúlt a kölcsönös meggyőzésnek ideje és ismételte óvását az egész törvényjavaslat ellen. Különben a horvát országgyűlés már úgyis elhatározta a horvát nyelvnek hivatalossá tételét, a mi egyebek közt Szerémmegye december 9-iki gyűlésén is elkeseredett vitát keltett, mert benne legtöbbször az anyaországtól való elszakadás vágyát gyanították. December 22-ikén a kerületi ülésben a rendek is elfogadták a magyar nyelvről szóló törvényjavaslatot, mely hivatalos nyelvvé föltétlenül a magyart tette, és csak Pozsega-, Verőcze- és Szerémmegyének, valamint a tenger melléknek adott hat évi halasztást, a kapcsolt részekben pedig a törvényhatóságokat és ítélőszékeket az anyaországgal magyar (néhány esetben latin) levelezésre szorította.²²

A főrendiház február 4-ikén méltányosabban ítélte meg Horvátország helyzetét; Lonovics József püspök indítványt tett, hogy ne kényszerítsék ezt a latin nyelv használatára, hanem tetszésére bizzák, használja-e; gróf Batthyány Lajos határozottan megadni kívánta a horvát nyelv használásának jogát, mit másnap gróf Dessewffy Emil akkép ajánlott elfogadni, hogy az ügykezelés nyelvének megválasztását a horvátok tetszésére hagyják, mire Lonovics odamódosította javaslatát, hogy a latin s horvát közt választhassanak. A főrendek Dessewffy módosításával szavazták meg a javaslatot, melyből különben, ebben az alakjában, soha sem lett törvény.

Időközben a rendek (január 12-ikén) a honosítási törvény tárgyalását folytatván, január 27-ikén a honosítás elengedhetetlen föltételei közé a magyarul tudást is bevették; visszautasították Horvátországnak a honosítás jogában támasztott követeléseit s Horvátország követeit elismerték ugyan ténylegeseknek, de nem törvényeseknek. Január 25-ikén végre hitelesítették a törvényjavaslatot, melytől időközben más fontos kérdések vonták el a figyelmet.

Az ellenzék független magyar kormányt sürgetett; mindent elkövetett tehát, hogy megbuktassa Apponyit, ki 32 vármegyébe nevezvén ki főispáni helytartókat, úgy látszott, megsemmisíteni törekszik a törvényhatósági életet, az alkotmányos önkormányzást. István nádor az alsó- és felsőház vegyes ülésében február 1-én bemutatta a királynak január 30-ikán kelt leiratát, mely hangoztatta, hogy a helytartóknak nagyobb számban való kinevezésével csupán a megyei közigazgatás és igazságszolgáltatás gyorsítására, hathatósabbá és szabatosabbá tételére gondolt; hogy ezzel a végrehajtó hatalom törvényes körét legkevésbé sem lépte át; hogy helytartókat ezentúl csak kivételképp nevez ki, hogy a főispáni hivatal méltóságát megőrizni s az ideiglenes állapotot lehetőleg és mindenütt megszüntetni szándékozik.

Az ellenzék három napi tanácskozás után február 5-ikén Szentiványi Károly által azt a javaslatot tette a kerületi ülésben, hogy köszönetet mondjanak ugyan a király jószándékáért, de jelentsék ki, hogy a nemzet aggodalmai alaposak, s az új rendszert, melynek törvénytelenégeit részletesen felsorolják, valóban is meg kell szüntetni. Lónyay Menyhért ellenben a nemzet háláját kívánta tolmácsolni, hogy a király eloszlatta a nemzet aggodalmait. 24 szavazattal 23 ellenében a rendek Lónyay javaslatát fogadták el, mire Kossuth kért szót, mert „a haza és szabadság jövőjéről van szó”. Megjósolta, hogy a történelem után az országgyűlésen béke többé nem lehet; hanem harcz lesz az utolsó perczig. S mivel még nincs eldöntve, a rendek el akarják-e

dobni az adminisztratori rendszerben fekvő egyes sérelmeket vagy sem, indítványozza, munkálatát adja be a rendszer fölvilágosítására adatok gyűjtésével megbízott választmány. De akármily meglepő volt is a conservatívek győzelme, parlamenti szempontból egyik vezérüknek, Babarczynak kellett igazságot adni, hogy ez a szavazás a tárgyat befejezte s hogy az adminisztratori kérdést itt addig, míg ez a többség áll, tárgyalni nem lehet. Az ellenzék azonban nem talált tisztelni valót oly többségben, mely úgy keletkezett, hogy a rendszer ellen utasított 29 megye közül csak 23 szavazott utasítása értelmében; s mivel az utasítások rendszere még épségben állt, nem ok nélkül tette szóvá az utasítások ellen való szavazások tényét.

A február 9–10-ikén tartott ellenzéki értekezlet azután Szemere Bertalan szövegezésében terjesztette elő a feliratot. „Felséged leirata – mondták egy helyütt – egy felleg elosztására van irányozva és zálogul szolgál, hogy a kor halasztást nem szenvedő kérdései megoldatni alkotmányos irányban fognak.” Ezúttal 31 megye szavazott az indítványra, s így 13 szóval (február 12.) az ellenzék győzött. Apponyi már az országgyűlés felosztatására gondolt.²³

Somsich is csak két dolog közt látott választást: felosztatni az országgyűlést vagy Kossuthot belevonni egy alakítandó magyar ministeriumba. Széchenyi erre február 27-ikén egyenesen föl is hívta Kossuthot, mivel már szinte átment a köztudatba, hogy Ausztriának alkotmány, Magyarországnak külön kormány kell. Kossuth meg is ígérte egy, talán Széchenyi elnöklete alatt Deák, Wesselényi s mások belevonásával alakítandó kormány támogatását. Harmadnap (február 29-ikén) a főrendek is elfogadták az adminisztratori kérdésben való feliratot, mely egy kormányrendszert támadva, előkészítette egy másiknak útját.

Februárban különben főképp két kérdés foglalkoztatta a rendeket. Az egyik Széchenyinek az összes közlekedési ügyről a rendek elé terjesztett jelentése,²⁴ melyben azt sürgette, hogy Magyarországot nagy áldozatok (száz millió forintnyi kölcsön) árán is kapcsolatba hozzák Európa főbb piaczaival; Nyugat- és Kelet-Európát hazánkon át kössék össze; az ország vasúthálózatának középpontja Pest legyen, melyből így félszázad alatt világváros lehet; s végre az ország nem-magyar ajkú polgárait a közlekedés javításával s terjesztésével mind gyakoribb érintkezésbe hozzák a magyar elemmel. Előre lehetett látni, hogy ez a terv, ha napirendre kerül, megbuktatja Kossuth kisebbszerű s a mellett hibás számításra alapuló javaslatát a vukovár-fiumei vasút ügyében s talán Kossuth varázsát is megtöri. A másik kérdés a városok ügye volt, mely miatt Kossuth már 14-ikén azzal vádolta a rendeket, hogy, ha így húzzák a vitatkozást s mindenből pártkérdést csinálnak, az országgyűlés csak ennek az egy kérdésnek bevégzésére sem lesz elég. Nagyobb erővel indult meg a vita, mikor Szentkirályi a javaslat szerzője, pesti útjából visszaérkezve, 18-ikán ismét megjelenhetett a rendek közt, Szemere pedig ugyanaz nap megtette, de másnap már visszavonta azt az indítványát, hogy az országos és a városi választásokra kétféle censust állapítsanak meg; mire Kemény Zsigmond cikksorozatban fejtegette, hogy a minősítéstől függ a magyar közjog jövője s hogy a városi kérdés megoldása szorosan összekapcsolódott hazánk egész közjogának jövőjével. Márczius 2-ikán a hallgatóságot különösebben nem érdeklő városi ügy tárgyalása a 230. §-ig haladt előre; márczius 3-ikán azután, a 68-ik kerületi ülésben, olyan tárgy akadt, mely a fulladásig tömött karzatok hallgatóságát eleinte remegő várakozásra birta, utóbb határtalan lelkesedésre ragadta. Kossuth tett indítványt az országgyűlési teendők s a békés úton való átalakulás biztosítása tárgyában.

1.* Ujházy László Wesselényihez: Tört. Lapok, I. 735.

2.* Pesti Hírlap, 942–951. sz. A borsodi követutasítás (kelt október 19-ikén) u. ott, 972. sz.

3.* U. ott, 953–956. sz.

4.* Vukovics Sebő emlékiratai, 7.

5.* Zala vármegye jegyzőkönyve, 1847 október 4. 3615 sz. Kónyi, Deák F. beszédei, II. 623–625.

6.* Kemény, A forradalom után, 107.

7.* Részletesen Pesti Hírlap, 970. sz. Egy akkori karrikatura szerint Batthyány mozsárban töri Kossuthot; Szentkirályi s gróf Ráday csodálkozva kérde tőle, mit csinál? „Borsot török Apponyi orra alá”. Ezt a rajzot Apponyinak is elküldték. Országgyűlés, 1847. 9.

8.* Követjelentéseik (közölve Andrássy beszédei közt, I. 5–93, nevezetes adalékok ez országgyűlés történetéhez.

- 9.* Szemere Bertalan a soproni bukásról értesülve, egyenesen arra kérte (Pesti Hirlap, 975. sz.) Széchenyit, hogy követség helyett a rendek házában kormányképviselői székét eszközöljön ki magának. A szerkesztő megjegyezte, hogy Széchenyi nem mondván le hivataláról, felelhet a hozzá intézett kérdésekre; Constant Benjaminnal tartva, azt hiszi, hogy a miniszter igen is lehet, sőt legyen is követ. A cenzuralisták különben a német korcsalkotmányokból kölcsönzött eszmének tekintették Szemere tervét, hogy az országgyűlés kormánybiztosok tájékoztassák az igazgatás részleteiről; ez inkább kijátszotta, mint megoldotta volna a parlamenti felelősség kérdését. (Kemény, A forradalom után, 93.)
10. * Csengery, Tanulmányok, II. 40. Hegyesi, Biharvármegye 1848–9-ben, 29.
11. * Böven a Pesti Hirlap, 969–970. sz., s Fazekas Ágoston főjegyző emlékbeszéde Pest vármegye jubiláris ünnepén, 1897 október 16-ikán. „Ime – jegyzi meg Széchenyi (Zichy, Gróf Széchenyi István, II. 55.) – két fiatal osztrák főherczeg könyv nélkül betanul néhány magyar szót és már-már elszedül a hű magyar nép.”
12. * Pesti Hirlap, 971., 974. sz.
13. * U. ott, 980. sz.
14. * Ötven év múlva (1897 decemberében) közülök már egy megyei követ sem élt, a városiak közül is csak Ivánka Zsigmond, Szontágh Pál és Tóth Lőrincz. (Ivánka a Magyarország 1897. évi 360. számában.)
15. * Szemere Bertalan a felsőházban, 1848 július 21-ikén.
16. * A megnyitás után a főrendek és a követek a királyi előadások meghallgatására s a nádorválasztásra átmentek az országházba, a választás megerősítésére azonban visszajöttek a primás palotájába a király elé.
17. * István volt az ország 104-ik ismert nádora.
18. * Kovács Lajos, Széchenyi közéletének három utolsó éve, I., 229. A bécsi udvari emberek különben már előtte való nap, mikor a Sophie-gőzhajón Pozsonyba jöttek, nevetgélve jósolgatták: „Jetzt wird widerum das Menge „éljen”, – die Leute kennen nichts anders.” (Országgyűlés, 1847. 3.)
19. * Zichy Antal, Gróf Széchenyi István. II. 65.
20. * Salamon (A közösügyek és a forradalom: Budapesti Szemle, XXVI. 334–335.) azt állítja, hogy Kossuth 1848 márcziusa előtt kicsinylően szólt a felelős ministeriumról, s hogy novemberben csak „pedzette” a felelősséget, „némileg eleget akarván tenni a pártprogramm illető mellékes pontjának”. Az 1847 november 22-iki beszédében azonban már benne van az 1848 márczius 3-iki beszédnek lényege; Kossuth nézetei tehát semmi esetre sem alakultak át oly rohamosan, mint Salamon gyaníttatja.
21. * Beszédét l. Pesti Hirlap, 992. sz.
22. * Barthoss már 1848 augusztus 7-ikén megjegyezte a magyar képviselőházban, hogy Horvátországban sok másképp történik, ha a törvényhozás ki nem mondja azt a bizonyos hat évet. Olyan vád, melyet félszázad óta sokan ismételték; így Smiciklas is azt állította nemrég a horvát országos gyűlésen, hogy az 1848. évi fölkelést a magyar nyelv behozatala okozta. Ezzel szemben l. Kossuth, Irataim az emigratióból, II. 151.
23. * A közvélemény többről is vádolta; Apponyinak Széchenyihez – már a párisi forradalom hatása alatt márczius 1-én irt leveléből – nem tűnik ki több. Kónyi, Deák Ferencz beszédei, II. 14.
24. * Erre nézve l. különösen Kovács, Széchenyi közéletének három utolsó éve, II. 16–39.

II. FEJEZET.

A márcziusi napok.

Az adminisztratori kérdés elmergesedése. Az osztrák bankot fenyegető válság. A párisi februári forradalom. Az országgyűlés felosztatásának terve. A márczius 3-iki ülés. Kossuth reformkövetelései. A parlamentarizmus elvi diadala az alsóházban. A főrendek vezetői Bécsben. Metternich álláspontja. A bécsi tanácskozások. Széchenyi indítványai. A városi ügy tárgyalásának folytatása az országgyűlésen. A bécsi forradalom. Metternich bukása. A forradalom híre Pozsonyban. Kossuth feliratának elfogadása. Széchenyi és Kossuth. Az országgyűlési küldöttség Bécsben. Az udvar. Kossuth és társai a Burgban. A márczius 17-iki királyi kézirat. István főherceg kinevezése teljhatalmu királyi helytartóvá. Batthyány Lajos miniszterelnök. A küldöttség visszatérése Pozsonyba. A budapesti események. A 12 pont. Márczius 15-ike. A sajtószabadság diadala. A polgárőrség szervezése

Márczius elején a bécsi kormánynak egyszerre három politikai válságtól kellett tartania: hogy az adminisztratori kérdés elmergesedése következtében az országgyűlést felosztatni kényszerül; hogy a bankjegyek bevételeit sürgetők türelmetlensége bukásba sodorja az osztrák „nemzeti” bankot s vele az állam pénzügyeit; és hogy mindezek következtében a párisi februári forradalom Magyarországon, sőt talán Ausztriában is forrongásokat okoz. Apponyi ettől, sőt még a közönséges utcái tüntetéseitől is vissza akarta tartóztatni hazáját; s most már az országgyűlés bezárását is azért sürgette, mert félt, hogy azt magával ragadja az események rohanó áradata. Meg volt győződve, hogy a párisi példa ellenében az udvar nem az Orosz segítségére, hanem népei hűségére kíván támaszkodni. Politikai bűnnek tartotta volna, ha az országgyűlés ily körülmények közt engedményeket akarna kicsikarni; mert az udvar nem idegenkedik ugyan a reformoktól, de kényszerítettetni sem engedi magát.

Az országgyűlés nagy része azonban úgy találta, hogy jobb, ha ezekben az időkben ő vezet, mint a nép. Desseffy Emil gróf pedig már márczius 1-én figyelmeztette Apponyit, hogy Kossuth legfeljebb három nap múlva alkotmányt kíván az örökös tartományoknak, Magyarországnak pedig felelős minisztériumot.¹

S valóban, ha Szentkirályi aznap még sajnálkozott, hogy az országgyűlés négy hónapi tárgyalás után sem tud kibontakozni az apróságokból, az előkészítésekből és a paragraphusokból s hogy nincs általános, magasabb szempont, olyan nagyszabású eszme, mely eljárását jellemezhetné, úgy látszott, most már csakugyan elérkezett a nagyobb eszmék, a nemzeti akarat nyílt kifejezésének ideje. A konzervatív Balogh Kornél márczius 3-ikán megtekte már első bejelentett indítványát, melyben javasolta, hogy a királytól a bank állásáról s a forgalomban levő bankjegyek fődíjéről felvilágosítást kérjenek.² Kossuth azonnal kijelentette, hogy ez a kívánság csak egyik része lehet; a másik abban áll, hogy Magyarországnak önálló pénzügye, külön és önálló pénzügyminisztériuma legyen. Mint az adminisztratori kérdésben is kitűnt, minden bajnak kútfeje a hibás kormányrendszer. Ez a rendszer idejét múlta, emberei rövid időn sirba szállnak; „de a Habsburg-ház nagyreményű ivadékára, Ferencz József főhercegre, ki első fellépésekor a nemzet szeretetét magáévá tette, egy fényes trón öröksége vár, mely erejét a szabadságból meríti”. Az uralkodóház és a nemzet érdeke egyaránt követelik, hogy a birodalmi kormányt összhangzásba hozzák az alkotmánynyal. Maga a király is reformokat kívánt tőlük. Reform gyanánt kell sürgetniök a népképviselőket, a honvédelemnek nemzeti szellemben való gyökeres átalakítását, az állam jövedelmeinek felelősség mellett való kezelését, az örökös tartományokkal való érdek-találkozások kiegyenlítését s a független, felelős nemzeti minisztériumot. Ausztria bomlásának s a legújabb külső események következményeinek elhárítására, az egy uralkodó alatt álló népek legbarátságosabb egyetértésének előmozdítására szükségesnek találja, hogy a király az örökös tartományokban is alkotmányos intézményekkel környezze fejedelmi székét. Sürgeti, hogy a király már most szakkormányzókat küldjön az országgyűlésre, kik a tárgyalásokban közvetlenül résztvegyenek, mint alkotmányos közegek a kívánt felvilágosításokat megadják s az alkotandó törvényeket felelősség mellett végrehajtsák.

A rendek, „a perczek roppant felelősségének érzetében”, az ország politikáját valóban „arra a magaslatra emelték, melyet az idő szabott elejökbe”. „Tanácsot kértek a körülményektől, hivatásuktól, felelősségüktől és határoztak a haza sorsa felett”; a kerületi ülésben változatlanul elfogadták Kossuth felirati javaslatát, melyet oly remek szónoklat kíséretében terjesztett be. Másnap az országos ülésben az elnök, Zarka királyi személynök, figyelmeztette a rendeket, hogy el kellene különíteni az átmeneti intézkedéseket a véglegesektől s most csak azokról szólni; mert a fenyegető rossz, a forradalom, még vészhozóbb lehetne a nemzetre, mely nemzetiségét és politikai lételetét veszítheti, mint az uralkodóházra nézve. Népképviselétről, felelős ministeriumról, nemzeti honvédelemről a megvalósítás módozatainak kifejtése nélkül különben is igen nehéz beszélni, a birodalom „többi” nemzetének közjogi viszonyait pedig „a dolgok jelen állásában” érintetlenül kellene hagyni, ha felette korszerű kívánság is, hogy az örökös tartományok szintén alkotmányt kapjanak. A magyar nemzet idáig sem avatkozott azoknak belső ügyeibe.³ Azonban az országos rendek is egyhangulag elfogadták Kossuth feliratát, az országgyűlési ifjuságnak azt a kérelmét pedig, hogy ebben a sajtószabadságot is megemlítsék, már a kerületi ülésben a kérvények bizottságához utasították. Márczius 8-ikán Madarász Lászlónak, Somogy időközben felküldött követének, az első radikálisnak indítványára a főrendeket is felhívták, hogy azonnal tárgyalják a feliratot; midőn azonban kitűnt, hogy a nádor, az országbíró és tárnok, a felsőház elnökei, a teendők megbeszélésére Bécsbe utaztak s így ülést tartani nem lehet, Szentkirályi az országbíró, ki tegnap már tudott az indítványról s az elnökségről nem intézkedve mégis távozott, vád alá helyezni kívánta, Kossuth pedig azt javasolta, hogy már most az alsóház, a felsőnek megkérdezése nélkül, külön küldöttséggel vitesse Bécsbe a feliratot. Pázmándy mérséklő felszólalására azonban belenyugodott, hogy a körülményekre figyelmeztetve, még egyszer megsürgessék a főrendeket, kiket Madarász László, vonakodásuk vagy késedelmük esetében, mint azt már 1790 június 15-ikén is tettek, az alkotmányra fölesketni akart. Másnap az izenetet Pázmándy szellemében küldték ugyan el (s hozzájárult az országos ülés is, melyet – a királyi személynök szintén Bécsben lévén – Sárközy Kázmér alnádor elnöklete alatt tartottak), de határozottan kijelentették, hogy az elnökség távollétéből eredő késedelmet a törvények s a törvényhozás méltóságával összeegyeztethetni nem vélik s remélni szeretik, hogy hasonló rendellenesség miatt felszólalni többé nem lesz okuk.

Az alsóháznak joga volt a türelmetlenségre. A márczius 3-iki feliratban, a forradalom hevétől még el nem kaptva, s a felelős miniszterium kérdésében is teljesen történeti alapon állva, modern alkotmányt követelt. Ki vonhatta kétségbe, hogy ezer esztendő alkalmán az idők szellemében átalakíthatja? Máskor is fejlesztette, olykor egyenesen a Habsburg-dynastia felhívására, például 1687-ben, 1723-ban; s ha ez akkor a lovagiasság tette volt, el kellett ismerni, hogy lovagiasabban semmi esetre sem lehetett elmondani a nemzet kívánságát, mint ez márczius 3-ikán történt. Senki sem tarthatott tőle, hogy alkotmányozó gyűléssé oly értelemben alakul át, mint a francia rendiség 1789-ben; annak teremtenie kellett alkotmányt, ennek csak módosítania, biztosítania, „körülsánczolnia”, mint egy ezredév alatt annyiszor. Ausztria alkotmányát is csak azért sürgette, hogy az udvar és a bécsi kormány az ausztriai absolutismus gyakorlása közben ne jöjjön ezentúl is folytonos ellenmondásba önmagával és a magyar alkotmánnyal. Metternich azonban, a kormány feje, még ezekben a napokban sem akart tudni alkotmányról, felelős ministeriumról, engedményekről; különben multját kellett volna megtagadnia. Ennél jobbnak tartotta, hogy inkább meghaljon az ütött rések védelmében, amit egyébiránt ő sem tekintett egyébnak szóvirágnál. Az egyetlen, amit Apponyival együtt tenni akart Magyarorszáért, az anyagi érdekek előmozdítása. Nem több, mint amennyivel már a XVIII. század nagy Habsburgjai akarták kárpótolni a szabadságát féltő Magyarországot. De magának a kormánynak nem volt pénze oly befektetésekre, a minőket például Széchenyinek (helyesebben Kovács Lajosnak) a magyar közlekedésügy rendezéséről most februárban kinyomatott javaslata követelt volna; a jobbágyság felszabadítása és a nemesek megadóztatása pedig, szóval a közös teherviselés, ebben a pillanatban meghódolást jelentett volna Kossuth szelleme előtt. S

Kossuthról éppen mostanában írta Széchenyi, hogy szegény akar maradni, nem alszik, nem eszik, lefogy: már benne van a revolutio fanatismusában.

Azok közül, kiket a felirat elfogadásának hírére Apponyi Bécsbe hívott, csak Széchenyinek voltak kész és határozott tervei. Nemcsak az alkotmányt, hanem annak a korhoz való alkalmazását, tehát a haladást akarta, úgy, mint egész fényes közpályáján. Kossuth ellen 1841 óta folytatott küzdelmét azonban azzal akarta betetőzni, hogy visszatartsa nemzetét a forradalomtól; s mert ezt már mint kancellár sem remélhette volna, teljes hatalmat, valóságos diktátorságot kívánt. A király adjon ki a nemzethez olyan kiáltványt, a melyet ő fog tollba mondani; őt bizza meg az összes kinevezésekkel, rendelje alá az összes hivatalokat, bizonyos tekintetben magát a katonaságot is; ellenparancsokat visszahívásáig ne adjon ki; bizza meg, hogy a szükséges reformok tárgyában a mostani országgyűléssel alkudozzék s hat hónap alatt hívjon össze új országgyűlést. Ilyesmit Wallenstein óta senki sem követelt a Habsburgoktól s másfél esztendő múlva Haynau is kevesebbet kapott. Széchenyi tudta, mint Wallenstein, hogy feje, családja, vagyona van kockára téve; vesznie kell, akár a forradalom győz, akár a reactio. Még egyik sem lépett előtérbe; még mindig csak a félrendszabályok ideje járta. Széchenyi indítványa senkinek sem tetszett; a „notable”-ok, főképp István nádor és Zsófia főhercegnő közbenjárására, mellőzték Apponyi kíváнатát is, az országgyűlés felosztatását, s márczius 10-ikén Lajos főhercegnek azzal az utasításával tértek haza, hogy ne engedjék felküldeni a feliratot.

Márczius 10-ikén a rendek már ismét a városi kérdéssel foglalkoztak, nyugodtan és szenvedélytelenül. A codificatio nagy részleteivel még mindig szinte aggodalmas pontossággal bibelődtek. Márkovics szebeni követ ugyan az V. részzsel már befejezhetőnek tartotta az egészet s ugyanaz nap a Pesti Hirlap is sürgette, hogy részletes codificatióba nem bocsátkozva, ériék be a kérdések fő mozzanatainak törvénybe-iktatásával. Márczius 14-ikén azonban arra a hírre, hogy Bécsben kitört a forradalom⁴ s Metternich megbukott, Apponyi lemondott, Kossuth maga indítványozta, hogy a sajtótörvények kidolgozására kiküldött bizottság ne codifikáljon sokat, hanem mielőbb nyujtsa be a főelveket magában foglaló javaslatát, hogy itt, a törvényes helyen mondják ki a sajtó szabadságát, ne máshol (Pesten) diktálják. A honvédelem iránt is néhány óra alatt kell javaslatot készíteni. Tartsanak ülést éjjel, nappal, a mikor kell.

Magának a feliratnak idáig történt készletetése könnyen azt a színt adhatta a dolognak, hogy kívánataikat a rendek Bécs zavara felhasználásával akarják kieroszakolni. Azonban éppen a feliratnak s Kossuth márczius 3-iki beszédének a lapokban megjelent szövege volt a bécsi forradalomnak leghathatásabb élesztője; Pozsony ekkor legalább is annyira hatott Bécsre, mint Páris. Bécs 1804-ig csak afféle caput dominii volt; egy állam középpontjának csupán az ausztriai császárság megalapítása, s még inkább a római szent birodalom bukása után tarthatta magát. Ez volt első forradalma, szívének első hevesebb dobbanása. Ausztriának birodalmi gyűlése nem lévén, hol a tartományi gyűlésekbe szétszórt rendek együtt nyilatkozhatták volna, alkotmányt csak az utcán lehetett követelni; s néhány ember lelövetése után a császár megint csak az utcának ígérhetett alkotmányt.

Magyarországnak azonban volt s éppen együtt is ült az országgyűlése. Kossuth szerint ennek jutott az a roppant feladat, hogy a mozgalmakat bölcsen vezesse. Míg ennek keze közt marad a gyeplő, addig alkotmányos úton haladhat; de ha egyszer kirántják a kezéből, a következésekről senki sem állhat jól. Azért kellett volna a feliratnak idejében elmennie, hogy azt, a mi abban áll, vagy annál is többet, most már, midőn a forradalom a külföldön annyi helyütt győzött, Magyarországnak ne az utca követelje. Magának Pozsonynak ekkor csak 30,000 lakosa volt ugyan, a bécsi kormányt azonban már is aggasztotta a közönség magatartása; félt, hogy az országgyűlés a karzat befolyása alá kerül. Maga Kossuth, úgy látszik, inkább Budapesttől tartott, hol az uralkodótól, az országgyűléstől távol, egy politikailag jelentéktelen kormányt (a helytartótanácsot) kevésbé véve, 150,000 ember⁵ élt együtt. Kíváncsinos tehát, hogy Bécsben legyen a fölirat, mielőtt a bécsi forradalom Budapest szenvedélyeit is fölkaparhatná, hogy se a király, se az országgyűlés ne látszassék a tömeg hatása alá kerülni s utóbb a hatalomnak ne

lehesse az a kifogása, hogy a reform visszavehető, mert nem a törvényes tényezők műve, hanem az utca csikarta ki. Kossuth indítványához képest tehát az alsóház küldöttsége stante sessione megkérte a nádort, tartson még ma ülést a főrendekkel a felirat ügyében. Délután a nádor a hallgatóság kitörő lelkesedése mellett valóban maga indítványozta, hogy egész terjedelmében, vita nélkül fogadják el a feliratot, a mi meg is történt,⁶ mire a nádor vezetése alatt a főrendek 13, a rendek pedig 59 tagot választottak, hogy másnap személyesen vigyék azt Bécsbe. Köztük volt Széchenyi, a ki négy nappal ezelőtt is csak anarchiát nem akart s kész volt inkább feláldozni magát, hogy meglehessen a reform, s hazája tartományból anyaország lehessen. Kezet fogott Kossuthal: szűnjék meg minden párt, minden kaszt; ő eddig is csak a modorra nézve ellenkezett, a célra nem s annak tisztaságát mindenkor elismerte. Valóban, elérkezettnek vélte mindenki azt az időt, midőn – mint Kossuth mondta – a magyar fajt egyesíteni s Erdélyt Magyarországhoz kapcsolni kell.

A rendek minden nyilatkozatának súlyát a teljes egyetértés adta meg. Ilyen egyértelműséggel fogadták el másnap reggel Kossuth indítványára a nép minden terhében való arányos osztozást, melylyel – Széchenyi szerint – a magyar nemzet szélesebb alapra állította alkotmányát mint milyenén idáig fityegett; elfogadták Szentkirályi javaslatára, hogy törvényt készítsenek az összes úrbéri viszonyok eltörléséről, a földesurak kártalanítására az államot kötelezván, és szintén Szentkirályi indítványára elhatározták, hogy a feliratban a szellemi kifejlődés ápolása alatt a népnevelést, a vallási jogok viszonyosságát, az esküdszékek felállítását, a sajtószabadságot és a nemzeti erők egyesítése szempontjából az Erdélylyel való egyesülést is érteni kívánják; hogy ott, hol a képvisleti rendszernek alkotmányos irányban való fejlődését hangoztatták, ezzel az országgyűlésnek Pesten évenként való tartását is sürgették, mert ez elválatlan kapcsolatban áll a kormány felelősségével.

Délelőtt tíz órakor azután hajóra ült a küldöttség, hogy Bécsbe vigye a feliratot. A 72 követet és mintegy 200 országgyűlési ifjat a bécsi nép kitörő örömmel fogadta. Hiszen már előtte való nap, nyitott kocsiban ugyan és bántatlanul, de mégis csak eltávozott Metternich saját szavai szerint „meghátrálva egy magasabb hatalom előtt, mely főlebbvaló magánál az uralkodónál is.”⁷ Ma pedig ez uralkodó a két kijelölt trónörökösrel (Ferencz Károly és Ferencz József főhercegekkel) szintén nyitott kocsiban a nép örömrivalgásai közt járta be Bécset s pár óra múlva kihirdette, hogy sajtószabadságot ad, elismeri a nemzetőrséget s a hazai alkotmány szerkesztésére mielőbb egybehívja a tartományi rendeket.

A hajóval érkező Kossuthot s magyar kíséretét, mely a bécsi nagy eredményekről még nem tudott, a nép úgy fogadta tehát, mint szabadsága előkészítőjét. Kossuthot, kit tegnap este Pozsony, a tilalommal nem törődve, fáklyásmenetben üdvözölt, most Bécs borította el virágokkal; osztrákok, lengyelek, olaszok ölelgették és szólani készítették úgy a Ferencz-Károly fogadó, mint az egyetem előtt. István nádor, ki már előtte való nap Bécsbe kocsizott, az udvarnál mindenképp sürgette a kívánatok teljesítését, mert félt, hogy Pozsonyban őt kiáltják ki királylyá, ha felelős ministerium nélkül térne haza. A küldöttség előtt is kijelentette, hogy nádorsága megszűnik abban a pillanatban, melyben megtagadná a magyar nemzet fölterjesztett kéréseit.

Nem lehet csodálkozni, hogy a Burg többet törődött az utcánál afféle kérdések iránt, miként lehet német egységről s viszont egységes Ausztriáról a tartományok önkormányzatáról, központi felelős kormányról, a német birodalommal, az örökös tartományok, különösen Lombardia és Velence, valamint Csehország követelt államjogaival, Magyarországnak függetlenségével egyeztethető alkotmányról egy lélekzet alatt beszélni? A császár- király, s Ferencz Károly, sőt annak még felesége, Zsófia főhercegnő is hajlandó volt engedni s a jövőre bízva a kibontakozást, teljesíteni az osztrákok és a magyarok követeléseit; Albrecht és Vilmos főhercegek hajlíthatatlanságot ajánlottak; Lajos főherceg a közbenjárás háládatlan szerepére vállalkozott. Vele tárgyaltak a magyarok leginkább: a nádor, Széchenyi, Esterházy; de csak ez, a régi diplomata, oszlathatta el kétségeit. A magyarok rendkívül rokonszenveztek ugyan a bécsi forradalommal, de azért megmaradtak a mérséklet és törvényesség terén. Maga Kossuth sem nézte bastillenek a Burgot, pedig idegen létére is megostromoltathatta volna a bécsiekkel.⁸

Társaival együtt azonban nemzeti díszben, mint hű alattvaló vonult a vár felé, midőn az uralkodó végre kihallgatást adott. „Nézzétek e gyermeket – szólta Kossuth, karjaira emelve az utcán egy kis fiút. – Ha felnőtt férfivá, akkor a szabadság már régen az egész emberiség birtoka lesz. E gyermeké, az ifjúságé a jövő.” A jövő minden eseményei közt a királyi szék rendíthetetlen támaszának nevezte a nádor a nemzet kívánatát.

A délután udvari tárgyalásokkal telt el. A mint Ferencz Károly kijelentette Kossuthnak, teljesítenék a kívánságokat, ha nem volna a dolognak az a látszata, hogy az engedményeket a forradalom nyomása alatt tették. Kossuth magára vállalta a nyugalom helyreállítását; a bécsi mozgalom vezetői biztosították őt erről a nyugalomról.⁹ A nádor azzal vált el Batthyánytól és Kossuthtól, hogy vagy kieszközli a kívánatok teljesítését, vagy lemond; s újból az udvarhoz sietett. Éjjel tíz óra után, midőn már a pesti eseményeknek is híre futott, V. Ferdinánd a trónörökös jelenlétében megígérte Kossuthnak, Batthyáynak és Esterháznak, hogy a nemzet kívánságait teljesíti. Márczius 17-ikén, izgalmas tanácskozás után, meg is jelent a király kézírata, mely „a korona egysége s a birodalmi kapocs” épségben tartása mellett, a nádort teljes hatalmú királyi helytartóvá nevezte ki. Ha valóban elavult is az 1481 évi törvény, mely az országból távollevő király helyettesévé a nádort tette, szakadást még nem lehetett látni a királyi helytartóságban; mert 1723 óta, sőt azelőtt is voltak teljes hatalmú királyi helytartók s az absolutismus nyugodtan élt olyan intézménnyel, melyet az alkotmányosságnak most a forradalom ajándékául adott, mintha már bomladoznék a *pragmatica sanctio* s Magyarországon más uralkodnék, mint az örökös tartományokban.

Említett kéziratában a király feljogosította a nádort, hogy előterjesztést tegyen egy független felelős magyar ministerium tagjai iránt, a ministerek hatásköréről szóló és a többi reformtörvényjavaslatokat pedig előkészíttesse. Ehhez képest a nádor a ministerium elnökévé azonnal kinevezte gróf Batthyány Lajost, a főrendiházi ellenzék vezérét.

A küldöttség Bécsből, melynek Kossuth e pillanatban bálványa s „két napig ura” volt, a testvériség leglelkesebb tüntetéseit közt távozott, hogy megvigye Pozsonyba Magyarország szabadságát; azt a hírt, hogy az ország alkotmánya átalakult egy csep vérontás nélkül. Pozsony közelében az égen szivárvány, a városban ezernyi nép örömmiadala üdvözölte a jobb jövőt. „Most már nem Buda felé haladunk – szólta Kossuth a néphez, – hanem törvényhozásunkban, a nemzet jövőjének intézésében benne is vagyunk Budában.”

Pest, vagyis inkább Budapest, ahogy a két várost nevezgetni kezdték, ezalatt valóban az ország fővárosa gyanánt cselekedett. Az odavaló lapok márczius 7-ikén közölték Kossuth harmadiki híres beszédét, melyet főképp a félve alakult Ellenzéki Körben s a fiatalabb írók találkozó helyén, a Pilvax-kávéházban fogadtak nagy lelkesedéssel. A kör is, a kávéház is az Úri (most Koronaherczeg)-utcában volt;¹⁰ Pesten itt kezdődött az utca. Itt dolgoztak legerősebben a „timárlegények”, a radikálisok, „atyamesterük”, a tudós Fényes Elek vezetése alatt. Itt a januári olasz és a februári párisi forradalom szelleme lengedezett s az emberek hónuk alatt, fejükben és szívükben legalább is a girondiak történetével jártak. Hazai viszonyokra alkalmazva vitatkoztak a lapok külföldi híreiről. Az Ellenzéki Körnek márczius 9-iki párisi módra adott lakomája sikerülván, márczius 11-ikén a Pilvaxban elhatározták, hogy ha a párisi köztársaságiak a Champs-Eliséés-n adtak, ők meg 19-ikén a Rákos mezején adnak nagy reformlakomát, 14-ikén pedig, akkor egészen szokatlanul, népgyűlést tartanak. Hogy mind a kettőnek iránya legyen, márczius 11–12-ikén Irinyi József Perczel Mór tollbamondása szerint tizenkét pontban foglalta össze a nemzet kívánságait, melyeket Csányi Lászlóval, Nyáryval, Klauzállal s néhány más ellenzékivel mindjárt megbeszélt, hogy e pontokat kérelem alakjában maga a kör közölje a pozsonyi országgyűléssel. Csányiék helytelennek tartották, hogy az országgyűlést most ilyen kívánatokkal gátolják az átalakulás előkészítésének munkájában s a pártfegyelem nevében követelték, hogy a körben ne tegye meg az indítványt. A Pilvax ifjúsága azonban nem helyeselte küldötteinek mérsékletét s pár óra múlva csakugyan az Ellenzéki Kör elé terjesztette a 12 pontot. Csányi, Klauzál és Nyáry a gyűlésbe siettek s Klauzál javaslatára a kör nagynehezen kimondta,

hogy e pontokat a rendek elé csak akkor terjeszti, ha azokat az országgyűlési ellenzék is helyesli, a mikor azután országosan köröztetve, kérvény alakjában több százezer aláírással nyújtja be.

Az ifjúság lelkesedett Kossuthért, de mégsem találta elég merésznek a nagy eszmék fölvetésében. A rendi országgyűléstől semmi esetre sem várta a demokrácia őszinte pártolását. Most az egyszer nagyon kedvére lett volna egy kis absolutizmus, mert akkor az európai népszellem hatása alatt magához ragadhat minden kezdeményezést. A „táblabíró politiká”-val nagyon elégedetlenül, már délután 6 óra tájban odahagyta a gyűlést és átment a maga „lelki prytaeumába”, a Pilvaxba. Ott a „közvélemény asztalá”-nál abban állapodott meg, hogy nem kér tehát, hanem követel, s másnap az utcákon hirdeti ki a következő tizenkét pontot:

„*Mit kíván a magyar nemzet?* Legyen béke, szabadság és egyetértés! 1. Kivánjuk a sajtó szabadságát, a cenzúra eltörlését. 2. Felelős minisztériumot Buda-Pesten. 3. Évenkénti országgyűlést Pesten. 4. Törvény előtti egyenlőséget polgári és vallási tekintetben. 5. Nemzeti őrsereget. 6. Közös teherviselést. 7. Az úrbéri terhek megszüntetését. 8. Esküdszéket, képviselőt egyenlőség alapján. 9. Nemzeti bankot. 10. A katonaság esküdjék meg az alkotmányra; magyar katonáinkat ne vigyék külföldre, a külföldieket vigyék el tőlünk. 11. A politikai státusfogyók bocsáttassanak szabadon. 12. Kivánjuk az uniót Erdélylyel. *Egyenlőség, szabadság, testvériség!*”^[1]

A 9–11. pontot kivéve, mind olyan, a mit maga az országgyűlés is követelt s részben már el is határozott idáig, vagy márczius 15-ikén reggel, ugyanakkor, midőn ezeket a kívánatokat az Úri- és Kigyó-utca sarkára ragasztott papírosról a járókelők is olvashatták.

Márczius 15-ike éppen országos vásár napja volt. Az eső permetezett, majd szakadt. Magában a kávéházban reggel 8 órakor, a kitűzött időben, csak néhány ifjú jelent meg, de ezek lelkesedve hallgatták, midőn Jókai felolvasta a kiáltványt s a 12 pontot, Petőfi pedig elszavalta a Nemzeti dalt. Az eskü szavaitól lelkesedve, Petőfi, Jókai, Bulyovszky Gyula, Sebő Antal, Gaál Ernő és Hamary Dániel vezetése alatt – ez utóbbinak előadása szerint – először is az egyetem joghallgatóihoz indultak, s őket lehitták az egyetem udvarára. Petőfi székre állva, nyilvánosan most először szavalta el *Nemzeti dalát*, melynek esküsorait az ifjúság fokozódó lelkesedéssel visszhangoztatta: „A magyarok istenére esküszünk, esküszünk, hogy rabok tovább nem leszünk!” Hasonló lelkesedést keltve, olvasta föl Jókai a tizenkét pontot. Ez a jelenet ismétlődött a Hatvani- és Újvilág-utca sarkán levő orvosi kar udvarán. A vásáros népséggel s a járókelőkkel most már néhány ezer főre növekedett ifjúság ezután Landerer és Heckenast Hatvani (most Kossuth)-utczai nyomdaja elé vonult, hol Jókai Mór, Petőfi Sándor, Vidacs János és az időközben megérkezett Vasvári Pál lefoglalván a sajtót, censura nélkül kiszedették az újra meg újra felolvasott tizenkét pontot s a Nemzeti dalt. Fél-tizenkettőkor Irinyi a tizenkét pont első kinyomott példányát lobogtatva jelent meg a nép előtt. „Márczius 15. délelőtt fél-tizenkettőre – szólt – nagy időszak a magyarok történetében. Itt van a sajtószabadság első példánya, a nép hatalmának első műve. Akármilyen szabadsága fog is lenni egykor a magyarnak, az a dicsősége mindig megmarad, hogy a legnevezetesebbet, a sajtószabadságot, magunk vívtuk ki.” A közönség esernyők alatt hallgatta és éljenezte őt is, az eddigi szónokokat is; de mindenki tudta, hogy a katonaság készenlétben áll a kaszárnyákban, a vár tüzérei ágyúik mellett várják a parancsot, s így nem volt hivalkodás a sajtószabadság kivívásának említése. A nép leirhatatlan lelkesedéssel ismételte az eskü szavait, midőn Petőfi pár pillanat múlva sajtó alól szintén kikerült Nemzeti dalát ismét elszavalta. Ezer meg ezer példányban kapkodták szét a két nyomtatványt s azután hazafias dalokat énekelve, csendesen hazatértek.

Délután a múzeum előtt népgyűlés volt, melynek felszólítására, némi vonakodás után, a városi közgyűlés nemcsak elfogadta a tizenkét pontot, hanem ülését nyilvánossá téve, azt is elhatározta, hogy a népből és a tisztikarból választott küldöttséggel terjeszti az országgyűlés elé, a királyt pedig megkéri, hogy népképviselőten alapuló országgyűlést hívjon össze Pestre. A rend és közbiztonság fentartására a tanács Rottenbiller Lipót alpolgármester elnöke alatt azonnal külön 14 tagú közcsendbizottságot alakított s polgárőrség szervezéséről intézkedett.

A bizottság, egyre növekedő kísérettel, azonnal átvonult Budára s a katonaság semmiben sem akadályozván, fölment a helytartótanácsához, mialatt a nép előzőnlte az udvart, a feljásokat, folyosókat. A Zichy Ferencz gróf elnökle alatt épen együtt ülésező tanács félhatkor elfogadta a 12 pontot, a sajtószabadságot, szabadon bocsátotta Táncsics Mihály államfogyot és kijelentette, hogy katonaságot az eddigi módon csak a városi hatóság megkeresésére alkalmaz. Táncsicsot, ki a mult esztendőben „A nép könyve” és „A józan ész” című könyvei miatt mint socialista került börtönbe, diadalmenetben vitték át Pestre, hová hintáját fiatal emberek és polgárok húzták a nemzeti színházig.¹² A nép elárasztotta „a nemzeti lelkesedés szentegyházát”, mire a Bánkbán előadása félbeszakadt; a közönség Táncsicsot akarta látni (ki azonban nem jelent meg), követelte a Nemzeti dalt, melyet Egressy Gábor elszavalt, azután együtt énekelte a színészekkel a Nemzeti dalt, a Himnust, Szózatot; majd a Rákóczi-induló és a Marseillaise hangjai közt távozott.¹³

„Chapeaux bas! C’est la marseillaise hongroise!” kiáltotta ugyanez nap a párisi nép, midőn 300 párisi magyar a Bastille-téren a Rákóczi hangja mellett hódolt a francia köztársaság eszméjének. „Ha önök szives kívánságot hoznak nekünk hazánk új szabadságához – szolt hozzájuk kevés azelőtt Lamartine, az ideiglenes kormány elnöke – mi önöknek tiszteletünket nyilvánítjuk azon régi szabadság iránt, melyet bölcsen és dicsőségesen fentartottak hazájukban.”

A mi Párisban, „a mi más országokban polgárverbe került, a reformot, Budapesten 24 óra alatt békés és törvényes úton kivivta a törvényes egyetértés”. Ezzel méltán dicsekedhetett a közcsendi bizottság, mely falragaszokon hivta fel a közönséget, hogy a mostantól fogva nemzetőrségnek nevezett polgárőrséget 1500 taggal növelje. A katonai kincstár a kívánt fegyvereket néhány nap alatt kiszolgáltatta s márczius 16-ikán a polgárőrség már teljes számban esküdött hűséget a hazának, a királynak és az alkotmánynak. Pár nap mulva újabb 1500 ember követte a példát s fáradhatatlanul tartotta gyakorlatait s végezte az őrzásokat. Maga a közcsendi, vagy – mint a közönség nevezte – forradalmi bizottság 64 tagra egészítette ki magát s rajta volt, hogy ne csak a rendet tartsa fenn, hanem irányt is adjon a mozgalomnak. Ezért hitték sokan, hogy a commune szerepére vágyik.

25. * Kónyi bevezetése Deák beszédeihez, II. 13–15.

26. * A banknak február 29-ikén 214.146,440 forint értékű jegye volt forgalomban, készlete 1.906,301 forint 11 1/2 krt, bankalapja 50,621 részvény után 30.372,600 forintot tett ki. Ezzel szemben cselekvő vagyona ezüstben 65.058,351 forint 8 3/4 kr., váltókban 86.295,505 forint 54 kr., zálogletétekben 12.602,500 forint, államadósságban 81.387,264 forint 3/4 kr., magyarországi biztosított kölcsönben 1.081,809 forint 11 1/2 kr., s így összesen 246.425,431 forint 11 1/2 krajczár. Az 5%-os metalliques-k 91-en állottak, mit Kossuth már márczius 1-én valódi veszélynek mondott.

27. * Gróf Széchen Antal már február 29-ikén a főrendeknél szintén azt hangoztatta, hogy a birodalom „többi” tartományában történekről tanácskoznok nem lehet, mire gróf Erdődy Sándor megjegyezte, hogy hazánkat a *pragmatica sanctio* oly összeköttetésbe hozza velük, hogy arról, mi az összes birodalom erejét, hatalmát eszközölheti, szólni nemcsak jog, de kötelesség.

28. * L. különösen Springer, *Gesch. Österreichs*, II. 177–196. és Blum, *Die deutsche Revolution*, 148–156. Az egykorúak közül: Unterreiter Fr., *Die Revolution in Wien*. Bécs, 1848/49., nyolcz füzetben.

29. * A katonaság nélkül Pesten 100,617, Budán 34,893. Ó-Budán 7694 ember lakott. Fényes, *Magyarország leírása*, (Pest, 1847.) II. 212–5.

30. * Így nyilvánosságra sem jutott Széchényinek az a felirattervezete, melynek célja az volt, hogy Bécs és Prága lázadói közül a hűséges Pestre híjja a királyt, hogy innen gondoskodjék örökös tartományainak megtartásáról. (Kovács. Lajos, id. m. II. 46–63.) Indítványát, „a régi magyarság utolsó szavát”, a követek értekezletén senki sem pártolta, s ezzel, Kovács szerint, az eddigi politika alapjáról s Kossuth feliratával arra a lejtőre léptek, melyen nem volt megállás Világosig.

31. * Metternich 1826 óta magyar indigena is lévén, Bük Zsigmond márczius 27-ikén az indigenák közül való törlését indítványozta. Asztalos Pál szerint elég, ha az lesz a büntetése, hogy lássa, mint nőnek föl a szabadság gyermekei az absolutismus gyermekeinek sírján. Szentkirályinak azon fölszólalása után azonban, hogy a szabadságnak az absolutismuson nyert győzelme után csak fölt lenne az egyes, megsemmisült ember ellen intézett bosszú s hogy a bosszú terére lépve, nem lehetne kiszámítani, hol állának meg a megtorlással, az országgyűlés napirendre tért az indítvány felett. Balogh, Győrnek conservatív követe, újabb utasítása értelmében, ápril 5-ikén újból fölmelegítette azt. Madarász Metternichet, Apponyit és Zsedényit a ház sorompói elé kívánta idézni; Beöthy Ödön a törlés mellett

mennydörgött. A kérdést Deák Ferencz temette el, ki egész szárazon figyelmeztette a rendeket, hogy következtetlenségbe ne essenek, mert előbb a királytól minden politikai bűnös számára kegyelmet kértek.

32. * V. ö. Kossuth, Irataim, II. 186–7.
33. * Kossuth, Irataim, II. 187–8. „Miért nem részesítette Magyarországot is e csillapító áldásban? – kérdi Salamon. (Bp. Szemle, XXVI. 338.) Valószínű, néhány száz millióval kevesebb volna ma az államadósság. Nem is személyes, hanem személy- s illetőleg emberfölötti tulajdon volt Kossuthnál a csillapítás, mely csak egyszer, Bécsben, nyílt aloevirág maradt.”
34. * A körnek a Koronaherczeg-utca 10. száma alatt volt helyiségét 1897 augusztus havában bontották le. Főhomlokzata a Zsibárus-utczára nézett. A Pilvaxot már 1848-ban Fillingernek is nevezték s így ez utóbbi név sem anachronismus.
35. * Salamon (Bp. Szemle, XXVI. 341.) úgy találja, hogy a „kávéházi” munka, ha nem államférfiúi mű is, nyíltságra, világosságra nézve jóval szabatosabb a rendek fölíratánál. „Legalább megmondja kereken, mit akar.”
36. * Arról, hogy Murgu Emánuel is politikai fogoly, az ifjúság csak utóbb, a hazafias oláhok kiáltványából értesült. Föllépésére Klauzál és Szemere országos biztosok ápril 8-ikán azonnal szabadon bocsátani rendelték Murgut, kit az ifjak diadalmenetben vittek a városházához.
37. * Márczius tizenötödikének egykorú leírásai a lapok tudósításain kívül: Kléh, a pesti forradalom története; Nyári Albert, A magyar forradalom napjai; Zerffi, Márczius 15-ike Pesten; Magyarország újjászületése; Birányi, Pesti forradalom; Lapok Petőfi Sándor naplójából. (Mind Pesten, 1848.) Jókai, Forradalom vér nélkül, (Életképek, 1848. és Hon, 1874. 73. és köv. sz.) Forradalom és csataképek, (Pest, 1850.) Forradalom alatt irt művei, (Budapest, 1875.) Életemből, (1886.) stb. Szilágyi, A forradalom története, 12–15. Kemény, A forradalom után, 134–140. Hamary (Hazánk, V–VI., 1885–6.) Degré, Visszaemlékezések. Márciusi emlékek (Vasárn. Ujság, 1886. márczius 14). Kik csinálták márczius 15-ikét? (Budapesti Hirlap, 1883. márczius 15.) Gracza, 1848 márczius 15. (Budapest, 1898.) Általában véve 1861. óta a lapok márcz. 15-iki számai. Sok adat a Tört. Lapokban, 1892–8.

III. FEJEZET.

Pest, Pozsony, Bécs.

Batthyány Lajos első körlevele. Az országgyűlés küldöttsége Pesten. A pesti küldöttek az országgyűlés előtt. Kossuth a pesti mozgalomról. Feszültség az országgyűlés és a főváros között. A sajtótörvény. A pesti közcsendi bizottság. A vidék csatlakozása a pestiekhez. Az országgyűlés permanens ülései. A közteherviselés kimondása. A többi reformtörvények. Pest befolyása a törvényhozásra. Batthyány ministeriumának megalakítása. Az alkotmányos Ausztria. A *pragmatica sanctio* és az új helyzet. A közös ügyek rendezésének nehézségei. A conservatívek aggodalmai. Bárány Jósika Samu. A márczius 22-iki udvari értekezlet. A nemzetiségek felhasználásának eszméje. Jellacsics kinevezése horvát bánná. István nádor jelentése a forradalmi hangulatról. Az udvar tervei az új alkotmány megnyirbálására. A márczius 28-iki királyi leirat. Kossuth tiltakozása. Tüntetések a királyi válasz ellen. A pesti forrongás. „A haza veszélyben van.” Petőfi Sándor forradalmi versei. Az udvari tanácskozások folytatása. A márczius 31-iki királyi leirat. Hatása a közvéleményre. Kossuth felfogása a közös ügyekről. A megoldás elodázásának végzetes következményei. Kossuth beszéde a királyi leirat felett. István nádor ünneplése. Szélcsend

Magyarország nyugodt átalakulásának barátai nem szívesen látták az „utca” forrongását s Budapestet, melyet mindenki a kormány és a törvényhozás jövő székelyének tartott, idején figyelmeztetni kívánták, hogy a nemzet sorsáról csak maga a nemzet határozhat. A ministerium alakításával megbízott Batthyány „nemzeti miniszterelnök” márczius 17-ikén kiadott első körlevelében¹ az összes törvényhatóságokat figyelmeztette, intelve azonban főképp Budapesthez szólt, hogy a miniszteriumot és az országgyűlést, mint az átalakulás és törvényesség eszközeit, kicsapongások, vagy idő előtt való követelések által ne engedjék zavarni nagy és nehéz munkájában. Magának az országgyűlésnek 15 tagú küldöttsége gróf Keglevich Gábor vezetése alatt márczius 19-ikén a kivivott nagy események felsorolásával, az országgyűlés legközelebbi munkarendjének ismertetésével s azzal ügykezett megnyugtatóan a fővárost, hogy az ország újra szervezésének feladatát már legközelebb egy népképviselőten alapuló országgyűlésre kívánja bízni. „Küldöttei a törvényhozásnak! – felelt Nyáry Pál, – sok eseményt értetek, de nem láttatok a legnagyobbat, a pesti márczius 15-ikét.” A mit munkarendül terjeszt elő az országgyűlés márczius 15-ikén, éppen azt vitta ki a törvényhozásban idáig nem képviselt rész. Fölhívta az országgyűlést, örököse mielőbb törvénnyel azt a pillanatot, melyben a törvényhozás a nép akaratával egyesült. „Ez lesz a júliusi oszlop, melyről unokáink ránk fognak emlékezni.”²

Ugyanazonnap (márczius 19-ikén) az országgyűlés csupán a kerületi ülésben³ fogadta a budapesti küldöttséget, melynek nevében Hajnik Pál átnyújtván a tizenkét pontot s az egyetemi ifjúság kívánatait, Kossuth kijelentette, hogy ő Pestet ugyan az ország szívének tartja, de, mint törvényhozó, utána nem indul. A magyar nemzet közös szabadságot, közös jogokat akar s e nemzet a magyarnak 15 milliója, az ország egésze, nem pedig akár csak egy város, akár csak egy kaszt. Itt csak az összes nemzet az, melyet illet az ország sorsáról itélni s e nemzet elég erős és hatalmas eltiporni mindenkit, minden egyest, egyes kasztot s egyes municipiumot, melynek eszébe jutna ellenszegülni. A kérelmeket különben felolvasták. Kossuth szerint azokat az országgyűlés már is teljesítette vagy teljesíteni fogja; a mostani országgyűlés leköltöztetésével pedig kár volna tölteni a nagyon rövidre szabott időt, midőn a népképviselők már úgyis Budapesten gyűlnek egybe.

A küldöttek éljenzések közt távoztak, de bizonyos feszültség megmaradt az országgyűlés és a főváros, Kossuth és Nyáry közt.⁴ Hogy a tömeg még az aránylag jelentéktelen népességű Pozsonyban is befolyást gyakorolhat a tárgyalások menetére, kitűnt már másnap és harmadnap, midőn a városi törvényjavaslat 6. §-ában valláskülönbség nélkül megadott jogot a törvényesen bevett vallásokra szorították s egyes szónokok hivatkoztak ebben a részben a Pozsonyban két nap (márczius 19–20.) óta tartó zsidóüldözésekre. „A törvényhozást – jegyezte meg Bónis Sámuel – apró utcza demonstratiók nem vezethetik, hanem csak elv és igazság.”

Ilyennek kell vala tekinteni, hogy márczius 22-ikén a pestmegyei közcsendi bizottság a szellemi kifejlődésre közcsapásnak jelentette ki a rendektől márczius 20-ikán elfogadott

sajtótörvényt, mely az eddigi 15,000 forintnál nagyobb (20,000 ft) biztosítékot követel a politikai lapoktól s más különben is kevesebbet nyújt a helytartótanács engedményeinél. Még ingerültebben tárgyalta ezt a kérdést Pest városa, hol Irányi, Pulszky, Petőfi, Irinyi, Egressy, Vasváry, Klauzál szóltak a márczius 15-ike ellen való visszahatásról, odakünn pedig a nép a javaslatot megégette. „Ne hallgassatok rá” – vágott Sükey a népet csillapító Kazinczy Gábor szavaiba. „Ez okos ember, okos ember pedig nem csinál forradalmat.”⁵

Senki sem hitte ugyan, hogy Jókai és Petőfi alatt csakugyan 30, vagy éppen 80,000 ember áll a Rákoson, de még Széchenyi is hajlandóbb lett volna számolni az utczával, csak hogy ne Pozsonyban határozzanak arról, a miről Budapesten kell határozni; a mint idáig is mindenki természetesnek tartotta, hogy a Pozsony elé tartozó dolgokat ne Bécsben döntsék el. Abban mindenesetre egyetértett Kossuthal, hogy Pozsonyban nem a Hollinger- s Budapesten nem a Pilvax-kávéházban (mostantól fogva a szabadság csarnokában) kell intézni az ország sorsát. De többtől is féltek. Attól, hogy a párisi commune példájára Budapest városa föléje akar kerekedni a törvényhozásnak és a kormánynak s hogy a hatvanas bizottság nemcsak neve szerint lesz forradalmi választmány, hanem ideiglenes kormánnyá alakul át. A fiatalság ott, az Ellenzéki Körben és mindenütt, a hol tere nyílt, keresett s önmagában néha föl is talált egy-egy Dantont, Robespierret vagy Marat-t s a girondista Kossuth helyett talán nagyobb politikusnak tartotta Petőfit; nem is Görgei Artur volt az egyetlen, kit ezekben a napokban gondolkodóba ejtett a Fliegende Blätter képe, a melyik lerajzolta, szabadsága hősét a nép mikép jutalmazza: vagy szoborral, vagy akasztófával.⁶ De rajongva, vagy töprengve sem az a bécsi csapat ez, mely a Fuchsliedet dalolja, mikor megkapja az alkotmányt. Olyan fegyelmezett, a milyenné csak az alkotmány hosszas gyakorlata fejleszthette; ismeri a maga jogait, de bővíteni, növelni akarja a meglevőket s mindezt a szokottnál gyorsabban, mert erre készíti az idők szelleme.

„La vérité ne meurt pas” – idézte Rousseaut Dobsa, midőn mint szemtanú sietett megírni a februári francia forradalom történetét; s vádolta nemzetét, hogy egy helyben áll a megdermedt porondon, mialatt rohanó víz árjaként zúg el előtte a század szelleme.⁷ Mások ellenben arról vádolták a rövid életű márcziusi pártot, hogy kevés idő alatt sokat olvasott a forradalomról és sok francia forradalmi jelenetet akart mielőbb után csinálni.⁸

A vidéknek inkább tetszett a pesti 12 pont, mint a törvényhozás csendes munkája; ezeket ünnepelte s nemcsak az országgyűlés előtt jelentette ki hozzájuk való csatlakozását, hanem a városok, községek közül többen rendre üdvözölték a pesti közcsendi bizottságot s utasításokat kértek tőle.⁹

A modern parlamentarismus szempontjából mindez nagyon veszedelmes tünet lett volna, mert nem lehet megengedni, hogy valamely törvényhatóság vagy annak éppen egy bizottsága a parlament ellenőréül tolja fel magát; de ha márczius 18-ika óta a követek nem tartották is magukat a hazulról hozott utasításokhoz, a törvényhatóságoknak utasításszerű beavatkozásai még sem lehettek előttük valami meglepőek. Szokatlannak s talán aggodalomkeltőnek csak azt találhatták, hogy, míg idáig egy törvényhatóság csak a maga két követének adhatott utasítást, Pest városa most valamennyihez szólott s kívánatairól mint a közvélemény hivatott kifejezője tájékoztatta a miniszerelnököket. Szentkirályi márczius 23-ikán figyelmeztette is a rendeket, hogy az országgyűlésnek az átalakulás korszakában nem az ephemer, ingatag közvéleményre kell hallgatnia, hanem arra az örök közvéleményre, a történelemre, mely fölötté igazságosan fog ítélni.

Kossuthal együtt mindenki lejártnak tartotta azt az időt, melyben az ország sorsáról a kasztok képviselői intézkedtek. Kijelentették (márczius 18-ikán), hogy ez az országgyűlés már csak a legszükségesebb tennivalókra szorítkozhatik. Az alkotmányos szabadság kifejlését a ministerium hatáskörének és felelősségének törvényben mielőbb való megállapításában biztosítva látván, másrésről az országgyűlést olyképp kívánták összeszerkeszteni, hogy képviseleti alapon az egész magyar nemzet többsége akaratának erős és méltó kifejezése legyen. Azonban a legsürgősebb teendőkre nézve már ez országgyűlésnek át kell vennie az alkotmányozó gyűlés feladatát. Elhatározták, hogy a rendek ezen az országgyűlésen is

személyesen szavazzanak s hogy üléseik folytonosak legyenek mindaddig, míg a szabadság, rend, önálló alkotmányosság és a nép érdekei biztosítására szolgáló legszükségesebb törvényeket meghozhatják. Még aznap elfogadták a közös teherviselésről, a jobbágyi viszonyok megszüntetéséről szóló törvényjavaslatot. Kossuth (márczius 31-ikén) elismerte, hogy a hatalom polczáról szebben egy arisztokratia sem szállhat le, mint az, mely a jövőre a nép kezébe adja saját sorsának a kulcsát. Schnee L. a papitizedet is szóba hozván, Daróczynak, a pécsi káptalan követének példájára, az egyházi rend képviselői lelkes nyilatkozatok kíséretében egymásután lemondtak a tizedről, mire Szentkirályi köszönetet mondott a papságnak azon milliók nevében, kiknek érdekében a szavazás történt; bölcseségre mutat, hogy fölfogták az idők jeleit s oly állást vettek a nép irányában, mely őket megmenti a mozgalmak alá sodortatástól. Az alsóbb papság ellátásáról a rendek, Kossuth indítványára, törvényben kívántak gondoskodni. A püspökök a főrendeknél még aznap szintén lemondtak a tizedről s a törvényt mindkét ház azonnal meghozta. A rendek kimondták továbbá, hogy a királyt megkérik az unió dolgában tartandó országgyűlés összehívására s a lengyel és olasz politikai foglyok szabadon bocsátására.

Márczius 18-ikán elfogadták a közteherviselésről, a jobbágytelek váltságáról, a papitized váltságáról s az ösiségről, 20-ikán a sajtóról, 21-ikén az évenkénti országgyűlésről, a sz. kir. városokról, a községi választásokról, a Jász-Kún és a Hajdú-kerületekről, 22-ikén a hitelintézetéről, nemzeti őrseregről és a független felelős magyar ministeriumról, 23-ikán az egyetemről, a nemzeti színről, az ország czimeréről és a színházakról szóló törvényeket. Nem várták tehát meg, hogy ezeket a ministerium terjeszsze be, pedig ennek a kinevezése már nem késhetett sokáig, a felelősség pedig minden esetre ezt illette. Azonban ha már nem függesztették fel a megalakulásig az üléseket (ami különben csak a pesti forradalmat erősítette volna), ott volt a miniszerelnök, ki most ép úgy képviselte az egész kormányt, mint később a szeptemberi napokban. A miniszerelnöknek nem volt ministeriuma, a még fennálló kancelláriának kancellárja, bele kellett tehát nyugodni, hogy egy egészen új kormányzat küszöbén ne történjék minden a doctrinairak megalapozására. Nagyobb baj volt, s ezt a rendek is fölismerték, hogy a pestiek a törvényhozással szemben a felülvizsgálat egy nemét kívánták gyakorolni. Így a rendek a márczius 20-ikán már elfogadott sajtótörvényt 24-ikén ismét elővették s a pestiek módosításainak tekintetbe vételével fogadták el újból; ilyes parlamenti csiny azonban nem sikerült a márczius 18-ikán elfogadott urbéri törvényjavaslattal, pedig most a főrendeknek jogosan tett módosítása tárgyalásáról volt szó. Kossuth márczius 25-ikén kijelentette, hogy fölmentvén egyszer a jobbágyokat, ha a tett engedményeknek akár csak egy részét akarnák is visszavonni, lángba boritnák az országot.¹⁰ A rendet csak úgy lehet fentartani, ha küldetését befejezve, az országgyűlés mielőbb szétoszlik; mert midőn az ország forradalmi állapotban van,¹¹ nem jó, ha működik olyan testület, melyhez követeléseket lehet intézni, miknek vagy engedni, vagy ellenszegülni kénytelen, a mi mindenképen baj. De Béccsel is meg kell értetni, hogy, ha mielőbb tisztába nem hozzák a ministerium hatása körét s nem szentesítik a ministeriumról szóló törvényt, úgy a rendek életük feláldozásával sem menthetik meg a jó rendet, sőt magát a trónt sem. Bécs érzékenységét a rendek még a lázas munka pillanataiban is kimélték. Batthyány maga javasolta, hogy a magyar hadseregről szóló népszerű törvényjavaslatot halasztásuk a jövő országgyűlésre, „mert a jelen perczben a bécsi kormány bizalmatlanságát keltené föl s arra a gyanúra és vádra adna okot, hogy a dynastia lefegyverzését s az iránta tartozó hűség sértését célozzák”.

Batthyány ép aznap mutatta be ministeriuma jegyzékét az országgyűlés előtt.¹² A legfiatalabbak, Szemere Bertalan belügy- s Eötvös József báró vallás- és közoktatásügyi miniszter s maga az elnök, Batthyány gróf is 35–38 évesek; Klauzál Gábor (földmívelés, ipar és kereskedelem), Deák Ferencz (igazságügy), Kossuth Lajos (pénzügy) a negyvenes évek derekán, Mészáros Lázár (hadügy) közel a hatvanhoz, Esterházy Pál herceg az Ausztriával fennálló közös viszonyok és a külügyek minisztere, közelebb a hetvenhez. Átment az élet iskoláján valamennyi, s kivéve az egy Esterházyt – a volt londoni nagykövetet – és Mészároost (katona létére a magyar akadémia tagját), mindet a megyei és az országgyűlési élet izmosította meg s

tette szabadelvűvé, de nem forradalmivá. Magát az udvart is meglephette, hogy az új kormányban részt venni hajlandók az ország legdynastikusabb, legbölcsebb és legvagyonosabb emberei is; ugyanakkor, mikor Bécsben a demokratia már a socialismus felé hajlott, Magyarorszában hasonló túlzásoktól ily férfiak vezetése mellett mindamellett sem tarthattak, hogy Kossuthot, kiből nem bíztak, a névsorból semmi esetre sem lehetett kihagyni.¹³ Középszerűségek alkalmasabbak lettek volna talán a végrehajtásra, mint a nagy tervektől izzó kitünőségek. Az is lehet, hogy annyi ellentétes nézetű embert az sodort így együvé, mert a napokat olyanoknak tartották, a melyek nemcsak az egyéniséget, hanem még a meggyőződés egy részét is áldozatul követelték. De semmi esetre sem hihető, hogy annyi jeles és független férfiú egyszerűen felült volna Kossuthnak, ki csak azért vonta be őket a ministeriumba, mert azon kívül párt vagy pártok élére álltak volna. A nézeteknek a haza vélt érdekei alá való rendelése csakugyan nem teremthetett tartós egyetértést, de jobban megfelelt a viszonyoknak, mint az osztrák Kolowrat-ministeriumnak az épen most elítélt régi rendszeren alapuló egyetértése. Igaz, hogy ez a ministerium már márczius 21-ikén meg is nyerte a császári megerősítést.

A bécsi udvarnak aggodalmai voltak. Magyarorszában az alkotmányosság látszatát, egy-egy néha évekre szóló, de mindannyiszor meghiusult kísérlet után, eddig márczius 15-ike előtt is meg kellett tartania. Most még, a forradalom után alig két héttel, a kamarilláról szóló elkeseredett híresztelések után sem illett kételkedni, hogy az udvar ezentúl őszintebben alkalmazkodik a magyar alkotmányhoz. Azonban nem is szólva arról, hogy egy feltétlenül alkotmányos Magyarország könyörtelenül eloszlatja egy egységes Ausztria százados álmoképét, s nem is említve, hogy ha Bécsben természetesnek találhattak is egy alkotmányos Magyarországot, olyan nagyon természetesnek épen nem találhatták az alkotmányos Ausztriát, – az ugyanazon fejedelemnek uralkodása alatt álló két alkotmányos államnak egymáshoz való viszonyát már a *pragmatica sanctio* értelmében is szabályozni kellett; a mi nem történhetett meg ugyanolyan gyorsasággal, mint a hogy a szerződésben érdekelt egyik félnek, Ausztriának, az önkényes uralkodás helyett egy szép napon alkotmányos úton való igazgatása elvét kimondták. Másrészt, ha Magyarország dolgát annyira nem zavarták volna is össze Ausztria dolgaival, hogy minden újítás és *declaration of rights* teljesen ismeretlen, nemzetközi helyzetet látszott teremteni, Magyarország most egy tömegben követelte a reformokat. Igaz ugyan, hogy ezek mind alkotmányosak voltak s nem diktatori jellegűek, a milyeneket annak idejében II. József akart az országra feltolni, s a mellett legalább is annyira megfeleltek a kor követeléseinek, mint amazok a maguk idejében; de mégis *nagyon tömegesen*, szinte özönölve jöttek, úgy hogy a bécsi udvar félt a király hirtelen elhatározásának következtől. Félt különösen attól, hogy a magyar független felelős ministerium munkája körének szűkebbre szabása nélkül a két állam közt való összeköttetés lazul, vagy fel is bomlik; hogy a kereskedelmi, had- és pénzügy elkülönítése a nagyhatalmi állás bukására vezet,¹⁴ mert pl. a hadsereg kettéválasztásához Magyarorszában a magyar emberen, a magyar nyelven és a nemzeti zászlón kívül épen semmi anyag sem volt meg; fegyvergyárak, fegyvertárak, tüzérségi parkok, tárházak, katonai akadémiák stb. hiányoztak; arról pedig senki sem lehetett biztos, hogy ha most Európa modern hadügyének megfelelően mindent elől kezdenek is, megvárja-e az ellenség, míg ezzel a sok mindennel elkészülnek; maga az ország megbirja-e azt a sok áldozatot, a mibe ez a különválasztás kerül, Ausztria pedig számíthat-e a hadügyben ekként függetlenné lett Magyarország mindenkor való segítségére.

A conservatívek szintén osztottak a bécsiek aggodalmaiban. Márczius 18-ikán gróf Szécheny Antal a főrendiházban csupán a *pati posse* alapjára helyezkedett, midőn kijelentette, hogy a királytól is jóváhagyott új viszonyokat tisztelik ugyan s egyéni nézeteiket önmegadással alárendelik, de nem mondanak le meggyőződéseikről. Egy hét múlva Madarász László az országgyűlésen már ellenforradalommal vádolta őket. Furcsának találta, hogy a rendek a néppel szemben nagylelkűségről beszélnek, holott „az európai viszonyok s az ország állapotából kifejtett kénytelenség ragadta az országgyűlést oda, hová a törpe a maga erejéből fölemelkedni nem tudott”.

A conservativeket azonban nem lehetett összetéveszteni az udvariakkal, s amazok nem készültek valahová Koblenzbe, hogy az emigrációból visszatérve, egy csapással megsemmisítsék hazájuk közjogi állását. Emezeknek vezére báró Jósika Sámuel erdélyi kancellár volt. Az ellenzék is eszes, erélyes és lovagias embernek tartotta; olyannak, ki hiú és tetszelgő nem lévén, nem kapdos üres czimeken, szolgai bókokon; De Monkot sejtette benne, ha ágy találta is, hogy ehhez a szerephez nincs elég ereje. A Ferencz Károly főherczegnél márczius 22-ikén tartott értekezlet most valóban az ő indítványára ajánlotta, hogy a „monarchia” minden részében nyilvánuló forradalmi mozgalmakat a székelyek és a horvát határőrök felhasználásával kell ellensúlyozni s horvát bánná a népszerű báró Jellacsics József ezredest kinevezni, a mi másnap meg is történt.

Ez a kinevezés meglepetésszámba ment, s nem is tették közzé azonnal. Jellacsicsot, ki nagy horvát volt, le akarták kötelezni vele, hogy, mint immár magyar zászlósurat, felhasználják úgy a magyar, mint a horvát nemzeti mozgalmak esetleges antidynastikus törekvései ellen; mint legújabb altábornagyot pedig, a rendelkezésére álló hadakkal, ha kell, ne csak ezek, hanem az osztrák forradalmiak ellen is küldhessék. Nyílt, és pedig az uralkodó ellen irányuló magyar forradalomtól az udvar ekkor már mindamellett sem tarthatott, hogy márczius 24-ikén *István* nádor maga is erősen kiszinezte a Pesten uralkodó anarchiát.¹⁵ Azt állította, hogy a nemesség, a parasztságtól felve, több helyütt már fölkelt, s hogy a meglevő régi kormánynak nincs tekintélye. A bajon szerinte csak három módon lehet segíteni: ha kiviszik az országból a katonaságot, de akkor azután parasztháború következik; ha Batthyányval, mint még egyetlen lehetséges egyéniséggel igen gyorsan megegyeznek a javaslat tárgyában, mert így ha elszakadni látszik is a „tartomány”, tényleg a dynastia alatt marad; s végre, ha a nádort ideiglenesen elbocsátva, teljes hatalmú királyi biztost küldenének Pozsonyba az országgyűlés elhalasztására s a rendnek diktátori tekintéllyel való helyreállítására.

Másnap azonban a megkérdezett osztrák miniszterek kijelentették, hogy tekintettel külföldön a francia, belföldön a galicziai és olaszországi viszonyokra, sem pénzt, sem katonaságot nem adhatnak ily megbizatasra. Ausztria „alkotmányos” miniszterei tehát csak azért nem léptek föl a magyar alkotmányosság ellen, mert nem volt módjukban; holott, ha el nem fogulnak a régi rendszerben, minden áron erősíteniök kellett volna magyar kollégáik helyzetét. Nem az ő érdemük, hanem a nádoré, ha az értekezlet ismét alkudozni kívánt Batthyányval, illetőleg az országgyűléssel. A nádornak, Batthyánnak és Deáknak a leirat tervezetére nézve más- és harmadnap tett megjegyzéseit azonban nem vették figyelembe. Az értekezlet, a helyett, hogy határozott alakban fölvetette volna Magyarországnak a közös ügyekben,¹⁶ különösen pedig a nélkül, sőt ellene csinált 1,238.062,395 forint államadósságokban való részvételét¹⁷ s őszintén rendezni törekedett volna a *pragmatica sanctio* értelmében szövetséges országoknak egymáshoz való viszonyát, Magyarországot, melyet saját nádora is tartománynak nevezett, csak nagyobb és nemzetibb önkormányzattal igyekezett megbékíteni, a had-, kül- és pénzügyekre pedig ezentúl sem engedte volna befolyani.¹⁸

Bécs nem vevén észre, hogy ő maga egy tarthatatlan régi helyzethez ragaszkodik, értésére akarta adni Pozsonynak, hogy kivihetetlenre törekszik. A király tehát márczius 28-ikán kelt leiratában mindenféle módosítást tett a felelős ministeriumról szóló törvényjavaslaton, melyben az ország teljes függetlenségének kimondását látta. Hogy személyes jogainak egy részét biztosítsa, meghagyni kívánta bizonyos korlátozással úgy a királyi kamarát, mint a magyar udvari kancelláriát. „A királyi kincstár tekintetében a királyi udvar fentartására szükséges és az összes állami költségeknek, melyek az egész birodalom, tehát (!) Magyarország és az ahhoz tartozó részek érdekében is tétetnek, Magyarországot illető arányos részeinek fedezése iránt határozottan kimondotta, hogy „az e végre Magyarországból jelenleg befolyt s kellőleg kimutatandó jövedelmek a birodalom középponti pénztárába továbbá is beszolgáltatassanak, ezeknek minden felemelése ellenben országgyűlési egyezkedésnek tárgya legyen; minden vám- és pénznemű s kereskedelmi intézkedések pedig az illető német örökös tartományi közigazgatási organumokkal való kölcsönös érintkezés útján történjenek”. A honvédelmi ministerium hatása

körét akkép kívánta szabályozni, hogy kellően méltányolják azt a legszorosabb kapcsolatot, mely a *pragmatica sanctio* következtében egyesült örökös tartományok közt van, továbbá a királynak mind a *pragmatica sanctio* fentartására vonatkozó, mind a fegyveres seregnek törvényszerű alkalmazását és katonai hivatalokra való kinevezését illető jogait, melyeket magának továbbra is fentart.

Az úrbériség eltörlése iránt márczius 19-ikén fölterjesztett javaslatot elvben és általában elfogadta ugyan, de mivel a mezei munkáknak abbahagyása súlyos veszélybe ejthetné a hazát, első sorban pedig a nagylelkű áldozatot hozó nemességet, a rendeket ennek és a kárpótlásra vonatkozó törvényjavaslatnak újabb tárgyalására utasította.

Ez a kettős veto nagy felindulást okozott.

Batthyány a rendek együttes ülésében azonnal jelezte, hogy társaival együtt lemond, mert ily körülmények közt nem vállalhat felelősséget; a nádornak arra a fogadására azonban, hogy vagy keresztül viszi a törvényt, vagy maga is lemond, elhatározását a király újabb leiratától tette függővé. A rendeknek mindjárt ezután tartott kerületi ülésében Kossuth „fölemelte dörgő szavát, dörgőbbet mint valaha”, de alig érintette a kérdés lényegét tevő közös ügyeket, mik pedig a legszorosabban egybefüggtek a ministeriumról szóló javaslattal. Megjegyezte, hogy Magyarországon Bécs cselszövényei nem vezetnek célra; pedig éppen a cselszövények élet kellett volna elvenni tiszta, világos alkuval. *Clara pacta boni amici!* Midőn követelte, hogy az úrbériségről szóló törvény úgy maradjon a mint van, elégnek tartotta felszólítani a népet, hogy a földet ne hagyja műveletlenül, a mit pedig egy államférfiú sem tarthatott elégnek. Az alföldi földosztókon ugyan győzött a hazafias érzés, de a románokat, horvátokat, szerbeket utóbb a *reactio* első sorban valóban *communisticus* hitegetésekkel nyerte meg a maga céljainak. Pillanatnyi sikert ért el, de mint államférfiú az Ausztriával való érintkezésben lehetetlenné tette magát, midőn a második leiratot a trónnal és a hazával szemben lázasztó gúnynak, könnyelmű játéknak nevezte. Szerinte ezt azok üzik, kik Ausztriában ismét burokratizációt akarnak, Pesten pedig – a helytartótanács módjára – postahivatallá szeretnék tenni a ministeriumot. Nem gondolnak az uralkodó-ház jövőjével, a polgárvérrel, mely ily eljárás után patakokban folyhat, és semmibe sem veszik a királyi szó szentségét. Dolgaink még mindig illetéktelen emberek, Lajos főherceg, a Hartigok, Windisch-Grätzek és egy, a kit megnevezni is utált (Wirkner) stb. beavatkozásától függenek; a miniszterek helyett még mindig a megbukott Apponyi¹⁹ és az erdélyi – tehát a magyar ügyekben szintén illetéktelen – kanczellár, báró Jósika Sámuel adnak tanácsot. Bízunk a nádorban, hogy sikerrel jár; de ha nem, vessenek számot magukkal a baj okozói, mert ő Apponyit, Jósikát, Wirknert hazaárulással vádolva, száműzetni kívánja. Madarász László a rendelet ellenjegyzőjét, Zsedényi Eduárdot is, mint rossz tanácsadót, II. Ulászló törvénye értelmében akarta büntettetni. Ezt azonban ép úgy mellőzték, mint másik indítványát, hogy az ország megnyugtatása végett a királynak 24 órát adjanak újabb válaszra; a két javaslatot pedig változatlanul fentartották, mihez a főrendek még az este járultak.

Pozsonyban az ifjúság a sétatérre elégette a királyi választ; a rendelet ellenjegyzőjét pedig, Zsedényit, Meskó báróné házában halálra kereste, miért Széchenyi és Deák a márczius 30-iki ülésen keményen meg is rőtt a magánháza nyomulókat. Pesten, hol a ministerium megerősítésének megtagadásáról szállongó első hírek is nagy elkeseredést okoztak, Perczel Mór a márczius 28-ikán Csányinál tartott értekezleten a városi állandó bizottságot a nemzeti convent összehívására kívánta felszólítani, a mit azonban még Irinyi is csak a nemzeti kívánságok határozott megtagadása esetére tartott szükségesnek. Most azonban, midőn 30-ikán erről a megtagadásról értesült, a pesti nép fegyvert akart fogni s „mivel ez a leirat gyalázatos csalás”, maga az egyik kijelölt miniszter, a miniszterelnöktől a rend fentartására küldött triumvirátus egyik tagja, Szemere, indítványozta előtte annak kimondását, hogy a haza veszélyben van. Minden polgárnak, kivétel nélkül, be kell lépnie a nemzetőrségbe, s a boltokban minden puskaport hatóságilag le kell foglalni. Egész nyíltan követelték az önálló hadsereget és a mindenben független ministeriumot. Nyáry Pál indítványára pedig elhatározták, hogy, ha az udvar nem enged, ideiglenes kormányt alakítanak, s a haza ellenségének nyilvánítanak mindenkit, ki e

kormányának nem engedelmeskednék. A hogy Petőfi aznap írta, valóban „föltámadott a tenger, a népek tengere” s megmutatta, hogy „habár felül a gálya s alul a viznek árja, azért a viz az ur”! Másnap már közkézen forgott a királyokhoz intézett másik költeménye is, melyben megírta, hogy „bármit mond a szemtelen hizelgés, nincsen többé szeretett király”. Nem lázit, mert nincs erre szükség; mért rázná meg erőszakosan azt a fát, melynek gyümölcse már túlérve, rothadásban van? Ha megérik a gyümölcs, fájáról magától a földre hull alá.

Bécsben 30-ikán Ferencz Károly főherczeg csakugyan újabb értekezletet tartott, melyen Batthyányn kívül Deák, Eötvös és Széchenyi miniszterjelöltek s a kancellária részéről Szögyény László és Bartal György vettek részt. A miniszterek és Bartal az országgyűlés kívánatainak teljesítését követelték; a nyomban utánuk megkérdezett Hartig és Jósika azonban ezt, főkép a pénz- és hadügyministerium teljes hatáskörére nézve, most is ellenezték. Most lett volna tehát helye, hogy a kijelölt magyar és a már működő osztrák ministerek közös tanácsban igyekezzenek megállapodni a közös ügyek legfőbb kérdéseire nézve. A nádor és a jelöltek azonban egyenként tárgyaltak a főhercegekkel s igyekeztek eloszlatni aggodalmaikat.

Az országgyűlésen, melyet feloszlatni e pillanatban annyi lett volna, mint átengedni a tért a pesti forradalomnak, márczius 31-ikén már csakugyan bemutathatták a királynak ugyanaznap kelt újabb leiratát. Ez a kancelláriát és a kamarát forma szerint elejtette ugyan, de kijelentette, hogy addig is, míg az „összbirodalmat” közösen érdeklő állami költségek iránt a jövő törvényhozás a királylyal együtt intézkednék, az udvartartás, a közös diplomacia és a magyar hadsereg költségeinek fedezése tekintetében ideiglenesen kell intézkedni; elismerte, hogy a honvédelmi szerkezet s a hadiajánlatok (az újonczok megszavazása) körül való rendelkezés a törvényhozáshoz, és a rendes katonaságnak az országban való elhelyezése és béke idejében való alkalmazása a királyi helytartónak a felelős ministerium útján gyakorlandó kormányzatához tartozik; ellenben a magyar hadseregnek az ország határain kívül való alkalmazását, valamint a katonatisztek kinevezését függővé teszi saját királyi elhatározásától s e dolgokban a személye körül levő magyar minister ellenjegyzése mellett intézkedik.

Zászló- és kendőlobogtatással, kardcsörtetve, éljenezve fogadták követek és hallgatók a királynak most ellenjegyzés nélkül kiadott leiratát, mely a ministerium függetlenségével együtt látszott elismerni Magyarország függetlenségét.²⁰ Batthyány ismét kész volt elvállalni a ministerium megalakítását s fölterjeszteni a már ismert névsort. Deák Ferencz elismerte, hogy ezzel a leirattal mindent megadtak, a mit papíron adni lehet; a többi a nemzet dolga. A polgárháború veszedelme elmúlt. A jövő országgyűlés feladata, hogy hiteles adatok s a pénzügyminister előterjesztése alapján törvényt készítsen, a közös költségekben (udvartartás, külügy, hadügy) hazánk mennyivel vegyen részt; az udvar ellátásáról azonban egy ideiglenes összeggel már most kell gondoskodni. Madarász örült, hogy a leirat nem is említi az államadósságokat, mert Magyarország maga e részben szeplőtelen, szűz ország, a más adósságát pedig nem vállalhatja magára; helyén látja azonban, hogy a közös költségek egy részét fizessük. Kossuth is arra figyelmeztetett, hogy Magyarországnak és Ausztriának ugyanaz lévén az uralkodója, „ebből oly kapocs és viszony következik, melynél fogva némi közös intézkedések mindaddig kikerülhetetlenek, míg a *pragmatica sanctio* kapcsa fennáll. Ha e szempontot, hogy t. i. nem az elszakadás, hanem a *pragmatica sanctio* terén állunk, szem elől nem tévesztjük, fel fogjuk találni a kellő tájékozást.” Közös tehát az udvartartás, a diplomacia s ideiglenesen, t. i. a honvédelem rendszerének kidolgozásáig, a hadügy költsége. Beszédének ez a része örökös bizonyosság, hogy Magyarország legforradalmibbnak tartott embere a legválságosabb körülmények közt sem zárkózott el attól, a mit az intézmények tartósságára nem számító udvar határozott alakban fölvetni nem mert, vagy nem akart, a közös ügyek tárgyalásától s egy ennek megfelelő új alapszerződéstől. „Hogy az 1848-iki törvényhozás akkor nem ért rá gondoskodni a közös ügyekről – szól tizenkilencz esztendő mulva Deák Ferencz²¹ – azt minden ember tudja; az első lépésben fennakadt erre nézve; különben erről bizonyosan gondoskodott volna ... Elmulasztotta a törvényhozás, mert nem volt ideje,²² mert nem engedték tenni.” S valóban nem volt ideje, mert a közös ügyekről a király, elég homályos és határozott alakban, először csak

márczius 28-ikán tett szót; április 2-ikán április 10-ikére már kitűzte az országgyűlés berekesztésének idejét; április 7-ikén jelezte, hogy az államadósságokból háromszáz millió forint elvállalását kívánja, és csak április 8-ikán hagyta helyben a felelős miniszteriumról szóló törvényt, mely a 2. §-ban világosan kimondta a „birodalom” kapcsolatának fenntartását, a 13. §-ban pedig csupán annyiban érintette a közös ügyeket, hogy az egyik minisztert a király mellé rendelte s megbizta, hogy befolyván mindazokba a viszonyokba, melyek a hazát az örökös tartományokkal közösen érintik, azokban az országos felelősség mellett képviselje. „Ha a 13. §. kifejtését az életre bizták volna, a végrehajtás módszere (a mire elég a két parlament, a két ország ministeriuma) megalakult volna épen úgy, mint más országokban, melyekre ily doctrinák kifejtésénél hivatkozni szokás, pl. Angliában, és akkor láttuk volna át, miben leendett a paragraphatim körvonalzásra szükség.”²³ Több világosság mindenesetre elkelt volna ebben a közös ügyeket egyedül érintő pontban, mely a szoros értelemben vett külügyekre nem vonatkozott, mert az 1848-iki törvényhozás sokkal gyakorlatibb volt, hogysen egy külügyet két külön miniszteriumra bizzon.²⁴ A kik szerint a külügy is a király személye mellett levő miniszterre tartozott, szintén elismerték, hogy a törvény e részben hiányos, melyet önmaguknak kellett volna pótolniok. A *pragmatica sanctio*t szabatosabban ki kellett volna fejteni a közös ügyek kérdésében, különösen a kölcsönös védelemre, a külügyekre s főképp az államadósságokban a papirjognál fogva nem kötelező, de gyakorlatilag elkerülhetetlen részesedésre nézve. A rendek gyűlése ettől – mint Deák és Kossuth márczius 31-iki beszédei tanusítják – nem vonakodott, s a hirhadt 13. §-ban utalt is rá; de, mint sok egyébben, csak az elvet jelölte ki, s egy lépést sem tévén az alkotmányos Ausztriával való tárgyalásra, a népképviselőkre hagyta a nép terheit óriási módon növelő kérdés megoldását.

Ez a megoldás elmaradt s ebben rejlik Ausztria és Magyarország későbbi háborújának egyik főbb, talán épen a legfőbb oka.

Kossuth elég érthetően figyelmeztette az udvart, hogy őszinte legyen ígéreteiben s engedményeiben, mert különben a nemzetnek a másik eshetőségre, az elszakadásra kell gondolnia. Ő maga, az egyszerű polgár – saját vallomása szerint – „néhány órában abban a helyzetben volt, hogy keze döntőleg határozott az ausztriai ház sorsa felett s most is, ha kimondaná e leirat: nem kell, polgárvér folya e szava után”; de „vissza kell borzadnia a polgárvértől, s forrón óhajtja, hogy a kik itt vannak s kik itt nincsenek, egyenlően érezzék e szent kötelességet, hogy ily körülmények közt polgárvért ontani a legnagyobb bűn volna, mit ember elkövethet”.²⁵ „Ha a nemzetben van elég erő valósággá érlelni azt, a mit e papiroson bir, tartsa meg az erőnek azt a nemes mérsékletét, melyben fekszik a szabadság diadala.” Ismétli, az lesz a Habsburg-ház második megalapítója, ki népeinek alkotmányt ad, s e népek szeretetében találja föl legerősebb támaszát.

Roppant hatást tett ez a beszéd; mindenki érezni vélte, hogy a leirat és ez a beszéd döntött Magyarországon békéje fölött. A demokratának azt a dicsekvését azonban, hogy ez a tizenöt milliónyi nemzet nem engedi királyát ulászlói szegénységben tengődni,²⁶ nem mindenki tudta összeegyeztetni a miniszterjelöltnek azzal a lovagias felbuzdulásával, hogy jöjjön magyarjai közé a király és győződjék meg arról a hűségről, mely nem pusztán szó, mert a magyar férfiasan szilárd s őszinte tud lenni nemcsak szabadsága kivívásában, hanem fejedelme iránt való hűségében is: – Másnap (április 1-én) a rendek küldöttségének nevében Kossuth a nádort mint a nemzet megváltóját üdvözölte, ki oly tömördek esemény közt egyedül tarthat számot arra a dicsőségre, hogy „a tegnapi nap, ha Isten is úgy akarja, e hont polgári vérözöntől mentette meg”. Vér valóban ömölhetett volna. Nyáry a márczius 19-iki lecke óta neheztelt ugyan, de Kossuth, ha csakugyan nem mérsékeltebb, mint azok, kik eleinte félve csatlakoztak hozzá, a pesti közcsendi bizottsággal, a nyilatkozott sok törvényhatósággal, a mindenütt szervezkedő nemzetőrséggel, feltétlenül már most megcsinálhatja a forradalmat; azonban elégnék tartotta, hogy teljesen törvényes téren maradva, Bécsben ismerjék ezt a hatalmát, mely igazi hatalom volt. A pesti közcsendi bizottság többsége szintén megnyugodott a leiratban. „Láttam remegést, láttam

sápadt arcokat – szólott Petőfi; – nem szeretném továbbra is így látni nemzetemnek fiait; azért most lekötve kardomat, elnyugtatom, de össze nem töröm.”

-
38. * Erről I. id. Ábrányi Kornél: Az első magyar miniszterelnöki körlevél. (Életemből és emlékeimből.)
39. * Pár hét múlva a közcsend bizottság felhívást adott ki Márczius Tizenötödike szobrának felállítására. Márczius 15-ikének első évfordulóját 1849-ben egyházi szertartással először az országgyűlés és a törökszentmiklósi tábor ünnepelte meg. 1860-ban a pesti egyetemi ifjak tüntetőleg kezdtek ünnepelni; ez első kísérlet Forinyák Géza joghallgató életébe került. 1867 óta országszerte ünneplik márczius 15-ike emlékét.
40. * Salamon ezt (Bp. Szemle, XXVII. 31.) nem veszi figyelembe, s megrójjá az országgyűlést, mely magával egyenlő rangúnak ismerte el a pesti forradalmat.
41. * Kossuth különben rendkívül nagyra becsülte Nyáryt s minden élő magyar közt őt tartotta a belügyministerségre legalkalmasabbnak. (Irataim, II. 271.) Mást beszél Horváth: Huszonöt év Magyarország történetéből III. 412. és Pulszky, Életem és korom. II. 64. stb.
42. * Pulszky, Életem és korom, II. 63.
43. * Görgei István, 1848–49-ből. I. 3.
44. * Dobsa, Az 1848. évi franczia forradalom. 2.
45. * Kemény Zsigmond, A forradalom után, 141.
46. * Győr és Kun-Szent-Miklós márczius 16-án, Arad, Székesfehérvár, Zala-Egerszeg 17-én, Temesvár, Pécs, Esztergom, Debreczen, Cegléd, Szeged, Csongrád 18-án, Lőcse, Baja, Nagy-Becskerek, Szarvas, Zemplén 19-én, a jászkúnok, Gömör, Bihar, Bács, Szerém, Szatmár, Veszprém, Eperjes, Nagyvárad 20-án, Kézsmárk, Csanád, Szabolcs, Csaba 21-én, Gyula, Békés, Hont, Temesvár, Kaposvár, Borsod 22-én, Mohács, Nagybánya 23-án, Pestmegye, Losonc 24-én, Esztergom- és Tolnamegye, Nagy-Becskerek 25-én, Oravicza, Moldovabánya, Zilah 26-án, Kassa, H.-M.-Vásárhely, Ujvidék, Sáros, Krassó-, Bereg-, Ung- és Krasznamegye, Szentés és a Nagykúnság 27-én, Ujvidék, Pancsova 28-án, Szegvár 31-én, Kecskemét, Eger ápril 1-én stb.
47. * Deák is ebben a véleményben volt. Beszédei, II. 28.
48. * Zichy (Széchenyi István, II. 162.) felkiáltó-jellel kíséri Kossuthnak ezt a kifejezését, pedig április 8-ikán a főrendeknél ugyanazt Széchenyi is használta. „Ne misztifikáljuk magunkat – szolt, – forradalmi állapotban vagyunk.” A forradalom elnevezése ellen különben utóbb Kossuth is nyilatkozott. (Irataim, II. 163.) Somsichnak évtizedek múlva tett nyilatkozata szerint Kossuthnak célja 1848 januárjában nem volt forradalom, elvből nem is volt forradalmi; erős hite, hogy sokkal inkább szeretne volna alkotmányos átalakításunkat békés úton, rázkódás nélkül keresztülvinni. Kónyi, Deák Ferencz beszédei, II. 12.
49. * A ministerium alakítására nézve I. u. ott, 1–29., Kossuth, Irataim, II. 269–271. és Kovács, II. 92–96.
50. * Kovács Lajos, id. m. II. 59.
51. * Ezzel a szokott frázissal gróf Andrássy már 1861 május 23-ikán szembeszállt a képviselőházban.
52. * 560. sz. a. kelt emlékiratát december 5-ikén adta ki Stoffer József nádori irodaigazgató. Pesti Hirlap, 1147. l.
53. * Erről a kérdésről I. Salamon Ferencz tanulmányát: A közösügek és a forradalom, (Budapesti Szemle, XXVI. és XXVII. kötet, különösen az utóbbinak 212–248. lapján) s Beksics, Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés. Budapest, 1883.
54. * 1848 januárjában az adósság Lónyay M. szerint csak 913.872,000 pengő forint volt; ez 1858-ban 2,439.616,605 és 1896-ban 7,780.940,729 forintra emelkedett, melyből 2,798.286.966 forint illeti Magyarországot.
55. * Kossuth márczius 31-ikén maga is csak 28 millió forintra becsülte Magyarország közjövedelmeit. Ausztriában 1847-ben 151.545,000 forintot tett ki a bevétel, a mit a kiadás 5.606,000 forinttal mult felül. Maga a katonaság évenként 61.000,000 forintba került; oly tétel, melyet a közös kiadások közé kellett sorolni. Ausztria pénzügyeiről V. Ferdinánd alatt (1835–1848.) I. Lónyay Menyhért 1861 május 18-iki beszédét a képviselőházban.
56. * Ez tévedés; mert márczius 16-ikától Apponyi egészen visszavonult a közügyektől. Ezt a föltevést április 5-ikén maga Apponyi is visszautasította, kijelentvén, hogy követett politikáját őszintén alárendelte a tények erejének.
57. * Andrássy 1866-ban azt mondta Majlátnak, hogy a ministerialis rendszerben, úgy a mint 1848-ban állott, a teljes hatalmú nádorral és a magyar hadsereggel elegendő biztosítékot lát Magyarország önállósága, de nem elegendőt a monarchia fennállására nézve; abban, a mit Bécsben kívánnak, elegendő garantiát talál Ausztriára, de nem elegendőt Magyarországra nézve. Felségárulást követne el, ha az egész 48-at változtatlanul ajánlaná. Deák beszédei, IV.
58. * 1867 január 31-ikén a 67-es bizottságban. V. ö. 1867 márczius 28-iki hires beszédével, melyet a képviselőházban mondott.

59. * A közös ügyek dolgában kiküldött 67-es bizottság 1867-ben január 28-ikától február 6-ikáig (7 ülésben), a képviselőház márczius 20–30-ikáig s a főrendiház április 3-ikáig, tehát összesen 18 napon át tárgyalt.
60. * Szontagh Pál 1867 január 30-iki beszéde.
61. * Deák 1867 január 31-iki beszéde.
62. * Márczius 27-ikén már kijelentette, hogy lapot akar megindítani, de igen sikamlósnak tartaná ezt a pályát, ha az, ki – bár törvényes formák szerint – repealre izgat, vagy pl. azt hirdeti, hogy szükséges a lengyel szabadságot helyreállítani, Ausztriától elszakadni, vagy Horvátországot Magyarországtól elszakasztani, már a büntetés súlya alá esnék. A bűn csak ott kezdődik, hol valaki, a törvényes formákat elhagyva, tettelegesen föltámad.
63. * Április 2-ikán az országgyűlés ideiglenesen három millió forintot szavazott meg az udvartartás költségeire.

IV. FEJEZET.

Az új alkotmány.

Az országgyűlés tevékenysége. A népképviseléről szóló törvényjavaslat. A vallásszabadság és a zsidókérdés. A vármegyei intézmény ügye. Kossuth és Széchenyi a vármegye fentartásáról. A nemzetiségek magatartása a szabadelvű vívmányokkal szemközt. Magyar-oláh testvériségi tüntetések. A zágrábi nemzeti gyűlés. A horvát küldöttség Bécsben. A szerbek kívánságai. A tót aspiratiók. A nemzetiségi kérdés és a magyar nemzeti állam eszméje. A törvényjavaslatok a király előtt. Az udvar kifogásai. Az államadósságok megosztásának kérdése. Az első magyar felelős ministerium kinevezése. V. Ferdinánd Pozsonyban. Az ápril 11-iki ülés. A törvények szentesítése. Az utolsó rendi országgyűlés törvénykönyvének tartalma. Az új alkotmány alapelvei. A demokratia diadala

Az országgyűlés – az értekezleteket nem számítva – napjában kétszer-háromszor is tartott ülést, és buzgóságban a főrendek is vetekedvén a rendekkel, a tárgyalásokat türelmetlenül leső közönség a lapok egy-egy számában néha öt ülésről is olvashatott tudósítást. A demokrata szellem mindjobban terjedt. Kossuth márczius 28-ikán a „Tekintetes karok és rendek!” helyett az „Uraim!” megszólítást hozta divatba, a miben különben pár nappal (márczius 23-ikán) megelőzte saját vármegyéje, Pest. A demokrata érzelmek próbaköve azonban a népképviseléről szóló törvényjavaslat volt, melyet a rendek márczius 30-ikán, egy nap alatt letárgyaltak. A kérdést ugyanis a követek értekezletein annyira megvitatták, hogy most már, a nyílt ülésben, nem keltett nagyobb vitát; azóta azonban félszázados gyakorlat tanúsítja, hogy a gyors letárgyalással nem hamarkodták el a dolgot.

A javaslat a választó-képességet bizonyos censushoz kötötte; de Kubinyi Ferencz és Madarász László már akkor megtámadták azt, mint az egyenlőség akadályát s nagyobb hévvel és nyomatékkal sürgették az általános szavazatjogot, mint azok, kik nálunk évtizedek mulva foglalkoztak a kérdéssel. Andrássy Gyula velük szemben lord Russelre hivatkozott, ki szerint az általános szavazatjog a szabadság legnagyobb ellensége. A választás szerzett és nem velünk született emberi jog; de éppen azért nem helyeselte, hogy a nemes, mint ilyen, egyáltalán választó legyen. Mások is kikeltek az általános szavazatjog ellen, de az ellen is, hogy a nemesség ily általános szavazatjogot tartson meg. A rendek azonban megmaradtak az eredeti szerkezet mellett, a mi miatt a lapok önzéssel, szűkkeblűséggel, a márcziusi elvek megtagadásával vádolták őket.

Viszont a rendek a közönségre vethettek, hogy „vannak akadályok, mikkel bizonyos perczekben istenek sem küzdhetnek meg”, Kossuth márczius 31-ikén a vallás dolgában tett indítványakor, azért ellenezte a zsidók emancipációját, (mit Schnee ajánlott), mert a zsidókról ezekben a napokban, a zsidók üldöztetése idejében, rendelkezni annyi volna, mint közülök tömérdeket áldozatul dobni ellenségeik dühének.

Az osztályérdekek harcát keltette föl bizonyos tekintetben Kossuthnak április 2-ikán tárgyalt javaslata is a megyei hatóság ideiglenes gyakorlásáról, mely a megyét máris a népképviselő alapjára fektette. Kossuth megfogadta, hogy a mely perczben ez országnak municipális szabadsága nem lesz, ő megszűnik annak polgára lenni. Azért, hogy Montesquieu valamire esküszik, ő nem esküszik; Párist ismerni Magyarországon nem akar, és számkivetné magát oly államból, hol összpontosítás uralkodnék. X. Károly nem bukik meg, ha francia vármegyéik vannak, mert ordonnanceai megtörték volna azok ellenállását. „Hol nincs egyéb óvószer, hol barrikádok határoznak, ott vagy szolgaság van, vagy anarchia; igaz szabadság soha.” A nép, ha joggal ruházzák fel, ép úgy megválasztja nálunk is a nemeseket, mint Rómában megválasztotta a patriciusokat s a nemesség még soká megtarthatja befolyását, ha nem hozzák ellentétbe a néppel. Inkább bukják a miniszteri törvény, mint a megye, ha a kettő csakugyan nem férne meg egymás mellett. Másnap Széchenyi arra hivatkozott, hogy, ha a nemesség önként bocsátotta be a jogok sánczaiba a népet, nem szabad azokból kiszorítani magát a nemességet. „Nagyon csalatkozik, ki azt hiszi, hogy e recsegő clepsydra rögtön tökéletes machinává változik,

hogy a feudalizmus mocsarából, a provinciális alacsonyságból egyszerre, rögtön s áldozatok nélkül kiszabadulunk és nagy nemzetté válunk.” Előtte a magyarság kifejtése annyira legfőbb dolog, hogy a nélkül neki szabadság, alkotmány, felelős ministerium sem kell; mert a nemzabad nép egy kulcsfordítással szabad lehet; alkotmányt csinálni könnyű, de a nemzet, ha nemzetiségét veszti, egyenesen megsemmisül s megölik szellemét, ha teste megmarad is. A nemzetiség pedig, mint hajdan, most is a nemességben összpontosul; fenn akarja tehát tartani a nemességet, a megyéket: az amabilis confusiót.

Valóban felőtlő lehetett, hogy mikor a központosító demokratia diadalát üli a felelős miniszterium kivívásával, ugyanazon ministerium tagjai a decentralisatio mellett két különböző fegyverrel harcolnak. Széchenyi aristokratikusnak, Kossuth demokratikusnak, de mind a kettő akarja a megyét; Batthyány ez ellenmondásra figyelmeztette is a rendeket, s elnök létére nyilvánosságra hozta a ministeriumnak olyan belső baját, melyet – parlamenti gyakorlat szerint – házilag kellett volna gyógyítania. Deák Ferencz fellépése az esti értekezleten lehetővé tette, hogy mind a két férfiú tagja maradjon a kormánynak; de az ország különböző ajkú lakosai előtt nyilvánvaló lett, hogy a magyar politikai élet irányadói csak most keresik annak a módját, a magyar nemzeti eszme conservatismusát miként egyeztessék a szabadság radicalismusával. Széchenyi, a nélkül hogy valaha conservativ lett volna, a gyökeres újításokban sem akarta eldobni a nemzeti eszmét; Kossuth azt hitte, a mindenkit nyelvkülönbség nélkül magába foglaló szabadság úgyis megteremti azt. Szerinte a szabadságnak olyan olvasztó ereje van, hogy a többi népfaj odaadja nemzetiségét is a megígért szabadságért.

A márcziusi napok Cloots Anacharsis szellemét sem tagadták meg. Nem khinaiaknak öltözve s indiánoknak vetkőzve, de Pestre, Pozsonyba is jöttek külföldiek, hogy a magyarok szabadságában a népek szabadságát üdvözljék. Április 3-ikán kilencz bécsi ifjú Pesten ölelkezett a magyar egyetem hallgatóival, 9-ikén az országgyűlés is fogadta a bécsi egyetem küldötteit; a hazában lakó olaszok, francziák, angolok lelkes nyilatkozatokat irtak, április 9-ikén a nemzeti viseletben megjelent két lengyelt a pesti népgyűlés ünnepelte stb.

Fontosabb volt ennél, hogy német, oláh, szerb, tót sőt horvát vidékekről is érkeztek hírek, milyen általános örömet okozott a pesti tizenkét pont, a pozsonyi országgyűlés szabadelvű iránya.

Marosvásárhelyt márczius 23-ikán az oláh ifjak együtt ünnepeltek a magyarokkal; Janku Ábrahám, Papiu Ilarianu, Dobra Péter, Buteanu János s mások, kiknek neve utóbb ismeretes lett a polgárháború történetéből, az első napokban testvériesen ölelkeztek velük. Az oláh lapok az unio mellett nyilatkoztak.

Márczius 28-ikán Kossuth a rendeket megnyugtató ügyekezett, hogy van ugyan Horvátországban néhány izgatónak, ki elszakadásra törekszik, de maga a nép mindenütt hálával, lelkesedéssel fogadja az országgyűlés lépéseit. A közös szabadság minden esetre kiegyenlíti a nemzeti különbségeket s ellenszenvet. Pár nappal azonban ezen nyilatkozat előtt, János főherceghez intézett levelében, Gaj Lajos, a nagy-horvát párt vezére, nem épen jogtalanul nevezte Batthyány ministeriumát alkormánynak, mert ekkor még csak az elnök volt kinevezve; de semmi sem jogosította föl rá, hogy annak anarchiával fenyegető, lázadó befolyását emlegesse, melynek „szükség esetében” ellene kell állani. Még ekkor nem volt bizonyos, hogy Kossuth, ki a horvát vitát kiélesítette, tagja lesz-e a ministeriumnak, melynek elnöke, Batthyány, a nyelvkérdésben épen a horvátok érdekében foglalt állást. Kossuth különben márczius 22-ikén minden különösebb alkalom nélkül kijelentette, hogy a magyar nyelvet csak a Magyarországgal való érintkezésben kívánja s beleegyezni, hogy Horvátország belügyeiben horvát legyen a hivatalos nyelv; de a haza szent nevében kérte őket, tegyenek félre minden párttekintetet s a haza közös szeretetében olvadjanak egybe magyar testvéreikkel.

Pillersdorf osztrák miniszter, pár nappal a magyar országgyűlés berekesztése előtt, sokkal mérsékeltebbeknek tartotta a magyar törvényjavaslatokat, mint a minőket az osztrák képviselőktől várhatott. Anarchiától tehát, melyre csak ellenforradalom lehetne a válasz, ekkor még senki sem tarthatott.

Varasdvármegye, épen a Kossuth és Osegovics közt kifejlett vita hatása alatt, már január 21-ikén pengetni kezdte az elszakadást; de voltaképp sem ő, sem az eszmét visszhangoztató többi vármegye nem érthetett alatta egyebet, mint az eddiginél sokkal szélesebb körű és nemzeti jellegű önkormányzatot. Az a „nemzeti gyűlés”, melyet a pestinek mintájára alakult zágrábi nemzeti bizottság március 25-ikére Zágrábba hívott össze, szintén hangoztatta, hogy „a magyar korona alatt szoros kapcsolatban kíván maradni a magyar nemzettel”. Pedig ezen a gyűlésen csak a túlzók jelentek meg. Írásba foglalt kívánságaik egy része olyan volt, melyet nemcsak Pest, hanem az országgyűlés is az általános szabadság föltételei közé számított; egy másik része, mint a horvátok külön érdekének teljesítése, nem ütközött volna nehézségbe; némelyik nem is tartozott a királyra s törvényhozásra, volt azonban néhány pont, mely túlment a Magyarországgal való szoros kapcsolat határain. Ilyen, hogy Dalmáciát, Szlavoniát és a Határőrvidéket Horvátországgal egyesítsék, a mi azonban csak úgy mutatkozott veszedelmesnek, ha a szó szoros értelmében kívánják venni a nyomban követelt nemzeti függetlenséget s nemcsak az eddiginél szélesebb körű önkormányzatot értenek alatta. A független felelős ministerium s a nemzeti nyelvnek külügyekben való használata, a pénzügyeknek Magyarországtól való függetlenítése, a horvát ezredeknek horvát vezénnyelve, az évenként való országos gyűlésnek felváltva Zágrábban, Eszéken, Fiumében és Zarában tartása¹ mind nagyban erősítette volna Horvátország különállását. Ha nem teljes különválás a cél, mint utóbb az 1868: XXX., 1873: XXXIV., 1880: LIV., 1881: XV., 1882: XL. és 1889: XL. törvénycikkek tanúsítják, részben alku tárgyát képezhették; de minden esetre az állami közösség elvének elismerése alapján kellett volna rendezni a közös és az önkormányzati ügyeket. Ezek a későbbi törvények tanúsítják, hogy Magyarország nemcsak jogainak megosztására volt kész, hanem arra is, hogy a viszonyoknak megfelelő külön jogokat nyújtson.

Késznek mutatkozott erre az akkori országgyűlés is, mely abban a hitben, hogy csak néhány izgatóval áll szemben, március 28-ikán a nádor és a miniszterelnök útján kiáltványban jelentette ki, hogy Horvátország nemzetiségét tiszteletben tartja. Másnap azonban a horvátok száztagú „küldöttsége” már ott volt Bécsben, a király előtt; elkerülték tehát azt az országgyűlést, melyre minden kívánságuk tartozott, melyen ők maguk is képviselve voltak. A király nemzetiségök, nyelvek és önkormányzati joguk megőrzése iránt megnyugtatta, de figyelmeztette őket, hogy a Magyarországgal való kapcsolat gyöngítését meg nem engedi. Ausztria most az elszakadástól óvta Horvátországot, míg Kossuth magában az országgyűlésben említette, hogy a király március 31-iki kézírata nélkül Magyarország talán elszakadt volna Ausztriától. Egyrészt talán ez a magyarázata, hogy az udvar kéz alatt többet ígért a horvátoknak, mint a mennyit nyíltan ígérhetett; és hogy a király ápril 6-ikán Jellacsics József bárót csakugyan kinevezte Horvát-, Szlavón- és Dalmátország bánjává, vezérőrnagygyá és titkos tanácsossá. Kineveztetése nem kerülhetett a magyar miniszterium elé, mert ezt a király, annyi húza-vona után, csak másnap erősítette meg.

Ápril 8-ikán a kerületi ülés az újvidéki szerbek küldöttségét fogadta. Szónokuk, Kosztics Sándor, szent ígéretet tett nevükben, hogy a szerbek ezentúl egyedül csak Magyarorszáért s a magyarokért élnek, halnak. Előterjesztette az Újvidéken március 27-ikén (ó-naptár szerint 15-ikén) elfogadott 16 pontot. Kossuth kiemelte, hogy némely óhajtasukat az országgyűlés megelőzte. A küldöttség valódi szándékai azonban jobban kitűntek a magánértekezleten, hol, nem nagyon elburkoltan, az 1790. évi illyr kancelláriához hasonló külön kormányt, nemzetiségük számára tehát külön területet sürgettek. Sztratimirovics Györgynek, ki azzal fenyegetőzött, hogy kérelmük megtagadása esetében máshol keresnek meghallgatást, a türelméből kifogyott Kossuth végre azzal felelt, hogy köztük akkor a kard dönt.

A tótok egyelőre várakozó állást foglaltak el; de Pázmándy az országgyűlésen már ápril 2-ikán veszélyesnek találta, ha a lipitói szellem elterjed és Pozsonytól Máramarosig tótol folynak a tanácskozások. Hiszen utóljára a tótok külön parlamentet kívánnak s Magyarország határa többé nem a Kárpát lesz.

Valóban számolni kellett a XIX. századnak azzal az irányával, mely az állam alapjául nemzeti egyéniséget követelvény, szétbontani törekedett a különböző nemzeti elemekből alakult államokat s egyesíteni az államban a rokon, nemzeti elemeket, miket a múlt államalkotása egymástól elszakított.² Magyarországnak arra kellett törekednie, hogy a nemzetiségeket s a különböző vallásfelekezeteket egy minden ellentét elsimitására törekedő demokratikus alkotmányával nyerve meg az egységes magyar nemzeti állam eszméjének.

Jogokat követelt a társadalom, minden nemzetiség, minden vallásfelekezet; teljes lemondásra csak a demokratia szolgálatába szegődött rendiség állt készen. Magyar nemesnek lenni idáig annyit jelentett, mint a származást alárendelni az állam érdekeinek. A magyar nemesség úgy vélte, hogy magához emelte nyelv, vallás és származás különbsége nélkül az egész népet, midőn szentesítés alá terjesztett oly alkotmányt, mely a szabadság, egyenlőség és testvériség elvének megvalósítására törekedett. Ápril 5-ikén már fel volt terjesztve mind a 31 törvényjavaslat. A Ferencz Károly főherczeg elnöklete alatt tartott értekezletek azonban nagy akadályokat gördítettek különösen a népképviseltről szóló törvény elé. A főherczeg, továbbá Zanini hadügyminiszter mindenkép ellenezte a határőrvidéknek az országgyűlésen való képviseltetését, attól tartván, hogy az uralkodóház nem rendelkezhetik többé a békében mintegy 50,000, háborúban 91,231 főnyi határőrökkel. A nádor s Kossuthal a miniszterelnök Bécsbe sietett, de úgy is csak nagy nehezen lehetett engedékenységre bírni a főherczégeket, kik kezességet kívántak a nádortól, hogy a törvényt senki sem használja föl az örvidék katonai jellegének megszüntetésére. Ápril 7-ikén a király az osztrák ministerium közbelépése következtében István nádorhoz ellenjegyzés nélkül intézett kéziratában³ az egész államadósság negyedrészenek (mintegy 300 millió forintnak), illetőleg ennek megfelelően 10 millió forint évi adónak elvállalását, vagy inkább a vége felé járó országgyűlésnek ez iránt való elvi nyilatkozatát kívánta. Jogra nem hivatkozhatván, a méltányra hivatkozott s arra a nagylelkűségre melyet a magyar nemzet minden fontos időszakban tanúsított. Ily előzmények után a király 8-ikán végre jóváhagyta a felelős ministeriumról s másnap a népképviseltről szóló törvényeket, a ministerium tagjait pedig megerősítette.⁴ Április 10-ikén a rendek kitörő örömmel üdvözölték a minisztereket, kik közül csak Mészáros, Szemere és Klauzál hiányzott. Nem két esztendőbe került, mint 57 esztendővel korábban a francziáknál s nem kétezernél több határozatba, de ezeknek a magyar törvényeknek három, helyesebben csak egy hétig húzódó szentesítése ép oly lázban tartotta most a magyar országgyűlést, mint amaz a constituanteot s ép oly kitörő lelkesedést, talán nagyobbbat is okozott.

Ápril 10-ikén este a király és felesége Ferencz József főherczeg kíséretében érkezett Pozsonyba s azonnal fogadta a küldöttségeket, szemlét tartott a nemzetörtség fölött, megtekintette a kivilágítást. Másnap, ápril 11-ikén 10 órakor a primási palotában, csupán magyarjaitól környezve, üdvözölte a rendeket. „Én magyar nemzetemnek – úgymond, István nádorhoz intézve szavait, – szivből óhajtom boldogságát, mert abban találom fel a magamét is. A mit tehát ezek elérésére tőlem kívánt, nemcsak teljesítettem, hanem királyi szavammal erősítve ezennel át is adom neked, kedves öcsém s általad az egész nemzetnek, úgy, mint kinek hűségében leli szivem legfőbb vigasztalását és gazdagságát.”

„Egy boldogított, hálás nép környezi itt fölséged királyi székét – szolt a nádor – s a nemzet szive soha forróbb szeretettel, több hűséggel nem dolgozott fejedelme iránt, mint dobog most fölségedért, ki a jelen törvények szentesítése által honunk újjáalkotója lett. ... Valamint új, életerős alapra fektették ezek a törvények a magyar alkotmányt, úgy biztosabb alapot nyert általuk az a szent frigy is, mely e hazát fölségedhez és királyi házához édes kapocscsal köti.”

A királyi család a rendek és a közönség lelkesült éljenzései között távozott, a főrendek és a követek pedig saját házukba mentek, hogy együttes ülésben hallgassák meg az ápril 11-ikén szentesített törvényeket.⁵

Mint az előbeszédben kifejtették, a király iránt való tántorithatatlan hűségük s a haza iránt való szent kötelességük érzetétől vezetve, figyelmüket azokra fordították, miket halaszthatatlanul megkívánt az összes magyar népnek jogban és érdeken egyesítése, az ország törvényes önállása,

függetlensége, a *pragmatica sanctio*⁶ által vele válhatatlan kapcsolatban álló tartományok iránt való törvényes viszonya, a nemzet alkotmányos életének a kor igényei s a körülmények sürgős volta által szükségelt kifejtése s a szellemi erők és anyagi tehetség lelkesült összehangzásának ez alapokon való élenkítése.

Törvénybe iktatván tehát (I. t.-cz.) József nádor emlékét⁷ és becikkelyezvén (II. t.-cz.) István főhercegnek nádorra történt választását⁸, a független felelős magyar ministerium alakításáról szóló III. t.-czikkel azonnal bevezették a régi alkotmány átalakítását, a miben az a leglényegesebb, hogy a király ezentúl csak uralkodjék, de ne kormányozzon. A III. cikk 38 pontjában ugyanis kimondták, hogy a király személye szent és sérthetetlen, s az a nádoré is abban az esetben, mikor a király távollétében, mint királyi helytartó, a korona egységének s a birodalom kapcsolatának épségben tartása mellett a végrehajtó hatalmat a törvény és alkotmány ösvényén teljes hatalommal gyakorolja. A király s helytartója a végrehajtó hatalmat a Budapesten székelő független magyar ministerium által gyakorolják s rendeleteik csak ministeri ellenjegyzés mellett érvényesek. Hivatalos eljárásáért minden minister felelős. A ministerium egy elnökből, és ha az maga tárczát nem vállal, 8 ministerből áll, kiket megerősítésre az elnök terjeszt föl. Az elnököt a király távollétében a nádor nevezi ki.⁹ Az egyik minister folyvást a király személye mellett tartózkodik, befoly mindazokba a viszonyokba, melyek a hazát az örökös tartományokkal közösen érintik s azokban az országot felelősség mellett képviseli. A többi 7 szakosztály: 1. belügyek; 2. országos pénzügy; 3. közmunka, közl. eszközök, hajózás; 4. földmivelés, ipar, kereskedés;¹⁰ 5. vallás, közoktatás; 6. igazságszolgáltatás és kegyelem; s 7. honvédelem. A király vagy kir. helytartó távollétében az elnök vezeti a tanácskozásokat. Aláírt rendeletéért az illető minister felel. A király, királyi helytartó, vagy a miniszterelnök vezetése alatt a megszüntetett helytartótanács, kancellária s kamara elnökeiből Budapesten államtanácsot állítanak fel¹¹ s a m. kir. udv. kancellária előadó tanácsosaiból a király személye körül levő ministerium mellett két államtanácsot szerveznek, melyek a királynak fenntartott jogokra nézve (főpapok és zászlósúrok kinevezése, kegyelmezés, a nemesség, címek, rendek osztogatása) tesznek javaslatot. A törvényhatóságok törvényes hatósága, a bíróságok szerkezete megmarad. A ministereknek mindkét táblán ülésük és szólásszabadságuk van; kívánatra ott megjelenni s felvilágosításokat adni, irataikat a tábla határozatára annak vagy a bizottságnak bemutatni tartoznak. Csak akkor szavaznak, ha a háznak tagjai. Meghatározott esetekben feleletre vonhatók. Az alsóház általános szavazattöbbségével vád alá helyeztetvén, ügyükben a felsőház 36 tagjából alakított bíróság ítél. Az évi költségvetést s a zárószámadást az alsóházban évenként bemutatni kötelesek.¹²

A IV. t.-cz. az országgyűlés évenként való tartását rendelte el. Az országgyűlést a király minden évben – lehetőleg a téli hónapokra – Pestre¹³ hívja össze s a törvényeket ezentúl az ülések folyama alatt is szentesítheti. A képviselőket a három évig tartó egész országgyűlésre választják. A király az ülésszakot meghosszabbíthatja s az országgyűlést három év előtt is feloszlathatja, három hónap alatt azonban újat kell összehívnia. Az ülésszakot befejezni, az országgyűlést feloszlatni csak a költségvetés előterjesztése s elintézése után szabad.¹⁴ A felsőház elnökét a király nevezi ki, az alsóházét a képviselők táblája választja. Mindkét ház ülései nyilvánosak. Az alkotandó házszabályok végrehajtása az elnök feladata. Az elnök a hallgatóságot vagy annak valamely tagját kétszeri megintés után el is távolíthatja. A rend fenntartására terembiztosok, esetleg teremőrök ügyelnek.

Az V. cikk az országgyűlési követeknek népképviselőt alapján való választása iránt intézkedik. Az eddigi választók szavazatukat továbbra is megtartják. Választó továbbá, a törvényesen bevett vallásokra való tekintet nélkül, a nőket kivéve, minden bennszülött vagy honosított lakos, ki legalább 20 éves, atyai, gyámi vagy gazdai hatalom alatt nem áll, nincs fenytve hűtlenség, csempészet, rablás, gyilkosság, gyűjtogatás miatt s városokban 300 forintos háza, egyéb községekben egynegyed telke van, vagy önálló kereskedő, gyáros és legalább egy segéddel dolgozó kézműves, vagy ha egyébként legalább száz ezüst forint a jövedelme. Jövedelemre nem tekintve választó minden doctor, sebész, ügyvéd, mérnök, akadémiai művész,

tanár, tudóstársasági tag, gyógyszerész, lelkész, segédlelkész, községi jegyző és tanító, továbbá minden eddigi városi polgár. Választható minden 24 éves és magyarul tudó választó.¹⁵ Az ország (Horvátországot s a végvidéket is oda értve) 377, Erdély (ha csatlakozik) 69 követet küld, kik fejenként 5 forint napidíjat s évi lakbért (400 forintot) kapnak. A törvény többi része a választás módozataival foglalkozott, s oly intézkedéseket tett, melyeknek némi változtatásáról és kiegészítéséről először csak az 1874: XXXIII. és 1875: II. t.-cz. gondoskodott.

Az ország egysége érdekében a VI. t.-cz. elrendelte Kraszna-, Közép-Szolnok- és Zaránd vármegyék, Kővár vidéke és Zilah városa, tehát az ú. n. Részek visszacsatolását, illetőleg az 1836: XXI. t.-cz. haladéktalan foganatosítását; a VII. t.-cz. pedig, az erdélyi országgyűlés beleegyezésének föltétele mellett, kimondta Magyar- és Erdélyország egyesítését egy kormányzat alatt, a nemzetegység és jogazonosság tökéletes jogalapján. Erdélyt – a Részek nélkül – a magyar országgyűlésen 69 szavazat illeti s érvényben maradnak Erdélynek a magyarországiakkal nem ellenkező külön törvényei és szabadságai.¹⁶

A közjogi és politikai álláspont kifejtése után a törvények különös gondot fordítottak a közgazdasági kérdésekre.¹⁷ Céljuk, hogy elhárítsanak minden akadályt a gazdasági fejlődés útjából, hogy emancipálják a népet s hogy letegyék azokat az alapokat, melyeken erős középosztály – a modern kultúra előmozdítója – fejlődhetik. Kimondták a közös teherviselést (VIII. t.-cz.), az úrbér és az azt pótló szerződések alapján eddig gyakorlatban volt szolgálatok (robot), dézsma és pénzbeli fizetések megszüntetését (IX. t.-cz.) olyképp, hogy a magán földesurak kármentesítését a közgazdák előtt igen is virágosan hangzó kifejezéssel „a nemzeti közbecsület védőpajzsa alá helyezték”. A törvényhozás 1848 november 7-ikén kénytelen lévén elhalasztani az ez ügyben szükséges intézkedéseket, csak, húsz év múlva (az 1868: XXIX. t.-cz.-ben) tette teljesebbé a törvényt, midőn a robotot és dézsmát a szőlőbirtokon is eltörölte. A X. t. cz. a tagosításról, legelő-elkülönbézésről és faizásról szólt. Táncsics már 1848 augusztus 10-ikén a törvény eltörlését indítványozta; nem fogadták el, de a most megígért erdőtörvényre 31 éven át kellett várakozni (1879: XXXI. t.-cz. V. ö. 1890: XIX. t.-cz.). A XI. t.-cz. azokat az ügyeket, melyeket idáig a földesúri hatóságok intéztek, részint a szolgabírákra, részint a megyei törvényszékekre, az árvaszéki és birói számadások megvizsgálását pedig a megyei számvevőszékekre bízta. A XII. t.-cz. az úrbéri megszüntetett magán úri javadalmakat államadóssággá változtatta át. A kármentesítés tőkéje a megbecsülendő évi haszon húszszoros értéke; s ennek fejében a birtokos államkötelezvényeket nyer, melyeknek kifizetésére a kincstári fekvő javakat kötötték le. Ezt a törvényt – az 1848 december 23–30-iki meghíúsult kísérletek után – teljesebbé az 1871: XLIV. (az irtványokról) és LIII., továbbá az 1877: XII. t.-cz. tette, míg az italmérést az 1888: XXXV. t.-cz. egészen az állam részére váltotta meg, a mi már az első években 18–19 millió forint évi jövedelmet biztosított. A XIII. t.-cz. megörökitette az egyházi rendnek a haza oltárára letett azt az áldozatát, hogy a papi tizedről minden kárpótlás nélkül lemondott s egyúttal a papi tizedet örökre megszüntette. Csupán a magán családok kezébe jutott papi tizedek után ígért kárpótlást s gondoskodni kívánt a jövedelmöket vesztő kisebbségek papok ellátásáról. A XIV. törvénycikkben 500,000 forint alaptőkével felállították a hitelintézetet, mely első sorban az országos kármentesítésre igényt tartó volt földesurat részesíti úrbéri haszonvétele tőkéjének megfelelő kölcsönben. Végre a XV. törvénycikkben elvileg kimondták az ősiség eltörlését s ennek alapján elrendelték a polgári törvénykönyv kidolgozását. Ez utóbbi azonban nem készült el s az ősiség megszűnését mai napig az 1852 november 29-ikén kelt nyílt parancs szabályozza.

Ezek a törvények teljesen szabaddá tették a földet és a parasztot s megteremtették az igazán egyéni birtokot. A nemes és paraszt jószág egyaránt hitelképes lett. De a telekkönyv s a kataster csak az absolutismus idejében, 1855-ben tetőzte be 1848-nak ezt az alkotását; maga a törvényhozás behatódiban először csak az 1875: VII. t.-czikkben foglalkozott ezzel a kérdéssel.

Közigazgatási tekintetben fontos a XVI. t.-czikk a megyei hatóság ideiglenes gyakorlatáról. Ez a megyéket is a népképviselőlet alapján rendezte, bennük állandó bizottságokat alakított,¹⁸ ezekben s a közgyűléseken Magyarországon a magyar nyelvet tette a köztanácskozás

nyelvűvé, a kapcsolt részeknek azonban megengedte anyanyelvük használatát. A XVII. t.-cikk értelmében a megyei tisztválasztások a törvényhozás újabb intézkedéséig szünetelnek s a helyettesítésekről odáig a főispánok gondoskodnak.¹⁹ A XXIII. törvénycikk a szabad királyi városokról szól, minden irányban biztosítván önkormányzatukat. A községi választásokra nézve a XXIV. t.-cikkben ideiglenesen intézkedett s az előbbi törvényt a szepesi tizenhat városra s a rendezett tanácsú városokra is kiterjesztette. A XXV. és XXVI. t.-cz. a Jászkún- és Hajdúkerületek, a XXVII. Fiume és Buccari szabad tengerkereskedési területek közigazgatását szabályozta.²⁰ A XXVIII.-ban a nádori méltósághoz kötött hivatalokra (Pestmegye főispánsága, Jászkúnkerületek főkapitánysága) helyetteseket rendeltek, mivel a nádor, mint királyi helytartó, személyében sérthetetlen lévén s időnkint felségjogokat gyakorolván, a ministerium alatt álló tisztségeket nem viselhet. A XXIX. t.-cz. az ország közhivatalnokaira nézve meghagyta, hogy a törvény útján kívül csupán a bírák legyenek elmozdíthatatlanok. A felelős ministerium a XXX. t.-cikkben fölhatalmazást nyert, hogy a közlekedés előmozdítására már megkezdett vasútakat és vízszabályozásokat folytassa és elősegítse, más vonalakra nézve tárgyaljon, Budapesttől a határokig hat új vonalat tervezzen s alapot alkosson, melyből 8 milliót vasutak építésére, kettőt pedig vízszabályozásra fordítson.

Hadügyi tekintetben fontos a XXII. t.-cikk, mely a személyes és vagyonbátorságot, a közcsend és belbéke biztosítását a nemzetőrségre bízta, ezt az intézményt a ministerium hatósága alá helyezte s a fővezér és a törzstisztek kinevezését a nádornak s a ministeriumnak tartotta fenn. Így függetlenné tette a sorkatonaságtól, sőt hallgatagon az ellen s a zsarnoksággal szemben is alkalmazhatóvá igyekezett kiképezni. Erre mutat, hogy a benne való részvételre anyagi és erkölcsi census mellett kötelezett minden birtokost, előírta az állami fegyverekre való felügyelet módját és szabályozta a szolgálatot. Ezt a törvényt az 1867: XI. t.-cz. sem törölte el, csak felfüggesztette s az 1886: XX. t.-cikkben úgyszólván helyettesítette a népfölkeléssel; 31. §-ának azt az intézkedését pedig, hogy tagjait testi büntetéssel fenytetni nem szabad, csak az 1871: LII. t.-cz. terjesztette ki az egész polgárságra. Nálunk a nemzetőrség eszméje nem volt olyan forradalmi jellegű, mint más államokban. A francia háborúk óta minden nagyobb városban divatoztak a polgárőrségek, melyek most általános és nemzeti jelleget nyertek.

A nemzeti nyelv és nemzetiség védelmére december 18-ikán javasolt törvény elmaradt, de a XXI. t.-cz. visszaállította ősi jogaiba a nemzeti szint és az ország czimerét, mely mellett azonban a kapcsolt részek a maguk színeit és címereit is használhatták. A nemzeti műveltségnek erős fegyvere lett a sajtótörvény (XVIII. t.-cz.), mely az előző vizsgálatot örökre eltörölvén, helyreállította a sajtó szabadságát és kimondta, hogy gondolatait sajtó útján mindenki szabadon közölheti, terjesztheti. Szigorúan körvonalozta a sajtóvétségeket s ügyekben az ítéletet nyilvános esküdszékekre bízta. (Az első esküdszékeket azonban a ministerium csak 19 év múlva, 1867 május 17-ikén alakíthatta meg.) Politikai napilapoktól 10,000, ritkábban megjelenőktől 5000 forint biztosíték letételét követelte s megállapította a fokozatos felelősséget. Szabályozta a könyvnyomdák és könyvkereskedések föllállítását s a házaló vagy zugkönyvárulókat rendőri felügyelet alá helyezte. Ehhez a törvénycikkhez, mely a közvéleményt a maga idejében éppenséggel nem elégítette ki, utóbb a nemzet szinte aggodalmasan ragaszkodott.²¹

A gondolat szabadságának másik hatalmas eszközét, a magyar egyetemet a XIX. törvénycikk a közoktatási minister hatósága alá rendelte és kimondta az oktatás és tanulás szabadságának elvét.²² A XXXI. törvénycikk a színházakat a hatóságok rendőri felügyelete alá rendelte ugyan, a színművek előadását azonban felszabadította az előleges cenzura alól. Végre a XX. t.-cz. a vallás dolgában behozta a tökéletes egyenlőséget és viszonyosságot, de csak a bevett felekezetekre nézve, melyek közé mostantól fogva az unitárius vallást is számították.²³ Megbizta a ministeriumot, hogy e felekezetek egyházi és iskolai szükségleteinek állami fedezetéről törvényjavaslatot készítsen s hogy mielőbb egybehívja a görög nem egyesülteknek 25 egyházi és 75 világi tagból álló egyházi gyülekezetét.²⁴

Sok van e törvények közt, melyek évek óta foglalkoztatták a törvényhozókat; több, a melyet behatóan tárgyaltak ezen az országgyűlésen; jelen alakjában azonban, midőn a fősúlyt az elvek körvonalazására vagy egyszerű kimondására s nem a részletekre fektették, a legtöbb márczius 18-ikától április 8-ika közt keletkezett. Innen van a sok ideiglenes rendelkezés ténye és a rögtönzés vádja.²⁵ Azóta félszázad mult el, a magyar nép államéletének egyhuszad része; harminczkét év óta majdnem folytonosan együtt ült a parlament, de egy lényeges pontot sem törölt el az oly elsietettnek mondott alkotásból; legfeljebb felfüggesztette, a mit többé nem illeszthetett be a viszonyok keretébe. Oly tisztelettel tekint a nemzet ez alkotásra, mint azelőtt Szent-István alkotmányára, mint a modern magyar alkotmány alapjára. Mérsékelt jellegét már akkor, a szentesítés előtt pár nappal, kiemelte Pillersdorf osztrák minister. Egy esztendő mulva (1849 április 14-ikén) Kossuth a függetlenség kimondásának indítványozásakor erős meggyőződését nyilvánította, mit április 19-ikén kiemelt a függetlenségi nyilatkozat is, hogy ezt a törvénykönyvet nem revolutio szülte: a nemzet csupán régi jogait biztosította benne. S valóban ment maradt az a forradalom minden szenvedélyétől. A jogait jól ismerő nemzet önérzetes nyilatkozata volt az egész, – igazi declaration of rights.²⁶ Mint jogainak kinyilvánításában az angol, most a magyar nemzet sem új jogokat szerzett, csak a kormányzatra nézve állította össze tisztábban és korszerűbben azokat, a mik régtől fogva megillették.²⁷ Tisztába hozták és a kor igényeihez alkalmazták, miket az ország évek, sőt századok óta, mint alkotmányának s törvényeinek szelleméből szorosan következőket, folyvást sürgetett; de a nemzet és fejedelem közt való viszonyokat illetőleg lényegben újabb jogokat nem teremtettek s a személyes uniót sem ezek a törvények hozták be.²⁸ Ez a törvénykönyv Magyarország közjoga történetében a legfontosabb mozzanat, mely nélkül a kor igényei s a fejlődő eszmék hatalma a magyar alkotmányt rég elsöpörte volna. Ezt az átalakulást – Deák Ferencz szerint²⁹ – a történelem Kossuth nevével köti össze. „Daczára a bekövetkezett szerencsétlen eseményeknek, művének ez a része fennmarad és fenn fog maradni, míg nemzetünk él és országunk áll; s ahhoz a nemzet emléke és hálája lesz mindig csatolva.”³⁰

Aggodalomra nem az adott okot, a mi a törvényben volt, hanem az, ami nem volt benne. Deák 1866 decemberében is azt mondta Beustnak, hogy nem ezek a törvények szülték a veszélyeket, hanem azoknak ármányai, kik e törvények következtében elvesztették illetéktelen befolyásukat Magyarország kormányára s most vissza akarták nyerni ezt a hatalmukat.

Andrássy Gyula gróf szerint³¹ sem a 48-iki törvények elfogadásában, hanem azok meg nem tartásában van a forradalom kitörésének oka. A törvény tisztán belügyi kérdésekkel foglalkozott, de pl. a legfőbbek közé tartozó nemzetiségit csak melleleg érintette. A *pragmatica santio* megalkotása óta jog szerint is bizonyos kapcsolatban állt Magyarország Ausztriával s most, midőn ez pár nap óta maga is az alkotmányos országok sorába lépett, alkalomszerű lett volna minden kétséget kizáró módon meghatározni, miben áll voltakép a két alkotmányos és független ország dualismusa. Százados gyakorlat követelte a közös védelmet, az állandó katonai szövetséget s nem jog, de politikai tekintet az államadósságokban való részvétet. Azonban a királynak április 7-ikén az államadósságok ügyében kiadott kézírata egyáltalán nem is került a rendek elé. Ha a ez és a hadügy iránt való elvi nyilatkozat belejöhét az 1848. évi alkotmányba, két évtizedes rázkódtatások után nincs szükség az 1867: XII. törvenyczikk áldozataira. A védelem rendszerének megállapítása a személyes uniót tisztábban megőrizhette volna, mint később lehetett.

Egy dicsősége mindenkorra megmarad az 1848. évi alkotmánynak, a magyar arisztokratia valóságos nemeslevelének.³² Az, hogy az arisztokratikus alapot a demokratikussal cserélte föl s hogy a nemzetet közelebb vitte az emberiség általános nagy eszméihez. A nemesi és földbirtokos rend méltóan, sőt dicsően végzé be az utolsó országgyűlést, mely még csak az ő elemeiből áll. Megszűnt élni, midőn reá épen érdemes lett; megkezdte a nép életét.³³ „Az előbb külön jogú és így külön érdekű osztályokra szétszakadt népnek jogban és kötelességben, polgári állás és nemzetiség különbsége nélkül való egyesítése és az innét fejlődő érdekegység, kölcsönös bizalom és egyesítés hazánk minden ajkú fiainak kitűnő sajátját képező jogérzéssel, hon- és

szabadságszeretettel párosúlva, a nemzetet nagy veszélyekre szilárdították meg.” Ezt a vallomást nem a pillanat hevében, hanem 13 évi „temérdek szenvedés” után, akkor tette Ghyczy Kálmán, mikor a törvények szentesítőjének, V. Ferdinándnak születése napján, 1861 április 19-ikén, elnöke lett annak a képviselőháznak, mely az 1848. évi törvényekre nézve a restitutio in integrum, a teljes visszaállítás elvét vallotta.

-
64. * Khuen-Héderváry bán a horvát tartománygyűlésen 1897 aug. 31-ikén úgy vélekedett, hogy jobb lett volna elmaradnia az 1848. évi fölkelésnek, mert akkor – ép úgy, mint Magyarországon – a horvát karok és rendek is egy parlamenti testté egyesülhetnek vala.
 65. * Grünwald, A régi Magyarország, 50.
 66. * Viener Zeitung, 107. sz.
 67. * Batthyány megbízatásától a ministerium megerősítéséig 21 nap, tehát csak egygyel több telt el, mint (1894 december 25.–1895. január 14.) a Bánffy-kabinet megalakulásáig. Az első esetben tehát nem annyira az idő hosszúsága, mint az új alkotmány válsága okozta a nemzet izgatottságát.
 68. * Gr. Dessewffy Emil 1861 ápril 23-ikán a képviselőházban fölemlítette, hogy a törvénynek közkezenforgó példányai s az országgyűlési irományok közt feltalált szöveg közt különbség van. Az országgyűlés az országos levéltárban őrzött szöveget fogadta el hitelesnek.
 69. * Révész Imre a képviselőházban 1861 május 31-ikén megjegyezte, hogy az előszóban s a sajtóvétségekről szóló egyik §-ban elég fataliter s „minden bizonynyal szükségtelenül” először említik a pragmatica sanctiót. Gyulai Pál Kossuthot vádolja (Kossuth és a pragmatica sanctio. Budapesti Szemle, XXVI. 152–3.), hogy ezt a szót, valamint a III. t.-cz. 13. §-ában a közösen érdeklő viszonyok kifejezését először ő iktatta törvénykönyvbe. Deák Ferencz 1861 június 4-iki képviselőházi beszéde szerint a sanctio pragmatica nevének használásával az 1848-iki országgyűlés nem követett el hibát s e név megemlítése akkor sem volna hiba, ha azelőtt azt a szót egy magyar publicista sem ejtette volna is ki; de ezt a szót 1790 október 5-ikén a rendek már tényleg használták feliratukban.
 70. * Mellőzték tehát Somsichnak 1847 november 17-ikén a nádor családjá megadományoztatása iránt tett javaslatát.
 71. * A nádorválasztást az 1867: VII. t.-cz. felfüggesztvén, Magyarországon ez volt az utolsó nádorválasztás.
 72. * Ezt az 1867: VIII. t.-cz. módosította.
 73. * Ezt az 1889: XVIII. t.-cz. módosította.
 74. * Az államtanács kérdése az 1867: VII. t.-cz. intézkedése után is függőben maradt.
 75. * Az 1867: VII. t.-cz. e törvénynek a nádor, mint királyi helytartó jogkörére vonatkozó 2., 3., 9., 11., 17., 19., 24. és 38. pontjait eltörölte.
 76. * A törvény hol Pestet, hol Buda-Pestet ír. Nagyobb következetlenség, hogy a IV. t.-cz. 1. §-a az ország *rendeinek* összehívásáról szól. Ezt Pest város közgyűlése április 20-ikán helytelennek nyilvánította.
 77. * Jórészt ezen fordult meg az 1848 október 3-iki kir. rendelet visszautasítása. E törvényt az 1867: X. t.-cz. módosította.
 78. * Ez ellen a nemzetiségek utóbb ép úgy felszólaltak, mint a magyar nyelvnek a megyei tanácskozásokban való használata ellen is (1848: XVI. t.-cz. 2. szakasz e) pont). De mindez nem új dolog, csak régibb törvényeknek (1830: VIII., 1840: VI., 1844: II. t.-cz.) következtése.
 79. * Dósa Elek ezeket már 1848 július 12-ikén egybegyűjtve küldte föl Deák igazságügyminiszterhez. Tört. Lapok, I. 703.
 80. * Trefort, Az 1848-iki törvények közgazdasági momentumairól. Tanulmányok, I. 245–256.
 81. * 1861-ben a megyék bizottságai az 1848-ból még életben lévő tagokkal kezdték meg működésüket; a megüresedett helyekre a régi tagok választottak újakat. Mintha csak a hosszú parlamentet 18 évi szünet után összehívó Monktól vették volna a példát.
 82. * Az átmenet idejére a törvényhozás 1867 márczius 8-ikán ezen törvények némely intézkedésének felfüggesztésével vagy módosításával utasította a ministeriumot. Lásd különösen Tomcsányi Józsefnek a főrendiházban 1867 márczius 11-ikén mondott beszédét.
 83. * Báró Bánffy Dezső miniszterelnök 1897 október 14-ikén a képviselőházban erre hivatkozva mondta, hogy, midőn a törvény Fiuménak mint törvényhatóságnak ügyét rendezi, Fiumét lehetetlen oly értelemben tekinteni corpus separatumnak, hogy az harmadik tényező is legyen. 1848 augusztus 31-ikén Jellacsics Fiumét önhatalmúlág csatolta Horvátországhoz. A hovatartozást legújabbban az 1868: XXX. t.-cz. 66. §-a döntötte el.
 84. * Ismeretes, hogy, ha az 1878: V. t.-cz. 259–262. §-a, bár nem az eljárásra nézve, hatályon kívül helyezte is ennek 11–12. §-ait, 1897-ben a bűnvádi perrendtartás életbeléptetéséről szóló törvényjavaslat 16. §-a, mely a magánbecsület ellen sajtó útján elkövetett vétségeket az esküdszékek hatásköre alól kivonni s rendes bíróságok elé vinni kívánta, csak igen hosszas (június 1-től augusztus 9-ikéig terjedő)

keserű parlamenti csata után lehetett törvényé. Az esküdtbírósnak kiterjesztését a képviselőház valamivel előbb, 1897 május 26-ikán fogadta el.

85. * Ennek az elvnek köszönhetni a magántanárok intézményét. Az első magántanárok, Horvát Árpád a diplomatikára, Gelenczey Pál a természettanra s Petzwall Ottó a mértanra, április elején, tehát még a törvény kihirdetése előtt, nyerték képesítésüket. Pesti Hírlap, 1848. 301. l.
86. * A zsidók emancipációját márczius 31-ikén Kossuth indítványára, a nép hangulata miatt, elhalasztották. A polgári és politikai tekintetben való egyenjogusítást az 1867: XVII. s a zsidók és keresztények közt való házasság jogát az 1894: XXXI. törvénycikk mondta ki.
87. * Erre a törvényre támaszkodva, a katolikusok szintén fölvetették autonómiájuk kérdését. A Gyulafejervárott, Kováts Miklós püspök elnöklete alatt, 1848 augusztus 27–31-ikén egyháziakkal és világiakkal tartott gyűlés részletes javaslatokat tett az önkormányzat ügyében s azokat szeptember 14-ikén fel is terjesztette a nádorhoz; a viszonyok azonban teljes 20 éven át megakadályozták a kérdés tanulmányozását. (Forster Gyula a Budapesti Szemlében, XCII. 38–46.)
88. * Ezzel szemben gróf Andrássy Gyula 1861 február 4-én Zemplénmegye közgyűlésén megjegyezte (Beszédei, I. 119.), hogy e törvényekben „alig van olyan, mely, habár más formában is, szerződések és törvényes küzdelmek tárgya nem volt volna. Majdnem minden egyes pontja, lényegében legalább, régi törvényeinkben felfalálható és mint minden nép sarkalatos törvénye, hosszas és nem régen megújított küzdelem tárgya volt.”
89. * Salamon szerint azonban (Bp. Szemle, XXVII. 39.) a 48-iki „teremtés” még csak a chaosig haladt.
90. * A képviselőház felirata 1861 június 21-ikén.
91. * A képviselőház második felirata 1861 augusztus 8-ikán.
92. * A képviselőházban 1867 márczius 28-ikán.
93. * Klauzál 1861 május 22-én a képviselőházban tartott egyik beszéde szerint nagy részben Batthyánnak köszönhetjük a 48-iki törvényeket, melyek „habár utánuk a nemzetre oly sok nyomor és szenvedés következett, mégis örökké legkedvesebb erekljei leendnek nemzetünknek”.
94. * 1861 május 23-iki beszéde.
95. * Lonovics József érsek a főrendiházban, 1861 június 19-ikén.
96. * Szemere belügyminister 1848 május 2-ikán kelt körrendelete.

V. FEJEZET.

Az első felelős ministerium.

A ministerium Budapesten. A közcsendi bizottság feloszlása. A kancellária és a helytartótanács működésének befejezése. Az új kormány feladatai. A nyilvánosság előtt való kormányzás. Kossuth első pénztári kimutatása. A közös ügyek kérdése. Az államadósságok. A kereskedelem. A hadügyek. Az első összeütközés a katonai körökkel. Báró Lederer Ignác. A hadügyi kormányzat ideiglenes rendezése. Az új törvények végrehajtása. A vármegyék kormányzata. A főispáni helytartók elbocsátása. A pozsonyi zsidóüldözések. A nemzetőrség szervezése. A szabadsajtó és az esküdtszékek. A hirlapirodalom fölvirágzása

„A törvényhozás dicsősége nagy; újjáteremté a hazát vérnek ontása nélkül; a végrehajtóké még nagyobb leend, ha a hozott törvények veszélyes rázkódtatás nélkül vitetnek át az életbe.” Így szólt április 23-ikán a belügyminister, midőn a törvények végrehajtása végett utasításokat küldött a megyékhez.

Szemere és Klauzál, mint teljhatalmu biztos, már márczius 25-ike óta Budapesten volt, hogy annak izgalmas napjaiban valamelyes kormányhatalmat képviseljen. Április 13-ikán és 14-ikén a főváros fényesen ki volt világítva. Az előbbi nap érkezett meg Deák és Eötvös, az utóbbi nap Batthyány, Kossuth és Széchenyi; Szemere és Klauzál már ügyis ott volt; Esterházyt és Mészárost ezutánra várták. A közcsendi bizottság, majdnem egy hónapi működés után, április 13-ikán feloszlott s 15-én Szögyén László alkanczellár is „derült homlokkal s nyugodt kedélyvel” rekesztette be a m. udvari kancelláriának eddigi törvényes működését. „Helyébe – szólt – másnak, újnak, teljesebb életerővel bírónak s a kor igényeit inkább kielégítőnek kellett lépnie.” S ő mindnyájuk hazafiui és alattvalói kötelességének tartotta, hogy a haza átalakult új kormányrendszerét s a kormány vezetésére a közbizalomtól kijelölt férfiak törvényes működését minden tőlük telhető erélyességgel, minden tartalék nélkül való őszinteséggel s legteljesebb készséggel támogassák és istápolják. A derék alkanczellár, ki „hazánk békéjéért, üdvösségéért a legközelebbi napokban is erélyesen működött s mindent megtett, a mi lehetséges volt,”¹ kijelentette, hogy ha az új kormány működését fényesebb siker s gazdagabb gyümölcsök követik is, a haza iránt való hűségben, az önzés nélkül való buzgó fáradalomban őket soha és senki sem fogja felülmúlni. „A magyarok istene – válaszolt szavaira gr. Teleki Ferencz, a kancellária legidősebb udv. tanácsosa, – ezt bizton remélem, védeni fogja édes hazánkat minden vésztől, azt virágzóvá, boldoggá teend; de az átalakulás áldozatok nélkül nem lehetséges; a szempillantás súlyos, melyben egy annyira szeretett bölcs vezértől elválni annyival fájdalmasabb.”² A m. kir. helytartótanács is ugyanaznap tartotta utolsó ülését s a kormány 16-ikán azzal a nyilatkozattal vette át az ország igazgatását, hogy az ügyeket nemcsak vezetni, hanem a további kifejlődést is előkészíteni és biztosítani kívánja.

Mögötte állt az egész ország, a nélkül, hogy az oly különböző elemekből alakult kormánynak terveit határozottan ismerte volna. Épen azért sokan az országgyűlés azonnal való összehívását sürgették; mások azonban a szünetet alkalmasnak tartották reá, hogy a ministerium az előbbi kormánytól egész nyugodtan átvegye az ügyeket s az állami vagyont, előkészítse a legsürgősebb törvényjavaslatokat, rendezze a pénzügyeket, bevezesse az úrbériségből való kibontakozást, megszilárdítsa a maga hatalmát.

A ministeriumot elárasztották a hivatalkeresők. Csupán a pénzügyministeriumban 1350 folyamodó jelentkezett kisebb hivatalokra. A kik az északamerikai demokrátiát könyvekből ismerték, nem irigyelheték ettől az elnökváltozással járó törvényes hivatalnok-kinevezést, ellenben sóhajtozhattak a francia állapotok után, hol a királyi hivatalnokokból másnap már köztársaságiak lehettek. A ministerium élt az 1848: III. t.-cz. 25. §-ában nyert jogával s nagy számmal tartotta meg a régiebb hivatalnokokat, kiknek működését különben sem politikai, hanem közigazgatási szempontból kellett megítélnie. Nélkülözhetne volna-e pl. Duschek Ferencznek, mint osztálytanácsosnak, majd államtitkárnak rendkívüli tehetségeit, melyekkel most épp oly

odaadón szolgált Kossuthot, mint előbb Metternichet?³ Ilyesmik miatt a kormány elég gyanúsításnak volt kitéve, a közigazgatást azonban csak ekkép lehetett megmenteni az átmenet nagyobb zökkenéseitől. A bécsi haditanácsossal, kamarával és kancelláriával, a budai helytartótanácsossal és kamarával stb. való leszámoláshoz az ügyek menetét ismerő erők kellettek. A kormány tagjai maguk sem voltak tapasztalt hivatalnokok és diplomaták. Különben Kossuth nem ír rendeletben vezércikket, mikor pl. felvilágosítást nyújt az osztrák pénzügyministerium dohánybevéltési ügyében, s a miniszterelnök óvatosabban fogalmazza meg azt a közlését, melyben az országban mutatkozó agrárius, antisemita és nemzetiségi aggasztó, de mégis csak elszigetelt mozgalmakra utalva, a személy- és vagyonbiztosság fenntartására elégtelennek nyilvánítja az országban levő 18,000 katonát; tudatja, hogy a bécsi hadügyministernél immár harmadízben sürgette a künnlevő magyar katonaság haza küldését s jelenti, hogy, ha törvényes kívánatát visszautasítják, megteszi a szükséges lépéseket.

Mindez, vagy a katonaság visszaküldésének megakadályozása esetében a közvélemény kitörésével való fenyegetőzés, valóban nem tartozott a nyilvánosságra. Az országnak különben is kétes helyzetű 18,000 katonájával fenyegetni meg egy tizenötannyi szuronyra támaszkodó hatalmat, bevallása a rendes mérkőzésre való képtelenségnek s mindamellett is bejelentése az elszakadásra való váagnak, a mi nagyon korai dolog volt, mert a hadsereg váratlan dislocatiója még béke-időben sem történhetik meg 2–3 hét alatt; hát még akkor, mikor egy része ellenség előtt áll!

Semmi esetre sem felelt meg a helyes kormányzat rendszerének, hogy az acták a nyilvánosságra kerüljenek s tartalmukat általánosan tudják,⁴ még oly esetekben is, midőn – például a minisztertanács jegyzőkönyveinél – a legnagyobb óvatosságra volt szükség; de maga a közönség mind fenyegetőbben követelte a felvilágosításokat; pl. hogy mit akar tenni a ministerium a horvátok, az aldunai tartományok, a lengyelek stb. kérdésében s így elsietett és káros politikai nyilatkozatokra akarta kényszeríteni. Egészen más szempont alá esik, hogy Kossuth pénzügyminister már április 20-ikán közölte az 1847 november elsejétől április 7-ikéig terjedő pénztári kimutatást, az első magyar compte rendut. Ennek is elég tanulságos volt a tartalma. A nemzet János király halálától fogva igazi nemzeti kormány nélkül lévén, nem hivatkozhatott – mint legnagyobb átalakulásai közt is a francia – a kormányzat hagyományaira. Oly férfiaknak, kik erre a pályára kevéssel előbb még egyáltalán nem gondolhattak, egyenesen új kormányzati rendszert kellett teremteniök. S ha 19 év múlva, mikor már voltak kormányzati hagyományok, a ministeriumok irodai ügyekben még mindig csaknem teljesen tájékozatlanul kezdtek működni, el lehet képzelni, hogy 1848-ban még jobban nyilvánult a gyakorlat hiánya. „A roppant teendőt végigszemlélvén, – szólt az utóbb érkezett hadügyminister,⁵ – csekély organizáló tehetséggel szomorodva állottam meg; becsületes, jószándékú lelkem csüggedett. Csupán természetes könnyűvérűségemnek köszönhetem, hogy kétségbe nem estem.”

Formaságokkal senki sem törődött sokat. Széchenyi már ministerségének első napján utasította titkárát, Kovács Lajost, hogy az ő jótállására 50,000 forintot fizessen ki a pesti vasműgyárnak fegyvergyárrá való átalakítása végett. S egy 1–2000 főnyi csendőrcsapat alakításán leginkább ő törte a fejét, a közlekedésügyi minister. Mindenki gondolhatta, hogy az ország ujjaszervezésének és megnyugtatójának kérdése azon fordul meg, a kormány a pénz- és hadügy tekintetében megegyezésre juthat-e a bécsi kormányval, illetőleg innen és túl az alkotmányos tényezők bevonásával nyélbe ütheti-e a közjogi kiegyezést? Ezt annál inkább remélhette, mert I. Ferdinánd császár, a helyett hogy márczius 15-ikén tett ígéretéhez képest alkotmányozó gyűlést hívott volna egybe, április 25-ikén kiadta Ausztria részére a chartát, mely az alkotmány főbb elveit 59 pontban foglalta magában.⁶ Bizalommal helyezte azt a birodalmához tartozó minden nép közös oltalma alá, remélve, hogy ennek következtében „a bizalom köteléke trón és nép között és a monarchiához tartozó országok között századok óta fennálló egység az ő közös jólétükre még szorosabban meg fog köttetni.”

Ausztriával szemben tehát tisztázni kellett helyzetét, melyet az osztrák ministerium nem akart elismerni, mert hivatalosan nem volt tudomása a változásokról.⁷

A ministerium a királynak még április 7-ikén kelt leirata értelmében azonnal foglalkozni kezdett az államadósságok kérdésével. Kijelentette, hogy az összehívandó országgyűlésen az államadósságok egy részének elfogadtatására törekszik; de kijelentette azt is, hogy ezek az adósságok nem közösek, mert Magyarország azok csinálásában nem vett részt s így elméletben nem is köteles résztvenni törlesztésükben. A kormány tehát nem a jog, hanem a méltány politikáját volt hajlandó követni, hogy vonakodásával meg ne renditse a hitelét s Ausztriát csődbe ne juttassa. Mérsékletében annyira ment, hogy ő viszont az osztrák kormánytól egyáltalában nem követelt számadást Magyarországnak évtizedeken át elköltött közjövödelmeiért. Sőt a ministerium saját felelősségére is kész volt elvállalni a magyar királyi kamara kötelezettségeiből folyó adósságokat, csupán a többit nyilvánítván az országgyűlés elé tartozónak. Ezt az országgyűlést módjában állt a királynak akár azonnal is összehívni és ennek a kérdésnek letárgyalása után elhalasztani, hogy a ministeriumnak ideje maradjon egyéb sürgős előterjesztéseinek s javaslatainak nyugodt előkészítésére. A félhivatalos lapoknak afféle fenyegetőzései, hogy Magyarországot esetleg fegyverrel kényszerítik az államadósságokban való részesedésre, holott ezt maga a király is a nemzet nagylelkűségétől várta, talán csak tapintatlanok és bosszantók voltak; az osztrák pénzügyministernek az az eljárása azonban, hogy a magyar bányákban nyert aranyat és ezüstöt még mostan is Bécsbe akarta vitétni, hogy az osztrák gyárak számára vett dohány árát most is a budai kincstárnál kívánta utalványoztatni stb., már szükségképpen visszatörlesztésre vezetett, mert a magyar pénzügyek függetlenségét minden esetre meg kellett védeni.

Kereskedelmének függetlenségét sem téveszthette szem elől. Magyarország és Ausztria közt a ministerium megalakulásakor még vámsorompók voltak. Most a ministerium tárgyalásokat indított az osztrák kormányval, hogy a két ország vagy vámszövetségbe lépjen egymással, és pedig a német vámszövetség mintájára; vagy ne akadályozza, hogy Magyarország a maga viszonyaihoz mért védővámrendszert alkalmazzon. Klauzál minister a szabad kereskedés híve lévén, azonnal felhagyni kívánt a prohibitív rendszerrel, fokenként lejjebb szállítani akarta az ipar különböző ágaihoz mért védő vámtételeket s az osztrák kereskedelmi miniszterrel vállvetve szeretett volna kieszközölni a külföldtől bizonyos kedvezéseket a két ország természetvényeire és készítményeire. Így a kereskedelembe elismert ugyan Ausztriával bizonyos közös érdekeket, de az ország kereskedelme függetlenségének sérelme nélkül.⁸

Mindjárt kezdetben védeni kellett a hadügyekre való befolyást is. Április 16-ikán Mészáros helyettese, a miniszterelnök, meghagyta ugyan, hogy a budai, szebeni, péterváradai és zágrábi főhadparancsnokságok a törvények értelmében ezentúl egyenesen neki, illetőleg a magyar kormányval engedelmeskedjenek, de báró Lederer Ignác altábornagy, budai főhadparancsnok is Bécsből kért rendeletet, midőn a ministerium a nemzetőrök – tehát a rendes seregtől teljesen független haderő – számára a rendes hadsereg fegyvertárából fegyvereket kívánt tőle. A Nemzeti Kör és a Forradalmi Csarnok ifjúsága, türelméből kifogyva, Lederernek május 10-ikén macskazenét rendezett, melyet azonban a készen tartott katonaság szétvert. Midőn ennek következtében a nép már utczai harcra készült, éjfél után a nádor eltiltatta a katonaságot a beavatkozástól, a kormány pedig vizsgálatot rendelt s a Bécsbe távozott Lederert felfüggesztette a főhadparancsnokságtól.⁹

Lederer makacssága annyival inkább feltűnt, mert a parancsnokságok időközben utasítást nyertek a magyar kormány iránt való engedelmességre. A miniszterek közül az elnök, továbbá Esterházy és Eötvös Bécsben személyesen is jártak ebben az ügyben s a magyar katonaságnak haza küldése végett.

A király fenn akarván tartani hadserege összes kormányzatában s a rá vonatkozó rendeletekben a „szükséges” egybefüggést, május 7-ikén meghagyta, hogy az osztrák hadügyminister a magyar seregnek külföldön való alkalmazása ügyében csak a magyar ministerium, különösen a magyar hadügyminister¹⁰ előleges meghallgatásával intézkedjék, mivel az erre vonatkozó rendeleteket csak a magyar hadügyminister adhatja ki s a magyar katonai ügyek kormányzata tekintetében a magyar főhadparancsnokok egyébként is csupán a magyar

ministerium alatt állanak. Az egész monarchia hadügyét illető fontosabb intézkedéseiről viszont a magyar ministerium is előlegesen, a nem olyan fontosakról pedig utólag értesitse az osztrák ministeriumot.

Ezzel megtette maga a király, a mit az országgyűlés elmulasztott, hogy értelmezte az egy hónappal azelőtt szentesített III. törvénycikk 6. és 8. §-ait, melyek Magyarországnak a hadügyekre való befolyását csak a legnagyobb általánosságban érintették. A ministerium első és legégetőbb feladata, hogy Ausztriával az interimet rendezze, ennyiben mégis sikerült.

A második a törvények végrehajtása volt, és pedig „veszélyes rázkódtatások” nélkül. Szervezni a belügyeket, önkormányzatra tanítani a népet, megértetni vele most nyert politikai jogait, felállítani a nemzetőrséget, Erdély visszakapcsolásával növelni az állam hatalmát, megnyugtatni a társadalmat és a nemzetiségeket.

A kormány egyik bizottságot a másik után küldte ki, hogy kellő körültekintéssel járhasson el a törvények végrehajtása vagy előkészítése tekintetében. Az átmenet munkájában mindenkire különös súlylyal nehezedett a felelősség érzete; csak így történhetett, hogy az a ministerium, melynek tagjai közt a megyeiségnek olyan apostolai voltak mint Kossuth és Szemere, legjobban buzgott a központosítás mellett. Jó és pontos közigazgatásra lévén szükség, azonnal gondoskodni kellett a megyék megbízható igazgatásáról.

Ösztönszerűleg is érezte a magyar kormány, hogy a vármegyék tekintélye veszélyesen megingott, mielőtt a saját magáé megszilárdulhatott volna. A törvényhatóságok elvesztették a törvényhozásra való befolyásukat, mert nem adhattak többé követutasításokat, különben sem ők választván ezentúl a követeket. A megyei tisztviselők ideiglenesen megmaradtak ugyan állásaikban, de a megyék a népképviselőt alapján szerveztetvén újra, idestova ezek az állások kisiklanak a nemesség kezéből, mint kisiklik kétségtelenül az igazságszolgáltatás is, tehát az a legfőbb két eszköz, melylyel a nemes vármegye a népet idáig rendben tartotta. A nádor most elbocsátotta az összes főispáni helytartókat s április 20-ikán, 22-ikén és 26-ikán 27 új főispánt és 2 főkapitányt nevezett ki, egyebek közt Kővárvidékébe, melyet a Részekkel együtt az április 23-ikán, báró Wesselényi Miklós elnöklete alatt kinevezett ötös bizottságnak kellett visszacsatolnia. Elkezdődött a kormánybiztosok kiküldése is. Tarnóczy Kázmért rendelték Pozsonyba, hogy oly időben, midőn a mintaképül vett francia köztársaság ministeriumában két zsidó ült, a zsidókat üldözték és rabolták. A kormánynak valóban nem volt szabad megengednie a faj- és az osztálygyűlölet kitörését, a személy- és vagyonbiztosság megingatását. Midőn, Széchenyin kezdve, mindenki a francia convent történeteit olvasta, a szabadság becsületét féltőknek Pozsony névére Lyon juthatott eszökbe, melyet a convent kitörült a városok sorából, mert a szabadság ellen harczolt. Az erély annyival inkább elkelt volna, mert a zsidóüldözések néhány más helyen, pl. Székes-Fejérvárott s magában a fővárosban is ismétlődtek; a kormány azért már 20-ikán korlátozta a gyülekezés szabadságát, másrészt azonban, tekintettel az izgatott hangulatra, a zsidókat ideiglenesen fölmentette a nemzetőri szolgálat alól. Viszont április 20-ikától épen azért siettetta a nemzetőrségnek mindenütt való szervezését, hogy legyen végre valamilyes ereje a rend fönntartására. A városok jó példával jártak elől; a mágnások is tüntetőleg álltak egy sorba a parasztokkal. De nem volt fegyver,¹¹ nem volt szervezet, tehát fegyelem sem volt elég.¹² Mindamellet a sorkatonaság visszajöveteléig a kormány a rend biztosítását a nemzetőrségben, valamint a nép felvilágosításában kereste. E célból a törvényeket német, szerb, horvát, román és tót nyelvre fordíttatta és Táncsicsnak a törvényeket minden hazai nyelven magyarázó katekizmusát országszerte osztogattatta.

A szabad sajtó, mint azt április 28-ikán már a belügyminister is elismerte, új mozgást, új életet teremtett.¹³ Az értelmi erők nagy sokaságban tolultak arra a térre, mely az imént még tele volt korlátokkal, s most egészen megnyílt a versenynek. A szabad sajtót a kormány is a nemzet szabadsága fölöttélének, valóságos hatalomnak és fegyvernek, oktan, álnok és könnyelmű ember kezében azonban átoknak tekintette. Az 1848: XVIII. t.-cz. ha igen szigorúnak tartják is, módot ad minden képzelhető nézet elmondására; a vétségek megítélésére is a közvéleményt, az esküdtszéket hívja föl. „Kell lenni hatalomnak az államban, mely minden fölött van; és ez a

törvény. Ezt ne lehessen büntetlenül megszegni senkinek és soha.” Kiadta tehát (április 28–29.) az esküdszékekre vonatkozó utasításokat. A kormányt nem kevésbé boszantotta „egy sereg fiatal és nem fiatal ujságíró hangos, de üres declamációja, kik úgy szólnak, mintha ők volnának egyedül az egész nép és pedig erős nép; folyvást energiát, hatalmas, erős fellépést emlegetnek; mindent keveselnek, gáncsolnak s akarva felejtik, hogy az energia támogatására hangos szó nem elég. Oda anyagi erő is kell. Ez pedig, fájdalom, nincs és teremteni sem igen lehet a jelen körülmények közt.”¹⁴

A lapok száma 33-ról néhány hét alatt 86-ra emelkedett, a mi különben csak tizenkettő része a mostaninak. A kormány lapja, a „Közlöny” sem volt száraz hivatalos ujság, a pénzügyminister pedig „Kossuth Hírlapja” címen a legnagyobb terjedelmű politikai napilapot adta ki, ötezer előfizetőjét állandó izgalom hatása alatt tartván. Annyi esztendő után forgatva a Pesti Hírlapot, érdekes tapasztalni, a doctrinair-lapot az események napról-napra mint ragadják előbbre a forradalom terén. Kezdetől fogva azon a téren mozgott a szabad sajtó első igazi terméke, Pálffy Albert Márczius Tizenötödikéje, míg utóbb Madarászék Népeleme, melyet Vas Gereben Népbarátja igyekezett ellensúlyozni, valósággal a terroristák hangján irt, kivált mióta a Radikállappal és a Reformmal egyesült. A vidéken is egyre-másra keletkeztek a hírlapok, melyek közül egyik-másik valósággal beledolgozta magát a forradalmi, majd a köztársasági hangulatba. Még a szépirodalmi, sőt a szaklapok is a politika szolgálatába szegődtek. Jókai, Pálffy, Bajza, Erdélyi politikai lapokat szerkesztettek, Arany és Petőfi politikai cikkeket közöltek s velők Vörösmarty, Garay, Lévy, Szász Károly, Czuczor, Sárosy, Lisznyay, Tompa, Vajda forradalmi dalokat írtak, melyekből egész anthologia került ki.¹⁵ Ezek a dalok és a hírlapok cikkei rendkívül hatottak a közvéleményre és nagy részök volt az izgalomnak kitörésig való fokozásában.

97. * Gróf Teleki Ferencz beszéde a kanizsai utolsó ülésén, április 15-ikén.

98. * Mindkét beszéd külön fél nyomtatott íven. Szógyény Géza úr szíves közlése.

99. * Duschek Kossuth terveinek hallatára egyszer elragadtatva kiáltott fel, hogy csak öt évig kormányozhassák az országot, paradicsom lesz belőle. „Mit beszél öt esztendőről, – felelt rá Pulszky, akkor még főnöke; – örülünk, ha egy esztendő múlva nem vagyunk felakasztva.” Pulszky, Életem és korom, II. 90. S valóban Pulszky volt az első, kit Bécsben még 1848-ban felakasztottak – in effigie. Július 20-ikán Kossuth is mondta, hogy: „Ha Isten békét ad, három év múlva Magyarországot paradicsommá lehetne változtatni.”

100. * Bánffy miniszterelnök 1897 október 25-ikén a képviselőházban.

101. * Mészáros Emlékiratai, I. 32. 41. sz.

102. * Hogy csak Ausztria részére, azt 1861 május 16-ikán az országgyűlésen Kubinyi Ferencz is kiemelte. Egészen közli a Pesti Hírlap.

103. * Pillersdorf miniszter, Handschriftlicher Nachlass, 101. Ugyanő (P. jegy alatt): Rückblicke auf die polit. Bewegung in Oesterreich. (Bécs, 1849.)

104. * Klauzál Gábor és Trefort Á. a képviselőházban 1861 május 22-ikén. Az önálló vámterület eszméjét törvény alakjában először kifejezve báró Bánffy Dezső miniszterelnök 1897. dec. 6-ikán terjesztette a képviselőház elé. Javaslat az 1867. XII. t.-c. 68. §-án alapúl. Az 1848. évi államférfiak tehát ebben a kérdésben sem túloztak.

105. * Kossuth utóbb az országgyűlésen (július 21.) megvallotta, hogy három hónap alatt semmi sem okozott a ministeriumnak annyi bajt, mint „az a gyermekies haszontalanság s a legjobb esetben semmi jóra nem vezethető pajzanság”, hogy Lederert, a nyolczvan éves hőst, macskazenével bosszantották.

106. * A honvédelmi ministert ezentúl maga a király is így nevezi; az oldala mellett álló miniszternek azonban nem adta meg a külügyminister címet, melyet a magyar politikai életben széltere használtak.

107. * Salamon szerint (Bp. Szemle, XXVII. 42.), kasza és lándzsa a gyakorlatlanok kezében s fölfegyverkezett hadak ellen, alig több a piszkafánál. 1848-ban egy úr szintén ilyenformán nyilatkozván, gazdatisztje megjegyezte, hogy ő ugyan nem tud vívni, de azért megküzd vele. Megkísérelték s a karddal szabályosan védekező urat a botjával hadonázó nemzetőr hatalmasan oldalba vágta. „Hja, így!” „Hát így, a hogy lehet!” A nemzetőrökkel utóbb a hadjáratban sok baj volt, de többször derekasan megállták helyüket.

108. * Ismeretes a két koma adomája. „Jobbra nézz!” „Ebnek parancsolsz! Csak azért is balra nézek!”

109. * Az 1848–49-ik évi sajtóról Ferenczy József, A magyar hírlapirodalom története 466–487. Bibliographiája Szinnyei Józseftől: Vasárnapi Ujság, 1865., 43–53. sz.

110. * Deák 1848. április 30-iki levele. Beszédei, II. 53.

111. * Összegyűjtve Áldornál, A forradalom költészete. Pest, 1867. A forradalom költészetéről l. Vadnay Károly tanulmányát Beöthy Irodalomtörténetében, II. 624–653.

VI. FEJEZET.

Délszláv mozgalmak.

A szláv népek felkelésének veszélye. A régi osztrák rendszer hiveinek szerepe a nemzetiségek felbujtásában. A szerbek területi önállósági követelése. A szerb nemzeti gyűlés egybehívása. A nagyikindai zendülés. Csernovics Péter királyi biztos. A temesvári szerb congressus kudarca. A karlóczai szerb nemzeti gyűlés. A szerb vajdaság proclamálása. Rajacsics patriarcha. Horvátország és az illyr álmok. A horvát ellenforradalom csirái. Gáj Lajos. Jellacsics első működése. Horvátország önkormányzatának kikiáltása. A magyar kormány föllépése a horvát kérdésben. Királyi utasítások Jellacsicshoz a törvényes viszonyok fentartása érdekében. A magyar tengerpart megerősítése. Pozsega vármegye elszakadási nyilatkozata. Báró Hrabovszky királyi biztos. Jellacsics elmozdítása. Hrabovszky Zágrábban. Jellacsics fegyverkezése. A bécsi zendülés. Ferdinánd menekülése. Kossuth védelmi intézkedései. A nemzetőrség szervezése. A kormány kiáltványa a nemzethez. V. Ferdinánd hazahívása. Az udvar Innsbruckban. Az olasz segély kérdése. Rendelet Jellacsics ellen. Mészáros Lázár hadügyminister. A magyar haderő szervezése. A nemzetőrség. A külföldön levő magyar ezredek. Lenkey százada. A katonaság felesketése az alkotmányra. A pesti olasz ezred zendülése. A horvát és szerb nemzetiségi mozgalmak jelentősége. Ausztria nemzetiségi politikája. Jellacsics visszatérése és beiktatása. A horvát országos gyűlés követelése. A horvát-szerb küldöttség Innsbruckban. A király június 10-iki kiáltványa. Az ideiglenes szerb kormány. Sztratiimirovics György. A szerb lázadás terjedése. A karlóczai csata. Gróf Nugent Albert. Szerbia beavatkozása a magyarországi szerb mozgalomba. A szentmihályi csata. Fejértemplom. A végvidéki románok hűsége. Jellacsics és Rajacsics Innsbruckban. A király kijelentései. Jellacsics értekezlete Ferencz Károly főherczeggel. Igéretei az olasz segély tárgyában. János főherczeg közbenjárása. Horvátország az elszakadás szélén. Jellacsics hazatérése. Dictátorrá választása. A horvátok követelése. Jellacsics és az udvari politika. Báró Kulmer. János főherczeg távozása a német birodalomba

Az alig egyhónapos ministerium minden gondja közt legnagyobbnak tartotta a szláv népeknek kitöréssel fenyegető mozgalmát.¹ A horvátok megtagadták a ministerium elismerését, elszakadásra készültek s a délszlávokkal új ország felállítására törekedtek. A szerbek felzendültek, halálra keresték a magyarokat és németeket, úgy hogy már királyi biztost és német katonaságot kellett oda küldeni. Közhit szerint a megbukott régi osztrák rendszer hivei titokban már csak azért is támogatják őket, mert visszakivánják hatalmukat, de legalább is így akarják az országot az államadósságok egy részének elvállalására s a közös ügyek rendezésére szorítani,² de voltaképp maga Bécs sem birt már ezzel a mozgalommal, melyről nem tudhatta, hová vezet.

A szerbek aránylag csekélyes eszközökkel láttak munkához. Harmincz szerb április végén Karlóczáról körlevelet intézett a szerbekhez, kiknek részére, az 1790. évi törekvések emlékeztetének hatása alatt, Bácsmegyéből, a csajkások kerületéből, a temesi „bánságból,” Szerémmegyéből, a pétervárad ezred kerületéből és Baranyamegyéből alakítandó tartományban nemzeti önállóságot és függetlenséget követelt, mely a nép kebeléből választandó nemzeti főnök, a despota igazgatása alatt Magyarországgal csupán személyes unióban, Horvát-, Tót- és Dalmátországgal pedig védő- és dacszövetségben éljen.

Ennek a tartománynak 905 1/2 négyszög mértföldön összesen 2.115,029 lakosa lett volna,³ kik közt 676,780 volt a szerb (32%) s velük együtt a többi (horvát, tót, bolgár, montenegrói és cseh) szláv 738,552, vagyis az egész népességnek nem egészen 35 százaléka. A magyarok (388,588) és németek (402,140), ha nem számítjuk is hozzájuk a 14,825 zsidót, együttvéve (790,728) többen voltak s az oláhok (561,405), kik egyházilag éppen most akartak különválni a szerbektől, maguk is tekintélyes számot képviseltek. A mellett sehogysem látszik valószínűnek, hogy közel 23,000 horvát egy szerb tartományban akarjon élni és Szerémmegyét a pétervárad ezred kerületével együtt hajlandó legyen odaengedni ugyanakkor, mikor maga is egy Nagy-Horvátországról álmodozott. A lapok és a papok izgatása azonban megtermette gyümölcsét, s az újvidékiek kérésére Rajacsics érsek ápril 20-ikán május 13-ikára Újvidékre ki is hirdette a nemzeti gyűlést. Nagy-Kikindán a karlóczai körlevél magyarázgatásával Radák György már ápril 24-ikén lázadásra ingerelte a kikindai népet, mely csak haszonbérletre, most azonban örök tulajdonul felosztani követelte a 4 város és 4 falu határára terjedő szabad kerület kincstári földeit. Kiszorították a Hannover-huszároknak a városban tanyázó századát, két huszárt

agyonverték, agyonveréssel fenyegették az urakat, a magyarokat és a németeket, két szerb urat megöltek. Zendülésüknek így inkább communista, mint nemzetiségi jellege volt.

A kormány az első vér kiontásának hírére a Hannover-huszárok élén Kiss Ernő ezredest és – mint királyi biztost – Csernovics Pétert, a leggazdagabb szerbet, az egész Délmagyarországra, Bácsra és Aradra kiterjesztett hatalomkörrel azonnal Kikindára küldte s a parasztlázadást lecsillapította. Csernovics rögtönítelő bíróságot hirdetvén, öt zendülőt felakasztatott, hatvanat fogságba küldött a komáromi várba, s a vagyonpusztításért kárpótlást adatott.⁴ A kincstári földekre nézve azonban minden a régiberl maradt egészen 1876-ig, midőn a kikindai szabad kerület a XXXIII. t.-cz. értelmében Torontálmegyéhez csatoltatván, ezeket a földeket a lakosság örök áron megvette. Nagy-Kikinda ezen mozgalom elnyomása után csak kényszerítve vett részt a lázadásban.

Ó-Becsén április 26-ikán a nép szintén föllázadt. Néhány más község is zavargott s a magyar anyakönyveket szétszaggatta; a királyi biztos azonban a katonaság segítségével mindenütt helyreállította a rendet s május 9-ikén Újvidékről a szerbeket a szabadság és a haza szeretetére buzdította. Azonban elmulasztotta összefogdosni a fő bujtogatókat s nem tudta kieszközölni, hogy a szerbek az érsektől hirdetett nemzeti gyűlés helyett a kormánytól Temesvárra május 27-ikére kitűzött congressuson jelenjenek meg. Megengedte, majd, – midőn a körülményeket időközben mégis gyanúsoknak találta – eltiltotta ugyan az érsek nemzeti gyűlését, rendeletét azonban a szerbek, kikhez fegyveres szerbiaiak (ú. n. servianusok) is csatlakoztak – nyilvánosan elégették s Újvidék a rögtönítelő bíróság hatása körébe esvén, május 14-ikén Karlóczára mentek át gyűlést tartani. A gyűlést maga Rajaesics érsek nyitotta meg istentisztelettel s lelkesítő beszéddel, melyben a nemzetek függetlenségére, nemzeti hőseik követésére, a császár iránt való bizodalomra buzdította híveit. Papjainak gyűjtő szónoklatára őt a szerbek azonnal patriarchának, Suplykác István ezredest pedig vajdának (despotának) kiáltották ki. A gyűlés tagjai megesküdték, hogy le nem teszik fegyverüket addig, míg végzéseiket a király meg nem erősíti. Kimondták, hogy a szerb nemzet az osztrák ház és a közös magyar korona alatt politikailag szabad és független. Alkatrészei a már említett vidékek. A szerb vajdaság a szabadság és egyenlőség alapján szoros politikai szövetségbe lép Horvát-, Tót- és Dalmátországgal. Ezt a 48 tagú nemzeti bizottság (národni odbor) készíti elő, mely szükség esetében a nemzeti gyűlést is összehívja. A királyt kéri, jelentse ki az oláhok nemzeti szabadságát és egyenlőségét is. A magyar ministeriumtól május 27-ikére hirdetett egyházi gyűlést nem tartják meg. A nemzeti ügy költségeit az odbor a nemzeti pénztárból fedezze; gondoskodjék határozataiknak a király elé való terjesztéséről s a horvát országgyűlésen a szerb nemzeti érdekek képviseltetéséről.

A magyar-, sőt a szerbországi szerbek szintén május 15-ikétől számítják nemzeti öntudatra való ébredésüket.⁵

A nádor azonnal engedelmességre intette Rajacsicsot, ki azonban szerbül azt válaszolta, hogy a szerb nemzet az országgyűlésnek megfelelő önálló gyűlést tarthat, a mit már meg is tartván, ezért nem kell Temesvárra mennie; a mit pedig tett, a nemzet akaratából tette. Patriarchává választatása ellen hiába tiltakozott Arad-, Bihar-, Temes-, Krassó- és Torontálmegyék oláhságának Budapestre küldött 37 képviselője; hiába jelentették ki, hogy a szerbektől ezután el akarják választani egyházukat; az uralkodóház szorult helyzete, a magyar kormánynak a kezdet nehézségeivel való küzködése és a szövetségesül óhajtott Horvátország forradalmi állapota a szerbeket a végsőre bátorította. I. Lipót szabadságlevele, II. Lipót illyr kancelláriája hihetővé tette V. Ferdinánd szerb vajdaságának valóságát is.

Horvátország a délszláv államok szövetségében vezérszerepre számított. Végre sem lehetett oly könnyen felejtetni, hogy Horvátország a magyar tengerparttal és Fiumével 1815-től 1822-ig a Habsburgoktól teremtett illyr királyság tagja volt, s remélni lehetett, hogy ezt a még meglevő Illyriát (mely most csak Karinthiát, Krajnát, Görzöt, Triestet és a velencei Istriát foglalta magában), Horvát-, Tót- és Dalmátországgal, valamint a most keletkező szerb vajdasággal kiegészítve, egy 2115 négyszög mfdnyi tekintélyes országgá növelik. Igaz, hogy a

szerbek még hajlandók voltak elismerni Magyarország felsőségét, míg az ellen a horvátok nyíltan izgattak; s igaz, hogy Illyria és Dalmátország, emez éppen Magyarország jogának sértésével, Ausztria alatt állott. De a horvátok küldöttsége Bécsből azzal a benyomással tért vissza, hogy Magyarország egységének nemcsak szabad, de kell is csorbulnia, ha Ausztria egységét állítják vele szembe és hogy ha ebbe az egységes Ausztriába belekényszerítik Magyarországot, helyet talál abban az új délszláv államszövetség is. Gaj Lajos kiadta tehát a jelszót, hogy Magyarország függetlenségével szemben az uralkodóház érdekében Horvátországnak kell az ellenforradalom élére állania. De még magyarellenes osztrák lapok is honarulásnak mondták egy déli szláv ország kiszakítását, mely megsértene régi népszerződéseket s a most kivívott szabadságot elseprő polgárháborúra vezetne. Végveszéllyel fenyegetne ez a törekvés minden pártot s a martalék után leselkedő közellenséget, az oroszot hozná a házára, kancsukájával és bilincseivel együtt.⁶

Gyűlésekben, lapokban s mindenütt Gaj szellemében hatalmasan folyt már az izgatás, midőn megérkezett Jellacsics az új bán. Kineveztetése tudvalevőleg a magyar ministerium megerősítésének bevárása nélkül történt; a magyar kormány azonban – mindenütt az engesztelődés politikáját követve – már azzal is elismerte őt, hogy nevét bevette az ápril 11-ikén szentesített törvények záradékába, noha ezt a királyi helytartó csak egy minister ellenjegyzése mellett rendelkezhetett volna el. Azonban már ápril 12-ikén Pozsonyban tartott első tanácsülésében aggasztónak tartotta a bán magatartását s fölkerlte a nádort, eszközölné ki a királynál a bán megintését.⁷ Ápril 19-én a horvát viszonyok megbeszélése s a tartományi gyűlés ügyében latin levélben Budapestre hívta ugyan, de ő Zágrábban eznap már beiktatás és eskütétel nélkül is megkezdte működését. Maga elé idézte a magyarérezelmű Túrmező 24 biráját és, a királyi helytartó jogaival nem törődve, rögtönítelő bíróságot állított azok ellen, kik a nemzetben akármi módon a király, haza és nemzetiség pártolói ellen lázítani mernének.

Mialatt a ministerium, a törvényhozást megelőzve, ápril (20-ikán) kimondta, hogy Horvátországban horvát lesz a közigazgatás nyelve, s hogy a ministeriumban külön horvát osztályt állít fel, a bán ápril 25-ikén Horvát- és Tótországnak, valamint a magyar tengermelléknek Magyarországgal való közigazgatási kapcsolatát megszüntette, a közigazgatás fejének önmagát nyilvánította, a közjövödelmeket pedig magához küldetni rendelte.

Mindez végre Budapesten is figyelmet keltett. A Radikál-körnek ápril 29-ikén az erdélyi küldöttek tiszteletére rendezett lakomáján⁸ Wesselényi Miklós keményen kikelt a szerbek és horvátok ellen, kik belekapaszkodnak a szabadság robogó diadalszekeérének forgó kerekeibe. Akár muszka önkény, akár szláv szabadelvűség győz, a magyar szabadság s nemzeti lét megsemmisül. A hon veszélyben van; fegyverre tehát minden magyar, s ki e hon hű fia! Másnap a Kör föl is szólította a ministeriumot, hogy mivel az országgyűlést azonnal összehívni nem lehet, gondoskodjék országos toborzás útján önkéntes hadsereg különösen pedig tűzérség felállításáról, a nemzeti adakozások megindításáról s a nép, különösen az oláhok fölvilágosítása végett bizalmi férfiak kiküldetéséről, a hűtlen Jellacsicsot pedig anint honárulót fogassa perbe.

A ministertanács május 1-én csakugyan foglalkozott a horvát ügyekkel. Másnap a nádor és a miniszerelnök erélyes lépések sürgetése végett Bécsbe indultak. Hitték, hogy Gaj és Jellacsics pártja ellen, az udvar őszintesége esetében, lesz erejük alkalmazni a törvények szigorúságát. Tudták, hogy a Magyarországból kiszakított szláv földet az egységes birodalom sem mondhatná magáénak. Bécsben éppen ismét tüntetett a nép s Ficquelmont-t május 5-ikén lemondásra kényszerítette. Ezzel és báró Lebzelterné külgügyministerré kineveztetésével egyidőre gyöngült az orosz befolyás, mely idáig a szláv törekvéseknek kedvezett. Másnap a király Jellacsicshoz intézett kéziratában kijelentette, hogy a Magyarország koronája alatt egyesült tartományok kormányának egységét királyi szavához és koronázási esküjéhez képest a törvények értelmében határozottan és rendíthetetlenül fenntartani akarja és soha sem engedi meg, hogy a magyar korona tartományai közt fennálló törvényes kapcsot önkényes rendeletekkel s egyoldalú határozatokkal tágítsák. Utasította tehát a bánt, hogy a kormányzat minden ágában szorosan engedelmeskedjék a királyi helytartónak s a magyar felelős ministeriumnak; a nádort

pedig felhatalmazta, hogy szükség esetére királyi biztost küldjön Horvátországba, ki erélyesen elnyomjon hasonló merényleteket.

Erre annál nagyobb szükség volt, mert a kormány május 8-ikán a magyar tengerpart biztosítására ágyúkkal ellátott haderőt rendelt ugyan ki, de nem merte azt Horvátországon keresztül küldeni, hogy ki ne tegye az elfogatás veszélyének; másnap pedig már arról értesült, hogy Pozsegamegye nyíltan kimondta Magyarországtól való elszakadását. Ily körülmények közt a nádor május 11-ikén Horvátország elszakadásának megakadályozására, a panasznak meghallgatására s a kedélyek megnyugtatóására báró Hrabovszky János altábornagyot s péterváradit hadparancsnokot királyi biztosul küldte ki, s a bánnak (május 10-ikén) három napi határidőt tűzött ki törvénytelen nyilatkozatainak s rendeleteinek visszavonására. A horvátországi hatóságokat mindezekről értesítvén, a rögtönítélő bíróságot megadta ugyan, de csak közönséges bűntényekre korlátozva, s meghagyta, hogy e rendelet kihirdetése végett minden törvényhatóság közgyűlést tartson s hogy a nádornak, ministeriumnak és a királyi biztosnak engedelmességedjék. Jellacsics nem felelvén a kormánynak, a nádor május 14-ikén utasította Hrabovszkyt a bán elmozdítására, főbb párthíveivel együtt való hűtlenségi és honárulási perbe való fogására, valamint azon részek sorkatonasága s nemzetőrsége parancsnokságának átvételére.

Hrabovszkynek, pénz és hadsereg nélkül, nagyon szánalmas szerep jutott. Zágráb városa május 15-ikén felolvastatta ugyan a nádor rendeletét, de csak maga a bán akadályozhatta meg annak elégetését. A nép beérte a nádor és a ministerek arczképeinek elhamvasztásával. A bán azonnal meghagyta az önkéntesek gyűjtését s felszerelését, azonkívül a nemzetőrség, sőt szükség esetében az egész nép fölkelését. Összeíratta a rendelkezésre álló pénzt, fegyvereket, hadi készleteket; bizottságokat rendelt a sereg szervezésének előmozdítására, meghagyta a magtárak s a gabonaszállító hajók lefoglalását s június 5-ikére tartományi gyűlést hirdetett. Magához hívatta a papokat, hogy utasításokkal lássa el őket a nép felizgatására; ő maga a népet azzal igyekezett megnyerni, hogy a robot és a földesuri szolgálatok alól „báni hatalmánál fogva” fölmentette. A magyar érzelmű túrmezeieket május 25-ikén lefegyvereztette s nemsokára őrséget állított fel az egész magyar határ hosszában. A határőrökkel ugyan mint bán nem rendelkezhetett volna, de rendelkezett mint márczius 28-ikán kinevezett altábornagy és határőrségi parancsnok. A király, a magyar korona egységére hivatkozva, elutasított ugyan, de nem dorgált meg egy újabb küldöttséget, mely a „háromegegy királyság” számára külön alkotmányt és külön minisztériumot kért; de ez nem csüggesztette az ellenforradalom erélyes vezérét, ki teljesen tisztában volt feladatával.

Ellenben Hrabovszky csak papiros-golyókkal harczolt ellene. A királynak a bánhoz intézett kéziratára hivatkozva, az állam egysége iránt hűségre szólította föl a népet, biztosította nemzetisége s nyelve tiszteletben tartásáról, sérelmeinek orvoslása végett tartománygyűlést hirdetett s a bánt Belovárra maga elé idézte. A bán azonban megakadályozta kiáltványának terjesztését, neki pedig tudtára adatta, hogy csak mint császári altábornagyot s nem mint királyi biztost engedi be Horvátországba.

Hrabovszky utánozni akarta, a mit valaha, éppen a Dráva partjánál, Imre király cselekedett. Fegyver nélkül ment a lázadók táborába, hogy meglássa, ki meri kezét fölkenet királya képviselőjére emelni. Belováron azután a bán állítólag oly iratokat mutatott neki, melyekben maguk az uralkodóház tagjai intik, hogy szervezze az ellenforradalmat s ne engedelmességedjék a király ellenkező parancsainak. Olyan eszköz, a melyet már I. Jakab és XVI. Lajos is használt a maga személyének fedezésére.

Mialatt a bán Horvátországot minden irányban beutazta s mindenütt buzditott, lelkesített és parancsolt, azalatt Bécsben május 15-ikén újabb forradalom tört ki, mely kikiáltotta az általános szavazatjogot s az egykamarás országgyűlést. I. Ferdinánd császárnak sikerült az, a mi nem sikerült XVI. Lajosnak: titkon elhagyhatta fővárosát, hogy megbízható helyről zabolázza meg annak forradalmát.

Azt az erélyt és lázas munkásságot, melyet az ellenforradalom előkészítésében Jellacsics és Rajacsics tanúsított, az igazi tetterőt a magyar nép idáig még Kossuthban sem tapasztalta.⁹ A

kormány rendelkezett, tett-vett ugyan, de a már jóformán szervezett lázadás elfojtására még mindig nem tudott teremteni eszközöket. Pedig nem lehetett kételkednie, hogy idestova Ausztriával is meg kell mérkőznie.

Végre május 17-ikén „a mindinkább fenyegető korviszonyokat tekintetbe vévén,” elhatározta, hogy „a királyi trón és a haza védelmére” haladéktalanul egy tizezer főnyi és tiz zászlóaljából álló nemzetőrséget állít fel három évi szolgálati idővel, a sereg kiképzését a hadseregből önként átlépő tisztekre és altisztekre bízva, általában véve a sorkatonaság kétszeres zsoldját adja meg, a lovas ágyútelep nemzetőreit egy harmaddal jobban fizeti a rendes tűzérségnél. A sorkatonaságot felhívta, hogy a nemzetőröket testvéreinek tekintse s hogy kiképzettetésükre mindent elkövessen. A budapesti nép másnap (május 18-ikán) nagy utcái tüntetéssel mutatta ki bizalmát a kormány iránt.

A ministerek elhatározták, hogy a nádor, valamint Széchenyi és Eötvös miniszterek által megkérlik a királyt, költözzék Budapestre s azt tegye székvárosává; utasították Esterházyt, hogy kötelességéhez képest mindig az udvarnál tartózkodjék. Fölhívták a székely székeket és székely határőri ezredeket, hogy még a két ország egyesítése előtt siessenek a szegedi táborba, báró Puchner erdélyi főhadparancsnokot pedig, hogy – tekintettel a veszedelmes körülményekre – ezt ne akadályozza. Tudatták a nemzettel, hogy a királyhoz fölterjesztést tettek az országgyűlésnek július 2-ikára való összehívása végett. Felszólították hűségre a haza és a király iránt, továbbá az önkéntes hadseregbe való belépésre s arra, hogy adakozzék a haza szükségleteire. A nádor viszont megfogadta, hogy teljes hatalmát erős kezekkel kívánja gyakorolni s kérte ehhez a nemzet bizalmát. „Isten, ki megvédte a magyart eddig, velünk lesz ezután is.”¹⁰

Innsbruckban a nádor és a ministerek biztató feleletet kaptak. Az udvar hajlandónak mutatkozott a leköltözésre, ha a nemzet 40,000 katonát szavaz meg az olasz forradalom leverésére. Mivel azonban attól lehetett tartani, hogy, ha ennyi katonát kivisznek az országból, a nemzetiségek nyíltan föllázadnak, vagy pedig, hogy az olaszok leveretése után Ausztria egész erejét Magyarország ellen fordítja, a ministeriumnak Innsbruckban levő tagjai, hazulról nyert újabb utasítás következtében, kijelentették, hogy a hadi segítséget az országgyűlésen csak úgy hozhatják szóba, ha az udvar az újonczok megszavazása után azonnal leköltözik Budapestre s ha Jellacsicsal és a horvát mozgalommal szemben már most a legerélyesebben föllép. A kormány tulajdonképen csak általában véve volt hajlandó biztosítást nyújtani a külvédelemre nézve, Lombardiával és Velenczével segédkezet adni oly békére, mely megfeleljen az uralkodó méltóságának, az olasz nemzet jogainak, szabadságainak és méltányos kívánságainak. Egyébként pedig hangoztatta, hogy Olaszországot megtartani nem lehet s hogy mennél inkább késlekedik a király a kiegyenlítéssel, annál nagyobb veszteséget fog szenvedni.¹¹

A király május 29-ikén megdicsérte magyarjainak századok óta állandóan tanúsított s a mostani viszontagságok közt is megmutatandó hűségét; kijelentette, hogy az országgyűlés megnyitására családjával együtt az országba megy s ott hosszasabban marad; István nádor királyi helytartóságát kiterjesztette Erdélyre is, teljes hatalommal látván el őt úgy polgári, mint katonai ügyekben; a bánnak pedig meghagyta, hogy az 1791: LVIII. t.-cz. világos rendelete ellen június 5-ikére hirdetett országos gyűlést azonnal tiltsa be s közelebbi felvilágosítás és – ha lehet – a horvátországi zavarok békés kiegyenlítése végett – Innsbruckban 24 óra alatt megjelenjék.¹²

Időközben, május 25-ikén, végre átvehette Mészáros Lázár a hadügyminisztérium vezetését. Tekintélyét növelte, hogy június 8-ikán tábornoki rangot nyert. A ministerium már azelőtt is intézkedett, hogy külföldön, kivált Belgiumban és Poroszországban, fegyvereket vásároljanak, s az összes magyar fegyverműveseket szerződtette az állam részére. Hrabovszky parancsnoksága alá rendelte a Zanini olasz ezredet, Eszéknél a Dráva mentén 5000 főnyi sorkatonaságot állított fel Ottinger vezérőrnagy vezérlete alatt s a Dráva vonalán teljes hatalmú királyi biztossá nevezte ki Csányi Lászlót, ez időnek egyik legrokonszenvesebb emberét, kinek a horvát viszonyokat alaposan fölkerítő jelentéseivel a ministeriumnak május 20-ika óta elég alkalma volt foglalkoznia. A Dráva jobb partján a horvátok szemmeltartására ő szervezte a nemzetőrséget.

A május 17-ikén kelt fölhívás értelmében megindult a tiz nemzetőri zászlóalj toborzása. Főképp tanult vagy tanuló ifjak jelentkeztek. Már ekkor megtörtént, hogy még a szerzetesek is beállottak s hogy a tanárok tanítványaikkal együtt vétették föl magukat. Később, mikor ebből a nemzetőrségből a honvédség kifejlett, 13–14 esztendőes fiúk is berimánkodták magukat a katonák közé. Így lett gyermekkorában honvéd Than Károly, Vastagh György, Vadnay Károly, Zlinszky István stb., utóbb megannyi író, tudós és művész.¹³ A földművesek, ha itt-ott nagyon hangosan szólitottak is polgártársaknak előbbi földesuraikat s ha néhol tanakodtak is a földosztásról, az első felszólításnál csekélyebb számban jelentkeztek. Rövid időn együtt volt 53 gyalog- és 96 honvédszázad.¹⁴ Báró Baldacci Manó ezredes azonban, kit a ministerium még május 1-én megbízott a nemzetőrség szervezésével, nemcsak rendes fegyverekkel nem láthatta el a nemzetőröket, hanem június 15-ikén fel is szólitotta őket, hogy saját fegyvereiket „a fenyegetett országrész rendelkezése alá bocsássák”.¹⁵

Ugyanekkor megszűnt a toborzás is; a kívánt erő együtt volt. De még mindig nem lehetett rávenni az osztrák hadügyministert, hogy ezt az erőt a külföldön levő magyar ezredek hazabocsátásával növelje vagy legalább magyarokkal cserélje ki az itt levő osztrákokat. Így történt, hogy pl. a Württemberg- (most 6. számú) huszárok második százada Fiáth Pompejus hadnagy, majd a szintén hozzájuk állt Lenkey János kapitány vezetése alatt május végén haza szökött Galicziából. Ezt ugyanazon ezrednek még négy más százada követte.

A nép úgy fogadta őket, ahogy Petőfi írta a „Lenkey százada”-ban:

„Vitéz jó testvérek, üdvözlünk ezerszer ...
Beszéljen akármit a hadügyminiszter!”

A hadügyminister vizsgálatot rendelt ez ügyben, mert a fegyelmetlenség terjedésétől tartott. Június elsején a Vérmezőn az osztrák ezredek is fölesküdték ugyan – Magyarországon állomásozásuk idején – az alkotmányra, az olasz Ceccopieri-ezred azonban ezt csak a hadügyminister olasz beszéde után tette meg, tiz nap múlva pedig a nemzetőrökkel egy olasz tolvajsága miatt összeveszván, a Károly-kaszárnyában a nemzetőrökre tüzelt. A nép meg akarta ostromolni a kaszárnyát, de a hadügyminister katonasággal vétette azt körül, ágyúkat szegeztetett ki reá, s a nádor és Széchenyi közbejöttével végre is fegyverük letevésére bírta az olaszokat, kiket azután Komáromba küldött s a főbb bujtogatókat haditörvényszék elé állíttatta.

Úgy hitte, ezt kell tennie a haza szökött huszárokkal is; a közvélemény nyomása alatt azonban végre is kijelentette,¹⁶ hogy vétségöket a csatateren kell jóvátenniök. Valósult az ifjú, deli Fiáth sejtelme;¹⁷ ő volt ezredének első tisztje, ki egy hónappal a hadügyminister kijelentése után, ott esett el (augusztus 19-ikén) a harcz mezején.

A magyarság egyesülni, a délszláv-elem elszakadni törekedett. Csakhamar kitűnt, hogy Magyarországnak is van Vendéje, Croatia; s ennek is vannak Charettejei, van Laroche-Jaqueleinja. Horvátok, szerbek a mozgalom elején valóban eszmények után indultak; azt hitték, védeniök kell nyelvüket, nemzetiségüket a magyarok elnyomása ellen. Az általános zürzavarban ezt a nemzetiségi öntudatukat használta a reactio ürügyül, hogy kitűzze az absolutismus zászlaját.¹⁸ A horvátoknál Jellacsicsban, Gajban, a szerbeknél Rajacsicsban, Sztratiimirovicsban akadt igen jól használható vezetők. A másik végletet amott Knézics, Jozipovics, emitt Damjanics, Vukovics képviselte. A horvát és szerb nép zömét e két véglet között kell keresnünk. Ez a zöm Magyarország törvényeinek keretén belül is el tudta volna intézni viszályait; most azonban mindinkább azoknak befolyása alá került, kik – nemzetiségük lételét kockáztató politikával – az uralkodónak egy másik államához, Ausztriához csatlakozva, bizonyos politikai előnyöket szolgálataik jutalmául s nem a magyar alkotmány bővítésével akartak elérni.

Ausztria nem utasította vissza a hozzá forduló nemzetiségeket, kiknek megsegítésére – saját belső bajai közt – egyelőre csak titkos ígéreteket adhatott. Mennél jobban mozogtak a horvátok és szerbek, annál inkább remélhette, hogy a magyarok a vele való kiegyezésben keresik a belső lázadás elnyomásához szükséges osztatlan erőt; de egy nagy Horvátország vagy egy önálló szerb vajdaság neki sem tetszhetett; sehogysem, ha egységes Ausztriát akart s akkor sem,

ha megnyugodnék a dualismus gondolatában. Legkevesebb őszinteségre éppen a nemzetiségekkel szemben volt oka.

Jellacsics bán június 4-ikén valóságos diadalmenetben tért vissza Horvátországba; másnap – a király s a ministerium tilalmával daczolja – a törvénytelenül megnyitott horvát országos gyűlésen¹⁹ letette hivatalos esküjét a szerb „patriarcha” kezébe. Példátlan eset volt ez, mert a bánok idáig mindig katolikus módon esküdtek, de most bizonyosságot kellett adni a horvát-szerb szövetségről, s a mellett egy kicsikét hódolni a kényszerűségnek is, mivel a zágrábi katolikus püspök nem jelent meg.

Székfoglalójában a bán örült, hogy ő az első, ki szabadságot hirdethet a nép szabad képviselőinek. Tanácskozásuk legfőbb tárgya az, hogy rendezzék viszonyaikat a királylyal, hogy fenntartsák a kapcsolatot Magyarországgal, melynek koronája az övék is, és hogy eloszlassák a magyarok iránt a törvényhozás és közigazgatás tekintetében „is” táplált gyűlölséget; mert hiszen csak nem harcolhatnak velök örökké. Nyolczszáz éves kapcsolatuk békét javasol; de a magyaroknak meg kell érteniök, hogy elmúltak azok az idők, mikor az egyik nép a másikon uralkodik. „Csak olyan kormánynak hódolhatnak, mely őket alkotmányuk alapelvei szerint igazgatja; nem vethetik tehát alá magukat a mostani magyar kormánynak, mely nem áll törvényes kapcsolatban a királylyal, sőt ezt magától függővé tette s alapjaiban rendítette meg a birodalmat. Visszautasítja azt a vádat, hogy ő a *pragmatica sanctio* ellen fondorkodnék s az oroszszal szövetkeznék; de igenis rokonszenvez a szláv nemzetiségekkel ha nem is kormányaikkal; ebben a kölcsönös vonzalomban találja nemzetiségök legerősebb biztosítékát. Éppen azért fájlalja, hogy dalmát testvéreit itten még nem üdvözölheti; de bizik bennük, hogy ők is rajta lesznek az unión, mely most csak szóban él.

A bán beszédéből az tűnt ki, hogy a kiegyezés főfeltételének a magyar ministerium lemondását tekinti; olyan áldozat, melyet ez, mint Batthyány, Innsbruckban erről még nem tudva, pár nap mulva nyíltan kijelentette, mindenesetre meghozott volna, ha bizhatik a bán nyilatkozatainak őszinteségében. De már másnap kiviláglott, hogy Jellacsics szavai csak politikájának eltakarására szolgáltak.

Kukuljevics Sakcinski Iván ugyanis június 6-ikán, midőn az országos gyűlés megkezdte rendes üléseit, megkérni indítványozta a királyt, hogy – mint I. Lipót idejéig történt – Szlavónia és Dalmátország fővezérévé is kinevezze a bánt, ki megérdemli, hogy nemzete istenitse. Ha a király meg nem erősíti a bán minden tettét, védeni fogják magukat minden méltatlanság ellen, bárhonnan jön is az. Kimondta tehát, hogy esetleg a királynak sem fognak engedelmeskedni. Most azonban éppen arra kérte őket Rajacsics, hogy a szerb küldöttséggel együtt járuljanak a király elé; egyesüljön a két testvérnép s ne vegyék a horvátok erejük csökkenésének, ha a Szerémséget a helyreállított szerb vajdasághoz csatolják; mert ennek a fejében erkölcsi befolyást szereznek a Bácskára s a „bánság”-ra is.

A horvátok azonban fejtegetni kezdték, hogy hiszen Magyarországon sohasem volt szerb vajdaság, hogy a bán és a vajda egymáshoz való viszonyát előbb még rendezni kell s hogy a Szerémség el nem idegeníthető része Tótországnak. Gaj, ki sikert csak a szerbekkel való egyesülésben keresett, néhány hazafias szóvirág alá takarta a kérdést, mire a gyűlés elfogadta Kukuljevics indítványát.

Ehhez képest a horvát tartománygyűlés kijelentette, hogy a mostani magyar kormányt el nem ismerheti, hanem Horvátország részére a bán elnöklete alatt külön felelős kormányt kér; a hadi kereskedelmi és pénzügyeket továbbra is a bécsi kormány kezelje, de minden ágon alkalmazzon egy-egy horvát felelős államtanácsost; hivatalos nyelv csupán a szláv legyen; belügyi kérdéseiket az egyesült országok gyűlése, a külügyeiket az osztrák középponti országgyűlés tárgyalja; a három országot tényleg egyesítsék; Magyarország nemzeteivel a *pragmatica sanctio* értelmében barátságos viszonyukat a szabadság, egyenlőség és testvériség alapján fenntartani hajlandók, ha kívánságaik teljesülnek s ha Magyarországnak a monarchiával szemben való állása meg lesz határozva; a politikai és igazságügyi tisztviselőket a király jóváhagyása mellett a bán nevezze ki; a pereket ne Magyarországra felebbezzék, hanem külön

főtörvényszéket állítsanak; Alsó-Szlavóniát Fiume, Buccari és Vinodol kerületeivel kapcsolják Horvátországhoz.

Kívánataik kieszközlésével báró Kulmer Ferenczet bízták meg; azután megválasztották a szerbekhez csatlakozó innsbrucki küldöttség, másnap pedig a magyarországi viszonyok kérdésében alakított bizottság tagjait s ezzel a bán a gyűlést elnapolta.²⁰

A bán vádolni készült Innsbruckban, holott a magyar kormány őt mint valami Canossába várta oda. A király már június 10-ikén kiáltványt intézett a horvátokhoz és szlavenokhoz, melyben szemökre vetette, mennyire csalódott bennök és abban a férfiúban, kit élökre ő maga nevezett ki, és a ki most nyiltan megtagadta az engedelmességet a törvények iránt. Azonban a mint a király személye szent, szent a törvény is; ő esküt tett az élő Istenre, hogy magyar koronája épségét, az alkotmányt és a törvényt mind maga megtartja, mind másokkal is megtartatja; s ő megtartja királyi esküjét. Ezért küldte ki báró Hrabovszkyt, hogy Jellacsicsot letegye báni méltóságáról s katonai tisztségéből, őket pedig visszatartsa a vele való érintkezéstől s az elszakadástól. Nemzetiségüket és szabadságukat biztosítja, igazságos kívánataikat teljesíteni fogja; ne hajtsanak tehát azokra, kik hazájukat rabszolgaságra és végtelen nyomorra akarják juttatni, hanem, mint azelőtt, maradjanak hivek a hazához. A határőröknek is megparancsolta, hogy ne a felfüggesztett Jellacsicsnak, hanem Hrabovszky királyi biztosnak engedelmeskedjenek. Ezt a kiáltványt a kormány négy nyelven 160,000 példányban terjesztette.

Mialatt a horvátok és szerbek vegyes küldöttsége Innsbruckban járt, itthon a szerbek ideiglenes kormánya, a fő odbor, Sztratimirovics György elnökle alatt lázas munkához látott. A vezér 26 esztendő volt s eszébe jutott, hogy Napoleon is 26 esztendő korában vállalkozott oly feladatra, melynek sikerében önmagán kívül csak igen kevesen bíztak. A magyar kormány ugyan május 26-ikán Csernovics mellé Vukovics Sebő személyében második királyi biztost is nevezett ki s a biztosok sok fegyvert koboztattak el, szaporították a nemzetőrséget, elnyomtak néhány lázító szerb lapot s ellenőrizték a postát; de a várak csekély őrségén kívül alig állt rendelkezésükre több mint 6000 katona. Ennyivel is el lehetett volna még nyomni június első felében a lázadást, ha a Versecz, Becskerek, Becse és Kikinda közti igenis hosszú vonalon nem osztják szét a hadi erőt; így azonban a fölkelők jól megerősítették a nagy és kis római sánczok közt levő háromszöget, azonkívül Perlaszváros, Alibunár és Karlócza körül is tábort ütöttek. Báró Piret altábornagy, temesvári főhadparancsnok, csak lanyhán támogatta a magyar kormányt, melynek a határőrvidékre különben sem volt befolyása; a megfigyelő hadtestnek megtiltotta a határőrvidékbe való benyomulást, a lázadók szétszórását s nem engedte meg, hogy Kiss Ernő huszárezredes, Csernovics rendeletéhez képest, Újvidék ellen nyomúljon. Sőt a péterváradai főhadparancsnokot, báró Hrabovszkyt, június 10. a fő odbor egyenesen föl is szólította a magyaroktól fenyegetett szerbek megsegítésére; mit az altábornagy azzal viszonzott, hogy csendre és békére intette őket. Kijelentette, hogy Szerbia s politikai szerb nemzetiség sehol sincs Magyarország s a monarchia térképén.

Az odbor Karlóczáról azonnal Pancsovára költöztette a nemzet pénz- és levéltárát, magát állandósította, újból fegyverkezésre szólította a szerbeket, s másnap elhatározta, hogy nem tárgyal többé Hrabovszkyval. Most már az altábornagy türelme is elfogyott; június 12-ikén egy zászlóalj (39. sz.) Dom-Miguel- gyalogsággal, egy század lovassággal s egy ágyúüteggel meglepte, több ponton felgyújtotta s elfoglalta, de aztán ismét odahagyta Karlóczát, melynek védelmében mintegy 60 szerb esett el és sebesült meg, 70 pedig fogságba jutott. A magyaroknak 6 halottjuk s 5 sebesültjük volt. Ez utóbbiak közt Weinhengst hadnagy dicsőségének tartotta, hogy első volt, ki szíve fölött sebet kapott a haza védelmében; hasonló dicsőség illeti meg Halassy Gáspár hadnagyot is, ki jobb karján megsebesülván, balkézével harczolt tovább.

Ekkor jelent meg gróf Nugent Albert, arra szólítván föl Hrabovszkyt, hogy engedelmeskedjék neki, mint a bántól Szlavónia s a végvidék részére kinevezett királyi biztosnak. A zimonyi csajkások az egész pétervárad ezreddel együtt erre azonnal hódoltak az odbornak, mely továbbra is Karlóczán maradt; 15-ikén csatlakozásra bírták a titeli csajkásokat s letették és elfogták parancsnokukat, Mollinary alezredest. A király, június 10-iki felszólítását 16-

ikán ismételve, a csajkásokat s a határőröket hiában intette hűségre. Ép ily hiábavaló volt Orosz- és Franciaországnak Szerbiához küldött figyelmeztetése, hogy ne avatkozzék a magyarországiak ügyébe.

A kragujeváci szerb szkuptsinában, melynek eloszlása után Szerbiában tiz álló esztendeig nem tartottak nemzetgyűlést, július 11-ikén Vucsics Tamás kibuktatta ugyan a kormányból Knityánint, Jankovics Eleket és Zubánt, de szövetkezett a kormányban maradt Garasanin Illéssel; s így ha Vucsics mérsékletre intette is a gyűlés tagjait, Karagyorgyevics fejedelem kormánya többé nem állt ellen a nemzet kívánságának, s ha nem is nyíltan, ettől az időtől fogva nem gátolta a magyarországi lázadók megsegítését. Garasanin belügyi államtitkár és Knityánin állott a nemzeti bizottság élére. Mivel a belgrádi kormány Hrabovszky felszólalása után sem gátolta izgatásait, néhány hét múlva mintegy 10–12,000 elszánt servianussal (szerb, bosnyák és montenegrói harczossal) növelték a lázadók számát. Ezek a servianusok főképp a megyékkel szemben foglaltak állást s nagy részük van benne, hogy a polgárháborúból valóságos fajháború lett.

Csernovics, a szerb küldöttségnek Innsbruckból való visszatértéig, június 18-ikán fegyverszünetet kötött az odborral, mely azonban ezt a lázadás erősítésére s arra használta, hogy egyes községeket csatlakozásra kényszerítsen. A szentmihályi és szomszédos hű románokat folytonos zaklatásaik és nyílt támadásuk ellen július 1-jén a katonaságnak kellett megvédenie. Ebben a csatában esett el az első magyar tiszt, gróf d'Orsay dsidáskapitány. A község leégett, elpusztult, de mindvégig hű maradt. A szerbek Fehértemplomot is a fegyverszünet idején, június 20-ikán kényszerítették hadiszereinek kiadására s tartalékszázadának a lázadókhoz csatolására; német és román lakosait azonban, kik bírónak magát a királyt hitták föl, a legvéresebb körülmények közt sem tántoríthatták el. Olyan nemes példa, a mit követett a végvidék legtöbb román s valamennyi német és tót lakosa: egy egyszerű tanító, Vörös Mihály, Debeliácsa elszigetelt magyar lakosait is meg tudta óvni a kishitűségtől. Egy volt román néptanító, Murgu Euthym, június 27-ikén a „bánsági” és aradi románok népgyűlésén kimondatta, hogy a románok saját tiszteik vezetése alatt készek a magyar haza védelmére fegyvert fogni. Ennek fejében a ministerium utóbb Temesvárra és Verseczre az ő jelöltjeiket nevezte ki püspök-helyetteseknek s megengedte, hogy községi dolgaikban saját anyanyelvüket használják. Murgu és Appel tábornok tartotta vissza a karánsebesi ezredet és Krassómegyét a szerbekhez való csatlakozástól.²¹

A belügyminister június közepén abban bízott, hogy azzal a roppant hatalommal szemben, mely Varasdtól Krassó havasáig 2 1/2 millió magyar, német, román és tót kezében van, semmit sem tehet 378,000 szerb és 73,000 horvát; hogy tehát a szerbek mielőbb kiábrándúlnak s ismét jó testvérek lesznek. A ministerek, ha ilykép meg akarták is nyugtatni a közönséget, magukban azon töprengettek, a szerbek vagy horvátok akasztják-e föl őket, ha Budapestre jöhetnek, vagy az ottani népnek esnek áldozatul; mert Deák szerint is „ezek mind a könnyen megtörténhető dolgok sorába tartoznak”. Mindenünnen ellenség fenyegette az országot; s fegyvert, kölcsönt nem lehetett szerezni, a közjövedelmek egyre csökkentek, adót alig fizetett valaki. A király aláírt mindent, de a katonaság alig engedelmeskedett, s így nem lehetett kételkedni, hogy álnokság van a dologban.²² A király most is éppen aznap (június 16-ikán) intette hűségre a csajkásokat és határőröket s biztosította őket vallásuk és nyelvük védelméről, midőn Jellacsics és Rajacsics a vegyes küldöttséggel Innsbruckba érkezett. Jellacsics már másnap vissza akart térni, midőn meghallotta, hogy Ferencz Károly főherczeg őt csak mint magánszemélyt és a magyar külügyminiszter jelenlétében kívánja fogadni. Esterházy azonban értekezvén János főherczeggel, ki Batthyány kérésére csak a napokban vállalkozott, hogy békítő útra indul Horvátországba, belenyugodott, hogy Jellacsicsot nélküle is fogadja Ferencz Károly; a királynál való fogadtatás azonban 19-ikén az ő jelenlétében történt. A király tudára adta Jellacsicsnak, hogy engedetlensége mélyen sértette s a vizsgálattal meg is bizta Hrabovszkyt; de mégis a békés kiegyenlítést óhajtván, inti őt, hogy János főherczeg közbenjárásával állítsa helyre a két ország kapcsolatát. A küldöttségnek magának azt felelte, hogy törvénytelen gyülekezetük választásait és

végzéseit nem hagyhatja helyben, de kész teljesíteni törvényesen, a magyar országgyűlés, magyar ministerium és saját nemzeti gyűlésük útján beadandó igazságos kívánatukat.

Jellacsics Esterháznak megígérte, hogy, ha neki személyes elégtételt szolgáltatnak, hazája jogait pedig biztosítja, kötelességének tartja Magyarország java előmozdítását. A horvát kérdés megoldásának módját azonban nem a magyarokkal való egyezkedésben, hanem az uralkodóház lekötelezésében kereste. Radetzky tábornagy az olasz csatáról éppen ekkor kért segítséget. Félni lehetett, hogy, ha nem kap, Carlo Alberto Bécsből diktálja a békét; ha pedig Olaszország elvész, Ausztria nem kerülheti ki a pénzügyi bukást. De meg jól tudhatta az udvar, hogy, ha Jellacsicsot a magyarok kívánsága szerint elejti, ez minden valószínűség szerint élére áll a nagy-horvát mozgalomnak s akkor azután Horvátország nemcsak Magyarországtól, hanem a dynastiától s vele Ausztriától is elszakad. Jellacsics ügyesen használta helyzete előnyeit. Ferencz Károly s a többi főherceg előtt kitűnő argumentum ad hominem lehetett, hogy bizonyos ellenszolgálatok fejében 50,000 horvát katonát ajánlott fel;²³ többet, mint a mennyit a magyar kormány mindenféle kikötések mellett ígért.

Mindez és a bánnak Bécsben a közbenjáró János főherczeggel, egyúttal azonban az osztrák ministeriummal folytatott tárgyalásai s az a fáklyásmenet, melyben őt, a vizsgálat alatt álló bánt, a bécsi helyőrség tisztjei kitűntették, – szándékainak őszintesége iránt Magyarországon sem a kormányt, sem a közönséget nem nyugtathatták meg. Viszont Horvátországot a király június 10-iki kéziratának a bán innsbrucki látogatása előtt történt közzététele²⁴ hozta újabb izgalomba. Június 21-ikén az újból megnyitott tartománygyűlésen már orosz segítségről,²⁵ az „áruló sváb király” (Ferdinánd) letételéről beszéltek, a bán visszatértéig 6 tagú ideiglenes kormányt alakítottak s midőn a bán (június 29-ikén) valóságos diadallal bevonult, őt dictátorrá kiáltották ki, július 2-ikén pedig 12 pontban foglalták össze János főherczeg számára kívánataikat. Főbbek: a június 10-iki királyi kéziratok megsemmisítése, a békealkudozásokba a szerbeknek belevonása, a horvát országos gyűlés és a karlóczai szerb congressus törvényességének elismerése, felirataiknak kedvező elintézése, Szlavóniából s Kikindából a magyar sereg visszahívása, Szlavóniában a hadaknak a bán alá való rendelése; kívánták, hogy a bán és az országos gyűlés ne az el nem ismert magyar ministeriummal, hanem a magyarok, németek, tótok és oláhok vagy pedig az országgyűlés bizalmi férfjaival semleges területen alkudozzék, a király ismerje el nemzetekül a horvát, szlavón (?) és szerb nemzetet, hagyja jóvá báró Kulmernek horvát külügyministerré történt választását s a magyarok bocsássák szabadon az elfogott szlovákokat. Végre kijelentették, hogy e pontok visszavetése a polgárháborút s talán a birodalom végső veszedelmét jelentené.

Jól gyanította tehát a prágai középponti bizottság, hogy a délszlávok és a magyarok közt borzasztó népháború van kitörőben; de június 12-ikén Windisch-Grätz hg. véresen leverte a prágai forradalmat s vele a szlávok függetlenségi törekvéseit. Jellacsics, 19,253 km² polgári és 23,282 km² katonai területen „a nép akaratából” immár korlátlan úr, az innsbrucki és a prágai események hatása alatt elhatározta, hogy szakít a nép ábrándjaival, lelkesedését azonban fölhasználja, hogy akarata ellen is „megmentse” a királyt, de minden esetre a dynastiát és a monarchiát. A katona a polgár fölé került; de a polgár most mint katona mentette meg kis hazáját attól a kalandos politikától, hogy orosz segítségre, panszláv biztatásokra hajtván, ne vállaljon közösséget a Balkán-félsziget apró államaival, hanem, ha már a magyarral békülni nem akar, szorosan csatlakozzék Ausztriához s ily szoros csatlakozásra kényszerítse Magyarországot is. Hű társa, báró Kulmer, tárcza nélküli miniszter lett az osztrák ministeriumban s így érdekeit Bécsben folyton képviselhette. Június 29-ikén az osztrák ministerium is felszólította a magyart, ügykezzék minden áron kibékülni Jellacsicssal, különben nem maradhat semleges vele szemben; pár nappal előbb Ausztria új császári helytartója, János főherczeg tudatta, hogy nem mehet le Horvátországba, de Bécsbe idézte a bánt; egyezkedés végett tehát küldjön oda ő is valakit.

A ministerium azonban a király s a kormány tekintélyének lealázását látta most már a lázadónak nyilvánított Jelacscicsal való egyezkedésben és csak a törvényesen egybehívandó horvát országos gyűléssel kívánt tárgyalni.

Igy a közbenjáró előtt állott mindakét fél nyilatkozata. Bízniok lehetett abban a komoly férfiúban, kit az első német parlament csak pár nappal azelőtt, június 29-ikén személyes felelősség nélkül való Reichsverweserré tett, hogy a parlamenttel s felelős ministeriummal együtt megteremtse a német egységet. De éppen ez a választás egyúttal gátolta is a főherczeget, hogy egész odaadással foglalkozzék a magyarok és horvátok kibékítésével; július 12-ikén már átvette a német szövetség kormányzását. Sok minden másképen történik Németországban, ha legszentebb kincsüket a németek nem egy jelentéktelen és olyan férfiúra bizzák, ki mint testestől-lelkéstől osztrák és Habsburg, egyáltalán nem törődött az ő egységekkel,²⁶ és sok minden másképen történik itthon, ha a horvát bán most és nem negyedszázaddal azelőtt írja meg ezt a magyar érzelmű német versét:

Üdvözöllek édes hazám,
A hol összefűz igazán
Honszeretet ifjat, vénét,
Hogy növelje híred, fényed!
Egyetértés szép csillaga
Ragyogj mindig, mindenhova
Magyarország népeinek,
Erős frigyben hogy éljenek!²⁷

-
112. * Ezen mozgalmak legújabb feldolgozása Thim Józseftől: Délmagyarország önvédelmi harca (Bp. 1887.) Ugyanő adja ennek a küzdelemnek repertoriumát: M. Könyvszemle, 1893. 102–121. V. ö. Wachsmuth, Gesch. des Illyrismus (Lipcse, 1849.); Vetter, Az 1848–49-ki szerb támadás (Hazánk, IV–XI. kötet); Zuban Gliša, Borba Srba s Vlagjarima (A szerbek harca a magyarokkal. Belgrád, 1850.) Risztics, Szerbia és a szerb mozgalom (Hazánk, VI.); Asbóth, Teleki, Vukovics, Mészáros, Zambelly emlékiratai stb.
113. * Deák ápril 30-iki levele. Beszédei, II. 52–53.
114. * Az adatokat Fényes Elek nyomán állítottam össze: Magyarország leírása, 1847. I. k. Horváth Mihály (Függetl. harcz. tört., I. 137.) némileg más számokat említ.
115. * A kikindai lázadásra nézve I. Pesti Hirlap, 1848. 377. 390–91. 399. 406. 410.
116. * Risztics János, Szerbia és a szerb mozgalom Magyarországon. Hazánk, VI. 647.
117. * Oesterreichische Zeitung, május 2.
118. * A ministerium tanácsuléseinek jegyzőkönyvei töredékben a M. Nemz. Múzeumban. Regestája Zichy Antalnál, Gróf Széchenyi István, II. 180. s köv. II.
119. * Pesti Hirlap, 1848. 388. I.
120. * Petőfi a május 12-iki népgyűlésen kijelentette, hogy nem a hazát, nem önmagát, de még a kuttyját sem bizná reá s a convent összehívását sürgette.
121. * Papp Dénes, Okmánytár, I. 135–144. A „Márczius Tizenötödike” azt híresztelvén róla, hogy őt „ideiglenes királylyá” tették, a ministerium a lap ellen már május 20-ikán elhatározta a sajtóper megindítását. (Ez lett volna Magyarországon az első sajtóper.)
122. * Kossuth, Irataim, II. 353.
123. * Az oklevelek Papp Dénesnél, id. m. I. 157–160.
124. * Budapesti Hirlap, 1892 november 16. Tört. Lapok, 1895. 13. 14. 106.
125. * A honvédszászlóalj száma csak 1849-ben emelkedett 146-ra L. erre nézve Hegyesi, A harmadik honvédszászlóalj tört. 287.
126. * Gelich, Magyarország függetlenségi harca, I. 50.
127. * Az országgyűlés július 18-iki ülésén.
128. * „Lenkey életéből” című cikkem a Pesti Naplóban, 1884 szeptember 15.
129. * Ignjatovics Jakab a képviselőházban, 1861 június 1-jén.
130. * Ezen horvát országos gyűlés okmánytárát kiadta Pejakovics István: Aktenstücke zur Gesch. des kroatisch-slav. Landtages vom Jahre 1848. (Bécs, 1861.)
131. * A zágrábi tanácskozásokról I. Kemény Zs. cikkei: P. Hirlap, 1848. 89. 90.
132. * Krassó megyére nézve becses adatok vannak Kanitz S. 1848–9. évi naplójában. Közli a Tört. Lapok 1895–6. évi folyama.
133. * Deák 1848 június 15-ikén kelt levele. Beszédei, II. 55–7.

- 134. * Wesselényi a felsőházban 1848 július 21-ikén.
- 135. * Június 19-ikén egyszerre jelent meg a Közlönyben s a Wiener Zeitungban, mi magát Batthyányt is meglepte. L. Horváth, Függetl. harcz. I. 236–7.
- 136. * A horvát-országi rokonszenvek nézve I. Bludow grófné és Chomjakow levelezéseit: Russisches Revue, 1879.
- 137. * Flathe, Restauration und Revolution. 559.
- 138. * Jellacsics, Eine Stunde der Erinnerung. Zágráb, 1825.

VII. FEJEZET.

Unio Erdélylyel.

A magyarországi események visszhangja Erdélyben. Kolozsvár felirata a reformok érdekében. Első nyilatkozatok az unio mellett. Az országgyűlés egybehívása. A kolozsvári küldöttség Budapesten. Az unio és az oláhok. Az első balázsfalvi értekezlet. Az oláhok kívánságai. A május 15-iki balázsfalvi gyűlés. A román nemzeti bizottság. A szászok állásfoglalása. A szász küldöttség Innsbruckban. Izgatások az unio ellen. A részek visszacsatolása. A kolozsvári országgyűlés megnyitása. Az unio kikiáltása. A mihályfalvi zendülés. Szászok és oláhok szövetsége. Az unioról szóló törvénycikk szentesítése. Az erdélyi országgyűlés munkássága az unio kimondása után. A román küldöttség Innsbruckban. Siaguna és Leményi szózatai a románokhoz. A képviselőválasztások. Az erdélyi képviselők a magyar országgyűlésen

A magyarok egyik hazája, Magyarország, azon a ponton állt, hogy nemzetiségei egységesből szövetséges állammá alakítsák át, vagy éppen elszakadjanak tőle, midőn nemcsak oldala mellé állt, hanem egyesült is vele a magyarok másik hazája, Erdély, melyet ugyanaz a veszedelem fenyegetett.

Magyarországot Páris és Bécs, Erdélyt Páris, Bécs, Pozsony és Pest gyulasztotta cselekvésre. Az első három még csak azt a hatást tette, hogy Kolozsvár népe gróf Teleki József kormányzó neve napján (márczius 18-ikán) a katonabandával a Rákóczit is eljátszatta; Pest forradalmának, az unió sürgetésének híre 20-ikán gróf Bethlen Ádámnál már eszmét adott az ellenzéknek s másnap a városi gyűlés¹ Méhes Sámuel és gróf Bethlen János indítványára feliratot intézett a főkormányshoz a nemzetőrség felállítására, az országgyűlés összehívására, az unió, közteherviselés, egyenlőség, szabad sajtó stb. törvénybe iktatása végett. A kormányzó hazafiasan válaszolt s a nép fáklyásmenettel tisztelte meg őt és az ellenzék két vezérét; de lesülyesztette fáklyáit, midőn elhaladt a conservatívek háza előtt.²

A lelkesedés magával ragadta Maros-Vásárhelyt s a magyar városokat is; a magyar és oláh vármegyék közül 13 s az öt székely szék márczius végén, ápril elején egyhangúlag az unio mellett nyilatkozott. A székely határőrezredek tisztsége ugyan tartózkodó, sőt néhol rideg maradt,³ de Udvarhelyszék 30 tagú küldöttsége megjelent Kolozsvárra, ott a főkormányshoz ápril 9-ikén az országgyűlés összehívását kérte, a mit az meg is tett harmadnap. Éppen a magyar országgyűlés berekesztésének napján hívta össze a rendeket május 29-ikére, mit utóbb a király is helybenhagyott. Erre az „utolsó” országgyűlésre Kolozsvár ápril 18-ikán István nádort kérte kiküldeni királyi biztosul. Küldöttségét a nádor szívesen látta s megbíztatta, hogy maga helyett lehetőleg a trónörökös, Ferencz József főherceget küldeti.⁴ A főváros egy hétig ünnepelte a testvériséget ajánló küldöttséget; a tiszteletére rendezett utolsó lakomán azonban (ápril 29-ikén) Erdély s Magyarország nagy fia, Wesselényi, már kikiáltani kényszerült, hogy „a haza veszélyben van”.⁵

Az uniót, melyet Erdély rendei már 1790-ben sürgettek, s a Részek összekapcsolását a magyar országgyűlés nemcsak kimondta, hanem emezt az ápril 23-ikán kinevezett bizottság csakhamar fogyanatosította is. Amazt Erdély hozzájárulásától tette függővé; a magyarok és székelyek lelkesedtek ezért az eszméért s eleinte a szászok és oláhok sem elleneztek. Leményi János balázsfalvi g.-kath. püspök ápril 6-ikán még – csak idegen ármánytól félt;⁶ az oláh, vagy – ahogy ezentúl mindinkább nevezni kívánták – román nemzetiségi mozgalmakat azonban első sorban éppen az ő környezetéből kivált emberek indították meg. Barnutiu Simon, az elmozdított balázsfalvi tanárok eszes és tüzes vezére, márczius 25-ikén köröztetni kezdett névtelen fölhevítésében román nemzeti congressust követelt; kívánta a jobbágyság eltörlését, az egyéni és nemzeti szabadságot; oláhok is lehessenek tisztviselők és országgyűlési követek s örökre átkozott legyen az az oláh, ki belemenne az unióba, míg el nem ismerik az oláht politikai nemzetül. Balázsfalván még aznap, Marosvásárhelyen Jancu Ábrahám lakásán márczius 27-ikén volt az első értekezlet, melynek tagjai elhatározták, hogy tűzön-vízen keresztül, életük legnagyobb veszélyeztetésével is elmennek ápril 30-ikán a balázsfalvi népgyűlésre, melyet

Pumnul Áron tanár hítt össze. Ápril 3-ikán Abrudfalván, 5-ikén pedig Topánfalván tartottak népgyűlést. Általában véve azt követelték, hogy a románokat Erdély negyedik nemzetéül s a görögkeleti vallást törvényesen bevettnek ismerjék el. Olyan dolgok, amiket tulajdonképpen már is elfogadott a pozsonyi országgyűlés, midőn kimondvára az uniót, a román nemzetiséget a nemzetek közé, vallását a vallások szent könyvébe iktatta.⁷

A főkormányshék ugyan betiltotta,⁸ de nem akadályozta meg a balázsfalvi gyűlést, mely várakozásra intette, de egyúttal erejének megismerésére tanította a népet. Ez a nép főképen csak az iránt érdeklődött, hogy a szomszédos magyarországi megyékben már nincs, nála pedig még mindig van robot; s nem gondolt reá komolyan, hogy sok egyéb bajjal együtt ezen is segítne az unio kimondása. Mig ő maga a május 15-ikére újból kihirdetett balázsfalvi gyűléstől földosztást várt, annak a gyűlésnek előkészítői éppen az unio meggátlását tekintették nemzetiségi politikájuk legfőbb céljául. Maguk sem tudhatták még, osztrák és muszka zászlaikkal miként lelkesíthetnék fel a népet egy Dáko-Romániaért, midőn az annak alkotó elemei közé sorolt Moldvát és Oláhországot már is orosz beavatkozás fenyegette.

Május 15-ikén – talán nem véletlenül egy napon a karlóczai üléssel – a balázsfalvi réten – azóta a „Szabadság mezején” (Cîmpul libertatii) – nyílt meg a gyűlés, melyre 15–20, mások szerint 60–70,000 ember jelent meg. A gubernium Szabó Lajos tanácsost és gróf Bánffy Miklós főispánt küldötte kormánybiztosoknak, s a rend fönntartására Schurter tábornok alatt katonaságot rendelt ki. A gyűlés elnöke a népszerűtlen, de hazafias Leményi János g.-kath. és a népszerű Siaguna András g.-keleti püspök volt. Mint szónokok, Barnutiu Simon, Baritiu György, Cipariu Timót, Topasiu János és mások arattak tapsokat. Barnutiu visszautasította azt a szabadságot, melyet a magyarok az állam egysége s a magyar nép hegemoniája föltételével kínáltak nekik. Igazi szabadság csak a nemzeti szabadság lehet. Mit használ a sajtószabadság, ha pörbe fogják s elítélik a románt, ki nemzete érdekeit védelmezi? Mit használna egy csupa románokból álló ministerium is, ha nem karolja föl a román nemzetet s annak érdekeit? Ki remélhetne román művelődést, mikor a magyarok szerint Magyarországon csak egy nemzet lehet? Mit használ a törvények előtt való egyenlőség, ha a bíróság előtt csak magyarul szabad beszélni? A jobbagyság eltörlését pedig meghozza az idők kényszerítése, akár unióval, akár a nélkül. Több nyelvű államban a nyelv egységét csak a zsarnokság kényelmessége s az az istentelen gondolat követeli, hogy a nemzetek szabadságát elrabolják azért, mert uralkodni akarnak rajtuk. „Nem megyünk – kiáltott – a magyar szabadság asztalához, mert ételei meg vannak mérgezve; nem adjuk el az országot és nyelvünket, mert ha egyszer elvesztettük, többé vissza nem szerezhettük.” Mérsékeltbben, mint a megelőző tanácskozásokban, a nép elhatározta, hogy kívánatait tizenhat pontban terjeszti egyrészt az erdélyi országgyűlés, másrészt az uralkodó elé.

Kivánta, hogy a román nemzetet mint ilyet elismerjék; számának megfelelő arányban legyen képviselve az országgyűlésen, a polgári és katonai tiszti karokban; nyelvét megfelelő jogokban részesítsék s minden évben nemzeti gyűlést tarthasson. A román egyház legyen szabad és független, a többi erdélyi egyházzal egyenjogú. Állítsák helyre a román metropoliát, engedjék meg a zsinatnak évenként való megtartását és pedig az egyháziak mellett világiakkal is. A püspököket jelölés nélkül szavazattöbbséggel ez a zsinat válaszsza. Haladéktalanul töröljék el a jobbagyságot és a dézsmát. Legyen szabad a gondolat, az egyén, a gyülekezés. Állítsanak román nemzetőrséget román tisztekkel. A román papokat az állam fizesse. Államköltségen emeljenek román elemi és technikai iskolákat, gymnasiumokat, papnevelőket s egy román egyetemet a tanítás szabadsága elvének alapján; de a tanárokat a nemzet válaszsza s a tantervet is ez állapítsa meg. Erdélynek egy alkotmányozó gyűlés a szabadság, egyenlőség és igazság alapján új alkotmányt készítsen s az országban lakó többi nemzet a Magyarországgal való unio kérdését mindaddig ne tárgyalja, míg az országgyűlésen, mint alkotmányos nemzet, a román is meg nem jelenhetik; különben ünnepiesen tiltakozniok kellene az unio kimondása ellen.

Ez tehát az a nap, melyen – mint huszonöt esztendővel azután Muresianu énekelte – jövőjét a román megalkotta s összetörte igáját, melybe, Istent és jogot gyalázva, hajtották az emberek.

„Ezen nap óta él a szent szabadság
S testvériség szivedben, oh román,
A mely ürrük fennmarad közöttünk,
Ifjak haladván őseik nyomán.”

Mivel az uniót a gyűlés nem vetette el föltétlenül, többi pontjának egy része pedig nem ellenkezett a közszabadsággal, az állami fizetéseknek sürgetése viszont az állami felügyeletre vezetett volna, s így a románok s a hivatalos Erdély között az alkotmányos úton való megegyezés éppen nem lehetett kizárva, azt az idegenséget, melylyel a magyarság a tizenhat pontot fogadta, nem maguk a pontok, hanem az azt kísérő beszédek és a zárt tanácskozásokról terjedező hírek okozták.⁹ A további bonyodalmakat a most alakított „román nemzeti bizottság” okozta, melynek Siaguna és Barnutiu elnöklete alatt 23 tagja volt, azzal a joggal, hogy a Szebenben székelő bizottság időnkint kiegészíthesse magát s azzal a feladattal, hogy a Bécsből és Kolozsvárról adandó válaszok tárgyalására annak idejében összehívja a román „nemzeti gyűlés”-t. A gyülekezés jogának ennyire való kiterjesztése az államban új államra vezethetett ugyan, de egészen a balázsfalvi kívánatok mérsékeltebbek és tárgyalásra alkalmasabbak voltak, mint a karlóczaiak. A bizottság azonban nem szorítkozott a balázsfalvi pontokra, s nem törődött vele, hogy a kormány székhelyét csakhamar feloszlatta, hanem izgatta és szervezte a népet.¹⁰ Követeléseikben egyre túlzóbbak lettek, a mint értesültek a szerbek karlóczai gyűléséről, a bécsi és prágai bonyodalmakról, a horvátok lázadásáról s a mint mind-nagyobb befolyást gyakoroltak rájuk a szászok, kiket azelőtt elnyomók gyanánt gyűlöltek.

A szászok egyeteme Nagy-Szebenben már március 29-ikén feliratot intézett a „császár”-hoz, kijelentvén, hogy ők az osztrák császárság tartományi és népszövetkezeteinek a lehető legalkotmányosabb egységéért buzognak, az erdélyi alaptörvényekben biztosított *pragmatica sanctio*hoz ragaszkodnak, s kéri a közhazában alkotmányuk, nemzetiségük fenntartását, mert nincs forróbb vágyuk, mint hogy ezen érzelmeket a monarchia minden alkotmányos tartományának közös rendi országgyűlésén bebizonyíthassák.¹¹ Ekként először is a szászok kíváncsiak voltak az egységes alkotmányos Ausztriába s mindenestre tudatosabban jártak el, mint a román parasztok, kik Balázsfalván Ferdinánd és Traján császárokat éljeneztek és szidták a magyarokat, kik Ferdinánd helyett Uniót választottak királylyá. Hogy megnyerje a szászföldön többségben levő románokat, az egyetem április 3-ikán kimondta a románok egyenjogúságát. Nagy izgatottságot keltett, midőn gróf Teleki kormányzó Szebenben május 3-ikán az egyetem küldöttségének kijelentette, hogy az unio, az ő felfogása szerint, kérdésbe már sem jöhet, hogy az állam nyelve csak magyar lehet s hogy Erdély közigazgatási beosztását módosítani kell. A szászok azzal válaszoltak, hogy – az eddigi német színek helyett – feketesárga csokrokat kezdtek hordani, az ifjú Rannicher Jakab pedig este feketesárga zászlóval lépett a színpadra s éltette az uniót – Ausztriával.¹² 6-ikán a nemzetőrség is éljenezte az osztrák alkotmányt, 10-ikén pedig az egyetem Binder József püspök vezetése alatt hódoló küldöttséget indított a „császár”-hoz, kérve, védelmezze meg a fenyegető veszedelem ellen; de mire ez június 4-ikén Innsbruckba ért, a helyzet sokban változott. Időközben, május 18-ikán, a szebeni népgyűlés is kérte a „császár”-t, vegye le az uniót a napirendről s tegye át az országgyűlést más városba, hol szabadabban lehet tanácskozni.¹³ Az uniót ellenző mozgalom azonban Szebenben kívül a szászok közt sem vert nagyobb hullámokat és remélni lehetett, hogy meghallgatják a lipcseieket, kik május 10-én őket a magyarsággal való haladásra buzdították.

Május 21-éig megtörtént a Részek visszacsatolása s május 28-ikán gróf Bethlen János korelnök vezetése alatt megnyílt az erdélyi országgyűlés, melynek, a király felhívásához képest, éretten kellett tanácskoznia az unioról. A követek s a közönség hallani sem akarták a többi pontot. Báró Wesselényi kijelentette, hogy az unioról Magyarországnak már szentesített törvénye van; fölösleges tehát szót emelni érdekében. Báró Kemény Dénes azonnal felolvasta a készen tartott törvényjavaslatot és Szász Károly már most indítványozta, hogy népképviselőket küldjenek a magyar országgyűlésre.

Másnap, május 29-ikén, nagymise után, báró Puchner Antal altábornagy, mint királyi biztos, az Erdély színeivel diszitett trónról az országgyűlést magyar szavakkal nyitotta meg. A figyelemnek ez a jele, mit a Habsburgok Erdélyben először tanusítottak, óriási lelkesedést keltett. A megnyitás után Puchner távozott s a rendek nemzeti gyűléssé alakulva, azonnal megkezdtek tanácskozásait. A magyar és székely szónokok föltétlenül, a szászok csak föltételesen pártolták az uniót s Wesselényi, Zeyk József és Szász Károly lelkes szavai sem változtattak zárkozottságukon. Az uniót most még inkább csak a hallgatóság kiáltotta ki. A 15 szász követ, nem tudva még, hogy Erdélyt a király éppen eznapi rendelte a magyar ministerium alá, az ülés után esti 8 órától éjfél után 2-ig tanácskozott együtt, s 10 az unio mellett, 5 pedig ellene nyilatkozott.

„Unio vagy halál!” hangoztatta a nép az utczákon, midőn a követek másnap (május 30-ikán) a redouteba gyülekeztek. A gyűlés Wesselényi pár szaván lánggra gyulva, tomboló lelkesedéssel éltette az uniót s a lelkesedés árja magával ragadta a szászokat is. Társai nevében Roth Ágoston brassai, majd Schmidt szebeni követ kijelentette, hogy a pragmática sanctio fenntartása mellett pártolja az uniót, a többi szász követ pedig föllállással nyilvánította csatlakozását.

Benn a teremben s künn az utcán erre a hírre elemi erővel tört ki a lelkesedés. A nép látni kívánta a szász követeket és az ősz Leményi püspököt. Schmidt, kezében az unio zászlajával, reményét fejezte ki, hogy a három nemzet régi uniojába és ebbe az új unioba negyediknek fölveszik a románt is és hogy Erdély négy nemzete testvéries egyetértésben él együtt. A néptömeg különösen az ősz Leményi püspök iránt mutatta meg a testvériességnak azt az érzetét, mely szívét ebben a pillanatban csordúltig töltötte. Teleki főkormányzó most már kimondta, hogy az országgyűlés az uniót egyhangulag elfogadta.¹⁴

A tömeg lelkesedve járta be az utcákat; tisztelkedett a kir. biztos, a kormányzó, az országgyűlési elnök, főképp pedig Wesselényi előtt; este fáklyásmenetben újból fölkereste a kir. biztost, sőt magát a katonaságot is, mely lelkesedve fogadta. A testvériességnek igazi ünnepe volt ez.

„És az idő eljött, bár nem hamar,
De nem is későn még, midőn
A szent imádság meghallgatva lőn,
Midőn egygyé lett mind a két magyar.”

Időközben az országgyűlés végleg megszerkesztette és hitelesítette a törvénycikket. Csatlakozván az 1848: VII. t.-cz.-hez, kimondta az uniót s vele a teljes jogegyenlőséget; az erdélyi szavazatok számát azonban 69-ről 73-ra emelte s gróf Teleki József kormányzó elnöklete alatt huszonhetes bizottságot küldött ki, hogy a ministeriumot az unio megvalósításában segítse, illetőleg hogy az unio keresztülvitelére nézve részletes törvényjavaslatot dolgozzon ki a közös országgyűlés részére.

A teljes polgári és politikai jog megadásában (I. t.-cz.) benne volt már a románoknak negyedik nemzetül való fölvétele és ez és a többi kezükbe adta egyéb sérelmeik orvoslásának módját is. A szászok, a felbuzdulás első hevében, helybenhagyták ugyan követeik eljárását, a Siebenbürger Bote szerkesztője azonban mindjárt megindította az újabb izgatást, midőn hírül vette, hogy Mihályfalván, a Küküllő mellett, hol a román nép erőszakosan elfoglalta az Esterházyak rétjét, a karhatalmúl kirendelt székely határőrök június 2-ikán a 3000 zendülő közül tizenkettőt lelőttek, kilenczet pedig megsebesítettek. A kormány ugyan szigorú vizsgálatot rendelt el, de ő úgy tüntette fel a dolgot, mintha a székelyek az oláhok ellen keltek volna fel. Titkon alkudozni kezdett a szebeni román bizottsággal, s egyre-másra gyűléseket tartott érdekökben. A június 6-iki népgyűlés a királytól a románoknak negyedik nemzetül való fölvételét s ezzel az unionak újabb tárgyaltatását kérte, 9-ikén pedig a szászok és oláhok közös népgyűlése kimondta a két nép örökös szövetségét.

Másnap azonban a király Innsbruckban már szentesítette az unioról szóló törvénycikket, mely – ahogy 14-ikén a ministerium irta az erdélyi rendekhez – „nagyságunk örök alapja;” olyan

szövetség, mely „minden nyelvű és vallású népekre nézve a szabadság, egyenlőség és testvériség örökké szent elveit fogja hinni, vallani és alkalmazni”.

Az országgyűlés június 19-ikén vette tudomásul az unio megerősítését, melynek törvényességéhez tehát szó sem férhetett; így fogta ezt föl utóbb az 1861. évi országgyűlés is, melynek második felirata szerint „a tetteges egyesülésnek mielőbbi végrehajtását megtagadni nem annyi volna, mint Erdélyt nem egyesíteni Magyarországgal, hanem annyi, mint azt Magyarországtól valósággal elszakítani; s ez a sanctio pragmaticával merőben ellenkezik”.¹⁵

Azonban az akkori erdélyi urak maguk sem látszottak tisztában lenni az unio kimondásának következményeivel. Pedig föladatukra maga a nádor figyelmeztette őket, midőn – a királytól nyert teljes hatalmánál fogva – június 19-ikén megerősítvén a II. törvényczikket is, a törvényhozás többi kérdését áttétetni rendelte az egyesült országgyűlésre, hol azok „az örök igazság és méltány alapjain testvéri szeretettel és az emberi s polgári jogok s érdekek teljes kimélésével fognak megfejtetni”. Folytatták törvényhozó működésüket, mintha megbánták volna, hogy úgyszólván föltételek nélkül mentek bele az unioba s mintha irányítani akarták volna a közös országgyűlés működését.¹⁶ Pedig június 23-ikán Innsbruckban Ferdinánd király is kijelentette a Siaguna vezetése alatt álló román küldöttségnek, hogy kívánataik nagy részét már megadták az immár Erdélyt is illető magyar törvények; a közteherviselést a VIII., a robot s tized megszüntetését a IX., a sajtószabadságot és az esküdszéket a XVII., a görög keletiek vallásának a többivel való egyenlőségét, papjaik, tanítóik állami fizetését a XX., a nép felfegyverzését a XXII. t.-cz. Gondja lesz rá, hogy nemzetiségüket külön törvény biztosítsa, s hogy számukra nemzeti iskolákat állítsanak; a ministerium meg fogja vizsgálni panaszait s a közigazgatás minden ágában megfelelő számban alkalmaz románokat. De elvárja tőlük, hogy hívek legyenek magyar koronájához s kerüljenek minden egyenetlenséget, mert csak a polgártársaikkal való egyetértés biztosíthatja nekik a szabadság élvezését. „Ime, szeretett fiaim! – szóló június 30-ikán híveihez Siaguna püspök¹⁷ – kik még tegnap és tegnapelőtt a jobbagyságnak nehéz és szomorú súlya alatt nyögtetek, már ma szabad emberek vagytok, és polgárai az országnak, mint akárki ... Adjatok forró köszönetet mindazoknak, kik kimondhatatlan igazságszeretettel titeket, rabszolgákat, szabad emberekké tettek, kik oly örömet okoztak nektek, melynél nagyobb – mint hiszem – az ég alatt nem nyerhetni ... Legyünk testvérek egymás között, élvezzük több társnemzetekkel a közhaza javait, velük egyesült erővel védelmezzük hazánkat minden ellenségei ellen, valamint – hála legyen az égnek – a mult s jelenkor bizonyítja, hogy azt tettük is.”

Ezzel és Leményinek a románokhoz intézett szózatával, valamint más román papok és világiak hazafias nyilatkozataival a közös országgyűlésre való választások most már nyugodtan indulhattak volna meg. Az erdélyi országgyűlés azonban a szászok és románok kívánságait az unio-bizottsághoz utasítva, más kérdésekben mégis illetékesnek tartotta magát a nyilatkozatra, s június 23-ika után, midőn a II. t.-cz. szentesítése leérkezett, hivatlanul és szükségtelenül még kilencz törvényczikket alkotott.

Az egész törvénykönyv július 7-ikén, csak akkor nyert szentesítést, mikor június 20-ikán a belügyminiszter a haza belsejében s határain a szabadság ellen intézett törekvések szemmel tartására – gróf Széchenyi István nem vállalkozván¹⁸ – Vay Miklós koronaórt már teljes hatalmú királyi biztossá nevezte ki,¹⁹ midőn július 4-én már a közös országgyűlés is megnyílt, s midőn a régi Erdély – a szászokat és románokat is oda érve – erre az országgyűlésre szintén megválasztotta a maga követeit.²⁰ A ház július 6-án Nyáry Pál és a székely Pálffy János felszólalására tizedikéig bevárni határozta az erdélyi követeket. Július 10-ikén ezek végre megjelenvén, a ház is megalakulhatott. „Magyar- és a velünk testvériesen egyesült Erdélyország összes népének szabadon választott követei ülnek itt – szóló az elnökké választott Pázmándy Dénes; – oly hatalom van, uraim, az önök kezében, melylyel soha magyar országgyűlés nem birt. Önöknek intésére a nép milliói fölkelnek és lehetetlen, hogy a hazát, melyet a nép mint tulajdont szoríthat kebléhez, egy szabadon választott képviselőkből álló ilyen ház erélyes intézkedései által

a maga épségében és a népet szabadságában fenn ne tarthassa.” Valóban ez a feladat várt a két haza egyesült országgyűlésére.

-
139. Jegyzőkönyve a Tört. Lapokban, I. 1053–55.
140. Balázs Sándor, Márczius 15. 1848. Kolozsvárt. Függetlenség, 1884, 74. szám. Erdélyre főforrás Kövári László, Erdély Tört. 1848–49-ben (Pest, 1861.) és Jakab Elek, Szabadságharcunk történetéhez. (Budapest, 1880.) Igen sok becses anyag az erdélyi múzeumban s a kolozsvári ereklye-múzeumban.
141. Jakab a Tört. Lapokban, 1892. 52–54. és Kövári, id. m. 14.
142. Tört. Lapok, II. 1102–5.
143. Beszéde: Pesti Hirlap, 1848. 388. l.
144. Tört. Lapok, I. 347–48.
145. Mihályi Gábor a képviselőházban, 1861 május 25-ikén.
146. Leményi levele híveihez ápril 26-ról. Tört. Lapok, III. 709–710.
147. A balázsfalvi gyűlés egykorú román jegyzőkönyve (nyomtatásban) az erdélyi múzeum Apor-gyűjteményében.
148. Jancsó, Szabadságharcunk és a dákóromán törekvések. 72–83. Baritiu, Istoria Transilvaniei, II. Sterca Siulutiu Sándor püspökhelyettes jelentése báró Wesselényihez: Tört. Lapok, I. 379–381. Jakab Elek, id. m. 103–136.
149. Jancsó, Szabadságharcunk és a dákóromán törekvések. 72–83. Baritiu, Istoria Transilvaniei, II. Sterca Siulutiu Sándor püspökhelyettes jelentése báró Wesselényihez: Tört. Lapok, I. 379–381. Jakab Elek, id. m. 103–136.
150. Az egykorú szász uniódal szerint:
Auf, auf ihr Brüder und seid stark,
Sprecht schnöder Willkühr Hohn;
Liebt euer theures Vaterland,
Liebt auch das schöne Ungarland,
Doch-keine Union! – – –
- Schaart euch um euren Ferdinand,
Um ihn, den deutschen Sohn.
Hoch lebe unser Oesterreich!
Ein enig, mächtig Oesterreich!
Dies sei die Union!
(Az erdélyi múzeum Apor-gyűjteményében, 87. sz.)
151. Hundert Jahre sächsischer Kämpfe. (Nagyszeben, 1896.) 161–172. (Deutsch Frigyes cikke.)
152. Hogy mindez a legszigorúbb törvényesség határain belül történt, bővebben fejtegeti a képviselőháznak 1861 augusztus 8-án kelt felirata.
153. Mikó Mihály, Nézetek az erdélyi törvényes állapot visszahelyezése tárgyában. Pesti Napló, 1867. 82–84. sz.
154. B. Jósika Miklós, Levelek Kemény Zsigmondhoz. Pesti Hirlap, 76–93. sz.
155. Körlevele: Tört. Lapok, I. 732–34. B. Jósika Miklós azonban már június 10-én úgy találta, hogy Siaguna püspök a legszigorúbb kérdőre-vonást úgy megérdemli, mint a szűz leány a koszorút. Pesti Hirlap, 1848. 558. l.
156. Tört. Lapok, I. 366.
157. 366/B. eln. sz. Kolozsvár jegyzőkönyve, 1848. 222. sz.
158. Kiemeli ezt a képviselőház 1861 augusztus 8-iki felirata is, midőn visszautasítja a július 21-én kelt leiratnak azt az állítását, hogy az unióról szóló törvényt tetteleg nem hajtották végre.

VIII. FEJEZET.

Az első magyar parlament szeptemberig.

Az első képviselőválasztások. Az országgyűlés megnyitása. A képviselőház megalakulása. A felirati vita. Kossuth július 11-iki beszéde. A 200,000 katona megajánlása. Kossuth és az olasz kérdés. A magyar segítség feltételei. A ministerium ingatag politikája. A felirati vita vége. A német egység mint Magyarország függetlenségének biztosítója. Az országgyűlés küldöttsége Innsbruckban. Jellacsics bécsi útja. Szerbia semlegességi nyilatkozata. A szerbek verseczi veresége. Kiss Ernő. Az alvidéki lázadás terjedése. A hadierő kiállításáról szóló törvény tárgyalása. A költségvetés. Kossuth adóügyi javaslatai. A népoktatásügyi törvény. A felsőház újjászervezésének kérdése. Az István nádorra ruházott királyi jogok visszavonása. A törvények szentesítésének ügye. Batthyány és Deák Bécsben. Fiume Horvátországhoz csatolása. A bécsi ministerium kísérlete a közügyek rendezésére. Doblhoff miniszter felfogása a helyzetről. A szeptember 4-iki királyi kézirat. Jellacsics visszahelyezése. A kiegyezés bukása. Kossuth István nádor trónjelöltségéről

Külső és belső bonyodalmak izgalmai közt, a kormány minden beavatkozása nélkül választotta meg a nép a maga képviselőit. Horvátország távolmaradt, Szlavónia és Bácsmegye csak néhány kerületben választhatott, Erdély megkésztetett egy kicsit. A márcziusi ifjak² Petőfivel együtt egy-kettő kivételével kimaradtak a házból, a radikálisok, élükön Nyáry Pállal, gróf Teleki Lászlóval, Perczel Mórral, Madarász Lászlóval, 36-an voltak;³ a többi mind a kormányt készült támogatni. Négy földművesen s néhány papon kívül a nép 26 főurat, sok köznembest, 109 hivatalnokot stb. küldött a népképviselőten alapuló első parlamentbe. 415 képviselő jelent meg,⁴ sokan alig bizva a haza jövődjében; de készen küzdeni a sorssal, mely ennyiből még 22-nek⁵ engedte meg, hogy részt vegyen a nemzet megalakulásának ezredéves emlékünnepe.

A nemzetiségek megnyugtására s a kölcsönös bizalom helyreállítására nagyban hatott volna, ha – ígéretéhez képest – a király személyesen nyithatja meg az országgyűlést; háromszáz esztendő óta az első, melynek az egész Magyarországot kellett képviselnie; s melynél több munka, több tárgy a francia convent óta még egyetlenegy törvényhozásra sem várt.⁶ A beteges király azonban már június 26-ikán teljes hatalmú helytartójává nevezte ki István nádort, feljogosítva őt nemcsak az országgyűlés megnyitására, hanem a törvények szentesítésére is.

Július 4-ikén a képviselők már „ott álltak a teremnek küszöbén, melyből a nemzet sorsa jön ki majd”.⁷ Aznap mindakét ház előleges ülést tartott, az ünnepélyes megnyitás azonban – a vigadó épületében – másnap, déli 12 órakor történt.⁸ István királyi helytartó, utalva a belső és külső viszonyokra, a király különös meghagyásából a trónbeszédben kiemelte, hogy a király „erősen és változhatatlanul el van határozva magyar királyi koronájának egységét s épségét minden külmeztámadás és belső szakadás ellen királyi hatalmával megvédeni s az általa szentesített törvényeket mindenkor sértetlenül fentartani; és hogy amint egyrésről a király a hon polgárainak törvény által biztosított szabadságát senki által csonkitani nem engedi, úgy másrésről mind ő maga mind királyi házában minden tagja szigorúan kárhoztatja azoknak vakmerőségét, kik bármely törvényellenes cselekvést, vagy törvényes hatalom iránt való engedetlenséget ő felsége legmagasabb akaratával megférhetőnek, vagy éppen királyi háza érdekében történhetőnek mernek állítani.”

A ministerium csak nagynehezen készítette el ennek a trónbeszédnek szövegét, a két ház pedig napokig várt a megalakulással, s így a válaszfelirati vita megkezdésével. Nyáry Pál 10-ikén (a szláv többségű első osztrák parlament megnyitása napján) fel is szólalt, hogy, midőn mindenünnen aggodalmas hírek érkeznek, a képviselők mint tehetetlen vén gyermekek ülnek ott; Patay József azonnal meg is tette az első interpellációt, igaz-e, hogy a szerbekkel meghosszabbították a fegyvernagyvást, mire nézve a belügyminiszter azonnal megnyugtatta, a hadügyminiszter azonban nem felelt. Végre a ház megalakult, Pázmándy Dénest választván elnöknek, Pálffy Jánost és Almásy Pált alelnöknek. Az új elnök lelkesen hangoztatta, hogy a sors akarata szerint e nemzetnek most kell kiérdemelnie nagyságát s küzdenie, ha kell, a támadó keleti és éjszaki barbarismus ellen. Hiszen ha az aristokratia csatákat nyert, lehetetlen, hogy

azokat elveszteni tudná az összes szabad nép. Azonnal be is jelentette, hogy Kossuth holnap indítványt tesz a haza védelme iránt. Nyáry Pál ugyan heves vitát keltett, a feliratot akarván első helyre tűzni, Madarász pedig Kossuth és Deák visszautasítását vonta magára, midőn eközben azt mondta, hogy a múlt országgyűlés óta nagy részben ármány kezelte az országnak reá bízott képviselét,⁹ de a ház elfogadta az elnöktől ajánlott napirendet.

Másnap Kossuth betegen és kimerülve lépett a szószékre, hogy felhívja a képviselőket a haza megmentésére; mert a haza veszélyben van. Nagy vonásokban rajzolta a közállapotokat, az árulás, pártütés, reakció térfoglalását. Úgy találta, hogy Horvátország inkább sokalta, mint keveselte a nyert szabadságot s kezében fegyverrel kívánja vissza az absolutismust. Még érthetlenebbnek mondta a szerb lázadást. Horvátország legalább ország, ha csak kapcsolt ország is; de aki hazánk területén új országot akar alkotni, az oly pártütő, kinek a statarium kötelével kell felelni. A harmadik, mi készülre int, a Pruth mellett álló orosz sereg, a negyedik a bosnya ráják mozgalma. Ecsetelte az Ausztriához való viszonyt. Azt az osztrák ministeriumot, mely a magyartól pénzt követelt a lázadó horvátok számára s a semlegesség felmondásával fenyegetőzött, – a bécsi aula elfujta,¹⁰ utóda még nincs, de ha lesz, sem folytathatja ezt a politikát, különben „a honunkban levő pártütést gyámolítgató Ausztriának lábához dobniák megszegett szövetségét s másikat keresnének, hivebbet”. Reméli, „ezt a szavát meghallják Bécsben is”.

A haza fenyegető körülményei közt az angoloktól, francziáktól, németektől várhatnak ugyan rokonszenvet, de nem szövetséget. A veszély elhárítására az erőt önmagukban kell keresniök. Mondja ki a nemzet azt a nagyszerű határozatot, hogy koronájának, szabadságának, önállásának védelmére a legnagyobb áldozatokat is meghozza, szabadsága s önállósága sérelmével semmiféle alkuba sem bocsátkozik, de minden méltányos kívánatot kész akárkivel szemben is teljesíteni. A komoly, becsületes béke előkészítése végett emelje az ország hadierejét 200,000 főre; ebből azonnal állítson ki 40,000-et s adjon a hadi költségekre 42 millió forintot adóban és hitelben. A nemzet jövője ennek elhatározásától függ. A ministerium változhatik, de a hazának meg kell maradnia; s hogy akár ez a ministerium, akár egy másik megmenthesse, a nemzetnek erőt kell teremtenie. Azt kéri, adja meg a képviselőház a 200,000 főnyi katonát s az erre szükséges pénzerőt...

„Megadjuk!” szólt felállva s kezét ég felé emelve Nyáry Pál, az ellenzék vezére, midőn az egyórás beszédben végkép kimerült Kossuthnak a mondatot félbe kellett szakítania. „Megadjuk!” kiáltá esküre emelt kezekkel valamennyi képviselő. S a lelkesedés jobban betöltötte sziveiket, mint hajdan a Vitam et sanguinem fölharsanásakor,¹¹ mert most nemcsak a financiáról, hanem első sorban a hazáról volt szó.

Kossuth szemében könnyek csillogtak. Elmondta, hogy nem a ministerium iránt való bizalmat akarta megszavaztatni, hanem a haza megmentését. Kérni akarta őket, hogy „ha van valahol e hazában egy sajgó kebel, mely orvoslásra, – ha van egy kívánság, mely kielégítésre vár: szenvedjen még egy kissé e sajgó kebel, s várjon még egy kissé e kívánság; ne függeszszük föl ezektől azt, hogy a hazát megmentjük. Ezt akartam még kérni, uraim! De önök felállottak mint egy férfiú s én leborúlok e nemzet nagysága előtt. És csak azt mondom: annyi energiát a kivitelben, mint a mennyi hazafiúságot tapasztaltam a megajánlásban: s Magyarországot a poklok kapui sem döntendik meg!”

Az elnök azonnal kimondta az egyhangú határozatot, mely egy ihletett pillanatban hadsereget és anyagi erőt teremtett a megtámadott nemzeti becsület védelmére. Július 14-ikén a felsőháziak is mindnyájan felállottak, midőn Wesselényi elmennydörögte, hogy készek életüket és vagyonukat áldozni a hazáért. Szebb és nagyobb áldozatról alig emlékezhettek a forradalmak történetei; s fogadalmát nemzet hivebben és lelkesebben alig váltotta be a magyarnál.

A 200,000 katona meg volt ugyan ajánlva, de még sarlót tartott kezében,¹² holott naponta aggasztó hírek érkeztek. A radicalisok mindinkább követelték, hogy a lázadókkal ne alkudozzanak, hanem menjenek át támadásra;¹³ pár nap múlva pedig azt sürgették,¹⁴ hogy

hamarosan intézzék el a legfontosabb ügyeket s azután minden képviselő siessen a maga kerületébe, hogy a népet fegyverre keltvén, a 200,000 katoná mentül előbb együtt lehessen.

Sokan azonban aggódtak, hogy az első 40,000 katonának nem a lázadók, hanem az olaszok ellen kell mennie. Július 15-ikén Táncsics már a szószerűkről újságolta, hogy a Forradalmi Csarnokban elterjedt hírek szerint másnap Olaszországba indítják az újonczokat. Az előhívott hadügyminister csak annyit felelt, hogy egy magyar katonát sem visznek ki, aki oda nem tartozik; de talán nem csupán Bernáth Zsigmond hitte, hogy a nép, melynek „keble a legtisztább forrás”, az izgató hírek terjesztése következtében ismételni fogja márczius 15-ikét. Lapok, röpiratok bizonyították,¹⁵ hogy Magyarország a *pragmatica sanctio* értelmében sem köteles Ausztriát háborúiban segíteni. Kossuth, kinek hírlapja („Kossuth Hírlapja”) szintén egész nyíltan foglalkozott a kérdéssel, a válaszfelirati viták első napján (július 20-ikán) mint miniszter is tartózkodás nélkül foglalkozott az olasz segítség ügyével. Nem törődött vele, hogy a június 10-iki kézirat kibocsátása fejében a kormány már elég határozott ígéreteket tett a királynak, ki azonban, mit „sajnálattal kell megemlíteni”, idáig nem tett lépést, hogy akarataról a dynastia valamely tagja élőszóval világosítsa föl a horvát népet. Az ő magyarázata szerint a ministerium ígérete csupán intelem akart lenni az olaszokra, hogy, mivel a bécsi kormány Magyarország nemzetiségeit csak úgy hajlandó lecsöndesíteni, ha az ország segítséget ad az olaszok ellen, ne feszítsék túl a húrt; igyekezzenek becsületes békét kötni, különben be kell avatkozniok. Pedig neki még a lelke is örül, ha az olaszok győzelmeiről hall s e közben feledni tudja azt is, hogy ezek a győzelmek sok jó magyar vitéz életébe kerülnek. Ha pedig annak idejében minden áron vissza akarták volna hozni az ott levő 10–12,000 magyar katonát, vissza kellett volna híniok a 35,000 horvát, szerb harczost is és azóta Jellacsics talán Budán ülne.

Kossuth ministertársa, Eötvös is hangoztatta, hogy az olasz háborúba való avatkozás kérdése európai fontosságú, talán fontosabb, mint akármelyik, a melyikről Magyarország törvényhozásának határoznia kellett. Megoldásától függ a *pragmatica sanctio* értelmezése, a Magyarország és Ausztria közt való szövetség szabatos megállapítása. Eötvös szintén lelkesedett az olasz szabadságért, de Károly Albert támadására csak ürügy a szabadság; a cél Ausztria egyes részeinek, utóbb talán Fiumének is elfoglalása s így e külső támadás visszaverése minden esetre érdekében áll Magyarországnak. Most az a kérdés, részt vegyen-e benne; ellenben Horváth Boldizsár szerint az, el akarják-e ismerni diplomacie, hogy Magyarország az ausztriai dynastiának kiegészítő része, vagy nem. Kossuth újból felszólalt, hogy a *pragmatica sanctio* vitatásától, mi végzetes lehetne, a figyelmet egyenesen az olasz kérdésre térítse.¹⁶ Szerinte segítséget tényleg csak akkor kell adnunk, ha Ausztria támogatásával Magyarország jogait, egységét, békéjét csakugyan sikerült biztosítunk; s a segítséget még akkor is csak úgy adhatjuk meg, ha Ausztria az alatta maradó olaszoknak a monarchiában lehető legnagyobb szabadságát biztosítja. De ha az olaszok a segítség felajánlásának nyomása alatt sem hajlanának békére, akkor a magyaroknak, kiknek békére van szükségök, igenis támogatniok kell az osztrák császárt.

S midőn Nyáry Pál indítványára a ház magát Kossuthot bízta meg, hogy a feliratnak ide vonatkozó részét megszerkeszse, a miniszerelnök s az igazságügyminister kénytelen volt felszólalni, hogy Kossuth felvilágosításának csak egy része menjen be a feliratba, a másik egyszerű határozat maradjon.

Igy három miniszter szólt a negyedik ellen, mire másnap Kossuth a házban kijelentette, hogy csak a saját véleményét nyilvánította; most pedig felolvasta a ministerium felvilágosítását, mely szerint a föltételesan adandó segítséget nem lehet az olasz nemzet szabadságának elnyomására fordítani; a lombard-velencei olasz nemzet *pacificatio*jára önálló kormányzat mellett Ausztria oly szabad alkotmányos intézményeket ajánljon meg, a minők csak összeférnek a monarchiai országlással. Ha a békét ez alapon nem lehetne megkötni, a ministerium a segélynyújtás fejében megkísérti, hogy az ausztriai birodalom biztosságának megfelelő stratégiai vonalat jelöljenek ki. Az e vonalon belül Ausztriához eső olasz részek mindenestre teljesen szabad és liberális, alkotmányos intézményeket, önálló nemzeti kormányt nyerjenek; a magyar

segítséget pedig Ausztria csak akkor vehesse igénybe, ha az olaszok még erre, a szabadságukat biztosító egységre sem hajlanának.

Perczel Mór helyesen jegyezte meg, hogy a ministeriumnak ez a politikája se nem nyílt, se nem egyenes, se nem igazságos. Nemcsak Kossuthnak, hanem a kormánynak is szólt Deák Ferencz megjegyzése, hogy a magyar államférfiaknak meg kell szokniok, hogy többet hallgassanak el, mint a mennyit kimondanak, s hogy a ház egyes tagjainak minden kérdésére ne mindig feleljenek; mert egy tapintatlan kérdésre adott felelet kockáztatja a dolog kimenetelét. Kossuth, ki tudhatta, hogy a ministerium és saját politikájának őszinteségében ennyi szövevényes föltétel után nem bízhatnak sem Bécsben, sem Innsbruckban, őszintén megvallotta, hogy nem való sem diplomatának, sem miniszternek, mert nem követi azt a szabályt, mit a világnak minden minisztere követ. A ministerium többet mondott, mint kellett volna; most már csak az a kérdés, a ház az eddigi felvilágosítások alapján akar-e bizalmat szavazni?¹⁷

Nem ez volt a kérdés; de a háznak igen nagy többsége föllált, hogy kijelentse bizalmát, mire a zajongó kisebbségnek, mely a ministeriumot a ház szabad akaratának korlátozásával vádolta, odakiáltotta: törpüljön el az olyan minoritás, mely így violentálni akarja a dolgokat! Kossuth, ki tapintatlan volt az uralkodóházzal szemben, az volt e pillanatban a képviselőházzal szemben is; és a kisebbséget csak Deák és Széchenyi felszólalásai tették ismét nyugodtabbá. Kossuth is elmondhatta volna, mint egykor Danton, hogy nem mint miniszter szólt, hanem mint forradalmi miniszter; s mély értelme volt annak az éppen most tett, de már 1841-ben is használt¹⁸ kijelentésének, mely azután szálló ige lett, hogy a politika az exigenciák tudománya. Azért nem akarhatta, hogy az olasz kérdést jogi s nem politikai szempontból tekintsék. Rá nézve Carlo Alberto semmi V. Ferdinánd pedig királya, kinek hűséget esküdött s ezt a hűséget meg is tartja. A segítséget azonban nem a dynastia akármely tagjának szép szemei iránt való rokonszenvből adják meg, hanem azért, mert ezt a politikát szükségesnek tartják a haza fenntartására.

A felirati vita bő alkalmat nyújtott megítélni azt a tájékozottságot, melyet az első magyar parlament tagjai a külügyi kérdésekben tanúsítottak. Ezt a vitát már csak azért is meg kellett indítani, hogy a ház lemondani ne látszassék a külügyek ellenőrzésének jogáról. Egyik szónok a másik után kelt föl, hogy elmondja nem ritkán előkelő színvonalon mozgó beszédét. Már talán obstructiótól lehetett tartani, midőn a vita negyedik napján egyszerre 71 szónok töröltette magát. A ház 233 szavazattal 36 ellenében elfogadta a válaszfeliratot s így helyeselte a ministeriumnak a horvát s az olasz ügyben követett politikáját is. Másnap küldöttség útján nyújtották át a válaszfeliratot a nádornak, mint királyi helytartónak, július 25-ikén pedig a két ház 45 tagú bizottságot választott, hogy Innsbruckból hű magyarjai közé hijja a királyt, kitől öt nap múlva az osztrák országgyűlés követelte, hogy visszatérjen Bécsbe.

Bécsben ekkor négy elem küzködött egymással. Az egyik a dynastia, a szabadság, a jövő érdekében a német egységhez szított. A másik, a reactio, a régi hatalmat akarta helyreállítani. A harmadik, a ministerium, Magyarország haderejével és pénzével kívánt rendelkezni. A negyedik, a szláv elem, szlávva szerette volna alakítani a monarchiát. A magyar képviselőház az elsővel rokonszenvezett, és a kormány már július 19-ikén utasította Németországba küldött követét, Szalay Lászlót, hogy igyekezzék oly szövetséget kötni, mely Magyar- és Németországot kölcsönösen egy százezer főnyi hadsereg kiállítására kötelezze, s hogy a két állam állandó követséget tartson egymásnál. Möhring a frankfurti parlamentben július 22-ikén maga is utasítani kívánta a német kormányt, hogy haladéktalanul lépéseket tegyen a magyar szövetség megkötésére, a parlament pedig felállással mutatta ki rokonszenvét a magyarok iránt, mit ezek, Gorve s főképp Teleki László lelkes szavaira, augusztus 3-ikán a képviselőházban hasonló tüntetéssel viszonyoztak.

A német egységet Budapesten mint Magyarország függetlenségének biztosítékát kezdték tekinteni.¹⁹ Ha Bécs Frankfurtból kap parancsokat, V. Ferdinánd csak Budán lenne igazán souverain. S ha maga a király nem jöhetne, tekintélyének legkisebb csorbitása nélkül ifjabb királylyá koronáztathatná Ferencz Józsefet. Ezt fejtegette Kossuth – egy személyben miniszter, pártvezér és hirlapíró – a maga hirlapjában. Minden esetre másképp alakúlnak a dolgok, ha a

király – legalább egy időre, a törvény értelmében is – az országban lakván, bebizonyítja a nemzettel való egyetértését s nem osztrák, hanem magyar tanácsosaira hallgat. A legtöbb bonyodalom idáig is abból keletkezett, hogy az udvari körök egyáltalában véve nem ismerték a magyar viszonyokat, a nemzeti törekvéseket; pedig, ha – mint 1741-ben, szintén vészes körülmények közt, a kurucz világ emlékeinek akkor még élénk hatása alatt – a nemzeti szellem szabadon nyilatkozhatik, a világ ismét csodálhatja vala a magyarok dynastikus érzületét.

A dynastiát azonban, ha Olaszországban győzött is, komolyan aggasztotta, hogy 11-ikén a magyarok állítanak önálló hadsereget, augusztus 6-ikán pedig Németország követeli a hódolat esküjét az osztrák seregtől. Nyílt ellenállásának ideje még nem jött el, de gyanítani lehetett, hogy hatalma eszközét nem adja könnyedén oda sem a németeknek, kik Ausztriát beolvasztani akarják, sem a magyaroknak, kik Ausztriától alkalmasint elszakadni vágnak. Ezeknek a király augusztus 8-ikán szóval s egy hét múlva írásban csak annyit ígért meg, hogy szeptember 17-ikén személyesen fogja berekesztetni az országgyűlést és szentesíteni a törvényeket, egyúttal azonban kijelentette, hogy megvédi a nemzetet azok ellen, kik királyi parancsainak, a törvényeknek és a törvényes hatóságoknak engedelmeskedni még mindig vonakodnak; továbbá, hogy Horvátország s a katonai határőrvidék hatóságait, mivel a két ország közt való villongásokat békés úton kell kiegyenlíteni, eltiltotta Magyarország határainak megtámadásától s átlépésétől és hogy egész hadseregét utasította a zendülők legyőzésében való buzgalomra, kitartásra.

A hadsereg egyik altábornagya, Jellacsics ki július 20-ikán utoljára értekezett egy másikkal, Hrabovszkyval, július 27-ikén, tehát a királyi válasz kelte előtt két héttel, Bécsben járt, hol a katonák ismét küldöttségekkel és fáklyászenével üdvözölték. Útjának ürügye az volt, hogy János főherczeggel, mint közbenjáróval, még egyszer megbeszélje a kibékülés föltételeit. A magyar pénz-, had- és külügyeknek az osztrák ministeriumra biztatása, a horvát nemzetiségnek és nyelvnek a közös magyar országgyűlésen a magyarral teljesen egyenlő jogúvá tétele s a magyarországi szerb nemzet kívánatainak teljesítése volt az ő három kívánsága. Talán a másodikat kivéve, Gaj Lajos ezek közül vajjon melyikért lelkesedhetett? De hiszen Gaj Lajosnak is háttérbe kellett már vonúlnia, mióta Horvátország katonai dictatura alá került. Ehhez járult, hogy júliustól fogva a horvátok mindenképp segítették a szerbeket, kik a polgárháború megindításának herostratosi dicsőségére hivatkozhattak.

Július 11-ikén, épen a 200,000 honvéd megajánlásának napján, a kragujevaczi szkuptsina Szerbországot a szerbek magyarországi lázadásával szemben semlegesnek nyilvánította ugyan, Karagyorgyevics Sándor fejedelem azonban, trónját Obrenovics Mihálytól féltvén, alattvalóit nem gátolta a lázadókhoz való csatlakozásban. A Versecz ellen (épen a semlegességi nyilatkozat napján) intézett támadásban szerbiaiak is résztvettek; őket tehát szintén sújtotta az a teljes győzelem, melyet rajtuk Blomberg ezredes aratott.

Rajacsics patriarka azonban azt hirdette, hogy csak most kezdődik még voltaképen a polgárháború s július 15-ikén, mint a szerbek ideiglenes kormányzója, oldalán karddal vonult be Pancsovára, hogy a szerbeket föllelkesítse. Épen aznap Kiss Ernő ezredesnek, 8-ika óta a bánsági hadak vezérének, két század lovassal és öt század gyaloggal 8000 lázadó és 22 ágyú ellen még sikerült ugyan megvédenie Écskát s másnap Futaknál, harmadnap pedig Földvárnál a kisebb számu magyarok még sikerrel harcoltak, de báró Bechtold altábornagy 14-ikén 3100 emberét Szent-Tamás alól visszarendelte a szerbek elől, s így a nagy nehezen megtalált új fővezér első föllépte vereséggel végződött.

Schiffner őrnagy augusztus 6-ikán Neuzinánál véres győzelmet aratott ugyan, Maderspach kapitány pedig augusztus 19-ikén megoltalmazta Fehértemplomot, s a derék város, melynek őrzését augusztus 22-ikén egyelőre a kassai 9. honvédzászlóalj „vörös sipkásai” vették át, füstölgő romjai közt is megtartotta a hazához való hűségét, de augusztus 19-ikén Bechtold a vezérek (Wollenhoffer, Kolowrat, Bakonyi) hősiessége mellett is vereséget szenvedett Szent-Tamás és Turia alatt s augusztus 22-ikén elesett Új-Moldvabánya. Sztratimirovics lemondása után a szerbek Rajacsics patriarkát²⁰ ideiglenesen fővezérül is megválasztván, a magyarok s a magyarokhoz hű németek és románok ellen már-már keresztes háborúra készülődtek.

Szentkirályi Mór, ki Csernovics Pétert július 24-ikén váltotta fel a királyi biztosságban, az öt nappal azelőtt a délvidékre hirdetett rögtönbiróságot kérlelhetetlen szigorúsággal alkalmazta ugyan, de márczius óta egyáltalán nem rokonszenvezvén a magyar ügyek fejlődésével, csüggettsége sehogys sem emelhetette az idegen származású tisztek hazafias lelkesedését. Semmi sem emlékeztetett benne a convent biztosaira.²¹

A képviselőház ilyen hangulatban kezdte augusztus 16-ikán tárgyalni a katonai erő kiállításáról szóló törvényt, a király pedig augusztus 20-ikán ily viszonyok közt hagyta meg Mészáros hadügyministernek, hogy a Magyarországon állomásozó osztrák ezredek helyébe hozassa haza – Olaszországot kivéve – a magyar ezredek. A törvény tárgyalása közben a miniszterelnök jónak látta figyelmeztetni a szónokokat, ne feledkezzenek meg arról, hogy oltalmat mindannyian attól a seregtől várnak, melyet most hajlandók lepiszkolni és gyalázni. Többen emlegették, hogy a katonaság egyetért a lázadókkal; hogy az alvidéki lázadás csak neve szerint rácz, voltaképen pedig a bécsi kormánytól támasztott forradalom. Perczel Mór augusztus 19-ikén ezzel hozta összeköttetésbe a déli csatatéren történt veszteségeket s a lehető legnagyobb ámulást látta a dologban; a miért különben a ház – heves vita után – rosszaságát fejezte ki, s így nem lépett át arra a legforradalmibb térre, melyre – saját vallomása szerint – Perczel hivogatta.

Kossuth (augusztus 21-ikén) maga is óvta attól az ellenzékét, hogy a históriát úgy gombolyítsák, mint mások tették ötven év előtt; ne emlegessék a conventet, s Isten mentse meg őket, hogy karrikaturái legyenek egy nagyszerűségnek. Perczel olyasmit akart, mint a francia nép, mely felzúdult azonnal, mikor a braunschweigi herczeg seregével szemben az első csatát nem nyerhette meg. Ha ők is követik ebben a francziákat, majd akad egy Robespierre, ki a katonai árulók s a veszélyes polgárok ellen guillotinét alkalmaz.²²

A törvényt augusztus 23-ikán az alsó- s 29-ikén a felsőházban is elfogadták. Kimondták benne, hogy az ország rendes katonaságának számát, a határőrökön kívül, 200,000 főre emelvén, 40,000 gyalogost és 4300 lovast azonnal kiállítanak, ugyanannyit pedig az első felhívásra készen tartanak s a körülményekhez képest folytatják az újonczállítást. Sorozás alá esik – némi kivétellel – minden 19–22 éves polgár, kik 4 esztendeig tartoznak szolgálni s nem vállhatják meg és nem helyettesíthetik magukat. Ezt a sereget egyelőre csak a belső béke helyreállítására lehet használni. A kiállítandó újonczokból kiegészítik az eddigi sorgyalogezredek 3. zászlóaljait s 2–2 tartalék-századát, valamint a huszárezredek 4. osztályait s 1–1 tartalék-századát;²³ a többiből új ezredek alakítanak, melyeknek ügyvezetési és vezényleti nyelve, zászlaja, ruhája és jelzése magyar lesz. Utóbb, a mint a körülmények engedik, a már meglevő magyar ezredek is magyar lábra állítják s az új ezredekkel egyesítik. A katonaságot föl kell esketni a király, az alkotmány s a magyar nemzet függetlensége iránt való hűségre. A botbüntetést eltörölték stb.²⁴

Másnap (augusztus 24-ikén) Kossuth már betérjesztette az 1848. év II. felére s az 1849. évre szóló költségvetést amazt 28.845,507 forint kiadás mellett 18.718,777 forint hiánnyal, emitt 62.222,368 forint kiadás mellett 45.863,310 forint deficizzel.²⁵ Mind a két esetben a hiány csaknem az utolsó krajczárig a hadügyi és nemzetőrségi szükségletek okozták. A hiány eltüntetése végett a pénzügyminister 61 millió forintnyi hitelt kért, olyképen, hogy ez összeg erejéig nem kamatozó pénzjegyeket bocsáthasson ki. Azoknak, kik az első magyar budget-vitában a francia assignaták sorsára s arra figyelmeztették, hogy a magyar papirok még annyi biztosítékot sem nyújthatnak, nyaktilókat pedig csak nem állíthatnak a forgalom biztosítására, megjegyezte, hogy az assignaták csak azért okoztak bajt, mert kibocsátásukban nem tartották meg a határt s hogy mégis volt sikerük, mert végre is megmentették a hazát.

Augusztus 28-ikán törvényjavaslatot nyújtott be továbbá az 1848. évi november és december hónapokra kivetendő adóról a hon eddig adómentes osztályainak 1848 második felére kivetett 4 millió forintnyi adójáról; ugyanazon időre a rendkívüli jövedelmi adóról; a rendkívüli pálinka-adóról; a régi Erdély közadójáról; az ország folyó félévi közszükségeinek fedezésére szóló 16 milliónyi hitelről; a mellékadókról, a hová számította a birtokváltozás után fizetendő lajstromozási díjat, a bélyegdíjat, pálinka-, italmérési és dohányadót; az 1849. évi adókulcsról a föld-, ház-, kereset- és személyadót, a távollevők adóját s a törvényhatóságok házi adóját

illetőleg; az adó kivetéséről és behajtásáról. Az alsóház ezeket a javaslatokat szeptember elsejéig tárgyalta s el is fogadta, mihez a felsőház is járult.

Időközben a két ház más törvényeket is alkotott. Nevezetesen a kincstári javakon eszközzendő magyar telepítésekről szóló, melyet Kossuth július 26-ikán terjesztett be, a ház pedig július 31-ikén megszavazott; és rendkívül fontos a népoktatásügyi törvény,²⁶ melyet Eötvös július 24-ikén nyújtott be. A ház azt augusztus 4-ikén általánosságban, 10-ikén pedig részleteiben is elfogadván, kimondta, hogy az állam mindenütt köteles népiskolák állításáról gondoskodni. Behozta az iskolakényszert, az ingyenes oktatást, a községek iskolai adóját (az államinak 5%-át), hol felekezeti iskola nincs, a közös iskolát, az iskolaszéket, a tankerületi felügyelő bizottságokat, megkövetelte a tanítói okleveleket, megállapította a tantárgyakat, a tanítás nyelvét a többség nyelvét tette, a magyar nyelvet azonban mindenütt tanítani rendelte. Olyan intézkedések, melyeket két évtized múlva, teljesen nyugodt körülmények közt, az 1868: XXXVIII. törvénycikk is ismételt, csupán a magyar nyelv kötelező tanításának kimondását hagyván az 1879: XVIII. t.-cikkre.

A népoktatási törvény a forradalom legnagyobb alkotásai közé tartozik. A miről a 12 kívárat közt a márcziusi ifjak megfélemedtek, most megtette a nemzet. Minden oldalról lázadástól, külső támadástól fenyegetve, a képviselők egy egész hetet áldoztak 19 rövid paragrafus megvitatására, képesek lévén megszakitni még a 200,000 honvéd kiállításáról intézkedő javaslat tárgyalását is. Nem hiába hivatkoztak egyesek Poroszországra; úgy látszott, hogy, ha a hős honvédek ezt a mostani hadjáratot megnyerhetik, minden következő hadjáratot a néptanítókkal akarnak megnyeretni.

A háznak ezen s egyéb javaslatok meghányásában kifejtett buzgósága annál nagyobb figyelmet érdemel, mert hiszen, a rendiséggel szakítva, saját viszonyait is most kellett rendeznie. Beöthy Ödön már az első nap, július 4-ikén, magában a felsőházban vetette föl, 8-ikán pedig meg is tette indítványát a felsőház rendezése iránt, mit elvben el is fogadtak, mire Zichy János 1861 április 16-ikán figyelmeztette is a főrendeket, de mi csak az 1885: VII. t.-cikkben valósulhatott. Madarász László július 12-ikén a képviselőházban már egyenesen a felsőháznak, mint a nemzet akarásával össze nem férő intézménynek eltörlését javasolta ugyan, indítványát azonban július 26-ikán önként visszavette.²⁷ A képviselőház az országház tervezetével sem kívánt még most foglalkozni, ellenben július 13-ikán tárgyalni kezdte s július 17-ikén el is fogadta a francia minta után készült házszabályokat,²⁸ melyeket azonban később, midőn a viták szenvedélyesebbek lettek, nem tartott meg elég következetességgel. Fábíán Gábor két hónap múlva (szeptember 22-ikén) már több rendet, nyugalmat és illemt kivánt, hogy valami idegen a parlamentet kávéháznak ne nézze.²⁹ Sokan egyáltalán úgy találták, hogy a parlamentarismusként még ezek a formái is csak töredékek s hogy semmi sincs bennök a parlamenti szellemből. Egyes miniszterek az egész ministerium tudta nélkül terjesztettek elő törvényjavaslatokat. A kormánynak óriási többsége volt ugyan, de nem volt parlamentáris kormánypártja³⁰ s az ellenzéket sem tartották parlamentárisnak, mert nem gondolt komolyan politikájának diadalára, a kormány megbuktatásával a vezetés és felelősség átvállalására, hanem beérte gáncsoskodással, a törvényjavaslatok módosításaival.

A ház azonban, bár nem mindig ragaszkodott a maga szabályaihoz, a legizgatóbb híreket hallva is elég nyugodtan tárgyalt, a nélkül, hogy az utcára egyáltalán figyelt volna. Remélhette tehát, hogy had- és pénzügyi törvényeit a király szentesíteni fogja. A király már augusztus 14-ikén visszavonta az ideiglenesen István nádorra ruházott királyi jogok s így a törvények szentesítése iránt való hatalmat is. A kormány megbízásából tehát Batthyány és Deák augusztus 28-ikán Bécsbe ment, hogy kieszakoztassa az aznap a felsőházban is elfogadott had- és pénzügyi törvények szentesítését, Magyarországra újból meghívja a királyt, s arra indítsa, hogy a magyarországi összes katonai parancsnokokat engedelmességre intse a magyar kormány iránt, Jellacsicsot pedig tiltsa el az ország megtámadásától s őt fegyvereinek letételére bírja.

Mialatt azonban a miniszterek Bécsben még kihallgatást sem kaptak a királytól, Jellacsics megbízásából augusztus 31-ikén Bunyovác zágrábi alispán megállta s Horvátországhoz

csatolta Fiumét. Ugyanaz nap a király Schönbrunnból a bécsi ministerium nevében arra szólította fel a nádort, küldene néhány minisztert Bécsbe az osztrákok, magyarok és horvátok közt való viszályok kiegyenlítése ügyében. Kijelentette, hogy a bécsi alkudozásokban részt kell vennie Jellacsicsnak vagy meghatalmazottjának is, hogy Magyarországnak azonnal be kell szüntetnie Horvátország ellen való készülődéseit, visszavonnia a bán és a metropolita ellen tett intézkedéseit, végre hogy az örvidéket ideiglenesen a bécsi hadügyminister vezetésére kell bízni. Csak így lehet mentül előbb meggátolni a polgárháború undokságait.³¹ Egyúttal közölte vele a bécsi ministerium emlékiratát, mely a két országnak a *pragmatica sanctio*ból folyó viszonyait kívánta tisztázni. Sturm kérdésére Doblhoff miniszter az osztrák parlamentben már augusztus 8-ikán felvette azt a keztyűt, melyet Kossuth dobott eléje. Tiltakozott a reactio, a tervtelenség, jellemtelenség, politikátlanság vádja ellen. A világszellem készíti a politikát; nem juthat messzire a magyaroknak a ministeri padokon vagy a szószéken gyártott politikája, mely távol (Németországban) keres szövetségeseket s odahagyja a közelben levő természetes szövetségeseit. Az osztrákok nem árúlják el a németek ügyét, mert maguk is testetül-lelkestül németek. Tisztelik minden népfaj elidegeníthetetlen jogait és fölényt nem akarnak kicsikarni sem az egyiknek, sem a másiknak számára. Fő céljuk minden osztrák nép egyesítése. Nem erőszakolt egyenlőségre, hanem a történeti fejlődésnek, a viszonyok okszerűségének és a keblük érzésének megfelelő egyenlőségre törekszenek.

Doblhoff tehát nem akarta elismerni, hogy csonka ministerium azért nem kell a magyaroknak, mert Ausztriával szövetséget, de nem egybeolvadást akarnak; s hogy a szabadságot nem egy töredék, hanem az egész ország sürgeti. Pedig ezzel Doblhoff épp oly kevésbé lett volna forradalmi, mint az angol Pitt, ki annak idejében még örvendezett is, hogy Amerika fölkel. „Három millió ember, – szólt, – kinek kebléből a szabadság minden érzete úgy kihalt, hogy önként rabszolgává hagyná magát tétetni, a legalkalmasabb eszköz lenne arra, hogy bennünket is leigázzanak.”

Az az emlékirat, melyet a ministerium az osztrák parlamentnek már ekkor bejelentett s melyre augusztus 31-ikén V. Ferdinánd hivatkozott, kifejti, hogy Magyarország és Ausztria a Habsburgok alatt boldogan éltek ez év elejéig; a *pragmatica sanctio*³² azt a kapcsolatot, melynél már tudni sem lehetett, melyik félt illeti a hegemonia, még szorosabbra fűzte s Ausztria neve alatt Magyarország is az európai nagyhatalmak közé lépett. Háborúikat közösen viselték s Magyarország, ez a „boldog tartomány”, soha sem vonta ki magát a közös költségek alól. Még az idén, 1848 márczius 14-ikén is azért kért a magyar országgyűlés magának és a monarchia többi tartományának alkotmányt és felelős kormányt, hogy biztosítsa a monarchiának Magyarországgal való erős egybeolvadását és atyafiságos egyetértését. Másnap azonban a magyar rendek küldöttei már „eltávoztak ezen belső testvéri összeköttetés lelkétől” s a független ministerium iránt való kívánataikat a kereskedelem, közmunkák, had és kincstár ügyeire is kiterjesztették. Végre önálló külügyet is követelvén, a király személye mellett levő ministeriumot külügyministeriummá akarták átalakítani, Németországgal pedig egyenes diplomaiati összeköttetésbe lépni.³³

Mindezekből a bécsi ministerium szerint kitűnik, hogy az 1848 márcziusa, a magyar ministerium felállítása óta történt változások a *pragmatica sanctio*val ellenkeznek, az országra s az egész birodalomra nézve károsak, az uralkodónak pedig jogában sem állt, hogy az összes birodalom ezen részének ily engedményeket adjon.³⁴ Az Ausztriától különvált Magyarország politikai képtelenség. A történetet tehát a *pragmatica sanctio* értelmében átnézni,³⁵ a monarchia egységét biztosítani, a *pragmatica sanctio* célját elérni, a közös államkormányt pedig helyreállítani szükséges.³⁶

Batthyány és Deák ebben a kérdésben tárgyalt ugyan az osztrák ministeriummal, de csakhamar be kellett látniok, hogy itt nem alkuról és szerződésről, hanem föltétlen megadásról, a márczius előtti állapotokra való visszatérésről van szó. A közös ügyek kérdésében megkezdett munkát a pesti országgyűlés csakugyan nem folytathatta. Ellenei fegyverrel támadták meg a kezdetet s a szükséges fejlesztés helyett védenie kellett a meglevőt. A munka megakadván, az

áprilisi törvények hiányait éppen azok lobbantották szemére, kik a hiányok pótlásában fegyverrel gátolták.³⁷

200 évvel azelőtt az angol s még nem is 60 esztendeje a francia forradalom kérdése szintén a körül forgott, kit illet a had- és pénzügy? Most Magyarország volt abban a helyzetben, hogy parlamenti hadseregről s a parlament ellenőrzése alatt álló pénzügyről kellett gondoskodnia. De Magyarország helyzete súlyosabb volt amazokénál; mert neki nem csupán a királynak a hatalom megszokott eszközeihez való ragaszkodása, hanem egy szövetséges állam féltékenysége ellen is kellett küzdenie. Ausztria nem paritást, nem dualismust, nem mellé-, hanem alárendeltséget akart. A szeptember 4-iki királyi kézirat Magyarország koronája épségben tartására, egyúttal azonban az összes monarchia érdekeinek ápolására intette Jellacsicsot. Visszahelyezte tehát őt minden méltóságába, mert az áltatásokkal szemben meggyőződött a dynastiához és az összes monarchiához való hűségéről, ragaszkodásáról; arról, hogy a magyar ministerium meghallgatása után kibocsátott rendeleteinek eleget tenni iparkodott, hogy felségsértően soha sem akart ellene szegülni parancsainak s nem törekedett felbontani azt a kapcsot, mely Magyarország részeit századok óta oda köti magyar koronájához s melynek jövőre is a közjó alapjául és gyarapítására kell szolgálnia.

Ez a kézirat nem azt jelentette, a mit utóbb az 1849 márczius 4-iki alkotmány akart, hanem egyszerűen az 1847-es állapotot; nem a beolvasztott, hanem az idővel beolvasztható Magyarországot. A magyar és osztrák ministeriumnak különben mindjárt márczius után arra kellett volna törekednie, hogy világosan megmondja, mit ért *pragmatica sanctio* alatt. Az osztrák ministerium ezt meg is kísérlette augusztus 31-ikén leküldött emlékiratának függelékében. Deák előtte 1848-ban sem tarthatott más előadást a magyar közjogról, mint Lustkandlnak 1865-ben.

„A magyarok sok dolgot adnak nekünk, – panaszkodott báró Wessenberg, osztrák külügyminister szeptember 3-ikán;³⁸ – zavarban vannak s ezért minket okolnak.” voltak elegendőek, kik az osztrák ministeriumnak a márcziusi alkotmány revideálása iránt támasztott követelését nem tartották túlzottnak; de ezek is csak annyiban kívántak engedni, amennyiben azt, majdnem két évtized tapasztalataival gazdagabban, az 1867: III. t.-cz. tette. Csak az alakot kellett volna megtalálni s a képviselőház még augusztusban is óriási többséggel szavazza meg az Ausztriával való kiegyezést. Szeptember 4-ikén túl, midőn Jellacsicsot a király ministeri ellenjegyzés nélkül igazolta, s midőn e miatt Esterházy benyújtotta lemondását, ennyi önmegtagadást az áldozatra legkészebb párttól sem lehetett remélni.

A monarchia megdöntésére még a radicalesok vagy demokraták sem törekedtek. Köztársaságról itt-ott csak a parlamenten kívül állók beszéltek, odabenn még azok sem, kikben némelyek egy jövődő rémuralom embereit gyanították. Békéltető eszközül különben nem emlegették volna annyit a király lejövetelét, a nádor hazafiságát, János főherczegnek a horvátoknál való közbenjárását. Ezekben a nehéz napokban, midőn Bécsből még mindig nem érkezett hír Batthyány és Deák küldetésének eredményéről, Kossuth az aludni nem tudó István főherczeget azzal vigasztalta, hogy, ha kitör a harc Ausztriával, nekik, a minisztereknek, vérpad lesz talán a sorsuk, de neki, Istvánnak, a korona jut. A *reactio* emberei nem sokáig hagyják trónján V. Ferdinándot s mivel utódot tőlük a nemzet nem fogadhat el, még dynastikus szempontból is jobb, ha a megüresedő trónba a nádor ül s nem várja be, hogy abba valamely idegent ültessenek, ki talán ellensége a Habsburgoknak. S két Habsburg alatt nagyon jó szomszéd lehet Ausztria és Magyarország. Ha az országgyűlés látni fogja, hogy a bécsi udvarral megalkudni nem lehet, VI. Istvánt oly lelkesedéssel fogja magyar királylyá kikiáltani, mint ahogy ösanyjának kiáltotta a moriamurt.³⁹ S ha István nádor meg nem emlékezik atyjának tett esküjéről, Magyarország még mint *secundogenitura* is hű marad a dynastiához. De már minden esetre súlyos kísértések előtt állott.

159. * Ezt július 21-ikén az országgyűlésen Deák is kiemelte.

160. * Névszerént felsorolja őket Jókai Mór a márcziusi ifjakról a Petőfi-társaságban 1898 január 6-ikán tartott felolvasásában.

161. * Az első névszerénti szavazásnál 36 ellenében 233 volt a kormány többsége.

162. * Szeremlei, Magyarorsz. krónikája, I. 142–7.
163. * Tört. Lapok, 1896. 54. Ivánka Zsigmond számítása szerint 1898 januárjában már csak 19-en éltek: Sembery, a két Madarász, a két Perczel, Simay Gergely, Horváth Boldizsár, Kalauz Pál, Friedeczy, Halasy, Tóth Lőrincz, Ostrovsky, Ujfalussy Lajos, Karlóczy Lajos, Bittó István, Zichy Antal, Fekete Lajos, Török Sándor.
164. * Deák beszéde 1848 ápril 6-ikán.
165. * Petőfi július 4-ikén az országgyűléshez. Pesti Hirlap, 99. sz.
166. * Az országgyűlés tárgyalásaira nézve I. Pap Dénes, A magyar nemzetgyűlés Pesten, 1848-ban. (Pest, 1866.) Két kötet. A háznak nem volt külön nyomtatott naplója, s az iratokat sem gyűjtötték össze külön kötetbe, hanem csak a hivatalos lapban (a „Közlöny”-ben) közöltek tudósításokat. (Ghyczy Kálmán a képviselőházban, 1861 ápril 19-ikén.)
167. * Ezt a vádat júl. 20. Kossuth újból rágalomnak bélyegezte.
168. * A Pillersdorf-minisztériumnak július 8-ikán le kellett mondania.
169. * Wesselényi pessimismusa a felsőház július 14-iki ülésében más színben látta a dolgot.
170. * Sembery a képviselőházban, július 13-ikán.
171. * Patay u. ott.
172. * Besze János július 18-ikán.
173. * Birányi, Sanctio pragmatica, (Pest, 1848. N. 8-r.) 25 lap. Szabó Béla, A magyar korona országainak statusjogi és monarchiai állása a pragmatica sanctio szerént. (Pozsony, 1848.) 8r. XVI és 166 lap.
174. * L. erre nézve Deák nagyon jellemző nyilatkozatát a képviselőház 1867 márczius 28-iki ülésén tartott beszédében.
175. * Tessék már most taglalni, a hogy tetszik, – szólt, – de én egy szó felvilágosítást többé e tárgyban nem adok és fölhevítom a házat, hogy az eddig nyert fölvilágosítások nyomán határozzon.”
176. * Tóth Béla, Szájról szájra, 76. Kossuth a képviselőházban 1849 február 21-ikén is használta ezt a kifejezést. Közlöny, 1849. 108. l.
177. * Erről a kérdésről I. Szalay László, Magyarország s a német központi hatalom 1848-ban: Pesti Napló, 1861. 226–7. 231. 238. 244. 250. sz.
178. * Rajacsicsot István nádor augusztus 2-ikán felfüggesztette érseki és metropolitai hivatalától.
179. * Csengeri, Jellemrajzok, 71.
180. * Közlöny, 75. sz. 373. l..
181. * Ezt a részt a ház augusztus 21-ikén 226 szóval 117 ellenében fogadta el; Vörösmarty is a többséggel szavazott. „Habár ott volna valamennyi, itt kéne lenni teneked”, riadt reá Petőfi. „Nem én tépem le homlokodról, magad tépted le a babért!”
182. * Görgei utóbb mégis alkalmazta a botbüntetést, a miért a 10. honvéd-zászlóalj Besztercebányán fel is lázadt. Görgei István. id. m. I. 158–161.
183. * 1896-ban a magyar állam tényleges bevétele 527.250,000 s összes kiadása 507.613,000, a főlöleg 15 1/2 millió forint volt. Az állam vagyona ebben az egyetlen esztendőben 3 millió forintnál többel (65 millió forinttal) gyarapodott, mint a mennyire akkor a kiadás egész előirányzata rugott.
184. * Bővebben irtam erről a Család és Iskola 1897. 16. számában, 154–7. l.
185. * „A felsőház pauzál – írja naplójában Waltherr Imre augusztus 1-én. (Hazánk, IX. 247.) – Jobb is, egy hosszú, örök álomhoz így szoktunk készülni.” Beöthy Ödön 1849 márczius 24-ikén ismételte ugyan, hogy jelen alakjában nem véli fenntarthatónak és lehetségesnek a felsőházat, de mivel az mégis konstituált hatalom, óvást tesz a törvényhozás minden intézkedése ellen, mely a felsőház hozzájárulása nélkül történik. Közlöny, 1849. 224. l.
186. * Ezeket 1861 április 16-ikán a felsőház is alapul fogadta el. Az alsóház kérdésbe sem vonta.
187. * Waltherr (id. h. 354.) még decemberben is kaszinóhoz hasonlítja a képviselőházat, hol nincs higgadság és komolyság.
188. * Széchenyi az Ullmann-házban saját költségén fényes klubhelyiséget rendezett be, de ezt Batthyány és Deák következetesen kerülte. Kovács, id. m. II. 120.
189. * „Jellacsicsnál – irta Wessenberg már mint nyugalmazott minister – a legmérsékeltebb és legelőzékenyebb érzületet találtam a magyarok, az ő állítólagos ellenségei iránt.” (Arneth, id. h.) Ebben a felfogásban, a tájékoztatlanságban rejlik az osztrák ministerium magatartásának oka. Mind Kossuth, mind Jellacsics a pragmatica sanctiora hivatkozott; úgy hitte tehát, jogában áll találgatni, vagy éppen el is dönteni, melyiknek van igazsága.
190. * Révész Imre országgyűlési beszéde szerint (1861 május 31.) az osztrák ministerium most először ragadta meg az alkalmat, hogy a 48-iki törvények érvényét épen a zavarosan felfogott, magyarázott és alkalmazott pragmatica sanctióból igyekezzék bebizonyítani. 1848 december 2-ikán a trónlemondásban, 1849 márczius 4-ikén az új osztrák alkotmányban, 1860 október 20-ikán a császári diplomában stb. már az osztrákok is erősen emlegetik a pragmatica sanctiót, „melyről őseink és korábbi királyaink oly sokáig és oly hiven hallgattak”.

191. * Dósa Dániel szerint (A közös ügyek genesise. Pesti Napló, 1867. 35. sz.) az 1744: XI., 1791: XVII. és 1848: III. t.-cz.-ben letett intézmény nagyobb praejudicium nélkül mehetett addig, míg a titkos államkanczellária vagy a külügyminister csak a felettünk is uralkodó háznak ministere volt; de e törvények a magyar nemzetre nézve azonnal a legvészesebb praejudiciummá váltak, mihelyt az osztrák örökös tartományok alkotmányt kaptak s az ő ministerükké vált volna az államminiszter is.
192. * Klauzál Gábor 1861 május 22-ikén a képviselőházban helyesen jegyezte meg, hogy, midőn az osztrák ministerium azon okból vonta kétségbe az áprilisi törvények érvényességét, mert a szentesítés az ő beleegyezése nélkül történt, egyúttal tanúságát adta, okiratban ki sértette meg először a pragmatica sanctiót.
193. * Ezt követelte sokkal utóbb az 1860 október 20-iki és az 1861 február 26-iki diploma, valamint az 1861 július 21-iki leirat is. A revisio azonban csak 1867-ben történt meg.
194. * Kossuth Deákhhoz 1867 május 22-ikén intézett híres nyílt levelében azt állítja, hogy lényegében ez az ultimátum épen azt követelte, a mit az 1867. évi közösügyi munkálat az ú. n. birodalmi egységnek és nagyhatalmi állásnak áldozatul hoz. Ha csakugyan azt követeli, Batthyány és Deák tárgyalásai kétségkívül több eredménnyel járnak; a Kossuth levelében említett visszautasítás csak e tárgyalások meghiusulása után következett be. Kemény (Pesti Napló, 1867. 124. sz.) figyelmeztette is Kossuthot szeptember 22-ikén a képviselőházban tartott beszédére, melyben – az osztrák parlament részéről való visszautasítás után – közös ügyekről szólt.
195. * Deák a képviselőházban 1867 márczius 28-ikán.
196. * Arneth, Johann Freiherr v. Wessenberg. Két kötet. (Bécs, 1898.) Szerinte az osztrák ministerium magatartása mindig engesztelő és közbenjáró volt, azt akarván, hogy Magyarországot mind szorosabban fűzze az összes monarchiához. Azonban hiába kérte a magyar ministeriumot, hogy a közös ügyeket tárgyalja az osztrák tanácsosokkal; csak e meghiusult kísérletek után lépett föl az ismert emlékirattal. Ellenben Deák előtt bevallotta, hogy két osztrák ministerium van; egy látható, melynek ő is tagja s egy láthatatlan, mely az udvari körökben működik. Ettől származtak a horvát és szerb izgatások; de ezekre az ő hatalmuk nem terjed ki. „Ezen ármányok és azoknak cselszövényei” kik minden áron vissza akarták szerezni elvesztett hatalmukat, idézték elő a bizalmatlanságot, az elkeseredést, majd a polgárháborút.” Deák beszédei, IV.
197. * Kossuth, Irataim, II. 266–69. Wesselényi már szeptember 5-ikén írja Wesselényi Farkasnak, hogy Kossuth testörökkel akarja magát körülvétni s vagy elfogatja, vagy magyar királylyá kiáltatja ki a nádort.

IX. FEJEZET.

A szeptemberi napok.

Kossuth jelentése a helyzetről. A kormány intézkedései a hadügyi törvény végrehajtásáról. Az országgyűlés küldöttsége a király előtt. Pázmándy Dénes beszéde. Széchenyi Döblingben. Esterházy Pál távozása. A ministerium lemondása. A nádor levele a házhoz. A szeptember 11-iki ülés. Kossuth, Szemere és Mészáros triumviratusa. Sembery indítványa a ház permanentiájának kimondásáról. Batthyány Lajos ideiglenes miniszterelnöksége. Jellacsics átkelése a Dráván. Gróf Teleki Ádám visszavonulása. A forradalmi hangulat. István nádor táborba szállása. A király válasza Batthyány föltételeire. Intézkedések a Dunántúl és a főváros védelmére. A magyar ügy a bécsi parlamentben. Bécs magyar-barát tüntetése. Doblhoff bukása. A bécsi legio. A magyarok küldöttsége Bécsben. Az osztrák parlamenthez fűzött remények kudarca. Bach Sándor. Szalay László küldetése a német parlamenthez. A külföld magatartása a magyar ügyvel szemközt. Oroszország befolyása a tótok mozgalmára. Hurbán betörése. A tót nemzeti tanács. Báró Jeszenák János. Hurbán kiűzetése. Jellacsics a Balaton partján. István nádor békítési kísérlete. A meghiusult találkozás. A nádor visszatérése Budára. Távozása az országból. Lemondása a nádori méltóságról. A második ministerium névsora. A hadügyi bizottság. Kossuth alföldi útja. A népfelkelés kihirdetése. Kossuth toborzásának eredménye. A szeptember 25-iki királyi kéziratok. Gróf Lamberg Ferencz fővezéri kinevezése. Majláth György helytartósága. Vay Miklós megbízatása kormány alakítására. A képviselőház tiltakozása a királyi rendeletek ellen. Lamberg meggyilkoltatása. A honvédelmi bizottság megalakítása. A sukorói haditanács. Jellacsics veresége és visszavonulása. Gróf Zichy Ödön kivégeztetése. Az osztrák kormány egyetértése Jellacsicscsal. Deák Ferencz indítványa az önvédelem szervezése tárgyában

Négy fal között, az osztrák ministerium emlékirata következtében, már szóba jöttek a dynastiát közelről érdeklő bizonyos eshetőségek, de a kormány s az országgyűlés idáig még a megpróbáltatásoknak e napjaiban sem hagyta el a *pragmatica sanctio* alapját. Olyan komor jelentés után azonban, a melyet a ház elé Kossuth szeptember 2-ikén a polgárháború terjedéséről tett, valóban készen kellett állni „nagy határozatokra és eltökélésekre”. Kossuth erre s nem – mint a hír rebesgette¹ – az államadósságok elvállalására hívta föl szeptember 4-ikén a képviselőket. A nélkül, hogy bemutatta volna a király augusztus 31-iki kéziratát s az osztrák ministerium emlékiratát, mégis, mintegy erre válaszolva, utalt a ministerium helyzetére. A kormány csak úgy menthetné meg a hazát, ha mindazok a hatalmak, melyeknek kifolyása, őszintén gyámolítják. Ez nem történt. A királyt öt hónapon át kérték, lejtövetelével adja meg az új alkotmány alapján kinevezett kormánynak az erkölcsi támogatást. Hiába kérték. Pártútés és zendülés tört ki, mely a fejedelem nevében működött. A hadseregnek a király engedelmességet parancsolt a magyar kormány iránt, de a király környezete a parancsok sikerét meghiusítani törekedett s bizonytalanságba hozta a hadsereget a király valódi szándékaira nézve. Nagy része kimondta, hogy nem küzd a horvátok és határőrök ellen, kik vele idáig egy zászló alatt harcoltak; s a ministeriumnak nem volt módjában a sereg átalakítása, mert a törvények megkötötték.

Vagy szabad kezét kell tehát engedni, vagy ideiglenes kormányt alakítani, mely rendkívüli eszközökhöz nyulhasson, hogy megmentse a veszélyben levő hazát. A ministerium augusztus 29-ikén utólagos jóváhagyás reményében elrendelte a hadügyi törvény végrehajtását s a visszalépő Szentkirályi helyébe Beöthy Ödönt küldte le a táborba kormánybiztosul, hogy felállítsa a hadsereget. A lemondott Bechtold helyett ideiglenesen a hadügyminister vette át a vezényletet.

A nemzettel rút, ocsmány játékot űznek. Ezt egész Európa előtt föl kell tární egy manifestumban, a magyar népet pedig fölhipni a haza megmentésére. Tisztába kell jönni a dynastia és Ausztria valódi szándékaival. S mivel a ministerek Bécsben nyolcz nap alatt sem tehettek semmit, országos bizottságot kell küldeni a királyhoz s egyenesen megkérdezni, meg akarja-e menteni a veszélyben levő hazát?² Végre bizottságot kell választani a Horvátországgal való megegyezés előkészítésére.

A két ház elfogadván ez indítványokat, másnap megválasztotta az Európához s a nemzethez szóló nyilatkozat s a horvátok ügyében eljáró bizottságokat. A száznegyven tagú

küldöttség 6-ikán ért Bécsbe; de semmi jót sem várván tőle, Kossuth ugyanaz nap már forgalomba hozta az öt forintos pénzjegyeket, a melyeket a szentesítés alatt álló törvény értelmében bocsátott ki, a toborzást pedig azonnal elkezdte. A király csak akkor, szeptember 8-ikán fogadta a küldöttségeket, midőn már Jellacsics igazoló kézírata nyilvánosságra jutott.

Pázmándy Dénes, a képviselőház és a küldöttség elnöke, figyelmeztette a királyt, hogy Magyarország szabad ország, melynek alkotmányos szabadságát, önállását, függetlenségét a koronázáskor ő is esküvel biztosította, az áprilisi törvények szentesítésével pedig régi kívánatait teljesítette. Az ország több részében kitört pártütés azonban a király nevében tör a szabadság és önállás ellen, és ebben egy reactionális törekvés támogatja. A két hónap óta együtt ülő törvényhozás most azt kívánja, hogy a király is segítse őt a trón és a haza megmentésében. Engedje haza az ellenség előtt nem álló magyar hadsereget, hogy az a ministerium rendelkezése szerint védje a hazát. Parancsolja meg, hogy a Magyarországon álló mindennemű hadsereg harcoljon a pártütők ellen. Rendelkezzék, hogy Horvátország felszabadulva a katonai zsarnokság alól, a magyar törvényhozás előtt szabadon nyilatkozhassék, a függő kérdéseket még ez országgyűlés az egyenlőség, testvériség, szabadság és közös alkotmányosság alapján óhajtván megoldani s kiegyenlíteni. A reactiót, mely célul csak a maga hasznát tűzte ki, környezetéből ne csak eltávolítsa, hanem a büntetést érdemlőket meg is büntesse. A már fölterjesztett törvényeket szentesítse s azonnal jöjjön le Budára, hogy a törvényhozás és kormány működését jelenlétével gyámolítsa és vezesse. A halogatás legkárosabb volna, a kívánatok teljesítésének megtagadása pedig megingatván a bizalmat, törvényes eszközökkel a ministerium a belbékét s rendet helyre nem állíthatná. Ha a király segít megmenteni a hazát, a nemzet tántoríthatatlan hűséggel fogja támogatni trónját.³

Erre a nyílt és önérzetes beszédre a király csak annyit felelt, hogy betegeskedése miatt nem mehet le; a törvényjavaslatokat megvizsgálja, de ha azokra észrevételeket tenne, ne értsék arra, hogy a meglevő törvényeket félrevetni vagy megsérteni akarná; el van tökéelve, hogy megvédi magyar koronája birodalmának törvényeit, épségét és jogait; többi kívánságukat már részint teljesítette, részint – a legrövidebb idő alatt – a ministerium útján fogja tudatni szándékait.

A küldöttség a palotából szótlánul, a városból a bécsi forradalmi jelvényvel, a vörös tollal távozott; annál hangosabban fogadta otthon az utcza, mely úgyszólván fel volt híva a szereplésre, s mely most Kossuth dictátorsága mellett kezdett lelkesedni. A ministerium már is csonka volt. Széchenyi nagy lelke szeptember 5-ikén elborult s orvosa, Balogh Pál, Döblingbe, dr. Görgen intézetébe szállította őt.⁴ Esterházy 6-ikán lemondott s Bécsből eltávozott. 10-ikén a nádorhoz az egész ministerium benyújtatta lemondását, s az ügyek ideiglenes vezetésével Szemere Bertalant bizta meg. Másnap a nádor elfogadta a lemondást, és addig is, míg a király az új miniszterelnököt kinevezné, a kormányt saját kezébe vette.

Levelét azonban, mivel az Szemere ellenjegyzése nélkül jelent meg, Kossuth másnap (szeptember 11-ikén) a képviselőházban törvénytelennek nyilvánította; székét indulatosan tette vissza a ministeri asztalhoz, és miközben benn a képviselők, künn pedig a nép éljenezték őt, a helyzet s különösen a horvát ügy újabb fejleményeinek ismertetése után felhívta a házat, hogy a reactióval szemben, mely visszaél a beteges király nevével, mentse meg a trónt és a hazát. E végből, mivel Mátyás király törvénye az uralkodásban akadályozott beteg király helyettesévé a nádort teszi, jelentse ki a ház, hogy a nádor királyi helytartó a melléje adandó felelős ministerium útján átveszi az országglást oly dolgokra nézve is, mik különben a király aláírásával történnének, de a mikben elgyengült egészsége az ország határain kívül s belül akadályozná. Olyan kormány kell, mely érezze a maga állását.

Valóban nem maradhatott a nép egy perczig sem kormány nélkül oly országban, hol – a rendkívüli helyzet bizonyosságául – egyszerre tizenöt királyi biztos működött. Az eddigi kormánynak helyén kell maradnia mindaddig, míg megbizója, a király, ezt a megbízást vissza nem veszi. Batthyány nyíltan megvallotta, hogy a ministeriumban nem volt egyetértés; mivel pedig a veszély pillanatában minden irány jobb, mint az iránytalanság, elég, ha egy emberre bizzák a felelősséget; felhívta tehát a házat, bizza meg Kossuth Lajost egymagát a kormányval.

A ház az új miniszterium megalakításáig valóban Kossuth, Szemere és Mészáros triumvirátusára bízta a kormányt, miről azonnal értesítette a nádort. A nádor kijelentette, hogy ebben bizalmatlanságot lát maga iránt s hogy levelét azért nem ellenjegyeztette, mert az csak a ház elnökéhez szóló egyszerű értesítés. Ő mint főherceg és mint nádor nem lép, de a házat is kéri, ne lépjen a forradalom terére; ha bizalmatlanság uralkodik olyankor, midőn csak a legnagyobb bizalom segíthet, ő kész hazájának életét s mindenét feláldozni, ha (a miben azonban kételkedik) ily politikával megmenthetik a hazát.

A ház Kossuthot éljenezve oszlott szét, de másnap a nádornak is bizalmat szavazott s kijelentette, hogy akármily áldozatba kerül, minden ármánnyal és áldozattal szemben megmenti a trónt és a hazát.

Ez történt a vitam et sanguinem lelkes följajánlása után százshét esztendővel; s nem lehet tagadni, hogy most is a hazáról s a Habsburgok trónjáról volt szó.

Szeptember 11-ikén először s 12-ikén másodszor is megszavazta a ház, hogy addig is, míg a törvény szentesítenék, helyesli az öt forintos pénzjegyek kibocsátását; a katonaság toborzását azonnal megkezdeti, az újonczokat mind a honvéd-zászlóaljakra soroztatja, a sereget egészen magyar lábra állítja, a rendes hadseregéből a honvédséghez való átlépést megengedi stb. Sembery annak kimondását indítványozta, hogy a ház együtt marad mindaddig, míg a békét s törvényes rendet a nemzet önállásának és alkotmányos jogainak tökéletes biztosításával helyre nem állítják. De Brézé marquis nem volt jelen, hogy megvigye ezt a mirabeau-i üzenetet királyának,⁵ ki – ha csupán róla van szó – bizonyosan szintén azt feleli, hogy ha az urak maradni akarnak, hát csak maradjanak; István nádor azonban nem mehetett ilyen hírrel Bécsbe, mert ez annyit jelentett volna, hogy főherceg létére ő maga áll a forradalom élére. István egészen e napig mindig a nemzet képviselőivel tartott, de Égalité Fülöp szerepére nem vágyhatott. Ha az indítványt elfogadják, a nádornak már ekkor vissza kell lépnie. Szerencsére, a felállással való szavazásnál nem tűnt ki a többség; mire pedig név szerint való szavazásra került volna a dolog, Deák Ferencz megjelent s felolvasta az 1848: VI. t.-cz. 7. §-át, mely szerint a múlt évi számadások s az ez évi költségvetés előterjesztése, tárgyalása és elfogadása előtt az országgyűlést berekeszteni vagy feloszlatni nem lehet. Sembery tehát visszavonta indítványát s a ház – mérsékeltebb, mint az osztrák parlament, mely szeptember 13-ikán kimondta a permanentiát – a törvényesség terén maradt. De ez a szabálytalan tárgyalás is mutatta, hogy már nem sokáig lesz képes megőrizni nyugalma.

A nádor, ezekről értesülve, azonnal felszólította Batthyányt, hogy, mint kijelölt miniszterelnök, ideiglenesen vegye át a kormányt. Midőn az esti ülésben Kossuth fölhívatni kívánta a nádort, hogy az áprilisi törvényben nyert hatalmánál fogva alakítson rendes kormányt, Batthyány jelentést is tett megbízatásáról, mit a ház vegyes érzelmekkel fogadott; de midőn Kossuth megígérte, hogy támogatni fogja őt, ha mindenben nem érthetnének is egyet, mert most már nem kételkedik többé Magyarország önállóságában, a ház is megnyugodott a kormányválságnak ily módon történt megoldásában. De semmi esetre sem lehetett hajlandó elismerni Batthyány kormányát az osztrák kormány, mely már azt is sérelmül hozta fel, hogy Batthyány márczius 17-től április 7-ig hivatalosan működött; pedig akkor a király és nem a nádor kinevezettje volt.

Szükség volt az egyetértésre, mert Batthyány miniszterelnök mindjárt ezután bemutatta Csányi László kormánybiztos levelét, mely szerint Jellacsics kétfejű-sasos fekete-sárga zászlók alatt átkelt a Dráván, s ellenállásra sehol sem találván, Muraközt „örök időkre” Horvátországhoz kapcsolta, kedves barátjait és testvéreit, a magyarokat, pedig felszólította, csatlakozzanak hozzá, szeretett fejedelmük jogainak megvédésére.

A magyar vezér, gróf Teleki Ádám tábornok, erre és a magyar köztársaság kikiáltásának áhírére, a haditanács határozatából egészen Keszthelyig vonult vissza; ott pedig kijelentette Csányinak, hogy nem harcol a bán ellen, ki éppen olyan katona mint ő, Batthyányt törvényes miniszterelnöknek el nem ismeri, sőt át is megy Jellacsicshoz, ha Csányi ennek következtében a sereget nem éllelmezné. Másnap (szeptember 13-ikán) Budapesten a 62. sz. Turszky-ezred egyik

zászlóaljának legényei rendre letépték sárga-fekete zsinórjaikat és fölcsaptak a Hunyady-zászlóalj honvédei közé. Batthyány hiába tiltotta zászlajuk elhagyását; ezzel, s a képviselőházban Perczel kérdésére adott válaszával, mely szerint a főváros védelméről még nem volt alkalma gondoskodni, csak újabb fegyvert adott a radikálisok kezébe hanyatló népszerűségének megsemmisítésére. A Neckerek sorsa ez.

Szeptember 11-ikén túl csak forradalmi lehetett a hangulat; de ő vissza akarta tartani nemzetét a forradalomtól s nem akart lelépni a törvényesség teréről. Kossuth szeptember 13-ikán, éppen az ő beszéde után, a legradicálisabb módon nyilatkozott erről a sokat emlegetett törvényességről, melyet a király, a katonaság és Jellacsics sérthet, melytől eltérnie azonban a nemzetnek még ily körülmények közt sem szabad. Pedig nem fog élni oly nemzet, melynek nem az az elve, hogy a ki téged hajít kövel, hajtsd vissza azt menykövel. A zsarnokság legveszedelmesebb neme az, mely a törvény iránt való engedelmességre hivatkozva rontja meg a törvényt s dönti meg az alkotmányt. Helyeselte ugyan Batthyánnak a Jellacsics támadásával szemben követett politikáját, de ha éppen ebben a beszédében mondta is, hogy Magyarország sorsát nem szabad az utcza zavargások terére vinni, tényleg oda akarták azt terelni a radikálisok, kik a nép s a katonaság segítségével Kossuthot miniszterelnökké szerették volna kikiáltani. Többen nyíltan kijelentették (szeptember 14-ikén) a képviselőházban, hogy a hazát csak Kossuth kormánya mentheti meg. De maga Kossuth indítványozta, várjanak még estig, míg Batthyány felelhet, Bécsben elfogadták-e föltételeit vagy sem. Ha azonban a király, vagy – betegségében – azok, kik nevét bitorolják, rögtön és tökéletesen nem azonosítják magukat Magyarország törvényeivel, akkor csakugyan tárgyalni kell azt a kérdést, miképen van az, hogy Magyarország királyának tábornoka fölkel a törvény ellen s mit kell tenni, mikor ez történik? Alkalmasint a fölött kell határoznia a nemzetnek, szolga legyen-e vagy szabad, tűrje-e vagy szétörje háromszázados jármát? Másnap (szeptember 15-ikén), midőn Batthyány bejelentette Teleki Ádám „árulásának” hírét, Kossuth az utcza zajongása közt javasolta, hogy maga a nádor vegye át a vezérletet s a képviselőház három biztosával már másnap a táborba induljon. Éjfélkor a küldöttség a ház éljenzése közt jelentette ki, hogy a főherceg mint nádor és hazafi ismeri kötelességét és szívesen lemegy a táborba, de kívánja, hogy a ház a törvényes úton és formák közt maradjon.⁶ Kossuth úgy találta, hogy az soha sem törvénytelen, a mit a törvényhozó test tesz, és így a nádor a törvényes úton maradás alatt csak azt értheti, hogy ki ne mondja a trónvesztést. Ha a nemzetet az árulás elveszti, a dynastia három hét alatt utána bukik.

Másnap a nádor a táborba utazott, a képviselőház pedig fölhatalmazta őt, hogy még most is megkísértlje az egyezkedést a horvátokkal, kiknek minden igazságos és méltányos kívánságát készek teljesíteni; sőt kijelentik, hogy az Ausztriával való kiegyenlítésre is hajlandók. A királynak szeptember 15-ikén adott s most felolvasott német válasza különben is szemére vetette a háznak, hogy két hónap alatt semmit sem tett a horvátok kibékítésére, ellenben szeptember 11-ike óta több törvényteleniséget követett el. Jellacsicsot csak akkor parancsolhatná vissza, ha a lemondott Batthyány, mint az új ministerium alakításával megbízott elnök, a király bizalmával találkozó névsort terjeszthetne föl. Batthyány kijelentette ugyan, hogy föltételei nem fogadtatván el, visszalép, de maga az ellenzék sem akarta, hogy Kossuth dictatúrájával a reactio már most forradalommal vádolhassa az országgyűlést. Politikai tapintatának köszönhető, hogy Batthyány mégis vállalkozott kormányalakításra. Nyáry Pál, Madarász László és Kossuth felszólalása után bizott benne, hogy az egész ház támogatja nehéz feladatában, midőn már a forradalom gátlója, Batthyány maga is gondolkozott róla, nincs-e itt a legutolsó s legelszántabb önvédelem ideje. Most azt vallotta politikájának, hogy vagy visszavonulásra, vagy magyar vér ontására s a főváros ostromára kényszeríti Jellacsicsot. „Tehát védeni fogjuk a fővárost – kiáltott fel Kossuth – s ha úgy kerül a sor, fogunk állítani barrikádokat most az ellenség ellen, – a mikor kell, az önkény ellen; és nőink kezében nem fog hiányozni a forróvíz és olaj.”

A ház már előbb minden 127 polgár után 2 honvéd kiállítására kötelezte a megyéket s városokat, melyek így összesen 169,551 embert tartoztak besoroztatni. Batthyány lázasan dolgozott, hogy mennél több haderőt küldhessen a Dunántúl védelmére; a budai várat magyar

katonák őrizetére bízta, s a fővárost délnyugaton elsánczoltatni kezdte; a polgárok, nők is önként ott dolgoztak a sánczokon. A sorkatonaság egy részében azonban nem sokat bizhatott. A házban szeptember 27-ikén mutatták be Komárom városának Mertz altábornagy, várparancsnok ellen a miatt beadott panaszát, hogy a várba törvény ellenére idegen katonákat fogadott be, s Komárom városa még aznap a lángok martaléka lett; állítólag osztrák katonák gyűjtötták fel.⁷

De az országgyűlés most már szövetségeket is keresett, még pedig az osztrák és a német parlamentben.

A bécsi nép, mely a márcziusi napok után elhidegedett a magyarok iránt, szeptember 6-ikán s a következő három napon tüntetett a magyar országgyűlés küldöttsége mellett, a börze pedig ellene, mert rosszul fogadtatásának és Jellacsics igazolásának hírére papirjai egy százalékkal emelkedtek. Brestl bécsi követ az osztrák parlamentben szeptember 11-ikén először vettette föl a delegatio eszméjét, a magyar és az osztrák parlamentek küldöttségeire óhajtván bizni Magyarország és Ausztria nemzetközi viszonyai rendezésének tervezetét.⁸ Ugyanezen ülésén a horvátok nyilatkozatot nyújtottak be Magyarországhoz való viszonyukról, Pollatsek képviselő pedig megkérdezte, azon helyzetről fogva, melyben Ausztria Magyarországgal van, a ministerium nem akar-e közbelépni a magyar-szerb háborúban, melyet a szerbek oly rémitő embertelenséggel folytatnak s nem bünteti-e meg Ausztriának Magyarország ellen fondorkodó szerb konzulját, Meyerhoffert? – Szeptember 12-ikén a bécsi clubok közös gyűlése a magyar-horvát ügyben nagy lelkesedéssel nyilatkozott a magyarok mellett, s a nép még azon este megbuktatta Doblhoff ministeriumát. Kossuth szeptember 15-ikén a képviselőháznak bejelentette, hogy Bécsből önkéntes legio jött, harcolni Magyarország szabadságáért; és parlamenti küldöttséget indítványozott küldeni az osztrák parlamenthez. Az alsóház 12, a felsőház 4 tagot választott ebbe a küldöttségbe, melynek a bécsi békekötés (1606) után kötött szövetséghez hasonló szövetségre, tehát a szabadság védelmére kellett fölhívnia az osztrákokat, egyúttal pedig kijelentenie, hogy kész a kölcsönös igazság és méltányosság alapján kiegyenlíteni és rendezni a százados kapcsolatból és érdektalálkozásokból eredett viszonyokat, mire nézve az osztrák parlament is utasítsa a maga ministeriumát.

Bécs még Violand képviselőnek szeptember 16-ikán a horvát-magyar ügyre nézve magyarbarát szellemben tett interpellációja hatása alatt állt, midőn 18-ikán a küldöttség oda érkezett. A nép s a hirlapirodalom általában véve rokonszenvesen üdvözölte. 19-ikén azonban, majdnem 12 óra hosszat tartó vitatkozás után,⁹ 186 szóval 108 ellenében a parlament kimondta, hogy szabályai értelmében a küldöttséget nem fogadja, hanem felszólítja, hogy az elnökség útján írásban nyújtsa be kívánságát. Ezt azonban a pánszláv többségnek a küldöttség nem tette meg, mert csak az elsőre volt utasítása. Maguk a bécsi demokraták este 9 órakor fáklyásmenettel tisztelték meg a küldöttséget, mely azonban már tisztában volt vele, hogy Ausztriában a kiegyezést a törvényhozás egyik tényezője sem akarja, a néppel pedig csupán forradalmi téren szövetkezhetik. Annál keserűbb csalódás, mert Doblhoff bukásával az osztrák ministerium igazi vezére most már Bach Sándor volt, ki a torlaszokról került a bársonyszékbe. De még keserűbb tapasztalatokat kellett tennie a magyar parlamentnek, míg az 1867: XII. t.-cz. 25. §-ában s harmincz év múlva, 1897 október 21-ikén kimondhatta, hogy a közös viszonyokra nézve Ausztriának egyedül alkotmányos képviselőjével lép érintkezésbe. Olyan határozat, mely 1848 márcziusában hozatva, egészen más eredményre vezetett volna.¹⁰ Ez a visszautasítás vetette el a harcz véres koczkáját, melynek következtében a haza és a monarchia szabadsága elveszett.¹¹

A német parlament sem igazolta a hozzá kötött reményeket. Szalay Lászlót István nádor és királyi helytartó megbízó-levelének alapján János főherczeg mint Reichsverweser elismerte ugyan Magyarország követének, V. Ferdinánd király azonban szeptember 7-ikén határozottan rosszalván Magyarországnak külön képviseltetését, Szalay megbízólevelét megsemmisítette s így a tárgyalások itt is megakadtak.

Az osztrák és német parlamenteknek ez a hidegsége hat százsz követet arra birt, hogy szeptember 19-ikén lemondjanak a magyar képviselőségről.

Magyarország függetlensége nemcsak Ausztriára, hanem Európa számos államára nézve is zsebbe vágó kérdés volt; a pénzpiacok azért érdeklődtek, megfizetheti-e adósságát Ausztria, ha Magyarország megtagadja a fizetést? De meg Angol-, Francia- és Oroszországnak azért sem kellett a független Magyarország; mert ez – Ausztria beolvadásával – a hatalmas Németországot jelentette volna. A szlávok iránt érdeklődő Oroszország szívesebben látja Ausztriát trialismusban. Magyarország helyreállítása után Lengyelország helyreállításától tartott; hiszen a bécsi ministerium utóbb egyrészt épen azzal birta beavatkozásra Oroszországot, hogy a magyarok közt 60,000 lengyel harczol, kik azután természetesen magyar hadakkal kísértik meg Lengyelország függetlenségének kivívását.¹²

Nagyon érthető tehát, ha Oroszország – már fegyveres beavatkozása előtt – nagyon érdeklődött a szlávok, különösen a magyarországi horvátok, szerbek s legújabbban a tótok lázongásai iránt.

Nyitra megyébe szeptember 17-ikén és 18-ikán Hurbán József Miloszláv, Stur Lajos és Hodzsa Mihály vezetése alatt beütöttek a jobbadán Bécsben felfogadott csehek, hogy Szvatopluk Nagy-Morvaországának helyreállítására lelkesítsék a tót népet.¹³ A „tót nemzeti tanács” (Národná Rada Slovenská) valóban föllázított néhány ezer tótot s velük „nemzeti gyűlést” tartott, mely Hurbánt, Sturt, Hodzsát, Jaroszlávot stb. az „ideiglenes kormány” tagjaivá választotta. Batthyány azonban azonnal kormánybiztosul küldte a felvidékre báró Jeszenák Jánost, ki a Knöhr császári és királyi vezérőrnagy vezetése alatt álló osztrák katonákkal s a nemzetőrökkel minden nagyobb vérontás nélkül még szeptemberben elnyomta az első lázadást s Hurbánt Morvaországba szalasztotta, honnan ez csak december 4-ikén ismételhette betörését. Hurbánnak nagy oka volt tehát el nem mennie arra a szláv országgyűlésre, melyet Jellacsics október 21-ikén Budapesten kívánt tartani.

„A német legyen német, a magyar magyar, a szláv szláv”, mondta volt Jellacsics szeptember 21-ikén tisztjeihez, midőn Szemes falunál a Balaton partján várakozott István nádorra, ki az ellenállásra nem találó bánnal személyesen kívánt alkudozni. De mégsem a szláv eszme vezérelte őt a Balatonhoz. Tisztjeit biztosította, hogy semmi sem lesz a kibékülésből, ha a magyar ministeriumot bele nem olvasztják az osztrákba. Célja az egységes Ausztria helyreállítása, ha kell, a császár akaratának ellenére is. De nem mindenki hitte, hogy ez a végső célja s hogy valóban letett eszményeiről. „Ez a merész tábornok – vélte egy francia lap¹⁴ – inkább csak eszközül használja a kamarillát. Neki messzebb fekvő céljai vannak. Ő a szlávság zászlótartója. Valami sivár nagyszerűség rejlik abban a nyilatkozatában, hogy a császárnak huszonegy levelét dugta zsebre olvasatlanul s hogy akkor sem engedelmeskedik, ha még huszonegyet kap.” Ezt az új Odoaker azonnal megmutatta. Szeptember 19-ikén a király maga is örömét nyilvánította, hogy István nádor békíteni ment a táborba. Jellacsics e kézirat alapján ígért találkozót. De most azon szin alatt, hogy a Kisfaludy-gözzsel, melynek fedélzetén kellett a találkozásnak megesnie, a magyarok foglyúl vihetik, ő követelte a főherczeg partraszállását, mire a nádor sértődve távozott. Másnap (22-ikén) a vezérletet Moga János tábornoknak adván át, visszatért Budára, hol Batthyányval titokban közölte, hogy az udvartól táviratilag azt a kérdést vette, nem tartja-e helyén valónak az országból való távozást. S a nélkül, hogy a táviratot felmutatta volna, 23-ikán csakugyan Bécsbe távozott.

Senki sem gátolta benne; pedig a reactio idáig is csak az ő bennléte miatt tanusított bizonyos habozást rég elhatározott szándékainak keresztülvitelében. Tudhatta, hogy István nádor vele szemben abban a pillanatban lehetne Magyarország királya, a melyikben neki tetszenék; s tartott tőle, hogy a nemzet ki is kiáltja azzá, a mint Jellacsics Budapest alá ér. Népszerűsége elől futott. De ez a népszerűség rögtön széteszlott, a mint hire ment, hogy Bécsben még kihallgatást sem nyerve, a nádorságról (szeptember 25-ikén) lemondott. A nép hajlandó volt hinni, hogy felülkerekedett benne a főherczeg, s hogy még a koronát is magával vitte; csak a hivatalos szemle nyugtatta meg. Az utolsó nádor úgyszólván száműzetésbe ment a nassau Schauburgba, hol 1867-ben, két nappal a második független felelős ministerium kineveztetése után hunyt el.¹⁵ Pedig a második ministerium névsorát,¹⁶ melyet Batthyány – a tárczák megnevezése nélkül – a

képviselőházban 1848 szeptember 17-ikén bemutatott, Bécsben még neki kellett volna elfogadtatnia. Szeptember 19-ikén épen a király vádolta azzal a ministeriumot, hogy augusztus 31-ikén tett kívánatához képest nem ment Bécsbe tárgyalni a kiegyezés ügyében, holott majdnem két hétig nem fogadta annak oda ment két tagját, és 10-ikén az első ministerium lemondott. A királynak azt az akaratát, hogy a ház közvetlenül tárgyaljon az osztrák ministeriummal, most már (szeptember 23-ikán) a parlament nem teljesíthette. Mig Jellacsics ellenség gyanánt tör reájuk, alkudozniok nem lehet; az áprilisi törvényekhez pedig mindenkor és mindenben szorosan ragaszkodnak. Az osztrák ministerium emlékiratával szemben nyilatkozatot intéznek Európához, hogy meggyőzzék azt állásuk jogosságáról és törvényszerűségéről. A ház már 21-ikén kiküldött egy hattagú hadügyi bizottságot (Kossuth, Madarász László, Nyáry, Pálffy, Patay, Sembery), egyelőre azonban Batthyányval együtt vonakodott attól, hogy akár ezek, akár a még meg nem erősített ministerek kormányt alkossanak. Maga Deák is jobban bizott a királyi helytartótól kinevezett Batthyány törvényes tekintélyében; s Martinuzzi szavait idézte: qui habet socium, habet dominum. A ház – Kossuth indítványára – megkérdezte Batthyányt, meg van-e erősítve a ministerium, s ha nincs, a haza megmentésére irányzott intézkedéseinek sikeres végrehajtása körül nem kívánja-e igénybe venni a ház rendkívüli közremunkálását? A miniszterelnök egy állandó honvédelmi bizottság kinevezését fölszemesnek s a maga állásával összeférhetetlennek tartotta; de ha a ház rajta kívül bármely hatalmat szükségesnek vél, annak ő a maga hatalmát bármikor szívesen átadja.

A nádor távozása után azonban szeptember 23-ikán magához kérte a bizottságot, Kossuthot pedig fölszólította, menjen a nép föllelkesítésére az Alföldre. S Kossuth, ki egy héttel azelőtt még a főváros védelmére fektette a fősúlyt, szeptember 24-ikén először is Czegléden akarta föl hívni a népet tömeges fölkelésre. Rendkívüli lelkesedést keltve indítványozta, hogy hasonló czélból a képviselők is menjenek kerületeikbe, de az ittmaradók szintén mindent megtegyenek a haza védelmére. A legtöbb képviselő a táborba akart menni s másnap a szelid Eötvös is azért nem javasolta tárgyalni a még fennlevő hűbéri viszonyok eltörléséről szóló javaslatot, mert most csak egy érdek, egy gondolat lehet: a haza és szabadság megmentése. Hiszi, hogy szabadságunk csak most lesz igazán állandó, mivel az nemcsak ajándék, hanem vérünkkel szerzett, megérdemelt tulajdon. Ezen nagy kérdés előtt minden más kérdésnek háttérbe kell szorúlnia.

S mint a hogy a senatus Cannae után köszönetet szavazott Terentius Varronak, megtette azt a magyar képviselőház is (szeptember 24-ikén) Mészáros Lázárral szemben, ki szerencsétlen volt (szeptember 21-ikén) Szent-Tamásnál, de hősnek bizonyult. Sőt a közvélemény gróf Teleki Ádámot is fölmentette már a hazaárulás vádjá alól, midőn híre terjedt, hogy kész megküzdeni Jellacsicsal. A főváros néhány nap alatt több ezer embert küldött a táborba. Czegléden (szeptember 24-ikén) sok ezernyi ember éljenezte Kossuthot, midőn gyönyörű beszédében a haza veszedelmét ecsetelte; honvédek azonban csak kevesen csaptak föl. „Hosszú rabszolgaság nem szülhet hősokeket”, panaszkodott Kossuth egy bizalmas embere előtt; s ennek a pár szónak nagyobb hatása lett, mint a fényes szónoklatnak.¹⁷ Egyszerre 800 honvéd, másnap még több jelentkezett. Harmadnap Czegléden, Abonyban, Nagy-Kőrösön, Kecskeméten 12,000 ember állott zászló alatt. Kossuth lelke Csongrád-megyében is 15,000-nek adott fegyvert a kezébe. Hiador szerint

„Háromszáz évig várt rád nemzedet;
Nem rég jövel: s több század életed!”

A magyar nép soha sem követett tömegesebben egy forradalmi vezért sem, mint Dózsa Györgyöt, midőn jogok nyeréséről – s mint Kossuthot, midőn nyert jogok meghálálásáról volt szó.

A király azonban (szeptember 22-ikén) remélte, hogy az ország népe inkább bízik királya, mint a „lázítók” szavában.¹⁸ Szeptember 25-ikén értesítette népét, hogy a polgárvér ontásának meggátolására gróf Lamberg Ferencz Fülöp altábornagyot nevezte ki magyarországi fővezérré, gróf Majláth Györgyöt pedig helytartóvá. Reméli, támogatni fogja a nép úgy őt, mint a

birodalom különböző népei közt a *pragmatica sanctio*ban biztosított több százados viszony helyreállítására irányuló törekvését. A katonaságot az elhagyott zászlók alá való visszatérésre intette, Batthyányt pedig, kinek ministeri névsorát el nem fogadhatta, fölhevítve a kormány vezetésére, míg azt a ministerium alakításával megbízott báró Vay Miklós tőle át nem veszi. Batthyány megnyugvással fogadta Lambergnek egy „jó szellem” sugallatából történt kineveztetését; tudta ugyan, hogy ellensége a dolgok új rendjének, de jellemesnek és jó hazafinak ismerte. Már 27-ikén reggel a tegnap óta Jellacsics kezében levő Székes-Fejervárra sietett, hogy értekezzék vele, s addig – a Vay megbízatását illető kéziratot kivéve – a király két kiáltványát nem is akarta megismertetni a házzal. De mégis elterjedt a dolog hire s éjjel 11 órakor a ház 31 tag kívánatára ülést tartván, Madarász László koholtnak nyilvánította mind a három iratot, Kossuth pedig, ki – az Alföldről visszatérve – nemzetőri ruhában, kardosan jelent meg, azt a magyar alkotmány eltörlésére irányuló első kísérletnek tartotta. A képviselőház a nemzethez, a hadsereghez és egyáltalán a fegyveres erőhöz intézett kiáltványában sietett is kijelenteni, hogy az 1848: III. tcz. 3. §-a ellenére ministeri ellenjegyzés nélkül megjelent királyi rendeletek érvénytelenek, s gróf Lamberg a főparancsnokságtól, a népet és katonaságot pedig a neki való engedelmességtől a törvény és alkotmány nevében eltiltotta.

Jog szerint teljesen igazsága volt a nemzetgyűlésnek; és csodálni alig lehet, hogy türelmének fonala elszakadt. De nem történik mindez, ha Kossuth az Alföldről, minden nagy elhatározás középpontjáról visszatérve, a nép lelkét magába szíva, épen a három rendelet fölolvásásakor nem toppan be a törvényhozó testületbe. S nem történik sok egyéb, ha Batthyány nem Székes-Fejervárra keresi Lambergot, ki ugyanakkor és szintén hiában, Budapesten kereste őt. Ha a király vagy udvara csakugyan államcsinyt akar, Lamberget kétségtelenül Székes-Fejerváron át, tehát hadsereggel küldi Budapestre; Lamberg azonban Bécsből, vagy inkább Pozsonyból egyenesen és egymagában jött ide, mint a ki hazafias küldetést vél teljesíteni. Nem a kaszárnyákra támaszkodott, hanem megbízó levelére. Majláthtal, Batthyányval, Kossuthtal, sőt magával az országgyűléssel akart értekezni, mielőtt feladatához látna. Küldetésére ajánlta előkelő magyarokkal való rokonsága, a magyar történelemnek ismerete, magyar politikai kérdések iránt az országgyűlésen és az irodalomban tanúsított nagy érdeklődése, Magyarország irodalmi ismertetésére irányuló munkássága s az a körülmény, hogy a hadügy magyarosításában mutatott buzgóságáért a magyar akadémiában őt már 1843-ban tagúl ajánlották.¹⁹

A képviselőház kiáltványa s Jellacsics elfogott s a bécsi kabinet egyetértését világosan bizonyító levelezése következtében felbőszült nép azonban a Budáról Pestre, Majláthhoz hajtató altábornagyot szeptember 28-ikán d. u. 2 órakor a hajóhidon meggyilkolta s holttestét a Károly-kaszárnyáig hurcolta.²⁰ Este a várost kivilágították, hogy ha – hír szerint – Lamberg katonái érkeznenek, a nemzetőrök az utcákon zavar nélkül sorakozhassanak.

A ház eltávolította az üléstermébe tódult kaszásokat, kik a véres kardját villogtató Kolosy György vezetése alatt mentek oda, rosszalását fejezte ki a nép bosszúja miatt, a várost felhívta a bűnösök kinyomozására,²¹ s a miniszterelnök távollétében a honvédelmi bizottságnak Budapesten levő három tagjára, Kossuth, Nyáry és Sembery triumvirátusára bízta a hatalmat. A honvédelmi bizottság hat képviselő tagja (Kossuth, Nyáry, Pálffy, Patay, Sembery, Madarász László) mellé a felsőház a maga részéről báró Perényi Zsigmondot, gróf Esterházy Mihályt és báró Jósika Miklóst rendelte, a ház pedig az államtitkárokat is kinevezte a honvédelmi bizottság tagjaivá.

Igy minden hatalmat kezei közé ragadt az országgyűlés, melyet a király (szeptember 26-ikán) decemberig el akart ugyan napolni, de egyúttal biztosítani igért Magyarországot és törvényes szabadságát.

Az országgyűlés már előbb, szeptember 24-ikén tényleg félbeszakította törvényhozó munkásságát. Az egész hónapban voltaképp csak egy törvényt hozott, (szeptember 13-ikán) és ez a közigazgatásnak Erdélyre való alkalmazásáról szólt. Az úrbériségi kármentesítés iránt az 1848: IX. tcz. következtében szükséges intézkedésekről szólót (szeptember 18-ikán) szintén elfogadta ugyan, de a felsőház vonakodása következtében nem lett belőle törvény.²² Pázmándy indítványára szeptember 15-ikén kimondták ugyan a szőlő dézsma eltörlésének elvét, a még

fennlevő hűbéri viszonyok eltörléséről szóló törvényjavaslatot azonban, mely azt is magában foglalta s melyet 19-ikén kezdtek tárgyalni, 24-ikén már nyugodtabb időkre halasztották.

Az a körülmény, hogy rendeleteit a király még mindig Batthyányhoz intézte s hogy István lemondása után – ha ministeri ellenjegyzés nélkül is – Majláth Györgyöt azonnal kinevezte királyi helytartóvá, hogy a ministerium megalakításával Vayt, a fővezérrel pedig a magyar érzelmű Lamberget bizta meg, annak jele volt, hogy Magyarország alkotmányát mégsem akarja elkobozni, hanem beéri a felülvizsgálattal. Lamberg meggyilkoltatása után azonban többé senki sem bízott a békés megoldásban. A honvédelmi bizottság maga is anarchiától tartván, Batthyányt kérte a kormány folytatására, mert szerinte is csak ő tarthatja meg a hazát a törvényesség terén. Batthyány végre elismerte ugyan a honvédelmi bizottságot, ezt a teljesen forradalmi alkotást, de előbb Jellacsicscsal értekezett, hogy a kiegyezést megkísérelje. Ez nem sikerülve, szeptember 28-ikán a sukorói templomban a képviselőház biztosainak (Ludvig Jánosnak és Repeczky Ferencnek) jelenlétében tartott szenvedélyes haditanácsban nemcsak megakadályozta, hogy lemondjon az új fővezér, Moga János altábornagy és tisztikara (benne gróf Teleki Ádámmal, a korábbi vezérrel), hanem meg is ígértette vele, hogy másnap útját állja Jellacsicsnak, ki pedig őt most is átállásra szólította. „Ágyúim felelnek erre – szolt Moga – s ezután is ágyúim fognak felelni.” De meg akarta várni, hogy Jellacsics tegye az első ágyúlövést; mert ekkor császári lázadónak nyilváníthatja őt.²³

Alkalma nyílt reá már másnap, szeptember 29-ikén. S az eredmény, hogy a velencei tó északnyugati részén a fejérvár-budapesti országút mentén levő Sukoró felől Fejérvár irányában, Pákozdtól felé nyomta vissza az ellenséget. Sukoró 1848-ban annyit ért a magyarnak, mint Valmy 1792-ben, szintén egy szeptemberi napon, a francziának. Jellacsics ép úgy rájött, mint akkor a braunschweigi, hogy „ezek a sansculotteok nem szaladnak szét, mint baromfiak”. Másnap maga kért három napi fegyverszünetet. Moga a martonvásári főhadiszálláson megadta azt, hogy a sukorói győzelem hírére föllelkesedett budapestiek, czeplédek, gömöriek, nógrádiak stb. segélyhadait magához vonhassa. A fővárosban még a zsidók, francziák és lengyelek is külön századokat alakítottak. Baranyában is fölkelt tizezer magyar s Jellacsics hátában a nép mindenütt fölkelésre készült. A magyar sereg most már szigorúan büntette az ellenséggel czimborálókát. Görgei Arthur őrnagy a Csepel-szigeten halálra íteltette s október elsején Sziget-Újfaluban fel is akasztatta gróf Zichy Ödönt.²⁴

Zichy Ödön a felsőház tagja volt, de a parlament tudta és ítélete nélkül kellett halnia, a mi gondolkodóba ejthette mindazokat, kik a parlament mindenhatóságáról álmodoztak s most még sem volt szavuk az ellen, hogy egy merész őrnagy egyszerre így túltette magát a törvényhozók sérthetetlensége elvén. „Igy vesznek el a hazaárulók”, jelentette Madarász László, a rendőrség ügyeinek vezetője, ez az eszes és forradalmi vérmérsékletű ember, kit Zichy kincseinek elkallódása miatt utóbb „gyémántos minister”-nek neveztek.²⁵

Vásárhelyi hadnagy Zichynek két kincses ládáját, melyet Roth tábornoknak kellett volna átvennie, a magyar kormánynak adta át, a magyar és német lapok pedig mutatványokat közöltek Jellacsicsnak mintegy háromszáz elfogott leveléből,²⁶ melyek kétségtelenné tették az osztrák kormánynyal való egyetértését. Borrosch képviselő szeptember 30-ikán ez ügyben az osztrák parlamentben kérdést téve, Latour hadügyminister a csehek tapsai közt válaszolta, hogy a magyar ministerium nem küldvén, az osztrák ministerium valóban küldött 200,000 forintot a Jellacsics alatt álló osztrák hadak szükségleteire.

Ugyanaz nap mondta ki a magyar képviselőház, hogy a nép lelkesítése végett legnagyobb része a vidékre megy ugyan, sőt képviselőkből már alakult is egy nemzetőr-század; de a ház elnöke s egy töredéke (25–30 tag) a fővárosban marad, s ez, hogy a parlament önmagát feloszlatni ne látszassék, minden nap kétszer egybegyűl törvényeket nem hoz, de segíteni fogja a honvédelmi bizottságot, melyre – a miniszterelnök távollétében – a végrehajtó hatalom minden kötelessége nehezedett.

Ezek a szeptemberi napok oda érlelték a közelkeseredést, hogy ezt a határozatot a mérsékelt Deák indítványozta. S a mérsékletnek egy másik embere, Batthyány is épen e nap

érkezvén Bécsbe, belátta, hogy Magyarországnak már most valóban önvédelméről kell gondoskodnia. „Non timemus, nec terremus!” Ki keresi köztük a septembriseuröket? De ki állhatott jót róla, hogy nem mások közt lappangnak az ilyenek?

-
198. * Walther naplója. Hazánk, IX. 338.
199. * Szeptember 8-ikán az Egyenlőségi Társulat is elhatározta, hogy Perczel Mór alatt honvédhadsereget állít s hogy az események szemeltartására közjóléti-bizottságfélét szervez. Ennek működését azonban Hajnik rendőrfőnök már 10-ikén betiltotta. (Ferenczi, Petőfi Sándor élete, III. 269–270.)
200. * Horváth (id. m. I. 375–378.) ezt a beszédet az udvar kívánságára módosított vagy kihagyott részekkel együtt közli. A fogadtatásról mint szemtanú ír Kövály, Erdély Tört. 75–77.
201. * Grünwald Béla, Az új Magyarország. (Budapest, 1890.) „Iszonyú koczkázat a nagyság – mondá róla Apponyi 1892. február 22-én; – egy Zeüszre, ki olympusi nyugalomban élvezi istenségét, ezer Prometheus esik, a ki kinokkal fizet emberföltöttségéért.” A képviselőház 1849 márczius 24-ikén, ha nem is vita nélkül, Széchenyit meghagyta a képviselők jegyzékében. „Azt a nagy szerencsétlenséget – szölt Bezerédi – mely azt a nagy férfit és benne a hazát érte, ne súlyosítsuk akármely határozattal, mely a jobb léleknek érzésével meg nem egyezik.”
202. * Palóczy László hivatkozott Mirabeau szavaira; mellékes, hogy az esemény napjául 1789 június 23-ika helyett hamarjában augusztus 4-ikét említette.
203. * Lényegében éppen ilyesmit kívánt a táborba menő Kossuth 1849 márczius 25-ikén a képviselőháztól, mely másnap heves vita tárgyává tette szavait, de nem hivatkozott az 1848 szeptember 15-iki analogiára.
204. * Komáromnak most előtérbe lépő történetére nézve főforrás Szinnyi József könyve: Komárom, 1848–49. (Budapest, 1887.) és Klapka, Emlékeimből. (Budapest, 1886.)
205. * A delegatio intézményét nálunk az 1867: XII. s Ausztriában az 1867 december 27-iki törvény alkotta meg. Az első ad hoc delegatio azonban már 1614-ben működött. Kemény a Pesti Naplóban, 1867. 98. sz.
206. * Ennek részletei: Pesti Hirlap, 1848. 901–902.
207. * Deák később, a nyugodt szemlélődés idejében, meg volt győződve, hogy ha az Ausztriával való kiegyezésnek 1867. évi módját akár szeptember 18-ikán, akár utóbb, október 8-ikán, akár a Windischgrätzhez küldött követség idejében, vagy Nagy-Sarló és Budavár fényes győzelmei után ajánlják is, a nemzet azt minden valószínűség szerint elfogadja. „És mennyi vér, mennyi szerencsétlenség, mennyi szenvedés lett volna megelőzve! Hol állanánk most erőben, tehetségben, fejlettségben, – hol állana a birodalom!” (1867 márczius 28-iki beszéde a képviselőházban.)
208. * Bárány Eötvös a képviselőházban 1861 május 17-ikén.
209. * Orloff herczeg nyilatkozata gróf Scherr Thoss Arthurnál: Budapesti Szemle, XXVII. 398.
210. * Az 1848. évi tót lázadásról l. Ivanov röpiratát. Ismerteti a Függetlenség, 1886. 190–192. sz.
211. * Journal des Débats, 1848. október 12.
212. * Legbővebb életrajza: Erzherzog Stephan von Oesterreich, Anders József altábornagytól. (Wiesbaden, 1868.) V. ö. Erzherzog Stephans Briefe an W. Haidinger. (Bécs, 1897.)
213. * Ghyczy Kálmán, Szentkirályi Mór, gróf Erdődy Sándor, báró Vay Miklós, báró Kemény Dénes, báró Eötvös József, Mészáros Lázár. Deák nem vállalt tárczát, mert nem akarta azonosítani magát az udvar jelen politikájával. „Miként lehessen én – írta szeptember 22-ikén – azon hatalomnak ministere s eszköze, mely hazám ellen háborút folytat s mely a békeség feltétele gyanánt nemzeti önállásunk s alkotmányos szabadságunk leglényegesebb részének feláldozását követeli?” (Beszédei, II. 129.) Azt akarta kiemelni, hogy monarchiában ő csak a király ministere lehetne; de a királynak nem szolgálhat; a mi különben a mostani ministerekre nézve is állott, hacsak föl nem teszi róluk, hogy készek ideiglenes kormányban is, tehát dictaturát vagy revolutiót szolgálni.
214. * Tóth Béla, Szájról szájra, 82.
215. * Két kiáltványa a néphez és a katonasághoz: Wiener Zeitung, 1848 szept. 18. Különben a szeptember 22-ikétől 1849 december 31-ikéig kibocsátott királyi kéziratok gyűjteményét l. Sammlung der für Ungarn erlassenen allerhöchsten Manifeste und Proclamationen. (Buda, 1849–1850.) 8-r. I. k. XVI + 265 lap; II. k. XII + 63 lap. Ugyanez magyarul is megjelent.
216. * Hadtört. Közl. 1895. 139–140. Az akadémia halottjai közt (Almanach, 1897. 224.) nincs felsorolva.
217. * Gelich, id. m. I. 223–226.
218. * Irinyi ezt nem tartotta szükségesnek. Lamberg megöletésében csak formahibát látott; törvényes úton kellett volna halálra ítélni. (Szeptember 29-iki ülés.)
219. * Halász Boldizsár a képviselőházban december 4-ikén megsüregtetvén a szeptember 18-iki törvény tárgyalásának befejezését, a felsőház december 6-ikán nem fogadta el az eredeti szerkezetet. Üzenetét a képviselőház december 13-ikán az osztályokhoz utasította. Az újabb ismételt tárgyalásokról l. alább.

220. * Pálffy János a képviselőházban október 1-én.
221. * Az ítéletet l. Hazánk, III. 238. Ez esetről magát Görgeit: Mein Leben und Wirken, I. 8–29.
222. * Kazinczy Gábor a képviselőházban 1849 márczius 17-ikén tett kérdést Zichy ingóságainak elárverelése ügyében, mi részben a vagyonekbejárás jogának általános fejtegetésére vezetett.
223. * Pázmándy elnök október 5-iki jelentése szerint csakhamar még 226 levelet fogtak el.

I. FEJEZET.

A forradalom s a reactio.

A bécsiek reményei. Az október 3-iki kézirat. Báró Récsey Ádám. Az országgyűlés feloszlata és Jellacsics kinevezése teljhatalmú királyi biztossá. Jellacsics futása Bécs felé. Az ozorai fegyverletétel. A Muraköz visszafoglalása. A horvát foglyok sorsa. A reactio hadüzenete Magyarország ellen. Október 6-ika. A bécsi ezredek zendülése. Latour kivégzése. Az osztrák-magyar testvériség. Az udvar menekülése Olmützbe. A magyar képviselőház intézkedései a törvénytelen királyi kéziratokkal szemben. Récsey pörbefogatása. A permanentia kimondása. A forradalmi kormányzat szervezése. Kossuth Lajos a honvédelmi bizottmány elnöke. A magyar szabadságharcz kitörése. A honvédelmi bizottság első intézkedései. Ausztria válsága. Herczeg Windisch-Grätz Alfréd. A hadsereg megtisztítása. Békekövetek Windisch-Grätznél. A magyar főpapság felirata a királyhoz. Simunics tábornok betörése. A szerb lázadás eseményei. A magyar sereg Bécs ostromlói háta megett. A hazatérő nádorhuszárok. A parendorfi tábor. A schwechati ütközet. Windisch-Grätz Bécsben. Moga lemondása a fővezérségről. Görgei Arthur. Az új haditerv. A magyar várak magatartása. Temesvár és Arad. Puchner Erdélyben. A védelmi harc törvényes jellege

BATTHYÁNY azt hitte, még elérhet vele valamit, ha Wessenberg osztrák miniszterelnöknek és külügyminiszternek elmagyarázza, hogy Magyarországon törvény szerint nincs királyi helytartó, tehát nem is ellenjegyezhetné a különben sem vállalkozó Majláth kinevezését; nem ellenjegyezheti az országgyűlés eloszlatásáról szóló rendeletet sem, mert az ellenkezik az 1848: III. t.-cikkkel; de ellenjegyzi Vaynak miniszterelnökké való kinevezését s támogatna egy másik királyi biztost, ki Lamberg küldetését teljesítené. Mert Lamberg meggyilkoltatása egyesek bűne, melyért nem lehet felelőssé tenni a nemzetet, s államcsínyre nem lehet azt ürügyül használni.

Azonban arra használták. Bécsben mindenki hitte, hogy Jellacsics október elsején, legkésőbb másodikán bevonul Budapestre. S október 3-ikán, éppen bizva, a király az országgyűléshez leiratot intézett, melyet annak rendje, módja szerint magyar miniszterelnök, de nem a másodikán már lemondott Batthyány ellenjegyzett. Új „csillag” a magyar politikai élet terén: báró Récsey Ádám tábornok, m. kir. testőrhadnagy, Jellacsics régi barátja, – a hogy maga írta – „miniszter-ellnek”.

A leirat fájdalmát nyilvánította, hogy a képviselőházat Kossuth és követői törvényteleniségekre vezették, s több törvénytelen határozatot végre is hajtottak. Egy ilyen határozatnak róta fel, hogy egy vad csoport meggyilkolta Lambergét. A közbiztosság és a törvény (!) fentartása végett tehát azonnal feloszlatta az országgyűlést, tőle, mint a királytól nem szentesített minden határozatát és rendeletét törvénytelennek, érvénytelennek s erőtlenné nyilvánította, Jellacsics bán és altábornagy, mint főparancsnok alá helyezte Magyar- és Erdélyország minden fegyveres erejét, az országot a béke és rend helyreállításáig hadi törvények alá vetette, Jellacsicsot teljes hatalmú királyi biztossá a királyi felség képviselőjéül küldte ki, kinek minden parancsa ép oly kötelező, mintha maga a király adná ki. Egyik főkötelességévé Lamberg gyilkosainak kinyomozását s megbüntetését tette. A közigazgatás folyó ügyeinek továbbvitelét ideiglenesen a miniszteri tisztviselőkre bízta. Az összes monarchia közös érdekeinek, egységének maradandó biztosítását és vezetését, minden nemzetiség egyenjogúsítását s ez alapon a koronája alatt egyesült országok és népek kölcsönös viszonyainak rendezését „minden részek képviselőinek” közremunkálásával s törvényes úton kívánta tárgyalatni és megállapítani.

Radetzky augusztus 6-ika óta Milanóban, Jellacsics október 1-je óta Budapesten, kétségkívül erőt adhatott egy ilyen leiratnak, melyről senki sem titkolta többé, hogy egy felülről kiinduló forradalom műve; nem is hadüzenet már, hanem egy fegyverrel elfoglalt ország sorsáról való intézkedés. Jól sejtették ezt az osztrák szabadelvűek is, és harcra buzdították a magyarokat:

„Wacht auf, wacht auf ihr Magyaren,
Es braust der Slaven wilde Fluth!

Zusammen müsst ihr euch nun schaaren
Mit längst bewährtem Heldenmuth!”¹

Ausztria azonban, mely máskor el szokott késni, most nagyon is korán jött egy „jó” gondolattal: a szláv népszabadság eszméjébe takart katonai erővel. Jellacsics nem Budapest, hanem – Bécs alá vonult.

Pákozd és Székes-Fejérvár közt csupán 1500 horvátot hagyván, október 1-jén hirtelen oldalt fordult s Moóron, Kis-Béren, Győrön² és Óváron át, valósággal szökve érkezett Ausztriába. A magyar sereg csak 2-ikán vette észre hirhedt „Flankenbewegung”-ját, mely különben megoltalmazta attól, hogy a nép bekerítse. Fejérvárot hagyott, s még most is rabolható őrségét így is maga a nép verte ki, s a magyar kormány az ausztriaiakat is a „rablók” ellen való fegyveres fölkelésre buzdította. A horvát tartalékcsoport, Roth és Philippovics tábornokok vezetésével, csak Székes-Fejérvárnál értesülve a deréksereg veszedelméről, hirtelen délfelé fordult; a nép azonban mindenütt elállotta útját, október 7-ikén pedig Ozora mellett (Tolnában) Perczel Mór ezredes és Görgei őrnagy (mostantól fogva szintén ezredes) őket 57 tiszttel és 6000 emberrel együtt fegyverük letételére kényszerítette. Nagy-Kanizsa alól Nugent tábornok, ki idáig száz csatában vett részt, most csata nélkül húzódott vissza a Muraközbe.

A Dunántúl s vele a főváros egy csapással megszabadult a veszedelemtől, s a nemzetet erélyének első nyilatkozása a maga erejének ismeretére vezette. Perczel október 17–18-ikán visszafoglalta s újból Magyarországhoz csatolta a Muraközt.³ Ha Horvátországba átmegy, a rendet ott csekély seregével is helyreállíthatja. A nép meghívása nélkül azonban nem akart benyomulni, ellenben benyomult Stájerországba, és Burics tábornokot, ki oldaltámadással fenyegette, november 9-ikén Friedau mellett viasztorította.

Perczelben sok forradalmi vérmérséklet volt, de még sem volt meg benne az a forradalmi tulajdonság, mely hajlandó mindent egy kockára tenni. Ha ő most előnyöml Laibachig s Bécs, Trieszt és Milano közt ezzel elvágja az összeköttetést, vagy legalább ez összeköttetés legfőbb vonalát, s ha megakadályozza, hogy Bécs Laibachon át közlekedjék Zágrábbal és Karlóczával, kétségkívül a legnagyobb zavarba hozza a dynastiát, mert az északi és déli hadsereg közt az összeköttetés hosszú időre megakadva, ha a magyar kormány utóbb helyteleníti is Perczel oldalmozdulatát, az osztrák hadak pedig kiverik is őt az örökös tartományokból, az olasz forradalom ez idő alatt mégis megerősödhetik, a felsődunai magyar sereg pedig már most képessé válik erélyesebb föllépésre. Perczel azonban magyar területre húzódott vissza, csupán határőrzésre szorítkozott, s még Magyarországgal való szabad kereskedésükben sem gátolta a horvátokat és stájereket.

A képviselőház a történelemért nem a horvátokat, hanem Jellacsicsot tette felelőssé. A horvát menekülteknek már október 4-ikén segélyt szavazott meg, a horvát foglyokat, kiknek száma a hónap közepéig tizezerre növekedett, a főváros erősítésére használta ugyan, de 6-ikán még a radikális Irinyi is ellenezte azt az indítványt, hogy velük mint hazaárulókkal bánjanak, sőt, a főbujtatók kivételével, valamennyinek közbocsánatot kívánt adni. A ház már 5-ikén kijelentette, hogy Horvátország iránt méltányosan és testvériesen akar eljárni, s másnap helyeselte a honvédelmi bizottságnak a Jellacsics táborában szolgáló horvátokat hazatérésre intő felszólítását.

A reakciót azonban, ha meglepték is, nem térítették el szándékától a magyar sereg sikerei, vagy inkább Jellacsics sikertelenségei. A Bécs alá inkább futó, mint siető Jellacsicsal csak azért is közölte az október 3-iki leiratot, mert ennyit kockáztatva, úgy hitte, most már mindent kell mernie. Bécsben a király a nép s talán a palota forradalmától tartott. Jellacsics inkább csak erkölcsi vereséget szenvedett. Már futott, mikor október 1-jén Budapestről ő előle futottak meg egyes bankárok, kiket különben a védelemre elszántan készülő pestiek macskazenével búcsúztattak el; sőt elmenekült a közélet néhány tekintélyesebb alakja, pl. Eötvös József, Trefort Ágoston is. Az országgyűlés még másodikán is azzal foglalkozott, ellenállhat-e a főváros Jellacsicsnak, kinek szökéséről csak 3-ikán értesült. De mi történik, ha a főhadparancsnokok s a várak parancsnokai az október 3-ikán kiadott rendelet értelmében föltétlenül Jellacsics alá

helyezik magukat, megszakítják a magyar kormányval való minden összeköttetésüket, s ha felhasználnak az örökös tartományokban nélkülözhető minden haderőt? Kilencz oldalról támadhatnak akkor a magyar fővárosra és szétverhetik a prókátorokat, mielőtt minden erejét kifejthetné a forradalom.

Nyugatról a Duna két partján Windisch-Grätz herceg és Jellacsics, északnyugatról, Morva felől Simunics tábornok, a Vág felső völgyén át a bányavárosok felől Götz tábornok, északról, Galiczia felől Schlik tábornok, keletről (Erdélyből) Puchner tábornok, délről a szerbek, délnyugatról a horvátokkal Nugent tábornok nagy támadnának s az aradi és temesvári őrség a Maros, Tisza, Duna közének magyar erejét kötné le.

Ez a három utolsó és Simunics sietett is megtenni a magáét, azonban Hrabovszky – most már budai főhadparancsnok – előbb a honvédelmi bizottsággal közölte a hozzá is megküldött rendeletet; annak pedig szintén volt oka, hogy Bécsből a katonaság nem indulhatott azonnal a magyarok ellen.

Öt bécsi ezred október 5-ikén határozottan megtagadta, hogy Magyarország ellen Jellacsics fővezérlete alatt harcoljon; Latour hadügyminister vértések és könnyű lovasok kíséretében mégis oda akarta őket küldeni. A nép főszedte a városból kivezető Tabor-hidat, elverte az újraépítése s védelme végett kirendelt tűzéreket s hidászokat, torlaszokat emelt, a Graben és a Szent-István-temploma körül összevont katonaságot kiűzte a városból, gróf Baillet de Latour hadügyministert agyonverte s lámpára akasztotta,⁴ a fegyvertárt elfoglalta, a benne talált 60,000 fegyvert szétszórta s testvériséget esküdött a szabadságért küzdő magyarok iránt. „Magyarország szabadsága mindnyájunk szabadsága.” Az udvar, melyet az osztrák parlament hiába kért a Jellacsicsot teljhatalmú magyar királyi biztossá kinevezett manifestum visszavételére, Olmützbe futott, hátrahagyott nyilatkozatában kijelentvén, hogy jogait a nép ellen védeni fogja. Az önkényes uralkodókra XVI. Lajos ideje óta oly végzetes emez október 6-ikának első évfordulóján az udvar a magyarokon állt irtózatossá bosszút azért, hogy – irántuk lelkesedve – Bécs most menekülni kényszerítette.

A magyar képviselőház másnap már tudott a bécsi forradalomról, s hivatalosan is értesült a 3-ikai kéziratokról. Récsey október 6-ikán elkésve sürgette azok visszavételét, s 8-ikán elkésve mondott le a miniszterelnökségről; a ház a bécsi aula foglyát egyhangúlag pörbe fogatni kívánta, mint hazaárulót. Kimondta, hogy Récsey nem lévén Budapesten székelő miniszter, s az ő kineveztetését más miniszter különben sem ellenjegyezvén, a neve alatt kiadott királyi rendeletek érvénytelenek (1848: III. t.-cz. 3. §.); az országgyűlést a zárószámadások és a költségvetés beterjesztése s tárgyalása előtt a király még miniszteri ellenjegyzés mellett sem zárhatja be s nem oszthatja szét (1848: IV. t.-cz. 6. §.); a királynak nincs joga az országot az ellenség kezébe martalékkul adni, hadi törvények alá vetni, alkotmányát eltörölni, az országot Ausztriába olvasztani, törvényhozó hatalmát idegen törvényhozó testületre ruházni (1790: X. t.-cz.).

Kossuth szerint elérték azt a percet, mikor nem tanácsos többé a nemzet türelmével játszani. Az ország ellenségeit semmivé kell tenni s e közben, de azután is számolni. Récsey pörében, mi első eset a magyar parlament történetében, a felsőház október 9-ikén egy 36 tagú parlamenti bíróságot küldött ki. S azután megmutatta, hogy lejárt az az idő, mikor az állam egy ember volt; nem engedelmeskedett a király feloszlató rendeletének; kimondta, hogy az állam a törvényhozó testület s együttmaradt. Ez volt első erélyes és leghatározottabb lépése.⁵

„Isten kinyújtotta karját, kijelölni a gyors tettek idejét” – szólott Kossuth. Egyszerűsíteni kellett a kormányzatot, de nem azt, melyet – a királyi kézirat szerint – ideiglenesen a lemondott Récsey vezetett volna, hanem azt, melyet ily súlyos időkben a nemzet maga alkotott. Ministerium nem lévén, a ház ideiglenesen a honvédelmi bizottságra bízott minden kormányzatot.⁶ Egy elnök és két tag, tehát egy valódi triumvirátus, teljes felelősséggel, mint szoros értelemben vett honvédelmi bizottság, vezette az ország általános kormányzását és irányt adott a végrehajtással megbízott kilencz bizottsági tag munkásságának. A honvédelmi bizottság minden tagja működésének körét a három kormányzó jelölte ki, a többire csupán a szintén felelősséggel járó végrehajtás tartozott. Elnökké nagy lelkesedéssel Kossuth Lajost, az

indítványozót kiáltották ki. A bizottság tagjai voltak: Szemere Bertalan és Mészáros Lázár volt miniszterek,⁷ Nyáry Pál, Pálffy János, Patay József, Somsich Pongrácz, Madarász László, Sembery Imre és – a főrendek részéről – báró Jósika Miklós, idősb Pázmándy Dénes, báró Perényi Zsigmond és idősb gróf Esterházy Mihály. A szeptember 21-ikén szerény feladattal alakított bizottság tehát október 8-ikán átvette, s egészen 1849 május 2-ikéig vezette az ország szabadságának védelmét.

Igy tört ki teljes erővel a XIX. századnak és hazánknak legnagyobb szabadságharcza, a magyar.⁸ Október 8-ikéig a szó szoros értelmében nem lehetett forradalomról beszélni, csak átalakulásról; még pedig politikai és nem – mint a francziáknál – társadalmi átalakulásról.⁹ A mi idáig történt, azt nem a nép tette, hanem az értelmiség: az ország gyűlése és kormánya. A bilincseket azok törték össze, kiknek jogukban állt ez a széttörés. Mikor azután „a törvény ígét a harcok riadója akarta elnémitani”, megint nem társadalmi rétegek és nem felekezetek álltak egymással szemben, hogy megsértett önértékük gyűlöletével és „az erőszak diadalának bőszen érzetével” küzdjenek az egykori álláspontok felett, hanem maga az egész nemzet szállt táborba; mert tudta, hogy az ő sorsa van kockán.¹⁰

Abban a chaosban, melybe az állam jutott, minden nemzetiség leszámolhatott volna a multakért: ethnographiailag való kikerekítését, a nyelvhatárok szerint való önkormányzatot, a hagyományoktól való teljes szabadulását egész bátran kereshette volna.¹¹ De ha kezdetben hajlandó volt is erre, az ország lakosságának csak egyötöde állt nyílt lázadásban; az sem a teljes elszakadás gondolatával, hanem csupán azért, mert igen tágasnak találta a politikai nemzet fogalmáról adott értelmezést. Súlyt a lázadásnak az kölcsönzött, hogy Ausztria is teljes erővel fordult a magyar állam, a magyar politikai nemzet eszméje ellen, melyben lázadást látott az összbírodalomnak Magyarországon mindenkor megtagadott eszméje ellen. A personalis unio, melyben a két ország élt, alkalmas volt a lázadás és a forradalom fogalmának összezavarására, a szerint, a mint a Lajtán innen vagy túl szóltak a dologról. Magyarország szabadsága s védelme érdekében a kormányt most már a király akarata ellenére, tehát forradalmi színezettel is meg kellett alakítani.

A ház valóban nem tehetett egyebet annál a mit tett. A nádor eltávozott; Batthyány, Vay, Récsey csaknem egy időben kapott megbízatást a királytól ministerium alakítására, ugyanakkor, mikor Jellacsics, kivel az ország, mint pártütővel, nyílt háborúban állt, hatalmat nyert arra, hogy törvények nélkül, felfüggesztett hatóságokkal, ostromállapotban kormányozzon. Ez a kapkodás jellemezte az udvart. Wessenberg külügyminiszter panaszkodott, hogy a Magyarországra küldött összes kiáltványokat tudta és megegyezése nélkül írják és nyomatják. „Jobbra-balra osztják a parancsokat, mikről semmit sem tudok. Így teljes képtelenség egy felelős miniszter.” A kormány nélkül való állapotban tehát a törvényhozásnak rendkívüli időkben, rendkívüli módokon kellett gondoskodnia a törvény és alkotmány megvédéséről. Választott bizottsága azonnal felszólított minden várparancsnokot és várőrséget, hogy hét nap alatt mulhatatlanul kitűzze a magyar nemzeti lobogót s írásban jelentse be hűségét Magyarországnak, engedelmisségét a honvédelmi bizottság iránt. A katonáknak a haza vagy az uralkodó-ház szolgálatát közt kellett választaniuk.

Mindamellett, hogy az osztrák-képviselőházban ugyanaz nap (október 8-ikán) már indítványt tettek a Habsburgok száműzésére, a magyar képviselőház ugyanakkor, midőn erről értesült (október 10-ikén), Madarász László és Kossuth indítványára csak annyit mondott ki, hogy a nádor a legnagyobb veszedelem idején hagyván oda a táborát, minden viszony megszakadt közte és a magyar nemzet közt. A nádori szék betöltéséről „annak idejében” kívántak intézkedni. A nádorválasztást azonban az 1867: VII. t.-cz. is elhalasztotta arra az időre, míg a törvény a nádori méltóság hatása körét a felelős kormány elveivel megegyezően szabályozza; a mi nem történvén meg, az 1848 október 10-iki nyilatkozat óta a nádori szék üresen áll. Egyúttal megbízta az országgyűlés a honvédelmi bizottságot, hogy a külföldön levő magyar hadakat haza hozassa, s hogy a „külföld magyarjai”-nak csupán 15 napot engedjen a visszatérésre. Ellenben szabadon bocsátotta a szegedi várból, a magyarok igazi Bastillejából, az önkényes uralom idejében odazárt 480 olaszt, kik bíróság előtt soha sem állottak. Ezt arra hivatkozva tette, hogy a király a

mult országgyűlésen kegyelmet adott minden politikai fogolynak. Az országgyűlés két háza október 10-ikén parancsot adott ugyan Moga altábornagynak a Bécs felé való előnyomulásra, de ezekben a napokban még katonai kinevezéseit a bizottság „a király és a haza nevében” adta ki, s a dynastiával való összeköttetést végkép megszakítani nem akarván, Pulszky Ferencz „külügyi” államtitkárt, kinek lemondását a király október 4-ikén Récsey törvénytelen ellenjegyzésével fogadta el, egy hét múlva hivatala folytatására utasította. Volt főnökét, Esterházyt, az udvar azzal gyanúsította, hogy az angol államférfiakat, Ponsonbyt és Palmerstont akarja megnyerni Magyarország függetlensége eszméjének. A forradalmi kormánynak gondoskodnia kellett, hogy Európával Esterházy távozása után se veszítse el összeköttetéseit, s Nyáry október 24-ikén már jelentette is a parlamentnek, hogy lépéseket tett az angoloknál, francziáknál s „más” népeknél, talán épen a fenyegető orosz beavatkozás elhárítására.

Maga Bécs egészen az aula kezében volt. A demokraták már október 10-ikén feszülítették a Jellacsics után nyomuló magyar sereget, hogy habozás nélkül lépjen osztrák területre. Másnap az osztrák parlament is kijelentett annyit, hogy ő sem tiltotta el a határuk átlépését, de következő ülésében, a magyar országgyűlés október 7-iki határozatának felolvasása után sem határozta el a magyarok behívását. Ennek következtében a magyar képviselőház (október 14-ikén) csupán önvédelemre kívánt szorítkozni. Mialatt tehát Auersperg és Jellacsics akadálytalanul körülzárhatták Bécset, az Olmützbe menekült udvar általános bosszuló hadjáratra készült. A trón s vele Ausztria valóban válságos helyzetbe jutott. A hogy egyik költeményében I. Lajos bajor király írja:

„Már eljönni látszott Ausztria vége;
Gúnyosan beszéltek a gonoszak róla
S bukásáról a jó keseregve szóla.
Senki se tudja, mi a kötelessége;
A trón s fejedelem szorongva kérdi hát:
Ki menti meg a végveszélyben Ausztriát?
Windisch-Grätz, Jellacsics, Radetzky!”

A császár most, október 16-ikán, valóban a magyar indigenák közül való Windisch-Grätz Alfréd herceget,¹² a prágai forradalom elnyomóját nevezte ki, az olasz hadak kivételével, összes hadainak fővezérévé, másnap pedig tábornagygyá tette. Magyarországon ő kapta Jellacsics szerepét.¹³ „A dolog – szól Nyáry október 24-ikén a képviselőházban – ugyanaz, csak a személyek változtak. De ez utóbbinak személye veszedelmesebb, mert azokat a fegyvereket, melyekkel Jellacsics ellen vívhattunk, nem lehet Windisch-Grätz ellen is fordítani.” Mivel a herceg felszólította a Magyarországon szolgáló császári és királyi tiszteket, hogy táborába menjenek át és hozzá csatlakozzanak, a képviselőház (október 24-ikén) honárulónak nyilvánította, a ki parancsainak engedelmeskednék. A parlament már előbb (október 15-ikén) kimondta, hogy a hadsereget teljesen magyar lábra állítja, s hogy az ebben meg nem nyugvó, és a képviselőház ezen és következő parancsainak nem engedelmeskedő tiszteket elbocsátja.

A hadsereg megtisztításának ideje tehát, Kossuth szerint,¹⁴ megérkezett. „Sok szakács főz a tábor vezérleteinek konyháján; a sok követ, a sok biztos jobban tenné, ha haza menne.” 25-ikén pedig Moga parendorfí táborában távozásra intette azokat a tiszteket, kik nem akarnak feltétlenül engedelmeskedni a vezérnek, ha az Windisch-Grätz vagy Jellacsics ellen vinné is őket, és a kik lelkesedést nem éreznek a haza iránt. Cromwellt jó kétszáz esztendővel azelőtt egy ilyen határozott nyilatkozat tette a helyzet urává. Csak néhány tiszt jelentkezett kilépésre. Erélylyel szól október 25-ikén a honvédelmi bizottság és a parlament elnöke Windisch-Grätz herceghez is. Figyelmeztette, hogy védelmébe vévén a pártütő Jellacsics hadát, „magát a Magyarország trónja, állami létele és törvényei ellen irányuló pártütés fejévé tette”. Mondjon le törvénytelen szándékáról, fegyverezze le Jellacsicsot és hagyja abba Bécs ostromát. Ha megvalósítani akarná a hadi törvényszéki eljárásban nyilatkozó barbárságot, több mint tizezer foglyukkal szemben a magyarok is hasonló eljárást kényszerülnének követni. Válaszától függ, ellenségnek tekintsék-e. A hadi követeknek, Ivánka Imre ezredesnek és Dobay nemzetőrtisztnak azonban az osztrák

fővezér október 26-ikán egész szárazon azt felelte, hogy forradalmiakkal¹⁵ nem alkuszik. A hazatérő békekövetek közül Jellacsics Ivánka Imre ezredest, a jobb szárny parancsnokát, kiben némelyek a jövő hadjárat vezérét sejtették, elfogatta, és az osztrák kormány őt Königrätz várába záratta.¹⁶

Windisch-Grätz üzenetéről még nem tudva, az ország római katolikus főpapjai is tanácskozássra gyűltek össze s elhatározták, hogy Hám János hercegprimást és Lonovics József egri érseket küldik Olmützbe figyelmeztetni a királyt, hogy a nevében támasztott lázadások nemcsak a hazát, hanem a trónt is veszélyeztetik; hogy a szentesített áprilisi törvények s a független kormány ellen intézett támadások kivesztik a nép szívéből a trón iránt való kegyeletet; fölhívni őt a polgárháborúval járó vérontás, vallási és erkölcsi elvadulás szomorú következményeinek megfontolására; és inteni, emlékezzék meg koronáztatásakor tett esküjéről, újabb ígéreteiről s a feleletnek arról az iszonyú terhéről, melylyel a véres polgárháború királyi trónjára nehezedik. S ha a két főpap mindezt személyesen mondja el Olmützben, talán ép oly hatást érnek el, mint Szent-Gellért Aba Sámuellel, s azóta más főpapok más királyokkal szemben. A legconservativebb testület föllépése semmi esetre sem téveszthet el hatását. Mivel azonban Kossuth nem volt jelen s utóbb sem várt jót ettől a lépéstől, a honvédelmi bizottság s a püspöki kar október 28-ikán csupán Fogarassy Mihály skutarii címzetes püspököt küldte Olmützbe. Fogarassy a határzár miatt csak elkésve, november 10-ike táján, oly időben érkezett az udvarhoz, midőn az Bécs elfoglalásában s a schwechati győzelemben elbizakodva, már föltétlen megadást követelt. Fogarassyt, mint egykori udvari káplánját, fogadta ugyan a király, s kérte őt is, társait is, imádkozzanak, hogy mielőbb elmúljanak ezek a nehéz napok; de az emlékiratot nem volt szabad előterjesztenie, s az udvar terrorismusától rettegve, a főpap nem merte föltárni a király előtt az ország szomorú helyzetét.

Válasz nélkül tért haza. Már előbb is eltűnt a békés kiegyenlítésnek minden reménye. De ebből nem az következett, hogy a honvédelmi bizottság a bécsi aulával szövetkezzék. Bécsben székelt még az osztrák parlament, s Krausz ministerium-alakítása késvén, ez is magához ragadta a végrehajtó hatalmat, vagy annak egy részét. Hadserege nem lévén, mint a magyarnak, elhatározásaiban nem lehetett olyan merész. Szláv többsége talán a szláv apostolt láthatta volna Jellacsicsban; de csak a menekültöt látta. „Az országgyűlés – szólt ehhez október 16-ikán a parlament nem – hitta be a magyarokat s épen oly kevéssé parancsolhatja ki.” Mivel azonban a magyar országgyűlés értesítése szerint a magyar sereg üldözi, míg le nem fegyverzi a sereget, a békének nincs más módja, mint hogy Jellacsics seregestül visszavonuljon hazájába; az országgyűlés a császár bemutatott felhívása értelmében csak ezután hívhatja föl a magyarokat megállásra. Ezt az ideiglenes semlegességet tisztelte is a magyar parlament, mely magának törvényt, tekintélyt követelve, nem sérthette meg egy másik parlament tekintélyét. Habozott, hogy ha az idealismus és az érzelmek politikáját követi, s a szabadságért lelkesedő bécsi népnek segítséget nyújt, az osztrák parlament a magyar sereg benyomulásában nem lát-e illetéktelen beavatkozást? Minden esetre gondoskodni kellett a Lajta vonalán megfigyelő hadtestről, mert azt mindenki tudhatta, hogy az osztrák sereg Bécs után Budapestre veti magát. Sőt a határok mentén jól lehetett volna alkalmazni ezt a még bővebb kiképzésre váró hadsereget Simunics Boldizsár tábornok ellen is, ki október elején a Sáros megye felől tervezett berohanás helyett most (október 22-ikén) 5000 főnyi sereggel s 12 ágyúval a jablunkai hágón át Trencsén vármegyébe tört be. A legsürgősebb teendő minden esetre a szerb lázadás leverése lett volna, a mi most könnyebbnek is látszott, midőn gyámolítójuk, Jellacsics, távol volt, Latour hadügyminister, ki titkon segítette őket, lámpára került, s a menekülő udvar a maga közvetlen védelmére gondolt. Délen az udvarnak jó szövetségesei voltak a szerbek, kiket most Knityánin vezetett. Fejértemplomnál (augusztus 19-ikén és szeptember 3-ikán), valamint Szent-Tamásnál (szeptember 21-ikén) voltak a nevezetesebb mérközések. Knityánin, kit nemzete lovagiasnak, nyiltnak és bátorinak tartott, fegyelmezni törekedett ugyan servianusait, de nem gátolhatta meg kegyetlenkedéseiket. Suplikácز vajda, ki szeptember közepén mint vezérőrnagy tért haza az osztrák csatáiról, csakhamar átvette az összes „osztrák-szerb” hadak vezetését. A király október 3-ikán a maga

magyar parlamentjének úgyszólván hadat üzenvén, Suplikác 21,084 emberből és 104 ágyúból álló seregének Jellacsicsal egy időben kell vala támadnia és Szeged felé előnyomulnia; október 7-ikén a szerb gyűlés is reá, mint már megerősített vajdára, bizta a fővezérletet, a szintén megerősített patriarchára a politikai vezetést. De Jellacsics ekkor már Bécs alá húzódván, a szerbek a Tisza vonalán őrködő magyar hadak áttörését, bekerítését s a temesvári őrséggel való közvetlen összeköttetés kivívását tűzték ki célul. E végből október 13-ikán egyszerre három helyen támadtak. Török-Becsénél azonban Csuha ezredes és a segítségére idején megjelent Damjanics, Ó-Becsénél Fackh ezredes visszaverte őket; Nagy-Kikindáról Nagy-Sándor József alezredes ugyan végre is kivonult előlük, de a kerületet megtartotta, mire a lázadók pár nap múlva a Temes mellékére húzódtak vissza. Arra az álhirre, hogy a szerbek észak felé nyomulnak, Szegeden szerb-üldözés tört ki s a tömeg, mely annyi rémes hirt hallott a lázadók kegyetlenségeiről, mészárlásairól és rablásairól, most 60 szerb lakost vágott le vagy sebesített meg, sőt rabolt és fosztogatott is. A temesvári osztrákok, míg egyrészt mindjobban bujtogatták a lázadók szenvedélyeit, a magyarokat holmi szegénylegényeknek tekintve, Vukovics kormánybiztos és Kiss Ernő tábornok fejére 100–100 aranyat tűztek ki, a mint hogy Jellacsics sem becsülte többre Görgeit és Csányit fejenként 1000 forintnál. A szerbek azonban október 12-iki támadásuk balsikere óta pár hétig nyugodtan maradtak. A honvédelmi bizottság csak azután akart reájuk döntő csapást mérni, ha előbb Windisch-Grätzcel végezett.

Bécs ostromlóit Moga vezetése alatt 48 ágyúval mintegy 36,000 főnyi magyar sereg, közte csak 16,000 rendes honvéd és huszár fenyegette. Ott volt a seregben az az 50 nádor-huszár is, ki Sréter Lajos kapitány és Dessewffy hadnagy vezetése alatt Prágából „minden poklokon keresztül” hét nap, hét éjjel mondhatatlan veszedelmek közt vágott magának utat, hogy a Morva innenső partján, még az ellenség golyóinak füttyülése közt, őrvongó lelkesedéssel csókolja meg a haza földjét. A Baradlay Richard esete ez a Kőszívű Ember Fiaiban.

Erkölcsei erő minden esetre volt abban a seregben, melyben, míg szerencsétlen esése közben össze nem törte magát, egy Batthyány Lajos is mint köznemzetőr szolgált. Ez a lelkes sereg kétségkívül diadalt arat, ha október 8-ikán a futó Jellacsicsot osztrák területen azonnal megtámadja; de majd az egész októbert ott vesztegette el a Lajta mellett, a parendorfi táborban. Ha 17-ikén és 21-ikén ismételten átlépte is ezt a Rubicont,¹⁷ a honvédelmi bizottság parancsára mindannyiszor önként visszatért a balpartra. Harmadszor (október 28-ikán) már a fővezér javaslata ellenére történt a betörés, oly időben, midőn Windisch-Grätz, Auersperg és Jellacsics 60,000 főnyi serege már egyesült, s midőn a körülrzárt bécsiek kirohanással többé nem támogathatták a magyarok működését. Bécsét védője, Bem lengyel tábornok, Szontágh Pál segítségével,¹⁸ másnap szökve hagyta el,¹⁹ harmadnap pedig (október 30-ikán) Moga Schwechatnál, ausztriai földön „megvivta azt az ütközetet, melylyel Magyarország területe megőrzésének tartozott”.²⁰ Ebben az ágyúcsatában jobbadán újonczokból álló serege éljenekkel fogadta ugyan az első golyók sivitását, s „vitézségének elvitázhatatlan tanújeleit adta”; délután 3 órakor azonban felbomlott a rend, s a sereg, „miután látta, hogy Jellacsicsot az összes ausztriai sereg oltalmába vette, az ország földére visszavonult”.²¹

Bécs október 31-ikén kapitulált, megnyitván kapuit Windisch-Grätz herczeg bosszújának.²² Moga még aznap lemondott a fővezérségről, s helyébe Kossuth, mint a honvédelmi bizottság elnöke, az országgyűlés jóváhagyásának reményében azonnal kinevezte a tábornokká előléptetett Görgei Arthurt, a császári és királyi katona helyett a honvédet.²³

Görgei egyénisége nem volt forradalmi, de pályafutása valóban forradalmi volt; gyors, ragyogó és szédületes, a végletek közt mozgó. A nádorhuszárok volt főhadnagya, a katonaságtól megválva, csak fél esztendővel azelőtt nősült, s a prágai vagy a pesti egyetem vegytani tanszékére vágyódott. A bécsi akadémia közleményei közt csak az imént értekezett a kókuszdió olajának illó savairól. A nyáron belépett mint kapitány az első honvédségbe, s a közfigyelmet a Csepel-szigetén Zichy Ödön felakasztásával, majd a horvátok ozorai fegyverletételével vonta magára. A harmincz éves ifjú ezredes kiválóan megnyerte Kossuth bizalmát s most, midőn ellenezte ugyan az Ausztriába való betörést, de mint az előhad vezére mégis vitézül támadt, a

visszavonulást pedig jól fedezte, Kossuth benne ismerte föl azt a férfiút, „kinek részére az isteni gondviselés nagy és fényes pályát jelölt ki, és a ki minden körülmény közt hű szolgája marad a szabadságnak”.²⁴

Most főhadiszállásán, a primás pozsonyi palotájában, egész buzgalommal irogatta a hadi parancsokat, ugyanazon zöld asztalokon, melyek mellett fél esztendővel azelőtt kihirdették a már is védelemre szorult törvényeket.²⁵

Moga lemondásával végződött a külföldi kalandozás kora, mely fontosabb csataterекről teljes három héten át vonta el a magyar sereg legjobb erőit. Ezeknek az erőknek egyesítésére, a seregredek, honvédek, nemzetőrök, önkéntesek egyenlő hadi kiképeztetésére, a szigorú katonai fegyelem behozatalára kellett most gondolni; és pedig annyival inkább, mert előre lehetett látni, hogy Bécs eleste után a császáriak egyenesen Magyarországra törnek, hol a belső lázadás új erőt merít támadásukból. Simunics Boldizsár tábornok ugyan Kosztolánynál a nyitrai nemzetőrökön és fölkelőkön október 28-ikán kivivott könnyű győzelme után Beniczky és Guyon Richard ezredes csekély hadai elől november 4-ikén már a Morva jobb partjára húzódott, de az ország egyes vidékein az osztrákok kezében levő várak mindmegannyi újabb küzdelem középpontjai lehettek.

A magyar várak parancsnokai a királylyal és az országgyűléssel szemben olyan dilemmába jutottak, mint 1642-ben az angol várparancsnokok. Komáromban olyasmi történt, mint akkor ottan Hullben; csak hogy itt báró Majthényi vitte a John Hotham szerepét, amennyiben a várat ő tartotta meg a parlament iránt való hűségben.²⁶ Lipótvár parancsnoka, báró Bibra Károly ezredes, nem ellenezte, hogy a magyar kormányról hallani sem akaró granicsár-őrséget báró Jeszenák kormánybiztos honvédekkel váltassa fel, azután azonban leköszönt, s Thanoffer Ferencz honvéd-alezredes lett az utóda. Munkács várát²⁷ Laube Ferencz őrnagy hűsége és Szintay képviselő erélye biztosította a nemzet számára. A délvidéken – Hrabovszky távoztával – megint hazafias, és a magyar alkotmányhoz ragaszkodó altábornagy, báró Blagoevics Imre, egy magyar jakobinus (Szulyovszky) fogadott fia lett a főhadparancsnok. Egy ideig a legnagyobb zavarba hozta az október 3-iki rendelet, de 15-ikén már mégis elfogadta az országgyűlésnek Jellacsics főparancsnoksága ellen hozott határozatát miben talán része volt annak is, hogy márcziusban ő tartott számot a báni méltóságra; ennek következtében, a magyar őrség nagy lelkesedése közt, október 17-ikén magyar zászlót tüzetett ki Péterváradra, a délvidéknek e fontos erősségére, melynek különben, Hentzi tábornok távoztával, Zahn János altábornagy volt a parancsnoka. Példáját már másnap követte Eszék várában báró Jovics Sándor vezérőrnagy s Batthyány Kázmér baranyai fölkelőit maga is segítette az eszékvárosi lázadó szerbek elűzésében.

A közvélemény türelmetlenül látta mindezeknek a várparancsnokoknak egyideig való habozását; az utókor azonban nem találja érthetetlennek a cs. kir. tiszteknek ezt a habozását, tudván, hogy tettéért Jovics és Zahn sokáig raboskodott, Blagoevics csak úgy került ki elődjének, Hrabovszkynak sorsát, a rablánczot, hogy a vizsgálat alatt meghalt, Bibra rangját vesztette s még Mertz Frigyes altábornagynak, Komárom parancsnokának is meg kellett válnia a hadseregtől.

A Dráva tövét s a Dunának egy fontos szakaszát védő várak helyzete csak egyelőre nyugtathatta meg a magyar kormányt, mely teljesen elvesztette a Tiszántúl legfontosabb két várát. Temesvárt parancsnoka, báró Rukavina György altábornagy már október 10-ikén ostromállapotba helyezte, törvényen kívül állónak nyilvánította a székhelyét Makóra áttevő püspökhelyettest, Róka József kanonokot s midőn Murányi másodalispánnal a megyei hatóság Verseczre költözött át, báró Ambrózy Lajos elnöklete alatt egy polgári bizottságot szervezett a közigazgatás vezetésére. Még nagyobb elkeseredést keltett Arad várának parancsnoka, báró Berger altábornagy, ki Blomberg ezredes és Siliak vezérőrnagy unszolására már október 7-ikén lövetni kezdte a várost, melyet azután majdnem minden nap bombáztatott. Bámulatot keltett a városiak önfeláldozása, tiszteletet a várba szorult császári katonák hősisége.²⁸ Ez a két vár a polgárháború döntő tényezői közé tartozott; Temesvár mindvégig, Arad kilencz hónapon át

kötötte le a magyaroknak igen tekintélyes erejét, melyet nyílt csatatéren oly kitűnően lehetett volna használni.

Erdélyben Puchner főhadparancsnok október 18-ikán kiáltványban figyelmeztetett mindenkit, hogy a budapesti rémuralomnak engedelmeskedőket haditörvényszék elé állíttatja. Ő az anarchiával és a terrorismussal szemben az alkotmányos császár megbízásából a rendet és békét akarja helyreállítani. Erre Nyáry Pál azt jegyezte meg (október 24-ikén) a házban, hogy 1789 óta a királyok és zsarnokok a népek szabadsága ellen sohasem éltek más fegyverrel, mint azzal, hogy a szabadságból állítólag eredő rosszakkal ijesztették őket. Mindig a guillotinera mutattak, mintha az elválaszthatatlan volna a szabadságtól. A ház kinyilvánította, hogy a kormányval együtt csak az 1848. évi törvényekben szentesített jogokat és szabadságot kívánja biztosítani, míg ellenei a népet a réginel is gyalázatosabb rabigába akarják szorítani.²⁹ Kossuth pedig november 9-ikén még Windisch-Grätz izenete után is emlékeztette a házat, hogy a nemzetnek a dynastiával vívott harcrai idáig sohasem végződtek leveretéssel, hanem kiegyezéssel; s december 12-ikén is kijelentette, hogy nem mondja meg, republikánus-e, vagy monarchista, de védelmezni kívánja a hazát, e védelem közben nem zárván el annak az útját, hogy Magyarország ügyét a dynastiával kiegyeztesse.

224. * Blätter der Freiheit. Grätz, szeptember 26., 67. sz.

225. * Itt, a polgármester német beszédére magyarul válaszolt. Elnöki jelentés a képviselőházban, 1848 október 5.

226. * Ezt a honvédelmi bizottmány egyházi tekintetben már október 14-ikén a szombathelyi püspöki megyébe kebelezte.

227. * Vukovics Sebő kormánybiztos október 12-ikén Latournak temesmegyei birtokait lefoglaltatta. E forradalom egykorú magyar leírása Pukolay Dánieltől: Október hatodika, szabadság nefelejtse a bécsieknek és magyaroknak. (Budapest, 1849.)

228. * Palóczy a képviselőházban, 1849 április 2.

229. * Szeremlei Samu, A honv. bizottmány keletkezése s a forradalom kitörése 1848-ban. (Pest, 1867.) 8-adr. 196 lap.

230. * Mindamellet, hogy október 3-ika után a király el nem ismerhette Batthyány ministeriumát, Mészáros két hétig még törvényes hadügyministernek tekintette; legalább Olmützben október 17-ikén még az ő ellenjegyzése mellett nevezte ki Weiler Antalt az 52. ezred ezredesévé. A többi tag közül 1898. elején még élt Madarász és Sembery.

231. * A magyar szabadságharcz történetének főbb feldolgozásai: Horváth M., A függetl. harcztörténete, 2. kiadás, 3 kötet. (Bpest, 1872.) B. J., Magyarorsz. függetl. harcztörténete. 3 kötet., (Bpest, 1897.) Gelich R., Magyarorsz. függetl. harcztörténete, 3 kötet., (Bpest, 1884–85.) Görgey István, 1848–49-ből, 3 kötet., (Bpest, 1888.) Gracza Gy., A m. szabadságharcztörténete, 5 kötet., (Bpest, 1893–98.) Jakab E., Szabadságharcztörténetéhez, (Bpest, 1881.) Kerékgyártó, Magyarorsz. tört. VII. kötet., (Bpest. 1874.) Marczali: (a Legújabb kor történetében), Rüstow, Az 1848–49. magy. hadj. tört., 2 kötet., (Pest, 1866.) Szeremley Samu, Magyarorsz. krónikája az, 1845–49. évi forr. időről. 2. kötet., (Pest, 1867.) Szilágyi S. A magyar forradalom tört. (Pest. 1850.) A m. forr. férfiai. (Pest, 1850.) A m. forr. végnapjai. (Pest. 1850.) Vargyas Endre, A magyar szabadságharcztört. (Bpest, 1879. és 1881.) Chownitz, Gesch. der Ung. Revolution. 2 kötet., (Stuttgart, 1849.) Cobden R., Ungarn. (Lipcse, 1850.) Die magyarische Revolution, von einem Augenzeugen. (Pest, 1849.) Helfert, Gesch. Oesterreichs, 4 kötet., (Lipcse, 1869–86.) Janothik-Adlerstein, Chron. Tagebuch der ung. Rev. 3 kötet., (Bécs, 1851.) Majláth, Gesch. des ung. Insurrectionskrieges, (Zürich, 1860.) Meynert H., Gesch. der Ereignisse in der öst. Monarchie in den J. 1848–49. (Bécs, 1853.) Schütte, Ungarn und der ung. Unabhängigkeitskrieg. 2 kötet., (Drezda, 1850.) Springer, Gesch. Oesterreichs seit dem Wiener Frieden. 2 kötet., (Lipcse, 1863–65.) Streckfuss, der Freiheitskampf in Ungarn. (Berlin, 1850.) Balleydier, Hist. de la guerre de Hongrie en 1848–49. (Páris, 1853.) Boldényi (Szabó Pál), Pages de la Rev. Hongr. (Páris, 1849.) Irányi és Chassin, Hist. politique de la Rev. de Hongrie. (Páris; 1860.) Godkin E. L. The History of Hungary. (London, 1853.) stb. Továbbá különösen Kossuth, Görgei, Klapka, Asbóth, Danzer, Csetz, Máriássy, Mészáros, Teleki S., Vukovics, Boross Mihály, Szemere, Jókai, Pulszky Ferencz és Teréz, Körösy, Csutak, Madarász J., Walter Imre, Zambelly, Frankenburg, Vetter, Windisch-Grätz, Hübner, Beck báróné, Welden, Pimodan, Inkey, Batori Schultz Bódog, gr. Batthyány Kázmér, gr. Bánffy Dénes (előbbi Tóth Lőrincz, az utóbbi Marczali közlésében, a Budapesti Szemlében 1889. és 1893.), Busbach stb. emlékiratai. Jókai-Bródy-Rákosi képes albuma 1848-ról. (Bpest, 1898.) Néhány száz cikket sorol fel Szinnyi: Hazai és külföldi folyóiratok repertoriuma, I–II. k. (Bpest, 1874. és 1885.) és Mangold Jastrownál: Jahresberichte. Néhány más fontosabb munkára külön is hivatkozom. Az adatokat rendszeresen gyűjtik a Magyar Nemz. Múzeum

- levéltára, az aradi, budapesti és kolozsvári szabadságharczi múzeumok, utóbbi „1848–9. Történelmi Lapok” címmel külön közlőnyt ad ki.
232. * Pulszky szerint (Életem és korom. II., 193.) október közepéig sem Bécs, sem Magyarország nem tudták még, mi a forradalom. Jobban szerettek volna bármi silány, de alakjában tisztességes kiegyezést a háború esélyeinél. De az udvar nem akart paktálni; akár akarták a magyarok, akár nem, forradalmiaknak kellett lenniök; forradalmiakkal pedig a korona nem egyezkedhetik.
233. * Kazinczy Gábor a képviselőházban, 1861 május 27-ikén
234. * Kemény, Még egy szó a forradalom után, 155.
235. * A Windisch-Grätzek az 1655: 119. t.-cz. értelmében nyertek magyar honosságot.
236. * A prágai „Centralblättern” szerint (Pesti Hírlap, 1189. sz.) a bán „rég magyar törvények” szerint a nádor helyettese lévén, Magyarországon őt illeti a rend helyreállítása, s így hadait nem rendelheti alá akármely osztrák hadvezérnek. Windisch-Grätz kineveztetése tehát az egyetlen törvénytelen lépés, melyet a magyar ügyben az osztrák kormány idáig tett; segíteni lehet rajta, ha Jellacsicsot megerősítik jogában s újból kinevezik a Magyarországon harczoló sereg fővezérévé. Minden más rendelkezés törvénytelen, megtörése a magyar alkotmánynak és beláthatatlan következtetéseket von maga után. A szlávok tehát sejteni kezdték, hogy többé nincs róluk szó.
237. * Csányihoz, október 22-ikén. Aradi szabadságharcz-múzeum, Csányi-ltár, 3464. sz.
238. * „Mit Rebellen unterhandle ich nicht.” Ezt a mondást Windisch-Grätz már a Bécs ügyében nála járt frankfurtiakkal, Welckerrel és Mosle ezredessel szemben is használta. L. Blum, Deutsche Revolution, 329. A rebellist nem egészen helyes (mint Tóth Béla is teszi, Szájról szájra, 89. l.) lázadónak fordítani. Eötvös Károly helyesen jegyezte meg a képviselőházban 1890 május 28-ikán, hogy a szent korona tagja csak perduellis (pártütő) és rebellis (forradalmi) lehet, de nem seditiosus (lázdó).
239. * Ivánka Imre, Négy havi szolgálatom a magyar hadseregben. (Budapest, 1881.) A pákozdi csatában a fehér kendővel feléje közelgő horvátok szintén elfogták, de akkor az elfogatás körülményeiről értesült Jellacsics lovagiasan szabadon bocsátotta. Windisch-Grätznel utóbb Stiles, az éjszakamerikai Egyesült-Államok bécsi követe is hiába lépett közbe a magyarok érdekében. Kossuth, Irataim, III. 331.
240. * Moga intézkedéseiről okt. 20–21-re l. Aradi szabadságharcz-múzeum, 4619. sz.
241. * Pulszky, Életem és korom, II. 212–14. Ezért Szontágh Pált a győztes osztrákok egyévi vizsgálati fogság után kétévi várfogságra ítélték.
242. * November 8-ikán már Pesten nyilatkozott, hogy Windisch-Grätz ellen Magyarországon küzd tovább.
243. * Az országgyűlés Európa népeihez 1848 december 4-ikén.
244. * U. ott. Kossuth nyilatkozata a futásról Görgeinél: Mein Leben und Wirken, I. 87–90.
245. * A magyar képviselőház november 27-ikén részvétét nyilvánította a bécsi vértanúk, különösen Blum Róbert kivégeztetése miatt (H. Blum, id. m. 458–574. s a Nord u. Süd 1891. 35–36. számában.) Pár nap mulva (december 7-ikén a bécsi áldozatok száma a magyar Horváth Jánossal szaporodott. Pulszky, – a ki nyilvánosságra hozta Jellacsicsnak Latourhoz intézett leveleit – megmenekült, pedig „vesznie kell ezért, ha száz feje van is”. – (Unterreiter, Die Revolution in Wien. Bécs, 1848–49. VIII. 38.). A kivégzett bécsiekért 1848 december 18-ikán Pesten gyászmisét mondattak, 20-ikán pedig a képviselőház tanácsstermében tartott ünnepen Tausenau, a bécsi demokraták híres szónoka, Horárik és Vasvári emlékbeszédet tartottak fölöttük. A bécsi menekültek közül sokan a magyar seregben küzdtek tovább a szabadságért.
246. * A Görgeire vonatkozó irodalom teljes jegyzéke 1848–1894-ig Szinnyeynél, Magyar Írók, III. 1383–7. hasáb.
247. * Beszéde a képviselőházban, 1848 november 9-ikén.
248. * Görgei István, 1848–49. I. 23.
249. * Mertz, Darstellung der Ereignisse, wodurch derselbe, vorhin Commandant d. Festung Comorn, zu Wien kassirt worden ist. (Frankfurt, 1860.) L. különösen Szinnyei id. könyvét.
250. * Lehóczky, Munkács vára 1848–49-ben: Hazánk VIII. 81–96., 246–261., 382–386. l.
251. * L. Arad a szabadságharczban. (Márki, Arad tört. II. k. 555–605. l.) Margitay Gábor, Aradi Vésznapok. (Bpest, 1890.)
252. * Deák nem fogadta el a kiáltvány szerkesztését, mert ahhoz sajátos stílus kell; törvényjavaslatot, ha parancsolják, szívesen készít. Így báró Kemény Zsigmondra bízta a megírást s ő a kiáltványt október 28-ikán be is mutatta.

II. FEJEZET.

A polgárháború kitörése Erdélyben.

Az új alkotmány áldásai. A románok oktan bizalmatlansága az unióval szemközt. Báró Vay Miklós kir. biztos. Az unió-bizottság munkálatai. Az unio végrehajtásának ügye a ház előtt. A szász képviselők lemondása. A szebeni szék közgyűlésének határozata az unio ellen. A románok állásfoglalása. A balázsfalvi tiltakozások. Az ideiglenes román nemzeti kormány megalakítása. A dákoromán aspirációk és a szabad magyar állam eszménye. Az oláh mozgalom szerepe az osztrák politikában. Urbán és Riebel. Az élethalál-harcz proclamálása. A székelyek alcsernátoni gyűlése. A védelmi készülétek. Az agyagfalvi gyűlés. Báró Puchner árulása. Siaguna csatlakozása a román mozgalomhoz. Az oláhok támadása. A vérengzések. A magyarság veszedelme. A székelyföld eleste. A román praefecturák. A császári seregek sikerei. A gubernium visszaállítása. Kolozsvár meghódolása. A dézsi futás. A csucsai magyar tábor. Az új főkormányzó, gróf Mikó Imre Olmützben. Az általános lefegyverezés. Háromszék ellenállása. Gábor Áron ágyui

Az új alkotmány áldásai Erdélyre is kiterjedtek s azt a sok hibát, a mit Erdély hét fő bűne, a három nemzet és a négy vallás, a maga kizárólagosságával három századon át okozott, a görögkeleti román többséggel szemben csak az unio tehette jóvá. Ez a többség most, mint román és mint görögkeleti, az alkotmány sánczain belül állt; de oly sokáig volt azon kívül, hogy alig csodálhatjuk, ha nem tudta magát beletalálni új helyzetébe. Panaszkodott, hogy az uniót hozzájárulása nélkül mondták ki s követelte, hogy az ő hozzájárulásával újból tárgyalják, de szintén országgyűlésen. Magát a plebiscitumot nem emlegette, de népgyűlésein újra meg újra foglalkozott az unióval, melyről azt hitte, hogy csak a magyarságnak használ, csak azt erősíti. Nem vette figyelembe, hogy a magyar nemzet valósággal saját faja ellen dolgozott, midőn nem latolgatta, érdemesek-e a nemzetiségek a nekik adott nagy szabadságra, vagy sem, – nem fogják-e azt a nagy szabadságot a felszabadító nemzet ellen, az állam kárára használni. Ausztria dobta ugyan a háborgó elemek közé a „Gleichberechtigung aller Nationalitäten” hangzatos, de kellően maig sem értett jeligéjét,¹ de a románok maguknak követelték azt a dicsőséget, hogy Balázsfalván nemzetiségük egyenjogosítását követelve is át voltak hatva a hazai nemzetiségek iránt való szeretettől, s hogy őket mindig a század nagy eszméi: a szabadság, egyenlőség, testvériség vezérelték.² A magyar kormány, mely Erdélyt még június 14-ikén átvette, sok bajnak vehette volna elejét, ha Erdélybe a viszonyokat ismerő királyi biztost küld, s ha az unio-bizottságban helyet ad a románoknak is. A június 20-ikán kinevezett báró Vay Miklós akkortájt, midőn Erdély követői a magyar országgyűlésre siettek, július 6-ikán megkezdte a körútját, fogadta a hatóságok üdvözléteit; és mert mindenütt lelkesedéssel, vagy legalább is hivatalos tisztelettel találkozott, hinni merte, hogy Puchner főhadparancsnok támogatásával és, ha kell, a rögtönítélő bíróságok alkalmazásával minden rázkódtatás nélkül illesztheti be Erdélyt a magyar alkotmány keretébe.

De az új alkotmány, az új közigazgatás életbeléptetésének, a nemzetiségek megnyugtatójának módozatai voltakép az unio-bizottságra tartoztak, mely gróf Teleki József erdélyi főkormányzó elnöklete alatt Budapesten július 16-ikán kezdett tanácskozni.³ Az országgyűlésen megválasztott három tag (Leményi, Siaguna, Boheczel) mellé a ministerium még öt románt hitt meg a bizottságba, az elnök azonban csak szeptember 23-ikán adott helyet nekik, mert nem lévén tagjai a volt erdélyi országgyűlésnek, ennek bizottságában törvényesen részt sem vehettek. Siaguna püspök⁴ s a bizottság több tagja kereste ugyan a megoldás módját, de a vezető férfiak előtt a szerb és horvát lázadás fontosabbnak látszott az erdélyi kérdésnél, melylyel nem voltak tisztában. Kitűnt ez augusztus 25-ikén, midőn báró Wesselényi Miklós a felsőházban törvényjavaslatot nyújtott be a románajkúak ügyében.

Az országos bizottság szeptember 12-ikén a képviselőházhoz benyújtotta 20 §-ból álló munkálatait Erdély uniojának keresztülvitele, illetőleg a magyar közigazgatásnak Erdélyre kiterjesztése tárgyában. Másfél millió románt Drágos szerint csak hárman-négyen képviselvén, többen, pl. a szászok közül másnap Schmidt, sőt maga a miniszerelnök is a javaslatot az

osztályokhoz kívánta utasítani; Pálffy szerint azonban Erdély elszakad Magyarországtól, ha csak egy napig halasztják is a dolgot; mert a még mindig fennálló kir. kormányshatóságot a reactio akármikor felhasználhatja. A ház aznap már csakugyan le is tárgyalta volna a javaslatot, ha Irányi⁵ észre nem veszi, hogy határozatra többé nem képes; 14-ikén azonban a ház a javaslat hátralevő pontjait is elfogadta. Goos Károly szerint ez nem történt szabályos alakban, hat szász képviselő pedig oly szín alatt, hogy a ház különben is letért a törvényes útról, már szeptember 19-ikén lemondott a képviselőségről. Kossuth megfenyegette a „reactio szolgálatában álló árulókat,” hogy, ha tönkre kell mennie a nemzetnek, az árulók hulláin keresztül fog sirjába hanyatlani.⁶ Pálffy Jánost akarta királyi biztosul küldeni Erdélybe, hogy a székelyek segítségével visszaszorítván a reactiót, megtanítsa a szászokat. Schmidt K. és Eitel F. szász követek felszólalása után azonban a ház beérte azzal, hogy szökevényeknek nyilvánította azokat; kik eltávoznak, mielőtt kerületeik helyettük másokat küldenének.⁷

A felsőház ugyan 22-ikén egy tisztagú bizottság elé utasította a hozzá átküldött unió-törvényt, de a hat szász képviselő már valóban eltávozott s egyenként szállingózott utánuk a többi is. 29-ikén a szebeni szék közgyűlése köszönetet szavazott „a nemzet és az összes monarchia érdekeinek megfelelő bátor eljárásukért”, semmisnek nyilvánította az uniót s kijelentette, hogy nem engedelmeskedik a magyar ministeriumnak. Ötödfél hónap múlva (1849 február 8-ikán) Bezerédj a képviselőháztól nem minden szemrehányás nélkül kérdezhetette, hogy a szász követekre nézve hozott végzés visszahozta-e a szász követeket, megtartotta-e nekünk a szász földet és mi hasznát vette Magyarország annak a végzésnek?

Feleltek a szeptember 14-iki törvényre a románok is. A balázsfalvi újabb gyűlés ugyan eleinte csak a rögtönítélő bíróságok eltörlését, a foglyok szabadon bocsátását, a vádlottaknak rendes bíróság elé állítását és azt követelte, hogy még meg nem erősített törvényt (pl. ujonczozását) ne hajtsanak végre, hogy nemzetörseget ők is állítsanak, a volt jobbágyság s földesuraságok közt való viszályokban pedig magyar, román és szász polgárokból és parasztokból álló vegyes bizottság ítéljen. A szebeni szászok és a katonaság támogatásáról megbizonyosodva azonban szeptember 25-ikén már egyenesen kimondta, hogy az uniót s a magyar ministeriumot el nem ismeri, a császár és császári ministeriuma rendeleteit a főhadparancsnokság útján veszi. Nagy nép- és nemzetgyűlést, valamint új erdélyi országgyűlést követelt, melyen a magyar, szász és román követek a népesedés arányában jelenjenek meg. Az osztrák császári alkotmányt Erdélyre nézve elfogadta és sürgette, hogy románokból, magyarokból, szászokból a népesedés arányában összeállított s Bécsből utasítandó igazgató kormánytanácsot alakítsanak. A szeptember 30-iki titkos ülésben azután Erdélyt prefecturákra s ezeket tribunátusokra osztván, ideiglenes nemzeti kormányt alkottak s október 12-ikére fegyverbe szölitették a népet.

Ha a mihályfalvi eset után Jancu azonnal fegyvert fog, a magyar kormány még a rendes katonák segítségével verheti le őt, s a paraszt-lázadással egyszerre nyomhatja el a román nemzeti mozgalmat. A szebeni román nemzeti bizottságot azonban szász tanácsadók megóvták minden elhamarkodottságtól.⁸ Előre lehetett látni, hogy az osztrákok és magyarok közt törésre kerül a sor s hogy ekkor a románok amazokhoz csatlakozva, mint a dynastia védői, ennek jóakarátára föltétlenül számolhatnak; de az igazán forradalmi románok óvakodtak attól, hogy a fölkelésnek reactionarius színezete legyen s tagadták azt is, hogy összeköttetésben állanának a szlávokkal. Már patakokban ömlött a polgárvér, midőn a frankfurti német birodalmi ministeriumhoz (november 16-ikán) benyújtott emlékiratában Majorescu János, a Duna-fejedelemségek forradalmi kormányának teljeshatalmú megbízottja, azt fejtegette, hogy a panslavismust csak egy szabad magyar állam s ezen túl keleten egy még erősebb román állam megalapítása s Németországgal való kapcsolata teheti ártalmatlanná. Magyarország (Horvátország, Szlavónia és Erdély nélkül) túlnyomóan magyar népességgel, sokkal boldogabb és erősebb lenne. A románok annál kevésbé akarják kiirtani a magyarokat s annál kevésbé kívánják eltemetni szabadságukat, mert csakis a velük való nemzetközi szövetségtől remélhetnek menekülést a panslavismus áradata ellen.⁹ De ha így egyesek Dáko-Románia megalapítását épen

Magyarország önállóságának és szabadságának érdekében ajánlgatták, az egész románság lelkesedését az osztrák katonaság Erdélyben is ép úgy kiaknázza, mint Horvátországban és Dél-Magyarországban a horvátokét és szerbekét.

Jellacsics szerepére itt Urbán Károly, a naszódi második oláh ezred alezredese vállalkozott. Már szeptember 14-ikén kereken kijelentette a szomszédos törvényhatóságoknak, hogy tekintettel a románoknak lázadásig ingerelt ellenszenvére, a románokat nem a magyar, hanem az osztrák hadseregbe fogja besorozni; s a jelentkezőket azonnal föl is esketvén a császár hűségére, kivette őket minden magyar hatóság alól.¹⁰ Hasonlót tett Riebel József őrnagy Hátszeg vidékén, az I. oláh ezred területén. Október 10-ikén a román nemzeti bizottság már egyenesen felszólította a magyarokat és székelyeket, hogy tegyék le a fegyvert, mert a románok élet-halálharcra szánták el magukat. Ugyanaznap a honvédelmi bizottság a magyar nemzet karjának büntető hatalmával fenyegette a románokat, ha rögtön vissza nem térnek a törvények iránt való engedelmességre.

A székelyek, kiket Batthyány miniszterelnök június 28-ikán és a szerbek ellen küzdő Kiss Ernő augusztus 17-ikén hiában buzdított az anyaország magyarjainak megsegítésére, szeptember 17-ikén Háromszéken, az alcsernátoni gyűlésen kimondták végre, hogy életüket és vérüket áldozzák a szabadságért. Sepszi-Szent-Györgyön, Kézdi-Vásárhelyen azonnal megkezdtek a lándsák kovácsolását s Háromszéken mindenütt a hadi gyakorlatokat. Az erdélyi főurak egy része szép példáját szolgáltatta áldozatra való készségének. Gróf Rhédey Ádám egy mázsza ezüstöt adott, báró Kemény Pál minden ezüstjét, Haller Ferencz minden gabonáját odaadta a hazának, ez utóbbi maguknak a székelyeknek.¹¹ De általánossá csak akkor lett a mozgalom, midőn – Kolozsvárnak október 5-ikén kelt segélykérése után – Berzenczey László kormánybiztos nagy erélylyel látott a toborzáshoz. Erre a célra a kormánytól mindössze 150,000 forintot kapott s rövid időn mégis 1800 lovast állíthatott ki; a mi csak úgy történhetett, hogy 1200-an el sem vették a foglalt.¹² Most Vay akarata ellen is kihirdette a székelyek nemzeti gyűlését Agyagfalvára Udvarhelyszékbe. A székelyek – mintegy 40,000-en – fegyveresen jelentek meg. Elnökké választván gróf Mikó Imrét, hűséget esküdtek a király és az alkotmány iránt. Hasonlóra szólították fel a szászokat és románokat, de Berzenczey szavain fölleselkedve, kimondták, hogy erőszakra erőszakkal felelnek. Azután Sombory Sándor huszárezredest fővezérré választván, mindjárt nemzeti honvédsereggé alakultak át s megtagadták a magyar kormányval meghasonlott főhadparancsnokság iránt való engedelmséget.¹³

Maga az idáig óvatos és a magyar kormányval szemben udvarias Puchner ugyanis október 13-ikán a cs. és kir. katonaságot csupán saját parancsainak teljesítésére kötelezte és Szeben vidékére rendelte; 16-ikán a szebeni román nemzeti bizottságot törvényesnek ösmerte el, 18-ikán pedig, midőn még csak 11,410 katonája volt, közhirrre tette, hogy mivel a nádor eltávozott, a ministerium lemondott, a honvédelmi bizottság pedig nem törvényes kormány, Erdélynek egyedül törvényes politikai és hadi kormányát mint főparancsnok ő maga veszi kezeibe s mindenkit hűségre és engedelmségre int; a miért másnap a szebeni szászok és románok fáklyás menettel tisztelték meg. Báró Vay viszont október 21-ikén és 23-ikán most már maga is árulással és csalással vádolván Puchnert, ki nyíltan a kormányval egyetértésben járt el, alattomban pedig előkészítette a polgárháborút, mindenkit eltiltott a neki való engedelmségtől, népfölkelést hirdetett és kijelentette, hogy a kormányt tovább viszi.

Mihály vajda, Basta és Báthory Zsigmond ismét együvé került tehát s mint harmadfélszázada, az erdélyi ember megint válogathatott benne, melyikhez csatlakozzék? Alecsandri Vazul Desceptarea Românija az erdélyi oláhokat is buzdította a hazáért meghalni, „pentru patria sa more” s ezóta éneklük máig is minden hazai oláh tüntetésnél Muresiamu ébresztőjét: „Destèptăte Române! din somnul cel de morte”:

„Ébredj román, ébredj föl halotti álmaidból,
A melybe sülyesztének a barbár zsarnokok!
Most, vagy soha! Teremtsd meg jövőd sorsod újból,
Melynek nyers ellenséged is meghajolni fog!”¹⁴

A mozgalomnak azonban csak a főpapok csatlakozásával lett igazi ereje. Siaguna, ki október 8-ikán még rosszalta a román nemzeti bizottság terveit, most a Jellacsics szerepét játszó Urbán mellett Erdély Rajacsicsa lett. Október 19-ikén ő a katonai, Lemény 21-ikén a magyar kormány iránt való engedelmességre intette hiveit. Ezt tette október 25-ikén Vay is, most már nem a királynak, hanem a kormánynak biztosa. Viszont november 1-én a román nemzeti bizottság – vadembereknek nevezve Kossuth „terrorista” párthiveit – a néphez intézett hosszú s nem közönséges erővel fogalmazott kiáltványában kijelentette, hogy „a történelem, mely a világot igazságosan ítéli meg, s mely az okozatot nem választja el az októl, ennek a pártnak lelkét fogja terhelni a falvak és városok elpusztításával, a barbár öldöklésekkel, a gyermekek fölnyársalásával, az asszonyok meggyalázásával, az ország lakosainak megrontásával s mindazzal, amit a magyarok és székelyek elkövetnek s a mivel a felizgatott s tőlük tanult románok erre felelnek.” „Ők gyújtották meg a tüzet; s ki vádolhatja mosta románokat, hogy ég a ház, melyet a magyar meggyújtott s kinek a vétke lesz, ha a magyar is odaég? Ők szakították fel a csatornákat, ők idézték le a boszuló ég záporát. Kinek a vétke, ha ők is belefuladnak?”

A románok, szerinte, egy magyart sem öltek meg, míg Vay föl nem akasztatta Betraneanu Sándort, míg ki nem fosztották Új-Zsukot, el nem, pusztították Vajda-Kamarást. Betraneanu, Simunics és Papp Sándor tribunokat lázadásuk miatt Vay valóban már október 12-ikén kivégeztette, mire az oláhok másnap Balázsfalva vidékén öt, 15-ikén pedig Kis-Enyeden 141 magyart vágtak le s máshol is dúltak, kegyetlenkedtek. Október második felében az erdélyi lapok gyilkosságok, rablások, gyűjtogatások hireivel voltak tele. Azok a lázadók, kik az anyát gyermekei szemeláttára nyúzták, hiában mutattak az utak szélén fölállított akasztófákra, mint a magyar testvériség emlékeire; az elnyomott nemzetek föltámadásának első esztendejét pedig – abban a november elsején kiadott kiáltványban – talán még sem kellett volna a zalatnai méészárláson kezdeni; mert az elnyomott nemzetek föltámadásában mindig van valami méltóságos, de nincs emberi tekintet, mi menthetné az ártatlan asszonyok és gyermekek legyilkolását, a védteleneken elkövetett vérengzéseket.

Október 23-ikán Zalatnát és Abrudbányát a lázadók felszólították fegyverük lerakására s a nemzeti zászló helyett a császári lobogó kitűzésére. Másnap Abrudbánya teljesítette Jancu kívánságát s azontúl félesztendeig a románok védelme alatt élt; a zalatnaiak is alkudozni kezdtek Dobra prefekttel; midőn azonban a fegyelmezetlen lázadók egy része rabláshoz fogott, Nemegyei János bányatanácsos a nemzetőrséggel ellenállt, mire Moga József tribun serege minden oldalról reá rohant s az égő városból kiszorította.¹⁵ Délkeleten Petrosány és Galacz közt a lázadóknak egy másik csapata zárta el az útjokat, mire a magyarok letették fegyverüket oly kikötéssel, hogy bántatlanul kísérik őket Gyulafehérvárra. A fenesi hidon túl szabadban töltvén a hideg éjszakát, a menekülőket az oláhok reggel körülfogták s adott jelre ölni, vágni kezdtek, úgy, hogy ezerből csak 360-an maradtak életben.¹⁶ A csapat azután az égő Zalatnát teljesen kirabolta. Sárdon (Alsófejérben) viszont mély kútba hányták s nagy kövekkel nyomtatták le a meggyilkoltakat. Nagy-Enyedet hasonló sorstól ekkor csak Csutak Kálmán főhadnagy mentette meg, ki két század honvéddel és két század Mátyás-huszárral október 25-ikén Muzsinánál szétverte Prob Prodánunnak, Jancu alprefektjének 6000 főből álló csapatát, 28-ikán pedig Bánffy János őrnagy ugrasztotta szét Axente Szevérenek krakkai táborát, mely Tövisnél másodszor is vereséget szenvedett.¹⁷ Hunyadban Algyógy és Bokaj látta a legnagyobb pusztulást. Zarándban október 20-ikán kezdett mozgolódni az oláhság; 21-ikén a magyar urak már Arad felé menekültek, 22-ikén pedig a megye székhelye, Körösbánya, meghódolt Kosztán Makra lázadó hadának. A Körösbányáról haza utasított Brády-családot útközben megtámadták s tizenhárom tagját hat hozzátartozóval együtt 25-ikén lándsákkal, fejszékkel, vaskapáccsal meggyilkolták.¹⁸

Erdély keleti részén az agyagfalvi gyűlésből Sombory huszárezredes fővezérlete alatt Marosvásárhely védelmére sietett székelyek viszont Radnótnál gróf Lázár Dénes alatt vertek szét egy román csapatot s Urbánt a szentiváni, radnótfáji és szászrégeni csatározások után Beszterczére szorították vissza; de nem tudták megakadályozni Gedeon altábornagyot, hogy 2000 rendes katonából, 6000 román s 700 szász lázadóból álló s két üteg ágyúval ellátott

seregével november 5-ikén be ne vonuljon Maros-Vásárhelyre. A székelyek elkedvetlenedve oszlottak haza és Háromszéket kivéve rendre hódoltak az osztrákoknak, kiknek ügyét most Gedeon báró, Wardener és Urbán egyesült serege támogatta, mialatt a románokat katonailag maga a szebeni főhadparancsnokság szervezte s 15 legióra osztva, Ausztria XXXIII. hadtestének nyilváníttotta. Így, legalább papíron, 195,000 főre emelte az erdélyi román haderőt.

A román bizottság annyi embert nem tudott ugyan talpra állítani, de önkényesen 15-ről 22-re növelte a prefecturák számát. Egy prefecturában 100, egy tribunatusban 10 falú, a 22 prefecturában tehát 2200 falú volt s így magában foglalta az egész Erdélyt, hol 2266-ra rugott az önálló községek száma. Minden prefectura egy 13,000 (a második felosztás szerint csak 8–9000) főnyi legiót volt köteles a tribunok, vicetribunok, centuriók, vicecenturiók, decuriók és vicedecuriók alatt harczba küldeni. Október 25-ikén a főhadparancsnokság minden fölkelőnek 8 krajczár napizsoldot ígért ugyan, de a sereg jobbadán harácsolásból (néha valóságos rablásból) tartotta fenn magát. A román polgári és katonai igazgatás tényleg egybeolvadt, midőn október 30-ika és november 29-ike közt Fogaras vidéke s Hunyad-, Zaránd-, Küküllő- és Alsófehérmegyék a főhadparancsnokság jóváhagyásával román közigazgatást nyertek. A magyar kormány mind szűkebb térre szorúlt. Kalotaszeg vidéke a bihari nemzetőrökkel erősödve, védte magát, de Losenau alezredes Nagy-Enyedet november 8-ikán, Felvinczet 200 székely megölésével november 13-ikán, Wardener és Urbán Dézst november 10-ikén és Szamosújvárt az ott nyert diadal után november 13-ikán, s Gratze Tordát november 14-ikén megszállotta. Ezzel egyidőben V. Ferdinánd (november 14-ikén) Erdélyben visszaállította a guberniumot s elnökévé gróf Mikó Imrét nevezvén ki, őt Windisch-Grätz császári fővezér s a szebeni főhadparancsnokság rendeleteinek végrehajtására s a nemzetőrök lefegyverzésére utasította. November 16-ikán Makray László és báró Bánffy János Szamosfalva és Kolozsvár közt visszanyomták ugyan Urbán hadait; mivel azonban a császáriak és a lázadók már minden oldalról Kolozsvár felé nyomultak, 17-én báró Baldacci ezredes és Vay kormánybiztos erélytelensége következtében Kolozsvár is meghódolt Urbánnak s lefizette a Puchnertől reá kivetett 200,000 forint sarcot, a csekély magyar sereg pedig november 25-ikén már Csucsáig húzódott vissza. November 21-ikén Katona Miklós őrnagy megszállta ugyan Dézst, hol azután a szatmári és szabolcsi nemzetőrökkel erősödött, 27-ikén azonban mégis megfutott Urbán közeledő serege elől,¹⁹ mire 30-ikán Nagybánya is behódolt.

Így tehát, az egy Háromszéket kivéve, Erdély teljesen az osztrákok és a lázadók hatalmába jutott és csak bihari területen, a csucsai szorosnál őrködött felette egy maroknyi magyar had. A magyar urak jobbadán elmenekültek s Erdély, mely a fejedelmek korában Magyarország szabadságának legfőbb erőssége volt, készültsége s lanyhasága következtében most egészen elveszítettnek látszott a szabadság ügyére nézve. Gróf Mikó, az új kormányzó, Olmützbe sietett, hogy megmentse, a mi még megmenthető, a kormányt pedig, mint a főhadparancsnokság végrehajtója, a gubernium folytatván, már november 25-ikén elrendelte az általános lefegyverzést. Ezt báró Heydte dragonyos-kapitány, szász és román csapataiban bizva, még a hónap elején magától is keresztülvitte Udvarhelyszékben melyet november 16-ikán a hadikormányt elismerő széktisztek elfogadására kényszerített.²⁰ Dorschner is behódoltatta Csíkot.

Ellenben „Háromszék a magyar élet-halál harczának legfontosabb perczeiben – egy egykorú államférfiú nyilatkozata szerint²¹ – oly férfias szilárdsággal küzdött meg a vészteljes kísérletekkel, oly állhatatos férfiassággal mutató fel az egyesült haza iránti szeretetének csálthatatlan jeleit, hogy a magyar történetnek Háromszék legközelebbi időszaka mindörökké fénylapjait képezendi.”²²

Háromszék már november 12-ikén kijelentette, hegy védeni fogja magát, a főhadparancsnokság ellenben 16-ikán föltétlen hódolatot kívánt tőle. Gedeon altábornagy negyednap múlva Brassóban állt, Heydte százados a Hargitta nyugati oldaláról fenyegette a széket, Strava oláh határőrségi kapitány pedig a bodzai szoros felől meg is kísérlette a betörést. 23-ikán a székgyűlésen Nagy Ferencz, Berde Mózsza és Dobay Károly a meghódolást ajánlották s nem vették komolyan Gábor Áron kiszolgált káplárnak azt a biztatását, hogy lesz ágyújok, öntik

is már a fülei gyárban. A nép megnyugtatóására azonban kijelentették, hogy majd a 28-iki székgyűlésen határoznak, meghódolnak-e vagy sem? Háromszék maroknyi népe készült s az alig 30 négyzet myriaméternyi területet valóságos fegyvergyárrá alakította át. A főműhelyt Kézdi-Vásárhelyen rendezték be. Szacsvey András és fia János az őrnagy lakásán puskaport és naponkint egy mázsa salétromot gyártottak; Gabriányi József gyógyszerész Jancsó Józseffel s Bene József asztalossal gyutacsokat és lövőkupakokat készítettek.²³ Gábor Áron, saját tervei szerint és Thuróczy Mózes segítségével Hermányban, utóbb Kézdi-Vásárhelyen, Szentkereszten, Seps-Szent-Györgyön kezdte meg az ágyúgyártást; csakhamar hét, azután pedig 1849 június 20-áig még 63 (többnyire hatfontos) bronz-, réz- és vaságyút öntetett, a mihez a székelyek anyagul 313 harangot hordtak össze; az asszonyok odaadták minden réz- és czintányérait. Még a gyermekek játéka is golyóöntésből állt.²⁴ A legszebb jelenetek közé tartozik ez az egész világ történetében.

November 28-ikára, a székülés napjára, a széknek mindössze is csak 80,000 főnyi népességéből 12,000 háromszéki székely – minden hatodik, hetedik ember, csupán a Jancsók közül 54 vitéz²⁵ – zsoldárok, énekek zengése mellett vonult be Seps-Szent-Györgybe s Gábor Áron hat ágyúja robogott utánuk. Még az este darabokra vagdalták Balázs Manót, a XII. zászlóalj őrnagyát, ki alkudozni mert Heydtevel, az ellenséggel. „Van ágyú, van puska – mondta Gábor Áron az ülésen – még csak egy koppintás hiányzik az ágyú mozdonyán. Pénzre nincs szükség, mindenki lássa el magát élelemmel.” Másnap, 29-ikén, Heydte 4000 embere ellen Hidvég és Árapataka közt eldőrdült a székelyek első ágyúja; a kik hozzáfértek, először összecsókolták ezt az ágyút, a mestert, a ki készítette, elsütötte s azután szuronysegezve üzték vissza az ellenséget. Heydte december 2-ikán Köpecznél, 9-ikén pedig Felső-Rákosnál ismételte ugyan támadását, december 13-ikán azonban Gál Sándor ezredes teljesen kiverte a Rikán. Puchnernek Schurter tábornokot is Brassó vidékére kellett rendelnie, hogy a háromszékiek, kik Dobay és Sombory ezredesek s Nagy Imre alezredes alatt Földvár, Szent-Péter és Hermány közt már a szászok földén táboroztak, valamiképp támadólag ne lépjenek föl.

Erdély, a kisebbik haza, elveszettnek látszott; de a becsület meg volt mentve.

-
253. * Erről a kérdésről I. Eötvös, Ueber die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich. Pest, 1850. (Szerzőjével csak az 1851. évi második kiadáson).
254. * A román comité 1896 február 6-iki manifestuma.
255. * A bizottság eredeti okiratai a kolozsvári levéltárban.
256. * Életrajza Popeától és Slavicitól: Memorialul Archiepiscopului si Metropolitului Andreiu baron de Siaguna. (Szeben, 1889.) Két kötet.
257. * Teutsch szerint (Hundert Jahre sächsischer Kämpfe, 186. l.) a szászok.
258. * A szászok felfogására nézve nagyon jellemző Czekelius K. Lajos röpirata: Ungarns und Siebenbürgens Stellung zur Gesamt-Monarchie. (Bécs, 1848.)
259. * Ezt hozta föl példaképpen Madarász László, midőn a ház 1849 február 8-ikán a távollevő képviselőkrol tanácskozott.
260. * A román-szász nemzeti bizottság román-német jegyzőkönyveinek magyar kivonata kéziratban az aradi szabadságharc-múzeumban, Csányi-levéltár, 4645. sz.
261. * Ghica, Amintiri din pribegie, 120–145. és Jancsó, Szabadságharcunk, 117–121.
262. * Gr. Bánffy Dénes, A hivatalosan szervezett oláh fölkelés: Budapesti Szemle, LIX. 367–71.
263. * Csányi-ltár az aradi szabadságharc-múzeumban, 4782. sz.
264. * Tört. Lapok, II. 1273–6.
265. * Néhány újabb részlet Biró Sándor naplójában, Tört. Lapok,* 1896. Nagy S., Háromszék önvédelmi harca, 28–37. Bánffy emlékiratai, id. h. 373–4. Az október 17-iki gyűlés jegyzőkönyve kéziratban az aradi szabadságharc-múzeumban, Csányi-lt., 4776. sz.
266. * A román forradalmi dalok közül többet I. Popu Reteganul Inimiórájában. (Szeben, 1885.).
267. * Jancu a magyarokat okozza a „szerencsétlenség”-ért. L. Jancu, Axente és Bálint Emlékiratait Moldovánál: A románság, LI, 426–557. Ezzel szemben I. báró Kemény István Feketekönyvét: Tört. Lapok, 697–9., 705–7. Hazánk, I. 321–336., IV. 611–614. és Thim közleményét a Hazánkban, V. 390–1. Puchner egy magánlevélben (Gelich, id. m. I. 396.) már október 26-ikán írta, hogy a szörnyettek hírei kétségbeesztik, s hogy a zalatnai szomorú eseményeknél nagyobb a történelem még a tatárjárás idejéből sem mutathat fel. Ugyanaznap Erdély lakosait kiáltványban tiltotta el a gyilkolástól, gyujtogatástól és rablástól.

268. * Axente: „Ki dúlta föl Enyedet?” című közleményében (1890.) azt állítja, hogy megmentette volna Lukács Béla későbbi pénzügyminister családját. Ezzel szemben l. ennek 1890 szeptember 18-ikán tett nyilatkozatát (Erdélyi Híradó, 1890. 216. sz.), mely szerint apját, anyját, öt testvérét gyilkolták meg Preszakánál; 130 sebesültet nagynehezen Ursu János, metesdi g.-kel. pap mentett meg. Hogy más alkalommal Axente megmentette volna Pogány György sógorát és hugát s a Splényieket, erre vonatkozólag l. Pogány György főispán s b. Splényi nyilatkozatait, u. ott, 217. sz.
269. * Jancu szerint (id. h. 433.) a románok győztek.
270. * Ez eset leírása: Protocollum domus residentiae Körösbányensis, (kézirat), 8–14. l. (Ismertettem az Alföldben, 1890. 296. sz.) Baternay, A zarándvármegyei oláh lázadás: Tört. Lapok, III. 516. stb. A Bárdy-családról l. Jókai elbeszélését is.
271. * Történeti Lapok, 1893. 221.
272. * Csányi László szerint (1849 február 15. – Lásd Csányi leveleit az aradi múzeumban, 204. sz.) Udvarhelyszék ezzel oly hazafiatlan magaviseletet tanúsított, melylyel örökre meggyalázta magát. „A szabad székelynek az oláh csorda nevez tiszteket! Gyalázat, melyet soha semmi le nem mos Udvarhelyszék népéről! A nép oly hatalmas, hogy holmi Heydte-féle emberek neki nem parancsolhatnak, ha engedelmeskedni nem akar.” A bűnösöket eléri a bosszuló igazság karja s „emlékek elvesz életökkel; de Udvarhelyszéke népén a gyalázat a magyar szabadság háborújának történetében századokra fog följegyezve állani; gyermekeitek s unokáitok fogják átkozni apáikat a gyalázatért, mely örökségként fog maradni rájuk s melytől nem szabadúlhatnak meg.”
273. * Csányi 1849 márczius 13-án kelt 532. számú levele ugyanott.
274. * Nagy Sándor, Háromszék önvédelmi harcza 1849-ben. (1897. 8r. 284 lap.) Ez a munka a hozzátcsatolt 108 oklevéllel Háromszék hőskora történetének főforrása.
275. * Bene két hónap alatt egymaga 91,106 gyutacsot, a sepsi-szentgyörgyi nő-közönség 111,560 töltényt gyártott.
276. * Z. Bodola Lajos, A székely ágyúk története, Tört. Lapok, 1895. 136–8. és Szabó Sámuel, A székelyföldi ágyúműhely, u. ott, 1893. 2–4. Jakab Elek, Szabadságharcunk, 500–523. l. Szerinte összesen 93 vas- és rézágyú készült.
277. * Tört. Lapok, 1896. 93. 104.

III. FEJEZET.

A trónváltozás.

Készülődések Windisch-Grätz fogadására. A délvidéki harctér. Damjanics strázsai győzelme. Rózsa Sándor szegénylegényei. A szerbek békés hajlamai. Rajacsics kétszinű politikája. Windisch-Grätz támadó hadjáratának szervezése. Kiáltványa az ország lakosaihoz. A feldunai hadsereg válasza. A képviselőház november 29-iki kiáltványa. Nyilatkozat Európa népeihez. V. Ferdinánd lemondása a trónról. I. Ferencz József trónralépte. Kiáltványa. A magyar országgyűlés tiltakozása a trónváltozás ellen. V. Ferdinánd és Ferencz Károly lemondásának közjogi momentumai. A két lemondás formai hiányainak utólagos pótlása. Új eskümint a katonaság számára. A korona megvizsgáltatása. A feldunai hadsereg nyilatkozata a trónváltozásról

Windisch-Grätz támadását a magyar kormány csak tavaszra várta ugyan, november elejétől fogva azonban már komolyan készülődött fogadására. Erdély lázadása mindenesetre lekötötte erejének egy részét, de a szerbek és horvátok novemberben elég csendesen maradtak. Nem látszott lehetetlennek, hogy kibékülnek a magyar kormányval, mely hajlandó volt minden tehető engedményre, csak hogy a délvidékről is az osztrákok ellen küldhesse hadait, melyek most csak portyáztak. Nagyobb csatát csupán Damjanics János vívott Strázsa (Lagerdorf) alatt, hol november 9-ikén 673 szerb esett el és pedig nem egy olyan, kit a Fáy Gyula miatt nekibúsult vörös sipkások a megadás után vágtak le. Erre a csataterre küldte a kormány Rózsa Sándort is, ki korábbi rablásaiért kegyelmet várhatott, ha hősnek bizonyul. Szegénylegényekből összeválogatott csapatával azonban nagy rablásokat, gyilkosságokat és kegyetlenkedéseket követett el, különösen november 15-ikén, midőn Asbóth Lajosnak, a bányakerület parancsnokának megbízásából Ezeres oláh falút verte föl. Ez alkalommal a görög-keleti templomot is meggyalázta, embereit egyházi ruhákba bújtatta s a misemondó ruhákba öltöztetett papot kikergettette a falúból. Ezért a kormány csapatostul elbocsátotta őt, sőt Asbóth is kénytelen volt a bányák védelmét Bobics kapitánynak átengedni. Nem is lett volna tanácsos a nemzetiségi gyűlöletet még vallásos üldözésekkel is erősíteni, midőn Rajacsics – kinek példáját, de nemesebb irányban, maga a magyar kormány ajánlotta a magyar főpapok figyelmébe – novemberben, keresztrel a kezében, ismét bejárta a falvakat, hogy a vallás és szabadság védelmére buzdítsa hiteit. A szerbek azonban szívesen elkerülték volna egy téli hadjárat kellemetlenségeit, főleg mióta sejtették, hogy mint forradalmiak, orosz segítségre nem igen számíthatnak. Knityánin maga sem volt ellensége a békének, Suplikác pedig oda ment, a hová állították s a politikával keveset törődött. Knityánin november 18-ikán barátságosan fogadta Beöthy Ödön kormánybiztos küldöttét, Hankovics György kapitányt, Rajacsics azonban (november 20-ikán) egyáltalán nem akart alkudozni mindaddig, míg az ellene tett intézkedéseket vissza nem vonják s őt érseki méltóságába vissza nem helyezik; mire nézve különben Beöthy és Blagoevics altábornagy azonnal megnyugtatta.

Rajacsicsnak azonban ekkor már kezében volt V. Ferdinánd kézírata, mely elvárta hűségétől, hogy nemcsak nem érintkezik a pártütőkkel, hanem hogy mindenkép gyámolítja is Windisch-Grätzet a rend helyreállításában, de minden szükségtelen elnyomás, bántalom és kegyetlenkedés nélkül. A patriarcha tehát, kit 16-ikán Windisch-Grätz is figyelmeztetett, hogy Kossuth „jelenlegi szorultságában” ajánlatokat fog neki tenni,¹ ezeket a pontokat most azzal utasította vissza, hogy nemzeti létük biztosítását a szerbek a császártól várják s hogy nem alkudozik akkor, mikor a győztes Windisch-Grätz százezer emberrel közeledik Pest felé a forradalom hydrája fejének letaposására. Mindamellett figyelmeztette az udvart, hogy, ha Bécsben tovább is halogatják a szerbek kérésének a teljesítését, a közkivátnak engedve kénytelen lesz kibékülni a magyarokkal, kik ekkor, velük szövetségben, minden erejüket a császáriak ellen fordítják. A magyar-szerb béke esetében pedig Jellacsics seregének görög-keleti többsége sem harcolna tovább.

Azonban Windisch-Grätz november 12-ikén épen ezt a napot, 26-ikát tűzte ki a magyar szolgálatban álló császári hadaknak is, hogy büntetés nélkül visszatérhessenek a császári zászlók

alá; s azt hitte, ereje ekként nevezetesen növekedik. November 6-ikán a király különben is értesítette az egész országot, hogy Windisch-Grätzet küldi a pártütő és hazaáruló Kossuth és hivei „szemtelen” lázadásának leverésére, másnap pedig felszólította a földművesnépet, melyet biztosított a robot és tized alól való fölmentésről, csatlakozzék a császári királyi hadsereghez és segítse ezt a rend helyreállításában. November 13-ikán Windisch-Grätz is a király iránt való hűségre intette az egész lakosságot. Harmadnap mulva (november 15-ikén) Kremsierben (Kromeřiz), Morvaország egyik városkájában, az olmützi érsek nyaralójában folytatta üléseit a bécsi Reichstag s nem lehetett kételkedni, hogy most már egészen keze ügyébe esvén az udvari reactionak, ennek terveihez hajlandó lesz megadni az alkotmányos keretet, a november 21-ikén kinevezett Schwarzenberg-ministerium pedig (Stadion, Bach, Bruck stb.) sietni fog a végrehajtással, természetesen az „összes monarchia” szellemében.

Mindezekre először is a feldunai magyar királyi hadsereg nevében (november 26-ikán) Csányi fő kormánybiztos és Görgei tábornok válaszolt. Igaz ügynek tartván Magyarország esküvel szentesített alkotmánya védelmét, az alkotmányt minden megtámadás ellett öntudattal védni ígérték. Nincs ugyan párja a történelemben oly esküszegő árulásnak, de a nemzet még mindig páratlan lovagiassággal tiszteli királyát s óhajtja a fejedelem s a nemzet közt való alkotmányos viszony helyreállítását. Mivel azonban a reactio ármányai a nemzet és király közt lehetetlenné tett minden törvényes érintkezést, a hadsereg a nemzet képviselőiben ismeri föl azt a hatalmat, mely törvényesen egyedül intézkedhetik Magyarország ügyei fölött; tökéletesen jogszerű kormánynak tekinti tehát e hatalom kifolyását, a honvédelmi bizottságot, melynek parancsait továbbra is teljesíteni fogja s a felelősségben ezzel együtt részt követel magának.

A királyi hadsereg tehát a leghatározottabban nyilatkozott a parlament mellett; s ezzel az udvar szemében egyúttal a katonai lázadást proclamálta, mert a magyar sereg magvát a császári királyi ezredek tették. Maga a parlament november 29-ikén szólt a magyarokhoz, németekhez, tótokhoz, oláhokhoz, rácokhoz, horvátokhoz „az elárult közös haza nevében, melyet a királyt környező cselszövők gonosz hálóval körülkerítettek.” Különösen arra figyelmeztette a népet, hogy a nép szabadsága nem királyi ajándék; „ha van áldozat a szabadságban, a volt nemesség részén van, a királyén semmi.” Összefoglalta, márczius óta az udvar mennyi hitszegést követett el; mint bűjtogatta a nemzetiségeket a magyar nemzet ellen, melyet kiáltványaiban mégis lázadónak, a háború kezdőjének nevez. Az olmützi kéziratokat semmiseknek nyilvánítva, felhívja a népet, segítse az országgyűlést a hon megmentésében tántorithatatlan hazaszeretettel. Windisch-Grätzet s mindazokat, kik a hazát s ennek szabadságát, függetlenségét, önállását megtámadnák, ellenségeknek nyilvánította.

December 4-ikén az országgyűlés nyilatkozatot intézett Európa népeihez is.² Böven elmondván a forradalom okait s a küzdelem eddigi történetét, figyelmeztette a népeket, hogy a Magyarország ellen kezdett harcz az absolutismus harcza a népszabadság ellen, a reactio harcza az 1848-iki európai eszmék ellen; hogy tehát ők sem nézhetik közönyösen a magyarok veszedelmét s azt, hogy a katonai zsarnokság Ausztriát miként sodorja vissza az absolutismus ösvényére. Ha Európa megtagadja tőlük rokonszenvét és közbenjárását, a világbékét s az európai államokat veszedelem fenyegeti.

Madarász László aznap már megtette indítványát, hogy a ház semmiseknek és érvényteleneknek nyilvánítsa az ellenjegyzés nélkül kiadott olmützi rendeleteket, alaptalan rágalmaknak a bennük foglalt vádatokat. A ház ezt december 5-ikén meg is tette s egyúttal honárulóknak mondotta mindazokat, kik e rendeleteket bujtogatás végett terjesztik.

V. Ferdinánd azonban, ki Madarász szerint ezekkel az iratokkal a pusztá önkény és zsarnokság terére lépett, ekkor már nem volt Ausztria császára s többé Magyarországon sem uralkodott.

A király, ki az első francia forradalom idejében (1793 április 19-ikén) született s a második (júliusi) forradalom idejében nyerte el Magyarország koronáját, a harmadik (februári) forradalom hatása következtében, nem minden ellenzés nélkül, csakugyan levetette biborát s

hatalmából még annyit sem tartott meg, mint Rudolf király a Habsburgok első nagy palotaforradalma után.

December 2-ikán Olmütz „királyi fővárosa” érseki palotájának koronázó termében, I. Ferdinánd kijelentette, hogy fontos okok következtében a császári koronát leteszi már december 1-én nagykorúnak nyilvánított unokaöcscse, Ferencz József főherczeg javára s ennek részére mind ő, mind Ferencz Károly lemondott a trónhoz való minden jogáról. Az erre vonatkozó okiratokat felolvastatván, azokat azonnal aláírta s aláíratta a többiekkel is,³ kik részben csak most értesültek elhatározásáról.

Ferdinánd – az oklevél szerint – uralkodása 13 esztendejére tiszta öntudattal tekintett vissza; csak akkor töltötte el mély és sajgó fájdalom, midőn birodalma némely részében, névszerint Magyarországon lázadás tört ki. Szeptember 22-ike és november 7-ike közt kiadott leiratainak eredménytelensége arról győzte meg, hogy népei boldogságán szíve óhajta szerint immár nem képes munkálkodni; azért elhatározta, hogy leteszi császári és királyi koronáit; s mivel öcscse, Ferencz Károly is lemondott a *pragmatica sanctio* értelmében őt megillető jogokról, a korona s a vele összekötött minden jog, hatalom és méltóság minden birodalmukban Ferencz József ausztriai főherczegre és magyar királyi herczegre szállt át alkotmányosan, törvényesen, tettelesen és valóságosan. Ferdinánd tehát mindenkit örökre fölmentett a hűség és engedelmesség kötelező ereje alól s minden hatalmát és koronáját átruházta a hűség, engedelmesség és hódolat kötelezettségével együtt unokaöcscsére, törvényes és alkotmányos örökösére, I. Ferencz Józsefre. Elismerését nyilvánította hű alattvalói iránt, kik szándékainak megvalósításában támogatták; s élete fogytáig könyörög, hogy szeretett unokaöcscse és népei szívét, szándékait, akaratát Isten mindig jóra vezérelje, uralkodásának korát Isten előtt kedvessé, benn és künn hatalmassá, virágzóvá és boldoggá tegye.

Ferencz József főherczeg Schwarzenberg herczeg ellenjegyzése mellett birodalma minden népével még aznap tudatta, hogy a lemondások és a *pragmatica sanctio* értelmében I. Ferencz József név alatt trónra lépett.⁴ Elismerve a szabad és korszerű intézkedések szükségét és nagy becsét, bizalommal lép arra a pályára, melynek összes birodalma üdvös átalakításához és megifjításához kell őt vezetnie. „A valódi szabadság, a birodalom minden népének egyenjogosítása és minden állampolgár törvény előtti egyenlősége, valamint a népképviselőknek a törvényhozásban való részvétele alapján, újra felvirúl a haza régi nagyságában, de megifjodott erőben, mint rendíthetetlen épület az idők viharaiiban, mint tágas lakóház különféle nyelvű törzsek számára, melyeket atyáink kormánypálczája századok óta testvéri kötelékben tart együtt.” Homálytalanul őrzi meg koronája fényét, csonkitatlanul a birodalmat; de kész megosztani jogait a nép képviselőivel, remélve, hogy a birodalom minden országát és törzsét egy nagy államtestben egyesítheti.

Minden intézkedést megtett, hogy midőn a birodalom egy részében a polgárháború még most is ég, a törvény iránt való tiszteletet mindenütt helyreállítsa. A nagy alkotmánymű sikerének első feltétele a fölkelés lecsillapítása és a belső béke. Bizalommal számít ebben a részben minden nép képviselőinek okos és őszinte közremunkálására, valamint a mindig hű földmivelők ép észére. A kipróbált, hű és bátor sereg továbbá is tántoríthatlanul védi a hazát és a szabad intézményeket. „Ausztia népei! – fejezte be kiáltványát. – Atyáink trónját komoly időkben foglaljuk el. Nagyok a kötelességek, nagy a felelősség, melyet a gondviselés ránk rótt. Isten oltalma fog kísérni bennünket.”

A magyar országgyűlés december 7-ikén foglalkozott a császári okiratokkal, akkor is csupán a Csányi László főkormánybiztostól a honvédelmi bizottsághoz küldött nyomtatványok alapján. A békére hajlók nevében báró Wesselényi Miklós az előleges tanácskozások alkalmával azt javasolta, kétes végű háborúban ne kockáztassák a nemzet politikai életét, hajoljanak meg a kényszerűség előtt, fogadják el a bemutatott okiratokat, ismerjék el királyul I. Ferencz Józsefet s igyekezzenek kibékülni vele. Kossuth azonban sietett lerontani szavainak hatását. Figyelmeztette a képviselőket, hogy békét most már összes alkotmányos jogaikról lemondva sem nyernének, mert a *reactio* egész nyíltan törekszik minden alkotmányos és nemzeti jog megsemmisítésére. Ha

vesznie kell a nemzetnek, jobb, ha fegyverrel kezében, magát törvényesen védve hal, mint gyáván meghódolva. Indítványára másnap mind a két ház kijelentette, hogy Magyarország soha sem volt az ausztriai birodalom része, hanem független ország, melynek saját alkotmánya van s melyet saját törvényei szerint kell kormányozni. Ezen a függetlenségen és önálláson alapúl az ausztriai háznak Magyarországon a *pragmatica sanctio*-ban meghatározott rend szerint való uralkodása. Az ausztriai császári trón iránt közelebb tett tisztán családi intézkedések tehát a magyar királyi székre a magyar országgyűlés hozzájárulása és előleges beleegyezése nélkül egyáltalán nem vonatkozhatnak. Hogy azonban a magyar alkotmányt és függetlenséget jelenleg annyi felől fenyegető veszedelmek közt a hallgatást a nemzet jogainak sérelmével félre ne magyarázzák, kijelentik, hogy a magyar királyi szék a nemzet előleges beleegyezése nélkül csak a koronás király halálával üresedhetik meg,⁵ ebben az esetben a törvényes örökös a nemzettel koronázási hitlevelet kötni, az ország törvényeire, alkotmányára megesküdni s magát Szent-István koronájával megkoronáztatni köteles. Némi jogot a koronázás előtt is gyakorolhat ugyan, de csak a törvények értelmében és csakis a koronás király halálát követő időkben. Minden más változás egyedül a nemzet akaratát kifejező országgyűlés beleegyezésével történhetik. Ily beleegyezés nélkül a fejedelem életében senkisé sem tulajdoníthat magának királyi jogokat s még kevésbé változtathatja meg az örökösödés rendjét családi magán-egyezkedésekkel, e nélkül maga a fejedelem sem mondhat le a királyi székhez kötött jogairól és gyöngesége esetében csak a nemzetnek van joga intézkedni az ország ideiglenes kormányzatáról. A királyság kétoldalú szerződésen alapúl s így a királyi szék betöltéséről az országgyűlés hire, tudta és beleegyezése nélkül egyoldalúan senki sem intézkedhetik. Mivel az Olmützben december 2-ikán mégis megtörtént, az országgyűlés a nemzet nevében mindenkinek meghagyta, hogy bitorlásnak tekintsenek minden hatalmat, melyet az országgyűlés el nem ismert s hogy hazafiúi szent kötelességüknek ismerjék megóvni és megvédni a hazát minden idegenszerű bitorlástól, avatkozástól és ellenséges megtámadástól, különben a hazaárulás bűnébe esnek.

Ez a határozat voltaképp csak elvi kijelentést tartalmaz, minden személyes él nélkül. Alig bizonyítja valami jobban az országgyűlés nyugodtságát, mint az, hogy vezére, Kossuth, december 12-ikén is a dynastiával való kiegyezés mellett nyilatkozott s hogy a későbbi (1861. és 1867. évi) országgyűlések is a december 7-iki határozat szelleméhez ragaszkodtak.

V. Ferdinánd lemondása palotaforradalom műve volt s a magyar közvélemény sohasem hitte el, hogy Ferdinánd az osztrák császárságról önként s nem ismerte el sohasem, hogy ezzel együtt a magyar koronáról is érvényesen és törvényesen lemondott volna.⁶ V. Ferdinánd erről nem adott ki külön okiratot s lemondásáról Magyarországot külön nem értesítette. Lemondását a magyar közjog szempontjából alaki tekintetben legalább is hiányosnak kellett tekinteni, mert Magyarországot nem lehetett Ausztria gyűjtőneve alatt érteni, nem lévén az az osztrák császárság tartománya; külön koronája, külön alkotmányos önállása volt s a magyar király csak a nemzet tudtával és hozzájárulásával mondhatott volna le a magyar trónról.⁷ Ha senki sem kételkedett is azon, hogy Ferdinánd egyúttal Magyarország trónjáról is valóban lemondott, közjogilag ezt a tényt mégsem lehetett elismerni s törvényes királyának a nemzet 1867-ig a hradisini várpalotába visszavonuló Ferdinándot tekintette.⁸ Innen van, hogy 1861-ben némelyek egyenesen ő vele s nem megnevezett utódával akartak újból érintkezni. Ide járult, hogy ez az utód kiskorú volt s ha V. Ferdinánd őt egy nappal előbb nagykorúsította is, egyoldalú intézkedését az országgyűlés nem volt köteles elfogadni. Az 1485: VII. és 1681: VII. törvénycikk értelmében a kiskorú vagy hanyag király helyettese a nádor s tekintettel az 1848: III. törvénycikkre, ezt illette volna a kormány az új uralkodó nagykorúságáig még abban az esetben is, ha a lemondás a törvényhozás mindakét tényezőjének beleegyezésével történik.⁹

Ehhez képest az országgyűlés mind 1861-ben, mind 1867-ben az elv fenntartása mellett legalább a formai hiányok megszüntetését sürgette. I. Ferencz József, ki akkor 12 és fél esztendő óta már tényleg uralkodott, 1861 április 6-ikán az országgyűlés elé terjesztette a két lemondást, de június 21-ikén kelt leiratában visszautasította az azoknak „állítólagos” alaki hiányai iránt támasztott „ürügyet”, kijelentvén, hogy az „ausztriai császárság és minden alatta egyesült

királyság” neve alatt kétségkívül ott van Magyarország is; trónra lépését ennek népével is tudatta, az „erre vonatkozó új okmány kiállításának szüksége tehát az e részben alkotandó törvénycikk által önként megszűnik”. Erre nem következhetett más, mint az országgyűlés tiltakozása és (augusztus 21-ikén) feloszlata. A koronázási hitlevél tárgyában kiküldött választmány azonban 1867 május 31-ikén magáévá tette az 1861. évi országgyűlés álláspontját, vagyis pótlólag kívánta betérjeszteni a Magyarországhoz külön intézendő lemondási okiratokat, hogy azokat az országgyűlés tárgyalhassa, törvénybe iktathassa s ekképen az ország utólagos hozzájárulását is kifejezze; tiltakozván egyúttal a lemondások általánosságából Magyarország alkotmányos önállásának csorbitására vonható minden következtetés ellen. Az Andrássy-ministerium a maga részéről is elismerte a formahiányokat s ezeknek oly hosszú idő után való pótlása és az 1861. évi országgyűlés határozatának foganatosítása végett törvénybe iktattatni rendelte a lemondások tényét¹⁰ a kívánt óvással s a jövőre nézve azon jognak fenntartásával, hogy a lemondás mindenkor Magyarország külön értesítése mellett és hozzájárulásával történjék. A két ház június 1-jén elfogadta ezt a javaslatot s megalkotta az 1867: III. törvénycíkket „ő császári és apostoli királyi felségének V. Ferdinándnak a trónról és főséges császári királyi főherczeg Ferencz Károlynak a trónöröklésről még 1848. évben történt lemondásaikról”, mely egészben véve igazolta az 1848 december 7-ikén hozott határozat nyugodt és teljesen törvényszerű első részét. Nem lehet tehát mondani, hogy ez a határozat egyáltalán lehetetlenné tette volna az új uralkodóval való kibékülést s nem üres beszéd az országgyűlésnek négy hónap múlva a függetlenségi nyilatkozatban (1849 április 19-ikén) tett az a kijelentése, hogy „ha ezen trónváltásra a magyar nemzet megegyezését törvényes úton kéri s ha az ifjú herczeg a magyar alkotmány fenntartására esküt tenni ajánlkozik, a magyar nemzet nem késett volna őt, mielőtt kezét polgárvérbe mártotta, diplomatikai kötések alapján királyának elfogadni és Szent-István koronájával megkoronázni”.

Mivel erről most szó sem lehetett, a honvédelmi bizottság azonnal új eskümintát alapított meg, mely szerint a katonaság egyszerűen csak az alkotmányra tett hitet. Midőn pedig aggodalom támadt, hogy a korona talán nincs is helyén s vele „valaki” pártkirálylyá koronáztathatja magát, az országgyűlés december 9-ikén tizenkét tagú küldöttséget bízott meg a koronátartó láda megvizsgálásával.¹¹

Pár nap múlva (december 10-ikén) a felsődunai magyar hadsereg nevében Görgei és Csányi kijelentették, hogy királyul csak azt ismerik el, kinek fején ragyog Szent-István koronája, melynek birtokáról az országgyűlés tudta és beleegyezése nélkül senki sem rendelkezhetik; hogy tehát alája vetvén magukat az országgyűlés határozatának, szent kötelességük védeni és oltalmazni Magyarország törvényes függetlenségét és a nemzet alkotmányos jogait.

278. * Hazánk, VI. 557.

279. * A manifestum iránt többen adtak be javaslatot. Goroveé a Pesti Hirlap szerint (1848., 1143. 1.) alapos röpirat, Ágostoné bátor nyilatkozat, Asztalosé szép vezércikk. Gyakorlati eredménye egynek sem igen lehetett; Svájc és Olaszország a múlt évben szintén minden különösebb haszon nélkül árasztotta el nyilatkozataival Európát. „Sokkal jobb volna – a Pesti Hirlap vezércikkírója szerint – ha manifestumok helyett battériákra és szuronyokra gondolnánk.” 1861-ben az országgyűlés már csakugyan eljutott odáig, hogy manifestumokról még beszélni is fölösleges.

280. * Az 1861 április 6-ikán megnyílt országgyűlés elé csak a nagykorúsításról és a két lemondásról szóló száraz jegyzőkönyvet terjesztették. Hitelesítette báró Vay Miklós kancellár 1861 április 1-én. Eredetije a régi országos levéltárban. Lásd Századok, 1897. 697.

281. * A magyar lapok eleinte I. Józsefnek nevezték.

282. * Madarász József a december 7-iki ülésen megjegyezte, hogy megürülhet hűtelenség (a trónról való megfosztás) következtében is.

283. * Gróf Csáky Tivadar a képviselőházban 1861 május 17-ikén.

284. * Az 1861. évi első és második felirat.

285. * Kubinyi Ferencz a képviselőházban 1861 május 16-ikán.

286. * Németh Albert u. ott május 22-ikén; Prónay József június 11-ikén.

287. * De (és ebben van az eltérés) nem magukat a lemondásokat, melyeket, Magyarországhoz intézve, különben is újra kellett volna fogalmazni.

288. * Ürményi Ferencz koronaőr deczember 13-ikán jelentette a felsőháznak, hogy a kilencedik kulcs az udvarnál lévén, a korona ládáját nem lehetett felnyitni; deczember 18-ikán feltörték a ládát s mindent rendben találtak, mit másnap a képviselők házának is bejelentettek.

IV. FEJEZET.

Két dictátor.

Felhívás a fegyverkezésre. A forradalom költészete. A harczyi kedv élesztésének eszközei. Kossuth kiáltványai. A nemzeti haderő. Görgei nyilatkozatai a seregről. A katonai dictatura szüksége. Kossuth a a kormány élén. A honvédelmi bizottmány szervezete. A felelősség kérdése. Az országgyűlés munkássága. A kármentesítési javaslat. A francia forradalom utánzói. Kossuth hallgatólag dictatúrája. Windisch-Grätz küldetése. Az egységes Ausztria eszméje. Windisch-Grätz hadiereje. A magyar forradalmi sereg nagysága. A helyzet a küzdelem előtt

„Ki bírja legyőzni egy nemzet millióit, ha az vállhoz vállat vetve, nem akarja magát legyőzetni?” S Kossuth december 16-ikán guerillaharczra lelkesítette nemzetét. Magyarországnak kevés volt a rendes katonája s a nép nem tódult tulságosan a zászlók alá; csak később jött rá, a nemzet bukása után, mikor már elfogyott a Kossuth Lajos regimentje, hogyha még egyszer izen Kossuth, mindnyájan elmennek. Most még sokan maradtak otthon és foglaló nélkül nem szívesen mozdultak ki a falúból.¹ Népdalok kevesebb számban termettek, mint a kurucz időkben, s inkább az értelmiségnek, a városiaknak szólt a költő buzditása: „A sikra, magyarok! Fegyvert ragadjatok! Hazánkat újra meg kell váltani!”

De Vörösmartyból nem lett Rouget de l'Isle; magyar Marseillaise-e² nem hatott.

December 14-ikén Petőfinek egy csatadalát magában a képviselőházban olvasták fel: „Trombita harsog, dob pereg: kész a csatára a sereg!” Aznap (december 21-ikén) jelent meg az a Pesti Hirlapban, a melyiken Kossuth Hirlapja a Czuczor Gergely Riadóját³ közölte: „Sikolt a harczyi síp: riadj, magyar, riadj!” Röpíveken, lapokban egymást érték a harczyi és a köztársasági dalok; Hiador (Jámbor Pál) egymaga rövid idő alatt három füzetre valót adott ki. A templomokban is felhangzott az ének a „Jertek keresztény lelkek” dallamára:

Isten, ki annyi vész közt megtartád hazánkat,
Jer most is oltalmunkra s vezérelj csatánkat;
Az élet és halálnak sorsát te intézed,
Csak tőled vár szerencsét s áldást magyar néped.
Uram, segits meg!”⁴

Mészáros Lázár, a Schlick ellen küldött új fővezér, Petőfi harczidalának bemutatásakor az országgyűlésen reményét fejezte ki, hogy felülmúlják Pompejust, ki azzal dicsekedett, hogy lába minden dobantására ötvenezer ember áll ki. Csak ne kövessék Pompejust, a ki semmit sem tett.

Az országgyűlés (december 20-ikán) elhatározta, hogy arany táblára iratja a hősök neveit, érdemkereszteket készített a vitézeknek, gyászmiséket mondatt, istentiszteleteket tartat az elesettekért s tölgykoszorúval ékesített a dicsőségesen lobogó zászlót. „Seregeink, vezéreink vitézsége oly hősies, hogy minden csapat leonidási harczra képes.” A magyar népért, a szabadságért olyanok is véreznek, kik (mint Guyon, Pusztelnik) magyarul sem tudnak. E szabadság és az igazság nevében, a haza érdekében és azon hősök iránt való hálából is föl kell a népnek kelnie. Égesse össze mindazt, hová fejüket hajthatnák ellenei.⁵ A harangok hangja, mely idáig áhítatra hívott, ágyukká öntve, a dicsőség mezejére, az ellenséget halálra hívja s fülébe dörghi: „Ne bánts a magyart.”⁶

Nem Vörösmarty vagy Petőfi, hanem a kormány elnöke, Kossuth lett a szabadságharcz Rouget de l'Isleje, a ki versek helyett szónoklatokban, kiáltványokban fokozta a nép szenvedélyeit. Tőle kellett olvasni a hadi tudósításokat, hogy a csüggedők felbátorodjanak.

S a nép kezdett tódulni a zászlók alá. A megyék jobbjára több ujonczot állítottak ki, mint a mennyit kivetettek rájuk.⁷ Az apa nem törte fejét, mint szabadítsa ki fiát a katonasor alól; apa, fiú, néhol talán az unoka is együtt akartak harczolni. Az iskolák többnyire üresen álltak, az egyetemen csak hadi tudományokat adtak elő, az orvosiakból csupán annyit, a mennyi a csatatéren és a tábori kórházakban szükséges. December közepéig közel 100,000 katonája volt az országnak.

Kossuth nyilvános dicséreteitől mennyire különbözők azok az észrevételek, melyeket a feldunai hadsereg vezére, Görgei november elejétől december közepéig ismert 351 levelében tett a hadseregről!⁸

Görgei nem tévesztette szem elől, hogy fiatal hadsereget vezet, melynek legnagyobb része számos tiszttel együtt ujoncz. Tökéletlenségük, szolgálatbeli gyarlóságaiak iránt tehát, a mennyire lehetett, elnézéssel viseltetett, mert túlságos szigorral többet rontott mint használt volna.

A sereg újjáalakításának nehézségeitől nem rettent vissza. „Ha parányi életem belevesz is – vigasztalta magát már november 17-ikén – becsületem örökre fennmaradand, a történelem örökdvén felette.” A veszély nagyságának tényezőit inkább saját feleinek rossz hazafiságban, mint az ellenség túlnyomó számában látta. Pozsony, Nyitra, Trencsén, Mosony és Sopron megyéket, ha nem is a nyílt ellenszenv, legalább a legrútabb semlegesség megannyi melegházának tekintette. A történetre hivatkozott, hogy az akaratban való egység nélkül az enyészet felé siető szervezetek megmentésére gondolni sem lehet. Magyarország kedvéért sem vesz a világ folyása más irányt. Másoknak kell emgitélniök, oly közel áll-e már Magyarország a végveszély széléhez, hogy csak egy erős dictatura keze mentheti meg az elbukástól.

A polgár, ki egy hadsereg vezére lett, így kezdett politizálni vezérségének már második hetében; s viszont a honvédelmi bizottságnak, ennek a magyar Hofkriegsrathnak, elnöke hajlandó volt beavatkozni a hadvezetésbe is, anélkül, hogy a felelősséget viselné. Szeptember óta tényleg Kossuth volt az ország kormányzója; parlamenti mindenhatóságával igazi dictátor, már csak azért is, mert a felelősséget nem kerülte ugyan, de joggal és szigorúan nem is lehetett azt ellene alkalmazni. Ugyanakkor, mikor Windisch-Grätz katonai dictaturát gyakorolt, olyat, mely előtt vetélytársa, Jellasics is engedelmesen meghajolt, Magyarországon szintén katonai dictatura kellett volna; mert deczembertől fogva csak hadi szerencséről lehetett szó, nem a törvényesség kérdéséről, ha ezt az országgyűlés mindvégig hangoztatta is. Görgei nem mondta ki nyíltan, de kétségtelen, hogy katonai dictaturát akart; a mikor először emlegette, Magyarország még nem volt az ő táborában, mint Ausztria a Radetzkyében s a Windisch-Grätzében; de az események csakhamar oda vezették. A főhadnagyokból, kapitányokból lett tábornokok talán még nem váltak be korlátlan hatalmú polgári és katonai vezérekné; de ha már Kossuth, mint a honvédelmi bizottság elnöke s az országgyűlés teljes hatalmú megbízottja, ellenmondás nélkül rendelkezett, mivel Cromwell vagy Napoleon módjára nem mindenkinben egyesülnek a polgár és katona legfényesebb tulajdonságai, legalább elismert fővezért kellett volna kineveznie.

Görgei, a felelőtlenség kérdésének fölvetője, tiltakozott az ellen,⁹ mintha ő maga már Pozsonyban dictátor akart volna lenni. Nem ismerte eléggé az ország szokásait, erkölceit, törvényeit, közigazgatását; őt magát pedig még az ország nem ismerte. Szerencsés izgatónak és népszerű embernek tartotta Kossuthot, de meg volt győződve, hogy szerencsétlen dictátor lenne belőle. Kossuthoz írva, mégis kire gondolhatott másra, midőn dictaturát emlegetett?

Deczemberben az országnak tényleg nem volt felelős kormánya. A képviselőház november 26-ikán elhatározta, hogy a honvédelmi bizottság tagjai ministeri fizetést húzzanak; mit azonban ezek nem fogadtak el, mert nem akarták magukat ministereknek tekinteni, hanem csak egyes kormányzati ágakkal foglalkozó bizottsági tagoknak. A ház tehát deczember 19-ikén a követi dijon felül a ministeri fizetéshez alkalmazott napidíjakat szavazott meg nekik. Így kiviláglott, hogy ez a napidíjas kormány nem valami más név alatt működő ministerium, hanem a törvényhozó testület kifolyása, hogy tehát a ministeri felelősség elvét sem lehet reá alkalmazni. Mint bizottság, a ház rendeletei értelmében intézkedik, anélkül, hogy a kormányzat egyes ágait tagjai közt a ministeri tárczáknak megfelelően osztotta volna szét. A ház, az ország fenyegetett helyzetét tekintve, most nem bocsátkozott sem a felelősség kérdésének bolygatásába, sem a kormányzás tárgyainak osztályzásába, vagy a tagok számának meghatározásába. Ez körülbelül annyit jelentett, hogy a bizottság elnökét dictátornak tekinti. A bizottság, saját lelkiismeretén s a törvényeken kívül, semmi mástól nem függött s tizenkét tagja csak együttvéve érezte magát felelősnek; sőt így sem egészen, mert hívókra talált az a képtelen tanítás, hogy maga az

országgyűlés, a bizottság kiküldője kormányoz. Épen e miatt rebesgették némelyek, hogy a ház a kormányzásba avatkozván, a convent szerepére vágyik. Pedig a tény az volt, hogy október 3-ika s még inkább december 2-ika után a király helyébe a népfőlség elvénél fogva az országgyűlés lépett s a ministerium helyett más alakú kormányt szervezett, mely amannak felelősségét örökölte.¹⁰

Kossuth megnyugodott oly collegiális jellegű kormányban – mely mint az egykori helytanótanács – legfeljebb egy személynek, a hallgatagon kormányzóul elismert elnöknek volt felelős. A rendkívüli időkben mindjobban gyakorolta a biztosok által való rendelkezést is, ekként mind több és több képviselőt téven lekötöztetettjévé;¹¹ s december 14-ikén magát a házat arra kérte, hogy ezekben az átmeneti időkben mindaddig, míg bízik a kormányban, általános határozatokat ne hozzon. Elvi kérdések fejtegetésével most nem lehet vesződni, mert ez meghasonlást okoz, pedig egyesülni kell a haza megmentésének nagy gondolatában. A ház csak az ellenség megverése után rendelkezze a kormánynyal. Akár köztársaságot, akár más egyebet akarnak, a pártok most egyesüljenek, hogy legyőzhessék az átkozott reactiót, mely nyiltan kimondta, hogy eltörli az alkotmányt s az országot a birodalomba olvasztja.¹² Csak két tárggyal foglalkozze az országgyűlés; a kármentesítéssel, s a büntetőtörvénykönyv átnézésével.

December 15-ikén alakult meg a bizottság, hogy javaslatot készítsen a kármentesítés dolgában, melynél nagyobb közgazdasági feladat még nem hárult egy országos bizottságra sem. Rendszeres munkát kellett készítenie, hogy még nagyobb veszedelem ne legyen a hazában. 19-ikén a bizottság már elkészült munkálatával s fedezetül az államjóságokat és a közalapokat jelölte ki. A ház december 23-ikán megkezdte a tárgyalást s folytatta azt egy egész héten át, a hazát fenyegető veszélyek közt nem minden önzés nélkül vitatkozván arról, mennyi kárpótlást kapjanak a birtokosok oly államtól, melyért küzdeni és melyet megmenteni kell.¹³ Mivel ez már egyszerű zsebkérdés lett, melynek megoldásához nyugodtabb idők kellettek, Dedinszky és Deák indítványára a ház december 30-ikán a tárgyalást boldogabb időkre halasztotta.

Ha ezen a héten a ház egyszer-másszor képtelen lett határozatra, az csupán az érdekelt felek taktikájából, az obstructio egyik fogásaképen történt, mert még mindig együtt volt 230–240 képviselő,¹⁴ kétannyi, a mennyi 40–50 év mulva egy-egy kérdésben szavazott. Csonka parlamentről tehát szó sem lehetett s annak határozatait senki sem támadhatta meg a jelenlevők számának csekélysége czimén. A viszonyok követelték, hogy a ház jobbadán csak bizottság gyanánt működjék, mely a kormányt szabadjára hagyja s így a dictatura egy nemét engedje gyakorolni.

Azonban Kossuthból, ki még most is gyönyörködni tudott kanári madara csicsérgésében, a dictatura minden eszközének birtokában sem lett volna igazán terrorista, pedig Windisch-Grätz a rémuralom fejét látta benne. „Ugyan kit bántottunk mi idáig?” – kérdezte utóbb Kossuth.¹⁵ „Igaz, hiba az eredményre nézve, hogy nem tettük.” Hitték a képviselők is, hogy keresztül kell menniök a francia forradalom néhány tünetén, mert hiszen szintén forradalomban élnek; a szabadságra törekvés pedig olyan szent cél, hogy annak elérésében az eszközökben sem mindig szükséges a legnagyobb szigorral válogatni. Volt, aki igazolni tudta Robespierret, mert az a vér, melyet a szabadság érdekében Franciaországban kiontott, bizonyosan felért azzal a vérrel, melyet úgy kíméltek meg, hogy a honárulóknak megkegyelmeztek. A terrorismust nem tartották a szabadság elnyerése eszközének; az idők szelleme is más volt mint a francia forradalomban. Magyarországon sem dictátor, sem conventi biztos nem merné utánózni a lyoni, touloni, nantesi vérfürdőket. Óvtak a rémuralomtól, mely egy vagy más alakban Franciaországban is szolgásra vezetett; s rémuralommal vádolták épen az osztrákokat, kik kihirdették, hogy mint lázitót lövik agyon, kik hatalmukat el nem ismerik. Rémuralmat a tulzóbbak is csak visszatorlásképen, akkor akartak, ha nem volna más mód a haza megmentésére.¹⁶

Kossuth nemcsak rémuralmat nem akart, de sokáig még dictaturát sem. Azért is kívánta együtt tartani az országgyűlést, hogy legyen elismert, legalább a nép előtt elismert hatalom, mely határozatot hoz; mert ha tagjainak csekély száma következtében nem hozna, helyébe szükségképen dictátornak kellene lépnie. Lehet, hogy törvénytelenül, nem hatalomra vágyva

tolná föl magát, hanem kötelessége érzetéből, a nemzet megmentése végett, ha fejével játszanék is. Majd akad, a ki elmondja, hogy „non servavi legem, sed juro, quod servaverim rempublicam”. Ő magában erre nem érzett hajlandóságot; többször ismételte, hogy nem kíván megragadni ilyen törvénytelen hatalmat; de megtörténhetik, a mit Brumaire 18-ika után az ideiglenes consulátus egyik tagja mondott, mikor azt kérdezték tőle, milyen ember az a Napoleon? Azt felelte rá: „Vous avez un maitre!” Akadna valaki, a ki ura akarna lenni a nemzetnek.¹⁷ S vajon az a színeskedés volt-e ez, melylyel Caesar toltá vissza az Antoniustól nyújtott koronát? Vagy a hatalom czimét, Cromwell módjára, valóban nem becsülte többre kalapja tollbokrétájánál? Ehhez talán valóban Cromwellnek kellett volna lennie, katonának s államférfiúnak egyszerre. Amaz nem volt és szigorú bíráló¹⁸ ennek sem tartották. Lelkesedését, szavának hatalmát elégtelennek vélték arra, hogy kivívja és biztosítsa egy nemzet szabadságát. De jobb volt Cromwellnek nem lennie, mint Monkot túrníe. Lelkesedése, szónoklatának ereje, népszerűsége dictatori czim és tulajdonságok nélkül is kezébe adta a szabadságért való küzdelem vezetését.

Az országgyűlésen 1849 tavaszán az ősz Palóczy bátran hivatkozhatott reá, hogy Kossuthot, a mint az események emberévé vált, a képviselőház karolta fel s állította egyező akarattal oda, hová meghitta őt a szabadság istene. S nem volt egyetlen alkalom, egy eset, egy határozat, hogy páratlan bizalommal nem támogatta volna. Mert „felfogván az idő kívánatát, megismerte az idő emberét s tudván, hogy csak egység s egyetértés mentheti meg a hazát, kész volt mindegyik tagja e nagy czélnek egyéni véleményét feláldozni.”¹⁹ Ha dictaturáról egyáltalán szó lehet, Kossuth parlamenti dictaturát gyakorolt.

A „tartomány”-nak azonban bevallott dictátora is volt: Windisch-Grätz Alfonz herceg, az ellenforradalom legöntudatosabb embere. Az új császár teljes hatalommal küldte őt a magyarok leverésére, két nappal azután (december 15), hogy a herceg tudatta a magyarokkal a cs. kir. hadsereg benyomulását. Ugyanekkor az osztrák ministerium a kremsieri parlamentben elég érthetően körvonalazta Windisch-Grätz föladatát. Helyreállítani (jobban mondva megteremteni) az alkotmányozó gyűlésen képviselt és a magyar koronához tartozó országok szerves kapcsolatát, egyenjogúvá tenni bennük minden nemzetiséget, egyúttal azonban megalapítani és megszilárdítani a monarchia egységét és elválaszthatatlanságát.

Windisch-Grätz küldetése, melyet Bécsben a magyar országgyűlés december 7-iki határozata után elkerülhetetlennek láttak, II. József politikájának feltámadása volt. Az egységes Ausztriáért rajongva, a szövetséges államok alkotásában az erős Ausztria bukását látva, Windisch-Grätz teljes hatalommal már előbb ezért vállalkozott a prágai és bécsi fölkelés elnyomására; s újból dictátorrá tételve, most is ezért indult Magyarország ellen. Állambontó erőt tulajdonított a demokratiának, mely fölkelésekre vezetett; és kimondván egyszer, hogy az ember a bárónál, a nemes a hercegnél kezdődik, mint igazi feudális nagyúr, habozás nélkül csatlakozott az aristokratikus párthoz,²⁰ melytől egyedül remélte Ausztria fennmaradását, sőt teljes mértékben való kifejlését. Egy magyar jellemzője²¹ őt magasztalja azért, hogy az elhatározó pillanatban erős kezekkel ragadta meg a multat a jelennel összekötő fonalat, uralkodóházának törvényes jogát, melyet a tömeg gyöngesége, rövidlátó szenvedélye és meggondolatlansága, ellenséges hatalmak léha alattomosága széttépéssel fenyegetett; és abból a fonálból erős kötél lett, mely a viharokkal daczolva, az állam hajóját biztos révhez erősítette.

Windisch-Grätz meg volt győződve, hogy csak egy terrorista-párttal áll szemben²² s hogy maga a nép azonnal a „király” mellett nyilatkozik, amint ennek hadai benyomulnak. Kossuth „lázasának” leverésével szükségesnek tartotta Magyarországon a régi alkotmány helyreállítását, az áprilisinek azonban eltörlését. Jósika Samu és Széchen Antal szavára hallgatva, nógatta Schwarzenberg miniszterelnököt, hogy az ifjú uralkodóval külön kiáltványban is biztosítsa a magyar rendi alkotmányt;²³ de a miniszterelnök már ekkor az egységes Ausztriáért rajongott, főképp mikor a kremsieri parlament – a magyarokkal tartó bécsivel ellentétben²⁴ – 80 millió forintot szavazott meg a magyarok s olaszok ellen. Windisch-Grätz a forradalom állambomlasztó hatását főképp abban látta, hogy az egységes hadsereget ketté osztotta. A rendes hadseregből 26 zászlóalj gyalog és 59 század huszár, összesen 41,769 ember

állott a „lázadók” szolgálatába. Ezzel szemben a Magyarország ellen küldött osztrák sereg egész erejét 49,118 gyalog és 7,236 lovas katonára, összesen 56,354 emberre és 258 ágyúra becsülte.²⁵ Számíthatott gróf Nugent tábornok 5442 gyalog és 973 lovaskatonájára is, a mennyiben a főszereg előnyomulásának hírére Perczel odahagyta a Muraközt és így Nugent szabadabban mozoghatott; de nem számított az erdélyi és a „bánsági” hadakra, melyeket a magyarok egészen lekötöttek. A „koblenzi tábor” majdnem egyedül gróf Pálffy Mórból állt; még Zichy Pál gróf is Görgei táborába ment s a nyargoncz-tisztek vezetője lett ugyanazon Görgei mellett, ki bátyját felakasztatta s vele egyidőben őt is a vádlottak padjára ültette. A hűséges báró Jósika Samu kifakadt az osztrák miniszterek ellen, kik rendelkeznek Magyarországgal, mielőtt meghódították volna; pedig még II. Ferdinánd is csak fehérhegyi győzelme után tépte szét a csehek szabadalom-levelét. Windisch-Grätz serege a magyarságra egyáltalában nem számíthatott, sőt a nemzetiségekre sem föltétlenül. A ruthének nem tartottak vele, a tótok csak részben, a horvátok csupán a rendes hadseregben kívántak szolgálni, a szerbek nagy árát akarták szabni szövetségüknek; csak a szászok és románok mutatkoztak mindenre késznek. Windisch-Grätz, keleti Magyarországot úgy szólván külön területnek tekintvén, meg volt győződve, hogy túlnyomó erővel áll szemben. Ez a túlsúly azonban csak a magyarok nagyobb erkölcsi erejében nyilvánkozott. Az osztrák sereg felszerelésének szinte hihetetlen hiányait majdnem ugyanazon hat hét alatt kellett pótolni, a mikor a magyarok is lázasan dolgoztak újoncz seregük szervezésén és felszerelésén. Mindent összevéve, az osztrákok jól szervezett erejét (a románok nélkül) 125, legfeljebb 150,000, a magyarok rögtönzött seregét közel 100,000 főre tehetjük.²⁶ December 16-ikán, midőn az osztrák derék sereg Bruck és Rohrau közt átlépte az ország határát, még egyáltalán el sem lehetett képzelni, a dictátorok közül melyik lesz a helyzet ura: Windisch-Grätz-e, vagy Kossuth?

-
- 289. * Vadnay Károly, Beöthy Irodalomtörténetében, II. 630.
 - 290. * Elszavalta november 6-ikán a Radikál-körben Lenkey János tiszteletére rendezett lakomán.
 - 291. * „Riadó” címmel Windisch-Grätz betörésének hírére Erdélyi János is irt a Marseillaise dallamára énekelhető költeményt; de ezt a Márczius Tizenötödike csak 1849 április 24-ikén közölhette.
 - 292. * Apor-gyűjtemény, 77. szám.
 - 293. * Kossuth a képviselőházban, december 20-ikán.
 - 294. * U. ő december 19-ikén a váciakhoz, kik december 12-ikén összes harangjaikat ágyüöntésre ajánlották fel. Az ágyúkra Kossuth Zrínyi jeligéjét öntette.
 - 295. * A késlekedőket Répásy Mihály tábornok december 27-ikén sietésre nógatta.
 - 296. * Szemelvények Görgei Arthurnál (Mein Leben, I. 99–112) és Görgei Istvánnál, (id. m. I. 27–50.) Az utóbbinak gyűjteményében Görgeinek összesen 858 levele van, melyből 179 a magyar. A szolgálati nyelv vegyesen magyar és német volt, mert ha Kossuth november 5-ikén meghagyta is, hogy a hadseregnél a parancsokat s intézkedéseket magyarul kell kiadni, Görgei ezt az átmeneti időkben, az ellenség előtt nem tartotta fogantathatónak. Más tábornokok (pl. az aradi vértanúk közül Damjanich és Vécsey) is többnyire németül leveleztek, mert jobban ismerték a német katonai kifejezéseket.
 - 297. * Görgei, Mein Leben, I. 116–7.
 - 298. * Halász beszéde a képviselőházban 1849 február 8-ikán. Irányi beszéde február 9-ikén.
 - 299. * 1849 február 28-ikán egyszerre 22 képviselő volt kormánybiztos. (Az igazoló bizottság 867. sz. jelentése: Közlöny, 1849. 219–222.)
 - 300. * Az osztrák parlament baloldala már december elején közzétette programját, mely szerint Ausztria öt nemzetiség (lengyel-osztrák, cseh-osztrák, szlavón-osztrák, német-osztrák és olasz-osztrák) szövetséges államból állana. Csatlakozhatnának az országgyűlésen nem képviselt „tartományok” is, pl. Horvátországot és Szlavóniát könnyen oda lehetne illeszteni a szlavón-osztrák tartományba.
 - 301. * Deák a képviselőházban, 1848 december 30-ikán.
 - 302. * Például december 29-ikén Palóczynak egy e tárgyban beadott indítványát, melyet most ötödször tűztek ki szavazásra, 105 szó ellenében 129 szóval vetették el.
 - 303. * A képviselőházban 1849 január 13-ikán.
 - 304. * Pálffy János, Madarász László, Kazinczy Gábor és Bernáth beszédei u. ott, február 3-ikán. Nyáry Pál beszéde február 8-ikán.
 - 305. * Kossuth a képviselőházban 1849 márczius 25-ikén.
 - 306. * Pl. Csengery Antal, Jellemrajzok, 131.
 - 307. * Palóczy 1849 ápril 2-ikán.
 - 308. * Helfert, Gesch. Österreichs, I. 64.

309. * Gr. Széchen Antal, Vaterland, 1862 márczius 22-ikén. A „Köztársasági Lapok” Széchent már 1848 októberben a hazaárulók közé sorolta.
310. * Jókai az események hevében azt írta, (Közlöny, 1849. február 10.) hogy Windisch-Grätz, a reactio vezére, a többinél jobban nem azért dolgozik Magyarország leigázásán s a néperdekek felforgatásán, mintha ő volna a legjobb hadvezér, vagy legjobban gyűlölné a magyar nemzetet, hanem mert a dynastia – 20 millióval tartozik neki s ezt szeretné megkapni.
311. * Marczali, Legujabb kor tört., 692.
312. * Enthüllungen, 223.
313. * Der Winter-Feldzug, 4. és 14. B. J. a függetl. harcz katonai történetében (I. 149.) Windisch-Grätz hadát 36,911 gyalogosra, 6202 lovasra, 802 utászra és mintegy 8000 tüzérre, összesen 52,000 emberre teszi.
314. * 21 sorgyalog-, 53 honvéd-, 20 önkéntes-, 4 idegen- és 1 utász-zászlóalj, 78 huszárszázad és 250 ágyú.

V. FEJEZET.

A téli hadjárat a főváros megszállásáig.

Windisch-Grätz hadainak benyomulása. Sopron elfoglalása. A parendorfi csata. Nagy-Szombat és Pozsony eleste. Görgei haditerve. A guerilla-csapatok. A népfölkelés. Görgei visszavonulása. Győr feladása. A bábolnai vereség. A móri ütközet. Windisch-Grätz közeledése Pest felé. Az észak-nyugati harctér. Hurbánék újbóli betörése. A tótok hazafias magatartása. Gróf Schlick Ferencz benyomulása. Kassa elfoglalása. Mészáros Lázár az északkeleti sereg élén. A délvidéki események. Damjanich győzelmei. Suplikác halála. Erdély helyzete. Czetz serege. Bem kinevezése az erdélyi hadsereg parancsnokává. A csucsai és zsibói győzelem. Bem Nagybányán. A dézsi ütközet. Kolozsvár visszafoglalása. Urbán kiűzetése. A háromszéki székelyek. A nagyszebeni román nemzeti gyűlés. Az oláhok autonómiai kívánságai. Az orosz segítség behívása. Windisch-Grätz Budapest kapui előtt. Az országgyűlés küldöttsége Windisch-Grätznél. Windisch-Grätz követelése. Az országgyűlés áthelyezése Debreczenbe. Görgei nyilatkozata a menekülésről. A pesti haditanács. Görgei seregének elvonulása. Az osztrák sereg bevonulása a fővárosba. Batthyány Lajos elfogatása. A többi elfogatások. A bécsiek korai diadalmámora

December 15-ikén Windisch-Grätz derékhada Hainburg és Bruck közt mintegy 20 kilométer hosszú vonalon állt a magyar határszáron. A balszárnyn, Hainburg és Farkasvölgye közt a Dunára támaszkodva, Kempen altábornagynak csak 5500 embere volt; a közepet Schwarzenberg Ödön herczeg altábornagy 14,000 emberrel Prellenkirchenben alkotta; a jobb szárnyn Brucknál, a Lajta mellett, Jellacsics 11,500 embere táborzott.¹ A „bán,” december 10-ike óta egyúttal Dalmátország polgári és katonai kormányzója, nem mint dictátor és fővezér, hanem mint szerencsésebb vetélytársának, Windisch-Grätznek hadtestparancsnoka, december 16-ikán reggel 8 órakor 15 foknyi hidegben kelt át a Lajtán. Caesarnak a Rubiconnál akadt Labienusa; Jallacsicsot a Lajtánál egy magyar sem figyelmeztette, hogy neki, a magyar zászlósúrnak, nem szabad harcolni hazája ellen; sőt talán czélzatosság is volt benne, hogy az első magyar várost, Sopront, épen egy magyarral, Petrichevich-Horváth alezredessel foglaltatta el.

December 16-ikán d. e. 11-kor a 31,000 emberből álló hadoszlop már megtámadta s rövid ágyúcsata után elűzte Zichy Lipót alezredesnek a parendorfi halmokon álló csekély hadát.

Pozsonyban, Görgei főhadiszállásán, ekkor már tudták, hogy az osztrákok balszárnjának egy elkülönített csapata a morvaországi Hodolinból (Gödingből) a Kis-Kárpátok gyöngén őrzött nádasi hágóján átkelven, egyenesen Nagy-Szombatra vetette magát s ezt Guyon ezredes hősies védelme után december 14-ikén elfoglalta. Most már bebizonyult, a mit Görgei a honvédelmi bizottsággal szemben ismételve hangoztatott, hogy a Soprontól Nádasig terjedő mintegy 120 kilométernyi vonalat alig 30,000 emberrel valóban nem lehet megvédeni. A legközelebbi föladat tehát az volt, hogy a magyar sereg zöme hamarabb legyen Magyar-Óvárnál, mint az osztrák sereg. Görgei 16-ikán éjjel az összpontosításra kijelölt Óvárra sietett és 18-ikán a hajóhid szétrombolása után Aulich Lajos ezredes is odahagyta Pozsonyt, hová a Wrba gróf vezetése alatt álló második hadtest néhány csapata aznap délután 3 órakor ellenállás nélkül bevonulhatott.

Görgei Mosonynál (18-ikán) visszaverte ugyan Jellacsicsnak kémszemlére küldött csapatait, de csatát csak Győrnél akart vívni, hová a Muraközből Perczel seregét is várta. Windisch-Grätz nem engedte meg Jellacsicsnak, hogy nyomon kövesse Görgeit, mert attól tartott, hogy ez a győri sánczok mögül, új csapatokkal – első sorban a komáromiakkal – erősödve, könnyen visszavetheti csupán 18 zászlóaljából álló erejét. A honvédelmi bizottság 18-ikán különben is népfölkelésre és szabad mozgó (guerilla) csapatok alakítására hitta föl az országot, különösen pedig Komárom-, Győr- és Veszprém-vármegyéket. Komáromban a Csallóköz mocsarai, Győrben maga Győr, Veszprémben pedig a Bakony kínálkozott a guerilla-harcz alapjául. Ezt a támadást nem várhatta be Windisch-Grätz. December 22-ikén tehát Pozsonynál a II. hadtest is átkelven a Dunán, másnap 33 zászlóalj indult a magyarok ellen.

Görgei az ellenség lassúsága következtében egy hetet nyert ugyan, de a mint a parndorfi támadás után feladta azt a tervét, hogy a Duna baloldalán vonúljon vissza, most, a jobb partra

szorítva, s Győrött a remélt segítséget nem találva, az egész Felső-Duna vonalát sorsára hagyni készült, előbbre valónak tartván Buda, mint Győr védelmét. Kétségkívül gondolnia kellett arra is, hogy ha – Kossuth kívánságához képest – legalább tíz napig védi Győrt, ezalatt az osztrák hadak és a fölkelők más irányban is Buda felé nyomúlhatnak s a főváros elesik, a fősereget pedig az ellenség bekeríti. Windisch-Grätznek Pesten az volt a célja, mint a braunschweigi hercegnek egykor Párisban: összefogni a prókátorokat, hogy csakugyan vége legyen már az országgyűlésnek s vele a rebbellióknak. Ez pedig új erőt nyert a népfölkelésben, mely a Duna balpartjától Erdélyig mindenütt a legnagyobb gyorsasággal és igazi lelkesedéssel szervezkedett. Kossuth jobban ismerte a forradalom természetét, midőn támadásra, mint Görgei, midőn visszavonulásra és védelemre gondolt s megismételte a rosszemlékű győri hátrálást. Sajátságos, hogy, mialatt Windisch-Grätz egy lépést sem tett előre, míg a háta mögött álló vármegyéknek polgári és katonai kormányait császári szellemben nem szervezte,² a magyar fővezér a tősgyökeres magyar vidék lanyhasága és rosszakarata ellen panaszkodott. Mivel azt sem remélhette, hogy Győr kiterjedt s a folyók befagyása következtében könnyen megközelíthető műveit a maga csekély erejével megvédheti, már 27-ikén reggel 9-kor odahagyta Győrt, melyet az osztrákok – saját nagy meglepetésükre – ellenállás nélkül szállhattak meg. Gróf Pálffy Mór őrnagy Olmützbe vitte a város kulcsait s a táborszernagy este a fényesen kivilágított városban üttötte föl főhadiszállását.

Görgeit az ellenség nem üldözte kellő nyomatékkaal, csak Ottinger lovasai érték utól Bábolnánál a Görgei Kornél ezredestől vezetett gyöngye utóhadat, melyet pár pillanat alatt szétszórta.

A honvédelmi bizottság most már „a bevehetetlen” Vértes-hegység nagyjából megerősített átjáróinak védelmére utasította Görgeit, kihez Nagy-Szombat alól folyton hátráló hadosztályával 28-ikán Gallán Guyon ezredes is csatlakozott, míg Perczelnek, ki 5620 emberrel és 24 ágyúval előbb Pozsony, majd Győr irányában kereste a fősereget, a Vértes és a Bakony közt levő móri horpadás északnyugati lejtőjét kellett biztosítania. Görgei azonban, kinek január elsejéig alig lehetett derakas támadástól tartania, itt sem várta meg Perczelt, s a mesziről intézkedő kormány parancsát félretéve, a tata-budai úton a Vértes északkeleti oldalán levő Bicskére vonult vissza. Másnap délután itt értesült, hogy Perczelt, ki a sereg nyomott hangulatát győzelemmel akarta emelni, Mórnál Jellacsics tökéletesen megverte, 400 emberét levágta, ezret elfogott, a többi pedig megszalasztotta, úgy, hogy hadosztálya romjait Perczel csak napok múlva szedhette össze.³

Mialatt Jellacsics győztesen fordult északkeletnek ugyanazon úton, melyen negyedfél hónappal azelőtt vereséget szenvedett, s Windisch-Grätz többi hada is akadály nélkül, de óvatosan nyomult a főváros ellen, most már Szilveszter napján maga a honvédelmi bizottság is visszavonulásra és arra utasította Görgeit, hogy a főváros alatt, de a főváros kimélésével bocsátkozzék csatába. Görgei a folytonos hátrálásban elkedvetlenedett, a nékülözésektől s a 20 foknyi hidegtől elgyötört seregével a Tárnokvölgye mögé húzódott s főhadiszállásul Promontort választotta.

A magyar kormányt Windisch-Grätz már 29-ikén törvényen kívül állónak nyilvánította, s a legszorosabb felelősség terhe alatt hagyta meg a hatóságoknak és községeknek, hogy a honvédelmi bizottság tagjait elfogják. Rögtönítélő bíróság útján kivégzéssel fenyegette mindazokat, kik tőlük a legcsekélyebb parancsot is elfogadják s tüzzel, vassal készült elpusztítani minden községet, mely a cs. kir. hadsereg ellen valamit tenne vagy azt épen meg is támadná. Másnap pedig az elfogott magyar harcosokat nem mint hadifoglyokat, hanem mint rebelliseket rendelte tekinteni.⁴ A bécsi ministertanács anynyira bizott a herceg győzelmében, hogy már december 27-ikén emlékiratot készített Magyar- és Erdélyországnak a „monarchiá”-ba való olvasztása iránt; s Windisch-Grätznek kellett (december 30-ikán) figyelmeztetnie, hogy a katonai kerületekre való felosztás életbeléptetését az ország teljes alávetése, lefegyverzése és pacificatioja után való időre kell halasztani.

A Dunántúlt már is elveszettnek lehetett tekinteni. Északnyugati Magyarország még hű volt; Hurbán és Frischeisen ezredesek december 4-ikén a jablunkai hágón át betörték ugyan, az onnan levezető Kisucza és a Vág összefolyásánál fekvő Budetinnál azonban Beniczky és Querlonde mozgócsapái ellen csatát vesztvén, ismét a hágó déli oldalára, Csáczára s onnan december 13-ikán Teschenbe vonultak vissza. Götz tábornok a Windisch-Grätztól nyert segítséggel csak december 30-ikán ismételte a támadást, s január 3-ikán Budetinnál viasszasorítván Beniczky és Querlonde csapatait, hadiműködésének célpontjává a bányavárosok megszállását tette. Beniczky tehát megmaradt csekély erejével is biztosíthatta a Vág völgyét, annál is inkább, mert Simunics Lipótvár ostromával sem tudott boldogúlni. A föld népe semmiben sem járt kezére. A tótok hazafiságáról maga Windisch-Grätz állított ki bizonyítványt, midőn december 30-ikán figyelmeztette Stadion Ferencz ministert, hogy „a tótok még (kivált északnyugaton) nem ébredtek nemzeti öntudatra, sőt több vidéken a fölkelőkkel tartanak s általában véve egészen semlegesen és közönyösen viselik magukat a jelen küzdelemben”.

Északkeleti Magyarországra december 6-ikán a duklai hágón át mintegy 8000 emberrel tört be gróf Schlick Ferencz lovassági tábornok, Windisch-Grätz legügyesebb, legmerészebb és leglovagiasabb alvezére, a gácsországi hadtest parancsnoka.⁵ Pulszky Sándor ezredes Eperjest odahagyva, Kassa védelmére készült; Budamérnél azonban december 11-ikén vereséget szenvedett,⁶ mire Kassa azonnal behódolt s lefizette a reá kirótt 60,000 forintnyi hadisarcot.⁷ December 18-ikán, Miskolczon Mészáros hadügyminister vette át a vert sereg vezérletét, Szemere Bertalan pedig a népfölkelés rendezését. Schlick nem várta be Mészáros támadását, hanem eléje indult s december 28-ikán Szikszónál visszanyomta seregét, mely jó rendben vonult Miskolczra, Schlick pedig az irtózatos hidegben visszatért Kassára, hol újév napján mindahárom dandára egyesült.

Jobb hírek csak a délvidékről és Erdélyből érkeztek. Amott a szerbekkel november 30-ikán újból elkezdődtek az ellenségeskedések, midőn Maderspach Ördöghidjánál szétvert egy 2500 főből álló lázadó csapatot s ezzel egyelőre ismét biztosította Fehértemplomot. Kiss Ernő tábornok (december 5-ikén) a Temes vonalát védő tomaseváci sánczok ostromával nem boldogult, ellenben Damjanich (december 12-ikén) a károlyfalvi és alibunári sánczokat véres csatával elfoglalta, a jankováczi éjjeli csatában (december 15-ikén) Knityánint bámulatos hősiességgel visszaverte, az áruló falut fölégette s lakosai nagy részét kard élére hanyatta.⁸ Szárcsánál még aznap egyesült Kiss Ernővel, ki éppen akkor szállotta meg az akkor már üresen talált Tomaseváczot. A föladat most a Temes torkolata vidékénél Pancsova s a Marosnál Arad bevétele lett volna; Kiss Ernő tábornok azonban arra a hírre, hogy Leiningen osztrák vezérőrnagy (december 14-ikén) Új-Aradnál megverte az Arad várát ostromló Máriássy ezredes seregét s az őrséget élelemmel látta el, a temesváriaknak egy másik osztálya pedig a Felső-Berzavánál Bogsánt s vele a bányavidék egy részét is megszállotta, Aradot sorsára hagyta. Ekként teljes két hetet engedvén az ellenségnek készülődésre, csak az év végén (december 28-ikán) indult Pancsova alá, hol éppen előtte való nap hunyt el Suplikács István cs. tábornok, ugyanaz nap, melyen a császár megerősítette őt a szerb vajdaságban, Rajacsicsot pedig a patriarchaságban. A szerbek iránt tehát Ausztria nyugodt lehetett; ennyi fejedelmi kegy után azok nem hagyhatták cserben.

Az év végén a dynastia még Erdélyre is számított. Erdély határán Czetz János őrnagy vezérlete alatt december elején csupán 12,150 gyalogos és 2385 lovas katona állt 25 ágyúval. A ruházat, fölszerelés, élelmezés rossz volt, a hangulat nyomott. A kormány föltétlenül vissza akarta foglalni Erdélyt, mely a régibb szabadságharcokban Magyarország függetlenségének legfőbb biztosítója volt s mely nélkül most sem lehetett el, ha az ország védelmét a magyar alföldről kellene intéznie. Az erdélyi „hadsereg” parancsnokául tehát december 1-én a lengyelek szabadságharcának történetéből ismert Bem József tábornokot, az osztrolenkai hőst nevezte ki s rábízta, hogy Erdélyt a legrövidebb idő alatt visszafoglalja.⁹ Bem már 16-ikán átvette a vezérést Szilágy-Somlyón; pár szóból álló beköszöntőjében katonáitól föltétlen engedelmességet követelt s agyonlövással fenyegette az engedetlenkedőt. Windisch-Grätz hg parancsa értelmében

Puchnernek is épen eznapi kellett megkezdenie a támadást és Nagyvárad felé előnyomulva támogatnia az osztrák főszereget Bruck felől való betörését. – Wardener tábornok és Urban ezredes azonban Riczko ezredesétől Csucsánál már 19-ikén vereséget szenvedett, minek következtében amaz Bánffy-Hunyadig, emez pedig Nagy-Almásig vonult vissza.¹⁰ Másnap Csetz és báró Kemény Farkas őrnagy Zsibónál és a szurdoki magaslatnál Binder őrnagy osztrák hadait és Mikás ügyvéd oláhjait szalasztotta meg; maga Bem szintén megindult Nagybánya felől. December 23-ikán Dézsnél megverte Jablonowsky dandárát és Csetzcel egyesülve, az ellenségből odahagyott Kolozsvárra karácsony napján ellenállás nélkül vonult be. A menekülő Wardener báró másnap szívszélhűdésben Tordán meghalt, hová Bem most Csetzet küldte, míg Kolozsvárt Tóth Ágoston őrnagy őrizetére bízván, ő maga 4600 emberrel és 18 ágyúval Urban és Jablonowsky ellen indult. 29-ikén már megverte őket Bethlennél, 31-ikén elfoglalta Beszterczét, Riczko pedig a lázadás egyik fő fészket, Naszódot; január 3-ikán a borgói szoroson át Bukovinába nyomta Urbánt,¹¹ sőt hadának egy részével Bukovinába is követte s Vatra-Dornánál (január 5-ikén) megverte őt, mire azután Tihuczára vonult vissza, hogy onnan induljon Erdély déli részének megtisztítására.

Erre annál nagyobb szükség volt, mert több kisebb csetepaté után a székelyek már Háromszékben is csüggedni kezdtek, sőt a Sombory vezetése alatt Földváránál december 24-ikén Gedeon altábornagy ellen vívott csatát elvesztvén, december 28-ikán az árapataki szerződésben már késznek nyilatkoztak hűséget esküdni, s fegyvereiket – a határőrség kivételével – letenni. Bem győzelmeinek hírére a székelyek újra fegyvert ragadtak s még lelkesebben küzdtek a szabadságért; ellenben a magyarokra újabb elkeseredéssel támadtak a szászok és románok, kiknek Bem december 27-ikén minden politikai vétékért általános bocsánatot hirdetett és fegyvereik átadására, valamint a törvényes kormány iránt való engedelmisségre intette őket.¹² A törvényes hatalmat december 19-ike óta az erdélyi részekben s a fejedelemség korában oda tartozott területeken, mint kormánybiztos, Beöthy Ödön képviselte.¹³

Bem amnesztiájára mintegy feleletképpen nyílt meg Nagy-Szebenben december 28-ikán a görög-katholikusok és görög-keletiek közös tanácskozása, mely, mint nemzeti gyűlés román országnak akarta szervezni és kinyilatkoztatni Erdélyt. Ebben ugyan megakadályozta Puchner katonai kormánya, de így is elég nagy árát szabta segítségének, midőn a császártól engedélyt kért egy 15,000 főnyi mozgó őrség föllállítására, 50,000 fegyvert kívánt a románok számára, követelte a román nemzeti bizottság (köznyelven a román kormány, governu românescu) megerősítését s azt, hogy a birodalom románjai közösen választhassanak maguknak egy nemzeti főnököt.¹⁴

Az év utolsó napján azután a szebeni Landesvertheidigungs-Ausschuss szász és román tagjainak egy része Puchner altábornagy felszólítása következtében abba a ferde helyzetbe jutott, hogy a magyar „lázadók” ellen Bukarestből Lüders Sándor Nikolajevics tábornoktól, a Moldva-Oláhországban álló orosz had vezérétől kérjen segítséget. A bizottság, ha kelletlenül és aggódva is, valóban behívta az oroszokat.

Ez a segítség volt arra rendelve, hogy Ausztriára nézve fölöslegessé tegye a szászokat és románokat, kik vele szemben most kezdtek igazán követelő módon föllépni; de mindenesetre jellemző, hogy keleten a nemzetiségek az osztrák katonai kormány gyöngeségének érzetében épen aznap fordulnak idegen hatalmassághoz, midőn az ország fővárosában a kormány és az országgyűlés a győztes osztrákokkal szemben arra szánja el magát, hogy a haza védelmét a vidékről, a magyar alföldről folytatja.

December 31-ikén Kossuth a két ház együttes ülésében előadván a katonai helyzetet, a országgyűlést és a kormányt a fővárosnál jobban megvédett Debreczenbe kívánta áthelyezni. Egyiknek sorsát sem szabad függővé tenni egy csata elvesztésétől. Budapest talán elvész; de vele még nem vesz el az ország, mint nem vészett el, midőn Buda százötven esztendeig volt a török kezén. Folytatni kell a nemzet igazságos harczát és kormányzását. „Ott fekszik Magyarországnak tulajdonképeni ereje” – mondta volt Mészáros is, kit beszéde elején a türelmetlen kisebbség mint árulót kívánt börtönbe küldeni. – „Ott, a Tiszán túl vagyunk erősek. Ott az éghajlat és a terület velünk harcolnak; ott lakik a valódi magyar! Az osztrákok, ha addig nyomóznak, ott sírjokat

fogják találni.” Az országgyűlés, több heves felszólalás után, kimondta az átköltözést; az országgyűlésen pár napja megjelent Batthyány javaslatára azonban azt is, hogy küldöttséget indít Windisch-Grätzhez, mely őt Magyarország szabadságának, becsületének s jólétének megóvása mellett fegyverszünetre, vagy békekötésre szólítsa fel. A küldöttségnek esetleg I. Ferencz Józsefhez is el kellett volna mennie. Ezzel az országgyűlés ép oly kevéssé akarta Magyarország királyul elismerni a császárt, mint nem kívánta elismerni 1861-ben sem,¹⁵ azzal, hogy hozzáfordult, mint a ki Magyarországgal szemben a dynastia igényeit képviselte s a hatalmat ez igények fejében gyakorolta is. 1861-ben azonban az országnak egy megvert, 1848 utolsó napján ellenben egy győzelmes Ausztriával volt dolga; az 1848. évi törvények alapján való egyezkedést még amaz sem volt hajlandó elfogadni, legalább szóba se engedte hozni a restitutio in integrum elvét; hogyan lett volna hajlandó erre mostan? Nem csoda, ha egyesek úgy találták,¹⁶ hogy a kormány és az országgyűlés Szilveszter napján igen is kiesett a római senátus szerepéből, midőn Brennus megjelent, de a következesek igazolták, ha Kossuth csakhamar¹⁷ hivatkozni mert a kérlelhetetlen történelemre, mely az országgyűlés határozatát helyeselni fogja.

Batthyány és pártja, a mennyiben ilyenről szó lehetett, legjobban szerette volna, ha csak a kormány megy Debreczenbe, az országgyűlés pedig helyén marad, mert azt remélte, hogy így megszűnik Kossuth egyéniségének varázsa s I. Ferencz József elismerésének alapján megtörténhetik a kiegyezés. Ilyesmire gondolhattak akkor is, mikor az osztrák sereg még valahol Pozsony alatt állt. A költözködő Budapesten azonban minden ilyes remény csak önáltatás lehetett. Akármily gyöngye alapon kezdték is építeni az egységes Ausztriát, a munkát nem lehetett azonnal abbahagyni, a mint mások megint szóba hozták a régi alapon való továbbépítést. Az egységes Ausztria nem csupán tüntetés-számba ment Magyar- és Németországgal szemben, hanem olyan politikai eszmény is volt, melyet kétszáz esztendő óta a legdicsvágyóbb Habsburgok mint dynastikus, sőt nemzeti feladatot kívántak megvalósítani. Windisch-Grätz táborában keresni a független Magyarország alkotmányának biztosítását, annyit tett, mint az egységes Ausztria absolutismusa ellen nyilatkozni, tehát szinte követelni az elutasítást.¹⁸ Windisch-Grätz Bicskén 1849 január harmadikán Batthyányt egyáltalán nem s a küldöttség többi tagját is (Majláth György országbíró, Majláth Antal grófot, Lonovics József érseket, Deák Ferenczet) csupán mint magánszemélyeket, fogadta el, nem ismerhetvén el oly országgyűlést, melyet a király fölösztatott. Kimondta, hogy a legkiterjedtebb hatalma van az ország lecsöndesítésére. Hadműveleteit semmi esetre sem szünteti be az ország föltétlen hódolata (unbedingte Unterwerfung) előtt és csak azután engedheti meg, hogy küldöttség menjen a király kegyéért könyörögni. A vele szemközt álló párttűtő seregtől követeli, hogy elvonuljon előtte, lerakja fegyverét s a császárnak hűséget esküdjék. Tudják, hogy el birta nyomni a fölkelést Bécsben, hol százezernyi fegyveres állott vele szemközt, háta mögött pedig a magyar fölkelők. Itt is fegyveres erővel emeli érvényre a törvényes hatalmat. A küldöttséggel különben udvariasan bánt, de csak harmadnap (január 5-ikén) bocsátotta haza.¹⁹

A helyzet majdnem az volt, mint Lengyelországé, midőn Szuvarov orosz hadai már előzőnlőtték, hogy megsemmisítsék a múlttal szakító 1791 május 3-iki alkotmányt s Bulgakov orosz követ hidegen figyelmeztette Szaniszló királyt; hogy föltételekről szó sem lehet. A szúrónyikra támaszkodó hatalom mindenütt egyforma. Az országgyűlés tudta; hogy nem kap más feleletet; de midőn újabb erélyes védelemre készült, ezzel a békeajánlattal el akarta háritani magáról a további vérontásért való felelősséget. Határozatát meghozván, 1848 Szilveszter éjszakáján, csaknem pontban 12 órakor fejezte be a fővárosban tartott utolsó ülését.

Újesztendő napján a kormány, az országgyűlés tagjai, a hivatalnokok s a menekülők zsúfolásig töltötték meg a Debreczen felé menő vonatokat, melyek a szokottnál többször közlekedtek s napokon át új meg új kivándorlókat szállítottak. A menekülők szekerei az országutakat is ellepték. Igazi népvándorlás volt ez. Székhelyet kellett teremteni oly alföldi városból, mely idáig a középpontiság egyetlen föltételével sem dicsekedhetett; mindent helybe kellett szállítani, hogy ne kormányozzanak levéltár nélkül, ne hadakozzanak fegyver nélkül, ne fizessenek bankó nélkül. Az ellenség a fővárost fenyegette, Debreczenre pedig mindenki csak a

12-ik órában gondolt, akkor, mikor már hivatalos pontossággal való becsomagolásról, nyugodt költöztetésről szó sem lehetett. Egyik örök érdeme a nemzeti kormány hivatalnokainak, hogy ebben az igazi zürzavarban megőrizték hidegvérüket, kötelességük érzetét s megmentettek annyit, a mennyit éppen lehetett. Ez azonban a kisebb rész volt. Hiszen pl. Vetter helyettes hadügyminister volt az utolsó, aki Budapestről elmenekült s a legszükségesebb iratok nagy részét mégsem vihette magával, pedig legtöbb ideje maradt a csomagolásra s nem töltötte tétlenül azt a néhány napot. Hogy ne lettek volna később következtelenségek, hiányok a rendelkezésekben, mikor Debreczenben a hivatalnokok a megelőző acták nélkül kényszerültek dolgozni?

Néhány millió forint ára anyagot, kelmét, fölszerelést stb. ott kellett hagyni a fővárosban; ott maradtak a 24 fontos ágyúk, a miknek Arad és Temesvár ellen olyan jó hasznát vehették volna. Le kellett mondani az éppen ekkor elkészült 6 puskaaporos malomról, mely végre segíthetett volna a töltények hiányán. A fegyvertárnak, hadiszereknek csak egy részét vihették át Debreczenbe. Odaveszett az a takarékpénztári alap és pénzkészlet (2.600,000 ft), mely a kétforintos papírpénz-jegyek fedezésére szolgált; de elvitték a papírpénz sajtóját és a már kész, vagy készülőfélben levő pénzjegyeket. A mentésben legtöbb érdeme van Csányi főkormánybiztosnak, Vetter tábornoknak és Duschek államtitkárnak.

Meglepő gyorsasággal lévén kimondva a menekülés halaszthatatlansága, az állam tisztviselőinél, ha lehet, még nagyobb zavarba jutottak a maradni nem akaró magánosok, kik vagyoni állapotukat előre nem-igen rendezhették. Városi élethez szokva, valamennyien még vastagabb téli felöltővel sem látták el magukat. A 20° R. hidegben fagyoskodó, a vasúti kocsikban összezsúfolt utazók sejtették, hogy Pestre ugyan aligha térnek vissza vörös tollal. A haza sorsa mindnyájuk szívét szorongással tölthette el.

Kossuth azonban azzá tette Debreczent, a mivé Gambetta Bordeauxt: a nemzeti erő és lelkesedés kimeríthetetlen forrásává. „Bárhol van a kormány e hazában – szölte Kossuth január elsején a nemzethez intézett kiáltványában, – mindenütt Magyarországon van, mindenhol Magyarország népe és érdekei közepette.” Mire az ország az átköltözésről értesült,²⁰ Windisch-Grätz már a főváros ura volt.

A katonák torkát nagyon égette az a puncs, melylyel koczingatva köszöntötték Kossuth, s a kormány és az országgyűlés tagjai az újesztendőt kinn, a pesti pályaházban, midőn teljes három órahosszat kellett várakozniok az első vonat indulására. Az urak akkor már-már arra gondoltak, hogy a vasúti tisztek Windisch-Grätz zsoldjában állanak és szándékosan késleltetik az utazást. Valószínűleg nemcsak késleltette, hanem meg is akadályozta volna azt Görgei, ha idejében s nem csupán az újesztendő napjának délutánján értesül a rohamos menekülés tervéről. A katonák sohasem bocsáthatták meg Kossuthnak s a kormány tagjainak, hogy a veszedelem közelítésekor minden felhívás és a néphez intézett minden bátorítás nélkül, éjszaka tűntek el a középpontról.²¹ Görgei, ki győri visszavonulása óta legfőbb okot szolgáltatott arra a csüggetettségre, mely hatalmába kerítette a lelkeket, ötödnapra már nyílt kiáltványban róta meg a honvédelmi bizottságot, hogy nem tartván ki hősiezen a veszély közelében, nem igazolta azt a bizalmat, melyet loyálisába helyeztek, s hogy a fővárost megfoghatatlan okokból elhagyván, egyidejűleg pedig a hadsereg tudta és beleegyezése nélkül küldvén Windisch-Grätzhez békekérő bizottságot, a hadsereget és a népet a legbizonytalanabb helyzetbe juttatta. Görgei már azelőtt tanácsolta a kormánynak, hogy, mielőtt Győr vagy Budapest ostromára kerülne a sor, a Tisza mögé költözzék; hiszen nemcsak Győr, vagy Budapest előtt, hanem Debreczenben vagy máshol is meg lehet halni.²² Ha mindamellett Windisch-Grätz megérkeztéig maradt s azt akarta, hogy a jobb parton Buda alatt Görgei döntő csatát vivjon, de úgy, hogy vereség esetében a balpartra húzódhassék, akkor, útra készen állva, mégis be kellett volna várnia ezt a döntő csatát; maradnia, ha győz a sereg; s ha vesz, menekülnie a vasúton, mely elég gyors arra, hogy Windisch-Grätz se érhesse utól. Maga a sereg azonban, vereség esetében, kétségtelenül odavesz, mert a még alig befagyott Dunán keresztül csupán egyetlen egy vonalon, a csak félig kész lánczhidon át kísérthette volna meg a menekülést.

Görgei másnap (január 2-ikán) reggel bement Pestre, hogy megtudja Kossuthtól, mit akar tulajdonképpen: döntő csatát minden kockázattal, vagy azt, hogy a sereg megmeneküljön; akarja-e vagy sem a főváros kimélését? Ha egyiket sem akarja külön-külön, inkább lemond a vezérségről. Mivel az elnök akkor már nem volt a fővárosban, egyenesen a hadügyminister helyettesét, Vetter tábornokot szólította fel a vezérlet átvételére. Abban egyeztek meg, hogy haditanács döntsön a további eljárás iránt. A Csányi főkormánybiztos elnöklete alatt még aznap tartott haditanácsban²³ csak Perczel nyilatkozott a mellett, hogy Buda alatt döntő csatát vivjanak. A tanács tisztelettel félretette Kossuth rendeletét; meghagyta, hogy Görgei, mint ezentúl is vezér, vonuljon át Pestre, onnan pedig Vác felé kanyarodva a Vág völgyében Simunics ellen működjk; ha pedig vereség érné, Komáromban vesse meg a lábát. Így kellett elvonnia az ellenség figyelmét a Debreczenbe vivő legrövidebb úttól, melynek védelmét, illetőleg a kormány menekülésének fedezését Perczelre bízta. A két seregnek ütközet nélkül kellett odahagynia a fővárost. A tanács kijelentette, hogy abbahagyván a szerbek ellen való küzdelmet, az ott levő haderőt gróf Vécsey vezetése alatt a kormány új székhelyének védelmére a Tisza középső szakaszához rendeli. Mészáros, Perczel és Vécsey seregének vereség esetében Debreczent jelölte ki az egyesülés helyéül.

Görgei ehhez képest Vác felé márczius 3-ikán megkezdte az elvonulást a nélkül, hogy ebben az ellenség komolyan gátolta volna; csak utóhadát támadta meg Téténynél, de ennek sem árthatott. Többet ártott az a vakhír, hogy Érdnél az ellenség már átkelt a befagyott Dunán; mert ennek következtében Görgei főserege már az éjjel átvonult Pestre. Budán csak egy gyöngye utóhad maradt, holott az ellenség komoly támadásra készült, meg sem álmodván, hogy védetlenül állanak a délen ásott sánczok. 5-ikén reggel Perczel utóhadai is odahgyták Budát, hogy Pesten át Szolnok felé húzódjanak. Az ostromlásra készülődő Wrba altábornagyot Buda város küldöttsége erről még az éjszaka értesítette, s felhitta a bevonulásra. Pestváros szintén kitzte a fehér zászlót s Rottenbiller Lipót polgármester vezetése alatt egy küldöttség nyújtotta át Windisch-Grätznek a kulcsokat, melyeket a herczeg fia, Alfréd őrnagy, Olmützbe vitt I. Ferencz Józsefhez.

Délután 1 órakor az osztrákok 28 zászlóalj gyalogsága és 43 lovasszázada 186 ágyúval zeneszó mellett vonult be az egyik oldalon, míg a másik oldalon a kormány részéről Csányi úgyszólván utolsónak hagyta el a fővárost, s elutazása után azonnal elrontatta a pest-szolnoki vasút egy részét.

Windisch-Grätz, ki a királyi várpalotában szállásolt, olyanformán akart elbánni Budapesttel, mint október 6-ika után Béccsel.²⁴ Először is Battyhány Lajost fogatta el, ki mint békekövet befejezván működését, társai példáját követve, nem ment Debreczenbe, hanem sógorának, gróf Károlyi Györgynek palotájában tartózkodott.²⁵ Ezzel örökre befejezte politikai pályáját az a kiváló férfiú, a kinek épen azért kellett áldozatul esnie, mert hazáját szerette. Az ő neve volt az első, mely az 1861. évi országgyűlés megnyitával könyet csalt a magyar urak szemébe és a ki iránt, 12 esztendei szenvedés után ismét szabadon nyilatkozhatván, a tisztelet és hazafiúi hála először nyert kifejezést.²⁶ Hrabowszky és Moga altábornagyok, Jovics és gróf Lázár György tábornokok, báró Wiedersperg Alajos őrnagy, gróf Károlyi György, Lévy egri kanonok, Czuczor a Riadó költője s néhányan már is fogságba jutottak, hogy a január 7-ikén Trattner ezredes elnöklete alatt alakított katonai és politikai központi vizsgáló bizottság előtt igazolják magukat. Windisch-Grätz nyomozó leveleket küldetett szét a forradalom vezérferfiaik ellen; Lázárt és Wiedersperget a hónap közepén tíz évi várfogságra, Szöl József őrnagyot pedig halálra ítélte. Ez nagyon is megcsappantotta a volt császári tisztek kedvét, hogy a január 12-ikén nekik ígért közbocsánatot igénybe vegyék s a magyar zászló alá, csapataikhoz, mind többen visszatértek. Pázmándy Dénes, a képviselőháznak január 5-ikén lemondott elnöke,²⁷ Szentkirályi Mór²⁸ s a felsőház több tagja önként hódolván, bántatlan maradtak. Országgyűlésre nincs többé szükség. Maga Windisch-Grätz ugyan barátjával, Szögyényvel együtt, az 1847. évi állapotokra való visszatérést pártolni tudta volna s a magyar nemzetiséget nem szívesen áldozta volna fel a szláv törekvéseknek, egy bécsi félhivatalos lap azonban már is megírta, hogy az uralkodónak

főlöszleges volna magát megkoronáztatnia, mert nincs többé magyar alkotmány, Magyarország tabula rasa.

-
315. * A téli hadjárat leírásai osztrák szempontból: Der Winter-Feldzug 1848–9. in Ungarn. (Bécs, 1851.) Grüll, Die k. k. österr. Armee in den Jahren 1848–9. nach d. k. k. Feldakten u. offiziellen Quellen. (Bécs, 1858–60.) Starck, Beitrag zur Gesch. des Winterfeldzuges in Ungarn. (Bécs, 1859.) Helfert, Der ung. Winter-Feldzug. (Prága, 1876–86.) A magyar munkákat l. a forradalomról szóló művek közt. Görgei parancskönyvei s egyéb iratai többnyire a Magyar Nemzeti Múzeumban elhelyezett családi levéltárban vannak.
316. * Nyitrát Vietorisz József, Győrt és Mosonyt gróf Zichy Bódog, Pozsonyt gróf Zichy Ferencz, Sopront Rohonezy Ignác királyi biztosok kormányára bizta. A pozsonyi katonai kormányzó Kempen altábornagy, a soproni Burics tábornok lett.
317. * P. (Görgei István), A moóri csata. (Pest, 1867.) s Görgey István, 1848- és 1849-ből (I. 89–97.) először tisztázta Görgeit azon vád alól, mintha Perczelt föl akarta volna áldozni Mórna.
318. * L. erről Madarász László beszédét a képviselőházban, 1849 márczius 2-ikán. A honvédelmi bizottság csak márczius 26-ikán rendelt el némi visszatérásokat az osztrák hadi foglyokkal szemben. (L. Jósika Miklós beszédét a felsőházban márczius 27-ikén) A hadügyminister ugyanaznap tett jelentést az ügy állásáról a képviselőháznak, mely az eddigi emberies bánásmódot megvilágító eljárást április 3-ikán helyeselte.
319. * Hadjáratáról l. különösen Kocziczka, Der Winter-Feldzug des Graf Schlick'schen Armeekorps 1848–9. (Olmütz.)
320. * Hazánk, IV. 721–732.
321. * A jóval kisebb Kőszegtől gr. Althan alezredes decz. 27-én 100,000 fírtot harácsolt.
322. * Gergey Károly, A jarkováczi éjeli harc: Tört. Lapok, 1897. 68–9.
323. * Hadjáratáról l. különösen Czetz, Bem's Feldzug, Hamburg, 1850. (Lengyelül Posen, 1854., magyarul Komáromy Ivántól); u.-ő: Emléklapok az 1848–9. magyar függetl. harczokból. (Armenia, 1892.) Bauer őrnagy, Bem tábornok főhadsegédének hagyományai 1848–9-ből. Pest, 1871. Várady G. Bem diadalútja reggelén. (Ország-Világ, 1892.) Makray, Bem levelezése Kossuth-tal. L. a szabadságharcz ált. forrásait. Igen sok adat van az aradi Csányi-levéltárban.
324. * Rákosi István a Tört. Lapokban, 1895, 1–2. sz.
325. * Néhány helyreigazítás Szentgyörgyi Józseftől: Tört. Lapok, 1895. 12–13. sz. és Szabó Páltól: u. ott, 113. l.
326. * U. ott, 1893. 204. l.
327. * Báró Vayt erdélyi kormányáért előbb a magyar, utóbb az osztrák kormány vonta felelősségre, s ez utóbbi 1852 augusztus 14-ikén halálra ítélte, de az uralkodó 4 évi várfogságra kegyelmezte meg. Fogságában irt naplója töredékét közli Lévy József Budapesti Szemle, 1898. 253. sz. 1–14.
328. * Jancsó, Szabadságharcunk, 108. Mindez az 1849 február 25-ikén kelt „nemzeti” kérvényben határozottabban s részletesebben kifejtve, u. ott, 109.
329. * Ürményi József a képviselőházban 1861 június 1-én.
330. * Mészáros, id. m. II. 5.
331. * A képviselőházban 1849 január 9-ikén.
332. * Ezt Ujházy László is hangoztatta a felsőházban 1849 márczius 19-ikén.
333. * Csengery Antal, Deák F. előadása nyomán: Budapesti Szemle, 1878. 36. sz. V. ö. Hazánk, II. 163–6. A küldöttség jelentését 1849 január 4-ikéről a képviselőház január 13-ikán, a felsőház márczius 19-ikén tárgyalta.
334. * Kossuth Beöthy erdélyi főkormánybiztost Karczagról csak január 5-ikén értesítette a kormány székhelyének megváltoztatásáról. Csányi-ltár, 3556. sz.
335. * Mészáros, id. m. II. 7.
336. * Görgei, Mein Leben, I. 138.
337. * Tagjai: Csányi főkormánybiztos, Vetter, Görgei, Perczel, Répásy, gr. Lázár tábornokok, Klapka és Kollmann ezredesek, Pusztelnik és Bayer vezérkari őrnagyok.
338. * Kossuth szerint (a képviselőházban január 9-ikén) a hadsereg harc nélkül épen azért vonult ki a fővárosból, hogy azt Bécs sorsára ne juttassa.
339. * Csányi Kolozsvárt 1849 február 15-ikén értesült, hogy W. haditörvényszék elé állíttatja Batthyányt. Csányi-ltár, 4180.
340. * Gróf Eszterházy Mihály korelnök a felsőházban 1861 ápril 6.
341. * Pázmándy pöréhez: Hazánk, III. 334. 7. és Budapesti Hírlap, 1898. 74. sz. Ügyét a házban először 1849 február 8-ikán Madarász László hozta szóba.
342. * Csengery, Jellemrajzok, 72.

VI. FEJEZET.

Görgei és Dembinszky.

Windisch-Grätz további haditervei. Görgei vácsi kiáltványa és a feldunai hadtest nyilatkozata. Kossuth gyanuja Görgei ellen. Az országgyűlés Debreczenben. A csonka felsőház. A képviselőház január 13-iki ülése. Kossuth és a kormányforma kérdése. Kossuth tekintélye a nép előtt. A fővezérlet kérdése. Gróf Dembinszky Henrik. A kormány fegyverkezési intézkedései. A nagyváradi fegyvergyár. Görgei északnyugati útja. Lipótvár. A bányavárosok megszállása. A felvidéki hadmenet. Görgei átkelése a stureczi szoroson. A branyiszközi győzelem. A feldunai és tiszai seregek egyesülése. A Tisza balpartjának védelme. Klapka hadi műveletei Schlick ellen. Schlick visszavonulása. A feldunai hadtest Dembinszky alá rendelése. Dembinszky népszerűtlensége. A délvidék kiűritése. Gróf Vécsey Károly Szegednél. Az aldunai hadsereg megmentése. A délvidéki magyarság sorsa. Zombor és Eszék feladása. A szabadkai győzelem. Rajacsics álmai független szerb vajdaságról. Az osztrák, szerb és román fegyverek sikerei. Asztalos és az aradi utcai harc. Arad ostroma. Az északi harctér. A kápolnai ütközet. A szolnoki csata. Dembinszky és az alvezérek viszálya. Kossuth a tiszafüredi táborban. Dembinszky lemondása a fővezérségről. Vetter Antal. Görgei önzetlensége

A negyvennyolczadiki események maguk után vonták a negyvenkilenczediki küzdelmeket, mint a támadás maga után vonja a védelmet, a hódítás vágya a függetlenség vágyát.¹ A hódító már január elején semmivé tehetné volna a függetlenséget, ha élni tud az alkalommal. Windisch-Grätz Budapest megszállása után rögtön előnyomulván Szolnok, Schlick pedig Kassa hódolata után Tokaj felől, teljesen meglephették volna Debreczent, mielőtt az erdélyi és „bánsági” hadak segítségére mehettek volna.

Windisch-Grätz azonban, kiről pedig Napoleon legyőzője, Wellington herczeg mondta, hogy Napoleon óta az ő hadjárata volt legjobban kigondolva és végrehajtva,² azt hitte, hogy a főváros eleste után alig számolhat többé komoly ellenállásra, a mint Csehországban is vége volt a forradalomnak Prága s Ausztriában Bécs elfoglalásával. Szolnokra a Tisza vonalának szemmeltartására csak Ottinger s a Tisza-Duna közébe, a szerbekkel való összeköttetés biztosítására, Jellacsics néhány dandárát küldte ki, akik ellen Klapka és Perczel hadai is elegendőknek látszottak.

Windisch-Grätz csak 6-ikán értesült róla, hogy Görgei Vác felé fordult; de Wrba altábornagy alatt utána küldött osztályai már nem találták ott s hiányos felszerelése miatt az osztrák sereg csak napok múlva folytathatta az „üldözést”-t. Ugyanaz nap, melyen Windisch-Grätz Budapestre bevonult, Görgei Váczott a feldunai hadsereghez szöveget intézett, melyben álláspontját világosan megjelölte. Szüksége volt rá. Előtte való nap Budapesten a tisztek tömegesen köszöntek le; négynek kivételével lemondtak a Vilmos-huszárok fél-ezredének tisztjei is, sőt a legénységet is fegyverletételre izgatták, midőn Mezey Károly alszázados hirtelen átvette az ezred vezényletét s elfogatással fenyegette korábbi feljebbvalóit. A lemondók közt voltak gróf Lázár György és báró Wiedersperg tábornokok, valamint Zichy Lipót, Zichy Pál grófok is, kik Istenre kérték Görgeit, ne engedje magát eszközül használni önző dicsvágyak tisztátalan céljaira, ne tartson a hamisjátékosokkal, ne rohanjon a bizonytalanba, a törvénytelenbe, a merő forradalomba és a szerencsétlenségbe.³

Házilag nem végezhetvén el a dolgot, Görgei nyíltan lépett föl. Kijelentette, hogy azért fogadta el a feldunai hadtest vezetését, mert az ország ügyét igazságosnak, a háborút a legigazságosabbnak tartja. Hibáztatta önmagát, hogy katonai dolgokban engedelmeskedett a honvédelmi bizottságnak, mely fonák rendeleteket adott ki; de törvényesnek tartotta azt, annál inkább, mert annak nevében működött az V. Ferdinándtól kinevezett Mészáros hadügyminister is. Azzal, hogy a bizottság a fővárost megfoghatatlan okokból hirtelen odahagyta s az ellenséges sereg főparancsnokához békekövetséget küldött, igen sokat kiábrándított abból, mintha továbbra is Magyarország alkotmányos szabadságának védelméről volna szó, és az önzés gyanújába esett. Hogy tehát a hadsereget megóvja a teljes feloszlástól, öntudatát megszilárdítsa s némileg elcsüggedt bátorságát föllevenitse, felhívására (egy másik okiratban) kinyilatkoztatta a „királyi

magyar feldunai hadtest”, hogy hű maradván esküjéhez, az V. Ferdinánd szentesítésével ellátott alkotmányt megvédi, védeni fogja minden külső ellenség ellen; ugyanily elszántsággal küzd mindazok ellen, kik éretlen köztársasági kísérletekkel akarnák megdönteni az alkotmányos királyságot; mint az alkotmányos monarchia elvének híve, csak a felelős magyar hadügyministertől, vagy annak önmaga által kinevezett helyettesétől törvényes úton érkezett parancsoknak engedelmeskedik; végre az ellenséggel kötött bármi egyességet csak úgy ismer el, ha biztosítja az egyrésztől Magyarországnak azt az alkotmányformáját, melyre a hadsereg felesküdt, másrésztől pedig a hadsereg becsületét.

Erre az utolsó pontra nézve Görgei még nem tudhatta, hogy Windisch-Grätz minden alkudozást visszautasított. De azt sem tudhatta, mert az országgyűlés zárt ülésben tárgyalt, nem volt-e utasítása ennek a küldöttségnek a föltételeken vagy föltétlenül való meghódolásra azon uralkodóval szemben, kit négy héttel azelőtt az országgyűlés bitorlónak nyilvánított. Olyan urak, kik kérni menve, még sétatálcájukat is az előszobában hagyják, talán kevesebbet érhetnek el mint azok, kiknek alkudozás közben is kard van az oldalukon. Görgei tehát, majdnem minden közösséget megtagadva a kormánnyal, abban bízott, hogy az ellenség komolyabban alkudozik vele, a királyi hadsereg vezérével.

Ha nem lehet a forradalomnak II. Rákóczi Ferencze, azt hitte, lehet Károlyi Sándora. Windisch-Grätz, a mint a váci nyilatkozatról értesült, remélte is, hogy ez a régi császári tisztek visszatérésének útját akarja egyengetni. Görgei nem ismerte ugyan el I. Ferencz Józsefet, de V. Ferdinánd hívének s monarchistának vallotta magát. Minden esetre volt benne egy kis önámítás, ha közvetlenül csak V. Ferdinánd kinevezettjének, Mészáros hadügyministernek kívánt engedelmeskedni. Hiszen Mészáros királyi megbízatásának ideje rég lejárt, helyettese, Vetter, pedig egyáltalán nem kapott ilyen megbízatást. Mi történik, ha mind a kettő lemond? Kinek engedelmeskedik akkor? A mennyiben azonban Mészáros és Vetter mint hadügyministerek a honvédelmi bizottság nevében rendelkeztek, nekik engedelmeskedni mégis csak annyi volt, mint a honvédelmi bizottságnak engedelmeskedni. Ezt azonban Görgei a sorok közt köztársasági törekvésekről s a mellett – mint Rakovszkyék és Okolicsányiék II. Rákóczi Ferenczet – önzésről vádolván, bizonyos eshetőségekre nézve valósággal bejelentette, hogy fegyverét ellene fordítja. Találgatni lehetett, melyik fondorlat a veszedelmesebb: az a politikai-e, melyről ő a tényleges kormány embereit gyanúsította, vagy az a katonai, melynek szála mostantól fogva az ő kezeiben futottak össze.

Nyilatkozatának az a haszna volt, hogy újra nyugodttá és egységesé tette a feldunai hadsereget,⁴ másrészt pedig némi időt szerzett a magyar sereg és kormány rendezkedésére, mert mostantól fogva Windisch-Grätz napról napra várván a hadsereg s talán – ennek nyomása alatt – az országgyűlés föltétlen hódolatát, egyelőre felfüggesztette a komolyabb ellenségeskedést. Várta a hadsereg fegyverletételét s Görgei gondolt is reá, nem lett volna-e jobb Vácra inkább erre buzdítani a sereget.⁵ Pedig föllépése a kormányt valósággal megdöbbenettette. Kossuth, ki benne Schwechat után a gondviseléstől küldött hadvezért sejtette, január 13-ikán a képviselőházban, jó vezérek után sóhajtozva, a maga nagy hibájául ismerte el, hogy nem tudja felfogni, mi az az árulás és hogy emberről nem képes föltenni annak lehetőségét; egy hét múlva azonban hinni kezdte, hogy Görgei közel áll az áruló nevezethez, ha már is nem az.⁶ Megindult a találgatás és a gyanúsítás, hogy elhallgasson az első nagy eredményekre, kitörjön a sikertelenségekre. A tiprott hőst a nemzeti hiúság áldozata gyanánt⁷ tüntetik föl mindazok, kik váci kiáltványában a mérsékletnek s a törvényességnek ugyanazt a szellemét keresik, mint Széchenyi és Deák politikájában.⁸ De a haza nehéz viszonyai közt Vácra Görgeinek is csak annyit lehetett volna mondania, mint Leuktra alatt Agesilaosznak: aludjék ma a törvény és csak holnap ébredjen újra! Deák visszavonult, Görgei a katonaság élén tartott a tényleges kormánynak leczkét a törvényességből és a politikai tapintatból; melyik forradalomnak nincsenek hasonló borús jelenetei? De midőn arról van szó, ki legyen felelős a veszélyben levő hazáért, a mérséklet és a tapintat valóban a legkritikább tulajdonságok közé tartozik. Thebae még Leuktra győzelmes hősét is feleletre vonta; mi jót várhatott az a vezér, ki folytonosan visszavonulván a Duna jobb

oldalán, most állt éppen útja kezdetén, hogy ugyanazon folyónak a bal partján előnyomúlva keressen győzelmet? A váci kiáltvány ellenszenves megnyitó volt, mint akár a Bethlen Querela Hungariaeja; de csakugyan vele kezdődött a nemzet igazi szabadságharca.⁹ Windisch-Grätznek föltétlen hódolatot követelő rendeletei talán gondolkodóba ejtették volna a kisebb hitűeket, kik lejtőn látták a debreczeni kormányt; de a végletek közt ingadozóknak is határozottan kijelölte az egyetlen még lehetséges irányt, melyet Görgei proclamációja majdnem az aranybulla záradéka szellemében jelölt meg: jog a fegyveres ellenállásra s azután hódolat a jogot elismerő királynak. A magyarság, akár Debreczen, akár Vác körül sorakozott, mégis csak a nemzet szabadságának ügyét szolgálta.

Az országgyűlés működését a menekülés csak egy hétre szakította félbe. Január 8-ikán Debreczenben csak 145 képviselő volt együtt. Csonka parlament idáig, melynek még elnöke is lemondott, két alelnökét más kötelességek tartották vissza s a jegyzők karát csak Záborszky képviselte. Egy újabb hét múlva azonban már megkétszereződött a képviselők száma; s a nagy többség megjelenvén, elmúlt az aggodalom, hogy – Pázmándy elnök, Batthyány és Szentkirályi ügyis az ellenség kezében lévén, – Windisch-Grätz összeszedje a kicsinyhitűeket s egy ellenparlamentet tákoljon belőlük össze, mint jó kétszáz esztendővel azelőtt I. Károly király tette Oxfordban, vagy ahogy II. Rákóczi Ferencz idejében is két országgyűlés állott egymással szemben: egy nemzeti és egy királyi.

A felsőház tagjait Perényi elnök még január 27-ikén is hiában biztatta megjelenésre, első ülését csupán márczius 12-ikén tarthatta meg, akkor is úgy, hogy nem jelent meg egy herceg sem, a püspökök közül csupán 2, a főispánok közül 4 (köztük b. Josipovich Antal, zágrábi főispán), s a grófok és bárók közül csupán egynéhány, úgy, hogy még ekkor is kettő hiányzott a határozathozatalnál megkívánt számból, csupán 18-an lévén együtt. Számos főúri család tagjai közül az egyik rendesen a magyaroknál szolgált, a másik a császáriaknál, hogy maga a család fedezve legyen, bárhová hajlik a győzelem.

A debreczeni parlament¹⁰ január 9-ikén Palóczy korelnök vezetése alatt az ev. ref. kollégium nagytermében kezdte meg nyilvános üléseit és május 31-ikéig a képviselőház 58, a felsőház pedig 22 ülésben lankadatlan erélylyel fáradozott az ország szabadságának megmentésén.¹¹

A nemzet erős, – mondta Szacs vay Imre, Nagyvárad lelkes követe, midőn a házban (január 13-ikán) felolvasták a békekövetség jelentését. Erősebb most, mint volt valaha; mert százados elpuhulása után oly erőt fejtett ki néhány hónap alatt, minővel nemzet a történetben nem dicsekedhetik. „Ha néhány százezer aristokrata ezer éven át megtartá a nemzet életét, meg a szabadság anyagát – kérdezte Asztalos – most, midőn milliók lettek szabadok, most veszítse-e el nemzeti országos életét?” De szívből harcolni csak úgy lehet, ha az ember látja, hogy béke lesz a vége. Amerika még az Anglia ellen vívott legvéresebb harcokban is követeket tartott, kiknek lesniök kellett az alkalmat, hogy békét köthessenek. A magyarok bizonyos körülmények közt nem kívánnak oly eredményre jutni, mint Amerika; hanem ha azok többet tudtak elérni, ők meg kevesebbet kívánnak s így könnyebben elérhetik céljukat. Bezerédj tehát a békekövetség megbizását nem akarta visszavenni. Felszólalása mutatta, hogy az immár rab Batthyány békepártja még Windisch-Grätz üzenete után sem vesztette el reményét, de ez is, mint az egész nemzet, csak az áprilisi törvények alapján volt hajlandó békélni. Idáig az országgyűlés még a szerencse perceiben sem lépett le a kényszerített védelem teréről. I. Ferencz József trónralépése, Windisch-Grätz üzenete azonban, a föltétlen hódolat, a nemzet bizonyos halála. „De az a halál – szólt Kossuth, – mely a harcz végén reánk vár, nem bizonyos; mert van Isten az égben és a nemzetben erő és ha élni akar, élni fog!” A képviselők mind felálltak s fölemelvén kezeiket, lelkesülten esküdtek meg, hogy együtt maradnak a harcz utolsó percéig. S ha még máshová kell húzódnok, magukkal viszik, mint a classikus népek, házi isteneik szobrai, keblükben a hazafiságot és azt a határozott szándékot, hogy Magyarországot meg kell menteniök. Kossuth tudta, ki is mondta, hogy fejével játszik néhányadmagával; de megtette indítványait s a nemzet elhatározta, hogy országos lételét, függetlenségét, alkotmányát és nemzetiségét utolsó emberig,

utolsó csep véreig tovább is védelmezni fogja; a gyáván megfutókat, kivált a tiszteket, mint hazaárulókat, halállal bünteti, épp úgy mint a nép zsarolóit; a kormány mindazt, mit a nép kiszolgált, adóban fogadja el, vagy készpénzben fizesse ki; a mit most ki nem fizethet, azt a nemzeti becsület oltalma alá helyezi s majdan a törvényes kamatokkal együtt téríti meg.¹²

Az országgyűlés elhárította magáról a háború miatt való felelősséget; Kossuth bűvös szavainak hatása alatt állott; de olyan erős volt a nemzetben a jog érzete, hogy Kossuth nélkül is mindent megtett volna a hon védelmére. A kis Tolnavármegye is azt válaszolta a hódolatra intő Nugentnak, hogy királyul akkor ismeri el I. Ferencz Józsefet, ha megesküszik az 1848. évi törvények megtartására s magát az ország által megkoronáztatja.

Egy külföldi lap azonban azt beszélte, hogy a nemzet Kossuthot akarja megkoronáztatni, a másik, hogy köztársasággá akar alakulni.¹³ A január 13-iki ülés nem szüntethette meg a találgatásokat; mert nem mondta ki, hogy valóban nem törekszik egyébire, mint az áprilisi törvények megvédésére, s hogy nem megy-e tovább, ha Windisch-Grätzet legyőznie sikerül. Még a radikálisok is óvtak a túlzástól, s Nyáry nem hiában kívánta,¹⁴ hogy ha az ország tavasszal, a szerencse pillanatában, egy kissé mámoros volt is, most már, a veszedelem pillanatában, tisztábban kell látnia. Ne sarkantyúzzák a Don Quixotteok a népet, mint valami Rosinanteot, ne álljanak elő örökös gasconadokkal, milyen vitéz, milyen legyőzhetetlen a nép, ne bolondítsák minduntalan, hanem mint képviselők tegyenek is már érte valamit. Ne hitessék el vele, hogy a németekkel van bajunk. Hiszen éppen a német parlamenthez intézett nyilatkozatunk bosszantotta fel az osztrák kamarillát, mely inkább akar szláv lenni, csak hogy német ne legyen. Ostobaság ijesztő vázúl állítani a nép elé a németet, mely szent név Európában: a műveltség és a szabadság eleme. Hiba a multban történeteket egyenesen a király és az uralkodóház nyakába vetni; a dynastia és a kamarilla sohasem erősödik önkényessé, ha jogait a magyar aristokratia a néppel már százesztendővel ezelőtt megosztja. Mivel pedig csak egy szervezett hatalom van, az országgyűlés, ne beszéljenek külön a kormányról, mert hiszen a ház néhány kiküldött által kormányoz. Nincs nagyobb veszedelem, mint ha egyes ember szavát Isten igéjének tartják. A kormány a ház kezében van; tehát kormányozzon.

Kossuthot, míg élt, valóban körülvette az ellenmondások köde, melyben gyöngye mécsvilágként pislogott a múlt vélemény; de a halál zord szellője szétfűtta a ködöt, eloltotta az apró lámpát és fölkelte a történelem napja. Ennél a napnál végre látni lehetett, hogy az egyenjogú polgárokból alakult szabad nemzet képviselete döntő hatalom,¹⁵ s hogy még az izzó szenvedélyek napjaiban sem volt helyes Kossuth nevét szembeállítani ezzel a döntő hatalommal. S legkevesebb volt helyén az a gyanú, hogy az országgyűlés monarchiát akar talán, de Kossuth köztársaságot. Tíz esztendő múlva, midőn a körülmények ismét alkalmat nyújtottak Kossuthnak a cselekvésre, még mindig azt vallotta, hogy a kormányformának megválasztása az ország függetlenségének kivívása után következik.¹⁶ A mit a vele sok tekintetben összehasonlítható Lamartine mondott, hogy szemében a kormányforma csupán a körülmények kérdése; ugyanazt állítja itt Kossuth is, a ki jóval azelőtt kimondta már, hogy a politika az exigenciák tudománya, de a nélkül, hogy ez exigenciák határát valaha kijelölni törekedett volna.¹⁷ Hazája részére azonban még ezekben a legzivatárosabb napokban is legmegfelelőbb kormányformának tartotta a monarchiát, élén olyan fejedelemmel, kit mindenki tisztel; s ha néhány szenvedélyes köztársasági utóbb minden áron köztársaságot akart is, ő ezt egész erejéből ellenezte. Neki tehát nem szólhatott Görgei váczai leczkéje az éretlen köztársasági kísérletekről. Abban a parlamentben, mely Szent-István koronáját magával vitte Debreczenbe, főlemlítették az ő királyságra való törekvéséről szállongó híreket, melyek nemcsak a külföldön találtak hitelre, mint Nyáry mondta, hanem a belföldön is. Mint sokkal utóbb az osztrák parlamentben megjegyezték,¹⁸ a nép valóban úgy tisztelte őt, mint egy királyt: „és ezt mint magyar hazafi, népének szabadságáért küzdve, meg is érdemelte”.

A nevek tisztelete nem halt ki a magyarok szívéből. De Vác és Debreczen, Görgei és Kossuth nem lett egymás megrontására, gyűlöletére hívó jelszó. Nagy tettek nagy nevekhez és

névtelenekhez fűződtek; s nálunk a legnagyobb név viselője hajolt meg a névtelen hősök,¹⁹ a névtelen félistenek, a honvédek előtt.

Az osztrák hadseregben egységes volt a vezérlet, s ha Schlick némi hajlandóságot mutatott is önállóságra, Windisch-Grätz korlátlanul és ellenmondás nélkül intézte az összes hadműveleteket. A magyar sereg csak 1848 december 15-ikén nyert fővezért Mészáros Lázár hadügyminister személyében; de ez a fővezérség névleges volt, csupán a Schlick ellen működő hadtestre korlátozva. Mészáros, midőn január 4-ikén Schlick ellenében Kassánál csatát veszett, nyolcz nap múlva ettől az árnyék hatalomtól is megvált s Debreczenbe sietett a hadügyministeriumba, hol hazájának többet használhatott.

Egyébiránt december 21-ikén a kormány megbízásából Teleki László gróf Párisban Dembinszky Henrik gróffal, „a lengyel nenophonnal” már meg is kötötte a szerződést,²⁰ melynek értelmében a lengyel szabadságharcnak ezen egyik vezére veszi át a magyar szabadságharc vezetését.²¹ Dembinszky január 20-ik táján érkezett Debreczenbe s Kossuth február 1-én értesítette a hadakat, hogy őt nevezte ki fővezérré.²²

A magyar hadsereg azonban még akkor sem egyesült s minden hadtest-parancsnok a maga belátása szerint működött, nem sokat törődve a csataterektől messze eső debreczeni kormánynak egyszer-másszor megkísérlett parancsaival. Csak az anyagot várta tőle. S valóban a kormány érdeme, hogy Budapestről Debreczenbe való hedrsája után a hadak fölcserelése és ellátása feltűnőbben sehol sem akadt meg; mert Nagyváradot valóságos arsenállá alakította át. Ezt a vidéki várost, mely akkor még kívül esett a kereskedelmi forgalom főbb erein és gyáripára épen nem volt, kézműipara is csak kevés, „mintegy varázsütéssel egy kis Birminghammé változtatta át, melynek áldott munkássága szerelte föl seregeinket s adott fegyvert és mindennemű hadiszert dicső honvédeinknek hősie kezeibe”.²³ Rombauer Tivadar igazgatása alatt a fegyvergyár a nagyváradi várban, Lukács Dénes alezredes (Ferencz József tüzérségi tanára) vezetése mellett az ágyúöntő-intézet a szomszéd Pecze-Szent-Mártonban kezdett működni. Lukács Sándor állt a főruházati bizottság élén. Nagy élelmezési raktárt és tábori sütőműhelyt is rendeztek be. Maga a ministerium pedig az eddiginél jóval tökéletesebbé tette a hadsereg nyilvántartását.²⁴ Egységet azonban a harctéren való működésbe csak a január 2-ikán Budapesten tartott haditanács hozott.

Görgei ennek értelmében vonult Vácra. Onnan 15 zászlóaljjal, 23 huszárszázaddal és 72 ágyúval január 6-ikán indult Lipótvár felszabadítására, az osztrákok (Wrba Vácra visszavonulván, Csórics altábornagy vezetése alatt) 9 zászlóaljjal, 8 lovas századdal és 36 ágyúval követték s 11-ikén utóhadával Ipolyságnál össze is csaptak.²⁵ Ugyanakkor Görgei előhada a Zsitva mellett Verebelynél bukkant Simunics előhádára. Így Görgei két tűz közé szorult, a harmadik irányban pedig Götz tábornok a jablunkai hágón át délnek Privigyéig, a Nyitra felső völgyébe jutott és most már egyenes összeköttetésbe léphetett Simunicsnak a Nyitra középső folyásánál levő hadaival. Görgei nem folytatta tehát útját északnyugat felé, hanem lemondván Lipótvárról (melyet Ordódy ezredes 1312 emberrel és 38 ágyúval február 2-ikán fel is adott az osztrákoknak), lemondván arról is, hogy a Zsitva és Alsó-Nyitra völgyén délnek kanyarodva, Komáromban foglaljon állást, Léváról északkeletnek Selmezbányára fordult s január 14-ikén azt és a bányavárosokat (Bélabányát, Körmöczbányát, Beszterczbányát stb.) megszállotta.²⁶

Fáradt seregeit azonban nem szállásolhatta el télire, mert Götz és az újra betört Hurbán északról, Simunics nyugatról, Csórics pedig délről Szélakna, Selmech és Hodrics körül támadták (január 21-ikén), mire Görgei Beszterczbányán akarta egyesíteni hadait. Aulich Körmöczbányáról a Szalkán át²⁷ egy elhagyott hegyi ösvényen és egy II. Rákóczi Ferencz idejétől fogva bedőlt alagúton át roppant erőfeszítések közt jutott el Beszterczbányára, hová a többi hadon kívül Beniczky 4000 főnyi ujoncz csapata is megérkezett. Görgei többnyire tót ujonczokból két új zászlóaljat alakított s a durva bánásmód miatt lázongó X. zászlóaljat drákói szigorral térítette vissza az engedelmességre. S ez mostantól fogva épen oly híven és lelkesen követte őt, mint a lázongó oroszok Svájcban a szentgotthárdi sírásás jelenete után Szuvarovot, kire ez az egész felvidéki visszavonulás emlékeztet.

Görgei 700–800 ember veszteséggel érte el azt a célját, hogy a Tisza mögött alakuló és felvonuló magyar hadakról csakugyan elvonja Windisch-Grätz figyelmét. Most azonban Mészáros a Tiszát s vele Debreczent fenyegető Schlick ellen sürgetve hitta Tokaj felé s Görgei engedelmeskedett. Délkeletnek a legrövidebb úton (Besztercebánya, Zólyom, Losoncz, Rimaszécs, Miskolcz felé) nem mehetett, mert könnyen olyan kelepczébe kerülhetett volna, a milyenből épen most szabadult ki; elhatározta tehát, hogy Lőcse, Eperjes és Kassa felé kerül, Schlicket Galiczia felől elvágva teszi meg az utat és úgy egyesül Klapkával, Mészárosnak a Schlick ellen való küzdelmekben utódával. Ki volt ugyan téve annak a veszedelemnek, hogy eddigi üldözői és Schlick két tűz közé szorítják, de a tót vidéken mintegy tüntető menetet rendezve, még ketté is osztotta csekély seregét; az egyiknek (Aulich, Kmety vezetésével) az Alacsony-Tátrától északra a Fehér-Vág, a másiknak (Guyon, Piller alatt) az Alacsony-Tátrától délre a Garam völgyén fölfelé kellett haladnia. Annál nagyobb feladat, mert a bányavárosokban megmentett államjavakat, arany- és ezüst-rudakat, készpénzeket, rezet, ónt stb. is több száz kocsin vitte magával. Ő maga az északi csapattal tartott. Január 26-ikán 20° R. hidegben majdnem 24 órai folytonos vesződés után kelt át a sereg a csak 1010 méter magas, de a hó és jég miatt lovakkal, ágyúkkal akkor csaknem járhatatlan stureczi hágón, a Garam és a Vág vízválasztóján. 27-ikén, 28-ikán Rózsahegyen pihent, hol Windisch-Grätz küldötte (Renkey nyug. kapitány) kegyelemmel s anyagiakkal kecsegtette, ha seregét az osztrákokhoz vezeti át; Görgei a váci kiáltvány egy példányával válaszolt, ezzel bizonyítván, hogy nyilatkozatát helytelenül magyarázták. A két sereg Kisóctól kelet felé ismét egyesülve folytathatta útját. Schlick seregéből Kiesewetter őrnagy támadt először, a maroknyi csapat iglói éjjeli rohamát azonban (február 3-ikán) Guyon nagynehezen visszaverte. Görgei Guyont bízta meg azzal is, hogy keresztültörjön a Szepesből Sárosba vezető branyiszközi hágón, melyet Schlick seregéből Deym tábornok és Kiesewetter 1800 emberrel és 4 ágyúval őrzött. Február 4-ikén Lőcsén Görgei tisztikara fényes bált rendezett²⁸ s másnap reggel Szepesváraljáról Guyon 3760 emberrel és 24 ágyúval indult Branyiszko ellen. A hágó csak 758 m. magas és jó kociút vezet rajta keresztül; a csapatnak azonban a sziklás, jeges és mély hóval borított lejtőkön kellett támadnia. Guyon és a keresztel mint egy Capistrán előljáró Erdősi Imre kegyesrendi pap,²⁹ déltől éjjelig mégis diadalra vezették a jobbadán ujonczhadat,³⁰ mely a hősieken védekező osztrákokat 23 erős állásból kivervén, Eperjes felé nyomta vissza. Az osztrákokat Schulzig altábornagy Schlick táborába vezette, Guyon pedig (február 6-ikán) bevonult Eperjesre. A hágón ma szép emlék örökíti a szabadságért harczoló magyarok egyik legszebb hadi tettét, mely a felső-dunai és a felsőtiszai hadsereg egyesülését lehetővé tette.³¹ A 33. zászlóalj büszkén lobogtathatta zászlaján azt a szalagot, melyet Görgeitől „Branyiszko 1849 február 5-ikén” felirattal kapott. Hiba volt azonban, hogy Görgei csak 9-ikén követte Guyont s így időt engedett a dél felől is szorongatott Schlicknek a. rendezkedésre. Azt ugyan meggátolta, hogy Schlick a Szepességben a magyarok nyomában járó Götzczel és Jablonovszkyval egyesüljön, mire azonban (február 10-ikén) bevonult Kassára, Schlick előhada már délnyugati irányban, a Sajó forrásvidékén, Szin táján járt és úgy látszott, a legrövidebb, de legbajosabb úton akart egyesülni Windisch-Grätz seregével. Ezt jól gyanítván Dembinszky, Klapkát Miskolczra rendelte, hogy a Sajó völgyén fölfelé nyomulva vágjon elébe Schlicknek.

A Tisza balpartját Szolnok és Tisza-Füred közt január végéig Perczel jóformán egymaga védte. A hónap közepén seregét 15,000 emberre kiegészítvén s 40 ágyúval ellátván, délnyugat felé fordult s január 26-ikán Szolnok és Czegléd megszállása után egészen Irsáig nyomult; ekkor azonban, midőn már Windisch-Grätz is komolyan készülődött ellene, Dembinszky, az új fővezér visszahitta. Perczel lemondott és seregét, a szolnoki hid leégetése után, a Tisza balpartján maga Dembinszky vezette Polgárig, hol a jobbpartra átkelvén, Klapka hadtestének fővezérletét is átvette.

Klapka, Mészáros távoztával, január 12-ike óta állt a Hernád völgyében 10,000 emberrel és 30 ágyúval működő hadtest élén. Schlick, hogy megelőzze Kassa ellen várható támadását, január 22-ikén maga támadta meg őt; a Tarczal és Bodrog-Keresztúr közt vívott csatát azonban

elvesztette. Így el sem foglalhatta a tokaji átjárót, mely útát nyitott volna neki Debreczen felé. Klapka mindamellett attól tartva, hogy Schlick, ki Schulziggal Miskolcznál egyesült, túlszárnyalja, január 30-ikán a Tisza baloldalára húzódott, még a hidat is fölégelte maga után s Rakamaznál örködött. Másnap Schlick néhány zászlóaljjal a Tisza jegén át megtámadta ugyan, de ő a kísérletezőket visszaűzte, február 1-én pedig egész hadtestével átkelt, hogy nyomon kövesse a Kassa felé vonuló Schlicket. Itt Dembinszky kétfelé osztotta Klapka seregét. Az egyiknek élén (5000 emberrel és 15 ágyúval) heves szóváltás után Klapkát Schlick követésével bizta meg s ez osztály 8-ikán Hidas-Németinél némi szerencsével harcolt is a visszavonulók ellen; a másik osztályt (Kazinczyt és Máriássyt) Schlick menekülése útjának elvágására Miskolcz és Putnok felé rendelte. Dembinszky utóbb oda vezényelte Klapkát is, ki Kassán 10-ikén már személyesen találkozott Görgeivel.

Görgei legalább is oly fontos stratégiai pontnak tekintette Kassát és Eperjest, mint Schlick s innen bármikor összeköttetésbe juthatván a felső-tiszai hadsereggel, egyrészt Galiczia, másrészt a Szepesség felé kívánt örködni. Götz és Jablonovszky ugyanis Kassa irányában készültek előrenyomulni, a hadtestük parancsnokságát átvevő Ramberg altábornagy pedig néhány napig való veszteglés után elő is nyomult, ha most már nem remélhette is a Schlickkel való egyesülést.

Schlick üldözésére Görgei Pillert és Guyont küldte, kik február 13-ikán Szinnél, a Bodva és Jolsva összefolyása közelében, megszalasztották az utóhad egy részét. Másnap Dembinszky, ki Miskolcztól a Sajón fölfelé jött, Tornaljánál oldalba fogta a Kriegerntől vezetett utóhadat, mely hosszas ágyúcsata után Putnok felé húzódott vissza. Pedig Schlick egész erejével hajlandó volt döntő csatát elfogadni; Dembinszky alvezérei azonban a kitűzött helyre és időre nem jelentek meg, ő maga is eléggé elkésett s így a kedvező alkalom elröpült. Schlick Tornaljától Putnok és Losoncz irányában csakhamar minden nagyobb nehézség nélkül összeköttetésbe juthatott Windisch-Grätz főseregével és Simunics hadait is magához vonta.

Ilyen sikertelenség csak növelte azt a rosszkedvet, melyet az keltett, hogy a feldunai hadtestet – a többi hadtest módjára – hadosztálylává degradálva Görgeit a hadügyministerium február 12-ikén Dembinszky alá rendelte. Görgei 14-ikén felhitta tisztjeit, fogadják ezt a látszólag megaláztatást olyan hideg vérrel, mint a milyennel ő, mint hadtestparancsnok, lemond a maga önállóságáról, engedelmeskedvén az országgyűlés határozatának s önként alávetvén magát Dembinszkynek, a „mint mondják, háborúban megőszült, méltó hadvezérnek”.

Ez a még Kassán tett nyilatkozat annyiban jóvátette ugyan a váczit, hogy Görgei immár nyíltan elismerte úgy az országgyűlés, mint egy fővezér tekintélyét, de a nyilatkozat hangját és alakját most is csak a forradalmi idők szokatlanságai menthetik. Annál veszedelmesebb jelenség, mert Klapka türelme is fogyatékán volt az ország viszonyait nem ismerő, idegen és határozottan forradalmi fővezérrel szemben. Nem pusztán személyes ellenszenv vagy sértett hiúság, hanem valóban a hadsereg sorsa iránt való aggodalom okozta, hogy Görgei és Klapka lehetetlenné akarták tenni Dembinszkyt. Kossuth már február 23-ikán sajnálattal hallotta az engedetlenség hírért; fölhívta Dembinszkyt, hogy minden engedetlent hadi törvényszék elé állítson; mert „az engedetlenség lázadás; erre pedig halál van mondva”. Egyúttal azonban figyelmeztette, hogy egy siker több fegyelmet teremt, mint egyheti szervezés. Görgeivel amúgy is egyesülvén, a támadás megkezdésére buzdította. „Csak egy nyert csata, aztán minden jól van.” Maga Dembinszky is azzal buzdította Görgeit az egyesülésre, hogy „a Szepesség szelleme, valamint az egész országé is, csak egy nagy nyert csata után emelkedhetik föl”.

Dembinszky a Tisza jobb partján Szolnok felé ügykezett (odatartott a délvidékről Damjanich és Vécsey is), hogy ezt a várost Karger dandárától visszavevén, onnan működjek az ellenség fő ereje ellen és hogy azt a fővárostól elvágván, a Tiszánál mérjen reá döntő csapást.

A délvidék kiürítésére a magyar hadak január 16-ikán kapták meg a parancsot. Nagy-Becskerekéről Kiss Ernő kezdte meg, kinél több vagyont II. Rákóczi Ferencz óta senkisémmé áldozott a szabadságért; most országos főhadparancsnokká neveztetvén ki, Damjanich János folytatta a szomorú katabázist.³² A mint azonban Módos és Zombolya irányában Arad felé

haladt, a magyarok is szekerekre rakták az asszonyokat, öregeket, gyermekeket, a betegeket, vagyonkájukat és a legszükségesebbeket s a szerbek bosszújától tartva, mintegy negyvenezeren télvíz idején oda hagyták házaikat, hogy a Maros jobb partján keressenek oltalmat. Egész népvándorlás volt ez; és Kún-László idejének nyomorúságai látszottak felújulni. Maga Damjanich már január 24-ikén Új-Arad alatt volt,³³ hol egy hét múlva seregének minden része egyesült. A Maroson a csálai erdő alatt vert két hidon ő maga január 31-ikén kelt át Aradra a gyalogsággal, február 3-ikán pedig Nagy-Sándor József a lovassággal s Erdélybe Bem megsegítésére Hrabovszky őrnagyot csupán 4500 emberrel küldvén, Szolnok alá indult, hogy Vécseyvel egyesüljön.

Vécsey Károly gróf akadályozta meg, hogy Esterházy Sándor gróf tábornok a Bácskában vezérlete alatt álló sereget a magyar kormány iránt engedetlenségre, a Bácskából való kivonulás megtagadására bírja. Az izgatók (Esterházy tábornok és Nádosy ezredes) megszöktek, a tisztek közül többen lemondtak, Vécsey azonban, mint rangban legidősebb tábornok, átvette a vezérletet s Verbászról január 20-ikán megindulván, 24-ikén már Szegedre ért táborával. „Mig Magyarország áll – írta hozzá Kossuth³⁴ – az ön nevét minden becsületes ember mély tisztelettel említi, mint a legnemesebb hazaszeretet és férfias erő magasztos példáját.” Az aldunai hadsereg megmentésére a honvédelmi bizottság január 27-ikén újból kifejezte köszönetét s Vécseyt a haza hálájára méltónak nyilvánította.

A délvidék védelmét a kormány gróf Hadik Ágost ezredesre bízta, kinek a kivonuláskor alig 4000 főből álló hadosztálya február végére megháromszorozódott. Rajta kívül a magyarság még csak Eszék és Pétervárad őrségére támaszkodhatott. Ez a sereg azonban nem menthette meg Zentát, hol Trifkovics Mihály szerb őrnagy február elsején kezdte meg rémuralmát, mely azután hat hétig tartott; minden nap akasztatott magyarokat, még a templom előtt álló keresztre is; lövette, máglyára vitette őket, az apát a fiúval, a fiút az apával vágatta le s a Szentháromság szobra körül garmadába rakatta a kivégzettek fejeit. Nem az a forradalmi örület ez, mely Chailiart vezette Lyonban, hanem a legféltelenebb fajgyűlölet, mely büntetni kívánta a zentai nemzetőröket, kik a mult esztendőben a kikindai lázadás elfojtására az első közt jelentek meg.³⁵

A szerbek új vajdája, Theodorovics tábornok, egyszerre küldött hadakat Arad és Szeged ellen. Ez utóbbit február 9-ike óta ő maga szorongatta,³⁶ 11-ikén azonban Hadik Szőregig nyomta vissza. Ellenben ugyanaz nap Zombor a lázadók kezébe esett,³⁷ Éder ezredes pedig Eszék várát Trebersburg osztrák tábornoknak február 13-ikán negyedfél heti ostrom után szabad elvonulás föltétele mellett föladta; pedig 4500 embere, 2400 mázsa puskapora s három havi elesége volt.³⁸ A képviselőház (február 26-ikán) becstelenségnek és hazaárulónak nyilvánította a feladásban részes tiszteket mindaddig, míg a hadi törvényszék előtt magukat nem igazolják.

A Duna mellett már csak Pétervárad és Újvidék volt a magyarok kezében és Szabadkát is csak Gál alezredes bajmoki győzelme (márczius 5-ikén) mentette meg a szerbek pusztításaitól.

Az ú. n. bánságban a magyarok és a németek csak ott maradtak menten a szerbek bosszújától, hol vagy maguk szervezkedtek, vagy a temesvári osztrák főhadparancsnok védelme alá helyezkedtek. Rajacsics a Tisza mindkét oldalán már oly biztosan érezte magát, hogy székhelyét Nagy-Becskerekre tette át s addig is, míg valóban külön herceget kapnának,³⁹ mint patriarcha és regens, valóságos független szerb vajdaság gyanánt kormányozta a délvidéket. Csakhamar csalódva rebent föl álmodozásaiból. Knityánin haza készült s márczius elején haza is ment 12,000 főnyi szerb segítő-csapatával; a határőrvidéket az osztrákok a régi módon szervezték, a szerb zászlókat osztrák zászlókkal cserélték föl, a nemzeti törekvéseket mindenütt háttérbe szorították, Theodorovics seregével pedig föltétlenül rendelkeztek. Segitnie kellett az osztrákoknak, hogy fölmentvén az ostrom alól Arad várát, onnan és Szeged felől támadhasson az osztrákok déli serege Debreczenre, míg Windisch-Grätz maga északnyugatról támad. Gläser altábornagy vezérlete alatt az osztrákok, szerbek és románok február 8-ikán már el is foglalták Arad városát s Pécskáig nyomták vissza Gaal Miklós honvédtábornokot; Boczkó Dániel kormánybiztos azonban sétapálczával, Asztalos Sándor százados pedig karddal és zászlóval a kezében újabb rohamva vezette a XXIX. zászlóalj, mire a többi is nekibátorodván, kemény

utcai harc után kiverte a rablásba merült szerbeket, majd az osztrákokat is.⁴⁰ Kossuth Dobóra s az egriekre emlékeztető jelenetnek mondta ezt.⁴¹

Arad városa a szerbektől megszabadult, de annál bővebben hulltak reá Berger bombái. Februárban általan inség, rablás, pusztulás lett a délvidék része; a menekülőkre, az ott maradt magyarokra s a magyarság hiveire egyaránt nyomor várt; a kormány azonban elég erősnek érezte magát, hogy ezt a területet most feladván, majdan ismét visszahódítsa és begyógyítsa az ejtett sebeket, ha egyesült hadaival Szolnok táján döntő diadalt arat az osztrákokon.

Mig Damjanich és Vécsey észak felé nyomult, Dembinszky nyugat felé haladva kereste ezt a diadalt. Mióta Colloredo előhadának egy részét, melyet gróf Coudenhove őrnagy vezetett, Dessewffy ezredes Kompoltnál (február 18-ikán) a Tarna mellett megverte és egészen Hatvanig nyomta vissza, meghiúsult Schlicknek az a terve, hogy Colloredo Hatvan, ő pedig a Sajó völgyén lefelé haladva, Putnok felől Miskolcznál két tűz közé szorítsa Dembinszkyt. Midőn Schlick 8000 emberrel mégis folytatta útját, 21-ikén Sajó-Szent-Péternél Dembinszkynek két akkora seregét találta magával szemben. Visszafordult tehát és erőltetett menetek után elérvén Rima-Szombatot, megint helyreállította a fősereggel megszakadt összeköttetését. Másfélnap múlva Dembinszky a pesti úton délfelé indult, hogy a Bükk- vagy a Mátrahegység déli részén szálljon szembe a Budapest felől várható ellenséggel s kivívja az annyira óhajtott győzelmet. Windisch-Grätz Jellacsicsra bízván a főváros, a Közép-Tisza és Szolnok védelmét, a Budapestről Hatvanon át Miskolcra vezető úton haladt előre és Schlicknek is meghagyta, hogy Rima-Szécs felől Pétervároson át Gyöngyösnél csatlakozzék hozzá. Klapka hadtestéből azonban Máriássy és Dessewffy február 24-ikén Pétervárárnál reggel 4 órakor meglepte s vad futásra kényszerítette Schulzignak Schlick alá rendelt hadosztályát. Diadallal tért vissza Klapka egri táborába, mely azonban már másnap a Tarna vonalához, Verpeléhez és Kápolnához mozdult előre, mivel Dembinszky, ki főhadiszállását Egerbe tette át, Klapka, Répássy és Görgei hadtestének felhasználásával, ütközetre készült. Körülbelül 49,300 főnyi seregéből azonban február 26-ikán csak 17,000, másnap 4-5000 emberrel több volt együtt. Vele az ellenség 18,696 gyalogost és 2974 lovast állított szembe.

„Egy fölkelő ország közepén – írta Windisch-Grätz február 25-ikén a császárhoz – a csata eldöntését egy számban erősebb ellenség ellen csupán a csekély haderő vitézségére bízni, mint a tapasztalás tanítja, egészen egyenlő szám és egymáshoz hasonló vitéz csapatok mellett is⁴² kétségessé teszik apró esélyek a kimenetelt.” Elhatározta azonban, hogy másnap megtámadja a magyarokat, kik nagyobb erejüket nem vonták össze kellően, a mi azonban nem egészen a fővezér hibája. Dembinszkyt meglepte, hogy Windisch-Grätz Gyöngyös felől oly gyorsan nyomult a Tarna ellen s Windisch-Grätzet, hogy ezt a vonalat Dembinszky már megszállta. Az osztrákok Kápolna vidékén február 26-ikán támadtak, mielőtt Dembinszky és Görgei a csatatéren megjelenhettek volna. Máriássy megtartotta ugyan a folyó jobb partján Kompolt és Tótfalu közt elfoglalt állását, Pöltenberg azonban sikertelenül rohanván meg a debrői erdőt, a balpartra Kerecsend, Szekulics pedig Wyss és Schwarzenberg ágyútüze elől a kompolti erdőből Kál felé húzódott vissza. Este felé Schlick is bevette Dessewffytől a siroki szorost. Másnap a középén maga Windisch-Grätz támadt; vele szemben Dembinszky vette föl a harcot, melynek tegnap csak a végére érkezett meg. Bekerítettetni nem engedte ugyan magát, de Kápolnát a legnagyobb hősiség mellett sem tarthatta meg. Rendkívül hosszas harc után Schlick is elfoglalta Verpelétet. Az üldöző vértésekkel szembeszálló Koburg- és Lehel-huszárok összecsapása a hadi történelem legfényesebb jelenetei közé tartozik. A jobb szárnyat azonban Görgei nem hozhatta többé rendbe. Dembinszky elrendelte a visszavonulást, melyet teljes rendben végzett, mert Aulich négy század huszárral visszaverte az üldöző ellenséges lovasokat, Guyon és Kmety pedig másnap délig megtartotta a kerecsendi tetőt, honnan az ellenség ágyúzása közt rendben követte a fősereget. A csatát 1200 magyar és 369 osztrák holtteste borította.⁴³ Maga Kossuth a képviselőházban (márczius 1-jén) a lipcei második naphoz hasonlónak találta ezt az állapotot, mert még nem döntötte el a csatát. Harmadnap (február 28-ikán), midőn M.Kövesdnél az egész sereg egyesült, Dembinszky nem engedte meg a támadást, pedig a Miklós-huszárok a Kmetyt

Szihalomtól idáig üldöző vasasokat a tábor szeme láttára megszalasztván, a harci kedvet s a bosszú érzetét egyaránt fölébresztették.⁴⁴ Rendre utasította Görgeit s az összes hadtest- és hadosztály-parancsnokokat, kik terveinek közlésére szólították fel. Seregét az Eger folyócska mellett, a Tisza és a Mátra alja közt pihenő szállásokra kívánta elosztani, innen akarván megvédeni a Tisza poroszlófürredi átjáróját s vele a Debreczenbe vezető utat. Windisch-Grätz támadást várt; de midőn értesült Dembinszky képtelen elhatározásáról, másnap (márczius 1-jén) délben őt Poroszló felé a Tiszától elvágni törekedett. Wróna délután 4 órakor Farmosnál utol is érte Klapka hadosztályát, de 3 órai ágyúharc után sem akadályozhatta meg, hogy a magyarok rendben át ne keljenek az Eger balpaltjára. Klapka Poroszlóig a csak 12 kilométernyi, de roppant rossz utat teljes három óra alatt tette meg. Másnap itt egyesült az egész sereg, melylyel Dembinszky most már csakugyan átkelt a Tisza baloldalára, Tisza-Füredre, hová a kormány székhelyét is áttenni óhajtott.⁴⁵ Görgeire bízta, hogy Kmety és Pöltenberg hadosztályaival Poroszlón fedezze a visszavonulást. Görgei azonban, bekerítéstől tartván, saját felelősségére, szintén átkelt a Tiszán: A fővezérnek egymással ellenmondó parancsai közt eligazodni nem tudván, terveit pedig nem ösmervén, mint hadtest-parancsnok kötelességének tartotta, hogy hadteste veszélyes helyzetében önállóan határozzon s minden felelősséget magára vállaljon egy magyar hadi törvényszék előtt. Dembinszkynek valóban haditörvényszék elé kellett volna őt állítania, mint Windisch-Grätz tette Wrónával, ki Görgeinek ezt az átkelését nem merte akadályozni, s ezzel a döntő pillanatot elszalasztotta. Windisch-Grätz Poroszló és T.-Füred közt nem szánhatván el magát defilé-harcra, a jászberény-kecskeméti vonalon felállított I. hadtest erősítésére sietett, hogy a főváros ellen indulható magyar seregnek Czibakháza vagy akár Csongrád felől való támadását felfoghassa. A Tisza hidját az osztrákok ellen Czibakházánál sokáig csak Mesterházy alezredes csekély csapata őrizte, február 24-ikén mégsem sikerült Jellacsicsnak a hidfő ellen intézett támadása; gróf Leiningen őrnagyot elfogta ugyan, de ezt is megszabadította zászlóaljja és pedig párját ritkító hősiességgel. Másnap megérkezett Damjanich a hidfőhöz, Vécsey pedig márczius 2-ikén a szomszédos Tisza-Földvárra; két nap alatt tehát megtörténhetett volna a tiszafürredi táborral való egyesülés és egyesült erővel indíthatták volna meg Szolnok ellen a támadást, úgy, a hogy azt Dembinszky február 26-ikán tervezte.

Mig azonban Füreden Klapka és Görgei komolyan föllépni készült Dembinszky ellen, Damjanich és Vécsey, ha Fabius Cunctator sejtettek is benne, parancsa értelmében támadtak, pedig alig volt tizezer emberük. Damjanich, a hidfő őrzésére csekély katonaságot hagyván, márczius 4-ike éjjelén a hidon át Tisza-Várkony alá ment, hova a vezsenyi révén át Vécsey is elküldte Knézics őrnagyot egy zászlóaljjal s a két szláv ment, hogy „megtartsa azt az esküt, melyet uruk, királyuk a magyarok alkotmányára tenniök parancsolt”.⁴⁶ Hajnalban már csatarendben állt a sereg Várkony és Tószeg közt, hogy délfelől törjön Szolnokra, mialatt Vécsey keleten a hidon át ront rá. Damjanich feltűnés nélkül közeledett egészen Tószegig, honnan jó darabig csak ágyúval és puskatűzzel folytatta a csatát Karger tábornok ellen. 11 órakor azonban rohamra vezette derékhadát, melynek törzstisztjei megannyi hősök voltak: Kis Pál ezredes, Leiningen alezredes, Kökényessy és a „rettenthetetlen” Bobics őrnagyok. A harmadik zászlóalj a legirtózatosabb kartács- és puskatűzben behunyt szemekkel, szuronyszegezve foglalta el a kertek alatt, a sóraktárak tájékán felállított 6 ágyút, Krain őrnagy a Ferdinánd-huszárokkal 5 ágyút kerített hatalmába, a vörössipkások (a IX. zászlóaljbeliak) szuronyszegezve kergették el a lovasságot. A délnyugaton kifejtett heves utcai harc közben Vécsey huszárai is áttörtek a Tisza hidján. A két tűz közé szorított Karger észak felé kívánt menekülni; a Zagyva hidján át azonban csak kétségbeesett küzdelem után vergődhetett keresztül. Ez maga is eredmény volt Kargerre nézve, mert ha Vécsey idejében elállatta huszáraival az errefelé (Rékasra) vezető utat, mint a hogy Damjanich elállatta az abonyit, egész serege fogságba jutott volna. Nagy-Sándor huszárai már csak a visszavonulást fedező dragonyosokat vághatták. Ottinger dandára, mely Abonyból csak délután két óra tájban jelenhetett meg Szolnok alatt, már csupán enyhíthette az üldözés hevét, a magyar huszárok elől azonban neki is vissza kellett vonulnia és csak a visszavonulását fedező négy vértesszázad fogadott el velük kézi viadalt. Karger dandárának romjai Abonyban

egyesültek Bellegarde és Hartlieb hadosztályainak egy részével. 673 embert és 800 foglyot, 11 ágyút, 20 lőszer- és tárkocsit, 300 lovat stb. vesztek a szolnoki ütközetben,⁴⁷ mely a magyaroknak 300 halottjukba került. A sebesültek közt volt Puchly huszár-alezredes és 12 sebbel a testén Szilvay Károly százados.⁴⁸ A magyar és osztrák halottakat Damjanich egyszerre, de külön sirba, katonai tisztelgések közt temettette el, az élőknek pedig köszönetet mondott. „Fiúk! – szólt a III. zászlóaljhoz, melyből egyetlen egy rohamban 52 vitéz esett el – büszke vagyok rátok. Ti az ördögöt is megveritek. Megérdemelnétek, hogy mindnyájan tisztek legyetek. De hol volna akkor az én zászlóaljam?” Azután átvette az egész (ezentúl III.-nak nevezett) hadtest parancsnokságát, mire Vécsey sértődve vonult Debreczenbe; a kormány őt, a ki Szolnoknál elmulasztotta a teljes siker biztosítását, Temesvár és Arad ostromzáránál alkalmazta. Az országgyűlés azonban köszönetet szavazott mind a két vezérnek. Damjanich arra a hírre, hogy az ellenség Czeglédnél gyülekezik és döntő csatára készül, márczius 9-ikén odahagyta Szolnokot, a hidat fölégettette maga után s ismét Cibakházára vonult. A Tiszán való átkelő pontot még szükségtelegebbül adta fel, mint Görgei az imént Poroszlónál: „Látom – szólt Dembinszky, midőn Vécsey eléje terjesztette Damjanich ellen való panaszát – Magyarország ügye tönkre megy, de nem külellenség; hanem belviszályok következtében és – mint az ily viszonyokban rendesen – nem becsülettel.”

A magyarok legnagyobb veszedelme azonban az a régen lappangó gyűlölet volt, mely Tisza-Füreden időközben teljes erővel kitört Dembinszky és az alvezérek közt. Márczius 3-ikán a tisztikar Szemere honvédelmi bizottmányi tag jelenlétében nyíltan kijelentette, hogy nem bizik többé Dembinszkynek sem tehetségében, sem jószándékában s új fővezér választását sürgette. Heves jelenet után Szemere ideiglenesen csakugyan felfüggesztette Dembinszkyt, ki azonban helyettesének, Görgeinek, mint legrégibb tábornoknak, vonakodott átadni a parancskönyveket.

Kossuth Debreczenből azzal a szándékkal sietett a táborba, hogy a „lábadó”, az „áruló” Görgeit föbelöveti; amint maga Görgei is elismerte, hogy megérdemli a golyót; az elnök azonban, megértvén az elkeseredés okát, megróttá ugyan a tisztikar magaviseletét, egyébként azonban helybenhagyta a haditanács végzését. Dembinszky beérte ennyivel; katonai hírnevét azonban sokkal többre becsülve, mint hogy vezetni kívánjon oly hadsereget; mely iránta bizalmatlanságát kijelentette, a fővezérségről lemondott, de azzal a kijelentéssel, hogy kész a kormánynak továbbra is szolgálni. Önzetlen és nemes elhatározását márczius 9-ikén a képviselőház éljenzéssel fogadta. Az elnök abban a meggyőződésben tért vissza Debreczenbe, hogy az összes sereg fővezére iránt való bizalom hiányát pótolja az az egyetértés, melynek fenmaradásában a Görgei és alvezérei részéről hallott nyilatkozatok alapján reménykedett. Biztosította a hazát, hogy a hadsereg vezérei engedelmeskednek s egymás közt egyetértenek. A fővezérséggel azonban nem Görgeit bizta meg, kinek katonai dictaturájától félt, hanem a rangban legidősebb Vetter Antalt.⁴⁹ Őt, valamint Görgeit és Perczelt márczius 9-ikén Debreczenben elsőként gyanánt diszesítette föl az országgyűléstől alapított katonai érdemrend osztályával, melyet megküldött Bemnek, Kiss Ernőnek, Damjanichnak s Guyonnak is. Vetter elfogadta, az elnök fényes ünnepén sáros csizmában megjelenő Görgei most visszautasította a felajánlott 200,000 forint nemzeti jutalmat, később pedig a nemzeti jutalmul felajánlott gödöllői uradalmat s kijelentette, hogy beéri vele, ha a hadjárat győzelmes befejezése után a budapesti egyetemen a vegytan tanára lehet.⁵⁰

343. * Andrássy Gyula a képviselőházban, 1861 május 23-ikán.

344. * Marczali, Legújabb kor, 699.

345. * Görgei István, id. m. I. 108–120.

346. * Tisza-Füreden Szemerét arról igyekezett meggyőzni, hogy kiáltványának egyetlen, pillanatnyi célja az ingadozó tisztek együttartása volt.

347. * Görgei, Mein Leben, I. 194.

348. * Levele Szemeréhez, 1849 január 19-ikén. Kossuth és Szemere levelezéséből, melyet Emich Gusztáv a nemz. múzeumban helyezett el, kitűnik, hogy Kossuthot főképp Szemere ingerelte Görgei ellen. Kossuth, Horváth Mihálylyal beszélgetve (Függetl. harc, II. 212.) még egy hónap múlva is lehetőnek

- tartotta, hogy Görgei áruló; Asztalos képviselő pedig február 28-ikán is fölhívta Görgei egyik leglelkesebb védőjének, Csányinak figyelmét Görgei álnokságaira. (Csányi-ltár, 648 f. 705. sz.)
349. * Gyulai Romhányija, IV. 22.
 350. * Legújabbban Elemér, Görgei, 19–23.
 351. * E kiáltvány védelme Görgei Istvánnál, id. m. I. 120–144.
 352. * Erre nézve legjobb forrás Pap Dénes műve: A parlament Debreczenben 1849. Lipcse, 1870. Két kötet, 8r., 267 és 265 l.
 353. * Január 18-ikán már háromszázan voltak.
 354. * Ez ülésnek 792–4. sz. határozatait Kossuth január 16-ikán küldte el Beöthy erdélyi kormánybiztosnak. Csányi-ltár, 3615. és 4848. sz. Hunfalvi Pál január 14-ikén a házban azt vitatta, hogy határozatot egyáltalán nem hoztak.
 355. * Nyáry Pál a képviselőházban, 1849 január 13-ikán.
 356. * U. ott, január 18-ikán.
 357. * Gróf Apponyi Albert a képviselőházban 1894 márczius 23-ikán.
 358. * Regaldi a Rivista Contemporanea-ban, 1859 márcziusi füzet.
 359. * Csengery, Jellemrajzok, 120.
 360. * Dr. Pacak 1894 ápril 6-ikán. Az angol is így látta Cromwellben Olivér királyt.
 361. * Névtelen félisteneknek Kossuth először 1852 november 12-ikén nevezte a honvédeket; névtelen hősöknek 1868 júliusában. (Tóth Béla, Szájról szájra, 80–1.)
 362. * Kemény Zsigmond szerint (Beksicsnél, id. m. 106.) Kossuth attól tartva, hogy Görgei az ő megbuktatására törekszik, az iránt csak Debreczenből irt volna Telekinek.
 363. * Dembinszky lepecsételt iratai az orsz. levéltárban vannak elhelyezve. Ő maga Párisban már 1849-ben kiadta emlékiratait (Mémoires sur la guerre de Hongrie) s hátrahagyott iratai alapján Danzer A. is közzétett egy művet (Dembinszky in Ungarn. Bécs, 1873. Két kötet. Magyarul Törs Kálmántól: Budapest, 1874.) Erre Görgei – Demár János név alatt – a Budapesti Szemlében (1875.) hosszú czáfolatot közölt.
 364. * Csányi-ltár, 34–41. sz. Első napiparancsa február 4-ikén kelt.
 365. * Kossuth levele Nagyvárad városához, 1867 október 3.
 366. * Bővebben Gelich, id. m. II. 216–229. és Hegyesi, Biharmegye 1848–49-ben, 120–9.
 367. * Kossuth gr. Vécseyhez január 23-ikán. Eredetije a tábornok özvegyénél.
 368. * Ekkor kelt néhány parancsa a Csányi-levéltárban, 4752–4753., 4756. 4763. sz.
 369. * Magát a hegyhátat legmagasabb (1266 méternyi) csúcsáról Laurinának nevezik.
 370. * A bált Görgei születése napján, vagy inkább annak nyolczadán belül adták, mert a vezér Toporcson (Szepesben) 1818 január 30-ikán született.
 371. * Guyon iratai alapján Szokolvi Viktor: Hazánk, III. 153–6. Ambrus, Pap-honvédek albuma, I. 57–9.
 372. * „Utánam fiúk, itt az Isten!” szolt Erdősi tótul a felvidéki katonákhoz. (Saját elbeszélése.)
 373. * A branyiszkói csatáról: Magyar Hirlap, 1850. 99. sz. Moháry Gyula a Kassa és Vidékében, 1876. 21.; Treskó János, Székely József, Erdősi Imre, F. K. a Vasárnapi Ujságban, 1880. 9., 12. sz.; a 33. z. a. egy tisztje a Pesti Naplóban, 1880. 199. Több czikk a Tört. Lapokban.
 374. * A szerbeket kiirtással fenyegető kiáltványa koholt.
 375. * Margitay, Aradi vésznapok 47–50. Kovách Ernő kézirati naplója, 31–34. Damjanich január 30-iki rendelete az aradi szh.-múzeumban. Ez ellen Hegyesi, id. m. 95–97.
 376. * Német levele (Debreczen, január 23.) eredetiben a tábornok özvegyénél. Kossuthot Vécsey Pnzyensky Gyula lovas kapitány által értesítette a történekről.
 377. * Tört. Lapok, 1896. 4. sz. 1893 óta obeliszk örökíti a fegyvertelenül elvérzett áldozatok emlékét.
 378. * Vukovics Sebő Csányihoz Szegedről, február 9. Csányi-ltár, 3445. sz.
 379. * Hazánk, III. 299–301.
 380. * Mészáros és Madarász L. a képviselőházban, 1849 február 26.
 381. * Kanitz naplója. Tört. Lapok, 1896. 33.
 382. * Márki, Arad tört. II. 574–8. U. ott a reá vonatkozó irodalom. Arad évenként megüli az utczai harc emlékét.
 383. * Arad város jegyzőkönyve, 1849. 73. sz.
 384. * Görgei és Bayer február 26-ikán arra intette Dembinszkyt, hogy ne számitsen a magyar csapatok vitézségére és kitartására. Gelich, id. m. II. 422.
 385. * Kossuth hires és gyakran kinyomatott imáját a kápolnai elesettek fölött Ádándon Csapody Pál kastélyában Roboz István, a kolozsvári 1849. évi kiadás czimlapján (Apor-gyűjtemény 100. sz.) tett egykorú kéziratoss megjegyzés szerint Eszényi Károly írta.
 386. * Újabb adatok a mezőkövesdi csatáról: Tört. Lapok, 1893. II. 18.; 1894. 2.; 1895. 15.; 1896. 17. és 20. sz.
 387. * Klapka, Emlékeimből, 99.
 388. * Bobik Gusztáv Knézics életrajzában: Varga, Aradi vértanuk albuma, 54.

389. * A szolnoki csatáról a rá vonatkozó irodalommal együtt, l. különösen Hegyesi, A harmadik zászlóalj, 103–120. l.
390. * A nyomtatott tudósításokon kívül Lahner jelentése (Nagyvárad, márczius 8.) a Csányi-Itárban 518–562. sz.
391. * „Dembinszky nagy bakokat lőtt, azt tagadni nem lehet – írta Csányi, Görgei barátja, márczius 14-ikén.” (Leveleskönyve, 496. sz.) „Ha az osztrák okosabb, úgy baklövésai következtében a magyar seregek egy nagy részének vége van. Mintha nem is tartotta volna figyelemre érdemesnek az öreg úr a térismeretet! De másrésről kétséget nem szenved, hogy a táborban korteskedések történtek Görgei részére; és ezért jó, hogy Vetter lőn a fővezér; különben a tábori korteskedés egészen oda aljasul, hol a megyei állott. Egyébként Görgei csatlakozása, mint mondják, katonai szempontból remek volt.”
392. * Görgey István, id. m. II. 9. 124. Vele szemben Kemény Beksicsnél, id. m. 103–4.

VII. FEJEZET.

Bem és Csányi Edélyben.

Bem első sikerei. A szászok és románok mozgolódásai. Nagy-Enyed pusztulása. Az oláhok pusztításai a Jára völgyében. A magyarság szorongatott helyzete. Bem és a székelyek. Bem útja Nagy-Szeben felé. A nagyszebeni csata. Petőfi Bem táborában. Az oroszok behivatása. Engelhardt és Skariatín seregei Erdélyben. Az orosz beavatkozás jelentősége. Az első összeütközés az oroszokkal. A vizaknai csata. Bem visszavonulása a Maros völgyébe. Csányi László Erdély helyzetéről. Bem terve. Négy napi harc Vizakna és Déva között. Petőfi Sándor Bemről. A piskii győzelem. Urbán benyomulása. A szeredfalvi csata. Bem Beszterczén. A magyar sereg győzelme Nagy-Szeben alatt. Nagy-Szeben bevétele. A feketealmi csata. Bem bevonulása Brassóba. Az orosz és osztrák sereg kiszorítása Erdélyből

Bem lengyel volt, mint Dembinszky, de siker kísérte lépteit s Erdélyben, melyen két hét alatt győztesen haladt végig, senki sem tekintette idegennek. Deczember 27-ikén Erdélynek mind a három nyelvén kihirdette, hogy ismét életbe lép a szabadság, melyet a magyar állam alkotmánya biztosít. Fátyolt vetett a multakra s kegyelmes bűnbocsánatot adott. O-esztendő napján épen akkor vonult be Beszterczére, mikor Mikes Kelemen gróf kivégeztette Berthleff tácsi szász tanítót, ki Urbánhoz folyamodást irt egy magyar asszony nevében. „Fejével felel – rivalt reá a nyílt utcán – hogyan bánik a polgársággal!” A magyarok lengyel vezére testvériséget kínált szásznak, románnak. A szászok valóban fátyolt vetettek a múltra; január 6-ikán, midőn már az oroszokat behítták s midőn báró Puchner a birodalom egységével és a nemzetek egyenjogosításával kecsegtette őket, osztolni kezdtek a magyarok örökségén; Besztercze vidékéhez tartozóknak nyilvánították a kolozs-, torda- és dobokamegyei szász falvakat, Segesvár és Medgyes székeihez csatolták a küllőmegyei 13 szász és román falut.

A románok is újból mozgolódtak. Január 5-ikén Popovics Dénes prefekt Szászvárosra hadisarczot vetett s már 9000 forintot szedett össze, mikor megérkezett a szebeni főhadparancsnokság tilalma;¹ Tordán Czetz alezredes másnap már részletes javaslatot dolgozott ki a föllázadt románok ellen követendő eljárásról,² de parancs nélkül még sem merte megsegíteni a segélykérő nagyenyedieket, s midőn mégis küldött félézázad honvédet, a szerencsétlen várost már elérte végzete. Axente Szevér január 8-ikán meghagyta az enyedieknek, hogy gondoskodjanak 1000 vadász és 5000 lándzsás befogadásáról; egyúttal átkutattatta a házakat, mert hire járt, hogy Torda felől magyarok érkeztek. A hír valótlannak bizonyult, de Axente elállotta a Felvincz és Torda felé vezető országutat. A toroczka úton Prodanu alprefekt, a szomszédos Muzsina papja örködött s megnyugtatta a polgárokat, kik a város felgyújtása ellen oltalmat kértek. Éjjel 11 órakor azonban csapatával ő maga rohanta meg és gyújtotta fel a várost. A 15 foknyi hidegben az utcákra menekült magyarokat ölette, vágatta s még a templomokba tódulókat sem kímélte. Axente,³ ki a tüzet a csombordi hegyről nézte, Sálka Simon tribunt 150 vadászszal, saját állítása szerint, oltani küldte ugyan s a városhoz csak másfélóránnyira álló Losenau császári ezredest is segítségül szolította; de saját embereit is elkapta a rablás vágya, Losenau pedig részvétlen maradt. Leégett az egész város, a Bethlen-kollégium nagy részével, a gazdag könyvtárral és gyűjteményekkel együtt. Néhány száz lakos vérben, fagyban Torda, Felenyed, Újfalú és Csombord felé menekültek, valami 1200-an napokon át farügyekkel táplálkozva tengették életüket a szomszéd erdőségekben.⁴

Czetz alezredes, ki Tordát a XI. zászlóaljja⁵, négy ágyúval s némi lovassággal tartotta megszállva, január 9-ikén csak félézázad honvédet küldhetett segítségükre; a lángtenger láttára ez is visszafordult.⁶ Harmadnap érkezett oda Inczédy László őrnagy vezetése alatt egy csak egy nappal előbb alakult 230 főnyi honvédszázad néhány lovassal és nemzetőrrel,⁷ kik a még füstölgő romok közül előhítták az elrejtőzötteket, az erdőkből haza vezették a bújdosókat, kiknek némi fölsegítésére az országgyűlés január 26-ikán Szász Károly államtitkár és Nagy-Enyed hirneves tanára beszéde után százezer forintot szavazott meg.⁸ De a szerencsétlenek többé nem akartak ott maradni. A mint összeszedte őket Inczédy, továbbá Perczi és Alsó Sándor százados,⁹

kiket néhány lelkes főúr (báró Kemény István, gróf Toldy Lajos, Paget János, báró Wesselényi Ferencz, Szilvássy Miklós stb.) támogatott, a védettebb Tordára és Kolozsvárra húzódtak. Ez utóbbi helyen még február 2-ikán is 2500 menekült tartózkodott. A sanyargatott Bánffy-Hunyad szívesen látta őket vendégekül; ellenben a jómódú Szamosújvár csak hivatalos sürgetésekre fogadott be százat.¹⁰ A bujdosók csupán júniusban tértek hazá, hogy feldúlt házaikat újraépítsék.¹¹

Puchner altábornagy elfogatta és becsukatta ugyan Prodanut, ennyi romlás okozóját, a többi prefekt és tribun azonban folytatta a dúlást és pusztítást. Bálint Szimion¹² az aklosi táborból¹³ január 14-ikén az Aranyosba nyíló Jára völgyébe csapott le, a felgyújtott Jára faluban 121 magyart levágott, feldúlta Szent-Lászlót és Kisbánya magyar lakosait is gyilkolta.¹⁴ Január 18-ikán már Szamosújvár kért segítséget az oláhok ellen, s ugyanaznap Beöthy főkörmánybiztos figyelmét Szászváros tanácsa felhitta a falvanként gyülekező oláhságra, mely Kolozsvárt akarja meglepni¹⁵ Aranyosszék is fegyveres erőt és rögtönítelő bíróságot sürgetett a havasi móczok ellen, kik Felvinczet kirabolták és felgyújtották, azonban tíz nap múlva a statárium kihirdetése után, (január 25-ikén) a székben lakó oláhokat már lefegyverezte.¹⁶ A Körös és Szamos vonalán a magyarok egész januárban aggodalomba éltek; Kolozsmegyében 29-ikén a kapusiak és bánffy-hunyadiak egész éjjel talpon voltak, sőt némelyek már az erdőkbe húzódtak, mert egy nagyobb oláh csapat betörését várták.¹⁷

„Szegény Erdély! – sóhajtott Csányi László, ki mint főkörmánybiztos január 31-én váltotta fel a beteges Beöthyt. – Én nem hiszem, hogy ennél most szerencsétlenebb ország legyen. Elborzad az ember a hallottakon, tapasztalván, mily vadálattá tud aljasulni az úgynevezett Isten nemes teremtménye; és mindez az osztrák lovagias tisztek vezérlete alatt!” Fegyveres erő alig lévén Erdély nyugati részén, a lázadók ellen egyelőre csak úgy lehetett küzdeni, hogy betiltották a vásárokat, a hol eleséget vásárolhattak volna.¹⁸ Csányi meg volt ugyan győződve róla, hogy egy zászlóalj jól felszerelt vadász „képes lenne az oláhoknak ezrekre gyűlt csordáit is eloszlatni,” de egyelőre mégis óvatos vigyázattal akarta kísérni a szerencsétlen belviszonyokat, mert tüzezebb működéssel könnyen megszoríthatnák a havasokban tartózkodó „oláh csordák” számát. Szerinte „Szeben bevételé leendő Erdélyre nézve a kellő intézkedéseknek tengelye.”¹⁹

Bem, ki január 12-ikén még Beszterczén táborozott, valóban Szeben bevételét tűzte ki célul és január 21-ikén már ott is állt Szeben alatt. Ezt a gyorsaságot a székelyek ügyében beállott fordulat teszi érthetővé.

A háromszéki székelyek békekövetei újesztendő napján báró Heydte császári meghatalmazottal megállapították a béke pontjait,²⁰ másnap Árapatakán a felek a szerződést kölcsönösen kicserélték, 3-ikán elfogadta azt Háromszék állandó választmánya, 5-ikén megesküdött rá – vagy, Csányi szerint,²¹ „megbolondult” – Sombory Sándor – ezredessel a határőrség egy része, 6-ikán Puchner, mint erdélyi fővezér, megdicsérte és állhatatosságra intette a székelyeket, 7-ikén hűséget fogadott 86 falú 2-2 képviselője, 10-ikén a törvényhatósági bizottság némely része; 15-ikén megjött a két hirmondó,²² a hozta Bem sikereinek hírét, kolozsvári kiáltványát és azt a rendeletet, mely Dorschner helyett Gál Sándor ezredes teszi Csikszék parancsnokává, s Gál Sándor 16-ikán Kézdi-Mártonfalváról néhányad magával bement Kézdi-Vásárhelyre,²³ a hol már a piacon várta a XII. zászlóalj, a Kossuth-huszárokkal, önkéntesekkel, néhány a rejtekből előkeresett ágyúval, fölzendült a Rákóczi-induló, kibontották a nemzeti zászlókat s újra fölesküdték a szabadság oltalmára. Csikban, Háromszékben pár nap alatt 10,000 székely állott fegyveresen, követni készen a védelemnek, sőt a támadásnak azt a módját, melyben vezérei báró Rauber Károlynak, az orlái határőrök volt ezredesének szentiványi kastélyában úgy szólván napról napra, a harczban edzett, de nyíltan nem szereplő házigazda tanácsai szerint megállapodtak.²⁴ Hiába vágyott Heydte és Gedeon az árapataki szerződésben a Gábor Áron ágyúira; hiába kívánták, hogy megint harangot öntsének belőlük; sőt újabb harangok vándoroltak Kézdi-Vásárhelyre, hogy több legyen az ágyú. A székelyek is azt hitték, a mit egy esztendő múlva a sziléziai lengyelek hittek, kiket a poroszok Schleswig-

Holsteinba küldtek. „Hiába erőlködnek, Bem mindnyájukat le fogja győzni. A harangok ezer év óta hirdetik megjelenését. Hallják csak! Nem mondják-e folytonosan: Bem! Bem! Bem! ... Nevét hangoztatják és fogják hangoztatni mindörökké!”²⁵

Bem január 12-ikén indult el Beszterczéről s harmadnap már megszállta Maros-Vásárhelyt, honnan az osztrákok kardcsapás nélkül távoztak.²⁶ 2850 gyaloggal, 640 huszárral és 28 ágyúval merte megkísérteni a székelyek és szászok földének visszahódítását.²⁷ Forró Elek ezredes,²⁸ kit Maros-Vásárhely főparancsnokává tett, gróf Teleki Elek és Biró Mihály marosszéki kormánybiztosokkal azonnal ujonczozni kezdett s január 21-ikén Jeney József őrnagy már föl is eskette az első vadászászlóaljat; Kossuth pedig intézkedett az erdélyi sereg jobb élelmezéséről s megrendelte, hogy Erdélyből minden kardot, puskát, pisztolyt, nyeret Bem táborába vigyenek,²⁹ Bem azonban nem várta be mindezt. Már 16-ikán megkezdte előnyomulását s másfélóra ágyúzás után Vámos-Gálfalvánál, másnap pedig Szőkefalvánál visszanyomván Puchner hadait, éjjel Balázstelkén halt. 18-ikán bevonult Medgyesbe, mely hódoló küldöttséggel fogadta, minek hírére Schurter tábornok Brassóból a törösvári szoros felé vonult vissza, s maga Puchner Szebenből a pénztárat a vöröstoronyi szorosban helyeztette biztosságra. Szebenből, Brassóból a román bizottság tagjai is menekültek.

Bem 19-ikén egy napot pihent Nagy-Selyken s másnap Nagy-Csűre érkezett. A Tordáról oda rendelt Czetz azonban nem találta ott, mert ez naponként 18–20 órát haladva is, a balázsfalvi csatározás következtében némileg megkésett s ez este a közelben ugyan, de Vizaknán állott. Bem és Czetz együttvéve is csak 3200 gyalogost, 6 század lovas és 28 ágyút állíthatott szembe Puchner 7000 gyalogjával, 1200 lovasával, 4000 nemzetőrével s 30 tábori és számos vár-ágyújával. Január 21-ikén reggel 7 órakor mégis Nagy-Szeben vára alá nyomult. Az első ágyúlövés megölte gróf Mikes Kelemen ezredet, kit Bem a maga utódának szánt,³⁰ mire Bem kissé hátrább vonult s heves ágyúzást kezdett. 11 órakor, midőn öt ágyúját az ellenség már elhallgattatta s az osztrákok balszárnya előnybe jutott,³¹ Bem épen elrendelte a visszavonulást, midőn végre megérkezett Czetz Vizakna alól s a balszárnyat visszaszorította. Az osztrákok erős ágyú- és puskatüze elől azonban Bem 1 órakor újból elrendelte a visszavonulást, egy huszárszázaddal s ismételt kartácstüzeléssel igyekezvén visszatartani Losenau ezredet a hevesebb üldözésben. Szelindek alól Losenau valóban vissza is fordult s este 8 óra után a magyar sereg Szelindeken pihenhetett ki fáradalmait.³² Másnap, 24-ikén, az osztrákok három oldalról támadták ugyan, de visszaverte őket s egy hétig ezután nem is háborgatták. Petőfi, ki 25-ikén érkezett a táborba, irigyelte azt a dicsőséget, melyet a maroknyi hős sereg még szerencsétlenségében is „növelt s rajongva tekintett a „búsuló lengyel”-re, a forradalmi vezérek eszményképére. A mi Kosciuskonak volt Niemcevicz, az lett Bemnek Petőfi: segédtsíztje,³³ költője, bizalmasa. Keblén viselte arczképét, melyet maga rajzolt és szívében a hőst, úgy ahogy látta az első csatában (január 30.), melyben vérkeresztjét nyerte.³⁴

A tábori élet vigságai közt azonban Bem ép úgy gondolt helyzetének javítására, mint a mennyire Puchner törekedett azt rontani. Puchner Gedeon dandárával erősödött ugyan, de most már, midőn szemtől-szemben állott az oroszgyűlölő lengyel vezérrel, kinek elkobzott javait a csár épen ekkor tájban adta Szobotevinszki tábornoknak, komolyan dolgozott az orosz segítség megnyerésén. Erre az első lépést újabban Brassó tette. Midőn január 20-ikán ennek tanácsa nevében Albrichsfeld János főbíró és Roth Ágost főjegyző a segítséget szorgalmazta, Schurter tábornok, „Ha körülmények nyomása alatt,” azt „a legsürgetőbbben” ajánlta ugyan Lüders orosz tábornok figyelmébe, Puchnerhez intézett fölterjesztésében azonban a „szép és dicséretes” határozat foganatos voltában nem bízott. Puchner a kérelmet (január 23-ikán), valóban ad acta tette.³⁵ Azonban csaknem egyidőben vette Schwarzenberg hg. osztrák miniszterelnök levelét (január 20-ról), melyben óvja ugyan az oroszok behívásától, de ha már behitta, a felelősség végleges elvállalása mellett fogadja őket barátságosan, minden egyebet a két udvar diplomatiájára bízván; s most kapta meg Timoni oláhországi osztrák ügyvivőnek Bukarestből január 22-ikéről kelt értesítését is,³⁶ hogy Szent-Pétervárról futár érkezett. A csár helyeselte, hogy Lüders Brassó és Szeben felhívására nem adta meg a kért segítyt; de utasította, hogy

megadja, ha azt maga a hadparancsnok kérné. Lüders, ki seregével január 12-ike óta különben is a déli határok közelében tartózkodott, Puchnernek a városoktól kért segítség ügyében január 27-ikén valóban kijelentette, hogy a segítséget a saját nevében kell kérnie. Európa – szerinte – nem magyarázhatja félre a csárnak azt a jóakarátát, hogy a már-már elnyomottaknak pártoló karját nyújtja, mert ez nem politikai okokból s nem is azért történik, hogy egy független állam belügyeibe avatkozzék. Egyedül emberies jóindulatból s önként határozta el, hogy egy nép védelmére küldje seregeit, a fegyveres haramiák ellen.

Puchner altábornagy időközben Pfersmann tábornokot bizta meg, hogy míg ő a csatatéren vezérkedik, vezesse a főhadparancsnokságot. Tehát Pfersmannnak kellett magára vállalnia a felelősséget³⁷ s írásban behívnia a segítséget, mit azonnal meg is tett. Skariatín orosz ezredes január 28-ikán figyelmeztette ugyan, hogy a megígért 11 gyalogzászlóaljból, 8 kozák századból és 24 ágyúból álló segítségnél többet nem küldhetnek, ha tehát többre volna szüksége, ne kockáztassa az orosz fegyverek becsületét; arra a hirre azonban, hogy a székelyek 15,000 emberrel közelednek, február 1-jén a haditanácsból maga Puchner ismételte a kérelmet. Február 2-ikán a dunai fejedelemségekből Engelhardt tábornok már bevonult Brassóba,³⁸ Skariatín pedig február 4-ikén Szebenbe.³⁹

Megtörtént tehát, amit a magyar politikusok nemcsak az országgyűlésen és a lapokban, hanem még a vármegyékben is előre láttak: az oroszok valóban beavatkoztak. Már a márcziusi napokban gyanították, hogy a Magyarország és Ausztria közt vitás kérdés, magának az ország alkotmányának és függetlenségének kérdése is, Oroszország magatartásán fordul meg.

Egy, az aldunai határszélről október 11-ikén kelt levél már figyelmeztetett, hogy Oláhország nem végső célja az orosz hódításnak; az oroszoknak az a céljuk, hogy Magyarországra és Ausztriába nyomuljanak s hogy a ráczt rablókkal és osztrák reactionariusokkal Magyarországon és Ausztriában az ifjú szabadság megsemmisítésére egyesüljenek. Október 18-ikán Bécsben már az oroszok beavatkozásának tulajdonították, hogy előtte való nap a magyar sereg Bécs alól a magyar parlament parancsára visszafordult. Ez utóbbinak október 24-iki ülésén Riskó Ignác indítványt is tett, hogy az orosz beavatkozás megakadályozására diplomatai lépéseket tegyenek; a mire Nyáry Pál azt felelte, hogy az angoloknál, francziáknál s más népeknél már tett lépéseket, de ilyesmivel nem jó s nem is akar lármát ütni.⁴⁰ Az angol diplomácia, mint azt a magyar szabadságügyről 1850-ben közzétett levelezése tanúsítja,⁴¹ valóban érdeklődött a kérdés iránt, mely különösen Ferencz Károly főhercegnek 1848 december elején Szent-Pétervárra tett utazásával s a szászoknak és románoknak december 31-iki segítségkérése után öltött fenyegető jelleget, mert, mint ismeretes, januárban a csár megadta a részben való segítséget s február elején hadai már Erdély legnagyobb két szász városában állottak.

Február 4-ikén, midőn Gál Sándor a székely sereggel Dobolynál átkelt az Olton, Szentpéter és Hermány közt egy ismeretlen ellenséggel találkozott. A Kossuth-huszárok kapitánya, Horváth Ignác volt az első, ki kardot emelt Engelhardt oroszaira, kikkel a székelyek, első sikertelen rohamuk után, öt órahosszat vitézül harcoltak, a kitűnően működő ágyúk fedezete alatt azonban a nagyobb erő elől végre is vissza kellett vonulniok; s 5000 emberrel és négy ágyúval Hidvég, Barót, Kőhalom, Udvarhely és Segesvár irányában, csak február 11-ikén indulhattak újból Bemhez, kit (február 15-ikén) már Mledgyesnél csataközből találtak.

Ugyanaznap (február 4-ikén), melyen a székelyek először mérköztek meg a kozákokkal, Puchner is szorongatta Bemet, ki február 1-jén Szelindekről Vizaknára ment át⁴² s ott megerősített állást foglalt el. Február 4-ikén itt 7387 gyaloggal, 772 lovassal. s 30 ágyúval támadta meg őt, ki csak 1930 gyalogost, 375 lovas és 24 ágyút állíthatott vele szembe. Négy órai ágyúzás után, Zsurmay huszárőrnagy, hogy megelőzze a balszárny megkerülését, lovasrohammal és szuronyszegezve vetette vissza az osztrákok derékhadát, melynek üldözésére most a derékhaddal Bem is elhagyta a biztos sánczokat, sőt ágyúit is előbbre tolta.⁴³ Puchner azonban, ki csak most látta, mily maroknyi sereggel van dolga, szuronyszegezve fogadta és vissza is verte támadását s a balszárnyat is megszalasztotta. Bemet Simonyi Simon őrnagy

néhány honvéddel és a bécsi legióval kivágta ugyan az ellenség szuronyai közül, de most már általános lett a futás, melyet a Vizakna utczáin megtorlódtott ágyúk és társzekerek gátoltak. A csatában s üldözés közben 349 magyar esett el és 132 sebesült meg. Másnap mintegy 300 halottat (köztük néhány sebesültet még élve) az osztrákok behányattak a 300 méternél mélyebb sóaknába, honnan hatnak a holttestét egy felhőszakadás (1890 július 3-ikán) teljesen ép állapotban hozta felszínre, meztelenül, a hogy a győzők a mélységbe dobták őket. Több mint négy évtized múlva magyar költők lelkesedtek, hazai és külföldi tudósok érdeklődtek a hősök iránt, kik ágyúdörgés közt szálltak alá, égdörgés közt kerültek vissza. Ma két kis emlék örökíti a vesztett csata 300 áldozatának honszeretétét.⁴⁴ Az osztrákok már akkor katonai diszszel temették el halottjukat.

Bem, ki irat- és pénztárán kívül 13 ágyút és 11 töltény-szekeret is elvesztett, február 4-ikén este csupán 1500 emberrel és 8 ágyúval vergődhetett el Szerdahelyre, hol a gúlákba rakott fegyverek körül csupán pár órát pihenvén, éjfél után 2 órakor indult Szászsebesre. Oda arra a hirre érkezett, hogy Adorján tűzerőhadnagy vezetése alatt 2 ágyú és 150 ember földözetével előre küldött betegeit és sebesültjeit, Bartels ezredes vezetése alatt, a gyulafejevári osztrákok s maguk a városiak részben legyilkolták.⁴⁵ Bem kiverte ugyan Bartelst, a hűtelen várost azonban nem engedte kirabolni. Ebéd után már Losenau ezredes ellen kellett védenie a kerített várost. Február 6-ikán, midőn Puchnernek egész serege a vár alá érkezett, a megadásra szólító békekövetséget azzal utasította vissza, hogy nem alkuszik oly sereggel, mely a magyar békekövetet⁴⁶ elfogatta. Az e közben eltelt órát azonban a Szászváros felé való visszavonulás megkezdésére használta, s nagyobb baj nélkül elérte Szászvárost, honnan az oláh lázadókat kikergette.

Csányi ugyanaznap (február 6-ikán) kiáltványban figyelmeztette a közönséget, hogy Bem Szeben alól csak azért vonul vissza, hogy a Maros völgyében segédcsapatokat vonván magához, nagyobb erővel térhessen vissza. Álhíreknek tehát ne adjon hitelt s bizalommal nézzen egy jobb jövő elé. Az álhírek terjesztőit különben, mint az ellenség czimboráit, haditörvényszék elé állítással fenyegette.⁴⁷

Attól tartva, hogy a székelyek azonnal szétfutnak, a mint meghallják Bem veresége hírét, azonnal futárt küldött parancsnokukhoz, Kiss Sándor alezredeshez, hogy fegyelmet tartson, embereit szétmenni ne engedje, költséget nem kimélve, kerestesse föl Bem tábornokot s ha lehet, csatlakozzék hozzá.⁴⁸ Bemnek pedig megírta, barátságosan ugyan, de határozottan, hogy ignoráltatni nem engedi magát, ha elismerte is, hogy Bemnek, a nagyon bizonytalan utak miatt, idáig még alig is lehetett alkalma érintkeznie vele. Egyúttal megküldte neki a szász pénztárak jegyzékét, hogy szerencsés győzelem esetében tudja magát mihez tartani a hadisarcz kivetésében és „ne keressen egyhelytt bornyút a bika alatt, máshelytt pedig a tehénfejést is elmúlaszsa”.

Saját vallomása szerint ezer szép tervet készített agyában Erdélyt illetőleg; „de ha az öreget továbbá is paszorgatja Puchner, úgy eloszlanak azok, mint álmok.” Nagy fordulatot csak Arad bevételétől, vagy inkább az ott elfoglalt Gaal Miklósnak ideküldésétől várt, a mi „Isten-áldása lenne”.⁴⁹

„Igen tisztelt barátom – írta Csányi február 6-ikán Kossuthnak a vizaknai csata hírére,⁵⁰ – már magamnak is bosszúságomra szolgálnak Kasszándra sajátságai. Alig olvastad el leveletem, melyben Bem szelessége felett aggodalmamat nyilvánítottam, már is azt kell írnom, hogy ő megveretett és Déva felé visszavonulásban van ... Azonban elég ügyes lesz ő ismét összeszedni táborát és valahol olyan positiót foglalni, melyben részére a mozgásban levő segédseregeket bevárhatja és már ekkor okulva két pofoncsapáson, Szebent, hiszem, hogy nagyobb erővel támadandja meg. Csak az a baj, hogy itt minden kicsiség a kétségbeesésig hangolja le az embereket; Kolozsvár már ma ismét bolond.” „Ha elárult hazánkon írta másnap Szatmármegyéhez – és kiirtással fenyegetett fajunkon kölcsönös erőfeszítéssel. nem segítünk, úgy elvesztünk.” „A magyar haza veszélyben van – írta február 11-ikén a székelyekhez. – A magyar faj kiirtása ellenségünknek célja.” Török, tatár sohasem dulta oly kegyetlenül Erdélyt, mint most a szász és a tőle felbujtatott oláh. Még a Basta korabeli nyomoruságot sem

hasonlíthatni a mostanihoz, minden császári katonaság segíti a rablókat. Midőn az erdőkből összeszedett menekült enyediakat elfagyva, megdermedve Kolozsvár felé hozták, szászok, oláhok, császári katonák a félholtakra ütöttek s életüket csak a kíséret vitézsége menté meg. Ebből láthatja, olvashatja minden magyar, mi vár reá. A székelyeket sem kimélik meg. „Ne higgyetek a kigyónak. Most még nem bánt; de ha sikerül urává lenni Erdélynek, a sor elkövetkezik a székelyekre is.” Urává azonban csak úgy lehet, ha az erős székelyek, Attila óta az ország lakói összetett kezekkel nézik, testvéreiket mint gyilkolja a szász, oláh, német katona. A székelyeknél jobban senki sem érezheti a németek zsarnokságát; ismerik a mádfalvi esetet, a mely ismétlődhetik Erdély elfoglalása után. „Várhattok-e pártolást a német vagy oláh országgyűléstől? – – – Tán eddig is elkéstetek. – Egyes embereknek, de nemzeteknek sorsa is sokszor egyes időpontoktól függ; egy napi késedelem örökös szolgaságot hozhat egy nemzetre.”⁵¹ Biztatta őket, keljenek föl és csatlakozzanak Bemhez, kivel Arad felől 7500 magyar katona 16 ágyú kíséretében kíván egyesülni.

Bem nem számított ugyan ekkora segítségre, de mégis bizott benne, hogy Arad felől erősítést kap. Türelme azonban most sem volt ennek a bevárására. A mint arról értesült, hogy a Vizakna alól, a Maros felől várható segítség fölkeresésére más úton előre küldött báró Kemény Farkas Dévát megszállta, a február 5-ikéről 6-ikára menő éjjel rajtaütő Solomon tribunt visszaverte, s Beke őrnagy csapatával előőrseit a piskii hidig tolta előre, magához rendelte ugyan őket Szászvárosra, február 7-ikén reggel azonban nélkülök is elfogadta a csatát. Maroknyi népével s két ágyúval órákig tartotta magát s lovagló-ostorával vágta szembe az osztrák katonát, ki oda mert menni ahhoz az ágyúhoz, melyet ő maga kezelt. Középujjának ellövetése után visszavonult ugyan, de megmentette ágyúit és csapatával, melyet Dobay és Makray őrnagyok⁵² időközben rendeztek, jó rendben vonult Déva felé. Itt egyesült vele az aradi táborból Hrabovszky őrnagy vezetése alatt 12 ágyúval küldött 4500 ember; s épen jókor. A kicsiny sereget kimerítette az a küzdelem, melyben „négy nap dörgött az ágyú Vizakna és Déva között”.⁵³ Vér öntözött ott minden talpalattnyi földet. Négy hosszú nap alatt olyan rettentő vad csatát csatáztak, „minőt a messzelátó nap csak nagynéha lát”. Megtettek mindent, a mit a becsület kívánt; tizannyi ellenségen azonban győzniök nem lehetett. Elpártolt tőlük az Isten és a szerencse; de velük maradt Bem, a vitéz vezér, a dicső tábornok, kinek lelke nagyságát⁵⁴ könnyes szemekkel bámulta Pindarosa, néma áhitattal szemlélte a sereg.

Bemnek valóban nem kellett Pindaros után sóhajtoznia, mint Nagy-Sándornak; a forradalom költője, ki már két hónapja akasztatni kívánta a királyokat, előtte kész volt meghajtani térdét, ha volna ember, kit mint Istent imádkozhatna. Bemnek olyanforma szerencséje volt, mint Augustusnak, kit Horatius és Virgilius dicsőített, Tacitus nem gondolt reá, Plutarchostól irt életrajza pedig elveszett. Bem az oknyomozó történetírás elhanyagolta, a rideg hadtudomány elítélte; a nép lelkébe azonban úgy ment át, a hogy dicsőségét Petőfi belélehelte s a hogy a forradalmi szellem az első pillanattól fogva rajongott a hőért, kinek szabadság és dicsőség kellett, nem hatalom és elsőség. Egy Tacitus hallgatása, vagy egy Plutarchos könyvének lappangása még mindig kevesebb veszteség, mint elveszteni olyan történelmi eszményt, melyet maga a nép teremtett magának. Hogyne győzne? Bem a vezére, a szabadság régi bajnoka; Osztrolenka véres csillaga bosszúálló fényvel jár előtte. Az ősz vezér fehér szakállá mint fehér zászló lengedez: a kivírt diadal után a békeség jelképe. Utána a hazának ifjúsága, mint a hogy a tenger hullámai kísérik a vén zivatart. hét nemzet egyesült bennük: a lengyel és magyar, egy célra törve hatalmasabb minden nemzetenél. Az a céljuk, hogy összezúzzák a közös bilincset; s összezúzzák, ha a koronás haramia légiónként küldi is eléjük bérszolgáit. Számára a pokolba azoknak a holttestéből építenek hidat.⁵⁵

Ez Bem. Semmiféle kritika, semmiféle történelem nem teszi mássá, mint a milyennek ismerte az a sereg, a mely követte. Február 9-ikén Piski alá érkezett, hol a Sztrigyen átvezető hidat Kemény Farkas csapatai már harmadnapja tartották megszállva s most reggel 8 órától védelmezte Herle cs. tüzérkapitány 18 ágyúja ellen. Kalliány tábornok, a beteg Puchner helyettese és Stutterheim báró dandárai s az oláh fölkelők Pád és Répás irányában a dombokon

várták az ágyúk feleselésének eredményét. Kalliány a gyalogság egy részével 10 órakor rohamot intéztetett a hid ellen, melyről Bem Czetz tábornoknak már tegnap megmondta, hogy, ha az elvész, Erdély is elvész. Az első rohamot a XI. s részben az LV. honvédszászlóalj nemcsak visszavetette, hanem, a hidon s a jégtől zajló Sztrigyen előretörve, Bemnek Nagy-Szebennél elvesztett két ágyúját is visszafoglalta. Egy másik roham azonban visszavetette a honvédeket, az osztrák sereg zöme pedig közelebb nyomult a hidhoz, melyet Herle közelebb vágató ágyúi most kétfelől kartácsoltak. Gyilkos tüzők elől a hidon át rohamra vezetett Mátyás huszároknak vissza is kellett fordulniok. Magyarok és osztrákok tolongtak a hidon, midőn Dédács felől Czetz 1 lovas- és 1 gyalogzászlóaljjal s egy üteggel megérkezett. A Bianchiak fehér kendőt lobogtattak, mit a magyarok arra magyaráztak, hogy át akarnak állni; csak akkor látták a cselt, midőn az osztrákok körülvették Czetzet és Keményt s kardjukat követelték. Czetz néhány perczig tartó tüzelés után az ellenséget szuronynyal a tulsó partra kergette át s a jobbparti hidfőnél foglalt állást. Ez az egyetlen roham több mint 200 osztrák életébe került; maga a vitéz Losenau ezredes is halálosan megsebesült. Bem, ki sebláza miatt kissé elkésve érkezett, egész (most már mintegy 8000 főnyi) erejét a tulsó parton állította fel, s így körülbelül egyenlő erők küzdöttek egymással.⁵⁶ A visszavonuló osztrákokat a magyarok nyomon követték, a visszavonulást fedező báró Buseck cs. alezredes azonban és maga a Szászváros felől betegen is megjelent Puchner zavarba hozta a bihari lovas-nemzetőröket s velük az egész sereget, melynek erős tűzben kellett visszavonulnia a hidon. „Ne fuss magyar, ne fuss! – kiáltott Bem a futókra. – Ha nincs hid, nincs haza!” A futókat azonban Czetz és Bethlen Gergely gróf a Szent-Andrásnál álló székelyekkel és huszárokkal visszafordították. Bem csakhamar teljes rendben fogadta üldözőit, kik heves ágyúzás után megkezdték visszavonulásukat, mely a magyarok rohama következtében csakhamar futássá fajult. A tulsó parton a Bianchiak utolsó állomását, a félnapig tartó harcban annyiszor szereplő fogadót is elfoglalván,⁵⁷ Pádig kergették az ellenséget, mely 129 halotton kívül 555 embert vesztett sebesültekben és eltűntekben; azonban a magyarok vesztesége sem igen volt kevesebb; az elesettek közt volt a hős Horváth Miklós százados is.⁵⁸ Az osztrákoknak Gyula-Fejérvárott, a magyaroknak sokkal utóbb azon a helyen emeltek emléket, ahol Bem ágyúi állottak.

Bem, a helyett, hogy Szebennek indult volna, mint azt az osztrákok is gondolták, a székelyekkel igyekezett egyesülni s Maros-Vásárhely felé vette útját. Szász-Sebesnél oldalt hagyta Puchnert, ki csatát remélt s Alvinczról elkergetvén az ellenséget, Gyula-Fejérvár őrségének szemeláttára északkelet felé fordult s a 400-500 méter magas emelkedéseken át roppant erőfeszítéssel már 11-ikén este Bervére ért, hol Czetzet ezredessé nevezte ki, Keményt pedig a betegekkel és társzekerekkel Kolozsvárra küldte. Ő maga 15-ikén vonult be Medgyesre, melyet üresen talált. Zsurmay és Perczi őrnagyok ugyanis, kik Vizaknáról – Bemtől elszakadva – a székelyekhez igyekeztek, február 9-ikén kiűzték onnan báró Heydte őrnagyot,⁵⁹ ki most Segesvárra vonult; arra a hirre azonban, hogy Gál Sándor székelyei 15-ikén este megszállták Udvarhelyt, onnan is megfutott.⁶⁰

Forró Elek ezredes, ki a mult hónap végén Maros-Vásárhelyt vadászcsapatot alakított,⁶¹ a székelyek élőcsapatával már 16-ikán megszállta és megerősítette Segesvárt, hová most már Kiss Sándor alezredes, márczius 5-ikén pedig Gál Sándor ezredes egész székely hadereje is megérkezett és egyesült Bemmél.

Bem február közepén, a székelyekkel való összeköttetést biztosítva látván, Szeben ostromára akart sietni, a Besztercze felől érkező hírek azonban tervének elhalasztására kényszerítették. Csányi főkormánybiztos február 3-ikán még arra utasította Riczkó beszterczei ezredest, szedje össze azokat a fegyvereket, melyeket az Urbán táborából megszökött több száz oláh határőr Radna, Borgó és Csikszék havasaiban az esztinákban rejteget. Miközben azonban Riczkó egy kitörhető újabb lázadás megelőzése végett pár nap alatt csakugyan 1300 katona- és 500 vadászfegyvert szedett össze,⁶² Urbán a helyett, hogy Bukovinából a borgói szoroson, a Tihucza völgyén ereszkedett volna alá, 22 fok hidegben, rettenetes hóban megkerülte az 1607 méter magas Miroslávát, s február 5-ikén hajnalban Borgó-Marosényban meglepte s 11 tiszttel,

három század Sándor-gyaloggal, 44 Koburg-huszárral, 74 lóval és két ágyúval együtt elfogta s Bukovinába vitte át Koffler honvédőrnagyot. Kitűnően sikerült csinyje után Malkavszky altábornagy most már nagyobb erővel ismételte a támadást s mielőtt Majthényi András Feketetőről a határok megerősítésére oda érkezhett volna,⁶³ február 12-ikén Borgóig nyomult. A csekély számú székelyek visszavonultak s nem hitték el, hogy azok az oroszok, a kiket láttak, voltakép muszka ruhába bujtatott szászok, és oláhok.⁶⁴ Riczkó ezredes azonnal odahagyta Beszterczét és Szamos-Újvár felé igyekezett menekülni; már február 10-ikén oda kérte küldeni a segítő sereget, Urbán azonban február 18-ikán Beszterczétől délnyugatra Szeredfálvánál meglepte a beteg⁶⁵ Riczkót, ki a harcban 3 tiszttel együtt elesett, 250 embere és 3 ágyúja pedig az ellenség kezére került.⁶⁶ A futók egy részét Baudessin gróf főhadnagy huszárai vágták le, 55-öt pedig a szépnyiri, sajókereszturi és kajlácsi szászok adtak át Urbánnak.⁶⁷ A futókat a Kolozsvárról elősiető Tóth Ágoston ezredes szedte össze, Urbán azonban eltűnt előle. Tóth mégis folytatta előnyomulását s február 23-ikán maga Bem is megindult Besztercze felé, hova már előbb 3500 gyalogot, 350 székely huszárt és 14 ágyút küldött előre.⁶⁸ Besztercze február 26-ikán ellenállás nélkül hódolt s másnap, mindamellett, hogy az osztrák haderő egy lovasezreddel gyarapodott,⁶⁹ Borgó-Prund irányában Urbánt és Malkovszkyt is Bukovinába szorította vissza.⁷⁰ Urbán megérdemelte a Lipót-rendet, melyet merész guerilla-hadjáratáért kapott, fáradalmakban és betegségekben kimerült seregével azonban újabb kísérleteket négy egész hónapig többé nem tehetett.⁷¹ Mindamellett Gál Sándor márczius 8-ikán már sürgette az ország határainak megerősítését, harmadnap pedig Majthényi báró Bukovinába való⁷² betörést javasolt.

Bem azonban nem foglalkozott most ilyen kalandos tervekkel. A magával hozott segítő-hadat is a határok védelmével megbízott Tóth Ágoston alezredes alá rendelve, a hadiszerek dolgában személyesen járt Dézsen, Nagybányán és Kolozsvárt. A székelyek iránt már eléggé nyugodt lehetett. Csányinak még február 12-ikén oda beküldött 12 biztosa folyton lelkesítette a népet s Marosszékből Dósa Elek, Udvarhelyszékben pedig Horváth János kormánybiztosok, Csányinak az udvarhelyszékiekhez (február 15-ikén) intézett kemény felhívása után, rövid időn helyreállította a törvényes kormány tekintélyét. Mindamellett is csupán Háromszékben nyilvánult oly erő kifejtés, kitartás és hazafiság, melynél többet kívánni már nem lehetett.⁷³ Pedig Erdély sorsa a piski győzelem után attól függött, a székelyek mikor s milyen erővel csatlakoznak Bemhez. Ha Erdélyből kivethetik az ellenséget, a vérmesebbek hite szerint Bem seregével Magyarországon is a legrövidebb idő alatt bevégezhetnék az osztrák háborút.⁷⁴

Márczius elsején esteli 10 órakor már meg is érkezett Bem Medgyesre, hogy Szeben ellen nyomuljon, mikor – nem csekély meglepetésére – arról értesült, hogy Puchner támadólag készül föllépni. Vezérkari új főnökének, Maróicsics őrnagynak ösztönzésére Puchner 7750 gyaloggal, 926 lovassal és 36 ágyúval kerete az összeköttetést Urbánnal, kinek vereségéről még nem értesült. Bem egész ereje 7560 gyalogra, 1420 lovasra és szintén 36 ágyúra rugott, mintegy 1300 emberét azonban Segesvár őrzésére és más feladatokra kellett fenntartania. Van der Nüll ezredesnek Kis-Kapus és Medgyes közt márczius 2-ikán kezdett támadását tizennégy órai csatában visszaverte ugyan, másnap azonban, midőn Kalliany tábornok egész erejével támadt, heves csata után Medgyes falai közt kellett oltalmat keresnie. Bem, ki a sebesülteket s foglyokat nem számítva, a két napos csatában 400-nál több vitézét veszítette el,⁷⁵ még az éjjel kivonult a városból, melyet másnap az üldözésre nem gondoló osztrákok szálltak meg. Bem márczius 5-ikén reggel ért Segesvárra, hol csatára készült.⁷⁶ Midőn azonban Puchner, attól tartva, hogy az újabb orosz segítséggel erősített Brassóra veti magát,⁷⁷ délnek, Szent-Ágota felé nagyot kerülve akarta őt Brassótól s a Székelyföldről elvágni, – Bem márczius 9-ikén rögtön ismét délnyugatnak fordult s oly gyorsan haladt, hogy Medgyesen át, melyet 4 ágyúval Perczy alezredes 1500 emberére bízott, már márczius 11-ikén délután 3 órakor Nagy-Csűr alatt állt. „Segélje Isten Szeben bevételére Erdélyben elszórt seregeinket irta aznap Csányi⁷⁸ – tizennégy nap alatt megalapíthatnók Magyarország jövőjét.” Az osztrákok, kik 9-ikén üresen találták Segesvárt, csak most látták be végzetes tévedésüket, melyet azonban többé a legnagyobb sietség mellett sem tehetek jóvá.

Pfersmann osztrák tábornok két gyalogzászlóaljjal s némi lovassággal és Skariatint orosz ezredes 1960 gyaloggal, 120 kozákkal és 6 ágyúval Szebentől északra csatarendben várták Bemet. Magában a városban Alberti kapitánynak Medgyesről ide vonult katonaságán kívül 2 zászlóalj nemzetőr állt. A magyarok fáradtan és rongyosan érkeztek meg,⁷⁹ tűzérőségük azonban rögtön megkezdte a csatát, majd a gyalogság vette át a támadást. Kiss Sándor huszáraitól támogatva, este 7 óra tájban az ellenséget a várat védő sánczok mögé szorították s Bem magát a várost és a várat kezdte lövetni. A sötétség s hadai kimerültsége következtében azonban már-már lemondott a rohamról,⁸⁰ midőn Bethlen Gergely egy különítménnyel hirtelen megjelent és székelyei, a XI. zászlóaljjal együtt, forradalmi dalok éneklése közt nyomultak előre. Este 10 órakor Bem serege már a piacon állt; az ellenség a lakosok egy részével a vöröstoronyi szoros felé menekült. A győzelem 40 magyarnak életébe került. Elesett 200 orosz, foglyul esett 129 osztrák s a magyarok kezébe kerültek a kórházak 850 sebesülttel, továbbá 21 ágyú, egy millió puskatöltény, 6000 ágyúgolyó, 5000 kisebb fegyver, sok puska, élelmi- és ruhakészlet. S a mi fő, Szebennel elbukott az erdélyi ellenforradalomnak, a szász és román lázadásnak középpontja. A polgárok közül csupán Benigni József, a Siebenbürger Bote izgató szerkesztője esett el. A győztesek kiszabadították elfogott bajtársaikat, de nem tettek kárt a szebeniek személyében és vagyonában.⁸¹ Szólt a zene, gyűjtött a Rákóczi és csufolódott a gúnydal.

Most már „ebünk sánta se bajunk”, mint Csányi írta, midőn Bem március 10-ikén tudatta vele szándékát: 11-ikén az ellenséget megtámadni, 12-ikén Szebent bevenni, a viszonyokat ott rendezni, az Erdély biztosítására szükségkép itt maradandó sereg vezényletét Czetnek átadni, a többivel Magyarországra vonulni. Csányi lehetetlennek tartotta Szeben ily rögtön való bevétele,⁸² Bem azonban előbb bevette, mint ahogy ígérte.

Kalliany tábornok, ki 12-ikén az Oláhországba siető Puchnertől átvette a vezérletet, meg akarta ugyan kísérleni Szeben visszavételét, arra a hirre azonban, hogy Engelhardt orosz tábornok Brassót odahagyni szándékozik, Skariatint pedig az osztrákokkal együtt a vöröstoronyi szoroson át tényleg Oláhországba vonult vissza, Brassó körül készült összevonni az osztrák haderőt. Bem Szeben védelmét 2000 emberrel Bánffy János ezredesre bízta, s javára fordítván az ellenség újabb hibáját, Czetz ezredet azonnal Brassó ellen küldte. Czetz március 16-ikán Fenyőfalva és Felek közt az Olt hidját őrző osztrákokat elkergetvén, másnap megszállta Fogaras várát, melyet Strava kapitány odahagyott, s itt egyesült az utána siető Bemmel.⁸³ A 7200 gyalogból és 1050 lovasból álló sereg 26 ágyúval a Perzsányi-hegység s a Keresztény-havasok közt 18-ikán Vledényig nyomult előre. Az 1294 méter magas Nagy-Feketehegy (Zeidner-Berg) északkeleti oldalán leereszkedvén a Bárczaságra, 19-ikén, nevenapján, Feketehalomnál visszaverte az osztrákok előhadát, mely 267 halottat és sebesültet vesztett, mire 20-ikán hajnalban az oroszok, az osztrákok fedezete alatt; odahagyták Brassót, hová Bem, a tanács hódolatának fogadása után, este négy órakor, zeneszóval vonult be.⁸⁴ Másnap Szabó Nándor alezredes a tömösi szorosban az osztrákoknak Van der Null vezetése alatt álló utóhadát megverte, 186 emberét levágta és visszanyomta Oláhországba, hova a töröcsvári szoroson át Heydte is menekült. Azután Kiss ezredesre bízván a tömösi- és töröcsvári szorosok szemmeltartását, 23-ikén Bem visszafordult Szebennek, ott a vöröstoronyi szorosban Skariatint, ki Bánffy seregét gyakran háborgatta, március 26-ikén megverte s egy darabon még Oláhországban is üldözte, mire a szoros védelmét Ihász Dániel alezredesre bízta.⁸⁵

Bem tehát egy negyed év alatt, Déva és Gyula-Fejérvár erősségeit kivéve, Erdélyt megtisztította két hatalmas császárnak, az osztráknak és az oroszoknak hadaitól, melyek négy hónapon át magukra hagyták a fölbujtatott oláh lázadókat. Mint hajdanában annyiszor, Erdély ismét készen állt, hogy sereget küldjön az anyaország szabadságának védelmére.

393. * Bárány Bémer Károly bánffy-hunyadi térparancsnok jelentése a hunyadmegyei lázadókról, január 6. Csányi-ltár, 3494. sz.

394. * U. ott, 3492. sz.

395. * Szerepléséről ő maga Moldovánál, A románság, I. 485–7., s Ki dülta fel Enyedet? című röpiratában (1890.) Ezzel szemben I. különösen Bárány Kemény Gábor, N.-Enyednek és vidékének

- veszedelme, (Pest, 1863.) 153., Gyalui Farkas az Erdélyi Híradóban 1890. 216. sz., Tört. Lapok, 1896. 48–9. és 62. l. és Turgyán Adorjántól Jancu, Budapesti Hirlap, 1897. 357. sz. 37. l.
396. * Nagy-Enyed pusztulására nézve. l. b. Kemény Gábor és Szilágyi Farkas (Nagy-Enyed, 1891.) külön monographiáit s b. Kemény Istvántól a Fekete könyvet. (Tört. Lapok, III. 707–9., 713–6., 721–5., 729–734.) Bodola Sámuel egyh. főjegyző tudósítása a Csányi-levéltárban 1424/1907. sz. a. Axente, Ki dúlta föl Enyedet? (1890.) Laureani, Die Romanen (Bécs, 1890.) bevallja, hogy az oláh gyilkosokat Grazzi cs. kapitány s Winkler és Novák hadnagyok vezették.
397. * A XI. zászlóalj története a Tört. Lapokban, III. 503. s. köv.
398. * Tört. Lapok, 1892, 102.
399. * Ez ügyben kelt jelentései január 10–13. a Csányi-levéltárban 3507., 3509., 3510. és 3513. sz. a.
400. * Közlöny, 46–47. l. Kossuth február 4-ikén rendelte el az első segély szétosztását. Csányi-ltár, 103–116. sz. Magát az országgyűlési határozatot Duschek február 10-ikén küldte meg. U. ott, 239. sz.
401. * Ez utóbbinak jelentése január 18-ról u. ott, 3523. sz.
402. * Csányi leveleskönyve, 13. és 116. sz. Csányi-ltár, 560/606. sz.
403. * Csányi-ltár, 3925., 4900., 5101., 5104. sz.
404. * Saját jelentése Moldovánál: A románság, I. 527–9.
405. * Kiss János főhadnagy január 16-án kelt jelentése a Csányi-ltárban, 3518–9. sz. Schöneck Ferencz őrnagy január 17. és 20. U. ott, 3523. és 3531. sz. Biró Pál M.-Létéről január 18. U. ott, 3595. sz. Ugron István a járai menekültek ügyében. U. ott, 4389. sz.
406. * Itt magyar jelentés szerint is 800 embere volt. Csányi-ltár, 3724. sz.
407. * Csányi-ltár, 3597. és 3661. sz.
408. * U. ott, 3699., 3714., 3718–9., 3721., 3723. sz.
409. * Csányi Kossuthhoz január 31-én. Csányi leveleskönyve, 4. sz.
410. * Ezt először Matskásy Pál kolozsmegyei főispán javasolta január 31-én, utóbb Kemény Ignác február 15-én. Csányi-ltár, 55/66., 207/232. sz. Leveleskönyv, 45. sz.
411. * Csányi leveleskönyve, 32–33. sz.
412. * Közli Nagy Sándor: Háromszék önvédelmi harcza, 53–56.
413. * „Zombory ezredes megbolondult, Dorschner megszökött a pénztárral – írta február 2-án; – ezek rossz emberek voltak; szerencse, hogy tőlük a, székelyek menekültek.”
414. * Matskásy Antal, Gyárfás Károly.
415. * Orbán Balázs, Székelyföld, III. 190.
416. * Kővári László szíves közlése.
417. * Michelet, Lengyel- és Oroszország. Ford. De Gerando Antonina. 32.
418. * Tört. Lapok, 1892. 74. l.
419. * Besztercze-nagyszebeni útjának naplója, Kurz Antaltól: Hazánk, I. 258–260. Jakab Elek, Bem tábornok irataiból, u. ott, 253–266.
420. * Életrajza: Tört. Lapok, 1893. 27., 31., 37. l.
421. * Január 17-ikén 3625., 18-ikán 3593. sz. a. a Csányi-ltárban.
422. * Tört. Lapok, 1892., 23.
423. * Gr. Esterházy Kálmán, történetíró, jelenleg orsz. képviselő, ekkor vesztette el jobb karját. L. erről Ellenék, 1898. 53. sz.
424. * Vesztesége 57, az osztrákoké 94 halott. Az osztrákok 1020 ágyúlövést tettek.
425. * Az elesett Térey helyett.
426. * Ferenczy, Petőfi. III. 313–6. Mezei, Visszaemlékezés a szabadságharcra: Vasárn. Ujság, 1880. 15. sz.
427. * Agricola (Jakab Elek), Az első orosz betörés Erdélybe: Pesti Hirlap, 1883. 89–91. sz.
428. * Levele a Csányi-levéltárban, 4614. sz.
429. * Salmen Ferencz, szász comes, január 23-ikán még a behívás mellett volt; a románok azt a január 21-iki győzelem után nem tartották szükségesnek. (A román bizottság márczius 4-iki nyilatkozata.)
430. * Híreket közöl róla Vida százados K.-Vásárhelyről február 11-én. Csányi-ltár, 4387. sz.
431. * Brassóba 2680 gyalog, 450 uhlánus és 190 kozák, 8 ágyúval, Szebenbe 1690 gyalog és 160 kozák, 6 ágyúval. (Hundert Jahre, 200.)
432. * Pesti Hirlap, 758–9., 980., 997. és 1000. l.
433. * Correspondence relative of the Affairs of Hungary 1848–9. A parlament elé terjesztve, 1850 aug. 15. és 1851. febr. 28. (Ismerteti a Magyar Hirlap, 1851. 444–5. sz.)
434. * A felső erdélyi hadsereg napiparancsainak jegyzőkönyvét február 1-től július 4-éig egész terjedelmében közli Szabó Sámuel. (Nagy, Háromszék önvédelmi harcza, V–LXXVI. lap.)
435. * „Száz lépéssel előre!” parancsolta már előbb egy tűzérkapitánynak, kinek elfogyott a tölténye. S az üres ágyúk előrobogása a meglepett ellenséges szakaszt golyó nélkül is megszalasztotta.
436. * Szentkatolnai Bakk Endre, Az 1848–9. szabadságharcz alatti események Vizaknán. Budapest, 1880. (A tárgyra vonatkozó irodalommal.) Ugyanő, A vizaknai honvédsir és emlékoszlop: Tört. Lapok, 1892. 7. és 1894. 3. sz. Szöts Géza, A vizaknai honvédek, 1890. Imreh Sándor, A vizaknai csata és

- visszavonulásunk Piskiig: Vasárn. Ujság, 1891. Petőfi Vizaknán: Petőfi-Muzeum, I. P. Szathmáry Károly, A vizaknai csata: Vasárn. Ujság, 1890.
437. * Utóbb Péterfalva alatt a sebesültek kíséreit is elfogták. Kádár József a Tört. Lapokban, 1893. 1–2. sz.
438. * Ivánka Imrét Schwechatnál.
439. * Leveleskönyve, 81. sz.
440. * U. ott, 83. sz. Egy székely tiszt Forró alezredes táborán át vitte Kisshez.
441. * Kossuthhoz, február 6-ikán, 84. sz. A Bemhez irt levél tartalma csak ebben maradt fenn.
442. * U. ott, 84. sz.
443. * Leveleskönyve, 77., 147. sz.
444. * Ugyanaz, ki kiadta Bemnek Kossuthtal váltott leveleit.
445. * Petőfi költeménye a Márczius Tizenötödike február 19-iki számában. A Közlöny február 17-iki számában prózában is leírta e négy nap történetét.
446. * Miközben Déván összeroncsolt hüvelykujját levágatta, a sereg dolgában a legnagyobb hidegvérrel intézkedett.
447. * Petőfi, Az erdélyi hadsereg.
448. * Bemnek 6700 gyalogja, 1000 lovasa és 28 ágyúja, Puchnernek (a különítmények nélkül) 7357 gyalogja, 772 lovasa és 30 ágyúja volt. (Gelich, id. m. III. 76.)
449. * Falában most is sok golyó látható. (A vasútállomástól félórára van.)
450. * Báró Eglofstein jelentése a piski csatáról február 14., b. Kemény alezredes részletes jelentése február 15. (két melléklettel) Tordáról. Csányi-ltár, 205. és 208. sz. Könyvekben és folyóiratokban számos cikk jelent meg e csatáról. Horváthról néhány érdekes adat Mártonffy Ignácztól: Bem-album, 244–254.
451. * Ezt Csányi február 14-ikén még nem tudta. Leveleskönyv, 192.
452. * A népdal szerint: „Három alma, meg egy fél: Úgy fut Heydte, mint a szél!”
453. * Csányi-ltár, 15. sz. (Január 30-ikán).
454. * Csányi leveleskönyve, 31. és 131. sz.
455. * Csányi-ltár, 146/165. és 153/173. sz.
456. * Tört. Lapok, I. 220.
457. * Február 16-án betegséget jelentett. Csányi-ltár, 264/292. sz.
458. * U. ott, 385/422, és 654/711. sz. Veér Farkas főispán és Jeney őrnagy jelentései Riczkó vereségéről és haláláról. Riczkó végrendelete u. ott, 394/431. sz.
459. * U. ott, 334/369. sz.
460. * Csányi Bethlenben Asztalos Pálhoz február 25-ikén éjjel 11 órakor irt levelében remélte, hogy közelebb valószínűleg összeütköznek Urbánnal. U. ott, 4641. sz.
461. * Tóth Ágoston jelentése Beszterczéről márczius 1. Csányi-ltár, 445. sz.
462. * Márczius 3. Csányi tudósítása Kolozsvárról. Leveleskönyv, 325. sz. Márczius 5. Tóth ezredes tudósítása, Csányi-ltár, 477/522. sz. Mike Sándor Kolozsvárt márczius 10-én írta le e csaták történetét. U. ott, 556/601. sz.
463. * Mikó Mihály és Gál Dániel jelentései ugyanott 903/1028. és 1367/1806. sz.
464. * U. ott, 588/635. és 665/722. sz.
465. * Leveleskönyv, 158., 166., 204. és 224. sz. V. ö. Csányi-lt. 455., 507., 557. sz.
466. * Csányi Gaal ezredeshez, február 17. 230. sz.
467. * Az osztrákok vesztesége, saját adataik szerint, 50 halott (!), 221 sebesült, 248 eltűnt, összesen 519. Magyar adatok szerint majdnem ennyit veszítettek csupán halottakban.
468. * Saját tudósítása márczius 6-ikáról Csányi-ltár, 529/574. sz. Előterjesztése onnan a sereg éllelmezése és felszerelése tekintetében márczius 8-ikán 595, 643. sz.
469. * Viva marosvásárhelyi térparancsnok márczius 7-ikén jelentette, hogy Bukarestből Brassóba egy orosz hadosztály érkezett. U. ott, 1218/1545. sz.
470. * Tóth Ágostonhoz. Leveleskönyv, 438. sz.
471. * Kivált a Koburg-huszárok voltak rongyosak. U. ott, 543 1/2. sz.
472. * Bem levele Szeben bevételéről s az oroszok visszavonulásáról, márczius 13. és márczius 16. Csányi-ltár, 4323. s 3416. sz.
473. * Márczius 17-ikén figyelmeztette is Kossuth Bemet, hogy a szent ügy érdekében ne bánják igen nagylelkűen a hazaáruló szászokkal. (Hundert Jahre sächsischer Kämpfe, 192.) Csányi márczius 24-ikén meghagyta a szebeni térparancsnokságnak, hogy a Puchner szállásán talált taktikai könyveket és térképeket jegyzék kíséretében Kolozsvárra küldje (Leveleskönyv, 628. sz.), a rendjeleket azonban Bem udvarias levél kíséretében egy tiszt által visszaküldte magának Puchnernek. (Asbóth emlékiratai, II. 25–26.) Bem Szebenben Ziegler polgármesterhez szállt, ki azelőtt 6000 fírtot tűzött ki az ő fejére. „Lássá, szólta, én most magam szolgálatom át önnek magamat; fizesse ki tehát nekem a pénzt.” (U. ott, 24.)
474. * Leveleskönyv, 496. sz.
475. * Bem jelentése Fogarásból, márczius 17. U. ott, 3417. sz.

476. * Németh László kormánybiztos jelentése a brassói győzelemről. Csányi-lt. 3472. sz. Pacz József tudósítása Csányihoz ápril 4. U. ott, 1191/1493. sz. Gál Sándor Csik-Szeredán ápril 7-ikén leírja a márcz. 11-iki és 20-iki győzelem megünneplését, U. ott, 1270/1639. sz.
477. * Ihász jelentése márczius 28-án. U. ott, 4374. sz.

VIII. FEJEZET.

A szent tavasz.

Márczius 15-ike első évfordulójának megünneplése. Kossuth hite a forradalom sikerében. Vetter első fővezéri intézkedései. A cibakházai előnyomulás. Kossuth és a vezérek találkozása Tiszafüreden. Vetter betegsége. Kossuth terve a fővezérség átvételére. Görgei ideiglenes fővezérsége. Komárom ostroma. A hatvani ütközet. A tápió-bicskei csata. Az isaszegi győzelem. Kossuth husvétai szózata. A váci csata. Windisch-Grätz bukása. Az osztrák sereg visszavonulása. A nagysarlói ütközet. Guyon bejutása Komáromba. Welden kinevezése az osztrák sereg fővezérévé. Pest kiürítése. A magyar sereg Pesten. A komáromi csata. A délmagyarországi harctér. Pétervárad fölmentése. Szent-Tamás elfoglalása. A szerb lázadás leverése. Bem temesi hadjárata. A felvidék megtisztítása

Márczius idusának első évfordulóján a Rákóczy-harang Debreczenben a nagytemplomba szólította Kossuthot és a képviselőket. Odakinn az utcán dörgött az ágyú, szólt a zene, odabenn pedig a szívek Istenhez emelkedtek, ki egy napon elültette a szabadság fáját s azután védelmezé sötét századokon át vihar és rossz szellem ellen. „Egy világot borít már a fa lombjaival; tavaszod kinyitá a századokon át fogamzott bimbókat. Tartsd meg, uram, e szabadságnak fáját s engedd, hogy a kiomlott ártatlan véreért a kinszenvedett népeknek dúsan teremje meg gyümölcseit.”¹

Ünnepeltek az ország sok helyén, a táborokban is és nem siratták a szent halottakat, kiknek vére volt a szabadság keresztvize, halálhörgése bölcső-éneke; hanem örültek, hogy végre egy a lélek, egy a szív, a kar; ha valaha, most győz a magyar!² De csak Kossuth hitt a forradalomban, a hadseregben s önmagában. „Egy antik, tiszta jellem – írta róla Görgei; – kár, hogy nem katonai!”³ A hadsereg, vagy inkább annak minden egyes része jobbadán a maga külön vezéreihez ragaszkodott; ezeknek a vezéreknek kezében volt a haza sorsa. „Ezért egyre van szükségünk: egyetértés egymás közt és az elnökkel. Én részemről szilárdan el vagyok határozva ezen egynek érdekében minden áldozatra. S ez, ime, hitvallásom.” – „Tisztelt elnök úr! – írta másfél hét múlva⁴ – csatlakozzék hozzám és menjünk, haljunk meg két tiszta akaratú vértanúként ez árva honért, ha azt hiúság- és önzésteljes hydraszerű ármánytól megszabadítani nem tudjuk.”

Kossuth, kinek személyes bátorságát annyiszor kétségbe vonták, márczius 25-ikén az országgyűlésen szintén kimondta, hogy „a ki jó hazafi, legyen mártyr, ha kell, a hazáért”; mert „most már nincs más hátra, mint harcz és a harcz végén a nemzetnek szava: önállás, függetlenség!” S ülés végén azonnal a táborba indult.

Vetter, az új fővezér, a török-szent-miklósi táborban márczius idusán fogott az új hadműveletekhez, melyeknek az volt a céljuk, hogy mialatt Görgei a Mátra alján vonja magára az ellenség figyelmét, Vetter három hadtesttel Kecskemét és Nagy-Kőrös irányában töri keresztül s a fővárostól is elvágja az ellenség zömét.

Görgei márczius 15-ikén kelt át Tokajnál a Tiszán, hogy Mező-Kövesd és Eger felé nyomuljon; Vetter 35,000 emberrel és 150 ágyúval 17-ikén Cibakházánál kezdte meg előnyomulását Nagy-Kőrös felé és harmadnap ismét ott volt Cibakházán, a Tisza balpartján. Márczius 8-ikán ugyanis Schlick, Wrba és Jellacsics hadtest-parancsnokok „a seregben nem igen szokásos módon⁵ erejének összevonására szólítván fel Windisch-Grätzet, 12-ikén Jellacsics az I. hadtesttel Kecskemétet, Wrba a II.-ikkal Nagy-Kőröst és Schlick a III.-ikkal Ceglédet szállta meg, úgy hogy e rövid vonalon 41 4/6 zászlóalj, 56 lovasszáhad, 222 ágyú és 11 hidvonat volt elhelyezve, a miről Vetter csak most kapott némi értesítéseket. Windisch-Grätz 21-ikén ki is fejezte elégtelenségét a multkor őt leczkértető alvezéreknek, hogy elszalasztottak „ily szép alkalmat” a magyarok megsemmisítésére.⁶

Másrészt nyugtalanította az a hír, hogy nemcsak a Tarna felől fenyegeti veszedelem, hanem hogy az Ipoly felső völgyéből is futva érkezett Vácra Almásy osztrák ezredes, kinek csapatából Beniczky Lajos ezredes Losoncznál márczius 24-ikén 213 embert vágott le. A mellett Asbóth Lajos ezredes tovább is tüntetett a cibakházi hidnál. Ha tehát a magyar sereget fárasztotta a nagy-kőrösi séta, meg lehetett az az elégtétele, hogy a roppant sáros alföldi úton

az osztrákoknak is olyan meneteket kellett tenniük, melyeket – jobb hírszolgálat mellett – könnyen elkerülhettek volna. Márczius 25-ikén Vetter is azért választotta főhadiszállásul Tisza-Füredet, hogy az északnyugatra a Tiszán át onnan vezető országúton csatlakozzék Görgeihez, ki a jobbparton már az Eger völgyéig, a kápolnai csata színteréig hatolt előre. A támadást ott kellett volna kezdeni, a hol azt, majdnem egy hónapja, a kápolnai csata után abbahagyták.

Kossuth, Vetter, Görgei, Damjanich, Klapka és Aulich 27-ikén Tisza-Füreden találkoztak. Vetter szózatot intézett a sereghez, melyben azt az új harcok előestéjén kitartásra és erőfeszítésre lelkesítette;⁷ azonban a nagy-kőrösi séta miatt Damjanichcsal való kellemetlen szóváltása következtében epelázba esett, úgy hogy hat hétig súlyos betegen feküdt Debreczenben, a hová átszállították. Kossuth az így épen a támadás küszöbén támadt zavarban maga akarta átvenni a fővezérletet, olyképp, hogy Klapka legyen vezérkarának a főnöke. De midőn a többi tábornok előtt megkérdezte őt, a csatatéren; hol tanácskozásra nincs idő, előfordulhatnak-e oly katonai routinet föltételező rögtönös rendelkezések szükségai, melyek lehetetlenné teszik, hogy – avatatlansága mellett – maga vigye a fővezérletet, Klapka azt felelte, hogy lehetnek ily esetek, tehát hogy nem tanácsos azt tennie. Évtizedek múlva, midőn azt hitte, hogy annyi tanulás és kutatás után a hadtudomány minden ágában otthonos, sajnálta, hogy hajlott a Klapka tanácsára; mert ha nem enged, „a haza nem veszett volna el”.⁸ Kossuth csakugyan Klapkát bizta meg a vezérkar ügyeinek ideiglenes vezetésével. Első dolga volt, hogy a Tisza posványaiából az egri országút töltésére vigye ki a hadsereget, a mi márczius 29-ikén meg is történt. Az egyesült négy hadtest ereje most már 45 1/2 zászlóaljból s 63 1/2 lovasszázadból, összesen 52,310 emberből, 184 ágyúból és egy röppentyű-ütegből állt.⁹ Kossuth, kit az egri nép 30-ikán fáklyászenével és szónoklatokkal fogadott, 31-ikén reggel Vetter betegségének idejére Görgeit tette e tekintélyes haderő ideiglenes fővezérévé s megállapodott vele, hogy az első feladat Komárom fölmentése legyen, mire az osztrákok, hogy Ausztriától el ne vágják őket, kétségkívül ügyis odahagynák Budapestet.

Komáromot, Lipótvár megvétele után, Simunics altábornagy 15,000 emberrel és 42 ágyúval szorosabban körülvette, márczius 19-ikétől 26-ikáig pedig naponként lövette. Báró Majthényi István várparancsnok, Kosztolányi ezredes, a sereg parancsnoka, Török Ignác ezredes az erődítési művek vezetője s Makk alezredes tüzérparancsnok nem tudtak fegyelmet tartani s a polgárok januárban a debreczeni kormányt a vár feladásával fenyegették, ha rendet nem csinál a várban. Puky Miklós, az új kormány biztos, február 4-ikén elfoglalván hivatalát, mindent elkövetett a helyzet javítására, a Majthényi helyébe kinevezett Török ezredest is mindenképpen gyámolította. Márczius 30-ikán Welden tábornagy, Bécs főhadparancsnoka, személyesen vette át az ostrom vezetését, másnap pedig levélben előbb megadásra szólítván fel az őrséget, minden oldalon támadást intézett a vár ellen, de mindamellett is sikertelenül, hogy Makk alezredes feltűnően elhanyagolta a tüzérséget, miért s egyéb gyanus körülmények következtében a kormánybiztos őt utóbb elfogatta.

Welden már 36 nagy ágyúval törette a várat, midőn Görgei megkezdte előnyomulását. Görgei és a Gödöllő felől közelgő Schlick előhadiak közt már ápril 2-ikán volt csatározás; a huszárok visszavonulásával azonban Parrot tábornok megszállotta Hatvant, mig Schlick hadtestének zöme Aszódnál töltötte az éjszakát. Másnap Gáspár András ezredes, ki a VII. hadtest parancsnokságát átvette, Hort és Hatvan közt találkozott Parrot dandárával, melyet viaszorított ugyan, de most Schlicknek egész hadteste állt vele szembe. Mivel azonban az ellenség jobbszárnyának megkerülésére Árokszállás felé küldött III. hadtestből Wisocky hadosztálya Csány felől idejében megjelent, Schlick fokozatosan visszavonult. Hatvan keleti részén Pöltenberg hadosztálya ellen véres utcái harcra kellett vinni, Kalchberg osztrák kapitány azonban egy gyalog-századdal megvédelmezte, majd lerombolta a Zagyván átvezető hidat, mire a magyarok a Zagyva balpartjáról az üldözést csak ágyúikkal folytathatták. Schlick, 202 embere elvesztésével, Aszódra, másnap pedig Gödöllőre huzódott. A hatvani csatában elesett 150 magyar hősiességét a város közepén most emlékkő hirdeti. Gáspárt, ki ezzel a győzelemmel nyitotta meg az áprilisi diadalmas hadjáratot, Kossuth tábornokká nevezte ki.

Windisch-Grätz Vácra Csorics altábornagyot és Czeglédre Jellacsicsot szintén Gödöllőre rendelte, hogy egyesült erejével döntő csapást mérjen a magyarokra, vagy legalább elejét vegye Vác felé való nyomulásuknak. Damjanichnak és Klapkának Árokszállás felé megindított hadtestei azonban most Jászberényen át Nagy-Káta felé siettek, hogy Jellacsicsot külön ütközetre kényszerítsék. Erről a sok kockázattal járó mesterfogásról sejtelve sem volt Windisch-Grätznek, ki csak Vác oltalmára gondolt, s ekkor még azt sem tudta, hogy Görgei lett a főparancsnok. Jellacsics I. hadteste április 4-ikén délután szintén a nélkül ért a Tápió mellé, Szecső és Kóka vidékére, hogy csak sejtelve is lett volna a magyarok közeledéséről; Rasztics vezetése alatt álló utóhadát tehát délelőtt 11 órakor Tápió-Bicskénél egész váratlanul érte a tábornokká kinevezetéséről még nem értesített Klapka hadtestéből Dipold és Bóbics támadása. Az osztrákok azonban szuronyaikkal ismételve visszaűzték a huszárokat s mindamellett, hogy Sebő Alajos huszárezredes párviadalban megölve Riedesel Ármin gróf huszárőrnagyot, a horvátok egy részét megszalasztotta, a Sternberg-dandárral erősödött osztrákok elfoglaltak 10 ágyút és elfogtak 125 magyart, úgy hogy a Tápió hidját hatalmukba kerítve, maga Klapka és Batori Schulz Bódog is csak bajosan menekülhetett. Most azonban az időközben megérkezett Görgei vette át a vezetést s Damjanich hadtestéből Wisocky ezredes hadosztályára bízta a hid visszafoglalását. Szikszay Lajos (utóbb szilágymegyei alispán) kezében a dicsőségért mindenkor versengő vörös sapkások lobogójával,¹⁰ Kiss Pál, a vörös sapkások alezredese és gróf Leiningen őrnagy csakhamar elkergették az ellenséget, mely az üldözés hevét Bicske felgyújtásával akarta mérsékelni; délután 5 órakor a csata véget ért s az ellenség, Nagy-Sándor huszáraitól csak gyengén üldözve, minden ponton visszavonult. Ez a győzelem a magyaroknak 800 emberébe s 4 ágyújába¹¹ került, s így többet vesztek, mint az osztrákok; megvolt azonban az a haszna, hogy Windisch-Grätz a Hatvan felé való támadás helyett most már Komárom és Budapest biztosítására gondolt. Lichtenstein herceg altábornagynak négy lovasszázaddal és 2 röppentyű-űteggel Hatvan felé tett kémszemléje különben is vereséggel és 53 osztrák halálával végződött.

Másnap Windisch-Grätz, erejét nagyon is szétesztve, kezdte meg visszavonulását Aszódra. Csorics altábornagyot Vácra, Jellacsicsot pedig a főváros felé rendelte. Jellacsics április 6-ikán nagypénteken déli 11 órakor csakugyan el is érte Isaszeget, Schlick pedig Gödöllőt. Görgei úgy intézkedett, hogy mialatt Gáspár a VII. hadtesttel az ellenség balszárnyát foglalkoztatja, az első három hadtest az osztrákok jobbszárnyát Isaszegen át támadja meg s így az egész osztrák sereget elvágja a fővárostól és északfelé szorítsa. Gáspár elővédője, Kmety hadosztálya, a gödöllői országúton délután fél egykor bukkant Schlick hátvédőire, az Auersperg vértésekre; de beérte azzal, hogy lekösse Lobkowitz hercegnek ellene küldött hadosztályát. Gáspár hadteste épen Bagig, Gödöllő közelébe jutván, az ő javára bármikor beavatkozhatott volna.

Windisch-Grätz maga is inkább azon volt, hogy segítséget küldjön délfelé, hol Klapka időközben szintén megtámadta Jellacsicsot. Klapka, épen 29. születése-napján, a Királyerdőn át az ott fakadó Tápió völgyén fölfelé nyomult, Jellacsics azonban Schulzig hadosztályával visszanyomta Zákó és Bóbics dandárait s az üldözést csak a miatt hagyta abba, mert ezalatt Damjanich megszállta a Királyerdőnek a Rákos patakára néző északnyugati szegletét, Nagy-Sándor huszárai pedig négy üteg védelme alatt az izsaszeg-turai út északi oldalán magát a falút s Jellacsicsnak a falún túl, a Rákos jobb partján majdnem tizezer lépés hosszan felállított seregét tartották szemmel.

A két részről egyideig száz ágyú felelgetett egymásnak; végre Damjanich támadni készült, azonban Lichtenstein hercegnek a gödöllői vadaskert felől váratlanul megjelent hadosztálya elől jobbszárnyával kissé beljebb vonult az erdőbe, hol alkonyatig négy rohamot vert vissza. Klapka az ágyútűz elől a balszárnyával elég rendetlenül húzódott az erdő belsejébe, midőn Aulich a második hadtesttel, Bayer ezredes törzskari főnöktől küldve, Damjanich és Klapka hadtestei közt felállt; a végre megjelent fővezér, Görgei pedig, kit nem egy tekintetben nyom a mulasztás vádja, újabb támadásra tüzelte Klapkát, ő maga pedig személyesen átvette a közép vezetését. Az immár 33,000 főnyi túlnyomó erejű magyar sereg arcvonala 14,000 lépés

hosszú volt. Az égő Isaszegtől északra Ottinger lovastámadása meghiúsult ugyan, Fiedler és kisslinger ágyúi és Montenuovo ezredes lovasai elől azonban Nagy-Sándor huszárainak is hátrálniuk s egy ideig még az őket ellenségnek néző Aulich-tüzérek ágyúzását is tűniük kellett. Klapka azonban most már előrenyomult. Az égő Isaszegből kiszorította az osztrákokat, mire Jellacsics Gödöllő felé vonult vissza, a nélkül, hogy Klapka üldözte, vagy, mint Bayer ezredes kívánta, bekerítése végett északnyugati irányban, Kerepes felé mozdult volna előre. Damjanichot Lichtenstein egészen éjfélig lekötötte, midőn Jellacsics visszahúzódásáról értesülve, maga is visszavonult a gödöllői vadaskertbe. A magyarok győzelme mindenesetre teljesebb lett volna, ha észak felől 15,000 emberével Gáspár is beavatkozik, s ha az I. hadtest gyalogsága egy részének csakugyan puskapor és nem homok van a töltényében,¹² 800 magyar vérének a patakzása azonban így is diadalhoz juttatta a magyar sereget,¹³ mely másnap, 7-ikén Windisch-Grätz elhagyott főhadiszállásán, Gödöllőn óriási örömmel üdvözölte Kossuthot. „A dicsőség napjait éljük – szól az elnök a honvédelmi bizottsághoz intézett hadijelentésében. A nemes honfiak vérén vásárolt (?) babérok a haza szabadsága fog felvirágozni. ... Előre! Ez az alleluja, melylyel üdvöztünk feltámadásának napját a szabadság oltára előtt üdvözljük.”

Másnap, Krisztus feltámadása napján, Kossuth Isten és a nemzet nevében a népet a haza védelmére, a hazáért s népért küzdő hadsereg szaporítására, a vagyonosabbakat ujonczok fogadására, a törvényhatóságokat toborzásra buzdította. Ha jó hazafiak, 14 nap alatt a magyar hadsereg százezer fővel szaporodik; és a magyar nemzet győzhetetlen lesz.

Husvétkor Windisch-Grätz már ismét ott állt a fővárosban, melyet a Rákos torkolatától a Csepel-sziget északi csúcsáig félkörben fölállított seregével erélyesen készült védeni; idevárta Wohlgemuth tábornoknak a Duna balpartján segítségére indított hadtestét; a fővárosiak pedig a Gellérthegyről kémlték, jönnek-e már a honvédek a Rákos felől, – husvét valóban a megváltás napja-e? Husvét másodnapján fel is tűnt Czinkota és Rákos-Keresztur közt Aulich, Fót és Mogyoród közt pedig Gáspár hadteste; de mind a kettőnek csak tüntetés, vagy inkább az volt a feladata, hogy elvonja az ellenség figyelmét Klapka és Damjanich hadtesteiről, melyeknek Váczon át kellett megkezdenniök Komárom felszabadításának művét.

Vác városát a súlyosan beteg Ramberg altábornagy helyett Götz tábornok vezetése alatt a Götz és Jablonovszky dandáraiból alakult Ramberg-hadosztály (7500 ember, 27 ágyúval) tartotta megszállva. Götz a helyett, hogy sokkal előnyösebb helyen, az északi oldalon állott volna csatarendben, a várostól délre, a Hétkápolnánál fogadta el azt a csatát, melylyel Damjanich április 10-ikén d. e. fél tizkor megkinálta. Damjanich be sem várva hadainak teljes felvonulását, a Gombás-patak hidja ellen rohamra küldte Wisockynak a balszárnyon álló hadosztályát, a Wasák azonban, sőt eleintén a vörössapkások is meghátráltak a kartács-tűz elől, s a különben vitéz lengyel legio felmondta a szolgálatot. A III. zászlóalj első rohama is meghiúsult; a másodikban azonban Földváry Károly, ki alól két lovat kilöttek, gyalog állt hős csapata élére, mely szuronyszegezve foglalta el a hidat s a városba is betört. Götz még egy óráig állta meg a helyét; azután Jablonovszkyt a Duna és Naszál-hegy közt levő szoros kijáratának védelmére előre küldvén, elrendelte hadtestének visszavonulását, melyet a véres utcai harcban két zászlóaljjal személyesen fedezett. A küzdelemben halálos sebet kapván, a vezényletet Jablonovszky vette át s erős ágyúzással akadályozta meg Damjanichot az üldözésben. A csata kezdetén a magyarok feladták azt a tervet, hogy Klapka Hartyánból a Naszál déli ágazatain keresztül a verőcei utat elállja s vele a visszavonulás vonalát elzárja. Ezt a feladatot csupán Bobics dandárára bízák, mely azonban egészen ellenkező irányba, a penczi útra tévedt; így nyitva állott a Duna mellett vezető út, melyen Jablonovszky Szobig s az Ipoly völgyén fölfelé, még azon éjszaka Szalkáig haladt, hol az Ipoly hidját fölégette maga után. Az osztrákok a váci csatában 343 embert veszítettek; két annyit, mint a magyarok. Görgei, ki főhadiszállását Gödöllőről még az éjjel Vácra tette át, teljes katonai diszszel temettette el a sebeiben meghalt hős ellenséget, Götz tábornokot. Görgei a hős Földváryt azonnal dandárnokká akarta kinevezni; ő azonban egyszer s mindenkorra kijelentette, hogy nem akar egyéb lenni, mint a III. zászlóalj parancsnoka.

A fővezér a honvédekhez intézett napiparancsában elismerte, hogy dicső tettek hirdetik mindnyájuk vitézségét, bátorságát. Mint hősök fogtak a haza megszabadításának szent művéhez és mint hősök fogják azt bevégezni. „Nagy dolgok történtek már; de még nagyobbaknak kell történniök, hogy szép hazánk igazán szabad és szerencsés legyen.”

Hatvan, Bicske, Izsaszeg és Váczt veszített csatái lehetetlenné tették Windisch-Grätzt. Ő, ki másfél hónappal azelőtt azzal kecsegtette az olmützi udvart, hogy a kápolnai csatában halálos csapást mért a forradalomra, odáig engedte fejlődni a dolgot, hogy már Bécs ostromáról is beszéltek. A fővezér, hogy ezt, vagy inkább Komárom fölmentését megakadályozza, az április 12-ikén tartott haditanácsban a mellett volt, hogy a főváros védelmét Hentzi tábornokra bízván, az egész haderő a Duna balpartján, Esztergomon át igyekezzék Görgői elé kerülni, mit azonban a haditanács nem helyeselt; de Windisch-Grätz sem fogadta el Jellacsicsnak azt az indítványát, hogy, mialatt Jellacsics egy hatalmas déli hadsereggel s a szerb és más felkelőkkel a Tiszán Szeged táján átkelve támad Debreczenre és Nagyváradra, azalatt az északi hadsereg Budapestet és Komáromot fedezné és csak a döntő pillanatban nyomulna szintén Debreczen felé. A herczeg azonban még 13-ikán este is csak arra gondolt, hogy másnap döntő csapást mér Aulichnak a főváros alatt álló hadtestére s azután Komárom fölmentésére indul, hol összesen 81 zászlóaljat, 84 lovasszázadot és 333 ágyút akart összehozni. Éjfél után (április 14-ikén reggel fél kettőkor) gróf Wrba őrnagy, a császár szárnysegéde, már meghozta Windisch-Grätznek a fővezérségtől való fölmentését, mire ő a következő éjszaka azonnal Olmützbe indult. Onnan 22-ikén tudatta a megtévesztett, de „különbön oly nemes érzelmektől lelkesített” nemzettel, hogy leteszi az uralkodótól nyert teljes hatalmát. Két nap múlva elbúcsuzott a hadseregtől is,¹⁴ mely nagy és világraszóló érdemeket szerzett, a mennyiben vezetése alatt annyit tett a társadalmi rend fentartására s a törvényes állapot helyreállítására, hogy ezzel magában véve is elmulthatatlan a neve a történelemben.

„Ausztia sorsától függött Európa és a társadalom sorsa – szólt a Mária Terézia-rend 11 tagja egy év múlva az uralkodóhoz.¹⁵ A lázadás féktelen merészséggel emelte föl fejét felséged virágzó államaiban is és Windisch-Grätz hg., nem törődve azokkal a sebekkel, miket rajta a nép dühe ejtett,¹⁶ felszólítatlanul állt a csapatok élére. ... A jó ügy győzött; felséged trónja meg volt mentve, s a megrendült ország új, sohasem ismert erővel emelkedett föl a romok közül, hová a külföld temetve vélte. Oly tények ezek, mikkel Windisch-Grätz neve olthatatlanul egybefűződött s vele a sziklakeménységű hűség, hajthatatlan lélek és nagy érdem emlékezete mindenkorra egybe lesz kötve.”

Az a Jellacsics azonban, ki ezt a díszbeszédet fogalmazta, most a fővezérséget báró Welden Lajos tábornok megérkezéséig átvevén; azonnal megmásította Windisch-Grätznek az április 14-iki támadásra kiadott rendeletét s azon volt, hogy az osztrák sereg zömét a Dunántúl vonja össze. A mint azonban a szolnoki csata bizonyos tekintetben igazságot szolgáltatott a majdnem hasonló körülmények közt bukott Dembinszkynek, a nagysarlói csata szintén a mellett szólt, hogy Windisch-Grätz terve szerint Esztergomnál a Garam völgyébe átkelve, valóban eléje kellett volna vágni Görgői seregének.

Jablonovszky altábornagy az Ipoly völgyéből április 12-ikén Kéméndnél a Garam jobbpartjára ment át, s 13-ikán csak egy lovas századot rendelve a zselizi átjáró őrzésére, hadosztályával 14-ikén Kálnáig sietett előre, hol a Vácztól Ipolyság és Léva irányában haladó magyar seregnek át kellett kelnie a Garamon. Jellacsics azonban őt innen ismételt felszólalása után is visszarendelte Kéméndre, hogy 16-ikán egyszerre érkezett meg Wohlgemuth altábornagygyal, kinek a 16,000 gyalogból, 2200 lovasból és 57 ágyúból most alakított garmelléki (IV.) hadtest parancsnokságát kellett átvennie. Welden tábornok, az új fővezér, kivel, aznap Pozsonyban érkezett, a Léváról Komárom felé vezető utak védelmét bízta rá s másnap maga is Esztergomba érkezvén, Csoricsot szintén magához rendelte, Jellacsicsot pedig a főváros környékén álló Aulich megtámadására utasította. Így az I. és III. hadosztály, a többfelé próbált hidverés miatt megkésve, 18-ikán Kálnánál s másnap a VII. hadtest odább délen Szent-Györgynél akadálytalanul kelhetett át. Wohlgemuth az átkelés és eleségszerzés zavarására

19-ikén hajnalban küldte Strasdil dandárát Nagy-Sarló megszállására. Klapkának ott levő különítménye vissza is vonult, reggel 9-kor azonban Klapka egész erejével megjelent, s odarendelte Wisockyt és Knézicset is. Leiningen és Kiss Pál dandárai, Kazinczy hadosztályától támogatva, szuronynyal a helységig üzték s heves útczai harcz után onnan is kivetették Strasdilt, ki időközben Dreyhann dandárával erősödve, is hiába kísérelte meg Nagy-Sarló visszafoglalását. Dipold dandárát ugyan, mialatt Klapka derék hada és balszárnya (Wisocky) győzelmesen harczolt, Herzingernek délnyugatról támadó dandára a hölvényi erdőbe szorította, a mögötte álló Bobics-dandár s különösen Voigt tűzérőhadnagy heves ágyútüzének védelme alatt azonban azonnal rendezkedett, Guyon tábornok pedig, ki csak mint néző volt jelen, hamarosan a dandár élére állván, visszaverte és a nagysarlói erdőbe kergette őket. Félnegy tájban Damjanich és Klapka ez erdős dombok ellen, az erős kartácstűzzel nem törődve, szuronytámadást intéztek és pedig annál lelkesebben, mert a valahára elkészült szentgyörgyi hidon át Gáspár hadtestével vágatva jöttek Pöltenberg huszárai is, hogy oldalt támadják Wohlgemuthot. Az osztrákok azonban megfutottak s az ágyúktól és Nagy-Sándor és Pöltenberg huszáraitól üzelve, Érsek-Újvár felé menekültek. A vasasok csupán Málasnál fordultak még egyszer szembe. Annál váratlanabb volt, hogy Teuchert és Theissing dandárai egyszerre épen ellenkező irányból, az ütközet hevében majdnem teljesen odahagyott hölvényi erdő felől újból támadtak. Klapka azonban gyorsan ellenük fordult s alig egyórai kemény küzdelem után, melyben a 47. zászlóaljjal különösen Inkey Kázmér őrnagy tűnt ki, az ellenséget délnyugati irányban, Wohlgemuth futó hadteste után kergette.¹⁷

A szabadságharcnak ebben az odáig legvéresebb ütközetében, hol egymással egyenlő erők álltak szemben, az osztrákok, saját vallomásuk szerint, 900 embert, a magyarok adatai szerint kétannyit vesztek négy ágyúval s egyéb zsákmánnyal együtt. Az elesett 600–700 honvéd emlékére Barsvármegye közönsége 1896 április 19-ikén szép gránitobeliszket állított.

A magyar sereg másnap azonnal folytatta útját Komárom felé, melynek várába Jászfalun és Szent-Péteren át április 22-ikén reggel Klapka előhada be is vonult. Guyon, ki előtte való nap 60 huszárral jutott be oda s a várparancsnokságot azonnal átvette, ezt és a Vág hidja előtt tábornok üto I. és III. hadtestet ágyúdörgéssel üdvözölte. Komárom az északi oldalon fel volt mentve s megmenekült maga a város is, mely az ostrom közben ismételve leégvén, polgárai azon időben a cigánymezőn sátrakban és bódékban húzódtak meg. Most újra visszatértek házaik füstös omladékaiba.

Welden azonban, az új fővezér, most már valóban Pozsony alatt akarta összevonni minden erejét, melyet ő maga 57,800 gyalogra és 5650 lovasra, összesen 65,450 főre becsült. Több mint 10,000 embere azonban betegen feküdt s a rossz ételmezés és rongyos ruházat, a kedvezőtlen időjárás és a sok fáradalom többi katonáját is erősen megviselte. Bizott azonban a hadsereg hagyományos szellemében és 343 ágyújában.

Valahára meggyőződén, hogy Aulich napokon át csak tüntetés és nem komoly támadás végett áll a főváros alatt, április 24-ikén minden katonaságát kivonta a fővárosból, kivéve a Hentzi Henrik tábornok alatt Budavár védelmére hagyott 4 zászlóaljat s némi lovasságot és tüzérséget; mire a lakosság azonnal kitűzte a nemzeti zászlókat s ezrével tolongott a rákosi táborba, hogy megvédelmezze a honvédeket. Aulich, ki a Dom Miguelekre s a Württemberg-huszárokra bízta a főváros őrzését, kiáltványában nyugalomra intette a népet; biztatta, hogy a diadalmasan közelítő magyar sereg meghozza a szabadságot, függetlenséget és a békét. Budapest igazi lelkesedéssel látta a bevonult magyar katonaságot. Koszorúkkal, virágokkal halmozta el a vitézeket. Egy úri hölgy a nemzeti színház előtt ezrek szemeláttára megcsókolta egy közhuszár kezét; magában a nemzeti színházban este már megszólaltak a „szabad hangok”, a Hymnus és a Talpra magyar; a Márczius Tizenötödike pedig, a Debreczenben megjelenőtől egészen függetlenül, még aznap folytatta pályafutását s a helyett, hogy „Nem kell táblabíró-politika”, „Borúra derű” lett a jelszava.

Welden április 25-én már Győrbe tette át főhadiszállását, és a Komáromot ostromló Simunicsnak is meghagyta, hogy az ostromágyúkat és löszerkészletet hajókra rakatva, Gönyő

felé szállíttassa s onnan egy részét Sopron, más részét pedig Pozsony felé küldvén tovább, Komárom elől maga is szálljon el. Ebben senki sem akadályozta 26-ikáig, midőn végre elkészülvén a dunai talpashid, Görgei Simuncsot megtámadta. Éjfél után 2-3 óra közt Kiss Pál már megrohanta és szuronynyal elfoglalta Monostort, Schulz Bódog pedig Új-Szőnyt s így három órai heves csata után bevették a jobboldalon levő összes sánczokat, hét ostromágyúval együtt; Dipold pedig, ki elől a Liebler-dandár Ó-Szőnyt önként odahagyta, az utóhadból fegyverletételre kényszerített két század Deutschmeistert.

Az általános előnyomulás, Görgeinek megjelenésével, reggel 6 órakor kezdődött, de igen lassan ment a dolog, mert az ostromlóktól ásott futóárkokat, sánczokat stb. előbb el kellett egyengetni, hogy a lovasság és tüzérség akadály nélkül mozoghasson. A tulajdonképeni csata csak 9 órakor kezdődött s délig változó szerencsével folyt, a középben Damjanich és Schlick, a balszárnyon Klapka (vagy inkább Dipold) és Liebler s a jobbszárnyon Görgei és Simuncs közt. Délben Schlick, ki, mint rangban legidősebb tábornok, a fővezérletet átvette, általános támadást parancsolt. A balszárnyon Nagy-Sándornak 16 század huszárral és a lengyel dzsídásokkal, a 47. honvédzászlóalj és egy 12 fontos félüteg támogatása mellett, az osztrákok jobbszárnya ellen intézett rohamát Kisslinger és Montenuovo lovasdandárai teljesen meghiúsították. A középben Görgei hat zászlóalj élén akarta kivetni Lederer dandárát az ácsi erdőből, de új meg új rohamokkal sem érhetette el célját. Mivel pedig a VII. hadtest késlekedése és Schlick lovasságának sikere következtében veszélyeztetve látta azokat az eredményeket is, melyeket Damjanich a jobbszárnyon ért el, 1 óra tájban a hidfő előtt vonta össze s onnan még két órahosszat folytatott ágyúcsatát. Annyiban győztesnek tekintette magát, hogy Schlick 3 óra után, mikor, mindakét fél ágyúki kifogytak a töltésekből, a Czonczó-patak bal oldalára húzódott, másnap pedig Győr felé folytatta útját, míg Görgei, az éjjel valahára megérkezett VII. hadtest csatlakozása következtében, valóban a helyzet ura lett. Az ellenség 1200 halottat és 1000 foglyot vesztett a komáromi csatában, s 600 honvéd életének az árán Komárom teljesen fölszabadult az ostrom alól.¹⁸ Görgei ugyan a részletekben nem egy gáncsnak tette ki magát, de nagyban és egészen véve gyorsan és dicsőségesen megoldotta feladatát. Nem egészen négy hét alatt nyílt tereken, nagy tömegek ellen vívott hat nagy csatában az európai hadtudomány színvonalán állónak mutatta be vezérletét. Hiába hasonlította Welden osztrák fővezér¹⁹ a magyarokat olyan tanulatlan vívókhoz, kik „néha”, ámbár „véletlenül” a szabályos vívókat is megsebezhetik. Tüzérségük, hová csupa tanult emberek: mérnökök, technikusok állottak be, már is felülmúlta az osztrákokét; ágyúcsatáik a szakemberek bámulatát keltették föl; az azokat rendesen nyomban követő szuronytámadások és lovasrohamok pedig lelkesedésre ragadták Európát; a tegnap még osztrák kapitányokból lett magyar tábornokok pedig a maguk józan eszével pótolták hadvezéri tudományuk hézagait. A vezéreknél s „a vezéreknél nagyobb” közkatonaiknál egyszer-mászor elfogyott a puskaapor, de nem fogyott el diadalaik igazi forrása: a lelkesedés, az erkölcsi erő.

Diadalok híre érkezett az ország többi részéből is. Kossuth a komáromi hadjárat megindításával egy időben Délmagyarország visszafoglalását is meg akarta kísérleni. Ott márcziusban már voltaképp csak Pétervárad volt a magyarok kezében;²⁰ februárban Csuhá Mihály tábornok, ki Blagoevics és Zahn altábornagyok betegsége alatt a csak négy zászlóalj gyalogból és félszázad huszárból álló őrség parancsnoka volt, a nemzetőrök segítségével Újvidék környékén még némi sikereket ért el és midőn Mamula ezredes (Nugent hadtestéből) 2500 rendes katonával s 29 ágyúval a déli oldalon február 25-ikén magát a várat is ostrom alá fogta, segédével, Vas István főhadnagygyal megakadályozott néhány tisztet a kiszökésben,²¹ az altisztek pedig meggátolták a Bakonyiak egy zászlóaljának átpártolását. Blagoevics, ki most újból átvette a vár parancsnokságát, az ellenség sokszoros fölhívásai és izengetései után már hajlandó volt a feladásra; Csuhá tábornok és a tiszték azonban ezt nem akarták tenni mindaddig, míg a magyar ügyek állásáról hiteles híreket nem nyernek. Fackh Oszkár huszárfőhadnagy tizenharmad magával vállalkozott reá, hogy nemcsak híreket hoz, hanem – ha lehet – fölmentő sereget is. „Minden poklokra keresztül” vágván magát, Szeghegyen márczius 25-ikén találkozott Perczel Mór tábornokkal. Perczel egy héttel azelőtt nyert megbízást a Bácska megtisztítására. A

szentiváni és a szőregi sánczokból, valamint Zentáról már is kiverte a lázadókat, a lelkes gróf Batthyány Kázmér országos biztos nemzetőreivel pedig épen tegnap egyesült, hogy Pétervárad fölmentésére siessen. A 6000 gyalogból s 600 lovasból álló kis sereg 24 ágyúval Ó-Verbász és Kula közt áttörvén a szerbek vonalán, márczius 27-ikén ellenállás nélkül, valóságos diadalmenetben vonult be Újvidékre és Péterváradra. Ott a főhadparancsnokságot azonnal megszüntette, a vár és a vidék kormányát a várparancsnokra (Csuha lemondása után Perczel Miklós ezredesre) bízta, az idegeneket és gyanusakat eltávolította s az erősséget élelemmel és más szükségesekkel ellátta. Mivel azonban a szerbek újból gyülekeztek és Knityánint is megint segítségül hitták, márczius 30-ikán visszatért kiskéri táborába, a környéket hódoltatta, ápril 3-ikán pedig a bevehetetlennek híresztelt Szent-Tamást, melyet 14 ágyúval Bosznics és Sztэфánovics vezérlete alatt 4000 szerb védett, 3 1/2 órai ostrom után bevette és felgyújtotta. Földváry Sándor, a szegedi önkéntesek őrnagya volt az első, ki a magyar lobogót kitűzte. A szerbek 2000 embert vesztek, tizannyit, mint a magyarok, kik irgalom nélkül vágták a férfiakat, az égő város lángjai közül azonban megmenteni igyekeztek a nőket és gyermekeket. Perczel másnap és harmadnap lerontatta a rettegett sánczokat s ugyanezt tette Goszpodinczénél a római sánczokkal is, melyekre az ápril 7-iki rohamban először ismét Földváry Sándor tűzte ki a nemzeti zászlót. Délután 4 órakor innen is futott az ellenség, mely 500 embert, 8 ágyút és sok fűlszerelést veszített. Ha nem pihen itt két napot s az északkelet felé való portyázással nem vesztegeti az időt, hanem egyenesen a titeli fensik ellen fordul, mielőtt ott Knityánin 8000 embert vonhat össze, kétségkívül elfoglalja a bács megyei fölkelésnek ezt az utolsó menedékét is; az ápril 12-ikéről 13-ikára menő éjjel véresen verte ugyan vissza a szerbek kitörését, de Knityáninnal szemben most már nem érezvén magát elég erősnek, visszavonult Újvidékre, hol harmadnap vette a honvédelmi bizottság felhívását, hogy a temesi vidék visszahódítása végett Bemmelle egyesüljön.

A mint tehát seregét rendezte s Ó-Becsét (ápril 19-ikén) elfoglalta, Adánál ápril 21-ikén minden nagyobb akadály nélkül átkelt a Tiszán, megszállta (23-ikán) Mokrint és Nagy-Kikindát, szuronynyal vette be (24-ikén) Basahidát, és Melenczéig kergette Theodorovics tábornokot, ki Nagy-Becskereket is feladta. Ennek következtében Rajacsics patriarcha ismét Sztratiimirovicsot tette fővezérré, ő maga pedig Zimonyba menekült; Sztratiimirovics azonban föladta ezt a vidéket és seregének romjaival Titel vidékére huzódott, némi csapatot csupán a Temes védelmére hagyván. Perczel Becskerek elfoglalása s a tomasováczi, jankováczi, uzdini és opovai kisebb győzelmek után, május 10-ikén Pancsovára is bevonult s így véget vetett a szerb lázadásnak; mert Titel vidékén már inkább a császáriakkal való küzdelem várt reá; a szerb lázadók nagyobb része Szerbországba menekült.

Maga Bem, a mint Déva és Gyula-Fejérvár körülzárásáról intézkedett, 8 zászlóalj gyaloggal, 6 lovas-századdal és 30 ágyúval Hátszeg felől kiindulva, ápril 15-ikén kelt át a Vaskapun, másnap megvert Vajszlovánál két oláh határőr-zászlóaljat, harmadnap bevonult Karánsebesbe, 19-ikén pedig Lugosba, honnan Leiningen ezredes 1500 emberrel és 6 ágyúval Temesvár felé menekült. Itt csatlakozott Bemhez Bánffy ezredesnek Erdélyből Facseton át jövő 2000 embere, mire Bem 9000 főnyi hadával Rékason át, tehát Temesvárt oldalt hagyva, Freidorfra ment, ő maga pedig Zsombolyára sietett, hogy Perczellel közös eljárásban állapodjék meg. Freidorfra visszaérkezve, hallotta, hogy erdélyi ellensége, Malkowsky, mintegy 12,000 emberrel és 36 ágyúval Oláhországból ápril 22–25-dike közt most már a temesi vidékre tört s május 4-ikén Mehádiát több községgel együtt megszállván, Fehértemplomon át Theodorovics számára némi segédcsatatot küldött. Mivel azonban Bem egyik alezredese, Károlyi, május 8-ikán már Fehértemplomig nyomult s harmadnap ott Bem is egyesült vele, Malkowsky visszahíttá csapatait s május 15-ikén körülbelül ugyanazon az úton, melyen jött, ismét Oláhországba tért vissza s negyven napon át nem is gondolt új vállalatra. Bem tehát Orsováról másnap önérzetesen jelenthette a kormánynak, hogy a „bánságot”, Isten segítségével, nagyobb áldozatok nélkül visszahódíthatta. Csak Temesvár és Arad maradt az ellenség kezében; hős védők – Temesvár báró Rukavina, Arad pedig báró Berger altábornagyok vezetése alatt – tudni sem akartak a

megadásról s az első mindvégig, az utóbbi pedig még jó ideig lekötötte a szabadságharcosok erejének egy jelentékeny részét.

Mig Görgei a Duna felső részén, Perczel a Bácskában, Bem pedig Délmagyarországban és Erdélyben egyik győzelmet a másik után aratták, a felvidéken Hurbán mozgólódásaival s Ramberg kísérleteivel szemben a Szemere Bertalan felhívására alakult védősereg szintén jelentős sikereket ért el. Oroszhegyi Józsa guerilla-csapata Kassa vidékét csakhamar megtisztította Hurbán embereitől, ápril 7-ikén Egressy Gábor kapitány, a jeles színművész, minden nagyobb nehézség nélkül megszabadította tőlük Eperjest, Beniczky ezredes pedig Bártfa felé üzte őket. Az ápril 19-ikén Galicziából betört Barkó tábornokot Podharingnél szintén megszalasztották.

Május elérkezett és cser, tölgy csak a magyar vitézek fejére termették leveleiket.

-
478. * Kossuth imája a Közlönyben. Székely József a Tört. Lapokban, 1893. 70.
479. * Petőfi, Márczius 15-ike, 1849.
480. * Tiszafüred, 1849 márczius 10. Görgei István, id. m. II. 1–2.
481. * Kerecsenden, márczius 22. U. ott, 46. Kossuth felelete Gelichnél, id. m. III. 27–30.
482. * Winter-Feldzug, 357–58.
483. * U. ott, 385.
484. * Csányi-ltár, 4774. sz.
485. * Kossuth, Irataim, I. 104.
486. * Gelich, id. m. III. 41–50. 1. B. J. (Breit József), Magyarorsz. katonai tört. II. 36–40. Klapka (Nationalkrieg, I. 305–8.) 42,000 embert említ. Az I. hadtestet Klapka, a II-dikat Aulich, a III-dikat Damjanich, a VII-diket Görgei vezette.
487. * Hegyesi Márton a III. zászlóalj történetében legendának nyilvánítja, hogy ez a dicsőség Földváry Károlyt, a III. z.-a. kitűnő őrnagyát illetné.
488. * A 10 elfoglalt ágyúból 6 beszegezve került vissza a magyarokhoz. A bicskei csatára nézve l. Éder József dr., Tört. Lapok, 1895. 19–20., Kléger József és Utsi József u. ott, 41–42. s Hoffmann Adolf, u. ott, 71–72.
489. * Ez a töltenygyártásnál alkalmazott horvát foglyok bosszúja volt. Görgey István, id. m. II. 113–114.
490. * Az isaszegi csatáról l. különösen Rüstow, id. m. I. 338–347., Görgei, Mein Leben, I. 317–327., Klapka, Nationalkrieg, I. 316–327. és Emlékeimből, 242–247., Winterfeldzug 448–457., Horváth, id. m. II. 368–375., Gelich, id. m. III. 216–225., B. J. id. m. II. 61–76. és Kápolnai a Budapesti Hirlapban, 1889. 95. sz. stb.
491. * Mindkét igen érdekes oklevél: Winterfeldzug, 511–3.
492. * Radics, Die Fürsten zu Windisch-Grätz: Oest.-Ung. Revue, XVI. (1896.) (35.)
493. * Felesége életét a prágai fölkelésben egy golyó oltotta ki.
494. * Klapka, Nationalkrieg, 338–347. és Emlékeimből, 248–252.
495. * Ebben a csatában négy Dessewffy-tűnt ki. „A rómaiak – szólott Iványi (Varga, Vértanúk albuma, 81.) – beszélnek Fabiusokról és Cremera-patakról; ilyenforma epizódja van a komáromi csatának a Dessewffyekre nézve.”
496. * Welden, Episoden aus meinem Leben, 88.
497. * Bozó Manó (ekkor őrnagy), Pétervárad 1849-ben. Hazánk, XI. 294–315.
498. * Néhai Vas István mérnök elbeszélése. Az esetet Horváth (II. 406.) szintén említi.

IX. FEJEZET.

A békepárt.

A békés megoldás pártja a debreczeni országgyűlésen. Kossuth február 12-iki nyilatkozata a kiegyezésről. A forradalmi sajtó. Az Esti Lapok békeprogramja. Az engesztelhetetlenek pártja. Madarász László. A vérsztörvényszékek szervezése. A purificatio kérdése. Hajsza Madarász László ellen. A gyémántpör. Kossuth fellépése a képviselők igazolásának kérdésében. A békepárt Kossuth ellen. Kossuth és a sajtó megrendszabályozásának kérdése. A sajtószabadság diadala

Két hónap óta a honvédek minden ponton győzelmet arattak. Győzelemről győzelemre szállva, azt hitték, hogy Welden nem ismételné Windisch-Grätznek félesztendővel azelőtt kimondott elvét s hajlandó volna alkudozni velük, „a lázadókkal”. A most esztendeje szentesített törvényekért, a szabadságért harcoltak; megverték a törvények lábbal típróit; úgy hitték, ezeknek a törvényeknek alapján immár békét köthetnek s mehetnek haza, vérrel áztatott földeik művelésére, leégett házaik fölépítésére, nyomorgó családai könyeinek letörlésére. A katona heteken át sem látott ujságot s a lapok száma különben is megfogyatkozott.¹ Tábornokaira s a debreczeni képviselőkre bizta a politizálást. Kötelessége hű teljesítésében észre sem vette, hogy a politikai események fejlődése mindinkább elzárta előle a békés kibontakozás útját.

Egy párt, a debreczeni országgyűlés békepártja, mégis hitt ebben a kibontakozásban.² Nem akart minden áron egyezkedni, mint sokáig vádolták, hanem a törvényeknek legalább is olyan tiszteletben tartása mellett, mint az nem is másfél századdal azelőtt történt, midőn az ónodi függetlenségi nyilatkozatra mégis a szatmári béke következett. Igaz, hogy ott II. Rákóczi Ferencz volt s emitt Kossuth Lajos lenne az áldozat.

Budapesti kísérletei után ez a párt³ január 13-ikán próbált először szerencsét a debreczeni parlamentben. Kész volt harcolni oly leplezett dictatura ellen, mely kerülte a felelősséget; de még mindig nem szervezkedett, ha Madarász László forradalmi pártjának, az úgynevezett flamingóknak⁴ magatartása aggasztotta is. Jókaiknak a „Közlöny” február 9–10-iki számában irt cikkeiről, melyekben az alkotmány és törvények biztosítása mellett a békét ajánlotta, Madarász József megkérdezte a kormányt, magáévá teszi-e azok szellemét? Madarász László, a kormány egyik tagja, sietett kijelenteni,⁵ hogy nem teszi; Kossuth azonban, a kormány feje, február 12-ikén jóformán megtagadta a forradalmiakkal való közösséget. Kijelentette, hogy a kormány védeni kívánja ugyan a hazát igazságtalan megtámadás ellen, de e védelem közben nem zárja el annak egyetlen útját sem, hogy Magyarország ügyeit a nemzet jogai, becsülete és szabadsága alapján úgy egyenlitsék ki, mint a körülmények szerint legtanácsosabb. Nem nyilatkozott, egyénileg köztársasági-e vagy monarchista; de meg akarta akadályozni, hogy a hivatalos lapban a kormány nézeteivel ellenkező cikkek jelenjenek meg. A képviselőház ugyan már február 3-ikán ellene nyilatkozott annak, hogy a Közlöny szerkesztője mellé felügyelő bizottságot rendeljen, miben Bezerédj, a béke-párt embere, a censura legsujtóbb nemét látta rejleni, de Nyáry Pál, a kormány tagja, egy hét mulva már báró Jósika Miklóst nevezte meg, mint a lap felügyelőjét. Ezzel azonban csak a hivatalos közlöny semlegessége volt biztosítva. A február 14-én újból megindult Márczius Tizenötödikének s a Debreczeni Lapoknak hangját és irányát korlátozni nem lehetett, a béke-párt azonban azt hitte, hogy törekvéseit ellensúlyoznia kell. Különben sem lehetett el közlöny nélkül. Február 22-ikén tehát a Közlönytől megválni kényszerült. Jókaik Mór szerkesztésében megindította az Esti Lapokat. Ennek két első számában a lap, vagy inkább maga a párt, mintegy programképen, kimondta, hogy nem gyűlöli annyira ellenségeit, mint a mennyire szereti hazáját s hogy ily drága kincset sem magának, sem másnak nem enged kockáztatni. Minden hazafinak kötelessége lévén, hogy nevelje a kormány erejét és hatását, fenntartani törekszik a kormány tekintélyét; csak a kormány egy tagja se tegye lehetetlenné ezt a törekvését. Nem tarthat forradalminak oly kormányt, mely bevallott politikája szerint ez 1848-iki törvények alapján védi a megtámadott hazát. Az alkotmánynak és a

nemzetiségnek ezt az önmagát védő harczát csak azok a tulzók nevezik forradalomnak, kik – azzá akarják tenni.

„Az a szerencsétlen békepárt! – írja Görgei, a békepárt elnökjelöltje, egy hónappal a programm kiadása után.⁶ – Semmi békét, de nyaktilót, nyaktilót!” Madarász László a békepárt egyik tagjával valóban a guillotine alatt akart számolni.⁷ Korlátlanul uralkodott az egyenlőségi körben, hol őt a tiszta kezű Robespierrenek tartották; a honvédelmi bizottság őt tevéen a postahivatal és a rendőrség főnökévé, 66 hivatalnokát flamingókból válogatta össze s ezzel a törzskarával föltétlenül rendelkezett.⁸ Valóságos rendőrminister gyanánt viselkedett, aki cabinet noirt rendezett be, feltörette még a képviselők leveleit is, és útleveél nélkül őket sem engedte ki Debreczenből, mindaddig, míg e miatt meg nem támadták; a posta élén állván, akadályozta a béke-párt lapjának szétküldését, az országgyűlésen a kormány és Kossuth nevében többnyire ő nyilatkozott stb.⁹ Január 13-ika után határozottan ő állt a békeellenző, az engesztelhetetlen párt élére; már február 3-ikán politikai bíróság fölállítását indítványozta azok ellen, kik a ház korábbi határozata értelmében a honárulás bünébe estek. Az alakuló félben levő békepárt tagjai akkortáiban erős célzásokat tettek a rémuralomra s legalább a képviselőket kívánták kivenni a tervezett politikai bíróságok hatásköréből. A rögtönítélő hadi s polgári vegyes bíróságokról szóló javaslatot azonban a kormány február 8–13-ikáig letárgyaltatta és el is fogadtatta. A február 13-iki törvény tehát megteremtette az új bíróságokat, melyeket közönségesen vésztörvényszékeknek neveztek.¹⁰

Csakhamar kitűnt, hogy Madarászik, ha a vésztörvényszékekkel nem tehetik, másképp akarják megtisztítani a házat. Madarász József már január 22-ikén s február 8-ikán indítványozta, hogy a Debreczenben meg nem jelent képviselőket, mint hűtlenekeket és gyávákat, törüljék. Egyes képviselők azonban még most is szállingóztak Debreczenbe s előre lehetett látni, hogy, ha a seregnek kedvez a szerencse, még többen jönnek vissza, hogy szavazatukat a kiegyezés és a béke érdekében adják be. Visszatérésük tehát a békepárt szaporodását jelentené. Madarász Lászlónak kétségkívül igazsága volt, hogy Pázmándynak, Szentkirályinak és másoknak, kik Windisch-Grätz előtt hódoltak, Debreczenben nincs helye; azt sem lehetett tagadni, hogy az ilyenek megbízó-levelének meghagyása vagy megsemmisítése egyaránt veszedelmes. Megtörténhetnék, hogy belőlük Windisch-Grätz csakugyan ellenparlamentet alkot, mely azután önmagát kiegészítve, a jogosság némi látszatával határoz. Viszont elég tanulsággal szolgálnak a különböző parlamentek történetei, mit tesz a képviselőt kihallgatás nélkül, mint árulót, megfosztani mandátumától.

A purificatio kérdését el is halasztották február 27-ikéig, midőn ismét tárgyalták Madarász Józsefnek azt az indítványát, hogy törüljék a képviselők névsorából, kik február 10-ikéig Debreczenben meg nem jelentek. Győzött Irányi felfogása, hogy a souverain nép képviselete a souverain hatalom, melynek tehát joga van egyes tagjairól határozni a törlés kimondása és az új választás elrendelése tekintetében. Azóta ismét többen jelentek meg, kiket törülni kellett volna; viszont egyes kerületek a képviselőház elnökének felhívása nélkül is választottak, ami ismét ellenkezett a parlament jogával és gyakorlatával,¹¹ s a mellett a vörös tollasok számát szaporította volna, mert a Debreczenbe való választásra csak a forradalmibb szellemű kerületek határoznák el magukat.

A galambok (a békepártiak) azonban többé nem akadályozták a flamingók tervét, sőt maguk állottak a purificatio élére, olykép, hogy a törölteket se tegyék ki a politikai halálnak, de ha lehet, még a távol levő flamingókat is igazolják, mert tőlük mégis több mérsékletet várhattak, mint az ezentul választottaktól. Madarász László nem csinált belőle titkot, február 27-ikén nyíltan kimondta, hogy Magyarország parlamentjének legelhatározottabb lépései közé tartozik, midőn kijelenti, hogy a képviselőnek a vész pillanatában is a törvényhozás helyén kell maradnia. Madarász József radikális szerkezetén Tóth Lőrincz, Irányi Dániel és Palóczy László enyhítettek s a ház (február 28-ikán) végre is ez utóbbinak módosítását, azt fogadta el, hogy a magukat nem igazolókat ne törüljék, hanem lemondottaknak tekintsék s hogy ne bizzák a kerületekre, akarnak-

e helyettük mást választani, hanem erre egyenesen utasítsák őket.¹² A békepárt most már remélhette, hogy a szászok újra választván, bizonyosan békepárti lesz mind a 22 követük.

Mialatt az igazoló bizottság dolgozott, a békepártiak olyan hajszát indítottak a rendőrminister ellen, mint a girondeiak Dantonnal szemben, hogy mint sikkasztót tegyék képtelenné a kormányban és a parlamentben. A mit Danton ellen 1792 október 10-ikén Cambon minden alap nélkül kezdett, s a miben sokáig mégis hitt a világ,¹³ az 1849 márczius 17-ikén jobban sikerült Madarászszaal szemben Kazinczy Gábornak. Február 27-ikén, midőn Abonyi István indítványt tett, hogy a kormány a ház engedelme nélkül ne nevezhessen ki új hivatalnokokat, a magas napidíjakat pedig szüntesse meg, Madarász László, találva érezvén magát, maga indítványozta, hogy a kormány számadásainak megvizsgálására a ház bizottságot küldjön ki, a mi márczius 1-jén meg is történt. Madarász akkor csak némely kormánybiztos hiányos számadásaira célzott; Kazinczy most az ő saját ügyét is ezen bizottság elé kívánta terelni. Márczius 17-ikén megkérdezte a házban, azok a különböző ékszerek és egyéb ingóságok, melyekre a Közlönyben a rendőrminister árverést hirdet, a Zichy Ödön gróftól lefoglalt javak közé tartoznak-e? Madarász kijelentette, hogy igenis oda tartoznak; de a hirdetés hibásan emlit ékszereket, azt pedig példátlanak találta, hogy valamely parlament árverést tárgyaljon. Kazinczy viszont azt mondotta példátlanak, hogy egy embert, kit a hadi törvények értelmében felakasztottak, még jószágainak elkobzásával is büntessenek; a jószágelkobzást csak politikai bíróság mondhatja ki. Madarász nem tért ki az elv vitatása elől, de a kérdés személyes vonatkozásait sem akarta elsimítani s egyenesen felhitta a házat, hogy ha bűnösnek találja, s a kormánynak még ily kicsiségekben sem enged szabad kezet, rendeljen ellene vizsgálatot. Kovács Lajos maga is csak a vagyonbiztosság elvét emlegette, midőn az eladás ellen tiltakozott; a ház azonban hosszabb vita után végre is tudomásul vette Nyáry Pálnak, mint a kormány egyik tagjának azt a felvilágosítását, hogy csak a nem tartható tárgyakat adják el. Kazinczy Gábor a beszédet kísérő zajra már most megjegyezte, hogy igen gyanús az olyan ügy, melyről nem lehet szabadon szólni; de azonnal előadta a kérdés másik részét is; igaz-e, hogy a Zichy ingóságairól szóló eredeti leltár elveszett, hogy az ingóságokat magában foglaló szekrényt Debreczenben nem azok nyitották ki, a kik azt Budapesten lepecsételték s hogy az ingóságok egy része hiányzik? Madarász kijelentette, hogy a leltár Budapesten az országos levéltárban maradt, hogy a ládát a pénzügyministerium két s a rendőrség egyik küldöttje nyitotta fel; van-e hiány, biztosan nem tudhatja; de tudja, hogy megvan az a 19 gyémánt, melyet Görgei maga hozott be, az ezüstöt pedig az ő helyeslésével a pénzügyministerium beolvasztotta. A ház ezt a feleletet minden vita nélkül vette tudomásul s vizsgálatról szó sem volt.

A gyanú azonban fennmaradt; s mialatt a két párt lapjai hevesen támadták egymást, a közönség is érdeklődni kezdett, honnan telik Madarásznak olyan nagyúri életre, miért váltja be bankóit aranyra, stb. Madarászt mint gyémántos ministert kezdték emlegetni s titokban gyűjtögették ellene az adatokat, hogy döntő csapást mérjenek reá a parlamentben. E végből azonban elő kellett készíteni a többséget, melylyel most még, Kossuth nevével takarózva, Madarász László, az Esti Lapok szerint „a sas szárnyai alá bújt ökörszem”, csaknem föltétlenül rendelkezett.

Márczius 23-ikán a ház a távollevők igazolásával foglalkozott s 24-ikén olyan képviselőket is igazolt, kiket az előtte való nap elejtett. Kétségkívül kinos jelenet volt, midőn egy Széchenyi István is arra a pontra jutott, hogy politikai halottnak nyilvánítsák;¹⁴ a ki mellett valaki felszólalt – s a galambok még a flamingók mellett is turbékoltak – azt rendesen igazolták, úgy, hogy csak azokat ejtették el, kik mellett senki sem beszélt. Az egész tanácskozás valóban inkább csak a bon plaisir jellegét viselte;¹⁵ de a mérsékeltek győzelme így is valósággal megdöbbenetette Kossuthot, mert láthatta, hogy Madarász László az ő ügyét a képviselőházban többé nem képviselheti. Attól félt, hogy Madarász egyéni tekintélyének rohamos hanyatlása következtében megszűnik az eddigi pártfegyelem, hogy sokan átcsapnak a békepárthoz, mely most már az igazolt képviselők visszatérésével rövid időn többségre juthat. A verificatio kérdését tehát kabinetkérdésnek tekintvén, személyesen jelent meg a vasárnapra (márczius 25-ikére)

szokatlanul összehitt képviselőházban. Kijelentette, hogy csak úgy maradhat a kormányon, ha többsége van a házban. Attól tarthat, hogy, míg a táborban jár, ez a többség megváltozik; ilyen meglepetésnek azonban ki nem teheti sem magát, sem a nemzetet, sem a hadsereget. Hivatalos kötelességének csak úgy felelhet meg, ha a ház távollétében is követi az ő mostani politikáját, vagyis ha visszatérve ugyanezt az országgyűlést találja itt. Ha a ház közben ellenkezőt határozna, be kellene nyújtania lemondását.¹⁶ Nem akar azoknak megbízottja lenni, kik csak most szállingóznak Debreczenbe, mikor ismét derülni kezd s kik nem osztozván a többivel a veszély napjaiban, bensejükben nem is érezhetik, minő kincs az, melynek megóvására hivatottak. Biztosítsák őt, hogy ugyanezt az országgyűlést találja itt. Különben elveszíti azt a nymbusát, hogy a népnek s a nép egy tekintélyes részének, a hadseregnek képviselete; megtárgulhatnak irányában az engedelmesség kötelékei, minek azután polgárháború lehetne a vége. Azután a békepárt feje, Kovács Lajos felé fordulva, heves vádat emelt a sajtó (az Esti Lapok) ellen, mely a kormány egyik tagját olyasmikkel vádolja, mik miatt, ha igazak, nem maradhat az a kormány tagja; – ha pedig nem igazak, büntetni kell a vádlót. Ki fogja nyomatni az ügyre vonatkozó iratokat s esküdszéket állít föl, mely a törvények értelmében ítéljen. Irányi erre azonnal felhatalmaztatni kívánta Kossuthot, mint a honvédelmi bizottság elnökét, hogy a szükséghez és a körülményekhez képest az országgyűlést más helyre tehesse át. A követek megütődtek, mert attól tartottak, hogy Kossuth ezzel a ház elnapolásának, vagy éppen eloszlatásának jogát is magának tulajdoníthatná; de meg példátlan lett volna, hogy a kormány egyik tagjának ily gyűlöletes ügyében kiküldött parlamenti bizottság¹⁷ vizsgálatát a parlament feloszlatásával akasszák meg. Ivánka Zsigmond kérdésére azonban Kossuth a rémlátókkal szemben sietett kijelenteni, hogy ő maga nem vágyik hatalomra, arra pedig éppen nem, hogy a törvényhozás felett gyakoroljon jogokat. Sőt felhitta a házat, hogy ezt a jogát ne is engedje át senkinek se, székhelyét csak saját határozatából tegye át máshová, és csak saját akaratából adjon helyet egy új törvényhozó testületnek. Még Debreczenben ki kell jelentenie akaratát a márcziusi olmtüzi manifestummal szemben s intézkednie az ideiglenes kormányról; ha az együttmaradásra nincs elég elhatározottsága, akkor majd akad valaki, a ki a nemzetnek ura kíván lenni; de az nem ő lesz.

Kossuth majdnem Cromwell módjára leczkéztette meg a parlamentet; de az országgyűlés széttobbantására nem ő gondolt először, s eszébe sem jutott, hogy Madarász fejét Kovács Lajos fejével váltsa meg. A békepárt észrevette, hogy Madarász ellen emelt megsemmisítő vádjá igen kellemetlenül érintette ugyan, de nem gátolta meg Kossuthot, hogy segítségére siessen egy embernek, ki ez idő szerint még tagja a kormánynak, melynek tekintélyétől látszott függeni a nemzet küzdelme s vezére egy pártnak, mely egy elég homályosan jelzett forradalmi határozatban legjobb segítségére lehetett. Marat-t senkisé is szerette, de Maratval mindenki számolt. Épen azért kellett elbuktatni Marat-t, hogy többé senkinek se kelljen számolnia vele. Megemlékeztek Kossuth szavairól, hogy „nem minden láz a szabadság érdekében történik és hogy egy nemzet, midőn a szabadság kivívására törekszik, legkönnyebben jut a szolgaság jármába, ha tullep a korlátokon.”¹⁸

Kossuthnak a táborba távoztával tehát a békepárt azonnal megújította a harcot, és pedig Madarász bevallott szövetségese, Kossuth ellen is. Már másnap (márczius 26-ikán) meg akarta akadályozni, hogy az elnök egyéni nyilatkozata jegyzőkönyvbe jöjjön; a ház méltóságát sértőnek mondta, hogy a ház az elnök visszatértéig esetleg meg ne változtathassa politikáját, vagy hogy megsemmisítse a két utolsó ülésben hozott határozatait. Toperczer Ödön indítványára a ház sok keserűség után¹⁹ kimondta, hogy Kossuth beszédének második (a verificatióra vonatkozó) részét nem veszi fel a jegyzőkönyvbe. Szeptember óta az országgyűlés, a gépies protokolizáló parlament²⁰ Kossuthtal szemben először mutatkozott önállónak. S annak mutatkozott április 2-ikán is, midőn Gorove megtette interpellációját, igaz-e, hogy a hadseregben bűjtogatások történnek s hogy ott az országgyűlés tagjait rágalmazták?

A kérdés éle Kossuth ellen irányult, mert Nyáryhoz a táborból irt levelében vizsgálatot rendelt az iránt, hogy a seregben elterjedt hírek szerint²¹ Debreczenben párt alakult az ellenséggel

a hadsereg tudta nélkül való egyezkedésre s hogy a békét az Esti Lapok szerint meg is köthetik, ha egyebek közt Olaszország legyőzésére Magyarország 40,000 katonát ad Ausztriának. Nyáry Pál, a kormány ideiglenes elnöke, maga is a békepárt tagja, kijelentette, hogy erről szó sem lévén a lapban, pusztá pletykák alapján a vizsgálatot el sem rendelte. A ház tudomásul vette a választ, Bárczy azonban ebből az alkalomból, elég váratlanul, a sajtó féktelenkedéseire irányozta a képviselők figyelmét. Kossuth már március 25-ikén tartott híres beszédében irtózatossá találta a sajtó működését, melytől borzadnia kellett, „kinek keblében ez a szó: haza, magasabb, mint a személyes elégtétel az önérzelmek iránt”, A sajtó egy része az országgyűlés és a honvédelmi bizottság ellen fordult s oly mértékben izgatott az egyetlen szervezett hatalom ellen, hogy egyesek már a vésztörvényeknek az országgyűlés ellen izgatókról szóló §-át akarták vele szemben alkalmazni. Valóban aggodalomra adhatott okot, hogy midőn leghevesebben folyt az ellenséggel való küzdelem, némely lap az országgyűlés feloszlatását követelte, mert ilyen aristokratikus szellemű parlament fel nem fogván, meg sem valósíthatja a nép érdekeit, ha idestova alkotmányozó testületté kell átalakulnia. Hátha itt is convent jön a constituante után? S hátha ekkor itt is olyasmi történik, hogy népszerűséget hajhásznak a hirlapokban s névtelenül árulóknak kiáltanak ki olyanokat, kik útjában állanak ennek a népszerűségnek? A convent követte, itt is követheti a lapokban adott példát s résztvesz a népszerűség árverésében. Az árverést a convent tagjai a hirlapokban kezdték s mind magasabbra, hihetetlenül magasra verték az árakat, hogy egymást meghaladják; el is jutottak arra a térre, mely sirja volt a Girondenak, sirja a jakobinusoknak,²² de sirja egyúttal a szabadságnak is.²³ A sajtó szabadsága azonban megengedi, hogy vádoljon egyes embereket, sőt egész testületet is; csak történeti igazsággal, a vádak egyenes megnevezésével tegye azt, ne az alacsony rágalom fegyverével.²⁴

A sajtó ügyében különösen Szacsvey Imrének és Kazinczynak április 2-ikán a legelőkelőbb parlamenti modorban tartott szónoklatait lelkesedéssel fogja ismertetni a magyar sajtószabadság története, ha valakinek végre eszébe jut annak a megírása; ezúttal a ház napirendre tért a méltóságát sértő czikkek felett s még féktelenkedéseiben sem korlátozta a sajtó szabadságát. Ezt választotta a teljes eltiltás helyett.

A békepárt azonban éppen akkor vesztette el lába alól a talajt, a mikor legerősebbnek érezte magát, s midőn legjobban megvonta a „mi és ti” közt való határokat.²⁵ Az olmtüzi államcsínyre a debreczeni államcsíny következett.

499. * Osztrák hivatalos jegyzék szerint 1848 második felében Magyarországon 20 német, 21 magyar, 2–2 szerb és oláh, 1–1 horvát és tót, összesen 47 lap jelent volna meg. (Apor-gyűjtemény, 101. sz.)

500. * Erre nézve l. különösen Kovács Lajos, A békepárt a forradalomban. (Budapest, 1883.) Beksics, Kemény Zsigmond, a forradalom és a kiegyezés. (Bpest, 1883.) Függelék: Kemény emlékirata, 56.–154. Irányi Dániel, Megjegyzések Kemény Zs. emlékirataira. (Bpest, 1883.) Ez ellen Hunfalvy Pál: Budapesti Szemle, 1883. Kazinczy Gábor a Hazánkban, I. 95. s köv. II. Kovács Lajos, A debreczeni pártok és az Esti Lapok. U. ott, I. 196–201.

501. * Tagjai: Kovács Lajos, Almásy Pál, Nyáry Pál, Kubinyi, Kemény Zs., Kazinczy Gábor, Zeyk Károly és József, Bethlen János, Pálffy János, Bartal, Bezerédj, Mészáros L., a Lónyayak, Gorove, Szász K., Szunyogh Rudolf, Hunfalvy Pál, Simon Rudolf, Bittó István, Horváth Boldizsár, Zichy Antal, Somogyi Antal, Ivánka Zsigmond stb.

502. * Főbb tagjai: Madarász László és József, Irányi Dániel, Dobolyi Sándor. A képviselőházon kívül, a Márczius Tizenötödike szerkesztőségében Pálffy Albert rendőrtanácsos és Csernátorny Lajos, Kossuth titkára. Flamingóknak kalapjuk veres tolláról nevezték őket.

503. * Nyilatkozatának története Kovács Lajostól: Hazánk, I. 198.

504. * Márczius 22-ikén. Gelichnél, id. m. III. 33.

505. * Kemény Beksicsnél, id. m. 75.

506. * „A debreczeni rendőrminiszteri hivatalnokok életrendje: Vasárnap ünnepelni, hétfőn megpihenni, kedden nem dolgozni, szerdán mulatozni, csütörtökön aludni, pénteken készülni, szombaton kérdezeni: mit fogunk dolgozni?”

507. * Csányi Madarásról. Csányi-ltár, 4640. sz.

508. * Bővebben szól a vésztörvényszékekről Hegyesi Márton: Hazánk, III. 83–94. és Biharmegye 1848–49-ben, 130–143. A javaslat teljes szövege Pap Dénesnél: A parlament Debreczenben, I. 65–67.

509. * Például Komárom vármegye maga rendelt új választást a renegát képviselők helyett a csallóközi és udvardi kerületekben. (Tóth Lőrincz február 27-iki beszéde.)
510. * A két napi tárgyalás a Közlönyben, 141–148.
511. * Teljes igazolása Aulardnál, Études sur la révolution française. (Páris, 1893.) 137–169. Nálunk szintén sokáig fognak még abban hinni, hogy a békepártiak báró Stein Miksa ezredessel, hadügyministeri osztályfőnökkel egyetértve a Debreczenben állomásozó Zaniniak szuronyai közt külföldre akarták kísértetni Kossuthot, hogy aztán lépéseket tehessenek a kiegyezésre, s hogy minden készen is volt már, de az utolsó pillanatban elvesztették bátorságukat.
512. * Horváth B., Besze, Bezerédj, Kazinczy, Tóth Lőrincz felszólalása után a ház márczius 24-ikén törölte Széchenyit a nem-igazolt képviselők sorából.
513. * Kállay Ödön február 24-iki megjegyzése.
514. * 1848 december 14-ikén tudvalevőleg szintén azt kívánta, hogy a ház az átmeneti időkben ne foglalkozzék elvi jelentőségű dolgokkal.
515. * Tulajdonképen a Kubinyi Ferencz elnöklete alatt a kormány számadásainak megvizsgálására még márczius 1-jén alakult bizottság, hová Madarász ügyét is utasították.
516. * Kossuth 1848 június 11-én. Idézte báró Bánffy miniszterelnök 1898 január 3-ikán.
517. * Palóczy elnök megjegyzése.
518. * Így nevezte a Márczius Tizenötödike, 39. sz.
519. * Erről különösen Kemény Beksicsnél, id. m. 121.
520. * Madarászék talán inkább voltak jakobinusok, mint Kazinczyék girondeiak. A girondeiak köztársaságiak, a békepártiak királyiak; azok háborút, ezek békét akartak; azok páratlan terrorismusnak estek áldozatul, ezeknek hajuk szála sem görbült meg. „A girondeiak a forradalmi éneket hangoztatva mentek a halálba, a békepártiak theázni jártak suttyomban Szunyogh Rudolffhoz” stb. Irányi, Megjegyzések, 22–23.
521. * Kazinczy beszéde a képviselőházban ápril 2-ikán.
522. * Szacs vay Imre u. ott.
523. * Irányi ellenében Kazinczy Gábor u. ott.

I. FEJEZET.

A függetlenség kimondása.

A márczius 4-iki birodalmi alkotmány. Magyarország az új alkotmányban. Az egységes Ausztria eszméje. Magyarország tiltakozása a beolvasztás ellen. A köztársasági párt szervezkedése. A függetlenségi eszme szőnyegre hozatala. Az orosz beavatkozás veszélye. Kossuth tanácskozásai a vezérekkel. Görgei a helyzetről. V. Ferdinánd visszahelyezésének terve. Az április 13-iki zárt ülés. Kossuth függetlenségi indítványa. Április 14-ike. A függetlenség kimondása. Kossuth Lajos kormányzóvá választása. A higgadt elemek ítélete a függetlenség kimondásáról. A parlamenti helyzet április 14-ike után. A függetlenségi nyilatkozat szövege. A nyilatkozat fogadtatása a külföldön. Összehasonlítás az önödi és a debreczeni detronizációk között. A királyi trón betöltésének kérdése. A frankfurti császárválasztás. Az új Ausztria alapjainak ingadozása

A KÁPOLNAI csata napján Hübner báró megjelent Windisch-Grätz herceg előtt s rábeszélte, hogy ne akadályozza a kremsieri országgyűlésen kidolgozott alkotmánynak charta alakjában való kiadatását. Windisch-Grätz az udvarhoz olyan tudósítást küldött, hogy megnyerte a kápolnai csatát, megtörte a „lábadó csordák” erejét s néhány nap múlva Debreczenben lesz. A „lábadás” leveretése miatt érzett örömeben már Te Deumokat mondatott. Schwarzenberg herceg miniszterelnök érkezettnek hitte azt a pillanatot, hogy egy alkotmánynak nevezett chartában megteremtse az egy és oszthatatlan Ausztriát s vele a korlátlan uralmat.

Márczius 4-ikén jelent meg a birodalmi alkotmány,¹ melynek 128. §-a közül az az első, hogy az ausztriai császárság koronátartományai közé tartoznak a dalmát, horvát és tót királyság, a horvát tengeremlék, Fiume városa a hozzá tartozó kerülettel, a magyar királyság, Erdély nagyfejedelemség (belefogalva a szászföldet és az ismét bekebelezett Kraszna-, Középszolnok- és Zarándmegyét, Kővárvidéket és Zilah városát) a határőrvidékekkel. Ezek az osztrák részekkel együtt teszik a szabad, önálló, oszthatatlan, felbonthatatlan alkotmányos ausztriai örökös monarchiát, hol minden népfaj egyenjogú s minden népfajnak sérthetetlen joga van nemzetisége és nyelve fentartására, művelésére. Az egész birodalom egy vám- és kereskedelmi terület. A császárság s a koronátartományok czimerei és színei a régiék maradnak. A birodalom s minden egyes tartomány koronája a pragmática sanctio és az ausztriai házi szabály értelmében örökös a Habsburg lotharingiai házban. A császár, mint ilyen, koronáztatásakor megesküszik az alkotmányra; ő hirdeti ki a törvényeket, s felelős miniszter ellenjegyzése mellett bocsátja ki a rendeleteket.

A polgárjog egy az egész birodalomban; a törvény előtt mindenki egyenlő. A községeknek és tartományoknak önkormányzatuk van. A császár a birodalmi ügyekben a birodalmi országgyűléssel, a tartományiakban a tartománygyűlésekkel együtt gyakorolja a törvényhozó hatalmat. A birodalmi gyűlés két házról áll s a császár meghívására rendszerint Bécsben minden tavasszal összegyűl; a felsőház tagjait a tartománygyűlések 10, az alsóház tagjait a mintegy százezer lélekből álló kerületek 5 évre választják utasítások nélkül. Magyarországnak és korábbi részeinek törvényhozását az illető tartományok gyűlései mielőbb átvizsgálják, hogy kellő összhang legyen a birodalom minden részében; míg ez nem történik, az ú. n. birodalmi ügyek tárgyalásaiban e tartományok követői részt nem vehetnek.

A magyar királyság alkotmányát a császár annyiban tartja fenn, a mennyiben a birodalmi alkotmánynyal ellenkező „szabályai” erejüket veszítik. A tartományban divatozó nyelvek egyenjogúságát a köz- és polgári élet minden viszonyában czélszerű intézkedésekkel biztosítják. A szerb vajdaság egyházi közösségének és nemzetiségének fentartását ígerte. A horvát és a tót királyságok stb. a birodalom keretén belül teljesen függetlenek a Magyar-királyságtól. Dalmátországgal a csatlakozásra nézve törvényesen kell tárgyalni. Erdély Magyarországtól függetlenül minden nemzetének egyenjogúsága alapján új tartományi szabályt nyer. Az alkotmány a maga keretén belül fentartja a száz nemzet jogait. A határőrvidékek katonai szervezettel közvetlenül a birodalom végrehajtó hatalmának igazgatása alatt maradnak. Birtokviszonyaikkban a birodalmi polgárokkal ugyanazon jogokat élvezik.

A végrehajtó hatalom az egész birodalomban egy és oszthatatlan s azt a császár, kit kizárólag illet, felelős miniszterek által gyakorolja. A tartományokat helytartók igazgatják. A császár és a végrehajtó birodalmi hatalom mellett birodalmi tanács áll, melynek tagjait, tekintettel a birodalom különböző részeire, a császár nevezi ki.

A birói hatalmat a közigazgatástól önálló állami törvényszékek gyakorolják. A bírót csak birói ítélet alapján lehet elmozdítani. A birodalom s tartományok közt keletkező vitás kérdések, a politikai jogokon ejtett sérelmek, a miniszterek és helytartók ellen emelt vádak, összeesküvés, merénylet, felségsértés és honárulás esetei a Bécsben székelő birodalmi törvényszék elé tartoznak.

Minden birodalmi adót és díjat csak törvényesen lehet kivetni. A költségvetés a birodalmi gyűlés elé tartozik. Az államadósságért a birodalom kezekedik.

A hadsereg katonai törvényhatóság és katonai törvények alatt áll, de az alkotmányra is fölesküszik. A nemzetőrséget külön törvény szabályozza.

Az alkotmány módosítására a két ház tagjai három negyedének jelenléte és ezek két harmadának beleegyezése szükséges.

Ezt az alkotmányt a császári manifestum szerint az tette elkerülhetetlenül szükségessé, hogy a császár magyarországi hadainak diadalai után most már megvalósítsa élete feladatát, Ausztria egységének nagy művét, annak alapköveit tartósan biztosítsa, s egyúttal teljesítse azokat az ígéreteket, melyeket I. Ferdinánd s trónraléptekor ő maga is tett. Egyúttal befejezettnek nyilvánította a kremsieri országgyűlést, mely a charta kihirdetése után márczius 7-ikén azonnal szét is oszlott. „Talán azért verték szét – kérdezte Gorove ápril 2-ikán a debreczeni parlamentben, – mert a népjogokat oly nagy tiszteletben tartották? Ikorántsem; hanem hogy a dynastiának, Windisch-Grätznek és oligarcha-társainak szabadabb kezei maradjanak a népjogok semmivé-tételére.”

Ugyanaz a ministerium, mely annyira visszaélt császárának bizalmával, hogy neki, a 18 éves ifjúnak, ki előtt hosszú élet állt, minden kényszerítő körülmény nélkül² ajánlt ilyen, nemcsak az alkotmányos Magyarországot, hanem az alkotmányos Ausztriát is elkeserítő „alkotmányt”, harmadfél esztendő múlva saját alkotására önmaga mondta a legsúlytöbb ítéletet, midőn a császárral teljesen más alkotmányt léptetett életbe; mert kitűnt, hogy a márcziusi diplomát „sem alapján nem lehet az osztrák császárság körülményeihez alkalmazni, sem pedig rendeleteinek összefüggésében kivinni”.³

A márczius 4-iki alkotmány merőben ellenkezett a magyar alkotmánynyal, melyet – épp úgy mint az 1861 februári pátenz – teljesen elnyelt; a békepárt lapjának szerkesztője, Jókai Mór, utóbb⁴ megvallotta, hogy ezen feltolt alkotmány következtében a magyarországi közvetítő pártok a közvetítés minden alapját elveszítették s át kellett adni befolyásukat a minden áron harcolni kívánók kezébe.

Magyarországon rendkívül felháborodott a közvélemény az ország függetlenségét ily cynikus módon megsemmisítő intézkedésre; a dolog azonban csak márczius 18-ikán kezdett elterjedni,⁵ mikor a magyar hivatalos lap ismertette. Ez irattal a debreczeni parlamentnek nem volt alkalma hivatalosan foglalkozni; Kossuth márczius 25-ikén az egészet csak mellékesen hozta szóba. „Azt gondolom – mondta, – hogy a nehéz leélt napok sora megtaníthatta volna azokat, kiknek e részben tanúlságra volna szükségök, hogy ezt a nemzetet nem könnyű dolog könnyedén kitörölni az élő nemzetek sorából.” Jelezte, mennyire fölháborította ez a hír a hadsereget, mely idáig királyinak nevezte magát; s kimondta Kossuth, hogy most már nincs más hátra, mint harcz és a harcz végén a nemzetnek jelszava: önállás, függetlenség! A történetírás a gyalázat bélyegét sütné a nemzetre, ha nem fejezné ki akaratát az olmtüzi manifestummal szemben. A márcziusi alkotmánynyal az uralkodó széttépte a kétoldalu szerződéseket, széttépte a *pragmatica sancti*ót, mert megsemmisítette az abban biztosított magyar alkotmányt, feldarabolta az országot és fegyverrel igyekezett azt meghódítani. A válasz csak az lehetett, hogy a nemzet maga is tépje szét a szerződésnek az ő kezei közt levő példányát.⁶

Kossuth szavaiból a békepárt megérthető, hogy az olmützi manifestumra válasz az önállás és függetlenség kimondása akar lenni; azt a harmadfél hetet azonban, melyet Kossuth a táborban töltött, nem használta föl kellően, hogy megelőzzön oly nyilatkozatot, melyet visszavonatnia minden esetre bajosabb lenne. A képviselőház 6, a felsőház 5 ülést tartott Kossuth távollétében; és ez idő alatt április 5-ikén egy nyilatkozat alapján már szervezkedett is a köztársasági párt; s ha április 2-ikén Gorove kissé keményebben leczkértette is meg az álrepublikánusokat, a házban nyíltan semmi sem történt egy várható államcsíny megakadályozására; sőt a békepárt a tavasz beköszöntével már Szunyogh Rudolf theájára sem igen szomjazott. Egyetlen gondolata Madarász László elejtése volt; s mert ez pusztán olyan hatalmi kérdésnek látszott, mely a kormány elnökének bukását is maga után vonhatja, a békepárt magára vethetett, ha, többségre jutását megelőzni akarván, Kossuth jobban siettetette az Olmütznek adandó választ, mint azt a politikai eszély javasolta. Ha a békepárt annyira tiltakozott az ellen, hogy utolsó beszédében a házat Kossuth úgyszólván eltiltotta a politizálástól, még leveretésének kockáztatásával is szóba kellett volna hoznia a márczius 4-iki charta 68. §-ának azt a kijelentését, hogy a magyar törvényhozást a birodalmi alkotmányhoz való alkalmaztatás céljából át kell nézni; nem azért, hogy egy jogtalan és lehetetlen kívánatnak meg akarjon felelni, hanem hogy bizonyos alkudozásra való készséget olvasson ki belőle. Sőt amennyiben tudhatta, hogy a dynastia ezzel az V. Ferdinándtól felosztatott országgyűléssel, különösen pedig Kossuthal szóba nem állhat, egy nem V. Ferdinándtól összehívott új magyar országgyűlésen pedig a magyar nép nem képviseltetheti magát, most neki magának kellett volna sürgetnie egy nemzeti convent összehívását, mely teljesen függetlenül intézkedjék a nemzet és a dynastia dolgában. Azok a vereségek, melyek az osztrákokat az elhamarkodott charta kibocsátása után egymás után érték, s azok a válságok, melyek Ausztria nagyhatalmi tekintélyét és pénzügyeit egyaránt fenyegették, éppen ezekben az időkben remélni engedték, hogy a dynastia mégis jobbnak tartja bonyodalmainak házilag, mint egy máskülönbben el nem hárítható külső beavatkozás roppant árán való elintézését. Kossuth április elsején maga irta Bemnek, hogy az osztrák talán csak azért akarja Komáromot néhány más erősebb ponttal elfoglalni, hogy onnan békéltető ajánlatokat tehessen; de ő a nemzet részére a legnagyobb erőfeszítés díját, a tökéletes önállóságot és függetlenséget követeli.⁷

A honvédek minden ponton győztek; de nem lehet titok, hogy az oroszok erdélyi diversiója után már is folynak a tárgyalások egy általános jellegű orosz beavatkozás iránt s hogy a mortarai és novarai (márczius 23–24-iki) diadalmok és a lemondott Károly Albert fiával, Viktor Emánuel szárd királylyal kötött béke után Radetzky győztes hadai új erővel indulhatnak Magyarország elfoglalására. A dolgok még nem fejlődtek ide, midőn márczius 18-ikán a czibakházi táborba Kossuth megvívén a márczius 4-iki alkotmány hírét, Vetter, Damjanich és Klapka egyetértettek vele abban, hogy erre az országgyűlésnek válaszolnia kell; az ujdonság közvetlen hatása alatt azonban a válasz módozata még szóba sem jött.⁸ Egy hét múlva Kossuth az országgyűlésben kimondotta, hogy a válasz csak harcz lehet s a harcz végén önállás, függetlenség. Másnap a tiszafüredi táborban volt az elnök s a debreczeni izgalmak után a felelet kérdését most már Görgei előtt is szóba hozta.⁹ Görgei kijelentette, hogy I. Ferencz Józseffel a történetek után valóban erkölcsi lehetetlenség alkudozni, hanem az 1848. évi törvények helyreállításának föltétele mellett V. Ferdinándot kellene visszaültetni trónjára. Bővebben kifejtette nézetét Gödöllőn április 7-ikén, midőn Kossuth a szolnoki, hatvani, bicskei, szenttamási, nagyszebeni és isaszegi győzelmek lelkesítő hatása alatt négy szemközt először hozta szóba előtte a függetlenség kimondásának szükséges voltát. A nemzet türelme szerinte kimerült s a feltolt alkotmány megtorlását sürgeti. A külföld a szerint fogja becsülni a nemzetet, a milyen feleletet ad. Angol-, Francia-, Olasz-, Török- és Németország, sőt maga Ausztria is csak arra vár, hogy Magyarország kimondja a maga függetlenségét s annál bővebben segíti azontúl, mennél tartózkodóbb volt idáig. Lengyel- és Törökországgal védő- és dacszövetséget köthetnek, s Magyarország győzelmei újabb forradalomra bátorítják Európa elégedetlen népeit. Nemcsak a maguk, hanem a mások szabadságáért is kell küzdeniök. Ha a magyarok most hallgatnának,

félíg-meddig elismerni látszanának a feltolt alkotmányt. Erélyes nyilatkozat emelné a nemzet önérzetét, egyesitené a még határozatlan pártokat s gyorsitaná a bizonyos győzelmet.¹⁰ Görgei figyelmeztette, hogy szó helyett tett kell, tette pedig Magyarországon kívül senki sem vállalkozik; annál többen arra, hogy a tettektől visszatartsák. S ha elszakadhat is az ország Ausztriától, mégis csak gyöngye állam lesz, mikor még a hasonlíthatatlanul kedvezőbb viszonyok közt élő Törökország is szomszédainak kegyelmére van utasítva. Az ellenséget megverték, de csak a legnagyobb erőfeszítéssel s ügyük igazságában bízva. Az Ausztriától való elszakadás már nem volna igaz ügy; azontúl nem a törvény mellett, hanem a törvény ellen kellene harcolniok; nem önvédelmi, hanem támadó háborút folytatniok: Ezzel oly törmérek érdeket sértenenek, hogy míg maguk napról-napra gyöngülének, a szomszéd államokban Ausztria természetes szövetségeseiket találja ellenők, az európai egyensúly háborgatói ellen. Márczius 4-ikére elég feleletet adnak az eddigi győzelmek, melyeket a törvényes király (V. Ferdinánd) és az általa szentesített alkotmány érdekében vittak. Meg van győződve; hogy a sereg most is hódolattal fogadná V. Ferdinándot, ha az egyszerre védtelenül és fegyvertelenül lépne is eléje. Kossuth hirtelen abba hagyta az értekezést.¹¹ Pár óra múlva azonban az egybegyűlt tábornokok előtt ismét szóba hozta a dolgot, de inkább csak gyaníttatta, mint kimondta, hogy a nemzet felelete valóban a függetlenség elhatározása lesz.¹² Nagyobb aggodalmak nem nyilvánultak; úgy látszik, az egész értekezlet Kossuth szavai s egyéniségének hatása alatt állott. Ez a hatás nem lehetett múltó fellobbanás, mert senki sem dicsekszik vele, hogy azon öt nap alatt, a meddig Kossuth még a táborban maradt, Kossuthot más elhatározásra akarta volna bírni. Pedig a tábornokok a politikát egyáltalán nem tekintették csupán a képviselők kiváltságának. Sőt öt napon át a vezérekkel, törzs- és főtisztékkel, különösen pedig a láttára mindig lelkesen éljenző legénységgel való folytonos érintkezés a különben is lobbanékony Kossuthot könnyen abba a reménybe ringathatta, hogy a sereg nemcsak nem ellenzi, hanem egyet is ért vele az elhatározó lépésre nézve.

Április 12-ikén tért haza a táborból, s a nélkül hogy a honvédelmi bizottságot teljesen tájékoztatta volna,¹³ tehát úgy, mint kilencz hónappal azelőtt az olasz ügyben, az április 13-ikán összehívott zárt ülésben úgy tette meg indítványát, mintha a kormány állana háta, mögött. Egyenesen azt javasolta, hogy az országot független és önálló európai államnak nyilvánítsák; hogy a Habsburg-Lotharingiai házat az uralkodásból örökre kizárják s minden polgári jogtól megfoszszák; hogy más államok, sőt az osztrák örökös tartományok irányában is békét és barátságot hirdessenek, s hogy addig is, míg az országgyűlés a jövő kormányrendszert megállapítaná, az ország igazgatását ideiglenesen egy kormányzó-elnökre és a mellé rendelt felelős ministeriumra bizzák.

A többség, mely az ülés kezdetén azt hitte, hogy Kossuth I. Ferencz József ellenében V. Ferdinánd és egy ideiglenes kormányzás mellett nyilatkozik, elfogódva hallgatta a jámbor találgatásoknak véget vető indítványt. Valóban az hatott-e rá, hogy, ha ő nem mondja ki a függetlenséget, a sereg kiáltja ki azt, a minek azután polgárháború, a képviselőház szétveretése, katonai dictatura volna a következtése? Valóban hitte-e, hogy a nép követeli a tróntól való megfosztást, vagy, a külföldről lapokat alig kapván, a diplomáciai ügyvivők levelezéseibe pedig nem tekinthetvén, csakugyan elvesztette tájékozottságát az európai ügyekben? Azt a veronai (ismeretlen) congressust, mely az osztrák-olasz ügyek elintézése közben Magyarországot, mint tartományt dobna oda Ausztriának, képesnek tartotta-e arra, hogy számoljon a függetlenség bevégzett tényével s még el is fogadja Magyarország követéit? Mintha a veronai congressus az európai egyensúly érdekében a jogfosztás és a trónvesztés szélsőségeivel szemben előreláthatólag nem inkább a múlt évi status quo-ra való visszatérést tarthatná a megoldás helyesebb módjának!

Történt elég felszólalás, de nem az indítvány lényege, hanem időszerűsége ellen s ha igaz, hogy titkos szavazás melleit húsznál több képviselő nem nyilatkozott volna Kossuth indítványa mellett,¹⁴ valóban megfélekedtek a haza üdvéről mindazok, kik ezt az üdvösséget a saját fejüknél kevesebbire becsülve, mindenféle kifogással – mint július óta más döntő pillanatokban is annyiszor – csak halasztást akartak; de midőn szavazásra nem bocsáthatták a kérdést, végre is azt

a szint adták a dolognak, hogy a kihirdetett nyílt ülésben Kossuth a zárt tanácskozmány megbízásából teszi meg indítványát.

Ugyanez a gyöngeség fogta el őket másnap is, mikor a főiskolában, szokott termükben egybegyűlve, lezúgták Drágos Jánosnak azt az indítványát, hogy a nagy fontosságú ülést a nép ezreinek jelenlétében a nagytemplomban tartsák meg; midőn azonban Kossuth megjelent, Besze János indítványára mégis átmentek oda, hogy „hirdessék a valót ezrek és ezrek előtt”. De ha parlamenti csíny történt is, midőn az elnök az átvonulásra vonatkozó határozatot úgy mondta ki, hogy azt csak kevesen hallhatták, annak a „tekintélyes kisebbség”-nek, a békepártnak tüntetően helyén kell maradnia, s nem menni át a nagy templomba, hol a vezetést a nép szenvedélye vehetné át. Azonban átvitte őket félénkség vagy kíváncsiság; s Kovács, Kemény és Zeyk Károly is kiment, legalább a templom elé, megfeledkezvén arról, hogy a római senatus nemcsak a sella curulison ülve tudta bevárni ellenségét, hanem egyszer-másszor a tribunusok követeléseivel szemben is mutatott hasonló bátorságot és eltökélést.¹⁵

Almássy Pál elnök a nagy-templomban csak akkor nyitotta meg az ülést, mikor meggyőződött, hogy a képviselők elfoglalták helyeiket. Komolyságra intvén a hallgatóságot, a szót a kormány elnökének adta át.

Kossuth előrebocsátotta, milyen sikereket aratott a nemzet, melyet pedig a külső támadás és a belső lázadás teljesen készületlenül talált. Ellenség fegyvere igazságos harczaiban sohasem igázhatta le a nemzetet, mely azonban túlfeszített nagylelkűsége következtében mégis mindig elvesztette harczának gyümölcsét. Most oly lelkesedett, hogy nemcsak a régi, hanem talán egy új ellenséggel is diadalmasan mérkőzhetik meg. Elérkezett tehát annak az ideje, hogy szabaddá, függetlenné tegyék Magyarországot s kimondják Isten, a világ, Európa és a nép előtt, hogy valóban szabadok és függetlenek akarnak lenni.

S a leirhatatlan erővel kitört lelkesedésnek csillapultával, elmondta azokat a szavakat, a mik miatt 45 esztendő múlva fölhantolt sírjából „nem kelhetett ki az engesztelődés pálmája.” A Cajus Mucius szavai! „Velem rendelkezhetik Isten akármint ez életben. Bocsáthat reám szenvedést. Bocsáthatja reám a vérpadot. Bocsáthatja reám a bürökpoharat, vagy a száműzetést. De egyet nem bocsáthat reám sohasem. Azt nem, hogy én valaha az ausztriai háznak alattvalója legyek. Azt nem bocsáthatja reám az Isten sem; mert az embernek, ki el van határozva valamire, bár lánczokba szoríttatnának minden tagjai, mindig marad elég ideje meghalni tudni, ha magát másképp meg nem mentheti.” De most mégis higgadtan, szárazon igyekezett csoportosítani azokat az adatokat, melyek a 48-iki törvényeknek nem annyira lényegét, mint történetét nyújtván, bizonyítják, hogy azok a törvények nem a forradalom következtetése s viszont azokat, melyek az ausztriai ház hitszegését tanúsítják. De midőn a nemzet a jogos önvédelem teréről mégsem csapott át a forradalom útjára, nem tartozik-e most a szabadságharczban elhunyt testvérek szent emléke iránt azzal a kötelezettséggel, hogy a miért ők elvérzettek, annak jutalmát vegyék a nemzet számára? Hiszen más nemzetek annak kimondásán kezdték szabadságharczaikat, hogy nem akarnak többé rabszolgák lenni. E szó kimondásának itt az ideje, s a nemzetnek a maga népfelése akarásával szentesítenie kell az ausztriai ház és a nemzet közt fennállott kapocs elszakítását; ki kell mondania, hogy a nemzet, mint önálló, független hatalom lép Európa nemzetei közé, hogy utolsó csepp véré is kiontja a szabadságért, s hogy Európa róla nélküle nem intézkedhetik. Öt pontba foglalta össze indítványát. Mondja ki a nemzet, hogy Magyarország szabad, önálló és független európai állam, területe feloszthatatlan és sérthetetlen; hogy az uralkodóházat trónvesztettnek, kirekesztettnek és száműzöttnek nyilvánítja; hogy az európai államokkal jó szomszédságban élni s velük szövetkezni kész; hogy addig is, míg a nemzetgyűlés a kormányzat rendszerét minden részletében megállapíthatná, az országot ideiglenesen és felelősség mellett a kormányzó-elnök a maga mellé választandó miniszterekkel igazgatja; s végre hogy mindezek kinyilatkoztatását egy háromtagú bizottság készítse el. Különösen utolsóelőtti javaslatával foglalkozott; s míg maga visszavágyódott a szerény és szegény magánéletbe, óvta a nemzetet, hogy más határozzon a sorsa felett mint a törvényhozás, és hogy a hatalomra feltolakodni engedjen valakit. A kormány emberei tetteikért még fejükkal is készek legyenek

felelni. Magyarország jövőbeli szabadságának, jólétének s boldogságának alapja letételére, egyúttal azonban az indítványok bírálatára intette Kossuth a képviselőket. A hatalmas beszédet követő éljenzés csillapultával az elnök is felhívta őket hozzászólásra. Közfelkiáltással azonban azonnal elfogadták általános tárgyalásra az egésztestet és csak a negyedik pontnál támadt; némi vita. De midőn Szász Károly szabatosabban kimondatni kívánta, hogy a törvényhozást csak önmaga oszlatassa fel, Bernáth és Madarász László beszéde után éppen a békepárt thea-estélyeinek gazdája, Szunyogh Rudolf javasolta, hogy változatlanul fogadják el Kossuth indítványainak ezt a részét is, mire elfogadták valamennyit.

Igaz-e hát az a vád, hogy április 14-ikén Kossuthtal szemben nem volt helye a szabad szónak s hogy a képviselők a nép terrorismusa alatt állottak? Ez a nép komoly volt; kétszeresen komoly, mert Isten házában és a haza templomában, nem a Jeu de paumeban érezte magát. S ha nagyszerű volt a labdaházi eskü, mely az utcza rongyos népének esküszavával vegyült, valóban senkit sem tölthetett el félelemmel ez a templomi közönség, mely a követek háta mögött ülve, beszélni hagyta a képviselőt, akár a maga papját s nem vágott a szavába, csupán lelkes éljenekkel jutalmazván őt, mit a másik teremben is megtehetett. És ha a meggyőződés igazi bátorsága vezette volna az ellenpártot, ha már egyszer átjött, s ha Cajus Muciusnak hinak valakit, kinek „nec ad mortem minus animi est, quam fuit ad necem”, – éppen itten, a templomban emelte volna föl óvatosságra intő beszédét, melyet a józanészű és vallásos nép végighallgat s talán helyeslésével is támogat s melyben, ezen föld alatt, a flamingók sem akadályozzák, ha még olyan népgyűlés jellege volt is ennek az országos ülésnek. És ha csakugyan olyan nagyon rekedt volt Kossuth, ha a beszédéhez rosszul választott hely miatt valóban elrontotta szavai hatását az innen is, onnan is jövő viszhang, ha csakugyan hidegen hagyta közönségét, s nem igaz a hivatalos meg a többi lap tudósítása, hogy szónoklatát a közönség helyenként leirhatatlan lelkesedéssel fogadta, úgy mi akadályozhatta a békepártiakat abban, hogy egy kissé jobban választván meg a szónoklatuk helyét, legalább megkísértsék lerontani egy készített beszédnek kárbavesztett szóvirágait?¹⁶ Ha csak annyit tesz meg valaki, hogy a határozat-hozatalhoz szükséges képviselőket megszámláltatni kívánja,¹⁷ ezt az ünneprontást és prózába való átcsapást kétségtelenül rossz néven veszik tőle, de a házszabályok értelmében mégis megteszik: s ha csakugyan nincs jelen több 160–170 képviselőnél, vagy megakasztják a határozat kimondását, vagy idejében és a maga helyén előre törvénytelennek tüntetnek föl egy ezzel daczolva hozott határozatot.¹⁸ Egyébiránt annak idejében nem kérdezték, hányan kiáltották el, hogy vitam et sanguinem. Utólag most is csak egy eltiport kisebbség, a békepárt kutatta, hányan tagadták ezt meg mindörökre a dynastiától, mely idáig annyiszor számolt mind a kettőre.

Magának a függetlenségi nyilatkozatnak szerkesztésére a ház Kossuthot, Szacsvyt és a békepárt részéről Gorovét küldte ki, mire Madarász László azonnal indítványozni akarta, hogy a határozat V. pontja értelmében kormányzó-elökké Kossuthot választják. Mielőtt a hitelét vesztett ember megtehetette volna indítványát,¹⁹ a képviselők határtalan lelkesedéssel egyhangúlag kiáltották ki az ország kormányzójává Kossuth Lajost. Kossuth el is fogadta a választást, oly időkben, midőn nincs helye sem az elbizakodottságnak, sem a szerénységnek, hanem mindenkinek tennie kell azon a helyen, a hova állítják. Kormányzó lesz tehát, míg akarják, míg a kormányrendszert végkép meg nem állapítják, míg a nemzet tökéletesen biztosítva nincs. De az örökkévaló Istenre és saját becsületére esküszik, hogy azontúl csak szerény és szegény magánpolgár akar lenni.

A gyűlés, melynek határozataihoz a felsőház még aznap járult,²⁰ Kossuthot és a függetlenséget éljenezve oszlott szét. És ez a két név valóban mindörökre összeforrt a történelemben. Míg emlékirataiban Rákóczi maga is találgatja, ő vagy Bercsényi indítványozta-e a Habsburgoknak a tróntól való megfosztását, Kossuth pár hónap múlva száműzetésének első keservei közt is nyíltan megvallotta, hogy ezt 1849-ben ő tette, a függetlenséget ő proclamálta; és mindhalálig ezen proclamációja alapján maradt. Sokan vettek részt a dynastiától így elszakított haza védelmében olyanok, kik az indítványára április 14-ikén hozott határozatot a leghatalmatlanabb, legidőszertlenebb, leghaszontalanabb, legesztelenebb, legvégzetesebb és

legerőszakosabb rendszabálynak tekintették; ilyennek jellemezte azt emlékirataiban gróf Batthyány Kázmér is, pár nap múlva a Kossuth-kormány külügyministere, míg annak hadügyministere, Görgei Arthur, már azokban a napokban sem csinált titkot belőle, hogy kárhoztatja s ha lehet, visszavonatja az egészet.

Sajnos eseménynek mondta jóval utóbb, Beust osztrák miniszterrel beszélgetve, Deák Ferencz is az április 14-iki nyilatkozatot;²¹ egyaránt helytelen lépésnek tartotta politikai és jogi tekintetben; mert hiszen a kétoldalú szerződést egyik fél sem tekintheti teljesen felbontottnak csak azért, mert azt a másik rész megsértette; ellenben követelnie kell, hogy megtartsa a másik fél is. A dolog földerítése végett és nem mentségül tette hozzá, hogy április 14-ikét márczius 4-ike, oly nap és oly okmány kibocsátása előzte meg, mely egy tollvonással eltörülte Magyarország alkotmányát, önállóságát, teljesen félretéve a pragmática sanctiónak azt a részét, mely ez alkotmányt és önállóságot biztosította.

A békepárt, mely a tettet megelőzni nem tudta, ennek a tettnek következtében mint párt egyszerűen megsemmisült; közlönye²² ápril 14-ikét a magyar nép ujjászületése napja gyanánt üdvözölte. „Mi a békét szeretjük, – szölte – de nem a halál alakjában; s ha a nemzet életének egyedüli feltétele az, hogy küzdjön, legyen bármi hosszú a küzdelem, elfogadjuk ... Erőnk kevés, de egészen a hazáé.” És két hét múlva²³ kimondta, hogy nem kell a trónra semmiféle Napoleon, Koburg vagy Leuchtenberg, magyar pedig épen nem; – a királyválasztás viszálykodással járna, menekülést csak a köztársasági kormányforma nyújt.

Április 14-ike óta az egész parlament egyetlenegy párt gyanánt állt Kossuth kormányzó háta mögött; mert a 30–40 tagból álló békepártiak is arra szánták el magukat, hogy egyelőre elismerik az „államcsinyt” s már csekély számuknál fogva sem tiltakoznak ellene, hogy ezzel föl ne idézzék a belháborút, a minek – az orosz beavatkozás küszöbén – csak az ellenség venné hasznát. Sőt le sem mondtak képviselői megbízatásukról; hitték, hogy a sereg élén a dynastikus Görgeivel s a képviselőházban, hol Kossuthnak mint kormányzónak helye többé nem lehet, a Debreczenből hirtelen haza utazott Madarász László nélkül nyugton várhatják az ügyek fejlődését.²⁴ Mintha a történelmi emlékü nap estéjén gyújtott tömérdek fáklya lángja előttük is megvilágította volna az utat. Kazinczy, a megsemmisült párt egyik vezére, másnap a képviselőházban megjegyezte ugyan, hogy átlépték az alkotmányos élet egyik Rubiconát, honnan visszatérés nincs, de hozzátette, hogy ott a nemzet, az ő hite szerint, okvetetlenül új, szabad életet fog kivívni.²⁵

Az öttagú bizottság munkássága ötödik napján, ápril 19-ikén mutatta be a két ház vegyes ülésén a függetlenségi nyilatkozat szövegét, melyet egészben véve Kossuth és Szacs vay készítet, s melyet a törvényhozás azonnal és egyhangúlag elfogadott.

A magyar államot törvényesen képviselő nemzetgyűlés jelen ünnepélyes nyilatkozatával Magyarországot elidegeníthetetlen természetes jogaiba visszahelyezvén, azt a hozzátartozó részekkel és tartományokkal együtt az önálló, független európai államok sorába iktatja s a Habsburg-Lothringen-házat Isten és világ előtt trónvesztettnek nyilvánítja. Erkölcsi kötelességének tartja azonban tudatni elhatározása indító okait; hadd lássa az egész művelt világ, hogy erre a lépésre a halálig üldözött magyar nemzetet nem túlzott elbizakodás és nem forradalmi viselkedés, hanem a türelem végső kimerültsége s az önfentartás kénytelensége vezette. A szabadon választott Habsburgok uralkodásának három százada a folytonos szenvedés három százada volt. Az ország a legvirágzóbbak közt állana, ha legalább nem akadályozzák természetes fejlődését; s ha nem irigylik féltékenyen őrzött alkotmányát, a példátlan hűségű nemzet még sokáig rendíthetlen támasza lenne a dynastiának. Népe szabadságában azonban egy uralkodó sem kereste erejét, dicsőségét s az uralkodóház a nemzettel szemben fíról-fíra a hitszegés politikáját követte. A szabadságért vívott diadalmas harcok után a nemzet mindig megbékült királyával; de minden királyi eskü egy újabb hitszegés kezdete volt.

A dynastia érdekében tett vérhullásáért, nagylelkűségéért hálát a nemzet sohasem aratott. Mindamellet ezt a házat csak most száműzik, midőn az Európa előtt nyílt kérdéssel maga vallja be, hogy szétépte azokat a kötelékeket, melyek őt a magyar nemzethez csatolták. Vétkes

mindazokban a bűnökben, melyek egy nemzetet feljogosítanak a felette uralkodó dynastia száműzésére. El akarta törölni a magyar nemzet állami lételetét; még pedig annyi árulás, rablás, gyujtogatás, öldöklés, kegyetlenség s a népjognak oly lábbal-tapodása kíséretében, hogy az emberiség elborzad bűneinek történetén. S mindezzel az ország alkotmányának biztosítása végett 1848 tavaszán hozott törvények szolgáltak alkalmúl. Pedig az önállás és függetlenség, melyet azok biztosítottak, nem volt új szerzemény, hanem a törvényekben és királyi eskükben folytonosan fenntartott jog. Az önálló ministeri kormányzat, különösen pedig az önálló had- és pénzügy elkobzása végett az uralkodóház istentelen bujtogatásokkal az országot vérbe, lángba borította, hogy fegyveresen földarabolhassa, önállásától megfoszsza s a birodalom államainak halmazába olvaszsa.

Részletesen felsorolván a nyilatkozat a lefolyt esztendő történetét, az örökkévaló Isten ítéletére s a világ közvéleményére hivatkozott, hogy „e hitszegő házzal a kibékülés lehetsége megszűnt”. „Tartozunk Isten törvényének, tartozunk hazánknak, tartozunk a jognak, tartozunk a morálnak, becsületnek, Európának s a civilizáció érdekeinek, hogy ezt a hitszegő dynastiát a magyar királyok trónjáról száműzve, adjuk át Isten ítéletének s a közvélemény, morál és becsület utálatának.” Teszik pedig ezt a halálra üldözött nemzet törhetetlen ereje érzetében; a zsarnok ellenséggel szemben nyert diadalok tudatában, a nemzet természetes jogaira hivatkozva. Az ismeretes négy határozat közlése után tehát mindenkit fölmentettek az eddigi uralkodóház iránt való hűség és engedelmség kötelessége alól; sőt attól a nemzet nevében el is tiltván, honárulóknak nyilvánították azokat, kik a volt dynastiából „netalán” a királyi hatalom bitorlójául föllépni merészkedő egyént tanácscsal, szóval és tettel gyámolítanak; ellenben a magyar állam kormányára iránt minden honpolgárt törvényes engedelmségre köteleznek.²⁶

Ennek a nyilatkozatnak elfogadásakor nem egy magyar államférfiú gondolt az amerikaiaknak 1776 július 4-ikén kiadott függetlenségi nyilatkozatára. Az egyik lap²⁷ amaz után emezt azért közölte azonnal, hogy összehasonlítva a benne foglalt vádpontokat hazánk sérelmeivel, rögtön át lehessen látni, „mennyivel súlyosabbak, egy nemzet épségét mennyivel fenyegetőbbek, türelmét mennyivel fárasztóbbak a tények, melyek nemzetünket a Habsburg-dinasztiától való elszakadásra kényszeríték. Ha a nyilatkozatunkat kidolgozó választmány oly részletes akar lenni; mint az amerikai kongresszus, tartalmának a mostaninál még egyszer hosszabbra kellett vala terjednie. Különben az amerikai nyilatkozat vádpontjaiból alig van egy-kettő, – s ez is csak az államok földrajzi helyzeténél fogva mely hazánk sérelmeivel ne volna annyira összhangzó, hogy a kommentálás is fölöslegessé válik. Oly undok bűnöknek pedig, melyeket a nevezett dynastia ellenünk elkövetett, a szabad államok nyilatkozatában még árnyéka sincs.”

Ezt az összehasonlítást maga Kossuth is megtette, mikor április 14-ikének következtésül két esztendő múlva mint száműzött állt meg Washington mount-vernoni sírjánál. Talán több tévedéstől menekülhetett volna, ha a nyilatkozat megtétele előtt gondol földijének, Rákóczinak konstantinápolyi sírjára, melyben az a nagy férfiú pihent, kinél lángolóbban ő sem szerethette hazáját, de aki 1707 június 14-ikén a függetlenségi nyilatkozat megtételénél a maga idealismusában szintén nem számolt eléggé az idealismusnak szárnyát szegő körülményekkel. Rákóczit Vetésy, Kossuthot Görgei eleve figyelmeztette a körülmények kedvezőtlen voltára; mind a kettő tudta, hogy pártjuk van a békére hajlóknak. De Rákóczitól XIV. Lajos francia király a szövetség fejében kívánta ezt a nyilatkozatot, a mellett idáig is tapasztalta az angolok, hollandok közbenjárását, számíthatott a törökök jóakarátú semlegességére, talán arra is, hogy érdekében az orosz beavatkozik. Ellenben a francia köztársaság elnöke még csak nem is fogadta a magyarok mostani követét, Teleki Lászlót; Anglia külügyministere utasította Szalay Lászlót, hogy közleni valóját az osztrák követ útján adja be; az északamerikai Egyesült-Államok, melyek közbenjárásukat eleinte följánlották, végre is úgy találták, hogy a magyarok megnyugodhatnak a márczius 4-iki alkotmányban, mely fölvette az Egyesült-Államok alkotmányának több nagy elvét; Törökország készen állt, hogy a területére szorult osztrákokat nem fegyverzi le, a magyarokat azonban lefegyverzi; az oroszok pedig már is beavatkoztak és csak katonai

kudarczuk megboszulása végett is még sokkal nagyobb arányokban készültek beavatkozni az osztrákok javára.

Azonban a mint az ónodi gyűlésen Károlyi Sándor méri az első halálos csapást Rakovszkyra, a békepárt emberére, itt a békepártiak elnökjelöltje, Görgei, ha indulatosan fogadja is a nyilatkozat hírét, megnyugszik az általa teremtett helyzetben s még a hadügyministerséget is elvállalja. Közel másfélszázadnyi időközben mind a két vezér teljesíti kötelességét mindaddig, míg elérkezettnek látja egyik a békének, másik a föltétlen megadásnak idejét. Mind a két nyilatkozat árulónak, a haza ellenségének nevezte azt, ki a trónjától megfosztott uralkodóhoz bármi czímen hű maradna s így mind a kettő a terrorismus egy nemét gyakorolta. De 1605 áprilisében Bocskay s 1621 augusztusában Bethlen megválasztásakor kimondták ezt a magyarok már korábban is, ismételték kisebb fontosságú esetekben, a mi elég világos tanúsága annak, hogy forradalom nem lehet el efféle fenyegetések nélkül. Ha Rákóczi és Kossuth szavára nyíltan elfogadva, egymás közt mind a két időben keményen bírálták is a higgadtabbak a detronizációt, ha tudták is, hogy annak elmulasztása miatt föl nem kél a nép, erőt merítettek a népnek a tette kitörő lelkesedéséből,²⁸ az ifjú hadseregnek – Görgei szerint is – ezerhangú helyesléséből s épp oly kevéssé törődtek az országban élő nemzetiségek, az arisztokrácia, a nagybirtokosok, a konzervatívok bajosan megnyerhető, talán meg sem nyerhető rokonszenvével, mint nem törődtek 142 esztendővel azelőtt. Azt hitték, a siker meghozza valamennyit.

Kossuthnak szemére vetik, hogy hézag van a nyilatkozatában, mert egy régi uralkodást megszüntetve, nem szól arról, jön-e utána egy új, monarchia marad-e az ország, vagy köztársasággá alakul át. Mindenesetre más volt most a helyzet, mint 1621-ben, midőn a rendek detronizálván II. Ferdinándot, augusztus 25-ikén az üresen maradt trónba egyszerűen beültették Bethlen Gábort. Némileg inkább hasonlított az 1605 április 20-ikán teremtett helyzethez, midőn a fölkelésének még csak elején levő Bocskayt Magyar- és Erdélyország fejedelmévé kiáltják ki, anélkül, hogy szólanának a tulajdonképeni királyság sorsáról. Ónodon voltakép Rákócziék sem mondták meg, mit tesznek a trónnal, melytől megfosztották a Habsburgokat; náluk is megvan tehát a Kossuthéknál megrótt hézag, a nélkül hogy a vezetők bűnös szándékaira szabad volna következtetni; de hát elmaradt a siker, mely még a tévedést is képes igazolni. Charlatánnak azonban még sem mondta senki Rákóczit, mint mondta Kossuthot,²⁹ ki „semmivé tette Magyarországot, csak hogy megoltalmazza a bőrét”.³⁰ Mily nyomorútnak kellett volna lennie itt is, ott is az országgyűlésnek, hogy szabadságot keresve, egy embernek, mellé egy charlatánnak, ennyire hódoljon!

Érzelmek és szenvedélyek vezették a népet 1707-ben és 1849-ben egyaránt s azok, kik ez érzelmek és szenvedélyek leghívebb kifejezői lévén, az események intézői lettek, nem a nekik oly visszataszító módon tulajdonított egyéni dicsvágyból tették, a mit tettek. Hiszen Rákóczi, ki a június 14-iki nyilatkozatot indítványozta, két hét múlva már ismét irt Frigyes Vilmos porosz királyfinak,³¹ Kossuth pedig április 14-ike után három hét múlva (május 3-ikán) egy Koburnak a magyar királyságra való meghívás ügyében.³² S talán igen is figyelmen kívül hagyják, hogy a magyar politika, másfél századon innen és túl, Ausztria ellen cselekedve, az igazi németekre, a porosz hegemonia alá jutó Németországra kívánt támaszkodni; s hogy most nemcsak Magyarország felelt márczius 4-ikére, hanem Németország is, midőn a frankfurti parlamentben márczius 28-ikán IV. Frigyes Vilmos porosz királyt választotta császárrá. Nem tudhatták még Debreczenben (igaz, hogy meg kellett volna várniok), elfogadja-e a porosz király ezt a választást; de úgy ítélték róla, mint Ausztria gyöngülésének jeléről. Maga Windisch-Grätz is azt írta a márczius 4-iki alkotmány tervezetéről, hogy nem olyan államférfiú készítette, ki korát felfogta volna; feloszlát számos történelmileg keletkezett és megszilárdult szervezetet s helyükbe bonyolult gépezetet léptet, mely a jelenlegihez hasonló izgalmas időkben épen nem nyújt biztosítékot a mű tartóssága iránt. A debreczeni nyilatkozatnak körülbelül az a rugója, a mi Zrinyi Miklós szigetvári kirohanásának; s nem szabad nagyon rossz néven venni, hogy Kossuth a XIX. század közepén nem akarta föltétlenül helyesnek elismerni, a mit Napoleon a XIX. század elején mondott, hogy Leonidás halálának csak úgy lett volna értelme, ha hősiességével alkalmat

nyújt honfiai derék-seregének felvonulására. Napoleonnak ezt a mondását kevés ember vette tudomásul; a háromszáz spartainak nevét azonban tudnia kellett Sparta minden fiának.

-
524. * Közli: Sammlung der Manifeste, 48–72. I. Magyarul Gelich, id. m. III. 108–125. Kivonatban a Közlöny márczius 18-ikán a 61-ik számban ismertette.
525. * Ürményi József a képviselőházban 1861 június 1-jén.
526. * Az 1851 december 31-iki diploma bevezetésében.
527. * A hatvanhetes bizottság ülésében, 1867 január 29-ikén.
528. * Kossuth Bemhez márczius 17-ikén éjjélkor irt levelében először említi a dolgot; de még a magyar korona területéről beszél. Makray, Levelek, 1–4.
529. * Tisza Kálmán a képviselőházban 1861 május 16-ikán.
530. * Makray, id. m. 15–30.
531. * Klapka a Magyarországon, 1881 márczius 5. Kossuth szerint (Irataim, II. 275.) ez Török-Szent-Miklóson történt, s a hirt nem ő hozta, hanem a vezérek mutatták neki a manifestumot s hogy ezek után a Habsburgokkal alkudozni többé nem lehet, mit Klapka nem említi. Ez ellen szól Hegyesi, A II. zászlóalj tört. 122.
532. * Irataim, II. 276. Szerinte ez Klapka jelenlétében történt, de Klapka és Görgei is hallgat róla. Görgei szerint (Mein Leben, II. 9.) Kossuth először csak Gödöllőn, ápril 7-ikén közölte vele politikájának fő irányát; mindamellett képzelhetetlen, hogy Kossuth tévedett volna a füredi beszélgetés tényében s inkább csak lapsus calami, ha egyúttal füredi megállapodásokról szól; mert megállapodásokra (ha nem is a vezérekkel, de önmagával szemben) csak Gödöllőn juthatott.
533. * Kossuth szavai Görgeinél: Mein Leben, II. 9–10.
534. * Igy Görgei, id. m. II. 12. Kossuth ellenben (Irataim, II. 276.) azt állítja, hogy V. Ferdinánd visszahelyezésének lehetetlenségéről meggyőzve Görgeit, ez is megegyezett az elszakadásban, mit azonban a következők egyáltalán nem tanúsít, hacsak a néhány óra múlva tartott értekezleten s azután való hallgatását nem tekintette beleegyezésnek.
535. * Görgei István (id. m. II. 128–9.) azt vitatja, hogy Kossuth a főkérdést, a függetlenségi nyilatkozatot elhallgatta; a dolog valószínűleg úgy történt, hogy Kossuth utalt az országgyűlésen tehető ilyes indítványra s tudni akarta, hogy ha azt valaki megteszi s az országgyűlés esetleg elfogadná, mit szólna hozzá a sereg. Klapka mondja ugyan, hogy Kossuth Gödöllőn ugyanoly értelemben nyilatkozott mint Czibakházán (Magyarország, 1881 márczius 5-iki szám), de hozzáteszi, hogy Görgei hallgatva félreállván, a többiek nem ellenezték Kossuth nézetét; ő legalább a függetlenségi nyilatkozat kibocsátásában nem látott olyan veszedelmet, a mi már úgy is nem fenyegette volna az országot; de ha felszólalásával Görgei alkalmat ad alapos megbeszélésre, talán megváltoztatják nézetüket s egyhangúlag ezen terv ellen nyilatkoznak. De Görgei tért nyitott vezérei egyéni nézetének, hogy Kossuth a hadsereg valódi hangulatát lássa.
536. * Nyáry, a kormány tagja, ápril 13-ika reggelén még csak annyit tudott, hogy Kossuth valami indítványt akar tenni a dynastia ellen. Kemény Beksicsnél, id. m. 123.
537. * Kemény Beksicsnél, id. m. 123.
538. * Kemény (Beksicsnél, 124.) ezt tagadja, pedig a Gracchusok története ellene szól.
539. * A beszédről Kemény, A forradalom után, 184. és Mészáros, II. 178–9.
540. * Gróf Batthyány Kázmér utóbb kérdésbe vonta, a nemzet teljesen és törvényesen volt-e képviselve Debreczenben? (Budapesti Szemle, 1893. júniusi és júliusi füzet.) Kovács Lajos szerint (A békepárt, 86.) az előtanácskozásban részt vett 160 képviselőből nem volt több a templomban 40-nél, a békepártiak be sem fértek a templomba; holott a békepárti Szunyogh utóbb szónokolt is.
541. * Kemény szerint (Beksicsnél, id. m. 128.) április 14-ikén nem országos ülés, hanem népgyűlés volt, hol lehetetlen vala bárminő ellenmondás. „Ezt a revolutio barátai és ellenségei egyaránt bevallani fogják.” Salamon Ferencz (névtelenül irt röpiratában, Magyarország 1849-ben és 1866 után, 80.) megjegyzi, hogy ha a minoritás határozottan sorompóba lép meggyőződése nyilvánításával, legalább is valószínű, „hogy közel jövőben lehetetlenné teszi magát annyi jeles fő, ki még hasznos szolgálatokra reserválhatta magát”. De a házszabályokra hivatkozni nem jelentett annyit, hogy a felszólalók fejét mindjárt levágja a nyaktiló (Debreczenben csak kendertilók voltak), ellenben egy okos szó, ha a tizenkettedik órában ejtik is ki, sokkal több jeles főt mentett volna meg a golyótól és a kötélről.
542. * Másnap a ház a jegyzőkönyvből kihagyatni rendelte Madarász indítványát, mert azt nem is hallották és felesleges is volt, a mennyiben közakarattal kiáltották ki Kossuthot. Közlöny, 300.
543. * És pedig a képviselőházi határozatok hitelesítése előtt. A nyilatkozatkészítő bizottságba Horváth Mihály püspököt és Hunkár Antal főispánt küldte ki.
544. * Deák beszédei, IV. 149. A beszélgetés 1866 december 20-ikán történt.
545. * Jókai Mór cikke. Esti Lapok, 44. szám.
546. * Április 30-ikán a Pesten kiadott 1. számban.
547. * Kovács Lajos, id. m. 86–89.

548. * Kazinczy helyén maradt s így ebben a nyilatkozatában több őszinteséget kell keresni, mint abban, melyet utóbb a haditörvényszék előtt tett, s melyben a történet átkával fenyegette Kossuthot, „ki saját szennyes érdekében kockára birta vetni a nemzet lételével azokét, kikben dicsvágya ellenzőit ismeré”.
549. * A függetlenségi nyilatkozat eredeti példánya a régi országos levéltárban. (Századok, 1897. 697.) A Kossuthtól tervezett díszpéldány sorsára nézve l. Keményt Beksicsnél, 129–130. l. A terjedelmes nyilatkozat (Horváth Mihálynál, II. 461–477) külön is több kiadásban jelent meg. A rá vonatkozó röpiratok közül l. különösen: Chownitz Gyulától: Ungarns heiliges Recht zum Kampfe gegen Oesterreich und zur Thronentsetzung des Hauses Habsburg. (Frankfurt, 1849.) Meyer J., Szózat Némethonból a Habsburg-ház és Kossuth Lajos felől. Ford. Horárik. (Pest, 1849.) Kossuth, Irataim, II. 273–277., Viddini szózat 15–16., Görgei, Mein Leben, II. 9–12. és 104–6., Klapka, Memoiren, 156–7. és Emlékeimből, 128–130., Szeremlei, id. m. II. 105–117., Horváth, id. m. II. 429–477., Kemény, Forradalom után, 180–4. és ugyanő Beksicsnél, id. m. 119–134., Irányi, Megjegyzések 11–16., Kovács, A békepárt, 80–89., Salamon, Magyarország 1849-ben, 65–85., Mészáros, II. 173–81., Gelich, id. m. III. 333–342., Görgei István, id. m. II. 170–194., Matolay Etele, Visszaemlékezések (1883.), Id. Ábrányi Kornél, Ápril 14-ike 1849-ben. (Életemből és emlékeimből), Elemér, Görgei, 42–7. 53–61.
550. * Pesti Hírlap, 1849. 36–37. Lipcsei plakátok Kossuthot mint Ausztria Washingtonát dicsőítették. Márczius Tizenötödike, május 12., 80.
551. * Ezt a kormányhoz intézett igen sok lelkes fölirat és helyhatósági határozat oklevelesen is igazolja. Hosszú névsor az Egyetértésben, 1894. 80. szám. Egyébiránt május 3-ikán Vukovics igazságügyminister hivatalosan is meghagyta a hatóságoknak a hódolat bejelentését.
552. * Különösen Salamon, Magyarország 1849-ben, 81.
553. * Kemény Beksicsnél, id. m. 133.
554. * Szalay László cikke: Századok, 1870. 73–5.
555. * Gelich, id. m. III. 340., a Koburgok megnevezése nélkül.

II. FEJEZET.

Köztársasági áramlatok.

Kossuth kormányzósága. Madarász László bukása. Mészáros Lázár kitüntetése. A törvényhozói működés folytatása. Az ujoncz-megajánlási törvény. Az új kormány megalakítása. Szemere Bertalan és ministeriuma. Az új ministerium programja. Kossuth és a ministerek esküje. A köztársasági és monarchiai elv a cabinetben. Kossuth kormányzói hatásköre. A ministerium hatásköre. A közigazgatás. Duschek pénzügyi politikája. Görgei mint hadügyminister. A komáromi kiáltvány. Miért nem Bécsnek? Görgei hadai Buda alatt. Buda ostroma. Pest bombáztatása. Budavár bevétele. Hentzi szobra. A nemzet hálája Görgei iránt. Görgei Debreczenben. Az országgyűlés és kormány visszatérése Budapestre. Kossuth bevonulása. A köztársasági áramlatok terjedése

Kossuthot az ország felelős kormányzójává kiáltotta ki; de még csak ezután kellett eldőlnie, minden felségjogot magának tart-e meg az országgyűlés, vagy átruház-e némelyeket a kormánya. Mialatt az országgyűlés már április 20-ikán kimondta, hogy a kormányzót s a ministereket fölesketi a függetlenségi nyilatkozatban foglalt alapelvekre s az országgyűlés iránt való engedelmességre, saját tagjainak az alkotmányra való megengesztését fölszabottnak tartotta. Pedig ezt magának a békepártnak egyik tagja, Bezerédj, indítványozta, a mi tüntetés-számba ment az imént még ellenzett függetlenségi nyilatkozat mellett.

A nemzet, mint minden elhatározó pillanatban, mostan is egynek mutatkozott s a kisebbségben volt annyi erő, hogy meggyőződését alárendelje annak a többségnek, melynek a nemzet valódi akaratát kellett képviselnie. A történetíró valóban alig említhet azokból az időkből parlamentet, mely erkölcsi tekintetben tiszta hazafiúságának s önmegtagadásának oly dicső példáját adta volna.¹

Jelét adta ennek mostan is, midőn már voltaképp csak üzenetek útján érintkezhetett Kossuthal, ki azonban mégis megtartotta a képviselőiséget s tagja maradt a háznak. Ekkor érte el hatalma és befolyása tetőpontját.² „A nemzet parancsából Magyarország s minden hozzá tartozó országok, részek és tartományok kormányzó elnöke” volt. A nép a szó szoros értelmében bálványozta, az Isten második fiának nevezte és neki tulajdonította az összes sikereket. Monarchikus volt; megszokta, hogy látható feje legyen az államnak. Ezt a hitét bolygatni annyi lett volna, mint kiábrándítani. A képviselők közt azonban minden esetre voltak, kik attól tartottak, akad magyar Lamartine, ki a magyar szabadságharczról is elmondja, hogy szép és tiszta benne csak az eszme, míg eszközeiben sok a nem szép, a nem tiszta.³ Ennek a magyar Lamartinenak azonban előzője akad báró Kemény Zsigmondban,⁴ ki nyíltan; nem az országgyűlésen, a hol tehette volna, hanem utóbb, röpiratában, azzal vádolta Kossuthot, hogy dictátor akarván lenni, szét akarja oszlatni a parlamentet, melyben mégis maradt valami árnyéka a szabadságnak s borzadt attól a gondolatától, milyen kamarilla dúlna szét Magyarország minden viszonyát, ha Kossuthot, ki idáig is scharlatánokkal, kalandorokkal és lelkiismeretlen emberekkel vétette magát körül, semmi sem fékezné az egyének fölhasználásában: A néhai békepárt mindent is elkövetett Kossuth kormányzói hatáskörének összeszorítására; meg akarta fosztani a közigazgatásra való egyenes befolyásától s emelni kívánta a ministerium felelősségét s hatalmát.

Kossuth még meg sem állapodott a második, vagy – szerinte – első⁵ felelős ministerium tagjainak személyében, midőn, éppen a kormány és a parlament erkölcsének tisztasága nevében, az eddigi kormány (a honvédelmi bizottság) legszajásabb emberét, Madarász Lászlót, a számoltató bizottságnak április 20-ikán a Zichy-féle ingóságok ügyében beterjesztett jelentése öszszetörte és lehetetlenné tette, úgy, hogy az eszes és tanult, de frivol gyémántos minister, ez az elzüllött nagy tehetség, csakhamar lemondott⁶ a képviselőségről, mit a ház május 8-ikán el is fogadott. Másnap (21-ikén) bizonyos fentartással törölték a képviselők sorából Sembery Imrét is, ki január 4-ikén nem találván már az országgyűlést Pesten, nem követte azt Debreczenbe, hová mint a honvédelmi bizottság tagjának is jönnie kell vala.

Annál fényesebb elégtételt kapott Mészáros Lázár, midőn április 15-ikén a ház színe előtt tette le eddigi királyi hadügyministerségét. Kazinczy magasztalta e férfiú gyémántszerű jellemét,

tiszta öntudatát, melynél tisztábbat társai közül senkisé tud felmutatni. „Azt hiszem – szólt – a jelenben tömjénezésnek ideje nincs; de jaj annak a nemzetnek, melynek a hálára emlékezete nincs!” A ház jegyzőkönyvbe iktatta Mészáros érdemei és hazafias tettei iránt érzett háláját s őt Palóczy indítványára egyhangúlag altábornagygyá kiáltotta ki.⁷

Az új kormány alakításának gondjai közt a kormányzó 22-ikén személyesen jelent meg a képviselőházban, kijelentvén, hogy, ha ilyen forradalmi időkben őt és a ministeriumot Verbőczy törvényeire akarnák fölesketni, nem menthetik meg a hazát; mert gyors cselekvést követelő esetekben nem keresgélhetnek minduntalan a törvénykönyvben. Mindamellet, a ministerium még nem alakulván meg, ő maga nyújtott be két újabb törvényjavaslatot, melyből az egyik a hadseregnek 50,000 fővel való szaporításáról, a másik pedig a csajkás területnek Bácsmegyébe való visszakeblezéséről kívánt intézkedni olykép, hogy a törvények végrehajtásáról az illető ministeriumok útján a kormányzó gondoskodjék. Különben is úgy tartotta, hogy április 14-ike után a háznak nem határozatokat, hanem törvényeket kell hoznia, tehát ismét törvényhozó-testületté átalakulnia.⁸ Míg tehát a házban egyesek az ő hatalma megszorítására törekedtek, ő éppen azon dolgozott, hogy a házat visszaadja eredeti hivatásának, a törvényhozásnak. Az ujonczokat a ház már 24-ikén megszavazta,⁹ másnap pedig a honvédek folytonos győzelmeinek hírére viharosan éljenezte a nemzetet, a hadsereget s a kormányt, a nagysarlói győzelemért pedig Te Deumot s az elesettekért requiemet rendelt.

E közben április 15-ike óta Kossuth a ministerium megalakításán dolgozott. Elnökké, Szemerét jelölte ki, holott ez Miskolcra Kossuthhoz írt levelében kárhóztatta a függetlenségi nyilatkozatot, Debreczenbe jövén folytonosan a volt békepárt tagjaival érintkezett, most pedig – a flamingók ellenében – mindenkép azon volt, hogy a kormányzó ne avatkozhassék a közigazgatásba, hanem egyedül a ministerium kormányozzon.¹⁰

Már a múlt évben is surlódásokra és félreértésekre adott alkalmat, hogy a nádornak és a ministeriumnak egy máshoz való viszonyát annak idejében kellően nem szabályozták. Ezt most mindenesetre meg kellett tenni, midőn a kormányzó úgyszólván a nádor helyébe lépett, még pedig úgy, hogy mind a két tényező a parlament folytonos ellenőrzése alatt álljon. Kossuth és Szemere tehát május elsején végre is abban állapodtak meg, hogy a kormányzó rendeletei, parancsai és kinevezései csak ministeri ellenjegyzés mellett legyenek érvényesek; a kormányzó csak a ministerek által kormányozhasson; az állam kormányzati politikáját a kormányzó megegyezése nélkül a miniszterek ne határozhassák meg sem egyenként, sem összesen; az egyetértve megállapított kormányzati politikát s az azt illető rendeleteket a ministerek felelősség terhe mellett hajtsák végre; a ministerek választása és elbocsátása az elnök joga legyen; a hadüzenet, béke- és szövetségkötés érvényességéhez a nemzet beleegyezése szükséges. A kegyelmezés jogát a kormányzó az igazságügyminister elnöklete alatt alakult kegyelmi szék útján gyakorolja; ennek négy tagját a kormányzó nevezze ki. A kormányzó a parlamenttel ezentúl csak üzenetek útján érintkezzék.

Másnap (május 2-ikán) Kossuth már csakugyan üzenetben tudatta mindezt (az utolsó pont kivételével) s a tegnap kinevezett ministerek jegyzékét. E szerint Szemere Bertalan lett az elnök és egyuttal belügyminister.¹¹ Az 1848: III. t.-czikkben a király személye mellé rendelt ministeriumnak értelme többé nem lévén, Kossuth ezt az állást külügyministeriummá alakította át, a mint azt már Esterházy hg. idejében szerették nevezgetni, s ezt a fontos állást és mellé ideiglenesen a kereskedelmi ministeriumot Batthyány Kázmér grófra bízta. Pénzügyministerré Duschek Ferencz lett, az a nagy érdemű férfiú, ki egy esztendő óta mint államtitkár amúgy is vezette ezt az ügyet s kinek okos gazdálkodása és lelkiismeretessége nélkül a szabadságharc segédforrásai többször elapadtak volna.¹² A közlekedési ministerséget Csányi László vállalta el, kinek Erdély ujjaszervezésében valódi érdemei vannak.¹³ Vallás- és közoktatásügyi minister Horváth Mihály csanádi választott püspök, a forradalom első oknyomozó történetírója,¹⁴ igazságügyminister pedig Vukovics Sebő lett.¹⁵ A hadügyminister személyében még nem történt megállapodás, de nyílt titok volt, hogy Kossuth Görgeit akarja megnyerni. Mindenesetre sajátságos politika volt, hogy Görgeit, a győzelmes hadvezért az iroda négy fala közé szorítsák,

vagy hogy vezérnek meghagyván, egyúttal hadügyministerré tegyék s ezzel följe rendeljék saját fővezérének, Vetternek, ki meggyógyulván, szolgálattételre jelentkezett, de mindjárt fölmentését is kérte.

Kossuth üzenetét a ház május 2-ikán már csak azért is szórúl szóra bevétette a jegyzőkönyvbe, mert abban világosan ki volt mondva, hogy a nemzetgyűlés iránt és felett a dolog természeténél fogva csak a nemzetgyűlés határozhat. Ezt a ház egyúttal a maga határozatának tekintette.

Bemutakozáskor a minisztérium csak öt tagból állott s ez ötből sem jelenhetett meg Csányi László, a függetlenségi nyilatkozat legőszintébb híve. A többi, mint előbb vagy utóbb nyilvánította, inkább a mérséklet és az áprilisi törvények embere, maga Duschek egyszerűen hivatalnokminister, az elnök, Szemere, pedig a békepártiak barátja volt. Ha tehát, a kormányzóval tett megállapodások értelmében s önként érthetően is, közösen állapítják meg programjukat, ez minden esetre monarchikus és mérsékelt szellemű lesz vala. Annál jobban meglephette a házat, sőt magukat a ministereket is,¹⁶ Szemere beköszöntője. Az elnök hivatkozott ugyan reá, hogy programot nem adhat, mert még nincs jelen minden minister, de a ministeriumot Kossuth alakította, kiben a nemzet, a ház és a hadsereg egyaránt bízik. A körülményeket nem gyáván, hanem a haza megmentésének szüksége szerint mérlegelve, kimondta, hogy a kormány forradalmi, mely a béke helyreállításáig nem retten vissza semmi eszköztől, hogy – saját felelősségére – megmentse a hazát; iránya köztársasági,¹⁷ s ellene lesz minden törekvésnek, mely ismét monarchiára vezethetne; a mellett demokratikus, mely a népföliséget minden, de minden következtében elfogadja. A mennyiben tőle függ, senkinek kezébe sem ad oly hatalmat, mely veszélyeztethetné a nép szabadságát, minden hatalom örök kútfejét. Elhagyja helyét, ha a kormányzónak az országgyűléshez való viszonyából ilyesmire lehetne következtetni; s a körülményekhez képest vagy az országgyűlést, vagy a kormányzót, vagy pedig a nemzetet fogja tette ébreszteni. Csak a tiszta demokratia alapján álló ház akaratának végrehajtója gyanánt kíván működni.

A ház nagy többsége felállással és zajos éljenzéssel, helyesléssel üdvözölte ezt a programot, melyhez Vukovics minister a felsőházban még aznap néhány magyarázattal szolgált, s annyiban megnyugtató hatást gyakorolt, a mennyiben kiemelte, hogy a ministerium sennikép sem avatkozik a nemzetgyűlés jogaiba. A mint tehát a két ház tisztába jött a souverain hatalom gyakorlatára nézve, Halász Boldizsár indítványához képest megállapította úgy a kormányzó, mint a ministerek eskümintáját, mely szerint mindannyian megfogadják, hogy a nemzet függetlenségi nyilatkozatát minden következményében fenntartják¹⁸ s a nemzetgyűlés törvényei és határozatai iránt engedelmisséggel viseltetnek.¹⁹

Május 14-ikén „azon a szent helyen, hol a függetlenség kikiáltatott”,²⁰ a nagytemplomban a souverain nemzetgyűlés elnökének fölhívására Kossuth letette az esküt, mely „a nemzet fölsége elvét ünnepélyesen szentesítette”. A kormányzó kijelentvén, hogy minden hatalom csak a nemzettől eredhet s hogy a népföliség alapján kívül nincs szabadság, a nemzet parancsa értelmében a ministerekkel is letétette az esküt, kivéve Csányit, ki még nem jelent meg és Görgeit, kit csak május 1-jén nevezett ki hadügyministerré s ezt csupán 7-ikén tette közzé.

„Furcsa társaság!” jegyezte meg Szemere, midőn végig nézett bizarrul különböző díszruhákban megjelent ministertársain.²¹ Még furcsább volt azonban ez a társaság összeállításánál fogva, mert benne a legkülönbözőbb nézetű férfiak foglaltak helyet, mintha a Batthyány-ministerium sajátságos összeállítása nem mutatta volna meg, mennyi veszedelemmel jár minden merész compromissum a kormány alakításánál. Egészségesebb összetételű ministeriumhoz azonban természetesebben alakult parlamenti többség kellett volna. Szemere kimondta, hogy kormánya köztársasági, a mire ministertársai s a ház nagy része is meghökken ugyan, de tapsoltak s ez a taps a magyar köztársasági párt²² megszilárdulását jelentette.²³ Néhány valóban köztársasági érzelmű képviselőn kívül ide tartozott sok ingatag, kinek nem volt határozott elve; Kossuth ellenségei, kik e pártot növelve remélték, hogy megakadályozzák Kossuth megkoronázását, a várakozók, kik legalább azt akarták gátolni, hogy idegent hívjanak

meg a trónra s az első szenvedélyek csillapultával módot kerestek Ausztria fenntartására; s végre a dynastia hivei, kik az áprilisi törvényekhez való visszatérést óhajtották. A nép tulajdonképen most is monarchikus volt, mint akár Bocskay, Bethlen és Rákóczi idejében. S ha Európa nevetgált a jó badenieken, kik köztársaságot akartak ugyan, de élén a nagyherczeggel; ha már nem oly nagyon nevetgált azon, hogy a francia köztársaság elnökévé választotta Napoleon herceget (1848 december 10-ikén), ki élet-halál harczra készült a nemzetgyűlés ellen, nincs valami hihetetlen abban, hogy a magyar nép nem törődött vele, milyen legyen a kormányforma, csak Kossuth álljon az élén. S nem bánta volna azt sem, hogy azt a koronát, melyet az új koronaőr, Bónis Samu felpróbált, Kossuth valóban is föltegye a maga fejére.

Épen azért került vele szembe két más férfiú. Szemere, a kinek elnöki programja egyszerre nagy népszerűséget keltett, köztársaságot akart, valódi republikánus elnökkel. Görgei királyságot akart a régi dynastiával, az átmeneti időkre katonai dictaturával. Szemere tervét a pillanatnyi fellobbanás váratlanul érlelte meg; igazi deus ex machina; Görgei már a mult esztendőben megmondta, mit akar s az exigenciákkal ugyan számolva, de következetesen tört célja felé.

Éppen azért nem Szemere, hanem Görgei volt veszedelmes Kossuthra és politikájára nézve; a hazára pedig föltétlenül káros olyan kormány, melybe összezsúfolni kellett három ilyen férfiút, kik a maguk ragyogó tehetségeit három ellentétes irányban akarták érvényre juttatni. A nemzet válogathatott, köztársaság, nemzeti királyság, pragmatica sanctio kell-e neki inkább? Nem csoda, ha oly időben, mikor a választásnak nemcsak személyek, hanem elvek közt is kellett történnie, az embereket éppen annyi következetlenségbe sodorta, mint mindjárt a mohácsi veszedelmet követő időkben.

A kormány mely természetellenes egyeztetésen alapult, parlamentáris volt ugyan, de voltaképp alig akadt végrehajtani való parlamenti határozata. A kormányzónak szemére lobbantják, hogy az állam élén is a pillanatok embere maradt; hogy egyéniségét nem bírta mindenkor a közérdek követelése alá rendelni; hogy volt benne hiúság és gyöngeség, minek következtében családi, erősen fejlett és tiszteletreméltó érzülete feszélyezte cselekvéseiben, és hogy nemcsak magát engedte elragadtatni, hanem magával ragadta nemzetét is; azonban jó tulajdonságai és fogyatkozásai egyaránt természetes nyilatkozásai voltak egyéniségének. A kit megváltónak tekintett nemzete, maga vehette észre legkésőbb, hogy fékezhetetlen szelleme a haza kockáztatására vezet. Szeretett rendelkezni, parancsolni, még bonyolítani is; de élete minden pillanatát forrón és önzetlenül szeretett hazájának szentelte. A folytonos munkában önmagát emésztő ember előtt mindenkor a haza képe lebegett, s ha gyöngeség, ily gyöngeséget tanult a világ tisztelni Themistoklesben, ki a haza megmentése dicsőségét saját nevével akarta összefűzni. Izlés dolga, hogy sokan inkább Epaminondast szerettek volna benne látni, kinek, bár az állam feje, talán csak egy kimenő ruhája legyen, hogy inkább ne mutakozzék addig, míg ezen a ruháján igazítani való akad. Innen az a sok gáncs, mely érte, hogy – elég szerény határok közt a külsőségeket sem vetette meg, midőn mint az állam feje akart megjelenni. Pedig kormányzói esküjét is egyszerű honvéd-attilában tette le s udvartartásáról, a körülötte levő kamarilláról beszélni komolyan alig lehetett. A ház május 30-ikán 200,000 forint évi fizetést rendelt számára, a ministeriumot pedig utasította, hogy Budapesten a nemzet méltóságához illő lakásban helyezze őt el.

Csak az imént és csupán a legnagyobb általánosságokban állapították meg a kormányzónak a parlamenthez és a ministeriumhoz való viszonyát. Kossuth erőt érezvén magában, mindenbe beavatkozott, mint a hogy az igen buzgó hivatalnok mindent maga akar végezni, hogy jól el legyen az végezve. Még a vezérekkel is közvetlenül kívánt rendelkezni. Úgy volt ez minden forradalmi időben, még az irodalmak átalakulásai közt is, midőn például egy Kazinczy Ferencz feljogosítottnak érezte magát, hogy (más irodalmi középpont hiányában) az irodalmi areopag fejének tekintse magát. Az észak-amerikai Egyesült-Államoknak sem volt alkotmányuk szabadságharczuk hosszú éveit alatt; csak békés időkben tűzhették ki az állam alkotó erői közt való határokat. Azért óhajtott Kossuth is forradalmi időkben menekülni minden

törvény nyügétől s tenni és cselekedni a maga lelkiismerete és a szerint, a mit a haza érdekéül ismert föl.

Minden nevezetesebb hír vételével összehívta a ministertanácsot, mely hétfőn és csütörtökön este 6 órától néha éjfélig tartott, s rendes ülésein kívül is majdnem minden nap egybegyűlt. Nagyon józanul ítélte meg a helyzetet, midőn a polgárháború lecsillapítása és a nemzetiségek kibékítése végett azonnal munkába vette a nemzetiségi, a polgári és a büntető törvény megalkotását s fölvetette az általános amnestia kérdését. Amannak csak töredékeire találunk a románokkal folytatott alkudozásokban; emez pedig meghiusult Szemere miniszterelnök határozott ellenállása miatt. Félre kellett tenni azt a törvényjavaslatot is, melylyel Vukovics a véstörvényszékek ítéleteivel szemben is ki akarta mondani a megkegyelmezés jogosultságát. A tárgyak beosztása tekintetében az első ministerium szervezetén csak annyi változás esett, hogy a rendőrséget, az egészségügyet és a nemzetőrséget a bel-, a postaügyet a közlekedési és a harminczad- s vámügyeket pedig a pénzügyministeriumhoz tették át. A belügyminister Madarász László rendőri hivatalát május 11-ikén feloszlatta s egészen és alapjában újra szervezte. Országos statisztikai hivatalt állított fel. Nagy gondot fordított az egészségügyre; Meszlényi Zsuzsánnát, a kormányzó sógorasszonyát állította az összes tábori kórházak élére. A megyék és városok igazgatása többé-kevésbbé mindenütt kivételes állapotban volt, de mindenütt megindult a mozgalom a közigazgatás helyreállítására. Nevezetes eredmény, hogy Erdélyben épen ezekben a nehéz napokban törekedtek a közigazgatást a magyar megyék módjára szervezni; de végre is meghagyták a székely székekben idáig működött tisztviselők nevezetét, számát, hatóságát és fizetését, mert ezúttal gyökeresen intézkedni nem lehetett.²⁴

A pénzügyek rendezett volta Duschek miniszter érdeme, ki – a ministerium nem csekély ellenzése után – államtitkáruul Lónyay Menyhértet vette maga mellé. Duschek szilárdan el volt határozva, hogy egységet és rendszert hoz a pénzügyek kezelésébe s nem tűri a sereg győzelmek után, hogy kormány- és segédbiztosok, hadparancsnokok a ministerium tudta nélkül tovább is rendelkezzenek a kincstári hivatalokkal, mivel mint május 21-ikén kijelentette – a nemzet vagyonának kezeléséről egyedül ő felel a nemzetnek. A képviselőház május 24- és 25-ikén tárgyalta s 26-ikán el is fogadta a legközelebbi adó kivetése és behajtása iránt benyújtott törvényjavaslatát, melyben a novemberi törvényen bizonyos változtatásokat tett; pl. annyit, hogy az ott említett 8 hónap helyett 14 álljon, vagyis az adót az 1849-ik év végéig szavazzák meg, a tiszta jövedelem után való 4%-ot 7-re emeljék stb. Bezerédj szóba hozván a progressiv adó rendszerét, annak ugyan Lónyay európaszerint igen nagy jövődőt jósolt, az időt azonban nem látta alkalmasnak életbe léptetésére; Szemere pedig nyíltan kijelentette, hogy most nem rendszert akarnak, hanem, már csak az ország hitelének fenntartása végett is, adót minden áron. A ház mégis derűtséggel fogadta, midőn (május 25-ikén) Angyal Pál a nőtlenségi adó behozatalát indítványozta éppen akkor, midőn – Palóczy megjegyzése szerint az ifjaknak nem menyasszonyi ágy a helyük, hanem táborban a gyep.²⁵ Duschek idáig körülbelül 40 millió forint értékű bankót nyomtatott s így külön felhatalmazás nélkül még 20 millió forint árának nyomtatásához volt joga. Nemcsak a papírpénz nyomtatását folytatta,²⁶ hanem ércpénzt is veretett, de legjobb akarat mellett sem küldhetett a katonaság számára elég aprópénzt. Bankóinak, ha elfogadásukat Welden tábornakszernagy május 20-ikán ismét megtiltotta is, teljes árfolyama volt, míg a Windisch-Grätz április 16-iki rendelete alapján Magyarország közjövödelmeire forgalmi eszköz gyanánt kényszerített kelettel kibocsátott utalványoknak a függetlenség kimondása s a magyar fegyverek győzelme után kelendősége nem lehetett. A nemzeti ajándékok és kölcsönök, ha az áldozatra való készségnek lélekemelő példái mutatkoztak is, egyre ritkábban és kisebb mennyiségben folytak be. A kiadásokban legerősebb tétellel természetesen a hadsereg szerepelt; májusban és júniusban azonban ez sem vett igénybe többet 4.021,328 forintnál. Az egész forradalom alatt, midőn egy 165,000 főnyi seregnek, a népfölkelésnek, a most felállított nagy katonai telepeknek s a polgári közigazgatásnak összes költségeit kellett fedezni, Duschek mint államtitkár, majd mint pénzügyminiszter 15 hónap alatt 84 millió forinttal fedezni tudta a szabadságharc összes költségeit s még a katastropha idejében is 5 millió forint pénzkészlettel rendelkezett.²⁷

Görgeit hadügyministerré tenni – egy elterjedt hit szerint annyit jelentett, mint megfosztani őt ötvenezer embertől, kiknek bálványa s kikkel nemcsak az ellenséget verheti, hanem – ha eszébe jut – államcsinyt is követhet el. Talán a hadvezért akarták sujtani benne, kinek jobb a taktikája, mint a stratégiája. Hiszen azóta Olmützből is futniok kell vala a Habsburgoknak, ha április 26-ikán a komáromi csatában idején felhasználja Pöltenberg hadtestét s akkora csapást mérvén vele az osztrákokra, mint Napoleon Marengonál, győztes hadaival egyenesen Bécsre veti magát. A helyett, hogy Bécs felé küldenék, most mégis föltétlenül szükségesnek tartják őt a sereg rendezésénél s a hadügyi igazgatás és a kinevezések kérdésében inkább kezébe adják a legfőbb befolyást, s élére állítják egy hadügyi tanács-félének, mely a puszták városából lássa el tervekkel még a hegyek közt küzdő seregeket is. Fontos hivatás kétségkívül, ha éppen Görgei nem egyszer tette is már nevetségessé minden Hofkriegsrath gyámkodását s így maga sem remélhette, hogy messziről, a pillanatnyi viszonyok ismerete nélkül küldendő terveit önérzetes hadvezérek valami nagy megnyugvással fogadják. De minden esetre kíváncsiabb, hogy ne egy nagy sereg élén, hanem Debreczenben, a parlament és a kormány szeme előtt, még helyesebben a parlamentben és a kormányban legyen az a férfiú, ki ép oly kevésbé volt barátja a függetlenség hamaros kimondásának, mint Damjanich és Gáspár. Ő azonban nem tette le méltóságát erre a hirre, mint Gáspár; ellenben forradalmi időkben katona létére sem tagadhatván meg magában a polgárt, megtette rá a maga észrevételeit. Mindenki természetesnek tarthatta, hogy a váci dynastikus nyilatkozat szerzője nem tekintette oly könnyű dolognak az uralkodóház száműzetését. Ki sem hirdette azt a hadseregnek, mert félt a tisztek tömeges lemondásától. A hogy korábban Damjanich elegendőnek tartott volna két század huszárt, hogy szétverje vele azt a „nagy-szájú jakobinus conventet, mely Kossuthot örökösén szélsőségekre kényszeríti”,²⁸ Görgei szintén azt mondta, hogy elég volna erre a célra egy zászlóalj azok ellen, kik úgy tesznek, mintha egyáltalában el akarnák veszteni a hazát. Kifakadt azokkal szemben, kiknek nem elég az osztrák, a rác, az oláh, a szász és a horvát, hanem még az orosz és talán a porosz is nyakukra akarják hozni. Kossuth kész még a khinai császárnak is hadat izenni. Külföldi államok elismerésében, támogatásában nincs mit bízni; csak önmagukban bízhatnak. Adjanak fegyvert; ez többet ér mint Európa minden véleménye.²⁹

Hasonló esetben savoyai Jenő herczeg sem mondott egyebet. A mint akkor Európa elismerte a Habsburgok pragmatica sanctioját, most is elismerte az annak értelmében trónra lépett Habsburgot; s a mint akkor nem örvendett annak a nyugalomnak, úgy nem örvendett most annak az ellenmondásnak, mely ezt a magatartását otthon, a Habsburgok birodalmában kisérte. Érdeklődést csupán hadi sikerek kelthettek, nem a belvillongásokról sikerült hírek. Innen van, hogy Görgei elfogadta ugyan mind a hadügyminiszterséget, mind a borsodmegyei képviselőiséget, de egyelőre nem akart föllépni sem a kormány, sem a parlament ellen a háború befejeztéig. Sőt a polgárháború elkerülése végett április 29-ikén komáromi kiáltványában elismervén az április 14-ikén teremtett helyzetet, erősen kifakadt az uralkodóház ellen. Debreczenbe a hadügyministeriumba helyettesül május 5-ikén Klapka tábornokot küldte,³⁰ ő maga pedig a hadseregnél maradt, hogy befejezze az osztrákok legyőzését s nagyobb nyugalommal várhassa az oroszoknak elmaradhatatlan beavatkozását.

A mint teljesen ötletszerű volt Szemerének a köztársasági irányzatra nézve tett nyilatkozata, a hadjáratra nézve sem volt a kormánynak más, igazán határozott programja annál, hogy az ellenséget meg kell verni. Teljesen érthetetlen volt a nagy közönség előtt, Komárom alól Görgei miért nem nyomult Bécs felé.³¹ Bécsnek azért nem, mert elfogyott a munitio s nem készült el idejében a komáromi hid; Budára azért, mert ezt kívánta Kossuth,³² Klapka és a közvélemény. S Görgei, ki máskülönben megvetette a közvéleményt, a katonai érdekeket most mégis alávetette a politikaiaknak, azt remélvén, hogy, ha a mérséklet útján marad s beéri Buda visszafoglalásával, ezzel a különben is könnyebbnek ítélt feladattal könnyebben kibékítheti a magyar és az osztrák kormányt, mint ha ezt támadó hadjáratával még jobban fölingerli. Buda bevétele után gyorsan visszatérvén a Lajthához, Bécs kétségkívül könnyebben hajlik a békére, már csak azért is, hogy ne kelljen élnie az oroszok segítségével.

Görgei Komáromból az ellenség szemmeltartására csupán Pöltenberg (VII.) hadtestének egy részét rendelte Győr alá. Klapkát a hadügyministerium vezetésére küldvén ki, (I.) hadtestét Nagy-Sándor Józsefnek, Damjanichét pedig (a III-dikat) Knézicsnek adta át, mivel a szolnoki hős, a nemzet ügyének kimondhatatlan kárára, szerencsétlen esés következtében lábát törte.

Görgei hadai május 2- és 3-ikán érkeztek Buda alá; de faltörő ágyúk nélkül, mert Guyon komáromi várparancsnok a gondjaira bízott várból sokáig egy ágyút sem akart átengedni. Ez épp annyi megjegyzésre adott okot, mint az a körülmény, hogy Görgei feltűnően nagy számú lovasságot – 5122 huszárt – hozott magával; de nem a vár ostromára, hanem a vár fölmentésére valószínűleg visszatérő Jellacsics 5200 lovasa ellen. Mintegy 30,000 emberével Nagy-Sándor, Aulich és Knézics hadtestével s Pöltenberg hadtestéből Kmety hadosztályával Görgei május 4-ikén vette ostrom alá a várat, melyet parancsnoka, Hentzi Henrik tábornok január óta folytonosan javíttatott, erősített. Ebben bizva, vissza is utasította a feladásra szólító felhívást, sőt Pest lövetésével fenyegetőzött, ha Görgei a várat tovább is ágyúztatná. Hentzi őt tette felelőssé, ha „a szép két testvérváros áldozatul esik”.³³ Még az este bombáztatta is Pestet, mely oldalról pedig senki sem bántotta őt s visszaverte Kmetynek a dunai vízmű czölöpzete ellen, a Bomba-tér felől intézett rohamát. Másnap tehát Görgei a rendszeres ostrom előkészítéséhez réstörő és ellenvédő, leszerelő tűztelepek készítéséhez látott, mit Hentzi alig akadályozott, hanem Pestet lövette. Május 13-ikán fel is gyújtotta a dunaparti palotákat, melyeknek égésében most már – saját jelentése szerint – Görgei is az ausztriai dynastia halálpompájára gyújtott fáklyák lobogását látta. 16-ikán, midőn Komáromból végre 9 ostromágyú érkezett, összes ütegeivel támadt s a királyi palotát is lángba borította. Valóban sok mindennek kellett történnie, míg a váci szózat írója e palota égésében gyönyörködhetett. A politikai pletyka miatt azonban azért is gyönyörködött, mert így Kossuth sem költözhetik be a palotába. A 17-ikén intézett roham megghiúsult ugyan, de hogy Jellacsicsnak ideje ne maradjon a fölmentésre, Görgei, ki már maga is türelmetlenkedett s kit a Debreczenből a hadi munkálatok siettetésére, voltaképp pedig az ő ellenőrzésére ide küldött Klapka jelenléte is bosszantott, 21-ikén hajnalban újabb rohamot intéztetett. Őt órakor, hadteste élén Nagy-Sándor személyesen vezetvén a rohamot, Püspöky Grácián, 47. zászlóaljbeli honvéd, a falakra tűzte az első nemzeti lobogót. Aulich délről, Knézics éjszokról támadt. Szekulics ezredesnek Pest felől való előnyomulását Alnoch császári ezredes a láncz hid felrobbantásával akarta megghiúsítani; a hidban ugyan nem esett kár, de Alnoch életével fizette meg elszántságát. Máriássy János ezredes, Driquet Péter alezredes, Inkey Kázmér és Burclina őrnagy, Nagy-Sándor tábornok, Kmety, Leiningen, Asbóth és Czillich ezredesek, Hertelendy Kálmán, Szende Béla, Almásy Bódog, Perczel Ferencz, Lovász Sándor, Ghyczy Ignác, s mások példája a honvédek a legelszántabb harczra lelkesítette; sőt még a huszárok is leszálltak lovaikról, hogy a küzdelemben résztvehessenek. Reggel 7 órakor egy puska golyó Hentzit halálosan megsebesítette s ezzel az őrség végső ellenállása is megtört. Buda vára be volt véve s a honvédek feladata most már inkább csak arra szorítkozott, hogy a nyomukban beözönlött csőcselékkel a rablástól és kegyetlenkedéstől visszatartsák.

A 4914 főnyi osztrák őrségnek több mint egy harmada elesett a vár védelmében (ebből 420 az utolsó rohamban) s 15 órai kinlódás után Hentzi is elhunyt. Görgei katonai tisztességgel temettette el vitéz ellenfelét; Kossuth az ő példájára hivatkozott, minő képzett katonai gyakorlottság és minő erődítési tudomány kell a várparancsnoksághoz és mennyire növelheti a parancsnok katonai képessége a várvédelmet;³⁴ I. Ferencz József pedig a védelmében elesett hősnek és társainak utóbb Budán, a Szent-György-téren emlékszobrot állíttatott s a leleplezésen (1852 június 11-ikén) a dynastia több tagjával személyesen megjelent.³⁵ Maga a nemzet csak 1893 május 21-ikén állított szobrot, a Disz-téren, a vár ostromában elesett 1200 magyar vitéznek, kik közül 527 ebben az utolsó rohamban vesztette életét.³⁶

Az ostromot követő diadal híre³⁷ már másnap határtalan lelkesedést keltett a debreczeni országgyűlésen, mely, Szemere indítványára, azonnlat a legmelegebb és legőszintébb hálát szavazta meg a kötelességét Leonidászként teljesítő vitéz hadseregnek, Görgeinek pedig, „ki Hatvantól fogva diadalról diadalra sietett s első hadjáratát azzal végezte, hogy a hazának

fővárosát s a kormánynak székhelyét adta vissza”, az altábornagyi rangon kívül a katonai első érdemjel csillagát adta meg.³⁸ Görgei hidegen utasította el mindakettőt; az altábornagyi czim osztrák kölcsönvétel, érdemjelek pedig nem valók köztársaságba.³⁹ Pest városa küldöttségének is azt felelte, hogy semmi érdeme sincs a győzelemben; ő csak messzelátóján nézegette, a honvédek mint mászszák meg a vár falait. „A közhonvéd szolt más alkalommal – bölcsebb, nemesebben érző, emberibb volt, mint én valék, ki azt parancsoltam, hogy kegyelem nélkül vágja a vár őrségét: egyet sem ölt meg, ki fegyverét letette. Azóta teljes bizalmam van a nép ösztönében.”⁴⁰ Máshol ezt köztársasági erénynek neveznék s dicsőítenék a hadvezért, ki a nálánál nagyobb közkatonák tiszteletére buzdit; a forradalomnak azonban már nem volt hite vezető egyéniségeinek önzetlenségében s a diadal mámorában is keresgélvén a nem mindennapi visszautasítás indító okait, azokat a Kossuth iránt való gyűlöletben, a késett kitüntetés miatt megsértett hiúságban találta.

Fővezérnek Bem volt kiszemelve, „Európa legelső élő hőse,” kit Kossuth mint atyját tisztelt és szeretett.⁴¹ – S ha ő nem, Dembinszky. Mindketten a lengyel szövetség hivei; Kossuth hajlandóbb volt belemenni ily szövetségbe, mint annak idejében II. Rákóczi Ferencz. Pedig mindakettő (Kossuth május 28-ikán is) úgy volt meggyőződve, hogy Magyarország és a szabadság sorsa csak Bécs falai alatt dőlhet el; nem is fogadta el egyik sem a tervet s Bem visszament Erdélybe, Dembinszky pedig lemondott. Görgei, ki Buda bevétele után harmadnapra (május 24-ikén) már megindította seregét Bécs felé, még hadtestét sem tarthatván meg, egyszerűen hadügyminister lett volna. Kossuth azonban épp úgy nem csinálhatott belőle „hizott vadkant,” mint Siéyes a consulatus megalkotásakor Napoleonból; pedig Siéyes katonai dictaturát alkotott, a mire most Magyarországon is égetőbb szükség volt mint valaha. Kazinczy és Bernáth Zsigmond, kik Görgeinél az országgyűlés küldöttségével jártak, a békepárt céljairól őt felvilágosítván, azért kérték őt, hogy ne hagyja ott a hadsereget és ne vegye át a hadügyministerséget.

Görgei valóban szolgálatot tesz a hazának, ha megfogadja ezt a jó tanácsot; s ha nem foglalja el minden gondolatát az a törekvés, hogy megbuktassa az ápril 14-iki állapot. Mert csakhamar nem az volt többé a kérdés, 1848 vagy 1849 áprilisének alapján álljanak-e, hanem az, hogy egyáltalán megmentsek a hazát két nagy hatalommal s a belső lázadással szemben. De Görgeit is elfogta a politizálás láza s fővezérségét, a mi pedig frissebb babérokat fonhatott a 31 éves ifjú homlokára, mellékesnek kezdte tekinteni. A mint tehát Bayer ezredes főnöksége mellett a középponti vezérkari irodát szervezte, s hadait a kormány tervében megjelölt helyekre küldte, Debreczenbe sietett, hogy a fővezér keresésével és az új tervezet végrehajtásával elvesztegetett időt legalább a sereg szervezésével, hiányainak pótlásával s a már megszavazott 50,000 ujoncznak a csatáértre küldésével tegye hasznossá. Mert nagy önáltatás volt, midőn a miniszterelnök május 22-ikén a képviselőházban kimondta, hogy Buda bevétele után a hadseregnek alig van már tennivalója. Pedig most állott a vég kezdetén; s Görgei, ki a maga politikai irányának népszerűsítése végett már Budapesten lépéseket tett egy Való című hirlap alapítására, azt hihette, hogy ezt magában a képviselőházban is bebizonyíthatja. Hiszen őt és Klapkát a ház éppen akkor (május 24-ikén) igazolta, mikor szóba került, összefér-e a kormányzó állása a képviselőséggel? Kossuth a parlamenten, hatása forrásán kívül, Görgei azon belül, kétségkívül holmi változásokat okozott volna. De ha Kossuth maga mondta is ki, hogy a ki felségjogokat gyakorol, a háznak többé tagja nem lehet, a ház – az igazságügyminister indítványára – napirendre tért a kérdés fölött. Egyébiránt Görgei oly időben (május 27-ikén)⁴² érkezett Debreczenbe, a midőn még elfoglalhatta volna helyét a képviselőházban s felszólalhatott volna oly javaslatok ellen, melyeket utóbb gáncsolt. Egyiket sem tette, hanem csupán magánúton érintkezvén a képviselőház egyes tagjaival, egyedül tárczájának ügyeivel foglalkozott. Erre csupán egy hete volt, mert június 2-ikán már Szabó Imre vezérkari ezredesnek és államtitkárnak adta át a ministeriumot, ő maga pedig eltávozott, hogy személyesen vezényelje a dunai hadsereget.

Május 31-ikén a képviselőház Szemere, a felsőház pedig Horváth ministerek indítványára kimondta, hogy üléseit június 2-ikán Budapesten folytatja.

Szemere lángoló lelkesedéssel szólt a parlament debreczeni működéséről. Ez a parlament a haza megmentése eszméjének valóban áldozatul hozta véleménykülönbségét; testét és lelkét oda adta, hogy alapja legyen a végrehajtó hatalom erélyének és a nemzet bízó hitének. Nincs – szerinte – a nemzet történetében egy országgyűlés sem, mely föladatának minden tekintetben nemesebben megfelelt, oly nagy hatalmat oly helyes tapintattal gyakorolt s a népet oly híven képviselte volna. Osztozott annak csaknem kétségbeejtő szenvedéseiben, de immár dicsőségében is. „Mivel nem irtózott amattól, megérdemli ezt.” „Mikor a képviselőház Debreczent elhagyja, legnehezebb, legszebb napjainak helyét hagyja el és életének azt a történetszakaszát zárja be, mely nevét megörökíti.”

Egyes esetekben akár mily szigorú ítélet alá esik is az országgyűlés működése, valóban mindenkorra megmarad és halhatatlan az az érdeme, hogy a legnagyobb kísértések idején olyan erkölcsi erőt tanúsított, milyennek csak igen kevés példája van a parlamentek történetében.

Mintha már vége volna a háborúnak, Kossuth meghagyja (május 28-ikán) a hadügyministernek, gyűjtesse össze a függetlenségi harczban elesettek neveit, hogy azokat nagyszerű emlétkben hagyhassák az utókorra; majd (június 2-ikán) a rokkantak számára olyan palotát tervez, hogy vetekedhessék az az angol hajóssereg vagy a párisi rokkantak palotájával. Magát Budapestet modern szellemben és nagy arányokban az újrászületett ország igazi fővárosává akarta fejleszteni. Nem óvakodván eléggé olyan hibától, melyet ellensége, Windisch-Grätz, öt hónappal azelőtt elkövetett, Európa előtt a főváros birtokát az ország egysége helyreállításának jele gyanánt kívánta feltüntetni. Június 5-ikén este hat óra tájban a nép lelkesedése közt vonult be Budapestre. A ministerek, kiknek nem tetszett, hogy az ünnepeltetésből Kossuth családja is kivette a maga részét, nem csatlakoztak ehhez a diadalmenethez, s mellékutczákon hajtottak szállásaikra, mint ahogy politikájukban sem egyszer jártak mellékúton. Pedig Kossuth elnöksége semmiben sem hasonlított kortársának, Bonaparte Napoleon herczegnek elnökségéhez. A királyi fogadtatás alkalmával egy pillanatra sem jutott eszébe, hogy belőle III. Lajos is lehetne. Azonban nagyon tökéletes embernek kellett volna lennie, hogy Windisch-Grätz bevonulása után épen öt hónappal bujkáljon a nép izzó szeretetének kitörései elől. Január ötödike a kétségbeesés, június ötödike a diadal napja. Ennek a csodás öt hónapnak, a nemzet bámulatos erőfeszítésének minden sikere elválaszthatatlanul egybeforrt Kossuth nevével. Mondotta a nemzetnek s az küzdött és bízva bízott. A forradalmat azonban nem ő maga, nem egy club, nem egy pár veres tollas miniature Danton, nem egy véletlen utcai zavargás rögtönözte; korszakalkotó határozatait minden megfélemlítés nélkül hozta maga a parlament. Ő maga csinálta, vezette és képviselte a forradalmat. Az ő kifolyása volt imént a honvédelmi bizottság, most a köztársasági irányú ideiglenes kormány. Az ő műve a függetlenségi nyilatkozat.⁴³ Az országgyűlés azonban nem vonult be Kossuthtal együtt a fővárosba; s ha felosztatására s új választásokkal a népre hivatkozni senki sem izgatott is nyíltan, a nép, midőn Kossuth személyében elismerte maga fölött egy ember tekintélyét, voltaképp monarchikus érzületének adta jelét; nemcsak visszatért egy kis idő múlva a monarchikus eszméhez, hanem voltaképp el sem távozott tőle.

Köztársasági áramlatok csak a városokban mutatkoztak. Budapesten, melyet a belügyminister voltaképp most egyesített egy várossá, a nemzeti színházban csupa forradalmi darabokat adtak. Tell Vilmost, Hunyady Lászlót, A skót nemest, a Sevillai borbélyt, II. Rákóczi Ferencz fogságát; a nádor páholya azonban érintetlenül állt a színházban, „mintha valakire várna”; Kossuth maga bérelt páholyból tapsolt a forradalmi eszméknek. A lapok, most már a békepárti Esti Lapok is, azt fejtegették, mi az a köztársaság, milyennek kell lennie a köztársasági jellemnek? Maga a belügyminister is köztársasági szellemben indította meg félhivatalos lapját, melynek még czíme is Respublica volt; s mikor ez már két hét múlva megbukott, maga a hivatalos „Közlöny” kezdte a köztársaságot hirdetni.

A köztársaság azonban nem volt sehol; a szívekben éppenséggel nem. A magyar ember nem hogy antimonarchikus nem volt, de még antidynastikus sem volt egészen; a „jeruzsálemi királyt,” ahogy az osztrák császárt nevezgették, mint őszintén alkotmányos magyar királyt, még mindig visszafogadta volna.⁴⁴ A koronáról azonban minden esetre hajlandóbb volt lemondani, mint a szabadságról.

-
556. * Kubinyi a képviselőházban 1849 április 20-ikán.
557. * A Kossuth Lajos életére vonatkozó bibliographiát összeállította Dézsi Lajos a Pallas Lexikonában, X. 830–31. Legújabb és legbővebb életrajzai Hentaller Lajostól (1894.), Ferenczy Józseftől (1885) és Vajda Emiltől (1892) valók.
558. * Kazinczy Gábor a képviselőházban, 1849 április 20-ikán.
559. * Beksicsnél, id. m. 132. s köv. l.
560. * Levele Vukovicshoz, április 18-ikán. Hazánk, III. 333.
561. * Főkép abból az okból, hogy ellene vizsgálat lévén rendelve, a ház április 18-ikán nem adott neki engedélyt a távozásra. Ügyének további folyamáról Vukovics, id. m. 507–8.
562. * Hadügyministerségéről Mészáros ritka őszinteséggel számolt be emlékiratai I. és II. kötetében. Egyelőre még vitte hivatalát, mint „a tanácsban ötödik kerék”. (Id. m. II. 191.)
563. * E végből a ház április 28-ikán elhatározta, hogy életbe lépteti tanácskozása régi modorát, vagyis előbb minden tárgyat az osztályokhoz utasít.
564. * 27-ikén hitelesítvén, ugyanaznap a felsőház is elfogadta. Klapka h. hadügyminister május 8-iki rendelete értelmében ebből a számból alakult a 92–103. honvédszászlóalj.
565. * Kemény Beksicsnél, id. m. 134–9.
566. * Szemere legkitünőbb életrajza képviselőtársától, Horváth Boldizsártól. (Akad. emlékbeszéd, 1876. Akad. Évk. XVI. kötet, 6. füzet.) Mint író és szónokot jellemezte Csengery Antal a Státusférfiak és szónokok könyvében.
567. * „Ferencz minister – írja Megyerről május 16-ikán anyjukhoz testvére, Duschek Nándor, a 18. honvédszászlóalj parancsnoka. – És igen szeretik. Egyáltalán nem akarta elfogadni, a mit jobban is szerettem volna, mert a ministeri állás sohasem biztos egészen; a mint azonban hiszem, megélhetése biztosítva van. Higyje el édes anyám, olyan igazán boldog vagyok, hogy Ferencz egészen a mienk; a hazának hiven szolgált s végtelenül használt. Adja Isten, hogy elmondhassam minden testvéremről, hogy jó hazafiak; de remélem is, hogy azok” stb. Német eredetije a Duschek-családnál.
568. * Márki, Csányi László Erdélyben. Saját levelei alapján. Erdélyi Múzeum, 1897. Kossuth e tárcza elvállalására kétszer is fölhívta Beöthy Ödönt. Beöthy levele 1849 június 8-ikáról. Hazánk, III. 340.
569. * Tervben volt báró Perényi Zsigmond, báró Jósika Miklós és Bezerédj is.
570. * Emlékiratai e kor rajzához nélkülözhetetlenek.
571. * A ministertanácsban a programot nem ismerték. Vukovics, Id. m. II. 485.
572. * Hajdú-Böszörmény ápril 29-ikén kérte a köztársaság kikiáltását, mit május 4-ikén a képviselőház tudomásul vett.
573. * Ezt éppen a békepárti Kazinczy és Kovács indítványára vették föl s a többség Kazinczy szerkesztét fogadta el. Május 7-ikén a felsőház is elfogadta. Ez a szöveg nincs törvénybe iktatva; 1891 december 2-ikán. Váilly Árpád ezt is főlemlítve, kérte a képviselőházban a ministerek esküjének törvénybe iktatását.
574. * A ministerek esküjében benne volt, hogy azoknak fogantatást szereznek.
575. * A képviselőház határozata május 12-ikén.
576. * Vukovics (id. m. 486.) az esküvetétel napját az ó-naptár szerint teszi másodikára.
577. * Erről Kemény, A forradalom után, 172.
578. * „Mi azt óhajtjuk, – szólt (Gaal Márczius Tizenötödikeje, 90.) – hogy ne vérpad legyen az oltár, hol a respublica megkereszteltetik és ne hóhér a keresztapa, mely azt kereszteléskor meg is öli; hanem legyen az oltár, melynél őt megkereszteljük, a tiszta demokratia és humanismus szent oltára és legyen keresztelő papja az egyszerű polgári erény és testvéri szeretet.”
579. * Csányi leveleskönyve, 621. sz.
580. * Említette, hogy egy mezővárosban a legszebb lánynak elnökle alatt kimondták a lányok, hogy a legények menjenek csak a táborba, most ne tartsanak számat kezeikre, mert guzsalyt kap, a ki otthon marad.
581. * Május 29-ikén Kossuth Debreczenben szétszedette a pénzjegy-sajtókat s azok azontul, az ismételt költöztetések következtében nem működhetek elég sikerrel.
582. * Lukács Béla, Az 1848–49. pénzügy. A forradalmi időszak pénzügyének, hitelműveletének ismertetése. Eredeti számadások alapján. (Pest, 1871. 8-r. 128 lap.) V. ö. Egy kimaradt fejezet Kossuth Irataiból: Pesti Napló, 1884 márcz. 8. Duschek életrajza Törs Kálmántól: Vasárnapi Ujság, 1880. 1. sz. A

- bankók clichéiről: Egyetértés, 1888. 225., 310. B. Helfert a Numism. Zeitschrift. 1876. VI–VII. füzetében. Réthy László, Magyar papir- és szükségpénzek a szabadságharcból: Alföld, 1893. 11. sz.
583. * Kemény, A forradalom után, 189. Beksics, id. m. 140.
584. * Horváth, Függetlenségi harc, II. 488–89. Pulszky nagyon jól jellemzi, a külföld mily tájékozatlan volt a magyar kérdésben. Emlékiratai, II. 249–251. Párisból Kossuthhoz február 26-ikán írt levele. Nemzet, 1884. 40. sz.
585. * Idáig Mészáros vezette a hadügyministeriumot, a rendeleteket azonban többnyire Batthyány ellenjegyezte. Május 12-ike után egy hétig, mialatt Klapka Görgei mellett volt a táborban, Répásy Mihály tábornok, a hónap végén pedig, Görgei megérkeztéig, Kiss Ernő országos főparancsnok helyettesítette. A vezérkari osztály főnöke, báró Stein ezredes távoztával, Gelich Richárd százados lett, ki könyve III. kötetében bőven ismerteti a hadügyministerium működését.
586. * Görgei István, Miért nem Bécsnek? Miért Budára? Budapesti Szemle, 1886. s. 1848- és 1849-ből, II. 247–257. és 265–272. Görgei Arthur, Mein Leben, II. 54–64. Gelich, id. m. III. 278–285. Hegyesi, A harmadik zászlóalj, 196–203.
587. * Ez ellen Horváth Mihály, id. m. II. 511–515. Gelich, id. m. III. 280.
588. * Welden fővezér Hentzit annak idejében Pest kimelésére intette; a tábornok ezzel épp oly keveset törődött mint a mily nyugodtan jelentette ki Görgeinek, ki magyarságára hivatkozott, hogy ő svájci és honosított osztrák. Családját azonban már 1749-ben száműzték Bernből s ő maga Debreczenben született 1785 október 26-ikán.
589. * Kossuth Vukovicshoz 1840 május 30-ikán. Hazánk, III. 339.
590. * A szobor, a nemzet mérsékletének jeléül, most is ott áll a Szent-György-téren; 1895 márczius 31-ikén Szeless Adorján hirlapíró sikertelen kísérletet tett felrobbantására.
591. * A szobor Zala György műve.
592. * Ez ostrom fő forrása: Némegy (Bayer) József, Die Belagerung der Festung Ofen, nach authentischen Berichten und Tagebüchern. (Pest, 1853.) Ujhegyi Béla őrnagy, Budavár keletkezése és hadtörténeti multja. (Temesvár, 1892.) V. ö. Hegyesi Márton bírálatával a Budapesti Szemle 1893. májusi füzetében. Molitor Ágoston, Budavár alatt: Hazánk, XI. kötet. Budavár utolsó ostroma: Pesti Napló, 1880. 242. s. köv. sz. Dr. Eder József, id. Mezösy László, Tenki Sándor, Tóth Sándor és Hentaller Lajos a Tört. Lapokban, 1893. 114–120. I. Görgei két ismeretlen proclamatiója május 17. és 20-ikáról: Vasárnapi Ujság, 1893 június 25. L. a hadjáratról szóló műveket, lapokat s a kisebb-nagyobb cikkek jegyzékét Szinnyi repertoriumában.
593. * Kossuth, nagyobb hatás okáért, megjegyezte, hogy a Habsburgok trónja Magyarországon végképen épen május 21-ikén omlott össze, a mely napon azelőtt 300 esztendővel azt I. Ferdinánd megszállotta. Ez egy kis tévedés. I. Ferdinánd, kit Pozsonyban 1526 december 17-ikén választottak királylyá, 1527 augusztus 20-ikán vonult be Budára és Fejérvárt november 3-ikán koronáztatta meg magát.
594. * Ezt fejtegette egy amerikai polgár is május 28-ikán a Márczius Tizenötödikében. (130. l.) A képviselőház a kitüntetés hírével május 23-ikán Kazinczyt, Bója Gergelyt és Varga Sándort, a felsőház pedig Bernáth Zsigmond főispánt és báró Horváth Jánost küldte Görgeihez.
595. * Gróf Esterházy Mihály május 23-ikán a felsőházban Görgeinek Budavár bevételenél tanúsított humanismusáért is elismerést kívánt nyilvánítani, mert megmutatta, hogy a nemzet nemcsak le tudja győzni ellenségét, hanem egyúttal azon a fokán áll a humanizmusnak, melyet Európa a nemzetek szabadságának fő tényezője gyanánt ismer el. Jósika Miklós és Bernáth Zs. felszólalása után azonban a ház a különben helyeselt indítvány fölött napirendre tért.
596. * Levele Makraynál, id. m. 82–84.
597. * Megérkezésének napjára nézve az adatok eltérnek. Gelich (id. m. III. 436.) annyi közvetlenséggel beszéli el, mint fogadta őket, hogy a napra nézve is az ő tudósítását kellett elfogadnom.
598. * Zichy Antal az Esti Lapokban, 1849 június 18., 56. l.
599. * Ilyesmire már július 21-ikén célzott Milnes az angol parlamentben, megjegyezvén, hogy Magyarországnak a köztársaságot, vagy a köztársasági modort sohasem kiáltották ki, s hogy a mostani ideiglenes állapotnak alkotmányos király választásával véget lehet vetni.

III. FEJEZET.

A nemzetiségek.

Csányi László Kolozsvárott. Bem békitő szózata az oláhokhoz. Ostromállapot a szász földön. Csányi távozása. Jancu uralma. Gyula-Fejérvár ostroma. Déva visszafoglalása. Jancu alkudozásai a magyar kormányval. A mihályfalvi értekezlet. A békepontok. Hatvani Imre erőszakoskodása. Az oláhok boszuja. A verespataki és abrudbányai vérengzések. Hatvani abrudbányai veresége és szökése. Perczel kísérlete a szerbek lecsillapítására. Az oláh lázadás terjedése. Báró Kemény Farkas. A fontanelei csata és Vasvári Pál halála. A nemzetiségi törvény. Magyar-oláh szövetség terve az orosz ellen. Bem moldvai hadjárata. A gyulafejérvári csata. Jancu csatlakozása a magyar ügyszóhoz

A forradalom sikere vagy legalább a tisztességes kibontakozás lehetősége attól látszott függni, a kormány és a parlament kibékítheti-e a nemzetiségeket, vagy legalább azokat a nemzetiségeket, melyek a márcziusi alkotmányt csalódva fogadták, a panszlavizmustól pedig, mely kétségkívül nyomon követi az oroszok beavatkozását, saját létüket féltették. „Tőlünk függ, tőlünk egyedül – írta Csányi még február 7-ikén – hogy a béke szent angyala a kedves Erdélybe visszatérjen. Egy szabad, alkotmányos nemzet tiszta szándékától, szilárd akarattól vezérlett törekvés az ármánynak nyomorú zsoldosai felett rövid hetek alatt dicsőségesen fogja diadala napját ülni.”

Már Kolozsvárra érkezte első napjaiban tanácskozott egyes befolyásos férfiakkal, miként lehetne lecsöndesíteni a lázadókat. A mint utóbb is mondta,¹ ismerte a haza vészes állását és ha ellenségeit legyőznék is, azt a nagy munkát és feladatot, mely a kormány embereire vár: kiengesztelni a nemzetiségek fölzaklatott, gyűlöletet lehelő kedélyét egymás iránt s „belépni az általános jólét eszközlésének stadiumára”. A szegény elámitott nép, ha jó bánással képessé teszik a dolgok felfogására, a nép, mely ma feszítségbe kiabál, felvilágosítva a legszebb jutalmat nyújtja: az elismerést és szeretetet. Arra, hogy a népet a lázadástól elvonja s a nemzeti ügyhez csatolja, leghathatósabb szernek tartotta a megtérők személyének és vagyonának biztosítását.² Valamivel szigorúbb volt a szászok iránt. Mivel a sereg fizetésére csak nagy bankjegyeket kapott Debreczenből, Tóth Ágost ezredet, a beszercei főhadparancsnokot intette, ismertesse meg bankjegyeinkkel a szászokat, kik idegenkednek tőlük; „ott van pénz elég; nem ártana a felváltást megkísérteni, habár egy kissé drasztikusabb modorban kellene is azt eszközölni.”³ Márczius 12-ikén pedig utasította az erdélyi hadsereg balszárnyának főparancsnokát, hogy az ostromállapotban levő szász földön harácsolás útján szerezze be a hadsereg élelmét.⁴ Ugyanaznap azonban Bem az elfoglalt Szebenből testvériséget és közbocsánatot hirdetett. Kijelentette, hogy minden honpolgárnak egyenlő szabadságot kell élveznie. A választás nem lehet nehéz a polgári szabadság és a kancsuka közt. Ő a hirdetett közbocsánatot még a „vandal oláhok” irányában is megtartotta, megtartja tehát a szászokkal szemben is, ha valahára észre térnek s lemondanak úgy a katonai befolyásról, mint az orosz beavatkozásról, mely szégyent hozott rájuk. „Ti oláhok is józanodjatok ki. Üzzétek el csábítókat, csatlakozzatok a magyar kormányhoz és a szabadelvű alkotmányhoz, mely nektek szabadságot és birtokot adott”. Két nap múlva felhívta a kiadókat, indítsák meg ismét lapjaikat, mert első kellék alkotmányos szabadság megszilárdítására a sajtószabadság. Irjanak szabadon. „Magyarok, szászok, oláhok – szólta márczius 21-ikén, az osztrákok és oroszok kiszorítása után – nyújtsatok egymásnak testvéreleg kezét, távoztassatok minden nemzeti gyűlölséget és boldogok lesztek”. Éljenek azokkal az alkotmányos jótéteményekkel, melyeket nekik a minden igazgatás közt legszabadabb magyar igazgatás ajánl.

Csányi nem látta szívesen, hogy Bem politikai dolgokba avatkozik. Márczius 14-ikén Bem bűnbocsátó levelét akkép értelmezte, hogy a rögtönítélő bíróság elébe 1848 december 28-ika előtt elkövetett bűnökért senkit sem lehel állítani, hanem az ilyet a rendes büntető bíróságok előtt perlik és büntetik. Rablókra, gyilkosokra stb. sohasem szól az amnestia, mert „a bűn büntetetlen nem maradhat, ez az Isten, természet és polgári törvények rendelete”. Kossuth

márczius 18-ikán Bessel szemben ő neki adott igazságot. A szelid lelkű, de vas kezű Csányi 23-ikán kikelt a szászok ellen, kik „nem irtóztak orosz seregeket hívni be a haza szent földére s így elárulni önhazájukat s minden testvér-nemzetet,” de ennyi hálátlanság és bűn után is a kormány atyai kiméletéről biztosította a nemzetségeket. A magyar nemzet a kivívott szabadságban egyaránt kíván osztozkodni a többi népfajjal, eddigi legdühösebb ellenségeivel, ha ezentúl tisztelik a törvényt s ragaszkodnak a hazához. Egyelőre azonban ostromállapotba helyezte Nagy-Szeben és az „ügynevezett” egész Királyföldet.⁵ Dobokay József nagyszebeni rendőrbiztos márczius 22-ikén elkészítette a gyanúsak jegyzékét, Zárnoki Endre szebeni hadbíró azonban már márczius 26-ikán jelenthette a politikai foglyok szabadonbocsátását.⁶ Csányi 29-ikén hatalmasan megleckéztette Brassó város tanácsát, mindamellett sokáig senkit sem fogatott el. Április 4-ikén a szászok nemzeti vagyonát lefoglalta ugyan,⁷ s a haza tértől vonakodók vagyonának lefoglalása iránt is intézkedett,⁸ de a néppel mindenütt emberiesen bánt, minek következtében mind több és több hódolati nyilatkozat érkezett hozzá. A kibékülés azonban nem volt őszinte; s ha Berde Mózsza kormánybiztos május 3-ikán azt jelenthette, hogy a szász hatóságok engedelmesebbek lettek, másnap már ismét panaszkodott ellenük.⁹ Ilykép az erdélyi kormány erősebben kívánt fellépni. Haller segesvári térparancsnok április 21-ikén elfogatta a szászok legkiválóbb emberét, Roth István Lajos lelkészt, Küküllőmegye 13 falujának császári biztosát,¹⁰ és lánczokban küldte Segesvárra, majd Kolozsvárra. Lánczait csörgetve, írta a tudós a magyar néphez ezt a latin distichont:

„Hogyha erős vagy oroszlánként, cselekedj te királyként:

Fegyvernél jobban győzhet az emberi tett”.¹¹

A hadi törvényszék május 11-ikén halálra ítélte a és Csányi mindjárt föbe lövette őt.¹² Másnap, midőn a közlekedésügyi tárcza átvételére Debreczenbe távozott Csányi helyett a még május 6-ikán kinevezett Szent-Ivány Károly lett Erdély főkormánybiztosa, Dósa Elek kormánybiztos Brassóban Hoffmann Károlyt, Vots Ágostont és Honigberger Jánost állíttatta a rögtönítélő törvényszék elé;¹³ a szászok egyetlen nevezetesebb vértanúja azonban Roth maradt.

Erdély kilencz tized-része lecsöndesedett, s a tavasszal már csak Gyula-Fejérvár, Déva és az ú. n. mőczok vidéke nem hódolt. Albákból, Abrudbányából menekülők beszélték Csányinak, hogy Jancu valóságos családi életet él még a magyarokkal is. Topánfalva volt a „havasok királya”-nak főhadiszállása; hadi és élelmi szereit, sőt – hír szerint kincseit is ott halmozta együvé.¹⁴ Hatalma megtörése végett báró Kemény Farkas alezredes először is Gyula-Fejérvár elfoglalását tartotta szükségesnek. Márczius 24-ikén tehát már Tővisről megadásra intette az August ezredes vezetése alatt álló osztrák őrséget, mely azonban másnap kijelentette, hogy Ferencz Józsefnek letett hitéhez holtig hű marad. Ugyanaz nap Kemény visszavonulásra kényszerítette Axente prefekt csapatát s márczius 28-ikán már ágyúztatta a várat; két órai tüzelés után azonban minden veszteség nélkül, Borbándra huzódott vissza.¹⁵ Itt találkozott azután Bessel,¹⁶ kivel megállapodott az alsófejmegyei zendülők leverésének módjára nézve, őt azonban csakhamar báró Stein Miksa váltotta fel Gyula-Fejérvár alatt, melyet rendszeresen csak május végén kezdett ostromolni. Ellenben Forró ezredes, ki április 20-ika óta 2000 emberrel és hat ágyúval állt Déva vára alatt,¹⁷ május 27-ikén földadásra kényszerítette Kudlics főhadnagyot, ki 200 emberével s három ágyújával öt hétig állt ellen.¹⁸

Ezalatt Csutak Kálmán őrnagy április 2-án Körösbányaig hatolt, néhány kisebb sánczot bevett, Buteanu prefekt csapatait szétszórta, Brádnál tovább azonban nem nyomult,¹⁹ hanem alkudozásokat kísérlt meg Jancuval. Jancunak, a mőczok hite szerint, maga V. Ferdinánd engedte át Erdélyt, mint császárságot; ő magát a havasok királyának nevezte. A mint megjegyezte, népe a német bolondja s ő a népeé. Valóban nem akarta kiszolgáltatni oláhjait a bécsi politikának. Erdélynek egyetlen román forradalmi embere volt, ki a szabadságért s magasabb politikai czélokért igazán hevült. Szívesen fogadta a havasalföldi forradalmi bizottságnak azt a felhívását, hogy az oroszok ellenében a magyarok s az összes elnyomott népek ügyét mozdítsa elő. Mialatt e végből Bolliac Caesar Szebenben lapot alapított, rajta kívül Rosetti, Borlea stb. buzgólkodott a kibékülés ügyében. „Nu cread neamtului!” (Nem hiszek a németnek!)

volt a jelszava. Szívesen fogadta tehát Balcescut, ki őt társával őt a romániai emigratio nevében Topánfalván a magyarok megsegítésére szőlította fel. Időközben a debreczeni kormány is komoly lépéseket tett a románok megnyerésére, mire a debreczeni román képviselők idáig is sürgetve kérték. Kossuth április 17-ikén értesítette Csányit, hogy Drágos János képviselőt küldte ki az alkudozások megindítása végett.²⁰ Drágos már harmadnap Brádra érkezvén, Jancu és Buteanu prefekteket azonnal meg is kérte, jelöljenek helyet és időt a tanácskozásra. Axente abban a hitben élt, hogy a magyaroknak nem a prefektekkel, hanem az egyedül illetékes román béke-bizottsággal, vagy pedig a császári kormánynyal kell alkudozniok. Jancu, Buteanu, Dobra, Vladutiu, Boér stb. április 25-ikén megjelentek a mihályfalvi értekezleten,²¹ elvben a béke s a fegyverletétel mellett nyilatkoztak; egyelőre azonban fegyverszünetet sürgettek. Drágos erre nem lévén felhatalmazva, részletesebb utasítások nyerése végett Debreczenbe ment, május 5-ikén azonban Abrudbányán már a prefektek elé terjeszthette Kossuth békepontjait.²² A prefektek már másodnapja tanácskoztak a 18 pont fölött, s azokat általánosságban elfogadván, Jancu ki is tűzette a magyar zászlót, a midőn híre terjedt, hogy Hatvani Imre őrnagy, ki Csutak helyébe lépett, Brád felől mintegy 1500 emberrel és 4 ágyúval Abrudbánya felé nyomul. A megdöbbenés „flamingó,” kit Kossuth külön megbízással látott el, azt hitte, hogy ezzel a meghódolást siettet. Drágosnak sejtelve sem lévén Hatvani céljairól, a prefekteket megnyugtanni törekedett; Jancu azonban ebben a fegyverszünet megtörését látván, odahagyta az alkudozások helyét. Hatvani semmit sem adott az eléje jött városi főbirónak és Drágosnak arra a figyelmeztetésére, hogy ne jöjjen be a városba, mert a béke már meg van kötve s a románok leteszik a fegyvert. Éjjel 11 órakor bevonult s másnap a fegyvereket erőszakosan akarta, de nem tudta beszédtetni. Dobra, Buteanu és Viranu prefekteket azonnal elfogatta s ezzel lehetetlenné tette, hogy magyarok és románok már mint bajtársak fogadják az oroszok fenyegető támadását.

Jancu béketörést és árulást látott a dologban s Axente és Bálint prefekteket, valamint Munzáth főhadnagyot segítségül híván, május 9-ikén felgyújtotta Verespatakát, délután pedig Abrudbányát rohanta meg, honnan Hatvani másnap reggel 4 órakor a város magyarságának egy részével s foglyaival²³ együtt Brád felé vonult vissza. A görög keleti templomokba menekült magyarok jobbadán kegyelmet kaptak ugyan, házaikat azonban a lázadók fölégették s kirabolták, az utcákon és a házakban talált magyarokat pedig levágták. Drágost, a szerencsétlen közvetítőt, mint vére és nemzete elárulóját, a lándzsás nép összevagdalta.²⁴ Hatvani 16-ikán visszafoglalta Abrudbányát.²⁵ Úgy látszik, az volt a szándéka, hogy a bányavárosok magyarjait és németjeit magával vigye. Mintegy 2000 menekővel, kik – még a nők, gyermekek és betegek is – jobbadán gyalog mentek a husárok és gyalogok közt, 19-ikén szakadó esőben hagyta oda Abrudbányát; az 1264 méter magas Vulkán-hágó tövében azonban Jancu és Bálint lándzsásai rájuk rontottak s többnyire levágták őket. A bécsi legionisták utoljára már egymást lövöldözték, hogy kezeik közé ne jussanak. Fél század husár 84 székely puskással keresztül vágta magát, Hatvani megszökött, a menekülők azonban a sereg nagy részével és 4 ágyúval együtt odavesztek.²⁶ A magyar-román kibékülés megüdvítője és a zarándi hadosztály tönkrevője azzal állt bosszút, hogy május 23-ikán Jósászhelyen Buteanut kivégeztette. A kormány elvette tőle a zarándi hadosztály parancsnokságát s azt Inczedy László őrnagynak adta át, ki kivonult Zarádból és Biharban szervezett új csapatot.²⁷

Ezzel egy időben a szerbek lecsillapítására is történt némi kísérlet. Perczel május 10-ikén elfoglalván Pancsovát, onnan jegyzéket intézett Szerbia kormányához; jó szomszédságot ajánlott s a segítőcsapatok visszahívását kívánta, az európai hatalmak belgrádi konzulait pedig arra kérte, hogy Magyarországgal, mint most már független állammal, közvetlenül érintkezzenek, mit a szárd, angol és francia konzulok megbízottai azonnal meg is ígértek. Mialatt 16-ikán az elcsüggedt szerbeket Jellacsics kiáltványban intette, hogy a horvátokkal kezét fogva, „mint egy anyának, a mi Szlávánknak szövetséges fiai” tovább is küzdjenek, Kossuth május 21-ikén utasításokkal látta el arra nézve, mit és mennyit ígérhet a hódolni akaró szerbeknek. Kijelentette, hogy nevetséges képtelenség volna vajdát adni nekik, mert hiszen nincs is külön területük, a Bácsban és „bánság”-ban lakó magyarok, románok és németek nemzetiségi jogaival és

szabadságával pedig összeférhetetlen. Ép ily képtelenség a külön szerb országgyűlés, mert Magyarországon nincs Szerbia. Államnyelv csak a magyar lehet, egyházaikban, iskoláikban, anyakönyvekben, tervezett esküdszékeik tárgyalásaiban, községeik igazgatásában azonban a szerb nyelvet használhatják. Megszüntetni kívánja a határőrvidék katonai rendszerét s a határőröknek teljes polgárjogot óhajt adni; Szerbiának pedig előbb-utóbb háborút kell izennie, ha a népjog sérelmével a lázadást tovább is segítné.²⁸

Ez ügyre két hónappal később a kormány még egyszer visszatért ugyan a nemzetiségi törvényben, most azonban egyelőre inkább fegyverrel kívánta elfojtani a polgárháborút s első sorban a románok pacificációjára törekedett. A havasi lázadók most már nemcsak a bányák vidékeit fenyegették,²⁹ hanem május 31-ikén Moga József alprefekt alatt Tövis, Borbánd és Maros-Portus alatt is szerencsét próbáltak; a Gyula-Fejérvárt ostromló sereg azonban visszaverte őket.³⁰

Kemény Farkas báró a még mindig lázongó Hunyadból³¹ június 3-ikán 4000 gyalogossal, 18 ágyúval s egy üteg röppentyűvel – Forró és Inczedy László hadaival együtt – Déváról Brádra indult s nem csekély küzdelem után, június 11-ikén foglalta el Abrudbánya romjait.³² Onnan, elégtelen és kellően nem élelmezhető csapatával Topánfalva ellen nem indulhatván, a Gyula-Fejérvárt ostromló sereghez kívánt csatlakozni. A Nagyhegyen (Dealul Marén) június 16-ikán Axente támadása következtében, csak áldozatok árán juthatott el Zalatna kormos falai közé,³³ hol pár napig pihenvén,³⁴ Gyula-Fejérvár alatt egyesült Steinnaal. Stein épp úgy ostromszerek nélkül állt a vár alatt, mint Görgei egy ideig Buda alatt, s őt is hasonló gáncsok érték.³⁵ A mint tehát ostromágyúit felállította,³⁶ június 24-ikén lövetni kezdte a várat, felgyújtatta az ősi székesegyházat, a püspöki lakot, a pénzverőt; másnap délután azonban lövegei elfogytak, mire az ostromot abbahagyta, s beérte a vár körülrészesítésével, mely hosszú időre lekötött 33 ágyút, 3892 gyalogost és 249 huszárt.³⁷

Bem, ki június 18-ikán Nagyváradon személyesen találkozott Kossuthtal, Kolozsvárt június 21-ikén értesült Kemény hadjáratának sikertelen voltáról, mire újból megparancsolta Keménynek, hogy a havasok közé nyomuljon. E végből Gyalúró Szépszőgi őrnagyot, Bánffy-Hunyadról pedig Vasvári Pál őrnagyot is³⁸ támogatására rendelte. De csakhamar ellenkező parancsot adott,³⁹ mivel június 27–28-ikán Besztercze vidékén már az oroszokkal kellett csatázni, s így minden erejét az oroszok ellen akarta fordítani. Kemény és Szépszőgi idejében megkapták, Vasvári azonban nem kapta meg a letiltást; elindult tehát a teljes lázadásban álló Mariselre, hol Szépszőgivel kellett volna egyesülnie. Csekély hadával hiába várakozván reá, két – napi csatározás után az oláh guerillák elől vissza akart vonulni; Fontanelenál azonban Jancu egyik tribuna, Corchesiu (Korkes) Miklós útját állotta és mintegy 600 emberét lemészárolta. Maga Vasvári Pál is elesett; Buzgó László százados a csapat roncsaival keresztülvágta magát.⁴⁰ A hazafiúi kegyelet most évenként megkoszorúzza azt a helyet, hol a márcziusi lelkes ifjúnak, a „kis Kossuth”-nak forró vére kiomlott.

Nem a kétségbeesés kapkodása volt, hanem igazi államférfiúi tett az a törvényjavaslat, melyben a kormány ennyi vérontás és csalódás után is biztosítani kívánta a románok nemzetiségét. Balcescu, a romániai emigratio küldötte, május közepétől kezdve gyakran tárgyalt a magyar kormánnyal, melyet a románokkal kibékíteni, Jancut pedig rábírtani törekedett, hogy csapatával Kis-Oláhországban harcoljon az oroszok ellen. A javaslat kimondta, hogy az oláhokat ezentúl románoknak nevezik, nemzetiségük jogait törvényekkel biztosítják; a törvényhozás nyelve a magyar lesz, de a közigazgatásban és a tanításban tisztán román megyékben a román nyelvet használhatják, pöreibet a szóbeliség behozatalával román vagy magyar nyelven folytathatják; anyanyelvükön kérvényezhetnek; a g.-kel. románok egyházukat és iskoláikat teljesen szabadon igazgathatják; a cultusministeriumban külön g.-kel. ügyosztály lesz a valláshoz tartozó román hivatalnokokkal; egyházaik s iskoláik a többi felekezetekével egyenlő előnyökben részesülnek; a pesti egyetemen g.-kel. theologiai kart állítanak; kormánybiztos felügyelete mellett zsinatokat tarthatnak; túlnyomóan román községekben a nemzetőrséget

románok vezénylik; államhivatalokban a románokat különbség nélkül alkalmazzák; a fölkelők leteszik fegyvereiket s általános kegyelmet nyernek, ha fölesküdnék a magyar függetlenségre.

Szemere miniszterelnök az első magyar nemzetiségi törvényt július 21-ikén ebben a szellemben terjesztette az időközben újra összejött országgyűlés elé. Utalt rá, hogy ha az ország kormánya a kegyetlenségeket hasonló kegyetlenségekkel torolta volna meg, azóta talán béke volna, de a sírnak békéje. Ők azonban nem szalasztottak el a kibékülésre alkalmas egyetlen pillanatot sem. A románok és szerbek megnyerésére igénybe vette a havasalföldi mozgalmak vezéreinek s a szerb fejedelmi kormánynak befolyását is. Megállapított pontjaik tetszetek a győzelem idejében; a mint azonban szerencsájük csillaga némileg borulni kezdett, csalfasággal, sőt árulással tértek ki javaslataik elől. Pedig hasonló jogokat egy ország sem ad a határain belül lakó apróbb nemzetiségeknek. Szemere mindamellett is bemutatta javaslatát, kimondván, hogy ha a nemzet a nemzetiségek kívánatait ezentúl is oly aristokrata módon fogja fel, mint idáig, tönkremegy az ország. A parlament meg is szavazta a törvényt, mely a legkritikusabb időkben sem adott többet a nemzetiségeknek, mint az 1868: XLIV. t.-cz. A nemzetiségek keveselték, a magyarok sokalták, mindannyian gáncsolták, a béke akadályának azonban mindamellett sem tekintették, hogy a nemzet ügyében ekkor már senki sem bízott komolyan.

A romániai emigránsok egyik küldötte, Balaceanu már korábban újból megnyerte Jancut a kibékülés tervének. Ugyanaz nap, melyen Jancu hadai Vasvárit lemészárolták, a kormány levelet kapott tőle, melyben a havasok királya kijelentette, hogy bizonyos föltételek mellett kész kibékülni a magyarokkal s harcolni velük az oroszok ellen. Kossuth kedvező választ adott, július 14-ikén pedig már meg is kötötte a szerződést a román legio iránt,⁴¹ mely szerint a moldva – oláhországi emigratio legiója Magyarországon az osztrákok, az oroszok és a panszlavizmus ellen, a szabadságért és a magyar függetlenségért harcol, hűséget esküdván Magyarországnak és Romániának egyaránt.

Különösen Bemnek volt kedvelt gondolata, hogy Jancuval egyesülten rontván Oláhországba, az oroszok ellen föllázítsa az ott lakó románokat s Erdélyből Moldva védelmére való sietésre bírja az oroszokat. Kossuth helyeselte a tervet s Boliac Caesart, ki Bemben már Románia jövődi királyát látta, a Kis-Oláhországot megszállva tartó Omer pasához küldte, hogy az oroszokkal Nagy-Oláhország területén vivandó küzdelemben jóakarátú semlegességre bírja. Bem, be sem várván a különben is megghiúsult küldetés eredményét, 2500 honvéddel, 600 huszárral és 8 ágyúval július 22-ikén az ojtózi szoroson át Moldvába rontott; felhívta a románokat, hogy török fenhatóság alatt állítsák vissza fejedelemségük szabadságát, s 23-ikán Herzsa és Onestie mellett megverte Usztrugoff tábornok orosz seregét. De midőn másnap Ocnán kiadott másodík kiáltványa sem keltett viszhango, és sem a paraszto, sem a boérok nem siettek táborba, a mily gyorsan ment, 25-ikén ép oly gyorsan is húzódiott vissza Erdély védelmére.

A román emigránsokat lehangolta, de nem ábrándította ki ez a sikertelenség. Úgy hitték, az oroszoknak mindent elnyeléssel fenyegető hatalmával szemben, Ausztria-Magyarország helyett jobb eszményképük lehet Románia- Magyarország; az egymásra utalt két ország szoros szövetsége, esetleg a magyarok, románok és délszlávok teljesen demokrata alapon álló confoederatiója. Július 25-ikén Axente még megkisérelte Gyula-Fejérvár fölszabadítását, a magyarok azonban visszaverték őt. Ez volt az utolsó csata magyarok és románok közt. A románok e vár alatt 120 nap alatt négy nyílt csatát vesztek a magyarok ellen, kik azonban az oroszok közeledésének hírére most mégis elvonútlak Gyula-Fejérvár alól. 29-ikén az oroszok Barnutiu útján csatlakozásra szolították a lázadókat, ellenben Jancu, bár emberei július 31-ikén fölégették Toroczkó-Szent-Györgyöt, Zalatnán az utolsó pillanatban a magyarokhoz való csatlakozásra szolította fel prefekt-társait. Most már mindannyian ott álltak a panszlavizmus feneketlen örvénye mellett s ő nem akart beleszedülni; Axente ellenben fölpattanva mondta, hogy ő még az oroszokkal is megverekszi, ha azok a magyarok barátságát ajánlják nekik.⁴²

600. * Hosszú László kövárvidéki h. főkapitányhoz, február 22-ikén. Csányi-Iltár, 258. sz.

601. * B. Egloffstein alezredeshez, február 22-ikén. U. ott, 265. sz.

602. * Márczius 4-ikén. U. ott, 339. sz.

603. * U. ott, 450. sz.
604. * Aranyosszék honvédelmi bizottságához. Leveleskönyv, 103.
605. * A kiáltványok Kővári Okmánytárában, 157–163.
606. * Baternay levele a szász nemzeti vagyron összeírása dolgában április 20-ikáról. U. ott, 3285. sz.
607. * U. ott, 1644., 1727. sz.
608. * Ápril 22-iki jelentése. U. ott, 3286. sz.
609. * Hundert Jahre sächsischer Kämpfe, 194.
610. * E miatt a kolozsvári törvényszék elnöke, gróf Karacsay Sándor, azonnal lemondott. Csányi-ltár, 1805. szám.
611. * Hintz György: Die letzten Lebensmomente Ludwigs Roth. (Brassó, 1850. 8r. 23 lap.) Oberth Ferencz, S. L. Roth. (Bécs, 1896. két kötet.) A szászok 1896 november 24-én kegyelettel ülték meg Roth születésének századik évfordulóját.
612. * Csányi-ltár, 1957. sz.
613. * Csányi Marsó alezredeshez, márczius 13-ikán. Leveleskönyv, 712–718.
614. * Koos Ferencz a Tört. Lapokban, 1896. 68–69. Axente Moldovánánál, 495–97.
615. * Kemény április 1-én Csányihoz. Csányi-ltár, 3387. sz.
616. * Forró jelentése. Csányi-ltár, 1720. sz.
617. * Forró tudósítása május 27-ről. U. o. 2356., Kuun Kocsárd és Czetz tábornoké május 23-ról. U. ott 2356., 2413. és 2517. sz.
618. * Csutak Kálmán. Aradi fogságom alatt irt adatok az 1848–49. szabadságharcz, különösen az Erdély havasai ellen vezetett hadjáratról. (Pest, 1868.)
619. * Csányi-ltár, 1371. sz.
620. * Sántha György zarándi kormánybiztos jelentése. Csányi-ltár, 1649.
621. * Kossuth utasítása Jancsónál, id. m. 141–43.
622. * A sötétségben Dobra prefektet leszúrták. Erről Kemény István báró a Fekete könyvben: Tört. Lapok, III. 736. Május 19-ikén Kemény Farkas azt a hírt írta Szentiványinak, hogy az oláh zendülők főnökeinek egy részét kivégeztek. Csányi-lévéltár, 2336. szám.
623. * Hatvani, Munzáth, Axente, Bálint és Majoresan jelentései a Tört. Lapokban, 1896. 176–79. és 210–11. Jancu jelentése: Die Romanen der oest. Monarchie, II. 41.
624. * Horváth János jelentése május 17-ről. Csányi-ltár, 2054.
625. * Hatvani jelentése május 19-ikéről. U. ott, 2731. Báró Kemény Fekete könyve: Tört. Lapok, III. 734–6., 742–43. B. Kemény Gábor, Nagy-Enyednek és vidékének veszedelme, 244. Az abrudbányai menekültekről Füzy Sámuel és Schmidt szebeni rendőrfőnök június 14-ikén. Csányi-ltár, 2908., 3041. sz.
626. * Midőn Hatvani vereségének hírére a hadügyministeriumban valaki felszólalt, hogy irtóháborút kellene indítani az oláhok ellen, Klapka ráírvált: „Mit? Ön ki akarja irtani az oláhokat? Az oláh nemzetet épp oly kevéssé lehet kiirtani, mint bármely más nemzetet. Jegyezze meg ezt magának.” Gelich id. m. III. 407.
627. * Az iratok Mészárosnál: Kossuth levelei a karvezérekkel, 82–84., 95–99. Perczel jegyzéke Szerbiához: Frey, Kossuth und Ungarns neueste Geschichte, III. 100.
628. * Czetz tábornok Szebenből június 2-ikán katonaságot kért az aranybányák és a sóraktárak biztosítására. Csányi-ltár, 2598. sz.
629. * B. Stein jelentése M.-Portusról május 31-ikéről és Czetz tábornoké Nagy-Szebenből június 1-ről. U. ott, 2620–1. Juhász őrnagy jelentése június 12-ikéről. U. ott, 3197. sz. Axente Moldovánánál, id. m. 494–514.
630. * Kuun Kocsárd június 5-iki jelentése Szászvárosról. Csányi-ltár, 2703. sz.
631. * Kemény június 14-iki jelentése Abrudbányáról. U. ott, 2798., 3778. és 4681. sz.
632. * Kemény június 17-iki jelentése Zalatnáról. U. ott, 3082. sz.
633. * Június 19-ikén még onnan kér zsoldot. U. ott, 3083. sz.
634. * Stein a gyanúsításokról június 18-ikán. U. ott, 3108. sz.
635. * Kemény M.-Portusról már május 15-ikén tudatta a főkormánybiztossal, hogy az ágyúkkal Borbándra érkezett. (U. ott, 2335. sz.) Rombauer Tivadar pedig Nagyváradról május 28-ikáról, hogy a bombákat útnak indította. (U. ott, 2817. sz.).
636. * Stein július 9-iki létszámkimutatása. Eredetije id. Gyalokay Lajosé Nagyváradon.
637. * Vasvári életét legbővebben megírta Thallóczy Lajos: Vasvári Pál s a pesti egyetemi ifjuság. (Budapest, 1882. Sr. 92 lap). Erdélyi működésére vonatkozó adatok nagy számmal vannak a Csányi-lévéltárban.
638. * Egyrészt talán azért is, mivel a Gyalú vidékén levő lázadók éppen most kezdtek hódolni s fegyverüket lerakván, fölesküdni az alkotmányra. Szépszőgi jelentése június 23-ikáról s Rettegi Lászlóé másodnapról. Csányi-ltár, 3148. és 3189. sz. Ellenben Gyergyai Soma június 27-ikén intézkedést kért a lázongók ellen, kik a levélpostásokat kirabolják. U. ott, 3261. sz.
639. * A mézszárlás történetének forrásait l. Hegyesi Mártontól a Tört. Lapokban, 1892. 134–37. l. és 1893. 6–8. sz. A csatáról s Vasváriról a Tört. Lapok minden évfolyamában becses adalékok vannak,

- különösen a hős ifjú halála napjáról. Kolozsvárt 1892-ben külön Vasvári-kör alakult a rá vonatkozó emlékek gyűjtésére s megőrzésére. Buzgó László életrajza Szabó Samutól a Tört. Lapokban, 1894. 57–58.
640. * Ennek és a kiegyezésnek pontjai, melyeket Balcescu és Boliac szövegezésében Kossuth július 14-ikén elfogadott, Ghicánál: Amintiri din pribegie, 372–384.
641. * A Jancura vonatkozó irodalmat közöltem a Pallas Lexikonában, IX. 818. V. ö. Adamescu, Luptele pentru nationalitate Rominilor de peste munti in 1843–49. (Bukarest, 1892.)

IV. FEJEZET.

Az oroszok beavatkozása.

Tiltakozás az orosz erdélyi invasiója ellen. Az osztrák kormány és az orosz beavatkozás eszméje. Herceg Schwarzenberg Felix külügyminister tárgyalásai az orosz kormányval. Miklós csár feltételei. Stadion gróf. Alkudozások. A csár ultimatum. Az orosz sereg Galicziában. A magyar-lengyel politika ábrándjai. Dembinszky galiczai hadjáratának terve. Az angol diplomácia. Az olmützi egyesség. Az orosz beavatkozás diplomáciai kihirdetése. A hivatalos közlés. Miklós csár május 20-iki manifestuma. Berg orosz tábornok Pozsonyban. Ostromállapot Csehországban. Ferencz József május 22-iki kiáltványa. A magyar ministerium tiltakozása. A keresztes háború kihirdetése. Az orosz katonák benyomulása Lomnánál. Az első összeütközés. Alsó-Kubin megszállása. A varsói császártalálkozás. A hadi műveletek megállapítása. A beavatkozás kérdése Párisban. Cavaignac javaslatának győzelme. Az angol parlament. Palmerston magyarellenes politikája. Az angol közvélemény. Az Egyesült Államok állásfoglalása Magyarország mellett. Dudley bécsi küldetése. A porta és a magyar ügy. Gróf Andrássy Gyula Konstantinápolyban. A velencei köztársaság. Az orosz beavatkozás hívei a magyar arisztokráciában. A pozsonyi kiáltvány. A szabadságharc vezetőinek meghasonlása. Miklós csár a magyar határon. A csár visszatérése. Az orosz főszereg benyomulása

Kossuth még márczius 18-ikán kijelentette, hogy a nemzet az oroszokat becsületes ellenségnek nem tekintheti, mert rabló módra, hadizenet nélkül s népjogellenesen törtek az országra. Nyilatkozatát harmadnap a honvédelmi bizottság s a parlament is magáévá tette. Márczius 25-ikén Kossuth biztosította a házat, hogy az orosz beavatkozás kérdésében a kormány megtette kötelességét s diplomáciai úton felszólalt ez ügyben; másnap Szeben város tanácsa is ünnepiesen tiltakozott az oroszok beavatkozásának folytatása ellen. Ezeknek a lépéseknek azonban már csak azért sem lehetett sikerük, mert Magyarországot egy európai hatalom sem ismerte el önálló államnak és hadviselő félnek.

Különben is alig értesült az olmützi kormány, hogy az osztrák-orosz hadak Erdélyből kiszorultak, Schwarzenberg hg. külügyminister azonnal Nesselrode gróf orosz külügyministerhez fordult s arra kérte, eszközölje ki a csárnál, hogy Galiczia határának leginkább fenyegetett pontjain tekintélyes haderőt vonjon össze, a megfigyelő hadtest parancsnokát pedig hatalmazza föl, hogy az osztrák kormány kérelmére osztrák területre nyomuljon s részt vegyen a „lázadás” gyors elnyomásában. Nesselrode gróf április 6-ikán (ó-naptár szerint márczius 25-ikén) kijelentette, hogy a megfigyelő hadtestet a csár már is felállította. A csár azonban, „kit az erdélyi, szerencsétlen események” egyszer mindenkorra meggyőztek a felől, a részben való segítség mennyire árthatna csapatai tekintélyének s másrészt milyen keveset használna Ausztriának, csak úgy hajlandó segítséget adni, ha a határt átlépő hadtestek elég nagyok lesznek, hogy önmaguk is megfeleljenek a rájuk váró feladatoknak, s ha nem egyesítik azokat Windisch-Grätz seregével, a mi csak surlódásokra vezetne a tábornokok és csapataik közt. Ellenkező esetben a csár nem teljesíthetné az osztrák kormány kérését. Ismeretes, hogy kérését ez a kormány csak a legnagyobb lelki küzdelmek után tette meg. Januárban Schwarzenberg még úgy vélekedett, hogy egy kormány tekintélyét sem csorbitja a lázadókkal való küzdelem; a külföld előtt és odabenn azonban minden hitelét tönkre teszi, ha idegen segély behívásával tanusítja, hogy képtelen saját háztartásában helyreállítani a rendet. Stadion Ferencz gróf minister Ausztriára nézve szintén egyszerűen becsületbeli kérdésnek tekintette, hogy a fölkelést saját erejével győzze le. Arra, hogy a márczius 4-iki alkotmányt félretéve, Magyarországgal az áprilisi törvények alapján próbáljon kibékülni, ő maga, a márcziusi alkotmány szerzője, nem gondolt ugyan, az orosz beavatkozást azonban, ha már meg nem akaszthatta, legalább halogatni kívánta. Midőn Medem gróf bécsi orosz követ április 13-ikán Nesselrode jegyzékét Schwarzenberggel közölte s nyilvánvaló lett, hogy Oroszország sokkal nagyobb arányokban adja meg a segítséget, mint azt talán maguk az osztrák államférfiak is óhajtották, Stadion visszaborzadt a felelősség súlyától; amúgy is kimerült idegzete megtört az újabb izgalom hatása alatt¹ s a ministertanácsból betegen menekült Badenbe, hol megtébolyodott. Sorsában van valami, a mi a hazája jövője miatt kétségbeesett Széchenyi tragikumára emlékeztet.

Schwarzenberg most az osztrák hadsereg szerencsétlen küzdelmei után Windisch-Grätz herceget visszahívatta, helyébe fővezérül Weldent nevezte ki s a kormány nevében április 13-ikán sietett kijelenteni, hogy méltányolja és köszönettel elfogadja a csárnak mind a két föltételét. Teljesen a czár kormányára bizza a közreműködés katonai részleteinek és módozatainak megállapítását; csak azt óhajtaná, hogy a czár Bukovinán és a tihuczai szoroson át Erdélybe, Besztercze és Maros-Vásárhely felé is küldjön egy hadat, mely azután összeköttetésbe tegye magát a Brassó felől Erdélybe törő osztrák hadakkal. Ennek a czélnek a megvalósítására a helyi viszonyokhoz képest elégnék tart ugyan 40,000 embert, a szám és a részlet meghatározása azonban teljesen szabadságában áll az orosz kormánynak.

A czár kedvetlenül fogadta ezt a bizonytalan nyilatkozatot. Megjegyezte, hogy csapatait Erdélybe csak Galiczián keresztül küldheti be, mert itt van a legnagyobb ereje; Moldva-Oláhszágot megszálló csapataiból nem adhat segítséget. Már pedig most, mikor Erdélyben az események a legkedvezőtlenebb fordulatot vették, az új hadműveletek érdekében a sikert lehetőleg biztosítani kell. Javasolta, hogy Galicziát, és Bukovinát – a szám megjelölése nélkül – oroszok szállják meg, s hogy az onnan kivonuló osztrákok a magyarok és erdélyiek ellen rendelt osztrák csapatok maradványaihoz csatlakozzanak. Tartalékul az oroszok szolgálnának. Ha azonban az osztrákok nem verhetnék le a magyarokat, óvatosan az oroszok is benyomulnának s hadi működésük alapjául a Kárpátok közt tett berendezéseik szolgálván, a siker minden valószínűségével küzdhetnének. Máskülönb a czár semmit sem tehet és nem is tesz. Ha küldötteik a részletekre nézve megállapodhatnak, ő attól a pillanattól fogva az osztrákokat támogatni fogja mindazzal az erővel, melylyel a gondviselés jóvoltából rendelkezik.

A czár ultimátuma megtette hatását. Schwarzenberg herceg Medem gróf útján április 21-ikén „esdekelve kérte” Paszkjevics Erivanszkij herceg orosz táborszernagyot a segítő-sereg útnak indítására. „A helyzet nehéz – szólt Medem – és csalhatatlanul hamar elvesz a kedvező alkalom, ha a lehető legrövidebb idő alatt elégséges erőt nem küldenek egy diversioval, mely a Kárpátok felől Krakkótól délre fenyegetné a lázadókat ... A segélynyújtás minden késedelme a legkomolyabb bonyodalmat okozná a monarchia megrontására.” Hiszen a czár a monarchia érdekeit úgyis közösen akarta védeni Ausztriával, melynek e végből le kell csillapítania Magyarországot, a forradalmi üzemek tűzhelyét. Galicziából már is kivonultak az osztrákok s rendkívüli zavar, sőt végzetes veszedelem származhatnék belőle, ha ezt a tartományt megszállatlanul hagynák.

Galiczia valóban közel állott ekkor ahhoz, hogy elveszszen mind az osztrákokra, mind az oroszokra nézve. Kossuth kormányzó ugyanis éppen a függetlenségi nyilatkozat kibocsátásának napján (április 19-ikén) a Galicziával határos megyékben levő csapatok főparancsnokává nevezte ki Dembinszky altábornagyot, s a nélkül, hogy ez iránt megkérdezné Görgeit, kivel a hadügyi tárcza átvétele dolgában már alkudozott, megengedte neki, hogy – a mit a ministertanács ellenzett² – esetleg be is törjön Galicziába. Dembinszky a maga 17,220 emberével és 57 ágyújával, az északi hadsereg élén, a lengyelek közt való népszerűségére támaszkodva, fölkelésre akarta birni Galicziát, hogy azután összehija a lengyel országgyűlést, kimondja Lengyelország helyreállítását s a két ország kölcsönösen segítse egymást. Czartoryszky herceg is ezt remélte,³ Lengyelország felszabadítását az idegen járom alól, a magyarok és szlávok teljes kibékítését; a lengyelek azonban egyelőre hadd küzdjenek a magyarok lobogói alatt s Lengyelország egy elhamarkodott fölkeléssel ne tegye ki magát az 1846-ik évihez hasonló kegyetlenkedéseknek. Oroszország ellen az volna a leghathatósabb fellépés, ha a Kaukázusba indítának hadiexpeditiót, mivel az oroszok a magyarok ellen használni nem mert lengyel tiszteket mind oda küldték, rájuk pedig számítani lehet s így igen komoly lenne a közös ellenség ellen való harcz. A harmadik lengyel, Bem sem helyeselte a Galicziába való betörést, sőt azt a legnagyobb szerencsétlenségnek tartotta volna; mert az osztrákok bizonyosan a földesurak lemészárlására izgatnák a lengyel parasztokat. Betörni csak akkor kellene, ha Bem a délvidék lecsillapítása után Fiuméig hatolván, az ott Franciaországból nyert tisztekkel és fegyverekkel Bukovina felől rontana Galicziába, míg azt Dembinszky Krakkó felől foglalná el.

Az orosz kormány már régen foglalkozott a magyarok ilyen betörésének lehető voltával; különben is azt hitte, hogy nem egy-két légio, hanem 30–40,000 lengyel küzd a magyarok sorai közt.⁴ Valószínűnek tartotta, hogy Dembinszky és Bem, kik közül ez utóbbi Erdélyben már is diadalmasan harczolt az oroszok ellen, minden befolyásukat felhasználják, hogy megkísértsék Lengyelország helyreállítását, a miért 1831-ben hiába harczoltak. Sir Andrew Buchanan szentpétervári angol követ még április 10-ikén is biztosítani tudta Palmerston lord külügyministert, hogy a cár csak abban az esetben támogatja Ausztriát, ha a magyar felkelők Galicziába törnének s akkor is beéri e tartomány megszállásával; Brunow báró londoni orosz követ azonban még erről a lehetőségről sem akarván tudni, egy héttel azután, hogy az osztrák kormány elfogadta az orosz segítség föltételeit, április 20-ikán Palmerston megnyugtatón törekedett Stratford-Canning konstantinápolyi angol nagykövetet, hogy az oroszok nem avatkoznak Magyarország ügyeibe.⁵

Ilykép még a rendesen jól értesült angol diplomácia sem tudván bizonyosat a dologban, nem csoda, ha a magyarországi politikusok, a maguk teljes tájékoztatlanságában, nem tartottak közvetlen veszedelemtől. „Csodásan jól mennek dolgaink – írta Csányi április 20-ikán;⁶ – csak az az élehetetlen muszka, – az ne csináljon zavart.”

Ugyanez nap azonban Beck tábornok, a cár segédje, Olmützbe érkezett a segítségadás módozatainak tisztázása végett.⁷ Kijelentette, hogy egész erővel kell elfojtani a lázadást, mindenekelőtt pedig orosz hadakkal megszállni Galicziát és Bukovinát, hogy az osztrákok onnan is a magyarok ellen nyomulhassanak; a beavatkozó orosz sereg számát majd azután, a körülményekhez képest, állapítsák meg. Schwarzenberg ehhez képest már április 25-ikén sürgősen kérte a cárt csapatainak beküldésére, mire Nesselrode gróf április 27-ikén körlevélben értesítette a külső udvaroknál levő orosz diplomatiai ügyvivőket, hogy ezt a kérést a cár a maga s az európai rend és nyugalom érdekében teljesíti is.⁸ Kiemelte, hogy Oroszország nem szemlélheti közönyösen az utóbbi időkben nagy haladást tett magyar mozgalmat, mely a Lengyelországban nyíltan előkészített fölkelés alapja lett, mert a lengyel emigránsoknak a magyarok közt egész hadtesteik vannak s élükön Bem és Dembinszky korlátlan hatalommal határozzák meg a támadás és védelem terveit. Galiczia után esetleg Orosz-Lengyelországban kísérlik meg a fölkelést, mialatt a moldva-oláhországiakat is fölláztatni törekesznek. Ausztria segítségért a cárhoz fordult, hogy előbb elfojtson oly felkelést, mely függőben tartja mind a két birodalom nyugalomát. A cár elismeri ugyan, hogy minden államnak joga van meghatározni saját politikai alkotmányát, egy független Magyarország azonban Ausztria hatalmával s erőforrásaival szemben csak néhány napig állhatna fenn. Az európai egyensúly és saját államainak biztonsága egyaránt beavatkozásra készíti Oroszországot, mely nem tűrheti, hogy a Magyarország főnökeit az oroszok ellen lelkesítő szellem tovább terjedjen. Nemcsak a maga, hanem az európai csend és nyugalom érdekében is cselekszik tehát, midőn teljesíti Ausztria kérelmét és segíti őt a béke helyreállításában, saját lengyel tartományaitól s a Dunával szomszédos vidékektől pedig távol tartja a szervezett izgatás átkát.

Május elsején a hivatalos Wiener Zeitung értesítette először a világot, hogy a császár kormány igénybe veszi az orosz cár fegyveres segedelmét, melyet számára a cár a legnemesebb készséggel és a legbőségesebb mértékben megajánlott. A magyar fölkelés ugyanis pár hónap óta oly kiterjedést nyert s tüneteiben annyira magán viseli az európai felforgató párt minden ereje egyesülésének jellegét, hogy valamennyi államnak közös érdekében áll gyámolítani a császári kormányt abban a harczban, melyet ott a társadalmi rend fenyegető feloszlása ellen visel.

Okúl egy szóval sem említette, nem is emlithette az április 14-iki függetlenségi nyilatkozatot, mert ennek híre csak május 2-ikán, ugyanaz nap érkezett az osztrák császári államkancelláriába,⁹ a mely nap Legedics osztrák tábornok Krakkóban dobszóval értesítette a közönséget, hogy az oroszok már meg is indultak Galiczia megszállására s a magyarok ellen való harczolásra. A bécsi lapok is csak május 3-ikán hoztak először hirt a függetlenségi nyilatkozatról,¹⁰ mely tehát semmi esetre sem volt oka az oroszok beavatkozásának.¹¹ Nem

említette ezt okúl maga I. Miklós csár sem, midőn május 20-ikán manifestumban tudatta, hogy megindul Ausztria császájának támogatására. A fősúlyt arra fektette, hogy Magyar- és Erdélyországban a lázadás, melyet az Olaszországban is elfoglalt osztrák kormány még nem verhetett le, az ő 1831. évi lázadó lengyeleinek s minden más nemzet szerencse-lovagjainak, száműzötteinek és kóborlóinak csapataival növekedve, a legfenyegetőbb módon terjed és saját tartományainak nyugalma is veszélyezteteti. Segítségül híván tehát ily igaz ügy támogatására a seregek istenét, ki egyedül adhat győzelmet, hadait megindította a lázadás elfojtására s a vakmerő pártütők megsemmisítésére. „Igy tölti be Oroszország a maga szent hivatását.”

Paszkevics herczeg már három héttel azelőtt tudatta Berg tábornokkal, hogy a hadműveleteket megkezdi; Berg azonban, ki Schwarzenberg kül- és Cordon hadügyminister társaságában személyesen is lerándult Pozsonyba, hogy Welden fővezérrel a közremunkálás részleteit megbeszélje, ezt a hirt csak 3-ikán közölhette Schwarzenberggel, ki ezért „minden jó osztrák” örömet és mély háláját fejezte ki iránta. „Oroszország felséges czárja – szolt – segítségére jöven a mi polgárháborútól tépett országunknak, nemcsak felséges uramnak és a monarchiának teszi a legnagyobb szolgálatot, hanem nagylelkű elhatározásával Európát is megmenti az általános felforgatástól.” „A forradalom – mondta ugyanaznap egy másik sürgönyében¹² – nagy léptekkel halad egész Európában. Magyarország most annak fő csatateré. Ha az anarchia itt győzedelmeskednék, a társadalmi rend egész Európában mélyen megrendülne.” Welden Pozsonyban különben is kijelentette Berg orosz tábornoknak és a ministereknek, hogy hadserege a legnagyobb veszélyben van, hogy az ujonczozás gyöngén folyik s hogy, ha Bécs a lázadók elfoglalják, veszélybe jut az egész monarchia. Pedig ezen senki sem kételkedik.¹³

Azonban már nemcsak Magyarország volt gyanús. A magyarok függetlenségi nyilatkozata Ausztriát kiszolgáltatta a szlávoknak, kik rendkívüli örömmel fogadták, hogy a magyarok kiválása a birodalomban föltétlenül nekik biztosította a hegemoniát. Ugyanakkor, mikor az „orosz szabadtók” a szláv testvérek ölelésére siettek, a csehek lelkesülten éljenezték Kossuthot s épp úgy bálványozták, mint egykor Napoleont. Schwarzenberg május 4-ikén figyelmeztette is Kabog grófot, hogy Sassnak nem Magyarországon, hanem Morvaországban kellene megjelenie, mert csak így lehet remélni, hogy a magyarok nem kísérik meg Bécs ostromát. S valószínű is, hogy, ha Görgei hirtelen Bécs alá nyomúl, a csehek és morvák segítségére sietnek, vagy legalább belső nyugtalanságok támasztásával könnyítik munkáját. Kossuth miatt közölök így is sokat befogtak, s május 10-ikén Prágát és Csehország valamennyi várát ismét ostromállapotba helyezték, a császári udvar pedig május 5-ikén Olmützből Schönbrunnba költözött vissza.

Május 12-ikén a császár kiáltványban értesítette a magyarokat, hogy szövetkezett a czárral, a közös ellenség, a lelkiismeretlen fölforgatók bűnös pártja legyőzésére. Az orosz sereg az ő kívánságára és vele tökéletes egyetértésben jelenik meg Magyarországon, hogy hatalma minden erejével egyesülve, gyorsan véget vessen a pusztító háborúnak. Ne tekintsék az oroszokat hazájuk ellenségeinek; királyuk barátai azok, kik erélyesen támogatják őt abban a szilárd elhatározásban, hogy Magyarországot megszabadítsa a hazai és külföldi gonosztevők nyomasztó jármától. 14-ikén a magyar minister-tanács, midőn az első homályos értesüléseket kapta Galiczia elárasztásáról, feladta Dembinszkynek azt a tervét, hogy Galicziára üssön és sejteni kezdte, hogy ha elég volt ennek a hadteste az onnan Eperjes felé betörő Vogel osztrák hadtestének visszariasztására, az oroszok ellen most már hatalmasabb erőt kell küldeni az északi határok őrzésére. A minister-tanács azonban 16-ikán egyelőre csak tiltakozást küldött a galicziai csapatösszevonások és az esetleges beavatkozás ellen; azt remélte, Európa alkotmányos kormányai nem nézik tétlenül „a zsarnokhatalom példátlan vakmerőségét,” vagy ha ők elnéznék is, nem hitte, hogy Európa szabad részei harczra ne keljenek a nemzetek örök jogának ily halálos megsértése ellen.

És a XIX. század derekán éppen a magyar cultusministernek jutott az a feladat, hogy a protestáns többségű kormány megbízásából a középkor eszméihez nyuljon s egy nagyon is buzgó

keresztény nép, az orosz ellen a keresztes hadjárat előkészítésére buzdítsa valamennyi felekezet papjait. Neki kellett a vallásgyűlölet üszkét dobni közéjük. „A különben hazaáruló” Rajacsics példáját állította eléjük: mit tett ez maroknyi népével, midőn a vallás fegyverét ragadta meg; a vallással izgatott, holott senkinek sem jutott eszébe, hogy elnyomja vagy üldözzé hiveinek hitét. Az orosz nemcsak a nemzeti és polgári szabadság, hanem a vallás és lelkiismeret szabadsága ellen is harczra készül. „Föl tehát, hazánk lelkészei! Készüljete ti is keresztesharczra a zsarnok hódító ellen, ki benneteket és hiveiteket pogányoknak nevez.” Három hét alatt ötször buzdítsák a népet a szabadságharcz ernyedetlen folytatására s arra, hogy készen álljon a tömeges fölkelésre és minden áldozatra; a római és g.-kath papok körmeneteket és nyilvános imádságokat tartsanak, hogy győzedelmet adjon Isten a szabadságért harczolóknak; június 6-ikán minden felekezet hivei szigorúan böjtöljenek; katolikusok az oltári szentség kitételével, más vallásúak is isteni tiszteleteik alkalmával mindenkor felolvassák a ministertől küldött imádságot; harangozzanak mindannyiszor a könyörgés befejeztével; a fölkelés esetében pedig álljanak az egyház főpásztorai és főpapjai ünnepi öltözeteikben a nép élére „s a vallás mindenható szózatával buzdítsák a népet a vallási és polgári szabadság megoltalmazására, hogy a béke napjai, Isten dicsőségére, mennél hamarabb bekövetkezzenek”.

Az oroszok beavatkozása alig fenyegette kisebb veszedelemmel a hazát, mint hatszáz esztendővel azelőtt a mongolok berohanása. Akkor a menekülő kún király, mostan a cár múlt márcziusi nyilatkozata jó előre bejelentette az invasiót; nem hitték. Tulságosan számítottak a külföldre; csalódtak. Nagyjaik az elsőbségért vitakoztak; a nemzetiségeket megnyerni nem tudták, sőt maguk ellen lázították; saját erejükben elbizakodtak; s a veszedelem komoly voltában csak akkor hittek, mikor már el nem háríthatták. Hatszáz esztendővel azelőtt azonban, a középkor utolsó harmadában, a középkornak kevesebb eszközével éltek, mint épen most, mikor a két császár kosmopolitasággal vádolta a szabadságharcz intézőit. A püspökök, papok akkor nem misékkal, könyörgésekkel, egyházi beszédekkel, harangozással és böjtöléssel akarták eltávolítani a fenyegető veszedelmet, hanem maguk is lóra ültek és banderiumokat vezettek a betörő ellenség ellen. Akkor nem a keresztet ragadták meg, hanem a véres kardot, a nemzeti harczra szólítás jelét; pedig a középkor utolsó harmadában egy igazán ázsiai támadás ellenében jobban félhették a vallást. A keresztes háborúk hazánkban sohasem teremtettek közszellemet; Európában mégis magyar földön van leghosszabb, 1095-től egészen 1849-ig terjedő multja a keresztes háborúk eszméjének. Azonban a művelt Európa, sőt a hazai görögkeletiek előtt sem emelhetette a szabadságharcz hitelét, hogy ezt az eszmét most odadobta egy tisztán politikai természetű küzdelembe. Igaz, hogy szabad is volt túltennie magát mindazokon a szabályokon, a mik az egymás ellen harczoló művelt nemzeteket általában véve kötelezik; mert az oroszok hadüzenet nélkül készültek reá támadni, a nemzet pedig elvárhatott ily hadüzenetet, mert kikiálthatta, ha Európa még nem ismerte is el, függetlenségét. A kormány egész Európa előtt óvást emelt ezen invasio ellen a kényszerített önvédelem, a népjog, a nemzet életét a bitorlás túlkapásai ellen biztosító szerződések, a szabadság, az európai egyensúly, a közműveltség, az emberiség s a kiomló ártatlan vér nevében. Istent s a művelt világot tette bírónak maga és zsarnok megtámadói közt s kijelentette, hogy ha az egész világ elhagyná is, önvédelme igazságos harczát megvívja az utolsó csepp vérig.

E közben Lomnánál Árvaországban egy 2000 főnyi kozák csapat, mely tudtán kívül lépte át a magyar határt, május 16-ikán már előőrsi csatát vívott a honvédekkel; azután azonban ismét visszahúzódott Spitkovicze felé¹⁴ és onnan csak június 9-ikén szállta meg 6787 emberével Alsó-Kubint és vidékét. Az együttes támadás tervének végképen való megállapítására I. Miklós cár másnap, I. Ferencz József császár pedig 19-ikén érkezett Varsóba. Két napig tartó tárgyalás után elhatározták, hogy a hadjáratot június 17-ikén kezdik meg, Panjutine 11,896 főnyi hadosztályának azonban már most csatlakoznia kell, a mint június 3-ikán Nagy-Szombatnál csatlakozott is az osztrákokhoz, kik az oroszok bejövetele előtt nagyobb vállalatba nem foghatnak. Az oroszok minden ponton egyszerre vonulnak be s e közben az osztrákok is előnyomulnak. A hadi terveket az osztrák hadi tanács az orosz meghatalmazottal (Berg

tábornokkal) együtt készíti, s mindkét főhadparancsnoknak bemutatja. Az összes orosz hadcsapatok főparancsnoka Paszkjevics gróf tábornagy, varsói herceg; az északi hadtestben osztrák csapatok is állanak alatta, míg az osztrák fővezér a Duna mellékére küldött orosz csapatokkal is rendelkezik; az erdélyi egyesült hadcsapatok főparancsnoka Lüders orosz tábornok. Oroszország nem tart igényt hadi költségeinek megtérítésére, Ausztria csak az osztrák területen való élelmezés költségeit fedezi; zsoldról, fegyverről, lövészerről maga Oroszország gondoskodik. Magyarország legyőzésével s Ausztria uralmának biztosításával Oroszország azonnal kivonul Magyarországból s Ausztriából, az osztrák kormány esetleges kívánatára azonban tovább is megfigyelő hadakat hagy Galicziában és Erdélyben. Az osztrákok kiszolgáltatnak Oroszországnak minden lengyelt, ki csata közben esik fogságba.

Ebben a szabadságháborúban Magyarország teljesen a maga erejére volt utasítva, mindamelllett is, hogy a külső hatalmak nem fogadták egészen közönyösen az oroszok beavatkozásának hírért. A francia nemzetgyűlésben, hol gróf Teleki Lászlónak az oroszok beavatkozásáról írt röpiratai eléggé fölkelték a figyelmet, Flocon képviselő interpellációjára Drouyn de Lhuys külügyminister már május 12-ikén kijelentette, hogy Pétervárott, Berlinben, Bécsben és Londonban diplomatai úton igyekezett megelőzni ezt a sajnálatos tényt, mely a legnagyobb zavarba hozhatja a keletet, Németországot és egész Európát; s hogy, ha a diplomatia eszközei elégtelenek volnának, a nemzeti gyűlés meghallgatásával más szabályokhoz nyúl. Teleki abban a hitben, hogy más rendszabályok alatt a hadüzenetet kell érteni másnap köszönetét fejezte ki a külügyministernek, kit Sarrans május 21-ikén ismét kérdőre vont, mert a cár manifestumának megjelenésével elmúlt a diplomatai tárgyalások ideje.

A külügyminister odavetette, hogy ha a diplomatai lépésekkel be nem érik, a háborút kell indítványozniok, de ezért azután vegyék is magukra a felelősséget. Joly képviselő szerint valóban nincs más választás, mint vagy tűrni a királyok szövetségét, vagy háborút izenni; ő a maga részétől inkább háborút akar, mint az ország lealázását és a szabadság megsemmisítését. Indítványozta, mondja ki a nemzeti gyűlés, hogy úgy tekintvén a cár manifestumát s az osztrák, porosz és orosz közt kötött szövetséget, mint a francia forradalom s az 1848 május 24-iki határozat által szentesített közjogi elvek ellen irányzott merényletet s óvást tevén a francia nép nevében az Európa szabadságát fenyegető új coalitio ellen, meghagyja a kormánynak, nyuljon azonnal a legerélyesebb rendszabályokhoz a népek nemzetisége és függetlensége elvének tiszteletben tartása végett. Ezt Cavaignac tábornok nyílt hadüzenetnek vette. A kormánypárt csupán arra kívánta utasítani, hogy komolyan figyeljen az Európában most történő eseményekre s hadi mozgalmakra és átlátván ennek a helyzetnek veszedelmét mind a szabadság jövőjére, mind a köztársaság belső és külső érdekeire, azok védelme végett erélyes rendszabályokhoz nyuljon. A gyűlés 459 szóval 53 ellenében elvetvén Odillon Barrot miniszerelnöknek a napirendre-térés iránt tett indítványát, tovább folytatta a vitát; miközben Bastide volt külügyminiszter újabb határozati javaslatot adott be, mely szerint „a nemzeti gyűlés tekintetbe vévén, hogy az orosz cár nyilatkozata és seregének azt követő mozgalmi a nemzetek függetlenségének elvét s Franciaország biztosságát egyaránt fenyegetik, felhívja a kormányt, fogantassa rindazon rendszabályokat, melyek a köztársaság becsületének és érdekeinek védelmére szükségesek.” Némi módosítással Joly is járulván Bastide indítványához, másnap (május 23-ikán) újabb zajos vita után megtörténhetett a szavazás. A nemzeti gyűlés 436 szóval 184 ellenében Cavaignac javaslatát fogadta el.

S ezzel eldőlt nemcsak Magyar-, hanem Franciaország, sőt egész Európa szabadságának ügye is. A törvényhozó gyűlés, mely öt nap mulva összeült, semmit sem adva a lapok magyarbarát, orosz-ellenes cikkeire, a monarchiák barátságát kereste, Napoleon útját egyengette a trónra s június 25-ikén, midőn Maugin azt indítványozta, hogy óvást tegyenek az oroszok magyarországi beavatkozása ellen, a Magyarországon egy időben oly népszerű új külügyminister, Tocqueville egyszerűen napirendre-térést javasolt, a mi meg is történt.

Angolország parlamentje és kormánya szintén nem tekintette a beavatkozást casus bellinek. Az alsóház, nem ismervén a magyar mozgalmak természetét, május 11-ikén

derültséggel fogadta Osbornenak azt a kérdését, tudja-e a kormány, hogy az orosz sereg a független Magyarországra ment? „Igen valószínű – tette hozzá – hogy azok, a kik nevetnek, egy szót sem tudnak Magyarország történetéből.” Megkérdezte továbbá, van-e olyan szerződés, mely Nagy-Britanniát kötelezné, hogy ellenezze az orosz seregnek Magyarországra való bemenetelét, s hogy nem szándékozik-e a kormány közbenjáróul föllépni az osztrák császár és a magyar nép közt? Palmerston egész szárazon azt felelte, hogy Ausztria valóban megkapta a kért segínyt Oroszországtól, hogy Magyarország függetlenségének biztosítására semmiféle szerződés sem kötelezi Angliát, s hogy ehhez nem is érkezett felszólítás az Ausztria és Magyarország közt való közbenjárás iránt. Hume kérdésére július 6-ikán lord Russel is csak annyit válaszolt, hogy az interventio nem sérti a bécsi egyezményt, hogy Oroszország Ausztria kérelmére vállalkozott a „fölkelés” elnyomására, s hogy különben sem szándékozik beavatkozni Európa ügyeibe. Csak ezután, de már későn fordult a lapok és a meetingek rokonszenve a magyarok felé, bizonyítgatva, hogy Magyarország most már nem egy fejedelem ellen harcol, kit bizonyos föltételek mellett még elismert volna, hanem a hazájába tört, gyűlölt idegen ellen küzd. Taylor a londoni népgyűlésen tényleg és jogilag menthetetlennek találta az oroszok beavatkozását, mely sérti a népjogot, a magyarok elévülhetetlen jogát s veszedelmes Európa békéjére, szabadságára, jólétére egyaránt. Dudley-Stuart Magyarország függetlenségének elismerését s a vérontás és borzasztó kegyetlenségek megakadályozását sürgette; Cobden Richárd pedig arra buzdította honfitársait, ne adjanak kölcsönt az oroszoknak, ha ezek e végből hozzájuk fordulnának. A meeting kijelentette, hogy „őszinte csodálattal, tisztelettel és rokonszenvvel nézi a magyar nemzet azon nemes elhatározását, melylyel őseitől öröklött igaz jogait s alkotmányos függetlenségét az osztrák zsarnokság támadásai ellen fentartani törekszik”.¹⁵ Július 21-ikén az alsóházban Osborne ismét szóba hozta a dolgot; Kossuthot Washingtonnal hasonlította össze, ki szintén a vallási és politikai szabadságot védi s most már nagyobb sikerrel bizonyította, hogy Magyarország nem része Ausztriának, hanem független állam. Az ő és Milnes, Roebuck lelkes szavaira azonban Palmerston most is azt felelte, hogy Ausztria rendkívül fontos az európai egyensúly fentartására, s hogy az európai szabadság érdekében Ausztriát minden esetre meg kell tartani az európai nagyhatalmak sorában. Az angolok kétségkívül rokonszenveznek a magyarok háborújával; a kérdés most a körül forog, Magyarország megtarthatja-e nemzetiségét? Pusztulásával Ausztriának egyik nagy erőforrása veszne el. Angolország a nagy harcz békés kiegyenlítését óhajtja; helyzete sem engedi, hogy közönyösen nézze, mi történik másutt; de vigyáznia kell a beavatkozás módjára nézve. Több lelkes felszólalás után Osborne visszavette indítványát, mert belátta, hogy hivatalosan senki sem kérte Angolország közbelépését. Senki sem akarta Angliában azt, hogy a magyarok javára való beavatkozással, Ausztria szétbomlásának siettetésével a keleti kérdést egész ijesztő nagyságában hozzák felszínre. Magára hagyták a távolban szabadságáért küzdő nemzetet; megsegítésének ügye oly csekély mellékesemény, hogy helyet sem találhatott abban a történetben, melyet Mac Carthy a világbirodalom legújabb történetéről irt.¹⁶

Észak-Amerika Egyesült-Államaiban egyes magyar kivándorlók a forradalom kitörésétől fogva, ha nem hivatkozhattak is a magyar kormány egyenes megbizására, e kormány elismertetésén buzgólkodtak. Webster, a külügyek későbbi államtitkára, elvi nehézséget nem látott ebben a dologban. Szerinte minden független államnak megvan az a joga, hogy barátságos viszonyba lépjen bármely más állammal. „Oly államokra nézve – szólt – melyek sikeres forradalmak következtében lépnek be a nemzetek családjába, a tanácsosság kérdése természetesen előfordul; de nem lehet egy semleges hatalomtól sem követelni, hogy elismerésüket az anya-állam elismerésétől függeszsze föl”. Az utóbbi 30 év alatt Amerikában és Európában alakult egy tuczat államot így ismerte el az Unio s Európa sok tekintélyes állama, mielőtt az illető anya-államok megnyugodtak volna az elszakadt területek függetlenségében. Az óvatos amerikai kormány azonban Magyarországgal szemben most csak arra szorítkozott, hogy először is meggyőződjék a dolgok állásáról.

Erre a célra Dudley Mannt küldte Bécsbe. Az osztrák kormány azt hitte, hogy Dudley küldetésének célja az április 19-ikén kikiáltott „magyar köztársaságnak” alkalmas pillanatban

való elismerése s a magyar kormánnyal való kereskedelmi szerződés megkötése, miben a Taylor elnök székfoglaló beszédében hangoztatott politikai irányelvek megsértését látta. Hülsemann G. G. lovag, Ausztria washingtoni követe, Dudley küldetése ellen sietett is tiltakozni s nem volt hajlandó egyszerűen elfogadni Clayton külügyi államtitkárnak azt a felvilágosítását, hogy e küldetés célja csupán saját észleleteken alapuló megbízható értesülés szerzése volt. Bántotta, hogy míg a kiküldöttnek megbízó levele Ausztria vasuralmát emlegeti s Oroszországról ridegen nyilatkozik, addig Kossuthot kitűnő férfúnak nevezi. Ezeket az utasításokat különben Taylor elnök már 1849 márczius 28-ikán közölte a senatussal, mire az osztrák kormány washingtoni követe nyíltan is tiltakozott az amerikai kormány eljárása s Ausztria ügyeibe való avatkozása ellen, mely „az illendőség törvényeit annyira sérti”. Pedig az utasításban csak annyi állt, hogy „Oroszország jónak látta beavatkozásra vállalkozni s rengeteg készülődései Magyarország megtámadására s Ausztria uralma alá való vetésére a küzdelmet oly komoly jelleggel ruházták fel, hogy az amerikaiakban lehetetlen volt föl nem ébredni a legfájdalmasabb aggodalomnak”.

Ezzel a washingtoni s a bécsi kormány közt a viszony jó időre elhidegedett. Bizonyos, hogy Dudley Mannek hatalma volt a Magyarországgal való egyezkedés előkészítésére, de Taylor csak abban az esetben kívánta ajánlani Magyarország függetlenségének elismerését, ha kiküldött ügyvivője a magyar kormány állását szilárdnak és biztosnak találja. A bécsi kormány azonban módját ejtette, hogy Dudley Man ne mehessen Magyarországra; pedig ha ez megtörténhetik s Amerika ügyvivője Debreczenben megjelenhetik, egyrészt fokozza a nemzet lelkesedését, ellenálló képességét, másrészt pedig kétségtelenül kedvezőbb jelentést küld haza a magyar ügyek állásáról s nem beszéli le kormányát Magyarország függetlenségének elismeréséről azon a czimen, hogy ez országnak nem sikerül szilárd és állandó kormányt alkotnia. Arra, hogy Magyarországot Amerikában gr. Vass Samu, vagy Summer képviselje, már nem kerülhetett a sor; pedig az Unio kormánya valószínűleg elfogadta volna.¹⁷

Törökországba Kossuth megbízásából gróf Teleki László Párisból május 6-ikán a Turinban fölöslegessé vált báró Splényi Lajost küldte, hogy megköszönje a szultánnak, a miért bukaresti ügyvivője útján az oroszoknak Erdélybe tett betörésekor óvást tett határainak megsértése miatt. Az angol és francia követeket buzdítania kellett, hogy kormányaik útján az oroszokat a dunai fejedelemségekből eltávolítani igyekezzenek. Törekedjék a portára hatni, hogy az ne csak ne kerüljön az oroszok és osztrákok hatósága alá, hanem hogy, ha a dunai fejedelemségek megszállása miatt háború törne ki az oroszok ellen, a magyarokkal közösen harcoljon. A konstantinápolyi követségre Kossuth eleintén Beöthy Ödönt szemelte ki.¹⁸ Április 5-ikén, éppen az nap, melyen Nagy-Szebenben magyar és török tisztok lelkes áldomásokban éltették egymást,¹⁹ meg is hagyta neki, hogy Bukarestbe induljon. Fuad pasától azonban, a porta teljes hatalmi biztosától Beöthy még csak útlevelet sem kapott, a bukaresti oláh kajmakámság pedig hivatalos lapjában sietett kijelenteni, hogy Erdélylyel megszakít minden közlekedést. Május 27-ikén visszatért tehát Brassóból, hol hiában várakozott; Szebenből azonban Fuad pasához tiltakozást intézett az oroszok beavatkozása ellen.²⁰ Időközben, május 22-ikén, Kossuth gróf Andrassy Gyula zempléni főispánt küldte Konstantinápolyba,²¹ első sorban azért, hogy ott a fejedelemségekbe szorított honvédek számára olyan bánásmódot eszközöljön ki, mint a milyenben idáig az osztrákok részesültek. Andrassynak minden esetre nagy része volt abban, hogy a magyar menekülteket a porta utóbb oly nemeslelkűen fogadta, azonban magának a szabadságharcnak kedvező fejlődésére ez a küldetés már nem hathatott.

Magyarországnak csak egyetlen szövetségese volt, az 1849 márczius 22-ikén Manin Dániel elnöksége alatt újra megalakult velencei köztársaság, melyet azonban az osztrákok minden oldalon ostromoltak.

Magyarországot az a veszedelem fenyegette, hogy a tősgyökeres magyarok közt is liga alakul – a dynastia részére való hódoltatás érdekében. Ha Ausztria és Oroszország, egyesülve veri le a forradalmat, hódított tartományként bánik az országgal; ha magyarok is résztvesznek a szabadságharcz leküzdésében, a romok közül legalább a jogfolytonosság elvét menthetik meg.

Kuruczoknak, labanczoknak még egyszer szembe kellett állaniuk egymással. A magyar forradalomnak magyar elemekkel való legyőzése végett Esterházy Miklós, Pálffy Mór, Keglevich János, Forgách Antal és más grófok Pozsonyban már május 23-ikán kiáltványban hitták föl a nagyurakat és birtokosokat, hogy Szirmay István gróf példájára szabadsapatokat állítsanak s nemzeti harcosokkal vegyenek részt a trón védelmében. Ily módon azonban csak néhány száz ujonczot szedhettek össze. Be kellett azzal érniük, hogy a rendes hadseregben elszórva, vagy mint császári biztosok stb. teljesítsenek szolgálatot.

Néhányan a szabadságharcz vezetőinek egymás közt való meghasonlásától várták a forradalom és Kossuth bukását. Erre irányuló törekvést láttak abban, hogy Görgei a ministertanácsban a függetlenségi nyilatkozat visszavonását indítványozta, hogy Szemere a védsereg szervezésével úgyszólván külön katonaságot teremtsen maga számára, s hogy Bem, kit a kormány május 28-ikán már elejteni is kész volt, nemsokára azzal a tervvel állt elő, hogy két hónapra dictatori hatalmat kapjon. Oly nagy feladatokkal, annyi felelősséggel szemben elég gyakran kitűnt ugyan, hogy a pillanat szülöttei nem mindenkor képesek az örökkévalóság számára dolgozni, hogy az adott körülmények közti hirtelen nem mindig találják föl magukat, s hogy a viszonyok erősebbek emberi gyarlóságaiknál; de az eseményeket egyik sem akarta a maga beteges dicsvágyának tengelye körül forgatni. Főadatának teljesítése elől egyik sem tért ki; s a haza sorsa többé talán nem is lehetett egyes emberek szeszélyének tárgya ott, hol a nép legmélyebb rétegeit is fölkaparni iparkodtak és igazi istenítéletre hivatkoztak, midőn keresztes háborúra gondoltak. „A hadsereggel együtt kelj föl, óriás nép! Fegyverre, fegyverre, minden honpolgár! Így bizonyos a győzelem. De csak így!”²²

Szövetségeket a magyar kormány már csak a nép szenvedélyeinek felgyújtásában kereshetett. De maga az orosz hadvezetés is ezt a szenvedélyt igyekezett felkorbácsolni saját zsoldosaiban. Ő is valóságos vallásháborúnak tüntette föl a magyarok ellen való hadjáratot. A czár a templomok égetője, kirablója, keresztények gyilkosai, szlávok kiirtója, minden műveltség ellensége, a rend felforgatója gyanánt igyekezett zsoldosaival jó előre meggyűlöltetni a magyarokat. Pedig xerxesi sereggel jött a százfelé szaggatott, kifáradt, maroknyi magyar sereg ellen.

I. Miklós czár csak az utolsó pillanatban, Vilmos osztrák főherczeg rábeszélésére mondott le arról a dicsőségről, hogy óriási serege élén maga vezesse győzelemre a szent szövetség elveit. Rég nem látták oly ingerültnek a czárt, mint azon a napon, melyen le kellett mondania hadvezéri babéraitól azért, mert szövetségese, koránál fogva, ily babérok után még nem vágyódhatott, Magyarország meghódítója pedig nem lehetett a czár egymaga. Paszkjevicsre bízta tehát végleg saját hadainak fővezérletét; azután június 17-ikén éjjel 11 órakor Belugoseff tábornok hadosztályát a magyar határok felé indította s másnap a deréksereggel maga is utána vágatott.

Az egyik faluban épen deket harangoztak, midőn Bariatinszky herczeg parancsörtsizt jelentette neki, hogy a magyar határra értek. A duklai hágón voltak, 502 méter magasán. A czár visszarántotta, sötétpej lovát. Gondolatokba mélyedve tekintett az eléje mosolygó tájakra. Azután imát parancsolt s térdelő katonáit megáldván, visszafordult Varsó felé. Katonái pedig dobszó mellett vonultak be Sárosmegyébe, a szabadságért küzdő magyarok földére.²³

642. * A két osztrák államférfiura nézve I. Berger, Felix Fürst zu Schwarzenberg. (Lipcse, 1853.) és Hirsch, Franz Graf von Stadion. (Bécs 1861.)

643. * Vukovics emlékiratai, 487.

644. * Levelét közli Ocskay Gusztáv az Egyetértésben, 1890. 98. sz.

645. * A lengyeleknek a magyar szabadságharczban való részvételére nézve I. Weldycz Szilvesztertől: Der Antheil der Polen an dem Ungarischen Freiheitskampfe 1848–9. (Altona, 1850.) Sobolewski gróftól: Polen en Hongarije vor en gedurende den Vrijheids-Oorlog in 1849. (Utrecht, 1853.) Ez utóbbit nem láthattam.

646. * Az ide vonatkozó jegyzékek: Correspondence relative to the affairs of Hungary. Jellemző a hírszolgálatra nézve, hogy Ponsonby április 15-ikén értesítette ugyan Palmerstont, (u. ott, 18.) hogy az

- osztrákok az oroszoktól segítséget kértek s igen nagy kilátásuk van a hite szerint különben nem jelentékeny erő megnyerésére, – ez a jegyzék azonban öt nap múlva még nem volt Palmerston kezei közt.
647. * Gál Sándor ezredeshez. Leveleskönyv, 746. sz. Már előbb, március 14-ikén így irt (u. ott, 496. sz.) Tóth Ágoston ezredeshez: „Most 50,000 ember indult meg Buda-Pest bevételére; ha az orosz nem hunczutkodik, úgy az osztrákokon győzelmünk kétséget nem szenved, legalább annyiból, hogy kénytelen leend paczifikálni becsületes áron.”
648. * Buchanan Palmerstonhoz április 15-ikén. Correspondence, 190.
649. * Nesselrode körlevele. U. ott, 201.
650. * Majláth Antal gróf. Neuere Gesch. der Magyaren, II. 231. Magenis Arthur bécsi angol ügyvivő Palmerstonhoz május 4-ikén. Correspondence, I. 193.
651. * Először a kancellária lapja, az Oesterr. Korrespondent, 101. sz.
652. * Ez ellen Görgei István, id. m. II. 434–444.
653. * Mindkettő Oreusz könyvében. Hegyesi a Tört. Lapokban, 1892. 130.
654. * Bécs külvárosai készek voltak fölkelni, ha a fölkelők a város alá jönnének. Rogge, Az 1848-iki reakció, 55.
655. * Sass báró orosz tábornok május 16-iki levele Divéky Antal árvamegyei alispánhoz. Árvamegyei Hirlap, 1889. 10. sz.
656. * Ez ellen Henning: Offenes Sendschreiben zur Protestation gegen die von der City Londons ins britischen Parlament eingebrachte Petition für die Selbstständigmachung Ungarns. (Prága, 1849.)
657. * Igy Roebuck is (Life and letters of J. A. Roebuck, London, 1897.) hallgat az egészről. Az angolok és francziák magatartásáról néhány érdekes részlet Pulszkynál, id. m. II. 249–339.
658. * Kossuth, Irataim, III., 322–340. Gr. Teleki L. levele Pulszkynál, II. 320–321.
659. * Török követül április 3-ikán M.-Vásárhelyről Toldalaghy Mihály nemzetőri őrnagy is ajánlkozott. Csányi-ltár, 1133–1134. sz.
660. * Csányi-ltár, 1054, 1255. sz.
661. * Csengery, Tanulmányok, II. kötet, 40–42. és Hegyesi a Hazánkban, III. kötet, 489–490.
662. * Küldetéséről l. különösen Reiner (Kiss) Lászlónak, a gróf akkori titkárnak cikkét a Neue Freie Presseben, 1890. február 21–22. és február 26. sz.
663. * A kormány keresztesháborút hirdető június 27-iki rendelete.
664. * Az orosz beavatkozásra nézve l. a forradalomról általában véve szóló műveken (különösen Görgei István utolsó másfél kötetén) kívül: Bericht über die Kriegsoperationen der russischen Truppen gegen die ungarischen Rebellen im Jahre 1849. (Három rész egy kötetben. Berlin, 1851.) Tolsztoj, Relation des opérations de l'armée russe en Hongrie. (Páris, 1850.) Tolsztoj ebben súlyos vádakát emelt az osztrák hadparancsnokság ellen. Párisból kelt levelében azonban (Pesti Napló, 1851. 493. sz.) csakhamar kijelentette, hogy ezt oly adatok alapján tette, melyeknek igaz voltát meg nem bírálhatta, s hogy vádjait a második kiadásban jóváteszi. Könyve sok felszólalásra adott alkalmat az osztrákoknál. Pesten is jelent meg egy bírálata 1851-ben (8-r. 43 lapon) „Ein österreichischer Commentar zu der russischen Darstellung des ungarischen Revolutionskrieges” czimmel. Újabb mű Oreusz Ivántól: Opisanie vengerszkoj vojnü 1849. goda, orosz levéltári adatok használásával. (8r. 546 lap, 118 lap melléklet és 14 térkép. Ismerteti Hegyesi Márton a Tört. Lapokban, 1892. 12–13. sz.) Le Feld-Maréchal Paskévitch, (Páris, 1877. két kötetben.) Paszkjevics életrajza Scserlatov hgtól 4 kötetben. (Szent Pétervár, 1888–1894.) Blind Károly, Kossuth und Russlands Umtriebe. (Bécs, 1868.) Golovin, Das revolutionäre Europa. (Lipscse, 1849.) Teleki L., Die russ. Intervention nebst dipl. Aktenstücken. (Hamburg, 1849.) Fatyiev A. hapitány a magyarországi hadjáratról. Oroszból ford. Zsatkovics Kálmán. (Egyetértés, 1886. 163., 167–168. sz. és Budapesti Hirlap, 1885. 221. sz.) Frolov nagy művéből adatok a beavatkozás történetéhez. (Kivonatban a Vasárnapi Ujság 1888. 29. s köv. számaiban). Gagarin Alexej Alexándrovics emlékiratai. (Ebből mutatvány u. ott, 1887. 592. l.) Jermalov Iván, A 15. doni kozák ezred viszontagságai Magyarországon 1849. (U. ott, 1889. 20. és köv. sz.) Miljanov Leó Pavlovics magyarországi emlékeiből. (Mutatványok: Pesti Napló, 1889. 24., 52. s köv. és Nemzet, 1889. 52. s köv. sz.) Muravjeff Gaviselevics Alexej emlékiratából. (Vasárnapi Ujság, 1887. 16–20. sz.). Nevoscsein Fedor Petrovics emlékeiből. (U. ott, az 1888. évfolyamban és Fővárosi Lapok, 1888. 132. sz.) Osten-Korff báró, Paszkjevics hadsegéde emlékirataiból. (Vasárn. Ujs. 1886. 44. s köv. és 1887. 9. sz.) Semiakin emlékirataiból (u.-ott, 1887., 483. l.). Korn Fülöp, Die Russen in Ungarn und die Ungarn in Deutschland. (Hamburg, 1852. 8r. 335 lap.) Schuselka Ferencz, Deutsch oder russisch? Die Lebensfrage Oesterreichs. (Bécs, 1849.) Apróbb magyar cikkek nagy számmal jelentek meg. Még megjegyzem, hogy Karmalin Szent-Péterváron a taktikából felolvasásokat tartván, már 1853-ban bővebben fejtegette a magyar hadjárat egyes eseményeit, pl. a komáromi, váci csatát stb. (Pesti Napló, 1853. 940. sz.)

V. FEJEZET.

Háború az oroszok és osztrákok ellen.

Az orosz haderő és vezetői. Az osztrák hadsereg. Haynau. Az osztrák vezérek. A magyar nemzeti haderő és vezérei. Az egyenlőtlen küzdelem eszközei. A magyar forradalom katonai talentumai. Az utolsó dunántúli győzelem. Görgei és Klapka hadi terve. A zsigárdi, peredi és nyárasdi ütközetek. Ferencz József a magyaróvári táborban. Az északi határ védelme. Wysocky. Az orosz sereg előnyomulása. Bártfa, Eperjes, Kassa eleste. A magyar csapatok visszavonulása. A kolera az orosz táborban. Wysocky Hatvannál. A forradalmi sajtó házi perpatvarai. A június 26-iki ministertanács. A népfelkelés kihirdetése. Görgei visszatérése a sereghez. A győri sánczok. Az osztrákok dunántúli sikerei. A kormány védelmi intézkedései. Görgei ellenszegülése. Mészáros Lázár kinevezése fővezérré. A második komáromi ütközet. Görgei lemondása a hadügyministerségről. A komáromi haditanács. A hadsereg tüntetése Görgei ellen. A levonulás kérdése. A harmadik komáromi csata. Görgei visszavonulása az alföld felé. A délvidéki harcztér. Perczel Mór Titel alatt. Vetter Antal a déli sereg élén. Jellacsics előnyomulása. A magyar kormány Szegeden. Arad elfoglalása. Temesvár ostroma. Az oroszok Debreczenben. Budapest megszállása. Kossuth szegedi beszéde. Vetter hadjárata Jellacsics ellen. A hegyesi győzelem. Guyon veresége Titelnél. Vetter visszavonulása. Görgei áttörése az orosz hadi vonalon. A második váci csata. A rétsági ütközet. Görgei serege Losonczon. A turai csata. Görgei felgyógyulása. A hernádi pihenő. Az oroszok átkelése a Tiszán. A gesztelyi győzelem. Görgei útja dél felé

Paszkevics Iván Feodorovics Krivánszky tábornagynak, az óvilág egyik leghíresebb hőségének fővezérlete alatt 198,440 ember ment harcolni Magyarországra 568 ágyúval,¹ Galicziában pedig, hol hatalmas tárházakban voltak felhalmozva az élelmiszerek, még 58,535 orosz szolgált tartalékkal. Kupriánoff, Rüdiger gróf lovassági, Cseodajeff és Lüders gyalogsági tábornokok álltak az egyes hadtestek s Grotenhjelm altábornagy egy elkülönített hadoszlop élén.

Az osztrák hadsereg vezetését Weldentől május 30-ikán báró Haynau Gyula tábornagy vette át, ki ép oly kérlelhetetlen szigorral akart föllépni, mint nemrég Bresciában. Azon kezdte az ország pacifikálását, hogy kivégeztette báró Mednyánszky László őrnagyot és Gruber Fülöp tüzérszázadost, kik Lipótvár feladását ellenezték. Ugyanaz a szellem vezette, mint Heister Siebertet II. Rákóczi Ferencz szabadságharcának leverésében. A közvetlen vezetése alatt álló négy első hadtest parancsnokai Schlick gróf, Csorics báró, Schwarzenberg Ödön herceg és Wohlgemuth báró (majd Lichtenstein Ferencz herceg) altábornagyok voltak, összesen 70,633 ember (55,890 gyalog, 9740 lovas, 5003 tüzér) élén, kikhez még Panjutine orosz segélyhada járult. A déli hadsereg Jellacsics bán tábornagy parancsnoksága alatt 33,700 emberből, az erdélyi osztrák hadtest pedig Clam-Gallas gróf altábornagy vezetése alatt, egyelőre még havasalföldi területen, mintegy 11,000 emberből állott. Hozzájuk számítva a tartalékhadat s a vár- és helyőrségeket, az osztrákok ereje 175,940 emberből állott 605 ágyúval s így a szövetségesek 374,380 rendes katonát és 1173 ágyút, a lázadókkal együtt tehát legalább is félmillió embert indíthattak a szabad Magyarország ellen.

A magyaroknak nem volt egységes vezérletük; Kossuth nem merte megvalósítani azt a tervét, hogy maga álljon az egész sereg élére.² A dunai főhadsereget Görgei Arthur tábornok vezette; a 62,640 emberből álló és 229 ágyúval ellátott öt (1–3. s a 7–8.) hadtest parancsnokai Nagy-Sándor, Asbóth (utóbb Kászonyi), Knézics, Pöltenberg és Klapka voltak. A déli hadseregben (Tóth Ágoston ezredes 4. és Vécsey tábornok 5. hadtestében) Vetter altábornagy 36,800 ember, az északi hadseregben (Wisocky tábornok 9. hadtestében és Kazinczy Lajos hadosztályában) Dembinszky altábornagy 16,500 és Erdélyben (a 6. hadtestben s néhány kisebb csapatban) Bem altábornagy 23,404 ember élén állott, úgy hogy a magyar sereg 167 honvéd-, 24 vadász- és utászszázalójban és 158 lovasszázadban nem számlált többet 158,844 embernél 1682 ágyúval, melyek közül azonban csak 451 volt a tábori ágyú.³

Nem is szólva tehát a lázadókról, a magyarok közel harmadfél akkora hadsereggel szemben kényszerültek fölvenni a küzdelmet, még pedig többnyire hiányos fegyverekkel és felszerelésekkel, egységes vezetés, az erők kellő felosztása és alkalmazása nélkül. Most tűnt ki igazán, iparban, mesterségekben mily hátramaradt az ország, pénz és legjobb akarat mellett is

mily kevéssé tudta ellátni seregét a legszükségesebbekkel, szemben két kitűnően fegyverzett sereggel mily bajosan tudta előállítani még a legegyszerűbb fegyvereket is. Tűzészeti parkja, hid-vonata még most sem volt; Gábor Áron, vagy az állam nagyváradi ágyúöntő-, puska- és rakétagyára dicsősége ugyan a csüggedni nem tudó, alkotásra képes szellemnek, de nem kelhetett versenyre a külföldi nagy gyárak készítményeivel, Most még e gyárakat is a fővárosba költöztették, éppen a legnagyobb veszedelem idején szakítván félbe működésüket. Csak puskaport sem tudtak eleget gyártani, a különböző méretű puskacsövekhez való golyókat pedig igazán bajos volt úgy szállítani, hogy zavar ne essék a dologban. Úri fiúk szent lelkesedéssel, de gyakran lyukas bakkancsban, csizmában, rongyos ruhában küzdtek a szabadságharczot, szuronyal és karddal legszivesebben rontván az ellenség sorai közé. Azokban az időkben, mikor az orosz már betört, jövetelők hírét háttérbe szorította az az örömdetes újság, hogy Stájerországból négy század császár-huszár átvágta magát, hazajövéen harcolni a császár ellen. Valóban tisztelni kellett ezeket a közkatónákat: „nagyobbak ők mint a hadvezérek”. Görgei még csak ezután akarta kipuhatolni, vannak-e önálló működésre alkalmas alvezérei, kik a beteg Damjanich és az öregedő Aulich helyét pótolhatnák.

A forradalom minden esetre sok hadvezéri tehetséget hozott felszínre. Nem állta meg helyét az ellenség sok tábornoka, sőt a magyar sereg leg tudósabb tábornoka, Mészáros Lázár sem, amint hogy a rendes katonaság sohasem is oly alkalmas a hadvezéri tehetség kifejtésére, mint a forradalom. Az angol, északamerikai, franczia és most a magyar forradalom lelkesedéssel, képzeleterővel, ésszel, önálló, józan ítéllettel megáldott, igazi született hadvezéreket mutat fel, kik a hivatalos hadvezérekkel szemben, kik végig mentek a katonai hierarchia minden fokozatán, néhány próba után már diadalokat birtak aratni.⁴ Az események vetették felszínre Görgeit és seregében Klapkát, Pöltenberget, Leiningent, – máshol Damjanichot, Guyont, Perczelt, a lengyel Bemről nem is szólva.

Tisztelni kellett magát a népet is, mely az oroszok és osztrákok, egyesült támadásától sem ijedt meg. „Sohasem volt még ügy, hogy valahogy ne lett volna” – gondolta a magyar ember; s nem kellett attól tartani, hogy Madarász László Csákváron újból megválasztatván magát képviselőnek, mint Dósa György tér vissza s az általános romlásban a nép legrosszabb szenvedélyeit kavargatja fel. Osten-Korff báró orosz ezredes tanúsága szerint még a tót és ruthén leányok is azt mondták a kérdezősködő orosz katonáknak: „A férfiak ott vannak a seregnél; majd ott fogtok találkozni velük”.

És ez a találkozás, még mindig nem lett volna veszedelmes, ha Görgeinek 30,000-rel több katonája van, ha Buda bevétele után még néhány győzelmet arat, ha Bem vagy 15,000 honvéddel többet talál Erdélyben mint a mennyire számított, és ha azt a csekély, de mégis döntő többletet a kormány fel tudja szerelni, minden szükségessel ellátni és általánosan elismert hadvezérre bízni.

Buda ostroma kelleténél tovább kötötte le a magyar sereg egy részét. A Dunán túl május 21-ikétől június 13-ikáig kellett várni első diadalának hírére. Klapka Csornánál ekkor verte meg Wyss osztrák tábornokot, ki a csatában maga is elesett. Ez a diadal azonban a Dunántúl voltaképp az utolsó volt. A hadjáratot nem lehetett a május 12–20-iki terv szerint intézni, mert Bem Erdélybe ment s Görgei akarva sem adhatta át neki a fővezérséget. Görgei és Klapka abban állapodtak meg, hogy míg az osztrákok derék hada Bruck felől Győr felé nyomul, ők az osztrákok gyöngébb balszárnyát támadják, a Vágon át Pozsony felé igyekeznek, mire kétségkívül visszafordulnak a jobboldalon működő osztrákok is és visszatérnek Bruckba, hogy a magyarok meg ne lephessék Bécsset. Míg e vonalon támadnak, beérik a Budapestre vezető országútak védelmével s a Csallóközben némi tüntetéssel; ha pedig a Vág vonalán támadásuk megghiúsulna, minden erejüket Komáromban vonják össze.

A Kis-Duna és a Vág közt (június 16-ikán) Zsigárd, Pered és Királyrév közt Pott tábornok Asbóth ezredes és Nagy-Sándort csakugyan megverte, úgy, hogy holtakban, sebesültekben és foglyokban mintegy 600-ra ment a magyarok vesztesége. Késő volt most már azon tanakodni, mi történik, ha a két első hadtest küzdelmébe a 3. hadtest (Knézics) is beavatkozik. Mentül inkább hitték a tábornokban, hogy Haynau Szerednél vonja össze erejét,

annál inkább rajta kellett volna lenni, hogy a sereget egyesítsék. Így az eredmény nem lehetett más ötödnapi sem, midőn (június 20-ikán) Görgei ugyanazon csatatéren ismételte a támadást. Asbóth visszafoglalta ugyan Peredet s Pottot Deáki felé üzte, Görgei azonban a 2. hadtestet, mivel a harmadiknak megérkeztét meg nem várta, Kászonyi József ezredesnek, a harmadikat pedig, mivel későn jelent meg, Knézics helyett Leiningen gróf ezredesnek (csakhamar tábornoknak) adta át. A másnapi csatát, melyet Wohlgemuth altábornagy ellen személyesen vezetett, Perednél Görgei elvesztette, a mit katonái rossz jelnek tekintettek, mert ezúttal először mérköztek meg Panjutine oroszai; ugyanaznap délnyugaton Nyárasdnál Csorics ellen Klapka és Kászonyi is vereséget szenvedett. A két napi küzdelem holtakban, sebesültekben és foglyokban 3232 magyar vesztét okozta. A varázs, a szabadság harcosainak győzhetetlenségébe vetett hit meg volt törve.⁵ 22-ikén Szeredtől Gutáig a Vág jobb partja a szövetségesek kezében volt, s 26-ikán Hédervár és Árpás közt az osztrákok a Dunától délre is felvonultak, hogy Győr ellen működjenek. Mialatt az első három magyar hadtest a Vág balpartján 110 kilométer hosszú vonalon táborozott, a Rába táján, közel 70,000 főnyi osztrák-orosz sereg várta a jelt a támadásra. Az ifjú császárt, ki Gyulay Ferencz hadügyminister kíséretében Magyar-Óvárnál szemlét tartott felette, Haynau biztosította, hogy hat hét alatt vége lesz a háborúnak.

Míg a magyarok ezen a vidéken teljes tévedésben éltek az osztrákok támadásának főirányára nézve, mondhatni, teljesen elhanyagolták az északi határokat, honnan az oroszokat minden perczen várhatták. A lipcsei havasoktól a máramarosi havasokig mintegy 370 kilométer hosszan csupán Wysoczky⁶ 17,000 embere és 57 ágyúja lett volna hivatva a tizszerte nagyobb orosz sereg első támadását felfogni. Kellemesen csalódtak tehát az oroszok, kik azt hitték, hogy legalább is 60,000 magyar őrzi a hágókat és szorosokat. El sem képzelhették azt a gyöngeséget, melyet a forradalmi kormány e határok védelmében tanúsított. A Dukláról Sztropkón át Eperjes felé vezető utat Lázár ezredes 2400, a szebenit Idzikowsky 2500, a bártfai Bulharyn 3400 főnyi dandára tartotta megszállva; Jaszwitz dandára Eperjesnél állt, a lengyel legióból 500 Kassánál; Szepest, Liptót és Árvát Beniczky szabadcsapatai és a védsereg egyes csapatai fedezték; Máramarosban 7020 emberrel Kazinczy Lajos őrködött. Wysocky főhadiszállása Demetén volt, Eperjestől északra.

Hadállása ellen június 25-ikén Rüdiger a 3. hadtesttel Neumarkt felől, a Dunajecz és Nedecz összefolyásánál, Nedeczvár romjai alatt, Ófalutól északnyugatra jött a Szepességbe; Lublótól kezdve a Poprád völgyét követte, s kozák előhadi harmadnap már az országot elhagyó Poprád szorosánál, Palocsánál portyáztak. Labinzoff altábornagy Grybowból a Biala völgyén fölfelé Izbyig hatolt s ott a határon és a vízválasztón június 18-ikán átkelven, Tarnónál (Bártfától nyugatra) a Tapoly völgyébe szállt. Kuprianoff tábornok, a 2. hadtest parancsnoka, ugyanakkor Gorlicéből, Koniecznánál ért a Beszkidek gerinczére és magyar földön, Zborón pihent meg először; Buschen altábornagy a 4. hadtest egy részével Zmigrodból Alsó-Polyánkánál lépett magyar területre s onnan 18-án Szmelnóra (Zboró mellett); a hadsereg másik részével Belugoseff tábornok Dukláról még 17-ikén átkelt a hágón s másnap Komarnikról előcsapatai az Ondava völgyében már Szvidnik és Sztropkó közt portyáztak. Cseodajeff a 4. hadtest zömével Zmigrodból Polyánkán át egy nappal később ugyanazon úton nyomult előre mint Buschen, s 19-ikén Bártfán ütötte föl főhadiszállását. Így a Beszkideken át Szepes- és Sárosmegyébe június 15–19-ike közt öt felől ütöttek be az oroszok. Bártfát azonnal megerősítették s ott kórházat állítottak fel. Az egyesült hadak 21-ikén megkezdték előnyomulásukat Eperjes felé, mire Wysocky Demetéről Eperjes mögé huzódott. Csak egy oldaloszlopa ütközött össze (Héthársnál, június 20-ikán) Lisenka ezredes csapatával, mely Rüdiger hadtestével együtt, a hová tartozott, 23-ikán Eperjesen csatlakozott a Bártfa felől jövő hadakhoz. Aznap Anrep tábornok a Tarczán átszorította Wisocky utóhadát; maga Wysocky Miskolcz felé vonult vissza, mire a 2. és 4. hadtest megszállta Kassát. Ott és Eperjesen az oroszok tábori kórházat rendeztek be s délfelől megerősítették a várost.

A magyarok visszavonultak, de az oroszoknak maguknak is rettenetes ellenségük támadt a kolerában, mely 24-ikén köztük teljes erővel kitört s naponként 60–100 embert, június 29-ike és

július 5-ike közt pedig 6 nap alatt összesen 2000-et ölt meg. Július 13-ikáig csupán a 2–4. hadtestben összesen 14,472 ember esett kolerába. Mindez és az élelmezés bajos volta sokban hátráltatta az oroszok mozdulatait; mindamellett június 30-ikán a 3. és 4. hadosztály már Miskolcz közelében állt, mire Wysocky július 2-ikán egészen Hatvanig huzódott vissza. Majd arra gondolt, hogy Budapestet óriási önfeláldozással védelmezik; majd hogy a népfölkelés és egy komáromi hadtest segítségével ront az oroszokra; majd hogy Vetterhez csatlakozik, megveri Jellacsicsot, azután Erdélyen át Moldva- és Oláhországba vonul s ott és Galicziában forradalmat támasztván, hátban veszélyezteti az oroszt; majd hogy Bem menjen Volhíniába és Podoliába, az ő hadteste pedig Görgeivel egyesülten nyomuljon Bécsbe és Németországba, hogy ott keressen oltalmat az oroszok betörése ellen s a németeket forradalomra bírja. A dolgok azonban oda fejlődtek, hogy fellegekben járó terveinek valósítása helyett július 6-ikán már inkább Czegléd táján igyekezett a tizedik hadtesttel egyesülni.

Ezalatt a kormány majdnem többet látszott törődni a hírlapokkal mint az oroszokkal. A benne uralkodó egységre nézve jellemző, hogy Bajza a Futárt, mint Kossuth lapját hirdette; Erdélyi Respublicája Szemere és Horváth nézeteit képviselte; Csányi ministeriuma a Jókai-féle Esti Lapokat, Görgei (a Kecskeméti Valójának nem valósítása után) a Márczius Tizenötödikét foglalta le s egymást gáncsolták bennük. Batthyány-, Vukovics, főkép pedig Duschek beérte a Közlöny hivatalos rovatával. Helyesebb, mint az, hogy Szemere Erdélyivel négy napon át tanakodott azon, milyen helyesírást kövessenek a „Respublicá”-ban, mialatt az orosz négy állomással jött közelebb. A kormány azonban, mely ennyi figyelemben részesítette a sajtót, június 28-ikán mégis megszorította annak szabadságát, hogy hadi tudósításaival katonai titkokat ne árulhasson el. „Más oka van a kormánynak a sajtótól félni” – vélte a „Márczius”. – „Érzi keblét reszketni s retteg, hogy a sajtó számon találja tőlük kérni az elpazarlott s elméltóságosuraskodott júniust.”

Az orosz fegyverek gyors előmenetele tétlenségéből végre fölébresztette a kormányt. A június 26-iki ministertanácsban a hadügyminister szükségesnek tartotta, hogy az országra váró veszedelmet egész terjedelmében feltárják a nép előtt, maga a kormány a főszereggel járjon-keljen, hogy ezzel együtt éljen-haljon, s az ország egyes részeit föláldozván az oroszoknak, minden erejét a Duna jobb partján vonja össze, hogy végső csapást mérjen Ausztriára, mint a mely a nemzet alkotmányát megtámadta, az oroszokkal pedig alkudozni törekedjék. Kossuth maga is abban a meggyőződésben élt, hogy nem szabad tovább titkolózni a nemzet előtt. A nemzet – szerinte – idáig csak olcsó lelkesedéssel tüntetett, fölszabadulásáért azonban édes keveset tett; egyébként pedig csatlakozott Görgei indítványához, mely ezek után ellenmondás nélkül ment keresztül.⁷

A kormány másnap csakugyan kihirdette a népfelkelést és keresztes háborút. Európa összes nemzeteit is figyelmeztette arra a szörnyű veszedelemre, „midőn a zsarnokok hadai szövetkezve kezdik eltiporni és kioltani a szabadság szent igéjét német földön, Itáliában és magyar hazánkban”. Ha Magyarországot is leigazza, nem hazánk sorsa dől el, hanem Európáé. „Mi küzdünk utolsó csepp véréig, hogy e föld vagy választott tartománya legyen a vérrrel vívott szent szabadságnak, vagy örökké kárhozatos emléke annak, mint birnak szövetkezni a zsarnokok s mint tudják a szabad népek és nemzetek egymást gyalázatosan elhagyni.”

Nem egészen ötven esztendő múlva azonban az Ördögsgiget egyetlenség száműzöttének esete sokkal nagyobb és sokkal általánosabb mozgásba hozta a művelt világ társadalmát, mint akkor egy egész nemzet szabadságának ügye; és jobban érdeklődtek az iránt, hogy igazságot nyerjen egy ember, ki talán elárulta, mint az a sok ezer, ki saját életével akarta megmenteni a hazát. Oly bőven azonban épen azért kellett ömlenie a vérnek, hogy egyesek zsarnokságával szemben igazán ily ereje legyen a közakaratnak.

Görgei a június 26-iki ministeri tanács után a sereghez sietett vissza; de már elkésztett hadai összevonásával, mert Haynau a maga hatszoros erejével a remélnél gyorsabban támadt Pöltenberg ellen. Jobb szárnya átkelven a Marczalon, Kmetyt erős ágyúcsata után 27-ikén Pápa felé nyomta vissza, másnap pedig derékseregével a győri sánczok ellen indult. A fél év előtti

hibákon nem okulva, a mintegy 40,000 emberre készített sánczokat most is csak negyedrészt erővel védelmezték; Kossuth Sándor alezredes a Rába és Rábcza közt levő Ujvárost Benedek Lajos altábornagy, majd Hertzinger tábornok s 42 ágyú ellenében két zászlóaljával eposba illő hősiessége mellett sem védelmezhetvén meg, jó rendben a belvárosba húzódott vissza. Onnan a Tatáról megérkezett Görgei parancsára délután 4 órakor Pöltenberg egész seregével együtt Gönyőre, másnap pedig a Gutárol megérkezett 2. hadtesttel együtt Ácsra hátrált. Görgei azonnal értesítvén erről a kormányt, figyelmeztette, hogy az ellenség túlerejével szemben a fővárost többé nem fedezheti biztosan, s hogy Komáromba kell visszahúzódnia. Vagy jöjjön a kormány is ide, vagy pedig gondoskodjék székhelyének áttételéről; neki azonban minden esetre küldje meg a hadjárat folytatására szükséges költségeket. Ludvig János komáromi kormánybiztos a Nagyváradra költözést azzal ajánlotta, hogy három nap alatt az ellenség a fővárosban lehet.

A veszedelem tehát nyugatról jött, nem keletről, a honnan Kossuth várta, midőn (június 28-ikán) figyelmeztette Wysockyt, hogy gyors visszavonulásával az oroszokat a fősereghez hozza, mielőtt az döntő ütközetet vívhatna az osztrákokkal; s ha az oroszok egy hét alatt Budapesten lesznek, a hazát nem lehet megmenteni. A főváros két felől való megtámadtatásától tartva, 29-ikén késő este a ministerek és a fővárosban időző tábornokok (Kiss Ernő, Dembinszky, Mészáros, Perczel, Aulich, Lahner és Török) tanácsa azonnal kimondta, hogy Komárom sánczainak védelmét Klapka vezérlete alatt egy hadtestre bízván, a Dunántúlt s magát a fővárost is sorsára hagyja s Görgeit rögtön a Tisza vidékére rendeli, hogy ott Desseffy és Wysocky hadtesteivel s más tartalék-csapatokkal egyesülvén, harcoljon az oroszokkal s őket Kassa felé nyomja vissza.

Aulich, Kiss Ernő és Csányi személyes közbenjárására Görgei 30-ikán meg is ígérte, hogy a ministertanács újabb határozatát mentül előbb teljesíti s a komáromi és pétervárad-i őrség kivételével Szeged, a kormány új székhelye körül egyesíti az ország minden haderejét. Azonban alig távozott a küldöttség, Bayer ezredes érveit megtörték azt a varázst, melyet Csányi és Aulich Görgeire gyakoroltak. Görgei most jobbnak kezdte tartani, hogy az országnak mind nyugati, mind keleti részében legyen egy-egy összevont haderő; Komáromban az ő, Nagyvárad és Kolozsvár között a Bem vezérlete alatt. Mindamellett levélben is megírta a kormánynak, hogy leindul ugyan Szegednek, de csak akkor, ha megérkezik két hadtestéhez a 3. is több kisebb hadosztállyal; s így nem hamarabb, mint július 3-ika éjjelén s a Dunának talán nem jobb, hanem balpartján, mert a Győr felől előnyomult ellenség már Bábólnát is megszállta. A kormány, mely a komáromi csata (április 26.) óta semmit sem tett legfőbb támaszának, a seregnek épségben tartására s kiegészítésére, röptesse levegőbe a lánczhidat, távozzék Szegedre, egyelőre a bács-bánsági sereg védelme alá és tüstént szállíttassa oda a hadseregnek a fővárosban felhalmozott fegyver-, élelmi- és ruhakészleteit is, melyekkel egyedül lehet megmenteni a hazát. Kijelentette Görgei, hogy nem fogja felgyújtani az útjába eső falvakat, mert Napoleon hadát télen és Oroszországban a lakások lerombolásával el lehetett ugyan pusztítani, de nyáron és Magyarországon ilyképpen nem lehet megsemmisíteni egy sereget. Ezzel csak beszennyeznék a magyarügyet. „Én – szolt egyebek közt – sohasem küzdöttem a kormányért, hanem a magyar népért; és ha meg volnék győződve, hogy a nép boldogabban érezné magát, akkor első lennék, ki lerakná a fegyvert.”

Kossuth „árulással határos szöszegést” látott ebben a levélben, mely után (a mi elég sajátságos minősítés a ministeri állásra), Görgei legfeljebb hadügyminister maradhat. A ministertanács meghallgatásával tehát július 1-jén Mészáros Lázár altábornagyot nevezte ki fővezérre s mellé a tábornok élére Dembinszkyt, Bayert, pedig önmaga mellé rendelte. A helyett, hogy kimozdulva íróasztala mellől, hol a nap háromnegyedét egészségével nem törődve lázas munkával töltötte, személyesen ment volna a táborba, hogy szavának és egyéniségének varázsával az ellentéteket elsimítsa, az új generalissimust már másnap Komáromba küldte, hogy a sereget levezesse. Az öreg úr gőzhajón el is jutott Almásig; de abban a hitben, hogy a Duna jobb partját az ellenség már megszállta s nem igen bízván benne, hogy a sereg elfogadja, csupán levélben szolította engedelmességre Görgeit. Fölhívta, hogy Komáromban 20,000 embert hagyjon, a többivel pedig Budára jöjjön; ő maga gőzhajójával még azon éjjel visszatért a

fővárosba.⁸ Július 7-ikén ismételte ugyan útját, de kocsijával csak Párkányig jutott, mert az osztrákok és oroszok már odáig portyáztak. Több komoly kísérletet nem is tett, hogy átvegye a komáromi sereg fővezerségét.

Görgei Mészáros küldetéséről néhány napig nem is értesült. Július 2-ikán reggel épen tollba mondott a kormány számára egy önigazoló emlékiratot, mely ki akarta fejteni, április 14-ike elítélése mellett is mi birta rá, hogy elvállalja a hadügyministerséget s most viszont miért mond le róla, midőn azt a jelentést kapta, hogy Haynau általános megtámadásra készül. Eltétette az írást; „talán nem is lesz reá többé szüksége”.⁹ Mire a sereghez ment, az ellenség már elfoglalta mind az ó-szőnyi, mind a monostori sánczokat s az ácsi erdőből Pöltenberg hadtestének néhány százada megfutott. Görgei kartácsütővel térítette őket vissza Monostor felé, melynek elősánczeit Rakovszky őrnagy a 48. zászlóalj élén vissza is vette s a II. és VII. hadtestet Schlick ellen küldvén, a Schlick segítségére siető Wohlgemuth ellen az ingadozó balszárnny 20 huszárszázadát maga vezette rohamra. Egy gránátszilánk¹⁰ fején irtózatot sebet ejtett, Paniutine tüzérei pedig megghiúsították a rohamot, melyet – sebével nem törődve – Görgei már éppen ismételni akart, midőn az ellenség, melyet Leiningen és Klapka az ó-szőnyi sánczokból is kikergetett, minden vonalon visszavonult. A győzelmet mindakét fél magának követelte, de az kétségkívül a magyarokat illette, kik elrontották az ellenségnek mindakét szándékát: a rájuk mért döntő csapást s a Budapestre vivő ó-szőnyi út elzárását. S a magyarok győzelme teljes lett volna, ha Kmety hadosztálya s Nagy Sándor hadteste is részt vehet a csatában. A 32,129 magyar 129 ágyúval úgyis megvédte összes sánczeit 58,938 osztrák és orosz, valamint 216 ágyú, tehát jelentékeny túlerő ellen; vesztesége azonban (1500 ember) jóval nagyobb volt mint a szövetségeseké, kik 890 embert vesztek.

Görgeivel pár napig – tekintettel állapotára – senki sem közölte visszahívását; ő tehát, mindamellett hogy a fővezérletet tényleg Klapka vette át, most is adott ki rendeleteket. Július 3-ikán ugyan teljes erővel tört ki rajta a sebláz, másnap reggel azonban kissé jobban érezvén magát, megíratta a hadügyministerségről való lemondását, hogy azontúl csak fővezér legyen. A tisztek magántanácskozásukban, sőt a haditanácsban is szintén kijelentették, hogy Magyarországnak egyetlen vezérében sem biznak jobban, mint Görgeiben s mindannyian óhajtják, hogy a kormány továbbra is meghagyja őt a sereg élén. Nyilatkozatukkal Klapka és Nagy-Sándor tábornokokat küldték a kormányhoz. Július 5-ikén a jelenlétükben tartott minisiteri- és haditanács¹¹ elfogadta Görgeinek a hadügyministerségről való lemondását, de megbizta őt, illetőleg „vitéz és győzelmes harcban való megsebesítése miatt akadályozása alatt” a jelentéstevő Nagy-Sándort, hogy legfeljebb holnapután a sereget levezesse s Komáromot Assermann ezredes parancsnoksága alatt 18,000 emberrel rakja meg. Az összes hadsereg fővezérletét azonban Mészárosnak kellett folytatnia, Bayernnek pedig azonnal lejönnie Kossuth mellé, a miniszterek egy része benne látván a kormány és Görgei közt való egyetértés legfőbb akadályát.

Másnap a két tábornok már megjelent abban a haditanácsban, melyet a kormány rendeletéről s a hadsereg nyilatkozatáról végre értesült Görgei tartott. A beteg vezér fejtegetései után a haditanács elhatározta, hogy a hadsereg lemegy a fővárosához, előbb azonban a jobb parton győzelmet akar aratni az ellenségen. A támadást július 9-ikén Klapkának kellett intéznie. Klapka azonban még e határozat hozatalának estéjén újabb haditanácsot tartott, mely föltétlenül kimondta s július 7-ikén Nagy-Sándor I. hadtestével meg is kezdte a levonulást. A beteg Görgei ezt észrevevén, azonnal lemondott a fővezerségről; a Klapka személyes vezetése alatt álló és minden csapatot képviselő küldöttség kérelmére azonban megtartotta állását, mire Klapka is visszarendelte az I. hadtestet. A fővezér már leszámolt életével; a többinek is azt kell tennie; az alföldre egyenesen levonulni annyi, mint előkészíteni a Törökország felé való menekvést; Komáromot tehát csak akkor hagyhatják oda, ha előbb elszánt kísérletet tesznek az osztrákok főerejének megverésére. Ezt meg is kísérelték július 11-ikén és pedig – Nagy-Sándor hadteste s két kisebb csapat is jelen lévén – 12,500 emberrel és 54 ágyúval, erősebben mint kilencz nappal azelőtt. Mivel Haynau seregéből Ramberg hadteste már Budapest felé indult, a magyarok valami

kevéssel többen is voltak, mint az osztrákok. Győzelemre sok volt az eshetőség. Pöltenberg és Assermann csak Schlick negyedik rohamára hagyták oda az ácsi erdőt s a túlnyomó tűz elől a sánczok felé vonultak vissza. A harmadik hadtest kétszer foglalta el s az oroszok támadása után harmadszor is megrohanta Csémet; mivel azonban Nagy-Sándor a gyalogsággal Ó-Szőnynél maradt, Pikétinek pedig elfogyott a puskapora, hatalmas ágyúharcz után Nagy-Sándor lovasságának fedezete alatt szintén a sánczok mögé futott, hová egy ellenséges dandár üzéséből Esterházy Pál is visszatért. Holtakban és sebesültekben a magyar sereg 1600 embert veszített, állítólag kétannyit mint az osztrák. A sánczokról most már Görgei is látta, hogy a jobboldalon többé nem törhet keresztül; Komárom védelmét tehát a II. és VIII. hadtesttel (18,000 emberrel) Klapka védelmére bízván, a sereg többi részével harmadnap (július 13-ikán) a Vághidő kapuján át elhagyta Komáromot, hogy Váczon, Gödöllőn és Czeglédén át keresse az alföldi sereggel való egyesülést.

Az alföldön még mindig különösen Pétervárad, Titel, Temesvár és Arad körül folyt a küzdelem. Perczel május 22-ikén és 24-ikén intézte utolsó nagyobb támadását Titel ellen, melyet Knityánin védett; pár nap múlva Jellacsicsnak a Dunántúlról érkezett hadaival mintegy 25,000 főre növekedvén az osztrákok és a lázadók száma, Perczel Ujvidéken át Pétetváradra ment, melynek védelmét öcscsétől, Miklóstól, időközben kellemetlen jelenetek után Kiss Pál tábornok vette át. Meghiúsult Perczelnek június 4-ikén a várat ostromló császáriak ellen intézett véres kirohanása. Most attól tartva, hogy Jellacsics megszállja a római sánczokat s onnan Ujvidék felől a várba rekeszti őt, felényi erejével is reá vetette magát; Kátynál azonban, különösen Ottinger császári tábornokkal szemben június 7-ikén mintegy 500 halottat és 230 sebesültet veszített, majdnem 1500 embere pedig fogságba esett; 11-ikén Jellacsics már az ujvidéki sánczokból is elfoglalt két kisebb erődöt s Ujvidéket lángba borította; a hidő ellen azonban nem boldogult, mire, hogy seregét könnyebben élelmezhesse, a csatorna északi oldalára vonult vissza.

Perczel most Tóth Ágostonnak adta át a 4. hadtestet, hogy Czeglédnél szervezzen egy újat, a kormány pedig június 14-ikén Vetter altábornagy főparancsnoksága alá helyezte a déli hadsereget. Vetter a Tisza két oldalán, Ó- és Török-Becsénél vonta össze hadai nagy részét; Jellacsics azonban június 25-ikén Ó-Becséről a Tisza tulsó oldalára nyomta át Perczy hadosztályát, mire Tóth Ágoston egy dandár kivételével egész hadtestével otthagya a Tisza vonalát és Zombolyára vonult vissza, hol tőle Guyon vette át a parancsnokságot. Jellacsics fölégette a Tisza becsei hidját s ezzel elvágta a déli magyar sereget a Bácskától. Most már nyitva állt előtte az út Szabadka és Szeged felé!

Annál feltűnőbb, hogy a kormány s a július 2-ikán ismét összehívott országgyűlés épen a dél felől fenyegetett Szegedet választotta székhelyévé s hogy július 2-ikán el is kezdte oda költöztetni a hivatalos lapot, a bankjegysajtót, fegyvergyárat és a hadi felszerelések táráit, csupán a ruházati készletet küldvén Arad felé. Arad vára ugyanis, melyet – ha Komárom nem tetszenék – Bayer ezredes a Nagyvárad mellett nyilatkozó Görgeivel szemben is székhelyül ajánlt, annyi veszteségre némi vigasztalásul, kilencz hónapi ostrom után épen most adta meg magát Vécsey tábornoknak.

Június 29-ikén és 30-ikán megtörtént a vár vagyonának számbavétele, mely szerint 66 ágyu, 2000 mázsa puskapor, 1500 puska, egy millió töltény, több ezer ágyúgolyó, 830 töltött bomba jutott a magyar kormány birtokába. Élelemül csak három tehenet, egyetlen itcze zsirt s 7 véka gabonát találtak a győzők. A katonák rongyosak voltak, a raktárakból előszedett keshedt ruhákat viselték, s ebben a tekintetben nem volt különbség tiszt és legény között. „Valóban – úgymond az átvétellel megbízott egyik magyar tiszt, Margitay – tisztelet- és szánalomteljes bámulattal néztük a példátlan kitartás martyr-hőseit. Dicső példányképül szolgálhattak volna nekünk!” Június 30-ikán megérkezett Vetter altábornagy is és éjjel után (július 1-én) Guyon s Vécsey tábornokok jelenlétében neki nyújtotta át Berger altábornagy a vár kulcsait. Az őrség pitymallatkor az előirt módon vonult ki a várból. Új-Arad határán Dobay Ágoston alezredes két honvéd zászlóalj élén négy ágyúval a vitéz ellenséget megillető tisztelettel fogadta, s a fegyver lerakatása után Zádorlakon át a megszabott utvonalon elkísértette. Az őrség 595 tagja átlépett a

honvédségbe. Temesvárt a honvéd tisztikar fáklyásmenetet rendezett Arad város legnagyobb ellenségének, de a hős katonák mintaképének, Siliák ezredesnek tiszteletére, ki e küzdelemben mindenét áldozatul hozta; és Siliák meglepve, mélyen meghatva mondott köszönetet nemes ellenségeinek.

Ugyanaz a tisztelet illette azonban a várost is; és Vetter altábornagy, midőn a nemzethez intézett kiáltványában örömmel tudatta, hogy „ott, a honnan a pusztító elemek még nem rég is rombolták a virágzó várost, most büszkén leng a magyar trikolor”; egyúttal kijelentette, hogy „Arad városa kitüntetett ritka hazafisága s elszánt, minden vészszel bátran daczó állhatatossága miatt kiérdemlé a nemzet hálájára.

Vécsey most már Temesvár alá vihette a mostanig ide kötött sereget s 11,000 emberrel folytathatta az ostromot. Július 4-ikétől 55, 13-ika óta pedig 68 ágyúval lövette a várat; de sem ezzel, sem rohamaival nem törhette meg a Rukavina altábornagy parancsnoksága alatt álló osztrák őrség kitartását.

Az Arad elfoglalásán érzett örömet lelohasztotta az alföld egy másik nagy városának, a téli és tavaszi hadjáratok idejében Magyarország önvédelme alapjának, Debreczennek sorsa, mely egyúttal megmutatta, hogy az alföldön csak a várak tarthatják magukat, máskülönben pedig egy-egy nyílt mezőn vívott csata az egész vidék sorsa fölött dönthet. Paszkjevics ugyanis, ki június végén a 2. és 3. hadtesttel Miskolcz táján táborozott, „a forradalom fészket” – Debreczent kívánta elfoglalni. Cseodajeff tábornok, a 4. hadtesttel, e végből már június 28-ikán Tokaj alá nyomult. Az 51. kozákezer 6. századának legényei, a Tisza meredek partján hagyván lovaikat, meztelenül, de karddal a kezükben átuszták a Tiszát s az oroszok ágyú- és puskatüzének védelme alatt támadtak a túlsó parton álló 300 magyarra, kik előlük Rakamazra vonultak vissza. Cseodajeff csakhamar helyreállította a Tisza és a töltések hidjait, s a mintegy 4000 újoncz honvéd szembe nem szállhatván vele, július 3-ikán bevonult Debreczenbe. A csapatok élén 800 kozák énekelte az orosz, majd az osztrák császári himnust, melyet minden ezred ének- és zenekara ismételt. Hosszú sorban következtek egymásután a huszárok, dsidások, kozákok, minden ezred más-más szőrű lovakon. S lovasok, gyalogok, vadászok, tüzérek, szekeresek a legpompásabb felszereléssel, nem oly szegényesen, talán rongyosan is, mint a szabadság harcosai. Görgeinek a keresettségig egyszerű megjelenése után nem téveszthette el hatását az a fény és hatalom, melylyel diszkocsiján tábornokai ragyogó csapatától körülvéve vonult be Cseodajeff. A tanács már előbb bejelentette hódolatát s a nagy templom és a város kapui előtt felállított ágyúk, melyek mellett a tüzérek égő kanócokkal őrködtek, elég intelmül szolgáltak, hogy naponkint vonakodás nélkül szolgáltasson ki a sereg ellátására 43,000 adag kenyeret, 67 vágómarhát és annyi szénát, zabot, a mennyi kell; hogy előteremtsen 40,000 mérő lisztet, beszolgáltasson minden fegyvert, s kiállítson 1000 előfogatot. Az oroszok, kik erős fegyelmet igyekeztek tartani, 6-ikán hagyták oda a várost, melyet 11-ikén Korponay ezredes megszállt ugyan, a népnek azonban többé semmi kedve sem volt keresztesháborúra.¹² Nem hihette, hogy honvédek, fölkelők ily hadsereg ellen győzhessenek. Cseodajeff tüntető bevonulásának mindenesetre meg volt az az eredménye, hogy lohasztotta a nép harcias kedvét. „Mily ellenállást fejtett ki a lelkesült nagy Debreczen, április 14-ikének ez a bölcsője, egy 4000 kozákból álló hadoszloppal szemben? Utánozta-e magasztos példáját Egernek, mely a kápolnai csata után, segítség nélkül, a benyomult győztes ellenséget visszaűzte? Avagy talán szerencsétlen küzdelem után egy másik Brescia lett belőle?”¹³ Valóban nem lett; ott, a hol komolyan fölkelte a nép, mint pl. Losonczon, nem maradt el a második Brescia; április 14-ike azonban nem hódította meg a sziveket, a nép csak néhol kelt föl; a keresztes háborúból semmi sem lett.

S mintha Cseodajeffnek tüntetésnél nem is lett volna egyéb célja, 9-ikén Rakamaz és Tokaj közt ismét átkelt a Tiszán s fölszedetvén maga után a hidat, Tokajnál Belugoseffel, Mező-Kövesden pedig Paszkjevicscel egyesült, ugyanaz nap (július 12-ikén), melyen Alderberg orosz kapitány két szotnya kozákkal kardcsapás nélkül benyomult Budapestre. Merészségénél csak a másfélszázzezernyi lakosság közönye volt nagyobb. Másnap különben Ramberg báró altábornagy

is bevonult a 3. osztrák hadtesttel Budapestre s újra lerakatkván a lánczhyd pallóit, biztosította az orosz sereggel való összeköttetést.

Szeged július 12-ikén ily körülmények közt is lelkesen fogadta a kormányzót s este fáklyásmenettel tisztelte meg a Kárász-házban, a hová szállt. „Ebből a városból fog kisugárzani Európa szabadsága!” tört ki Kossuth szívéből az olthatatlan idealismus. A nép bámulta ihletét, a kritikusok azonban elborultak és sajnálkoztak nemzetük sorsa felett,¹⁴ melyet Kossuth most sem két nagyhatalomtól, hanem egyetlen embertől féltett. „Ha találkoznék valaki – szólt, – ki a hazát nagyravágyásának áldozatává s e végett magát a nemzet urává tenni, dictátori hatalomra vergődni törekednék”, azt ő saját kezeivel gyilkolná meg, hogy a hazát megmentse. Őt nap mulva Bem magának kért ilyen dictátori hatalmat, Kossuth pedig szegedi beszéde után alig egy hónappal maga tette dictátorrá Görgeit, kire ebben a beszédében célzott.

Szegeden, a kormány és a parlament új székhelyén volt egyideig Wetter főhadiszállása is. Az a tudat, hogy immár 36,800 embere, 7356 ló és 88 ágyúja van, növelte a megnyugvók számát. Július 8-ikán Vetter a Szegedet dél felől fenyegető Jellacsics ellen indult. 13-ikán fölvette Kmety hadosztályát, mely Győrnél elvágatván, a Dunán Paksnál átkelve jött a csatornához, míg Guyon 7000 emberrel és 42 ágyúval Hegyes mellett állt. Jellacsics meg akarván előzni e hadak egyesülését, Verbászról július 13-ika éjjelén Guyon ellen indult; ez azonban nem engedte magát meglepetni, hanem ágyúkkal, majd szuronyokkal szalasztotta meg a Hegyesnél ismételve támadó báró Dietrich altábornagyot, Szeghegynél Puffer dandárát s azután Feketehegynél a „bán” visszavonulásának egész vonalát elvágással fenyegette. S ha Kmety Kulánál hatásosabban támad Lederer dandárára, kétségkívül tönkre teszik a két tűz közé szoruló Jellacsicsot, ki 674 embert veszítve úgy is megfutott s éjfél után csak Kátynál szedhette össze serege romjait, melyekkel másnap a Duna jobb oldalára húzódott, csupán Dietrich hadosztályát küldvén a titeli fennsík védelmére.

A hegyesi győzelem¹⁵ azonban a magyar fegyverek utolsó diadala volt s a csata terén állított emlék egyúttal a szabadság sikeres harcainak sarkköve. Azt a támadást, melyet Guyon július 23-ikán a Titel és Zsabya közt fekvő Mosorin ellen intézett, Knityánin ugyancsak Lang ezredesnek a legváltáságosabb pillanatokban való megjelenésével hiúsíthatta meg: a titeli fennföld visszavételéről azonban most már le kellett mondania Vetternek, ki a lázadók mozgalmainak szemmel tartására csak kisebb hadosztályt hagyván, Szeged felé indult, hol az alföld védelmére rendelt seregnek gyülekeznie kellett.

Komáromból ide igyekezett most már Görgei is. Vácznál való áttörését a II. és III., a Felső-Tiszaán való átkelését a Miskolczon álló IV. orosz hadtest volt hívatva megakadályozni; ellenben Perczel 24,000 emberrel és 53 ágyúval Nagy-Káta és Jászberény közt kívánta foglalkoztatni az oroszokat, hogy Görgei levonulását megkönnyítse. Görgei a maga 27,000 emberével és 140 ágyújával akadálytalanul haladt Váczig; hová az előhaddal Görgei Ármin és az I. hadtesttel Nagy-Sándor július 15-ikén reggel benyomulván, kiszorították Bebutoff herczegnek ott pihenő muzulmán lovas ezredét s két cserkesz századát. Sass tábornok, Rüdiger rendeletére azonnal ellenük indult ugyan s túlerővel támadt Görgei Árminra, Nagy-Sándor és Leiningen azonban egész napig tartó csatában visszavonulásra kényszerítették, ágyúinak felét leszerelték, 80 emberét levágták, 120-at megsebesítettek. Késő éjjel Pöltenberg is Vácra érkezett, s így együtt volt az egész sereg; másnap azonban Görgei hiába várta az oroszokat, kik Vácztól délkeletre Sződ és Hartyán közt gyülekeztek, hogy 17-ikén túlerővel lépjenek föl. Görgei, kinek sebét dr. Markusovszky reggel újból felvágta, híres piros zekéjében mégis bejárta a csata terét, hol most emlék örökíti a tegnapi küzdelmet; szemléje s a hozzáérkezett jelentések azonban meggyőzték, hogy Gödöllő felé többé nem vághatja magát keresztül. Egy vasúti őrházban tehát hadi tanácsot tartván, elhatározta, hogy az áttörést Miskolcz táján kíséri meg. Balassa-Gyarmattól Losonczig az Ipoly völgyén halad északkeletnek. Losoncztól azután Rima-Szombatnak tart, hogy délkeletnek a Rima és Sajó völgye mentén ereszkedjék alá Miskolcznak, s ha lehet, ne csak csatlakozzék az alföldi sereghez, hanem az oroszoknak galicziai összeköttetését is megakassza. Merész tervének fogantatását még az éjjel megkezdte, Leiningenre bizván a

visszavonulás fedezetét. A menekülők több ezer kocsijából álló toronyai szekértábora azonban álhírekre felbomolván, a Vácra igyekező tömérdek kocsi az utcán és az úton oly torlódást okozott, hogy miattuk a csapatok csak nagy idővesztéssel haladhattak. Reggel az orosz előhad már Vácra is benyomult, honnan ugyan Leiningen a sződi szőlőig visszavetette, azután azonban Görgei Ármin ágyúinak fedezete alatt maga is követte a sereget. Az üldöző oroszokkal csatázva hátrált Rétságig, melyet Pöltenberggel éjjelig meg is védett, a leégéstől azonban nem menthette meg. Az oroszok közül 146 ember esett el és 253 sebesült meg; a magyarok vesztesége ismeretlen.

Másnap Pöltenberg fedezte a visszavonulást, s Anrep tábornok négy ezredével összezsapva jutott Balassa-Gyarmatra, hol Nagy-Sándor váltotta föl; de kevés híja volt, hogy Szakálnál a kozákok, Rárosnál pedig az ezrednek az éjjeli legelésben valamitől megriadt lovai szét nem zavarták az álomból fölzavart csapatokat.

18-ikán este érkezett a sereg zöme Losoncra: olyan fővezérrel, kinek irtózatossá sebláza miatt másnapra halálát várták s olyan tábornoki főnökkel (Bayer ezredessel), ki a sok áldomás következtében a szolgálatra képtelen lett. Ha Rüdiger a III. hadtesttel tovább folytatja az üldözést; ha Grabbe Zólyom felől Losoncra csap és ha Görgei meghal: semmi sem akadályozza meg a sereg teljes felbomlását. Rüdiger azonban Chruloff ezredes alatt csak három lovas századot hagyván vissza az események megfigyelésére, a többit visszarendelte, mert Paszkjevics a II. és III. hadtest egyesült erejével akarta fogadni Perczelnek Jászberény felől várható támadását. Perczel, Dembinszky és Dessewffy tábornokok, kiket tanácsos Mészáros is támogatott, Tura mellett (Hatvántól délnyugatra) makacs ágyú- és lovasharcot vívtak Tolsztoj tábornok ellen; mivel azonban kellő számú gyalogságuk nem volt, Labinzoff tábornok pedig este felé Hatvan felől hét zászlóaljjal sietett Tolsztoj segítségére, Nagy-Káta felé vonultak vissza.

Csatájukkal egy kis időre mindenesetre eltérítették a figyelmet Görgeitől. Grabbe Chruloff segítségére Sass tábornok alatt, 8 ágyúval, 22 lovasszázadot küldött ugyan, de nem Losoncra, hanem Gyöngyösre. Végre pedig Görgei is kiállta az újabb válságot s maga vezette tovább seregét, melylyel július 23-ikán már el is érkezett a Sajó torkolatához és megszállta a Sajó és Hernád összefolyása közt levő területet. Az erőltetett menetben mintegy 3000 embere kidőlt ugyan a sorból, de elérte célját; Miskolc táján az ellenség elé vágott s lehetővé tette a szegedi főssereggel való egyesülést.

Paszkjevics, ki Mező-Kövesdnél még nem vonta össze hadait, Cseodajeffet bizta meg, hogy Görgeit mindaddig foglalkoztassa, míg ő Tisza-Fürednél átkel a Tiszán s elvághatja Görgei levonulásának útját. Cseodajeffnek Miskolcztól délre 23-ikán Harsánynál már volt is némi előőrsi csatája, másnap pedig Görömbölynél megtámadta Pöltenberg egész hadtestét, mely azonban, hosszabb küzdelem után, jó rendben vonult vissza Miskolcra s onnan háborítás nélkül kelt át Alsó-Zsolczával szemben a Sajón, honnan Pöltenberg már Leiningennel egyesülve verte vissza Cseodajeffnek harmadnap (július 25-ikén) ismételt támadását; még pedig oly vitézül, hogy Gőzon Lajos alezredes 50 emberrel két zászlóaljat és egy üteget megszalasztott.¹⁶

Görgei másnap a Hernád baloldalára vezette seregét s megakadályozta az ellenséget Körömnél a folyó áthidalásában. Utóbb maga is bevallotta, hogy hadászati esztelenség volt megállapodni a Hernádnál és céltalan elszalasztása annak az utolsó lehetőségnek, hogy a déli haderőkkel való összeköttetést a hátrálás szakadatlan folytatásával állítsa helyre. De midőn szem elől tévesztette a hadművelet eredeti célját, abban a hitben élt, hogy a beavatkozó oroszok száma nem nagyobb 60,000-nél, hogy Kossuth 30,000 főnyi tartaléksereget gyűjt, hogy Bem Erdélyből fedezi a déli seregnek Jellacsicsal való küzdelmét, hogy Tisza-Füred biztosítva van, s hogy Komárom alól Haynau csak seregének egy részével mozdulhat. Elcsigázott hadainak némi pihenőt engedett. Nyiregyházán azonban, midőn a kormányzóval és a hadügyminiszterrel való találkozás végett Karczagra indult, már július 27-ikén megtudta, hogy Tisza-Fürednél tegnap Korponay a maga ujonczaival nem tudta megakadályozni az oroszok átkelését, s hogy Osten-Sacken orosz tábornok Kassa felől közeledvén, a gyanítottnál jóval nagyobb számú ellenség körülfogással fenyegeti az ő Hernád-parti táborát. A találkozást tehát elejtve, azonnal

kiadta a rendeletet, hogy Kazinczy Bem erdélyi seregéhez csatlakozzék, a főszereg pedig Tokajnál átkeljen a Tiszán s, ha lehet, megelőzze az oroszokat Debreczen elfoglalásában. Az átvonulást azonban csak azután lehetett megkezdeni, hogy Leiningen a III. hadtesttel a gesztelyi csatában visszaverte és a Sajóig űzte Grabbe seregét. A késő este elindult sereg azután a Tisza tokaji hidján túl Vaskapuig 26 óra alatt, csak néhány félórás pihenőt tartva, egy húzamban tett meg 60 kilométer utat. A mely pillanatban 29-ikén késő este Rakamaz, Nagyfalva és Vaskapu közt megállították a sereget, a másikon már földre dobbant az egész és aludt mélységesen úgy, hogy másnap reggel is alig lehetett lelket verni bele. 30-ikán már Nyíregyháza alatt állott Görgei, kit Paszkjevics, a gesztelyi győzelem hírére visszafordítván a Tiszán már átkelt hadait, a Hernád mellett keresett, hogy egész seregével megakadályozza őt hadosztályainak egyenként való tönkretételében. Ez a váratlan kitérés két napi előnyt biztosított Görgeinek; mert gyors távozásáról értesülve, Paszkjevics Debreczen ellen most már csak augusztus elsején indíthatta le seregét s így a Tiszánál nem keríthette be Görgeit, ki most a legrövidebb úton haladt dél felé, hogy elérje a Berettyó vonalát, mielőtt az oroszok Debreczent megszállhatnák. Úgy hitte, hogy, ha ez nem sikerül, le kell mondania a magyar hadakhoz a Maros vidékén való csatlakozásról s arról, hogy Haynaut az oroszoknak úgyszólván szeme láttára verhesse meg.

-
665. * 79 tábornok, 411 törzstiszt, 4724 főtiszt, 17,502 altiszt, 6906 zenész, 6853 nem harczoló, 156,191 közlegény 59,929 lóval. Panjutine hadosztálya 11,896 emberrel csatlakozott az osztrák sereghez, Lüders alatt Erdélybe 39,137 ember ment, Paszkjevics közvetlen parancsnoksága alatt tehát 134,758 ember maradt. Kossuth június 28-ikán azt hitte csak 120,000 orosz tört be.
666. * Pedig a mérsékletnek olyan embere, mint Deák Ferencz, kinek a forradalom nem kellett „sem testének, sem lelkének,” Spelletich Bódog képviselő útján már a tavasszal maga is azt izente neki, gondolja meg, hogy fecsegő parlamenttel és engedelmességet megtagadó tábornokokkal a hazát megmenteni nem lehet; küldje haza az országgyűlést és álljon maga a sereg élére. (Spelletich életrajza a Vasárnapi Ujságban Kónyi Manótól, 1890. 621. l.).
667. * Az adatok részletesen Gelichnél, id. m. III. 467–507. Ő az erdélyi hadsereg létszámát 27,000, az egész seregét 162,440 emberre tette; Thorotzkay Sándor a Tört. Lapokban (1895. 11.) kimutatja, hogy Erdélyben az oroszok beütésekor csak 20,675 gyalogos 1606 huszár és 1123 tüzér volt 95 ágyúval és 768 tüzérségi lóval. Becses részletkimutatásokat közölt Hegyesi Márton ugyanazon folyóirat 1895–96. évi köteteiben. A Komáromban augusztus 3. szervezett 201–204. zászlóaljjal a zászlóaljok száma 171-re emelkedett.
668. * Bleibtreu, Zur Geschichte der Taktik und Strategie. (Berlin, 1898.)
669. * A szövetségesek kimutatott vesztesége 672, közte 134 halott. Az első nagyobb mérkőzésben az oroszok vesztesége 35 halott, 136 sebesült és 5 eltűnt. Elesett Kubotkin őrnagy s megsebesült Kobjakov tábornok.
670. * Wysocky Demetén június 17-én vette át a vezértséget Dembinszkytől, ki azonban mint önkéntes tovább is ott maradt. Tört. Lapok, 1894. 208.
671. * Ezt a sokáig vitatott kérdést bebizonyítja Görgey István, id. m. II. 582–599.
672. * Mészáros emlékiratai, II. 282–84.
673. * Rochlitz Kálmán emlékiratai (IV. 385–7.) Görgei Istvánnál, id. m. II. 694–95. Az emlékirat bevezetése Görgeinél: Mein Leben, II. 228–231.
674. * Erről maga Görgei, Mein Leben, II. 220–223 s Görgei István, id. m. III. 38–46. Csak legenda, hogy a sebet – akarva vagy nem akarva – egy huszár ejtette volna. Bayer gyanakodott, hogy erre a vágásra Perczel Mór bérelt volna föl egy huszárt; gyanúját a sebesültnek öcsce még július 2-ika estéjén visszautasította.
675. * Jegyzőkönyvét szószerint közli Szilágyi Sándor: Hazánk, II. 244–45. és Görgei István, id. m. III. 68–70.
676. * Szücs István, Debreczen történelme, 1002–1009.
677. * Görgei, Mein Leben, II. 230. Csak az a feltűnő, hogy Görgei azt, mi július 3–6. napjában történt, egy július 2-ikán kelt emlékiratban kérdi.
678. * Csengery, Jellemrajzok, 129.
679. * Dudás Ödön, A hegyesi csata és emlékköve: Bácska, 1884. 81. sz. Thim József, A hegyes-feketehegyi csata és nevének jogosultsága: u. ott, 1885. 15. sz. és Nyílt felelete Jausz Jánosnak a 33. számban tett azon állítására, hogy a hegyesi, vagy hegyes-feketehegyi csata elnevezése történeti tévedés: u. ott, 38. sz.
680. * Jókai Mór, Gózon Lajos, a zsolczeni hős. Vasárn. Ujság, 1875. 1.

VIII. FEJEZET.

A Tiszavidék s Erdély elvesztése.

Haynau táborba szállása. A szegedi magyar főszereg. Görgei levonulási terve. A debreczeni csata. Az orosz sereg előnyomulása. Az oroszok Erdélyben. A tömösi sánczok. Brassó elfoglalása. A tihai csata. Bem visszatérése. A jádi és wallendorfi csaták. A beszterczei vidék elvesztése. A Székelyföld védelme. A kökösi csata. Gábor Áron halála. A sepsi-szentgyörgyi csata. Szakadás a székely csapatok közt. Bem sikerei. Clam-Gallas gróf osztrák csapatai benyomulása Erdélybe. A szeredfalvi csata. Nagy-Szeben és Segesvár elvesztése. A segesvári ütközet. Petőfi halála. Nagy-Szeben visszafoglalása. A nagycsüri vereség. Bem távozása. Az osztrákok győzelmei a székelyföldön

Haynau öt napi tartózkodás után, július 24-ikén odahagyván s lázongás esetében rombadöntéssel, Brescia sorsával fenyegetvén Budapestet, melynek őrizetére 8000 embert rendelt, 46,000 emberével és 284 ágyújával Kecskeméten és Félegyházán át Szegednek tartott. Perczel kénytelen volt visszahúzódní előle, s 29-ikén Szegeden már Dembinszkynek átadni a parancsnokságot. Ugyaneznap vonult be Szegedre, a titeli hősies, de eredménytelen támadás után, Guyon tábornok is és így Szeged körül állott a magyarok 40,000 főnyi főszerege. A parancsnokságot a 30-ikán fővezérré kinevezett Dembinszky vette át, ki Szentesnél Lenkey tábornokkal őriztette a tiszai átjárót, hogy Haynau ott átkelve, ne egyesülhessen a Debreczen felől várt oroszokkal. Schlick hadteste nem is ott, hanem Alpárnál kelt át. Az osztrákokkal való döntő csata tehát Dembinszkynek volt fenntartva.

Görgeinek a Tisza balpartjára nyomuló oroszokkal kell vala leszámolnia, kik – mint ezt Nagy-Sándor Hadházzól jelentette is – augusztus elsején mintegy 15,000-en Tisza-Füreden ismét átkeltek a Tiszán. Eznapi már Arad volt a kormány és a parlament új székhelye; ott volt a pénz- és a hadiszerkészlet is. Ettől tehát, a hadviselés eszközeinek forrásától,¹ Görgei nem akarta elvágtatni magát, ami megtörténik, ha Nyíregyházáról délnyugatnak fordulva, ennyi idővesztés után még mindig Szegednél keresi a Dembinszkyvel való egyesülést. Egyenesen Aradnak fordult; az augusztus elsején Görgei nyíradonyi táborába érkező ministerek, Szemere és Batthyány, maguk hozták azt a hirt, hogy Dembinszky is csak úgy fogadta el a fővezérséget, ha nem Szegednél, hanem valahol Arad táján kell ütköznie. Ennek a csatának Haynauval még az oroszok odaérkezte előtt kellene megtörténnie. Görgei már csak úgy vehetne részt benne, ha erőltetett menetekben siet Arad felé; ő azonban naponként csupán 15–20 km. utat tett meg, hogy az őt nyomban követő oroszok épp oly lassan nyomulhassanak a Maros felé és így a déli magyar sereg idejében egyesülve várhassa az ő északról jövő hadait.

Hogy könnyebben mozogjon, ő maga az eddigi csatákban legjobban megtizedelt hadtestekkel² Nyíregyházáról Nagy-Kálló felé térvén ki, Nagy-Szalonta és Arad felé haladt, míg Nagy-Sándor hadtestét, mely harmadfél hét alatt csak egy csatában vett részt, oldalvédőül Debreczen és Berettyó-Újfalu irányában indította el, azzal az utasítással, hogy minden komoly összeütközés elől kitérjen, de megóvjá a főszereget nagy veszedelemtől, ha kell, önfeláldozással is. Végtetes hiba volt, hogy a párhuzamosan haladó két sereg közt az összeköttetés megszakadt. Nagy-Sándor augusztus 1-én Hadházzól tudatta ugyan Görgeivel, hogy a Tiszán átkelt egy 15,000 főnyi orosz sereg, további jelentéseket azonban nem tett. Erőltetett menet után Debreczenben, augusztus 2-ikán hajnal felé megelőzte az oroszokat. 9521 embere volt 43 ágyúval; hozzácsatlakozott Korponaynak – puskával csak egyharmadában ellátott – 3280 gyalogja is 380 lovassal és 4 ágyúval. Nagy-Sándor azonnal visszanyomta a Balmaz-Újváros felől mutatkozó orosz lovasságot s ezzel utasításának eleget téve, folytathatta volna a visszavonulást, ha megengedi ezt hadainak fáradt volta s Görgeinek egy éppen akkor érkezett parancsa, mely őt a mutatkozó ellenség megtámadására utasította.³ Nagy-Sándor azonban csatarendbe állított seregével pihenőt rendelt s a tisztek egy részével a városba ment. Az ebédnél fél kettőkor ágyúlövés riasztotta fel. Azonnal a táborba nyargalt, hol helyettese, Bobics, a jobbszárny vezére már megkezdte a tüzelést a fölfejlődő oroszok ellen. Máriássy, a balszárny

vezére, Nagy-Sándort a túlerővel szemben visszavonulásra kérte. A vezér azonban, nem gyanítván, hogy ötszörös erővel, magának Paszkjevicsnek seregével áll szemben, ezt csak azután akarta tenni, ha az ágyúzás következtében zavarba jött ellenséget⁴ általános rohammal visszanyomhatja. Ezt azonban az ellenség megelőzván, Gillenschmidt és Bebutoff vezérlete alatt a nagy erdő felől egyszerre hátban támadta a tartalékot (Korponay újonczait), s azt szétugrasztván, a jobbszárnyra (Bobicsra) tört, mialatt azt Paszkjevics 48 ágyújának szakadatlan dörgése közt 32 lovas zászlóalj szemben is megrohanta és két tűz közé szorította. Máriássyt az oroszok erős ágyúzással akadályozták meg, hogy segítségre siessen. Az oroszok szétverték a jobbszárnyat, magát Bobicsot is megsebesítették. Máriássy jórendben vonult vissza és fedezte a hátrálást. Ha Glasenapp tábornok lovasait az öles tengeri közt egy debreczeni parasztember szándékosan téves irányban nem vezeti, az oroszok kétségkívül elvágják a visszavonulás útját; így azonban csak gyengén folytatták az üldözést. A hadtest 152 halottat veszített, kiknek Debreczen városa utóbb szobrot állított: szikladarabon nyugvó sebzett oroszánt, mely a lehanyatlott zászlóra hajlik. 215-re teszik a súlyosan sebesültek számát, 800-ra azokat, kik eltűntek, kétségkívül azonban elestek. 5 ágyú veszett oda, 11-et csak leszerelve lehetett megmenteni.⁵ Az oroszok maguk 661 halottat és 277 sebesültet vallanak be; ez utóbbiak közt volt Kuprianoff altábornagy és Müller vezérőrnagy is.⁶

Nagy-Sándor egyfolytában 37 kilométert hátrált és Görgeinek csak másnap, Berettyó-Újfaluból tett jelentést. Görgei Vámos-Pércsen hallotta ugyan az ágyúzást, kiküldött lovas hírszerzői azonban nem térvén vissza, más hírszerzésről pedig nem gondoskodván, azt hitte, hogy Nagy-Sándor csak az ellenség előhadával csatázik. A Debreczenig való távolság az ő serege egynapi menetének felelt meg s így nem remélhette, hogy fáradt seregével idején beavatkozhasnék; különben sem ismervén az ellenség erejét, ily oldalmozdulattal nem tehette ki hadát a Berettyó és a Maros vonalától s vele a déli seregtől való elvágatás mulhatatlan veszedelmének. „Sok gondolatok vannak mindennek elméjében, de csak az Úrnak tanácsa áll meg”⁷ prédikálta Szoboszlai Pap István superintendens a debreczeni nagytemplomban, a hol Paszkjevics, Konstantin nagyherceg és az összes főtisztek jelenlétében istenáldó ünnepet kellett tartani az oroszok debreczeni győzelmének örömére.

Paszkjevics hadai nyomában voltak ugyan Görgeinek, de nem üldözték hevesen. Rendesen egy nappal később ütöttek tábornot ugyanott, a honnan a magyarok Arad felé vonultak tovább. Paszkjevics ugyanis, úgylátszik, csak Erdély teljes lecsöndesítése után akart végső csapást mérni a magyarokra. Attól tartva, hogy Lüders és Grotenhielm Erdélyben túlnyomó erővel áll szemben, sietett biztosítani a velük való összeköttetést; e végből a Sebes-Körös völgyén fölfelé augusztus 7-ikén Melnikoff lovasezredét küldte Erdély felé.

Pedig Erdély ekkor már az oroszok kezében volt.

Erdélyben még április 11-ikén hire járt, hogy a tölgyesi szoroson orosz és román csapatok akarnak betörni; Bem után aznap, melyen 10,000 emberrel a bánágba ment ki (április 16-ikán), Csányi már futárt küldött,⁸ értesítvén őt is, Czetet is a betörésre vonatkozó hírekről. Bem azonban Czetzre bízván az oroszok ellen szükséges intézkedések megtételét,⁹ folytatta útját s éppen egy hónap múlva (május 16-ikán) Orsováról azt jelentette a kormánynak, hogy a bánágot, Temesvár kivételével, visszahódította. Erdélyben ezalatt sikertelen kísérletek történtek a románok lecsillapítására, s hévvel folytatták az újonczozást. Szamosújvárról, Dézsről 1489 román újonczot küldtek Nyiregyházára,¹⁰ a szászok azonban szökdöstek, vagy nem álltak ki teljesen;¹¹ mindamellett június közepén már meg lehetett szüntetni a sorozásokat.¹² Bem június 5-ikén ismét Szebenben volt s 8-ikán elindult a határszélek megvizsgálására¹³ s onnan visszatérve, kapta Kolozsvár hölgyeitől II. Rákóczy Györgynek azt a kardját, melyet utóbb II. Miklós cár 1896-ban, a magyar nemzetnek ezredéves ünnepén kétszeres emlékül ajándékozott vissza. Erdély közvetlen megtámadtatásától azonban nem látszott tartani. Az erdélyi lázadás elnyomásáról, a bánágba való kivonulásáról s a fővezérletről Kossuthtal éppen aznap (június 18–19-ikén) tanácskozott, a melyiken az orosz másodszor két ponton is betört Erdélybe. Lüders tábornok és főhadsegéd 56 ágyúval és 28,636 emberrel Brassónál, Grotenhjelm altábornagy 32 ágyúval és

10,501 emberrel Beszterczenél tört be. Csatlakozott hozzájuk az osztrákok részéről Springensfeld alezredes az Urban-féle hadosztály 3000 emberével és 9 ágyújával Bukovinából és Clam-Gallas gróf altábornagy (Puchner és Malkovsky utóda) Oláhországból 36 ágyúval s mintegy 12,000 emberrel;¹⁴ úgy, hogy a szövetségesek, a lázadókról s elégtelenekről nem is szólva, 133 ágyút és több mint 54,000 embert állíthattak szembe Bem 64 ágyújával és mintegy 24,000 emberével.¹⁵

Lüders a magyar kormányhoz most már „minden kísértés mellett is” hiven ragaszkodó¹⁶ Brassó irányában, a tömösi szoroson át támadt. Dyck tábornok 20 ágyúval, 8 zászlóalj gyaloggal és 16 század lovassal már az első nap két sánczból kiverte Szabó Nándor alezredest; másnap Kis Sándor ezredes vette át a parancsnokságot s 1500 székelyével 28,000 orosz négy rohamra ellen a harmadik sánczot (Alsó-Tömös táján) hősiességgel védelmezte, míg végre a Leonidasra emlékeztető küzdelemben halálos sebet kapván,¹⁷ a minden oldalról előözönlő kozákok előtt hada megfutott és azt Szabó csak Prázsmáron szedhette össze, hogy Háromszékbe vezesse. A győzők másnap megszállták Brassót, fellegvárát azonban csupán június 21-ikén hajnalban foglalhatták el.¹⁸ Parancsnoka, Szidlovsky őrnagy, ki 200 emberrel s 6 ágyúval védelmezte, föbe lőtte magát, hogy, lengyel léte, az oroszok kezébe ne jusson. Engelhard tábornok a törösvári szorosnál szintén keresztültört s ugyanaz nap ért Rozsnyóra, hol összeköttetésbe lépett Lüdersszel.

Besztercze irányában Grotenhjelm és Springensfeld a borgói, Pavloff tábornok pedig a radnai hágón át június 20-ikán nyomult előre. Grotenhjelm Damaszkín őrnagyot csak a Tihánál vívott több órai harc után szoríthatta vissza a borgó-prundi sánczok közé, melyeket másnap Dobay alezredes három órai kemény harc után oda hagyni kényszerült; a radnai csapat, melynek előőrson álló egész százada foglyul esett, a kis-ilmvai összecsapás után (június 20-ikán) szintén visszavonult s Betlennél egyesült Dobayval, hogy azután a dézsi sánczok mögött álljon újabb harcot. Bem, ki Nagyváradról és Kolozsvárról 24-ikén érkezett Deésre, hadi törvényszék elé akarta állítani Dobayt, hogy ily messzire hátrált. Nem sokat törődve tovább Deés megerősítésével,¹⁹ onnan 14 ágyúval és mintegy 6000 emberrel már másnap megkezdte előnyomulását Besztercze felé s 27-ikén már kemény csatát vívott Jádnál (Beszterczétől éjszakkeltre), másnap pedig Wallendorfnál (Jád és Besztercze közt) Grotenhjelm és Pavloff hadaival. A tegnapi döntetlen csata most, öt erős roham visszaverése után, a magyarok visszaszorításával végződött; Bem az üldözésnek Sófálva táján ágyú-sortűzzel vetett véget s azután – Beszterczétől délnyugatra – a Sajó szeredfalvi hidjánál foglalt állást, hogy megakadályozza Grotenhjelmnek dél felé, Lüdershez való vonulását. Néhány ezer székelyvel erősödve, már július 1-jén ismét megszállta Beszterczét s 5-ikén onnan szöktetett kitarásra és ellenállásra a magyar népet. Oroszországban kétségkívül forradalom üt ki s akkor úgyis visszahívják az orosz hadakat; de rajta kell lenniök, hogy azokat előbb is kikergessék Oláhországba, hol a román szabadelvűek szívesen csatlakoznak hozzájuk. Másnap Teleki Sándor gróf ezredest nevezte ki serege főfelügyelőjévé, reá bízván a sereg élelmezésére, ruházatára és felszerelésére való gondviselést.²⁰

Szervezkedésre azonban többé nem volt idő. Július 10-ikén Grotenhjelm Besztercze alatt egész erejével megtámadta s visszanyomta Bemet. A város bezárt kapuja előtt álló osztrákokat Streliczky őrnagy a lengyel légióval elűzván, a vadászok a kaput kinyitották s a gyalogok a belvároson át, a lovasok és a tüzérek pedig azon kívül sértetlenül elvonultak s Damaszkín őrnagy fedezete alatt szerencsésen átjutottak.²¹

Bem most a Székelyföld segítségére sietett. Hasford tábornok Brassóból s Lein ezredes az ojtózi szoroson át két tűz közé szorították s június 25-ikén elfoglalták Kézdi-Vásárhelyt,²² a népet lefegyverezték, az ágyúöntőműhelyt, puskapor-malmot, gyutacs-gyárat lerombolták. Öt nap múlva Hasford diadallal ment be Brassóba, a Csikba menekült háromszékiek pedig Gál Sándor ezredes vezetése alatt visszatértek Háromszékbe, melynek népe ismét fölkel. Lüders nem indulhatott Nagy-Szeben ellen addig, míg le nem veri őket. Adlerberg tábornok Gál Sándort a kökösi hidnál, ugyanott támadta meg, hol az oroszok egyszer már (június 23-ikán) diadalt arattak. Most is erősen szorongatták Gál Sándort, midőn Gábor Áron hirtelen megjelenván

ágyúival, fordulatot adott a csatának. Gábor Áront, az önvédelmi harcnak az egyik legerdemesebb hősét és munkását egy ágyúgolyó leterítette ugyan, a székelyek azonban győztek és Prázsmár felé üzték az ellenséget.²³ Harmadnap azonban Eresztevényen már nem adhatták meg Gábor Áronnak teljes katonai díszszel a temetést, mert most Lüders maga indult ellenük; s azért, hogy jobb területen mérkőzhessenek meg vele, a kökösi hidat oda hagyva, Sepsi-Szent-Györgyre húzódtak vissza. A város mellett fekvő Eprestatón azonban Gyertyánfy Ferencz az udvarhelyszékiekkel csaknem az utolsó emberig elesett, a Szent-Györgyön álló sereg pedig, cserben hagyva vezérét, Gál Sándort, tétlenül nézte halálos küzdelmüket, majd, hogy az oroszok be ne kerítsék, rendetlenül menekült éjszakra, Csik felé. Csak a Vilmos-huszárok teljesítették kötelességüket. A sereg nagy része 2 alezredessel és 14 őrnagygyal megtagadta az engedelmisséget Gál iránt, de 230-an hivek maradtak hozzá s megesküdték, hogy utolsó csepp véréig védik a Csikba vezető utat, a Mitács-szorosát. Bem azonban július 4-ikén a Székelyföldet ostromállapotba helyezvén, 8-ikán Gál Sándor meghagyta, hogy minden székely visszatérjen hűtlenül elhagyott zászlajához.²⁴ Bem pedig 16-ikán megérkezvén, a szakadás okozóit hadi törvényszék elé állíttatta. Mintegy 15,000 emberrel és 40 ágyúval rendelkezvén, megszállta a gyimesi szorost, a Rikát, Kézdi-Vásárhelyt és az ojtózi szorost s 20-ikán Sepsi-Szent-Györgyöt megtisztítván az ellenségtől, a kökösi hidon át Háromszék elhagyására kényszerítette.

Most már nemcsak oroszok álltak vele szembe, hanem osztrákok is. Lüders Brassóból azonnal Szeben ellen indult, amint Clam-Gallas gróf július 15-ikén a töröcsvári szoroson át Oláhországból betört az osztrákokkal.²⁵ Erre a császár báró Wohlgemuth Lajos altábornagyot 19-ikén Erdély polgári és katonai főkormányzójául nevezte ki s biztosul Bach Eduárdot rendelte melléje.²⁶

Clam-Gallas csak 23-ikán nyomult Gál Sándor ellen, ki Tamás András alezredestől támogatva, a szemerjai csata után Sepsi-Szent-Györgyöt hősiesen megoltalmazta, mire a szövetségesek a Bárczaságra húzódtak vissza. Ugyanaz nap – mint ismeretes – Bem Moldvába tört, de vállalatát már harmadnap abba hagyván, az északkeleti sereghez sietett. Ott azalatt (július 16-ikán) Pavlov megtámadta a Szeredfálvánál Damaszkín őrnagy alatt álló csekély erőt (3 zászlóalj gyalogot, 3 század huszárt, 600–700 lengyelt és 10 ágyút), mely egy ideig derekasan küzdött s utóbb, Kálnoky őrnagy lovasainak fedezete alatt, a hidon át jó rendben húzódott vissza a Sajó balpartjára,²⁷ majd délkeletnek, Szász-Régen és Maros-Vásárhely felé tartott. Szász-Régent 23-ikán, két órai csata után, az oroszok elfoglalták s a visszavonulókat Sáromberkig üzték. Július 28-ikán Damaszkín hadát Bem a maros-szent-györgyi táborban (Maros-Vásárhelytől északkeletre) találta.

Azonnal Lüders ellen kívánt nyomulni. Lüders ugyanis Brassót odahagyván, július 20-ikán a verestoronyi szoroson át Oláhországba szorította Ihász Dániel alezredest, ki azután az 55. zászlóaljjal a törökök előtt le is tette a fegyvert. Másnap Lüders kardcsapás nélkül elfoglalta Nagy-Szebent, melyet Hasford védelmére bizván, ő maga 26-ikán visszafordult a Székelyföld ellen s 29-ikén már akadálytalanul megszállta Segesvárt, honnan a románokat is csatlakozásra szólította. 31-ikén reggel 16,000 emberével és 24 ágyújával, a várostól keletre, csatarendben fogadta Bemet, ki nem Maros-Vásárhelyről, mint várta, hanem Héjjasfalva felől 2400 gyaloggal, 250 lovassal és 14 ágyúval jött ellene, hogy megelőzze Grotenhjelm és a Fogarasból Udvarhelyre rendelt Dyck tábornokkal való egyesülését. Bem reggel 10 órakor a Nagy-Küküllő szűk völgyében fekvő Fejéregyháza határában, a Sárpatak és Ördögárok közt állította föl ágyúit s heves tüzelést kezdett az oroszok ellen, hogy kifejlődésüket meggátolja. Jakovlevics Skariatin György tábornokot, az ötödik hadtest vezérkárának főnökét, egy ágyúval ő maga lőtte le. Az oroszok Maros-Vásárhely felől oldaltámadástól tartván, beérték a támadások visszaverésével. Jobb szárnyukkal csak akkor indultak ellene, mikor meggyőződtek, hogy a maroknyi nép Bem egész ereje. A maros-vásárhelyi utat kémelő oroszok Hétúr felől visszatérvén, viszont a magyarok jobbszárnyára vetették magukat s bekerítették a sereget, melynek majdnem fele elesett. Másnap

Fejéregyháza határában 1030 magyar vitézt temettek el. Köztük volt kétségtelenül Petőfi Sándor is:

„Ha-ugyan jámborkéz teneked sírt ásott,
S nem temetetlen bolyg földi alak-másod.”²⁸

Barátja Zeyk Domokos, egymaga küzdött 30 kozák ellen. Lüders, ki bámulva látta hősiségét, élve akarta elfogatni. „Zeyk Domokos meghal, de rab nem lesz soha!” kiáltott a hős és föbe lőtte magát.²⁹ Ott estek el mindketten: a harcz mezején; ott folyt az ifjúi vér ki szivükből. Holttestükön át fújó paripák nem a kivivott diadalra száguldtak; szeretett vezérük, Bem maga is egy mocsárba vetette magát s második Mariusként, egészen estig rejtőzött ott, míg vitézei reá akadtak s megmenthették. Skarlatin sirját már egy esztendő mulva megjelölte a fejedelmi hála; a magyar hősök, kik a szent világszabadságért éltek, haltak, csak 48 esztendő mulva kapták meg a kegyelet jelét: a nemzettől emelt oszlopot, fölötte turulmadárral, mely honvédkardot tart a csőrében. S fenn a segesvári vár fokán ott áll a Petőfi szobra, Pantheonná téve azt a földet, mely sirboltul volt szánva.³⁰

Bem egymaga, báró Kemény Farkas azonban Kolozsvárról 4000 emberrel érkezett Maros-Vásárhelyre; s Bem augusztus 2-ikén ennek a csekély erőnek nagyobb részével ismét megindult Szeben ellen. 5-ikén már ott állott Nagy-Csűrnél s két órai csata után a Szebenbe való zárkózásra kényszerítette Hasfordot, ki a segesvári csata napján báró Steint Szerdahely táján megvervén, azt hitte, egyhamar nincs mitől tartania. Bem azonnal utána nyomult s véres utczai harcz után az oroszokat kiverte Szebenből, melynek lakosai virágokat, Hasford pedig Sellenberg felől gránátokat szórt útjába.³¹ Lüders azonban 30 órai hatalmas menetelés után Erdő-Szent-Györgyről Nagy-Csűr alatt teremvén, azonnal megütközött a fogadására induló Bemmellel s túlnyomó lovasságával hadát, kemény küzdelem után, délelőtti 11 órára szétverte. 1200 fogoly és 10 ágyú került az oroszok kezébe; a sereg romjait Keresztény-Szigeten a Hasford megfigyelésére kiküldött Kálnoky összegyűjtvén, Szerdahelyre, másnap pedig Szász-Sebesre vezette, hová a külön úton menekülő Bem egymaga érkezett meg. Ott az erdélyi sereg roncsait Stein parancsnoksága alatt egyesítvén, másnap Lugos felé utazott, hogy, Kossuth óhajtása szerint, átvegye a magyarországi fővezérséget.

Ugyanaz nap (augusztus 7-ikén) érkezett Kolozsvárra Gál Sándor; tehát a Székelyföld is elveszett. Július 29-ikén az osztrákok elfoglalták Seps-Szent-Györgyöt, Kézdi-Vásárhelyt s vele a Háromszéket, melynek a szabadságharcban oly dicsőséges része volt; augusztus elsején a Csikba vezető két szorost, a Nyerges-tetőt és a Mitács-szorosát hősies küzdelem után s 3-ikán Csik-Szeredát és vele a Székelyföld egész keleti részét Clam-Gallas nagyobb erejével szemben szintén oda kellett hagyniok. Gál Sándor a Margittán át Udvarhelyszékbe menekült, de már csak 2000 embere és 21 ágyúja volt. Grotenhjelm Maros-Vásárhely és Szász-Régen közt két tűz közé akarta szorítani, de ő a két város közt Körtvefájánál ágyúival együtt átkelt a Maroson s a Mezőség völgyei közt, a legjáratlanabb úton, ezer veszedelem közt Kolozsvárra, báró Kemény Farkas csapatahoz vezette maroknyi népét. Erdélyben már csak Kolozsvár és – Stein parancsnoksága alatt – Szász-Sebes körül állott némi magyar sereg. A „nagyfejedelemség” legnagyobb része behódolt az oroszoktól támogatott osztrákoknak.

681. * Július 28-ikán a szegedi nagy löpor-raktár felrobbant. (Reizner, A régi Szeged, I. 246–7.) „Két hét mulva vége a komédiának” jegyezte meg erre Görgei. (Görgei István, id. m. III. 317.)

682. * Leiningen és Pöltenberg 5–5, Görgei Ármin 3 csatában küzdöttek július 15-ikétől július 27-ikéig. Görgei, Gazdátlan levelek, 30.

683. * A röviden irt parancs nem volt egyúttal világos; Nagy-Sándor és tábornoka nem tudott rajta teljesen eligazodni. Szerzője, úgy látszik, Bayer ezredes, a tábornok főnöke, kit másnap Görgei Nagy-Létán ittassága miatt megdorgálván, ez lemondott, Bemhez távozott s utóda 4-ikén Görgei Ármin lett. Lemondása és a csata elvesztését nagyban elősegítő 2-iki parancs közt összefüggésnek kell lenni. Különben a parancs hiteles szövege nem ismeretes.

684. * A tűzéség kitűnően működött. Csányi tüzérkapitány még ballábának ellövetése után, a földön kínlódva is hidegvérrel vezényelt.

685. * Szűcs szerint (Debreczen tört., 1022. l.) a debreczeni Csígekert mögött 112 honvéd és 634 orosz van eltemetve. Közös sírjukat a debreczeniek a csata évfordulóján mindig megkoszorúzzák.
686. * A debreczeni csatáról az egyik vezér, Máriássy János: Hon, 1867. 264–5. Pongrácz István (Nagy-Sándor vezérkari főnöke) u. ott, 157. és 255. és Debreczen-Nagyvárad Értesítő, 1877. 31. szám., Ujlaky Jenő, u. ott, 166., Görgei Ármin u. ott, 205. és Dessewffy Dénes u. ott, 270. 287. szám. Szűcs István, Debreczen tört., 1009–1023. és Csokonai-Lapok, 1850. 10–12. Görgei, Mein Leben, II. 327–338. Gazdátlan levelek, 2331. Görgei István, id. m. III. 273–312. Lapinski, Feldzug der ung. Hauptarmee, 153–162. Bericht ... der russ. Truppen, III. 58–63. Rüstow, id. m. II. 365–373. Gelich, id. m. III. 801–804. Horváth, id. m. III. 379–381., Szeremlei, id. m. II. 265–271.
687. * Példabeszédek, XIX. 21.
688. * Gál Sándor Csikszeredáról még április 11-ikén a Tölgyesi-szoros védelmére küldte Gábor Áront. V. ö. Lázár alezredes levele M.-Vásárhelyről, április 12-ikéről és Csányi levele 16-ikáról: Csányi-lt. 1272., 3466. és 4194. sz.
689. * Erről Czetz tábornok május 27-iki jelentése. Csányi-ltár, 2425. sz. Dobay József Beszterczéről május 26-ikáról. U. ott, 2284., 2305. és 2528. sz.
690. * Bittó őrnagy június 23-iki s Bauer őrnagy június 26-iki jelentései. Csányi-ltár, 3126. és 3256. sz.
691. * Bethlen Gábor gróf jelentése Fogarásról június 17., Binder Frigyesé Medgyesről június 12., Fronius Mihályé Szebenből június 19-iki kelettel. U. ott, 3086., 3114–3115. sz.
692. * Ormay Norbert Vásárhelyt június 10-ikén, Kuun Kocsárd gróf Hunyadban június 14-ikén szüntette meg. U. ott, 2939., 2946. sz.
693. * Tervbe vett útjáról l. Dobozy István június 10-iki jel. U. ott, 2794. sz.
694. * Dobokay József jelentése az oroszok készülődéseiről Szebenből, június 5. és Bánffy Jánosé Dicső-Szent-Mártonból, június 17. Csányi-ltár, 2666., 3105. és 3250. sz.
695. * A létszám kérdésére nézve lásd különösen Hegyesi cikkét: Tört. Lapok, 1895. 70–71. l.
696. * Dósa Elek május 28-iki jelentése. Csányi-ltár, 2902. sz.
697. * Csernoviczban utóbb, mint az oroszok foglya, hazája bukásának hírére kötelékeit letépte és elvérzett. A hősök emlékét Alsó-Tömösnél 1879-ben a magyar mérnök- és építész-egylet obeliszkkal örökítette.
698. * A vár ostroma Orbán Balázsnál: A Székelyföld leírása, VI. 233–239. és a szemtanú Herendy Vilmostól: Tört. Lapok, 1894. 10–12. sz.
699. * Tóth Károly százados június 28-ikán már az erősítési munkálatok folytatását kérte. Csányi-ltár, 3798.
700. * Gróf Teleki a pénzügyminisztériumhoz. Tört. Lapok, 1892. 102.
701. * Kövári, id. m. 247–248. Thoroczkay Sándor: Hazánk, VIII. 337.
702. * Gábor Áron már egy héttel azelőtt panaszkodott a kézdi-vásárhelyi hatóság tehetetlensége miatt. Csányi-ltár, 3214. sz.
703. * A kőkösi csatáról l. Orbán Balázs, id. m. III. 178. Ebben a csatában esett el a vitéz Mara Gábor őrnagy is.
704. * Kiáltványa: Tört. Lapok, I. 464.
705. * Clam-Gallas mellé Lüders 2 zászlóalj gyalogot, 8 század lovas és 8 ágyút adott.
706. * Kineveztetése: Tört. Lapok, I. 512.
707. * Thoroczkay helyreigazításai a Hazánkban, VIII. 337–340.
708. * Arany költeménye. A segesvári csatának s Petőfi halála körülményeinek elbeszélése a rá vonatkozó irodalommal Ferenczi Zoltánnál: Petőfi élete, III. 364–385.
709. * Nagy Sándor: Háromszék, 158. Tört. Lapok. 1892. 39–40., 1894. 179., 189., 1897. 112.
710. * Szász Gerő beszéde a fejedéregyházi ünnepen 1897 július 31-ikén.
711. * Ezek a gránátok különben mind a város előtt levő rétre hulltak. Thoroczkay a Hazánkban, VIII. 340.

IX. FEJEZET. A fegyverletétel.

A képviselőház tanácskozásai Szegeden. Szemere miniszterelnök előterjesztései. A nemzetiségi törvény tárgyalása. A függetlenség nemzetközi elismertetésének kérdése. Titkos tárgyalások az orosz és magyar vezérek közt. Békekövetek Görgeinél Rimaszombatban. Görgei válasza Paszkjevicshez. Rüdiger tábornok levele. Görgei küldöttei Cseodajeffnél. Leuchtenberg herceg trónjelöltsége. Szemere és a dictatura kérdése. Tüntetés az országgyűlésen Görgei fővezérsege mellett. Kossuth terve a főparancsnokság vezetéséről. Dembinszky kinevezése fővezérré. Szemere és Batthyány meghatalmazása az orosz alkudozások folytatására. Trónjelöltek az orosz császári házból. Barátkozások az orosz és magyar katonák között. Szemere kiáltványa. Az orosz és magyar pisztolyok. Szemere és Batthyány levele Paszkjevicshez. A magyar korona felajánlása. Pöltenberg küldetése. Arad védelmi intézkedései. A kormány Aradon. A képviselőház utolsó tanácskozásai. Szeged és Hódmező-Vásárhely megszállása az osztrákok által. A szőregi csata. A képviselők menekülése. A temesvári ostromló sereg végső erőfeszítései. Klapka győzelme Komárom alatt. Bem megérkezése Temesvár alá. A temesvári csata. Görgei Aradon. Arad megszállásának veszélye. A fővezérség kérdése a ministertanácsban. Görgei és Kossuth utolsó találkozása. A temesvári csatavesztés híre Aradon. Görgei levele Kossuthhoz. Az utolsó ministertanács. Kossuth és a ministerium lemondása. Kossuth távozása Aradról. Görgei kiáltványa. A dictátor. A fegyverletétel kérdése. Görgei levele Rüdigerhez. Az augusztus 11-iki haditanács. A sereg visszavonulása Világos alá. Az utolsó éjszaka. Augusztus 13-ika. A fegyverletétel nemzetközi jelentősége. Arad feladása. Bem seregének felbomlása. Bem menekülése. Komárom védelme. Klapka György. Csórics tábornok veresége. Nugent Komárom alatt. Az alkudozások. Az átadás feltételei. A capitulatio. Klapka utolsó napi parancsa

A május 31-ikén Debreczenben elnapolt képviselőház Budapesten július 2-ikán csak egyetlenegy értekezletet tartott. Szegeden felényire olvadva és az elnökök távollétében Palóczy korelnök vezetése mellett, csupán július 20-ikán folytathatta tanácskozásait. Feladataul a miniszterelnök az ellenség legyőztetésének elősegítését, a föllázadt nemzetiségek kibékítését s az ország függetlenségének Európával való elismertetését tűzte ki. Az elsőben a ház most már keveset tehetett; nagyon kevesen bizhattak benne, hogy a küzdelem hosszas legyen, hogy tehát a parlamentnek alkalmá nyíljk újoncok, pénz és fölszerelések megszavazásával előmozdítani a szabadságharcz diadalát; elég, ha ellenőrizte a kormányt eddigi határozatainak végrehajtásában; a többi a hadseregre tartozott, melynek nagyon, nagyon rövid idő alatt döntenie kellett. A második kérdés története ismeretes. A ministerium akkor készítette el a nemzetiségi törvényt, a mikor a románokkal, szerbekkel szemben győzelemre hivatkozhatott; de olyankor (július 21–30.) tárgyalhatta és fogadtatta el, a mikor már minden mérséklet, engedékenység és nagylelkűség gyöngeségnek, két hatalmas ellenség közt a szalmaszál után való kapkodásnak látszott. Tudvalevőleg elő volt készítve a zsidók egyenjogúsítása is; de azt csak most (július 21-ikén) mondta ki a parlament, két nappal azután, hogy Haynau a pesti és ó-budai zsidóközségeket „fölségsértő magukviselete miatt” büntetésül mintegy két millió forint értékű fölszerelési tárgyak kiállítására kötelezte. A házat Szemere harmadik pontja érdekelte leginkább; a külügyminister azonban Hunfalvi Pál kérdésére másnap kijelentette, hogy a külföldi kormányokkal kezdett tárgyalások még nem lévén befejezve, a rájuk vonatkozó okiratokat nem terjesztheti elő.

Természetes, hogy az országot minden külső hatalom közül a beavatkozó Oroszország magatartása érdekelte a legjobban s a közvéleményt az orosz és magyar vezérek tárgyalásairól kiszivárgó hírek töltötték el a legvérmesebb reményekkel.

Görgei már híres váczki nyilatkozata tételekor meg volt győződve, hogy az ellenség nem áll szóba a forradalmi kormány nyal, de szóba állhat a hadsereggel. Windisch-Grätz annak idejében csak Görgei személyére vonatkozó ajánlatot tett s alig lehetett mást várni az oroszoktól is. Paszkjevics nem volt felhatalmazva, hogy a magyar sereggel tárgyalásokba bocsátkozzék, különösen az osztrák kormány háta mögött. A két császár varsói megállapodásait azonban a szabadságharcosok nem ismerték s így nem lehetett rájuk nézve nagyon meglepő, hogy Rimaszombatba a július 21-ikre forduló éjszaka Chruloff táborából két békekövetet vezettek Görgei elé. Ezek, Katlaroff orosz huszárkapitány és Rüdiger gróf tüzérhadnagy, megbízó-levél nélkül,

fegyverletételre szólították fel Görgeit, majd, hogy megbizátásukat igazolhassák, két napi fegyverszünetet ajánlottak. Föltételeik szerint az összes tisztek megtartják személyes szabadságukat és fegyverüket; ha tetszik, az orosz seregbe mostani rangjuk megtartásával léphetnek át; ha szolgálni nem akarnak, teljes szabadsággal távozhatnak; a legénység összes fegyvereit az ágyúkkal együtt ki kell szolgáltatni, s ha ez megtörtént, vagy osztrák császári szolgálatba lépnek, vagy hazamennek.

Görgei nagyon csábítóan találhatta ugyan azt az alkalmat; hogy az osztrákokban féltékenységet keltsen az oroszokkal való alkudozások által: június 26-ikán a ministertanács helyeslése mellett épen ő maga ajánlotta az alkudozások megkezdését, de most, hogy időt nyerjen, két napi haladékot kívánt a fegyverletétel, vagy inkább a béke ügyében s értésére adta Katlaroffnak, hogy a pacificatióknak nemcsak a seregbe, hanem az egész országra ki kell terjednie s hogy a végső esetben az ország hajlandóbb orosz, mint osztrák fejedelmet elfogadni: e célból óhajtja, hogy Paszkjevics a magyar kormányval tárgyaljon. A fegyverszünetet azonban megtagadta s a tisztikar jelenlétében a két hadi követet jól megvendégelvén és írott válaszával elbocsátván, útját azonnal folytatta, jól gyanítván, hogy az egész „komédia”,¹ célja csak menetének késleltetése. A fővezér azonban mindjárt reggel közölte feltételeit úgy Bónis Samu kormánybiztossal (Ludvig utódával), mint a tábornokokkal, megjegyezvén, hogy, mióta a kormánytól való letétele után őt a hadsereg tisztjei választották meg vezérnek, ő politikai tekintetben nem korlátlan parancsnok a seregnek s így alá is veti magát a többség akaratának. Ehhez képest 22-ikén, már Sajó-Szent-Péterről, megírta Paszkjevicsnek, hogy a hadsereg esküjéhez hiven tovább küzd az 1848 tavaszán szentesített alkotmányért és „fegyvereit csak akkor fogadja nyugodni hagyni, ha ez az alkotmány újból biztosítva lesz és ha Magyarország területéről minden ellenséges hatalom kiszorúl”.

Feleletét Batthyány László gróf s még egy tiszt vitte meg Chruloffnak, ki időközben egyesült Sasszal; a két orosz tábornok nem választ, hanem, udvarias ajándékkal, pisztolyokat küldött Görgeinek. A július 24-ikére menő éjszaka, Batthyányt pár órával megelőzve, a zsolczi táborba egy tisztos matróna, özvegy Boryné (Hellenbach bárónő) is meghozta Rüdigernek, a III. hadtest parancsnokának még július 19-ikéről kelt levelét; mely elismeréssel adózott ugyan Görgei tehetségeinek, egyúttal azonban figyelmeztette őt, hogy „e pillanatban közeli veszedelem fenyegeti”. Tehát alkudozásokkal kínálta meg, s fölhitte, tudassa föltételeit, mikkel végét vethetné a reá nézve ezentúl annyira egyenetlen küzdelemnek; biztosította őt, hogy a fővezér igazságszeretettel fontolja meg kívánságait s hogy vitéz katonai becsülete legkisebb csorbát sem fog szenvedni. Válaszában Görgei kijelentette, hogy elfogadható föltételek mellett kész volna azonnal kezdet nyújtani tisztességes békekötéshez, hacsak arról volna szó, hogy csapatait s önmagát megmentse egy minden oldalról fenyegető veszedelemtől. Azonban az egész hazáról lévén szó, nekik, mint becsületes embereknek, mindaddig küzdeniök kell, míg békés polgártársaik a leigáztatás veszedelmétől meg nem szabadultak, vagy pedig míg ők maguk ebben az egyenetlen küzdelemben dicsőségesen el nem buknak. Mivel valószínűleg minden csapat vezére így válaszol, láthatja a tábornok, hogy bajos lesz Magyarországot az egyes hadvezetőkkel való külön kötések útján megbékéltetni. De ha igazán kimélni akarja az országot, és ha Paszkjevics herczeg jónak látja vele tudatni, Magyarország mily föltételek alatt köthetne békét a czárral, akkor ő legszentebb kötelességének tartja, hogy megnyissa és egyengesse a herczeg és az ideiglenes kormány közt a titkos alkudozások útját; ebben az esetben Oroszország részére, vérontás nélkül, kedvezőbb eredményt helyezhet kilátásba annál, a mit az országnak kiszámíthatatlan vérontás után való tökéletes leigázása is ígérhet. Az igazságos czárt csak erős hazudozások bírhatták reá, hogy derék katonáit oly nemzet ellen küldje, melyet a törvényes lételért való küzdelemre saját királya kényszerített.

Görgei jelentést tett a kormánynak multkori leveléről; de minden alkalmat megragadott, hogy az oroszokkal kezdődött érintkezése meg ne szakadjon. Július 27-ikén, viszonzni akarván a Sasstól és Chrulofftól küldött pisztolyokat, Scherr-Thoss Arthur és Esterházy István gróf századosokat küldte hozzájuk Cseodajeff táborába. Scherr-Thoss Chruloff tábornok, Kusnecsoff

kozák hetman és Simonics altábornagy jelenlétében, némi udvarias beszélgetés után, küldetésének diplomatai részére tért át. Görgei, sőt Kossuth felfogásával is megegyezőnek nyilvánította, hogy a magyarok felajánlanák Leuchtenberg hercegnek, a csár vejének a koronát, ha a csár biztosítja hazájuk területének épségét és az alkotmányt. Simonics altábornagy hosszabb tanácskozás után kijelentette, hogy nyilatkozatáról azonnal jelentést tesz Paszkjevics hercegnek, de nem hiszi, hogy az ajánlatot a csár elfogadhatná; Oroszországnak becsülete van lekötve s a csár új meg új katonaságot küld ellenük, ha a mostani nem elég. Ily túlnyomó erővel szemben előbb-utóbb el kell bukniok; azt tanácsolják tehát, hogy minden további vérontás nélkül adják meg magukat.²

A szegedi kormányban már ez alkudozások hírének vétele előtt kiütött a válság. Szemere miniszterelnök július 24-ikén lemondott s egyenesen felszólította Kossuthot, hogy vagy maga vegye, vagy Görgeinek engedje át a dictaturát. Másnap remekül irt levélben kérdezte meg Görgeit, mondja meg egész nyíltan a táborba menő kormányzónak, békét akar-e vagy háborút. Vagy osztozzanak meg a hatalmon, vagy határozzák el maguk közt, melyik gyakorolja azt egyedül, hogy vérét a nemzet ne ontsa hiába. Maga Kossuth úgy vélte megoldhatni a kérdést, hogy ő maga, de többé nem Dembinszky, hanem Görgei tanácsai szerint intézze a hadműveleteket. Azonban a Szegedi Hírlap – a Közlöny mellett akkor a kormány székhelyének egyetlen lapja, – nyíltan a mellett kardoskodott, hogy Görgei fővezér legyen, semmi más, ugyanaznap pedig (július 25-ikén) Kossuth távollétében, a képviselőház zárt ülésében egyes képviselők nyíltan vádolták a kormányt, hogy Görgeivel való ujjhúzása miatt romlást hoz a hazára. A mennyiben Mészáros és Dembinszky, Perczellel viszálykodva, úgy is épen lemondtak a kettős fővezérségről, az országgyűlés Görgeit kiáltotta ki fővezérül s megbizta őt a hadjáratok független intézésével. Szemere és Vukovics azonban Görgeit az engedetlenség színében tüntetvén föl, a nyílt ülés nem szentesítette a zártnak határozatát, mely tehát nem valósult. Kossuth sokat vesztett népszerűségéből, a ministerium pedig leszavazta azt a kívánatát, hogy meghagyván Görgeit, Perczelt és Vettert seregeik élén, tábornoki ranggal mint fővezér ő álljon fölöttük, hogy egységet és egybehangzást hozhasson valahára hadi működéseikbe.

Kossuth Karczagon nem találkozhatván Görgeivel, 28-ikán Szegedről tudatta vele, hogy senkit sem nevez ki főparancsnokká, hanem maga megy a hadsereghez, s mint kormányzó az összhangzás kapcsát képviseli, a hadi műveletek irányát azonban Görgeivel egyetértve és az ő tanácsai szerint intézi. Másnap azonban ismét Bemet sürgette a fővezérlet átvételére, de ugyanekkor Haynau hadai már Félegyháza és Szabadka közt mozogván, Dembinszkyt újból kinevezte fővezérre, hogy végre is legyen valaki, a ki a sereget az osztrákok ellen vezesse.

A ministertanács július 29-ikén Szemere elnök- és Batthyány külügyministert küldte Görgei táborába, hogy képviseljék a kormányt azokban az alkudozásokban, melyeket Görgeivel maguk az oroszok kezdtek. A tárgyalásokat ezek csak a függetlenségi nyilatkozat alapján indíthatják meg s fegyverszünetet köthetnek ugyan, egyességet és békét azonban csakis az egész kormány megegyezésével. A ministerium kijelentette, hogy a nemzet függetlenségét – a lényegét – nem áldozza fel pusztá kormányformáknak, a mi kétségtelenül annyit jelentett, hogy, a Habsburg dynastiát kivéve, kész elfogadni más dynastiát. Számításba vették azokat a híreket, mik az oroszok és osztrákok közt való meghasonlásról, surlódásokról szállingóztak; jó és biztató jelnek tekintették azt az emberies bánásmódot, melyben az oroszok a föld népét idáig részesítették és azt a fitymálást, melylyel osztrák bajtársaikat sértegették; sőt azt sem tartották lehetetlennek, hogy Magyarországot a csár csak útol használja a Balkán-félszigetre s Európa zavaros körülményei által felbátorítva, ott valami meglepetést készít. Ha csakugyan ez a célja, akkor csak kedvesen venné, ha a magyarok valamely Holstein-Gottorp-Romanovnak, talán magának Konstantin nagyhercegnek, vagy Leuchtenberg hercegnek, a csár vejének, ajánlanák fel Szent-István koronáját, mi talán a szláv és román nemzetiségek kibékítésének is legbiztosabb módja volna.³

A sereg nem idegenkedett az oroszokkal való barátkozástól. Nagy-Sándor és Máriássy tábornokok Debreczen alatt augusztus 2-ikán az előőrsöket megvizsgálván, az orosz előőrség

tisztjeivel szóba ereszkedtek s azok őket (kétségkívül abban a hitben, hogy akkorra már foglyaik lesznek) délutáni öt órára meghitták – orosz theára.⁴ „Ellenségeitek elvonultak, barátaitok megérkeztek”, – mondta másnap Rüdiger, midőn Debreczenbe bevonulván, a tanácsot fogadta. „Az ellenség elhaladt; keljen föl a nép!” szólt ugyanaz nap Szemere egyik kiáltványában. Az országra tört hetvenezernyi orosz seregnek alig fele alkalmas a csatára; mert a merre megy, mindenütt őrséget kell hagynia s ez nagyon csökkenti erejét. Ha a nép fölkel, őrseit növelnie kell s így főerege annyira meggyöngül, hogy könnyen elbánhatnak vele. A muszka tábor vékony fonala Varsótól Debreczenig ér; csak ezt a gyöngye fonalat kell szétszakítani, hogy megöljék a kigyó életét. A hont és szabadságot csupán a nép kebeléből támadó hős mentheti meg. Ez a hős megvan már valahol, de még nem ismerik. Megismerik, ha fölkel a nép saját vezérei alatt s az oroszok elszakadt őrsei a nép ordító hangjaira is leteszik fegyverüket.

Fölhívásának eredményében maga bizván a legkevésbé, inkább az alkudozásokban keresett menedéket. Azonban ezekbe vetett hitéből is csakhamar kiábrándíthatta az a körülmény, hogy Paszkjevics küldötte, egy kis hadnagy, Milorádovics, augusztus 5-ikén visszahozta Nagyváradra a Sass tábornoknak és Chruloff ezredesnek küldött pisztolyokat, mert tábornokai és tisztjei nem fogadhatnak el ajándékokat szövetségesüknek, Ausztriának ellenségeitől. Mellékes, hogy a kis hadnagy „saját felelősségére” mégis vállalkozott e pisztolyok visszavételére, mikor Görgei kijelentette, hogy ily körülmények közt ő is visszaadja a Sasstól s Chrulofftól küldött ajándékokat. Paszkjevics különben arany és ezüst pénzeket osztatott ki Görgei orosz foglyai közt, míg a magyar vezér már nem birta fizetni saját katonáit.

A kis hadnagy Nagyváradról Szemere és Batthyány minisztereknek egy iratát is magával vitte Paszkjevicshez; kit a kormány nevében külön béke megkötésére szólítván föl, viszonzásul elburkoltan egy orosz hercegnek valóban felajánlották a koronát. Ott és másnap (augusztus 6-ikán) Gyapjún Görgei megjegyezte Szemere előtt, hogy meggyőződése szerint az oroszok nem fognak alkudozni a magyarokkal; amint Paszkjevics helyzetében, oly nagy erő élén, ő maga sem alkudoznék. Elég felelet lesz, ha nyíltan megkínálván a cárt a koronával, nem kapnak feleletet. Szemere maga nem akarván menni, Nagy-Szalontáról (augusztus 6-ikán) Pöltenberg tábornokot és Beniczky Lajos ezredet küldte az orosz táborba gróf Bethlen József huszárszázados vezetése alatt néhány válogatott huszár fedezete alatt. A Kossuth kormányzótól épen az nap nyert utasítás értelmében a kezükbe adott államirat kijelentette, hogy a hitszegő osztrák ház alá többé vissza nem térnek; inkább lángba borítják Oláh- és Törökországot, mint hogy megadják magukat Ausztriának; elfogadnának egy uralkodót az orosz fejedelmi házból az 1848. évi alkotmány alapján; ha Paszkjevics ebben az ügyben nem tárgyalhat, adjon menedék- és útlevelet követeknek, kik ajánlatukkal egyenesen a cáz elé menjenek.⁵

Pöltenberg és kísérete augusztus 8-ikán Ártádon jelentkezett Rüdiger gróf főhadi szállásán. Paszkjevics herceg azonban a gróf közbenjárása után sem fogadta őt, kijelentvén, hogy az oroszok Ausztriának a fölkelés elnyomásában való megsegítésére jöttek be s hogy a törvényes hatalom előtt hódolni akaró magyaroknak csupán az osztrák főparancsnok szabhat föltételeket. Pöltenberg Rüdigernek, ki a magyarokat először biztatta alkudozásra, megjegyezte ugyan, hogy a magyarok csak az oroszok előtt volnának hajlandók letenni a fegyvert, de határozott választ erre sem kapott s azzal a tudattal tért vissza, hogy a seregnek csak hőshalál vagy föltétlen megadás közt lehet választani.⁶

Minden körülmény oda mutatott, hogy a szabadságharc sorsa Arad vidékén dől el. Ez a város, melyet Berger rommá lövetett, öt nappal a vár bevétele után, július 5-ikén ismét fegyverre szólította a maga polgárait az oroszok ellen. Gymnasiuma, iskolái s a Fehér-Kereszt-szállító termei fegyver- és gyutacsgyártó helyekké alakultak s Nagyváradról is Arad várába szállították a fegyvertárt, Arad várát pedig újból erősíteni kezdték.

Arad várának parancsnoka július elsején Perczel Miklós ezredes lett; mivel azonban az aradi hadparancsnokká kinevezett Damjanich rendeleteit teljesíteni vonakodott, Damjanich hadi törvényszék elé akarta állítani és csak Vörösmarty Mihály kérésére állott el szándékától⁷; július

3-ikán már Bergmann József lett a vár ideiglenes, pár nap múlva pedig Damjanich tábornok a végleges parancsnoka.

Osztrovszky József és Török Gábor kormánybiztos már július 5-ikén intézkedett, hogy a radnai Maros-hajózási intézetnek egyik hajója Szegedről, a kormány akkori székhelyéről, Aradra szállítsa Damjanich tábornokot, Arad várának új parancsnokát.⁸ Július 10-ikén törött lábbal, de törhetetlen lélekkel csakugyan Aradra érkezett a tábornok, kit a polgárság és a katonaság fáklyásmenettel fogadott.

Július 30-ikán a kormány Aradot választotta új székhelyéül; az országgyűlés, Szegeden elnapolván magát, elhatározta, hogy üléseit Aradon folytatja, hová a képviselők egy része azonnal el is indult; július 31-ikén a kormányzó már Aradról keltezve tette közé hadi tudósításait s ugyanaz nap Dembinszky hadi tanácsa kimondta, hogy Arad felé vonul vissza, mire aztán Görgei is parancsot kapott.⁹

Augusztus elsején Azary honvédkapitány azzal a hírrel lepte meg Arad városa közgyűlését, hogy a kormány tagjai aznap délután 4 órakor Aradra érkeznek.¹⁰ Az a 45,000 golyó, a mennyit Berger kilencz hónap alatt szórt Aradra, együttvéve sem okozott nagyobb riadalmat. Ha csak arról lett volna szó, hogy újra ellenséget lát Arad és szenvednie kell megint, a megdöbbenést férfias elhatározottság váltotta volna föl. Így azonban mindenki tudta, ha nem is beszélt róla, hogy a délkeletre vonuló nomád kormány voltaképen fut, hogy a haza végveszélyben van s hogy a döntés is itt lesz valahol, ezen a vidéken. Kossuth kormányzó s Aulich hadügyminiszter a kitűzött időben csakugyan megérkezett s a várba,¹¹ Horváth Mihály csanádi püspök s vallás- és közoktatásügyi miniszter pedig a Bohus-házba szállt; a többi miniszter 2-ikán érkezett Aradra s Duschek pénzügyminiszter a pénzjegy-sajtót is ide, a vármegye házába költöztette. Damjanich a vele beszélgető képviselők előtt ezen a napon még Görgeit mondta a legbecsületesebb hazafinak, ki egyedül mentheti meg a hazát. Augusztus 4-ikén Aradon a képviselőház első és 11-ikén utolsó tanácskozását tartotta. A ministerek közül csupán Vukovics, Horváth és Csányi jelent meg. Egyikük sem felelt arra az interpellációra, igaz-e, hogy a kormány tárgyalásokat folytat az ellenséggel. Csak Hajnik Pál rendőrfőnök válaszolt annyit, hogy a kormány erre nézve a hivatalos közlönyben fog nyilatkozni, egyébként pedig kijelentette, hogy a ház mostani székhelye biztosítva van. Július végén még azt hitték, hogy Dembinszky nemcsak megoltalmazza a roppant terjedelmű szegedi sánczokat, hanem hogy Kisteleknél (Szegedtől északkeletre) meg is támadja Haynaut, ki nagyon szétesztván a maga katonáit, ebben a pillanatban gyöngébb volt önála. Dembinszky mindamellett a szegedi sánczok odahagyása mellett nyilatkozott s ebbe a kormány is belenyugodott, abban a reményben, hogy legalább a Szegedtől délkeletre levő szőregi sánczokat fogja mindaddig megoltalmazni, míg Görgei s más oldalról Kmety is elérheti Aradot, hol ő is egyesülvén velük, közel 75,000 főre növekedő seregével Haynaut Szerbiába szoríthatná ki, megveretése esetében pedig Erdélyben folytathatná a küzdelmet. Dembinszky augusztus elsejének éjjelén odahagyta Szegedet, melyet másnap Haynau ellenállás nélkül megszállott. Schlick viszont Hódmező-Vásárhelyre vonult be, míg Lenkey tábornok, kinek megtámadására indult, Makónál augusztus 4-ikén a Maros balpartjára vonult s maga után lerontatta a hidat.

Augusztus 3-ikán Haynau a felgyújtott Új-Szegednél és Ramberg 5-ikén Török-Kanizsánál átkelvén a Tiszán, Schlick pedig Makóig hatolván, Haynau ötödikén a győzelem reményével támadt a szőregi sánczok ellen. A magyarok ötven ágyúja egész nap felelgetett az osztrákok 99 ágyújának, melyek Szőreget rommá lőtték. Dembinszky több támadást visszavert, Ramberg közeledtének hírére azonban kaszásait Gál László vezetése alatt már 11 órakor délkelet (Béba) felé indította, este felé pedig egész seregével együtt maga is utánuk ment, megnyitván ekként az utat Haynauk Arad felé.

A szőregi csata hírére Kossuth kijelentette, hogy Aradnak nincs fedezete s hogy meglepetések ellen 24 órára sem biztosíthatja a képviselőházat. Ez és az oroszokkal való alkudozások megkísérlésének híre annyira meglepte a képviselőket, hogy Görgeivel óhajtván találkozni, Nagyvárad felé futottak. Lefoglalták még azt a 200 kocsit is, melyre Duscheknek

szüksége volt, hogy a pénz-sajtót s az államkincstárt a várba szállítsa. Bajza, Vörösmarty, Nyáry, Jókai Simándon találkozott a Várad felől menekülőkkel. Kölcsönösen itt értesültek a szőregi s a debreczeni csatavesztésről. Némelyek visszafordultak Aradra, hol a képviselőházból jóformán csak Palóczy korelnök maradt a helyén, s itt akarták bevárni az események fejlődését.

Egy szemtanú szerint,¹² „a város tele volt menekültekkel. Minden osztályból levő kompromittáltak itt gyülekeztek össze; követek, kormánybiztosok, hivatalnokok, fegyvergyárak, fűlszerelések személyzetei, hirlapírók, papok, kiket Haynau vérbosszús kiáltványai s a szibériai éjszakákról való hagyomány a kétségbeesés e végpontján összehozott.” Most már nem fizették az állam hivatalnokait; a bankjegyek kétséges hitele mesés drágaságot okozott.¹³

A ministerium augusztus 6-ikán a radnai maros-hajózási intézettől bekívánta a Marost Erdélytől Szegedig feltüntető 56 darab szelvényt, mi azt sejtette, hogy föladatul ennek a vonalnak védelmét tűzi ki. Sietésre nógatta Görgeit, Kmetyt és Dembinszkyt is, Vécseyt pedig Temesvár alól szintén Arad alá rendelte, hol körülbelül 80,000 embernek kellett volna összegyűlnie.¹⁴

Vécsey, a ki július 26-ikától már 98 ágyúval lövette Temesvárt, augusztus 4-iki rohamának visszeveretése után különben is reményét veszítette, hogy megtörje a már nagyon leapadt és mindenféle nélkülözésekkel küzdő őrségnek hősiességét; augusztus 7-ikén tehát csakugyan Arad felé küldte összes ostromágyúit,¹⁵ ő maga azonban már nem vonult el onnan, mert értesült, hogy másnap Dembinszky és Kmety is odaérkeznek, hogy ott várják meg Görgeit és ott mérjenek döntő csapást üldözőjükre, Haynaura, ki hajdani állomáshelyét mindenestre föl akarta szabadítani az ostrom alól.

Dembinszkynek, ha már a kormány rendeletével szemben Arad helyett itt akart megütközni, kétségkívül meg kellett volna várnia Görgeit, kinek előhada Nagy-Sándorral augusztus 9-ikén meg is érkezett Aradra, melynek városparancsnokává a kormány azonnal Schweidel József tábornokot nevezte ki.¹⁶ Ha Görgei idejében értesülhet arról, hogy Dembinszky Temesvár felé vonul vissza, három lovas hadosztálya talán már 8-ikán biztosíthatja Arad és Temesvár közt az összeköttetést, 9-ikén ellensúlyozhatja az osztrákok balszárnyát s 10-ikén, gyalog hadosztályai megérkeztével, támadólag léphet föl az osztrákok ellen; hiszen akkor még négy nap járóföldre voltak az oroszok! Csányi 8-ikán is abban a hitben volt, hogy ha Görgeit mielőbb ki nem nevezik fővezérnek, elvesz a haza. Ő, úgy mond,¹⁷ most is bálványa a seregnek és tisztjeinek, kik közt olyanok vannak, kik Homér költött hősein is felül állnak, Leiningen, Pöltenberg és többek. Dembinszkynek okos mozdulatokkal csak csatlakoznia kellett volna hozzá, hogy Görgei fővezérlete mellett megverjék az osztrákokat. Ez pedig megtörténhetett volna, mert Haynau nem akart 10-ike előtt támadni, Dembinszky pedig pihenni, s támadás esetében Erdély felé tovább vonulni készült. Azt hitte, most már csak egy Fabius Cunctator győzhet.¹⁸

Augusztus 9-ikén a csüggedt sereg még nem tudta, hogy Klapka augusztus 3-ikán Komárom alól elverte Csoricsnak egész ostromló seregét s hogy már most nyitva az út előtte nemcsak Budapest, hanem Bécs felé is.¹⁹ Csak elgondolni is lélekemelőnek látszott, hogy mialatt a magyarokat Temesvár vidékén két ellenség kétfelől szorítja, szivét a gond százfelől borítja”, azalatt egy elszánt magyar sereg Bécset megtámadja és elfoglalja. Azonban igazán felvillanyozta a tábornokot az a hír, hogy Bem reggel 9 órakor, mikor már Dembinszky utó- és Haynau előhadai közt némi csatározások történtek, megérkezett a temesvári táborba; hadsereg nélkül ugyan, Erdély bukását ujságolva, de fővezérré való kineveztetését hozva magával. Dembinszky megölelte őt: „Barátom, köszönöm, hogy leveszed vállamról ezt a nehéz keresztet.” Ettől a pillanattól fogva a felelősség Bemet terhelte, ki az előtte ismeretlen seregnek ismeretlen terepen, minden mellékkörülmény ismerete nélkül azonnal támadást parancsolt. Görgei egy nap alatt odaért volna, de Bem egy nappal előbbre járt. És Shakespearenak az a mondása, hogy egy napi késedelemmel egy egész jövődő veszhet el, áll az egy nappal való sietésre is. A sereg nem hitte. Bem 2–3000 emberrel csodákat művelt; mit tehet 178 ágyúval és 54,000 emberrel, a mennyi Dembinszky, Dessewffy, Gál, Guyon, Vécsey és Kmety hadainak egyesülése után keze alá kerül

míg Haynau ebben a pillanatban nem állithatott vele szembe többet 28,000 embernél; az igaz, hogy 192 ágyút is és háta mögött egy főlsszabadításért sovárgó vitéz várőrséget.

Bem a helyett, hogy mindenáron Arad felé igyekezett volna, elhatározta, hogy Temesvár alatt támadja meg a még teljesen föl nem vonúlt ellenséget, mely északnyugatról (Kis-Becsikerekről) közeledett; 120 ágyúval azonnal erős tüzelést kezdett, melyet Haynau 108 ágyúval viszonzott. Most először történt, hogy a gyalogságnak még a legcsábítóbb pillanatban sem nyílt alkalma puskával vagy szuronyával beavatkoznia s hogy néhány lovas-rohamot kivéve, Bem tisztán ágyúharcot folytatott. Így tehát Liechtenstein Ferencz herczegnek ideje maradt, hogy d. u. 4 óra tájban Szent-András felől a IV. hadtesttel Haynau segítségére robogjon.²⁰ Bem azonnal a veszedelembe jutott jobbszárnyra akart nyargalni, de lováról leesvén; vállperece kificzamodott, mire a Vadászerdőbe kellett vitetnie magát. Mielőtt a csataterén egyszerű nézők gyanánt jelenlevő Dembinszky, Mészáros vagy Perczel közül valamelyik²¹ a vezérletet átvehette volna, a vezér nélkül maradt jobbszárny a derék-sereggel együtt, melynek puskapora elfogyott, visszafutott a Vadászerdő felé, mire azután a balszármány Kmety is a Csóka-erdőbe húzódott. A hátrálást Vécsey fedezte, ki időközben visszaverte az őrségnek egy kirohanását. Haynau este 9 órakor a felszabadított vitéz várőrség örömrivalgása közt ért a bécsi kapu elé.

Emberéletben aránylag nem volt nagy a veszteség,²² mert a gyalogságnak alig jutott szerep ebben a lovassági és ágyúharcban; annál feltűnőbb, hogy majdnem teljesen felbomlott az erdőbe hátráló sereg, pedig nem üldözte egész erélylyel az ellenség, mely nem is sejtette, mekkora győzedelmet aratott, sőt másnapra újabb támadást várt. A sereg- azonban, melynek a megsebesült új fővezér nem jelölte ki a hátrálás irányvonalát, Aradtól most már elvágatva, inkább saját ösztönénél, mint határozott parancsnál fogva húzódott Lugos felé, honnan Törökországba menekülhetett.

Csak mellékes, hogy Bem minden hősiessége mellett is alkalmatlannak bizonyult nagyobb hadsereg vezényletére; a fő dolog az, hogy a temesvári csata tönkre tette a reá bízott hadsereget, mely most már különböző hadosztályokra forgácsolódott szét. Ok nélkül való futással végződött a szabadságharc, s vége nem az a „nagyszerű halál” lett, „hol a temetkezés fölött egy ország vérben áll”. „Mindezek után – írta 18 év múlva Görgei – csupán három eshetőség állt előttem: vagy reménytelen viadal az engem mindenfelől környező ellenséges hadseregekkel, vagy Orsova, vagy pedig ... Világos.”

Aradra érkeztek azonban, mivel hivatalos jelentést csak harmadnap kaptak, a sereg győzelméről beszéltek s nem tudták, hogy elveszett a szabadságharc utolsó nagy csatája. Görgei egy nappal előbb jött, mint a kormány várta, a mennyiben az I. hadtesttel már augusztus 9-ikén este bevonúlt Aradra, hova másik két hadteste másnap érkezett meg.

Görgei, ki Aradon csupán Querlonde 6000 főnyi tartalék-hadosztályát találta a remélt nagy hadsereg helyett, Nagy-Sándort 10-ikén reggel azonnal Vinga felé küldte, meghagyván neki, hogy másnap Temesvár alatt Dembinszkyhez csatlakozzék, hová harmadnap Pöltenberg és Leiningen hadtesteinek is meg kellett érkezniök, Schlick azonban Nagy-Sándornak már Német-Ság és Új-Arad közt útját állta s hátrálásra kényszerítette; este pedig megszállta Kis-Szent-Miklóst és Aradvár megszállására készült.

Ily körülmények közt tartott Kossuth ministertanácsot, melybe Görgeit is meghívta. A kormányzó azon kezdte, hogy Bem tegnap az osztrákokon győzött; Görgei megjegyezte, hogy Schlick megjelenése mást bizonyít; egyúttal azonban felvilágosítást kért, Erdélyből hogyan került Bem a Dembinszky helyére, s ki vezeti most az erdélyi hadsereget? Kossuth nem vallotta meg, mert talán maga sem hitte, hogy Erdélyben nincs többé hadsereg, de kijelentette, hogy Bemet ő nevezte ki fővezérnek. Ezt a szintén meglepett Csányi törvénytelennek nyilvánította még azután is, midőn kitűnt, hogy a kinevezést Aulich hadügyminister ellenjegyezte; mert az országgyűlés Görgeit óhajtotta fővezérül. Vukovics nyílt kérdésnek kívánta tekinteni, ki legyen a fővezér; de mielőtt erre nézve határoznának, nyilatkozatra szólította Görgeit, igaz-e, hogy a hadseregben a kormányval szemben mutatkozott ellenszenvet ő maga is táplálta?

Görgei szárazon jegyezte meg, hogy pusztá gyanúsításokra, felületes vádakra nem felel; ha azonban haditörvényszék elé állítják, igazolni fogja eljárását. Vukovics figyelmeztette, hogy a kormány s a fővezér közt való eltérések nem tartoznak a bíróság elé, de mégis ki kell egyenlíteni valamiképp a dolgot, hogy összhangzás uralkodjék a kormány és a vezérlet közt. Kossuth kérte a tanácsot, a haza válságos perczeiben ne hánytorgassa a múltat s ne tegyen szemrehányásokat. Ha Görgei kezébe akarja venni a főhatalmat, ő még pártot is alakít számára az országgyűlésen; s ha hiszi, hogy az oroszok vele, mint vezérrel hajlandók alkudozni, tegye papírra feltételeit, hogy azokat a kormány nevében terjeszthesse az oroszok elé. Görgei azonban megjegyezte, hogy sok a dolga, mert holnap Temesvár felé indítja seregét s különben is igen fáradt; mire a gyűlésből távozott. Szemere nem is Wallensteint, hanem Monkot látta ugyan Görgeiben, de most már mégis bele kellett nyugodni, hogy ő legyen a fővezér.²³

Kossuth pár óra múlva ismét hívatta Görgeit s négy szemközt szemére lobbantotta, hogy nem értvén egyet, most már romlás szélére jutott Magyarország, mely minden ellenségét megronthatta volna. Arra a kérdésre, mit szólna Bemnek fővezérré való kineveztetéséhez, Görgei egyenesen megmondta, hogy a jelen pillanatban egy nem-magyarnak főparancsnokká tétele egyértelmű volna az ő elmozdításával; mert a háborúban tovább csak úgy vehetne részt, ha biztosítják arról, hogy mikor többé még csak erkölcsi vívmányokra sem lehet kilátás, nemzeti érdekek háttérbe tolásával nem folytatják a háborút merőben személyes érdekekért. Ha Dembinszky valóban győzött s az egyesült sereg fővezérségét reá (Görgeire) ruházzák, ő minden ereje megfeszítésével támadná meg az osztrákokat; ha azonban Temesvárnál már győztek az osztrákok, ő leteszi a fegyvert. „Én pedig főbelövöm magamat!” kiáltott fel Kossuth. Görgei kevéssel éjfél előtt távozott a kormányzótól, ki pár óra múlva – 11-ikén hajnalban – utána küldte Guyonnak akkor kapott tudósítását, hogy a sereg szét van verve s ő Lugosnál igyekszik összegyűjteni annak a romjait.

Guyon levelét Kossuth megjegyzés nélkül küldte át Görgeinek, kiről pedig tudhatta, hogy ebben az esetben leteszi a fegyvert, a mint ezt nyíltan meg is mondta neki éjfélelőtt. Ha tehát akkor a fegyverletételt hazaárulásnak tartotta, a csak segédtisztje kíséretében megjelent vezért a föltétlenül engedelmeskedő Damjanich emberei azonnal elfogathatta volna. Görgei most levélben egyszerűen föl is szólította a kormányt lemondásra s arra, hogy reá ruházza a polgári és katonai legfőbb hatalmat, hogy minden késedelem nélkül megtehesse azokat a lépéseket, a mik egyedül biztosíthatják a nemzet jövőjét s megmentik azt a végső romlástól, míg nem késő.

Augusztus 11-ikén reggel az utolsó ministertanács nem mondatta ki a kormány feloszlását; csak magánbeszélgetés közben jött szóba, hogy két hadsereg lévén, a Görgei és Bemé, minden minister tetszése szerint csatlakozzék valamelyikhez, hogy alkalmas időben valahol ismét összejöhessenek és folytassák munkájukat. A kormányzó említést sem tett arról, hogy Csányinak már hajnalban megígérte a legfőbb hatalomnak Görgeire való átruházását s hogy erre ő maga Görgei is fölhívta; a ministertanács tehát csupán fővezérré nevezte ki őt s mivel Batthyány többé nem vállalkozott, a fővezért bízta meg az oroszokkal való alkudozások „folytatására”, felhatalmazván őt, esetleg „Ferencz József ő felsége elösmerésének alapján”,²⁴ a béke megkötésére is.

Görgei úgy találta, hogy ő most már úgylis fővezére a seregnek, mert nincs más sereg az övéen kívül; a fővezérré kineveztetésnek tehát nincs értelme. Mivel pedig a hozzáintézett iratban a kormány feloszlása sem volt kimondva, Görgei Csányi és Vukovics előtt kijelentette, hogy a megbízást ily alakban el nem fogadhatja s kívánta, hogy alak szerint is felruházzák őt az összes polgári és katonai hatalommal. Erre a két minister, kikhez Aulich is csatlakozott, levélben azonnal felszólította Kossuthot s bejelentvén a maguk lemondását, hasonlóra szólították föl a kormányzót s ministertársaikat, kik közül csak Duschek nem volt a városban.²⁵

Ebben a pillanatban Görgeinek adni a hatalmat, nem jelenthetett mást, mint fölhatalmazni őt a fegyver letevésére. Mert egy 32,000 emberből álló maroknyi had élén körülkerítve, két világhatalommal szemben csak hősi halálra, szökésre vagy fegyverletételre lehetett gondolni; győzelemre ép oly kevéssé, mint békére. Kossuth azonban délben Csányi és Vukovics

ellenjegyzése mellett a maga s a ministerium nevében a kormánytól valóban visszalépett s a csonka parlamenttel nem törődven,²⁶ a nemzet intézkedéséig a legfőbb polgári és katonai kormányzatot Görgei tábornokra ruházta át. Azután szárnysegédével, Asbóth Sándorral és a Görgeitől melléje rendelt Zuber alezredessel mindjárt üveges hintájába ült s elhagyta a várat. Damjanich a kapukat azonnal becsukatta s egész zászlóaljoknak dolgot adott, hogy a vár udvarári felhalmozott óriási hadikészletet elrakosgassák.²⁷

A ministerek s a képviselők nagy része is menekült. Nyáry Pál felszólítására csak egy kis csapat képviselő maradt Aradon, hogy nyílt homlokkal várja a jövődőt. „Ott ültek sorban a piacon, a fal mellett, a boltok lépcsőin, a puszta földön, búsan, szótlanul. Nekem – írja Jókai²⁸ – a római senatus jutott eszembe, mely a gallusok jöttekor a forumon sorba ülve járta be az ellenség bosszúját.” Este 9 órakor jelent meg a Kossuth kiáltványa, melyben Vukovics, Csányi és Horváth ministerekkel együtt tudatta, hogy a szerencsétlen harczok után a szövetségesek ellenében nem remélhetik többé az önvédelmi harcznak sikeres folytatását. A nemzet életének megmentését s jövője biztosítását most már csak a hadsereg élén álló vezértől várhatni s a mostani kormány a nemzetre nézve nemcsak haszontalan, de káros is volna. Maga és a ministerium nevében lelép tehát a kormányról s a legfőbb polgári és katonai kormányhatalmat Görgei tábornokra ruházza. Megvárja tőle s ezért Isten, a nemzet s a történelem előtt felelőssé teszi, hogy ezt a hatalmát legjobb tehetsége szerint szegény hazánk nemzeti államéletének megmentésére, javára s jövőjének biztosítására fordítsa. Szeresse hazáját oly önzetlenül, mint ő szerette s legyen szerencsésebb mint ő, a nemzet boldogságának biztosításában. Cselekvéssel többé nem használhat a hazának: örömmel adná életét áldozatul, ha halála valami jót eszközölhet számára. „Az igazság és kegyelem Istene legyen a hazával!”

Este 10 órakor jelent meg Görgei kiáltványa, tudtván, hogy a katonai hatalom mellett ideiglenesen a polgárit is átvette: „Az események – szólt – rendkívüliek és a sorsnak csapásai súlyosak. Ily helyzetben előleges kiszámítás lehetetlen. Egyedüli tanácsom s kívánságom, hogy lakjaitokban békésen megvonulván, ellenszegülésre vagy harczba még azon esetben se keveredjete, ha várostokat az ellenség megszállná; mert a személy- és vagyonbiztonságot legtöbb valószínűséggel csak úgy fogjátok elérhetni, ha házi tűzhelyeteknél polgári foglalatosságaitok mellett békén maradtok. Polgárok! Mit Istennek megfeythetetlen végzése reánk fog mérni, túrni fogjuk férfias elszántsággal s az öntudatnak azon boldogító reményében, hogy az igaz ügy örökre veszve nem lehet.”²⁹

Másnap Szemere miniszerelnök, ki a szent koronát is magával vitte és Batthyány külügyminiszer Lugosról, Bem táborából, kijelentették, hogy nem riadnak vissza dictatúrától sem, de azt csak törvényesen lehet átruházni, a mostanit pedig Görgei az ő beleegyezésük nélkül nyerte Kossuthtól; ministertársaikat tehát Lugosra értekezletre hívták össze, hogy, Kossuth távozván, a törvényes hatalom nevében ők határozzanak; mit Görgeivel magával is tudatták. Erről azonban már nem vehettek tudomást sem a ministerek, sem Görgei, ki egyébiránt kiáltványában szóval sem említette a dictatúrát.

Dictátorsága első perceiben, augusztus 11-ikén este Görgei különben is oly iratot kapott, mely szemében fölöslegessé tette a hatalom kérdésének minden vitását. Pöltenberg, Beniczky és Bethlen ugyanis meghozták Rüdigernek még augusztus 9-ikén Ártádon kelt levelét, mely szerint a varsói herczeg kijelentette, hogy az ő seregének egyetlen rendeltetése a harczolás és hogy ha Görgei a törvényes uralkodónak való meghódolásról akar alkudozni, egyenesen az osztrák sereg fővezéréhez kell fordulnia.

Haynauhoz azonban, az egységes Ausztria eszméjének rajongó képviselőjéhez valóban nem fordulhatott; a császárhoz pedig késő lett volna követet küldeni. Döntő csatába bocsátkozni Haynauval annyi lett volna, mint döntő győzedelmet biztosítani részére s a hódítás jogán adni kezébe az országot. Úgy hitte, némi erkölcsi elégtétel a nemzetnek, ha egész Európa előtt megmutatja, hogy nem az egységre s az ő megsemmisítésére törekvő Ausztria győzte le, hanem az Ausztria megmentésére hívott Oroszország nyomta el. A nemzet, ha az oroszok előtt teszi le a

fegyvert, nem örvendezteti meg Ausztriát azzal a látszattal, hogy lemondott nemzeti létéről, vagy akárcsak egyetlen egy jogáról is.

Azonnal levelet fogalmazott tehát Rüdiger tábornokhoz. Figyelmeztette, hogy lemondott az ideiglenes kormány, mely alkalmat adott a beavatkozásra s melyet épen a legnagyobb veszély talált leggyöngébbnek. Ő, a nem hiábavaló tett embere, elismeri, hogy a további vérontás haszontalan, sőt vészthozó az országra. Kezei közé kerülven a legfőbb hatalom, ezt legjobb meggyőződése szerint arra használja, hogy kimélje az embervért s ha már gyöngé tovább védelmezni békés polgártársait, legalább a háború iszonyaitól szabadítsa meg azzal, hogy föltétlenül leteszi a fegyvert, a mivel talán példát ad a többi vezérnek is. Bízik a császár nagylelkűségében, hogy a korábban osztrák szolgálatban állt tiszteket nem fogja védelem nélkül kiszolgáltatni egy bizonytalan sorsnak, – a mélyen megszorodott nemzetet, mely az ő igazságszeretetéhez folyamodik, nem fogja átengedni ellenségei szilaj bosszúszomjának. De a vitéz katona csak a maga legyőzőjének, a még vitézebbnek és hatalmasabbnak adhatja meg magát s nem egy harmadiknak, ki sohasem győzte le. Ünneplésen kijelenti, hogy egész seregét bármekkora túlerő ellen inkább kétségbeesett csatában semmisített meg, semhogy oly ellenség előtt tegye le fegyverét, kit oly sokszor és csaknem minden alkalommal ők vertek meg. Kéri tehát, hogy mivel ő másnap Világoson át északfelé nyomul, seregével álljon az övé s az osztrákok közé, kiken, ha kell, keresztül vágja magát, fegyverét azonban csakis az oroszok előtt teszi le.

Tervét a 81 törzstisztből álló haditanács is helyeselte, sőt Damjanich sem tett kifogást ellene. Ehhez képest az augusztus 11-ikéről 12-ikére menő éjjel az összes mezei hadak elhagyták Aradot. A VII. hadtest esti 9 órakor, a III. éjféltután s az I. reggel 4-kor indult Világos alá. Reggel 10 órakor a sereg az arad-pankotai út mindkét oldalán már Világos alatt állt.³⁰ Arad városának tanácsa pedig Új-Aradon még 12-ikén délelőtt megjelent Schlick tábornagy előtt s bejelentette meghódolását, mire egy csapat azonnal megszállta a várost.³¹

Világoson Görgei a maga törzskarával Bohus János kastélyába szállt. Vele volt Csányi és Duschek miniszter is, kit Radnán a menekülő Kossuth már előtte való nap utasított, hogy Görgeihez vigye az állam arany- és ezüstkészletét.³² A készpénzt Danielis főhadbiztos azonnal elfizette a jelentkezőknek; Duschek őrizete alatt csak a ki nem vert arany- és ezüsttrudak maradtak. Délben megérkezett néhány kozákkal s Görgei hadiköveteivel (Bethlen Gergely, Esterházy és Schmidegg Kálinán grófokkal) Froloff orosz tábornok, ki hírül hozta, hogy – Rüdiger biztosítása szerint – osztrákok nem lesznek jelen a fegyverletételnél s hogy Paszkjevics herczeggel együtt irántuk nagylelkűségre fogja kérni a császárt. Görgei s Froloff azután hosszasan tárgyaltak együtt.³³

Míg Froloff távozta után Görgeinek a kastélyban Irányi Dániellel és Zambelly Lajos alezredessel volt heves jelenete,³⁴ azalatt délután 5 órakor hírül hozták, hogy a tábor is lázong, mert az oroszok előrenyomulásának gátlására semmi sem történik s árulást gyanít. Görgei azonnal megjelent mintegy 40 tagból álló táborkarával s előbb a gyalogoknak, azután pedig a huszároknak adta tudtára, hogy holnap föltétlenül leteszi a fegyvert. Kiss Ernő tábornok, Szerdahelyi ezredes és több tiszt valósággal zokogott, a legénység azonban megéljenezte a távozó dictátort. A legénység csak azután gondolt irtózatossá helyzetére. Egymás nyakába borúltak a vitézek, úgy búcsúztak egymástól. Emlékeket szaggattak azokból a zászlókból, melyeket egy év alatt rongyokká tépett a sok viszontagság; a tűzérek káromkodva dobták tűzbe készletüket, a gyalogok ellövöldözték éles töltéseiket, a huszárok egyrésze leszúrta, vagy világgá kergette lovát, ketté törte kardját, vagy föbe lőtte magát. Mások azzal a kalandos gondolattal foglalkoztak, hogy a világosi vár romjai közé vonulnak s onnan majd csak keresztül vágják magukat. De ezt is abbahagyták. Egész nap szólt a trombita, pergett a dob, folyt a dorbézolás, a szilaj nóták; s mind ez a búfélejtető egy-egy rettenetes káromkodással végződött.³⁵ A falak közt sirva-vigadó athénieknek akadt Thukydidesük; a világosi szomorú napok festése még mesterére vár.

Ezen a rettenetes éjszakán még egy orosz követ jött Görgeihez, tudatva, hogy Rüdiger helybenhagyta a fegyverletétel módozatait s kozákjai Szent-Annától Simándig helyezkedtek el; lovasságának zöme Kis-Jenőig nyomult előre, a gyalogságé pedig Nagy-Zeréndnél áll.

Augusztus 13-ikán hétfőn délelőtt 10 órakor, ugyanakkor, mikor Arad tanácsa Te Deumra ment a minoritákhoz, Görgei s alvezérei sirva ölelték meg egymást a Bohus-kastélyban; azután lovaikra pattanva, a sereggel Szöllös felé indultak. A csatorna hidjánál, a szöllösi malomnál találkozott egymással a két vezér, Görgei és Rüdiger gróf. Az orosz vezér átvette a tisztek kívánságainak jegyzékét,³⁶ a hadseregről szóló kimutatást; megengedte, hogy a tisztek megtarthassák fegyvereiket s magánvagyonukat, mire azután Görgei a csatorna hidjáról elrendelte seregének fölvonulását. A malom-csatorna hidján átkelve a csatorna és Szöllös közt a sereg két harczvonalba fejlődve állt fel; s búcsú-tisztelgés után a gyalogság gulákba rakott fegyverekkel, a huszárok lovaik mellett gyalog, a tüzérek ágyúiktól külön várták Rüdigert. 11 tábornok, 1426 törzs- és főtiszt, 23,163 gyalog, 4830 lovas, 2551 tüzér, 352 hidász és szekerész, összesen 32,314 vitéz került az oroszok fogságába. 64 zászló, 7894 ló, 144 ágyú, 28,063 ágyú-, 14,500 puska- és 42,700 pisztolygolyó, 20,395 puska, 3235 pisztoly, 6783 kard, 13,848 tölténytáska stb. lett a hódolatok zsákmánya.³⁷ Mind semmi ahhoz képest, hogy Magyarország, mint Paszkjevics Erivanszkij fővezér jelenthette, immár ott feküdt a császár lábainál.

Mire a nap lement, valóban mindennek vége volt. Rüdiger Görgei kíséretében szótlanul lovagolt el a lefegyverzett sorok előtt s a honvédek utoljára éljeneztek meg Görgeit, a ki hirtelen leborult a ló nyakára.

A mint utóbb Andrassy Gyula gróf megjegyezte,³⁸ Világosnál két függetlenség veszett el: a magyar és az osztrák. És a mint együtt veszték el, csak együtt lehetett azt visszaállítani. Valami olyas történt 1849. évi augusztus 13-ikán, mint 1866 július 4-ikén, mikor Ausztria Velenczét a francziáknak engedvén át, épp úgy megalázta Olaszországot, mint most Görgei alázta meg Ausztriát; a mindig megvert ellenség helyett mind a két esetben annak szövetségese kapta meg a vitás területet, melynek megtartására a szövetséges nem gondolt sem itt, sem ott. A viszonyok mind a két esetben erősebbek voltak a védelem vezetőinél, kik rendre verték tulajdonképeni ellenségüket, de a vért nem akarhatták többé ok nélkül fecsérelni, amint megvert ellenségük idegen túlerőt zúdított reájuk. „Reám nézve a háború nem cél – írta augusztus 14-ikén Kossuth Bemhez, – hanem mód a hazát megmenteni; ha e célhoz nem közelíthetek, nem fogok kezét nyújtani a háborút egyedül a háború kedvéért folytatni.” Ezt akkor írta, mikor látta; hogy Bemnek valamiképen összeverődött hadserege a haza földén rablásból és harácsolásból kényszerült magát fentartani; s ugyanennek hire, Guyonnak egy tudósítása volt az egyik érv, hogy augusztus 11-ikén a haditanács Aradon a fegyver letételére szavazott. Ezért a szavazatért és hogy Görgei példáját sok jeles parancsnok követte, holott kisebb csapatok előtt még érthetőbb a Leonidász és a Zrinyi Miklós példája, egy hősnek fejről sem tépték, nem is téphették le a babért; de azonnal töviskoszorúval takarták el azt a még mindig sajgó sebet, mely hős csatában érte ugyanazt a főt, a melyikben a körülmények most a teljes lemondás gondolatát érelték meg.

Görgei azonban céltalannak tartotta volna a hozott rendkívüli áldozatot, ha példáját nem követik a mezei hadak és a várparancsnokok is, hanem külön csatákban egyenkint veretik le magukat. Kis-Jenőről, hová a fegyvertelen sereggel, a tisztekkel és polgárokkal együtt kísérték őt, s hol Rüdiger tábornok nemes ellenfélhez méltóan bánt vele s bajtársaival, már augusztus 14-ikén figyelmeztette Damjanichot, hogy a vezéreknek nincs más kötelességük többé, mint megkímélni további szenvedésektől a szegény, sokat szorongatott hazát. Az orosz fővezérlet a vár átadása iránt nem alkudozhatik vele; de Paszkjevics herczeg azt hiszi, a várórség bizalmát kiérdemelhetette azzal a bánásmóddal, melyben Görgei seregét részesíti; s ha alkudoznék, lehetetlen volna orosz csapattal kiszorítania az osztrák bekerítő csapatot, a mi könnyen megtörténhetik, ha a várakat parancsnokaik föltétlenül adják át az oroszoknak. „Neked – végezte – mint a vár parancsnokának, nem lehet sem parancsolnom, sem tanácsolnom; legfeljebb kérnem szabad, hogy szivedet inkább a humanitásnak, mint a dicsvágnak nyisd meg.” Aznap este 9 órakor Damjanich még elsüttetett egy ágyút az osztrákok újaradi előőrseire, ezzel felelvén

Schlicknek, ki feladásra szölitotta őt. „Egy kozáknak átadom – szólt, – de az osztrákok ellen halálomig védem.” Másnap, 15-ikén csakugyan két követet küldött Buturlin orosz tábornokhoz, ki a maga részéről is kérte, kövesse Görgei tanácsát s a magyar hadsereg legnagyobb részét, mely becsülésre méltó önmehtagadással kívánt véget vetni a szerencsétlen Magyarországot pusztító s tovább folytatva, még nagyobb inséget szülő polgárháborúnak”. Már Rüdiger kijelentette Damjanichnak, hogy csak föltétlen hódolatot fogadhat el, s ezt most Buturlin is ismételte, csupán arról biztosítván őt, hogy a csapatot Görgei seregével hasonló bánásmódban részesíti; a tökéletes bocsánat kieszközlését azonban – nem lévén osztrák alattvaló – nem vállalta magára. Megígérte, hogy a tisztek megtarthatják fegyvereiket s hogy magánvagyonuk elszállítására kocsikat rendel a várba. Erről értesülve, Temesvár alól Haynau fővezér ingerülten utasította Schlicket, hogy vegye ostrom alá a várat, mire 4 osztrák ezred Új-Arad felől zeneszó mellett szállt táborba az aradi temető mellett. Szándékától Haynau csak az oroszok fenyegetésére állt el. Schlick mérséklete nélkül azonban Arad alatt aligha nem gyönyörködik a világ a szövetségesek összeütközésében. Augusztus 17-ikén d. u. 5 órakor Buturlin tábornok huszárai és Chruloff kozákjai elállották a Maros hidja följáróját s megszállták a vár környékét. Damjanich³⁹ bejelentette a föltétlen megadást. Este hét órakor az őrség az oroszok sorfalai közt Kossuthot éltetve vonult ki, a tisztek karddal az oldalukon.

Időközben Bem seregében is kiütött a fejetlenség. Bem a facseti haditanácsban (augusztus 16-ikán) kijelentette, hogy seregével visszamegy Erdélybe, Dobrára, hol egy ágyúval is elzárja az ellenség útját, s egyesül Steinnak Piskinél álló seregével. Megmondta azonban, hogy ő nem bakó s hogy az ügynök, a melyért harcol, önkéntes harcosokra van szüksége; mint fővezér, más eszközökhöz nyulhatna ugyan, hogy akarata teljesedjék; de csak annyit mond, hogy ő másnap Dobrára megy s reméli, hogy serege követni fogja.

Vécsey gróf tábornok azonban és Szentiványi alezredes, mintegy 8000 emberrel, különvált tőle és Görgeihez óhajtván csatlakozni, Soborsinnál átkelt a Maroson. Egy szemtanú⁴⁰ a berezinai átkeléshez hasonlítja ezt a jelenetet. Maga Vécsey 9 század huszárral Nagy-Váradra vonult s ott, seregének többi része pedig Boros-Jenőn Rafailovics orosz tábornok előtt föltétlenül lerakatta katonáival a fegyvert s 22-ikén a tisztek is átadták kardjaikat.

Bem augusztus 17-ikén alig 5000 emberrel ért Jófőre (Dobrára, Hunyadban), a hová Stein is visszavonult. Stein Szász-Sebesnél augusztus 11-ikén még vitézül harczolt a sokkal erősebb Lüdersszel, Piskit azonban, melyet pedig minden erővel védelmezni akart, a csekély magyar őrségtől megszállt Déva várának fölrobbanása után odahagyta s Jófőre húzódott. Bem a Dobrai-szoros védelmére négy ágyúval csak egy osztályt hagyván, 6000 emberrel azonnal Déva felé indult, hol Lüders őt Görgei példájának követésére intette. Egyelőre 24 órai fegyverszünetben állapodtak meg, de mikor Bem – megtudta, hogy Jófőről 9 ember hijján egész csapata megszökött, Hátszegen át maga is Orsovára menekült, honnan Kmetyvel együtt Törökországba bujdosott. Serege roncsaival, 6000 emberrel, Beke ezredes Dévánál Lüders, Brunner ezredes pedig 19-ikén Hátszegnél 2000 emberrel Hasford előtt tette le a fegyvert. Ugyanaznap és ugyanott Dessewffy tábornoknak 4000 és Lázár ezredesnek 3600 gyalogból, 600 huszárból és 36 ágyúból álló hadosztálya az osztrákoknak hódolt, Vogtner ezredes azonban az olasz és lengyel legióval némi csatározások után 24-ikén Orsovánál török földre menekült. Másnap az osztrákok megszállták Orsovát s lefegyverezték az arrafelé szállingozókat.

Gál Sándornak és báró Kemény Farkasnak Kolozsvárról Bánfi-Hunyadra huzódott 7000 embere Grotenhjelim elől jobbadán szétfutott; Gál Sándor azonban a sereg felével feltartóztatván a kozákokat s Urban osztrákjait, 3000 emberrel tűrhető rendben vonult vissza Zsibóra. Munkácsról Szatmár-Németin, Nagybányán és Deésen át oda jött Kazinczy Lajos tábornok is 8000 emberrel s átvette (22-ikén) az egész sereg vezérletét. Görgei és Grotenhjelim felhívására augusztus 25-ikén Grotenhjelim előtt 4000 emberrel letette fegyvereit, a 105. zászlóalj azonban Várady Gábor nemzetőrtiszt vezetése alatt Nagybánya felé menekült s önként feloszlott. Munkács augusztus. 26-ikán és Pétervárad szeptember 7-ikén föltétlenül hódolt.

De az egész világ bámulatát magára vonta Komárom hősies védelme oly időben, midőn már megsemmisült a magyar sereg. Klapka tábornok augusztus 3-ikán Csorics altábornagynak mintegy 1000 emberét levágván, megsebesítván s elfogván, 30 ágyúját, 3600 fegyverét és 700 mázsa puskaporát pedig zsákmányul ejtván, Komáromot felszabadította az ostromzár alól s ha Bem lelke lakik benne, Bécs meglepésével talán fordulatot ad a dolognak. De csak Győrig hatolt s itt értesült róla, hogy Haynau Szeged elfoglalása után nagyobb erőt indít ellene. Augusztus 18-ikán a lapokból, másnap már menekülőktől értesült a világosi, fegyverletételről. Liebler osztrák tábornok hasonlóra szólította fel, másnap pedig Izsakoff a czár szárnysegéde figyelmeztette őt, hogy Komárom meghódolása előtt az oroszok nem vonulhatnak ki az országból. Kérte, kimélje meg azt a háború nyomorúságaitól s adja fel a várat. 44,000 szövetséges ellenébe mintegy 30,000 embert állíthatván, Klapka nem akart hódolni sem az oroszoknak, sem az osztrákoknak; augusztus 22-ikén azonban belenyugodott a kétheti fegyverszünetbe; hogy küldöttei (Thaly Zsigmond alezredes katonai komáromi polgár, Ruttkay alezredes és Csapó alispán) az alatt meggyőződjenek az ország helyzetéről. Anicskoff orosz ezredesnek újabb felszólítása, Görgeinek a szomorú viszonyokat feltáró levele s az augusztus végén visszatért küldöttek vigasztalan tudósításai egyaránt nem ingatták meg az őrség kitartását, sőt nevelte is a szenvedélyeket Haynaunak megadásra szólító levele s az osztrákok erőszakoskodásának hire.

Csorics altábornagygyal szeptember 1-jén csupán úgy akartak egyezkedni; ha kegyelmet kap az egész nemzet, bocsánatot az egész sereg, a foglyokat szabadon bocsátják, a magyar papírpénzt beváltják, a külföldre szándékozókknak útlevelet adnak, az őrséget tisztelgés mellett szabadon bocsátják stb. Az osztrákok e föltételeket, a várbeliek pedig Haynaunak a föltétlen hódolat iránt újabban tett fölhívását visszautasítván, szeptember 2-ikán az osztrákok a fegyverszünetet fölmondták és Csorics utóda, Nugent altábornagy a várat szorosabban körülzárta; a Duna balpartját az oroszokkal Grabbe szállta meg. „A szenvedő haza legfontosabb pillanatait éli – szólta Klapka szeptember 17-ikén egyik napi parancsában⁴¹ – s midőn ügye a végforduló ponton áll, a nemzet méltán követelheti minden harcosától, hogy minden erejét felhasználja azon ügy védelmére, melynek szentsége által arra felhivatott.” „A haza és a művelt világ – szólta ugyanaznap Assermann ezredes – reánk büszkén tekint, ha mindjárt az északi hatalmak ellenünk minden erejüket fordították is; Komárom mindezen veszteség dacára 25,000 honvéddel és a vár 500 ágyújával követeli a magyar katonai becsület megadását és keblünkben a személy és vagyon egyenes biztosítását.”

Szeptember 19-ikén Nugent újabb felhívására a haditanács elhatározta, hogy korábbi kívánatainak egy részét csak mint kérelmet terjeszti a császár elé. Erre Klapka tudatta az őrséggel, hogy az alkudozások megszakadván, kényszerül a már kialvóban volt harcot újból folytatni életre-halálra, hogy vagy megmentseik legdrágább kincsüket: fegyverük becsületét, vagy férfiasan dicsőséges harcot haljanak a hazáért.

Szeptember 26-ikán tehát megkezdte az ellenségeskedést; délután azonban Ácsról tudatta véle Haynau, hogy megérkezvén, személyesen vette át az ostrom vezetését s befejezni kívánja az alkudozásokat, melyeknek folytatását Klapka most egy bizottságra bízta.

Haynau s a bizottság szeptember 27-ikén a pusztaherkályi majorban végre abban állapodott meg, hogy az őrség fegyver nélkül, a tisztek fegyveresen, mindannyian szabadon vonulnak ki; a volt cs. és kir. tisztek útlevelet kapnak a külföldre, vagy szabadon mehetnek haza, hacsak önként nem jelentkeznek a haditörvényszék előtt. A cs. és kir. hadseregben nem szolgált tisztek szabadon tartózkodhatnak a hazában s a cs. és kir. ezredek közlegényei kegyelmet nyernek. Mindenki kaphat útlevelet, a ki 30 nap alatt jelentkezik; a tisztek osztrák bankjegyekben kapják ki egy havi, a legények tiznapi díjakat. A hadipénztári utalványokban kiadott kötelezvények kiegyenlítésére a parancsnokság félmillió ezüst forintot kap.⁴² A sebesültekre és betegekre gond lesz. Mindenki megtartja ingó s ingatlan vagyonát. A fegyverletétel módjait utólag állapítják meg. Minden ellenségeskedés megszűnik s a szerződés megerősítése után a vár átadása hadi szokás szerint történik meg.

A nemzet ismét gazdagabb lett egy csalódással; sokan árulást emlegettek itt is és megfoghatatlannak tartották, hogy a bizottság legalább az országos hadi és politikai foglyoknak nem eszközölt ki kegyelmet. S nem akarták hinni, hogy a vár még jóval tovább nem tarthatta volna, midőn az ellenséges Arad és Temesvár 9–10 hónapon át sokkal nehezebb körülmények közt is megoltalmazta magát.⁴³ Hitték, hogy néhány hétig még kitartva, Ausztria – talán a papírpénz beváltását kivéve – teljesíti a szeptember 1-jén tett összes kívánatokat, ha másért nem, azért, hogy megszabaduljon az oroszok megszágyenítő és költséges jelenlététől.

Október 2-ikán először is a Dunahídfőt és az elsánczolt tábornokot adták át. Klapka megkérdezte a legénységet, ki akar átmenni a császári seregbe? „Tábornok, úr! – szolt előlépve egy vén altiszt, – az osztrákokhoz nem megyünk át; de ha a hazának még szüksége lesz katonára, reánk bizton számíthat.”

Másnap átadták az ó- és újvárat s a Duna szigetét, 4-ikén a Vág- és a Nádorvonal védőműveit s a városban levő kincstári épületeket; 5-ikén reggel az utolsó magyar csapatok is elhagyták a várat, melynek parancsnokságát ideiglenesen azonnal gróf Nobili császári altábornagy vette át.

„Megtettük, a mit emberi erő megtenni képes – szolt Klapka utolsó napiparancsában – s pirulás nélkül léphetünk a világ és a mindenható ítélőszéke elé.” Nemcsak a komáromiakra, hanem a szabadság valamennyi harcosára vonatkozik az az ítélete, hogy a feladatot, mely reájuk hárult, férfiasan és következetesen teljesítették az utolsó pillanatig. „Meghajoltatok, mert meg kellett! Az események vas hatalma előtt hajoltatok meg. Ez a körülmény és a megmentett becsület mindnyájatokat megnyugvással tölthet el.”

-
712. * „Die Komödie beginnt mich zu langweilen.” Görgei; Mein Leben, II. 285. A föltételek Görgei Istvánnál, id. m. III. 199–200. Az egész ügyről l. u. ott, 185–210. Pázmándy Dénes a Magyarországon (1898. 35. sz.) „egy bizonyos körülmény elmúltával” ismeretlen orosz források nyomán ígérte fejtegetni az orosz-magyar alkudozások történetét.
713. * Scherr-Thoss, Erinnerungen aus meinem Leben. (Berlin, 1881.)
714. * Felhatalmazó levelük szövege: Magyar Szalon, 1867. I. 589–590.
715. * Máriássy a Honban, 1867. 264.
716. * Kossuth Aradon augusztus 4-ikén kelt levele. Közli Kemény Zsigmond: Pesti Napló, 1867. 221. sz.
717. * A ministertanács augusztus 10-ikén Csernovics Péter vezetése alatt újabb békekövetség küldését határozta el. Pöhltenberg jelentésének vétele után erről többé szó sem lehetett. Kemény Zs. u. ott, 223. sz.
718. * Szeremley, id. m. II. 206., 255. Horváth, id. m. III. 334–5. Gelich, id. m. III. 812. Gyulai, Vörösmarty életrajza, 36.
719. * Török rendelete. Az aradi ereklye-múzeumban, 2545. sz. a.
720. * Közlöny, 163. Horváth, id. m. III. 338., 368.
721. * Aradváros jegyzőkönyve, 1181. sz.
722. * Kossuth a vár egyik kazamatájában azt a vasajtós, vasrácsos két szűk szobát foglalta el, melyben az ostrom alatt Berger lakott. Családja Világosra, Bohusékhöz húzódott. Jókai, Emlékeim, I. 56.
723. * Jókai, Emlékeim, I. 55. Az esemény idejét hibásan teszi augusztus 8-ikára.
724. * Annak bizonyítására, hogy Dembinszky Kossuth tudtával és jóváhagyásával vonult Arad helyett Temesvár alá, Görgei István (id. m. III. 414–416.) és utána mások azt állítják, hogy Kossuth a bankjegysajtót már augusztus 5-ikén Lugosra küldette. Kossuth augusztus 5-ikén intézkedett ugyan a sajtó elszállításáról, de annak nagy része Aradon rekedt, hol részeit a szabadságharci múzeumban ma is őrzik. A sajtó egy része a megyeházán, a másik a várban, a harmadik Bing újaradi házában működött, vagy inkább hevert.
725. * Horváth, id. m. III. 387–9. Kossuth 1847. sz. rendelete a radnai hajózási intézethez az aradi ereklye-múzeumban. Vécsey ágyúiból csak-kevés juthatott Aradra; augusztus 9-ikén az ellenség 4 ágyút, 260 társzekeret, 82 lovat, s 280 embert elfogott. Gelich, id. m. II. 385.
726. * Horváth, id. m. III. 387–9. Kossuth 1847. sz. rendelete a radnai hajózási intézethez az aradi ereklye-múzeumban. Vécsey ágyúiból csak-kevés juthatott Aradra; augusztus 9-ikén az ellenség 4 ágyút, 260 társzekeret, 82 lovat, s 280 embert elfogott. Gelich, id. m. II. 385.
727. * Eredetije a Schweidel-családé.
728. * Vukovicshoz Zárándról, augusztus 8-ikán. Hazánk, III. 344.
729. * Dembinszky hátrahagyott kéziratából, 373–4., 387.
730. * Görgei István szerint (id. m. III. 485.) a kormány erről augusztus 11-ikéig nem értesült.

731. * Potemkin szerint (A magyar hadsereg feloszlásának okai) a győzelem délután 4 óráig a magyarok felé hajlott.
732. * Dembinszky mint meg nem hallgatott tanácsadó többször mutatkozott Bem oldalán; Mészáros altábornagy önkéntesen hol az egyik, hol a másik huszárezredet vezette rohamra; Perczel tábornok pedig egy ideig egy ágyúteget maga vezényelt. Állapotaink bomlását s az intézkedések fonákságát maga is bizonyítja, hogy ennyi erő kellő használat nélkül hevert.
733. * A szövetségesek közül állítólag csak 36 ember, a magyarok közül kétannyi esett el, de 6000 jutott fogságba, 10,000 pedig megfutott.
734. * A jelenvoltak közül legbővebben irt a tanácskozásról Horváth, id. m. III. 399–406. Görgei, Mein Leben, II. 378–382. és Szemere, Batthyányi, Görgei und Kossuth, II. 115.; mindhárman szemtanúk s mégis eltérésekkel.
735. * Batthyány szerint az ország törvényes autonomiájának s az általános amnestiának alapján. Kölnische Zeitung, 1850. 149.
736. * Szemere, Batthyány, Vukovics és Horváth nyilatkozatai ez ügyben. U. ott, 1850. 50., 71., 80., 117–8., 146., 149. sz.
737. * „Tudom, – irta Kossuth Görgeihez augusztus 12-ikén, – hogy a kormányformán változtatni nem volt jogom; de az országgyűlés nem volt együtt.” Augusztus 14-ikén azonban Bemet már arra biztatta, hogy állítson össze egy bizottságot népképviselőkkel, mert csak a souverain hatalom rendelkezhetik a kormány felől. Ilyen bizottságot ő maga is összeállíthatott volna Aradon.
738. * A mintegy 3 millió forint értékű készletet Nyitra József csak kevéssel azelőtt hozta Aradra s megakadályozta, hogy Lukács Sándor kormánybiztos a Marosba sülyesztesse, mert a két hadtest közt akarta szétosztani. A készlet azonban Araddal együtt csakhamar az osztrákok kezébe került. Honvéd, 1869. 348. Margitay, Aradi vésznapok, 126–7.
739. * Emlékeim, I. 85.
740. * Horváth, id. m. III. 405–28. Szemere, Batthyány, Görgei und Kossuth, II. 115., 8., III. 69., 131. Görgei, Mein Leben, II. 386–7. Jókai, id. m. 79–85., Hazánk, VII. 97–9. Székely József a Vasárnapi Ujságban, 1881. 210. Hegyesi, id. m. 220–4. Szeremley, id. m. II. 291–6. Pesti Napló, 1850. 18. sz. Lakatos, Arad tört. I. 211–5. Gelich, id. m. III. 848–55. Arad és Vidéke, 1883. 34. sz.
741. * Asbóth emlékiratai, I. 134–6. Görgei, id. m. II. 403–4. Görgei István, id. m. III. 555–6. Lapinsky, Feldzug d. ung. Hauptarmee, 179. Szemere, id. m. II. 121. Gelich, id. m. III. 855–9. Hazánk, II. 311–4.
742. * Lakatos, id. m. I. 216.
743. * Howiger osztrák ezredes augusztus 12-ikén Radnánál átkelt a Maroson s több társzekeret Lippa felől visszatérésre kényszerített. Az államkincseket azonban Görgei akkor már külön fedezettel hozatta vissza. Bem ugyanaznap maga is Radnán értesült Kossuth lemondásáról, menekülésről s Görgei dictátorságáról, mire ismét visszatért Lugosra. Csetz a Honvédben, 1868. 377. II. 291.
744. * Az étteremből jobbra nyíló szobában. Az ezüstlemez felirattal megjelölt asztal, mely körül ültek és jegyeztettek, jelenleg az aradi szabadságharczi múzeum tulajdona.
745. * Erről maga Irányi, Hist. politique de la Revolution, II. 579.
746. * Székely, A világosi fegyverletétel. Vasárnapi Ujság, 1881. 210–4. Varga. Az aradi vértanúk albuma, 97–102. Bohusné naplójának töredéke. U. ott. Asbóth, id. m. I. 137. Bericht über die Kriegsoperationen der russ. Truppen, III. 73. Görgei, id. m. II. 414–21. Gelich, id. m. 860–4.
747. * Ilyenek, hogy a tisztek megtartsák kardjaikat; a sereg a hozzácsatlakozott polgáriakkal együtt amnestiát kapjon; személyes szabadságukat s a velük levő vagyont megtarthatják; magyar pénzüket váltsák be; a csár járjon közbe az 1848. évi alkotmány helyreállítása érdekében; a jelentkező magyar tisztek ugyanazon ranggal orosz szolgálatba léphessenek.
748. * Görgei, id. m. II. 422. Rüstow, id. m. II. 369. s köv. Asbóth, id. m. 141. Bohusné naplója. Budapesti Ujság, 1890. 6. Osten-Korff a Vasárnapi Ujságban, 1887. 151. Bericht, III. 75–79. Gelich, id. m. III. 864–866. Varga, id. h. Temes, M. Emléklapok, 1850. Havi, Emlékezés Világosra: Aradi utasító-naptár, 1862. 40. Hőke: Fővárosi Lapok, 1875., 184. Nemzet, 1885. 1. sz. Hentaller, Görgei mint politikus. Görgei István, id. m. III. 574–617. Körösi Sándor, Visszaemlékezés Világosra. Nemzet, 1888. 243–247. sz. Fehér Miklós, Die Tage von Világos: P. Lloyd, 1888. 82.
749. * A képviselőházban 1861 augusztus 23-ikán.
750. * Feldzug, 371. 414. Iritz Gusztáv: Galignan's Messenger, 1849 december 6. Buturlin nyilatkozata Varsóból, 1850 márczius 6. a Pesti Naplóban, 1850. 18. sz. Asbóth, id. m. I. 217. Frey, Kossuth, III. 176. Görgei, id. m. II. 435–436. Görgei István, id. m. III. 655–667 Presb. Allgem. Zeitg. 1849. 4. sz. Bericht, III. 81–84. Szeremley, id. m. II. 313–314. Vassikol Illés a Pester Lloyd egyik régiebb számában. Margitay, id. m. 116., 182–135.
751. * Pataky Antal főhadnagy: Hazánk s a Külföld, 1868. 443. Nagy Iván szóbeli tudósításai.
752. * Klapka (hibásan ú. n.) parancskönyve az aradi szabadságharczi múzeumban, augusztus 20-ikától, Zsoldos Ignác százados bejegyzéseivel, 65. l.
753. * A komáromi várparancsnokság az őrség szükségleteinek fedezésére idáig mintegy 900,000 forint utalványt adott ki pénzjegyekben.

754. * Ez ellen Klapka, Emlékeim, 270–271.

X. FEJEZET.

A kivégzések.

A szent korona elrejtése. Palmerston elkésett diplomatai jegyzéke. Kossuth távozása az országból. A magyar emigratio Törökországban. Paszkjevics közbenjárása a foglyok érdekében. Görgei megkegyelmezése. Az árulás vádja. A magyar foglyok kiszolgáltatása az osztrákok kezébe. Haynau Aradon. Az első kivégzés. A honvédek besorozása. Miklós csár kiáltványa. Az osztrák boszu-politika. Batthyány Lajos pöre. Október 6-ika. Batthyány kivégeztetése. Az aradi vértanúk. A további kivégzések. Haynau rémuralma. A szabadságharcz halottai

A függetlenségi nyilatkozat után a szent korona Debreczenből Budapestre s onnan Szegedre, Nagyváradra, Aradra, majd az orsovai füzesbe került, a hová Szemere miniszterelnök ásatte el.¹ Csak szövirág volt tehát, ha Paszkjevics azt írta, hogy Magyarország ott hever a csár lábainál. A szent korona nélkül ez az ország csak terület; a két ellenség csupán hegy- és síkvidéket hódított meg, nem államot. A korona nem kerülhetett üveg alá a császári múzeumba, mint II. József idejében; nem kaphatott leltári számot, hogy megint elővegyék, ha a körülmények úgy hoznák magukkal; a királyi s általán az alkotmányos közhatalomnak, minden felségi jognak jelképe ott pihent valahol egy 325,000 négyzetkilométernyi terület vértől áztatott földjében. A hadsereg megadhatta, de a közjogi érzület nem adta meg magát. Szenvedésektől félve a nemzet, mint ilyen, semmiről sem mondott le, menekülő kormánya a korona elásatásával tiltakozott az erőnek és hatalomnak minden törvénytelenége ellen s az időre és a kedvező szerencsére bízta, hogy őseitől öröklött alkotmányát megmentse az utókornak.²

Még hathatósabb lett volna ez a tiltakozás, ha Görgei – elkerülvén az osztrákokat, elkerüli szövetségeseiket, az oroszokat is – és fegyvereit törökök előtt teszi le, kik a magyaroknak a Habsburgok ellen régebben vívott alkotmányos küzdelmeit mindenkor támogatták. Útja nyitva állott Törökország felé, hova nemcsak egyesek, hanem egész fegyveres csapatok is menekültek. Görgeitől a nemzet ép úgy nem fordult volna el, mint nem fordult el a hadastul egykor szintén török földre szorult Thökölytől; s mint más nemzetek sem idegenedtek el azoktól a vezéreiktől, kik ellenségeik elől semleges területekre húzódtak. Sőt talán az osztrákok sem vették volna oly indulatosan ezt a tettét, mint azt, hogy – katonai becsületük megsértésével – inkább az oroszoknak adta át fegyverét.

A török földön való tüntetést Európa is megértette volna. Palmerston lord Bécsben épen a világosi fegyverletétel napján adatta át éles tollal irt jegyzékét, melyben a magyar nemzeti szabadság védelmére kelvén, a magyarok és osztrákok közt közbenjáróul ajánlkozott.³ Világos után azonban az ország pacifikálását Ausztria belügyének tekintette és csak arra ügyelt, hogy az oroszok mielőbb kitakarodjanak Magyarországból s foglalásokat ne tegyenek se a Balkánon, se Galiciában. A letiport országon nem segíthetvén, rokonszenvét már csak az emigránsokkal érezte; a porta, főkép az angol és francia követek támogatásában bízva tagadta meg a menekültek kiadatását a mit az osztrákok a belgrádi s az oroszok a kücsük-kajnardzsi béke értelmében követeltek. „Neptun szigonya, melyet Anglia kezében tart, a nagy győzelmek után is mérsékletre birta a kabineteket.”⁴ A magyar emigratio ügye még sem lett újabb keleti bonyodalom forrása; de már jelezte, Európa egy keleti háború esetében milyen ellenséges táborokra fog oszlani.

Kossuth Világos után ép úgy nem mondott le nemzete ügyéről, mint XII. Károly Poltava után. Ez Benderben, ő Viddinben, majd Sumlában s végre Kiutahiában, mind a kettő török földön, a szultán vendégszeretetét élvezve fűzte tovább magasan szárnyaló terveit. Kossuth maga bevallja,⁵ hogy az érzelmek kifejezhetetlen vihara dúlta lelkét, midőn hontalan lett. Leborult hazája földjére, mielőtt átlépne határán. Zokogva nyomta reá a fiúi szeretet búcsúcsókját. Egy csipetnyi port vett belőle magához. Még egy lépés és – úgy volt, mint a tört hajó roncsa, melyet a szélvész kidob a homokra egy sivatagon. Augusztus 17-ikén Orsováról búcsúszó nélkül távozott hazájából,⁶ Viddinbe, hol csakhamar 4900 menekült verődött össze: Bem, Dembinszky,

Mészáros, Perczel, Guyon; Wysocky, Kmety, Stein, Vogtner a vezérek, Szemere, Batthyány, Hajnik, Házmán és mások a politikusok közül. Milyen ürességet kellett érezniök szívében, kik, mint Szemere Bertalan⁷ Orsova mezejéről még fölvevén egy marék fűvet, egy marék port, magukban nem a polgárt, hanem az embert látták számúzva s a külföldön bolyongásuk közben megdöbbenve vették észre önmagukon, hogy a hazát nem szeretik oly forrón, mint azelőtt. Ha volt a számúzótnak egy boldog napja, az az volt, midőn a múlt emlékei közt magát s magukat siratta.⁸ Azok is, kik – mint Kossuth – megőrizték lelkük erejét, nem remélték, hogy meglássák ez életben a hazát. S a hogy Themistokles, Hannibal, Scipio, Thököly, II. Rákóczi Ferencz sem otthon haltak meg, a nemzet 45 év múlva itthon Kossuthnak is már csak koporsójára borulhatott. „Révparthoz akkor ért a gálya világkörutat járt kormányosával. S megtértében egy új világot lelt maga előtt az ó-világ helyén.”⁹

Sokan, pl. Horváth és Vukovics volt ministerek, Almásy Pál, Beöthy Ödön, Vetter, Csetz, Jósika Miklós stb. Ausztrián keresztül menekültek. Mindannyian „itt hagyták a vagyont, keresték a nincsent”. A mint a haza földébe elásva maradt a szent korona, itthon maradt az állam kincstára; Duschek pénzügyminister azt az osztrákoknak adta át, remélve, hogy ezzel a magyar pénzjegyek egy részének beváltását biztosítja. Várfogság és honfitársai részéről gyanúsítás lett a jutalma érte.

A számúzóttak egy részének, Kossuthnak s még 74-nek a nevét az osztrákok hadi törvényszéki ítélet alapján utóbb bitófára akasztották; akkor már, mikor nem így jelképesen, hanem valóságosan, a jeles hazafiaknak egész sorozatát „büntették” kötéllal, vagy golyóval.

Paszkevics herceg a foglyokat úgy saját csárjának, mint az osztrák császárnak is kegyelmébe ajánlotta; s küldötte, Bariatinszky herceg augusztus 22-ikén meghozta azt a hirt Nagyváradra, hogy Görgeinek a csár megbocsát s ha az orosz trónörökös nem eszközölhetne ki részére az osztrák császárnál ily bocsánatot, menedéket ad neki saját birodalmában. Görgei saját személyére megkapta a császár kegyelmét is¹⁰ és a dictátor, ki ifjan oly nagy szerepet vitt hazája történetében, augusztus 27-ikén családjával együtt katonai fedezet alatt indult belebbzetése helyére, Karinthia fővárosába, Klagenfurtba, illetőleg Viktringbe, a hol nagyon szerény viszonyok közt élt teljes 18 esztendeig. Augusztus 11-ikén Szemere, szeptember 12-ikén Kossuth már árulónak nevezték őt. „Ti azt tanítottátok és taníjtátok ma is, – szól a szabadságharcz legszomorúbb áldozata¹¹ – hogy a világosi fegyverletétel árulásnak volt az eredménye. A ti tanotok hamis; mert ama katasztrófa nem volt egyéb a helyzetnek konkrét, megrendítőleg való és valódi kifejezésénél.”

A kérdést nem bizalmi szavazatoknak,¹² hanem a történetírásnak kell eldöntenie. Ez mai csekély eszközei mellett sem tekinthet árulásnak oly tettet, mely végső óvást jelentett az önkényes Ausztria ellen, s lehetetlenné tette a két hatalmas szövetségesnek továbbra együttesen való működését. Görgeit a viszonyok hatalma s talán politikai tévedései vezették Világos alá s ezek közt nem legkisebb az a bizalom, melylyel az oroszoknak a magyarok érdekében való közbenjárása iránt nemcsak ő viseltetett. Az oroszoknál közbenjárt bajtársaiért s nem érheti őt vád azért, hogy közbenjárása nem vezetett eredményre, s az osztrák császár augusztus 26-ikán népei iránt való szent kötelességeire hivatkozva elutasító választ adott Paszkevics levelére, melyben az a szabadságharcz részesei számára kegyelmet kért.

A tábornokok közül első sorban kétségkívül Görgei érezte volna meg az osztrákok bosszúját, ha a csár meg nem bocsát neki s az osztrák császárnál is közben nem jár megkegyelmeztetéseért, melyet a hatalmas szövetségesre való tekintetből lehetetlen volt visszautasítani. Egy tábornok, ki magát királynak nevezi s mégis harcol a köztársaságért s bukásában nem „törvényes” urának, hanem egy idegen hatalomnak hódol s másokat is hasonlóra buzdít, csakis az orosz pártfogásnak köszönhetette menekülését. Bajtársai iránt azonban a csár nem érdeklődött. Sarkadról¹³ 22-ikén az oroszok Gyulára küldték s ott másnap az osztrákoknak adták át az egész magyar tábornok, mely a fegyvereiket ujabban letevőkkel is gyarapodott.

Haynau tábornok Temesvárról Aradra már augusztus 21-ikén áttette főhadiszállását; ő maga a Heim-házban foglalt lakást, mely előtt most már naponként térzene szólt. Mindjárt

másnap főbelövette Ormai (Auffenberg) Norbert ezredest, kit azután az aradi vértanúk egész sora követett. 23-ikán s 24-ikén Gyuláról Aradra hozták az összes foglyokat s 434 szekéren a lerakott fegyvereket. A tiszteket a templomokban és vendéglőkben zárták el, a legénységet pedig a táborban tartották őrizet alatt. Haynau a lakosokat főbelövés terhe alatt tiltotta el a honvédek befogadásától. Összeírták mindazokat, kik mint tisztek szolgáltak az osztrák seregben, azután az altiszteket, s azokat, kik nem szolgáltak; a papokat s orvosokat külön. A volt tiszteket azonnal a várba kísértették: egy ilyen huszártisztre Schlick tábornok zeneszó mellett vágatott 50 botot, a miben alig lehetett meglepő azután, hogy Ruszkabányán pár nappal azelőtt Gröber kapitány szintén megbotoztatta Maderspach Károlynét, két honvéd édes anyját, mivel a menekülőket segítette. A tisztek podgyászait elárverezték; az aradiak jó áron vették meg valamennyit és – a mennyire lehetett – visszaszolgáltatták tulajdonosaiknak. „A világ – úgymond visszaemlékezéseiben Degré Alajos – önzetlenebb és résztvevőbb polgárokat, mint az aradiak voltak, felmutatni nem bír; s oly szíveket, mint a két Vásárhelyinée, csak az égben, az angyalok közt lehet találni.” Vásárhelyi János és Albert özvegyei (Brünek Julia és Judit) valamint Bohus Jánosné szül. Szögyény Antónia, mint a foglyok jótévedői, valóban megérdemlik a haza háláját. S ha a falvakban s a városban oláh férfiak Kossuth-kutyáknak szidták a rab honvédeket, viszont az oláh asszonyok jószívuén adtak neki enni, inni. A nyomorúságot fokozta a kolera, mely naponként 14–15 áldozatot követelt Aradon.

Augusztus 28-ikán a honvédek nagy részét a minoriták kertjében a császári zászló alá eskette föl Haynau, ki szeptember 2-ikán a temető mellett nagy katonai szemlét tartott s érdemeikkel díszítette a szabadságharcz leveretésében kitűnt katonákat. Már augusztus 29-ikén megkezdték a magyar papírpénz elégetését s december végéig itt és az ország más részeiben megsemmisítették a forgalomban levő magyar pénzjegyeknek mintegy felét.¹⁴

Akkor már teljesen ők voltak a helyzet urai. I. Miklós cár augusztus 29-ikén – a mohácsi csata évfordulóján – kiadott kiáltványában teljesen orosz fegyvereknek tulajdonította Magyarország lecsöndesítését s hadai másnap Nagyváradról megkezdték, októberig be is fejezték az országból való kivonulásukat. A cár Te Deummal ünnepeltette a fényes eredményt s a moszkvai Oruzsenája Palatában (a czári kincstárban) helyeztette el a magyaroktól nem nyílt csatában, hanem a világosi fegyverletételnél elszedett 64 honvédzászlót.¹⁵

„Midőn ön azt a hasdereget vezette – szól a cár egy esztendő múlva Paszkjevics ötvenedik szolgálati éve ünnepén, – a mely hadsereg arra volt rendelve, hogy kitűnő szövetségesemnek és barátomnak az ausztriai császárnak segítségére legyen, ön a lázadás főparancsnokát közvetlen megadásra tudta kényszeríteni és Magyarországnak a törvényes kormányt visszaadni. Mindezen győzelmek enyészhetetlen vonásokkal írják az ön nevét a történetbe és az mostantól fogva elválaszthatatlan marad Oroszország dicsőségétől.”¹⁶

Az osztrákok most már „maguk közt” maradtak. Szeptember elején Haynau tábornok és főhadiparancsnok Pestről (többé nem Budapestről) tudatta, hogy „a magyar forradalom bevégeződött”. Fölhitta a volt cs. és kir. tiszteket, polgári és katonai hivatalnokokat, a parlament tanácskozásaiban október 8-ika óta résztvevő képviselőket és főrendieket, a honvédelmi bizottság tagjait, a kormánybiztosokat, vezéreket s a forradalmi törvényszékek tagjait, hogy három hónap alatt a hadi törvényszékeknél jelentkezzenek.

Mindenki tudhatta, mire vezet ez.

Erdély függetlenségének megszűnése, 180 esztendő óta Ausztria Magyarországot rendesen bitófával, pallossal és golyóval békéltette. 1671-ben Zrinyi Péter, Nádasdy és Frangepán lefejeztetése; azután a két pozsonyi vértörvényszék; 1687-ben Caraffa eperjesi inquisíciója; 1701-ben II. Rákóczi Ferencz fogsága és – a parasztlázadásokról nem is szólva – 1795-ben Martinovicsék lenyakaztatása, most pedig már eddig is 102 hazafinak kivégeztetése¹⁷ valóban felnyithatta volna az emberiességben s a nép- és emberi jogokban bizók szemeit. Mi jót várhattak Haynautól, ki báró Mednyánszky László őrnagyot és Gruber Fülöp tüzérhadnagyot akasztófára ítéltetvén, a bitófát Mednyánszkyval magával vitette föl a pozsonyi Számárhegyre,

mint a hogy Krisztussal vitették a keresztet a Golgothára. Batthyány pöre még erősebb intelműl szolgálhatott.

Batthyányt és gróf Károlyi Istvánt Windisch-Grätz megítéltetés végett még az év elején idegen földre, Laibachba kísértette. Batthyányt Sárváron a magyarok, Cillyben a stájerok ki akarták szabadítani; ő maga tétette le velük a fegyvert. Olvasta Zrinyi Péterék és II. Rákóczi Ferencz külföldön folytatott pörét. Eleinte ő sem ismerte el a külföldi törvényszék illetékességét, utóbb azonban felelt a vádakra, ügyvédül Deák Ferenczet nevezte meg s tanúkra, pl. V. Ferdinándra, István s több más főherczegre hivatkozott. Ügyvédét s tanúit nem fogadták el; tehát maga írta meg védőiratát, melynek következtében a törvényszék el is ejtette azt a vádat, mintha ő lett volna oka a bécsi forradalomnak s Latour megöletésének. Teljesen politikai jellegű pörének befejezését, vagy pedig a vizsgálat folytatása esetében szabadlábra való helyezését már csak azért is sürgette, hogy nemzetét az uralkodóházzal kibékítse. Június végén Laibachból Olmützbe vitték, hol a hadi törvényszék néhány évi börtönre, majd Schwarzenberg miniszterelnök felhívására, halálra ítélte, egyúttal azonban kegyelemre ajánlotta, mivel Batthyány, mint miniszterelnök, gyakran jutott oly súlyos körülmények közé, hogy másként nem cselekedhetett. De hogy a császár ne legyen kénytelen megkegyelmezni neki, még az ítélet módosítása előtt Budapestre küldték őt, hogy Haynau teljes hatalmának területén a kegyelmezéseknél eddig követett szokásokkal ellenkezően jár hassanak el vele szemben. Komárom teljes átadásának napján, október 5-ikén a haditörvényszék kötél által való halálra ítélte Batthyányt, mint a ki miniszterelnöki minőségében a *pragmatica sanctio* kötelekeinek megtagítására s az alkotmány felforgatására törekedett, majd elnökségének megszűntével a fölkelők közé állt, fegyveres ellenállásra buzdított, a feloszlott országgyűlésben résztvett s ezzel a forradalmi pártot erősítette s támogatta. Batthyány fölháborodva jelentette ki, hogy hazájáért s meggyőződéseért mindenkor kész ugyan meghalni, de tiltakozik ily égbekiáltó igazságtalan ítélet ellen. Meggyilkolhatják, de el nem ítélik. Éjjel egy titokban szerzett törrel nyakán, karján és szíve táján három irtózatot sebet ejtett magán, a nélkül, hogy a spártai lelkűnek ágya közelében álló örök egy sziszzenését is hallhatták volna. Föl nem akaszthatták, de az orvosok izgató szerekkel mégis képessé tették arra, hogy október hatodikán, Latour halálának évfordulóján, saját lábán állhasson bakói elé.

„Éljen a haza! Allez Jäger!” volt utolsó szava. S a vadászok főbe és szíven lötték Magyarország legnagyobb royalistáját. Szobra nincs, méltó életrajza sincs, de a nemzet díszes mauzóleumot emelt dicső vértanújának, a hűnek és nagynak, a hajolni nem tudó, eszes és lovagias, igazi demokrata főúrnak.

Ugyanaznap Aradon egyszerre tizenhárom vértanúja lett a magyar szabadság ügyének.

Howiger vezérőrnagy aradi várparancsnok szigorú őrizet alatt tartotta foglyait, kiknek látogatását szeptember 26-ikától már csak a térparancsnokság tudtával engedte meg. A vár közepén emelkedő főőrház négyszögében Ernst elnöklete alatt tartotta üléseit a cs. kir. hadi törvényszék s ugyanabban az épületben raboskodtak az elfogott magyar vezérek is, kiket szeptember 21-ikén és 26-ikán idéztek a hadi törvényszék elé. Kiss Ernőt már 21-ikén golyóra, Vécseyt bitóra, 26-ikán pedig Schweidel Józsefet golyóra, Pöltenberg Ernőt, Damjanichot, gróf Leiningen-Westerburg Károlyt, Lahner Györgyöt, Aulich Lajost, Dessewffy Arisztidet, Knézics Károlyt, Nagy-Sándor Józsefet, Gáspár Andrást és Lázár Vilmost bitóra ítélték.¹⁸ Október 5-ikén reggel 8 órakor hirdették ki a Haynautól megerősített ítéletet azzal a módosítással, hogy Dessewffyt és Lázárt golyóra, Gáspárt pedig 12 évi börtönre kegyelmezték meg. Lenkey megőrült a börtönben s ez mentette meg a bitótól.

Október 6-ikán mind a tizenhárman végrehajtották a halálos ítéletet.¹⁹

Kisst, Schweidelt, Lázárt, Dessewffyt a vár mikalakai kapujától jobbra a sánczokban lötték agyon s estig úgy hagyták őket, temetetlen. Azután a sánczokban ásták el holt testeiket. A többi az újaradi út második hidjától balra eső térségen várta a bitó: egysorjában kilencz. Pöltenberg nyitotta meg a sort; Török, Lahner, Knezics, Nagy, Leiningen, Aulich, Damjanich folytatták s Vécsey rekesztette be.

„Azt hittem, – vágott oda Damjanich – utolsó leszek, ki mindig első voltam a csatában.” „Odafele igazságosabban ítélnék fölöttünk,” volt Leiningen búcsúszava. „Hodie mihi, cras tibi!” kiáltá bakóinak fülébe Nagy-Sándor. „Éljen a haza!” dörgé Damjanich a bitón. „És lehajtván fejét, kiadá lelkét.”

Két óra alatt a szörnyű ítélet végre volt hajtva. S a fellegek közül előtörő napsugár négy porbasújtott s kilencz csúfosan kivégzett hős feje fölé fonta a szentek dicskoronáját.

Tichy őrnagy, a kirendelt katonaság parancsnoka, felszólítja a négy minoritát, hogy valamelyikük intőbeszédet tartson a katonákhoz. S a szerzetesek, kiknek homlokán ott égett a vezérek csókja, zokogva rogytak térdre s magukban végezték imájukat. Szebb intelmet nem adhattak.

Másnap Aradon a minoriták templomában a katonaság a béke helyreállításának öröme Te Deumot tartatott. A kivégzett hősök jeltelen sirján pedig friss virágok illatoztak; senki sem tudja, kegyeletét ki merte nyilvánítani. Négy sir üresen állt már akkor. Vécsey, Damjanich, Lahner és Leiningen holttesteit még azon rettenetes éjszaka eladta a hóhér, Kiss Ernőét harmadnap, Dessewffyét pedig egy esztendő múlva. Damjanich és Lahner Mácsán, Vécsey az aradi temetőben, Leiningen a borosjenői templomban, Kiss Ernő Katalinfalván, Dessewffy Margonyán, a többi pedig a kivégzés helyén aluszsza nagy álmait;²⁰ jeltelen sirban, nem méltó mausoleumban. A nemzet azonban nem maradt hűtlen emlékezetükhöz. Az elnyomás éveiben titkon siratta, 1867 óta nyíltan és méltó kegyelettel az ország minden részében megüli a gyászos nap évfordulóját,²¹ 1874-ben szerény, majd 1881-ben méltóbb köemlékkel jelölték meg az akasztás helyét,²² 1890 október 6-ikán Aradon a Szabadság terén a nemzet közadakozásából fölállították Zala György ihletett művét, a Vértanúk szobrát,²³ a következő évben pedig Aradon külön múzeumban kezdték összegyűjteni a vértanúkra s a szabadságharcra vonatkozó ereklyéket. Kossuth 1883 márczius 15-ikén Aradot a magyar Golgothának nevezte el; s ez a történeti emlék adta meg Arad jellegét, melyhez többé sohasem lehet hűtlen.

Aradon október 25-ikén lövették föbe Kazinczy Lajos tábornokot, Ferencznek, a költőnek fiát s Hauk Lajos alezredes 1850 január 19-ikén zárta be a vértanúk sorát. Gáspár András tábornokot, kit a tizenhárommal egyszerre ítélték el, s az önként jelentkezett Pikéty Gyula tábornokot várfogságra kegyelmezték; Gaal Miklós tábornokot betegen vitték Pestre; s Lenkey János tábornok csak azzal került el a tizenháromnak sorsát, hogy rabságában megtévelyedve hűnyt el 1850 február 7-ikén. Szeméthordó kocsin, korommal bemázolt koporsóban, egyházi szertartás, harangszó nélkül, szuronyok közt vitték ki a hőst; a várbeliek még csak sirjának megásatásáról sem gondoskodtak. Sirásó, pap, kántor a gyászmenethez önként csatlakozó aradi polgárok sorából került ki; de az utolsó Miatyánk elmondásakor velük térdeltek már a kísérő lengyel katonák is.

Arad várában összesen 16 vezért végeztek ki; tizenegyet kötéllel, ötöt golyóval. A többi 464 fogoly közül várfogságra vetettek 400-at és pedig ezek közül 183-at vasban. Csak 46-ot mentettek föl, báró Üchtritz Emilt pedig kiutasították az országból.²⁴

Pesten az Újépületben működött a haditörvényszék. Ítéleteinek alapján október 10-ikén Csányi László és báró Jeszenák János, október 20-ikán Woronieszky Miciszláv ezredes, október 24-ikén Csernus Manó, báró Perényi Zsigmond és Szacs vay Imre stb. végezték életüket akasztófán, 49 akasztás és 65 főbelövés, összesen 114 kivégzés tanusítja a győzők dühét,²⁵ mely ellen Európának egyetlenegy szava sem volt. 36-an²⁶ „in effigie” jutottak akasztófára; s először történt Magyarországon, hogy erre kárhoztattak egy főpapot, báró Bémer László nagyváradi püspököt is, míg azután Róka József csanádi püspökhelyetessel együtt húsz évi várfogságra kegyelmezték, Lonovics József egri érseket és Jekelfalussy Vincze szepesi püspököt pedig, méltóságuktól megfosztva, osztrák kolostorokba száműzték. Horváth Mihály csanádi püspököt szintén jelképesen akasztották föl.

A császár Görgei esetében s december 8-ikán az egy esztendőnél rövidebb időre elzártakkal szemben kegyelmet gyakorolt ugyan, különben azonban ezt a felségjogot

teljeshatalmú helytartójára, Haynau tábornaggyra ruházta át, ki minden emberi és isteni törvényt lábbal tiporván, valóságos rémuralmat gyakorolt.

A pesti Újépület, Olmütz, Josefstadt, Kufstein, Theresienstadt, Königgrätz, Munkács, Komárom, Arad, Pétervárad, Gyula-Fejérvár és Nagy-Szeben börtöneiben magyar politikai rabok csörgették lánczaikat. 1765 ítélet nyomta a családokat s az elrettentés politikája Magyarországon sohasem nehezedett nagyobb súlylyal a szabadságharcz részeseire.

Majdnem minden családnak volt halottja, vagy valakije, a kinek életeért aggódnia kellett. A másfél év alatt vívott csatában, odaértve azt a 7623 magyart is, a ki majdnem védtelen áldozata a románok és szerbek fajgyűlöletének, mintegy 24,000 magyar esett el, – nem sokkal több, mint az egyetlenegy mohácsi csatában; ideszámítva mintegy 6–6000 román és szerb és 1000 horvát elesett, a polgárháború Magyarországról 37,000 életet követelt áldozatul. Az osztrákok, kétségkívül nagyon enyhén, 10,173-ra, az oroszok 543-ra teszik saját elesetteik számát. A magyarok vesztesége tehát mintegy kilencszázzal nagyobb, mint a lázadóké s a szövetségeseké együttvéve. A szövetségesekben azonban különösen a kolera s egyéb betegségek tettek nagy kárt, úgy, hogy az oroszok az elesetteken kívül több mint 13,000 halottat vallottak be; s nem ment kevesebbre az osztrákok vesztesége sem. Így a hadjárat mindkét részen mintegy 70–80,000 ember életébe került. A polgárháború, a kivégzések, kivándorlások és a kolera következtében sok ezer meg ezer család vesztette el fentartóját, a jószágelkobzások és a magyar pénzjegyek teljes megsemmisítése következtében pedig vagyonát. Az országot megfosztották alkotmányától, végső veszedelembé döntötték magyarságát s lábbal tiporták a föld mélyébe ástott szent koronáját.

Annak a földnek azonban, melyet – Kossuth szerint – a honszabadság vértanúi halálukkal szenteltek meg, minden porszeme termékeny lett honszeretetben; s a miben október 6-ikán senki sem hihetett, a nemzet és király negyvennyolcz évvel utóbb együtt ünnepelte a haza ezeréves fennállásának jubileumát.

-
755. * Ipolyi, A magyar szent korona története, 122–129.
756. * V. ö. az országgyűlés 1861 augusztus 12-iki fölratával.
757. * Correspondence relatif to the affairs of Hungary, 286., 322., 384. l.
758. * Az 1850. év története és irányai. Pesti Napló, 1851. 247–248.
759. * Irataim, I. Előszó, V. lap.
760. * U. ott ő maga költöttnek mondja a neve alatt ismert búcsú-szózatot.
761. * Utazás Keleten a világosi napok után, I. 1–4.
762. * Szemere levelei, 90. l.
763. * Jókai Mór beszéde Kossuth temetésén, 1894 ápril 1-jén.
764. * Haynau augusztus 27-iki értesítése Aradról. Görgei István, id. m. III. 681.
765. * Görgei, Gazdátlan levelek, 53.
766. * 1884 május 30-ikán 268 honvédtiszt nyilatkozott Görgei rehabilitációja mellett. Az erre vonatkozó irodalom felsorolása a Hazánkban, II. 159., 398., III. 80., 159. l. Az országos honvédegyesület 1885 márczius 9-ikén ezt a mozgalmat rosszalta s a honárulás vádját fentartotta. A jegyzőkönyvet közli a Tört. Lapok, 1893. 174.
767. * Az orosz és magyar vezérek egy része Sarkadon a gróf Almássy Alajos kastélyában, Zay Istvánnál (nagyapámnál) és Veress Ferencz ref. papnál szállásolt.
768. * Ez minden kárpótlás nélkül történt. Különben az ausztriai császárságnak 1849-ről szóló zárószámadásai szerint a rendes 55 milliónyi hadi költségen felül 102.887,369 forint hadi költséget okoztak az olasz- és magyarországi háborúk, melyekben Ausztriának 900,000 embert kellett eltartania.
769. * Az oroszok magyarországi ellátásáért Ausztria mindössze is csak 3.700,000 rubelt fizetett; ebből 700,000 forint sóban.
770. * Pesti Napló, 1850. 194. sz.
771. * Hentaller, A mi vértanúink. Egyetértés, 1897. 277. sz.
772. * Az ítélet szövege: Pester Zeitung, 1849. 1094. sz.
773. * Az aradi tizenháromnak utolsó óráiról legközvetlenebb tudósítás a Sujánszkyé Lakatosnál (id. m. I. 220–225.), a Vinkleré (Szegedi Híradó, 1867. 56–59.), Bardóczé (Arad és Vidéke, 1890. 230.) s a Herold Alajosé (Aradi Közlöny, 1890. 269. sz.) s a legszebb és legrészletesebb a Tiszi Lajosé (Honvéd-menház könyve, 6–41.) és Vargánál, (Az aradi vértanúk albuma, 105–133.) Egészen emlékülnek van szánva Varga Ottónak utóbbi könyve (Budapest, 1890. 4r. 222 lap), mely négy kiadásban terjedt el.

774. * Csernovics Péter levele: Alföld, 1890. 228. Iványi, A halottak. Vértanúk albuma 134–139. U. ö, Hol nyugszanak az aradi vértanúk? Alföld, 1890. 188. sz. Márki, Sirok között: Alföld, 1880. 204. sz. Dörner István és Bóbor Gyula Kiss Ernő holttestéről: Tört. Lapok, 1895. 141. és 161. s 1896. 129–131. Mausoleum építésére újabban mozgalom indult meg. A kivégzésekről I. Arad Története című könyvemet (II. 602–5.) az ide vonatkozó irodalommal együtt.
775. * Lukácsy, Az október 6-iki gyászünnepélyek. Vért. albuma, 163–168.
776. * Barabás, A kivégzés helyének megjelölése. U. ott, 169–172.
777. * Szöllőssy, A szobor története, u. ott, 173–180. Az aradi vértanúk emléke, u. ott, 181–190. Szöllőssy, Az aradi tizenhárom vértanú szobor története. (Arad, 1890. 8r. CLXXII lap.) V. ö. az 1890 október havában megjelent összes hazai lapok közleményeivel.
778. * Kovách Ernő, Névsora az aradi várban letartóztatva volt foglyoknak. (Kézirat).
779. * Bakk Endre összeállítása: Tört. Lapok, 1893. 185–190.
780. * Utóbb, 1852 május 6-ikán kelt ítélet alapján még 39-en.

ELŐSZÓ.

A történetíró szerepe a multak véres árnyainak felidőzésében. Az elnyomatás korszakának veszélyei. A nemzet és az elnyomó hatalom erőpróbája. A küzdelem vége. A mult tanulságai. A magyar nemzeti politika feladatai a jövőben

VÉRES ÁRNYAK vonulnak át a közelmúlt homályán. E korszak történet írója, ki ma még szükségkép a publicistika eszközeivel dolgozik, a múlt fátyolát fölvetve, kénytelen látni és fölídézni ez árnyakat.

Vannak pillanatok, midőn nemcsak fájdalmat, hanem haragos elkeseredést érez a történetíró és az olvasó egyaránt. De nem ez a momentum a fő, és az elnyomatás korszakának megírásánál nem lehet vezérlő gondolat a keserűség érzetének felkeltése.

Még kis nemzetet sem lehet kiírtani, mert a véres áldozatok csak szűk körre szorítkozhatnak. A nemzet virágát le lehet tarolni, de nem lehet lekaszálni magát a nemzetet.

Egészen más veszélyek azok, a melyek még a kiskorúságból kinőtt népeket is fenyegetik. A magyar nemzeti problémánál mindig arról volt, és fájdalom, még jelenleg is arról van szó, hogy fajunk nem elég erős feladatának megoldására. A nemzeti alap deficitje idézte fel súlyos küzdelmeinket. Az elnyomatás korszakának veszélyei abban nyilvánultak, hogy nemzeti alapunk nem volt elég széles arra, mikép a revindikált magyar államiság talapzatául szolgáljon. Társadalmunk nem volt összeforrvá; a magyar nemzet mellett és ellen léteztek Szent-István birodalmában más és más aspirációknak hódoló nemzetiségek, a melyek nem pusztán grammatikai, hanem egyszersmind politikai disharmoniát képeztek.

Mennyivel előnyösebb leendett helyzetünk az elnyomatás korszakában, ha a magyar nemzet kitölti a magyar állam határait, s ha nincsenek nemzeti ügyünknek veszedelmes ellenségei e határon belül.

Ily hátrányos viszonyok közt ment végbe a nagy erőpróba a nemzet és az elnyomó hatalom közt. És nemzetünk mégis diadalmaskodott.

De nem veszélyek, ingadozások és válságos pillanatok nélkül.

Az elnyomatás korszakának voltak egyes mozzanatai, a midőn politikailag leigázott és gazdaságilag felbontott társadalmunk már-már kifáradt, és úgy látszott, hogy többé nem képes elviselni a nehéz feladat terhét.

Tanulságosak ezek nemcsak a múltra, hanem egyszersmind a jövőre nézve.

A nemzeti politika életgyökereinek vissza kell nyulniok a szörnyű korszakba, s csak úgy számolhat jövőre a nemzet saját erőivel, ha megismeri, milyenek voltak ezek a múltban.

Történelmünk e legutolsó évtizedét tárgyalva, nem egy ponton eltértünk az általános felfogástól és a conventionális nézetektől. Az elnyomatás, valamint a kiegyezés korszakából azon momentumokat domborítottuk ki, a melyek az elnyomatás és a kiegyezés korszakának jellegzetes tulajdonságaival kapcsolatosak, és melyek leginkább föltűntetik az önkényuralom és a nemzet közt vívott tusa s az újabb kibontakozásnak lényegét. Ausztria akkori külügyi helyzete egészen új és részletes adatok alapján nyer itt tárgyalást.

A legfőbb feladat a nemzeti létalap kiszélesítése, vagyis törekvéseinknek és erőinknek összhangba hozása. A ki megteremti a magyar nemzet consolidatióját, vagyis a nemzeti és állami alapnak összhangját, az örök időkre biztosította a magyar faj fenmaradását, sőt az ez által létesített állam nemzeti jellegét és függetlenségét.

Nem a pártpolitika, hanem csak azon nemzeti politika oldja meg a magyar problémát, mely a mult tanulságin okulva először létesíteni igyekszik a most még darabokra tört nemzeti egységet, hogy ez meginoghatatlan alapjává legyen a magyar államiságnak.

A ki a legutolsó félszázad történetének megírására vállalkozik, annak óvakodnia kell pártpolitikai nézetei számára a történetírás szellemét kikölcsönözni, habár munkája az időtávtat miatt inkább csak publicistikai mű jellegével bírhat. Az olvasó érezni fogja az alábbi sorokból az

igazságot és tárgyilagosságot, mely azok íróját nemcsak a politikai, hanem a felekezeti kérdésekben is áthatja.

Alapos a remény, sőt az osztrák zülléssel szemben bizonyosnak látszik, hogy a forradalmi szellem s a reactionárius bécsi politika az elnyomatás korszaka alatt utolsó csatáját vívta. Az erőmérő kedvezett a nemzeti ügynek, még igen súlyos körülmények közt is; annál kevésbbé újulhatnak meg a Felső-Duna partján ragyogó város beolvasztó kísérletei. A teljes biztonságot – a kelet és a jövő alakulásaival szemben – a nemzetnek csak az nyújthatja, ha létalapjai kulturai és gazdasági eszközök segítségével kiszélesednek. Vagyis, ha nemcsak a magyar állam fog birni nemzeti jelleggel, hanem egyszersmind a magyar faj a vele szövetséges elemekkel oly kifejlésre jut, mely kizárja a káros ellenhatásokat a magyar állam területéről.

Ha nemcsak államunk, hanem nemzetünk is egységes lesz.

Ez a legközelebbi múlt történetének tanulsága. Használja fel azt a nemzet, a míg nem késő!

I. FEJEZET.

Az új Ausztria.

A magyar nemzet politikai eszményeinek bukása Világosnál. A magyar nemzeti állam eszméje és feltételei. A magyar nyelv uralma. A politikai és kormányzati egység kívánalmai. A magyar faj hivatása a latin, germán és szláv elem érintkezési határán. A Habsburgok birodalmi eszméje. Ez eszme harcza Magyarország ellen. A centralisatio diadala a fegyverletétel után. A katonai rémuralom. Haynau küldetése. Az oroszok kegyelmi közbenjárásának kudarca. Az orosz közvélemény viszonya Magyarországhoz. Paszkjevics kérvényének története. Bernhardi előadása e tárgy felől. Hilferding árulása. A csár haragja. A kegyelmezési jog gyakorlásának kérdése. E jog átruházása Haynaura. Az árulás vádja Görgei ellen. A megtorlás politikája. A kivégzések. Magyarország beolvasztásának terve. Az új Ausztria alapjai. I. Ferencz József és a birodalmi egység. A márcziusi alkotmány. Bach Sándor. A Bach-rendszer belső ellenmondásai. A nemzetiségek egyenjogúsítása és a germanisatio. Az új Ausztria államférfiai

VILÁGOSNÁL hosszú időre elbukott a magyar nemzet politikai eszménye, a semmi más államnak alá nem rendelt, a független és nemzeti állam. A történetírás szempontjából is meg kell magyarázni, mi a magyar, illetőleg a magyar nemzeti állam? E magyarázattól függ a magyar nemzeti törekvések jogossága s a három százados bécsi politika jogtalansága.

A nemzeti állam nem tisztán a grammatikailag magyar, hanem azon állam, mely egységes és központi szervezete mellett kizárólag a magyar faj jellegét viseli. A grammatikai egység soha se volt a magyar nemzeti állam alapgondolata; teljes politikai, területi s igazgatási egység, s a magyar faj kizárólagos jellege nélkül pedig a négy folyam tájának állama nem volt s nem lesz magyar.

A magyar nyelv olyatén szerepe, hogy ez a nyelve nemcsak az államnak vagyis a kormányzatnak még az alsó fokokon is, hanem egyszersmind a művelt társadalomnak, az intelligentiának, egységes közvetítője a különböző fajok érintkezésének, a köz- és kulturai élet minden nyilvánulásának, teljesen elégséges államunk magyar nemzeti jellegének föntartására. Vagyis a nemzetiségi nyelvek még eltérőbbek s érthetlenebbek lehetnek más körökre a latin népek dialectusainál, de a nemzeti és kulturai egység tudatát még sem szakíthatják meg.

E mellett legfőbb momentum a politikai és kormányzati egység. És az ekkép construált magyar nemzeti állam gondolatát nem a képzelődés, s függetlenség mámorában álmodozó sovinizmus, hanem logikai kényszer és politikai szükségesség fogja létrehozni. Ugyancsak ez teremtette meg a három százados differentiát a Habsburgok birodalmi eszméje és a magyar nemzeti államra való törekvés közt. A közgondolkodás országúti koptató eszme, hogy a magyar államiság és a birodalmi eszme ellentéte idézte föl hosszú küzdelmeinket, teljesen igaz; de nem meríti ki a kérdés lényegét. Nem felel meg arra a kérdésre, miért kellett e végzetes antagonizmusnak létrejönnie?

Az államok s azok formái felett nemcsak az illető népek ereje, hanem egyszersmind a közszükségletek s az alakulásokat eldöntő, mélyreható törvények intézkednek. A közép Dunán okvetlen szükség volt és szükség lesz teljesen egységes és erős államra, mert ez csak úgy állhat fenn külső ellenséggel szemben, ha erős, s úgy nem bomlik szét belső bomlasztó erői következtében, ha szorosan egységes. Minden alakja a laza szerkezetnek végzetes volna azon hatalomra, mely a közép Dunánál áll fenn, s melynek határain belül a három főtörzs: a latin, a germán és a szláv érintkezik, nemcsak egymással, hanem egyszersmind a magyar fajjal. Azon fajjal, melynek sokkal hatalmasabb elődei sikertelenül kísérlették meg a Közép-Duna nagy államának megalapítását, de mely ez államot nemcsak megalapította, hanem a mohácsi vészig sikerrel fenn is tartotta.

Ekkor váltak ki élesebben a differentiák. A Habsburgok azon világtörvény hatása alatt cselekedtek, hogy a közép és felső Dunánál erős és koncentrált államot kell létesíteni. Annál parancsolóbb volt e törvény, mert a német birodalom a középkor dissolvens erőinek hatása alatt szerkezetileg teljesen szétmállott s így erőtlenné lett. A német nemzet a legujabban kivívott

egységig nem képezett jelentékeny nehezéket az európai egyensúly mérlegén. Annál inkább lökték az események a Habsburgok politikáját a centralisatio útján előre. Különböztetnénk megmagyarázhatatlanok lennének a jogtalanságok, esküszegések s véres merényletek, melyeket a történelem feljegyzett. A bécsi reactio nem gyűlölte a magyart mint nemzetet, hanem mint a birodalmi centralisatio legerősebb gátját. Viszont a magyar nemzet is nemcsak önfentartási ösztönét követte, hanem ugyanazon kényszerítő erőnek engedelmeskedett, midőn védve függetlenségét, a Mohács előtti magyar állam restaurálására törekedett. A nemzet nem a Habsburgokat gyűlölte nehéz harcainak idején, hanem a „birodalmi” eszmét. Magyarország megszokta még régi függetlenségének idején a külföldről importált dynastiákat, a melyeket azután nemzetivé tett. Ha a Habsburgok a nemzeti állam föllállításáért folytatott küzdelem élére állnak, ép oly nemzeti királyokat adnak Magyarországnak, mint az Anjouk s a magyar nemzet úgy lelkesedett volna értük, mint Mátyásért.

A Habsburgoknak két módjuk volt erős és egységes birodalom létesítésére. Vagy Magyarország által vagy Magyarország ellenére. A Habsburg ház az alternativa második részét választotta, s csak koronként révedezett egyes tagjainak szeme előtt az alternativa első része. A napoleoni háborúk okozta catastropha idején Gentz, az udvari publicista, fejezte ki azt legvilágosabban. Ismételte I. Miklós császár Varsóban Magyarország leveretése után. Bismarck számtalanszor utalt erre irataiban és beszédében. Legutóbb pedig II. Vilmos császár figyelmeztette a Habsburgokat Magyarországra, mint a monarchia súlypontjára. A centralizált birodalmi eszmének a magyar nemzeti állam gondolatával való összeforrása leendett a nagy problema békés megoldása. A Habsburgok azonban a magyar állameszmét erőszakkal bele akarták kényszeríteni a birodalmi eszmébe. Ez a törekvés sosem lépett föl oly határozottan, oly kiméletlenül, mint Világos után.

Az orosz császár lábai előtt fekvő Magyarországot a Habsburgok és tanácsadók végleg be akarták olvasztani a birodalomba. A centralisatio eszméje mögött nemcsak a hatalmi vágy, hanem egyszersmind az ismételten említett kényszerítő erő állott. De eszköze gyanánt nem létezett más, mint az erőszak és az absolutismus. Ez addig is szoros egységben tartotta a fajilag és történelmileg különböző osztrák örökös tartományokat, most ugyanennek kellett Magyarországot is az egységbe belegyűrtetni. A magyar alkotmány nem azért koboztatott el, mintha Bach gyűlölte volna az alkotmányosságot, hisz ő is küzdött a nép jogaiért. A jogvesztés elméletének alapjára azért állott át úgy ő, mint utóda Schmerling, mert ez felelt meg a centralisatio érdekének.

A katonai rémuralom első dühöngése borzalommal töltötte el a nemzetet. Batthyány főbelövetése, az aradi vértanúk kivégzése oly súlyos csapást képeztek, hogy a nemzet mintegy elkábúlva nem is volt képes teljesen fölfogni és megvetni a gyalázatos és hitvány tettet. A politikai örültség további véres cselekedetei: Perényi, Csányi, Szacsvey és mások kivégzése, közel ötszáz derék hazafinak halálra ítéltetése, de többnyire 15–20 évi várfogságra történt megkegyelmezése sem fokozhatta tovább a rémületet vagy undort, melyet a magát hóhérszolgálatra lealázó katonai uralom fékevesztett kegyetlenkedése keltett.

A vérengzéseket senki sem sejthette előre, de egyszersmind senki sem tarthatta azokat teljesen kizártaknak. Komoly aggodalmakra adhatott okot Haynau kineveztetése a Magyarország ellen operáló hadsereg élére, mert már ez mutatta a boszúvágyó katona-párt diadalát. Az idegpathologia tudománya ma már biztosan megállapíthatná, hogy a bécsi reactio kiszemelt embere részleges, vagy mindenesetre koronként föllépő örültségben szenvedett, agyának oly elhomályosodásával, mely a beszámíthatatlansághoz közel állott. Ha valami, úgy e körülmény, hogy Schwarzenberg s vérbosszúra áhítozó szövetségesei Haynaut küldték Magyarországra, mutatja a kivégeztetéseket Bécsből intéző camarilla előre feltett szándékát. A bresciai hiéna útját mindenütt vér és pusztulás jelezte. Különösen fokozta a katonapárt ingerültségét és boszúvágyát ama körülmény, hogy Görgei az orosz hadsereg előtt tette le fegyverét, s Paszkjevics herczegre és az orosz csárra bizta jövőendő sorsát. De eddig mindig lehetett hinni legalább abban, hogy a orosz fővezénylet és esetleg maga a császár interveniál a magyar foglyok érdekében s hogy a

közbenjárásnak sikere lesz. Paszkjevics herceg 1849 augusztus 16-ikán tényleg irt Ferencz József ő felségének, és azon szolgálatokért, melyeket tett, azt kérte, hogy a szerencsétlen magyar foglyokkal kegyesen bánják. Az orosz trónörökös pedig személyesen kért kegyelmet a legyőzött magyarok számára. Ferencz József 1849 augusztus 26-ikán válaszolt Paszkjevicsnek és kijelentette, hogy ha pusztán szívének sugallatára hallgathatna, akkor áthatlan leplet borítana a multra, „és másra sem gondolna, mint azokra az eszközökre, mikkel a boldogtalan Magyarországon egy bűnös lázadás következtében ütött borzasztó sebeket gyógyítani lehessen.” – „De nekem – úgymond – nem szabad felednem hogy többi népeim iránt szent kötelességeim vannak, és hogy birodalmam egyetemes java iránt való kötelességeimet szem elől nem téveszthetem.” A kegyelem lehetőségét azonban a levél végsorai nem zárták ki, melyekben a felség kijelentette, hogy boldognak érzi magát, ha minél tágabb tért engedhetne a kegyelem gyakorlásának.

De úgy az írásbeli, mint a szóbeli válasz lehangoltságot keltett az orosz táborban, magát Paszkjevics herceget felingerelte, és a következő események csakhamar előre vetették árnyékukat.

E pontnál szükséges behatóbban megvilágítani a cárnak, Paszkjevicsnek s az orosz közvéleménynek Magyarországhoz és Ausztriához való viszonyát, mert e tekintetben a legnagyobb homály uralkodik. A két Görgei, valamint általában a szabadságharcunk történetével foglalkozó írók sokat beszélnek az oroszoknak a magyarok iránti rokonszenvéről, de valamennyi adatból eddig csak az tűnt ki, hogy e rokonszenv egészen platonikus volt, s vagy üres hiúskodásra, vagy pedig politikai számításra vezethető vissza. Minden adatból megállapítható tény gyanánt mutatkozott, hogy sem a cár, sem Paszkjevics nem vetették magukat erélyesen közbe, pusztán kegyelmi ajánlgatásokra szorítkoztak, s ragaszkodtak az interventio-szerződéshez, a hol Miklós cár feltétel nélkül ígerte a hadi foglyok kiszolgáltatását. Csak Görgeire nézve történt kivétel, a kinek érdekében Paszkjevics közbevetette magát. Hogy miért? csakhamar elő fogjuk adni. A kegyelem követelésének és nem pusztán kérésének egyedül Görgeire való szorítása jellemezte úgy Miklós cár legitimitását, mint Paszkjevics herceg hiú és durva egyéniségét, akit csak egyéni önzés és nem általános könyörület vezetett. Nem valószínű egyáltalán, hogy a pusztán hiúság diktálta hangulaton túl Paszkjevics fel tudott volna melegedni a kegyelem kierőszakolásáig a szerencsétlen magyar hadifoglyok számára. Ép azért általános hitre talált az a minden irányból megerősített elbeszélés, hogy Paszkjevics a cárt csak Görgei érdekében sürgette és pusztán formalitásnak tett eleget, midőn Ferencz Józseftől általános kegyelmet kért. Midőn küldötte Varsóból megérkezett, 1849 augusztus 22-ikén, a Nagyvárad felé indított foglyok a varsói végzeményhez képest az osztrák főhadiszállás felé változtattak útát.

Bernhardi naplójegyzetei azonban lényegesen más előadást tartalmaznak és azon politikai és társadalmi állásra való tekintettel, melyet e kiváló férfi elfoglalt, legalább is erősen módosítják – ha nem is döntik meg – az általánosan elfogadott nézeteket. Már az orosz beavatkozást is egészen más színben tünteti föl Bernhardi. Horváth Mihálytól kezdve a legtöbb irat, polemia és cikk szerzője legalább is vitásnak tartotta, vajjon Ausztria kormánya kérte-e az orosz segílyt, vagy Miklós cár erőszakolta föl azt Ausztriára a Keleten követendő politikája és a forradalmi szellem gyűlölete miatt. Bernhardi feljegyzései szerint azonban egyenesen Schwarzenberg Felix herceg mesterkedte ki az orosz interventiót. Schwarzenberg, úgymond, igen ravaszul vonta bele Ivánovics Károlyunkat (Miklós cárt) a Magyarország elleni háborúba. Oroszország ugyanis megígerte, hogy megszállja Galicziát, ha ott lázadás üt ki, s Paszkjevics felhatalinazást nyert, hogy ez esetben orosz csapatokat vessen Galicziából anélkül, hogy Péterváron e tekintetben csak kérdezősködnék is. Erre Schwarzenberg ügyesen számító levelet irt Paszkjevicsnek, felhasználva ennek gyenge oldalát, a hiúságot: „Le sort de l’Europe est entre vos mains!” stb. A levél folytatta, hogy a magyar forradalmárok Lengyelország felé tekintenek és itt törekszenek lázadást szítani; erre Paszkjevics magára vállalta, hogy a Panjutin-hadosztályt Ausztriába küldi. Miklós cárral elhitették, hogy a magyar forradalom tulajdonkép lengyel fölkelés magyar földön. Némileg restelték és igen kellemetlen volt az illetőkre, midőn kisült, hogy csak 1200 lengyel volt

a magyar hadseregben, holott Schwarzenberg 20,000 lengyelről beszélt. Ekkép az orosz beavatkozás kezdete más színben tűnik fel Bernhardinál, egyáltalán más a szabadságharcz és katastrophájának leírása, mint a külföldi íróknál található. Bernhardi egyáltalán nemcsak a magyarokat ítéli meg kedvezően, hanem igen szigorú tud lenni maguk az oroszok iránt. Arról nem is szólva, hogy feljegyezi, mikép a stratégiai főlény az egész hadjárat alatt a magyarok részén volt, magának Paszkjevicsnak hadműködését silánynak és a kritikára érdemetlennek mondja. De legjellemzőbb és egészen más világításba helyezi a dolgokat a hadifoglyokra és a vérengzésekre vonatkozó előadása. Már magának Batthyánnak kivégeztetésére vonatkozólag azt írja, hogy az a legelőkelőbb orosz körökben a legnagyobb indignatiót keltette fel. Báró Wrewski tábornok, Csernajevo hadügyminiszter főembere, oly férfi, akiről mindenki tudja, hogy gazdája engedelme nélkül mit sem merészel mondani, az angol klubban nyilvánosan kijelentette legnagyobb megbotránkozását. És most ráadásban, – ugymond Bernhardi, – híre érkezett, hogy az osztrák kormány 13 magyar tábornokot főlakasztatott. De a pusztá hangulatnál és elkeseredés zajánál sokkal figyelemreméltóbb, amit Kruzenstern Gyuláról, Paszkjevics diplomatiai osztályának főnökéről följegyez. Úgy látszik, az orosz tisztek általában a csár kegyelmével kérkedtek. Ez a Kruzenstern is hiteles tanu rá, hogy Buturlin orosz tábornok a leggyalázatosabb (szószerinti kifejezés) eljárást követte. Damjanichot ugyanis rábeszélte (az eredetiben: „ráfecsegte”), hogy adja fel Arad várát, aranyhegyeket ígért és helyezett kilátásba a csár részéről a magyar tábornokok irányában.

A legfigyelemreméltóbb feljegyzés azonban abból áll, hogy Paszkjevics diplomatiai osztályának főnöke szerint a kivégzéseket Miklós csár személye elleni sértésnek tekintette, mert az osztrák kormány az ő hadifoglyait gyilkoltatta le. A szerencsétlenségre pedig jórészen Hilferding adott alkalmat, cet homme manque d'usage du monde. Ez a Hilferding 1849-ben szintén Paszkjevics diplomatiai osztályában szolgált és így őt Kruzenstern jól ismerte. Később mint panszláv izgató lett híressé, a 70-es években pedig serajevo-i orosz konzul volt. A diplomatiai osztály főnökének és Bernhardinak előadása szerint a magyar foglyokat csak feltétel mellett lett volna szabad kiszolgáltatni, és a gonosz Hilferding megelégedett azzal, hogy Paszkjevics herczeg nevében Ferencz József császárnak levelet írt, akinek a kegyelem gyakorlását ajánlotta. Ezen előadásból kitűnik, hogy a kegyelemkérő levelet tulajdonkép nem is Paszkjevics írta, hanem nevében a magyarok ellensége: Hilferding. De a levelet szükségkép Paszkjevics írta alá, mert hisz Ferencz József ennek felel, habár Bernhardi hozzáteszi, hogy a levél igen boszantotta Ferencz Józsefet és ekkép a tábornokok sorsa meg volt pecsételve. Ugyancsak Bernhardi naplójegyzeteinek kapcsán előadja az emlékiratok közzétévője, hogy a magyar hadjáratra következő tél Péterváron a lehető legkellemetlenebb volt. Már Varsóban nem ismert határt Miklós csár gőgje és hatalmában való elbizakodottsága, amit nyíltan ki is fejezett a varsói ünnepek alkalmával La Moricière előtt. És mégsem igen örvendett a magyar szabadságharcz leverése által szerzett babérainak, amit az mutatott, hogy szeszélyesebben és rosszkedvűebben tért vissza fővárosába, mint mily hangulatban valaha volt. Kedvét rontotta különösen Paszkjevicsnek nem valami örvendetes sikerű eljárása és a bécsi udvarnál emiatt támadt lehangoltság, nemkülönben saját hadseregének a legyőzött magyarok irányában táplált rokonszenve, amennyiben ez forradalmi rokonszenvekre mutatott.

Ez adatok némileg ellentétben látszanak lenni, mert ha igaz, hogy Miklós csár a magyar tábornokok és Batthyány kivégeztetése miatt nagyon haragudott, s ezt maga elleni sértés gyanánt fogta fel, akkor nem ronthatta le kedvét a bécsi udvar lehangoltsága és nem neheztelhetett sem Paszkjevicsnek, sem hadseregének magyar rokonszenve miatt, ami különben az előbbinél nem is igen létezett. A két dolog mégis megfér egymás mellett. Miklós csár mélyen megilletődhetett Haynau vérengzése miatt, s mégis rosszallhatta hadserege tisztjeinek a magyar szabadsághősök iránt tanúsított rokonszenvét. Az autokrata lelkében e két érzelm együtt élhetett, mert a magyar hadifoglyok végre is az ő hadifoglyai voltak és a kegyelemre való ajánlás legalább Paszkjevics részéről, vagy mindenesetre az ő, vagyis ekkép az orosz hadak fővezérének névaláírása mellett megtörtént. A buta vérengzés tehát joggal sérthette a minden oroszok czárját, aki a forradalmi

iránytól mégis megvetéssel fordult el. Az ellentétek egész e pontig kiegyenlíthetők. De igaz-e az, hogy Hilferdingnek, Paskevics diplomáciai osztályába tartozó ezen közvetítőnek, csak feltételesen lett volna szabad kiszolgáltatni a magyar foglyokat? Ez a nagy kérdés, melyet maga Bernhardt, sőt Kruzenstern osztályfőnök tekintélye sem dönthet el. Mindenesetre egyike leendő a legérdekesebb feladatoknak e kérdés tisztázása, amidőn a történelmi kutatás előtt a most hét pecséttel lezárt titkos iratok megnyílnak. Ha Kruzensternnek és Bernhardinak igaza lesz, akkor a valódi árulást Hilferding követte el, és a brutális szörnyetegen, Haynaun kívül Hilferdingen fog száradni a legyilkolt hősök ártatlanul kiontott vére. A titok leple még most sem szakítható szét teljesen, annál kevésbé volt az keresztülpillantható 1849 augusztusában.¹

Mielőtt az események további elbeszélését folytatnók, az akkori, sőt részben még ma is tartó eszméizavar egy másik gócpontját kell megvilágítanunk. Ez a kegyelmezési jog gyakorlása. Vörös iratai arról látszanak tanúskodni, hogy a kegyelmezési jogot alteregói teljhatalmánál fogva Haynau gyakorolta ugyan, de a császár is adott kegyelmeket. Két esetet állít egymás mellé. Haynau 1849 október 25-ről kelt rendelete szerint, Magyarországon mindazon politikai foglyoknak, kik egy évnél tovább tartó fogságra nem ítéltettek, avagy ingerlő beszédért, kisebb mennyiségű lőszer- és fegyvertartásért s ezekhez hasonló kisebb érdekű bűnökért fogva tartattak, – fogságbóli elbocsáttatásukat parancsolta meg.

Ugyanazon év december 15-ikén pedig a „Magyar Hírlap” hivatalosan szóról-szóra ezeket közli:

„Ő felsége f. é. december 8-ikán kelt legfelsőbb elhatározásánál fogva mindazon politikai bűnösöknek, kik politikai vétkek vagy hibákért nem több mint egy év *elzáratási* büntetésre ítéltettek s kik büntetésidejük felét már kitöltötték és ez idő alatti viseletük által magukat a kegyelemre érdemesekre tanúsíták, büntetésök hátralevő részét elengedni s az igazságügyministert e kegyelmi tény haladék nélkül foganatba vételével megbízni méltóztatott.”

A Magyar Hírlap a kormány hivatalos lapja lévén, hitelt kell adni ama ténynek, hogy Ferencz József szintén gyakorolta a kegyelmezési jogot s pedig azon idő alatt is, a míg Haynau az alteregói teljhatalom birtokában volt. Egészen bizonyos, hogy felségjog ideiglenes átruházása nem fosztja meg e jog forrását annak esetleges alkalmazásától. Ide vonatkoznak azon, fájdalom, csalékonynak bizonyult remények, melyek a vérengzések előtt és alatt az ifjú fejedelem külön kegyelmezési jogaira vonatkoztak. De nincs egyetlenegy bizonyíték sem arra, hogy Ferencz József és akkori környezete nem a leghatározottabban ragaszkodott volna ahhoz, mikép Magyarországon a kegyelmet csak Haynau gyakorolhatja. Ép azért a külön kegyelmezésekre vonatkozó híresztelések, úgy akkor, mint legujabban, a pusztá mendemondák sorába tartoztak, illetőleg tartoznak. A Magyar Hírlap által közölt, egyébiránt csak alárendelt jelentőségű kegyelmi tény valószínűleg Ausztriára vonatkozott, s azért nyert e tekintetben utasítást az igazságügyminister, a kinek a haditörvényszékek eljárásához különben sem volt semmi köze. Magyarországon pedig még haditörvényszékek és vérbíróságok működtek. A világosi fegyverletétel után közvetlenül azt még a leggonoszabb képzelem sem sejtette, de midőn a magyar foglyokat az oroszok átszolgáltatták az osztrákoknak, komor színben jelent meg a legközvetlenebb jövő. Már az aradi vérengzés előtt tudta a közvélemény, hogy súlyos megpróbáltatás következik, habár a vérboszu nagysága és túlzása még a legaggódóbbak sejtelmében sem jelentkezett. A reményvesztéssel együtt kezdődött az a szörnyű vád, mely Görgei ellen emelkedett. Már augusztus végén és szeptember első napjaiban susogtak árulásról, sőt Szemere augusztus 11-ikén kimondta, hogy Görgei „elvesztette” Magyarországot. Mindenki fogságba és súlyos per alá került, s amnestiát csak egy ember kapott: Görgei Artúr. Kossuth 1849 szeptember 12-ikén kelt viddini levelében nyíltan és határozottan formulázta az árulás vádját; és természetes, hogy e vád mindig több és több hívőre talált, az aradi vérengzés után pedig szinte általánossá lett, azzal kiegészítve, hogy Görgei, saját életét megmentendő, feláldozta barátaiét, és természetesen azon végzetes látszat legsújtóbb bizonyíték volt Görgeire, hogy tábornokai a rémuralom áldozataivá lettek, és ő menekült.

E menekülésnek többféle verziója van. Görgei Artur maga csak a tények előadására szorítkozik mind a két munkájában. Görgei István pedig ismeretes művében lélektani indokokra vezeti vissza Paszkjevicsnek közbenjárását, speciálisan Görgeire nézve. Az orosz vezér ugyanis folytonos versengésben volt Haynauval, az osztrák fővezérrel, és így azon tény, hogy Görgei ő előtte tette le a fegyvert, a különben is hiú herceget azon elhatározásra bírta, mikép dicsőségének okozóját kimenti az osztrák katonai rémuralom hatalmából; ily benyomás alatt írta levelét a csárhoz, és ismeretes az eredmény, hogy Görgeinek vagy kegyelmet kellett kapnia, vagy pedig Oroszországba kellett volna mennie. Maga Görgei Artur szóbeli előadásban akkép egészíti ki a különböző följegyzéseket, hogy Haynau nyers és durva hangú leveleket írt Paskievicshez, és különösen Görgeinek kiadatását követelte, mert égett a haragtól, hogy a magyar vezér az orosz előtt tette le a fegyvert. Paszkjevics viszont e sértő levelek miatt akkép akart boszt állni Haynau, hogy a csárt Görgei személyeért való közbelépésre kérte föl.

De bármiként áll a dolog – maga Görgei Artur még ma sem tud egész bizonyosat – annyi kétségtelen, hogy Görgeinek elkülönítése és utóbb internálásra való megkegyelmeztetése bekövetkezett, valamint bekövetkeztek a szörnyű boszú tényei, és a kettős alapon megszilárdult a kezdetben csak rebesgetett és a Kossuth által később nyílt kifejezésre jutott árulásnak vádja. Vajjon Kossuth tényleg hitt-e Görgei árulásában, vagy igaz, amit a vádolt és testvére, Görgei István állítottak, hogy bűnbakot állítva, a közvélemény haragjának súlyát Görgei Arturra akarta fordítani: e kérdés fölött a vita egészen meddő és fölösleges.

Egy egészen bizonyos, és ez az, hogy Kossuth vádja nélkül a nemzet az őt sujtó csapást sokkal nehezebben viselte volna el, mint viselte tényleg. Vajjon megfelel-e a valóságnak azon a rémuralom idejében elterjedt hír, melyről Görgei is hallott, hogy a katona-párt első tervei még sokkal vérengzőbbek voltak, mint a melyek tényleg megvalósultak, és különösen tényleg tervben volt-e az összes honvédtisztek lekartácsolása, vagy ez pusztán csak mende-mondára vezethető vissza: e tekintetben semmi komoly bizonyíték fönn nem áll.

De bizonyos, hogy a katona-párt diadalra jutva, hekatombákkal fenyegetőzött nemcsak Lamberg gróf meglincheltetése és Latour kivégeztetése, hanem különösen az osztrák sereget ért vereségek és a fegyverletétel osztrák-ellenes tendenciája miatt. Nem állapítható meg, hogy az exorbitans boszúterveket a fiatal uralkodó vagy más befolyás, avagy egyszerűen csak a végső pillanatban való visszadöbbenés gátolta meg; Grünne küldetése sem igazolható okmányilag, a ki állítólag a fiatal uralkodó nevében ment Haynauhoz, hogy tiltakozzék az osztrák hadseregben szolgált összes honvédtisztek föbelövetése ellen; de a mi történt, az is több volt a rémesnél, az is a boszú és harag öröklésének cselekedete volt.

E vérlázító szörnyűségeket is csak úgy lehetett elkövetni, hogy a katona-párt, a legmagasabb udvari összeköttetések segítségével, a fiatal uralkodó kezéből a teljhatalmat Haynau véres kezébe helyezte át.

A rémuralom vérengző korszaka aránylag rövid ideig tartott és mégis nem kevesebb mint 500 halálos ítéletet hozott létre, és e számból 114 tényleg végre is hajtattott. És végrehajtatott a nemzet virágán és dicsőségén.²

Ily csapást és a reá következő szörnyű megpróbáltatást nem viselhetett volna el a nemzet azon tudat nélkül, hogy nem az ő erőin mult a haza megmentése, hanem áruló kéz gátolta meg fegyvereinek diadalát. Maga a passivitás politikája sem sikerülhetett később oly fényesen, ha a nemzet elveszti önbizalmát, és önbizalma elvesz vala, ha e sötét időben Kossuth vádja át nem hárítja Görgeire a felelősséget a végzetes katasztrópháért.

Görgei érezte ezt és első ép oly határozott mint éles védekezése után nyugodtan és válasz nélkül tűrte a ránehezülő súlyos vádat; és mint ő maga mondta e munka szerzője előtt, ez által is hazájának akart szolgálatot tenni. Tényleg ez a vád tartotta fönn a nemzetben a lelki erőt és azon reményt, melyet az emigratio ápolt, hogy szerencsés európai constellatio és új próbálkozás esetén sikerülni fog a haza megmentése. A kiegyezési alkudozások háttére gyanánt később is ott volt a nemzet lelkében ama tudat, hogy ha a békés megoldás nem sikerül, végre is sikerülni fog a

harczias. A mi tehát gyászleplet borított szabadságharcunk egyik legfeltűnőbb alakjára, ugyanaz a remény zászlaját tűzte ki és az önbizalmat keltette új életre a nemzetben.

Senki sem hihetett a szuronyokra támaszkodó brutális katonai rémuralom tartósságában ép azért, mert hihetetlen túlzással kezdte romboló művét.³ De a rettentő csapástól elkábult közvélemény ebben is tévedett. Haynau fölmentése és 30 debreczeni képviselőnek általa történt megkegyelmezése enyhülést és fordulatot látszott ugyan jelezni; de az elítéltetések tömeges bebörtönözések nemcsak közvetlenül a világosi katasztrófa után hanem még éveken át történtek. Így Kossuth, Andrássy Gyula, Horváth Mihály, Lónyai Menyhért, Pulszky Ferencz, Almásy Pál, Teleki Sándor gróf és 36 társuk nevének az akasztófára való felszegezése 1851 szeptemberében ment végbe. És mégis sokkal nagyobb megpróbáltatás várt a nemzetre, mint a katonai rémuralom bőszült garázdálkodása. A nemzet virágát lekaszállhatta a csatatereken és a vesztőhelyeken dühöngő halál s megritkíthatták a hazafiak sorait a számkivetés és a börtönök. A szörnyű katasztrófa azonban csak a szabadságharcz nemzedékét sujtotta. A XVII. század végének szintén bécsi rémuralma nem versenyezhetett a Világost követő napok kegyetlenségével és terjedelmével. Carafa messze elmaradt a bresciai hiena: Haynau mögött. De a nemzet jövője ellen soha oly messzeható, hideg észszel kigondolt és tervszerűen végrehajtani akart rendszer nem fogamzott meg Magyarország bécsi ellenségeinek agyában, mint szabadságharcunk idején. Magyarország beolvasztása és elnémetesítése állandó titkos vágyuk volt a bécsi kormányoknak. A Habsburg dynastiának Magyarországon való uralmával teljesen egyidejű ezen cél, elérésére azonban a bécsi kormányok eddig csak ötletszerű eszközöket használtak. Ez eszközök lehettek véreseks, mint I. Lipót gyászos korszakának idején, lehetek pusztán doctrinairek, mint II. Józsefői; de soha olyan tervszerűek nem voltak és nem nyugodtak oly széles és szilárdaknak látszó alapokon, mint a 48-iki magyar szabadságharcz leveretése után.

Bécs nem volt mindig kegyetlen és nagyravágyó, a midőn a magyar nemzet fegyvert fogott igazainak védelmére és midőn sikerült az alkotmányvédő nemzetet legyőznie. II. Rákóczy Ferencz szabadságharcza után a bécsi politika nemes szivre és lángészre valló irányt mutatott. A pacificatiót általános amnesztia követte, s egy csapásra megszűnt a kapcsolat nemzet zöme és az akkori Kossuth Lajos: II. Rákóczy Ferencz közt. Soha oly hajlékony nem volt az ország a bécsi követelések teljesítésére, mint ekkor. A szatmári békét követő országgyűlések megszavaztak mindent, a mit a király akart. Ekkor létesült a „pragmatica sanctio”, majd a nemzeti jogoknak több mint félszázadon át történő hallgatag föladása, mely korszak bizonyára a nemzet végleges elalvására vezet, ha II. József szeszélyes ötlete föl nem ébreszti. Ellenben Carafa vérengzései csak a dacot növelték a magyarban, míg végre elkeseredése új és nagyszabású kitörésre jutott.

A két korszak és a két politika közti különbségen Bécs politikusai nem okultak s visszautasították a pacificatio szatmári békéjét, mely pedig az általuk gyűlölt 48-iki alkotmány önkéntes föladására vezetett volna. És sokkal nagyobb terjedelemben, s alapos rendszerre fektetve fogadták el I. Lipót politikáját.

Ha ma már nem volna egészen bizonyos, hogy a reactio teljes joggal remélhette szükség esetén az orosz beavatkozást, szinte bámulnunk kellene, mily teljesen meg volt győződve az udvar Magyarország leveretése fölől már 1848 őszén és telén, tehát akkor, a midőn még a forradalom tüze sem Magyarországon, sem Olaszországon nem aludt ki, sőt az utóbbiban akkor készült hatalmas föllobbanásra. Már 1848 november 27-ikén, s pedig ugyanazon V. Ferdinánd, ki esküjével szentesítette a 48-iki magyar alkotmányt, az új ministerium kinevezésének idején kifejezte a birodalmi politika azon alapgondolatát, hogy egy új köteléknek kell létrejönnie, mely a népek és fajok egyenjogúsága mellett a monarchia minden országát és törzsét egyetlen állami egységbe forraszsza össze, s az akkép létesülő új Ausztria számára a fönmaradást biztosítsa. Ferencz József, ma dicsőn és alkotmányosan uralkodó királyunk, 1848 deczember 2-ikán kibocsátott uralkodói manifestumában szintén ezen alapgondolatát fejezte ki. Joggal mondhatja a Bach hivatalos lapja 1849 április 2-iki számának előszavában, hogy Ferencz József császár a birodalom egységét s a különböző fajú népek egyenjoguságát az új Ausztria politikájának vezércsillagává tette.

A márcziusi alkotmány ez alapgondolatot rendszerbe fűzte s igyekezett megvalósítani legalább papíron azt a képtelen problémát, hogy centralizálni lehet decentralisatioval, s lehetséges a nemzetiségi egyenjogúság germanisatio mellett.

Kevéssé lényeges azon kérdés, kinek tulajdonítandó az új rendszer és az új Ausztria alapelvének kidolgozása. Valószínű, hogy sem Stadion, sem Bach nem voltak a kizárólagos szerzők, hanem Schwarzenberg Félix herczeggel, Thunnal, a Windischgrätz-féle osztrák feudális conservatívokkal együtt csakis társszerkesztők. A megvalósításnak gyakorlati kivitelére azonban Bach Sándor, a „barricádok minisztere”, vállalkozott, a midőn igazságügyminiszterből ép e célból belügyminiszterre neveztetett ki. A róla nevezett korszak főemberével a következő fejtegetésekben sokszor találkozunk az olvasó. És már előre sejthető azon szerep, a melyet vinni fog. Ha a róla nevezett centralizáló és absolutistikus rendszer nem is az ő eszméje, annak lelke mégis ő volt. Egészen bizonyos, hogy mások eszméjének elsajátítására nála senki se volt képesebb. Jellemének fővonása az alkalmazkodás és hozzásimulás. Sőt azután túlozni tudta az átvett eszméket és irányokat. Így történt az absolut rendszerrel is, melyet ő fejtett ki a végletekig.

Az új rendszerben és a márcziusi alkotmányban kétségtelenül volt igen érdekes, s a nagy tömegek megnyerésére számított demokratikus vonás. Bach Sándor sem tagadta meg a reactióhoz való csatlakozásának első idejében népies származását s azon szép célokat, melyekért a bécsi forradalom is küzdött, ezek közt az egyenlőség megvalósításának célját. Bizonyos, hogy az új Ausztria alaptételének, valamint a márcziusi alkotmánynak demokratikus vonása legelső sorban Bachtól származik. A fölvilágosodott és demokratikus absolutismus eme tehetséges embere, a kit jellemgyöngesége és hatalmi vágya a József-féle iránytól eltántorított a clericális irány felé, tulajdonképpen nem államférfi, hanem született és elsőrangú politikai író volt. Zsurnaliszta a könnyelmű, lelketlen, de ügyesen színezni és mindent megvédelmezni tudó fajból. A ki összehasonlítja Bach Sándor kinevezése alkalmából írt belügyministeri körlevelét a későbbi Rückblickjével, lehetetlen nem látnia a stílusnak, fölfogásnak s észjárásnak ugyanazonosságát, egyikben úgy, mint a másikban. A ki legkevesebb is stílus-szakértő, azonnal kell látnia, hogy mind a kettőt ugyanazon agy fogalmazta, csak más kéz írta. Csak azon ügyes ámitótól származhatott a Rückblick, a ki belügyministeri beköszöntőjében a következőket mondhatta: „Ha a kormányt hivatása áthatja s a közjót, mint a legmagasabb állami cél elmozdítani komolyan törekszik, ha az alkotmányosságot kifejti és biztosítja, kell, hogy kivívja a közbizalmat. Az állam van hivatva a szabad intézmények kifejlesztésére, de nem azért, hogy egyes társadalmi osztályok tetszését megnyerje, vagy engedményeket tegyen, hanem azért, hogy kipuhatozza a valódi szükségleteket, valamint a nép többségének kívánságait és ezeket teljesítse, hogy ekkép az ország java állandóan megszilárduljon és az össz-haza (Gesamtvaterland) világtörténeti hivatásának megfelelhessen.” Nem ajánlhatja eléggé, mondja továbbá, a közigazgatási hatóságoknak, hogy a közvéleményre hallgassanak, s annak a sajtó által és a törvényes gyűléseken történő megnyilvánulásait szemük előtt tartsák. Megköveteli tőlük, hogy mindenkire nézve hozzáférhető legyenek, a gyors és jó administratio, valamint szándékuk tisztasága és az eszközök jól megválogatása által a kormány iránt bizalmat keltsenek stb. stb.

A katonai absolutismust követő polgári absolutismus halotti csendjéből koronként fölhangzott még a jogegyenlőségnek és szabadságnak a hypokrita tisztelete. Sőt némi vörös szál a jogegyenlőségéből átvonult Bachnak még azon politikai korszakán is, a midőn az már rég átadta magát az osztrák feudális-clericális reactionnak. A népnek és a tömegnek való kedvezés szintén a divide et impera elvére volt visszavezethető, mert ez elv szerint nemcsak faj és nemzetiség, hanem osztály szerint is meg akarta bontani Magyarország társadalmi egységét. Orosz-Lengyelországban az orosz, Galicziában az osztrák politika sikerrel állította szembe a parasztságot a nemességgel és az intelligentiával. Az osztályérdek elítélése Bach rendeleteiben és irataiban szólt a nemességnek, mely a szabadságharcz élén állott, s a többség érdekeinek figyelembe vétele szólt a köznépnek, melynek izgatása azonban teljesen eredménytelen maradt.

Maga a conceptio azonban politikailag sem volt szerencsés. És pedig nemcsak azért, mert Magyarország még egy fölvilágosodott, humánus és demokratikus absolutismust sem fogadhatott el. Magyarország akarata, óhaja és vágya ezen gyászos korszakban nem számított. Bachnak egész iránya, valamint a márcziusi alkotmány, számos fogyatkozásától eltekintve, különösen két irányban volt téves. Mint demokratikus irány és alkotmány, sértette az osztrák feudálisokat, a kik végre is urai maradtak a helyzetnek, mert az udvar rájuk támaszkodott. Már e miatt sem lehetett a márcziusi alkotmányt végrehajtani. A másik hiba a nemzetiségi egyenjogúság elvének alkalmazása volt a centralistikus szerkezetben. E fő-fő hibáját az új Ausztria alapvető gondolatának már 1850-ben fölhozta Somssich Pál híres röpiratában,⁴ melyben kimutatta, hogy ha a nemzetiségek egyenjogúsága valóság akar lenni, szétbontja a monarchia egységét s annyi heterogén részre szakítja az új Ausztriát, a hány tartomány és faj alkotja azt s egyes vidékeken a közigazgatást épen lehetetlenné teszi. Ha ugyanis az egyenjogúság valóság lesz, minden fajt a maga nyelvén kell kormányozni. A törvénykezési ügyeket a szerint kell berendezni, a főtörvényszékeknek, a helytartóknak s különösen a ministereknek minden faj nyelvét tudniuk kell; az országos és birodalmi képviselőknek pedig valamennyi országos és birodalmi nyelvet legalább érteniük szükséges.

Azon körülmény, hogy a nemzetiségek egyenjogúsága mellett a germanisatio kiméretlen uralomra vergődött, mutatta, hogy sem az alapgondolat, sem a márcziusi alkotmány megvalósítására senki komolyan nem gondolt. Maga Bach sem.

Csak a papir-doctrinairismus, vagy a megvalósított, előre lehetetlennek tartó szédelgő gondolhatott arra, hogy a legszorosabban tervezett birodalmi s így teljes politikai egység lehetséges egységes kormányzati nyelv nélkül, s ha az egységhez még alkotmány is járul, hogy a parlamenti egység létesülhet közös tanácskozási nyelv nélkül. A tények és a gyakorlat megmutatták, hogy az ígéretek és mézes-mázos szavak daczára a német nyelv hivatalos nyelvén lett a kormánynak, közigazgatásnak egyaránt. Világosan következik ebből, hogy a nemzetiségek jogegyenlőségével üzőtt szédelgés teljesen öntudatos volt a reactio behelyezkedésének már első napjain, sőt a tervek és alkotmányok kovácsolásának idején. Az udvarral szövetséges reactionáriusok a népek 48-iki merész föllépte után nem bátorkodtak sem a katonai, sem a polgári absolutismust nyersen, nyíltan s a leendő alkotmányosság utógondolatának látszata nélkül megvalósítani.

A cél világosan és határozottan a birodalmi egység teljes keresztülvitele volt; ez azonban nem történhetett absolutismus és germanisatio nélkül. Csak az absolutismus létesíthette a birodalmi egységet s csak a sikeres germanisatio tarthatta ezt fenn. Ekkép az eszközök szükségkép céljá válnak. Céljá lett az absolutismus és a germanisatio s az új Ausztria alapgondolata és a márcziusi alkotmány nem voltak egyebek, mint a politikai szédelgés és szédelgők változata.

De sikerülhetett-e a valódi cél?

Nem sikerülhetett még az esetben sem, habár valódi államférfi állt volna a lehetetlen törekvés élén. Valódi értelemben vett államférfia Ausztriának nem volt, s még a lángeszű, de léha Schwarzenberg Felix herczeg sem volt az. Ez a sybarita kéjergő, a ki Angliától kezdve Itálián keresztül mindenütt botrányai által tette magát lehetetlenné, s folyton házasságtörő drámákban szerepelt, nagyobb ambíciót helyezett a nőcsábításra, mint az államférfiúi szerepre. Megtört erélyéből mi sem maradt egyéb, mint az erőszak durvasága és kiméretlensége, s brutális vérszomja. Semmi kétség, hogy Haynau vérengzésének egy szűkebb környezet élén ő volt értelmi szerzője, mint Batthyány meggyilkoltatását is ő ravaszkodta keresztül. Hozzá Schwarzenberg egyik feje volt ugyan a reactio ligájának, de az absolutismus organizációjával nem foglalkozott. A kedvteléseitől elvont időt a külügyek vezetésével töltötte el. Magyarországot, mint Dessewffy Emil gróf jellemzőleg írta róla, legfeljebb csak néhány szép asszonyáról ismerte. Könnyelműségét, frivolságát mi sem mutatja annyira, mint ugyancsak Dessewffy Emillel folytatott beszélgetése; a midőn ugyanis ez figyelmeztette, hogy a márcziusi alkotmány keresztülvitele végleg tönkre teheti a monarchiát, azt felelte: „akkor majd más

fogunk próbálni” Már 1852-ben bekövetkezett halála előtt is Bachnak engedett szabad kezét a belügyi rendezkedésben, mert a nagy birodalmi politikához a reactio ezen demokrata uszályhordozója nem is szólhatott hozzá. A politikai conceptio terén még Stadion is nagyobb tehetség s hozzá komolyabb és tisztességesebb volt, mint Bach. Az olmtüzi napokban valóban ezé volt a vezérszerep. Stadion azonban gyenge egészsége miatt csakhamar Bachnak adta át a tért, s így a politikai charlataniség eme példányképe maradt az actio élén. Ha Ausztriában komoly és nagy államférfiúi lángész tartja kezében a hatalmat, Világos után valóban erősíthette volna a monarchia centrális erejét. Vagy ha Ferencz József király 20 évvel idősebb s azon uralkodói képességet mutatja, mint melyek dicsőítik jelenleg, akkor egy kéjelgő sybarita, egy paralitikus és egy charlatan-minister daczára, a kik romlását okozták a monarchiának, az új uralkodó teremtet vala dicső korszakot és tán az összmonarchiára is kedvezőbbet. De ekkor sem vérengzés és absolutismus, hanem kegyelem és alkotmányosság által. A nagy lélek és lángész azonban hiányzott az új Ausztriában, s így ez föltétlenül csak romlásra mehetett.

781. Az 1898. év folyamán orosz és francia nyelven meg fognak jelenni Paszkjevics herczeg emlékiratai. A jelen sorok írója erről értesülve, Paszkjevics herczegnőhöz fordult az ide vonatkozó adatok közlése végett. Technikai okok miatt azonban nem kísérhette siker fáradozását.

782. Az osztrák hadi törvényszék által elítéltek száma 1848 november 17-ikén 1854 július 1-ig, Vörös iratai szerint, 1765; és pedig Bécsben 678, Aradon 380, Pesten 218, Mantuában 81, Nagy-Szebenben 72, Prágában 73, Kassán 58, Pozsonyban 30, Görgény-Szt.-Imrében 25, Temesvárott 20, Kolozsvárott 19, Maros-Vásárhelyt 17, az u. n. bánságban 15, Ferrarában 12, Lembergben 11, Budán 10, Csongrádban 9, Nagyváradon 8, Przemyslben 5, Rekegen 5, Deésen 3, Sopronban 3, Erdélyben 3, Nagy-Kanizsán 3, Paduában 2, Milanóban 2, Piacenzában 1, Velenczében 1, Szegeden 1. (Ezek közül a csongrádi, nagykanizsai és szegedi elítéltetések rögtönítelőbíróságok által történtek.)

783. Nem elégedett meg azzal, hogy gyilkolt, hanem egyszersmind megkísérlette Magyarország és a magyar szabadságharcz meggyalázását. Megkísérlette a világ előtt kimutatni, hogy a magyar szabadságharcz mennyire gázolt az embervérben. Hivatalos kimutatása ily czim alatt jelent meg: „Verzeichniss der unter der insurrectionellen Regierung Ungarns durch Martial oder Statthaltergerichte hingerichteten, oder ohne alle Justiz hingerichteten Individuen.” Vörös Antal irataiban részletes felvilágosításokat találunk az iránt, mennyire birhat ezen hivatalos kimutatás hitelességgel. Az ő feljegyzéseiből kitünik, hogy az e tárgyban kibocsátott rendelet nem csupán a törvényszékieleg elítelt vagy kivégzettek összeírását rendelte el, hanem kiterjeszkedett azok összeírására is, kik általában a hadjárat idejében elestek vagy magánúton meggyilkoltattak. Ebből kifolyólag írja Vörös: „noha a lehetőségi minden feljegyzett egyéniséget politikai martyrnak akartak tüntetni, a kivégzettek sorába olyanok is feljegyeztettek, akik vagy még életben vannak vagy éppen ellenkezőleg nem a magyarok, hanem osztrákok által végeztettek ki, mihez képest azután igen természetes, hogy a hivatalos kimutatás hitelessége önmagában megsemmisül.” „Igy történt pl., hogy Zimmermann János kivégzettnek említették 1849. máj. 13-ról, holott ugyanezen Zimmermann János nem a magyarok által végeztetett ki, hanem a császári hadsereg „Waffenbrüder”-jei által gyilkoltatott meg.” A hivatalos kimutatásban továbbá 296. és 297. számok alatt két egyén említettik, kiket állítólag Csajághy főbíró lövetett agyon 1849 július 26-ikán, holott ugyanazon Csajághy annál fogva, mert büntelennek találtatott az ellene fölhozott esetre nézve, a haditörvényszék által föloldoztatott. A további kimutatásban 12 egyén neveztetik meg, „kiket állítólag Szentkirályi Móríc kormánybiztossága és Stirlics Tobiás elnöksége alatt végeztek ki; 9-et közülök 1849-ben, hármat pedig 1848-ban, – holott Szentkirályi Móríc kormánybiztossága még 1848-ban megszűnt, Stirlics Tobiást illetőleg pedig mind amellet, hogy az osztrák haditörvényszék a magyar vész- vagy statarialis törvényszéknél hivataloskodó bírái közül, különösen azoknak, kik mint olyanok nyilvánosan megnevezve voltak, egynek sem kegyelmezett, ennek nevét mégis az elítéltek sorában találni nem lehet: minélfogva a feljelölt 12 egyénre nézve tényleg vagy nem áll a kivégeztetés, vagy ha kivégeztettek, nem mint politikai, hanem mint rablógyilkosok végeztettek ki, s így a politikai martyrok között helyet nem foglalhatnak.” Ép ily kevés hitelt érdemel a hivatalos kimutatás azon adata, miszerint 1848 októberében a Rott generális hadtestéhez tartozó két katoná Hugolinus ferenczrendi szerzetes vezénylete alatt agyonveretett. Az itt említett Hugolinus ugyanis, „ki a kimutatásban foglalt állítás szerint ugyanakkor, midőn a kimutatás szerkesztetett, közlött bűnéért vizsgálat alatt és fogva volt, már 1851. elején Zalamegyében a szentlászlói kolostorban volt – a simontornyai kolostorból áttéve – szabadon, holott épen nem lehet föltenni, hogy ha a kimutatásban foglalt állítás igaz volt, ő szabadon bocsátatott volna.” Politikai martyrokat akart csinálni a kimutatás azon hat borsai lakosból is, kiket a magyar kormány által 1848. elején Borsán alakított rögtönítelő törvényszék 1848 november havában felakasztatott, holott a kormánylap 1851 január 31-iki számában megjelent közlemény bevallotta, hogy a borsaiak a közterhek viselése ellen lázadtak fel, s katonaság távollétében az egész megyét forrongásba hozván, csupán a főbb lázítók kivégeztetésével lehetett

elérni, hogy „Mármarosban a kincstárnak számtalan kincsei más magánjavakkal együtt föl nem dúlattak, s nem fordultak elő oly tettek, minők Erdélyben, a melyekre csak visszagondolni is borzasztó.” A hivatalos kimutatás megbízhatóságának és az osztrák vészbíróság lelkiismeretességének jellemzéseül említi fel egyebek közt Vörös, hogy míg a kimutatás „gróf Teleki Sándor rovására 17-et nevez meg, kik állítólag ennek rendeletére kivégeztettek”, ugyane 17 egyén kivégzéseért Teleki menekülése után az 1849 elején elítélt Sándor Lászlót teszik felelőssé. Politikai vértanuvá tették az 1849 február havában agyonlövetett Dobó Istvánt és Vorbás Jánost, kik Jar őrnagyot agyonverték, és Kohn Jakabot, a kit Görgei lopásért akasztatott fel. „Igy áll a dolog – végzi feljegyzéseit Vörös Antal – Kovács Jánossal is, a ki a kimutatás 20. lapján a 94. szám alatt felakasztatott azért, mert honvédtársát agyonlőtte s ki szintén mint gyilkos politikai mátyrrá tétetik. Innen lehet talán megmagyarázni, hogy Zimmermann gyilkosait, valamint mindazon oláh és szerb, rácz gyilkosokat, – kik középszámitással az erdélyi magyar nemességnek pl. egy tized részét kiirtották, mint ezt az osztrák kormány egyik hivatalos organumában, a Magyar Hirlap 1849. 7-ik számában megírták, s kik hasonló arányban gyilkoltak Magyarországon is, – még csak kérdőre se vonták, annál kevésbbé jutott pedig eszökbe őket felakasztatni, vagy legalább 18–20 évi sánczmunkára ítélni, holott az osztrák érzelmű hirlapok is remélték, miképen azon oláhok is, kik számtalan magyart gyilkoltak meg (Magyar Hirlap 1849. 7. szám), érdemlett büntetésre fognak vonatni.”

784. Das legitime Recht Ungarns und seines Königs. Wien 1550.

II. FEJEZET.

A reactio elhelyezkedése.

Előkészületek a márcziusi alkotmány életbeléptetésére. Az új rendszer alapelvei. Stadion és Schwarzenberg bukása. A reactio ideiglenes szervezete Windischgrätz hadjárata alatt. Szögyény-Marich László és a királyi ideiglenes központi igazgatás. A magyar conservatívek és a birodalmi eszme. Az Apponyi-féle bizottság szervezési tervei. A Geringer-Haynau kormány. A muszkavezetők. Geringer igazgatási rendszere. A katonai dictatura. Az üldözés és boszú munkája. A haditörvényszékek működése. Deák Ferencz perbefogatása. Az általános besorozási parancs. Thun támadása a protestantismus ellen. Haynau bukása. A bukott dictátor utolsó megkegyelmezése. A polgári absolutismus. A területi berendezés. A ministerium, a helytartóság és a kerületi kormányzat illetékességi összeütközései. A szolgabírák. A császári pátensek. A földadó és a dohánymonopolium behozatala. A császári rendeletek és az élet. Bach közigazgatási rendszerének jellemzése. A rendszer előnyei és árnyoldalai. A pénzügyi igazgatás visszasságai. A kataster. Az adórendszer. A közigazgatás költségei. A közbiztonság Bach idejében. A zsandárság. A titkos feladások rendszere. Mutatvány a Bach-korszak bűnügyi statistikájából. A zsandárok túlkapásai. A germanisatio. A kormányzati nyelv egysége. Az absolutismus németisége. A német birodalomba való bekebelezés terve

A cél ki volt tűzve s innét-túl csakis az eszközök alkalmazásáról lehetett szó. A decemberi államcsíny s összbirodalmi programm fölállítása után a reactio nem létezőnek tekintette az olasz háborút és a magyar szabadságharcot. A tavaszi dicsőségteljes hadjárat előtt, alatt és után, még akkor is folytatta előleges berendezkedését, midőn a magyar hadak Windischgrätzet s az orosz csapatokat kiverték Szent-István birodalmának területéről. Igaz, hogy a márczius 4-iki manifestum idején a Tiszától kiinduló győzelmes előrenyomulás még nem tette tönkre az udvar hadseregét; de mégis nagy önbizalomra, vagy inkább az idegen segély biztos tudatára vallott azon hang, melylyel a császár megpirongatta a kremsieri birodalmi gyűlés tagjait, a miért ezek csak a monarchia másik állama számára készítették alkotmányt. Ugyancsak ez magyarázza meg Windischgrätz azon hangját, melylyel már jóval korábban a magyar országgyűlés békeküldöttségét fogadta. Deák Ferencz előadása szerint ez a hang valamivel enyhébb volt akkori hírénél, de a benne megcsendülő gőgös elbizakodottság mégis csak azon tudatban gyökerezhetett, hogy a külföldi segély biztosítva van. Szerződészerűleg a megvalósítás 1849 áprilisban, a közzététel májusban történt, de azon tudat, hogy Oroszország, illetőleg Miklós cár megadja a segílyt, már az olasz és a magyar háború kitörésekor általános volt az osztrák politikusok közt. Schwarzenberg herczeg kezében jó ütőkártya volt Miklós cár reactionarius hajlama. Csak e miatt történhetett meg az is, hogy Windischgrätz gróf Batthyány Lajos miniszterelnököt letartóztatni merészelte. Az udvari politika centralisatiót, egységes birodalmat akart s az egységes alkotmány is csak arra való volt, hogy bár végre nem hajtva is, a birodalmi egységet képviselje. Miután ekkép a kremsieri birodalmi gyűlés az egész monarchia számára nem készített egységes alkotmánytervet, Ferencz József pedig, a ki, mint manifestumában kijelentette, az egységes Ausztria létesítését (a manifestum ujrászületést, „Wiedergeburt”-ot mond) életének föladatává tette, így a császár saját hatalmánál fogva hirdetett ki alkotmányt az egy és oszthatatlan osztrák császárság számára; a kremsieri birodalmi gyűlést pedig föloslatta; a manifestum záró szavai elárulták, mire van alapítva az új rendszer. A császár bizalmát fejezte ki az iránt, hogy az Isten nem hagyja el a császári házat, de még nagyobb bizalmat nyilvánított „dicsőséges” hadseregének bátorsága iránt. Az ekként octroyált, Budapesten és Pozsonyban ki is hirdetett alkotmány, mely azonban gyakorlatilag részint soha sem valósult meg, részint később felfüggesztést nyert, csak egy tagadhatatlan érdemmel birt, hogy a forradalom nagy társadalmi reformját elfogadta, s első 32 §-ában megerősítette a jobbágyság megszüntetését és a földtehermentesítést. Nagyon természetes, hogy legelső dolga volt a közös és egységes vámterület proclamálása s a birodalmi polgárság létesítése. Igéretet is tartalmazott az alkotmány, hogy Ferencz József osztrák császárrá koronáztatja magát s megesküszik az alkotmányra. A birodalmi ügyeknek alárendelve az országos ügyek rendezést nyertek. Az alsóház közvetlen

választásokból alakult volna, és pedig akkép, hogy 100,000 lélek választ vala egy képviselőt, a felsőház a tartománygyűlések delegatiójából. Magyarországra nézve kiváló fontossággal bírtak az alkotmány 71–75. §-ai, melyek szerint a magyar alkotmánynak a birodalmi törvénnyel összhangban nem levő részei hatályon kívül helyezettek. De nem pusztán ez volt a Magyarország ellen intézett támadás. A nemzetiségek és nyelvek egyenjogúsága a magyar faj supremáciájának megszüntetését célozta. Egyidejűleg Magyarország területi feldarabolása is elvül tüzetett ki. Horvát-Szlavonország Fiumével együtt Magyarországtól egész teljesen függetlenné lett s a zágrábi tartománygyűlésnek kellett volna Dalmácia hovátartozása iránt egyezkedni. Külön organisatio volt szánva Magyarország délvidékének a szerb vajdaság czime alatt; sőt már az 1849 november 18-iki pátens a bánságot önálló igazgatási területté tette Temesvár fővárossal s három kerülettel. A császár pedig fölvette czímei közé a szerb vajda elnevezést. A határőrvidék természetesen szintén Magyarországtól független s önálló organisatiót nyert. Erdély különszakítása a nemzetiségek egyenjogusításának alapján szintén részben terv, sőt részben már gyakorlati valóság volt; a szász nemzet jogainak a birodalmi alkotmány keretében való elismerése iránt ígéret történt. És több más szép ígéret is jutott kifejezésre: így a ministeri felelősségről szóló törvény, a bűnügyi és esküdtszéki sajtótörvény létesítése, az adóknak törvényhozási megszavazása s a hadseregnek az alkotmányra való megesketése, sőt a polgárőrségnek törvény által való szervezése. A 83. §. pláne megígérte, hogy valamennyi tartományi alkotmány 1849 végéig életbe lép s a birodalmi gyűlés azért hivatik össze első ülésszakára, hogy a tartományi alkotmányokat helybenhagyja. Az ígéret azonban természetesen nem teljesedett, kivéve a magyar alkotmány elleni támadást s azon záró §-okat (120, 122.), melyek elrendelték, hogy az adókra vonatkozó törvényes intézkedések s a tényleg működő hatóságok Ausztriában mindaddig fönmaradnak, a mig alkotmányos úton szervező törvény nem létesül.

A birodalmi alkotmányt kiegészítő két pátens kizárólag az örökös tartományokra vonatkozott. Az egyik a vallásügyeket rendezte; de a februári alkotmánytól eltérő clericalis színezettel. Minden vallás s lelkiismeret szabadságát proclamálta a 12. §., de csak a vallásgyakorlatnak házi használatra való korlátozásával. És csakis a törvényesen elismert vallások és egyházi testületek bírtak a nyilvános vallásgyakorlás jogával. A népiskolákban a vallásoktatás az egyháznál maradt, az állam azonban fönrtartotta saját felügyeleti jogát. A censura megszüntetése, az egyéni, az egyesülési és gyülekezési szabadság, az otthon és a levéltitok sérthetetlensége biztosítást nyert; de természetesen mindez csak a papiron, arról nem is szólva hogy Magyarországon mindennek az ellenkezője történt.

Igy indult a reactio látszólag liberális köpönyegében végzetes útjára. A július 29-iki részleges ministerválság kiosztotta a szerepeket. Stadion, a ki az olmützi pátenseket és alkotmánytervet s a rendeletek egész tömegét neve aláírásával ellátta, megbetegedett. Éveken keresztül különben is csak a legizgatóbb szerek, tea, dohányzás s az alkoholikus italok túlságos élvezete tartotta fön munkarejét, mig végre teljesen összeroskadott s tulterhelt agya felbomlott. Windischgrätz herczeg pedig letétetett, mire az új rendszer határozottan kibontakozást nyert. Bach lett a végleges belügyminister Stadion helyett, Schmerling igazságügyminister s gróf Thun Leó vallás- és közoktatásügyi minister. Ekkor már az orosz hadak benn voltak Magyarországon s a reactio nyíltan szervezkedett. A márcziusi alkotmánytól eltekintve tényleg is volt ideiglenes szervezete, már Windischgrätz inváziója idején, a midőn ugyanis a császári főhadvezér 1848 december 31-ikén elfoglalta Budapest fővárost, megbizta Szőgyény-Marich Lászlót, a magyar udvari kancellária alkancellárját és Szerencsy István királyi személynököt, hogy ideiglenes közigazgatási tervezetet dolgozzanak ki s addig is az ideiglenes közigazgatás elnökévé Szőgyényt nevezte ki. Ez már február 14-ikén bemutatta organizáló tervezetét s az elnökséget el is fogadta. A törvénykezés élére Majláth került, a kamarai ügyek vezetőjévé gróf Almássy Móricz, a tanulmányügyi, egyházi és alapítványi ügyek elnökévé báró Sennyei Pál lett. Az egészségügy vezetőjévé Stáhly Ignác, az országos bizottság vezetőjévé Torkos Mihály udvari

tanácsos nevezetett ki, a ki már az ideiglenes szervezkedés előtt fő kormánybiztos volt s az ügyeket tényleg vezette. Torkos nemsokára Szögyény mellett helyettes elnökké lett.

Windischgrätz herczeg, a ki gögös volt aristokratikus vérének kék színére, még nagyobb mértékben, mint ezt Bécsben helyeselték, támaszkodott a nagyrészen mágnásokból álló ó-conservativekre, kiknek fölfogása pedig nem egyezett meg a márcziusi alkotmánynyal. Ebből több félreértés és politikai balfogás következett. A conservativek azt hitték, hogy a bécsi kormány és az udvar a „forradalmi párt” leveretése után velük szövetkezve visszaállítja a 47-es alkotmányt; pedig úgy az udvar, mint a kormány el voltak határozva a centralisatio és germanisatio keresztülvitelére. Ha a conservativek mélyebbre látó politikusok, észre kell vala venniök, hogy a Kremsierből parancsokat és alkotmányokat osztogató udvari reactio a magyar szabadságharcz legyőztetése után legtávolabbi engedményre sem lesz hajlandó. Hiszen e harc még be sem volt végezve; sőt közbejött a diadalmas áprilisi hadjárat és a conservatív aristokráciával barátkozó Windischgrätz herczeg még a magyar nyelv számára teendő engedményre sem volt rábirható. Szögyény László már február 14-iki tervében igyekezett kimutatni, hogy legalább a központi igazgatás és a cs. k. biztosok közt a levelezésnek magyar nyelven való intézése föltétlenül szükséges: mert különben Windischgrätz rendeletéhez képest a törvényhatóságok levelezésének is német nyelven kell történnie. Előadta továbbá kifogásait Windischgrätz azon rendeleteivel szemben, a melyek Horvátország, Erdély és a Bánság igazgatási különválasztása felől intézkedtek. Windischgrätz azonban 1849 február 23-iki válaszában a szervezés ideiglenes voltára hivatkozott s azon kitérő utat választotta, hogy a magyar viszonyok végleges szervezése csak később lehet. A nehézkes gondolkodású, de elbizakodott herczeg még azon önző érvet is használta, hogy az ostromállapot tartalma alatt ő a központ s vele csak németül lehet érintkezni. A mi pedig a területi földarabolást illeti, Windischgrätz Szögyény előterjesztésére még csak nem is felelt, hanem a Schwarzenberg Félix herczeghez történt fölterjesztésben azon megjegyzést tette a Bánságra vonatkozólag, hogy a szerb vajdasággal még sok baj lesz, mert alig tették a szerbek lábukat Zomborba, már is a kamarai erdőket pusztították.

Maradt tehát a német nyelv mint hivatalos nyelv s Magyarország földarabolása a régiben, s az nem kárpótolhatta az ó-conservativeket, hogy a megyéknek s a megyei hatóságoknak pusztaság és üres elnevezése megmaradt. Még azon rendelet sem ábrándította ki conservativeinket, melyben Windischgrätz herczeg hivatalos pecsétjé a császári kétfejű sas szárnyai közé helyezett magyar koronát tette. S ily körülmények közt is megalakult az említett conservatív hazafiakból „a királyi ideiglenes központi igazgatás”. A névleg még létező megyék élére szintén conservatív férfiak kerültek, habár nem főispáni, hanem királyi biztosi elnevezés mellett. Királyi biztosok voltak: Pozsony vármegyében Czindery László, Komárommegyében gróf Károlyi Lajos, Nyitra megyében Vietorisz József, Pest vármegyében Havas József, Árva vármegyében báró Révay György, Veszprém vármegyében báró Fiáth Ferencz stb.

De nem tagadható, hogy Windischgrätz herczeg magatartása megteveszthette őket, a ki Stadionnal, Bachchal ellentétben vagy ezek föltétlen absolutistikus terveit nem ismerve, arról álmódzott, hogy a régi magyar alkotmány átalakítva s megnyesve beilleszthető a birodalmi keretbe. „A régi alkotmányt,” úgymond Windischgrätz herczeg gróf Apponyi Györgyhöz intézett levelében, „korszerű reformok elfogadására alkalmassá kell tenni, de ez alkotmány teljes mellőzése sem nem tanácsos, sem nem kívánatos. E szerint tehát a megoldandó feladat nem más, mint a régi magyar alkotmányban (tehát nem a teljesen mellőzendő 48-ikiban) levő helytelen részeket a helyesektől külön kell választani s Magyarországot az összmonarchiával szorosabb kapcsolatba hozni.”

Ily kijelentések valóban azon hitet kelthették, hogy a kremsieri és bécsi reactio legalább a 47-iki alkotmánynak csonka maradványát meghagyja, habár már a császári főhadvezér is szükségesnek mondta említett levelében a megyék gyökeres reorganisatióját. Sőt a dolgok intézésére és a szervezeti tervnek kidolgozására, a ministertanács előterjesztése folytán, nem hivatalos tanácskozó bizottság alakult, melynek elnöke gróf Apponyi György volt s tagjai: báró

Jósika Samu, gróf Dessewffy Emil, Ürményi József, gróf Barkóczy János, Szentiványi Vincze és Zarka János királyi személynök valának. Windischgrätz herceg, úgy látszik, mélyebben ment be az organizáló tervek előkészítésébe, mint a mennyire azt Stadion és Schwarzenberg Félix herceg óhajtották volna, s így valószínű, hogy nem csak katonai hibái, hanem az organisatióba való beavatkozásai is sietteték fölmentését és visszahívását.

Az említett bizottság terve elkallódott és Windischgrätz herceg utódainak, báró Geringer Károlynak, a ki 1849 június 12-ikén neveztetett ki Magyarország teljhatalmú polgári biztosává, legelső dolga volt új közigazgatást szervezni, mert a Szögyény-féle ideiglenes organismust még Geringer kinevezése előtt pár nappal Bécsből megszüntették. Haynaunak június 18-ikán a császári hadsereg fővezérévé történt kineveztetése teljessé tehetette a conservatívek kiábrándulását. De nem ábrándultak ki végleg, mert még mindig hittek legalább közvetítő szerepükben és hivatásukban.

A Windischgrätz-Szögyény rendszer alatt még hivatalt is vállaltak, a Geringer-Haynau kormány alatt azonban már legnagyobb részük visszavonult. Ekkor már csak az igazi muszkavezetők és hazaárulók maradtak érintkezésben a rémuralom embereivel. A tervkészítők és organizátorok egy újabb csoportja még akkor is folytatta hiábavaló munkáját, midőn az orosz interventio s a rémuralom már kezdetét vette. Gróf Forgách Antal és Rohonczy Ignác az ideiglenes igazgatásról szabályzatot terjesztettek báró Geringerhez. Gosztonyi pedig oly javaslatot terjesztett elő, hogy Lipovniczky, Fogarasi és Franck hétszemélyes táblai bírákból bizottság alakíttassék, mely Magyarország törvénykezési ügyét szervezze. A tervezők közé tartozott még Andreánszky Sándor és Sattenheim nevű erdélyi szász. E tervek azonban részint fölöslegesek, részint, mint Forgách Antalé, melyet Geringer elfogadott, nagyon is ideiglenesek voltak. A harmadik ideiglenes igazgatási rendszert maga Geringer léptette életbe 1849 december 22-ikén. E terv szerint szintén a főhadvezér s a fő polgári biztos képezték a központi hatalmat; a katonai dictaturához képest azonban az ország többé nem polgári igazgatási kerületekre, hanem katonai parancsnokságokra osztatott föl, de a régi polgári beosztás szerint. A budapesti katonai kerületi parancsnoksághoz három vármegye tartozott Budával mint székhellyel. A pozsonyi 9 vármegyéből állott s a székhely Pozsony volt. A kassai parancsnokság szintén 9 megyére terjedt ki, Kassa vagy Eger székhellyel. További katonai kerületi parancsnokságok voltak: a munkácsi 7, a nagyvárad 6 s a veszprémi 9 vármegyével. E katonai parancsnokságok élére természetesen katonákat, tábornokokat vagy egyéb főtiszteket neveztek ki. A budai főparancsnok gróf Wrba lett, Kassára báró Schlick altábornagy került. Minden kerületben a katonai parancsnokok mellett császári főbírtosok is működtek; kezdetben azonban csak 3 nyert kinevezést: báró Hauer Ágoston Sopronba, gróf Attems Henrik Pozsonyba és Surcceny Frigyes Kassára.

Ez volt a katonai dictatura külső szervezete, s tartalma volt a vérengzés és jogtiprás, törvénye a hadi reglement. A márcziusi alkotmány életbe léptetéséről természetesen szó sem volt, hanem parancsolt a kard és az önkény. A rettenetes állapotot legfeljebb csak az tette némileg elviselhetőbbé, hogy a katonai és polgári igazgatás örökös háborút viselt egymás ellen mert a bresciai hiéna, Haynau, gögös megvetést tanusított a tintás kezű burokraták s maguk a ministerek iránt, olympi mulatságot szerezve néha a megkormányozott, megigazgatott s többnyire megkardlapozott alattvalóknak. A töménytelen adók egész seregét törvénytelenül szedték be, minden szabad szó elnémult, idegen, főleg cseh és galicziai hivatalnokok árasztották el az országot, a kik a nemzetnek sem nyelvét, sem szokásait nem ismerték. Minden ígéret dacára a sajtó censura alá került s a legkisebb szabad írott szót börtön fenyegette, a tudományos intézetek működését betiltották; a magyar tudományos akadémiának nem volt szabad tevékenységet mutatnia, a pesti nemzeti színházban elrendelték a magyar mellett a német előadást, a nemzeti magyar sajtó helyett létesítették a reactio által fizetett magyar és német sajtót. És akadtak tollak, a melyek a dictatura szellemében dolgoztak. Az üldözés és boszú politikája e közben nem szünetelt; 1850 április 27-ikéig nem kevesebb mint 136 újabb elítéltetés történt, melyek közül 71 halálra szólott. Ekkor azonban már a halálos ítéleteket nem hajtották végre,

hanem börtönbüntetésre változtatták át. De midőn a reactio már lemosta kezeiről a vért, szinte halálra fokozta a secaturát. Tömeges új pörök indultak s kezdetüket vették a politikai magatartást igazoló eljárások. Haynau 1850 márczius 27-iki rendeletében meghagyta, hogy a tanítók, az ének- és leányiskolában előadók, rektorok, kántorok és orgonisták, diurnisták, postamesterek, hivatalszolgák, sőt gépészek és állami mesteremberek tartoznak illető bizottságaik előtt igazolni jó politikai magatartásukat. Deák Ferencz szintén hadi törvényszék elé került, mert 1850 tavaszán Pécsre a hadbíróság elé idézték. A vizsgálatot azonban ellene megszüntették, mert Kraft kapitány és törzshadbíró jelentése szerint Deák Ferencz nem vett részt a debreczeni országgyűlésben. E körülmény azonban csakis akkép támadt, hogy Deák Ferencz, a békeküldöttségéből való visszakerülése után, az osztrák hadsereg kordonai miatt, nem juthatott Debreczenbe. De legrettenetesebben és lesújtóbban hatott Haynau márczius 1-ikén kelt rendelete, hogy minden honvéd, sőt nemzetőr, a ki föl volt fegyverezve és táborba vonult, a császári seregbe soroztatik. Ha az örült agyvelőnek e képtelen rendelete nemcsak minden honvédre, hanem egyszersmind minden nemzetőrré végrehajtást nyer, akkor Magyarország egyszerre elveszti összes munkabíró férfinépét; sőt egy külön hadsereget kellett volna szervezni, a mely e fölfegyverzett óriási tömeget őrzi. De a képtelen rendelet végrehajtóinak több eszük volt, mint Haynaué, ennek folytán 1850. márczius 14-én már megjelent a rendelet, mely azon nemzetőröket, a kik mint honvédek vagy guerillák nem szolgáltak, újabb behívásukig szabadságolta. E tragikomikus helyzetben Magyarországnak szinte összes lakossága a hadsereg szabadságolt állományához tartozott. Azon nemzetőrök azonban tényleg besoroztattak, a kik Windischgrätznek 1849. január 5-iki bevonulása után fegyvert fogtak a császáriak ellen.

Néhány hónap múlva azonban már a honvédek besorozását is kezdték kisebb buzgalommal üzni. Körülbelül 50,000 honvédet soroztak be, de csakhamar elbocsátották ezek nagy részét is. Az elbocsátásnál a szabály az volt, hogy 38 éven túl mindenki szabaddá lett; szabadokká lettek az egyetlen fiúk, valamint a kik helyettest állítottak vagy 500 forintot fizettek.

A katonai rémuralom szinte elviselhetetlen voltát még azon körülmény is fokozta, hogy támadásban részesült még a lelkiismeret is. Thun Leó, Haynau háta mögött, megkezdte a protestantizmus elleni támadást, melyet 1859-ben fejlesztett legnagyobb erejére, midőn hirhedt pápensét kibocsátotta. Haynau február 17-iki rendeletét, mely szerint az evangélikus egyházak ügyeit csak a superintendensek intézhették a kinevezett adminisztrátorokkal együtt s a világi elem kizárása mellett, a protestánsok az ostromállapot természetes következményének tartották. Thun azonban megparancsolta a pozsonyi főkormánybiztosnak, Attemsnek, hogy az ottani evangélikus lyceumot és a katolikus akadémiát német intézetekké tegye. A katolikus tanárok engedelmeskedtek, de a tanulók megszöktek; ellenben a protestáns tanárok oly határozottan tiltakoztak, hogy a miniszter végre is engedni volt kénytelen. Ismételt kísérletei és túsúrái annyira boszantották a nem magyar érzelmű protestáns szellemet is, hogy még a pánszláv hajlamú árnyalatok is a magyar ügyhöz csatlakoztak. Thun e tapasztalatokon nem okult s folytatta később is a protestánsok üldözését, mely az abszolút korszak végén bukására vezetett. Haynau azonban nem vett részt a lelkiismeretszabadság üldözésében, sőt e vérengző szörnyeteg, mintha maga is megsokalta volna a kiontott vért és szörnyeteit, kezdett hajlani a szelidebb irány felé. De csakhamar bekövetkezett visszahívását és letételét nem e szelidebb iránynak, hanem a polgári hatóságokkal, s különösen a ministeriummal való örökös czivódásaiból lehet megmagyarázni. Így határozták el Bécsben visszahívását, a miről Haynau előre értesülván, meghagyta auditorainak, hogy 24 óra alatt készítsék el a debreczeni képviselők ítéletét. Ezek engedelmeskedtek s körülbelül 30 halálos ítéletet hoztak. Haynau sietett a fölmentő rendeletet tartalmazó levél fölbontása előtt megkegyelmezni az illetőknek, s így állt boszút bécsi ellenségein, boldoggá téve sok családot s jó benyomást keltve a magyar közvéleményben. A megkegyelmezettek közt volt a fiatal Irinyi is. Bécsben jó képet csináltak a rossz játékhoz, mert nem tagadhatták, hogy Haynau saját jogkörében járt el, és mert a Haynau kegyelmi ténye óriási hatást keltett Magyarországon, új 100 megkegyelmezés történt Bécsben. De azért a „Wiener

Zeitung” 1850 június 8-iki száma közzétette a Haynau kegyvesztettségéről tanuskodó császári kéziratot s a tábornok nyugdíjba helyeztetett.

A miniszterium a távozonak még egy nyilat lőtt utána, a mennyiben a ministeriális „Correspondenz” nyíltan az engedetlenség vádját emelte Haynau ellen. A kemény és mérges katona azonban nem hagyta magát s a pesti lapokban ugyancsak hevesen replikázott a ministereknek, arról vádolva ezeket, czélozva Bachra s ennek pártfogójára Schwarzenberg herczegre, hogy ő a demagogia áldozatává lett. E nagyszerű polémiának derűlten tapsolt az ország s egy perczre elfeledte vérző sebeit. A mulatság azonban nem soká tartott, mert a „II. Belizár” nyilatkozatát közlő lapokat elkobozták.

A katonai dictatura már 1850 elején kezdett megváltozni s helyt adni a polgári absolutismusnak. E polgári absolutismus provisorium neve alatt szerepelt 1850-től 1853 közepéig. Ez időponttól számítandó az úgynevezett definitivum egész az októberi diplomáig vagy 1860 október 20-ig.

A polgári absolutismus területi berendezése a következő volt: A legszorosabb értelemben vett Magyarország (nemcsak Erdély és Horvátország, hanem a temesi bánság nélkül) 5 kormányzati kerületre oszlott. Ezek voltak a budapesti, pozsonyi, soproni, kassai és nagyvárad kerületek, a hasonló nevű fővárosokkal. Mindegyik kerület centralizáltan volt szervezve s egy-egy gyűrűt képezett a nagy birodalmi centralizációban. Mindegyik élén egy-egy kerületi főispán állott, s mindegyik egyszersmind kerületi központja volt a katonai és rendőrpáncsnokságnak, valamint a pénzügyigazgatóságnak. S mindegyikben volt kerületi főtörvényszék. A temesi bánság, a szerb vajdaság, Temes, Torontál, Bács és Krassó vármegyékből alakítva, nemcsak külön területet, hanem külön tartományt képezett a katonai és polgári kormányzó hatásköre alatt. Erdély szintén külön szervezést nyert Nagy-Szeben székhelylyel s külön katonai és polgári kormányzó alatt. Az alsóbb igazgatási területek a megyék és a járások voltak. Városi és községi külön kormányzat nem létezett. Erdélyben még a régi elnevezések is megszűntek. A magyar vármegyék, a székely és a szász székek helyére a vidékek (Distrikt) léptek. A további felosztások: terület és járás, a szászokra való tekintetből Behörde-knek neveztettek. Egész Erdélyben 5 vidék volt: a kolozsvári, rettegi, marosvásárhelyi, gyulafejevári, nagy-szebeni és brassói. A megyék és vidékek élén főnökök állottak. A járások élén szolgabírák. Kétséggel el kell ismerni, hogy e beosztás legalább a papíron elég jó formát mutatott. Minden organum, felső és alsó, teljes kiépítést nyert s minden központ, alsó és felső, valódi központja volt az igazgatás minden ágának s az administrációtól elválasztott igazságszolgáltatásnak.¹

A szervezeti hibák a legmagasabb sphaerákban léteztek, s pedig a ministeriumnak a helytartósághoz s a kerületi kormányzathoz való viszonyában. Magyarországon ép úgy, mint Ausztriában a kerületi kormányok vagyis kerületi főispánságok részint közvetlenül a ministerium alá, részint a helytartóság alá voltak rendelve. De hogy mely ügyekben volt a legfőbb forum egyik vagy a másik, ezt pontosan semmiféle intézkedés sem határozta meg. Gyakran megtörtént tehát, hogy a főlebbvitelek a helytartótanácshoz kerültek ugyanakkor, midőn a kerületi főispán az ügyet egyidőben már a ministeriumhoz terjesztette. A helytartóságnak már végrehajtott intézkedését gyakran vissza kellett színi, mert a ministerium másként rendelkezett.

A kétféle alárendeltség concurrentiája a kerületekben is létezett. Itt az építészeti igazgatóság nem a kerületi kormányának, hanem közvetlenül a kereskedelmi ministeriumnak volt alárendelve. A rendőrigazgató, pénzügyi igazgató és az ú. n. adócollegium szintén koordinált hatóságok voltak a kerületi főispánok mellett. Ezeknek közvetlenül a ministerium parancsolt s nem a főispán, a kinek különben elég sok dolgot adott a 7–10 vármegye igazgatása fölött való felügyelet, sőt e felügyeletet komolyan el sem végezhetette.

Annál inkább túl volt terhelve a szolgabírátság, melyen a közigazgatásnak szinte összes terhe volt, mert az önkormányzati és községi élet teljesen hiányzott. A koordinált felső hatóságoknak ellentétes rendeletei gyakran egyszerre érkeztek a szolgabírói hivatalba. A naiv és tapasztalatlan szolgabíró ilyenkor meg volt akadva s csak az egyik rendeletet hajtotta végre, a melyiket jobbnak tartotta; de ennek az lett a következménye, hogy a mellőzött főhatóságtól orrot

kapott. És ezek a rendreutasítások néha igen érzékenyek voltak, mert rendszeren 15–20 firt vagy még nagyobb pénzbüntetésben nyilvánultak. Az okosabb és tapasztaltabb szolgabíró azt cselekedte, hogy egyik rendeletet sem hajtotta végre, hanem nyugodt lélekkel beírta naplójába a rendelet megérkezését és a községhez való elküldésének dátumát, a miről azután jelentést tett fölöttes hatóságának. Az ellentétes rendeletek további sorsával nem törődött, a falusi bíró és jegyző dolga volt azokat eligazítani, a kik rendszeren elvitték azokat a földesúrhoz vagy a paphoz, hogy mitevők legyenek velük. Rendszeren az történt, hogy semmit, s az igen sokszor megesett a nem ellentétes rendeletekkel is. A rendeletek zuhataga rászakadt az országra, ép úgy mint a hatóságokra. Alkotmányos törvényhozás nem lévén, mindent a császári nyílt parancsok, ministeri rendeletek stb. intéztek. A császári pátensek intézték a legfontosabb ügyeket, mint: az alkotmány kérdéseit, földtehermentesítést, törvények behozatalát stb.

A földadót az 1850 márczius 4-iki rendelet hozta be. A földadó-rendelet szavai szerint, adó fizetendő a föld termésétől s az épületek haszonélvezetétől. A termés értékének megállapításánál az 1824-iki termés árai vétettek alapul. A zsandárságról szóló rendelet meghagyta, hogy a zsandár mindig szolgálatban levőnek tekintetik s neki mindenki rangkülönbség nélkül engedelmeskedni tartozik.

1850 április 8-ikán eltöröltetett a placetum. S ugyanazon évben lépett életbe a dohány-monopolium.

Az 1851-iki év tele volt adóügyi rendeletekkel, melyek az egyenes és közvetett adóügyeket szabályozták, ugyancsak ez évben vette ki a kormány a sajtóügyet a hadi törvényszék köréből s átutalta azt a polgári hatóság körébe. Az 1852. és 1853-ik évek a császári nyílt parancsok korszakát képezték, melyek részint az organikus intézményekre, részint az úrbéri kárpótlásra, az ösiségre s az új viszonyokra vonatkoztak.

A következő évek szintén leginkább magánjogi viszonyokkal, úrbéri kárpótlással, dézsmával s kataster-ügygyel foglalkozó nyílt parancsokat és rendeleteket regisztráltak, míg végre 1857-ben az igazságügyminister rendezte az úrbéri törvényszékek illetékességét.

Az apró-cseprő rendeletek e felsorolásba nem kerültek s egész kötetet lehetne megtölteni csak címükkel. A közbiztossági, mezőrendőrségi, tűzőrségi s egyéb rendeletek le egész a szakáll és bajusz viselési rendeletekig végtelen kötetekre terjedtek, de e részben igen jóindulatú rendeletek közül alig néhány valósult meg a gyakorlatban.

Kétségtelen, hogy a Bach-rendszer igazgatási formái sokkal tökéletesebbek és magasabbak voltak a régi magyar igazgatási formáknál. Az is kétségtelen, hogy a Bach-rendszer közigazgatása igazságosabb és tárgyilagosabb volt, s e rendszer alatt nemcsak az úr, hanem a paraszt is kereshette és megtalálhatta igazságát, holott a régi közigazgatás idejében a szegény népnek ritkán volt igaza. Megyei közigazgatásunk kevésbé válogatós ellenségei szeretik a Bach-rendszer közigazgatási formáit is utánzandó példák gyanánt föltüntetni a jelenre nézve. Közigazgatási reformunknál kétségkívül nem egy szervezeti részlet hasonlítani fog a Bach-rendszeréhez, de nem mint utánzat, hanem mint természetes következménye a helyes adminisztratív beosztásnak. Nélkülözhetetlen lesz az adminisztratív területek helyes beosztása. A megyei és járási központoknak valódi központokká kell lenniök a közigazgatás és törvénykezés minden ágára. Az ellenőrzésnek azonban ép a Bach-rendszer szomorú tapasztalatainak következtében a közigazgatás által legközvetlenebbül érdekelt közönségnél kell maradnia, mert különben oly fülledt és dohos légkörű bureaukratizmus fejlődne ki, mint fejlődött a Bach-rendszer idején. E rendszer közigazgatása részben idegen hivatalnokaival, idegen igazgatási formáival annyira elzárkózott a közönségtől, annyira meg volt szakadva az érintkezés az állami gépezet és a társadalom közt, hogy az utóbbi még a hatósági rendeletekről sem értesült. Annyira ment ez, hogy egész nagy adórendszerekről, például a fogyasztási adórendszerről a közönség még csak értesülve se volt, midőn már tényleg megkezdődött az adó beszedése. A rendeletek pedig csak úgy hullottak Bécsből és Budáról, a rendeleti közlöny számai mázsaszámra heverték a falusi bírók pinczéiben vagy padlásain. Különösen a berendezkedés kezdetén megmérhetetlen volt a zűrzavar. Bebizonyult, hogy a rohamos és tömeges átalakításra még a szuronyokra

támaszkodó erőszak se képes. Igen sokáig nemcsak közigazgatás, hanem még igazságszolgáltatás se volt Magyarországon. Több megyében önkéntesen alakult törvényszék a régi sedria formáiban és ezek üttették-vetették az igazságszolgáltatást, felsőbb rendeletek és egyszersmind fizetés nélkül. Leginkább pedig az volt szokásban, hogy a pórnp a régi megyei hivatalnokokhoz fordult igazságszolgáltatásért, mert az új és idegen hivatalnokokhoz nem volt bizalmuk. A megye régi urai (földesurak, szolgabírák, alispánok s az uradalmak gazdatisztjei) mint választott bírák működtek. Természetes, hogy az 5 főtörvényszéknek dolga nem akadt, mert soká nem volt Magyarországon fölebbezés; így az 5 kerületi főbiróság ráért a régi királyi táblák hátralékának földolgozására, s pedig annál inkább, mert felsőbb rendeletre birtokperekben nem ítélkeztek a küszöbön álló pátensek megjelenéseig. Így történt, hogy a birtokviszonyok rendezése a biróság megkerülésével s a legtöbb megyében a birtokviszonyok tényleges állapota, a földbirtokos és a régi jobbágyság kiegyezése választott birósági határozatokon alapult. Az igazságügyi administratio is a legnagyobb nehézségekkel küzdött, a minek részben a szervezet is oka volt, mert a kerületi főügyészek szinte rendőri fölügyelet alatt tartották a kerületi főtörvényszéki elnököket.

És mégis el kell ismerni, hogy a Bach-korszaknak volt valami nagy és maradandó érdeme, és ez az igazságügy rendezésében állott. Nemcsak súlyos politikai bűn, hanem egyszersmind nagy vétek volt nemzeti szempontból is a magyar hétszemélyes táblának Bécsbe történt centralisatiója s az ottani legfőbb ítélőszékbe való beosztása. Midőn azonban az élet és a gyakorlat megjavította a hibákat, az igazságügyi szerkezet bevált, s a bár idegen származású, idegen nyelvű, idegen törvények szerint ítélő biróság akkora jogbiztosságot hozott létre legalább a magánjog terén (ebbe a politikai reactio nem igen avatkozott), a minőt Magyarország eddig nem élvezett. A bécsi legfőbb ítélőszék, különösen mint a judicatura őre, európai szellemű s nagy látkörű ítélkezést adott az országnak, a melynek színvonalát szinte csak a legújabb időben értük el. A büntető igazságszolgáltatás terén a reactio igazságszolgáltatása politikai célokat szolgált, s az önkény eszközévé szegődött akkor is, midőn többé már nem kivételes biróságok ítélkeztek. De hogy a birtokviszonyok legombolyítása, ez az óriási munka aránylag nagyobb társadalmi zavarok, igazságtalanságok és jogsértések nélkül történt meg, ez első sorban azon biróságnak köszönhető, mely Schmerling igazságügyministersége alatt indult fejlődésnek. A későbbi provisorium e rossz vezérpolitikusa mint igazságügyminister nemcsak a legképzettebbek, hanem a legjobb akaratúak közé tartozott. A jobbágysági terhek s az új birtokviszonyok rendezése körül e biróságnak még azon érdeme is megvolt, hogy lehetőleg paralizálta a bécsi kormány azon törekvését, mikép a szabadságharcban leginkább kompromittált gentry szenvedjen rövidséget. Alig van valami a Bach-korszak összes intézményei közt, a melyről joggal el lehetne mondani, hogy működése szinte hasznos volt. Idegen létre, de jogi műveltséggel felfegyverkezve, tárgyilagos lehetett társadalmi osztályaink küzdelmében, s így parasztágunk szerencsével és igazsággal került ki a birtokrendezés nagy vagyoni és társadalmi revolúciójából.

A jó közigazgatás és igazságszolgáltatás hatalmi s egyszersmind assimiláló tényező. Franciaországot és Poroszországot nagyszerű közigazgatási szerkezete emelte a hatalom legmagasabb polczára. A jó közigazgatás, kapcsolatban a jó igazságszolgáltatással, képes paralizálni a politikai, társadalmi, sőt nemzetiségi ellentéteket is. Rómának csodálatos igazgatási és kormányzati rendszerében hatalmas assimiláló erő rejtett. A jó intézmények megkedveltették és túléltek a francia uralmat, ennek bukása után is, a rajnai tartományokban. Sőt Magyarország saját példáján is okulhat. Elavult, rozszant közigazgatási szervezetével, melynek legfőbb baja mindig az volt, hogy nem tudott igazságos és tárgyilagos lenni lefelé, a pórnp irányában, s pedig nemzetiségi különbség nélkül, nem assimilált senkit, sőt elriasztott. Egyes kivételes esetekben és pontokon, a hol a magyar igazgatás megfelel a jó közigazgatás követelményeinek, a vonzó erő szemmel látható. Ott alig létezik nemzetiségi ellentét vagy antagonismus a társadalom különböző rétegei közt. A Bach-korszak és a provisorium épen a legtanulságosabb példákat tartalmazza ránk nézve. Az önkényuralom igazgatási rendszere a magyar nemzetre nézve idegen és

ellenséges volt. Az egységes birodalomba akarta begyurni a magyar államot és az osztrákságba a magyar nemzetet. A birodalmi néptörmelékből igyekezett összeamalgamálni valami egységes nemzetfélét.

Az elnyomó hatalom bürokráciája nagyrészt nemcsak nemzetünket nem ismerte, hanem ennek még nyelvét sem. Vágyaiban nemcsak nem osztozott, hanem azokat rebelliseknek tartotta. Ez a hazátlan és lelketlen bürokratia szedett-vedett népével átka volt az országnak s könyörtelen végrehajtója az elnyomó akaratnak.

Magyarország levegőjében azonban csodálatos assimiláló erő van. A magyar nemzetre uszított hivatalnok sereg az elnyomatás korszakának utolsó éveiben jórészt már acclimatizálódni kezdett. A hol igazgatása tárgyilagos és igazságos volt, kezdett tekintélyre szert tenni. Humánus és jóindulatu egyénei pedig még rokonszenvre, sőt szeretetre is szert tettek.

Voltak kiváló megyefőnökök és főispánok, a kik, midőn az önkényuralom rendszere elbukott, a közönség nagy sajnálkozására távoztak helyükről. A felszabadult és neki vadult közszellem sok galibát okozott, nem egy czilindert és ablakot bevert, nem egy Bach-huszárt páholt el. De a kik a közigazgatás gépezetét jól és igazságosan kezelték, azoknak nemcsak bántódásuk nem esett, hanem távozásukkor könyhullatás kísérte őket. Utólagosan, azt lehet mondani, szinte szerencse, hogy az elnyomatás bürokráciája nagy átlagában rosszul bánt a nemzettel, különben attól lehetett volna tartani, hogy a nép megkedveli azt a kormányrendszert, mely bár a szabadságot eltiporta, de jobb igazgatást létesített mint volt a hagyományos nemzeti administratio.

Annál kevesebb jó mondható el a Bach-korszak pénzügyi igazgatásáról és zsandárságáról. Az útrendészet az absolutismus későbbi korszakában fejlődést mutatott ugyan. Emlékeztetések minden esetre azon útmutató táblák, melyeket a Bach-korszak bukása után a felszabadult nemzeti önérzetnek legelső dolga volt összetörni. Ez önérzet a sok boszantás és kínzás okozta elkeseredés folytán valóban sok oly dolgot is lerombolt, a melynek az ország hasznát vehette volna. De bizonyos, hogy hosszú évek teltek el, a míg az útügy valamennyire rendbe került. Éveken át rosszabb utak voltak Magyarországon, mint az alkotmányos táblabíró-korszak idejében. A vácz-balassa-gyarmati és a vácz-pesti – tehát az ország fővárosába vezető – és egyéb állami utak a Bach-korszak első éveiben teljesen járhatlanok voltak. Az állami utak hidjainak nagy része pedig használhatatlan volt vagy csakhamar összedült. A protegált vállalkozók ugyanis rosszul és hiányosan építettek. Az úgynevezett országúttal vagy pláne a községi utakkal az állami útépítészeti hivatal nem törődött. Természetes, hogy a megígért vasúti hálózat is elmaradt s a budapest-bécsi vasúti forgalom megnyitásán kívül az absolutismus végső leszámolásának idején alig mutathatott föl valami maradandót. Az alkotmányos kormányzat megmutatta, hogy mily óriási eredményeket lehetett e téren elérni, pedig az absolutismusnak minden hatalom és az ország zsebe rendelkezésére állott.

De legsilányabb és legigazságtalanabb volt a Bach-rendszer pénzügyi administratiója. A közteherviselés elvét Magyarország kimondta önmaga törvényhozása által. Ennek természetes következménye leendett alkotmányunk fönmaradása esetén is új adók behozatala és az egész adórendszer átalakítása. Szükségkép behozta volna a magyar alkotmányos kormányzat is a széles alapokra fektetett földadót. Hogy az idegen hatalom kényszerítette föl az új adók egész özönét, ez csak fokozta azok népszerűtlenségét, ellenben a „nem fizetünk” elv népszerűségét. Ez utóbbi elv és népszerűsége átvonult még az alkotmányos korszakba is. De a főbaj abból állott, hogy az adó- és pénzügyi rendszerben minden hamis, hazug és igazságtalan volt az alaptól az épület tetejéig. Pedig ép az idegen hatalomtól meg lehetett volna várni, hogy társadalmi küzdelmeink közepett igazságos és tárgyilagos legyen az adóalapok és keretek megállapításánál. El lehet tekinteni azon célzattól, mely pedig az ország több részében érvényesült, hogy e buta és vak absolutismus a kataster megállapítása által büntetett és jutalmazott. A rebellisebb vidékek nagyobb katastert, a „gutgesinnt”-ebbek enyhébb katastert nyertek. Erdély annyira volt sujtva, hogy katasterét a későbbi alkotmányos kormánynak le kellett szállítani. Egyes vidékek megyei közt is különbséget tettek. A Dunántúlnak kevésbé rebellis vármegyéi redukált adóalapra tettek

szert s megfordítva. A kuruczabb vármegyék büntetésül több földadót viseltek. Nem ide tartozik a bírálat, vajjon a legújabb alkotmányos kormányzat legújabb kataster-szervezete oly ideális magaslaton van-e, melyről megvetően lehet lenézni a Bach-korszakét. De egészen bizonyos, hogy a Bach-korszak katastere akkor se lehetett volna jóvá, ha a legjobb akarat igyekszik megvalósítani. Nagy katasteri vagy akkor úgynevezett „földkóstoló” hadsereg működött szerteszét az országban. A műveletet Bécsből a pénzügyministerium intézte el s az eljárás abból állott, hogy a katasteri biztos megjelent a községben s ott kilépte s megkóstolta a földeket s erről följegyzéseket tett. A választmány állott az ügyvezetőből, a kit a parasztélcz „üdvöztőnek” nevezett a ki rendszerint a községi jegyző vagy a honoratiorok egyike volt. A néhány tagból álló választmányt a községi előjárók ajánlatára a katasteri biztos alakította meg. Mikor aztán kinn a határban a katasteri biztos kilépte és megkóstolta a földeket, a választmánytól megkérdezte, kié a telek s hány pozsonyi mérő gabonát lehet abba vetni. És hogy e slendriános, igazságtalan és önkényes eljárás még a gyorsaság által sem volt indokolható, azon körülmény mutatja, hogy ugyanezen eljárás ment végbe ott is, a hol a katasteri fölvételeket megelőzte a tagosítás, tehát a mérnöki fölvétel. Hasztalan kérték az illetők a katasteri biztost, a felügyelőt vagy akár a pénzügyministert, hogy a végrehajtott és hitelesített tagosítási munkálatok képezzék alapját a kataszternek. A kérelem, mint a rendszerbe ütköző, visszautasításban részesült. Az alapjaiban hibás munkálaton csak részben javíthatott azon reclamatio-özön, mely azt megtámadta. Egyesek a maguk nevében s a községek egyetemlegesen reclamálhattak; voltak hivatalos reclamátorok, a kik az állami érdekek védelmére nyertek alkalmazást. Sok kiigazítás történt magánosok javára is; e téren azonban már fölbujánzott a Bach-rendszerben, mint később, a bíróság kivételével, az igazgatás minden ágában, a protectio és corruptio. De szinte mindig igazuk volt az állami reclamátoroknak, a kik azt állították, hogy az állam csorbulást szenvedett. Legjellemzőbb, hogy az állami kártalanítás végrehajtásával gyakran nem is képzett mérnököket, hanem qualificatio nélküli egyéneket bíztak meg, a kik azután önkényesen kimondták, hogy ez vagy ama határ tényleg 100 és 100 holddal nagyobb, mint a mennyire fölvétetett. A hibás kataszternek azután természetes következménye lett a hibás földadó-rendszer, mely talán legjobban sújtotta a magyar földbirtokosságot, mert a többi adó nem lehetett annyira igazságtalan és önkényes. A többi adónál a kivetés s a behajtás képezte az elégedetlenség legnagyobb tárgyát. Természetesen szó se volt arról, hogy Magyarország országos budgetet kapjon; sőt még azt se lehetett keresztülvinni hogy az egyenes adók végleges összege megállapíttassék. Így teljes bizonytalanság jutott érvényre a gazdasági viszonyokban. Leszálltak az értékek, különösen a földbirtok értéke, mert nem lehetett tudni, minő fokozott vagy új terhek fogják azt jövedelmezőség tekintetében csökkenteni. A dohány-monopolium okozta nemzeti keserűségekről egész carmen lugubret lehetne írni. E monopolium behozatala föltétlenül szükséges volt, mint kénytelen vala megtartani azt az alkotmányos kormányzat is, dacára azon indítványnak, hogy a monopolium nyeresége a dohánytermő földekre vetett adó által pótolassék. Az egyedárúság behozatalának brutális módja volt azonban a legfölbőszítőbb. Nemcsak a fináncz gyakorolta a legmesszebbre menő secaturát, az ellenőrzés czime alatt, hanem beleszólt a zsandár is, a ki rendőrileg vont a felelősségre azon bús magyart is, a ki tüntetőleg összetörte tajtékipipáját, hogy többé nem dohányzik, vagy épen másokat is arra izgatott, hogy a dohányzás feladása által a kincstár érdekeit csorbítsa. A dohányügy tragikomikus és még az alkotmányos korszakba is átjátszó jeleneteivel felesleges a további foglalkozás. Újabb fejtegetésekre intenek azon súlyos terhek, melyeket maguk az egyenes adók róttak az országra. A ministerium rendelkezése alatt álló „Oesterreichische Correspondenz” azzal felelt a súlyos adó miatt panaszkodó magyaroknak, hogy saját forradalmi kormányuk és debreczeni conventjük sokkal nagyobb adóterhet rótt az országra, mert nem kevesebb mint 7 és fél százalékot rótt ki a föld-, a házjövedelemre és a keresetre; 3–6 forint sújtotta a pálinka akóját és Pesten 120 forintot fizettek az elsőrangú vendéglősök.

Eltekintve attól, hogy forradalmi időkben, tehát kivételesen, néha a legnagyobb adók is jogosultak és sújtó jellegüket elveszi azon körülmény, hogy nem állandó, hanem ideiglenes jellegűek, a Bach-korszak rendszere azonban az állandóság jellegével vetette ki nagy adóit,

bizonyos, hogy a Bach-korszak legnagyobb adója se érte el a jelenlegi adózás magasságát; ezt fel is szokták hozni, a kik nemzeti kormányzatunk legújabb súlyos terhei ellen panaszkodnak. Szabadságharcunk legyőzése után azonban Magyarország súlyos gazdasági és társadalmi válságon ment keresztül. A forradalom rombolásait az általános pusztulásig fokozta az idegen soldatesca tatárjárása. Az általános bizonytalanság, s mint már említve volt, az adók maximumának meg nem állapítása leszállított minden értéket s így a földbirtok értékét is. Ily körülmények között súlyosan nehezedtek az országra a mai fejlettebb viszonyok közt talán némileg enyhéknek látszó adóterhek. És pedig az „Oesterreichische Correspondenz”-nek nem is volt igaza. Az idegen hatalom adói sokkal magasabbak voltak, mint a szabadságharcunkat vezető kormányé. Egyes vidéken a földadó nem 7 1/2, hanem 17%-a volt a tiszta jövedelemnek. A pesti házadó is igen sok esetben megközelítette vagy fölülmulta a 17%-ot.

A házbéradó még a vidéki városokban is, mint például Kassán, elérte a tiszta jövedelem 12%-át. Igaz ugyan, hogy a nemzeti kormány 120 forintot vetett ki az elsőrangú pesti vendéglősökre, ezt az abszolút kormány azonban félhivatalos közlönyének dicsekvése daczára több mint megkészszerelte.

Hogy az a kormányzat egyenes és közvetett adók czimén mekkora összeget csikart ki Magyarországból, teljes pontossággal meg nem mondható, mert a rablógazdaság sáfárai nem számoltak be a nyilvánosságnak, sem a parlamentnek, melyek közül egyik sem létezett. De hogy igen nagy mértékben megsokszorozódtak az adóprés hatása alatt az állam bevételei, ez nem kérdéses. Magyarország összes közvetett adói a 40-es években alig birtak 8–10 millió hozammal, az abszolút kormány alatt e hozam legalább is háromszorosra vagy négyszeresre emelkedett. Az egyenes adókról nem szólva, melyek egészen új terhet raktak a nemzet vállaira.

A rossz gazdálkodás és a nagy hivatalnok-sereg óriási összeget emésztett föl. Érdekes összehasonlítási anyagot nyújt a 40-es évek beligazgatásának összehasonlítása a Bach-korszakbelivel.

1847-ben a magyar udvari kancellária 225,597 forintba, a hétszemélyes tábla, a királyi és kerületi táblák, valamint a váltótörvényszékek 285,922 forintba, a helytartóság 295,625 forintba, egyéb igazgatási költségek 143,790 forintba kerültek. A megyék és városok házi adója, az összes közigazgatási és megyei törvényszéki kiadások, beleszámítva még az előfogatok és napidíjasok pénzét is, kitett 2.180,000 forintot, e szerint Magyarország egész beligazgatása csak valamivel került többbe 3 milliónál.

A Bach-korszaknak már elején maga az igazságszolgáltatás Erdély és Horvátország beszámításával is közel 6 millióba került. Pusztán a rendőrség kiadásai megközelítették a szabadságharc előtti Magyarország összes belügyi kiadásait; a politikai igazgatás pedig 5.700,000 forintot emésztett fel, úgy hogy a Bach-korszaknak nem is későbbi, hanem kezdő éveiben Magyarország belkormányzata 13 millióba került, s ebben a hadseregre fordított óriási költségek nem foglaltatnak, pedig ezeket is túlnyomó nagy részben akkor Magyarország viselte.

Ez összegek szinte összetörpülni látszanak mai beligazgatási költségeinkhez képest; de akkor, minden átmenet nélkül s a züllött gazdasági viszonyok közt, e kiadások igen nagyok gyanánt tűnhettek föl. És még fokozta a közterhek elviselhetetlenségét az, hogy az ország idegen kormányzatnak adózott s az adók kivetési alapja hibás, igazságtalan s behajtási módjuk erőszakos, boszantó és kiméletlen volt.

De mégsem lehet eltagadni, hogy valamint minden rossznak van jó oldala, úgy a Bach-rendszer adó-rendszerének is volt bizonyos irányban jótékony hatása. A magyar társadalom, hogy a súlyos adókat viselhesse, megtanult dolgozni és takarékoskodni. Nyilvános élet akkor nem létezett, nem léteztek tehát a nagy országos dárídók, követ- és tisztviselő-választások sem. Mindenki magának, családjának és birtokának élt. Erre kényszerítette a zsandárságnak minden nyilvános mozgalmat elfojtó zsarnok uralma.

A zsandárság intézményét 1850 január 18-iki rendelet léptette életbe; a pandur-rendszer azonban végleg csak 1851 október 18-án szűnt meg, úgy hogy csak ez idő óta számítható a zsandárságnak teljes és kizárólagos működése. Az alkotmányos korszaknak és névszerint Tisza

Kálmánnak egyik legszerencsésebb ténye volt a zsandárság újra való behozatala; de legnagyobb tévedés annak föltevése, hogy a Bach-korszakbeli zsandárság intézményét utánóztuk. Politikai szerepe nélkül a Bach-korszakbeli zsandárság is bevált s bizonyára azon intézmények közé tartozott volna, a melyeket a nemzeti önértetnek részben túlzó fellépése föntartott volna az alkotmányos korszakban is. Erdélyben az az intézmény fennmaradt, s mert politikai bűneitől megtisztult és pusztán csak közbiztossági feladatokat oldott meg, fényesen bevált. Így tulajdonképp a nemzeti kormányzat alatt átalakult csendőrség nyert szerencsés kiterjesztést az egész országra.

Bach azon nagy hibát követte el, hogy a zsandárságot első sorban politikai célokra alkalmazta s a birodalmi egység eszközévé tette. A zsandárság a kopó szerepére volt kénytelen lealacsonyulni a reactio mestereinek kezében, hogy fölhajtva üldözze és az önkény törvényének fegyvere elé kerítse az üldözött vadat, a valódi vagy csak képzelt rebellist s gyötrő ellenőrzés alatt tartsa a gyanusakat. Folyt is a hajsza hosszú évek során át az egész országban. A zsandárság többet foglalkozott a politikai bűnösök vagy gyanusak üldözésével, mint a közbiztosság megvédelmezésével. Azonkívül tehát, hogy mint az elnyomás eszköze gyűlöletes volt, ez képezte okát a Bach-korszak szomorú közbiztossági viszonyainak. Igaz, hogy a lakosság mindig az üldözöttek pártját fogta a zsandársággal szemben; s bizonyos tekintetben a zsvány is a nemzeti guerilla nimbusával lépett föl. De a zsandárságnak a közbiztossági szolgálat körül elkövetett hibái is oka voltak, hogy ma szinte képzelhetetlenek a minden erő és hatalom fölött rendelkező absolutismus kormányzatának gyászos eredményei. A zsandár, egyenruhában, rézhegyű sisakkal s főleg nappal üldözte a betyárt és zsványt. Nyílt csatában akarta legyőzni a társadalom ellenségeit. A néphumor elnevezte harisnak, mert már messziről elárulta hollétét, hogy az üldözött gonosztevő menekülhessen. De mert a politikai cél elhomályosította valódi feladatának ismeretét, ez volt legfőbb indoka a szegénylegénység, betyárság és zsványság elszaporodásának. Így támadtak azon gyakran komikus jelenetek, a melyek homeri kacaját kelthetnek és keltene még ma is. Fazekas Dávid kalandja megvilágítja az akkori állapotokat. Ferencz József 1852 nyarán tette első körútját Magyarországon s Budapestről Jászberényen és Czepléden át Szegedre utazott, és mert vasut akkor még nem volt ezen a vonalon, tehát kocsin. A rendőrök természetesen a császár útirányát kísérték figyelemmel s Fazekas Dávid betyár mégis megtette azt a tréfát, hogy ez út egy kiszögellésén, a czepléd-körösi úton, 40 vásáros kocsit harmadmagával kirabolt. Bach belügyminiszter ez úton sietett Szegedre s ha el nem késik 2 órával, ő is a rablók kezébe kerül. Sőt maga a főség is veszélyben forgott, s állítólag tervben is volt az ifjú fejedelem kirablása, illetőleg kézrekerítése, midőn gyorsan elrobogó fogatától fegyveres kísérete elmaradt. Jellemző, hogy ily körülmények közt a fejedelem mellett ülő Grünne főhadsegéd is kétszövű löfegyvert tartott kezében.

A közbiztosság ezen szomorú állapotai természetesen nem kerülték el a fejedelem figyelmét s így Bachnak már az absolutizmus elején volt egy éche-je, ez azonban nem bírta rá Bachot a zsandárság szervezetének megmátására, hanem csakis a retorsiók és üldözések túlzására. Bach ekkor már annyira benne volt a clericális-feudális reactióban, hogy többé vissza nem léphetett, hanem csak előre haladhatott saját magának és rendszerének bukása felé. A türhetlen közbiztossági állapotokon hadbíróságokkal, akasztásokkal és főbelövetésekkel igyekezett segíteni, de nem annyira zsványokat, mint békés polgárokat kerítettek kézre, lőttek föbe. A 9 csongrádi gazda szomorú esete, a kiknek multságába éjjel betyárok vegyültek, még ma is részvétet kelthet, mert mind a kilenczet Szegeden föbe lőtték. Az igazi betyárt azonban a zsandárság nem igen tudta kézre keríteni. Rózsa Sándor fejére 10,000 forint volt kitűzve. Lovas zsandárok és katonák vonultak ki ellene; mégis megmenekült, pedig egyszer akkép, hogy sajátkezűleg 13 zsandárt és lovaskatonát lőtt le.

És azért mégis el kell ismerni, hogy, habár a Bach-korszak zsandárságának idejében a közbiztossági állapotok szomorúak voltak, a csendőrségnek még akkori szervezete is jobb volt a régi pandur-gazdálkodásnál. A csendőr lehet hogy nem fogta el a zsványt, de nem volt orgazdája. Voltak ugyan egyes kitűnő csendbízatosok, mint pl. Bornemissza, vagy másként

„Barna Miska”, a ki hely- és emberismerete mellett, 12 emberével gyakran maga is zsványynak öltözve át, nagyobb szolgálatokat tett a közbiztosságnak, mint az egész kerület zsandársága. De a jó szolgálatok nem voltak általánosak, sőt gyakran előfordultak esetek, hogy a pandur megegyezett a zsványynal a társadalom rovására. A két rendszer közti különbséget legjobban jellemzi maga a már említett Fazekas Dávid híres betyár, a ki Rózsa Sándorral együtt leginkább képviselte a Bach-korszak betyár-romantikáját s kik mindketten nagyon jól ismerték úgy a pandúr- mint a zsandár-korszakot. Uram, felelt Fazekas Dávid a kérdezőnek, mégis jobb ránk nézve a komiszárius mint a zsandár, mert bár a zsandár nehezebben is fog el, de ha elfogott, attól többé nem szabadulhatok, holott a komiszáriussal könnyű kiegyezni. Az oly szervezeti hibákon, mely szerint a zsandárság saját területén túl nem üldözhetette a gonosztevőket, hanem át kellett írnia a másik kerület zsandár-parancsnokához, könnyen lehetett volna segíteni. De gyógyíthatatlan bajt képezett a rendszerben a zsandárság politikai szerepe, sőt a budapesti rendőrségében is, mely egy cs. k. rendőrfőnök alatt állott. A hibás rendszerből következett egy másik hiba, s az abból állott, hogy a csendőrség nem is a belügyminister, hanem a rendőrminister alá helyezettett s ekkép nyilvánvaló lett, hogy a főczélt nem a közbiztosság, hanem a politika képezi. Ha a belügyminister parancsolni akart a zsandárságnak, át kellett írnia a csendőrség legfőbb hatóságához. Voltak azonban a csendőrségnek nemcsak ily külső, hanem belső szervezeti bajai is. Csak a rendőrállam mehetett el egész addig, hogy a szervezeti szabályzat 44. §-a szerint egyetlen zsandárnak szolgálati esküjére alapított vallomása teljes bizonyítékot képezett, melylyel a dolog el volt intézve. E szerint, mint Széchényi írta Blick-jében, 20,000 zsandár kezébe és kötél alá adta a 18 milliónyi Magyarországot. A másik baj a külön szolgálatokért járó napidíjak és jutalmak rendszerének hallatlan tulzása volt. A zsandár külön díjazásban részesült nemcsak akkor, ha valakit elfogott, hanem akkor is, ha a bíróság valakit elítélt s pedig az ítélet súlyának tarifája szerint. A legkisebb jutalom-díj volt 4 forint. Ha a bíróság a zsandár által elfogott bűnöst 1–3 évre ítélte, amaz kapott 8 frtot, 3–10 évig való börtönért, járt 16 frt, 10–15 évig 25 frt, 15–20 évig 30 frt. Halálos ítélet esetén 60 frt. Csak nagyon természetes tehát, hogy a zsandár mindig igyekezett elfogni s minél nagyobb büntetés kimondására közreműködni. Az egyszeregyet bizonyára jól ismerte s tudta, hogy 60 forint több 4-nél. Így támadt azon gyönyörűséges bűnügyi statisztika, mely érdekesen mutatja be a Bach-korszak 3 hónapra terjedő részletének (1856 november 1-től 1857 január végeig) kulturai képét. Földadás, befogás és elzárás történt: fölségsértésért (akkor fölségárulásért) 1; királysértésért (vagy akkor a császár személyének megsértéseért) 90; közcsendháborításért 68; nyilvános erőszakosságért 532; hivatali hatalommal való visszaélésért 60; erőszaktevés s egyéb fajtalanosságért 188; gyilkosságért 140; emberölésért 113; vagyonellenes büntettekért 13,093; a főnálló rend ellen elkövetett vétségért 5466; a hatósági közegek megsértéseért 1289; a közrendeletek áthágásaért 72,534; a posta- és pénzügyi szabályok megsértéseért 5818; a katonaságtól való megszökésért 550. Három hónap bűnügyi statistikája a fől sorolt és újabb esetekkel nem kevesebb mint 342,000-re rugott. És ezt a hallatlan bűnügyi statistikát, mely különben megvilágítja az akkori közrend elleni vétségek tételeivel a Bach-korszak népszerűségét, leginkább a zsandárok külön díjazása hozta létre, különben Magyarország nem állhatott volna egyébből, mint gonosztevők és haramiák szövetkezetéből. Hiszen az is szemmel látható, hogy 3 hónap alatt rendes úton és igazsággal nem lehetett elítélni 140 embert gyilkosságért és 113-at emberölésért. Kétségtelen, hogy a zsandár urakat a 60 forint vérdíj csábította.

De jellemző a zsandárság egyéb szolgálatának statistikája is. Ugyancsak az említett 3 hónap alatt a zsandárság foglyokat kísért 27,454 esetben, hatósági eljárásnál segédkezett 4147 esetben, törvényszék elé idézésnél 9774, házmozgásnál 8346 esetben, a mely utóbbi szám mutatja a házi szentély nagy tiszteletben tartását. Örjáratot végzett a zsandárság ugyancsak 3 hónap alatt 424,000 esetben; ekkép a Bach-korszak civilisátorai 3 hónap alatt több mint 800,000-szer avatkoztak be a polgárok ügyeibe, megigazgatva, elfogva, megverve vagy törvény elé állítva őket. Csodálkozhatott-e tehát maga Bach minister is, ha Széchényi Blick-jében a szent téboly

haragjába vegyülő kegyetlen gúnnyal ostorozta meg Magyarország közállapotait s különösen a zsandárság gazdálkodását.

És mégsem adják a fönnbbiek megfelelő képét a zsandár-sisakokra és szuronyokra alapított rendőrállami elaljasodásnak és hitványságnak. E kép utólag is megvetést keltő sötét vonásait csak az egészíti ki, hogy a zsandárság a titkos feladó és aljas bevádoló szerepére alacsonyult le, nemcsak a társadalom, hanem egyszersmind az elnyomás közegei ellen is. Az absolut korszak összes hivatalnoki kara a zsandárság felügyelete alatt állott. Rendőri felügyelet alatt állt nemcsak hivatalos teendőinek végzése, s nemcsak politikai magatartása, hanem még öltözetre, bajusz-, haj- és szakálhordozása tekintetében is. A zsandár nemcsak azt leste ki, vajjon a hivatalnok nem érintkezik-e rebellisekkel, nem pajtáskodik-e politikailag gyanús egyénnel, hanem ráfőrdet, ha nem volt borotválva szabály szerint. Soha semmiféle zsarnokság, még a szent inquisíció sem ment annyira, hogy hatósági ellenőrzés alá került volna a kalap, a kabát és az arczsőr. A zsandárnak joga volt bárkinek kalapját leütni fejről, ha szabálytalan kalappal jelent meg az utcán, de merész képzelettel ennek még csak lehet sejteni okát, mert a rézsisakos zsarnok azt hihette, hogy az esetleg fölfelé gömbölyödő kalap Kossuth iránti rokonszenvet akar elárulni. De semmiféle józan ész, sőt még a beteg képzelődés se képes kigondolni okot arra, miért került maga a zsarnokság bürokratija is a haj és bajusz, a nyakkendő és ingujj szempontjából ugyancsak a zsarnokság rendőségének felügyelete és kínos ellenőrzése alá!

És ki hinné, hogy még ebben is volt logika, mint Shakespeare mondja, valami rendszer még ezen örökségben is létezett. A zagyva képtelenségek e caosában az alkotó rendet és célt az képezte, hogy a közönség érezze, mikép a hatalom előtt meg kell hajolnia még e hatalom közegeinek is. A zsandárság mindenhatóvá azért lett s azért ült még a bürokratia nyakára is, hogy mindenki érezze a birodalmi összeolvasztás munkáját végző központi hatalom ellenállhatlan erejét. Hasonlított e művelet azon őrzőgőchéhez, a ki, hogy megmutassa, hogy mily erős, önmagát képelte föl.

Ime Bach absolutistikus rendszerének a provisoriumok és definitivumok változataiban tévelygő képe. Ezt még csak a germanisatio egészítette ki; mert a birodalmat nemcsak egységessé, hanem egyszersmind németté kellett tenni, vagyis csak úgy lehetett a Habsburgok monarchija egységessé, ha előbb németté lesz.

A József-féle pátens jóhiszemű, felvilágosodott, de doktrinair agynak szülötte volt. Az absolut kornak germanisatioja sokkal tanulságosabb. Elvontan, pusztán eszmei magaslaton mi tudjuk megbecsülni a nagy és merész vállalkozásokat, ha ezeket nagy elme, céltudatos akarat megfelelő eszközökkel hozza színre. A római colonisatio s beolvasztási törekvés imponál úgy méretei, mint sikerei s a célnak megfelelő eszközei által. A történeti kritika álláspontján ki sajnálkozhatik a gallok, iberek s egyéb kelta népek, etruskok, sabinok stb. ellatinosodása fölött? A római nyelv és cultura diadalmaskodása fölöttük egyszersmind a civilisatio és az emberiség diadala volt. Avagy korunkban ki sajnálhatja, hogy az irek elvesztették nemzeti nyelvüket s hogy a világhódító angol-szász faj angollá tette Észak-Amerikát s anglizálni fogja Indiát s majdan az egész Keletet? A nagy világküzdelmek és hódítások magas ambíciója, de tehetetlen utánzóiban nevetségesek maguk és nevetséges eredményeket érnek el. Bach és Thun nem kisebb célt tűztek maguk elé, mint hogy németté teszik az egész monarchiát, vagyis a német nyelv és cultura határait eltolják kelet felé az Al-Dunáig és a keleti Kárpátokig. A német faj még Ausztriában is kisebbséget képezett, Magyarországon pedig elenyésző minoritást. És mégis a nagy kisebbség nyelvét akarta a két államférfiúnak nevezett, de pusztán csak culturában utazó Don Quijote a nagy többségre rákényszeríteni. Az első nyelvrendeletet még Windischgrätz adta ugyan ki, mely rendelet a német nyelv kötelező voltát a magasabb közigazgatásban elrendelte. A germanisationnak rendszerré való tétele azonban a közigazgatásban Bachnak és Thunnak legsajátosabb műve. Az első, midőn leszámolt Európa előtt kormányzásának első eredményeiről, illetőleg midőn hirhedt „Rückblick”-jében ravasz dicsekvésével föl akarta ültetni Európát, a német nyelv kényszerét a gyakorlati viszonyokból folyó szükségesség gyanánt tüntette föl s tagadta a germanizálásra való törekvést. Az egységes kormányzási nyelvet a birodalmi egységgel

s a közszolgálat érdekével hozta kapcsolatba. Még a latin nyelvre is utalt, mint melyet Magyarország szintén állami és közigazgatási egysége miatt századokon át alkalmazott. Sőt úgy tüntette föl, mintha Magyarország nemzetiségeit a szabadság áldásában részesítette volna, midőn a latin nyelv hivatalos jogaiba lépő magyar nyelv helyébe a németet tette.

Az állami és kormányzási egység kétségkívül szoros összefüggésben van a nyelvi egységgel. Egységes és centralizált állam valóban nem létezhetik egységes kormányzási nyelv nélkül. A hol azonban nem vihető keresztül az egységes kormányzati nyelv, ott egyszersmind nem lehetséges sem a centralisatio, sőt maga az egységes állam sem.

Az osztrák birodalmi egység tehát már a miatt is képtelenség volt, mert semmiféle nyelv, így a német sem, mutatkozott alkalmasnak arra, hogy a központi kormányzat nyelvévé lehessen. A gyakorlat megmutatta hogy a német nyelv még Ausztriában sem maradhatott a kormányzás kizárólagos nyelve. A cseh és lengyel közigazgatás nyelvi decentralisatiója kétségbevonhatlan bizonyítéka ennek. Annál lehetetlenebb vállalkozás volt, a német nyelvet kizárólagos közigazgatási nyelvévé tenni a világosi katastropha s Magyarország bekebelezése után az egész monarchiában. A német nyelvnek, már mint közigazgatási nyelvnek, szükségképp meg kellett buknia, mint az októberi diploma elismerte, mely pedig a birodalmi egység eszméjét még nem adta föl. Annál teljesebb bukásban kellett hogy része legyen a germanizáló törekvésnek, mely nem kisebb célzt tűzött maga elé, mint Nagy-Németország mellett egy közel hasonló nagy Uj-Németország teremtése s közel 100 millió lélekből álló német nemzet teremtése. Az állam- és népteremtéssel experimentáló szédelgés azonban maga is érezni látszott, hogy ily vakmerő célzt saját erőivel nem valósíthat meg. Annál kevésbbé, mert az osztrák germanisatio nem az igazi és magas német cultura eszközeivel dolgozott.

Az elfogult rendszer irodalmi censorai ép úgy üldözték a valódi német litteraturát, mint a magyart. Geöthét és Schillert ép úgy meg akarták semmisíteni, mint Petőfit és Vörösmartyt. Valami sajátságos bécsi dialectussal képviselték a beolvasztandó provinciákban a német nyelv fölényét a germanisatio apostolai, vagy pedig a cseh, lengyel és ruthén tájszólással, melyet Börne hazája soha se fogadott volna el német nyelvnek. Nem csoda tehát, hogy alig másfél év múlva a bécsi kormány nagy és komoly eszközt akart a germanisatio szolgálatába adni. Már 1851-ben a német fejedelmek drezdai gyűlésén azt indítványozta, hogy Ausztria nemcsak német örökös, hanem egyszersmind magyar tartományaival együtt belép a német szövetségbe. Ha e törekvésnek sikere leendett, a bécsi kormány két célzt ért volna el. A német szövetség katonai garantiáját területi épsége tekintetében s a nagy németiség kulturai erejét a beolvasztásra vonatkozólag.

A mi az utóbbit illeti, nem kételkedünk, hogy még a német birodalomba való bekebelezés esetén sem sikerült volna a germanisatio. Egyáltalán a német fajnak a nagy fajok közt legkisebb a beolvasztó ereje. Az elbei szlávokon kívül a német nép nagyobb fajt nem olvasztott magába. Még a csehek és morvák germanisatiója is megbukott, annál kevésbbé sikerülhetett a lengyelek és magyarok beolvasztása.

A bécsi politikusok elbizakodottságát és rövidlátását mi sem bizonyítja annyira, mint az, hogy, miután a német egységbe való beolvasztás tervét a porosz király, Napoleon és Cavour megbuktatták, a germanisatiót akkor sem adták föl. Nem csoda, hogy a nagyszerűség külsőségével fellépő terv nevetséges kudarcot vallott s az ügyetlen építőmesterek által emelt Babel összeomlott.

785. A területi beosztást a hivatalnoki létszámmal egyetemben azon pályázati hirdetmény tartalmazza, melyet a cs. kir. belügyministerium 1850 szeptember 13-ikán 5036. sz. a. közzétett. E hirdetmény adatai szerint a pest-budai helytartóságnál a helytartón és a helytartói elnökön kívül a következő hivatalnoki állások rendszeresítettek: 1 helytartói tanácsos 4000 frt, kettő 3000 frt, öt 2500 frt fizetéssel, 1 titoknok 1800 frt, négy fogalmazó 1000 frt, hat 900 frt fizetéssel, 1 kiadó, 1 lajstromozó, 1 iktató és 8 írnok. Az öt kerületi kormánynál (főispánságok) 5 főispáni, 5 helytartótanácsosi állás szerveztetett, az előbbieket 5000, az utóbbiakat 4000 frt fizetéssel. Az egyes kerületi főispánságok személyzete a következő volt: A pest-budai kerületben: 2 első osztályú kerületi tanácsos; 1 első osztályú titoknok, 2 második osztályú fogalmazó. A soproni kerületben: 2 első osztályú kerületi tanácsos, 1 első osztályú titoknok, 2 második osztályú fogalmazó. A kassai kerületben: 1 első osztályú kerületi tanácsos és 1 második osztályú ker. tanácsos, 1 második osztályú

titoknok, 1 első és 1 másod osztályú fogalmazó. A pozsonyi kerületben: 1 első és 2 másod osztályú ker. tanácsos, 1 első osztályú titoknok, 1 első és 2 másod osztályú fogalmazó. A nagyváradi kerületben: 1 első és 1 második osztályú ker. tanácsos, 1 másod osztályú titoknok, 1 első és másod osztályú fogalmazó; s az összes kerületekben együttesen 6 lajstromozó és 5 kiadó. A 45 megyei hatóság következőképp osztott be az egyes kerületekbe: A pest-budai kerülethez tartoztak: Pest-Pilis, Pest-Zsolt, Esztergom, Fehérvár, Borsod, Heves, Szolnok, Csongrád, Jász és Kunság. A soproni kerülethez: Sopron, Moson, Győr, Vas, Veszprém, Zala, Tolna, Somogy, Baranya. A kassai kerülethez: Szepes, Gömör, Abaúj-Torna, Sáros, Ungvár, Zemplén, Bereg-Ugocsa, Máramaros. A pozsonyi kerülethez: Pozsony, Felső-Nyitra, Alsó-Nyitra, Trencsén, Árva, Turócz, Liptó, Bars, Hont, Nógrád, Zólyom, Komárom. A nagyváradi kerülethez: Szatmár, Szabolcs, Alsó-Bihar, Felső-Bihar, Arad, Békés, Csanád. A vármegyék járásokra osztottak fel, ezek száma 265-ben állapított meg. A megyei hatóságoknál a hivatalnokok száma a következő volt: 20 megyefőnök, 2000 frt, 25 1800 frt fizetéssel, 50 titkár, 900 és 800 frt, 69 fogalmazó, 700 és 600 frt fizetéssel, továbbá 40 kiadó, és 32 lajstromozó. A járási hatóságnál rendszeresített 112 igazgató szolgabíró 900 frt, 153 szolgabíró 800 frt fizetéssel, 163 tiszti segéd 500 frt, 215 400 frt fizetéssel. A helytartóság s kerületi főispánság szolgálatára rendszeresítették: 20 fogalmazó segéd 400 frtnyi, 40, 300 frtnyi segélydíjjal. E tisztviselői statust 404 napidijasi és 344 hivatalszolgai állás egészítette ki, úgy hogy az ország közigazgatása összesen 1765 alkalmazottat vett igénybe. Minden szolgálati állomásnál a hibátlan politikai viselet s az egyes járásokban szokásos nyelvek ismeretének kimutatása kívántatott.

III. FEJEZET.

A földtehermentesítés és gazdasági hatása.

A középosztály tervszerű megrontásának eszközei. A bécsi kormány politikája a földtehermentesítés végrehajtásában. A galicziai parasztkérdés. A magyar jobbágyság józan felfogása. A földesurak kárpótlásának kérdése. A kárpótlás megállapításának törvényes alapjai. Az erdélyi úrbéri viszonyok. Az előlegek szétosztása. Az úrbéri nyílt parancsok. A földtehermentesítési bizottságok szervezése. Az úrbéri rendezés községenkénti keresztülvitele. A kárpótlási eljárás Erdélyben. A dézsmakárpótlás. Az erdélyi dézsmaügy rendezése. A földtehermentesítés végrehajtása az alkotmány visszaállítása után. Az erdélyi földesurak sérelmeinek orvoslása. A gentry tönkrementjének okai

A gentry, különösen az erdélyi gentry részleges tönkre jutása szoros összefüggésben van a földtehermentesítéssel s az elnyomatás korszakának gazdasági politikájával. Nem kizárólagos okot képeznek, hanem főtenyezőt.

A gazdasági politika nemcsak kiegészíti az általános politikai irányt, hanem gyakran döntő factort képez. Gazdasági politikával fel lehet emelni s el lehet tiporni népeket. Régibb és újabb példák kétségtelenné teszik ezt. Poroszország napjainkban igyekszik kisajátítani Posenben a lengyel elemet. Az elnyomó bécsi kormányoknak szintén volt sejtelmük a gazdasági politika hatásáról, ép azért igyekeztek tönkre tenni a nemzet-fentartó középosztályt. E célra szolgálta az adózási rendszer, a kataster s bizonyos tekintetben maga a földtehermentesítés.

A magyar pór nép teljesen önkéntes és valóban magasztos módon kapta felszabadítását. Az absolutismus nem tett egyebet, mint csak végrehajtotta a nemzeti törvényhozás intézkedéseit.

Ez, valamint ama körülmény, hogy a magyar parasztság földesúri elnyomása nem volt oly nagy, mint a külföldi parasztságé, megfosztotta az átalakulást a komoly válság jellegétől.

Itt-ott támadtak némi rendzavarások és birtoktékozlások. Az osztrák kormány az utóbbival szemben hasznosabb és életrevalóbb rendszabálylyal nem tudott fellépni, mint csak azzal, hogy 1853 októberében a zsidókat eltiltotta a birtokszerzéstől. Másrészt pedig egészen kétségtelen, hogy törekvéseiben részrehajlást mutatott a parasztság rovására és a nagybirtok javára.

Bizonyos, hogy a bécsi hatalmasok az ország egyes vidékein igen magasra szabták a jobbágytelkek megváltását és előzékenységükben elmentek a július 7-diki két pátens kibocsátásáig, mely szerint a földesurak földtehermentesítési igényeikre előleget kérhettek. De nagyon természetes, hogy a kedvezményben nem minden földesúr részesült, különösen a gentry nem, mely a szabadságharcban legnagyobb részt vett; hanem részesültek a „jó érzelmű”, conservativ nagy urak, kik közül többet a földtehermentesítés valóban meggazdagított. Hogy a „rebellis” földesurak e kedvezményben ne részesülhessenek, erről gondoskodott a bécsi kormány s abból kizárta mindazokat, a kik a forradalom ügyével kapcsolatban politikai büntetést vagy vétséget követtek el. Ép azért a földtehermentesítés legtöbbet használt a nagybirtoknak és leginkább ártott a középbirtoknak.

Nem idézett fel a nagy átalakulás Magyarországon oly komoly társadalmi és gazdasági válságot, mint Galicziában, a hol gróf Goluchowski helytartó a parasztság izgatottsága miatt a földtehermentesítést elhalasztotta, s aratás idején a parasztságot erőhatalommal kényszerítette a megszűnt robot helyett napszámosi munkára. Egy későbbi ministeri rendelet a helytartót desavouálta ugyan, de Galicziában továbbra is megmaradt az ellentét földesúr és paraszt közt, úgyannya, hogy 1853 novemberében katonai erővel kellett elnyomni a parasztságnak a földesúr elleni mozgalmát.

Ez ellentétet az osztrák kormányok később politikai célokra zsákmányolták ki, a „divide et impera” kormányzati elvnek alkalmazása Magyarországon nem kerülhetett sorra a régi jobbágysággal kapcsolatban.

Ez az elv teljes hatálylyal nemzetiségi téren nyert alkalmazást. A régi jobbágyságot az idegen uralom, a részben igen jó érzelmű nagybirtokkal szemben, nem akarta kijátszani, s a földbirtokos osztálynak, különösen a középosztálynak rebellis többségével szemben pedig nem játszhatta ki. Valjon ha a 48-iki törvényeket a magyar nemzeti kormányzat hajtja végre, a végrehajtásban nem történt volna-e több és nagyobb igazságtalanság, ezt a kérdést utólag nem lehet eldönteni. Nem lehetetlen, hogy ez esetben a volt jobbágyság helyzete kedvezőtlenebb leendett. Ám nem feltevésekről, hanem tényezőkről van szó, s a tények azt bizonyítják, hogy a 48-iki törvényhozás teljesen nagylelkű volt minden irányban s a jogegyenlőség alapján állott. A mi hiba a végrehajtásban történt, az abszolút uralmat terheli, pórnépünk tehát teljes hálával a magyar nemzeti törvényhozásnak és földesurainak tartozott, nem pedig az idegen uralomnak.

Ez jogrendet hozott be, a telekkönyvi intézmény által teljesen biztossá tette az egyéni tulajdont, és ekkép megállapítva egyszersmind a hitelt, lehetségessé vált a földbirtok és a földbirtokos osztály felvirágzása minden osztálykülönbség nélkül. Valóban a földbirtokra vonatkozó pátensek, rendeletek és a telekkönyvre vonatkozó intézkedések forduló pontot képeznek Magyarország társadalmi és gazdasági életében. De ha valami nehezítés megmaradt a nagy átalakulás korszakából, ez a végrehajtást kezelő idegen kormányzat ellen lépett fel, míg a magyar nemzeti kormány mentes maradt minden recriminációtól.

Talán ez is közre hatott arra, hogy parasztságunk a 48 iránti cultust oly magasra fokozta.

De tény, hogy pórnépünknek semmi oka sem volt és nincs a volt földesuraktól és intelligentiától való elszakadásra, míg ellenben komoly oka volt erre a lengyel és ruthén parasztságnak.

Nem kis feladat volt méltányos és megfelelő módot találni arra, hogy a földesurak kárpótlása megállapíttassék. Magyarországon az úrbéri viszonyok Mária Terézia alatt nagyjában rendezve voltak ugyan, de már Erdélyben és a hozzá kapcsolt részekben a legbonyolultabb úrbéri állapotok fordultak elő.

Magyarországon ugyanis már Mária Terézia idejében az úrbéri telkek és zsellérségek területbeli kiterjedése megyénként és határrészenként különböző osztályokba volt sorozva. Meg volt határozva telkek vagy ezek része szerint a robot-szolgálat mértéke. Erdélyben ezen viszonyokat az 1847-iki VI. t.-cz. rendezte ugyan, de tényleg teljesedésbe nem ment, s az úrbéri birtok meghatározására egyedül az 1819/20-iki úrbéri összeírások szolgáltattak alapot. De az úrbéreszek kezén levő felszabadult birtoknak kiterjedése s az úrbéri állományok utáni szolgálati kötelezettségnek mértéke szabályozva nem volt.

A magyarországi földtehermentesítési kárpótlásnak megállapítására törvényszerű alapul szolgáltak az 1836: VIII. t.-cz. és 1840: VII. t.-cz., melynél fogva a volt úrbéreszek földesuraiktól magukat örökre megválthatták, ezen váltságalapon tehát az államilag adandó kárpótlás kiszabásának meghatározására a feladat könnyűvé volt téve.

Sokkal nehezebb kérdés volt az erdélyi úrbériségeért adandó kárpótlásra nézve méltányos módot találni. A megoldás az volt, hogy minden egyes községben, az 1819–20-iki úrbéri összeírás alkalmával készült összeírás szerint, holdanként 1 frt 10 – 1 frt 50 kr. pengő pénz alapösszeg húszszorosa legyen a kárpótlási tőke.

Úgy a magyarországi, mint az erdélyi kárpótlási ügyek megindíttatására alapul szolgáló császári nyílt parancsok kibocsátásáig s végrehajtásáig több időre volt szükség. A közgazdasági állapotok miatt a birtokos osztály zavarba jutott. Különösen a felső-magyarországi és az erdélyi részekben lezajlott önvédelmi harcz a földbirtokos osztályt a vagyoni megsemmisüléshez közel juttatta, a kormány tehát addig is, míg az úrbéri kárpótlás tényleg létre jön, a birtokosságon előlegek nyújtásával igyekezett segíteni. Ezen előlegeket illetőleg el nem hallgatható azon politikai szűkkeblőség, hogy minden egyes esetben rendőri véleménynek kellett az előleg megadásához járulnia, olyan földesuraknak, a kik az 1848-iki eseményekben előkelő szerepet vittek, az előlegben való kizárással kellett bűnhődniök. Ezen előlegnek még azzal is meg kellett rövidülnie Erdélyben, hogy az előleg hatodik részletének az akkori úgynevezett önkéntes nemzeti kölcsönre kellett fordíttatnia.

Ezek után jelent meg Magyarországra nézve az 1853 márczius 2-ikáról Erdélyre nézve 1854 június 28-ikáról, kelt legfelsőbb úrbéri nyílt parancs, melyek szerint Magyarországon a vesztett úrbériségekért kiadandó kárpótlást, az említett törvények alapján, telkek szerinti aversionális összegekben kellett folyóvá tenni. A kárpótlási összeg tőkéje legmagasabban 700 legalacsonyabban 300 pengő forintban; egy zsellérség utáni kárpótlási összeg pedig egyáltalán 50 pengő forintban állapított meg. Erdélyt illetően pedig az 1849-ben életbe léptetett földadó-ideiglen szerint az egyes úrbéres birtokában levő földek területe után s fennebb jelzett osztályozás alapján való kiadása rendeltetett el. De csak azon esetekben, ha a volt úrbéres szolgálatát napszámosokkal teljesítette. Ellenben, ha az úrbéres robot-szolgálatát készpénzzel vagy más szolgálmányokkal váltotta meg, ez esetben, ha a váltság értéke a terület szerinti kárpótlásnál csekélyebb összegre rúgott, ezen utóbbi volt kárpótlási alapul veendő.

Az idézett nyílt parancsok felölelték mindazon kérdéseket, melyek a zselléri, szegődményes és más, a volt földesurakkal szemben fennállott, viszonyokra vonatkoztak. Szabályozták a legelő, faizási és más, a hűbéri viszonyból eredett kérdéseket, melyektől nem lehet megtagadni az organikus rendet, s kétségtelen az is, hogy nem kis feladat volt minden irányban a lehető igényeket kielégíteni. A földtehermentesítési ügy lebonyolítására hivatva voltak és ezért is megemlítendő, hogy Magyarországon öt, a temesi bánságban egy és Erdélyben szintén egy földtehermentesítési országos bizottság állított fel.

A mint az országos bizottságok feladatuknak megfeleltek, a kárpótlás kiutalványozása s a további eljárások keresztülvitelére földtehermentesítési igazgatóságokká alakultak át. Fennállottak egészen 1861-ig, a mikor is a magyarországi hat igazgatóság Budán összpontosított. Az erdélyi pedig fennállott Kolozsvárt 1872-ig. Ekkor Budára hozták, s jelenleg a földtehermentesítési adósságunk 1888-ban történt conversiója alkalmából a budai, illetőleg magyarországi alapigazgatósággal egyesített s mint ilyen áll maig is fenn. Az úrbéri kárpótlásnak első, vagy helyesebben előleges megállapításának szükségessége, úgy Magyarországon mint Erdélyben, eltérő indokokon alapult. Magyarországon az úrbéri telkek és zsellérségek végleges megállapítását az úrbéri bíróságok által községenként keresztülvitt úrbéri rendezés által kellett eszközölni. Ez az ország legnagyobb részében csak a politikai úton eszközölt kárpótlási eljárások után történt meg, s minthogy a nagyobb pontossággal és azonossággal keresztülvitt bírói eljárás folytán voltak az úrbéri telkek és zsellérségek véglegesen megállapítva, ennek eredményéhez képest azután tünt ki, hogy az úrbérlő kárpótolt telkek kevesebbek- vagy többek-e az utóbb bíróilag megállapítottaknál. Ha kevesebb telek kárpótoltatott volna, mint a mennyi bíróilag megállapított, ez esetben joga volt és van a maig is előforduló ilyen esetekben a földesúrnak a még kárpótolatlan telkekért utólag országos kárpótlást igényelni. Viszont, ha több kárpótoltatott volna a megállapítottnál, az államnak volt és van joga a feleslen kiadott kárpótlást visszakövetelni.

Erdélyben az első úrbéri kárpótlásnak az 1849-ben életbe léptetett földadó-ideiglenbe előfordult úrbéres birtokok területei alapján volt kiszabva. De már kezdetben tapasztalták az adó-alap megteremtése céljából majdnem hevenyészve készült földadó-ideiglen gyarlóságát, s ennek kiigazítása céljából a községenkénti felmérés és egyéni felszólamlás alapján szerkesztendő kataster létrehozása rendeltetett el. Az úrbéri kárpótlásokra nézve kimondták, hogy egy utóbbi kárpótlási eljárás fog az új kataster alapján keresztülvitetni. Ennek következtében volt tehát Erdélyben előleges, azután a községenkénti felmérés alapján bekövetkező végleges kárpótlás. Midőn már a katasteri munkálatok az egyenkénti felszólamlások után véglegesítették, adatott ki a végleges kárpótlás.

A katasteri munkálatok a 60-as évek derekán fejeztetvén be, az ez alatt letelt hosszú idő miatt volt kénytelen az erdélyi birtokosság kárpótlását részletekben elaprózva elfogadni, a mi miatt azután nem tudta ezen jövedelmét kellőleg hasznos beruházásokra fordítani. Ezért történt, hogy az erdélyi úrbéri pátensben meghatározott kárpótlási alap a kitűzött célnak nem felelt meg.

Az úrbéri veszteségeken kívül nem volt jelentéktelen, különösen Erdélyben, azon veszteség sem, mely a felszabadítással a birtokosságot a dézsma jövedelem megszüntetése által érte.

Magyarországon a dézsmaszedés leginkább a főpapság joga volt. E jövedelmének azonban országos kárpótlásáról a főpapság hazafiasan lemondott, s csak egyes családok szedtek dézsmákat, melyek királyi adományok vagy más szerzési jogon jutottak tulajdonukba. Ily dézsmáknak kárpótlását a magyarországi úrbéri pátens elrendelte. Az alsó papság dézsmaveszteségeért szintén kárpótlást nyert oly módon, hogy azon veszteségek fejében megfelelő 5 %-os járadék fizetessék, a nélkül azonban, hogy az azoknak megfelelő tőkét az állam kiadja.

Erdélyben a dézsma mint egyházi jövedelem már Szent-István törvénye alapján vette kezdetét. A reformatio bekövetkezéseig a gyulafejérvári püspök részére adták az erdélyi magyar katolikus lakosok, illetőleg jobbágyok, a dézsmát, oly módon azonban, hogy az egyes községek földterményeinek egy tized részéből 3/4-et adtak a püspöknek és 1/4-et a helybeli lelkésznek. Az oláhok, mint a szakadárok, nem voltak kötelesek a katolikus püspöknek dézsmát adni, de, hogy a katolikusoknál kevésbé ne legyenek megterhelve, törvény által köteleztettek, hogy földesuraiknak termékeik 1/10-részt adják dézsmául.

E szerint Erdélyben két természetű dézsmaadás volt gyakorlatban: a papi és a földesúri dézsma.

Az előbbi dézsmára nézve, az Izabella királyné uralkodása alatt, 1566-ban Kolozsvárt tartott országgyűlés törvényt hozott, melyben kimondta, hogy a gyulafejérvári püspök dézsmája az állam számára elvétessék, és az ebből befolyó jövedelem az udvartartás költségeire s kulturai célokra fordíttassék.

Ez időtől kezdve a püspöki dézsma állami jövedelemmé vált, melyet az állam akként értékesített, hogy a dézsmák akkori jövedelmi értékének 1/10-része vétetett befolyandó hasznul, s ennek megfelelő haszonbér mellett engedték át az illető községi birtokosoknak, innen vette nevét: a haszonbéres (árendális) dézsma.

Ezenkívül volt még egy neme a dézsmának: az úgynevezett kilenczed, mely azonban csakis az Erdélyhez visszakapcsolt részekben volt gyakorlatban. Erdélyben csak szórványosan szedték egyes földesurak, kevésbé a földterményekből, mint inkább állatokból.

A fennebbieken kívül még a Királyföldön a szász papság és a királyi kincstár szedte a dézsmákat.

Ezen dézsmák kárpótlására nézve csak az 1858 szeptember 15-ikéről kelt császári nyílt parancs rendelkezett. Csak az úrbéri tized- és kilenczedet, továbbá a papság és a kincstár királyföldi tizedét rendelte kárpótolni, míg a részletesen ismertetett árendális dézsmát úgy a haszonbérlő birtokosokra, mint a haszonbérbe adó kincstárra nézve, kárpótláson kívül hagyta. A kárpótlás alapjául a felszabadulás előtt adott terményeknek és állatoknak számadások- vagy más okmányok- és bevallásoknál fogva, beigazolandó mennyiségét rendelte veendőnek, s azon termények és állatok katastrális és helyi piaczi értéke alapján történt azután az évi járadék meghatározása. Ebből a kezelési költség levonása után fennmaradt összeg húszszorosa képezte a kiadandó kárpótlási tőkét.

A kezelési költség czimén levonandó hányadra nézve a pátens megkülönböztetést tett a földesurak és a papság kárpótlása között. A míg ugyanis a földesurak kárpótlási tőkéjéből 1/3-ot rendelt levonatni, addig a papságnál csak 1/6-részt. Ily megkülönböztetést tett a kamatokra nézve is, mert, míg a papság dézsmakárpótlási tőkéje után a felszabadulástól, vagyis 1848 július 1-től rendelte kiadandónak, addig a földesurak részére adandó tőkének kamatját a pátens kelte napjától, vagyis 1858 szeptember 15-ikétől kezdve rendelte tőkésítendőnek. Ennek folytán a földesurak tíz évi, hét havi és tizenöt napi időről kamatot nem nyertek, s e szerint a kárpótlási tőke több mint 50 % erejéig megrövidített.

Mi volt oka ezen szűkkeblűségnek, azt aligha pénzügyi tekinteteknek lehet tulajdonítani, hanem erős valószínűség, hogy az akkori kormány és birodalmi tanács boszúja nyilvánult az erdélyi magyar birtokos-osztály iránt.

Még más kormányintézkedések is megnehezítették a birtokosság dézsmakárpótlásának gyorsabb kiszolgáltatását. Míg a papság dézsmakárpótlásának megállapításánál csak a valóítások rendén elfogadott dézsmatárgyak értéke alapján történt a kiszámítás, addig a földesurakra nézve a dézsmatárgyak értékével szemben a dézsmaköteles szántóföldek és szőlők katastrális nyers jövedelmének középleges értéke szerint kellett a kárpótlási tőkét kiszámíttatnia. És pedig akkép, a mint egyik vagy másik kulcs az országos alapra kedvezőbbnek mutatkozott. A számítási művelet miatt várni kellett azon időre, midőn már a rectificált kataster életbe lépett.

Ezek folytán a papság, s itt nevezetesen ismét első sorban a szász papság dézsmakárpótlási igénye 1861 elején nemcsak igazoltatott, hanem a tőke és kamat czimén 7 1/2 millió forintot meghaladó kárpótlás neki ki is utalványoztatott. Csak ezután jött a sor a többi felekezetekre s csak a 60-as évek derekán a földesurakra.

Az alkotmány helyreállítása után az annyira elmaradt ország javára szükségesnek mutatkozott teendők halmaza között a földtehermentesítés is életbe lépett. Az alkotmányos kormány, alig hogy megkezdette működését, már kárpótolni akarta az 1868: XXXIII. t.-cz. meghozása által azon községeket és volt jobbágyokat, a kik az 1840: VII. t.-cz. értelmében magukat volt földesuraiktól örökre megváltották, s ezzel orvoslást nyert azon sérelem, hogy ezen magukat megváltott jobbágyok, az 1853 márczius 2-diki nyílt parancs értelmében, országos kárpótlás nélkül maradtak.

Ugyancsak 1868 márczius 11-ikéről kiadott bel-, igazság- és pénzügyministeri rendeletek szabályozták a székelyföldi úrbériségek kérdését, minek folytán a magukat megváltott úrbéreszek szintén megváltásuk erejéig országos kárpótlást nyertek.

Végre az erdélyi földesurakra is rá került a sor. Az 1895: III. t.-cz. az erdélyi volt földesuraknak az 1858-iki pátens által okozott sérelmeit kívánta orvosolni. A földesurak által haszonbér-fizetés mellett a felszabadulásig szedett dézsmát kárpótolta.

Ugyane törvény további rendelkezése szerint az úrbéri tizedre (9-edre) vonatkozó kárpótlási tőkék kiszámításánál a kezelési költség czimén 1/3-rész felének húszszorosát kifizették a földesuraknak. A kárpótlási tőkék után 1848 július 1-től 1858 szeptember 15-ikéig terjedő időről visszatartott 5 %-os kamat fejében az eredeti kárpótlási tőkének 50 %-a hasonlóan a földesurak kezéhez jutott.¹

Azon veszteség után, mely a volt földesurakat a jobbágyság megszüntetésével érte, nem lehet tagadni, hogy ezen összegekkel a földesurak anyagi állapotán segítve lett, de ezen segélynek értékét sokban alászállította azon körülmény, hogy kárpótlásaikat nem azonnal, a veszteség bekövetkezte után, hanem hosszas idők múlva, s akkor is részletekben kaphatták meg. Sokat levont a segély értékéből az is, hogy az állam kedvezőtlen pénzügyi helyzete miatt a kibocsátott kötvények értéke 70–80, sőt 50 %-on alul is állott, s különösen Erdélyben a segélyre szorult magyar birtokos osztály nem győzván kárpótlási várandóságának kiadására várni, lelketlen üzerek zsákmányává lett, s mert ezek a felgyűlt kamatok miatt a kárpótlásokból nem találtak kielégítést, a birtokok kerültek kótyavetére, s nem egy azelőtt vagyonos előkelő család ment e miatt tönkre.

Igy jutott tönkre a gentry és különösen az erdélyi gentry nagy része. A gazdasági hanyatlás társadalmi és politikai következményei észlelhetők voltak már a 60-as években. Ide járultak később a földbirtokos-osztály alkotmányos politikai terhei, azon vezérszerep költségei, melyet a nemzeti politikában vitt: A rossz gazdálkodás szintén közre hatott, a romlás kezdetét azonban, eltekintve az 1848-diki időktől, a Bach-korszak adózási, gazdasági és azon politikája képezte, melyet még a földtehermentesítéssel összekapcsolt.

786.

A földtehermentesítési kárpótlások még jelentéktelen járandóságait nem számítva, már véglegesen megállapítottaknak tekinthetők, hogy mennyibe került az az államnak, röviden következő számadatokban ismertethetjük.

Magyarország területéről 47 vármegyét számítva, kárpótlás adatott 236,429 13/90 telekért és 340,834 10/72 zsellérségért.

Ezen úrbériségekért megállapított és ki is adatott:

tőkében	156.701,459 forint	94 1/2 kr.
kamathátralékban	69.674,379 „	82 „
örökváltsági tőkében	973,922 „	49 1/2 „
Magánosok birtokában levő tizedért:		
tőkében	195.800,006 „	30 1/2 „
kamatban	1.066,756 „	16 „
összesen	230.374,524 forint	72 1/2 kr.
Erdélyi kárpótlások fejében úrbéri kárpótlás:		
tőkében	38.203,239 forint	15 kr.
kamatban	19,892,766 „	45 1/4 „
székely kárpótlás:		
a) tőke	19,892,766 „	45 1/4 „
a) tőke	2.277,184 „	45 3/4 „
b) kamat	2.091,371 „	23 1/4 „
a királyi kincstár- és a papságnak:		
b) kamat	2.091,371 „	23 1/4 „
a) tőkében	8.693,395 „	24 „
b) kamatban	4.777,507 „	37 „
a földesuraknak:		
a) tőkében	2.574,304 „	20 3/4 „
b) kamatban	1.522,184 „	44 1/4 „
összesen	80.032,312 forint	15 1/4 kr.
vagy osztrák értékben	84.033,960 „	81 1/2 „

Azon, ezen összegek fejében kiadott 5 %-os földtehermentesítési kötvényeknek 1888-ig sorsolás útján történt beváltása folytán fennmaradt része convertáltatván, az 1888: XXXII. t.-cz. 8-ik §-a alapján kiadott 199,509 forint névértékű 4 %-os, 70 év alatt törlesztendő magyar földtehermentesítési kötvény bocsátatott ki, és ez, illetőleg 8 éven át már sorsolás útján törlesztett csekély részén kívül még törlesztendő része képezi a mai földtehermentesítési államadósságot, mely továbbra az 1888: XXXII. t.-cz. értelmében szaporítható nem lesz, s az ez időből kiadott s jövőre kiadandó kárpótlások az ország folyó jövedelméből készpénzben fognak fedeztetni.

IV. FEJEZET.

A nemzet önvédelme.

Három század küzdelmeinek kettős tanúsága. A centralizáló és germanizáló irány utolsó nagy kísérlete. Bach rendszerének tarthatatlansága. A Rückblick. Széchenyi válasza. A Blick jellemzése. A passivitás politikája. Az ó-conservatívek szerepe az önkényuralom alatt. Politikai tévedéseik. A 47-iki alap. Somssich Pál könyve. Gróf Dessewffy Emil emlékirata. Bárány Jósika Samu. Gróf Dessewffy Emil szerepének jelentősége az abszolutizmus alatt. Dessewffy nyilatkozata emlékiratáról. Az ó-conservatívek felfogása a pragmática sanctióról. Szögyény-Marich László hazafisága. A tartományi autonómia eszméje. A conservatív és liberális pártalakulás természetes útja. A conservatívek önző politikájának gyümölcsei. Deák Ferencz passivitása. Levele Schmerlinghez. A passivitás ellenségei itthon. Magyarok az önkényuralom szolgálatában. A forradalmi irány hívei. A Kossuth-Makk-féle székes-összeesküvés. A marosvásárhelyi kivégzések. A kormány üldözési mániája. Teleki Blanka grófnő. Libényi merénylete. A passivitás politikájának erősödése. Ferencz József első körútja Magyarországon. Házassága. Erzsébet császárné. Rokonszenve a magyarok iránt. A császárné könnyei. Erzsébet szerepe a kiegyezés létrejöttében. A királyné. Mária Valéria. A honvédszászló szalagja. A családi gyász napjai. Erzsébet részvétele az ezredéves emlékünnepeken. Erzsébet Magyarország védasszonya. Az önkényuralom és a nemzetiségek. Horvátország csatlóása. Az erdélyi szászok és románok viszáljai. A katolikus egyház hazafisága. A concordatum. Scitovszky János hercegprímás. Haynald Lajos. A főpapság csatlakozása Deákhoz. A nemzet védelmi rendszerének fölénye az abszolutizmussal szemközt

Két főtanúság következik három század küzdelméből. Mind a két tanúság egyenlően komoly, egyenlően súlyos. Az egyik szól le, a másik fölfelé. Az egyik az, hogy az Ausztriától és a Habsburg háztól való elszakadásra irányzott törekvések nem sikerültek és nem sikerülhettek. Ez a tanúság szól a forradalmi iránynak. A másik az, hogy a beolvasztó és germanizáló törekvések sem sikerültek és nem sikerülhettek. Ez a tanúság szól Bécsnek. A két nagy eredmény, a történelem szűrőjén át megkristályodott igazság föltárja az említett erőegyensúly rendszerét, melynek az 1867-ben történt kiegyezés, a dualizmus és paritás lettek következményei.

A Bach-korszak rendszere által valószínűleg utoljára, de leghatalmasabban lépett föl a centralizáló és germanizáló törekvés. Ily erőteljes és részletes szervezést soha sem nyert az, s mégis biztosan meg lehetett jósolni bukását. Nem is ismerve a központosító és németesítő rendszer ellentétét, a nemzeti védekezést, mégis biztosan meg lehetett jósolni föltétlenül bekövetkezendő csődjét és végleges elzúllását. A lélektannak csodálatos rejtélye maradna, ha igaz volna azon felfogás, mely a Bach által stílusosan is inspirált „Rückblick”-en átvonult. Lehetetlen, hogy több évi tapasztalat föl nem világosította volna a császár miniszterét rendszerének tarthatatlansága felől; vagy pedig az emberi hiúság és hatalomvágy csodálatos erővel bír az ítélet és látóerő eltompítására, sőt megsemmisítésére. Valószínű, hogy Bach Sándor nem volt meggyőződve könyve tartalmának igazságáról, hanem csakis azt célozta, hogy segítségére siessen már hét év múlva szakadozó és pusztuló rendszerének. Így jött létre 1857 októberében híres röpirata, a „Rückblick auf die jüngste Entwicklungsperiode Ungarns”. E műve által, melyet Bach csak 200 példányban adott ki s melynek anonim szerzőjévé egyik irodalmi napszámosát tette, a császár minisztere nemcsak igazolni akarta rendszerét, hanem egyszersmind föl akarta tárni e rendszer nagy eredményeit.¹ Félre akarta vezetni Európát s igazolni fölfelé önmagát. A külföld ugyanis rokonszenvet érzett Magyarországra iránt. Az emigratio fekete színekkel rajzolta le, különösen az angol sajtóban, az abszolutizmus gyűlöletes rendszerét, Bach be akarta bizonyítani, hogy Magyarországnak igen is jól folyik dolga. Már a mű előszavában fejtegette, hogy nincs Európában ország, mely nagyobb haladást és fejlődést mutatna, mint Magyarország. Magyarországot megtette gyöngynek, melynek fénye emeli a császári korona fényét, s nincs oly osztrák, aki a birodalom e fontos részének fejlődésében örömet és büszkeségét nem találja. Öntudatosabb hypokrisissal soha még elnyomó nem hizelgett az elnyomottnak. Nem kevesebb mint 14 kemény pontozatban bizonyította Bach, hogy Magyarország boldog, mert áldást hozó rendszere alatt boldognak kell lennie. Az első pontban

előadott közjogi fejtegetései csak szánalmat kelthetnek. Kimutatja ugyanis, hogy az új alakulás nem pusztán valamely fölülről jött ténynek, hanem hosszú, százados fejlődésnek és belső szükségességnek eredménye. A haladás és művelődés hozta létre, úgymond, a birodalom centralisatioját, mert Magyarország sem vonhatta ki magát az általános irányból s meg kellett felelni a „viribus unitis” császári jelszó követelményeinek. Az állam- és nemzetgyilkosság tehát Bach hazug és szenteskedő világításában a történeti fejlődés és a cultura ténye gyanánt jelent meg. A régi Magyarország és alkotmánya az inculturát és a történelmi fejlődés gátját képezte. Persze nem volt 1848, mely Magyarországot újjá és modernné teremtette s a történelmi fejlődésnek új irányt adott.

De természetes, hogy mindjárt a munka első részében elárulja Bach a valódi célzt és valódi indokot. Magyarország különállása képezte a reactio okát s annak megszüntetése s a birodalomba való olvasztása az absolut uralom célját. Magyarország különállása – úgymond – az összbirodalomban lekötötte annak főéleterejét, megakasztotta egészséges vérkeringését s veszélybe lökte egész organismusát. A reactio tehát nyíltan bevallotta, hogy Magyarországot be akarja olvasztani a birodalomba. A mű további részeiben szól a minister a belorganisatióról, a népnevelésről, humanistikus intézményekről, az ösiségről, természetesen ennek megszüntetéséről, a telekkönyvről, dohánytermelésről stb. Természetes, hogy igen behatóan foglalkozik a nyelvkérdéssel is; de csodálatos, mily ellentétbe kerül röpirata nemcsak a márcziusi alkotmánnyal, hanem egyszersmind első belügyministeri köriratával. Az utóbbiban még a fajoknak és nyelveknek teljes egyenjogúságáról beszélt, míg röpirata a centralisatio nyelvéné nyíltan és határozottan a német nyelvet tette. A birodalmi nyelvnek úgymond – a birodalom egyes országaival való érintkezésben bekövetkezett alkalmazása szükségkép a birodalmi egység eszméjéből folyik. Ugyanezt egyszersmind a közszolgálat érdeke tette szükségessé. Ez volt oka annak is, hogy Magyarországon századokon át a latin volt a hivatalos nyelv, mert ezt mindenki értette. A közvetítő és kormányzó nyelvvé szükségkép a német lett, mert ennek irodalma leggazdagabb, a birodalom egy részének anyanyelve s az olasz tartományokon kívül csaknem mindenütt beszélik, értik és írják. A germanisatio vádjával szemben elégségesnek tartotta a minister az egyenjogúság elismerésére való hivatkozást. Ez egyenjogúság azonban csak a márcziusi alkotmány és a bemutatató körlevél papirlapjain maradt. A tény az volt, hogy Thun behozta a közép- és felső iskolákba a német tannyelvet. Schmerling pedig behozta az igazságszolgáltatásnál a németet, sőt gróf Taaffe elnökségének idejétől a bécsi legfőbb törvényszékbe olvasztott hétszemélyes tábla bírái is németül adtak elő. Bach nagy kegyesen csak azt engedte meg, s azzal dicsekedett, hogy a népiskolák tannyelve magyar. Talán még ez is német lehetett volna?

A mit pedig Bach Magyarország gazdasági fölvirágzásáról irt vagy diktált, az egyenesen Potemkin falvaival való szédelgés. Megtette Magyarországot gazdaságilag fölvirágzott s bőségben úszó országnak, mely nem tudja hová tenni dús jövedelmeit, át és át van szöve jó utakkal, vasutakkal s távirdahálózatokkal, a civilisatio minden áldásával. A valóságban azonban a magyar nemzet súlyos társadalmi és gazdasági válságaival s egy mindent kiaknázó finánczrendszer pusztító következményeivel harczolt. A jó utak és vasutak többnyire csak papiroson léteztek. Potemkin-falu volt a virágzó jóllét; de már tartalmának híre is lesújtólag, részben pedig ingerlőleg hatott a közvéleményre. A mély sebeinek fájdalmait még mindig érző nemzet azt tapasztalta, hogy nem elég, hogy elnyomják, hanem még játékot is üznek vele. Nem elég, hogy megsebzik, hanem még hypokrita gúnyolódás pellengérére is állítják. Nem csoda, ha a döblingi tépelődöt Bach merénylete kihozta sodrából s még egyszer kezébe adta a rettenetes tollat, melyet aztán mint gyilkot forgatott meg a császár minsterének testében. És nem csoda, hogy Széchenyi válasza szinte leirhatatlan hatást ért el az országban, melynek lelkesült örömrivalgását csak a fentebb rajzolt zsandáruralom fojthatta el.

A mikor a hóhért akasztják, e tény mindig nagy örömrriadalt szokott okozni. Annál nagyobb volt a bár elfojtott örömrriadalom Magyarországon, mert Széchenyi a nemzeti ügy eltipróját egy fenséges zavarral küzdő lélek isteni erejével és egy csodálatos stilus spanyol kínzó

kamrájának rettenetes eszközeivel justifikálta erkölcsileg. Hogy mikép lehet egy-egy aphorisma hüvelykszorítónak, egy-egy gúnyos fölkiáltás az eleven hust tépő szigonynyá, a dilemma és logika miként lehetnek spanyol csizmákká, ezt megmutatta Széchenyi könyve, a „Blick”.² Sokan megkísérlették e munka irányának és szerkezetének kritizálását; de csak a naivság vállalkozhatott erre. Egy szabálytalan csoda, egy bámulatos hihetlenség, a classikus formáknak és a szörnyűnek egyesülése, a tébolylyal küzdő, de egy kinyilatkoztatásra megtisztuló isteni elmének alkotása e munka. Gyulai Pál jellemezte legszerencsésebben Széchenyi e bizarr alkotását, s helyesen mondja, hogy Széchenyi lángesze csak „Blick”-jében nyilvánult igazán, a humor és satyra e rettentő vegyületében, mely egészen illett kedélyállapotához. „Ily munkát csak egy mélyen szerető és gyűlölő szív, egy zseniális lélek kétségbeesése teremthet. Itt minden, mi Széchenyi lelkében beteg elem volt, táplálhatta, fokozhatta teremtető erejét. Pedig csak ily munka illett egy kétségbeesett államférfiúhoz, egy önkínzó hazafihoz, egy megzavarodott bölcshez, minő Széchenyi volt. A humornak mindig joga volt összeolvasztani a fölségest és triviálist, a tragikait és komikait s a valódi szatira soha se viselt glacé-keztűt. Juvenalis és Swift maró gúnyja egyesült itt Shakespeare hamleti és leari humorával; s bár Széchenyi töredékes modora nem nyújthat művészi egészet, néhány lapja vetekedik a legnagyobb humoristákéval.”

Széchenyi maga is érezni látszott a műve ellen fölhozható ellenvetéseket; de megjegyezte, hogy bakóinasok, gyilkosok, embernyomortól és embervértől szagos egyének fölől narancsvirágillatot terjesztőleg nem lehet beszélni. Ő maga is érezte, hogy Somssich Pál munkájának hangja egészen más, Zsedényi pedig ismeretes német röpirataiban elment egészen az aulikus keztyűs kézzel való kezelésig. S mégis Széchenyinek volt igaza, midőn úgy irt, a mint irt. Somssich Pál érdeme nagy volt, midőn a reactio kezdetén, tehát akkor bátorzkodott felemelni szavát, a midőn a bátor és igazmondó szót a casamaták börtönei, vagy még kegyetlenebb dolgok tiltották. Somssich komoly érvelései azonban csak a nemzetet győzték meg különben is érzett jogairól és szenvedett jogtalanságairól. Széchenyi munkája erkölcsileg összetörte a már romlásnak indult rendszert s annak hanyatló államférfiát. Szinte azt lehetne mondani, hogy a személyes támadásban erősebb és élesebb, mint a rendszer megostromlásában. Bachnak még a származását is szemére veti, midőn apostrophálja, hogy Schwarzenberg Félix herczeg és a bitófa közé kellett volna állnia. „Herczeg úr! így kell vala szólnia, atyámfiak közt, és ezt nem resteltem bevallani, van asztalos, a ki enyvzagú, van egy másik, czipész, a ki csirizszagú s nekem mégis sokkal kellemetlenebb az ön társasága, s elhagyom önt, mert ön vérszagú”. De a reactio tulajdonképen való feje, a Széchenyi szerint vérszagú Schwarzenberg Félix herczeg is részesül a nagy magyar kegyetlen ostorcsapásaiban. Lehetetlen tömörebben és mégis lesújtóbban jellemezni ezt a kéjencz nihilistát, ezt a lángeszét örökös mámorba fojtó főúri kéjelgőt, minden eszményinek e könnyelmű megvetőjét, a kit még az sem ment, hogy a politika végzetes útjára tévedt s ott vérben gázolt, még az se, hogy legalább tetteinek rugóját becsvágy vagy a hatalom szédülete képezte volna. Széchenyi nyíltan megnevezi, mint a magyar nemzet gyilkosát, becsületének meggyalázóját. „Vér csepeg le róla – úgymond – sok magyar nemzetség czímeréhez a bitófát csatolta s kiszívta a magyar nemzet szívének vérét”.

A nemzeti boszú vérpadának s boszuló bitófájának nevezhető eme rettenetes könyvvel, mert nagyon is ismeretes, nem szükséges bővebben foglalkozni. A míg a fenséges harag s annak sújtó mennykövei iránt érzés lesz a férfiassággal nem szakító nemzedékekben, ezt a könyvet mindenki a szent borzalom egy nemével olvashatja s fogják is olvasni. És e könyv tulajdonképen még se tartozott bele a nemzet önvédelmi rendszerébe.

Ez a könyv különben is már akkor érkezett, a midőn a reactio kormányzata erejét és mérgét kezdte veszíteni. Oszlopait e kormányzatnak megrágtá a szű s a szinte tébolyodott titán egy hatalmas mozdulata elégséges volt, hogy erkölcsileg ledöntse azt. Nem sokára ledöntötték a valóságban is a külellenség győzedelmes szuronyai.

A beolvasztás és germanisatio rendszerével szemben a magyar nemzetnek is volt védelmi taktikája, s ez nem vala más, mint a Deák által proklamált szenvedőleges ellenállás, vagy a passivitas politikája. Az ó-conservativek más tanácsot javasoltak a nemzetnek: a könyörgés, a

hatalom előtt való hódolás, az új Magyarországnak romjain a réginek való visszaállítása, ez volt a 48-iki alkotmány és a forradalom által félretaszított ó-conservatívek politikai programja.³ De bebizonyult, mint már előbb és később annyiszor bizonyossá lett, hogy a conservatívek nem voltak hivatott vezérei a nemzetnek. Szerepük mégis oly nagy, hogy szükséges azzal részletesebben foglalkozni, mert hisz későbbi maguktartása magyarázatot nyer az absolutismus alatt követett politikájuk által. Szerepük két irányban volt gyászos az országra nézve. Fölfelé rosszul informálták az udvart a magyar nemzet és a forradalom felől. Legnagyobb részük azon hiszemben volt, hogy a forradalom csak Kossuthnak és néhány terrorista szövetségesének műve és a nemzet zöme azonnal cserben hagyja e radikális terroristákat, mihelyt bármi csekély számú osztrák sereg föllép ellenük. E nézetet pár eszes főúr vallotta és terjesztette. Így tévedett az udvar, mely tévedés nélkül talán Windischgrätz se mondta volna a hozzá érkező küldöttségnek, hogy lázadókkal nem alkudozik. Nincs ugyan a történetírás számára biztos adat, melynek alapján ki lehetne mutatni, hogy a conservatívek fölületes információjára nélkül nem következik be a camarilla alkotmányellenes föllépte s a reakciónak később győzelmissé vált rendszere. De viszont arra sincs bizonyíték, hogy a megalkuvás nem lett volna lehetséges akkor sem, ha az udvar a mérsékelt liberálisokkal érintkezik. Bécsben és később Olmützben azonban csak a conservatív pártot tartották oly jó érzelműnek, melylyel szóba lehet állni, s melytől információt lehet elfogadni. A többi pártokat és árnyalatokat az udvari politika mind rebelliseknek tartotta. És valamely balfogalom az udvari légkörben azonosította a conservatíveket a magyar nemzet zömével, s így a legfelsőbb körökben azt hitték, hogy Magyarországon létezik oly párt, a melylyel szükség esetén, ha a beolvasztás rendszere nem sikerül, szóba lehet állni s így végső esetben a gyűlölt 48-at magának a nemzetnek segítségével lehet az ország történetéből kitörölni. Az udvari politikának s magukat a nemzet vezéreire játszó conservatíveknek ez egymást kölcsönösen biztosító, Calderonnak „Az elrejtőzött és elálcázott” című vígjátékára valló tévelygése és megtévesztése hozta létre az 1860-iki októberi diplomát. A conservatívek szerepe nélkül, ha a reactio meg is kísérli absolut rendszerét, legalább az alkotmányos formákkal való kísérletezés nem tartott volna oly soká, mint tényleg tartott. A bécsi és olmützi politika különben is mindig csak föl akarta használni, de mindig rászedte őket. Egy részük ott járt Olmützben és Windischgrätz táborában tervezgette a 47 visszaállítását, Stadion azonban egyszer csak előállt a márcziusi alkotmánynyal. Rendszerüket restaurálni akarva, mindig dupirozottak voltak föl- és lefelé egyaránt. Fent félretolták őket, mihelyt nem használhatták, s lent pedig azon hitükben csalatkoztak, hogy mögöttük áll a nemzet, mely most már mindig határozottabban kezdett Deák Ferencz mellé sorakozni, de nem tőlük fordult el, kiket soha se követett; hanem Kossuthtól és a forradalmi politikától. Ez előleges kritika, mely igyekszik igazságos és tárgyilagos maradni, egyáltalán nem vádolja a conservatíveket hazafiatlansággal vagy nemzetellenes irányzattal. Kétségkívül voltak soraikban hazaárulók s muszkavezetők, ezeket azonban tán maguk a conservatívek legjobban elítélték. Conservatívaink legnagyobb része szerencsére nem tartozott a fekete gyászhad sorába, melynek egy-két élő csontváza még köztünk mozog. Csak politikai tévedésben lehet őket vétkeseknek kimondani, épúgy mint legnagyobb politikai ellenfeleiket, a közjogi radikálisokat.

Már alaptévedésük ezekével rokon volt, t. i. a 48-iki egészen legális közjogi alapnak elvetése, melylyel a függetlenségi irány a másik túlzás miatt szakított. A 48-iki alkotmánynyal szemben ők is közjogi ellenzékét képeztek, csak hogy a nemzeti és állami összezsugorodás közjogának ellenségét, a demokratikus és parlamentáris magyar államot a rendi és csak nemzeti beligazgatással bíró magyar provincia nevében ostromolták. A midőn a világosi katastropha s az önkényuralom örökre véget látszottak vetni nemcsak a forradalmi, hanem egyszersmind a törvényes úton létrejött Magyarországnak, ekkor még volt értelme, sőt a hazafiság színében tűnhetett föl azon conservatív követelés, mely kezdetben a könyörgés s később a politikai program alakjában akarta restaurálni a 47-iki alapot a 48-iki alappal szemben. De még ez az álláspont is erős hibában szenved. A 47-iki alapnak restaurálása csak mint a politikai opportunizmus ténye szerepelhetett volna, nem pedig mint a 48-iki elvnek elkárhoztatása.

Eltekintve azon minden esetre szép és hazafias vonástól, hogy conservativeink nem vettek részt a forradalom leverését követő boszú-politikában, mint a század elején francia elvtársaik, de ők is az ancien regimet akarták restaurálni a forradalmi átalakulás által teremtett formák helyett. Vagyis saját kormányzati rendszerüket akarták visszaállítani. Ezt csak úgy indokolhatták volna kellően a nemzet előtt, ha bebizonyul, hogy a 48-ról egyáltalán le kell mondani; vagy saját rendszerüket csakis új kiindulási pont gyanánt kívánták tekinteni, csakis mint az új 48 ideiglenes előzményét.

De a conservativeknek sem irataiból, sem beszédeiből ki nem mutatható, hogy a 47-iki alap restaurálását nem végleges forma gyanánt tekintették, vagy hogy a 48-iki alap későbbi visszaállítását tervezték. Következetesek voltak azon fölfogásukhoz, hogy Magyarország nem bírja el sem politikailag, sem gazdaságilag a parlamentáris és modern állam terheit, s hogy a monarchiai érdek miatt Magyarország nem lehet egyéb, mint a Habsburgok patrimoniumának pusztán beligazgatási önkormányzattal bíró, vagyis autonóm provinciája.

E sajnálatos következetességük miatt nem léptek rá a 48-ki alapra, s így közjogilag ellentétbe kerültek úgy a legális alkotmánynyal, mint a nemzet közérzetével. Ez ellentét, igaz, kevésbé volt kirívó az absolutismus idejében, mint akkor, a midőn a magyar szabadságharc zászlói még diadalmasan lobogtak vagy mikor még a csataterекről el sem párolgott a honfivér. A nemzet megdöbbenéssel szemlélhette, hogy még a muszkavezetésben részt nem vett conservativek egy része is ott lebzelt Windischgrätz táborában s csinálta Magyarország ideiglenes kormányzásának tervét. A diadalmas áprilisi hadjáratmal majdnem egyidejűleg készült el a magyar conservativek által szerkesztve azon alkotmányterv, melyet a később győzelemre segített katonai uralom természetesen elvetett, s mely Magyarország területi épségét s a közigazgatás nyelvét fönn akarta ugyan tartani, de különben mellőzte az alkotmányosságának még formáit is. Annál fájdalmasabban szemlélheté az ország, hogy a magyar szabadságharc leverésére s az alkotmányos szabadság megsemmisítésére törekvő osztrák reactio még a szabadságharc idején kormánybiztosokul kapta meg a conservativek legkiválóbb férfait. Sennyey Pál és Ürményi József császári biztossá történt kinevezetésüket nem fogadták ugyan el Windischgrätz kezéből, de báró Fiáth Ferencz, báró Révay György, gróf Károlyi Lajos stb. tényleg működtek kormánybiztosok gyanánt. Az úgynevezett ideiglenes polgári igazgatás élén Szógyény-Marich László, a törvénykezés élén Majláth György állott. Báró Sennyey Pál az egyházi és alapítványi ügyek elnökségét nem utasította vissza. Ezt a kormányzatot a diadalmas magyar fegyverek szétérték s a végül mégis győzedelmes reactio nem helyezte vissza hatályába. A conservatív férfiak nagyobb része visszavonult. E tények azonban kétségtelenül mutatják, hogy conservativeink legtisztább jellemű és hazafias vezérférfiai is tévedések által messze ragadtatták magukat, midőn készek voltak a 48-iki alap ellen harczoló fegyveres reactio szolgálatába állni, azon szinte egyetlen mentségüket képező jóhiszeműséggel, hogy ez a reactio a 47-es alapot vagyis az ő rendszerüket állítja vissza az ellenükre létrejött 48-iki alappal szemben.

A midőn ez a reactio megvalósítani kezdte vagy már megvalósította véres boszúterveit, akkor a conservativek, bár tévedéseikből akkor sem ébredtek föl, bátor maguktartásával igenis tudtak egy-egy húrt megpendíteni a nemzet szívében. Somssich Pál politikai szerepe méltó fényt árasztott e kiváló államférfiú személyére s magára a conservatív politikára.

Somssich sem helyeselte a 48-at s a helytartótanácsnál elfoglalt állásáról lemondott s visszavonulva a magánéletbe, sem a szabadságharcz, sem a reactio mellett állást nem foglalt. De már 1850-ben közzétette híres munkáját: „Das legitime Recht Ungarns und seines Königs”, mely ép oly bátran, mint nagy tudománnyal mutatta ki az absolutismus jogtalanságait. A conservatív államférfiúnak bár nyugodt, de bátor hangja imponált Bécsben és reményeket keltett Magyarországon. Gyakorlati következményeket nem vont ugyan maga után, de a nemzeti önérzeten kívül rokonszenvet ébresztett a közvéleményben a conservativek iránt. A conservatív politikának másik nemes és hazafias vezérférfia gróf Desseffy Emil, Rechberg államminiszter és külügyminiszterhez intézett levelével, valamint 23 elvtársa által aláírt híres, a felséghez címzett emlékiratával, a Somssich könyvéhez hasonló jó benyomást tett az országban.

Memoranduma három hónappal megelőzte Somssich könyvét, tehát a reactio uralma ellen szinte a legelső kísérletet képezte. Rechberghez intézett levele pedig 1859-ben kelt s így mintegy igazolását képezi a memorandumban elfoglalt álláspontjának.

Lehetetlen legnagyobb rokonszenvvel meg nem emlékeznie még egy késő kor történetírójának is azon szép és nemes, de végeredményében czélttévészett szerepről, melyet gróf Dessewffy Emil vitt az absolutismus alatt, egészen az októberi diplomáig.

Conservativeinket két korszak szerint lehet osztályozni, nem szólva a 48 előtti conservativekről. Egyik csoportjuk az absolutismus alatt, a másik a provisorium idejében vitt vezérszerepet. Az első csoportnak két főalakja gróf Dessewffy Emil és báró Jósika Samu.

A legdöntőbb befolyással valamennyi közt a forradalom előtt és alatt báró Jósika birt. A viszonyokkal ismerős diplomata s az erdélyi ravasz politikus egyesült benne szívós kitartással. Már midőn nem volt hivatalban, a bécsi politikusoknak akkor is mindig keze ügyébe esett, Bécs körében tartózkodott. Talán legtöbbet ártott hazájának, bizonyára akarata ellenére, a midőn téves színben tüntette fel a 48-diki mozgalmakat s ekkép az udvart e mozgalom kicsinylésére birta. Résztvett 1849 márcziusban azon magyar tanácskozmányban is, melyet ő felsége hívott össze az ideiglenes kormányzat létesítését illetőleg s kétségtelen, hogy az absolutizmus első éveiben a conservativek közt neki volt legtöbb tekintélye. Lehet, hogy eleintén ő ment valamennyi conservativ közt legmesszebb; de kétségtelen, hogy lassankint mindinkább áthatotta az ő lelkét is a hazafiság szelleme. Talán Széchenyivel való sűrű érintkezései idézték azt fel; de tény, hogy az absolutismus vége felé egészen más Jósika áll előttünk, mint 48 előtt és az absolutismus első éveiben. A solferinói csata után Rechberggel folytatott beszélgetése megvilágítja lelkét. Könyörtelenül mondotta oda a megvert birodalom külügyministerének, a ki Solferino után közös belügyminister alatt külön tartományi főnökkel óhajtott volna kormányozni. „Néhány évvel ezelőtt az ilyféle rendszabály megnyugtatólag hatott volna, mert azt a reményt keltette volna fel, hogy általa minden megghiúsittatik, a mi azóta ténynyé vált. Azok után, a mik bekövetkeztek, minden hit és bizalom megszűnt. Azt hiszi-e ön, hogy akadna jóra való magyar ember, ki a jelenlegi körülmények közt akár egy ministeri állást is elfogadjon?”

Jósika hideg, zárkózott és sok tekintetben homályos egyénisége azonban távolról sem oly rokonszenves, mint gróf Dessewffy Emilé. Ebben a forrongó lelkű magyarban volt valami szikra Széchenyi lángelméjéből és erős karakteréből. Tele volt tévedésekkel és ellenmondásokkal, még az általa tervezett alkotmányosságot is államcsíny által akarta létesíteni. De tele volt ez a lélek hazaszeretettel s légönfeláldozóbb jóakarattal. Valami emlékeztet háborgó szellemében Széchenyi tépelődésére is, de Széchenyi önkínzó aggodalma nélkül. Azt hitte, hogy lázas álomban szőtt terveit elfogadtathatja fent, s remélte, hogyha ez sikerül, elfogadtathatja lent a nemzetnél.

Az absolutismus első éveiben azonban még csakis bátorítás és lelkesítése által hatott. Lónyai találóan írja naplójában: „A hazánkra 1849-ben súlyosodott katasztrófa s az arra következett általános levertség és elcsüggedés ólomsúlya alatt Dessewffy Emil volt éltető lelke a külszinre nem igen vergődhetett s alig érezhető ama mozgásnak, melyet társai Bécsben kifejtettek. Pozsonyból, hová lakását télire áttette, számtalanszor ment Bécsbe. Jósika, Apponyi, Sennyei, Ürményi, Barkóczy, Andrássy György, Széchenyi s mások tőle merítették a végképi elcsüggedés ellen az erőt. Délelőtt Jósikánál, este színház után Szögyénynél jöttek össze. A tiszai kölcsön ügyében sokszor mentem Dessewffyvel Bécsbe s néhányszor jelen voltam azon magyar fronde barátságos összejövetelein; egy-egy kedélyes elbeszélés alkalmával fel-fellebent a függöny az évek során soha meg nem szűnő leplezett működésükről.”

Dessewffy Emil – mint maga előadja – 1850-től kezdve azon törte a fejét, mikép lehetne elejét venni az osztrák birodalom romlásának, a melyet a Bach rendszere nagyszerű szabásokban mozdított elő, s mely maga után vonná Magyarországot is. Két dolog tisztán állott előtte: 1. Hogyha Bach rendszerének bukása még soká halad, oly férfiak jutnak az osztrák császár tanácsába, kik a francia-német (1815–1845 között szerepelt és kifejlődött) alkotmányos iskolához tartozván, az 1849 márczius 4-iki „Reichsverfassung”-ban fogják a mentő szert keresni

és azt „cum variatione” újra megkísérlendik életbe léptetni az egész birodalomban, a mi az osztrák-magyar viszály lecsillapítását lehetetlenné tenné. 2. Tisztán állott előtte, hogy az 1848-iki forradalmat és mindazt, a mi vele összefügg, sokkal határozottabban gyűlölik, hogysen a magyar alkotmányos állapotok visszaállítása körül csak megkísérteni akarni is lehessen olyas valamit, a min az 1848-iki magyar törvények által megteremtett kormányzási formáknak csak színe is rajta volna.

Ugyancsak ő adja elő Rechberghez intézett levelében, miként beszélt Schwarzenberg herczeggel és Bach igazságügyministerrel a márcziusi alkotmányt illetőleg.

„A márcziusi alkotmány keresztülvihetlenségéről vallott meggyőződésemet – úgymond – egyikük előtt sem hallgattam el és a herczeggel szemben gyakran kiemeltem a nagy és leküzdhetetlen nehézségeket, a melyeket ez az alkotmány a magyar viszonyok kielégítő rendezésének okoz. A herczeg állhatatosan a mellett maradt, hogy meg kell a kísérletet tenni, sőt egyszer – a mi eléggé csodálatos – azon ellenvetésemre, hogy ily kísérlet a monarchiát tönki-e is teheti, tőle ezt a jellemző feleletet kaptam: „majd azután mást fogunk próbálni!”

„1849 május havában helyesnek tartottam, hogy Bach miniszternek rendelkezésére bocsássam magam, ha megígéri nekem, hogy néhány elvtársammal együtt, nem hivatalos állásban, a magyar ügyekről meghallgatnak bennünket és megengedik, hogy javaslatainkat a quid faciendumról előadjuk. Kezdetben ráállott erre a miniszter – kezemenl van még a levele – egy későbbi magyarázat következtében azonban ismét dugába dőlt az egész s arra a meggyőződésre jutottam, hogy a valóságos pacificatióknak két előfeltételét, az integritást és a nemzetiségi kérdést illetőleg megegyezés nem érhető el. Nem mulasztottam el, hogy írásbelileg közöljem a miniszter úrral aggodalmaimat azon útra nézve, a melyre lépni készült és – még kezemenl levő – hosszabb emlékiratot intéztem hozzá, a melynek foglalata ez: a kormány ne hozzon határozatot, mielőtt az ügyek valóságos állását át nem tekinti és alapos tudomást nem szerez magának arról a mélységről, a meddig a magyar ügynevezett „forradalom” elhatott. Minden eredmény nélkül maradt. Bach miniszter Geringer bárót küldte le, hogy Magyarországot organizálja. Időközben a bécsi sajtó és a burokrácia, mely már akkor nem titkolt sóvárgással tekintett arra a nagy mezőre, mely neki Magyarországon megnyilni látszott, mindent mozgásba hoztak, hogy a magyar conservatíveket mint Kossuthnak alattomos híveit, mint forradalmárokat és Ausztria ellenségeit kiáltsák ki. Egyidejűleg a nemzetiségek egyenjogúságának zománczával üzték azt a játékot, mely azután oly szomorú véget ért, és az a felfogás, hogy Magyarországon a forradalom következtében teljesen tabula rasa van, hogy itt minden lehetséges és minden könnyű, mindinkább tért kezdett foglalni azon körökben, a honnan a jelzett magasabb elhatározások – fájdalom – benyomásaikat kapták. Ez a felfogás teljesen jellemezte Schwarzenberg herceget, a ki egyébiránt Magyarországból ennek egy-két szép asszonyán kívül semmit sem ismert s a kinek minden más magyarországi viszonyok ellenszenvesek voltak. Ezen mindenképen hamis felfogásnak tulajdonítható az a szerencsétlen elhatározás, hogy Magyarországnak teljesen be kell olvadnia Ausztriába, egész történeti és államjogi állása gyökerestül megsemmisítendő, absorbeálandó, és hogy ezen experimentum in corpore vili szükségessé teszi az absolut kormányzatnak a monarchia többi országaiban is fentartását. 23 elvtársam és én úgy hittük, hogy föl kell lépünk ez ellen a dynastia és a monarchia érdekeire egyaránt káros irányzat ellen. 1850 április havában a mikor még Haynau báró Excellentiádtól jól ismert módon járt el Pesten, benyújtatott ő Felségének a memorandum, a melynek szerkesztője én vagyok és a mely az akkori összes bécsi lapokban olvasható volt. Az ezen iratban kifejtett nézetek minden gondolkodó és a dynastiához ragaszkodó magyar ember fejéből és szívéből szólnak és csupán ama körülmények, hogy abban a perczen az agitációknak semmi eszközét nem akartuk mozgásba hozni, tulajdonítandó, hogy az csak 24 és nem sok ezer aláírást számlál. Ez a lépés azonban eredmény nélkül maradt, az u. n. birodalmi egység deklaráltatott és a dologhoz oly módon fogtak, hogy a siker lehetősége ki volt zárva. Egyidejűleg megtettek mindent, hogy az igazság sehol és semmi irányban ne jusson napfényre.”

Úgy Dessewffy, mint a conservatívek actiójában teljesen igaz és jogos momentumot képezett az absolutizmus elleni küzdelem. Taktikájuk is egészen helyes, habár eredménytelen volt, t. i. nem a magyar, hanem a monarchiai érdeket helyezték előtérbe. Felfogásuk, s különösen Dessewffy Emil fejtegetése megfelelt még a felvilágosodottabb osztrákok felfogásának is, hogy t. i. a Bach-rendszer a monarchia felbomlását idézi elő. A mit a conservatívek gondoltak és irtak s velük gondolt annyi józan felfogású osztrák, regényes korrajz alakban fejezte ki a „Dissolving views” című, az ötvenes években híres munka szerzője. A felbomlás látványa jelent meg mindenkinek szeme előtt.

A mélyebben pillantó szemnek észre kellett vennie, hogy a Habsburgok monarchiája absolutistikus alapon tarthatatlan. A bizonytalanság érzete ránehezült e monarchiára s ez érzetnek helyes kifejezést adtak conservatívaink.

Mégis súlyosan tévedtek, midőn – mint Dessewffy írja – az 1848-ki alkotmányt szóba sem merték hozni, s midőn a 47-es alkotmány alapjára, majd a birodalmi egység sikamlós lejtőjére tévedtek. Azzal pedig teljesen csak naivitásukat árulták el, midőn azt hitték, hogy memorandumokkal és levelekkel, avagy könyvekkel a boszút szomjazó reactiót le fogják csillapítani s legalább a 47-es alap elfogadására képesek birni. Az októberi diploma, mely csakis részben állította helyre a 47-iki alapot, legfeljebb csak erkölcsileg képezi sikerüket. A nemzet által visszautasított ezen alkotmány és a francia fegyverek győzelmének tulajdonítandó, hogy Bach szédelgő absolutizmusát tarthatatlanná tette.

Conservatívaink szándéka jó és hazafias lehetett, de tévedésük súlyos volt, úgy a cél, mint az eszközök tekintetében. A Világost követő és az 1857-ben megújított petitio rúgója bizonyára a hazafiság volt, de ez a könyörgés aligha képezte méltó kifejezését a hősi csatákban elbukott nemzet közérzetének. Deák Ferencznek volt igaza s a haza bölcse képviselte akkor a legigazabban a nemzeti közszellemet, a midőn helytelenítette úgy a petitiókat, mint a könyveket és röpiratokat.

Sem a gyáva meghunyászkodás, s a könyörtelen győző előtt való esdeklés, sem pedig a közjogi vitatkozás céljából fogyasztott tinta nem voltak helyükön akkor, a midőn csak egy politikának volt jogosultsága a dühöngő és tomboló reactióval szemben, a passivitás politikájának.

És nincs igazuk a conservatív politikát igazolni törekvő könyveknek és egyéb iratoknak, melyek szerint a farradalom után hasznos és a nemzeti ügyre áldásos leendő oly kiegyezés, mely a 47-iki alapot restaurálja a 48 helyett, mert ebből lassankint kinőtt volna a 48-iki alkotmány és a 67-iki kiegyezés. Legelsőbbben is a conservatívek soha sem tervezték a közjogi fejlesztésnek eme rendszerét. Ők – mint már szó volt róla – bevégezten az 1847-iki alapot akarták visszaállítani. De habár utógondolatot táplálnak is, ennek nem lett volna gyakorlati eredménye. Ha egyszer a nemzet és koronás királya elfogadják a 47-es alap visszaállítását, a 48-as mellőzését, ez alkotmányos forma nem ephemer tünet, hanem állandó maradt volna. Valószínű, hogy még most se jutottunk volna el a 48-as állásponthoz, hanem egészen benne volnánk a birodalmi egységben, birodalmi parlamentben, szóval az összmonarchiában.

A nemzet hálát adhat, hogy a conservatívek politikája nem diadalmaskodott.

Ha akármelyik petitióra hallgat az uralkodó s érvényre emeli az ó-conservatívek programját, a nemzet bizonyára kevesebbet szenved, a sanyargatás véget ér, de a magyar parlamentarizmus és a magyar államiság még ma sem léteznék. Ha a kiegyezés Magyarország és Ausztria, illetőleg a nemzet és fejedelme közt a 47-es alapon jön létre, ez ép oly maradandó érvényű lett volna, mint a dualizmus.

Ha tehát az ó-conservatívek törekvése sikerül, Magyarország Procrustes ágyára kerül, s életszerveket tartalmazó tagjainak levágatásával fizette volna meg a veszedelmes kísérletet. A nemzet azonban nem követte a 47-es vezéreket, s a tények igazat adtak neki. Az ó-conservatívek ezen tábora egyszerűen tévedett, de jót akart és hazaszeretetből cselekedett.

A súlyos politikai beszámítást azonban csak azért kerülte el, mert programját nem volt képes megvalósítani, különben a legvégzetesebb útra viszik vala Magyarországot.

Csak egy egészen sajátos politikai és alkotmány-rendszer hozhatta létre azon kétségtelen tény, hogy közjogunk legellentétesebb magyarázói belső meggyőződésükre és igazolványságukra hivatkozhatnak.

Az ó-conservatívek, a kik gróf Szécheny Antal őszinte vallomásai szerint, meg tudták egyeztetni lelkükben az „osztrákosságot” s a nemzeti magyar hazafiságot magyar birodalmi szemponttal, nemcsak Kossuthal, hanem még Deák Ferenczcel is ellentétben fogták föl a *pragmatica sanctio*-t. Nemcsak hitték, hanem hirdették, hogy a *pragmatica sanctio* Magyarország bizonytalan közjogi viszonyát megszüntette s az együttbirtoklás elve a magyar királyságot a birodalom kiegészítő részévé tette. Hitték és vallották továbbá, hogy az akkép létrejött birodalmi egységet az 1790: X. t.-cikk nem törte meg, hanem Magyarországnak a birodalom egységének keretén belül autonómiát adott. A nemzeti államot még később is pótolta szemükben a nemzeti autonómia.

Az úgynevezett ó-conservatív fölfogás azt hitte, hogy a nemzeti autonómia körében minden célunk megvalósítható, s mert nem bízott a nemzet erejében, Magyarország állami különállását nemcsak nem tartotta kívánatosnak, hanem épen veszélyesnek. Ezen, az állam hatalmas gazdasági és kulturális segélyforrásaival s a politikai önrendelkezés erélyével nem törődő fölfogás szinte segítségére ment az idegen hatalomnak a magyar állam összetörésében; de sehogy sem akart beleegyezni a közigazgatás teljes centralizációjába és a magyar nyelvnek igazgatási jogaitól való megfosztásába. Szögyény-Marich László is kiállott a magyar nyelv védelmére; pedig ő ott lappangott Windischgrätz táborának utócsapatainál akkor is, midőn a Görgei által vezetett magyar hadak győzelmesen verték ki az osztrákokat.

Mi sem világítja meg az ó-conservatívek gondolkodásának belső lényegét annyira, mint a testestől, lelkestől aulikus érzelmű Szögyény magatartása. Ez a különben jeles férfi, a ki elfogadta Windischgrätz kezeiből az elnökséget az ideiglenes polgári igazgatás élén, a ki bement a Reichsrathba és mindenhová, a hová Bécsből rendelték, ez az aulikus még nyíltan viselt fekete-sárga színei alatt is megőrizte a nemzeti színeknek visszfényét, az igazgatás nyelvkérdésében pedig határozott erélyt fejtett ki.⁴ El kell ismerni róla és a conservatívekről még azt is, – a mi szintén a nemzeti autonómiára vonatkozó eszmekörre vonatkozik – hogy Magyarország igazgatási földarabolását sem helyeselték. A nyelvkérdésben maga Szögyény szinte hajlíthatatlanságot mutatott. Nem vonakodott kijelenteni Windischgrätznek, hogy a magyar nyelv igazgatási és törvényhozási jogosultságát számos törvény biztosította, s az általa elismert „összállam” mitsem nyerne egységben, ha a magyar nyelv megfosztatnék igazgatási jogaitól. Annyit mindenesetre megkövetelt, hogy a császári királyi biztosokkal mint elnök magyarul levelezhessen.

Az önkényuralom természetesen a hazafiúi lelkiismeretnek e szelid lázadását sem vette figyelembe s a közigazgatás nyelvét a németet tette. Elbizakodottságában s az eszközökkel nem számító göggyében a Magyarországon található egyetlen osztrák pártot, a conservatíveket is elidegenítette magától. A míg a centralisatio és germanisatio teljes erejével és nyíltságával fel nem lépett, a reakció rendelkezett ez osztrák párt legnagyobb részével. Ennek soraiból került ki a szabadságharc alatt működő ideiglenes igazgatóság és kerültek ki a császári királyi biztosok. Ha a Bécsből kezelt magyar közigazgatás nemcsak a Bach-huszárok mentéjét, hanem a formákat s különösen a megyei formát s a magyar nyelvet, mint igazgatási nyelvet megtartja, e conservatív osztrák párt egészen parancsszavára hallgat s a liberálisok nagy részét is megnyeri, s ez esetben a germanisatio ugyan nem sikerül, mint egyáltalán nem sikerülhetett, de a birodalmi egység talán létesülhetett volna. A centralisatio és germanisatio azonban együtt csak gyors kudarcot vonhatott maga után.

A közigazgatás német nyelve néhány gyászos kivételtől eltekintve, még az osztrák pártot is megszalasztotta, a reakció táborából.

Csak nagyon természetes, hogy a bécsi politikusok készségesen fogadták a *pragmatica sanctio*-nak s az ország önállóságát biztosító törvénynek ily birodalmi szellemű magyarázatát. Ez magyarázza meg makacs ragaszkodásukat a tartományi autonómia fogalmához. És addig nem

volt nagy baj, a míg a parlamentarismus létre nem jött s az elvet a képviseleti rendszerré nem kellett átalakítani. Az ellentét kitűnt azonban már 1848-ban, s hasonló nyilvánosságra jutott a Világost követő alkotmány kísérletek korszakában. Az ó-conservatívek egy része le is vonta ferde álláspontjának logikai következményét. Az első Reichsrathba ugyancsak két conservatívünk ment be, Szécheny Antal és Szögyény-Marich László. A megerősített Reichsrathba pedig bementek többen. A tévedések következetessége magyarázatát leli a ferde fölfogásban. Ha a *pragmatica sanctio* csakugyan birodalmi alkotmány volt, akkor Magyarországnak be kellett mennie a közös Reichsrathba, midőn az alkotmányosság a Lajthán túl is kezdetét vette. Szerencsére a nemzet nem osztozott az ó-conservatívek tévedésében, s így ennek következményeiben sem. A tévedésnek azonban maradtak utókövetkezményei, melyeket megsínylettünk még alkotmányos korszakunkban is. Soká nem lehetett a bécsi politikusok inveterált fogalmait megjavítani a birodalom, az állam és a tartomány belső tartalmát illetőleg. Még a legjobb indulatú, legőszintébb, legbefolyásosabb politikai tényezők is sokan voltak, a kik a dualistikus rendszerre is átvitték a birodalmi és tartományi fogalmat. Sőt még jelenleg is átvonul a politikai horizonton az ó-conservatívektől származó közjogi felfogás egy-egy bár széles, de nem fenyegető árnyéka. Valami áthasonulás azonban még a megrögzött fogalmak embereinél is szemlélhető. A dualismus fölől intézkedő törvények világos szövegével és a tapasztalattal szemben alig van már Bécsben is valaki, a ki azt hinné, hogy Magyarország Ausztriától függ és ennek autonóm tartománya. Az ó-conservatívek által beoltott téves fogalom vírusa valami homályos sejtelemmé ritkul, mely úgy állítja oda a monarchia két államának viszonyát, hogy sem Magyarország, sem Ausztria nem független államok; de némi függési viszonyuk nem egymás irányában van, hanem azon képzeleti vagy erkölcsi összbirodalom irányában, melyet a Habsburgok egyttbirtoklása s – bár különböző rendszer szerint – egyttkormányzása képez.

A sejtésszerű közjogi felfogás által teremtet s mind a két állam fölött levő birodalom sem törvényeinkben, sem a gyakorlatban nem létezik. De egyes foszlányaival, mint el-elszakadó, megújuló s a világos napfénybe is benyomuló ködgomolyokkal, koronként találkozunk. Nem rosszakarát vagy gonosz célzatú számítás szabja meg ezek útját, hanem a régi fölfogás, melyet nehéz legutolsó gyökerében is kiirtani.

A conservatívek multja ekkép belejátszik még a jelenbe, sőt a jövőbe is. Szerepük tette lehetetlenné a magyar parlamentarismus természetes és kívánatos fejlődését, azt, hogy a conservatív párt átalakulására irányuló kísérletek sikerüljenek.

A conservatív és liberális pártalakulás, és e két jelenségnek egyensúlyozó és váltakozó rendszere csak ott lehet szilárd és állandó, ahol történeti multban gyökerezik, és ennek alapján fejlődött ki. Ha 1848-iki átalakulásunk szabadon fejlődhetik tovább, a történeti conservatív és liberális pártból talán következhetett volna valamely, az angolhoz hasonló formáció. Az 1848-iki liberális párt, Kossuthtal élén, eléggé radikális volt arra, hogy vele szemben kifejlődjék egy conservatívabb, de mégis liberális alaphangulatú párt, melynek vezére bizonyára Széchenyi leendett, de melyhez valószínűen Deák, Eötvös és Batthyány is csatlakoztak volna. Az 1848 előtti conservatív és liberális pártviszonyok keretei ekkép lényegesen megváltoznak, de a történeti fejlődés még sem szakadt volna meg teljesen. És mihelyt elzúgott volna az ország feje fölött a forradalom zivatar, az ezáltal össze-vissza kevert elemek szükségkép szétválnak s a mérsékeltbb elemek okvetetlenül ellentétbe kerülnek a Kossuth-Nyáry-Madarászféle irányzattal, s így támad vala a márcziusi és áprilisi alkotmány alapján egy conservatív-liberális vezető s egy liberális-radikális ellenzéki alakulás.

A világsi katastropha és az önkényuralom e szükségkép bekövetkezendő és történeti motívumokban gyökerező alakulás útját vágta. A liberalismus és radicalismus ellentétes irányai a közjogi formákat vették föl. Deák némi conservatív jelleggel bíró liberalismusa, az 1848-iki alapra helyezkedve, kivivta a dualismust, s Kossuth közjogi radicalismusa létrehozta a szélső irányzatok közjogi oppositóját. Amely perczben a két küzdő irány közjogi térre jutott, megszűnt

a lehetősége annak, hogy conservativ és liberális párt keletkezhessék a közkormányzat és beligazgatás terén.

Azon vád, hogy a conservativek önző célokat követtek, már 1850-ben elfogadható czáfolatot nyert Somsich könyvében. De viszont semmiféle igazolás sem győzte meg a nemzetet arról, hogy politikai hivatásuk lehet oly férfiaknak vagy követőiknek, akik a pusztá jóakaraton kívül nem bírtak semmi más politikai qualificatióval és hivatottsággal.

Deák Ferencz jól tudta, hogy a győzelmes reactiót nem lehet megkérdelni sem röpiratokkal, sem pedig könyörgésekkel. Mindjárt kezdetben példát adott, hogy csak a passivitás és a visszavonulás az a mód, melylyel a reactiót megdöbbenteni és később legyőzni lehet. Schmerling igazságügyminister felszólította Deák Ferenczet, hogy reform-munkálataiban vegyen részt; bizonyára nemcsak igazságügyi, hanem egyszersmind politikai okok vezették a császár igazságügyministerét, a midőn a nemzet jövődöbéli vezérét az igazságügyi reformok czimén igyekezett megnyerni az új rendszer számára. A magyar magánjogra vonatkozó több kérdés megvitatása vált szükségessé, és Schmerling külön levélben kérte föl Deákot, hogy vegyen részt a bécsi értekezleten. Deák azonban visszautasította a meghívást, szokásos modorával, higgadt, de őszinte nyilatkozattal: „Bármily megtisztelő – úgymond – Nagyméltóságod fölszólítása, kénytelen vagyok azt teljes tisztelettel, de határozottan visszautasítani. Az ép most elmúlt idők gyászos eseményei után s a még most is fennálló viszonyok közt lehetetlenség, hogy a közügyekben tényleg közreműködni akarhassak. Meg vagyok győződve, hogy Nagyméltóságod nem fogja félremagyarázni nyilatkozatomat. Semmis kifogásokkal nem akartam élni, s hiszem, hogy őszinte nyíltságommal Nagyméltóságod iránt a legnagyobb tiszteletet tanúsítottam.”

E levél az „Ost-Deutsche-Post” czimű bécsi liberális lapban jelent meg. A magyar lapok a censura miatt nem közölhették, s mégis csakhamar az egész országban elterjedt az ezer és ezer kézírásban. A nemzet egyszerre megértette, miről van szó s a passivitás politikájának zászlója körül gyülekezett.

A magyar nemzet büszke lehet rá, hogy minden nehéz időben megállta helyét, s jellemének alapvonásai mi csorbát sem szenvedtek. Igaz, hogy fajunknak azon tulajdonsága van, hogy a nyílt erőszakkal szemben könnyebben szegez dacot, mint a lappangó reactio szellemével. A szatmári békére következő csendes reactio enyhe légkörével sokkal többet ártott a nemzeti ügynek, mint megelőzőleg a Lipót korabeli erőszak s a Carafák vérengzése.

A nyíltan fellépő önkényuralom mindig talpra állította nemzetünket. Legutóbbi szabadságharcunkra következő az a korszak, mely leginkább próbára tette. Az erőszak megtámadta s elkobozta összes jogait. Keletkező culturájának csiráit meg akarta semmisíteni. Békákat rakott nemcsak haladására, hanem még legkisebb szabad mozgására is. Gazdasági politikája arra irányult, hogy kiaknázza és tönkre tegye nemzetünket.

Másrészt pedig csupa csábítással vette körül. Csábította a hivatalokba, jóllétet, gazdagságot kínált mindazoknak, akik az önkényuralom pártjára hajlandók állni. A hazaárulást jutalmazta s a hazaszeretetet büntette. És a nemzet nagy többsége, különösen pedig egészséges és nemesebb része ellenállt úgy a csábnak, mint a fenyegetésnek.

De a történetíró a fényoldalak mellett nem mellőzheti az árnyoldalakat sem. Kötelessége a mult tényeire utalni, hogy a tanulság levonható legyen a jövőre nézve. A magyar nemzet karaktere hatalmas fellobbanásokra s nagyszerű tettekre képes, a kitartás azonban nem elsőrangú tulajdonsága fajunknak. A gyűlölet és boszú csak az absolutismus első éveiben lángolt fel szinte minden magyar szivben, a lobbanó szenvedély azonban mindinkább lohadt és kihült. A szenvedőleges ellenállást, melyre – csak ismételtető – büszke lehet a magyar nemzet, nem világítják meg előnyösen a Bach-korszak későbbi éveinek adatai. Utólagos megdöbbenés lephet meg bennünket amiatt, hogy már 1856-ban mily tömegesen talált készséges szolgákat az absolutismus a magyar fajban, sőt a nemességben is.

A társadalom elzüllöttjei s a lét harcának bukottjai nem képezik alkatrészét a nemzeti karakternek. Aki a Bach-korszak alatt hivatalt vállalt, nem volt egyszersmind hazaáruló. Családjának fentartása sok derék férfit a tényleges hatalom szolgálatába hajtott. Gyűlölettel

szívében ment a törvénytelen úr zsoldjába, s nem egynek kenyere tán keserűbb volt a számkivetésénél. Leginkább ezek voltak, akik az absolutismus romboló hatását paralizálták, s így tettek szolgálatot hazájuknak. Az idegen jövevények soraiban is akadtak ezeknek szövetségeseik, akik tisztaságot, tárgyilagosságot s részvétet hoztak magukkal a magyar provinciába. Nem egy családot alapítottak, mely egészen magyarrá s nemzetivé lett.⁵

Tény mégis, hogy akik az önkényuralmat szolgálták, Deák passivitási politikájától elszakadtak, s e tényben van ítéletük. Nincs oly indok, mely teljesen menthetné őket. Legkevesbbé menthetők pedig azok, akiket nem az anyagi gondok kergettek a zsarnokság szolgálatába, hanem a hitvány becsvágy vagy a hazaszeretet hiánya. Fájdalom, ezek is sokan voltak, s ha nevüket olvassuk, utólagos borzongást érzünk, mi történik vala akkor, ha nemességünknek s előkelő társadalmi rétegeinknek többsége követi vala példájukat?

Súlyos csorba ez a passivitás politikájában, de kiméletlenül fel kell azt tárni, hogy nemzetünk óvatosságra legyen intve. Megdöbbenő, de tagadhatatlan a tény, hogy nem százak, hanem ezrek álltak a magyar fajból a tényleges hatalom rendelkezésére. Az árulóktól és árulkodóktól, kémektől és hóhérsegédektől undorodva fordulunk el. Szemét és por minden nagy hurczolkodás alkalmával előfordul. De az már egészen komoly dolog, hogy az új gazda berendezkedésénél tevékeny részt vettek sokan még a legjobb magyar családok tagjai közül is. És nemcsak a rég megszokott megyei igazgatásban vettek részt, hanem helyet foglaltak a rendőrség, sőt a zsandárság és az elnyomó katonaság soraiban. Berzeviczy Kajetán őrnagy térparancsnok volt Kassán, Király-Daróczy Antal Szolnokon. Makkfalvai Dózsa Antal őrnagy Aradon volt táborkari igazgató. A pesti zsandárságnál volt alkalmazva Békeffy Károly őrnagy, Csizmadia János hadnagy. Rendőri tanácsosok voltak Prottmann alatt: Rutt Ferencz és Nagy Ferencz; rendőrbiztosok: Bányász Samu és Matlekovics Ignác, ugyancsak a pesti rendőrségnél viseltek hivalt: Somogyi József, Szegedy Ágoston, Kürty Károly, s a pesti tábori csendőrségnél szolgáltak: Mártonossy-Gállfy Imre és Kocsi János századosok. A pozsonyi kerület zsandárságának szolgálatában voltak: Gosztonyi Imre őrnagy, Lányi István százados, Ambrózy Mihály főhadnagy, Zerdahelyi György és Sima Domokos hadnagyok. A soproni kerület zsandárságának is voltak tagjai: Magyar-sárosfalvai Bittó Ede és Silágyi József kapitány illetőleg főhadnagy. A nagyváradi zsandárságnál szolgált: Danielik Ignác, Nagyszokolics-Lázics Mihály, Szakács Sándor stb. A helytartósági rendőrségnél főbiztos volt: Pusztay Sándor.

A magas politikai hivatalokban részt vettek előkelő magyar családok tagjai, s 1856-ban már tagja volt a helytartóságnak Gállfy György, Nagy József, Mikulás János, Hollán Adolf, Burján Hermann. Kisebb hivatalokat foglaltak el: Vándory Gusztáv, Balajthi Balajthy Imre, Rédly Sándor, Ghyczy Emil, Dálnoki Nagy Barabás, Udvardi Kossuth, Békey Imre, Beláák Imre, Keményffy Kornél, Lipthay István, Kelemen Móricz, Könnyesy József, Margó Emil, Bozóky István, Lászy József, Gannay Károly, Felsőszelestei Guáry Lajos stb. Különösen a fogalmazói szak tele volt a jobb családok hivatalt kereső ifjaival. A főváros előkelő és kisebb hivatalai szintén hemzsegték a – természetesen kinevezett – magyar hivatalnokoktól. Alpolgármester volt: Nemes-Ságody Sándor, magistratusi tanácsos: Alkér Antal. Titkárságot és egyéb hivatalokat foglaltak el: Egry Ferencz, Decsy János, Ságody Ignác, Tizedes János stb. Adószedő volt Anzelly Ignác, vásárfelügyelő Pekáry Imre, szállásolómester Keresztes Károly.

A kerületi és megyei legfőbb hivatalok élén szintén sok magyar állott. Megyefőnökök voltak: Pestmegyében Pécsy Ferencz, Borsodmegyében Csikmindszenti Mártonffy Dénes, Csongrádban Bonyhádi Perczel István, az akkori Pest-Solt-megyében Rózsahegyi István, Fejérmegyében Tóth József, Szolnokmegyében Bonyhádi Bonyhád Imre, a jász-kún kerületben Jeszeniczai Jankovics György főkapitány. Pozsonymegyében megyefőnök volt Záborszky József, Árva-Túróc-megyében Beznákfalvai Beznák Ignác, Bars-vármegyében gróf Erdődy-Pálffy István, Hontmegyében Bossányi Bossányi Simon, Nógrádban Kapu Ede, Nyitra megyében Nándory József. A soproni helytartósági osztály élén állott Sédeni Ambrózy Lajos báró, aki mellett egy csomó magyar gentry-fiú volt joggyakornok. Baranyamegye főnöke volt Szentkatolnai Cseh Ede, Vas megyéé Bonyhádi Bonyhád Gyula, Tolnamegyéé Nagy Lajos,

Zalamegyéé Bogyay Lajos. A kassai kerület élén előkelő helyet foglalt el Mednyánszky Géza báró udvari tanácsos. Abauj-Torna-vármegye főnöke volt Batizfalvai Máriássy Ádám. A nagyváradi kerület első helyét a későbbi kancellár vásónkeőy gróf Zichy Hermann helytartósági alelnök foglalta el. Mellette dolgoztak kisebb-nagyobb hivatalokban: Szalay István udvari tanácsos, Dobránszky Adolf helytartósági tanácsos, Illésfalvai, Papp-Szilágyi, Ferenczy, Ribáry stb. Észak-Biharmegye főnöke volt Revisnyei Reviczky Menyhért, Békés-Csanádé Torkos Kálmán, Szabolcsmegyéé Gömör Pál.

A szolgabíróságok, az alsó- és felsőfokú törvényszékek tele voltak magyarokkal; sőt a pénzügyi kormányzat embereinek sorában is számos magyar foglalt helyet.⁶

Mindezen adat azonban, bármily sötét hátterét képezi a passivitás politikájának, nem homályosíthatta el a politika kidomborodó nemzeti jellegét, se nem gátolhatta diadalát. A nemzet s vezető társadalmi rétegeink túlnyomó része Deák Ferenczet követte. De mégis szerencsésnek mondható azon körülmény, hogy két nagy háború megdöntötte az absolutismust, később a provisoriumot. Ha úgy ez, mint amaz, tovább tart a Deák mögött álló nemzeti gárda talán felbomlik, mely esetben ennek egy része a hivatalkeresők számát szaporítja, esetleg a folyton kibékülést kereső conservativekhez csatlakozik. A másik rész pedig megunva a hasztalan várakozást s elkeserítve az önkényuralom zaklatásai által, az emigratiohoz s Kossuth politikájához csatlakozott volna. Mindkét szélsőség veszedelme lett volna a magyar ügynek.

Még így is voltak hivei a forradalmi szélsőségek.

Egyes töredékek s túlzó árnyalatok az erőszak eszközeihez akartak folyamodni; de a szomorú tapasztalatok csakhamar meggyőzték még a forradalmi töredéket is, hogy nem lehetséges más mód, mint a harcnak a passivitás terén való folytatása. Igen részletesen írta le Orbán Balázs a Kossuth-Makk-féle 1852-iki, úgynevezett székely összeesküvést, mely azonban nemcsak Erdélyre szorítkozott, hanem kiterjedt Magyarországra is, de mert a Székelyföldnek volt leginkább katonai szervezete, erre igyekezett támaszkodni. Ez az összeesküvés a meggondolatlanság és elhamarkodás sajnálatos ténye volt, melynek akár politikai, akár katonai sikere teljesen kizárva maradt. Az inkább szellemes mint komoly összeesküvési terv Makk honvédezredes révén került Erdélybe s azt nemcsak az emigránsok táborában, hanem Párisban is a Tuillériák előszobáiban eszelték ki, de egyszersmind ugyanonnét nyerte titkos értesítését a bécsi kormány, a deczemberi államcsiny előtt, az erdélyi titkos társaságról és az összeesküvésről. Az „Év” Magyarországot jelentette, 12 hónapra oszlott s ebből 9 Magyarországra, 3 Erdélyre esett. Minden hónap, vagyis minden országrész, lehetőleg egy személyben, katonai és polgári parancsnokot kapott. Az összeesküvés központja, a Székelyföld, szintén hónapot képezett s négy hétre oszlott, t. i. Háromszékre, Csikszékre, Maros- és Udvarhelyszékre. A hetek napokra s ezek 12 órára oszlottak. Az órák voltak a kisebb rangú főnökök, a perczek s később a másodperczek a közvitézeket jelentették. Az Évnek, mint főparancsnoknak, hatáskörébe tartoztak a kinevezések, s nehogy fölfedeztetés esetén a tagok elárulhassák egymást, nem is birtak egymásról tudomással, s három egyén együtt soha sem beszélhetett a tervezett fölkelésről. Csak a hónapok és hetek, vagyis a magasabb parancsnokok kaphattak írásbeli rendeletet; a napok, perczek és másodperczek csak azt tudták meg, hol és mikor kell fegyveresen megjelenni. Igen helyesen mondja Orbán Balázs, hogy e ravaszul kigondolt terv nem illett a magyar karakterhez. A magyar tud bátran harcolni és meghalni, de nem képes messze szétágazó és hosszan tartó összeesküvésre. Már 1851 őszén úton-útfélen beszélgették a Székelyföldön, hogy a tavasszal kitör valami, s így a bécsi kormány a párisi figyelmeztetés nélkül is tudta, mi készül Erdélyben. A figyelmeztetésről azonban az Év is, t. i. a főparancsnok, szintén értesült, s így eleintén nem volt könnyű a leleplezés, a melylyel különben a bécsi kormány nem is sietett, mert várta, hogy az összeesküvők meszszebb menjenek. De kiküldte Heydte bárót egy csomó kém kíséretében a Székelyföldre, a ki ott azonnal erélyes, de titkos munkához látott. Addig azonban mire sem ment, a mig Görgényi Biró Mihály személyében árulót nem kapott. Ez a háromszéki hármás-bizottság tagja volt Bem idejében, s most bünbocsánatot nyert, ha társait elárulja. Biró azonban a székelyföldi összeesküvés főnökeinek: Török János marosvásárhelyi tanárnak, Horváth Károly

háromszéki parancsnoknak és Gálffynak bizalmát megnyerve, az Év-rendszer tervét magához kerítette és azt később átadta Heydtének. Az egész terv most már a bécsi kormány kezeibe jutott. Ez azonban még több áldozatot akart s hat hétig várt, hogy Biró új áldozatokat csaljon kelepcebe. Veszélyesnek az összeesküvést maga sem tartotta s így várakozásával csak azt akarta elérni, hogy nagy hatással léphessen fel és Európa előtt igazolhassa a reakció folyton növekvő szigorát.

Mikor azután mind a két célját elérhetőnek vélhette, rajtuk ütött a szerencsétlen összeesküvőkön s kevés kivétellel ezek hurokra is kerültek. A három főreszes után elfogtak számos gyanúsítottat, férfiakat és nőket, az utóbbiak közt Török János feleségét, a ki a hosszas kínzások közt is amazoni hősiességgel viselte magát, s kegyetlen bírái nem voltak képesek vallomásra bírni. Török, Gálffy és Horváth 1854 márczius 10-ikén bitófán haltak meg, a marosvásárhelyi postatéren. 48 összeesküvő 5–18 évi várfogságot kapott. Ezek között három derék székely nő is volt. Csak 18 vádlott menekült bizonyítékok hiányában. Így garázdálkodott a reakció egy egészen veszélytelen összeesküvéssel szemben. Csak azért tulajdonított annak fontosságot, hogy vért onthasson és szorosabbra csavarhassa a már amúgy is szoros bilincseket.

E közben a bécsi kormány másutt is csak összeesküvőket látott, vagy mesterségesen csinált összeesküvéseket. Csehországban, Bécsben s egyebütt is befogatások és elítéltetések történtek. Vak hírekre nagy katonai kivonulások mentek végbe, mint például Budán történt, midőn Albrecht főherczeg elleni merényletről beszélt a fáma. A repressio Milanótól Galicziáig kiméletlenül működött. Budán elítéltek hat magyart s köztük nőt is, a kik állítólag Meszlényi Zsuzsannánál összeesküvést terveztek a kormány ellen. Hatvanban elfogták Figyelmesit, a ki Kossuthot az emigrációba kísérte, de hamis útlevéllel ismét visszajött. Ez alkalomból is több elfogatás történt. De legnagyobb megütközést keltett a hadi törvényszék azon ítélete, melylyel a forradalmi árnyakat kergető reactio a már régebben fogva tartott előkelő magyar hölgyeket, Teleki Blanka grófnőt, Leövey Klárát és Erdélyi Erzsébetet, öt illetőleg tizenöt évi várfogsággal sújtotta.

Ezúttal is azonban megbizonyult, hogy a legrosszabb dolognak is van jó oldala. A gyáva kegyetlenség óvatosságra intette az emigrációt és még a túlzókat is a passivitás politikájának zászlaja alá vitte. Az emigratio népszerűtlensége ekkor még nem következett ugyan be, s a forradalmi párt, mely természetesen magába rejtette célzatait, még aligha vesztett erejében. De az esetleges forradalom innét túl külháborúval került kapcsolatba, még a legvakmerőbbek is, a kik közül többen állandó érintkezésben voltak az emigrációval, a fölkelést csak úgy tartották lehetségesnek, ha komoly külső segély érkezik az országba. Addig is azonban erősítették a passivitás politikájának táborát, melynek a legtüntetőbb és legmakacsabb részét képezték, gyakori összeütközésbe jöve a fennálló renddel. A mint erősödött a reakció, úgy növekedett a passivitás politikájának intenzitása is. A Makk-féle összeesküvés 1862-ben és Libényi merénylete 1853 február 18-án az uralkodó ellen, a kit sétálása közben hátulról nyakán szúrt,² csak növelték erkölcsi erőben a passivitás politikáját, nemcsak a bőszt voltát fokozó reactio, hanem egyszersmind a forradalmi iránynyal szemben.

A magyar nemzet a forradalmat is visszautasította, annál inkább az orgyilkost. A bécsi fogadalmi templomnak ez alkalomból történt építéséhez a magyar nemzet is őszintén hozzájárult s különösen főpapságunk vett részt annak nagyszerű földiszítésében. A két legszebb üvegfestmény abban Haynald Lajostól és Zalka Jánostól származott, s mindkettő magyar motívum-művészetet vitt a kiváló alkotásba.

A passivitás politikáját nem zavarta meg a másik véglet, a conservatívek már ismertetett próbálkozása sem. Nem zavarta meg az 1850-iki petito, ép oly kevéssé, mint a 7 évvel későbbi, az 1857-iki. De nem zavarta meg gróf Desseffy Emil 1850 áprilisi memorandumja sem, melyet a felséghez intézett, s melyet 23 elvtársa is aláírt azon tanácskozások eredménye gyanánt, melyeket báró Jósika Samuval, gróf Apponyi Györggyel, gróf Széchen Antallal, gróf Barkóczy Jánossal, báró Sennyey Pállal s másokkal folytatott. Ezek a jóakaratu conservatív stílygyakorlatok

teljesen hiábavalók voltak s nem győzték meg sem az uralkodót, sem ministereit azon veszélyek komolyságáról, melyeket a monarchia jövőjét illetőleg föltártak.

A nem alkudozó, de nem is forradalmazó, nem loyaliskodó, de egyszersmind nem lázongó passivitási politika mindig nagyobb és nagyobb vonásokkal bontakozott ki Deák Ferenczcel élén, kinek kezében, a conservatívek 47-es zászlajával szemben, nemsokára megjelent a 48-iki alkotmány jogfolytonosságának zászlaja. Bármilyen történt a külföldön vagy itthon, sikereket vivott ki az osztrák külpolitika Schwarzenberg herceg életében, vagy pedig belevillámolhattak a krimi háború előzményei a reactio kül- és belföldi mesterkedéseibe, megijesztve és fölbátorítva a magyarokat, kegyetlenkedhetett az önkény, provokálhatta a nemzeti közszellemet sértő boszantásaival: a nemzet magába fojtotta keserű haragját és várt. Várta az eseményeket, de semmi meggondolatlansággal nem vágott ezek elé.

A passivitás politikáját még az uralkodónak első magyarországi útja sem zavarta meg lényegesen. Ha valami befolyást gyakorolt a nemzet szenvedőleges ellenállására, ez a császár nőülése és Erzsébet császárnénak a nagy küzdőtéren való megjelenése volt. Itt kezdtek szövődni az első szálak, a melyek közelebb hozták a nemzetet és az uralkodót. A nagyfontosságú esemény, mely 1854 április 24-én történt, szelidítette egyrészt a reakció, másrészt a szenvedőleges ellenállás szigorát.

Az ifjú császárné mosolya volt a legelső derű az abszolutizmus sötét és rideg korszakában. A szépségnek és jósnak a fénye mint békét ígérő szivárvány jelent meg a látóhatáron.

A magyar történelem tele van érdekes nő-alakokkal. Ez alakok jelentőségre és tulajdonságukra nézve különböznek egymástól; de valamennyit a nőiesség varázsa és bája veszi körül, Szent-István, sőt Árpád anyjától kezdve, Szilágyi Erzsébeten s közép- és újkorunk valamennyi hős asszonyán keresztül. Az angolokat leverő Jeanne d'Arc, vagy az ezek büszke szellemét leigázó Erzsébet királynő s az északi Semirámis: II. Katalin férfias jelleme, merész becsvágya, vagy éppen kegyetlen szíve a magyar történelem asszonyainál ismeretlen tulajdonság. Nekünk nem voltak Krimhildáink, mint a germánoknak. A mi Murányi Vénusunk Wesselényi hatalmas egyéniségének hódol meg s nem az ostromló ágyuk előtt kapitulál. A mi erdélyi fejedelemsasszonyaink török és tatár fogságból váltják ki férjeiket s a kormányzásban mind a jó szellemet képviselik és soha sem a rosszat. A lady Macbethek ismeretlenek a mi történelmünkben. Erzsébet királyné magasan kiemelkedik valamennyi történelmi alak felett, s nemcsak a trón miatt magas ő, hanem nagy és elragadó tulajdonságai által is. De mert trónon ül s mert az asszonyi szív legnemesebb tulajdonságait a trón magaslatán érvényesítette nemzete javára, nem csoda, hogy a magyar nemzet védő és oltalmazó szellemét tiszteli s geniusát véli felismerni benne.

A midőn a vér még fel sem száradt Magyarország sikjain s midőn a döllyfős önkényuralom százakat küldött bitóra, s ezeket és ezeket a vársánczok sötét oduiba, a midőn meg volt tiltva a haza sorsának gyászolása s a fájdalom könnyeinek nyilvános mutogatása is, akkor egy fényes könnyecsepp hullott le a bécsi Burg padozatára. Erzsébet királyné könnye volt, a ki azt azért hullatta, mert látta vérezni a legnemesebb nemzetet s mert sikertelennek bizonyult azon kísérlete, hogy a magyar conservatívek és főpapok második petíciója szíves fogadásra találjon férjénél, a császárnál. E könnyhullatás nagyszerű jelenetét a képzelődés és a népmonda körülvette egész mythikus légkörrel. A nemzet a mondát ép úgy elhitte mint a valót, mert jól esett elhinnie, hogy védangyal őrködik felette a magasban, a ki, habár nem segíthet rajta, szívében együtt érez, bánkodik és könnyez vele.

Már az ötvenes évek közepén mindenki tudta Erzsébet királynéről hogy rokonszenvez a magyarokkal, hisz a nemes női szív mindig szánalmat és rokonszenvet érez a nagy szerencsétlenségek iránt. Tudta az ország, hogy felséges asszonya magyarul tanul, sőt már meg is tanult, s hogy irodalmunkat olvassa és kedveli. Az 1857-iki könnyjelenet tehát már fogékonyan találta a magyar szíveket egy fényes mythos, oly mythosz befogadására, mely szerencsére lényegileg meg is felelt a valóságnak. Mosolylyal ajkán, vagy könnyvel szemében – nem is tudta

másképp képzelni a magyar nemzet – felséges asszonyát, Erzsébet királynét. Mosolylyal ajkán, ha jót tehetett, s a nemzet sorsa jóra fordult, és könnyel szemében, ha Magyarországot csapások sújtották. Egy későbbi korban is könnyet hullattak a felséges szemek, midőn a ragyogó cseppek Deák Ferencz ravatalára estek. Erzsébet királyné könnycseppjei egy szörnyű tragédia idején a mayerlingi katastropha napján összeolvadtak a magyar nemzet könnyeinek tengerárjával. Nemcsak a felséges asszonynak, hanem a magyar nemzetnek örök gyászt okozott e katasztropha, s így a nagy asszony s a magyar nemzet sorsa örömben, bánatban összefűződött. Erzsébet királyné arcának derűjéből fakadtak a legszebb virágok a magyar nemzetre nézve, Erzsébet királyné könnyei a magyar nemzet legdrágább drágakövei, maradandóbb emlékek és becsesebbek minden gyémántnál és diadémánál. Még a kiegyezés előtt mondta Andrássynak e felejthetetlen és jellemző szavakat: „Ha a császár dolgai rosszul mennek Olaszországban, ez fáj; de ha Magyarországon van baj, ez megöl.”

A történelem nem képes aktaszerűen bebizonyítani, mekkora része volt Erzsébet királynénak a kiegyezés létesítésében. Azon jelenetek, melyek a férj és nő között s a legbelsőbb környezet előtt lefolynak, nem kerülnek feljegyezve az archivumokba. Ha valahol, úgy az ily kényes és finom dolgokban igaz a vox populi vox dei elve. A közhit fenekén rendszerint nagy igazság rejlik. A közhit és meggyőződés Magyarországon az volt s ma is az, hogy Erzsébet királyné befolyása nélkül a kiegyezés nem jött volna létre oly gyorsan és simán. Az idegen fegyverek győzelme döntő stádiumba vihette és vitte is e rendszerváltozást s a monarchia átalakulását; de a békülékeny hangulatot a trón magaslatán legnagyobb részt Erzsébet királyné idézte fel. Ferencz József király jól ismerte felséges nejének Magyarország iránt táplált érzelmeit; ez magyarázza meg azon táviratot, melyet Pestről küldött az 1865-diki örömteljes fogadtatás után. Örült, hogy örömet okozhat a felséges asszonynak a kibékülés közeledése által. A gyengéd figyelem birta rá a királyt arra is, hogy az uniót kimondó erdélyi országgyűlést Erzsébet napjára (1865 november 19-re.) hívta össze. A királynénak és a nemzetnek kölcsönös rokonszenve és szeretete csakhamar gyakorlati kifejezésre is jutott. A porosz hadjárat sikerei már Bécsset is veszélyeztették, s Erzsébet királyné tudta, hogy úgy ő, mint az akkor még gyermek trónörökös a magyarok közt van a legnagyobb biztosságban. Deák Ferencz volt akkor az, a ki indítványozta, hogy a nemzet fogadja méltóan királynéját, szeretett védanyját.

A nemzet vezére, Deák, Andrássy, Gorove, báró Kemény és mások társaságában fogadta a felséges asszonyt, biztosítva őt a magyar nemzet hálájáról és lovagias oltalmáról. Így fogadta a felséges asszonyt Budapest főváros is, s majdnem hogy a Mária Terézia-féle jelenet ismétlődött, a midőn a nemzet képviselte késznek nyilatkozott meghalni királynéjáért.

Innétől hosszú időn át csupa mosoly és derű ragyogott a felséges asszony arcán. Elkövetkezett a kiegyezés, a nemzet és királyának örök érvényű kibékülése. Elkövetkezett a koronázás s Erzsébet királyné Mária Terézia királynő koronájával Magyarország királynéjává koronáztatott. A kölcsönös előzékenység és kedveskedések kora jött el. A nemzeti lelkesedés lángolt s dicsfénnyel vette körül a királynét. Ez viszont megszentelte a nemzeti ünnepeket akkor is nemcsak jelenlétével, hanem áldó kezével. A neki adott 50,000 darab arany ajándékot ép úgy a honvédség céljaira ajándékozta vissza, mint felséges férje. Résztvett a nagy napok kegyelmi tényeiben. A veszprémi székesegyháznak ajándékozott diszöltőnye, mint fátyola, bár mint néma tanu, sokáig bizonyítani fogja e nemes szív örömteljes kiadásait, a magasztos lélek tényeit. Mint koronás királyné, magyar földön akart új gyermekének létet adni. Ezért költözött 1868 elején Budára, a hol április 2-án meg is született a legmagyarabb főhercegnő. Áldó és áldott keze nemcsak Szent-István palástján varrta össze a foszlányokat a koronázás előtt, hanem a legelső honvédszászlóalj trikolorjára is sajátkezüleg himezte a szalagot. Az ő példáját követve, a kis Mária Valéria főhercegnő is szalagot adott a 44-ik honvédszászlóalj lobogójára. Abból a diszes imakönyvből, melyet a főváros ajándékozott a koronázás alkalmából Erzsébet királynénak, innétől soká csak hálazsolozsmákat zengtek a felséges ajkak.

De elkövetkeztek a családi gyász végzetes napjai, melyek főleg Erzsébet királyné imádott alakja miatt lettek egyszersmind nemzeti gyásznapokká. A csapások azonban a felséges

asszonynak csak hosszú fizikai távolléteit idézték föl; de lélekben még inkább egyesítették őt nemzetével. Ezredéves évfordulónk ismét örömnapiakat hozott a nemzetre. A jóságos nemtő, Magyarország védő angyala, e nagy napok idején ismét megjelent hű nemzete előtt.

Kiragadta magát az önkínzó tépelődés sötétségéből, hogy fényessé és emlékezetessé tegye azon napokat, a midőn ismét együtt örült és együtt volt boldog velünk. Nem elégedett meg azzal, hogy a kiállítás megnyitásán jelen legyen. Heteket töltött hű magyarjai közt, s a hódoló diszfelvonulás idején is a fényben ő képezte a fényt s a dicsőségben a dicsőséget.

A midőn a nemzet szerencsétlen és boldogtalan volt, mindig királynéjára gondolt. Tőle várta, ha nem is a közvetlen segínyt, legalább a részvét enyhítő balzsamát. Most, midőn a nemzetnek jól és dicsőségteljesen folyik a dolga, illik, sőt kötelesség megemlékezni a múlttól. E tekintetben is Deák Ferenczcel kell tartanunk, a ki figyelmeztette nemzetét, hogy ne csak akkor viseltessék rajongó hódolattal királynéja iránt a mikor erre rászorult, hanem akkor is, a midőn ennek van szüksége vigasztalásra. Még legújabbban is meglepetést készített elő Erzsébet királyné szeretett nemzetének. II. Vilmos német császár Budán tartott pohárköszöntőt, melyben kiemelte a magyar nemzet és Magyarország nagy hivatását. Erzsébet királyné táviratilag köszönte meg a németek uralkodójának a nagy jelentőségű beszédet s a magyar nemzet fontosságának elismerését.

A történelem már is feljegyezte, hogy Erzsébet királyné volt nemcsak korának legelső magyar asszonya, hanem minden korok azon legeszményibb nőalakja, a ki hazájának és népének sorsára legnagyobb befolyással birt és erre legtöbb áldást árasztott. A történelem és a monda gyakran határosak. A hagyomány pedig meg fogja tenni Erzsébet királynét Magyarország védasszonyának és védőszellemének a legtávolabbi jövőig, a kinek mosoly lesz ajkán, ha magyarjainak jól leend dolga s könnyű lesz szemében, ha a végzet nehéz ostorcsapásai suhognak a négy folyam táján.

A passivitás politikájában csakhamar rész vett a nemzet legnagyobb része, faj- és valláskülönbség nélkül. Délszlávok és románok belátták, hogy a reactio rászedte s a jutalom helyett a magyarokéval egyenlő büntetésben részesítette őket. A faji ellentétek kiélesedtek, de nem többé a magyarság, hanem a grammatikai területek szerint, és közös élükkel a reactio ellen fordultak. A bánági németek és oláhok panaszkodtak a szerb hivatalnokok zsarnokoskodása miatt, s névszerint a délmagyarországi oláhok küldöttséget menesztettek a császárhoz, hogy kebeleztessenek ki a szerb vajdaságból s egyesülhessenek a keleti románsággal. A szerb ultrák garázdálkodása anynyira ment, hogy már 1850 január 25-kén rögtönítelő bíróságot kellett életbe léptetni a Vojvodinában. A szerb sovinizmus gazdálkodásának csakhamar véget vetett az általános germanisatio, mely a Vojvodinát se kímélte. A Bach- és Thun-féle germanisatio mindjárt kezdetben föllépett Horvátország ellen is. A bécsi pénzügyministerium németül levelezett a zágrábi megyegyűléssel. A horvátok azt nem akarták tűrni s így a szerbek és horvátok ellen Bécsből egyszerre indult meg a reactio. Stamatovics ujvidéki szerb papot, a délszláv sovinizmus egyik vezérét, 1851 februárban a temesvári várbörtönbe hurczolták s mindjárt rá a bécsi kormány a délszlávokkal barátkozó cseheket áprilisban Zimonyban elfogatta. A császári pátens, mely megköszönte hűséges népeinek jó szolgálatait, egyúttal azonnal fölloszlatta a zágrábi országgyűlést. Különösen a területi követelések maradtak teljesítetlenül. Horvátország nem kapta meg sem Dalmáciát, sem a katonai örvidéket. Az oláh határörvidéknek 1851 áprilisában történt megszüntetéséből nem lett haszna a déli szlávsnak, mert a horvát-szlavón és a bánati örvidék élén továbbra is a hadügyminister maradt, egészen katonai igazgatással. Horvátország egyedül csak Fiume elnyerése által részesült területnagobbodásban; mert az Adria gyöngyét az 1850 június 12-iki szervezeti szabályzat közvetlenül a bán hatósága alá, rendelte. Így kellett bűnhődnie Fiumének magyar rokonszenveért. Erdélyben a szászok és románok kaptak hajba, viszálykodva egymással s egyértelműen panaszkodva a bécsi kormány hálátlansága miatt. Panaszkodtak arról is a szászok, hogy Wohlgemuth halála után (1851 május) Schwarzenberg Károly herczeg, Felix unokaöcscse, egészen az erdélyi magyar aristokratia befolyása alá került, s a szászföld elnevezést is hivatalosan megtilták; pedig a reactio kezdetén a

szász gróf elnevezés alatt nemzeti kormányzót kaptak, sőt 1850 január 17-kén nemzeti egyetemük ülését is megtarthatták. Panaszuk éle azonban nemcsak a magyarok, hanem a bécsi kormány ellen is fordult. De leghevesebb és legmélyrehatóbb harag keletkezett a románságban, melynek megígért unióját a reactio meggátolta, sőt miután a román hivatalnokok elűzettek, szász hivatalnokok uralma alá került. Hogy az erdélyi magyarok és székelyek mély gyűlöletet tápláltak az új rendszer ellen, mondani is fölösleges. A Thun-féle iskolai és egyházi germanisationnak sikerült még a tótság magyarellenes részét is a bécsi kormány ellen és a magyarok mellé sorakoztatni. Ekkép tehát szinte az összes fajok többé-kevésbé résztvettek a magyarság szenvedőleges ellenállásában. Többé-kevésbé, mert a bécsi kormányok ezután is minden lehető alkalommal a nemzetiségi tulzást játszották ki a magyar sovínizmussal szemben. Még a provisorium alatt is, mint a későbbi fejtegetésekből ki fog tűnni.

De még a papságot sem nyerhették meg a reactio céljaira, habár mindjárt kezdetben, de különösen az 50-es évek közepén mindent elkövettek Bécsben a katolikus egyház megnyerésére. A Vatikánt meg is nyerte a placetum jog felfüggesztése s később a concordatum által; de nem nyerte meg a magyar clérust. Nemcsak Thun, hanem liberális emlékeinek elhomályosodása után Bach is részesévé akarta tenni a clerust a politikai hatalomnak.

A magyar clerus hires volt mindig hazafiságáról s arról, hogy a pietismus fegyvereit nem hegyezte ki a haza ellen. Midőn a törvényhozás egyszer már nyilatkozott, föladta a harczot, vagy legalább nem szövetkezett a hazaellenes elemekkel. Az 1848. XX. t.-cz. messzebbre ható elvi kijelentéseket tartalmazott még az egyházpolitikai programnál is. Világosan következett e t.-czikkből a közoktatás államosítása, sőt az egyházjavak államosítása. És mit tett az akkori püspöki kar? Hires áprilisi conferentiáján nem üzent hadat az ifjú magyar államnak, hanem csakis az autonómiát követelte. Sem az episcopatus, sem az alsó papság soraiból nem támadtak szabadságharczunk idején muszkavezetők vagy Windischgrätz és Haynauval czinkoskodók; ellenben clerusunk és főpapságunk legnagyobb része a végsőig kitartott a nemzeti ügy mellett. Amidőn Haynau bevonult Pestre, legelső dolga volt Horváth és Jekelfalussy püspököket, valamint Lonovics érseket megfosztani magas méltóságuktól. Az első felelős kormány által esztergomi érsekké kinevezett Hámot (kinevezését az ő felsége személye körüli miniszter ellenjegyezte) a bresciai hiéna „önkéntes” lemondásra kényszerítette. A csanádi püspök, aki Temesvárt a honvédek kezére igyekezett játszani s Rukavinára a vár védelmét lehetetlenné tenni, csak nehezen menekülhetett a véres boszútól. Lonovics a mölki apátságban s később – 1852-ben – Bécsben szenvedett politikai martírságot, amiért a békéltető küldöttséget Windischgrätz elé vezette. Ugyancsak a Pesten élő főpapság még a szabadság-harcz kezdetén békéltetőleg lépett föl a korona és a nemzet közt. Fogarasy Mihály nagyváradi kanonok vitte 1848 novemberében Olmützbe a Horváth Mihály által szerkesztett könyörgő levelet, mely levél ép oly merészen mint komolyan intézte a kérdést az uralkodóhoz: ki fog felelni Isten birói széke előtt ezer és ezer ártatlan vérének kiontásáért? Az ekkor már nyíltan föllépő reactio meggátolta ugyan a levélnek közvetlen átadását, s így Fogarasi küldetése megghiúsult, habár Lobkovitz herczeg jelenlétében semleges jellegű kihallgatást nyert az uralkodónál. Főpapságunk ekkor sem csüggedt, hanem pásztorleveleket intézett az alsó clerushoz, gyakori imákat rendelve el ugyanazon magyar alkotmány érdekében, mely az államnak és egyháznak határozott elválását célozta.

De még azon főpapok sem tartottak a reactióval, akiket a reactio helyezett a főpapi székekbe. A Hám helyébe kinevezett Scitovszky primás kezdetben némi hajlékonyságot mutatott. Beleegyezett a zágrábi püspökségnek érsekséggé való emelésébe. De a leghatározottabban tiltakozott mind Rómában, mind Bécsben a katolikus egyház birodalmi centralisatiója, vagyis az ellen, hogy a bécsi érsek birodalmi primás, és így egyszersmind Magyarország primása legyen. Ugyanekkor mondta Scitovszky Thun miniszternek, aki őt figyelmeztette, hogy javait ő felségétől kapta: „világi javaimat igen, de lelkiismeretemet nem”. A kényuralom által kinevezett ezen egyházfejedelem már 1856-ban kiváló hazafias szerepet játszott, s az esztergomi bazilikának ez évben történt felszentelése alkalmával mentek végbe az előkészületek az 1857-iki petitióra és az esztergomi értekezletre. Bartakovics egri érsek annyira

vitte az absolutismus elleni tüntetést, hogy a föltámadási körmenet alkalmából szolgálattételre kirendelt osztrák katonaságot meg sem áldotta. Haynald Lajos pedig, akit szintén az idegen uralom nevezett ki tábori lelkészből erdélyi püspökké, illetőleg kezdetben a derék Kovács mellé coadjutorrá, a politikai fordulat bekövetkeztével csakhamar első hirdetőjévé és védelmezőjévé lett a nemzeti ügynek.

Igaz ugyan, hogy főpapságunk az októberi diploma előtt a conservativekkel tartott s az általa is aláírt 1857-iki petitióban az 1847-iki alkotmány visszaállítását kérte; de akkor még más politikai program nem létezett, kivéve Deák Ferencz passivitási programját. Mihelyt azonban a haza bölcse fellépett a jogfolytonosság positiv programjával, clerusunk igen kevés kivétellel elfordult a conservativektől s Deák politikájához csatlakozott. Deák politikája pedig az 1848-iki alkotmány visszaállítását tűzte ki céljául, azon alkotmányét, melynek radicális valláspolitikai rendszere sokkal messzebb ment a legutóbbi idők egyházpolitikájánál. Sőt clerusunk némi hajlammal birt a politikai és közjogi radicalismus iránt, s így a reactio soha sem támaszkodhatott reá, mint más országok papságára. Hasztalan létesítette a reactio az 1855-iki concordatumot, mely az absolutismust szuronyok mellett egyszersmind a pásztorbotokra akarta alapítani. Az egyháznak kínált uralmat hazafias egyházunk visszautasította, mert a hatalmat kínáló önkényuralom ellentétben volt nemzeti érdekeinkkel.

A nemzet védelmi rendszere tehát az egész vonalon erőteljes és hatalmas volt. Az ó-conservativek elijesztése után a bécsi kormány nem talált támaszt az országban senkiben és semmiben, sem az osztályokban, sem a felekezetekben. A conservativek megfutamodása után az aristokratia szintén – a csekély kivételtől eltekintve – a nemzeti ügy mellé állott. A Bach-rendszer centralisatiót s egységet akart. Létesítette is ezt, de nem a birodalomban, hanem Magyarországon, mert egységessé tette a nemzetet, sőt szerte-szét dúlt társadalmunkat. Megszüntek az osztály- és felekezeti különbségek s a nemzeti összeforrasztás nagy műve a Bach-rendszer nélkül talán nem sikerült volna oly gyorsan és általánosan. A legújabb alkotmányos aerában, retrograd irányzatok hatása alatt, némi felekezeti és osztálybomlás ismétlődött. Ez azonban távolról sem lehetett többé mély, és a szakadás nem hatolhatott a nemzet gyökeréig. A Bachkorszak ellenkező célzata daczára megoldotta azon legkiválóbb nemzeti feladatunkat, hogy a feudális Magyarország átalakulhatott a társadalmi rétegek romboló összeütközése nélkül. Nem jártunk úgy, mint a lengyelek, akiknek társadalmi széttörlése nemcsak fölidézte, hanem egyszersmind túlélte állami bukásukat, legfőbb gátját képezve továbbra a lengyel államiság – legalább töredékes – visszaállításának is.

Ha a reactio szervezete nagy és hatalmas volt, nem kevésbé nagygyá és hatalmassá lett a nemzet passivitási rendszere, melynek puha mediumában erejét veszítette az önkényuralom minden lövege.

Ez az uralom sehol sem talált nyílt ellenállásra; de egyszersmind támogatásra sem. Az idegen és a nemzeti ügygyel szakító magyar hivatalnokok intézkedései lépésről lépésre paralizáló és ellensúlyozó tényekre leltek. Önként mit sem szolgáltatott a társadalom. Az adóktól kezdve a közszolgálatok minden nemét erőszakkal kellett kicsikarni. Az oly rendszer pedig, amely gyűlöletes színben tűnik föl a polgárok előtt, akik néma összeesküvésben szövetkeznek az ellen, föltétlenül szétmállik, habár aczélból volna is.

Amidőn tehát Deák Ferencznek sikerült létesíteni a szenvedőleges ellenállást, amidőn a reactionnak sikerült papságot, aristokratiát, sőt részben a magyar faj nyílt ellenfeleit is, a nemzetiségeket, a passivitás rendszerének terére lökni, az absolutismus sorsa meg volt pecsételve.

787. A „Rückblick” írója Meyer Béni, Bach ministeriumának Svájczból hozott nagybefolyású udvari tanácsosa volt, ki Svájcban is a Sonderbund mozgalmainak egyik tevékeny, de épen nem rokonszenves alakja volt. Ottani szereplésével szerezte magának a *Blutbeni* elnevezést. Mindenki csak ezen a néven ismerte.

788. „Ein Blick auf den anonymen Rückblick.” Széchenyi munkája Londonban jelent meg s előszavát a magát csak F. K. betűkkel megjelölő kiadó írta, a ki Falk szerint Széchenyinek sakkozó társa lett volna.

789. A conservatívek peticionáló politikájára s Bachnak irányukban való ellenszenvére világot vet mindjárt az absolutismus kezdetén a kormány lapjának állásfoglalása, melyet Vörös irataiban következőleg vezet be: Az osztrák kormányt képviselő „Magyar Hirlap”, melynek szerkesztője a márcziusi napok előtti időből ismeretes „Mult és Jelen” erdélyi hirlapnak volt kezelője s a pecsovics pártnak – mely magát tisztességesebben „conservativ”-nek keresztelte el a nélkül, hogy tulajdonképen valamit conserválni akart volna, sőt per excellentiam „conservativ-reformer”-nek is nevezé magát – nevezetes organuma volt, régi ügyrokonairól 1850. május 16-án így szólott: „Bámuljuk azon nagylelkűséget és metamorphosist, miszerint azon aristocraták, kik sohasem tudtak, sohasem akartak a közjóért magánérdekeik burkából kivetközni s a nemzeti országos érdekek színvonalára minden önzés nélkül határozottan lépni ki; kiket épen azért a nemzet többsége mind e mai napig csak keserű érzések közt tud emlegetni, sőt nem mondok sokat, ha azt állitnám is, hogy gyűlölséggel viseltetik irántuk: most megtagadják önmagukat és közbenjárókul lépnek fel fejedelem és nemzet közt; – azon fejedelemnél, ki leverte címrokonaikról a kilencz gombot, hogy jobban elférjenek a nemzeti egyenlőség közös fedele alatt, – s azon nemzetért, mely nyomorúságának nagy részét nekik köszöni s mely épen ez okból némi kárörömmel látja őket sorai közé beosztva.
790. Szögyény érezte, hogy a szabadságharc idején a birodalmi tanácsba való belépése a legnagyobb és legsúlyosabb következményű félreértésekre szolgáltathat alkalmat. Saját naplójában tett följegyzései szerint sokáig habozott, vajjon elfogadja-e a birodalmi tanácsosságot, mert a kormány elveivel miben sem értett egyet s irányának megváltoztatásához mi reménye sem volt. A kinevezés elfogadására biztatta azon körülmény, hogy az közvetlenül a felségtől származott.
791. * A Bach-huszárokról Eötvös Károly a következő rövid, de jellegzetes sorokat bocsátotta e munka céljaira: A Bach-huszárok 4 kategoriába oszthatók: I. *A provisoriumbeliek* 1849–1854-ig, a kik abban a reményben, hogy ideig óráig tart az alkotmány ellenes állapot, megbizatást fogadtak el a kormánytól. Ezek közt volt igen sok jó magyar és hazafi, a régi megyei elemek közül. Ezeknek nem volt megállapított ruházatuk, civilruhát viseltek. Főnökük Haynau volt. II. *A definitívek*. Ezek legnagyobb része osztrák és cseh volt és az itthoniak közül csak a kir. hivatalnokok és családtagjai foglaltak helyet ezek közt. Ezeknek szereplése 1859-ig tartott, főnökük Albrecht főherczeg volt. III. *A diszmagyar ruhások*. 1859-ben a Bach-rendszer a köztisztviselőknél a diszmagyar ruhát rendelte meg, mint egyenruhát. Ezek közt már megint akadtak jó magyarok, a magyar világ bekövetkeztének reményében. Ez tartott 1860 októberig, főnökük Benedek volt. IV. *A Schmerling-lovagok* 1861 novembertől 1865 októberig. Ezek igazán szedett vedett emberek voltak, mert Ausztriából nem vállalkozott senki és az itthoni java elem 61-ben mind lemondott. Így csak az itthoniak salakjából lehetett a tisztviselő kart összeállítani. Főnökük gróf Pálffy Mór volt. Az igazi Bach-huszároknak csak a II. és III. kategória nevezhető. Az I., II., IV. kategoriabeli Bach-huszároknak nem volt megállapított ruházatuk, civilruhát viseltek, míg a III. kategória uniformisa a diszmagyar volt.
792. Hogy a passivitás politikája még teljesebb megvilágítást nyerjen, érdekesnek tartom a magyarországi hivatalnokok 1856-iki névsorából közölni azon magyarok neveit, akik jelentékenyebb politikai, bírói és pénzügyi tisztségeket viseltek: A pest-budai közigazgatási kerületben szolgabírói tiszttel a következők viseltek: 1. Pest-Pilis-megyében: Eklér Imre, Hőri Antal, Parniczky Ede. 2. Borsod-megyében: Baráth József, Kelemen Lajos, Kolossy Lajos, Farkas Károly. 3. Csongrád-megyében: Szalay Ignác, Beliczay Tamás. 4. Esztergom-megyében: Matyasovszky Sándor, Sávoly Lajos, Reviczky Károly. 5. Heves-megyében: Okolicsányi István, Nemes János. 6. Pest-Solt-megyében: Eötvös Pál, Berényi György, Szabényi Pál, Tóth Lajos, Radácsy Frigyes. 7. Fejér-megyében: Hegedűs Sándor. 8. Szolnok-megyében: Török János, Kassó Lajos. 9. Jász-Kún-megyében: Uj Mihály, Makó Gergely, Hegedűs Zsigmond, Bibó Károly. A törvénykezésnél szolgáltak: 1. Az országos főtörvényszéknél Eötvös József alelnök, Nagy István, Hubay József, Beniczky Ágost, Sutsics Károly, Huszár Ferencz, Vitál Alajos, Somoskeői Antal, Szekrényessy András, Végh Ignác törvényszéki bírák, Deréky István titkár, Rudnyánszky Béla. főügyész helyettes, Boldizsár Ferencz telekkönyvi igazgató. István, Medrey István, 2. A pesti főtörvényszéknél bíró: Fabinyi Teofil, törvényszéki bírák: Jancsó Károly, Petheő János, Thaly Antal, ghymesí és gácsi gróf Forgách Sándor, Balogh István, Daruváry Alajos. Ügyész helyettesek a pesti törvényszéknél: Külley Ede, Bogisits Lajos. 4. A pesti kereskedelmi törvényszék elnöke: Fogarasy János, törvényszéki bírák: Pákozdy Zsigmond, Csorba Sándor, Szeniczey Gusztáv. 4. A miskolci megyei törvényszéknél: elnök Mátyás Pál, bírák: Szalay Zsigmond, Bodnár Imre. 5. A szegedi megyei törvényszéknél elnök: Nagy Lajos. bírák: Péterffy Lajos, Török Sándor. 6. Az egri megyei törvényszéknél elnök: Okolicsányi Luczián, bírák: Okolicsányi Manó, Bene Imre, titkár Thalabér Lajos. 7. A kecskeméti megyei törvényszéknél elnök: Urbanovszky Jusztián, bírák: Gaal János, Bary Sándor, Illyés István, Nagy Károly. Titkár Pataky Ignác. 8. A székesfejérvári megyei törvényszéknél bírák: Rohonczy István, Takácsy Ignác, Fábry László. 9. A szolnoki megyei törvényszéknél bírák: Molnár Sándor, Sery János. 10. A jászberényi megyei törvényszéknél elnök: Földváry János, bírák: Kürty József, Moczár János. Titkár Eördögh János. Pénzügyi személyzet a pest-budai közigazgatási kerületnél: Perczel Sándor, pénzügyi tanácsos Kamánházy János, Etlényi Lajos, Hegedűs Ferencz. pénzügyi fogalmazók, Szarvassy József, Habinay Ágost. budai, Madarassy Pál, Verney Gyula, Daniely György, Zimányi Károly. pesti, Tormay Frigyes. egri, Karay Nándor, szegedi és Csépekey Károly. szolnoki pénzügyigazgatósági biztosok.

A pozsonyi közigazgatási kerület szolgabírói voltak: 1. Pozsony-megyében: Liphay Gábor. 2. Árva-Túróc-megyében: Zsembery Balázs. 3. Bars-megyében: Balogh Elek. 4. Hont-megyében: Kardoss Ádám, Báthory Gábor, Somoskeőy János. 5. Komárom-megyében: Pongrácz Kázmér, Orosz László. 6. Nógrád-megyében: Rédeky István, Komáromy Imre, Baross Miksa, Berencsy Lajos, Zmeskál Sándor. 7. Felső-Nyitra-megyében: Kálmán Imre. 8. Alsó-Nyitra megyében: Motkó Nándor, Ordódy Mór, Gyürky Bálint, Turcsányi József. 9. Zólyom-megyében: Pongrácz Ferencz gróf. 10. Trencsén-megyében: Lieszkovszky István, Rédeky István, Messko-Stefanovics Arisztid. Törvénykezési hivatalnokok voltak: 1. A pozsonyi főtörvényszék alelnöke Andreánszky Sándor, főtörvényszéki bírák: Szászy Ambrus, Majthényi Alajos. 2. Pozsonyi törvényszéknél törvényszéki bíró: Andrassy István. 3. Balassagyarmati törvényszéknél elnök: székhelyi Majláth Sándor. Bírák: Bartakovics Flórián, Szilassy Gábor. Ügyész: Hamar János. 4. A besztercebányai törvényszéknél elnök: Matulay Frigyes. Bírák: Polónyi György, Farkas József. 5. a nyitrai törvényszéknél bírák: Nevery Miksa, Gyürky Medárd. 6. a szentmártoni törvényszéknél bíró: Iglói Szontágh Dániel. 7. a nagyszombati törvényszéknél: Bíró: Borányi János. Pénzügyi hivatalnokok: 1. a pozsonyi pénzügyigazgatóságnál: Kassay József, Herczegh Antal, Márffy Ágost, Kovács János. 2. a balassagyarmatinál: Novák Mátyás, Hanély József, balassagyarmati. 3. a nyitrai: Várffy Alajos, biztosok.

A soproni közigazgatási kerület szolgabírói: 1. Baranyamegyében: Márkus József, Bogyay József, Kisfaludy Pál, Sárközy Titusz. 2. Vas-megyében: Csesznák László. 3. Győr-megyében: Kassics Albert. 4. Somogy-megyében: Csorba Ede, Balasskó Imre, Kary Ignác, Farkas István, Ország Lajos. 5. Veszprém-megyében: Madarász József. Sey László, Radó Dániel. 6. Zala-megyében: Keresztessy József, Gózonny Ferencz. Törvénykezési hivatalnokok: 1. a soproni főtörvényszéknél bírák: Hegedűs Antal, Sebestyén Gábor, Apor Sándor, Karácsony Mihály, Simon László. Titkár: Szent-György Imre. 2. a soproni törvényszéknél elnök: Högyész Pál. Ügyészhelyettes: Seép Sándor. 3. a pécsi törvényszéknél elnök: Tallián János, bírák: Rohonczi Imre, Gözsi Mátyás. 4. a szombathelyi törvényszéknél elnök: Nagy János, bírák: Tóth Károly, Bárdosy László. Ügyész: Torkos Ferencz. 5. a győri törvényszéknél elnök: Szalay Ágost, bírák: Beke Ágost, Nedeczky Sándor, Molnár Elek. 6. a kaposvári törvényszéknél: bírák Karvasy Sándor, Nagy Imre, Kovács Antal, Sohár Vincze. Ügyész: Pottyondy Ferencz. 7. a szegszárdi törvényszéknél elnök: Perlaky János, bírák: Gaál Gyula, Materényi József, Zöld Sándor. Ügyész: Daróczy István. Ügyészhelyettes: Baltház Adolf. 8. a veszprémi törvényszéknél elnök: Kopácsy József, bírák Kenesey Antal, Laky József, Bognár Lajos. Ügyész: Végh István. Alügyész: Damál János. 9. a zalaegerszegi törvényszéknél elnök: Márkus Lajos. Bírák: Németh János, Bély József, Babos Kálmán. Alügyész: Pribék Imre. Pénzügyi hivatalnokok: 1. a soproni pénzügyigazgatóságnál: Völgyi Nándor. 2. a nagykanizsai pénzügyigazgatóságnál: Darray János. 3. a pécsi pénzügyigazgatóságnál: Fezly Ferencz. 4. a győri pénzügyigazgatóságnál: Balogh Sándor, Kanhovszky Antal biztosok. A kassai közigazgatási kerület szolgabírái: 1. Abauj-Torna-megyében: Vajda Zsigmond, Vadász György. 2. Bereg-Ugocsa-megyében: Fekete Ferencz, Reviczky Ágost, Lehoczky Lajos. 3. Gömör-megyében: Péczely János. 4. Máramaros-megyében: Fehérváry István, Tolvay István, Székely Lajos, Lasztokai János, Vajda János, 5. Sáros-megyében: Roszty József. 6. Ung-megyében: Lipcsey Péter, Csik Arpnás, Reviczky Imre. 7. Zemplén-megyében: Bornemisza Sándor. 8. Szepes-megyében: Fejszényi András. Törvénykezési hivatalnokok: 1. az Eperjesi főtörvényszéknél alelnök: Hedri Hedry Ernő, főtörvényszéki bírák: Berzeviczy Manó, Ferenczy Ignác, Barthos János. 2. a kassai törvényszéknél főtörvényszéki bíró: Jóny Vincze. Bírák: Petrőczy Ferencz. Alügyész: Papp Sándor. 3. a beregszászi törvényszéknél elnök: Mauks Norbert, bírák: Török Samu, Kántor Samu. 4. a rimaszombati törvényszéknél ügyész: Létassy Alajos. 5. a máramrosszigeti törvényszéknél ügyész: Kendrey János. 6. az eperjesi törvényszéknél bíró: Urbán Antal. Ügyész: Rozgonyi Bertalan. 7. az ungvári törvényszéknél elnök: Dienes István, bírák: Nagy Pál, Sárossy György, Ügyész: Imre Gábor. 8. a sátoralja-újhelyi törvényszéknél elnök: Beőr Mihály. Bírák: Móricz Péter, Horváth Vincze, Liphay Gyula. 9. a lőcsei törvényszéknél bíró: Késmárczky Rezső. Pénzügyi hivatalnokok: 1. a kassai pénzügyigazgatóságnál Aranyossy Ágost, 2. az eperjesi pénzügyigazgatóságnál Rácz Károly, 3. az ungvári pénzügyigazgatóságnál Zelezny József biztosok. A nagyváradi közigazgatási kerület szolgabírái: 1. Dél-Biharmegyében: Nyitrai Samu, Egyed Imre, Lakatos Benedict, Tatár Tamás. 2. Észak-Biharmegyében: Weszprémy Gáspár. 3. Arad-megyében: Kiss Antal, Popa György, Kádas Péter. 4. Békés-Csanádmegyében: Csiky Lajos, Lázár Imre, Brezanóczy Lajos, Szánthó Béla, Lakatos Károly. 5. Szabolcs-megyében: Szabó János, Ábrányi Aurél, Újhelyi Róbert. 6. Szatmár-megyében: Mándi Bertalan, Ernyey Sándor, Kuthy Károly. Törvénykezési hivatalnokok: 1. a nagyváradi főtörvényszéknél elnök: Uray Bálint, alelnök: Cserneczky József. főtörvényszéki bírák: Gabányi Sándor, Szűcs Samu, Széll Kristóf, Gabriely János, Okolicsányi Károly, Sárvári Ferencz. 2. a nagyváradi törvényszéknél elnök: Szerdahelyi Pál, bírák: Blaskovics Kálmán, Nagy Dániel, Dolinay Péter. Ügyész: Hajdu Lajos. 3. a debreczeni törvényszéknél elnök: Karap Sándor, bírák: Békefy György, Sápny Samu, Ferenczy Alajos. Ügyész: Balasovich Zsigmond, alügyész: Nogáll József. 5. az aradi törvényszéknél elnök: Hrabovszky János, főtörvényszéki bíró: Kiss János, bírák: Bíró Sándor, Elek István. 6. a gyulai törvényszéknél főtörvényszéki bíró: Ambrus István, bírák: Dániel Antal, Karassay István, Dessewffy Ede, Felső-cőri Szigeti Lajos. Alügyész: Sümeghy István. 7. a nagykállói törvényszéknél elnök: Sándor András, bírák: Balogh Imre, Lázár Mihály, Veszprémy János,

Beliczay Ignác. 8. a szatmár-németi törvényszéknél elnök: Bodó László, bírák: Bornemisza Antal, Kende László, Csák József. Pénzügyi hivatalnokok: 1. a nagyváradai pénzügyigazgatóságnál Gervay Károly igazgató, Szentmihályi István, Farkas Ferencz biztosok, 2. az ó-aradi pénzügyigazgatóságnál Rözsényi József, Horváth Ferencz, 3. a debreczeninél Simonchich Pál, Regényi István, 4. a szatmárinál Bisányszky János biztosok.

793. A sebesülés később némileg komolyabb jellegű képet öltött. A merénylő második döfését Etenreich bécsi polgár gátolta meg és fogta el gróf O'Donnel, a császár hadsegédével együtt, a gyilkost. Ferencz József márczius 12-ikéig őrizte a szobát, miután szerencsére azon veszély elmúlt, mely a látó-ideg megsértése folytán vaksággal fenyegette.

V. FEJEZET.

A társadalom és az irodalom harcza.

A passiv küzdelem első szervezése. A bujdosók. A magyarság sorsa a városokban. Az arisztokratia visszavonulása. A német Budapest. Az 1849/50-iki tél. A tüntetések kezdete. A magyar nők. A katonaság száműzetése a magyar társadalomból. Protmann és Deák Ferencz. A rendőrség felsülései. Tüntetések a színházban. Az Albrecht-út. Kísérlet az akadémia megrendszabályozására. A sajtóviszonyok az absolutismus alatt. Szilágyi Sándor a forradalom utáni napok sajtójáról. A censura. Az írók üldözése. A tudományos irodalom pangása. Szilágyi Sándor kísérlete a szépirodalmi időszaki sajtó föllendülésére. A Magyar Emléklapok. Tompa haditörvényszék előtt. A napi sajtó. Szilágyi Ferencz Magyar Hírlapja. A Pesti Napló. Kemény Zsigmond és társai. Új lapok. A sajtóviszonyok Erdélyben. A humoristikus sajtó. Az absolutismus korabeli sajtó általános jellemzése

A társadalomnak passiv küzdelme nem kezdődött mindjárt a szabadság-harcz véres bukása után. Organizálását is csak később nyerte. Kezdetben nem harc volt a győző és legyőzött közt. Az előbbi tiport ennek mozdulatlan tetemén. A magyar társadalom színe-java vagy elesett a csataterén, vagy elmenekült külföldre, vagy a bitófán végezte hazaszeretetben telt életét. A compromittáltak egy része itthon maradt, daczolva ezer veszéllyel s megnépesítve az erdők vadonát, a nádasok és lápok hozzáférhetlen süppedőit. Jókai maga is hosszasan bújdosott a Bükkben, s később neje rejtegette a fővárosban, a hitvesi szeretet csodáit művelve, hogy a bármennyire ostoba és bárgyú rendőrség meg ne sejtse a menekült hollétét. Jókai saját tapasztalataiból irhatta oly remekül le a rengetegeket, a nádasok búvhelyeit. A bújdoklók kétfélék voltak: a hatalom előtt compromittált menekültek, s azok, akik a törvénytelen hatalommal nem politikai ellentét miatt álltak rossz lábon. Az utóbbiak létesítették a hazafias zsványromantikát.

Igaz, hogy voltak köztük valódi honvédek, s különösen katonai szökevények, akik a besorozási rendelet elől menekültek. Ezek tudták a különbséget az enyém és a tied közt, s csakis a búvhelyeikhez közel levő falusi nép s a vidéki kastélyok szivességéből éltek. De voltak, s pedig legnagyobb számmal, olyanok, akik az önkényhatalommal s ennek közegeivel saját javukra folytattak háborút. Ezek lassanként elfelejtették az enyém és a tied közti különbséget, raboltak és öltek, s különös előszeretettel rabolták ki a császári postakocsikat. A nép ezeknek is pártját fogta, s ez volt főoka, hogy a zsandárság csak nehezen boldogult a zsvány-romantika hőseivel. Ezen romantika túlélte még az abszolút uralmat is, s csak Ráday Gedeon szegedi működése vetett annak véget.

Az erdők és búvhelyek népesebbek voltak, mint a társadalmi élet közterei az absolutismus első korszakában. Nemcsak a compromittáltak, hanem az összes magyar faj tudta, hogy a rettentő csapás ellene van intézve, s hogy a felingerelt hatalom kiirtására készül.

A politikai és kulturai központok egyszerre pusztaságokká alakultak át. Az azelőtt szereplő egyének eltűntek belőlük; sőt eltűnt több helyen szinte az összes magyarság.

Legelőször a városok fejlődtek vissza. A vidék és a vidéki társadalom szította a hazaszeretet Vesta-tüzét és a magyarság szellemét. A városok, különösen pedig a vegyes nyelvű városok legnagyobb része, ha nem is csatlakozott nyíltan az elnyomó hatalomhoz, ez előtt meghunyászkodott. Felvette ennek legalább külsőségeit, németté lett. Legelső volt a sorban maga a főváros, Buda és Pest. A szabadságharcz leverése után külsőleg mind a kettő ismét német várossá lett. A magyar társadalom eltűnt falai közül. A nemzeti kormány, az irodalom és művészet szerte-szét züllöttek. Az arisztokratia vagy birtokaira menekült, vagy száműzetésbe, vagy – Bécsbe.

Az alföldi és néhány dunántúli város kivételével még azon városokból is eltűnt a magyar elem, amelyek közönségét nem bombázta le Henczi és nem rémítették az újpépületben végbement kivégzések. Sopron, Pozsony, Temesvár stb., a bánági, erdélyi és felvidéki német jellegű városok teljesen visszanémetesedtek. A hazafiság nem halt ki e városok polgárainak szívéből, de a nemzeti jelleg a magyar nyelvvel együtt letörlődött róluk. Pedig a 40-es, sőt a 30-as évektől kezdve hatalmas magyarosító áramlat ragadta meg vegyes nyelvű városainkat is. A

nemzeti kormány és a szabadságharcz idején Budapest magyar város volt, és a politikai sceneria változtával egy csapásra ismét német jelleget öltött. Ugyanez történt szinte mindenütt, kivéve a tősgyökeres magyar városokat.

Budapest a meghalt, leigázott város képét tükrözte vissza. „Az élet, a zaj és az öröm – írja Szilágyi Rajzaiban – kihalt falai közül, mert a győzők magasan hordott fejükkel, a katonák büszke, tarka csoportjai s az alázatosan sompolygó s magukat mutogatni is alig merő és inkább csak lopva tovább surranó legyőzöttek sem eleveníték fel az utczákat. Általános és megdöbbentő szélcsend volt még akkor, milyen a nagy vihart követni szokta. A vihar még nem tombolta ki magát, s aggódva és remegve várta mindenki, hogy mikor fog bekövetkezni az, minek kimaradásában senki sem hitt, minek megjelenésétől mindenki félt – a megtorlás órája.

Bekövetkezett az is az októberi napokban.

Csak az, ki itt élt, az tudja, mik voltak e napok. Minden reggel remegve kelt fel az, kiben sziv volt, s ment ki az utcára, hallani a rettenetes híreket, vagy olvasni a plakátokat, melyek vagy újabb megszorításokat, vagy újabb ítéleteket tartalmaztak. Aztán, ha szólott is nagyon is ismert s nagyon is bizalmas emberéhez, sietett dolga után; a jövő bizonytalansága, a jelen borzalmi egyaránt kinoztak mindenkit. Pest arcza olyan volt, mintha kicserélték volna. Vig, mulatni szerető népe eltűnt, s ha volt zaj vendéglőkben, kávéházakban, utczákon, az idegen és ismeretlen egyének hetykélkedése volt. A magyar elem, mely még havak előtt is már tekintélyes, csaknem túlnyomó erőre vergődött, már eltűnt – Pest német város volt.”

Leirhatatlanul szomorúan telt el az 1849 és 1850 közti tél. Ezen a télen nem vigadott és nem tánczolt senki Magyarországon. Csakis néhány oláh és szerb vidéken voltak tánczmulatságok. Az önkényuralom nem szerette a tüntető gyászt, és ép azért kéz alatt igyekezett rendeztetni tánczmulatságot, a kíséret azonban teljesen megbukott. Melyik magyar nő vagy ifjú tánczolt volna a sirdombokon s a kivégzéseket jelentő dobpergések közepette?

De mihelyt a társadalmi élet újra kezdődött, azonnal megindultak a néma vagy nyílt tüntetések. Az 1851–1852 telének farsangján már voltak bállok, az ú. n. „ifjú urak” báljai, amelyeken az arisztokratia és gentry fiatalsága is részt vett; de a bállokról teljesen ki voltak zárva az önkény-uralom émberei, s különösen a katonatisztek, akiket a magyar társaság sehol sem fogadott be. Ezek valóságos társadalmi átok alatt álltak, egyetlen szalon sem nyílt meg előttük, s a mulatságokra soha sem kaptak meghívót. Egy kivétel történt Ürményi Józsefért.

A magyar nők legelől jártak az önkény-uralom elleni tüntetésben azért, hogy katonatisztet soha bemutatni nem engedtek, azzal nem tánczoltak és soha nem sétáltak. Még fővárosunk utcáin sem lehetett látni katonatisztet magyar nő társaságában. Azon keveseket, kik honleányi kötelességükről megfélemedtek, száműzte magából a társadalom. A nemzetiségi vidékek városaiban előfordultak ellenkező jelenségek, de különösen az alföld városaiban ki volt zárva a katonatiszteknek a nőkkel való társalgási érintkezése is.

Nagyon természetes, hogy az ellentétek e miatt csak fokozódtak. A társadalomból és a nők társaságából száműzött idegen soldatesca dühöngött, és minden alkalommal boszút állt. Az elnyomatás első rettenetes éveiben hetykén paczkázott az olcsó vitézkedés, de később, midőn a polgári ember már fegyveresen szembeszállhatott a katonatisztekkel, a nemzeti szellem megtorló ereje véres párbajok által is nyilatkozott, melyek eredménye rendszerint az volt, hogy a civil magyar megverte az osztrák katonát. Különösen később, a tüntetések korszakában igen gyakori volt a katonák és civilek, valamint tisztok és előkelő urak összetűzése.

Amily kegyetlen és zsarnok volt a rendőrség zaklató uralma, csakhamar ép oly nevetségessé is vált az. A társadalom és a rendőrség addig csak valahogy megfértek egymással, amíg Budapesten a város-kapitányság állami rendőrség s ennek feje Protmann nem lett. Ez a Gráczból a magyar fővárosba szakadt, konok és gonosz ember mindig állammentő terveken jártatta esztét, összeesküvéseket igyekezett felfedezni, hogy így érdemeket szerezzen magának fölfelé. Nem volt oly képzelhetetlen vagy képzelhető bosszantás, melyet ez a közönséges rendőrbiztosból rendőrfőnökké előléptetett szolgalelek meg nem engedett magának s el nem követett másokon.

Valami sejtelve lehetett arról, hogy Deák Ferencz sokkal jobban van értesülve az ország ügyeiről mint akár ő, akár a katonai uralom főnöke, vagy báró Geringer. Tényleg, minden magyar, szinte az egyszerű falusi pór is, ha Budapestre jött, kötelességének tartotta Deák Ferencznel jelentkezni, midőn ez már a fővárosban tartózkodott, s az illető vidék hangulatáról őt értesíteni. Deák valóban mindig a lehető legjobban volt informálva, s információi mindig megfelelték a valóságnak, mert előtte senki sem hazudott, s az ő hatalmas, nyugodt esze a túlzó nyilatkozatokból is ki tudta választani a valódi igazságot. Az emigrációt igen sok esetben a legtúlzóbb egyének értesítették, s Kossuth híradói vagy emissariusai igen sok esetben hamis szinben látták a közvéleményt. Kossuth Irataiból kitűnik, hogy általános forradalmi szellemről értesítették, és ehhez szabta politikai actióját, holott a tények megbizonyították, hogy a nemzetet nem lehetett fegyveres actióra megmozdítani, forradalom helyett csak reménytelen összeesküvések jöttek létre. Deák Ferencz sokkal jobban volt értesülve, ezért szervezte a passiv resistenciát, és ekkép útját vágta a forradalmi törekvésnek.

Protmann mindent elkövetett, hogy a fővárosba minél kevesebb vidéki jöjjön. Oly útlevél-rendszert hozott létre, amely a legszűkebb bosszantással volt egyenlő. Útlevél nélkül nem lehetett Budapestre jönni, a sorompónál elvették, s másnap kellett érte jelentkezni a rendőrségnél. Addig természetesen a titkos rendőrök minden gyanús egyént figyelemmel kísértek, s igyekeztek kitudni, mily információkat hoztak Deáknak. Midőn másnap a vidéki ember útleveléért jelentkezett, megvárakoztatták délig, sőt néha egész nap. De a zaklatások dacára a vidék és a főváros közt megmaradt az érintkezés. A passiv resistencia vezére, Deák Ferencz, folytonosan ismerte az ország közhangulatát, kivéve midőn a vasúti- és távirda-vonaltól távol, Kehidán tartózkodott.

A levél- vagy távirati titokra mitsem leheteti bizni. Protmann ismerte III. Napoleon cabinet noirját: a gyanús leveleket és küldeményeket a postán felbontották.

A minden áron való összeesküvés-keresés azonban gyakran nevetséges felsüléseket szenvedett. Kemény Zsigmond híres czipója derült kacaját támasztott az országban. A Pesti Napló szerkesztője ugyanis Nagy-Körösről, egy ottani földesúr nejétől izletes házikenyér-vakarcsot kapott. Keményt Protmann megidézte s midőn a czipót föltárták, nem esett ki abból sem névsor, sem proclamatio.

A rendőrség és spiczli-rendszer is igen gyakran nevetséges felsüléseket szenvedett. Minden vendéglős és kávé alkalmazott üzletében valakit, aki a detektiveket ismerte. Addig, míg spiczli nem jelentkezett, szabadon folyt a hazafias társalgás, ellenben mihelyt a titkos ügynök belépett, adott jelre elhallgatott mindenki.¹

A rendőri zaklatás mint már ismételtén irtuk, elment az öltözet, a kalap- és a hajviselet ellenőrzéséig. Nemcsak a fővárosban, hanem a vidéken is megtiltották a tollak viselését. Csongrád-megyében is ez történt, ahol Bonyhádi volt a megyefőnök, s a tollakat mindenütt összeszedette. Kiss Miklós verset csinált Amschl zsidóra és Bonyhádi megyefőnökre, hogy mind a ketten szedik a tollakat. A verset az utczagyerekek is énekelték, és lett titkos öröm Pest-vármegyében.

A diákoknak megparancsolták, hogy pörge kalapot ne viseljenek. A kecskeméti diákok most összeszedték a 48 előtt viselt köcsögkalapokat, amelyeket már részben tyúkültetőknek használtak, s e kalapokkal vonultak fel a megyefőnök előtt.

A Bach-korszak vége felé a tüntetések mindig szaporodtak, habár még nem lettek oly nyíltakká, mint a 60-as években. Az is tüntetés számba ment, hogy a „Hunyadi László” operát 1857-ben épen Hunyadi László lefejezésének évfordulóján adták. Protmann törte a fejét, hogy miért van ép e napon diszelőadás a nemzeti színházban.

E színházat is nagyon megrendszabályozta Protmann a német előadásokkal és a kegyetlen színházi censurával. Az uralkodó nevenapján a nemzeti színházban az előadást a „Gott erhalte”-val kellett megkezdeni, a páholyok azonban a „Gott erhalte” alatt mindig üresek voltak, s csak Haydn hymnusa után lépett be a közönség.

Az arisztokrácia egy ízben meg volt hiva Albrecht főherczeg egy estélyére, de senki sem ment el, s csak másnap jelentették az illetők, hogy a rossz út miatt nem mentek Budára. Ekkor építették az Albrecht-utat.

Az önkény-uralom megtámadta a magyar akadémiát is. A budapesti rendőrfőnök 1853 október 13-ikán felszólította gróf Teleki Józsefet, az akadémia elnökét, hogy a Széchenyi által alapított tudós társaság az 1852 november 26-iki egyesületi törvény követelményeihez képest változtassa meg alapszabályait, s aztán folyamodjék helybenhagyás végett. Hosszas küzdelem következett erre, s az új alapszabályok helybenhagyása csak 1858 február 27-ikén történt, de oly változtatásokkal, amelyek az akadémia nemzeti létét fenyegették. A többi közt ki volt hagyva, hogy az akadémia magyar nyelven művelje a tudományokat. Az akadémia, új elnökével, gróf Dessewffy Emillel élén mindent elkövetett, s Deák Ferencz hatalmas tollával felírt a koronához, hogy az akadémia megrendszabályozása véget érjen. Ennek daczára az új alapszabályok életbe léptek, az akadémia tagjait a cs. k. főparancsnokság nevezte ki, s a hatalom részéről minden megtörtént, hogy Széchenyi nagy alkotása nemzetellenes irányra forduljon. Képzeltető Széchenyi elkeseredése, akit azonban még életében megvigasztalhatott azon tudat, hogy az akadémia a rá gyakorolt kényszer daczára sem tért le az alapítói által kijelölt ösvényről.

A márcziusi alkotmány megígérte a sajtószabadságot és az esküdszékét. A katonai rémuralom alatt azonban egyikről sem lehetett szó, sőt a polgári absolutismus még végleges berendezkedésének idején sem igyekezett beváltatni dicsekvő ígérését. A sajtó kivételes praeventiv és megtorló intézkedések hatása alatt maradt. Sőt még a második absolutismus sem enyhített a sajtó bilincsein, azon önkény-uralom, mely az 1861-iki országgyűlés feloszlata után következett. Az 1862 december 12-iki sajtótörvényt mely Bach sajtó-rendtartását felváltotta, megszüntette ugyan a concessiórendszert és rendőri megintést, csak hogy ez a sajtótörvény Magyarországon nem nyert gyakorlati alkalmazást, sőt Ausztriában is a bűnvádi eljárás novellájának sorsához kötötte azt a kormány, amely novella a legdrágóbb büntetéseket szabta ki azon hirlapírói támadások szerzői ellen, akik az alkotmányt, a birodalmi tanácsot, sőt a hivatalnokokat, katonákat és papokat merészkedtek bírálat alá fogni. Schmerling az új sajtótörvény tárgyalásának idején is hangoztatta híres jelszavát: hogy ő várhat. A kormánynak – úgymond – a megintés és confiscatio egész apparatusa rendelkezésére áll, s ha még sem engedik, hogy az új sajtójavaslat törvénytényé legyen, úgy a kormány várhat.

Ez az új sajtójavaslat valóban tartalmazott szabadelvű intézkedést a sajtó javára, amennyiben polgári kártalanítási pert engedett indítani minden jogtalan confiscatio esetén. A gyakorlatban azonban ezen szabadelvű intézkedés még Ausztriában is hatálytalanná lett. Schmerling igazságügyministere, dr. Heim tönkretette Ausztriában is a sajtó irányában alkalmazni kezdett enyhébb rendszert. Ez a központosító absolutista, erőszakos hajlamú főügyészével, dr. Liembacherrel, még az ú. n. fölvilágosodott provisorium alatt is valóságos ostromállapot alatt tartotta magát a bécsi sajtót. A foederalista és a magyar érzelmű lapok egész Ausztriában üldözés tárgyát képezték. Ez a Liembacher genialis feltalálója a hirhedt objectiv eljárásnak vagy objectiv elítélésnek, mely rendszer következményét még ma is érzi az osztrák sajtó, s mely a rendőri megintést pótolta.

Annál nagyobb elnyomás bilincseit viselte a magyarországi sajtó. Az élet s talán némileg a szabadság, sem forgott oly súlyos veszedelemben Schmerling alatt, mint különösen a Bach-korszak elején, midőn hadi törvényszékek és vészbíróságok ítéltek a sajtó útján elkövetett politikai vétségek fölött. Még a multa kihatólag is működött a gyászos apparátus. A szabadságharcz sajtóját gondosan átvizsgálták a kutató szemű censorok, s a hadi törvényszékek a legnagyobb veszélyekkel járó felelősség alá vonták kiváló íróinkat. Azzal fenyegetődtek legalább, hogy 30 író a vértörvényszék elé állítanak. Ez a Damokles-kard függött az irodalom feje fölött.

Rettenetes élet volt ez – írja Szilágyi Sándor Rajzaiban. – „Senki sem tudta, hogy mit hoz a jövő, de azt látta, hogy nincs irodalom, s azt érezte, hogy az irodalom élete még nincs annyira elmeteszve, hogy jövő se lehessen. Az akadémia szünetel, a Kisfaludy-társaság nem létezik, csak

a színház marad meg; félig a nemzeti ügynek, félig a német múzsának lett átadva. Pest magyarságának vége, vége Magyarországon a magyar nemzetnek – legalább e perczben vége volt. Lehet-e még valamire támaszkodni annak, ki mint magyar író akar megélni? Azt egyikünk sem tudta volna megmondani, de ha e perczben nem is lehetne, mégis fenn kell tartani a magyar irodalom folytonosságát, azt éreztük. Kétségbe ejtő helyzet bizonynyal, de bármennyire kétségbe ejtő volt is, a hatalommal alkudozás árán javítani azon senkinek sem jutott eszébe. Hogyan fog ez az ellentét áthidalatni? – senki sem tudta volna azt megmondani.”

Az ötvenes évek elején leginkább álnév alatt dolgoztak különösen hirnevesebb íróink. A közönség tudta, de a hatalom emberei nem tudták, hogy kik rejtőznek az ily álnevek alatt, mint Sajó, Ilma, Csomaközy, G., Gy. (mind a kettő Gyulai), Rátkay (Ráth György). De voltak írók, akik saját nevük alatt irtak, provokálva a hatalmat; ezek között azonban kevés forgott oly veszélyben mint Sajó (Jókai), aki bujdoslásából visszatérve, ez álnév alatt legtöbbet dolgozott.

A tulajdonkép való katonai uralom azonban kevesebb bajt okozott az íróknak, mint a polgári absolutismus. Igaz, hogy csak eleintén, amíg a budapesti térparancsnok Machio volt, ez az emberséges, művelt katona, aki szíve mélyén részvétet érzett Magyarország iránt. Heyntzl korában az irodalom már sokkal több zaklatásnak volt kitéve. A legtöbb zaklatásra az adott alkalmat, hogy semmiféle rendelet nem szolgált zsinórmértékül az írók számára. Eleintén csak azon gyakorlat állott fenn, hogy a nyomtatványt be kellett mutatni a katonai parancsnokság főrendőri osztályánál. Ha azután kisebb nyomtatványról volt szó, a bemutatás napjától három, nagyobb nyomtatványnál nyolcz nap alatt a szétküldés megtörténhetett, feltéve, hogy lefoglalási rendelet időközben nem érkezett. Valóban meglepő, hogy kezdetben mily merész hangú iratok hagyhatták el a sajtót minden megtorlás nélkül. Az absolut rendszer birái eleintén nem értek rá foglalkozni a sajtóval. Heyntzl tábornok azonban már megindította a hadjáratot a sajtó ellen, s nemsokára Protmann vette kezébe az ellenőrzést. Ekkor már tényleg létezett előleges censura, melynek két fő embere volt: Protmann és Worafka. Ezek olvasták vagy olvastatták föl maguknak a sajtótermékeket és töröltek tetszésük szerint. Az előleges censura azonban nem mentette meg az írókat az utólagos felelősségtől. A perbe fogatás az előleges censura mellett is lehetséges és gyakorlatban volt.

Protmann rendszere kettős irányban fejlődött ki: nevetséges és terrorista irányban.

Im, a nevetséges fajból néhány példa. A Magyar Hirlap közölte a távirati hirt, hogy Miklós császár meghalt, holott Protmann urnak erről nem volt tudomása.

A sajtóhatóság megidézte a hivatalos lap szerkesztőjét, mivel lapjában Kubinyi Ágoston muzeumi igazgató neve után ott állt: *királyi* tanácsos; – miért nem *császári*? Obernyiknek egyik cikkében előfordult ez a kifejezés: „a huszár meghal a királyért”, s a cenzura törülte azt, mert a huszárnak csak a császáráért szabad meghalnia. Heckenastnak pedig lefoglalta egyik naptárát, mert rajta jeligéül Kisfaludy Károly szavai voltak: „Él magyar, áll Buda még!” Tóth Kálmánt megidézték, hogy a lapjában R. S.-nek szóló szerkesztői üzenet nem Rózsa Sándornak, a híres rablóvezérnek szól-e?

Az írók, költők üldözése nyomban a szabadságharcz letiprása után kezdetét vette. Garayt hadi törvényszék elé állították, s csak Reseta János erélyes védelmezése következtében bocsátották szabadon; Vörösmarty szintén hadi törvényszék elé került Budapesten, Tompa Kassán. Másokat, kik álnevek alatt bújdostak, országszerte nyomoztak és üldöztek. Az irodalomban teljes szünet állt be. Az időszaki sajtó, mely a negyvenes években valóságos virágzási korát élte, a forradalom alatt pedig a legtermékenyebb életképességnek örvendett, két szakfolyóirat kivételével teljesen megszűnt. A *Gazdasági Lapok* és a hittudományi *Religió* tudtak csak fenmaradni a Bach-korszak rémuralmának kezdetén. A politikai és szépirodalmi időszaki sajtó elnémult. Az írók féltek a hatalom üldözésétől, a közönség apáthiába süllyedt. Akik olvastak is lapokat, a bécsieket járatták, nehogy gyanúnak és zaklatásnak tegyék ki magukat.

A tudományos irodalom is teljesen pangott. A Kisfaludy-Társaság megpróbálkozott ugyan az általános érdeklődés-hiány leküzdésével, de kevés eredményre jutott. Szabó Károly műfordításainak Euripides-ből, Greguss Ágost aesthetikai könyvének alig akadt olvasója. Az

egyetlen politikai lap, Vida Károly *Figyelmező*-je, noha conservatív irányú volt, nem tudott népszerűsége szert tenni, s conservatív iránya dacára is a rendőrség éber ellenőrzése alatt állt, mely csakhamar, 1850 elején le is foglalta és beszüntette.

A szépirodalmi időszakai sajtó új életre keltésén Szilágyi Sándor buzgólkodott leginkább. Nagy Ignác *Hölgyfutár*-a, az egyetlen szépirodalmi közlönyünk, nem sok sikerrel élesztette ugyan az irodalmi tevékenységet, azért nem volt felesleges, hogy Szilágyi Sándor iparkodott maga köré gyűjteni a Budapesten rejtőzködő és a vidéken visszavonultságban élő írókat, hogy új lendületet adjon időszakai sajtónknak s általa szépirodalmunknak. A Parragh-féle kávéház írói köre lelkesedéssel karolta fel Szilágyi tervét, a *Magyar Emléklapok* című szépirodalmi folyóirat megindítását, mely csakhamar létre is jött. Legjobb nevű íróink és költőink sorakoztak Szilágyi mellé: Arany, Tompa, Bérczy, Gyulai, Vahot, Jókai és mások siettek felkeresni dolgozataikkal az új vállalatot. A censura és a rendőrség üldözései miatt való félelmükben a legtöbben névtelenül, álnevek vagy nevük kezdőbetűi alatt irtak, de irtak. Arany többnyire *A* betűt használt aláírással, Tompa lakhelyének, Kelemérnek nevét megfordítva irta álnevül Rém Elek-et.

Műveikben a legnagyobb óvatossággal irtak, nehogy a censura zaklatásainak tegyék ki magukat. Az egész irodalom symbolikus jellegűvé lett. Tompa allegóriákba szőtte hazafias bánatát, Falk Miksa *China és Japan* ügyeinek színében fejtegette a haza közállapotait, Jókai történelmi novellákban, regékben mesélt egy boldogabb haza szebb állapotairól, Tóth Kálmán humoros megjegyzésekben és rajzokban juttatta kifejezésre az elfojtott honfiúi bánatot, mindamellett a hatalom keze utólrta őket, s börtönbe juttatta Jókait úgy mint Falkot, Tóth Kálmánt úgy, mint író társainak egész gárdáját. Két ízben is hadi törvényszék elé állították Tompát Kassán, kinek nem tudták megbocsátani *A gólyához* című költeményének azt a kifejezését, melyben izeni a bujdosóknak:

„Mond meg nekik, hogy pusztulunk, veszünk,
Mint oldott kéve, széthull nemzetünk ...!”

Semmiféle enyhítő körülménnyel sem tudták kiszabadítani, míg végre Albrecht főherczeg magánkegyelme következtében befejezték ellene a vizsgálatot s szabadon bocsátották, a haditörvényszék auditorának azzal a figyelmeztetésével, hogy „most frei, hanem több gólya nem csinálni”.

Ilyen sajtóviszonyok mellett nem csoda, ha nehezen tudott megerősödni az elnyomott és agyonzaklatott irodalom. Ha a közönség részvétlensége meg nem ölt valamely vállalatot, okvetlenül megölte a censura és a rendőrség, melyek minden komolyabb ok nélkül betiltották az egyes lapokat, folyóiratokat. Szilágyi Sándor vállalatait egymás után érte ez a sors. Az *Emléklapok*-at betiltották, de ő folytatta *Magyar Írók Füzetei* címen, melyet midőn ismét lefoglaltak már a 4-ik számnál, ismét folytatta heti lap alakjában *Pesti Röpkévek* címen. A censor csakhamar ezt is elkobozta, amikor *Pesti Ivek* címet kapott a vállalat; majd midőn ezt is eltiltották, a *Nagyenyedi Album*-ban ért véget az irodalmi vállalat. De még ez utolsó címen sem kerülhetett el sorsát, mert már a 2-ik kötetnél ezt is lefoglalta a rendőrség, szerkesztőjét pedig Budapestről kitiltotta.

Igazi elszánásra volt tehát szüksége annak, aki ily körülmények között irodalmi tevékenységre, szerkesztésre, vagy könyv és folyóirat kiadására vállalkozott. Fokozta e bajokat az írók elkedvetlenedése, valamint a közönség közönye s ekként egy új forma tűnt fel a megsértett és elnyomott közérzet panaszának kifejezésére – *a hallgatás*.

Akadtak ugyan többen a napi sajtó munkásai között, akik alázatos hódolattal nyugodtak bele az absolut régime intézkedéseibe, de ezektől el is fordult a nemzet. Ez a körülmény is hozzájárult a sajtó és irodalom iránti közöny növeléséhez, melyet csak lassan-lassan tudtak leküzdeni irodalmi és politikai életünk legkiválóbb szereplőinek komoly intelmei, hazafias irányú, rendszeres és állandó munkássága.

Első volt – mint Ferenczy József előadja – a forradalom utáni idők politikai sajtótermékei között időrend és jelentőség tekintetében is a Szilágyi Ferencz szerkesztésében megjelenő *Magyar Hirlap*, mely a kormánynak hivatalos közlönye is volt, s mint ilyen, a lap élén

rendszeresen közölte a hadi törvényszékek idéző rendeleteit, ítéleteit, a katonai és polgári kormány intézkedéseit, hirdetményeit. A nem hivatalos részben voltak koronként politikai vezércikketek, ártatlan fejtegetések a közügyek felől, bő vidéki levelezések, különösen terjedelmes külföldi tudósítások. A lap programját kifejezi egyik *vezércikkének*, vagy, mint akkor nevezték, *iránycikkének* következő szavai: „Mi nem annyira akartunk vezérelni, mint tolmácsolni ... Egyik főszempont, melyből feladatunkat tekintők, a kormány és nemzet közti kölcsönös engesztelődé és bizalomgerjesztés vala, mik nélkül sem Magyarország, sem az összes birodalom jólétre s hatalomra nem vergődhetik soha ... Egyrésztől gyanút s előítéletet, másrésztől délibáb-féle álmokat leplezetlenül támadtunk meg, s most már nem átaljuk kimondani, mikép kormány és nemzet, honunk és az örökös tartományok közt, mennyire igen-igen szerény állásunk megengedi, *közvetítő szerepet vállalni* egyik főteendőnk vala.”

Szilágyi Ferencz aulikus karakter, különben magyar érzésű ember volt, ki egy felsőbb felhívásra irt emlékiratában kimutatta a germanizálás s az ország szétdarabolásának rossz következményeit. Hanem mint szerkesztő egészen alá volt rendelve a helytartóságnak, kinek kötelessége volt még az ilyen csodabogarakat is kiadni: „Február 1-én báró Haynau ő excellentiájánál nagy és fényes estély volt, mely alkalommal maga a hős vezér is két szép és szeretetreméltó báró Orczy kisasszonynyal a cotillonban részt vevén, tánczolt. Ily nagy a női báj és kellem hatalma; meghajol előtte a két forradalmi háborúban homlokára babért fűzött győzelmes tábornok is.” Különben is tele volt a lap a dynastikus érzelmek és a birodalmi egység hatásának hangoztatásával. „Hogy az eddigi magyar alkotmány – írja az 1852 márczius 25-iki *iránycikk* – a forradalom után lenni megszűnt, s Magyarország tetteleg az ausztriai birodalomba kebelezve, az ausztriai örökös tartományokkal egyenlő, s a birodalmi egységre szükségesnek látott közigazgatási formák közt ausztrialag kormányoztatik, oly tények, miknek szemébe férfias megadással kell nézni a magyarnak.” Ebben a szellemben, adott hangot a magyar közvéleménynek a szabadságharcz utáni első magyar politikai közlöny. De nem ez volt az egyedüli organum, mely a jelzett módon iparkodott tolmácsolni a közérzületet.

Belpolitikával különben a *Magyar Hirlap* keveset foglalkozott. A lap élén levő hivatalos részben állandó rovat volt a hadi törvényszékek felháborító halálos ítéletei, melyekből a Magyarság kiirtását célzó gyűlölet és boszú voltak csak kiolvashatók; azután következett a nemhivatalos rész, többnyire Londonból, Párisból, Berlinből, Brüsseltől az emigránsok, Jósika Miklós, Csernátorny stb. által irt politikai tudósítások. Ezt követte a belföldi levelezés, fővárosi és vidéki apró hírek, politikai tartalmú táviratok, gazdasági, kereskedelmi, börzei tudósítások. A tárczában novellák, könyvismertetések, tudományos cikkek, színházi kritikák jelentek meg, régi ismert nevű írók toilából. A lap-záradékot hivatalos és magánhirdetések képezték.

Több mint három évig folytatta pályafutását a *Magyar Hirlap*, 1849 november 15-ikétől 1852 végeig, amikor czimét átváltoztatta *Budapesti Hirlap*-ra, s több önálló és a belügyeket tárgyaló cikkel jelent meg tovább, egész 1860 novemberéig, előbb Szilágyi, utóbb Nádaskay Lajos szerkesztésében.

A politikai időszaki sajtó terén nemcsak a Bach-korszakban, hanem az egész provisorium idején a legfontosabb szerepe volt a *Pesti Napló*-nak. Mondhatni, hogy a szabadságharcz elnyomásától a kiegyezésig terjedő időszaknak legtanulságosabb kortörténeti forrásmunkáját képezik a *Pesti Napló* évfolyamai. A lap sokféle változáson ment keresztül, nemcsak alakját, beosztását, szerkesztőit, munkatársait változtatta gyakran, hanem koronként iránya is annyira megváltozott, hogy egészen ellentétbe jutott a korábbival, de azért a közvéleménynek mindig tekintélyes organuma maradt, sőt időnként a nemzet közfelfogásának kifejezője, a nemzet nagy többsége politikai meggyőződésének képviselője volt. Mivel időnként legkiválóbb íróink és politikusaink csatlakoztak hozzá, nem csodálhatjuk, hogy oly tekintélyre tett szert mint a negyvenes évek elején Kossuth *Pesti Hirlap*-ja. Csakhogy egészen különbözők a szerepek, amelyek e két legtekintélyesebb közlönyünknek jutottak. A *Pesti Hirlap* a magyar szabadságharcznak, a *Pesti Napló* a kiegyezésnek lett előkészítője.

Császár Ferencz, aki mint politikus nem sorolható a legkiválóbbak közé, indította meg a *Pesti Napló*-t 1850 márczius 9-ikén Szenvey József szerkesztésében. Programja a béke, a csend, a jólét biztosítása volt, melyekre komoly igyekezettel, a hatalomnak hízelve is törekedett. Ez utóbbi magatartása miatt sokan elidegenedtek tőle, s lapját *fekete-sárga* közlönynek tartották. Nem egészen ok nélkül, hisz az 1850 márczius 4-ikén kibocsátott alkotmány ellen sem foglalt állást. Az igaz, hogy az 1847-es alapra helyezkedő conservatívek ellen küzdött, mindamellett oly csekély népszerűsége tudott szert tenni, hogy panaszkodva volt kénytelen Falk Miksának irt egyik levelében említeni, hogy nincs 500 előfizetőjük sem.

Sajátszerű fátum lebegett Császár Ferencz s vállalata felett. A hatalom nem bizott benne, noha Bach oly feltétel alatt adott neki engedélyt a lapra, hogy benne a birodalmi politikának is tért enged, amire ő vállalkozott is; másrészt azonban, a conservatívek ellen küzdve, erősen hangoztatta, hogy ne essünk kétségbe hazánk jövője felett; mégis, a nemzet elfordult tőle. Csengery így adta okát ennek: „Kezdetben a *Pesti Napló* iránya a Bach programja; ellenséges hangulat az úgynevezett ó-conservatívek ellen, színtelt demokrata irány, birodalmi szoros centralisáció, mely a német nyelvet az egyes országokban is közigazgatási nyelvvé akará tenni. „Természetes, hogy ily program mellett népszerűsége nem juthatott; és fátumszerű, hogy a rendőrség mindamellett megfosztotta a lap tulajdonjától s zsarnoki önkénnyel Récsy Emil egyetemi tanárt rendelte ki a lap szerkesztőjévé.

Császár Ferencz szerkesztőtársával, Bánfay Simonnal együtt kénytelen volt megválni a laptól, melynek szerkesztőjévé Récsy lett. A lapot különben ez időben kitűnő írók támogatták: Kemény Csengery, Falk, Jókai, Gyulai, Bérczy, Erdélyi, később Lévy, Dánielik, sőt Eötvös is. A lap nagy tekintélyre és igen magas színvonalra emelkedett. De egyszerre hirtelen nagy változás állt be. 1855 április 8-ikán Török János, a gazdasági egyesületnek egykori titkára és közlönyének szerkesztője lett a *Pesti Napló* szerkesztőjévé, ki conservatív hajlamainál fogva a lapot is ez irányba terelte. Kemény Zsigmond és társai erre egyszerre visszavonultak a *Napló*-tól.

Török János, habár konzervatív érzületű politikus, jó magyar volt, ki a mielőbbi békés kiegyezést nemcsak óhajtotta, hanem sürgette még a bécsi német lapokban is. Falk Miksához intézett egyik levelében is így ír: „Térjenek egyszerűen az 1848-iki márcziusra vissza, s rögtön vége van minden krízisnek. A megnyugtató, helyreállított Magyarország a dynastiát legbiztosabban megvédi.” Török János azonban minden jóakarata dacára sem tudott lapjával közkedveltségre szert tenni, sőt a rendőrséggel is örökös baja volt. Protmann valóságos passióval üldözte a szerkesztőt, minek nem is lehetett egyéb következménye, mint hogy Török János megvált a szerkesztőségtől, hanem vele együtt kivonult a konzervatív politika is.

Új korszaka kezdődött ekkor a *Pesti Napló*-nak, a Kemény Zsigmond korszaka, melyben a magyar publicistika ismét a legmagasabb színvonalra emelkedett s vezetője lett ismét a nemzetnek, szóval vagy hallgatással, kifejezője a magyar nemzet közérzetének. Kemény az 1848-at tűzte zászlójára s Deák Ferenczcel együtt a jogfolytonosságnak lett sürgetője. A két nagy ember tehetsége kiegészítette egymást. Deák mint államférfiú volt nagyobb, Kemény mint publicista, a mit Deák kigondolt, azt Kemény formulázta és népszerűsítette, így lett a kiegyezés államférfia Deák, publicistája Kemény. Falk jelentőségéről a provisoriumról szóló részben beszélünk részletesebben.

A szerkesztéstől ugyan többször megvált Kemény, majd Pompéry, majd Királyi Pál, majd az ő neve alatt jelent meg a lap, de dolgozótársai között mindig ott volt s a szellemi vezető ő volt, az irányt ő adta meg, melyhez az egész szerkesztőség ragaszkodott. Igaz, hogy később meg az történt meg, hogy neve mint szerkesztő szerepelt ugyan a lapon, de nem folyt bele a szerkesztésbe, nem irt a lapba, sőt jó időn keresztül még csak nem is olvasta a neve alatt megjelenő lapot. De azért a lap következetesen vallott irányától el nem tért.

Szorosabb értelemben vett pártlappá csak a hatvanas években lett a *Pesti Napló*. Török János mint szerkesztő még nyíltan hirdette, hogy nem pártlapot szándékozik benne adni, hanem magyar lapot, mely kifejezője legyen az egységes magyar közvéleménynek. Csak midőn az 1861-iki országgyűlés tagjai két táborra oszlottak fel, a felirati pártra, melynek Deák volt a vezére

és a Teleki László vezérlete alatt szervezett határozati pártra, csak akkor lett a *Pesti Napló* a felirati pártnak közlönyévé. Nagy érdeme volt a Pesti Napló körül Emich Gusztávnak, ki anyagi áldozataival ép úgy hozzájárult a lap jelentőségének emeléséhez, mint publicistái munkásságukkal.

A népszerűség, melyre a lap lassanként szert tett, egyszerre nagy kiterjedést nyert, midőn az ötvenes évek végén a külügyi mozgalmak egész Európa érdeklődését felkeltették. A magyar közönség is mohón kapkodta a lapokat s igen természetesen ahhoz fordult, a mely iránt a legtöbb bizalommal viseltetett s ez a *Pesti Napló* volt, mely ekkor nemcsak hogy viszonylag a legelterjedtebb magyar lap volt, hanem tényleg több előfizetője volt mint a többi összes lapoknak. Kemény Zsigmond érdeklődött az olasz egység iránt, kedvezően ítélte meg az olaszok törekvéseit, s ebben a nemzet, mondhatni kivétel nélkül, megegyezett vele, azok is, akik az emigráció működésétől várták hazánk felszabadulását, azok is, akik a kiegyezést óhajtották. Kemény ekkép mondhatni az egész magyar nemzet érzületének kifejezője volt s így a *Pesti Napló* nagy népszerűsége egészen természetes volt.

Az 1861-iki országgyűlés megnyitásával s annak folyama alatt behatóan ismertette Kemény az országgyűlés tevékenységét s közben fejtegette a belügyek rendezésének módozatait, a kiegyezés művének részleteit, a nemzet törekvéseinek jogosságát, az alkotmány helyreállításának feltételeit, – egyszersmind mérsékletre és tapintatra buzdítván a túlzókat. Kemény a belügyeket tárgyalta, Falk a külügyek felől irta serényen a vezércikkeket, ők ketten voltak akkor nemcsak a *Pesti Napló*-nak, hanem az egész magyar időszaki sajtónak legkiválóbb publicistái. Heteken, hónapokon keresztül néha alig volt egy száma a lapnak, melybe ne irtak volna, sőt néha két-két cikkük is megjelent egy számban. Különösen Falk Miksa cikkei tartották a nemzetben a reményt, s nem egyszer derült hangulatot keltettek a szomorú viszonyok közt, midőn külügyi lepel alatt támadta az abszolutismust.

Azt a fáradhatatlan munkásságot, melyet Kemény és társai az oktoberi diploma kihirdetése után kifejtettek, – mert akkor már megszűnt a hallgatás korszaka, – semmi sem törhette meg, még az országgyűlés feloszlata sem, melyre Kemény, Deákkal együtt előre el volt készülve. Mindketten érezték, sőt hirdették is, hogy a kiegyezés ideje még nem érkezett el, mert a kiegyezés eszméje sem érett meg még tökéletesen. Csak évek múlva nyert diadalt az eszme, melyet Deák az 1861-iki felirati nagy beszédében oly hazafias lelkesedéssel védett, a melyért sikra szállt a *Pesti Napló*-ban megjelent híres husvéti cikkében; a kiegyezés csak 1867-ben létesült s benne Magyarország visszanyerte önrendelkezési jogát.

És e jog kivívásában a politikai időszaki magyar sajtó s annak élén a *Pesti Napló* egyik legfontosabb szerepet teljesítette. De a *Napló* nem sokáig állt egyedül az időszaki sajtó terén. Már 1853-ban Szilágyi a *Magyar Hirlap* folytatásául kiadta a *Budapesti Hirlap*-ot, két évvel utóbb pedig Török János a *Magyar Sajtó*-t. E vállalatok ellentétes állást foglaltak el a *Pesti Napló*-val, s azért itt-ott polemiába is keveredtek egymással, de hevesebb küzdelem nem fejlődött ki közöttük, mint a Hajnik Károly szerkesztésében 1858-ban megindult *Hirmondó*-val sem. Valamennyi közlöny meg volt győződve a fennálló helyzet tarthatatlanságáról, csak a kibontakozás módozataira nézve tértek el egymástól. Mig a *Magyar Sajtó* folyton az alkudozás hive volt, a *Pesti Napló* sokáig passiv magatartást tanusított s hallgatag ellenállásával akadályozta a jogok megcsonkítása árán is egyezkedők törekvéseit. 1860-ban egyéb új vállalatok is keletkeztek. Megindult a *Sürgöny*, melyet előbb Vértei, utóbb két ízben is Kecskeméthy Aurél szerkesztett. A lapnak azonban nem volt nagyobb hatása, miként a clericális irányú *Idők Tanujá*-nak sem. Némi jelentőségre szert tudott azonban tenni a Szabó Lajos szerkesztésében 1860-ban megindult *Pesti Hirnök*, mely a conservatíveknek lett pártközlönye és a megalkuvást s a kiegyezést sürgette. A lapnak csakhamar Török János állt élére, mint szerkesztő, ki journalistikai ügyességgel és határozott conservatív politikai meggyőződéssel teljesítette feladatát. Támogatóivá, hiveivé lettek nemcsak az aristokratikus körök, hanem a nagy közönségből is mindazok, kik még a legsúlyosabb áldozatok árán is a megalkuvás politikáját sürgették. A lap az 1847-iki álláspontra helyezkedett s mindaddig, mig Deák és párthívei a 48-as alapon a kiegyezést

létre nem hozták, némi hatással volt a közvéleményre, a mint azonban a kiegyezés ténynyé vált, elvesztette befolyását, pártja is megbomlott s a véleményekre elágazó töredékekre szakadt.

A forradalom után a sajtóviszonyok Erdélyben még kedvezőtlenebbek voltak mint az anyaországban, noha ott 1847-ben hat különböző közlöny állt fenn és virágzott, az 50-es évek kezdetén egyetlen egy lapja volt, a Makoldy szerkesztésében megjelenő *Kolozsvári Lap*, sőt volt idő, 1855-ben, midőn egyetlen egy lapja sem volt Erdélynek.

Nem kicsinyelhető, írja Ferenczy, az a szerep sem, melyet az időszaki vállalatok sorában a humoristikus sajtó teljesített a hazafias érzések ápolása, a kitartó ellenállásra való buzdítás ügyében. E téren is Jókai volt a kezdeményező, ki 1856-ban *Nagy tükrör* czimen indított meg egy humoros vállalatot, melyet 1858-ban *Kakas Márton Albuma* követett, s ebből az első rendszeres humoros hetilap az *Üstökös* keletkezett 1858-ban. Nyomdokait követte 1860-ban Tóth Kálmán *Bolond Miska* című, szintén illusztrált humoros heti lapjával. A kiméletlen gúny, a csipős satyra, melylyel humoros lapjaink feltűntették a közügyek terén előforduló visszasságokat, nagyban elősegítették a rendszer bukását s a közóhajjá lett politikai átalakulások bekövetkezését.

Mindent összefoglalva azt találjuk, hogy a szabadságharcz elnyomását követő másfél évtized időszaki sajtója, dacára a nehéz viszonyoknak, elég életrevalóságot mutat. Fejlődését nagyban hátráltatta az erőszakos elnyomás és az önkényes ellenőrzés, melyben sem rend, sem szabályszerűség nem volt. Hirlapíróink, publicistáink látván az ellenőrzésben nyilvánuló következetlenséget, megtanultak képletesen írni s megtanították a közönséget a sorok között olvasni; ekként képesek voltak többé-kevésbbé kijátszani a hatalomnak ellenőrző közegeit, de a megintés és az ezt követő felfüggesztés aggodalma még is akárhányszor chablonszerű eljárásra kényszerítette őket, mi tényleg káros hatással volt az időszaki sajtó emelkedésére. Annyi azonban bizonyos, hogy sem a rendőri zaklatások, sem a politikai bebörtönöztetés hazafiatlan irányban való működésre rá nem birta hirlapirodalmunk munkásait. Engedtek a zsarnoki önkénynek és erőszakosságnak, de hazafias érzésüket meg nem tagadták, sem csábító kecsegtetésekre, sem az erőszak fenyegetéseire. Tudtak írni egy nemzet lelkesítésére, de tudtak hallgatni is a zsarnoki hatalom vérig boszantására. Ha volt is itt-ott az 50-es és 60-as évek időszaki sajtójában a határtalan meghunyászkodásnak egy-egy jelensége, egészben és általánosságban ez a sajtó magas színvonalú, tartalmas és mindig hazafias irányú volt.

794. * A pesti rendőrség titkos könyvébe mindjárt 1850-ről több százra menő denuncians neve foglaltatott; különösen a bel- és Lipótváros hemzsegett a földóktól. A Terézvárosban is számos spiczli lakott. A Ferenczvárosból azonban Vörös irataiban csak négy nevet említ. Ugy ezek – mint a többi denunciáns nevét feleslegesnek tartjuk közölni, habár köztük állítólag egy magyar báró is szerepelt.

VI. FEJEZET.

Bach és rendszerének kibontakozása.

Bach uralomra jutása. Schwarzenberg herceg külügyi politikája. Az olmützi conferentia. Poroszország ellenséges érzületének alapjai. Az emigránsok üldözése. Törökország fellépése a vendégjog megsértése ellen.

Schwarzenberg nagynémet eszméjének bukása. Az orosz-osztrák barátság vége. Ausztria elszigeteltsége.

Magyarország beolvasztásának megkezdése. Albrecht főherceg. A márcziusi alkotmány megszüntetése. Bach Sándor egyénisége. Előélete, politikai iskolája. Szerepe a bécsi forradalomban. Egyéni önzetlensége. Becsvágyának túlkapásai. Szervezési tehetségének hiányai. A Bach-rendszer demokrata alapjai. A rendszer belső fogyatkozásai. Az uralkodó első körútja. I. Ferencz József egyénisége. Ragaszkodása első uralkodói programjához. Kötelességérzete. A lassú átmenet útja az alkotmányossághoz. A király alkotmányos érzületének tűzpróbái. A királyszobrok. A királyi elhatározás jelentősége. A nemzeti király. Az első körút lefolyása. A magyarság tüntetése az uralkodó mellett. A nemzetiségek magatartása. Bach diadala. A részleges kegyelmezések. A concordatum és a magyar püspöki kar. A magyar clerus megrendszabályozásának eszközei. A jezsuiták. Harcz a protestantismus ellen. A Thun-féle nyílt parancs. A magyar protestantismus politikai multja. Tiltakozások Thun patense ellen. Az 1860-iki debreczeni vásár. Lónyay Menyhért külföldi útja. Az angol-porosz interventio. Thun bukása. A császári pár 1857-iki körútja. A megkegyelmezések. A pénzügyi csőd. A kormányzat corruptioja. Az intendatura botránya az olasz háború után.

Bruck pénzügyminister bukása

A míg a bécsi központban viszonylag tehetséges férfiaké volt a döntő szó a birodalmi politika vezetésében, addig Bach csak másodrendű szerepet játszott. Belügyminisztersége óta a végrehajtás az ő kezében volt ugyan, de inkább csak végrehajtó, mint intézkedő volt. Schwarzenberg Felix herceg azonban és Stadion lassanként elhullottak mellette. Maga Schmerling félreállt s 1851 márcziusában a legfőbb ítélőszék főelnökévé lett, átadva az igazságügyministeri széket Krausznak, a pénzügyminister testvérének, egy egészen jelentéktelen úrnak. Az új külügyminister, Schwarzenberg herceg utóda, pusztán külügyministeri osztályfőnök és expeditor volt. A hadügyministerium ellen ép akkor folytak az intrikák s így Bach Sándor teljesen versenytárs nélkül maradt. Még egy szerencsés körülmény is közrejátszott hatalmának növelésére. A külügyek kezdtek rosszul folyni. Schwarzenberg herceg idejében itt-ott mutatkoztak jelentékenyebb sikerek s ezek közt legelső sorba tartozott Poroszország olmützi megaláztatása. Schwarzenberg herceg Németország ügyeibe való beavatkozásának alapját az 1849 szeptember 30-iki szerződés képezte, melynélfogva Ausztria és Poroszország 1850 május 1-ig átvették a központi hatalmat a német szövetségben. A délnémet államok közül Bajorország és Würtemberg, a középállamok közül Szászország és Hannover mindinkább Ausztriához csatlakoztak. Az ellentét az orosz segítséggel győzelmes Ausztria és Poroszország közt 1850 őszén majdnem a hadüzenésig fokozódott. November végén azonban Schwarzenberg osztrák és Manteuffel porosz miniszterelnök Olmützben találkoztak és ugyancsak ott 1851 májusában még egy conferentia volt, melyben az orosz cár is résztvett, s ez alkalommal Ferencz József, ekkor még mindig Oroszországra támaszkodva, háttérbe szorította Poroszország igényeit és ferde helyzetbe juttatta IV. Frigyes Vilmos királyt. E diplomatai diadal felettébb emelte a reactio önérzetét, de egyszersmind ez vetette meg alapját a Hohenzollernnek és Habsburgok évtizedeken át tartó ellenségeskedésének, míg végre a két dynastia a legujabb korban újra baráti, sőt szövetségesi viszonyba került.

A Poroszország és Ausztria közt létrejött végzetes ellentét kezdetén az osztrák külpolitika még számíthatott azon rideg hatalomra, mely gögös nagylelkűségével megszegyenítette Ausztriát, midőn a diadalmas magyar szabadságharczczal szemben megvédette. Így az apróbb sikertelenségek nem éreztették komolyabban hatásukat. Maga a boszúpolitika, mely még a menekültek üldözésére is kiterjedt, csak erkölcsileg ártott az absolutismusnak.

Törökországnak bűnhődnie kellett volna, a miért Resid basa nagyvezér Kossuth követeit, báró Splényit és gróf Andrássy Gyulát, nyilvános audientián fogadta. A Kutsuk-Kainardjii béke pontozatainak alapján báró Stürmer osztrák és báró Pitoff orosz követek fenyegető jegyzékben követelték a magyar és a lengyel menekültek kiadását. Miklós cár pedig 1849 szeptemberében

Radzivil herceget, egyik szárnysegédét, küldte Konstantinápolyba és sajátkezűleg irt levelében követelte a vendégjog e durva megsértését. Az orosz-osztrák föllépés azonban határozott ellensúlyt talált Anglia, Franciaország és Poroszország ép oly humánus, mint erélyes magatartásában. Anglia nevében, melynek közvéleménye forma szerint lázongott a két keleti zsarnokság véres és vakmerő tényei miatt, Sir Stratford Canning de Redcliffe bátorította a szultánt, a ki csakugyan ellen is állt, s ügyes diplomatai sakkhúzással elválasztotta az orosz cárt Ferencz József császártól. Ez utóbbinak diplomatiailag kifejezett követelésére még csak nem is válaszolt; ellenben a cár kibékítésére Fuad effendit küldte el, kérve a minden oroszok uralkodóját, hogy elégedjék meg a menekültek szigorú felügyelet alá helyezésével. Miklós cár alkalmasint éreztetni akarta szövetségesével hatalmát és beleegyezett a porta előterjesztésébe. A magyar és lengyel menekültek eleinte Viddinbe, később Sumlába, végre Kiutahiába belebeztettek. A kik pedig nem tértek át az izlamra, azokat a porta Angliába és Amerikába küldte. És mindez az osztrák diplomatia ellen, sőt fenyegetése daczára történt. Stürmer megszakította a diplomatai érintkezést a portával s az internuntius egyebet se tett, csak fenyegetődött. Resid basa pedig annál kevésbé félt, mert az angol flotta átevezett a Dardanellákon és a Barbiera öbölben horgonyt vetett. Apró ravaszkodásokkal sikerült itt-ott az osztrák consulátusoknak egy-egy magyar menekültet kézrekeríteni, de rendesen kénytelenek voltak zsákmányukat szabadon eresztetni, s minden ily eset csak fokozta a művelt népek ellenszenvét az osztrák önkényuralom ellen. Így történt ez Kosta esetében, a kit az osztrák consulátus 1853-ban Smyrnában kézre kerített. Kosta azonban már előbb amerikai állampolgárrá lett és Ingraham amerikai kapitány védelmét kérte ki arra az esetre, ha a török kormány elég gyöngye leendett az osztrák követelésnek, mely kiadását czélozta, eleget tenni. Ingraham, a ki ép azon időben török vizeken vitorlázott, erőszak alkalmazásával fenyegetődött, ha a porta megsérti az amerikai polgárjogot. És miután az amerikai kormány is helyeselte Ingraham eljárását, az osztrák kormány szép csendesen elállt követelésétől.

De még Schwarzenberg életében komoly csapás érte az osztrák külpolitikát. Nagynémet eszméje és az ennek megvalósítására irányzott törekvése a drezdai conferentián megbukott. Anglia és Franciaország, valamint az emigratio által alarmirozott nyugati sajtó tiltakoztak a 80 milliós német-szláv birodalom ellen. De leginkább Poroszország magatartása buktatta meg Schwarzenberg tervét, mely szerint Magyarországgal együtt be akart lépni a német szövetségbe. Ez ugyanis egyszerűen kilépett Posennel együtt (1851 szeptember 20-ikán) a német szövetségből s így a német egység nem sikerülhetett. Ez egység azonban, legalább részben, gazdasági téren megvalósult, a mennyiben 1853 február 19-ikén létrejött az osztrák-porosz kereskedelmi szerződés.

Oroszország még ebben a conflictusban is Ausztria mellett állott, de ez volt egyszersmind utolsó föllobbanása az osztrák-orosz baráti érzelemnek. A nagy hálátlanság elkövetése után Ausztria szövetségesek nélkül maradt, pedig nem lehetett rá nézve egyéb helyes külpolitika, mint szövetségesek keresése. Schwarzenberg utódai, Buol ép úgy mint Rechberg, e lángeszű kalandornak csak hibáit örökölték tehetsége nélkül. Így Ausztria külpolitikája mindig mélyebbre és mélyebbre sülyedt, már el voltak vetve azon magvak, a melyekből kikelt Solferino és Sadova. Ekkor azonban erről még senkinek se volt sejtelme, magának a későbbi vaskancellárnak sem, a ki ez időtájt még nem is birt befolyással Németország ügyeinek intézésére, hanem Szent-Péterváron vésette óralánczára: „Oroszország a semmi”.

A külügyi politikának e sülyedését Bach miniszter ügyesen fölhasználta céljaira s előtérbe léptette belpolitikai rendszerét saját egyéniségével egyetemben. Magyarország beolvasztási munkálata rendszeresen megkezdődött az 1850. év tavaszán. Életbe léptek az osztrák adók, lehullt a közbenső vámsorompó (1850 október 1-én), s ennek természetes következménye lett a dohánymonopolium behozatala. Bach Sándor ezzel keveset törődött. Beletartozott ugyan rendszerébe, de nem ez volt a lényeg. Ennek daczára a dohánymonopolium volt a leggyűlöletesebb a szűz-dohány hazájában, és az ezzel összekötött bosszantások és büntetések tették ellenszenvesebbé a hazafiak által amúgy is gyűlölt idegen uralmat. Különösen a

paraszság viselte nehezen a dohánymonopolium súlyát, úgy, hogy itt-ott lázadások törtek ki. Ezeket azonban maga az osztrák kormány is mesterségesen földézte, midőn a dohánymonopolium elleni tüntetéseket politikai tüntetésekként minősítette s így büntette; mint 1851 májusában azon parasztok eljárását, a kik elkeseredésükben nyilvánosan elégették a dohánymagot. Az új és új organisatiók, a melyekre vonatkozó egyik főrendelet 1850 szeptember 13-ikán jelent meg, fokozták az idegen uralom súlyos voltát, de egyszermind föltüntették ennek tervnélküliségét és kapkodását. Magyarország élére 1851 szeptemberének végén a császár nagybátyját, Albrecht főherceget helyezte a reactio, a ki ekkor 34 éves volt. Ő segítette azután megcsinálni azt a néma és temetőszerű csendet, melybe Magyarország burkolódzott. A magyarokat egy cseppet se vigasztalta meg azon körülmény, hogy Albrecht főherceg visszaadta a hivatalnokoknak a magyar viselet mellett még a kardot is, melyet a Bachhuszároknak gúnyolt szerencsétlenek, az ostromállapot miatt, szintén kénytelenek voltak beszolgáltatni.

A hol előre, hol hátra mozgó, de végeredményében mindig a szorosabb centralisatio irányában fejlődő rendszer keretében Albrecht főherceg alakja se szoríthatta hátra többé Bach Sándor miniszterét, a ki innét túl hosszú időn át valóságos dictátorává lett az absolut rendszernek. A nagy német egység eszméjének bukásáért a belügyek terén kellett kárpótlást keresni és ezt a kárpótlást Bach Sándor a belügyi rendezkedés terén akarta elérni. Meg akarta mutatni felséges urának, hogy a rossz külügyekért vigasztalódhatik a jól vezetett belügyek által. Elérkezettnek tartotta az időt a végleges berendezkedésre, vagyis a germanisatio és absolutismus állandó organisatiójára. A márcziusi alkotmányt jó részben már megszüntették Ausztriában is az 1851 augusztusában közzétett császári kéziratok. Az első, melyet a császár még Schwarzenberg herceghez intézett, megszüntette a ministeri felelősséget s ezentul a ministerek csak a császárnak voltak felelősek. A ministeri ellenjegyzésnek többé más értelme nem volt, mint hogy a kellő formák a császári rendeletek kiadásánál megtartassanak. A második császári kézirat értelmében a Reichsrath pusztán csak tanácsadó testületté lett. A reactiót azonban teljessé Bach tette s megmutatta, hogy a rossznál van rosszabb s a feketénél feketébb.

Az absolutismus fejlődésének ezen válútján bontakozott ki legerősebben Bach Sándor alakja s ez az oka, hogy itt kell vele legrészletesebben foglalkoznunk. Ki volt ez az ember, a ki oly végzetesen belenyult a Habsburgok és népeiknek sorsába? Hosszú évtizedek multak el, sűrű fátyolok borítják a multat, megszűnt a gyűlölködés, a harag és szégyen nem kergeti többé arcunkba a vért s így nyugodtan foglalkozhatunk az absolut korszak ezen legjellegzetesebb képviselőjével is. Nem vetjük szemére, mint Széchenyi tette, szerényebb származását (Alsó-Ausztriában 1813-ban született és atyja gazdatiszt volt, mint Wekerle Sándoré, s így e miatt jó társaságban lehetett volna), de életének nemcsak házi, hanem későbbi nyilvános szaka se mutatta, hogy valamikor döntőleg fog befolyjni egy nagy monarchia sorsára. A jogi pályát végezve ügyvéddé lett, de mielőtt a nyilvánosság küzdőterén megjelent volna, nagy utakat tett s csodálatos véletlen folytán utjainak nagy részét a híres angol Cobden társaságában tette. Talán ettől assimilálta ez a benyomásokra annyira hajlandó lélek a szabadságszeretetet s a nemes, magas czélokért való lelkesedést. Bizonyára Cobden se sejthette, hogy utitársa valamikor vérengző eltiprója lesz a szabadságnak. Nem képzelhette, hogy ez a szabadgondolkodó, a vallási kérdésekben szinte könyelműen ítélő fiatal ember valamikor a vallási reactionnak legerősebb támasza lesz. A midőn Bach Sándor 1842-ben Metternich politikai és egyházi reactiójával szemben az egyesületi és az olvasókörok létesítésére irányuló mozgalmat kifejtette, senki se gondolhatta, hogy 8 évvel később, az ő ministerségének idejében, az osztrák clerus oly memorandumot terjeszthessen elő, hogy a római pápa döntsön a papi tized és a földtehermentesítés kérdése fölött. Senki se jósolhatta meg, hogy ő köti meg a concordátumot Rómával. A midőn pedig a bécsi szabadság-mozgalmak megindultak, Bach ezekben kiváló részt vett s híressé vált mondását kiröpítette: „Bécs népe souverain akaratát érthető barricad nyelven fejezte ki”, vajjon ki sejthette volna, hogy ugyanezen ember, a ki „szemtelen” reactióról beszélt s Bécsből álruhában menekült, hogy e joggal barricadhősnek nevezett férfi, alig pár hónap leforgása alatt, szövetkezik a reactióval, ministerré lesz s a szabadságot a leggyűlöletesebb

módon fogja üldözni. Nagy ellentétek és küzdelmek idején történnek meglepő változások és átalakulások egyénekben és népekben. A logika és lélektan gyakran teljesen haszontalanoknak látszanak, mert úgy tűnik föl, mintha az ellentétes jeleneteket nem magyarázhatnák meg. Bach egyéniségével szemben szintén e látszat forog fönn. Ez az ember, a ki mint ügyvéd a márcziusi napokban, ha nem is vett részt sajátkezüleg a barricadok építésében, a torlasz hőseivel tartott, még közvetlenül a francia háború előtt is, a mely bukását földidézte, teljesen meg volt győződve, hogy Ausztriában lehetetlenség az alkotmány. Így felelt legalább közvetlenül Solferino előtt egy nála kérdezősködő publicistának.

Ha Bach azon semmirevaló gonosztevők közé tartozott volna, a kik öntudatosan követik el gaztetteiket s öntudatosan játszszaik megváltozott szerepeiket, akkor a lélektannak nagyon kevés dolga volna vele. Egyszerűen rányomná a mindenre képes gonosztevő becsstelenítő pecsétjét. Bach jelleme azonban nem egyszerű, hanem ritka complicatióval bír. E bonyolult jellemnek vannak egészen tiszteletre méltó vonásai is. Önzéstelen volt az anyagi javak tekintetében, mint csak igen kevesen még az alkotmányos ministerek közt is. Ellenfelei, a kikké különösen a magyar conservatívek lettek, megkísérlették az anyagi érdekek által előkészíteni bukását. Nem érték célját. Csak egyetlen egy esetben lehet sejteni, hogy borraivalóért tartotta ki kezét, ez a vasutak eladásának idején történt, a midőn a császár engedelmével jutott anyagi előnyökhöz. Ferencz József kiváló, sőt páratlan finom érzéke az anyagi kérdések tekintetében bizonyossá teszi, hogy ez az üzlet se lehetett valami nagyon aljas és mégis meg kellett érnie úgy neki, mind uralkodójának, hogy az ő kormányzása alatt fejlődött ki a corruptionnak oly hihetetlen mérvre, sőt feneketlen örvénye, mely elég széles volt még arra is, hogy elnyelje az egész absolutismust, rendszerével, embereivel és hadseregével egyetemben. Solferinónál történt a nagy beszakadás. De Bachnak nem volt tudomása az állami rablóbanda oly óriási organisatiójáról, mely a rablóvezérek öngyilkosságára vezetett.

Ellenben igen nagy jellembeli hibáját képezte Bachnak, de egyszersmind ellentétes cselekményeinek magyarázatát, a tehetségeivel arányban nem álló becsvágya, melyet a viszonyokhoz való hihetetlen alkalmazkodási képessége tett végzetes következményűvé. Korának legnagyobb impressionistája volt ő, a ki, mert ellentétek küzdelmébe sodortatott, a legellentétesebb irányok befogadására és assimilálására volt képes. Józan esze tán megmondta neki, hogy célja, a germanisatio, és centralisatio, melynek megvalósítására vállalkozott, semmiféle eszköz segítségével se lehetséges, annál kevésbbé lehetséges az ő absolut rendszere által. De ép úgy beleélte magát a reakcióba, mint régen a szabadelvűségbe. Mérhetlen becsvágya pedig virágos szőnyeggel vonta be azon örvényeket, melyek később elnyelték őt és politikai rendszerét. A párisi álmodozótól, III. Napoleontól ez a bécsi parvenü és szintén ábrándozó politikus abban különbözött, hogy míg az pessimista, ez optimista volt. Az sötétben látott s ez utóbbi, ha nem láthatott örvendetes képeket, festett a maga és uralkodója számára ilyeneket. De a benyomások elfogadására s a fölfogások könnyű változtatására páratlan képessége mindig a meggyőződés bizonyos nemét hozták létre nála, mely átvonul még „Rückblick”-jén is. A Széchenyi által oly nagyon megostorozott hypokrizisébe, lélektani ellenmondás gyanánt, mindig belevegyült a meggyőződésnek és igazságnak egy atomja. A pusztá hypokrizis nem hozhatja létre azt a hangot, mely a Rückblicken átvonul s nem alkothatja meg azt a képet, melyen a sok hamis szín közt meg-megvillan a komoly hit és meggyőződés világosságának verőfénye is. De legjobban mutatja Bach sajátságos jellemének alkalmazkodási képességét s a viszonyok közé való beleélését római szerepe. Bukása után Ausztria nagykövetévé lett a Vatikánál s itt meztláb és főveg nélkül vett részt a processiókban s a vallási túlbuzgóság és szent örület vett rajt erőt a Vatikán környezetében, rajta, a ki a barricadok napjain hajlott az atheismus felé. És később, midőn Ausztriában újra politikai combinatióba került, a kik hozzá fordultak, csendes tébolyban megtört szenvedő alakot találtak. Ily fejlődésre jutott vallási örülete, melyet nagy ellentétekben gazdag, hosszú mult előzött meg.

Bach bizonyára megérdemelte av ország átkát s azon rettenetes ostort, melylyel „Blick”-jében Széchenyi oly kegyetlen vivisectiót vitt rajta véghez, de a lélektan előtt nem azon

szörnyeteg, a mely képet a sértett és földre, tiport nemzeti önbecsérzet rajzolt felőle. De viszont mindig növekedő és még a legujabb korba is átszármazó tévedés volt őt kitünő organisatornak s administratióját példányszerű jónak tartani. Közigazgatási szervezetéről részletesen volt már szó. Schwarzenberg halála után szabadon és korlátlanul hajthatta végre az állandó organisatiót. Kempen és Krausz voltak segédei a nagy organisatori feladatnál. Azon alapgondolatát, hogy Magyarországot tényleg 5 kormányzóságra kell bontani, Erdélyt és Horvátországot el kell tőle szakítani, hogy politikai egyéniségének még nyoma is elveszszen, a politikai egységnek mégis látható fejet adni Albrecht főhercegben Zsedényi igen helyesen nevezte el „raffináltan inpraktikus”-nak. A közigazgatása bizonyára jobb volt a régi magyarnál, az igazságszolgáltatás pedig, mint nagyon elismerő nyilatkozatokkal volt már fejtegetve, hasonlíthatatlanul magasabb színvonalon állott, mint a táblabírák korszakában. De az igazságszolgáltatás eredményei nem számíthatók be neki érdemül, a ki ennek szervezéséhez nem is nyult. Ellenben igenis beszámíthatók a közigazgatás súlyos buraukratikusságai. Ő felelős azért is, hogy a demokráciát a közigazgatásban compromittálta.

A magyar közigazgatás sohasem volt demokratikus, hanem aristokratikus a felső és nemesi az alsó fokokon. A főispán sohasem lehetett más a legujabb korig, mint mágnás, vagy éppen dynasta. A főispánság nem is volt hivatal, hanem méltóság. Maga a főispán nem adminisztrált és nem ellenőrzött, hanem minden 3 évben megjelent a restauratiónál, díszbänderiummal tartva bevonulását. A megyét tényleg a gentry, a középnemesség kormányozta.

A reformoknak *nemzeti* alapokon kell végbe menniök, különben vagy nem sikerülnek, vagy ha életbe lépnek is, csakhamar tönkre mennek. És a nemzeti alap keretébe tartozik a társadalmi kérdés. A negyvennyolcadiki alkotmányt restauráltuk, de nem annak demokratikus szellemét és ennek legfőbb oka a szerencsétlen Bach korszak. Ennek a korszaknak előnye és hátránya is, hogy a közigazgatást teljesen demokratikus alapokon építette föl. A Windischgrätzczel trafikáló ó-conservativeket Bach szétrobbantotta s az ő megyei főnökei s kerületi főispánjai nem a mágnások sorából kerültek elő. Annál demokratikusabb volt közigazgatása az alsóbb fokokon. Bach az ó-conservativeket szándékosan mellőzte a rivalitás és az udvari befolyás miatt, ezek legnagyobb része aulikus mágnás volt, a kik ismerték a bécsi Burg hátsó lépcsőit. A legnemzetibb elemet, a középnemességet Bach szívesen megnyerte volna, csak hogy ennek legnagyobb része nem volt megnyerhető, így a közigazgatás jó részt idegen jövevényekből alakult meg. Ezek, néhány kivétellel, gyűlöletesek voltak akkor is, habár jól adminisztráltak, s valóban el kell ismerni, hogy az ország több részében jól is működött a demokratikus-buraukratikusság. A szerencsétlenség az volt, hogy az idegen és zsarnok demokratikus elemek gyűlöletessé tették egyszersmind magát a demokráciát. A felszabadult nemzeti közszellemnek legelső dolga volt embereivel elfűjni ezt a demokratikus közigazgatást. A mikor a provisorium alatt az ó-conservativek voltak hatalmon, a maguk javára használták fel az idők fordulatát. Sőt az alkotmányos korszak is engedett a közszellem nyomásának. A demokratikus negyvennyolcadiki alkotmány mellett aristokratikus közigazgatás jött létre. A főispáni székekbe ismét leginkább mágnások ültek. Szerencse, hogy a Bach-korszaknak nem sikerült nemzeti alapon szerveznie a demokratikus közigazgatást. Ez az ország szerencséje, mert különben a Bach-korszak tán meg sem szűnt volna soha, legfeljebb más nevet vett volna fel. Ha a nemzeti alap a demokratikus és helyes közigazgatással összeegyeztethető lett volna – a mi azonban elejétől fogva ki volt zárva – akkor Magyarország talán beolvadt volna a birodalomba. A mi azonban az országnak oly nagy hasznára vált, ólomsúly gyanánt helyezkedett közigazgatásügyünkre. Administratióink három évtized mulva sem jutott összhangba 48-iki alkotmányunkkal s ennek legfőbb oka a Bach-rendszer.

Bach közigazgatási rendszerének, kétségtelen nagy előnyei dacára, megvoltak erős fogyatkozásai is.

A régi magyar közigazgatás rendetlen, szabálytalan s bizonyára gyakran részrehajló volt. Bach közigazgatása sem volt ugyan ment a részrehajlástól, e tekintetben azonban mégis nagy

főlényt mutatott, de a táblabírói józan ész és az igazság helyére a chablont és a formalismust tette. Mennyiségileg és terjedelmileg bizonyára széles volt organizátori talentuma, mert minden aprólékosságra kiterjedt, egész a leghihetlenebb secaturáig. Ő készítette az 1853 május 3-iki passus-rendeletet is. Ennek volt zseniális gondolata, hogy minden idegen, a ki valamely osztrák városba belép, köteles 2 frtéért tartozkodási jegyet váltani.

Magyarország végleges organisatiójának az 1853 január 19-iki rendeletek által kellett volna megtörténnie, kapcsolatban az osztrák tartományok végleges rendezésével. Bach azonban Albrecht főherczegnél hagyta nemcsak a katonai, hanem egyszersmind a polgári kormányzat igen lényeges jogköreit, ekkép ismét csak legfőljebb a definitivum provisoriumról lehetett szó. A mit véglegesen berendezett, az az egyesületi jog és nyelvek egyenjogúságának kérdése volt. Az 1852. év decemberében kibocsátott rendelet lehetetlenné tett bármely békés egyesülést; a politikai egyleteket pedig föltétlenül betiltotta. És csakhamar bekövetkezett erre a nyelvek egyenjogúságával üzőtt szédelgés vége is, megjelent a törvények és rendeletek közzétételéről szóló ú. n. törvény, melynek értelmében ismét a törvények és rendeletek csakis német nyelven tétettek közzé a birodalmi hivatalos lapban. A fordítások a tartományi hivatalos lapokban voltak közzé tehetők. Egyik legnagyobb organisatori bűne Bachnak, hogy Stadion kedvéért a községek rendezéséről szóló törvény tervét elejtette s a községek rendezetlenül maradtak mindvégig s az utolsó pillanatban rögtönzött össze a községek rendezéséről oly képtelen habarcsot, melynek életbeléptetésére a vad experimentumok hazájában, Ausztriában, sem gondolt senki.

Az ekkép berendezett, folyton változtatgatott, hol provizoriumnak, hol definitivumnak nevezett közigazgatási szervezet a burokratia és formalismus kettős kerekén valahogy csak döcögött. Nagy jóakarattal és elnézéssel türethőnek volt az nevezhető. Bach szépítési képessége azonban csodákat művelt, különösen a császár első körútja alkalmával.

Bach bizonyára legutolsó volt azok közt, a kik rendszerét rossznak és a monarchiára veszedelmesnek tartották; de a fejedelem első körútja alkalmából mindent elkövetett, hogy rendszere minél fényesebb igazolást nyerjen. A külsőségek jelenetezésével s a Potemkin-falvak mutogatásával Bach valóban mestermunkát végzett. Leszámítva a rablókaland dolgát, a körút fényesen sikerült. Bach körmönfont ravaszsgal, de egyszersmind tagadhatatlan ügyességgel hatni akart a magyarok hazafiságára és egyszersmind lovagiasságára. Hivatalos sajtójában, névszerint az „Österreichische Correspondenz”-ben előre kürtöltette, hogy a magyarok okos és lehetséges óhajai teljesülni fognak. A félhivatalos cikkek kellő homályt terjesztettek, úgy hogy azon figyelmeztetések dacára, mikép a nemzet túlzó követeléssel fel ne lépjen, igen sokan elérkezettnek látták az időt a kibékülésre s a jobb napok bekövetkeztére. Természetes, hogy Bach az uralkodót nem világosította fel ravasz tervéről, hogy t. i. felséges személyét belevonja az absolut rendszer megdicsőítésébe. A lovagias fejedelem tanácsosát bizonyára elűzte és semmi esetre sem fogadta volna a sok éljent és lelkesedést annak bizonyosságául, hogy Magyarország meg van elégedve a fennálló rendszerrel, belenyugodott sorsába, úgy hogy többé nincs semmi kívánni valója.

A lelkesedés bizonyos hányadrésze nyilván megillette az alkotmány ellenére uralkodó fejedelmet. A magyar nemzetben mindig nagy loyaltási hajlam mutatkozott. Ferencz József nevéhez a régibb korból kedves emlékek fűződtek, a midőn István nádor főispáni installatiója alkalmából a fölség nevében és helyett járt Magyarországon. Az egészen gyermekifjú főherczeg nemzeti nyelvünk ismeretével s kedves modorával egy csapásra meghódította akkor a közvéleményt. Még a legkomolyabb politikusok is azon reményteljes korszakban jövődöbéli alkotmányos nemzeti szellemű fejedelmet pillantottak benne meg. Sok csalatkozáson és fájdalomon ment keresztül addig az ország, a mig a 47-iki pesti álmok valósággá lettek a dualismus és a 67-iki kiegyezés megkötése által. Addig fájdalmas szívvel kellett tapasztalnia a nemzetnek, hogy a fiatal és kedves főherczeg az alkotmány ellenére lépett trónra, gonosz tanácsosai az ő nevében indították a megsemmisülés háborúját a magyar állam és nemzet ellen. És midőn az ifjú uralkodónak meg kellett érnie, hogy idegen segítséggel jutott ősei monarchiájának birtokába, ugyancsak gonosz tanácsosai az ő nevében, a ki most a világ

legalkotmányosabb fejedelme, vállalkoztak a legvérengzőbb boszura és a nemzet nyolczszázados alkotmányának elkobzására. Ő volt az, kinek nevében a márcziusi alkotmányt kibocsátották, de csak azért, hogy a főség nevével visszaélve a szabadságnak még e morzsáját is visszavegyék a legsilányabb és legbutább reakcióra elszánt bécsi politikusok. Az ő nevében sanyargatta Bach Magyarországot 9 egész esztendeig. A további évek 1867-ig csak a vergődés korát képezték, de föltétlen bizonyos volt, hogy a valódi alkotmányosság ugyancsak Ferencz József uralkodása alatt be fog következni. Hogy az absolutismus oly soká tartott, s hogy a bilincsek oly hosszan vérezték meg a nemzet kezét és lábait, és hogy a félalkotmányosság s a vele való kísérletezés korszaka oly sokáig évődött, ennek lélektani magyarázata nem a rendszerben, hanem Ferencz József karakterében van. Csupa szívósság és szilárdság lakik és lakott a Habsburgház e tagjának lelkületében, a lágyabb és szelidebb vonások társaságában. A szinte mosolygós ifjú főhercezből szilárd akaratú uralkodó lett trónralépte után, kit nem lehet mindjárt valamely rendszer jósága felől meggyőzni; de ha egyszer meggyőződött, akkor törhetetlen szívóssággal föntartja a rendszert, végső következményeig. Nem az orosz Miklós-féle törhetlen makacs lélek ő, a ki az autokrata merevséget egyesítette a földtekén még soha elő nem forduló göggel. Nem volt igaza Hohenzollern herczegnek, a ki a teplitzi fejedelmetalálkozón látta Ferencz Józsefet s feljegyezte benyomását. Annyiban eltalálta a valót, amennyiben Ferencz József fellépését nyugodtnak, értelmesnek, meggondoltnak és udvariasnak mondta. Annyiban is igaza lehetett, hogy az uralkodás gondjai miatt ekkor már nehéz megpróbáltatásokon keresztül ment fejedelmet hidegnek találta. De nem volt igaza, midőn azt állította róla, – igaz, hogy már Miklós czár halála után, – hogy nincs egyetlen egy uralkodó sem, a kinek az absolut hatalom annyira a szívéhez nőtt, mint Ferencz Józseféhez. Ferencz Józsefet lehetett meggyőzni. Miklós czár belehalt abba, hogy nem diadalmaskodhatott a szövetségeseken; pedig autokrata rendszerét még csak föl se kellett bontania. Ferencz József nagyságára vall, hogy két háborúban súlyos vereséget szenvedve, meg tudta találni lelkének és birodalmának egyensúlyát s képes volt a legellentétebb rendszerek elfogadására, a nélkül, hogy az elfogadásban a könnyelműségnek vagy megfontolatlanságnak legkisebb jelensége mutatkozott volna. Ha nem alapos megfontolások vezérlik s ezek mögött nem áll hatalmas tartalékerő szilárd akaratában, sem az absolutismus, sem a félalkotmányosság korszaka nem leendett hosszú. A kiegyezést meg lehetett volna kötni legkésőbb Solferino után. Midőn azonban Ferencz Józsefet Olmützben meggyőzte az uralkodó család házi tanácsa és hivatott s nem hivatott tanácsosainak befolyása arról, hogy úgy a Habsburg-ház, mint a monarchia és Európa érdeke követeli a teljes monarchiai egység helyreállítását s ennek megvalósítására az idő elérkezett; midőn maguk a magyar conservatívek, élükön Jósika Samu báróval, azt híresztelték, hogy 1848, alkotmányával és szabadságharczával együtt, nem egyéb, mint Kossuthnak és egy vakmerő töredéknek munkája, mely mögött azonban nem áll a nemzet: a fiatal uralkodó vállalkozott azon erőt és szilárd kitartást követelő föladatra, hogy megteremtse a történelemben soha sem létezett, de most lehetségesnek vélt, teljesen egységes, centralizált és német monarchiát.

Ez állásponton mereven kitartott, a mig a kitartás ez alapon lehetséges volt. E nemes és nagy szívhez soká nem fért a könyörület, mert a magas czélnek alárendelte még személyes hajlamait és szelid tulajdonságait is. Még első körútja alkalmával a kard volt kormánypálczája s a látogatás után is csak igen kis méretű részleges amnestia következett be. Csakis a haditörvényszékek működése függesztetett föl és 106 politikai elítélt kapott kegyelmet. Ezek közt Dusek, volt magyar pénzügyminister, báró Vay koronaőr és 14 pap. A lágyabb és szelidebb atmosphaera befolyása alá ezen, csak a kitűzött dynastikus és monarchiai cél ridegsége által megkeményített szív 1854 április 24-ikén bekövetkezett nősülése után jutott. A menyegző s a főséges asszony szerencsés szülése alkalmából nemcsak az amnestiák vettek nagyobb mérveket, hanem egyszersmind a bilincsek is vesztek keménységükből és élességükből. De sem a családi tűzhely légkörének szelidítő hatása, sem az absolut rendszernek mindinkább nyilvánossá levő képtelensége, sem végre a külügyi súlyos csapások nem voltak képesek ezt a kemény akaratot, s a kötelességek teljesítéséből, még ha ezek fájdalmasak is, cultust csináló jellemet átalakítani s a

teljes alkotmányosság számára megnyerni. Kötelességérzet vezérelte, mint közölt levele mutatja akkor, midőn szabad folyást engedett Magyarországon a rémuralomnak, kötelességérzet vezette, midőn ragaszkodott az önkényuralom formáihoz. Kötelességérzete gátolta azt is, hogy az abszolút rendszer bukása után s az első országgyűlés összehívásakor rálépjen a 48-iki alkotmány alapjára. Tanácsosainak befolyása alatt remélte, hogy az októberi diploma vagy februári pátenst által alkotmányellenesen adott félszabadságok segítségével törvényhozási és igazgatási decentralisációval megmentheti legalább a birodalmi centralisációnak lényegét.

De midőn aztán a tények ereje meggyőzte, hogy csakis az alkotmányosságra való visszatérés mentheti meg a Habsburg-ház jövőjét és a monarchiát, ép oly határozottan rálépett az alkotmányosság alapjára, mint régen a reactióéra. Kötelességérzete most mást parancsolt neki: az alkotmányossághoz, ennek nemcsak formáihoz, hanem lényéhez való szilárd ragaszkodást. Ez a ragaszkodás a kiegyezés óta is több próba alá került és Ferencz József jellemének alapvonásai ép úgy az alkotmányosság javára döntöttek el a válságokat, mint hajdan az önkényuralomban való kitartásra bírták, a meggyőződése szerint létező magasabb célok miatt. Ferencz József erős akarata és kötelességérzete nélkül alkotmányosságunk talán nagyobb visszaeséseket s a monarchia nagyobb rázkódtatásokat ért volna. De jelenlegi kötelességérzetének még őszinte hajlama is támaszául szolgál végzetes tévedései után. Legújabbán 1897 szeptember 25-ikén megjelent örök emlékü kézirata a Budapesten felállítandó szobrokról a magyar nemzet érzelmének hurjait állandóan fölhangolta. Ferencz József király dicső elhatározásával azonosította magát a magyar nemzet történelmével s csodálatos érzékkel bírt, hogy mindenütt megtalálta a történelmi múltat, a nemzet élő szívével összekötő szálakat és ütőereket, és bámulatos tapintatával egyesített oly ellentéteket, melyek a nemzet multjának integrans részei és melyek ma már a legteljesebb harmoniába olvaszthatók össze. Szinte minden korszak iránya és változatos eszmefejlődése elismerést és megdicsőítést nyer a magyar király elhatározása által. Egész históriai fejlődésünk ellentéteivel, harcaival, vallási és politikai küzdelmeivel, e küzdelmek diadalaiival, a katholicismus karjainak támogatása mellett megalakuló magyar állam és később a katholicismus és protestantismus harca, a feudális magyar állam és a Werbőczy-féle nemesi demokrácia, a hitetlen barbárokkal küzdő keresztény Magyarország, a történetírás és a lángoló nemzeti dal: mind megörökítést nyernek Ferencz József király akarata folytán.

Ekép támad a nagy históriai egység, mely századok küzdelmeinek leszűrődő eredménye, és ekép jó létre az eredmények becses és tanulságos elismerése. Már magunknak történelmi ellentéteinknek ekép való megszüntetése örökre becses következménye a királyi elhatározásnak. Nem lehetséges többé Magyarországon párt- és felekezeti történelem, hanem csak egyetlen egy, a magyar nemzet igazi és valódi története, melynek legkülönbözőbb peripatetiáit, harczait és ellentéteit megdicsőítette a magyar király. E történelmi egyességnél azonban hasonlatlanul fontosabb az a nemzeti egység, melynek fénye Ferencz József király elhatározásában ragyog.

Király és nemzet mindig egy volt és összeforrt ugyanazon nagy férfiú tanúsága szerint, akinek Ferencz József szobrot emeltet és ki a korona és nemzet egységét Hármaskönyvében fényesebben kifejtette, mint századok óta bárki más. De nemcsak a korona és a nemzet egyesüléséről van szó, hanem magának a nemzetnek belső egységéről, melytől jövődönk függ. Évek és évtizedek múlhatnak, de nagyobb cselekedet nemzeti egységünk megvalósítására nem történhetik, mint a melyet Ferencz József király elhatározása képez. Nemzetünk – sajnos – még csak most megy keresztül végleges megalakulásának korszakán. Még van nem egy ellentét és kiszögellés, mely a teljes összesimulást gátolja. Az eresztek még nem mindenütt illenek össze, még vannak antagonizmusok, melyek visszanyúlnak magába a történelmi multba. Vannak legújabbán keletkezett ellentéteink, amelyek disharmoniát képeznek nemzeti egységünkben és gáncsot vetnek lábainknak a nemzeti consolidatio felé vezető utunkon. Ferencz József király magasról, a trón magaslatáról tekintett át ezredéves történetünkön, abból a magas látókörből, ahonnét kilátás nyílik új ezredévekre, és e nagy, mindent összefoglaló szemhatáron a nemzet egysége jelenik meg, elenyésznek az apró szakadások és a fénysávok bevonják ragyogásukkal a homályos pontokat. Így létesült Ferencz József király látókörében még bevégezetlen nemzeti

egységünk azon nemes harmóniába olvadva, mely eltünteti a százados harczok okozta romokat, az osztály- és a felekezeti küzdelmek hagyatékát. De egyszersmind így, e szellemben kell létesülnie bevégzett nemzeti egységünknek, a királyi példán okulva kell megszűnniök ellentéteinknek. Ferencz József ő felsége nagyszerű és harmonikus egységbe foglalta multunkat, e mintára kell megalkotnunk jövőnket. Ellentéteinek és a viszonyok által mindig szükségessé tett s kimaradhatatlan küzdelmeinknek magasabb egységbe, a nemzeti egységbe kell olvadniok. Így jó létre valamennyiünk lelkesült vágyának megtestesülése: az egységes magyar nemzet és a magyar nemzeti állam.

E magas törekvés élén a legelső magyar ember, a magyar király áll. Szerencsés nemzet, melynek ily királya van, legszerencsésebb akkor, amidőn nagy történeti mesgyéken lépnek föl, korszakokat teremtve, fogalmakat és idöket átalakítva, az oly alakok, mint Ferencz József király. A gondviselésnek három század óta a legszerencsésebb áldása Magyarországra és a magyar nemzetre a Habsburg-dynastia ama dicső sarja, aki most foglalja el a magyar királyok trónját. Három százados félreértés és szörnyű következményeik megszüntetésére csak az ő nyugodt elméje és keserű csapások által kipróbált szíve volt képes. A kiegyezés talán létre sem jön, ha Ferencz József nem ül őseinek trónján, de a kiegyezés után támadt félreértések és ellentétek talán új viszályokba és viharokba lökik a monarchiát, ha ennek élén nem áll a kiegyenlítésekre annyira képes és az ellentétek közt való eligazodásra gondviselésszerűen hivatott azon uralkodó, akinek ép oly szilárd, mint tapintatos keze, csodás szerencsével vezérli két államának hajóját. Hányszor volt fenyegetve a közjogi alkú, és mily ellenséges támadásoknak volt kitéve a dualismus, mennyi félreértés és ellentét sziklája közt vezetett a monarchia új rendszere megszilárdulásának processusa! Mily ellenhatásokat kellett paralizálni és mily ellentéteknek kellett élet letörni, amíg az 1867-ben elhatározott nagy gondolat tényleg megvalósult. Csak a századok tanulságain és saját szívének keservein okúlt, nyugodt elme teremtette meg e gondolatot, a három százados ellentét kiegyenlítésének és a monarchia alkotmányos berendezésének gondolatát. És csak a legszilárdabb lélek, a meggyőződéseihöz rendithetlenül ragaszkodó akarat állhatott ellen a kísértésnek, hogy azon csodás épületet, amelyet alkotott, engedje összeomolni, és a monarchiát engedje újra a zűrzavar örvényébe visszaesni. A dualismus diadalmaskodott és különösen Magyarországra nézve oly fényesen bevált, hogy örökre dicsőíteni fogja alkotóit, s különösen Deák Ferencz koronás munkatársát.

A kiegyezés által Ferencz József király a nemzettel egyetértve fátyolt vetett a szomorú múltra. A kiegyezés óta folyó évtizedek alatt Ferencz József legalkotmányosabb eszközökkel igyekezett megszilárdítani és megvédeni a dualismust. Most pedig új korszaka következik kifoghatatlan tevékenységének.

A dualismus megszilárdulása után a magyar állam és nemzet consolidatiójának zászlóját vette kezébe. *Monarchiai* motivumba újabb időben mind inkább *nemzeti* motivumokat vegyít. Fényesebbnél fényesebb cselekedetei bizonyosságot képeznek erre.

Fényes nevét eddig az alkotmányosság glóriája vette körül s mint legalkotmányosabb koronás főt dicsőítette a művelt világ és az emberiség szelleme. Innétől egyszersmind a *legnemzetibb* fejedelem varázsában jelenik meg és nagy Mátyás dicső hagyományaival forrasztja össze nemzet-főlemelő tényeit.

Nemcsak a korona és a nemzet forrtak össze Werbőczy tana szerint, hanem ugyanazon útja van és lesz jövőre a dynastia és a nemzet politikájának. Ez az út a gondviselés útja, amely a dynastia, a monarchia és Magyarország megdicsőülésére vezet.

Ferencz József teljes férfikorában és sulyos csapások által megviselve, de meg nem törve, ismét azzá lett, a mit a fiatal és kellemes főhercegről jósolt a nemzet, a ki az alkotmányos formák követelményeinek gyakorlását annak idején oly kedvesnek tartotta. A 40-es és 60-as évek összekapcsolódtak, erős és szilárd hiddal hatolva át azon örvényen, mely telve van vérrel, könnyel, szörnyű tragédiák emlékeivel, és szerencsére csak ritkán följáró kísértetekkel.

Ferencz József első körútjának idején azonban még a teljes és föltétlen absolutismust és a birodalmi centralisatiót az egyedül helyes politikának s e politika követését uralkodói

kötelességének tartotta. Körútját megelőzte Albrecht főherczeg kisebb körutazási kísérlete, hogy a fõlség körútját elõkészítse. A budai fõparancsnok, ép úgy mint 1847-ben István fõherczeg, a királyi helytartó, legelõször a jászberényi kúnokat látogatta meg, a kiknek elõdei mentették meg a dynastiát Ottokár cseh király idejében a végenyészettõl. Ferencz József gõzhajón érkezett a magyar fõvárosba s a budai várpalotában fogadta a hatóságokat, küldöttségeket, a fõpapokat és fõurakat. A várkertben 142 pestmegyei község küldöttsége tisztelgett nála. A budai várpalotában pár hétig tartózkodott s onnét ugyanazon úton indult el, melyet már elõtte Albrecht fõherczeg bejárt. A fogadtatás, a mondott oknál fogva, lelkes volt, s így épen nem vala szükség a zsandárok mesterséges lelkesedés-csinálására, a kik, ha valamelyik elõkelõbb úr nem akart kivonulni a császár elé, ezt arra rákényszerítették, vagy minden esetre boszút álltak rajta akkép, hogy fegyverengedélyét, ha volt neki, elvették tõle. Az ó-conservativek ezúttal több éleslátást tanusítottak, mint rendesen. Ők nem ültek fel Bach sajtóirodájának s tudva, hogy még csak a 47-iki alkotmány visszaállításáról se lehet szó, most eltértek rendes szokásuktól s még csak könyörgõ jeleneteket se rögtönöztek. Annál sajátságosabb, mert elfogadható indok nem volt rá, hogy a felség második körútja alkalmával, 1857-ben, újra követelték úgy õk, mint a felsõ clerus a 47-iki alkotmány visszaállítását. A petitiót, melyet a fõlséghez intéztek 1857-ben, nem kevesebben mint 129-en irták alá. A fõpapság élén Scitovszky János herczegprimás, Kunst József kalocsai érsek, Ranolder János veszprémi püspök és Csajághy Sándor csanádi püspök álltak. A fõurak közül többek közt Dessewffy, Apponyi, több Károlyi, Batthyány, Esterházy, Zichy és Barkóczy; továbbá Sennyey Pál, Orczy Béla, Eötvös József, Liphay, Szögyény, Csekonics, Ghyczy Kálmán, Lónyay, Kállay, Fiáth stb. Bachnak kellemetlen volt e petitio, azért forradalmárok gyanánt denuntiálta annak aláíróit. Nem vonható kétségbe az illetõk hazafisága s bátorsága, mert Bachtól kitellett volna még az is, hogy felségsértési pert indít ellenük. A dolog azonban csakhamar feledésbe ment fent és lent. Visszatérve az uralkodó elsõ körútjára, lelkesültebb volt a középnemesség és a nép, a melyet Bach intrikája a Bach-huszárok közremûködése mellett jobban fölültethetett.

A fõlség valóban meg volt elégedve a fogadtatással, de természetesen sejtelve se volt róla, hogy Bach cselszövényének játékszere. Valami világosság a múltból mégis behatolt a fejedelem lelkébe. Erre vall a pestmegyei fõnökkel Pestmegyében folytatott beszélgetése. Volt elég éljenzés. A fõnök dicsekedve említette ezt a felségnek, a ki ekkép felelt neki: „Ne szóljon nekem a nép lelkesedésérõl, ismerem azt.” Arra célzott, minõ volt az éljenzés akkor, a midõn István nádor beiktatásánál magyarul szólalt meg. De mégis szinte lelkesültebb hangulat fogadta az uralkodót, mint 1857-diki útja alkalmával. Föltünhetett volna neki, hogy csak a magyar faj lakta vidékeken volt fogadtatása lelkesült. A határörvidéken és Horvátországban, hová 1852 július 14-ikén indult, már sokkal hidegebb hangulattal találkozott, úgy hogy horvátországi tartózkodását rövidebbre is szabta, mint tervben volt. Ellenben Erdélyben a magyarok és székelyek hasonlóképp lelkesülten ünnepelték, míg a románok és szászok morogtak. Ebbõl sejtene lehetett volna, hogy valami történt a magyar faj fölleskésítésére, a melynek elnyomására rendezkedett be a reactio egész apparatusa. A szerbek, horvátok és románok keveselték a nyert jutalmakat, sõt sok tekintetben egyenlõ sorsban részesültek a legyõzött magyarokkal, úgy hogy most az egész jelenet oly alakot öltött, mintha a magyarok volnának a jó s a nemzetiségek a rossz érzelmûek. A fõlség ezen rejtély földériteése nélkül ment vissza augusztus 14-ikén Bécsbe, hol a magyarok példájára szintén lelkesülten fogadta a lakosság. Szeptemberben Ferencz József még egyszer Budára jött, hol újra két hetet töltött. Igaz, hogy inkább katonai czélokért jött ide, de mégis meglátszott, hogy nagyon meg van elégedve elsõ fogadtatásával. És szinte keveselte elsõ kegyelmi tényét, mert új megkegyelmezéseket irt alá.

Bach diadalmaskodott és uralkodott. Már 1852 februárban bárói rangot nyert; a császár látogatása után pedig egészen a helyzet urává lett, és fejtegetett céljához képest, versenytárs nélkül kormányozott. A közbejött összeesküvészi mozgalmak, melyeket könnyû volt elnyomni, s így annál lelketlenebb volt azokat véresen megtorolni, és a krimi háború eseményei nem zavarták meg Bach rendszerét s nem ásták alá positióját. E fölfelé erõs s lefelé a kényuralom fegyverein

nyugvó helyzetét a császár minisztere nem használta föl a kedélyek komoly lecsillapítására, pedig a krími háború után a monarchia hatalmi állása is kedvezett volna helyesebb politikai rendszernek. Bach azonban, bár sűrűn változtatta rendeleteit, nem változtatta meg kormányzatának lényegét. A részleges megkegyelmezéseken túl nem nyújtott gyökeres kibékítő rendszabályt. Még mindig merev belpolitikai kormányzatára helyezte a súlyt a keleti complicatiók után is. Részleges kegyelmi actusok 1856 augusztusban ismét történtek azon alkalomból, hogy a császárné második gyermekét is szerencsésen megszülte. Büntető-pöröket cassáltak és sequestrumokat szüntettek meg, sőt december 2-ikán egyszerre 70 politikai elítélt nyert megkegyelmezést s ezek között Josipovich és Beniczky. Karácsonykor pedig a gyanúsított hivatalnokok azon ajándékot kapták, hogy többé nem kellett kimutatniok, le egész az utolsó államilag alkalmazott gépészig és fűtőig, hogy a magyar szabadságharcz idején nem tartottak a magyarokkal.

A pesti zsidó község pedig visszakapta a Haynau-féle büntetési pénzalapot, az 1 millióra rugó zsidó iskola-alapot s fölhatalmazást nyert arra, hogy ez összeget rabbinus-seminariumra, minta-főiskolára, vak és néma gyermekek tanítására fordíthassa. A midőn a fölség ezen említett év szeptemberében Pestre jött, de minden politikai jelleg nélkül, a pesti zsidó-hitközség küldöttségileg szavazott neki köszönetet. Ugyancsak ezen év szeptemberében, tehát elég későn, nyert a magyar földbirtokosság engedélyt, hogy hitelezőit földtehermentesítési záloglevelekkel, s pedig kötelező névértékig, kielégítheti, még azon esetben is, ha a hitelező megelégedett a betáblázással s most már bekebelezéssel. További, de nagyon kétes értékű rendszabály volt az, hogy Albrecht főherczeg hatásköre kiterjesztést nyert, úgy hogy képviselte magát a fejedelmet s részleges fölségjogokat nyert. Ezt ugyan úgy akarták föltüntetni a hivatalos sajtóban, hogy Magyarország egyéniségét szem előtt tartva a birodalmi egység mellett, mégis némileg nyert saját tartományi egyéniségében. Nagyon természetes, hogy senki se hitt a szembe port hintó engedménynek és dicsekvésnek.

Ily olcsó rendszabályokkal tellettek évek, pedig a hatalmas miniszter fölhasználhatta volna ezeket nagyszabású alkotásokra, vagy legalább arra, hogy rendszerének bukása ne legyen oly csúfossá és gyökeressé, mint a mivé lett. A hatalom tetőpontján, hová a császár körutazása után jutott, két főczélt tűzött maga elé: a Rómával való concordátum létesítését s híres nemzeti és önkéntes kölcsönének megvalósítását. E két törekvésre irányult minden ereje, kevésbé törődve, habár néha beleszólva a külügyekbe, melyekről a jelen munka külön fog részletesebben megemlékezni, mert Bachnak sikerült azokat teljesen szétválasztani a belügyektől.

Igy bár parallel, de egymástól ész nélkül szétválasztva, sőt ellentétben, futott Bach Sándor új Ausztriájának kül- és belpolitikai iránya. De mind a két nagy cél, melyet maga elé tűzött, némi vonatkozással volt a külügyekre is. Az önkéntes kölcsönnek emelnie kellett a monarchia tekintélyét a külföld előtt. A vallási Rómának pedig a concordatum által érvényesítenie kellett egyházi hatalmát a reactio és az absolutismus megerősítésére. Miután az imént még fegyverforgató kezek bilincsbe kerültek, a szellemi bilincsnek békóba kellett vernie a lelkeket. A concordatumra való előkészületek már 1852-ben megkezdődtek. 1853 márcziusában püspöki conferentia volt Bécsben, melynek föladata volt a concordatum részleteinek megbeszélése. E püspöki conferentiában Magyarország részéről Scitovszky herczegprimás, Kunst kalocsai és Haulik zágrábi érsek vettek részt, és a következő év októberében Scitovszky, Rauscher és Schwarzenberg herczeg bibornokok Rómába mentek, a kormány által approbált munkálattal. A concordatum azonban csak hosszú alkudozások után jött létre. Rómában ugyanis oly nagy követelésekkel léptek fel, a melyek teljesítését még Bach és Thun sem fogadták volna el. Ezek nagy részét csakis a fejedelem befolyása vihette keresztül. A bécsi hivatalos lap 1855 november 13-ikán tette közzé a concordatumot latin és német szövegben. Egyidejűleg jelent meg ezzel az életbe léptető pátens is, melyben az uralkodó a többi közt ezeket mondta: „Trónra léptünk óta szakadatlanul törekedtünk, hogy a társadalmi rend és népeink boldogságának erkölcsi alapjait megújítsuk és megerősítsük. Annál inkább szent kötelességünk gyanánt tekintettük, hogy az államnak a katholikus egyházhoz való viszonyát az Isten törvényeivel és birodalmunk jól

értelmezett érdekeivel összhangba hozzuk. Az 1850 áprilisi pátens az egyházi élet több igényeinek eleget tett, ezen áldásos mű befejezésére széles körű egyezményt kötöttünk a szentszékekkel.”¹

E concordatum értelmében az állam minden fegyverét lerakta az egyházzal szemben, a placetum-jogot Ausztria már régen feladta, most pedig e tényt szerződésileg biztosította. A concordatum alapján a római szentszék szabadon közlekedhetett a monarchia papságával. Természetesen megszűnt, bár jogilag nem, a magyar király patronátusi joga is. Sőt a concordatum 25-dik cikke a püspökök és érsekek kinevezésén túl még azon patronátusi jogot is megtámadta, a mely a vallás- és tanulmány-alap patronátusában gyökerezik. A concordatum szavai szerint ugyanis a pápa különös jó hajlamának jeléül adta a császárnak azon jogot, hogy ily esetben praesentálhasson, de úgy, hogy a kijelölés azon három egyén közül történjék, a kiket a püspökök nyilvános vizsgálát után legméltóbbnak találják.

Az első cikk tartalmazza az egész concordatum szellemét, midőn kimondja, hogy a római katolikus vallás mindazon jogokkal és kiváltságokkal bír, a melyek azt Isten rendeleténél és az egyházi törvények határozatainál fogva megilletik, s e jogok és kiváltságok örök időkre fentartandók. Ez a katolikus egyháznak, a 14. cikk 2. pontja pedig a püspököknek biztosít területkivüliséget. Már a felségnek teendő hűségeskü formája új pótlást nyert, mely a területkivüliséget tartalmazza. A hűséget és engedelmességet ugyanis a püspök csak úgy fogadta meg, hogy, ha a hűség és engedelmisség az egyházi törvényekbe ütköznék, akkor a püspök nem tartozik alattvalói hűséggel a fejedelem iránt. A 13. és 14. cikkek pedig a büntetőjogi területkivüliség egy nemét biztosították a püspökök számára, sőt az alsó clerus számára is. Büntető-pör alig volt indítható, vagy ha igen, ezek a concordatum erejénél fogva oly bánásmódban részesültek, a mely inkább jutalom, mint büntetés gyanánt tűnhetett föl. Lehetetlenné lett az állam ellen küzdő papság fékentartása. Az 1855 november 5-iki pápai breve, mely a concordatummal egyidejűleg tétetett közzé, elrendeli ugyan, hogy a püspökök csak oly egyházi férfiakat alkalmazzanak, a kik ellen ő felségének semmi kifogása sincs, de mert a pápai breve nem képezte kiegészítő részét a concordatumnak, nem birt gyakorlati értékkel s így a püspöki kar a netáni liberális törekvésekkel szemben a legerősebb védfalát képezhette az absolutismusnak és reactionnak. Ugyancsak a 14. cikk maguknak a püspököknek biztosított kivételes helyzetet a büntető üldözéssel szemben, úgy hogy a causae graviores és különösen helytelen német fordítás czimén a püspökök nem voltak az állami hatalom által felelősségre vonhatók büntettek- és vétségekért. Mint később kitűnt, ezen hirhedt 14. cikkre vonatkozólag külön titkos egyezmény is létezett, a melyet gróf Thun csak néhány főkormányzóval közölt s így Albrecht főherczeggel is, de azon világos utasítással, hogy azt nem szabad közzétenni. E titkos egyezményben a császár fentartotta a lehetőségét annak, hogy súlyos büntettek esetén a püspökök is üldözhetők, sőt elfoghatók legyenek; de vegyes bizottság ítelt volna felettük.

A 30. cikk az egyházi javak igazgatását, sőt megterheltetését a pápa tetszésétől tette függővé; a 31. cikk pedig azon kijelentést tartalmazza, hogy a vallási és tanulmányi alap az egyház tulajdonát képezi és a felügyeletet felettük csak a püspökök gyakorolhatják. A 9. cikk pláne elmegy egész addig, hogy a censurát az egyházra bizza s a kormányt kötelezi, hogy minden célra vezető eszköz segítségével meggátolja az erkölcsrontó könyvek terjesztését, s ugyancsak a concordatum 11. cikke az egyházi fegyelmet a hivek felett a világi hatalom segítségével is biztosította. A 18. cikk a püspökök tetszésére bizta mindennemű és mindenfajta szerzetesrend behozatalát, s ekkép nem jogilag, hanem gyakorlatilag hatálytalanná lettek a magyar közjog ide vonatkozó intézkedései. Így a jezsuiták is szabadon bejöttek Magyarországra. A kormány igyekezett is, hogy bejöjjenek.

Mindezekből látható, hogy a concordatum az állami hatalmat az egyházinak rendelte alá s így bizony nem volt érdemes Ferdinánd Miksa főherczeget felséges testvérének megbízásával Rómába küldeni, hogy köszönetet szavazzon a pápának, s egyáltalán az akkori félhivatalosok dicsekvése egészen üres fecsegés volt az elért nagy eredményekre vonatkozólag. Vajjon Thun, Bach vagy Rauscher, vagy ezek hárman együtt tekintendők-e a concordatum létesítőinek, e fölött

nem érdemes behatóan vitatkozni. Hogy Thun és Rauscher egymással szövetségesek voltak, ez nem kétséges. Maga Flier elismeri azt 1855 január 15-iki levelében. A fődolog az, hogy a concordatum létesült, és létesítésénél Bach politikai céljaira használta fel Thun és Rauscher vallási elfogultságát. Bach rendszere számára biztosítani akarta a clerus segélyét, ezt azonban csak Ausztriában érte el, de nem egyszersmind Magyarországon.

A magyar clerus, becsületére legyen mondva, nem nagyon exponálta magát a concordatumért. Az alkudozások idején Keménynél gyűlésezett, hogy mitévő legyen. Csendesesen ellenezte azt.

Ennek oka azonban az is volt, mert a vallási reactio nemcsak abban állott, hogy az állam hatalmát az egyház számára kiszolgáltatta, hanem abban is, hogy a vallási és egyházi centralisatiót, a politikai ccentralisatió mintájára keresztül akarta vinni. Említve volt már, hogy Thun és Bach a katolikus egyháznak a monarchiában egységes szerkezetet akartak adni s a magyar egyházat a bécsi érseknek alárendelni. Ily előzmény után, mely a magyar katolikus egyház ősi szervezetét is föl akarta bontani, a magyar episkopatus nem igen lelkesedhetett a politikai reakciónak és centralisatióinak egyesítéseért. Scitovszky hercegprimás kéz alatt Rómában mindent elkövetett a bibornokoknál, hogy a concordatum létrejöttét gátolják meg, mert, ha a concordatum létrejön, akkor a magyar egyház elveszti régi szabadságait. A magyar hercegprimás, Thunnal folyt s már idézett szóváltásain kívül, nem állt nyíltan szembe a kormány törekvésével. De még a kéz alatt való ellentörekvés is komoly megtorlást idézett a derék főpap fejére, mert a császár legerősebb megrovását adta tudtára.

Bach és Thun ily körülmények közt a magyar clerustól nem sokat várhattak a politikai és egyházi centralisatió keresztülvitelére. Nem várhatták különösen azt, hogy a concordatumot a katolikus clerus Magyarországon ép úgy a reactió erős bástyájává fogja tenni, mint Ausztriában. Ausztriában el lehetett hitetni bizonyos körökkel, hogy a concordatum dicső vívmány, s hogy Ausztria hanyatlása a múlt század végén a josephinismus tévedései miatt következett be. Magyarországon e haszontalan szóbeszédet senki se vette komolyan, és a nemzet jogaiba ütköző concordatumot mindenki visszautasította és a papságnál is legfeljebb csak kényszerű engedelmességet lehetett várni és találni. Bach és Thun azonban találékonyak valának. A katolikus clerus csendes resistentiájának ellensúlyozására behozták a külföldi szerzetes-rendeket. E szerzetes-rendek közül némelyek, mint a piaristák, a kik különben már régebben az országban voltak, nemcsak kitűnő közoktatást adtak az országnak, hanem egyszersmind egészen beilleszkedtek a nemzeti szellembe. Bach és Thun tehát főleg a jezsuitákban reménykedett, s így ezek rendjének elterjesztésén fáradoztak. Már 1852-ben Nagy-Szombatban alakult jezsuita-convictus. Csakhamar bevonultak a jezsuiták Pozsonyba, hol Miksa főherceg nagyszerű palotát építtetett számukra, mely egyszersmind a rend seminariumának intézetévé lett. Ugyancsak Pozsonyban megszerezték a Salvátor-templom birtokát, mely tulajdonkép a protestánsoké volt, s így nyíltan megkezdődött a protestánsok megrövidítése. Bach és szövetségestársa egyszerre kettős célzt igyekeztek elérni, pótolni a katolikus clerus tartózkodását és hidegségét a jezsuiták túlbuzgósa által, másrészt pedig megtörni a protestantismust, mely nyíltabban és határozottabban lépett föl a reakció ellen. Azon katolikus püspököket tehát, a kik a jezsuitákat nem akarták befogadni egyházmegyéikbe, a kormány üldözte, sőt a purificatio idején kolostorokba záratta. A protestantismus eltiprását pedig a kormány föltétlenül szükséges céltnak tartotta, mert különben az absolutismus nem lehetett erős Magyarországon. Ép azért bizonyos solidaritas fejlődött ki az absolutizmus idején a catholicismus és protestantismus közt. A katolikus clerus és a protestáns papság bizonyos tekintetben szövetségesek voltak s így a régi viszálykodások feledésbe mentek. A katolikus főpapság és papság ugyanis tudta, hogy ha a protestáns egyházak jogainak elkobzása megtörténnék, a katolikus egyházra is rákerül a sor; sőt külső szervezetének megváltoztatására a kormány már tett is kísérletet. Ép azért nemcsak a protestánsok, hanem a katolikusok is fájdalmasan vagy fölháborodással szereztek tudomást azon prédikációkról, melyeket a jezsuiták a pozsonyi Salvátor-templomban tartottak, hogy t. i. a protestánsok napjai meg vannak számlálva Magyarországon, mert a jezsuita-rend a 48-iki

események következtében két nagy országot hódított meg, Poroszországot és Magyarországot. Poroszországba bevitte őket az alkotmány, Magyarországra a reactio. Sőt Bach csakhamar belátta, hogy nem elég a katolikus reactio a protestantismus ellen, melyet különben is hatálytalanná tesz a magyar clerus magatartása; „a protestantismus, úgymond, Magyarországon hatalom és született oppositio. Ezzel szemben az államnak határozottan föl kell lépnie, mert csak így remélte, hogy jövődölése teljesebbé fog, mikép Magyarország 25 év múlva német-szláv tartománnyá lesz, melyben a németiség túlnövekvése ellen gátat fog képezni a szlávok, a magyarság pedig meghaladott álláspont és csak szórványos jelenséggé leend.

A protestantismus nyílt üldözése csakugyan meg is kezdődött s fokozott mérvet öltött a concordatum megkötése után. És még a szerencsétlen olasz hadjárat se vetett véget a protestánsok erőszakos elnyomásának, sőt akkor kezdődött az igazán. Az úgynevezett protestáns nyílt parancs 1859 szeptember 1-én adatott ki, s a császár e nyílt parancsban elrendelte, hogy a két protestáns egyház a kormánytól függő hierarchiai szervezetté alakuljon.

Már maga azon alapgondolat, hogy a pápens octroyáláson alapult, hallatlan sérelmet képezett a történelmi fejlődéssel bíró protestáns autonomia ellen. Thun ugyanis hypokrita módon úgy vezette be pápensét, mintha az a két protestáns egyház 1791-iki zsinatának végzéseivel kapcsolódna. Azt is állította, bár hamisan, hogy tekintetbe vette az 1856-iki elaborátummal szemben a superintendensek kifogásait. A pápens lényegileg visszaállította a régi presbyteri és synodusi egyházi alkotmányt, a helyi, senioratusi és superintendensi conventekkel együtt. Ezek képezték volna a törvényhozói hatalmat, míg az egyházi közgyűlés a hierarchia végrehajtó hatalmát. A felügyeleti jogot a cultusministerium egy osztálya gyakorolta volna, protestáns vallású alkalmazottakkal. Az iskolák felekezeti jellegét a pápens meghagyta, de a kormánynak oly nagy felügyeleti jogot tulajdonított, mely tényleg megsemmisítette volna a protestáns tanügy autonómiáját. A pápensnek a vagyoni felügyeletre vonatkozó intézkedése nyílt tagadása volt az 1791: XXVI. t.-cikknek. Sőt a protestáns egyházi államcsíny ez irata a két protestáns egyháznak még külső szerkezetét is megtámadta, a midőn a kerületek beosztását a politikai kerületekhez szabta.

Magyarország sajátos viszonyai közt az egyházi szerkezetnek jelentékeny politikai szerep jutott. A katolikus egyház ősidőktől fogva beletartozott a magyar állam közjogi organismusába. Ép azért, midőn valamely ellenséges hatalom a katolikus egyház organismusát támadta meg, szemben találta magát az egész magyar nemzetet felekezeti különbség nélkül, s a protestánsok ép úgy kiálltak a katolikus egyház jogainak védelmére, mint a katolikusok és a katolikus clerus. Ez történt akkor, a midőn az absolutismus Thun Leó cultusministersége alatt támadást intézett a katolikus egyház külső szervezete s az osztrák egyháztól való függetlensége ellen. Nemcsak Scitovszky hercegprímás és a katolikus clerus, hanem a protestánsok is résztvettek a katolikus egyház ellen intézett merénylet visszautasításában; mert ezen merénylet nemcsak a katolikus egyházat, hanem egyszersmind Magyarország politikai szabadságát és az egyházpolitikában függetlenségét tette kérdésessé. A midőn ugyanis Thun kísérlete szét akarta robbantani a magyar katolikus egyház egységét s az esztergomi primásságot Bécsnek akarta aláhelyezni, mint már részletesebben említve volt, tulajdonkép Magyarország állami egysége és önállósága ellen intézett támadás volt.

Annál inkább összeforrt a magyar protestantismus a liberalismussal, nemzeti és kulturális haladásunkkal. A bécsi és linzi békekötések óta a magyar protestantismus sikerei egyszersmind a nemzeti ügy sikerét képezték. A politikai reactio ép azért a katolikus egyházat igyekezett felhasználni a protestantismus leverésére; de a múltban is fényesen bebizonyult, hogy Magyarország katolikus népét nem lehet a protestánsok ellen kijátszani. Örökre emlékeztető maradt, hogy midőn ugyancsak Thun Leó össze akarta törni a protestánsok autonómiáját, a katolikus clerus és Magyarország katolikus polgárai ép úgy kivonultak a protestáns autonomia védelmére, mint kivonultak pár évvel előbb a protestánsok a katolikus egyház ellen intézett támadás visszautasítására. Thun híres pápense tulajdonkép nem is volt absolut rossz, vagy feltétlenül illiberális. Ha a németországi protestánsok ugyanazon időben hasonló organizálást

kapnak, bizonyára csak örültek és diadalmaskodtak volna. Egészen kétségtelen, hogy a német sajtó nem a bécsi sajtóirodából kapta utasításait, midőn magasztalta Thun pátensét, és egészen őszinte volt az „Ostdeutsche Post” 1859 szeptember 14-iki magasztalása, mely szerint a protestáns egyházak sehol sem részesülnek akkora szabadságban, mint a Thun-féle pátens szerint Magyarországon, magában Németországban sem.

Teljesen igaz; de Magyarországon úgy a politikai, mint az egyházi alkotmányban mindig az volt az alapelv, hogy a magyar nemzet csakis a saját akaratából létesített alkotmányt becsülte, a rá felkényszerítettet soha. Így történt, hogy a protestánsok a katolikusok által támogatva, történeti egyházi alkotmányuk védelmére keltek, s így egyszersmind védték Magyarország politikai alkotmányát.

A tiszai evangélikus egyházkerület még ugyancsak szeptemberben Kézsmárkon tartott gyűlésén tiltakozott s a tiltakozáshoz való hozzájárulásra hívta föl a többi egyházkerületet. A reactio annyira meg volt győződve a protestantismus lázadása leverésének szükségéről, s arról, hogy a protestáns autonómiát el kell koboznia, hogy az erőszaktól se riadt vissza. A Kézsmárkon történetek miatt pört indított; Mádayt, a tiszai evangélikus egyházkerület későbbi püspökét, és Zsedényit, ez egyházkerület főgondnokát, bíróság elé állította. Ezt be is csukták. Több mint 100-ra ment azok száma, a kiket a kormány pörbe fogatott, de nem volt egyetlen egy se a vádlottak közt, a ki a leghatározottabban ki nem jelentette volna, hogy nem szorul védekezésre s kész bármely büntetést elszenvedni egyházának jogaiért.

Thunnak természetesen gondja volt arra is, hogy az egyházkerületi gyűlések ne jöhessenek össze, s ekkép a kézsmárki példa ne találhasson folytatást. Az 1860 januári debreczeni vásár emlékezetes maradt a történelemben arról, a mi akkor Debreczenben a vásározás ürügye alatt történt. A tiszántúli református egyház képviselői ugyanis ez ürügy alatt Debreczenbe mentek s ott összegyűltek a nagytemplomban. A megyefőnök azonban értesítést nyert a dologról s biztosát küldte a templomba, hogy az úgynevezett törvénytelen gyűlést feloszlassa. A biztos egyszersmind kijelentette, hogy a történetekért a kormány felelősségre vonja Balogh Pétert, a ki mint püspökhelyettes elnökölt a gyűlésen. Erre az egész gyűlékezeti egyhanguan kiáltozta: „Mindnyájunkat vonjanak felelősségre, mert mindnyájan készek vagyunk meghalni vallásunkért és szabadságunkért.” De legjobban kifejezte a közhangulatot Tisza Kálmán beszéde, melyet a zaj lecsillapulta után tartott. Tiltakozott az alkotmányellenes és vallásrontó pátensek által való kormányzás ellen. Egyszersmind reményét fejezte ki, hogy a felség meggyőződik a pátensnek nemcsak jogtalanságáról, hanem egyszersmind célszerűtlenségéről, s így azt vissza fogja vonni. Thun még tovább is próbálkozott a pátens keresztülerőszakolásával; egy-két protestáns pap el is fogadta azt, a mely különben kevés számú esetet a kormány hivatalos lapjai nagy hangon közölték. Hasztalan próbálta a hivatalos apparátus elfogadásra bírni a protestáns papok roppant többségét, a dolog vége mégis az lett, hogy a protestáns pátens visszavonatot.

A protestáns pátens visszavonásának történetére vonatkozólag Thaly Kálmán a következő adatokat adta e munka céljaira. Ő ez adatokat Török Páltól hallotta, Gönczy, Ballagi és Molnár Aladár jelenlétében.

A gonosz viszonyok közepette – úgy mond Thaly – Török Pál, budapesti református lelkész (a későbbi püspök), ki nagy diplomatai tehetségű ember volt, bizalmasabb barátaival, köztük Székács József evangélikus superintendenssel, gróf Ráday Gedeon főgondnokkal, Lónyay Menyhérttel, a későbbi miniszterelnökkel, Ballagi Mórral és Gönczy Pállal, a későbbi államtitkárral stb. sokat tanácskozott, mi módon lehetne a külföldi protestáns államok érdeklődését a magyar protestánsokat elnyomással fenyegető Thun-féle pátens életbeléptetése ellen felkölteni. A tanácskozásokba be volt vonva az a református skót missionárius is, a ki a hold-utcai református imateremben tartotta az angol prédikációkat, és a ki úgy az edinburgi, mint a londoni egyetemek hangadó tanáraival összeköttetésben állt.

E férfi Angliának és Hollandiának – különösen az előbbinek – a protestáns ügy iránt mindenkor meleg érdeklődésére és nagyhatalmi állására hivatkozva könnyen felkelhetőnek állítá

e kérdést, és e két ország, különösen pedig Anglia, irányadó köreinek az elnyomott magyar protestantismus ügye iránti rokonszenvét, kivált, ha ezt velük valami kapcsolatba lehetne hozni. Török Pál éles elméje rögtön kitalálta e kapcsolatot, a menyinyiben jól tudta, hogy az I. Rákóczy György által kötött linczi békét, mely a magyar és erdélyi protestánsok vallásszabadságát és önkormányzatát a leghathatósabbban biztosítja, a fejedelem éles előrelátása az 1648-iki westfáli békében (mely Európa államainak rendezését foglalta magában) megerősítette, és így a magyar protestánsok vallásszabadságát az európai protestáns államok – Anglia, Hollandia, Svéd- és Poroszország – garantiája alá helyezte. A hold-utczai skót missionárius-papot megbízták, hogy Angliába és Hollandiába a protestáns körökhöz, a westfáli békekötésben foglalt ezen garantiára hivatkozva, írjon és őket a Thun-féle pátens által a protestáns vallásszabadság ellen elkövetett merényletre figyelmeztesse. Nemsokára úgy Angliából mint Hollandból válaszok érkeztek, melyekben az illető protestáns irányadó férfiak az ügy iránt a legmelegebben érdeklődve, óhajtasukat fejezték ki, hogy bővebb tájékoztatásuk céljából valamely tekintélyes protestáns férfiú utaznék ki hozzájuk. Ezen utazásra – Török Páltól és a skót lelkésztől mindennemű tárgyi és személyi tájékoztatással ellátva – a buzgó protestáns férfiú, a későbbi pénzügyminister és miniszterelnök, Lónyay Menyhért vállalkozott, mint a ki néhány évet úgyis az emigrációban töltvén, úgy Francia- mint Angolországban ismerettséggel bírt, most pedig, mint az országos gazdasági egyesület elnöke (alelnök), tenyészmárhák vásárlásának czime alatt minden gyanúok fölkelte nélkül utazhatott Angliába és Hollandiába. Hasonló missiót vállalt Poroszországra nézve egyik lutheránus főúr – ha jól emlékszem, valamelyik báró Prónay, – ki a berlini protestáns és udvari körök tájékoztatására vala hivatva. Lónyai Menyhért Hollandiát útjában ejtve s e buzgó protestáns ország egyházi és egyetemi köreiben a legmelegebb fogadtatásban részesülve, átment Londonba, és ott az oxfordi, cambridgei és edinburgi anglikán érsekekkel személyesen és tüzetesen megbeszélte az ügyet, és kimutatta nekik, hogy a westfáli béke minő beavatkozási módot nyújt, sőt ilyen kötelezettséget hárít Angliára s a garantiát vállalt többi protestáns államokra a magyar protestantismus ügyeire nézve. Ez egyházfejedelmek voltak aztán, a kik Lónyait és missióját az angol kormányférfiakkal is összeköttetésbe hozták. Ezek (különben Ausztriának akkor szoros politikai érdektársai) ez ügyek állásáról a helyszínen még jobban meggyőződendők, egy angol diplomatát, Dunlop nevűt, küldtek ki Budapestre oly ürügy alatt, hogy itt a kereskedelmi viszonyokat tanulmányozza, vajjon nem volna-e szükséges Budapesten angol consulátust föllátni. Ezt a Dunlopot, a kinek Pestre jövetelét Lónyaynak hazajövele közvetlenül megelőzte, az egész magyar arisztokrácia kiváló kitüntetéssel fogadta; nevezetesen gróf Károlyi György estélyt adott tiszteletére, és bevezette őt a nemzeti kaszinóba, hol Dunlop mindennapos vendég lévén, vallási és politikai bő értesüléseket nyert. A protestáns ügyekben Dunlop különösen Török Páltól közvetlenül vette információit; Török ugyanis jól tudott angolul, felesége is a lánczhidépítő olaszokkal ide bejött egyik angol mérnök leánya volt. Itt voltak továbbá az említett skót missionárius, Lónyay, gróf Ráday, a kik szintén segítettek az angol államférfiut kellőleg informálni. Valami három hét múlva utazott vissza Dunlop Angliába. Elmenetele után csakhamar megkezdődött a pesti angol consulátus föllállítását eredményező diplomatai tárgyalás. De ez csak mellékes volt. A fődolog az, hogy az angol kormány a magyar protestánsoknak a Thun-féle pátens által okozott fölháborodásáról értesülve, csakhamar egy bár barátságos hangra, de Ausztriát a magyar protestánsok vallásszabadságának fenyegetésétől komolyan intő diplomatai jegyzéket intézett Bécsbe, a melyben hivatkozik azon garantiára, melyet Anglia a magyar protestantismus irányában a westfáli békében vállalt és mely neki jogot ad e tekintetben a beavatkozásra. Hasonló tartalmu diplomatai jegyzékek érkeztek néhány nap múlva Bécsbe Hágából és Berlinből is; hogy Svédországból is érkezett-e jegyzék, nem biztos. Ferencz József e diplomatai jegyzékektől – különösen a vele szövetséges Angliáétól – meglepetve és megdöbbenve azonnal hivatta Thunt, és a jegyzékeket közölve vele, kérdést intézett hozzá a pátens-ügy iránt. Thun a legnagyobb mértékben meg volt lepelve, elkérte a jegyzékeket, hogy azokat tanulmányoztassa, azután pedig kénytelen volt bevallani, hogy ő, mikor a pátens megfogalmazta, távolról sem gondolt vissza a 200 év előtti linczi és westfáli

békére és a protestáns államoknak ez utóbbiban vállalt garantiájára. A jogcímet, a melyen ezen államok most felszólalnak, el nem tagadhatta. És mivel Poroszságnak, de különösen Angliának barátságára Ferencz Józsefnek azon időben föltétlenül szüksége vala, ezzel Thun bukása és a pátenst visszavétele meg volt pecsételve. Mind a kettő csakhamar be is következett, ő felsége sietett a fölszólaló államokat megnyugtanni, a Thun-féle pátenst semmisnek nyilvánítá, a protestánsokat előbbi jogaikba visszahelyezte s a főbbjeik ellen megkezdett pereket megszüntettette. Ily sikert ért el a magyar protestantismus történelmében Lónyay Menyhért missiója.

Bach és Thun valóban jól számítottak. Rendszerüket legelső sorban az egyházi reactio, a protestantismus eltiprása által vélték megállapíthatónak, miután azonban ez nem sikerült, utána bukott maga az absolutismus rendszere is.

A concordatum megkötésének és a nemzeti kölcsön kibocsátásának idején azonban úgy a reactio, mint Bach még hatalmának zenitjén állott. És hogy ezt megmutassa fölfelé úgy mint lefelé, valóságos tüntetéssé akarta varázsolni a császári pár utazását az egész monarchiában. Olaszországban az általános amnestia megtette hatását, s e miatt a császári pár elég szívélyes fogadtatást talált. A magyarországi fogadtatás azonban nem ütötte meg azon mértéket, melyet Bach előre föllállított. A nemzet akkor már tudta magát mihez tartani, s bár a fiatalságtól és szépségtől ragyogó császárné iránt határtalan tiszteletet és szeretetet érzett, a fogadtatás az egész országban meglehetősen hüvös volt. Bach nem játszhatta el 1857-ben másodszor a régi szerepét. A császári pár utazásáról tudta a közvélemény, hogy nem következik rá az alkotmány helyreállítása. Pesten és Budán nagy kivilágítás volt, báró Sina nagyszerű tűzijátékot rendeztetett. Az arisztokratia és az előkelő világ azonban meglehetősen távol maradt, sőt a paloták se voltak kivilágítva. Legjobban jellemezték a hangulatot és a helyzetet a nemzeti és a német színházban végbement dolgok. A nemzeti színházban az egész arisztokratia fényes díszruhában megjelent s a főrangú hölgyek kifejtették pompájukat. A német színházban tartott bálon ellenben az arisztokratia teljesen hiányzott, s a császári pár csak hivatalnokokkal, jelentéktelenebb polgárokkal és ezek nejeivel találkozott.

Az amúgy is csekély lelkesedést még inkább hűtötte, hogy a császári pár az őt kormányzósági kerület szerint utazta be az országot, a mi azt jelentette, hogy a Magyarországot földaraboló beosztás jövőre is fenn fog maradni. Midőn a császári pár Debreczenbe ért, csakhamar meg kellett szakitania az egész körutat, mert a kis Zsófia főhercegnő 1857 május 30-ikán meghalt. A császári pár azonnal visszautazott Laxenburgba s a körutazást Albrecht főherceg folytatta. Széles körű, sőt teljes amnestia következett a politikai elítéltekre nézve. Azon esetekben pedig, midőn a politikai vétség más vétségekkel volt összekötöttségben, a büntetések leszállítása történt. A császári pár körutazása alkalmával a május 9-iki császári kézirat ide vonatkozó intézkedése bő alkalmazást nyert az ország legkülönbözőbb városaiban. Az Albrecht főherceghez intézett május 23-iki kézirat pedig a zár alá helyezett vagyonok fölől intézkedett s az elkobzott javak visszaadattak tulajdonosaiknak. A külföldön tartózkodó emigrációra vonatkozólag szintén történt intézkedés, a mennyiben a külföldi követségek és consulátusok utasítást kaptak, hogy fogadják el a menekültek folyamodványát, melyet ezek esetleg be akarnak nyújtani a hazatérhetésért és büntetéselengedésért. A kérvények fölött való intézkedés jogát a császár föntartotta magának. A végleges és teljes amnestia, vagyis az 1848-al való végleges leszámolás 1867-ben történt. De már így is szinte teljesnek volt mondható, habár a kérvényezés föltételéhez volt kötve a bűnbocsánat. De a kik abban reménykedtek, hogy az uralkodói kegyelemnek e széles körű gyakorlása rendszerváltozásra vezet, alaposan tévedtek. Bach a régi mulasztások egy részét, a szelidebb bánásmód tekintetében, helyrehozta ugyan, de soha se bizott rendszerének tartósságában annyira, mint most. Még Magyarországnak a császári pár látogatása alkalmával tanúsított magatartása sem ábrándította ki. A császárnak szeptember 9-ikéről keltezett, Albrecht főherceghez intézett levele világosan megmondta, hogy semmi rendszer-változás nem lesz. Az életbe léptetett intézmények ugyanis, irta a császár, lényegesen befolytak Magyarország fejlődésére, s el vagyok határozva, hogy ragaszkodni fogok azon

alapelvekhez, a melyek Magyarország kormányzásánál eddig vezettek, és azt akarom, hogy kormányom minden közege zsinórmértékül tartsa azokat szem előtt. Ez a rendszer pedig már, látszólag zenitjén, de tényleg roskadozóban volt. Végzetesen közeledett a politikai csőd felé, a melynek bekövetkeztét a pénzügyi csőd elősegítette.

Ausztria tudvalevőleg a múlt század vége óta állandó pénzválsággal küzdött, sőt 1811-ben devalvatiót szenvedett. Az absolutismus idejében a régi nyomoruság megújult és az államtönk komoly veszélye merült fel. Hasztalan hirdette nagy biztossággal előre Bach pénzügyministere, Krausz, hogy az agio legrövidebb idő alatt meg fog szünni, és hasztalan rendelte el az 1851-iki pátens a valuta helyreállítását. Az év mégis 69 millió deficitel záródott s a nagy ígérő megbukott. Utána báró Baumgartner vállalkozott a züllött pénzügyek rendezésére. Londonban sikerült 35 millió értékű papírt 90-es árfolyammal elhelyeznie, a miből a hivatalos lapok ismét a pénzgyensúly helyreállítását jövendőltették, de természetesen a merész remények ismét csalatkoztak. Az osztrák nemzeti bank valóságos szolgájává lett a kormánynak és az államnak. Baumgartner legalább annyit ért el, hogy az osztrák pénzgazdálkodásnak véget vethetett. Az állam által kibocsátott pénzjegyek ugyanis disagióba kerültek a bankjegyek irányában; e miatt Baumgartner 1851 február 23-ikán szerződést kötött a nemzeti bankkal, a melynek következtében ez az összes államjegyeket átvette és bankjegyekkel kicserélte, a miért a kormány viszont kötelezte magát, hogy a banknak évenként 10 milliót fizet. A bank kártalanítását a fenyegető keleti válság meggátolta. Bach és pénzügyministere végre radicalis rendszabályhoz akartak nyulni, mely arra volt hivatva, hogy véget vessen a pénzügyi nyomoruságnak, kártalanítsa a sokszor kirabolt bankot és helyreállítsa a valutát. Ez a gyökeres rendszabály, a mint azt Bach lángesze kigondolta, a nagy nemzeti kölcsön volt. Az e kölcsönt elrendelő pátens 1856. július 26-ikán jelent meg, és a pénzügyi terv az volt, hogy fél milliárdra terjedő összeg 5 évre felosztva befizetendő volt az állami pénztárba. Az aláíróknak 5%-os és 95 cursussal bíró állampapírt szántak. Az aláírás látszólag sikerült, mert 507 milliót jegyeztek, a mely összegből a katolikus clerusra esett 15 1/2 millió, 123 1/2 millió Magyarországra; a pénzügyi operatiónál beleszámítva Horvátországot és Erdélyt is. A hátralevő összeg különbözőleg oszlott meg az örökös tartományok közt. De már az aláírás csakis a legerélyesebb rendszabályok következtében jutott ily sikerre. Leginkább ki akarták zsarolni, mint Haynau idejében, a pesti zsidó hitközséget. Báró Augusz ugyanis visszautasította a följánlott összeget s többet követelt. Egyáltalán a kölcsön a lehető legkényszerítettebb volt és nem önkéntes. Adóívén mindenki készen kapta az összeget, a melyet alá kellett írnia. De már az első évben kitűnt, hogy az ú. n. önkéntes kölcsönt senki se akarta fizetni, s így rendeletet kellett kibocsátani a hátralékok behajtása iránt. A behajtott összeget elnyelte a rossz kezelés, lopás, sikkasztás. De már előbb a hadsereg, a galicziai hadi készülődés s a dunai fejedelemségek megszállása oly óriási összeget emésztett föl, hogy a bank 1854 végén ismét 155 millió kölcsönt adott az államnak.

Az absolut Ausztriának különben minden mozdulata roppant összegekbe került. Magyarország szabadságharczát, eltekintve az önkéntes adományokból, 64 millió papírpénzzel tartotta fön. A krimi hadjárat idején Ausztria egy ágyut se sütött el, s mégis, úgy az önkéntes, mint a bankkölcsön daczára, 1855-ben 139 millió deficitet mutatott államháztartása. Bevétele ugyanis 264, kiadása 403 millió volt. Így történt, hogy kénytelen volt eladni összes létező és tervezett vasutvonalait s az ezekkel kapcsolatos állami javakat, bányákat stb. egy francia társaságnak. Az absolutismus pénzügyi gazdálkodása oda juttatta Ausztriát, hogy államadóssága, mely a magyar szabadságharcz idején 1200 millió volt, kevesebb mint 9 év alatt, 1858-ban, 2292 millióra emelkedett, a kamatteher pedig 40 millióról 101 millióra. A pénzlábnak megváltoztatása és a tizedes rendszernek elfogadása előnyös volt ugyan, bár kezdetben gyanuval fogadták, de a katastrophát természetesen föl nem tartóztathatta.

Ily állapotban volt Ausztria közvetlenül a francia háboru előtt, és ez állapot belső korhadttá voltát természetesen végtelenül fokozta a kormányzatba befészkelődött corruptio. Már a krimi hadjárat idején óriási sikkasztások és szállítási visszaélések történtek, akkor azonban még el lehetett igazítani a dolgot. Most azonban, midőn a solferinói csata után a politikai és pénzügyi

rendszer együtt omlott össze, a túlmerészen fellépő sáfarkodások legalább részben napfényre kerültek.

A corruptióra vonatkozó híreket, úgy látszik, leginkább maga a militarismus terjesztette azon taktika miatt, hogy a katonai balsikerért a felelősséget legalább részben a szállítókra hárítsa át. A szállítók elleni mozgalmat Benedek tábornok, a későbbi sadovai vert sereg fővezére kezdte, a ki nyilvánosan gyanúsította az intendanturát. Megindult a bűnbakok keresése s ezek közt valóban nem egy bűnös is volt. Eynatten tábornokot, a ki előmenetelét gróf Grűnnének köszönte, 1860 február 23-ikán elfogták és börtönre vetették. A corruptiónak e szerencsétlen hőse márczius 8-ikán egyenruhájának zsinórján fölakasztotta magát. Erre aztán egymást érték az elfogatások, elfogták Richtert, a „Kredit-Anstalt” igazgatóját, azon vád miatt, hogy az államot megcsalta. Börtönbe kerültek a trieszti szállítók, a kiket Gyulai és tábornoka tettek felelőssé a solferinói szerencsétlenségért. Ezek között volt báró Revoltella, a ki azon gyanu alatt állott, hogy nemcsak gonosz dolgokat követett el, hanem egyszersmind kiterjesztette bűnös üzelmeit magának a pénzügyministernek, Brucknak a vállalatba való bevonására. Csoda dolgokat beszél nemcsak a szóhagyomány, hanem a hivatalos eljárás által teljesen meg nem semmisített bizonyítékok egész halmaza arról, mint küldöttek a szállítók egész marhacsordákat oly vidékekre, a hol egy szál osztrák katona sem volt, s mint vették vissza ugyanők a kincstártól nevetséges áron ugyanazon marhacsordákat, hogy újra drágán eladják azokat az államnak. A bűnügyi vizsgálat azonban kevés eredményre vezetett. A bécsi hivatalos lap június 28-iki számában kijelentette, hogy Eynattenen kívül egyetlen egy hivatalosan alkalmazott egyén sem gyanúsítható. Csakis Richter pere folyt tovább s 1860 november 5-ikén elítélték néhány heti fogságra.

Annál tragikusabb volt a pénzügyministernek, Brucknak sorsa. Bukását ugyan nem közvetlenül a corruptio vádja idézte elő, mint inkább az 1860 márczius 22-iki 20 milliós kölcsön csúfos eredménytelensége. Ez a pénzügyi fölsülés sokkal túltett a híres nemzeti kölcsön balsikerén, mert csak 16.000,000 forintot jegyeztek, és az aristokratia és a főpapság legelől járt a jegyzés megtagadásában. Brucknak buknia kellett, de midőn bukott, sárba és piszokba esett. Biztos adatok híján nem lehet állítani, hogy tényleg bűnös volt-e a pénzügyminister a sikkasztásokban és csalásokban. Tény, hogy bukása után nyíltan híresztelték róla, miképen Eynattennek, Richternek és Revoltellának bűntársa volt. A gyanúsítást igazolni látszott azon katastropha, mely ápril 23-ikán, az elbocsáttatását követő napon következett be, a midőn t. i. Bruck öngyilkossá lett. Maga a bécsi hivatalos lap, – bár később sajtóhibának deklarált – oly nyilatkozatot tett, mely Bruck bűnösségét látszott bizonyítani. A sajtóhiba további kiigazításul 3000 forint évi járadékot adtak Bruck özvegyének, s Plener minister ugyancsak az özvegyhez intézett levelében meg akarta tisztítani a mocsoktól az elhunynak emlékét.

Vajjon Bruck csakugyan bűnös volt-e vagy nem, vagy pusztán csak a politikai gyűlölet áldozatává lett, e tekintetben teljesen tisztán nem láthat a történetírás. Ezért veszedelmesek a gyanúsítások és rágalmak, mert gyakran a halál után is hatnak. Az óriási corruptió azonban tagadhatatlan. Ennek szomorú hősei megszabadulhattak a büntető törvények szigorától, halál vagy a bírák conniventiája folytán, de maga a corruptio tényleg létezett, s ennek örvénye megnyílt Bach és rendszere alatt.

Ez a rendszer, midőn elbukott, nemcsak összetört, hanem szégyenletes darabjaihoz az erkölcsi piszok is hozzátapadt.

795. * A concordatum történetére vonatkozó előadottakat megerősíti egy legújabb (1896-ban) megjelent munka, Brück Henrik, mainzi teológiai tanár munkája: „Die Geschichte der katholischen Kirche in Deutschland”. E munka szerint a tulajdonképeni alkudozásokat egy szűkebb bizottság vezette, melynek tagjai voltak a külügyminister, Bach belügy-, Thun cultusminister, Rauscher bíbornok-érsek s Kübeck, mint elnök. Rauscher szerkesztette az első tervezetet, majd Ferrari Bécsbe hozott Rómából egy tervet, mely különösen a házasság-ügyekben még Rauscherénál is reactionáriusabb volt. A római congregatio ugyanis Rauscher tervét burokratikus josephinistának tartotta. Viszont azonban Rauschert Bécsben nagyon is rómainak tartották. Rauscher 1854-ben Rómába ment s így jött létre a concordatum, mely ellen Scitovszky s a püspöki kar többé-kevésbé nyílt állást foglaltak.

VII. FEJEZET.

A Bach-korszak külpolitikája és a rendszer bukása.

Ausztria nagyhatalmi helyzete a szabadságharc után. Francia vélemény Ausztria jövőjéről. A magyar kérdés a külpolitikában. A krími hadjárat és Oroszország boszuja. A francia-orosz barátság. A porosz-osztrák szövetség eszméje. Albrecht főherceg berlini útja. A terv bukása. Ausztria olaszországi politikája a villafrancai béke után. Moltke tanácsa. Az olasz és porosz érdekek találkozása. A porosz-osztrák háború első jelei. Az abszolutizmus külpolitikájának pragmatikus előadása. Ausztria magatartása a krími háború alatt. A dunai fejedelemségek megszállása. Miklós csár halála. Ausztria elszigeteltsége. A moldva-oláhországi kérdés. A két fejedelemség egyesítése. III. Napoleon. A francia-osztrák háború veszélye. Ausztria külügyi politikájának baklövésai. A porosz segítség elejtése. III. Napoleon és a magyar emigratio. A magyar nemzeti igazgatóság. Kossuth angliai agitatioja és a Derby-kormány bukása. A magyar fegyverek részvétele az olasz szabadságharcban. Garibaldi ígéretei. Előkészületek a magyarországi hadjáratra. Kossuth bankópöre. Cavour halála. A külföld rokonszenve a magyar kérdés irányában. Az emigránsok társadalmi szerepe a külföldön. Az emigratio szerepének politikai jelentősége. Kossuth optimizmusa. A külföldi sajtó. A francia-osztrák háború. Solferino. A villafrancai béke. Bach bukása. Bartakovics érsek pohárköszöntője. Albrecht főherceg visszahívása. Benedek Lajos fő kormányzó. A hazafias tüntetések kora. 1860 március 15-ike. Forinyák Géza. Széchenyi István öngyilkossága. A conservatívek Bach bukása után. A megerősített birodalmi tanács terve. A magyar urak a tanácsban. Majláth György. Dessewffy Emil 1859-iki alkotmányterve. Az októberi diploma

Ausztria külpolitikája ugyanazon tévedésekkel és hibákkal volt tele az önkényuralom egész korszakában, úgy, hogy a Bach-korszak és az úgynevezett provisorium közt alig tehető különbség. Ép ezért, mielőtt a Bach-korszak speciális külpolitikájának rövid előadására térne át a jelen munka, az önkényuralom egész idejét jellemző általánosabb vonásokkal foglalkozik, s különösen kiemeli az Ausztriára vonatkozólag elfogadott, habár több tekintetben ellentétes nézeteket.

Alig volt még birodalom, melynek külügyi tekintélye annyira súlyodt s hatalmi viszonyai mégis oly különféle megítélések alá kerültek, mint Ausztria. Régi katonai dicsőségét megtörte a magyar szabadságharc és az idegen segély szükségessége bebizonyította, hogy Ausztria csak Magyarországgal együtt képes nagy haditettekre. Párisban Geffcken feljegyzései szerint s Bernhardi előadásából meg voltak győződve Ausztria rövid idő múlva bekövetkező felbomlásáról. A hivatalos nézet ott az volt, hogy Ausztriának magyar-szláv állammá kell átalakulni s a súlypontot Budapestre kell áthelyezni, különben a Habsburgok monarchiája megbukik. Ámde – tették hozzá – ez esetben meg a német tartományok fognak bajt okozni és a birodalom így is tönkremegy. A magyar kérdés egyáltalán minduntalan belejátszott az európai politikába és Ausztria helyzetének megítélésébe. Erneszt koburg-góthai herceg még a porosz háború előkészületeinek első korszakában sem ítélte meg teljes pontossággal a helyzetet a magyar kérdést illetőleg, a midőn a magyar protestantizmusból kiindulva porosz velleitásokat pillantott meg. A magyarok – úgymond – részben protestánsok és így Poroszország védelmét és támogatását veszik igénybe. Personal-uniót ajánlhatnak föl a magyar és a porosz korona közt, vagy pedig más hasonlót. Ha azonban Poroszország visszautasítja őket, Franciaország karjaiba vetik magukat. A legkomolyabb diplomáciai körökben is elfogadásra talált azon mese, hogy Magyarország teljesen szervezve van a forradalomra, s hogy pláne Galicziával együtt fog működni, sőt Lengyelországot föl fogja lázítani. Maga Goluchovszki azon gyanuba került, hogy áruló módon a lengyel állam visszaállítására törekszik az osztrák állam romjain. Hogy tényleg mik történtek s miképp volt szervezve az esetleges magyar fölkelés szemben a passzivitás politikájával, e munka már kifejtette s további részeiben szintén fog róla szólni. De bizonyos, hogy a túlzások dacára Európa bizonyos lehetett benne, hogy Ausztria mindaddig súlyos és halálos sebben fog vérzeni, a míg Magyarországot ki nem elégíti. Helyesen mondotta egy porosz államférfi, hogy Ausztria minden bajától megszabadulna, ha Magyarország régi alkotmányát

visszaállítaná, mert ekkor kapna pénzt és katonát. Ez azonban nem történvén meg, Ausztriára nézve lehetséges minden baleset.

És a magyar kérdés dacára Ausztriának több alkalma nyílott a teljes érvényesülésre, s külügyi tekintélyének visszaszerzésére. A magyar kérdésen kívül egy sereg ostobaság lökte úgy az absolutismust, mint a provisoriumot az enyészet és Ausztriát szinte a bukás örvényébe. Pedig gyakran még hibái is előnyére váltak.

Ausztria magatartása a krími hádjárat alatt Oroszországot ellenségévé tette, ez Franciaországhoz való közeledés, sőt belső viszony által akart boszút állni a Habsburgok monarchiáján. A francia-osztrák háború idején megegyezés jött is létre Franciaország és Oroszország közt, melynek célja Poroszország fékentartása volt. Hagemeister porosz kormányfő, Bernhardi feljegyzései szerint, constatálta e megegyezés létezését s ennek kapcsán nevezte Gorcsakoffot üresfejűnek. A mi politikánk – úgymond – csak egy alapgondolattal bír, és ez boszú Ausztria ellen. Oroszország tényleg nagy kölcsönt szándékozott fölvenni a háború esélyei miatt, azon jellegzetes eszméirányval, hogy ha Oroszországnak pénze van, bolondokat is elkövethet. A kilátásba helyezett négy hadtest mozgósításának kérdése nem okozott nagy ijedelmet Bécsben, mert a francia-orosz barátkozás nagy ellenhatást idézett föl magában Angliában is, Poroszországban pedig határozott ellenséges indulatot keltett. Így vált előnyére Ausztriának még a nagy hálátlanság elkövetése is.

Offensiv szövetség készült Ausztria és Poroszország közt s Albrecht főherczeg berlini útja kapcsolatban állott a porosz tervekkel. Az osztrák vakság és gög azonban – mint mindig – ezuttal is megboszulta magát. Ausztria félt németországi versenytársának kezdeményező vezérszerepet adni és nem elégedett meg többé azzal, hogy 50,000 emberből álló continenst adjon a német szövetség hadseregéhez Poroszország vezénylete alatt. Több mint 200,000 emberrel porosz és osztrák külön vezénylet alatt akart részt venni a vállalatban. A mi alatt az osztrák sereg Olaszországban az egyesült francia és olasz csapatok előtt megkezdte visszavonulását, Moltke Berlinben offensiv haditerveket készített Franciaország ellen. Bernhardi következőleg adja elő emlékirataiban e tervkészítés egyes, igen érdekes részleteit: Moltke föltételezte az offensívát; de a Páris elleni támadást kizárta, mert Páris meg lévén erősítve, azt sem rohammal bevenni, sem ostromolni, bezárni, vagy kiéheztetni nem lehet. A régi czélszerű alapgondolat tehát egészen kihagyandó a combinatióból, mely szerint a legrövidebb úton, esetleg Belgiumon keresztül kell menni Páris ellen s ott a békét diktálni. Nekünk tehát most csak korlátolt hadi célunk lehet: a nyílt csatamezőn kell megmutatni fölényünket és oly anyagi előnyök birtokába kell jutnunk, a melyeket a francziáknak vissza kell kapniok, hogy az egyensúly helyre álljon. Mérsékelt haszonnal kell megelégednünk, hogy azután a béke föntartható legyen. De ehhez is nagy és hosszú erőfeszítés szükséges. (Mily más eredményeket hozott létre ugyancsak Moltke egy évtizeddel később!) Annál találóbb volt Moltke megjegyzése Franciaország belügyi viszonyaira. Mindenekelőtt – úgymond – győznünk kell s aztán Párist és Franciaországot saját belzavarainak kell átadnunk és egyáltalán nem kell törődnünk vele, mily politikai átalakulások mennek ott végbe. Franciaország vulkán, hagyni kell, hogy kiégjen. Metzét azonban ostromolnunk kell és Ausztriát föl kell hivnunk, hogy a Felső-Rajnáánál Strassburgot vegye ostrom alá.

Mindebből azonban semmi sem lett és pedig legelső sorban Bécsnek már említett gögje és elbizakodottsága miatt. De tény, hogy Ausztria és Poroszország közeledése mégis befolyást gyakorolt III. Napoleon magatartására. A villa-francai béke még Olaszországból sem üzte ki teljesen Ausztriát. És az idők és szövetségek gyors változását jelentette az ekkor kezdődő, tartós közeledés Franciaország és Ausztria közt, mely csak 1870-ben ért véget, midőn Andrassy Beust segélytervét a koronatanácsban megbuktatta. Viszont Berlinben azonnal észrevették, hogy a megcsalt olaszok természetes szövetségesei Poroszországnak Ausztria, sőt esetleg az osztrák-francia szövetség ellen. Bismarck vaskeze kellően érvényesíteni tudta is Poroszország céljaira e szövetséget.

Ekkor még egyszer hatalmában volt Ausztriának jövője s az absolutismus katonai dicsőséggel vonhatta volna be belső sebeit. A porosz-osztrák háború előtt már négy évvel nem kisebb férfiú, mint Moltke jelölte meg a helyes utat Ausztria számára azon párbeszédében, melyet Bernhardi követségi tanácsossal tartott: Ausztriára nézve legjobb volna – úgy mond – kibékülni Olaszországgal, Velence kiadása által, s akkor egész hatalmával állhatna helyt Németországban a suprematiáért. Bernhardi erre így válaszolt: Ily bátor és nagyszabású politika gondolatára Bécsben nem emelkednek. Ott a politikusok nincsenek oly anyagból gyúrva, hogy ide fölemelkedhetnének.

Igy is történt, Ausztria nem adta ki Olaszországnak Velencét és Poroszország Itália szövetségében támadt ellene, Franciaországhoz való jóviszonya pedig nem volt oly benső, hogy nyílt szövetség jött volna létre Bécs és Páris közt. Ausztria különben azt hitte, mert politikusait ép úgy mint hadvezéreit a hagyományos elbizakodottság vezette, hogy képes megküzdeni egyszerre két ellenfelével. A többször idézett Bernhardi feljegyzései szerint Bécs elbizakodása nem is volt minden alap nélküli. Moltke panaszkodott Bismarckra, hogy a katonai conceptio mögötte marad a politikai conceptio bátorságának és vakmerőségének. Sőt a nagy hadvezér nyíltan megmondta, hogy Berlinben a háborút nem akarják. Valószínűleg Bécsben sem óhajtják, – úgymond – de mégis be fog következni, mert a diplomatiái izgatottság már túllépte a határokat. Moltke ismét haditervet készítve, illetőleg Bernhardiét felülvizsgálva kijelentette, hogy ha a túlsúly és az iniciativa Poroszországnál volna, akkor helyes lenne a Bécs-támadási objectumma tevő hadműködési vonal. Ausztria azonban igen erős s valószínűen a kezdeményezés is nála lesz. Nem kevesebb mint 240,000 embert indíthat ellenünk, és hogy egészen szabad kezét nyerhessen, Magyarországnak minden concessiót meg fog adni.

Szóval Moltke megszokott higgadt gondolkozásán túl is aggodalmaskodott Ausztria irányában. Mi lett volna a magyar alkotmányból, ha az 50-es években az absolutismus és a 60-as években a provisorium nem követi el egyik külügyi hibát a másik után, vagy ha Moltke aggodalmai csakugyan reálisoknak bizonyulnak?

Ezek előrebocsátása után rátérhetünk az absolutismus külpolitikájának pragmatikus előadására.

A krimi háború előzményeinek idején úgy is látszott, mintha Ausztria szerencsecsillaga ismét emelkedőben volna. Az orosz-osztrák barátság színleg fönnállott egész az oroszoknak a Pruthon történt átmenteleig. (1853 július 4.) Ekkor még Buol Ausztria és Oroszország belső szövetségéről beszélt. Sőt midőn Oroszország már benn volt Oláhországban, még 1853. októberében is, a midőn oda Miklós cár másodszor látogatott el, az osztrák külügyminister azon meggyőződését fejezte ki, hogy Ausztria semleges maradhat, minthogy Oroszország nem fenyegeti Törökország integritását. A következő év első hónapjaiban azonban kezdett szétfoszlani a lepel Ausztria keleti politikájáról. Miklós cár ugyanis nemcsak hitt Ausztria őszinteségében és hálájában, hanem ezt annyira természetesnek és kötelességszerűnek vélte, hogy Seymournak nyíltan kijelentette, mikép, ha Oroszországról szól, ekkor egyszersmind Ausztriát is érti. Midőn ez a hír leleplezés alakjában Bécsbe érkezett, a már Schwarzenberg által előkészített homlokzatváltoztatás gyorsan végbement s a nagy hálátlanság végrehajtása megkezdődött. Az absolut hatalmában elbizakodott Ausztria ki akart szabadulni Oroszország elnyomó fölénye alól s 1854 márcziusában megkezdte Galicziában, Erdélyben és Bukovinában csapatainak föllállítását; sőt augusztusban a portával kötött szerződés következtében megszállta a dunai fejedelemségeket, a melyeket most Oroszország kénytelen volt kiűriteni. Ausztriának ezen bár immorális, de bátor kezdeményezése nagy tekintélyt adott neki itthon és a külföldön. Poroszország most másodszor érezte a Manteuffel-féle mozdulatlan rendszer szegényítő hatását. A magyarok és lengyelek lélekzetfojtva lesték az első ágyudördülést, melytől legalább az egyik czinkostárs, Oroszország megbüntetését várták. A kormány némi erélyt mutatott a délszlávaspiratiók irányában is; az Oroszország iránt való barátságos mozgalmat elfojtotta. Ismét volt egy időpont, a melyet Bach ügyesen hasznára fordíthatott volna. Némi, sőt tán mélyebbre ható rokonszenvet szerezhetett volna az Oroszország ellen küzdő absolutismus iránt. De

mindenki csalatkozott; természetesen Bach leginkább. Ausztria a félrendszabálynál maradt, tehát a legrosszabb politikát követte. Nem szövetkezett a nyugati hatalmakkal, melyek sorába ellenben Piemont nagy erkölcsi fölényrel fölvetette magát; de semlegesen maradt. Oroszország megérezte akkor Galiczia és Erdély katonai fontosságát. A mint az első osztrák szurony megvillant az erdélyi szorosokban, az orosz sereg kénytelen volt menekülni a dunai fejedelemségekből Krim felé, mert féltene kellett hadműködési vonalát. A dunai fejedelemségeknek Ausztria által történt megszállása több kárt okozott Oroszországnak egy veszített nagy csatánál. Csak nagyon természetes tehát, hogy Ausztria eljátszotta Oroszország rokonszenvét, sőt nagy hálátlansága talán egyik oka volt a gögös autokrata, Miklós csár halálának. A nyugati hatalmak ellenben bosszúságot éreztek Ausztria iránt, a miért ez nem csatlakozott hozzájuk, s a párisi congressuson éreznie kellett e bosszúság hatását. Erre következett azután Ausztria elszigeteltetése az európai concertben. A mit különben a román és szerb politikában helytelen magatartása is fölidézett. Különösen a román kérdésben, a dunai fejedelemségek egyesítésével szemben, bár saját szempontjából helyesen, de diplomatiailag oly ügyetlenül járt el, hogy már majdnem ekkor összetűzött Franciaországgal. De a legnagyobb hibát akkor követte el, a midőn a krimi hadjárat idején megelégedett a félrendszabálylyal, utóbb meg oktan merészséggel a hatalmast és bártort akarta játszani. A fejedelemségekből ugyanis nem vonta ki csapatait 1857 márczius végéig, és e miatt magával Angliával is ellentétbe került. Az occupatio meghosszabbítását Coronini arra használta fel, hogy Moldva különállását föntartsa, és így a dunai fejedelemségek egyesítését meggátolja; e célból külön nemzetgyűlést akart ott összehozni. Törökország szívesen támogatta volna Ausztriát, de ennek sikerült még Angliát is maga ellen hangolni, s így separatistikus tervével megbukott és valóban 1857 januárjában Cuza a két fejedelemség hoszpodárjává választatott.

A hol félénk, hol túlbátor osztrák külpolitika különös ügyességet fejtett ki abban, hogy miként lehet mindenkit Ausztria ellenségévé tenni s a legnagyobb hatalmakkal összeveszni. Már a párisi congressuson s utóbb a conferentián annyira felbőszítette Napoleont, hogy ez 1858 augusztusában a dunai fejedelemségek kérdésében meg akarta szakítani vele a tárgyalást. Így nem csoda, ha gyorsan fejlődtek az események. Már az 1859-iki újévkor mindenki biztosan előre láthatta a háborút Ausztria és Franciaország közt. A diplomatiái karnak 1859 január 1-jén történt fogadtatása alkalmával Napoleon szinte nyersen fordult Ausztria követéhez, Hübnerhez, és sajnálkozását fejezte ki, hogy nincs a régi jó viszonyban urával. Az imént ugyanis Románia, most meg Velence és Lombardia miatt ütköztek össze. Csak a vak nem látta, hogy Napoleon el van szánva a háborúra, és e szerencsétlen vakok az osztrák külpolitika vezetői voltak. Buol és az udvar azt hitték, hogy Napoleon törekvését a conservatív érdekeket fenyegető fölforgatás gyanánt lehet föltüntetni. Csakhogy Ausztria elfelejtette, hogy a conservatív érdekeket védő szent szövetséget a krimi háború idején önmaga bontotta föl. Így a conservatív érdekek szószólói sehol sem jelentkeztek, s legkevesbbé jelentkezett Oroszország, hogy a háború kitörését meggátolja. E mellett Buol mégis ragaszkodott, midőn Franciaország kétségbe vonta Ausztria helyőrségi jogát a legatiókban s a középolaszországi hercegségek fölött való gyámkodását helytelenítette. De midőn már a háború kikerülhetetlenségét Bécsben is belátták, kétségtelennek tartották, hogy legalább szövetségekre tesznek szert. Még mindig biztak Európa reakciónárius szellemében. A császár 1859 ápril 8-ikán népeihez intézett manifesztumában azon meggyőződését fejezte ki, hogy Ausztria a küzdelemben nem fog egyedül állani; Gyulay főparancsnok pedig a szárd területre való lépésének idején azt fejtegette, hogy mint fölszabadító jelenik meg a forradalmárok ellenében. A bécsi udvar azon csalékony reménynek adta át magát, hogy Oroszországot még mindig megnyerheti, s mert Buol volt Schwarzenberg politikájának örököse s a nagy hálátlanság elkövetője a külügyministert elejtette és helyette gróf Rechberg vette kezébe a külügyek intézését. Oroszország azonban nemcsak maga nem segített Ausztrián, hanem Gortschakoff még a délnémet államokat is elijesztette, a melyekben pedig az ultramontanizmus mindent elkövetett a konkordatumos Ausztria támogatására. Legtöbb sikerrel dolgozhatott volna Ausztria Berlinben. Poroszország ugyan Olmütz óta ellenséges szellemű

versenytársa volt Ausztriának. Különösen Bismarck, ekkor szent-pétervári követ, érezte mindazt a gyűlöletet, mely később Sadovánál a szivig ható tördőfést intézte. A vaskanczellár ekkor azonban még inkább csak medvékre vadászott, mint államokra. A porosz regens-herczeg némi sejtelemmel látszott birni, hogy Ausztria után Poroszországra kerül a sor. Hajlandó lett volna Poroszország versenytársának jó szolgálatokat tenni. Ha ekkor Ausztria engedményt tesz Poroszországnak a német szövetségi kérdésben, még talán fegyveres segínyt is kaphatott volna. Minden esetre elég leendett magára a béke föntartására vagy legalább a háború következményeinek megváltoztatására, ha Poroszország mozgósítást rendel el. Napoleon valószínűen nem mert volna háborúba menni, ha Ausztria oldala mellett ott találja Poroszországot. Vagy ez esetben Oroszországgal kellett volna szövetkeznie s már ekkor létesült volna az európai szövetségek jelen alakjának előképe.

Bécsben azonban megszokták Poroszországot lenézni s vele parancsolóan bánni. A bécsi udvar azt hitte, hogy rendelkezik a Hohenzollernekkel. A tapintatlan bánásmód következménye azután az lett, hogy Ausztria oldala mellől Poroszország is hiányzott; habár mégis ennek és Németországnak magatartása volt oka később annak, hogy Napoleon diadalútjában megállott, és az olasz és a magyar érdekek cserbenhagyásával megkötötte a villafrancai békét.

A magyar emigratio és a magyar kérdés erősen belejátszottak ekkor a világeseményekbe. III. Napoleon nagybátyjának példáját követte, s ép oly könnyen cserben hagyta, mint fölhasználta a fölbiztatott és elnyomott népeket. Kossuthot fölhivta, hogy működék közre Ausztria ellen s lázítsa fel Magyarországot. Kossuth, okulva a szerencsétlen Makk-féle lázadási kísérleten, csak úgy egyezett bele Napoleon tervébe, ha ez Fiumén keresztül egy francia hadtestet küld Magyarországra. Kossuth és az emigratio túlvérmes reményeket fűztek Napoleon politikájához, mely később úgy őket mint Cavourt cserben hagyta. Magyarország „kormányzója” gróf Teleki Lászlóval és Klapka Györggyel hozzálátott a nemzeti igazgatóság szervezéséhez és egyszersmind sok dolga akadt Angliában. Itt a Derby-féle conservatív ministerium volt az ügyek élén, mely minden körülmények között ellenezte volna a francia hadtestnek Fiumében való kikötését. A fődolog tehát most az volt, hogy a tory-ministerium megbukjék és Palmerston whig-ministeriuma következze. Kossuthnak ekkor bámulatos népszerűsége volt Angliában. Városról városra ment meetingezni, s liberális angol barátainak segítségével jelentékeny része volt a Derby-kabinet megbuktatásában. Ekkor volt a magyar emigratio fénykora. Ez emigratio működésének tényleg nem voltak nagy politikai sikerei. Még csak szelidíteni se tudták a reactiót, annál kevésbbé voltak képesek az emigránsok megbuktatni az absolutismus rendszerét, mely lehetetlen célja, bel- és külpolitikai hibái miatt omlott össze. Politikailag csak negativ nagy sikere volt az emigratióknak az, hogy nem vitte be az országot meggondolatlan forradalomba, melynek véres elfojtása okvetlenül bekövetkezett volna. A magyar legio szervezése és működése, valamint a magyar nemzet számos fiának az olasz szabadságharczban való részvéte Garibaldi alatt megmutatta, hogy a magyar fegyverek mindig készek a zsarnoksággal szembeszállni. De szükségkép csatlakoznia kellett Kossuthnak nemcsak Napoleon, hanem Garibaldi ígéretében is. Midőn Napoleon meglepő és a föntebb mondottak miatt mégis könnyen érthető sietséggel megkötötte a villafrancai békét s a szerződésben Magyarországról egy szóval sem emlékezett meg, Kossuth és az emigratio nagy része kezdett Garibaldi, esetleg Olaszország segítségével bízni. Garibaldi, meg is ígérte, hogy 30,000 önkéntessel betör Magyarországra, míg Kossuth jobb szerette volna az olasz királyi zászlókat lobogtatni Magyarországon. Az előkészületek a magyarországi hadjáratra meg is megkezdődtek. Ekkor azonban világossá lett Kossuth optimismusa, mely őt minden tervnek, még a dunai confoederatio tervének elfogadására vagy kieszelésére is rá tudta birni. Azt képzelte, hogy Angliában bocsáthat ki bankjegyeket Magyarország jóvedelmére, s ott nem kevesebb mint 100 millió forintnyi bankjegyet kezdett nyomtatni. Ekkor keletkezett az az érdekes bankópör, a melyben az osztrák császár mint fölperes, Kossuth Lajos mint alperes szerepeltek. A pör vége az lett, hogy Kossuth közjogi fejtegetései nem találtak visszhangra, a ki Ferencz Józsefet bitorlónak mondta és érvényesíteni akarta azon jogát, hogy ő, mint Magyarország törvényes kormányzója, bankjegyet bocsáthat ki. A

bankjegykibocsátástól eltiltatott s 200,000 frank költségben elmarasztaltott; ez összeg felét Napoleon, másik felét Cavour fizette ki. Ez esemény fölvilágosíthatta volna Kossuthot, hogy Anglia semmi körülmény közt se tűrte volna akár a francia, akár az olasz hadnak Magyarországra való betörését. Sőt a conservatív érdekek ez esetben előtérbe léptek volna Németországban és Szent-Péterváron egyaránt. Az olasz beütés természetesen elmaradt, s bizonyára nem pusztán Cavournak 1861 január 6-ikán bekövetkezett halála folytán. Erdély föllázításának kísérlete pedig a török közbelépése miatt bukott meg, a ki lefoglalta a Genuából küldött fegyvereket.

De annál nagyobb erkölcsi eredményeket ért el az emigratio a külföld rokonszenvének Magyarország iránt való fölkeltése által. A nemzetnek színe-java, a ki a csatatéren vagy vesztőhelyen el nem vérzett, külföldön élt. Kossuth, Andrassy Gyula, Teleki László, Pulszky és más kiváló férfiak sok dicsőséget szereztek Magyarországnak.

Magyarországot az emigratio ismertette nemcsak Európával, hanem a világgal. Szabadságharcunk dicső küzdelmén kívül főleg menekültjeinknek köszönjük azon nagy és mély rokonszenvet, mely a magyar név iránt támadt szinte egész nyugaton, sőt Amerikában is. A világ tudta, hogy szabadságharcunkat csak két nagyhatalom erőfeszítése nyomhatta el. A midőn pedig az emigránsok személyében a magyar nemzet hős fiait megismerte, bámulta nagy képességeinket és kulturai nagy fejlettségünket. Kossuth nem túloz Irataiban, midőn Angliában és Amerikában történt nagyszerű fogadtatását leírja. A fényes jelenetek előadását megerősíti az akkori sajtó és az angol újkor történetének írása. Mac-Carthy négy évtized múlva is nagy lelkesedéssel és elragadtatással szól Kossuth angliai útjáról. Az akkori Times bár azon kormány támogatója volt, melyet Kossuth meg akart buktatni, hogy Angliát Ausztria-ellenesen hangolja, mégis a legcsodálatosabb lelkesedéssel irt Magyarországot ú. n. dictátoráról. Mac-Carthy kevesebb elismeréssel nyilatkozik ugyan Kossuth angol nyelvéről, melyet ez fogságában és később Kis-Ázsiában tanult meg. Az egykoru Times azonban azt írta Kossuthról, hogy csakis az apostoloknak adatott annyi nyelv tudása, mint Kossuth Lajosnak.

Az emigratio politikai hatásáról, mint már szoltunk róla, más nézetben vagyunk, mint volt maga Kossuth, mint voltak politikai barátai és volt legújabb korig, sőt még van mai nap is a magyar közvélemény nagy része. Az emigratio politikai haszna csak indirect vala, a mennyiben föntartotta a magyar nemzetben a jobb napok reménységét s másrészt állandóan nyugtalanította az elnyomó hatalmat. A reactio erőszakát azonban nem csak nem szelidítette, hanem inkább azt zordabbá és kegyetlenebbé tette, s a nemzetben azon tévhitet ápolta, hogy kiegyezéssel és passiv resistenciával nem, hanem csak a fegyverek hatalmával vivhatja vissza szabadságát. Ekkor kezdett a magyar nemzet túlságosan bizni a külföldi hatalmakban. Kossuthnak eltagadhatatlan érdeme, hogy nem izgatta a nemzetet fegyveres fölkelésre, s az Ausztria ellen viselt háborúk idején világosan kikötötte, hogy Magyarország csak akkor fog fölkelni, ha a támadó hatalom zászlóit és ekkép becsületét angageálja magyar területen. A desperálók mégis az ő szellemében véltek cselekedni, a midőn összeesküvéseket szerveztek, a melyek az ismeretes szerencsétlen eredményekre vezettek.

Maguk Kossuth Iratai kétségtelenné teszik, hogy őt és a magyar nemzetet úgy Franciaország, mint Németország csak eszközül akarta használni, hogy azután az adott pillanatban cserben hagyassák. Azért akarta úgy Napoleon mint Bismarck a magyar forradalmat diplomatiailag el nem ismert katonai diverzió gyanánt tekinteni. Magyarországot, mint a debreczeni trónvesztési nyilatkozat által a Habsburg-háztól elszakadt államot, egyik sem akarta nyíltan szövetségébe fogadni. A debreczeni szerencsétlen actus alapjára Ausztriának még legesküdtebb ellenségei sem álltak, s így tagadták azon politika egész lényegét, melyet Kossuth ápril 14-ike óta tévedező útjainak kiindulási pontjává tett. Jelentékeny politikai hatása a Kossuth által vezetett emigratióknak már ezért sem lehetett. III. Napoleon, sem semmiféle francia államférfi, még háború idején sem vallhatta magának ezt a politikát, mely Magyarországot elszakítja a Habsburgoktól, s ekkép tetteleg megsemmisíti az osztrák monarchiát. A königgrätzi nap után kitünt, mily szükséges ellensúlynak tartotta Franciaország Ausztriát Poroszország

irányában. Napoleonnak már késő jelszava fényesen igazolta azt. Viszont Magenta és Solferino után Napoleon azért volt kénytelen szinte cserben hagyni szövetségétársát, Olaszországot, s megkötni a villafrancai békét, mert Poroszország Ausztriát szintén ellensúly gyanánt tekintette Franciaországgal szemben. Ez alapgondolaton nyugszik az a szilárd szövetség, mely napjainkban biztosítja a békét világrészünknek. Ausztriát egyetlen egy ellensége sem akarta azon fokokon túl meggyöngíteni, a hol az már életképtelenné leendett. Az emigratio elszakadási politikája tehát már e miatt sem nyerhetett rokonszenvet Európában az államférfiaknál és diplomatáknál.

Annál inkább rokonszenveztek Európa népei a dicső küzdelmek elbukott hőisével, a magyar nemzettel és ennek lánglelkű fiaival, a kik mint valódi apostolok járták be a művelt világot, hogy Magyarország iránt szeretetet és bámulatot keltsenek. Ennek az emigratióknak is voltak árnyoldalai, csunya veszekedések és intrikák, de soha sem sülyedt le a lengyel és román emigratio gyakran szégyenletes nivójára. Ez az oka, hogy a magyar emigratio tiszteletet ébreszt önmaga s hosszú időn át ki nem írtható rokonszenvet Magyarország iránt.

Menekültjeink kiválóbbjai nemcsak dicsteljes kenyérkeresés céljából, hanem egyszersmind, hogy használjanak a nemzeti ügynek, nagy sikerrel küzdöttek be magukat a leghatalmasabb külföldi lapok szerkesztőségeibe is. Az amerikaiakról nem is szólva, a francia, angol, olasz s a többi hírlapokban jeles magyar tollak dolgoztak. Csak nagyon természetes, hogy ekkor minden magyarelles vád méltó czáfolatot kapott, míg most csak legújabbban kezdünk ez irányban dolgozni. Az osztrák reactio által kitarított külföldi sajtót több mint eléggé ellensúlyozta a nagy és független szabad sajtó Amerikában és Európában. Magyarország védelme lehetett még a nép alsó rétegeibe is. Ennek és azon varázsnak, mely Kossuth személyét körülvette, tulajdonítandó a londoni jelenet, melyben Haynau, a bresciai hiéna s a magyar szabadságharczra következett gyalázatos bűnök megbélyegzett alakja, a sörfőző legények ökölvívásának lett szenvedő alanyává.

A külföld rokonszenve ritkán érvényesíthető jelentősebb politikai célra. Nem a rokonszenv vitta vissza alkotmányunkat, hanem a nemzet szívós ragaszkodása jogaihoz, a szenvedőleges ellenállás és Deák Ferencz bölcs politikája egyrészt, s másrészt az elnyomás butasága és fegyvereinek szerencsétlensége. De valamint a magánéletben jobb a társaság tagjaival oly viszonyban lenni, melyet a kölcsönös rokonszenv tesz kedvessé, ép úgy a nemzetközi viszonyokban is sokkal jobb a kölcsönös becsülés s jó bánásmód, mint az ellenszenves megvetés.

A francia-osztrák háború lefolyása bizonyossá tette, hogy Magyarország nem várhatja fölzsabadítását a külföldtől; pedig mennyi nemzeti remény fűződött ehhez a háborúhoz azon első perctől kezdve, midőn 1859 április 29-ikén az első francia csapatok megjelentek Genuában és Turinban, egész a villafrancai béke megkötéséig. Gyulay nagy léleknyugalommal nézte a francia hadak érkezését, s lehetővé tette, hogy azok egyesülhessenek az olasz hadsereggel. Ez a hadjárat nagyon hasonlít a későbbi porosz hadjáratához. Ott meg Benedek nézte nagy nyugalommal a porosz csapatok bevonulását Csehországba, a helyett hogy bátor offenzívával meggátolta volna a szász hadsereg elfogatását. Az 1859-iki háborúban Magenta és Solferino, a 66-ikiban a trautebau és a königgrätzi catastropha sújtotta az alkotmányt hadi lábba levő Ausztria hadseregeit. Mi sem jellemzi a csatavesztéseket annyira, mint a hadi foglyok nagy száma. A solferinói csatában 250,000 emberből 15,000 lett a francziák hadi foglyává, azok legnagyobb része magyar, horvát és olasz volt. Már ekkor is megérthette volna a bécsi udvar, hogy Magyarország kibékítése nélkül nem mérkőzhetik egyik nagy hatalommal sem a csatatéren. A villafrancai béke kiábrándította a nemzetet, de Bécs még a solferinói csata után se tanult eleget. Bach Sándor és Kempen fölmentését az augusztus 22-iki hivatalos lap hozta ugyan, de nem hozta meg azt, a mit a nemzet joggal várhatott volna az absolutismus bel- és külpolitikai sikertelenségei után. Az absolutismus rendszere erkölcsileg megbukott, megszűnése azonban csak fokozatosan történt. Thun, mint láttuk, még azután is fönn akarta tartani Bach rendszerét az egyházpolitikában; sőt a protestánsok üldözése csak ekkor kezdődött igazán. De mindinkább

bebizonyult, hogy az eddigi rendszerrel nem lehet tovább kormányozni, s a kormány már kezdett némi engedékenységre felé is hajlani. Kazinczy Ferencz emlékének ünneplését 1859 végén megengedte s ezen év nyarán az esztergomi Scitovszky-ünnepen történt az a nevezetes eset, mely legjobban jellemezte a megváltozott viszonyokat. Itt Bartakovics Béla egri érsek nyíltan apostrophálta Albrecht főherceget, a ki pedig magyarul köszöntötte fel Scitovszkyt. Az egri főpap a primásra mondott pohárköszöntőjében követelte a nemzet nevében való erélyes felszólalást akkor, a midőn a nemzetnek nincs alkotmánya és koronás királya. Az ily vakmerő felszólalás régebben súlyos megtorlásban részesült volna, most csak annyi történt, hogy a főherceg kirugta maga alól a széket és kíséretével távozott.

A régi rendszer összeomlását teljes bevégezése felé vitte Albrecht főhercegnek visszahívása, s a későbbi szerencsétlen hadvezérnek, Benedek Lajosnak főkormányzóvá való kinevezése. A régi rendszer külsőségeiből összeomlott a területi beosztás is. Buda ismét igazgatási központtá lett. A halotti csendre kárhoztatott nemzeti szellem ellenállhatatlanul tört ki s tüntetés tüntetést ért. Minden ünnepély alkalmat adott ilyen tüntetésekre.

Ily alkalom volt Kisfaludy Károly szobrának Balatonfüreden, Berzsenyi szobrának pedig Niklán történt leleplezése. Az akadémia palotájára nem kevesebb mint 800,000 forint gyűlt össze. Szabadon eresztett szakált és bajuszt a magyar nemzet, a zsandár többé nem beretváltatta le, szabadon és tüntetőleg viselte is az attilát, a Zrinyi és Kazinczy dolmányokat, a tarka és szűk nadrágot, a pörge Kossuth-kalapot. A hatalom csak ritkán és félve nyult a tüntető nemzeti mozgalom megfékezéséhez. 1860 márczius 15-ikén a katonaság még belelőtt az ifjúságba, a mely az 1849-ben kivégzett politikai vértanúk sírját akarta földiszíteni. De Forinyáknak, az áldozatnak temetése alkalmával rendezett tüntetés megmutatta, hogy Bécsnek nincs többé ereje és hatalma. Szinte korlátlanul folytak a nemzeti ünnepségek, szabad folyást nyert a reactio zsilipei közt földuzzadt nemzeti és hazafiúi érzelmek. A francia hadjárat, Bach bukása s Albrecht főherceg visszahívása után nemcsak örömteljes napokat, hanem örömteljes hónapokat töltött a nemzet, habár az alkotmánykérdés még egyáltalában nem nyert tisztázást. Az öröm és remény e szép napjait súlyosan megzavarta Széchenyi Istvánnak 1860 április 8-ikán a döblingi tébolydában történt öngyilkossága. A legnagyobb magyar befejezte nagy és végzetes pályáját s pedig ugyanazon végzet által, melyet, mint emlékirataiból kitűnik, maga már rég előre látott. Az öntépelődés s a titáni belső küzdelmek már régebben megbontották e század legnagyobb elméjét s végre előidézték magát a katasztrófát. Még megérte, hogy leggyűlöletesebb s legmegvetettebb ellenfele, Bach, valamint rendszere megbukott, kikerülhetetlen volt a rendszerváltoztatás, s csak idő kérdése lehetett az alkotmány visszaállítása. A téboly föltételezése nélkül, a közönséges logika szerint, nem lehetne megmagyarázni a véres tett elkövetését.

Amde egy sereg azon korbéli tanu állítja, hogy elmeállapota egészen rendes volt, maga Deák Ferencz 1857 július 21-ikén azt írta, hogy meglátogatva Széchenyit, azt tapasztalta, hogy Széchenyi öregedett ugyan, de nem rendkívüli módon, s hogy lelki állapotában semmi nyoma a betegségnek. Eszejárása, ugymond, ép olyan mint előbb volt, és előadása ép oly érdekes.

Egyáltalában Széchenyi folytonos és állandó összeköttetésben volt a politikai körökkel, sőt a magyar politikában tevékeny részt vett. „Blick”-je nem egy kialvó lángész utolsó föllobbanása, hanem egy, bár hevült agy csodás alkotása. Maga Rechberg külügyminister meglátogatta s kikérte tanácsát. Hollán Ernő Kónyihoz írt levelében előadja, hogy Széchenyi a solferinói csata után hajlandó volt Rechbergnek felelni s vele alkudozni. Közbenső állást foglalt el Deák Ferencz és a conservatívek közt. Memorandumára, illetőleg levelére Bécsből semmi válasz nem érkezvén, a legnagyobb magyar elejtettnek vélte tervét, s ekkor ezt Lipcsében kinyomatta s abból több példányt bizalmas ismerősei közt kiosztott, az egész kiadást azonban a rendőrség lefoglalta. Neki tulajdonítják az 1859 december havában megjelent „Offenes pro Memoria an Seine Majestät” című röpiratot is. A halálát megelőző évben tehát még semmi lelki zavart nem áruult el.

Csakis két körülmény hathatott kedélyállapotának feldulására. Érezte, hogy sem Deák Ferenczcel, sem a conservatívekkel nem ért teljesen egyet, s így elszigetelt álláspontra jutott. A

másik körülmény s talán a döntőbb az volt, hogy Thierry rendőrminister tudtára adta, mikép nem fogja soká tűrni, hogy a döblingi tébolydát politikai conventiculumok színhelyévé tegye s állítólagos betegségét a rendőri és büntető üldözés alól való mentesség oka gyanánt tekintse. Falk Miksa Széchenyiről irt nagyszabásu munkájában mélyreható pillantással rajzolja a döblingi Promethaeus lelki állapotát, s újabban is jelentek meg feljegyzések és érvelések, a melyek Széchenyi öngyilkosságának okát akarják felderíteni. Tagadhatatlan, hogy Széchenyi mindig hajlott az üldözési mániára, sötét aggodalma pedig a nemzet jövője miatt örökös tépelődésben tartotta. Az öngyilkosságra való hajlama átkísérte fényes pályájának még legkiemelkedettebb korszakaiban is. A sötét gondolat mindig ott leskelődött humorának hátterében, mint vipera a virágbokor mögött. És mégis aligha fog sikerülni a mai, valamint a későbbi történetírásnak földerítenie azon valódi okot, mely ezt a lángelmét saját fényének kioltására bírta. Úgy látszik nem egy ok, hanem a complicált okok egész sorozata működött közre. A csapás, mely a nemzetet sújtotta, oly nagy volt s a reactio annyira felfokozta a képzelődést, hogy Széchenyi öngyilkosságában sokan a hatalomnak aljas cselekedetét vélték megpillantani. E különben alaptalan gyanu csak fokozta a nemzet gyászát, mely még ma is tart, a legnagyobb magyar emlékezte tartani fog minden korokon és századokon keresztül.

A Bach-rendszer bukása s a nemzet melléről a nagy kő legördülése teljesen igazolta Deák passivitási politikáját; de meglepő esemény volt a conservatívek számára. Hazafiságból bár szintén bizonyára örültek a bekövetkezett eseményeknek, de kitünt, hogy nem tudták azt kellően felhasználni.

A bécsi politika még Solferino után is azt hitte, hogy Magyarországgal, legalább az alkotmány látszata mellett, elfogadtathatja a birodalmi egységet. A conservatívek, s köztük első sorban gróf Dessewffy Emil, valamint báró Jósika Samu, Majláth György és gróf Széchen Antal szintén lehetségesnek tartották, hogy a 48-iki alkotmány visszaállítása nélkül ki lehet békülni Magyarországgal. – Ugyancsak ők folytonos érintkezésben voltak, sőt ismételten tanácskoztak a birodalom külügyministerével, gróf Rechberggel. A bécsi politika azonban Bach bukása után sem akart tágitani. Gróf Dessewffy Emil, a hosszú és complicált memorandumok s alkotmánytervek lázas agyu kigondolója, 1859 augusztusban már kezdett kiábrándulni, s belátta, hogy kísérleteivel semmire sem megy. Ekkor nyilatkozatot szerkesztett, s azt akarta, hogy ezt legalább 1000 tekintélyes magyar aláírja és a külföldön is közzétegye. Deák Ferenczcel közölte tervét 1860 február elején, Deák azonban ellenezte azt, s így Dessewffy elejtette.

Időközben Bécsben kezdték belátni, hogy valamit tenni kell. Keresték az állam- és birodalommentő eszmét, s ezt megtalálni vélték a megerősített birodalmi tanács eszméjében.

Az 1860 márczius 5-iki császári pátens által történt a kísérlet, mely a megerősített birodalmi tanácsot létesítette s elrendelte, hogy ez a testület álljon rendes tagjain kívül élethossziglan kinevezett tagokból s az országos képviselvek által 6 évre kiküldött delegátusokból. Az országos képviselveknek nevezett országgyűlés működéséig a császár nevezett ki 38 tagot. A megerősített birodalmi tanács állapította volna meg a terv szerint a költségvetést, ennek hatáskörébe tartozott az általános birodalmi törvényhozásra vonatkozó minden fontosabb javaslat, s végül az országgyűlések minden felterjesztése. Kezdeményezési joggal azonban a megerősített birodalmi tanács nem birt, s általában az önkényuralom valódi lényegének leleplezésére szánt árnyékot képezett, s az 1860 márczius 6-ikán megjelent „Wiener Zeitung” mégis a megígért reformok koronájának nevezte azt.

A conservatívek nagy része visszautasította kinevezését a megerősített birodalmi tanácsba. Báró Vay Miklós, Somssich Pál s Eötvös Józset nem mentek abba bele, nem akart annak tagja lenni gróf Dessewffy Emil sem. Apponyi György, Majláth György, Barkóczy, Andrassy György stb. ellenben elfoglalták helyüket a megerősített birodalmi tanácsban, de annak mindjárt első ülésében kijelentették, hogy csak a saját maguk nevében szólnak, és nem képviselik a nemzetet. Úgy Andrassy mint Apponyi a bécsi camarillának legnagyobb neheztelését vonta magára, de annál nagyobb tekintélyre tettek szert a tanácsban az úgynevezett „magyar urak”, akik még az osztrák felfogás szerint is, legmerekvebb torizmusuk mellett az

alkotmányosság és szabadság szellemével sokkal ismerősebbek voltak a gyakorlatból, mint a legelőrehaladottabb és a legfelvilágosodottabb német doctrinairek. Majláth György mindjárt kezdetben a sajtó mellett nyilatkozott, hogy t. i. az ülések nyilvánosak legyenek. E nyilatkozat gőgös, szinte lenéző volt, és mégis jó hatást tett a hivatalos körök sajtóellenes hangulata közepett. A „magyar urak” valójában félelmesek kezdtek lenni a kormányra nézve, amidőn azon álláspontra helyezkedtek, hogy a kivételes alkotmányos intézkedést csak azért fogadták el, hogy Magyarország történelmi jogát e keretben is megvédelmezzék, s még nagyobb sensatióra tettek szert, amidőn a megerősített birodalmi tanács számára valóságos jogokat követeltek, hogy ez törvényhozási factorrá legyen, nem pedig pusztán véleményező testület maradjon. Merész hangjuk egészen elütött a többi birodalmi tanácsosokétól. Mi sem annyira jellemző, mint hogy Szögyény-Marich László a hivatalos lapban nyilvános megrovást kapott felszólalásáért. De legérdekesebb alak volt a grotesk fajból Barkóczy. Ez a különös egyéniség felfelé eléggé fekete-sárga, lefelé pedig erősen vörös színű volt. Magyar a szó teljes értelmében, de – amennyiben az megegyeztethető – teljesen aulikus szellemben. Modorára nézve érdes és erőszakos, s pedig nemcsak le-, hanem felfelé is. Magyar karakterét leginkább kiegészítette azon körülmény, hogy adót soha sem akart fizetni. Épen birodalmi tanácsossá nevezték ki, midőn egyben adóhátralékainak behajtását rendelték el Bécsben, s erről a kassai pénzügyigazgatóságot értesítették. Barkóczy természetesen lármát ütött, mire a végrehajtási rendeletet visszavonták, s a nagyhangú magyar valóságos enfant terrible-je lett a birodalmi tanácsnak. Oly gorombaságok nehéz lövegeit szórta a ministerekre, hogy e gorombaságok még mai népies gyülekezeteken is számot tennének. Különösen egy ízben úgy rátámadt Nádasdyra, hogy ez az elnöklő főherceg védelmét vette igénybe a szerinte brutális bántalmazással szemben. A „magyar urak” lassanként hatalmuk alá hajtották a birodalmi tanácsot, s úgy a 21-es bizottságban, mint a plenumban el tudták fogadtatni azon indítványukat, hogy az alkotmány a történeti alkotmányok alapjára helyezendő, e czélt azonban meg kell egyeztetni a monarchia nemzetközi és nagyhatalmi állásával. Egyéb tekintetekben is fejlődött a birodalmi tanács hatásköre. Új adók és pótlékok kivetése vagy emelése s új kölcsönök kötése csakhamar egyedül a birodalmi tanács beleegyezésével történhetett. Az összes sikert azonban lerontotta azon körülmény, hogy az alkotmányos új rendszer behozatalát a korona kezdeményezésétől tették függővé. Az octroy tehát hivatalosan kimondatott.

Dessewffy Emil mégis reménykedni kezdett, s azt hitte, hogy elérkezett az új korszak. Elérkezett, de még csak az októberi diplomáé.

Gróf Dessewffy Emil 1859-ben meghívást kapott Rechberg külügyministertől s egyszersemind azon megbízást, hogy a monarchia helyzetéről és a teendőkről mondjon véleményt. Terjedelmes levélben adta elő nézeteit, kimutatva, hogy az absolut és germanizáló rendszert tovább föntartani nem lehet. Levele augusztus 14-ikén kelt. A francia háború következményei azonban sürgőssé tették a magyar államférfival való érintkezést. A külügyminister már másnap fogadta Dessewffyt. Ez fölolvasta gróf Rechberg előtt egész részletes alkotmány- és reformtervét, amelynek lényege oda ment ki, hogy az absolut és germanizáló politika elejtessék, térjen vissza a történeti alapra, de nem a 48-ikira, hanem a 47-ikire. Ausztria tartományai számára is állittassék föl az országgyűlés egy neme, Ferencz József koronáztassa meg magát Pozsonyban magyar, Prágában cseh királynak. Ez semmi egyéb nem volt, mint az egységes birodalomnak foederalistikus alapon való szervezése. Belcredi és Hohenwarth idejében a csehek nem kívántak többet, mint a mennyit Dessewffy felajánlott nekik. A bécsi udvar azonban még akkor sem ábrándult ki a birodalmi eszméből s a szoros centralisatióból. Még a foederalisztikus alapnak sem akarta megtenni az engedményeket. Dessewffy terve azon örvendetes sorsban részesült, hogy a felség nem fogadta el, és nemcsak a magyar nemzet, hanem az uralkodó-ház is örülhet, hogy akkor a bécsi politikusok elvakultsága meggátolta Dessewffy tervének érvényesülését. Ha ezt elfogadja az uralkodó, s találkozik Magyarországon országgyűlés, mely azt megszavazza, úgy a monarchia foederalistikus birodalom volna, s nem állna két egyenjogú államból, hanem 4–5 többé-kevésbbé tág jogkörrel

bíró autonóm tartományból. Gróf Dessewffy méltán neheztelhetett, hogy terve egészen mellőztetett. De ez csak az egyéni nézet jogosultságával bírt. Rechberg számára készített dolgozatát gróf Széchennek is felküldte, de ez értesítette, hogy terve egyáltalán kivihetetlen. És ezért a bécsi vezérpolitikusok, bár más alakban, de szintén az alkotmányos foederalismus felé akarták vinni a monarchiát. Dessewffy terve még sok volt nekik és Széchen segítségével megcsinálták az októberi diplomát. Október 16-ikán volt az értekezlet, melyen gróf Rechberg elnöklete alatt részt vettek gróf Andrássy György és Dessewffy Emil, valamint báró Sennyey Pál, Majláth György, Barkóczy János és Széchen Antal, az utóbbi mint előadó. Dessewffy Emil egyedül küzdött Rechberggel és Széchennek; többi conservatív társának elég volt az októberi diploma, s így azt az értekezlet eredeti szövegével fogadta el. Október 18-ikán járult ahhoz a császár, s miután annak végleges szövegét Rechberg és Széchen megállapították, október 20-ikán kinyomatták. Így jött létre az októberi diploma, melyhez a conservatívek – eltekintve gróf Dessewffy egyes ellenvetéseitől – hozzájárultak, de melyet szerencsére a nemzet Deák Ferenczcel élén visszautasított.¹

Az octroyált alkotmányosság e visszautasítása a magyar nemzeti szellem egyik legszebb diadalát képezi. Így nem került bele közjogunkba a felülről engedélyezett szabadságok rendszere, melyet a magyar alkotmány soha sem ismert. Így maradt ez alkotmány tisztán és érintetlenül azon szégyenteljes folttól, melyet annak tiszta lapjára Bécsből akartak rácsöppenteni.

796. Az októberi diploma szövegét császári nyilatkozat előzte meg, melyet Ferencz József népeihez intézett. Követte ezt a legfelsőbb kézirat gróf Rechberg miniszterelnökhöz és külügyministerhez. Egy további legfelsőbb kézirat Vilmos főherceghez intézve elrendelte, hogy a főhadparancsnokság hadügyministerséggé alakuljon, és ennek élére ideiglenesen Degenfeld-Schomburg grófot állította. A további legfelsőbb kéziratok felmentették Benedek lovagot Magyarország politikai kormányzásától s az országos hadparancsnokságtól, Thun Leo grófot a vallás- és közoktatásügyi ministerium vezetésétől, Nádasdy grófot az igazságügyministerségtől s báró Thierryt a rendőri ministerium vezetésétől. Legfelsőbb kéziratok intézkedtek a magyar és erdélyi kancellária visszaállítása felől. Ugyanekkor nevezte ki a fejedelem gróf Széchen Antal birodalmi tanácsost ministerévé. A báró Vay magyar udvari kancellárhoz intézett legfelsőbb kézirat pedig az országgyűlés összehívása s a koronáztatás iránt nyilatkozott; de az 1848-iki törvényeket csak annyiban ismerte el, amennyiben az októberi diplomával nincsenek ellentétben. Az országgyűlés összeszerkesztésének alapja gyanánt sem fogadta el az 1848: V. tcz.-et hanem az 1608: III. tcz. alapján kívánt létesíteni új választási rendszabályokat, s e célból a hercegprímás elnöklete alatt értekezlet összehívását rendelte el. Az októberi diploma érdemleges része következőleg szól: „A Pragmatica Sanctio alapján és teljhatalmunk erejével állandó és vissza nem vonható állami alaptörvényül tulajdon Magunk, valamint az uralkodásban törvényes utódaink zsinórmértékűl a következőket határoztuk és rendeltük: I. Azon jog: törvényeket hozni, változtatni és megszüntetni, Általunk és utódaink által, ezentúl csupán a törvényesen egybegyűlt országgyűlések és illetőleg a birodalmi tanács közrehatásával fog gyakoroltatni, mely utóbbihoz az országgyűlések általunk meghatározott számú tagokat küldendnek. II. Mindazon tárgyai a törvényhozásnak, melyek az országaink és tartományaink mindnyájával közös jogok, köteleességek és érdekekre vonatkoznak, nevezetesen a törvényalkotás, az ércz-, pénz- és hitelügy, vám- és kereskedelmi ügyek; a törvényhozás posta-, távirda- és vasutügyek alapelveit illetőleg, nemkülönb a katonai kötelezettségnek módját, mivoltát és rendjét illető törvényes intézkedések ezentúl a birodalmi tanácsban és ennek közbejöttével fognak tárgyalatni, és ennek közrehatásával alkotmányosan elintéztetni, valamint újabb adók és illetékek tételeinek fölebbemlése, nevezetesen a só árának nagyobbítása, valamint újabb államkölcsonök fölvétele, 1860 július 16-ik napján kelt elhatározásunk értelmében, nemkülönb a meglevő államadóságok átváltoztatása, és az állami ingatlan vagyon eladása, átváltoztatása vagy terhelése csupán a birodalmi tanács beleegyezésével rendeltethetik el, végre pedig az állami kiadások költségvetésének vizsgálata és megállapítása a következő évre, valamint az állami számvizsgálati kimutatás és évi pénzügyi kezelés végeredményeinek vizsgálata, a birodalmi tanács közremunkálata mellett történendő. III. A törvényhozás minden egyéb tárgyai, melyek az előbbeni pontokban nem foglalvák, az illető országgyűléseken és azok által, és pedig a magyar koronához tartozandó országokban és tartományokban az előbbi alkotmányok értelmében, többi országaink és tartományainkban pedig a tartományi rendtartások szerint és értelmében alkotmányszerűleg intézendők el. Miután azonban – a magyar koronához tartozó országok kivételével – a törvényhozásnak olyan tárgyaira nézve is, melyek az összes birodalmi tanács hatáskörébe nem tartoznak, többi tartományaink számára hosszú idők során közös tárgyalás és elintézés létezett, fentartjuk magunknak, hogy az ilyen tárgyakat is a birodalmi tanács alkotmányszerű közremunkálása mellett ezen tartományok birodalmi tanácsosainak közbejöttével intéztessük. Közös tárgyalásnak akkor is van helye, mikor a birodalmi tanács hatásköréhez nem tartozó

tárgyak iránt az illető országgyűlések által kívántatnék és javaslatba hozattatnék. IV. Ezen császári diploma azonnal országaink és tartományaink országos levéltáraiban leteendő, annak idejében az országos törvények közé eredeti szövegében és az illető ország nyelvén bejegyzendő lészen. Utódaink ezen diplomát trónraléptükkor azonnal hasonló módon császári aláírásukkal ellátván, országaik- és tartományaiknak kiadandják, ahol az ország törvényei közé iktatandó.”

I. FEJEZET.

Új rendszer és régi politikusok.

A birodalmi egység eszméje Bach bukása után. Az eszme új eszközei. Az octroyált alkotmány Ausztriában. Magyarország és az új alkotmánykísérlet. Az új ministerium. A conservatívek felhasználása. A conservatív párt a provisorium alatt. Szerepe a februári patens szerkesztésében. Gróf Szécheny Antal. A conservatívek új szerepének jelentősége. A hazafias conservatívek. Gróf Apponyi György. Majláth György. Bárány Sennyei Pál. Bárány Vay Miklós kancellársága. A februári patens

BACH SÁNDOR bukása után lassanként omlott össze rendszere. Sőt e rendszernek csak külső formái hullottak szét és eszközei törtek el. Maga az alapeszme maradt a régi: a birodalmi centralisatio. Azon harmonikus egység, mely a bécsi politika és Bach szeme előtt lebegett, s mely nemcsak a törvényhozás, hanem egyszersmind a közigazgatás és a germanisatio által a közkormányzati nyelv egysége leendett, többé nem volt tartható. A birodalmi egységnek más feltételeit és eszközeit kellett feltalálni. Ugyanazon főczél, melyért annyi vér és könny folyt, s melynek elérésére az absolutismus képtelennek bizonyult, látszólagos vagy félalkotmányosság segítségével vélték megvalósíthatónak. A birodalmi politika Solferino után a szuronyokra támaszkodó önkényuralom helyett az octroyált alkotmányosság terére lépet.

Ausztriában az octroyált alkotmányosságnak még csak volt valami értelme. Csehország kivételével nem maradt meg egyik osztrák tartománynak sem politikai és történeti egyénisége. Magához a cseh alkotmány jogfolytonossághoz erős kételyek fértek és férnek, s pedig nem azért, mert a fehérhegyi csata után II. Ferdinánd szintén octroy által szervezte a cseh királyságot, hanem azért, mivel az alkotmány-jogfolytonosság a cseh közjogban ki nem mutatható. A Rieger és Palaczky-féle elmélet, mely szerint II. Ferdinánd alkotmánya törvénytelen és Csehország alkotmányrendszerét feudális alapon kell visszaállítani, a cseh politikusok előtt sem vált egyértelműen elfogadott igazsággá. Az ifjú csehek elfogadták II. Ferdinánd alkotmányát, amennyiben ez a feudális szerkezetet megszüntette. A kérdés lényege Csehországra nézve abban van, hogy Mária-Terézia teljesen megszüntette a cseh királyság különállását, mert midőn feloszlatta a cseh udvari kancelláriát, Csehországot a többi osztrák tartományok színvonalára nyomta le. És ebbe a csehek belenyugodtak, közel egy századig a cseh királyság különállását vissza nem követelték. Ekkép tehát az egyetlen-egy történeti alkotmánynyal bíró Csehország is belenyugodott különállásának megszüntetésébe, s a töményhozó hatalmat legalább hallgatólagosan a császárra bízta.

Magyarország ellenben soha még hallgatag sem mondott le történeti alkotmányáról. Majláth joggal mondhatta a megerősített birodalmi tanácsban, hogy Magyarországon mindenki tudja, mikép törvény máskép nem jöhet létre, mint az országgyűlés és a király megegyezésével. Ausztriában a törvényhozás hatalomforrása a korona, Magyarországon a nemzet és a király egyező akarata. Az új rendszer tehát, mely az octroyált alkotmányosság által igyekezett a birodalmi egység czélját megvalósítani, még a nyílt absolutismusnál is durvább támadás volt Magyarország történeti alkotmánya ellen. És Bach bukása után az új osztrák ministerium mégis az új rendszert készítette elő. Ez az új ministerium lényegileg nem is volt más, mint a Bach-kormányzat folytatása.

Amidőn gróf Rechberg felszólította Bach Sándort lemondásának benyújtására, báró Jósika Samut igyekezett megnyerni birodalmi belügyministernek, ő azonban a birodalmi belügyministerséget azon kijelentéssel utasította vissza, hogy nem érez magában képességet arra, mikép egyszerre kormányozza Ausztriát és Magyarországot, itt a magyar, ott a német-szláv elemet. E képességet azonban feltalálta magában gróf Goluchovszky galicziai helytartó, aki tényleg Bach utódja lett a belügyministerségben. A ministerium szelleme azáltal sem alakult át, hogy Bach szövetségesének, Kempennek helyét báró Hübner, a volt párisi nagykövet foglalta el.

A legjellemzőbb, hogy egy ideig Thun is megmaradt a kabinetben, aki a politikaiak mellé új, felekezeti bajokat sorozott pátense által.

Azt lehetett volna hinni, hogy az új rendszer ellen a magyar conservatívek ép úgy sorakozni fognak, mint szembe szálltak a Bach-rendszerrel. Az új rendszer azonban feladta a német nyelvű centralisatiót, és helyére tette Ausztriában a feudális, Magyarországon az aristokratikus és némi, bármily fogyatékos nemzeti motívumokkal kiegészített kormányzatot. Az új kísérletezés alapgondolatává lett Magyarországon a konzervatívekkel való próbálkozás. Bach félreszorította a conservatíveket, meg tudta gátolni befolyásuk érvényesítését az udvarnál. Meg tudta gátolni még azt is, hogy a conservatívek nagy része által aláírt második petitio a császár kezéhez jusson és Scitowszky hercegprímás kezéből az esztergomi archivumba kerüljön. Az új rendszer ellenben az egész politikai súlypontot áthelyezte a conservatívekre. E tévedés csakhamar köztudomásúvá lett; Bach bukása után azonban az udvar még remélte, hogy ha a conservatíveknek kiszolgáltatja Magyarországot, ezek viszont sikeresen működnek közre, hogy Magyarországot visszaszolgáltassák a birodalmi centralisatiónak.

És conservatívainknak még legkiválóbbjai is elkövették a nagy hibát, hogy 47-es álláspontjuk feladásával az octroyált alkotmányosság terére léptek.

Még az 1848 előtti conservatív párt is alig érdemelte meg a conservatív elnevezést. Conservatív csak annyiban volt, amennyiben gátolta a haladást és fejlődést. Az udvari politika képviselője lévén, egészen aulikus szellemben vezette Magyarország autonóm kormányzatát. Leginkább az úgynevezett centralistákkal szemben domborodott ki conservatív jellege, amennyiben a municipalismust védte a parlamenti rendszer ellen; e téren azonban találkozott a Kossuth-féle radikálisokkal, akik a vármegyét, Kossuthal élükön, még közvetlen a forradalom előtt is, nemzetibb és szabadabb intézménynek tartották a parlamentnél.

1848-iki átalakulásunk után a conservatív elnevezésnek még külső jogosultsága is elveszett. Az 1848-iki hatalmas áradat eltemette az 1847-et, s az 1848-at feladva, többé mit sem conserválhattak az úgynevezett conservatívek.

A Bach-rendszer idején némi reminiscencia a múltból megadhatta aristokráciánk egy udvari szellemű csoportjának a conservatív czéget, amennyiben Bécs tabula rasat csináló politikájával szemben az 1847-iki alkotmány czimén védte a régi történeti magyar alkotmányt. Conservatív jellegét erősítette még azon körülmény is, hogy az activ politikával foglalkozó mágnásaink eme csoportja a nyolczszázados hagyomány municipális szellemében élt, s a magyar közigazgatás aristokratikus jellegét akarta föntartani, szemben a Bach-rendszer idegen és nemzetellenes demokratiájával. Ezt a jelleget a conservatív-párt megtartotta a provisorium alatt is. Vay Miklós és Majláth György a legerősebb municipalisták voltak. Az utóbbi mint tárnokmester ismételtelen felterjesztéseket tett a provisorium idején az udvari kancellária és a helytartóság azon intézkedései ellen, amelyek a Pálffy Mór-cz-féle újabb provizórium előtt, s az 1861-iki országgyűlés idején és után a megyéket meg akarták rendszabályozni. Sennyey Pál azonban a conservatív jellegnek ezen utolsó foszlányát is széttépte, midőn a lucus a non-lucendu-féle conservatív alapon a legmerevebb centralisatió és az államigazgatás terére lépett.

De már az októberi diploma idején megszűnt az úgynevezett conservatívek conservatív politikai jellege. Ez a diploma a conservatívek legsajátosabb műve, daczára annak, hogy Dessewffy Emil indítványai nagyrészt megbuktak.

A conservatívizmusnak szükségkép történeti háttere van, s az októberi diploma által a conservatívek a történeti fejlődéssel a legélesebb konfliktusba kerültek. Részt vettek a fejedelmi akarat által felkényszerített octroyban s Magyarország némi helyi autonómiáját beillesztették a monarchia alkotmány-szerkezetébe. Szervezték a Reichsrathot, ahová részben be is mentek, amiről a történeti magyar alkotmány mit sem tudott. Feladták Magyarország önállóságát, amelyről a régi alkotmány annyi törvényczikke szólt, sőt mely az általuk régebben conserválni akart 1847 szerint is tényleg és jog szerint létezett.

És még az októberi diploma sem volt végleges álláspontjuk, amelynek conserválását megkísérették volna az újabb provisoriumok és definitívumok váltakozó szeszélyeivel szemben.

A februári pátens létesítésében is részt vettek, s egyik tagjuk, gróf Széchen Antal, mint államminister alá is írta ezt az alkotmányt. A februári pátens szerkesztésében Vay, Majláth és Sennyey nem vettek ugyan részt, de nemcsak tudomással bírtak róla, hanem conflictus is volt miatta köztük és az államminiszterek közt. E conflictus a miatt támadt, hogy a pátens fix összegben, 85-ben állapította meg a magyar birodalmi tanácsosok számát, s mert 7-ik §-a azon rendelkezést tartalmazta, hogy, ha a tartománygyűlések nem küldenék delegátusaikat a Reichsrathba, a direct választások elrendelhetők. A magyar országgyűlés is ily tartománygyűlés számba ment. Ebbe a conservativek még sem egyezhettek bele, s Vay elutazott Bécsből, nehogy a pátent alá kelljen írnia; sőt midőn azt utána küldték, az aláírást határozottan megtagadta. Majláth, Apponyi és Sennyey Vay mellé álltak, s így lehetett csak kikerülni, hogy a februári pátens Vay aláírásával jelenjék meg, s így vállalta azt magára gróf Széchen Antal. A birodalmi miniszter és a nevezett konzervatívok közt az egyetértést még az is megzavarta, hogy az erdélyi udvari kancellár Kemény, Vayval egyetértve, a felséget arra bírta, hogy a magyar országbírói értekezlet határozatai kiterjesztessenek Erdélyre, ami által a magyar állami egység nyert volna. Ekkor meg az osztrák ministerek adták be lemondásukat, s így az ide vonatkozó császári kézirat visszavétetett.

A conservativek nagy része, akiket t. i. a visszatérő önkényuralom el nem mozdított helyükről, megmaradtak a birodalmi eszme szolgálatában. Nem conserváltak mást, mint csak politikai vagy hivatali állásukat. A történeti magyar alkotmány, az 1848-ikról nem is szólva, teljesen kisiklott kezeik közül, s egészen a birodalmi alkotmány confusiójába tévedt csavargós ösvényük a magyar történeti alkotmány-fejlődés több százados útjáról.

Amíg a municipálizmust el nem dobták maguktól, addig legalább egy hagyományra támaszkodhattak. Azontúl erre sem. A történeti multból nem maradt számukra más, mint az osztály- és felekezeti szellem. Ez az utóbbi talán kevésbé tapadt egyéniségükhöz, mint az első. A protestantismus túlzásaira kész Zsedényi, akit a Thun-féle pátens idején a hatalom börtönre vetett, teljesen megfert velük; sőt katolikus jellegük nem gátolta őket, hogy a protestánsok ellenállását nyíltan vagy titokban támogassák. Hiszen a katolikus clerus nagy része is a nemzeti ügygyé vált protestáns ügy védelmére vonult ki. E főúri politikusok rendszeréből csak a demokratikus szellem volt kizárva. Az utolsó történeti lehelletet az képezte rendszerükön, mely Magyarországot begyúrta a birodalmi egységbe, hogy a történeti társadalmi osztályok érdekeit tölték előtérbe. A történeti individualitások egységes birodalmi szerkezetének azonban teljesen hivei voltak, mely szerkezet Magyarország különállását és alkotmányát bármely osztrák provincia niveaujára süllyesztette le.

Ezt a nagy elcsuszamlást a történeti s így a conservatív alapról némileg csak az által feledtették, hogy gyökeresen átalakult politikai nézetük számára nemcsak erőszakkal, hanem még jogos rábeszélés által sem igyekeztek proselytákat szerezni. Nem legalább azok, akik közülük méltán tarthatták magukat hazafiaknak, mint gróf Apponyi György, Majláth, báró Sennyey Pál s mások. A Pálffy Móriczok, Zichy Hermannok és Nádasdyak cselekedeteit még ez a feledés fátyola sem fed be. Az előbbieken azonban soha a legkisebb befolyást sem igyekeztek gyakorolni a közvéleményre. Ép oly kevésbé készítették elő a közvéleményt az októberi diplomára, mint amennyire nem befolyásolták az 1861-iki és 1865-iki országgyűlési választásokat.

Conservatív jellegük azonban, mely már 1848 után kétezzé vált, az októberi diploma által teljesen megszűnt, s így végleg kizárták a lehetőséget, hogy Magyarországon valaha conservatív párt alakulhat.

A conservativek, szakítva a történeti alappal, az udvar octroyált alkotmányossági rendszeréhez tértek át. Egészen más politikát követett Deák Ferencz és vele a nemzet. Valamint Kossuth és vele az emigratio is, aki az osztrák-magyar monarchia felbontása mellett a dunai confoederatiót akarta létesíteni. Úgy Deák Ferencz, mint Kossuth politikájáról lesz szó alább, egyelőre azonban még a conservativekkel kell foglalkoznunk, akik tényleg a hatalom birtokába kerültek, s arra vállalkoztak, hogy Magyarországot az új rendszer szellemében organizálják.

Két vezéralak domborodott ki a conservatívek soraiból. A conservatív politika élén Magyarországon gróf Apponyi György állott. A conservatív elemeket Erdélyben báró Jósika Samu vezette; de e férfiúnak nagy hatása volt Magyarország sorsának intézésére is. Talán az összes conservatívek közt ő volt a legnagyobb tehetség. Mint Stadionnak ifjúkori barátja, befolyással bírt a végzetes olasz és kemsieri napokban, sőt bécsi tartózkodása folytán informátoruk maradt az udvari köröknek. De valami átalakulás észlelhető később a tehetséges férfiú lelkületében. Ez átalakulás talán abban leli magyarázatát, hogy bécsi tartózkodása alatt, mint már volt róla szó, gyakran érintkezett az elborult elméjű dőblingi titánnal. Talán ennek befolyására vezethető vissza, hogy mindinkább háttérbe vonult, s a birodalmi belügyministerséget is visszautasította, melyet Széchenyi iratai szerint felajánlottak neki. Előttebe léptek más alakok, mint gróf Apponyi György, Sennyey Pál és mások.

Gróf Apponyi György a Bach-rendszer alatt keveset szerepelt. Szereplésének legnagyobb része az 1848 előtti időkre, a provizoriumra, valamint a kiegyezés korszakára esik. Hosszu alkancellársága után főkancellársága nem sokáig tartott, mert 1847 november 6-ikán nevezték ki, s csakhamar közbejött a forradalom. Mint a provizorium alatt országbíró s az országgyűlés megnyitásán királyi biztos, rokonszenvet tudott maga iránt kelteni, annál inkább, mert az absolutismus alatt nemesen és hazafiasan viselkedett, később pedig a hazafias törekvések élén járt. Különösen az 1861-iki országbírói értekezlet megnyitásakor meglepte a közvéleményt hazafias magatartásával. Mint az országgyűlés intéző szelleme, joggal számíthatott a közvélemény elismerésére, különösen mikor ez értekezlet eredményeit bátran védelmezte Schmerling pátenseivel szemben. De volt idő, midőn valóságos népszerűségnek örvendett. Midőn t. i. a bécsi kormánynál kegyvesztetté lett, s Deák Ferencz ünneplése miatt elkergették. Ha ekkor határozottan csatlakozik Deák Ferenczhez, nagy politikai jövő várt volna rá. De nem volt képes kiszabadulni az októberi diploma légköréből. Ezt ugyanis elfogadta, sőt a kiegyezés korszakában, Deákhoz való közeledése dacára, makacsan ragaszkodott e diploma emlékeihez. Ez emlékekkel kapcsolatban készítette (1863-ban) kiegyezési tervét. Némileg kimért és hideg modora nemes szívet rejtett s Desseffy után az összes conservatívek közt bizonyára ő volt a leghazafiasabb.

A későbbi kancellár, országbíró s a főrendiháznak és a kuriának még az alkotmányos korszakban is soká elnöke, Majláth György volt a hivatalnok-oligarcha mintaképe. Annyira vitte dőlyfős önérzetének kifejtését, hogy hivatali esküjét nem akarta letenni a demokrata Horváth Boldizsár igazságügyminister előtt, hanem azt követelte, hogy gróf Andrássy Gyula miniszterelnök kezébe tehesse le azt. De el kell ismerni róla, hogy önérzetének kifejezést tudott adni fölfelé is. A közjogi vitatkozásokba legkevesebbet avatkozott, s a bevégezett közjogi tényeket el is fogadta. Mint kancellár politikai rendszerét épen arra alapította, hogy közjogi nézeteit eltitkolja, de a szabadelvűeket mégis a kiegyezésnek conservatív szellemben való megoldására bírja. Nem tartozott azok közé, akiket a közvélemény akár gyűlölt, akár szeretett volna, de kétségkívül minden állásában, melyet elfoglalt, imponálni tudott. Kancellárságának kezdetén fel tudta melegíteni egyénisége és politikája iránt a Deák-párt főközlönyét a Pesti Naplót, és már-már bomlást vitt e nagyhivatású párt kebelébe. Midőn Deák Ferencz végre is szakítani volt kénytelen vele, pusztán csak az átmenet politikusává lett, s többé nem játszott döntő szerepet hazája történetében. Utolsó ténye az volt, hogy saját maga számára biztosította az országbírói méltóságot. Gögös és rideg modora közbeszéd tárgya volt, de tragikus halála e tekintetben is kiengesztelte a közvéleményt.

Báró Sennyey Pál életpályája, mint általában a conservatívek legtöbbjeé, visszanyúlik az 1848 előtti multra. Conservatív hajlamai már ekkor kezdődtek, s mint Zemplénmegye követe az 1848-iki országgyűlésen a conservatívekkel tartott. Az absolutismus alatti szerepléséről szoltunk. A budai helytartótanács alelnökségét 1860-ban elfogadta, de a februári pátens lemondásra bírta. Schmerling bukása után elfogadta a korona felszólítására a belügyek vezetését, 1865-ben. Azon kevesek közé tartozott a conservatív táborban, akiknek nem hivatali, hanem politikai pályája átnyúlt még a kiegyezés korszakába is, s így az olvasó még több ízben fog vele találkozni. Azon

érdemét már itt kell constataálni, hogy, ha bár a kiegyezés létesítésében kevés részt vett, nem gátolta annak létesültét. Egyáltalán nem követte Nádasdynak Erdélyben adott példáját, s egészen szabadon hagyta a véleménynek alakulását a Királyhágon innét.

Báró Vay Miklóssal megegyezett szellemre, felfogásra és hazafiságra egyaránt. Vay rövid kancellársága az első komoly, de sikertelen kísérlet korszakára esik, midőn Magyarországon azt hitték, hogy Bécsben valóban rendszerváltozás lesz, miután kipróbált jellemű hazafiak vették át a kormányzatot. Ezek a kipróbált hazafiak azonban nemcsak a Bach-korszakban, hanem egyszersmind a provisorium alatt is naiv lelkű politikusok voltak, akik azt hitték, hogy Bécsben komolyan akarják a kiegyezést, s hogy a kiegyezés az októberi diploma alapján megtörténhetik. Vay azonban és barátai, csatlakoztak csakúgy Bécsset, mint Magyarország közszellemét illetőleg.

Az első felirat idején Vay memorandumot dolgozott ki és sürgette a Magyarországgal való kiegyezést a felségnél. A rendszerváltozás pedig vagy helyesebben az abszolút rendszerre való visszatérés akkor már el volt határozva, és Vay oly naiv volt, hogy ily körülmények közt vélte megvalósíthatónak a kiegyezést.

Elbocsáttatása memorandumával kapcsolatban van, s oly körülmények között történt, amelyek ezen korszakban rendszert látszottak képezni Bécsben. A bukott ministerek és kancellárok ma még az uralkodói kegy fényében sütkéreztek, és másnap már tudtuk nélkül kegyvesztettek lettek. Néha a hivatalos lapban előbb jelent meg felmentésük, mint megkapták az elbocsátó kéziratot.

Gróf Dessewffy Emilről s az abszolutizmus korszakában szerepet vitt más conservativekről volt már szó, s így a magyar conservatív politikusok csoportja ismeretes az olvasó előtt, mely csoport nem alázta le magát az önkényuralom eszközévé s a provisorium alatt is igyekezett megtartani hazafiságát. A másik csoport a provisorium idején az újra fellépő önkényuralom eszközévé lett. Szerencsére azonban kevesen tartoztak e csoportba, csak a Pálffy Mórícok, Forgách Antalok és Zichy Hermannok.

Sőt még a történetírás nyugodt vizsgálata előtt ezek sem mindnyájan tűnnek fel oly emberi szörny alakjában, minőt a jogos hazafiúi harag alkotott felőlük a hatvanas években.

A provisorium abszolutizmusa csak a külső formákban hasonlított a Bach-korszakbeli abszolutizmushoz. Voltak ennek is hadbírószékai, börtönei, kémei és lánczai, de nem volt azon zord atmosphaerája, mint az ötvenes évek rémuralmának. Még mikor fenyegetett, akkor sem tudott igen ijeszteni. Érezte mindenki, hogy az abszolutizmus halálos sebből vérzik s hogy az nemsokára el fog halni.

A kiegyezés természetesen még soká késett, s nem vezethettek eredményre az első kísérletek. Az októberi diploma megindította, bár ferde irányban, a kiegyezési mozgalmat, a februári pátens Schmerling diadalát jelentette.

Az 1861 február 26-iki pátens úgy jelentkezett ugyan, mint az októberi diplomának csak végrehajtása, de mégis igen lényeges és új intézkedéseket tartalmazott s régiakat megszüntetett. Így ez szabályozta tulajdonkép a birodalmi képviselőket. Az alsóháznak e szerint lett volna 343 tagja, s pedig a magyar királyság számára 85, Erdély részére 26, Horvát- és Tótország számára 9, a többi az osztrák örökös tartományok között oszlott meg. De Magyarország természetesen nem ment be a birodalmi tanácsba, s Erdélyben Nádasdy viselt dolgai a leg törvényellenesebbek voltak. Ezek azonban meg nem gátolhatták többé, hogy Magyarország fellendülő szelleme át ne hasson Erdélyre is. Ez a szellem ellenállhatlan erővel tört előre, s kivívta az 1848-iki alkotmányt, és ennek kapcsán Erdélynek Magyarországgal való unióját is.

II. FEJEZET.

Értekezletek a hercegprimásnál Esztergomban és Gyula-Fejérváron.

Az országgyűlés összehívásának kérdése. Az esztergomi értekezlet tárgya. Deák Ferencz levele a primáshoz. Az értekezlet lefolyása. Az országgyűlés összehívása. Erdély kizárása az országgyűlésről. A gyulafejervári értekezlet. Haynald Lajos nyilatkozata az unio mellett. Az erdélyi országgyűlés összehívása. A Pesti Napló az esztergomi értekezletről

A conservatívek jól tudták, hogy az októberi diploma a papirosról csak akkor kelhet életre, ha azt a magyar törvényhozás elfogadja. Ez volt oka, hogy az absolut rendszer bukása után a magyar nemzet képviselte által akarták elfogadtatni, amit nem volt képes keresztülvinni a szuronyokra támaszkodó önkényuralom.

A legelső kérdés azonban az volt, minő törvény alapján jöjjön össze az országgyűlés. E kérdés kapcsán később felmerült az Erdélylyel való unió, és az erdélyi országgyűlés kérdése. Közvetlenül azonban csak a magyar országgyűlés összehívásának mikéntje iránt tanácskozott az esztergomi értekezlet.

Az udvar hallani sem akart az 1848-iki törvényekről, hanem az 1608: I. t.-cz. alapján próbálta összehívni a magyar nemzet képviselét. Világos volt ebből, hogy a kiegyezés korszakának még első derűje sem érkezett el, hanem csakis arról volt szó, hogy a negyvenhetes alkotmány összhangba kerüljön az októberi diplomától contemplált birodalmi alkotmánnyal. Csak természetes, hogy Deák Ferencz erre az értekezletre el nem ment, s hogy – Lónyay szerint – tagadó választ adott még akkor is, amidőn barátainak egy bizalmas küldöttsége felkereste. A hercegprimás meghívó levelére pedig december 3-ikán a következő választ írta:

„Főmagasságú Bibornok, Hercegprimás és Érsek, Kegyelmes Úr!

Mély tisztelettel mondok köszönetet Eminentiád kegyes meghívásáért; de sajnálattal kell kijelentenem, hogy a kegyes meghívást el nem fogadhatom s az esztergomi értekezleten részt nem vehetek. Fogadja Eminentiád mély tiszteletem kifejezését, melylyel vagyok Eminentiádnak alázatos szolgálja Deák Ferencz.”

Mindenki elfogadhatta az esztergomi értekezletre való meghívást, csakis Deák Ferencz nem. Tisza Kálmán és más ellenzéki vezérek meghívót nem is kaptak. Ennek daczára nagy volt az érdeklődés az esztergomi értekezlet iránt. Több mint egy évtizedes rabság után ez alkalomból nyilatkozhattak az ország kiváló férfiai, s így nem csoda, ha a conservatív vezéreken kívül megjelentek ott oly férfiak is mint gróf Andrássy Gyula, Ghyczy Kálmán stb. Az 1860 december 18-ikán az esztergomi érseki könyvtár nagytermében végbement tanácskozásban nem kevesebb mint 45 tag vett részt, s nem pusztán conservatív férfiak és főpapok, hanem egyszersmind református püspökök, a liberalismus s a polgárság kiváló jelesei is.

Az értekezlet lefolyása és eredménye a kísérletezésnek a nemzeti ügy fényes diadalát képezte. Mindjárt az első szónok, báró Wenkheim Béla, czáfolatlanul kimutatta, hogy Magyarország 1608: VIII. t.-cz. alapján nem választ képviselőket, hanem csakis az 1848: IV. és V. t.-cikkek alapján létesíthető az országgyűlés. Beszédének végén ünnepélyesen kijelentette, hogy az országgyűlés, melynek összehívása égető szükséggé vált, csak akkor fog megfelelni céljának, ha teljesen alkotmányos lesz; alkotmányos pedig csak akkor lehet, ha az 1848-iki törvények megtartatnak.

A Wenkheim beszédére következett lelkesült helyeslés elárulta a conferenzia hangulatát. Maga gróf Desseffy Emil is az 1848-iki törvények hatálya mellett nyilatkozott. Van még egy döntő ok – úgymond – mely az 1848: V. t.-cz. alkalmazását mulhatlanná teszi, az, hogy a leendő országgyűlés egy 11 évi törvényen kívüli állapot megszüntetésére és az alkotmányos élet teljes helyreállítására lesz hivatva és arra is, hogy az ország közjogi viszonyai véglegesen

szabályoztassanak, és a *pragmatica sanctio* értelmében az országnak a birodalom többi országaihoz való viszonyai véglegesen rendeztessenek. Egy ily nagyfontosságú országgyűlésnek, melyen ő Felsége ezen célzott eredményeket koronázással akarja megpecsételni, és amelyen a megkoronázandó fejedelem által az országot biztosító hitlevél lesz kiadandó, mind ő királyi Felsége, mind az ország érdekében olyannak kell lenni, mely minden gondolható alapos kifogásokon felül álljon törvényszerűség és alakulási forma tekintetében is.

Beszédét ekkép fejezte be: „Nézeteim abban összpontosulnak, hogy az értekezlet által kimondandó az, hogy az országgyűlés összehívása legfőbb szükség és célhoz más módon nem vezethet, mintha ő Felsége méltóztatik az 1848: V. t.-cz. alapján annak összehívását elrendelni.”

Dessewffy felszólalása és a lelkes helyeslés után valóban be kellett volna fejezni a vitát, mint az elnöklő hercegprimás is óhajtotta. A birodalmi tanácsban magyart, és Magyarországon osztrákot játszó gróf Barkóczy János azonban az 1848: V. t.-cz. ellen intézett támadásával szélesre törte ki a vita medrét.

Zsedényi szintén csak a lelkes hangulatot rontotta. Báró Eötvös József és gróf Andrássy Gyula azonban újra a kezdetbeli magasság színvonalára emelték a vitát. Ghyczy Kálmán és még néhány bizottsági tag felszólalása után az elnök kihirdette a vita eredményét, a következő szavakban: „Általános a kívánság, hogy az értekezlet nevében kérjem meg ő Felségét, hogy a jövőre országgyűlésre az 1847–1848-iki V. t.-cz. szerint követe választassanak, azon hozzáadással, hogy mielőbb nyitassék meg az országgyűlés.

Scitovszky hercegprimás december 21-ikén jelentést tett a felséghez a conferentia lefolyásáról, mely azonban csak félsikert ért el, mert a képviselő-választásokat mégsem az 1848-iki törvények, hanem az ezek alapján kidolgozott ideiglenes szabályzat alapján rendelték el. A helytartótanács valóban az 1848: V. t.-cz. alapján kidolgozott ideiglenes választórendszabály szerint hirdette ki az országgyűlés összehívását 1861 április 2-ikára. Horvátország felhivatott, hogy vegyen részt a magyar országgyűlésen, Erdélyt azonban Bécsben még most mellőzték.

Erdélyt ugyanis az októberi diploma megtartotta különválásában, s a bécsi politikusok azt akarták, hogy meg is maradjon e különállásában és így fogadja el az októberi diplomát. Az alkotmányos játék Erdélyben is conferentia összehívásával kezdődött. Rechberg megbizta báró Kemény Ferencz erdélyi kancellárt, hogy a gyulafejevári értekezletre hívjon meg a különböző vallások és osztályok, valamint nemzetiségek köréből oly egyéneket, akik hivatali állásuk vagy polgári érdemeik, főleg pedig a birodalomnak tett szolgálataik által kitűntek. Az 1861 február 11-ikére összehívott conferentiában 42 meghívott vett részt, s az értekezlet lefolyása itt is a legnagyobb mérvben kedvezett a nemzeti ügynek.

Ez alkalommal tette nagyszabású nyilatkozatát Haynald Lajos erdélyi püspök, mely nyilatkozata forduló pontot képezett a kiváló egyházfejedelem politikai pályáján. Az önkényuralom Haynaldot azért nevezte Erdélyben coadjutorrá az öreg Kovács püspök mellé, hogy ennek hazafias törekvéseit ellensúlyozza, de ez idő tájban nemsokára Erdélybe került báró Eötvös József, aki a Királyhágón túli hazafiakat és Haynaldot felvilágosította, hogy szükségkép kedvező fordulat áll be a magyar ügyre nézve. A fordulat be is következett, s a gyulafejevári conferentia képezte az alkalmat arra, hogy Haynald Lajos az önkényuralom célzatával szemben elfoglalja hazafias álláspontját. Oda kell nyilatkoznia – úgymond – hogy az értekezlet alattvalói hódolattal kérje meg Magyarország apostoli királyát és Erdély nagyfejedelmét, hogy a fennálló törvény értelmében honunk képviselőit az egyedül illetékes magyarországi közös országgyűlésre meghívni méltóztassék, mely esetre részünkről megszűnik annak szüksége, hogy bármi más országgyűlésre meghívassunk s annak megtartási módja felett értekezzünk, tervet készítsünk, vagy bármi tanácsot adjunk.

Kifejtette, hogy Magyarország és Erdély közt az unio bevégezett ténynyé lett, amidőn Erdély képviselői az 1848 július 2-iki pesti országgyűlésen megjelentek, s az erdélyi országgyűlést július 18-ikán ő felsége királyi biztosa azon kijelentéssel zárta be, hogy ez volt az utolsó erdélyi országgyűlés. Haynald beszéde nagy feltűnést keltett nemcsak a conferentián, hanem az egész országban. Gróf Teleki Domokos Haynald beszédének hatása alatt adta elő a

nézetét. A nemzetiségi ellentétet azonban sem egyik, sem másik nagy beszéd sem szüntette meg. Sterka Sulutiulu érsek külön erdélyi országgyűlés megtartását vélte szükségesnek, és a választás módja iránt előterjesztést tett. Schmidt Konrád, bár elismerte az 1848-iki törvények érvényét, az októberi diplomához tartotta magát és új választási szabályzat kidolgozását ajánlotta. Különösen Sterka Sulutiulu előterjesztése, melynek szövege, úgy látszik, elveszett, legalább a conferentia magyar szónokainak beszédeiből ítélve, heves kifakadásokat tartalmazott a magyar nemzet ellen. A conferentia többsége Haynald Lajos indítványát fogadta el, de báró Kemény Ferencz minden áron felterjesztést tett a fejedelemhez.

A legfelsőbb válaszbán, mely 1861 márczius 24-ikén kelt, a felség kijelentette, hogy az általa tett felterjesztést helybenhagyja, s az erdélyi országgyűlési választást szervező 1791: XI. t.-cz. fentartása mellett elrendelte, hogy azon néposztályra nézve, mely eddig az országgyűlési követválasztásból ki volt zárva, 8 osztrák forint egyenes adó lesz megállapítandó, adópótlék és fejadó nélkül. Ezenkívül – szól a határozat – a felség akarja, hogy az eddig választásra nem jogosult néposztály az október 20-iki diploma és december 21-iki legfelsőbb kézirat értelmében már a most egybehivandó országgyűlésen képviselve legyen; nemkülönben ezentúl a királyi kormányzéken, tanácsosi, titkári, főispáni és királyi táblai állomásokra, mint szintén királyi hivatalnoki kinevezésekre teendő kijelöléseknél az addig nem jogosult néposztályból alkalmas egyének mindig ajánlhatók lesznek.

A kiegyezéssel és az alkotmányossággal a conservatívek czége alatt színre hozott, sok tekintetben komikus hatású kísérlet már első felvonásában tartalmazta biztos bukása garantiáit. A kísérlet nem irányult az 1848-iki alkotmány restaurálására, hanem a birodalmi egység alkotmányos létesítésére. A magyar nemzet válasza – bár nem hivatalos képviselői által – úgy Esztergomban, mint Gyula-Fejérváron tagadó és elítélő volt. Még inkább tagadónak és elítélőnek kellett lennie azon válasznak, melyet a nemzet hivatalos képviselői adtak az országgyűlésen. Az erdélyi országgyűlést a legfelsőbb kézirat Gyulafehérvárra november 4-ikére, a magyar országgyűlést április 2-ikára, de nem Pestre, hanem a negyvennyolcz ellen tüntetve Budára hivta össze.

Az esztergomi értekezletről a „Pesti Napló” 1860 december 20-iki estilapjában a következőket írta: „Az esztergomi értekezlet nyilatkozott azon kérdésre nézve: mely alapon hivassék egybe az országgyűlés. Nyilatkozata visszhangja volt az ország nyilatkozatának. Mindamellet nyilatkozása nagy óvatossággal történt; tisztán magánjellegű volt. Jegyzőkönyvét hiába fogja keresni az utókor; csak a beszédeket tartja fenn a primás ő herczegsége gondosságából a gyorsírás. Most egyebek közt az a kérdés, hol fog tartatni az országgyűlés? Úgy hisszük, az 1848-iki törvényes alap elfogadása után az is el van döntve. Az 1848: IV. t.-cz. 1. §-a határozottan Pestet jelöli ki az országgyűlés helyéül.”

III. FEJEZET.

Schmerling.

Az új korszak vezére. Schmerling programja. Deák Ferencz első találkozása a császárral. Deák levele sógorához a találkozásról. A kiegyezés akadályai. Schmerling vállalkozása a birodalmi eszme diadalra juttatása érdekében. Párhuzam Bach és Schmerling rendszere között

Az új rendszernek új emberre volt szüksége. Goluchovszkinak is buknia kellett statutum-rendszerével, vagyis a rendi képviseléssel.

Az új korszak jellemét az új államminister, Schmerling lovag adta meg, a ki december 23-ikán közzétett programjában rendszerét feltárta, s bizonyos látszólagos alkotmányos színezetet kölcsönzött annak. Az országos statutumokban az érdekképviselő a rendi helyett megmaradt ugyan, de megadta a kezdeményezést és a nyilvánosság jogát a tartománygyűlések számára. A birodalmi tanácsot illetőleg újításai abból álltak, hogy a gyűléseket tagjainak száma növekedett, azokat az országgyűlések közvetlenül választották s a birodalmi tanács is megnyerte a kezdeményezés és a nyilvánosság jogát. Sőt Magyarország felé is történt tényleges közeledés: december 27-ikén a szerb vajdaság és a temesi bánság visszakebelezése a magyar királyságba megtörtént. Magyarország érdekében egyéb kísérletet is tett Schmerling és rendszere, a mennyiben mindent elkövetett Deák Ferencz megnyerésére. Ferencz József császár már december 19-ikén, tehát néhány nappal Goluchovszki elbocsátása után, Vay előtt kifejezte azon óhaját, hogy szeretne Deák Ferenczszel beszélni, s Vay tényleg 1860 december 21-ikén Deákhoz levelet intézett, levelében felkérve ezt, hogy minél előbb feljöjjön Bécsbe. Hogy a meghívások mögött Schmerling állott, kitűnik a kancellárnak báró Eötvös Józsefhez intézett leveléből, mely szerint Schmerling különösen óhajtotta, hogy a küszöbön álló ügyet Magyarország politikai vezéreivel megbeszélje. Deák Ferencz Vayhoz intézett levelében kijelentette, hogy kötelességének tartja, mikép a felség parancsára engedelmeskedjék, s azonnal Bécsbe utazott.

Nagyon természetes, hogy az optimisták azt hitték, hogy a kiegyezés korszaka már elérkezett. Deák Ferencz legjobban tudta, hogy még legyőzhetlen akadályok állják útját, de azért Bécsbe ment és beszélt a császárral.

Semmi sem jellemzi annyira az akkori helyzetet, mint azon kölcsönös jóakarati jellemzés, melyben Deák Ferencz és a császár egymást részesítették. Deák Ferencz Vay Miklós előtt így nyilatkozott: „Egészen másnak képzeltem, úgymond, a császárt. Van esze és szíve, bámulatosan ismeri az ügyeket és nagy lelkiismerettel tárgyalja azokat.” A császár pedig szintén Vay Miklós előtt úgy nyilatkozott Deák Ferenczről: „Ez azután a tetőtől talpig becsületes, erős meggyőződésű ember. És milyen a logikája! Csakhogy sokat tart kivihetőnek, a mi alig leküzdhető akadályokba ütközik.”

A felséget éppen Deák Ferencztől magasztalt kötelességérzete gátolta a kiegyezésnek a 48-diki alapon való elfogadásában. Deák Ferencz pedig erős meggyőződése és becsületessége birta rá, hogy a helyzetet egész őszintén feltárja a felség előtt. Az ellentétek ekkor még kiegyenlíthetlenség gyanánt tűntek föl. Maga Deák sógorához írt levelében szinte a búskomorság hangján szól a nehézségekről: „Mi, úgymond, az 1848-iki törvényeket egész terjedelmükben kívánjuk alapul tekinteni. Ő Felsége sok részben közelít ugyan azokhoz, de némely részben azokat módosítani kívánja. Hol azon ember, a ki a végleges megállapodás előtt felelős ministeri tárczát merne elfogadni? Az alapot még csak a jövő országgyűlésnek kell teremtenie, megszilárdítania. Egyébiránt meggyőződésem: hogy Magyarország kétesebb helyzetben még nem volt, mint jelenleg. Még akkor is, ha minden oldalról legjobb szándékot teszünk fel, ha sem ottfenn absolutisták, sem itt alant forradalmi túlfeszített remények nem léteznének is. Négy fontos kérdésnek célszerű megoldását majdnem a lehetetlenséggel határosnak tartom. Egyik s tán legnehezebb a pénzügy. Az óriási terheket, akár együtt kezeljük azokat, akár

megosztjuk, nem leszünk képesek elbirni. Ha ma felosztanák az államadósságot, reánk aránylag a kedvezőbb esetben is olyan osztalék jutna, melynek kamatai, a hadsereg arányos részének ellátása, a közigazgatás költségei: a jelenleg fennálló felette terhes direct és indirect adók összegéből ki nem kerülne, hanem azon adók tetemes emelését igényelné, a mit senki sem akarhat. Az adósságokból pedig ki nem fogunk bujhatni, még akkor sem, ha a birodalomtól elszakadnánk, mert azok legnagyobb része, talán másfél ezer millió a külföldön van, a külhatalmasságok pedig el nem néznék, hogy az ő alattvalóik másfél ezer milliót elveszítsenek, mint el nem nézték akkor, mikor Belgium Hollandtól elszakadt, hanem az adósságokból nagy részt Belgiumra rótták, mely azt mai napig is fizeti. Másik fontos kérdés a hadügy. Sem a császár, sem a német státusférfiak, sem a hadsereg bele nem fognak abba egyezni, hogy a hadsereg kétfelé szakíttassék, s inkább készek lesznek az extremumra. Harmadik nehéz kérdés a nem magyar nemzetiségek, melyek teljesíthetetlen követelésekkel lépnek föl, horvát, rác, oláh, mindenik különálló politikai nemzetnek akar tekintetni s oly igényekkel áll elő, miknek teljesítése az országot feldarabolná, Magyarországot megszüntetné, s legfeljebb egy új szövetségi államot hozna létre, melyben a magyar faj az ország közepén, természetes, védhető határok nélkül, csak töredéket képezne. A negyedik nehéz kérdés az: mikép intéztessenek és vezettessenek a birodalomnak oly közös ügyei, miket szétválasztani lehetetlen, mint például a külügy, mert hiszen egy birodalomnak két külügyministere, két külpolitikája nem lehet, a kereskedelmi ügy kivonatkozásaiiban és több mások. Ezen óriási nehézségű kérdéseket, szemben a Velenczét fenyegető háborúval, szemben az izgatottsággal, túlfeszített reményekkel, az ausztriai birodalom zilált állapotával, megoldani alighanem politikai lehetetlenség. Nem egyes ember, nem politikai párt, csak az isteni hatalom mindenhatósága képes ezekből bennünket kisegíteni.”

Mindez azt mutatta, hogy sok időre és nagy eseményekre volt szükség, a míg az ellentétek elsimulhattak. Schmerling tehát lehetetlenségre vállalkozott, midőn alkotmányos úton akarta létesíteni, a mit a Bach-korszak erőszakkal nem valósíthatott meg.

Azon nagy válságoknak, melyeken a monarchia az alkotmányossággal s absolutizmussal vegyes kísérletek következtében átment, nem közvetlen oka ugyan Schmerling, de rövidlátásával, a schemákon túl nem látó burokratikus elfogultságával ő is közrehatott azok felidőzésére.

Az igazi és főokot a döntő körök azon meggyőződése képezte, hogy a magyar alkotmánynyal a monarchiai érdek meg nem egyeztethető, s így feltétlenül szükséges, hogy a történeti magyar alkotmány s az octroyált birodalmi alkotmány Prokrustes-ágyán igen lényeges rövidülést szenvedjen.

Schmerling hibája csak az volt, mikép arra vállalkozott, hogy Magyarországot belevonja a birodalmi alkotmányosságba és egységbe, s hogy erre a császárnak kötelező ígéretet tett. Csak egy politikailag szűk látkörű burokrata vállalkozhatott erre. Mint organisator és hivatalnok Schmerling egyike volt a legkiválóbbaknak. A Bach-korszakban mintaszerű igazságügyminister volt, s bukása után fényes díszre azon elnöki széknek, melyre uralkodójának bizalma helyezte, de az államférfiúi látkör, a viszonyok és az emberek ismerete szinte teljesen hiányzott belőle. Nem ismerte a monarchia erőforrásait, s nem tudta, mily züllöttek és bomlottak Ausztria belviszonyai. Legkevesebb sejtelve sem volt pedig arról, mily külső veszélyek környezik a Habsburgok örökét. Különben nem merte volna híressé vált röpke szavát Magyarország ellen kibocsátani, hogy Ausztria várhat.

De bármily rövidlátó volt Schmerling politikailag, annyit mégis tudhatott, hogy a kiegyezés megvalósítására nem érkezett el az idő. A 48-iki alkotmány visszaállítását lehetetlennek kellett tartania, pedig arról meg lehetett győződve, hogy Magyarország országgyűlése nem fogja megszavazni a haza öngyilkosságát és Magyarországnak a birodalmi gyűlésbe való belépését. Erdélyben, mint majd később lesz róla szó, Nádasdy és a nemzetiségek segítségével majorizálhatta a magyarságot; de ez a Királyhágon innét teljes biztonsággal ki volt zárva.

Schmerling tehát már eleve játéknak tarthatta és bizonyára tartotta is a magyar országgyűlés összehívását. Tudta, hogy az alkotmányos játék vége újabb absolutizmus lesz. Lényegesen különbözött Bachtól. Mint jogász és tudós kétségkívül ennek sokkal felette áll, de távolról sem bírt Bachnak bár corrupált, de tagadhatatlanul nagy talentumával. Hiányzott belőle teljesen az inventio és imaginatio, valamint a lelkesedés és az erélyes, céltudatos munkára való képessége. Bach impressionista volt, tele hevülettel és rajongással, Schmerling szárazlelkű hivatalnok, a ki nyugodtan intézte a politikát, mint valamely bureaukratikus aktát.

A provisorium államférfiának rendszere, új intentio hiányában, sok tekintetben hasonlított Bach rendszeréhez.

IV. FEJEZET.

Az első kiegyezési kísérlet.

A képviselőválasztások. Az országgyűlés összehívása. A hadügy kérdése. A királyi felségjogok a régi alkotmányban. A felségjogi theoria és az állami függetlenség. A hadsereg kérdése és megoldásának nehézsége. Deák pessimismusa. A nemzet bizalma Deákban. A későbbi pártalakulások csirái

A magyar nemzet akaratát nem lehetett másképp megkérdezni, mint csakis országgyűlés által. És, mert az octroyált alkotmányosságon alapult birodalmi egységet törvényes s a magyar nemzetre nézve kötelező formában akarták létesíteni, össze kellett hívni az országgyűlést. Össze is hitták 1861 április 2-ikára. Február 26-ikán Ferencz József báró Vay kancellárhoz intézett legfelsőbb kéziratában tudatta, hogy a birodalmi tanácsot összehívta április 29-ikére. A magyar országgyűlés feladata az lett volna, hogy delegáltjait elküldje a birodalmi tanácsba s ugyancsak az említett legfelsőbb kézirat utasította a kancellárt, hogy e tekintetben eléje menne előbb javaslatokat terjeszsen.

A tél vége és a tavasz eleje ekkép választási előkészületekkel telt el. Kezdetben lelkesült örömríadalom viharzott végig az országon. Deák bécsi útja után azonban a hazafias lelkesedés lángjai gyorsan lohadni kezdtek. A közvélemény érezte, hogy a kiegyezésből semmi sem lesz. Maga az országgyűlés csonka maradt, mert az unio daczára Erdély arra meg nem hivatott, s ezt a legfelsőbb kézirat tényleg nem is Pestre, hanem Budára hívta.

Ha tehát Lónyay nem is irta volna meg naplójában, mégis tudhatnók, hogy Deák komor színben látott mindent s szinte megharagudott Vayra, hogy a császárt is s őt is fölültette, a midőn elhitette mindkettővel a kiegyezés lehetőségét.

Deák megjelölte a kiegyezés akadályait sógorához intézett levelében. De úgy látszik, egész környezete tudta, s bizonyára Deák elbeszéléseiből, hogy a főakadályt a hadügy képezte. Ugyanaz volt a főakadály később is, mikor már a kiegyezés feltétlenül parancsoló szükségességgé vált. Amidőn azonban Deák legelőször találkozott Ferencz Józseffel, akkor a hadügyet még nemcsak a magyar, hanem a közös parlament hatásköréből és ellenőrzése alól is ki akarták vonni a bécsi intéző körök.

A közjogi fogalmak legteltesebben össze voltak zavarodva ép a hadügyre vonatkozólag.

A magyar nemzet hős hadseregének fényes tettei jogos varázslat alá helyezték a közszellemet. Így történt, hogy a 48 revindicálásával az ország revindicálta egyszersmind a különálló magyar hadsereget.

A 48-iki törvények szerint is nagy szerepük maradt a magyar király felségjogainak. Az 1848-iki törvényhozás nem szakított a régi magyar közjoggal, hanem csakis alkotmányos ellenőrzés alá helyezte a királyi jogokat. A nemzeti jogok egészen a felségjogba olvadtak. Ugyanez történt a külügyre s a diplomatiái képviseletre vonatkozólag.

A régi magyar közjogban tehát a magyar király felségjogai nagy mérvben szerepeltek; sőt a XVIII. század közepén és vége felé annyira, hogy pótolni kezdték magát a törvényhozást. A royalismus oly kifejlődést nyert, hogy már-már a nemzeti absolutismus jellegét öltötte fel. És a magyar király felségjogai ellen a nemzet nem igen védekezett. Egyáltalán a régi közjogi viták s gravamenek nem a közös birodalom eszméjéből indultak ki, s nem irányultak új jogok szerzésére. A közjogi felfogás mindig az volt, hogy Magyarországnak semmi köze Ausztriához, hanem csakis saját királyához, s hogy Magyarország számtalan törvénycikk által elismert független állam.

Még szabadságharczaink sem irányultak új jogok szerzésére, vagy régiek kitágítására Ausztria irányában, s a legharcziasabb felfogás is függetlennek tartotta a magyar államot az osztrák államtól. A gravamenek tárgyai csak a törvényszegések voltak, s a nemzeti aspiratiók ezek megszüntetésére irányultak. A tágítás és fejlesztés nem szerepeltek a magyar közjogi rendszerben. Ez a rendszer nagyszerű rugékonyságával meg tudta szüntetni az ellenmondásokat

és át tudta hidalni a mélységeket. Soha el nem ismerte, hogy a magyar államiság csonka, s hogy önrendelkezési jogunk nem teljes. A nemzeti jogokat átvitte a királyi felségjogokba s ezek által pótolta a hiányt. A gyakorlatban Magyarországnak csak szűkkörű önrendelkezési joga volt, de közjogi felfogás szerint a magyar korona hatáskörében volt a kiegészítés, s így a tényleg provinciaszerű Magyarországot a közjogi felfogás valóban a teljesen független állam színvonalára emelte.

Az absolutizmus bukása után a történeti múlt s a régi közjogi rendszer romokban hevert. A szomorú tapasztalatok után valóban kényes dolog leendett a ráállás a felségjogok hagyományos alapján. Csakis ennek tulajdonítható, hogy Deák Ferencz sem állott rá, a ki pedig közjogi fejlődésünket leginkább ismerte. Az osztrák császárról, a kinek nevében tanácsosai Magyarországot tönkre tették, alkotmányát elkobozták, nehezen lehetett volna azt mondani: Neked mint magyar királynak oly felségjogaid vannak, a melyek lehetségessé teszik a magyar állam függetlenségét, de egyúttal a monarchiai érdekek megvédését. Deák Ferencz még Lustkandl híres támadásának idejében sem látta erre elérkezettnek az időt, pedig az általa teremtett kiegyezés épen a hadseregre vonatkozó részében a régi magyar közjogi felfogásra való visszatérést jelentette. És a régi felségjogi theoria segítségével Deák sokkal inkább bebizonyíthatta volna Magyarország állami függetlenségét. Corpus Jurisunk bámulatos ismerete így is óriási fölényt biztosított Deáknak Lustkandllal szemben; de külügyi és hadügyi souverainitásunk csakis a magyar király felségjogainak rendszere mellett bizonyítható be teljesen. A közjogi és történeti zürzavar közepett lehetetlennek látszott a hadsereg kérdésének megoldása. Semmi kiegyezés nem elégíthette ki Magyarországot, mely a hadsereget meghagyta volna osztráknak, azt elvonta volna az alkotmányos ellenőrzés alól. Viszont a bécsi döntő körök semmi körülmény közt bele nem egyezhettek abba, hogy a hadsereg magyar és osztrák részre szakadjon. Hogy a két véglet közt van a helyes irány, s hogy az miből áll, ekkor még Deák sem sejtette. Hiszen különben nem lett volna oly pessimista környezete körében s nyilatkozataiban.

Az országgyűlésre nem ment kész kiegyezési tervekkel, hanem csakis azért, hogy a hosszú elnyomatás után felemelje hatalmas szavát a nemzet igazainak védelmére, s hogy a felszabadult hazafias harag kitörésével szemben a higgadtság és békéltetés ígét mondja el.

Nem a harcias, nem a forradalmi, hanem a békés és nyugodt közvélemény tolmácsa akart lenni. Inteni akarta a bitorló hatalmat ép úgy, mint a nemzet túlvérmes részét. A passivitás politikájából kilépett, de azon biztos tudatban, hogy oda vissza kell térnie a nemzettel együtt.

A haza bölcsének nagy alakja akkor még nem bontakozott ki teljesen. E kibontakozás a „Debatte” cikkei és a Pesti Napló húsvéti cikke idején kezdődött.

De az ország szeme ekkor is már rajta volt, tudta ezt, de aggódott. Nem saját személye, hanem a haza sorsa miatt, mert nem látta a kiegyenlítés lehetőségét.

„Ha, úgymond, az ország rám néz s tőlem vár, szerencsétlenség az országra és reám. A baj súlyosabb, semhogy én, vagy más abból megmenthetné a hazát és én magam is szívesen azon ember után mennék, ki erre némi valószínűséggel kecsegtető utat tudna mutatni.”

Ily komor hangulat előzte meg Deák Ferencz és környezete körében az 1861-iki országgyűlést. Annál duzzadóbb volt a lelkesedés és merészség a közszellem másik pólusán. Ekkép tehát már az országgyűlés megnyilta előtt felöltötte körvonalait a felirati és határozati párt. A kettőnek későbbi leszármazottává lett a Deákpárt és a balközép, az Deák Ferencz, ez Tisza Kálmán vezérlete alatt.

V. FEJEZET.

Az 1861-iki országgyűlés és az államcsiny.

Deák Ferencz képviselői programja. Az országgyűlés helyének kérdése. A megnyitás. A trónbeszéd. A felirati és határozati pártok. Deák Ferencz felirati javaslata. Gróf Teleki László öngyilkossága. Deák beszéde a felirati javaslat mellett. A felirati vita. Tisza Kálmán beszéde. A felirati párt győzelme. A cím kérdése. A felirat visszautasítása. Vay és Széchen bukása. A királyi leirat. A Deák által javasolt válasz. Az országgyűlés feloszlata. Forrongások a megyegyűléseken. A vármegyék megrendszabályozása. Az országbirói értekezlet. Az erdélyi országgyűlési terv kudarca

A legfelsőbb kézirat, mely 1861 február 14-ikén kibocsátva április 2-ikára összehívta az országgyűlést, bejelentette, hogy Ferencz József ünnepélyesen meg akarja magát magyar királylyá koronáztatni. De habár nyíltan utalt az 1848: V. t.-cz.-re, egyáltalában nem helyezte kilátásba a 48-iki alkotmány helyreállítását, sőt világosan utalt az október 20-iki diplomára, mint kiinduló pontra. Így Deák Ferencz és barátai nem látták idejét semmi pozitív program felállításának, hanem csakis egy programot ismertek: Magyarország önállóságának megvédelmezését. Így nyilatkozott Deák Ferencz, midőn Pest belvárosa őt egyhangúlag képviselőjévé választotta.

Az eseményeknek már előzményei előre vetették jelentőségteljes árnyékukat. Bécsben ragaszkodtak ahhoz, hogy az országgyűlés Budán tartsa üléseit. Báró Vaynak és barátainak nem sikerült többet kivívniok, mint csak annyit, hogy az országgyűlés, ha egyszer már megkezdte működését Budán, folyamodhatik a felséghez, hogy czélszerűségi okból engedje meg a tanácskozásoknak Pesten való folytatását.

A nehéz kérdést gróf Apponyi Györgynek sikerült kedvező megoldásra juttatni. Tudta ugyanis, hogy Magyarország bele nem fog abba nyugodni, mikép az 1848: IV. t.-cz. ellenére az országgyűlés Budán tartsa üléseit, vagy hogy a Pesten való ülésezés szintén a koronának pusztán kegyelmi ténye legyen. Gróf Apponyi György országbiró ily helyzetben, s pedig a bécsi utasításokkal szemben akkép intézkedett, hogy az országgyűlésnek Budán történt megnyitása után mindkét ház azonnal Pesten folytathassa üléseit. Így is történt. A megnyitás Budán április 6-ikán ment végbe, de a megnyitás után a képviselők a múzeum termébe költözködtek át, a főrendiház pedig a Lloyd-épület nagytermében, a szabadelvű pártkör jelenlegi helyiségében tartotta üléseit.

Bécs tehát makacskodott s apró secaturákkal is fel akarta tüntetni, hogy a 48-iki törvényeket soha el nem fogja ismerni. Gróf Apponyi György bizonyára nagy szolgálatot tett úgy a hazának, mint az udvarnak, midőn már az első lépésnél elhárította a támadó conflictust. Igaz ugyan, hogy az összes képviselők nem mentek át még a megnyitásra sem Budára. Gróf Teleki László kijelentette, s kijelentették vele többen, hogy nem vesznek részt az országgyűlésnek a budai várpalotában való megnyitásában. Deák Ferencz ellenben az országgyűlési képviselők tanácskozmányában azt mondta, hogy habár egész magára marad, akkor is megjelenik az országgyűlés megnyitásán, s valóban egyfogatú bérkocsin fel is ment Budára. Körülbelül 80 más képviselő követte, a többiek Teleki szavára hallgattak, de mert mégis tüntetés és baj nélkül esett meg az országgyűlés megnyitása, Apponyi György derék kezdeményezése bevált. A felség nem is rosszalta eljárását, sőt gratulált neki, midőn az országgyűlés megnyitása után nála jelentkezett, hogy igazolja eljárását. A trónbeszéd részletesen fejtegette az országgyűlés összehívásának czélját. „Felséges Urunk,” szolt gróf Apponyi György országbiró a király nevében mondott beszédben, „összehívá a törvényhozó testet, hogy vele az ország alkotmányos állapotainak visszaállítása, biztosítása, a viszonyok igényeihez leendő idomitása, a tapasztalás tanuságaihoz mért tökéletesítése iránt tanácskozhassék, tette ezt különösen azért, hogy ezen ország első nagy királyának szent koronájával ősi szertartások szerint magát felavattassa, miután felséges nagybátyja ő cs. k. apostoli felsége V. Ferdinándnak a trónról való lelépte és fenséges édes

atyjának, cs. k. főherczeg Ferencz Károlynak az uralkodási jogáról való lemondásával az összes birodalmi s így Magyarország és ahhoz kapcsolt részek fölötti uralkodás felséges Urunkra szállott, mely cselekményekről szóló okmány az ország rendei is képviselőivel egyúttal közöltetik, és hogy ezt megelőzőleg kir. hitlevele kiadásával, Isten és világ előtt mondandó esküfogaadással, szeretett Magyarországa és hozzá a kapcsolt részeknek királyi kötelmi hű teljesítését, magának pedig a magyar nemzet hű ragaszkodását minden időkre biztosítsa.

Ezen legmagasabb szándékokból áthatva lévén felséges Urunk, annál később a nemzet jogszerű igényeinek eleget tenni, mert hinni akarja azt, hogy épen azon elveknél fogva, melyek az ország alkotmányos intézményei iránti ragaszkodását a kegyelet legmagasabb fokára emelik, a nemzet ép úgy tudandja a fejedelmi jogoknak és tekintélynek épségét és sérthetetlenségét, az állam fönmaradásának és jólétének eme nélkülözhetetlen feltételeit, szentül, pontosan, valamint ennek irányában az őseitől örökölt fennálló százados kötelék irányában pedig az őszinte méltánylatnak kétségtelen jeleit adni.”

Alap gyanánt azonban a korona nevében beszélő országbíró az októberi diplomát jelölte meg, de kifejezte a felségnek azon nézetét, hogy a birodalmi ügyek rendezése csak úgy ígér üdvös sikert, a mennyiben összhangba jut Magyarország belállapotával. Nagyon természetes, hogy ez a trónbeszédnek nevezett nyilatkozat nem elégítette ki sem a közvéleményt sem a pártokat.

Kezdetben az összes képviselők közös értekezletét tervezték, a tanácskozásokban azonban Deák Ferencz nem vett részt. Így történt azután, hogy azon képviselők, kik a trónbeszédre felirattal akartak válaszolni, Gorove Istvánnál jöttek össze tanácskozásra. A kik határozni akartak felirat helyett, a vármegyeházban gyűltek össze. Eleinte úgy látszott, hogy a határozati párt lesz többségben, mert, mint Kónyi előadja, a határozatpártiak 308 igazolt képviselők közül 150-et számítottak magukénak: míg a felirat barátai csak 136 szavazatot remélhettek. A határozati javaslat pontozatait gróf Teleki László, Tisza Kálmán, Nyári Pál, báró Podmaniczky Frigyes és Madarász József készítették el.

A pontozatok legerősbje az volt, mely előfeltétel gyanánt tűzte ki az 1848-iki törvények azonnal való teljes életbeléptetését; de főleg az, hogy a határozati javaslat szerkesztői szerint nincs törvényes organum, nincsenek felelős ministerek, a kik által a koronával érintkezni lehetne.

Időközben Deák Ferencz is elkészítette felirati javaslatát és azt megmutatta politikai ellenfeleinek. A határozati párt erre elállt saját határozati javaslatától és hajlandó volt módosításokkal elfogadni Deák Ferencz dolgozatát, de a forma tekintetében fõntartotta álláspontját.

Mielőtt azonban tényleg parlamenti küzdelemre került volna a sor, gróf Teleki László 1861 május 8-ikára virradó éjjel véget vetett életének. E gyászos ténynél meg kell állapodnunk és el kell döntenünk, vajjon volt-e annak hatása a felirati vagy a határozati javaslat sorsára.

Gróf Teleki Lászlót, a ki az emigrációnak egyik legkiválóbb szelleme volt és leginkább Párisban tartózkodott, 1860 december 17-ikén a szász rendőrség elfogta és kiszolgáltatta az osztrák kormánynak. A modern nemzetközi jogba ütköző cselekedet érdekes complicatióra adott alkalmat. Telekit valóságos szinpadi hatással, számítva, előkészítés nélkül vitték a fejedelem elé. Még ámulatából sem tért magához, midőn a császár így szólt hozzá: „Mindent tudok, a mit ön 11 év óta ellenem és házam ellen tett; ismerem az ellenséges indulatot, a melyet irányomban tanusított; megbocsátok önnek; szabadon járhat az országban a merre akar, de egyelőre tartózkodnia kell minden politikai tevékenységtől. Teleki László gróf kérdésére: a törvényes téren is? Ő felsége azt felelte: egyelőre még ezen is.

Teleki mégis csakhamar a politikába avatkozott, mert azt hitte, hogy a felségnek tett ígérete alul felmentést nyert, a midőn meghívást kapott az országgyűlésre. Valóban ez a finom lélek joggal hihette ezt és mégis első lépésével, midőn az abonyi választókerületről a mandátumot elfogadta, véres tragoedia gyászos útjára indult.

A pisztoly eldurranása, mely a tragédiát befejezte, felrázta az országot. – Vér és mindig csak vér! kiáltott a nemzet Széchényivel. A vérpadon vagy az öngyilkosság által kiontott vér festette pirosra a magyar közélet mezejét.

A lélektannak rejtélye maradt azon döntő indok, mely miatt gróf Teleki öngyilkossá lett; de minden valószínűség arra vall, hogy e kiváló magyar halála szoros kapcsolatban áll a bécsi Burgban lefolyt jelenettel. Sokan mégis nem az adott szó tragikus hősét látták benne, hanem az önfeláldozó hazafit, a ki csak azért halt meg, mert belátta, hogy a határozati javaslattal téves irányba vezette a nemzetet, meghalt, hogy többségre segítse a felirati javaslatot. Erre vonatkozólag Kónyi könyve hosszabb fejtegetést tartalmaz egy beavatottnak tollából. „Az 1861-iki országgyűlés megnyitásáig, – írja, – Teleki ellenségei itthon és künn nem szüntek meg e magán szennyet nem tűrő jellemű férfiú ellen gyanúsító híreket terjeszteni. Az emigratio egy része nyíltan hirdette külföldi lapokban, hogy drezdai elfogatása kicsinált dolog volt közte és az osztrák kormány közt. Másfelül a fejedelemmel folytatott beszélgetéséről keringő hírek alapján a bécsi előkelő köröknek az volt a felfogásuk, hogy szöszegő. Zsedényi Ede a kaszinóban hevesen megtámadta, hogy: te már a tevékenység terére léptél, politizálsz, bizony illetet volna, hogy előbb felmenj a császárhoz s ezt neki jelentsd be, a mire Teleki ingerülten azt felelte: én ilyesmit nem ígértem, ha nem tetszik neki, zárasson el, vagy küldjön ki az országból. Mint később Almássy Páltól hallottam, voltak pillanatok, midőn izgatottsága komoly aggodalomra adott okot. Ily körülmények közt, ámbár Teleki Deák politikáját helyeselte, Almássyval arról értekeztek, mit lehetne tenni, a miből bebizonyodjék, hogy ő a kegyelemért magát mire se kötelezte. Hosszas tárgyalás után abban állapodtak meg, hogy a „határozat” indítványozása lesz a legbiztosabb megcáfolása az ellene terjesztett gyanúsításoknak, mert hiszen ezzel Teleki Deákot is túlszárnyalja. Teleki nemcsak nem óhajtotta, de nem is hitte, hogy a határozat többséget nyerjen. Ezért én biztosan tudom, a mint hogy többször mondotta is, de csak legmeghittebb baráti körben, hogy, ha ezen forma kérdésén átestünk, ő Deákkal fog tartani.

A határozati párt többségre emelkedett, s Teleki mindinkább belátta, hogy a mit ő formakérdésnek mondott s a, mivel tiszta jellemét akarta az ország előtt igazolni, minthogy – óhaja ellenére – többséget nyert, az országra káros leend, szóval, hogy „hamis politikát csinált”. Ezen időtől kezdve ingerültsége napról napra fokozódott. Ehhez járult, hogy az országból egyesek és küldöttségek látogatják, s ő, a ki éjfél után 2 órakor szokott lefeküdni, mindenkit fogadott, még pedig gyakran reggel 7 óra előtt, minthogy a provinciából jövő tisztelgők rendszeren korán szoktak érkezni. Teleki április hóban nagyon keveset aludt, folyton harcban volt magával, s a legnagyobb izgatottság vett rajta erőt. Állításomat, hogy meg volt győződve, hogy hamis politikát csinált, legjobban igazolja az, hogy az országgyűlés első felszólalás iránti tárgyalása napját elhalasztotta, s önmagával való meg hasonlása következtében beszédét, a melyen dolgozott, sem volt képes befejezni. Ily előzmények után következett a május 8-iki katastropha. Almássy Pál ekkor nem volt Pesten. Táviratra az nap késő este érkezett lakására, az „Angol királynő” szállodába. Másnap 9-ikén korán reggel ott fölkerestem, s midőn szóhoz jutottam, tudván, hogy vele alapította meg Teleki a „határozat” eszméjét, a lehető kimélettel tudtára adtam abbéli véleményemet, hogy Teleki az önigazolása ötletéből követett politikának lett áldozata. Ő erre azt válaszolta, hogy neki is ez a meggyőződése, s hogy Teleki önfeláldozásának logikai következménye az volna, hogy a felirati párt jusson többségre.”

Ugyanezen forrás azonban merőben valótlannak jelenti ki az országban elterjedt azon hirt, hogy a felirat többsége a pártok között létrejött egyességnak lett volna egyelőre kicsinált eredménye. Teleki öngyilkossága kétségkívül nagy mérvben közrehatott a többség létesítésében, mely különben, az actusnál jelen voltak állítása szerint, a szavazás alatt is egészen bizonytalan volt, s azt csak a Z betű alatt előforduló sok Zichy hozta létre. Erős parlamenti küzdelem létesítette azt, mely előre vetette fényét és árnyékát s kezdte kidomborítani a nemsokára bekövetkezett pártalakulásokat, habár ezek csak később jöttek teljesen létre.

Deák Ferencz 1861 május 13-ikán terjesztette elő felirati javaslatát mely egy pragmatikus bevezetés után erélyesen megtámadta az októberi diplomát. E diploma, úgy mond, végkép meg

akarja fosztani Magyarországot jogaitól és a közigazgatás terén is függővé teszi Magyarország kormányzatát az osztrák kormánytól. A *pragmatica sanctio* e feliratban nyerte legelső és leghatalmasabb közjogi megvilágosítását, úgy hogy e főfontosságú kérdést teljesen kimerítette s közjogunk ma sem mondhat mást, mint akkor mondott Deák Ferencz. Rátért azután a gravamenekre, hogy 1848-iki törvényeink hatályon kívül helyeztetek, az adókat törvénytelenül vetik ki és katonai erővel hajtják be, s tiltakozott a december 2-iki államesiny ellen, mert a magyar király csak a törvényhozás tudtával és beleegyezésével mondhat le, és az új uralkodó csak a koronázás által lesz törvényes magyar királylyá.

Deák a felirati javaslatához kapcsolt beszédében kifejtette, hogy első felszólalásukat a tényleges uralkodóhoz kell intézni, s hogy ez csak felirat alakjában lehetséges.

„Vannak, – úgymond, – kik azért is inkább óhajtják tán a határozatot, mert nézetök szerint a fölírás csak kérelem, a határozat pedig komoly nyilatkozata a nemzet akaratának. Nem szeretném, ha valaki azon elvet állítaná fel, hogy a felirat pusztán kérelem, minek megadása vagy megtagadása kegyelemtől függ. Közjogi törvényeink nagy része fölírások és arra kiadott királyi válaszok alapján készült, és ki fogja állítani, hogy alkotmányunk alaptörvényei kérelemből kegyelemre adtak meg? A törvényhozás hazánkban fejedelem és nemzet közt egyenlő joggal van megosztva: ennél fogva törvény csak közös egyezkedés útján jöhet létre. E közös egyezkedés a nemzet részéről fölíratok, a fejedelem részéről királyi válaszok által történik. A fölíratok kérelem hangján iratnak, a királyi válaszok a nemzet kérelmének meghallgatásáról szólnak, mert ezt a fejedelem iránti hódoló tisztelet így hozta szokásba még a legszabadabb országokban is. A szabad angol nép a legmélyebb hódolat és tisztelet hangján szól mindig alkotmányos fejedelméhez; de azért tudja mindenki, hogy ezen hang nem a szolgáltság hangja, s honunkban is tudja mindenki, hogy fölírások és királyi válaszok nem kérelem és kegyelem, hanem a két egyenjogú félnek szabad egyezkedése.

Arról, hogy fölírás vagy határozat helyett manifestumot adjon-e az országgyűlés, tüzetesen nem szólok. Manifestumok nem a békés kiegyenlítés eszközei, azokat csak akkor lehet írni, midőn van erő és hatalom, mely tartalmukat érvényesítse. A manifestumok rendesen fegyverre támaszkodnak; manifestumokkal nem békés tanácskozásokat szoktak kezdeni, hanem azon vészteljes stadiumot, mely gyakran a sikertelen tanácskozásoknak szomorú eredménye.

Nem állítom én, hogy az általam javaslatba hozott fölírat minden bajt és veszélyt elhárít, nem mondom, hogy annak óhajtott sikere leend. Lehet, sőt valószínű is, hogy az osztrák államférfiak politikája ezentúl is oly követelésekkel lép föl ellenünk, miket teljesíteniünk lehetetlen, és akkor végre mégis törésre kerül a dolog. De ne idézzük elő mi magunk a törést.

Ezek igénytelen nézeteim; ezek fővonásai azon politikának, melyet én követni óhajtok. Lesznek talán, a kik e politikát nem találják elég merésznek, lesznek, kik azt félénknek fogják mondani.

Igenis, uraim! ezen politika nem a kockázatos merészség politikája, hanem az óvatosságé, nem félénk, hanem erőnkhez és helyzetünkhöz van mérve. Harczban és a cselekvés terén gyakran szükséges a merészség, mert az erőt felfokozza s ez által a sikert biztosíthatja. De köztanácskozásokban inkább szeretem a szilárdsággal párosult óvatosságot. Merészség a politikában csak akkor van helyén, midőn tetemes erőre támaszkodik, e nélkül mindig kocka, mely többnyire vakra fordul. Félénk, sőt gyáva az, ki önszemélyét félti, midőn hazájának sorsa forog kérdésben; de ki maga nem fél, hanem félti a hazát, óvatos nem azért, hogy magát baj ne érje, hanem hogy a haza ne szenvedjen, az uraim nem félénk, nem gyáva.”

Deák Ferencz e beszédét május 8-ikán akarta elmondani, gróf Teleki halála következtében azonban csak 13-ikán mondta el. Így történt, hogy a beszéd a *Journal des Débats*-ban, hová azt beküldték, előbb jelent meg, mint Deák elmondotta.

A felirati vita május 16-ikán kezdődött, s az első szónok Deák legkiválóbb ellenfele, a nemzet szellemének irányzásában szinte versenytársa, Tisza Kálmán volt. Helyeselte Deák Ferencznek a *pragmatica sanctio*-ra vonatkozó nagyszabású fejtegetéseit, valamint mindazt, a mit az ország területi épségéről és az önkényuralom brutalitásáról mondott. A 48-iki törvényekkel

kapcsolatos jogfolytonosság tekintetében is egyetértett Deákkal. A különbség kettőjük közt itt az volt, hogy Tisza nem elégedett meg a 48-iki törvények elismerésével, hanem követelte azoknak rögtön és tetteleg való helyreállítását. A legfőbb különbség azonban Deák és Tisza közt azon kettős kérdés kapcsán támadt, hogy kinek és minő alakban mondja el az országgyűlés első nyilatkozatát.

„E két kérdésre, – úgymond Tisza, – én egyszerre felelek. Nem lehetek e tekintetben a mélyen tisztelt indítványozóval egy véleményen, mert alkotmányos szempontból nem látom, hogy kihez lehetne fölrni, nem látom tehát a fölrirat lehetőségét, s épen azért mindazt, mit elmondani szükséges, határozatban kimondani óhajtom.

A jelen tényleges hatalom részéről szétküldött regálisokat nem tekinthetem az összejöhetési jog, hanem csak az összejöhetési lehetőség magadásának, és pedig nemcsak azért, mert valamint a hatóságok szervezkedésükénél kimondták, hogy ezt nem az október 20-iki diploma alapján teszik, hanem mert az lehetővé tette, hogy azt törvényes alapon eszközöljék: épen úgy, midőn a képviselőválasztásokra a szükséges előintézkedéseket megtették, nyilváníták, hogy ezeket nem a regális, hanem az 1848-iki tények alapján teszik.

Igaz, hogy a tetteges hatalom képes egyedül az abnormis helyzetet törvényté emelni, de csak az által teheti, ha törvényté lesz, mert a nemzet eleitől fogva a törvényes téren akar állani. A békés orvoslás tekintetében a nemzetet mulasztással, túlzással vagy forradalmi vágyakkal vádolni nem lehet.

Lássuk e tekintetben a helyzetet. 1849 márczius 4-ikén most is uralkodó ausztriai császár ő felsége széttepte a kétoldalú szerződéseket, a pragmática sanctiót, megsemmisítette az ez által biztosított magyar alkotmányt, földarabolta az országot, fegyverrel igyekezett azt meghódítani.

Ennek folytán ugyanazon év április 14-ikén a nemzet is megsemmisíté a kétoldalú szerződésnek, – melynek érvényére az, ki már maga részéről széttepte volt, úgy sem hivatkozhatott – őt kötelező részét. A fegyver hatalmának kellett eldönteni, s mert a harc kockája idegen hatalom beavatkozása folytán az osztrák fegyverek részére döntött, következik a 11 évi kormányzat, nem a kötések, törvények, hanem egyedül a hódítási jog, fegyveres erő alapján.

Mindnyájan tudjuk, mi lön e kormányzat eredménye: elszegényedése a népeknek; bonyodalmak bent az országban, a tekintély lesüljedése a külpolitikában, végre egy alig pár hónapig tartó háború után egy szép tartomány elvesztése, a roppant áldozatokkal föntartott hadsereg vitézsége daczára. At kellett utoljára látni, hogy az eddigi úton tovább haladni nem lehet, s sok vajadás után megszülemlett az október 20-iki diploma. A nemzet látta bár, meg is mondta, hogy az még nem az ősi alkotmány visszaállítása, s kívánta, hogy a tényleges hatalom ismerje el az elsőben is általa széttepett szerződések és törvények szentségét, álljon a nemzet mellé; törvényes alapra, legyen törvényes.

És mi lett ennek következése? Az, hogy a törvényes téren álló nemzet január 16-ikán e térről anyagi erő által is leszorítással fenyegettetett; február 26-ikán országunknak az egységes Ausztriába beolvasztása kimondatott, törvényei folytonosan sértetnek, honfitársaink azok ellenére elfogdosztatnak, s a törvénytelen adó erőhatalommal behajtatik.

Nem látom sem törvényes lehetőségét, sem szükségét annak, hogy a még nem koronás fejedelemhez fölrás intéztessék, épen a koronázási hitlevél elkészülhetésének érdekében is; de II. Mátyás és II. Lipót példaira utalva, el kell várnunk, hogy a tényleges hatalom álljon a törvényes térré, mint az idézett fejedelmek tették, s ha azt megteszi, nem akadékoskodva a lemondások helyre hozható törvénytelenységén, magam is a fölrásra fogok szavazni, de mig ez meg nem történik: nem.

Az országgyűlés működésének megkezdését nem az által nehezítjük, ha fölrás helyett határozatot hozunk, melylyel egyébként senkit sem kötelezünk; mert magának az osztrák kormányzatnak félhivatalos nyilatkozatai megmondják, hogy e tekintetben minden attól függ, ragaszkodunk-e az 1848-iki törvényekhez. Erre nézve pedig mindnyájan egyetértünk. A tényleges hatalom tudja, mik a mi törvényes igényeink, s alig képzelem, hogy hinni lehessen,

miszerint, ha azoknak eleget tenni óhajt, a határozat gátolhatná; ha pedig eleget tenni nem akar, a fölírás erre birhatná.

Érzem, helyeslem is a nehéz kötelességet, visszafojtani az elkeseredett lélek feljajdulásait, mérsékelni ez oly méltó harag fellobbanásait, de épen azért, valamint nem akarom az általam ajánlott politikát mint az egyedüli bátrát föltüntetni, abba sem egyezhetem, hogy valaki az óvatosságot, saját politikáját a nemzetének tekintse. Lelkiismeretemet – mert nekem is az legjobb barátom – óhajtom követni mindenkor, s ezt csak úgy érzem elérhetőnek, ha határozatba foglaljuk azt, mit elmondani akarunk; egész lelki nyugalommal erre szavazok, s jöjjen bár ellentétbe a ház, vagy, mit ugyan alig hinnék, az összes haza közvéleményével, a teljesített kötelesség érzetében föl fogom lelni nyugalمامat, föl még azon esetben is, ha szenvednem kellene, nem ugyan ezen politika, de félremagyaráztatásának következményeit.”

A képviselőház június 5-iki ülésében 155 szavazattal 152 ellenében kimondta, hogy a ház első felszólalása felírás és ne határozat legyen és ekkép Deák és a felirati párt győzött. A részletes tárgyalásnál azonban többrendbeli módosítás került Deák föliratába. A többek közt a felséghez intézett megszólítást: „Felséges császár és király!” a ház Ivánka indítványára ezzel helyettesítette: „Felséges Úr!” A felirati javaslat szinte minden pontjánál heves vita volt, különösen a trónöröklés kérdésében, melyre vonatkozólag Deák a magyar közjogot kimerítő beszédet mondott.¹

A feliratot épen leginkább a módosítások, s különösen a czim miatt a felség nem fogadta el, s a visszautasító leiratot, mely június 30-ikán kelt, Vay Miklós és Zsedényi ellenjegyezték. A korona panaszkodott, hogy a magyar országgyűlés nem tartja tiszteletben jogait. Az osztrák felsőház, az urak háza, ezt az alkalmat felhasználta egy kis loyaltási szédelgésre. Auersperg Károly herczeg elnök beszédet intézett a császárhoz, melyben kifejezte az urak házának hódolatát, s azt, hogy a császár jogaira bármely sértést az urak háza a birodalom elleni támadásnak fog tekinteni.

A képviselőház július 5-ikén tárgyalta a leiratot, s elfogadta Hunkár Antal indítványát, mely szerint fájdalmas megütközéssel vette a képviselőház, hogy az országgyűlés felirata, a ház szándékától eltérő magyarázat miatt, visszautasított, de kész az eredeti javaslatot felterjeszteni. Ez meg is történt.

Bécsben erre hosszú tanácskozások folytak a királyi leirat szövegét illetőleg. Az első tervet gróf Dessewffy Emil készítette, s ide vonatkozólag a következőket írta: „Ezen tervet, előadta Apponyi György gróf a magyar conferentiának, miután ott a Zsedényi formulázását elvetették volt. Állott ezen értekezlet a következőkből: Vay Miklós báró, Szögyény László, Széchen Antal gróf, Apponyi György gróf, Andrássy György gróf, Barkóczy János gróf, Zichy Ferencz gróf és Zsedényiből. Az én formulázásomon itt lényeges módosításokat tettek. Ezek mind csak rontottak a dolgon és csökkentették az én tervem lehető hatását. Az értekezlet tagjai hihetőleg azért tették ezt, mert így inkább gondolták a császár és ministerei által elfogadhatóvá tenni. A következőzés megmutatta, hogy csalatkoztak. Az így elfogadott tervet németre rosszul lefordíttatván Széchen elvitte a császárhoz, a ki annyit mondott rá, hogy nem eléggé határozott. Erre Széchen mindjárt ajánlkozott, hogy mást készít és ezt meg is tette, s a császárnak a magáét olvasta fel, mely, úgy látszott, a császárnak tetszésében részesült. Azt hát Széchen és Vay a ministerek conferentiáján előadták.

Itt nagy ellenzésre talált. Schmerling a zsebéből egy mást húzott ki, ezt meg Vay és Széchen elleneztek, és ott hagyták a conferentiát. Ekkor lőn, hogy Vay, Széchen, Apponyi és Majláth egy collectiv emlékiratot nyújtottak át a császárnak, amelyben obtestálták, hogy a Schmerling-féle rescriptumot ne bocsássa ki. Hasztalanul. Másnap Vay és Széchen elbocsáttattak. Forgách főkanczellárrá, Esterházy Móricz ministerré neveztettek ki, és lejött a július 21-iki rescriptum.”

Ez a királyi leirat Lustkandl szellemében irt polemia volt a pragmatica sanctio értelmezése tekintetében és a fölirattal szemben, hogy Ausztria és Magyarország közt reál- és nem personál-unio létezik.

„A személyes unio életbe léptetése” – úgymond a leirat – „az 1847–1848-ik évi törvénycikkek által ugyan megkísértetett, nem csekély ellenmondásban a törvényeket megelőző bevezetésben foglalt azon nyilváníttással, miszerint a koronának egysége s Magyarországnak az összes birodalom iránti kötelességei sértetlenül hagyandók, de ezen törvények foganatosítása már az első félévben minden kételyt kizáró módon feltárta mindazon veszélyeket, melyek Magyarországgal egyetemben az összes birodalmat csak az által is fenyegetik, hogy a birodalom közös érdekeinek megőrzése és fentartása, a közjog és Magyarország történelmének mellőzésével, a személyes unio korlátolt körére szoríttatni szándékoltatott.

Ezen elkülönzés veszedelmes rázkódtatásokat idézett elő, melyek Magyarország alkotmányos intézményeitől eltérő közigazgatási rendszer alkalmazását szükségessé tévék.

De miután Mi az 1860 évi Mindszent hó 20-ikán kelt oklevelünkben királyi teljhatalmunkból Magyarország alkotmányának visszaállítását azon föltételek alatt s azon korlátok között, melyek királyi székünk és birodalmunk érdekében szükségesek s a melyek az alkotmányos kormányzatnak többi országainkban is megtörtént életbe léptetésénél fogva elkerülhetlenek valának, biztosítottuk, ebbeli biztosításunkat valószínűsíthetők, nemcsak az ősi megyei rendszert, hanem egyszersmind a törvényes magyar kormányzóságokat is visszaállítottuk, s ezeken felül az országgyűlést is egybehívtuk a végre, hogy az 1860 Mindszent hó 20-ikán kelt oklevelünkben s azzal kapcsolatban levő többi kéziratainkban foglalt nagy fontosságú ügyeknek a törvényhozás útján, akár királyi előterjesztések, akár országgyűlési javaslatok alapján leendő megoldásával az ország érdekeit s kívánatait kielégítsük, s Magyarországunknak közjogi állását minden országainkat egybefűző erős és felbonthatlan kapcsolatával, s birodalmunk nagyhatalmassági állásával összhangzásba hozzuk.

Az 1848-iki törvények azon elveit, melyek által a nemesség kiváltságos állása megszüntetett, az általános birtok- és hivatalképesség behozatott, az úrbér, a tized és egyéb jobbágyi tartozások eltöröltettek, a köztelherviselés és általános katonakötelezettség kimondatott, végre a választási jog mindazon néposztályokra is kiterjesztett, melyek ezelőtt ezen joggal nem bírtak, már az 1860. évi Mindszent hó 20-ikán kelt oklevelünkben fennállóknak ünnepélyesen elismertük és megerősítettük. A mi ellenben az 1848-iki törvények többi részeit illeti, az országos főrendek és képviselők előtt is tudva van, miszerint ezen törvények több főrészekben a *pragmatica sanctio* világos tartalmával egybe nem férvén, mai jogi szempontból sem állhatnak, de különben is jól tudják az országos főrendek és képviselők, hogy ezen törvények nemcsak többi tartományaink és összes birodalmunk jogait, de a magyar korona alá tartozó népségek tetemes részét nemzetiségi érdekeikben sértik, sőt ezen felül keserű tapasztalások folytán meggyőződünk, miszerint ezen törvények több cikkelyei ép azért, mert a századok folytán kifejtett helyhatósági és nemzetiségi viszonyoknak Magyarországon meg nem felelnek, az állandóság és kivihetőség biztosítékával nem bírnak, s hogy a szerint a Magyarországunknak létező különféle politikai és nemzeti elemek, nemkülönbön nevezett országunknak az összes birodalomhoz való viszonya, a célba vett kiegyenlítésre más alapot igényelnek. Az országgyűlésre egybegyűlt főrendekkel és képviselőkkel legkegyelmesebben tudatjuk tehát, miszerint az 1848-iki törvények azon cikkelyeit, melyek összbirodalmunk válthatlan érdekeinek szükséges biztosítékai, névszerint pedig az 1860-ik évi Mindszent hó 20-ikán és 1861 Bőjtelő hó 26-ikán kelt határozványainkkal ellentétben állanak, a mint azokat általában eddig soha el nem ismertük, úgy jövőre is elismerni – mire Magunkat személyesen kötelezve nem tartjuk – nem fogjuk.”

Szólt azután a leirat Erdély uniójáról, Horvátország és a nemzetiségek viszonyairól stb.

Általános megdöbbenést és szörnyűködést idézett elő a legfelsőbb kézirat. A határozati párt ismét előtérbe lépett és Tisza Kálmán terjesztette elő pártjának nézeteit az általa szerkesztett határozati javaslatban. Deák Ferencz ismét a felirat mellett volt, de oly szellemben, melyet nemcsak Tisza Kálmán hajlandó volt magáévá tenni, hanem az 1861 augusztus 8-iki ülésben elfogadta azt egyhangúlag és lelkesedetten az egész képviselőház. „Váratlan volt előttünk,” jajdult fel maga Deák Ferencz is, „Felséged legmagasabb leiratának egész tartalma. Felséged a

sanctio pragmaticának ellenére abszolút hatalommal függesztette fel alkotmányunkat és törvényeinket, s ezen abszolút hatalmu felfüggesztést most sem akarja megszüntetni. Alkotmányunknak csak töredékeit igéri vissza, elvonva tőlünk a leglényegesebb jogokat. Alaptörvényeinket önhatalmával eltörli s azok helyébe császári diplomát és pátentst állít, miket általunk is alaptörvényeknek kíván tekintetni ...

Fogadjunk el octroyirozott rendeleteket alaptörvény gyanánt, készítsünk törvényeket a legfontosabb közjogi kérdések fölött, s tegyük mindezt távollétében s egyenes mellőzésével a meg nem hívottaknak, kiket az ország jogai ép úgy illetnek, mint minket. Mindezek oly alkotmányellenes lépések, melyek a sanctio pragmaticát lényegében támadják meg, mellőzve mindazt, mi abban, mint alapszerződésben, a nemzet biztosítására feltételképpen határozottan kikötetett, s alig hagyva egyebet mint az uralkodóháznak örökösödési jogát.

Az ország alkotmányos önállósága már az által tetemesen meg van támadva, hogy Felséged az országgyűlésnek előleges beleegyezése nélkül fosztja meg az országot az adó és katonaaállítás jogától; törvényt szab önhatalmával és az országgyűléstől nem is kérdezi, hogy elfogadja-e az ősi alkotmánynak e lényeges változtatását, hanem azt már bevégzett ténynek tekintve, nekünk egyenesen meghagyja: hogy küldjünk képviselőket a birodalmi tanácsba, mely majd e jogot országgyűlésünk helyett Magyarország felett is gyakorolandja. És így Felséged nem tekinti az országgyűlést oly testületnek, mely a fejedelem és nemzet közt megosztott törvényhozó hatalmat a nemzet nevében Felségeddel együtt gyakorolja s melynek beleegyezése nélkül törvényt alkotni vagy változtatni nem lehet, hanem tekinti oly testületnek, mely a törvényhozás terén is köteles a fejedelemnek önhatalommal kiadott parancsát törvény gyanánt elfogadni. Miből állna ily módon Magyarország alkotmányos önállósága, ha majd Felségednek valamelyik utóda ezen példára hivatkozva, egyéb törvényeinkkel és jogainkkal hasonlóul cselekednék, s azokat az ország előleges beleegyezése nélkül önhatalmu parancsával eltörölné, s az országgyűlésnek meghagyná, hogy e parancsokat a törvényhozás körében teljesítse?

A személyes uniót nem az 1848-iki törvények hozták be, hanem az a sanctio pragmaticának világos értelmében mindig fennállott. Mi csak azon viszonyokat ismerjük el törvényesnek, mik a sanctio pragmaticában megállapított personál-unióból származnak.

Sem a közjog, sem Magyarország történelme nem mellőztetett az 1848-diki törvények alkotásánál; sőt éppen az említett törvények emelték a magyar közjogot azon kifejtettebb állásra, melyen Európa más népeinek közjoga jelenleg áll. Magyarország történelme miben mellőztetett az említett törvények alkotása által? Ha minden változtatás az ország történelmének mellőzése volna, ezen vád szintűgy érhetné az ország azon törvényeit, melyek Magyarország koronáját a habsburgi ház fiágának elsőszülöttségi joggal átadták, és azokat, melyek mellett a nőág örökösödése megállapított, mert ezen törvények által is lényeges változások tettek Magyarország közjogában.

Ellenben a legmagasabb királyi leiratban foglalt octroyirozások, melyek által Magyarország alkotmánya abszolút fejedelmi hatalommal átalakított, a lényeges alaptörvények császári diplomával és pátenssel cseréltetnek föl, s mindez visszaállítottatott ősi alkotmánynak nevezetik, nemcsak ellenkezik: a közjoggal, hanem annak alapelveit felforgatják, és Magyarország történelmében csakugyan példátlanok”.

A hosszú és nagyfontosságú államirat a következő emlékezetes mondatokkal végződik: „Lehet, hogy nehéz idők következnek ismét hazánkra, de a megszegett polgári kötelesség árán azokat megváltanunk nem szabad. Ha kell, tünni fog a nemzet csüggedés nélkül, mint ősei türtek és szenvedtek, hogy megvédhessék az ország jogait, mert a mit az erő és hatalom elvesz, azt idő és kedvező szerencse ismét visszahozhatják; de a miről nemzet, félve a szenvedésektől, önmaga lemondott, annak visszaszerzése mindig nehéz és mindig kétséges. Tünni fog a nemzet, remélve a szebb jövődőt s bizva ügyének igazságában.”

Hosszan tartó és általános lelkesedés fogadta Deák Ferencz felirati javaslatát, habár mindenki tudta, hogy erre az országgyűlés feloszlata fog bekövetkezni. Ez meg is történt augusztus 22-ikén. Gróf Haller Ferencz volt a feloszlata végrehajtásával megbizva. A

felosztatásra azonban a ház elkészülve lévén, már előre elfogadta Deák Ferencz óvását, melyet a megelőző napon terjesztett elő. Deák még ezen utolsó actusnál is a törvényességre intette az országot s akkép szólt egyfelől Bécsnek, másfelől Kossuthnak. Kossuth ezt zokon is vette és Iratainak V. kötetében ki is fejezte rosszaló nézetét. Ő azt akarta volna, hogy az országgyűlés oly nyilatkozattal oszoljon fel, hogy vannak a népek életében idők, midőn a forradalomhoz fordulni jog, sőt kötelesség. Schmerling a birodalmi tanács augusztus hó 23-iki ülésében jelentette be a magyar országgyűlés felosztatását, s a felolvasott irat a többek közt a következőket tartalmazta:

„Minthogy azonban a Pesten összegyűlt országgyűlés, noha saját létele a diplomában kimondott föntartás föltételén nyugszik, kijelentette, hogy az új alaptörvények ellen kifejtett ellenállásához ragaszkodik: eljárásával egy megfelelő fölavató diploma létrejöttét s e szerint a koronázásnak rövid idő múlva bekövetkező végbemenetelét egy oly jogviszony ürügye alatt, mely soha se törvényileg, se tényleg nem létezett, t. i. a personál-unio viszonyának ürügye alatt, meghiusította; tekintettel tehát azon körülményre, hogy az országgyűlés a helyett, hogy a kezébe letett politikai hivatásnak lelkiismeretesen megfelelné, oly vészteljes útra jutott, a melyből nem menekülhet: ő felsége szükségesnek találta a magyar országgyűlés felosztatását elhatározni és elrendelni.

Ő felsége azonban azon reményt táplálja, hogy a zavaros nézetek megtisztulnak, a kedélyek csillapulnak, s a körülmények majd akként alakulnak, hogy rövid idő múlva bekövetkezhettek az új országgyűlés egybehívása, melynek hivatása leendő ama kötelességeket teljesíteni, melyek a jelen országgyűlés által oly menthetetlen módon félreismeretettek vagy elhanyagoltattak. Különben ő felsége a leghatározottabb parancsokat méltóztatott kiadni, hogy a kormány közegei a rend helyreállításáról és fentartásáról gondoskodjanak.”

Az országgyűlés felosztatása után, Deák intelmének daczára, melyet a törvényes rend fentartásának czéljából intézett az országhoz, forrongások támadtak. Ha Kossuth még úgy uralkodik a közszellemen, mint régen, talán véres lázadásokra került volna a sor.

A megyegyűléseket a császári biztosok ép úgy katonai erővel verték szét, mint az országgyűlést. Aradmegyében Hafbassen Lajos, Bács-Bodrogmegyében Piukovics Ágoston volt az erőszak eszköze. Az utóbbi így köszöntött be a főispáni lakás kulcsáránál: „Hallja kend, én vagyok Piukovics Ágoston, cs. k. biztos, ha azonnal ki nem nyitja kend a főispáni lakást, ágyúval fogom azt elfoglalni.” Szabolcsmegyében valójában úgy kellett elfoglalni a császári biztosnak három szobát a főispán lakásából. A legtöbb megyében zavargások vagy tiltakozások közt ért véget az alkotmányos élet.

A megyék különben igyekeztek mindjárt az októberi diplomára következő szabad mozgást s az országgyűlés előkészületeit a tüntetésekre használni fel s ekkép borsot törni a hatalom orra alá. Sorra megválasztották bizottsági tagjaik közé az emigránsokat, sőt III. Napoleont, Garibaldit s másokat. Sárosmegyében kezdték az ilynemű tüntetést, megválasztva Ujházyt és Pulszkyt. Nógrád és egyéb vármegyék megválasztották Türrt, Kiss Miklóst stb. Nógrád és Győr vármegyék még Kossuth Lajost is bizottsági tagjaik közé sorolták, hasonlóképp Sepsi-Szentgyörgy.

A megyék elleni actiót még az új absolutismus előtt megkezdte a kormány. Báró Vay és Zsedényi ellenjegyzése mellett leiratot intézett a törvényhatóságokhoz s keményen megleczkéztette ezeket. A leirat a többi közt a következőket tartalmazta:

„Engedékenységgel szemléltük – így szól a leirat – a nyilvános élet első túlcsapongásait, a kor felingerült irányzatának, az indulatok elfojtott kitörésének s a régen nélkülözött köztevékenység fölhevülésének tulajdonítván azokat.

De most, midőn némely megyék a bizottmányok választását arra használják fel, hogy azoknak tagjai közé oly egyéneket sorozzanak, kik birodalmunk fennállásának és uralkodási jogainak kiengesztelhetetlen ellenei, kik külellenségeinkhez csatlakozva országaink békéjét alattomos összeesküvésekkel s vakmerő lázításokkal veszélyeztetik; midőn az adórendszer jövő megállapítása körül elágazó nézetek tüzetes adómegtagadásra zsákmányoltatnak ki; midőn egyes megyék a nemzetőrséget felállítani és felfegyverezni készülnek stb.: mellőzhetetlen

kötelességünknek tartjuk az alkotmányos szabadságnak oly célokra, melyek végkövetkezéseikben forradalomra vezetnek, felhasználását hátráltatni s ily merész túlcsapongásokat erélyesen gátolni.”

Jövőre tehát a kormány eltiltotta a megyéket az említett választásoktól s meghagyott nekik sok más egyebet, a mit persze a megyék nem teljesítettek. Annál kiméletlenebbül tört most ellenük az önkényuralom. De midőn a szuronyok elkergették a nemzeti politikát és közszellemet, belemenekült ez a most már bátrabb társadalomba s ott folytatta a harczot törvényes eszközökkel, sőt forradalmi kísérletekkel is.

Az új államcsiny nem volt képes többé lethargiába sülyeszteni vagy lemondásra bírni Magyarország közszellemét. Az alkotmányossággal tett kísérlet csak azt mutatta meg, hogy az önkényuralom már gyengülni kezd, s a nemzet közszelleme erősödik. Azon nagy erkölcsi haszna is megvolt az országra, hogy a nemzet, Deák Ferenczzel élén, elfoglalta a 48-iki törvények lojális alapját s ettől többé nem tághatott. A conservatívek pedig félreszorultak; sőt a hatalom elejtette őket. Vayt, mint már volt róla szó, fölmentette állásától. Vay elbocsátása után Szögyény, Zsedényi és Széchen is lemondtak. Apponyi hivatalban maradt, mert mint országbiró nem vett részt a politikában, és Forgáchcsal megígértette, hogy az országbirói értekezlet határozatai érvényben maradnak. Forgáchnak sikerült keresztülvinni azt is, hogy a conservatívek egynémelyike visszavonta lemondását. Különben ezen urak közül igen sokan kibékültek lázadó lelkiismeretükkel, midőn hivatalban maradásukról volt szó, akár a provisorium alatt, akár az alkotmányosság kezdetén. Leginkább menthető Apponyi György, a ki az országbirói értekezlet határozatainak érvényben tartása által nagy szolgálatot tett az országnak.

A jogtörténetbe tartozik az országbirói értekezlet részleteinek előadása, melyben, gróf Apponyi György elnöklete alatt, maga Deák Ferencz nagy fontosságú részt vett. Az értekezlet ülései 1861 január 23-ikától márczius elejéig tartottak s valóságos Corpus Iurisát alkotta a magyar jogszolgáltatásnak. Az ország híres férfiai közül, Deákon kívül, résztvettek abban Ghyczy Kálmán, Horváth Boldizsár, gróf Desseffy Emil, Melczer István és mások.

Az államcsiny Erdélyben is bekövetkezett, miután ott szintén játékot űzött az alkotmányossággal. Közös országgyűlés tartását az uralkodó nem engedte meg, és Erdély számára külön országgyűlést hirdetett. A választás alapjává itt se a 48-iki törvényt, hanem az 1791: VI. t.-cikket igyekezett tenni, és kiterjesztette a választó-jogot különösen az oláh tömegekre. Az erdélyi főkormányshé az azonban fölterjesztést tett a kancelláriához a törvénytelenység miatt s figyelmeztette a bécsi politikusokat, hogy a külön erdélyi országgyűlés megtartása csak ingerültséget okozhatna.

Az uralkodó ennek daczára 1861 november 4-ikére összehívatta az erdélyi országgyűlést s márczius 26-ikára felhitta a főkormányshét, hogy Erdélynek a birodalmi tanácsban való részvétele iránt előterjesztést tegyen. A főkormányshét újra ellenvéleményt terjesztett elő, a minek következménye a gróf Nádasdy-féle rendelet lett, melyet a főkormányshéki tanácsosok előre sejtettek, ép ezért hivatalukat letették s a magánéletbe vonultak vissza.

Kemény erdélyi kancellár helyére november 8-án gróf Nádasdy, volt igazságügyminister lépett. Gróf Mikót pedig, ki a legerősebben küzdött a törvénytelen új országgyűlés ellen, gróf Crenneville altábornagy váltotta fel. Schmidt kormányshési tanácsost a szász föld grófjává nevezték ki. A Nádasdy-féle rendelet új kormányshétet talált, a melylyel az önkényuralom rendezkedhetett. Az eredeti cél és ekkép az 1861 november 4-ikére Gyula-Fejérvára összehívott országgyűlés megheiusult.

A birodalmi centralisatio Erdélyben sem győzhetett az alkotmányosság álczája alatt. A reactiónak nyíltan kellett fellépnie és fel is lépett, ép úgy, mint Magyarországon.

797. A felirati javaslat mellett, többek közt, a következők szóltak: Ürményi József, a ki ugyan elismerte a Schwarzenberg-Bach és Schmerling ministeriumok ama érdemét, hogy az osztrák birodalom alkotmányos alapokra való fektetését megkísérlették, azonban kiemeli, hogy Magyarországon alkotmányos kísérletezésnek helye nincsen. Ép ezért el is veti a februári pátenst és az októberi diplomát. A kiegyezést csakis a felirati javaslat által találta megvalósíthatónak. Somssich Pál rosszalta a concordátumot, mely

Magyarországot ugyan törvényesen nem kötelezi, mivel az nem a koronás magyar király által kötött. Rátért azután Horvátországgal való viszonyunkra. Erre nézve azon véleményben van, hogy Horvátországgal a régi barátságos viszonyt helyre kell állítani. Kazinczy Gábor beszédében először is felemlítette szabadságharcunkat, melyben nem a nép, hanem az értelmiség tényét látja. Szólt ezután a bécsi alkotmányos kísérletekről, melyeket nemcsak rosszaknak, hanem úgy a monarchiára, mint a Habsburg-házra nézve egyenesen veszélyeseknek mond. Keményen ostromozta azután a német bürokráciát, czélozva különösen Bachra, a ki, miután egy monarchiát annyi bajba és szerencsétlenségbe döntött, annyi bút és bánatot hozott az országra, annyi könyt és jajkiáltást fakasztott, – Rómába megy a kereszthez. A határozati javaslat mellett vitakozó szónokok közül első sorban Német Albert érdemel említést, a ki az októberi diplomában csak eszközt látott a célhoz, mely a nemzet és a dynastia közt támadt űrt áthidalni hivatva lett volna. Főlemlítette, hogy akárhányszor Ausztria és a Habsburg-ház alapjában megrendült, mindig a magyarhoz fordult, a ki vérét és pénzét feláldozva, megmentette a monarchiát és a dynastiát. Jókai Mór is a határozati javaslat embere volt, a határozat által tudatni akarta a fejedelemmel, hogy Magyarország törvényeihez ragaszkodik, mely törvények a fejedelemre nézve is törvények. Beszédjében a dualismus mellett szállott sikra, felemlítve, hogy a dualismus alatt érti a monarchia története fénypontját. A dualismus mentette meg annyi fényes napokban a monarchiát és a dynastiát a végenyészettől. „Nyugodtan nézek a viták eredménye elé – úgymond – meg lévén arról győződve, hogy ha vélemény-elleneseimnek adatik is meg a diadal, az ország czimerével ékesített szent paizsot magukhoz ragadhatni, e paizs ott is jó kezekben maradt, s midőn egy közös ellenség ellen kell felállanunk, mikor hazánkat kell egyesült erővel fentartatnunk: akkor a jobb- és baloldal nem lesz egyéb mint egy szívnek közkamarája” – Révész Imre nem tartotta az országgyűlést törvényesnek, mivel oly tényleges hatalom hitta össze, melynek jogosultságát törvényeink alapján kétségbe kell vonni. Rosszalta ezután a Deák által használt, „pragmatica sanctio” kifejezést, mely kifejezés Corpus Jurisunkban elő nem fordul, mely nem egyéb, mint családi szerződés, melyet VI. Károly római-német császár birodalomszerte, sőt Európaszerte kihirdetett. Azt javasolta továbbá, hogy az országgyűlés határozatát egyáltalán semmiféle alakba ne öntse, s senkihez ne intézze, mivel az országgyűlés nyilatkozata úgysem enyészik el, hanem a sajtó szárnyain bejárja az egész országot, az egész művelt világot. Deák rögtön válaszolt Révésznek föntebbi ellenvetéseire, mondván, hogy miután a ház elnöke a képviselőházat a törvény értelmében megalakultnak nyilvánítá, s miután az országgyűlés ezt ellenmondás nélkül elfogadta, további felszólamlásoknak e tekintetben helye nincsen. A pragmatica sanctióra nézve megjegyzi, hogy ez nem egyéb, mint VI. Károly császár által kiadott és úgy Magyarország mint Erdély által elfogadott alaptörvény, mely a Habsburg-ház fiágának kihaltával a nőág öröklési jogát biztosítja.

VI. FEJEZET.

A provisorium.

A látszólagos alkotmányosság bukása. A nyílt megtorlás politikája. A katonai bíróságok. Az új rendszer vezérei. Gróf Forgách Antal főkanclár, gróf Pálffy Móríc helytartó. A hétszemélyes tábla tiltakozása. Az osztrák bélyeg- és ipartörvények behozatala. A nemzetiségek felizgatása. A centralistikus politika Erdélyben. A választókerületek új szervezése. A magyarság mesterséges leszavaztatása. A szebeni országgyűlés. Erdély részvétele a Reichsrathban. Erdély elszakítása a hétszemélyes tábla hatósága alól. A választások a következő években. Magyar érzelmű oláhok. A magyar faj supremáciájának alapjai. Apponyi György emlékirata a kiegyezésről. Az 1861-iki képviselők tüntetése Deák Ferencz mellett. Apponyi bukása. A conservatívek alkotmány-tervei. Deák Ferencz és Lustkandl. Adalékok a magyar közjoghoz. Deák a conservatívek kísérleteiről. A várakozás politikája. Schmerling merevsége. Gróf Zichy Hermann főkanclár. Az igazságügyi organisatio tervének bukása. A szerb és román gör. kel. egyházak szétválasztása. Az osztrák politikai viszonyok. Az osztrák-németek a dualismus mellett. Belcredi és az osztrák-szláv foederalismus. Schmerling harca a conservatívekkel. A magyar kiegyezés kérdése a tágabb birodalmi tanácsban. Kaiserfeld beszéde. Ferencz József 1865-iki pesti útja. A kibékülés első jelei. Zichy Hermann bukása. Majláth György főkanclár. A Schmerling-kormány utolsó napja

A koczka ismét el volt vetve. A látszólagos alkotmányosság nem volt többé tartható és annak csavargós útjáról letért a hatalom a reactio nyílt terére. Az 1861 november 5-ikén kelt s gróf Forgách Antalhoz intézett legfelsőbb kézirat a közrend, a személyes és vagyonbiztosság védelmére katonai bíróságokat állított fel, és megbüntette a helytartó-tanácsot is, mely repraesentálni merészelt. A katonai bíraskodás különös jelentőséget nyert az egy év előtt előzőtt s most visszatért Bach-hivatalnokokkal kapcsolatban, a kiket másképp alig lehetett megvédelmezni, mint ily drastikus rendszabályok segítségével. A közönség ugyanis némely helyen kaczagva „ismerlek” kiáltásokkal fogadta őket, másutt azonban botokkal és fejbeverésekkel. Ily fogadtatásban részesült maga a pestmegyei administrator: Kapy is.

Az elnyomatás új rendszerének végrehajtására a legfelsőbb rendelet tartalmához képest gróf Forgách Antal vállalkozott, a kinek azonban csakis neve és nemzetisége volt magyar, érzelme és nevelése egészen osztrák. Különben csehországi helytartóból lépett előre az udvari kanclárságba. Széchen helyét gróf Esterházy Móríc, a vallási fanatizmus és politikai reactio e sötét lovagja kapta meg. Hogy a nemzeti elnyomatás élére állított magyarok társasága teljes legyen, magyarországi helytartóvá gróf Pálffy Móríc lett. Ez a szép társaság vette kezébe Magyarország megrendszabályozását, a nemzeti szellem megtörésének gonosz munkáját.

A törvénytelen rendeletek ellen nemcsak a megyék tiltakoztak, a melyek megzabolázását különösen célba vette a legfelsőbb kézirat. Tiltakozott a hétszemélyes tábla is, élén Apponyi György országbíróval, a menyinyiben felterjesztést intézett a katonai bíróságok életbe léptetése ellen. A megyék ellenállásáról már volt szó, valamint az ellenük alkalmazott erőszakról. De a magyar legfőbb bíróság is hasztalan küzdött az alkotmányosságért; sőt a december 11-diki rendelet ismét életbe léptette az osztrák bélyegtörvényt. Pálffy rendelete pedig életbe léptette az osztrák ipartörvényt; s így a legfőbb bíróság kénytelen volt belátni, hogy küzdelme hiábavaló. Az új reactio ment útján feltartóztathatatlanul, a mig végre is feltartóztatta azon körülmény, hogy lehetetlenségre vállalkozott.

A nagy absolutismust utánzó e kis fiók-absolutismus még a nemzetiségi kérdésben is igyekezett az előbbi példáját követni, pedig csakis egyetlen egy előnye volt a másik felett s ez abból állt, hogy célzatosan nem germanizált. Bizonyos tekintetben magyar absolutismusnak volt szánva, a germanizáló Bach-féle absolutismussal ellentétben. De azért mégis felizgatta titokban és nyíltan a pánszlávokat és dákorománokat. Moyzes beszercei püspök vezérlete alatt 52 tagból álló tót küldöttség ment Bécsbe, a mely kérte a turóc-szent-mártoni congressus határozatainak helybenhagyását, Munkácsan pedig a görög egyesült ruthének kérték egyenjogúságukat. Ugyancsak mozgalom indult meg a románok, szerbek és horvátok közt. Az új absolutismus

Magyarországot foederalismussal fenyegette, csakhogy rábirja a Reichsrathba való belépésre. Nem bírhatta rá még e fenyegetéssel sem.

Erdélyben több sikerrel működött.

A magyar nemzeti erő próbája akkor következett be, a midőn a bécsi politika, a nyílt erőszak bukása után, alkotmányos formákkal és a nemzetiségek szövetségével támadt a magyar történelmi állam ellen. Az októberi diploma és a február 26-iki pátens nagy és komoly kísérletek voltak, melyeknek célja vala: a magyar hegemonia s ezzel a magyar történelmi állam megtörése, valamint a birodalmi centralisatio létesítése. Ha fajunkban nem lettek volna meg azok az erők, a melyek az utolsó negyedszázad alatt óriási fejlődésre jutottak, a bécsi kísérlet feltétlenül sikerül. Az októberi diploma némi történelmi reminiscentiákon épült fel, s a mi nyilvános ellenmondást képez, e történelmi emlékek alapján akarta constituálni a nemzetiségek jogait. A február 26-iki pátens a történelmi alapokkal egészen szakított s a birodalmi centralisatiót a rideg elmélet alapján igyekezett létesíteni. De mind a kettő megegyezett abban, hogy Erdélyt az uniónak 1848-ban történt kimondása daczára elszakította Magyarországtól s külön akarta képviseltetni a birodalmi tanácsban. A kísérletezés súlyos éveiben Magyarország és Erdély valóban külön folytatták a küzdelmet s csak erkölcsileg támaszkodtak egymásra. Magyarországon a kísérletek bukása nagyon bizonyos és előrelátható volt. A magyar nemzet még csak nem is gondolt rá, hogy bevonuljon a közös birodalmi gyűlésbe.

Egészen más helyzete volt a kísérletezés gyászos korszakában Erdélynek, a hol a magyar faj számbeli kisebbséget képezett, mint képez, habár nem oly nagy mértékben, ma is. A bécsi politika különösen Erdélyre vetette magát, a hol számíthatott az oláhokra és szászokra. De még itt is mily mesterséges eszközöket kellett használnia, hogy az erdélyi országgyűlési választásoknál a magyar fajt a nyers tömegek által majorizáltathassa. A 48-iki választó törvényeket természetesen nem létezőknek tekintette, a kerületeket újra osztotta be, úgy hogy a magyar vidékek kevesebb képviselőt kaptak mint azelőtt; a szász és oláh képviselők számát felemelték. És most főleg arra volt gondja a Nádasdy által képviselt centralistikus politikának, hogy a magyar suprematia megtöréssék, az oláh vidékek különösen ott kaptak számos új választókerületet, a hol csekély számú magyarság is élt a románság közt. Itt, mert a magyar faj leszavaztatásáról volt szó, nem egész 18,000 lélekre esett egy képviselő; holott a tiszta magyarajkú székelyföldön több mint 20,000-re. A szászok különös kedvezményben részesültek. Ők már minden 12,000 lélek után egy képviselőt kaptak. Így aztán sikerült Erdélyben leszavaztatni a magyar fajt úgy, hogy ez csak 59 kerületben győzhetett, holott a törpe minoritást képező szászsnak is 45 biztos kerülete volt. A magyarság 59 választókerületében a vegyes kerületek nagy része is benne foglaltatott, a mi azt mutatja, hogy a magyarság ereje ezekben még győzedelmeskedett a nyers tömegek felett. A magyar képviselők természetesen nem foglalták el helyüket a szebeni tartománygyűlésen s így Erdély a magyarság nélkül volt képviselve úgy Szebenben, mint a bécsi Reichsrathban. Kivételt képezett Gábor Imre bereczki képviselő, a híres nemzeti hős: Gábor Áronnak testvére, ki a nagy-szebeni Landtagba s onnan a Reichsrathba is elment.

És a magyar hegemoniát, valamint a történelmi államot megbuktatni akaró bécsi politika nemcsak a választókerületek tekintetében osztotta be újra Erdélyt, hanem új közigazgatási beosztást is tervezett s e beosztás célja természetesen szintén a magyarság elnyomása lett volna. De az idők változtak s a magyar kérdés kedvezőbb fordulatot vett. Az alkotmányos küzdelem Erdélyben is a legalitás terére kezdett visszajutni. Hazafias érdeme Majláth Györgynek, hogy kancellárságát azzal kezdte, mikép Erdélyt kiszakította a tágasabb birodalmi tanács kötelékéből és segítette létesíteni a Királyhágón túli részek egyesítését Magyarországgal. E kiváló fontosságú tény felette kedvezővé tette a talajt a kiegyezési alkudozásokra. Az 1865 november 20-iki kolozsvári országgyűlésre már egyenlő census (8 firt 40 kr.) alapján s törvényes alapon történtek a választások. Két, sőt három választási küzdelem folyt le ez alapon Erdélyben, a midőn nem állt Magyarország és Erdély élén nemzeti kormány, hanem Bécsből dictálták a választásokat. Hasztalan volt Nádasdynak minden erőlködése, hasztalan tett kísérletet három-négy ízben is a

választásokkal a magyar és a székely kerületekben, a székelység és a magyarság teljes passivitásban maradt. Néhány tönkre ment existencia helyet foglalt ugyan a regalisták közt, de ezek nem képviselték a Székelyföldet és a magyar megyéket. Választás útján pedig egyetlen egy képviselő sem került Erdély magyar-székely vidékeiről a tartománygyűlésre.

A május 23-tól október 24-ig ülésező tartománygyűlés tanácskozásainak egyetlen gyakorlati eredménye lett, hogy kimondta Erdélynek elszakítását a pesti hétszemélyes tábla iurisdictiójától. Horvátország példájára most Erdély is külön legfőbb törvényszéket kapott, de nem volt köszönetük abban sem a szászoknak, sem az oláhoknak. A horvátoknak ugyanis sikerült keresztülvinniük, hogy legfőbb törvényszékük Zágrábban maradt, az erdélyi hétszemélyes tábla székhelye azonban Bécs volt, hol az 1861 októberben tényleg fel is állították, de nem mint önálló bíróság, hanem mint a legfőbb törvényszék puszta osztálya.

Az egymás után következő választások kétségtelen erőmérőjét képezték még a Királyhágón túl is a fajoknak, a hol a magyar faj tudvalevőleg a leghátrányosabb helyzetben volt és részben még ma is van. E választásokból kitűnt, hogy, midőn a magyar faj felülről semmi támogatásban nem részesült, de igenis birta a jogegyenlőség garantiáját, még Erdélyben is mindig győzni tudott, pedig számbelileg kisebbséget képezett. Az oláhság jelentékeny része ugyanis, különösen az oláh kisnemesség, e választóküzdelmekben a magyarsággal tartott. Különösen lehetett észlelni a románság egy részének a magyarsághoz való csatlakozását akkor, a midőn az uniót kimondó országgyűlésre történtek a választások. Oláh vidékeken, a melyek azelőtt dákoromán izgatókat választottak, magyarok nyertek mandátumot. Bethlen Sándor legyőzte Mács Gábort Belső-Szolnokmegyében, Mógát megbuktatta Kolozsmegyében Hosszú József, dr. Rácz Jánost, a későbbi Ratiut, Huszár Károly győzte le Tordamegyében. Számos más példát idézhetnénk annak bebizonyítására, hogy az oláhság jelentékeny része mindig hajlandó volt magát a nemzeti érdekekkel azonosítani s a végeredmények az összes választóküzdelmekben megbizonyították, hogy a magyar faj hegemoniája még Erdélyben sem erőszakos, hanem természetes alapokon nyugodott.

Ma, midőn több mint negyedszázad óta nemzeti kormány áll Magyarország élén, beszélhetnek, habár jogos alap nélkül, a nemzetiségi izgatók arról, hogy a magyar faj supremáciája, különösen Erdélyben, mesterséges eszközök segítségével tartatik fenn; de mihelyt a kiegyezés előtti választások eredményeit feltárjuk, az alaptalan vád azonnal megsemmisül. Minden alkalommal, a midőn a románok és szászok mögött nem állott a bécsi kormány, valahányszor a teljes jogegyenlőség alapján történt a mérkőzés, az erdélyi magyarság, egészen jogos fegyverekkel, mindig többséget hozott létre az erdélyi országgyűléseken. Pedig ismételjük, sem Sennyey, sem Majláth, sem más conservatív magyarok nem támogatták mérkőzéseiben a magyarságot, hanem csakis egyszerűen nem avatkoztak a választásokba. Az uniót kimondó kolozsvári országgyűlésen a Magyarországgal való egyesülés mégis 166 szavazatot kapott, holott Saguna román indítványára csak 29, Ranicher szász motivumu indítványára pedig 30 szavazat esett.

Mindezek a tények kétséggel mutatják azokat a nagy politikai, értelmi, kulturai és gazdasági erőket, melyek fajunkban rejlenek, s melyek a magyar történelmi államot a Királyhágón innét s túl meg tudták védelmezni akkor is, amidőn az ellen idegen hatalom szövetkezett a nemzetiségi eszmével. Meg tudták védelmezni oly korszakokban, midőn a fajunkban rejlő hatalmas erők még nem fokozódtak jelenlegi potenciájukra, a midőn a magyarság sem számbelileg, sem gazdaságilag és kulturailag nem volt oly fejlett mint jelenleg.

Ha a magyar történelmi állam valóban csak mesterséges eszközök segítségével jő létre és maradt fenn, a nagy lökést, melyet a világosi katasztrófa s a későbbi kísérletek intéztek ellene, ki nem állja, hanem feltétlenül összeroskad vala. Régebben is sujtották államunkat nehéz csapások; de akkor a legveszedelmesebb bontó erő, a nemzetiségi eszme, még nem volt vele szembe állítható. Ez az eszme csak a múlt század vége óta őrli meg a történelmi államokat, mint a szű megőrli az ezredéves tölgyet; és a birodalmi centralisatio a történelmi állam e legveszélyesebb ellenségével, a nemzetiségi eszmével, igyekezett fölbontani a magyar történelmi államot, hogy

azt beolvaszsa egy új alakulásba, a régi osztrák történeti alapokról szintén lelépett birodalmi egységbe.

A nemzetiségi eszme pedig egy nagyhatalom erejére támaszkodott, s a mikor a magyar faj gyenge és elhagyatott volt, még ekkor sem volt képes legyőzni a magyar történelmi államot, annál kevésbé lesz képes jövőre, a mikorra a magyar faj erői megtízszereződnek.

Még erőteljesebben lépett föl, a magyar nemzeti szellem Magyarországon. A nemzeti ellenállás egészen megtörte a monarchia erejét kifelé, és ez volt az oka, hogy a felség már 1862 végén magához hívatta gróf Apponyi György országbíró, hogy a kiegyezés módozata iránt emlékiratot terjesztszen eléje. Apponyi az emlékiratot elkészítette és ezzel megkezdte tervgyártásainak sorozatát, de, mint előrelátható volt, eredménytelenül. Apponyi Györgyre Schmerling és magyar környezete csak akkor haragudtak, midőn a törvénytelen rendeletek ellen minduntalan remonstrált a hétszemélyes tábla élén. Emlékirata most alkalmat szolgáltatott arra, hogy megbuktassák s az útból félre tegyék. De elbocsáttatásának ürügyét nem emlékirata képezte. Ez sokkal messzebb volt Deák álláspontjától, hogysem a császárt e miatt felfingerelhették volna ellene. De jó ürügyül kínálkozott azon, akkor tüntetés számba menő jelenet, hogy az 1861-iki országgyűlés két házának tagjai 1863 márczius 28-ikán átnyújtották arcképüket Deák Ferencznek. Ez állítólagos tüntetésben gróf Apponyi György is résztvett, s ez már hatott. Április 3-ikán megkapta elbocsáttatását.

A conservativek azonban sem a Schmerling-rendszer, sem Apponyi bukása által nem engedték magukat meggátoltatni abban, hogy minduntalan fel-felbukkanjanak, hol alkotmányterveket készítve, hol ellentéteket elsimitva, de mindig kiváló fontosságot tulajdonítva önmaguknak. Innét túl azonban szinte valamennyien megegyeztek abban, hogy Deáké a jövő, s hogy csak ez létesítheti a kiegyezést. Deák még nem sugalmazta a „Debatte” cikkeit s még nem diktálta le a húsvéti cikket, a melyben a közös ügyek kezelési módjának meghatározása először lépett előtérbe, s a conservativek, mint Sennyey Pálnak Sorrusich Pálhoz 1864 február 14-ikén intézett leveléből kitűnik, mégis őt jelölték meg azon kimagasló alak gyanánt, a kire az egész ország néz s a ki meg fogja teremteni a kiegyezést. Deák akkor még hallgatott, helyette legfőlebb a „Pesti Napló” polemizált a bécsi lapokkal, Schmerlingnek és másoknak közlönyeivel. És ugyancsak a „Pesti Napló” fejtette ki az „Ostdeutsche Post”-tal szemben Deák Ferencz álláspontjának változatlanágát. A midőn Lustkandl Venczel „Das ungarisch-österreichische Staatsrecht” című munkájában megtámadta Magyarország államiságát, Deák Ferencz megírta a „Budapesti Szemle” 1865. évi első füzetében, s később könyvalakban is közzétette: „Adalékok a magyar közjoghoz” című munkáját, mely állandó becses forrása marad a magyar közjognak. Sokkal ismeretesebb a munka, hogysem annak tartalma fölől tájékozni kellene az olvasót, s csakis annak megjegyzésére lehet, sőt kell szorítkozni, hogy e művében Deák Ferencz még nem lépett az alkudozások terére s nem utalt a közös ügyek intézésének módjára, hanem szigorú legista alapon kimutatta Magyarország állami függetlenségét s különállását még a hadügyben s a külügyben is. A 61-iki országgyűlésen s felirataiban elfoglalt álláspontjának tudományos megvilágítása volt a Lustkandlnak adott válasz.

Kemény Zsigmond már korábban szerette volna a kiegyezési alkudozások megújítását, Deák azonban ellentétes véleményen volt. Azt akarta, hogy a nemzet a szigorú jog alapjához sorakozzék, s ennek sánczában várja meg az eseményeket.

A conservativek már a Bach-korszakban, de még inkább a provisorium alatt azt hitték, hogy Deák passiv és merev legista politikája felett az események napirendre térnek s hogy ők létesíthetik a kiegyezést, sokszor változó s a birodalmi egységbe átjátszó 47-es alapjukon.

Eötvös és Trefort féltek is ettől s figyelmeztették a már ekkor „öreg úr”-nak nevezett államférfiút e lehetőségre, ha a conservativeknek adja át a kezdeményezést.

Deák, Falk Miksa szellemes apróságai szerint, következőleg válaszolt: „Ausztriában minden a körülményektől függ. Mihelyt a körülmények úgy kívánják, ha nem kérünk, ha nem közeledünk is, *adni* fognak, vagy legalább *ígérni*; ha a körülmények, bár csak látszólag is, jóra fordulnak, akkor, ha kérünk, még kevesebbet adnak, illetőleg semmit. Majd a conservativeket is

lehordják, ha ígérés ideje és szükségessége nincs jelen, ha pedig jelen van, akkor felkeresnek minket is.”

Ha Deák az októberi diplomával szembe állította a 48-diki jogfolytonosság elvét, még inkább szembe kellett azt állítani Schmerling jogeljátszási elméletével. E tekintetben hatalmas magyar publicistika támogatta Deákot. A közjogi fejtegetések sorából különösen kiemelendő Csemegi Károly, akkor aradi ügyvédnek s a későbbi államtitkárnak és kuriai tanácselnöknek, a jogvesztés elméletéről a „Magyarország”-ban írt jeles cikksorozata.

És Deák Ferencznek ismét igaza lett, hogy sem 1864-ben, sőt 1865 első hónapjaiban sem lépett az egyezkedés terére. Schmerling az Almássy-féle összeesküvést s egyéb mozgalmakat a reactionárius irány megerősítésére használta fel. Forgách Antalt, a ki bizonyára nem volt schauvinista magyar, de a kivel a magyar politikusok és írók tisztességesen megfértek, nagyon önállónak és nemzeti szelleműnek kezdte tartani, s így történt, hogy 1864 április 22-ikén fölmentette kancellári méltóságától s helyére Zichy Hermann grófot tette, a ki Magyarországon hirhetté lett az által, hogy a bécsi polgármester bankettjén Magyarországnak a birodalmi tanácsba feltétlenül való belépése mellett nyilatkozott.

Most már világosan kitűnt, hogy Schmerlinggel megalkudni nem lehet, mert a mennyire feladta minden elvét, annyira ragaszkodott azon főtörekvéséhez, hogy Magyarországot belehajtsa a birodalmi tanácsba. Hiressé vált röpké szavát, hogy: „várhatunk”, komolyan akarta alkalmazni. Ő hajlandó lett volna még soká várni, de, mint kitűnt, a monarchia nem várhatott. Egyelőre azonban Zichy Hermannal nemcsak az elméleti várakozás politikáját valósította meg, hanem a fő célját szolgáló belügyi actiót is megindította. Magyarországot különösen igazságügyileg akarta szervezni. Megemlékezett ugyanis, hogy egyszer már, és névszerint a Bach-korszakban, szervezte Magyarország igazságügyét, s hogy az egész Bach-rendszerből egyedül ez az organisatio hagyott jó emléket maga után. Az igazságügyi organisatio célja ekkép az volt, hogy magyar pártot teremtsen s csak azután hívja össze az országgyűlést.

A mi azonban a Bach-korszakban keresztülvihetőnek mutatkozott, nem volt keresztülvihető a provisorium idejében. Elég volt a „Pesi Napló”-nak egyetlen egy cikke, melyet Salamon Ferencz írt Deák sugallatára, s az igazságügyi organisatio terve megbukott. Ekkor már nem lehetett többé octroyálni intézményeket s a kormány hivatalos lapja csakugyan ki is jelentette, hogy a közigazgatási és törvénykezési szervezet programja nem valósul meg octroyálás által, hanem mint királyi propositio kerül a legközelebbi országgyűlés elé.

De Magyarországnak bűnhődnie kellett is, a miért az octroynak ellenszegült. Schmerling ismét a nemzetiségi kérdés felé fordult. Meg akarta jutalmazni a románokat, mert ezek a birodalmi érdekeket szolgálták, s meg akarta büntetni a szerbeket, a kik a magyarok iránt rokonszenvet tápláltak. Saguna, akkori román püspök, bement az osztrák felsőházba és nemcsak az orthodox, hanem az egyesült románok közt is tekintélye volt. Schmerling 1864 augusztus 1-én összehívta a karloviczi szerb kongressust, de ekkor már el volt határozva a román egyház szétválasztása a szerb egyháztól. A midőn az 1862-ben elhalt Rajacsics helyére a karloviczi congressus Masirevicset választotta patriarchává, Bécsben csak a szerbek számára nyert megerősítést, nem egyszersmind a románok számára. A császári kézirat 1865 január 3-ikán felszólította a congressust és a synodust, hogy a különválasztáshoz képest állapítsa meg az egyházkerületeket s ossza meg az egyházi vagyont. Saguna lett az erdélyi, magyarországi és az őrvidéki görög nem egyesült románok érsekévé és metropolitájává, a ki innétől koordinált állást foglalt el a szerb patriarchával.

Schmerling azonban ez időtájt már bukása felé közeledett. Előkészítették ezt nemcsak osztrák, hanem egyszersmind magyar ellenségei.

Ausztriában mindinkább kezdett meggyökeresedni azon vélemény, hogy az ottani türehtlen állapotokon csak a Magyarországgal való kiegyezéssel lehet segíteni s csak a magyar alkotmány helyreállítása által lehet megváltoztatni a februári pátenszt. Maguk a német liberálisok az alsóházban mindinkább ez álláspontra helyezkedtek. Schmerling ellenben hallani sem akart a februári pátens revisiójáról addig, a míg a magyarok meg nem jelennek a Reichsrathban. Ekkép

Schmerling maga is rákényszerítette az osztrák politikusokra azon nézetét, hogy a változás csak Magyarországból várható. Csakhogy az államminiszter azon illúciónak adta át magát, hogy a magyarok meg fognak jelenni a Reichsrathban, a miben a független politikai körök Ausztriában is kétkedtek.

Az osztrák-németeknek kénytelen kiszolgáltatni, de egyszersmind bizonyára szívesen kiszolgáltatja a magyar történetírás azon elismerést, hogy az abszolutizmus bukása után mindinkább a dualistikus szerkezet, s a magyar állam restitúciója mellett foglaltak állást. Minél inkább elérkezett a kiegyezés ideje, annál nagyobb közeledés volt az osztrák-németek és a magyarok közt, s e közeledést többé Belcredi sem állíthatta meg. Az osztrák szláv foederalizmus első képviselője a birodalmi hatalom sphaerájában, Belcredi tapasztalta, hogy az osztrák-németiség Magyarországhoz szít, ép azért mindent elkövetett szláv többség teremtésére, hogy a dualizmus, mely már kikerülhetetlennek látszott, a szlávok igényeihez alakuljon meg és ezért akarta a rendkívüli birodalmi tanácsot, melyben saját foederalista terveit önmaga czáfolta meg. A választási előkészületek és küzdelmek azonban megmutatták, hogy lehetetlenségre vállalkozott, a németek visszautasították a rendkívüli birodalmi tanács eszméjét, ellenben a leghatározottabb rokonszenvet árulták el Magyarország iránt, a szlávok pedig passivok maradtak, vagy legfőleg csak választási nyilatkozatokban tiltakoztak a magyar kiegyezés ellen. Tudvalevő dolog, hogy Belcredi forma szerint helytelen s magyarellenes taktikája buktatta meg, lényegileg azonban a feltartóztatlan kiegyezés helyezte el az útból. Annál kevésbé számíthatott Schmerling, a „várhatunk” politika daczára, a tartós életre, mert ő az osztrák-németekre támaszkodott, a kik már az ő rendszerének idején hajlamot mutattak a dualizmus elfogadására.

Schmerling egyidejűleg háborúban volt a magyar conservatívekkel ép úgy, mint az osztrák és cseh foederalistákkal. Esterházy Mór és Pálffy Mór mindent elkövettek Schmerling megbuktatására, a kit azonban ezekkel szemben Zichy Hermann és Nádasdy támogattak. Zichy, mint Lónyay feljegyezte róla, hű teremtménye volt Schmerlingnek és úgy ő mint Nádasdy támogatták ennek, a magyar nemzet ellen intézett, nemzetiségi politikáját. Schmerling ugyanis, Zichyvel egyetértve, Magyarországon az erdélyi mintát akarta megvalósítani vagy legalább Nádasdy szellemében igyekezett előkészíteni a választásokat. Pálffy, a magyar helytartó, megtagadta az engedelmességet, a mire Pálffy és Zichy is beadták lemondásukat, az udvar azonban az ellentéteket kiegyenlíteni igyekezett. Schmerling már előbb is, de ekkor különösen érezte, hogy a magyar conservatíveknek a hazaárulás meggyéjén járó vagy azt átlépő tagjaival sem boldogul, s ezért nyilatkozott az osztrák képviselőház 1865 márczius 31-iki ülésében ekkép: „A kormány soha se fog tárgyalni a magyar ó-conservatívekkel, a kikben legelkeseredettebb ellenségeit látja s a kiknek aknamunkája behatol még a képviselőházba is. Az államminisztert csupa ellenség környezte; még a burocracia is rátámadt, mely az osztrák tartományok látszólagos alkotmányát sokalta. A tágabb birodalmi tanács 1864 november 10-ikén kezdődő ülésszakában pedig parlamenti vihar is fenyegette. A felirati vitában Schmerling a magyar kérdéssel is kénytelen volt nyilatkozni, de még mindig azon állásponton, hogy a magyar kérdés a birodalmi alkotmány keretében oldassék meg. Kaiserfeld a birodalmi tanács 1865 márczius 31-iki ülésében heves támadást intézett Schmerling ellen s a legmelegebben sikra szállt Magyarország jogai érdekében. Lesújtók voltak ama szavai, melyeket a várakozás politikájáról és a provisorium garázdálkodásáról mondott. „Ha – úgymond – Ausztria dicső államhajója újra a tenger viharkorbácsolta hullámai közé taszítatnék, ma, midőn még minap szenvedett sérüléseit sem sikerült kijavítania, bizonyára keseregve mondhatnám a nagy római lantossal: Vitorláid közt nincs egyetlen ép s nincsenek isteneid, kikhez új veszély idején, ha szorongat, oltalomért könyöröghess.”

„Jó szerencsénk ez idő szerint békés percekkel ajándékoz meg, a melyekre tán még néhány békeév következik, de tán nem. Ám jaj nekünk, ha a kedvező pillanatot ismét elszalasztjuk, könnyelműen elbizakodván a jövőben, mely nincs hatalmunkban, a jövőben, melyet egy haláleset, akármily sikerült merénylet vagy gonosz véletlen kiszámíthatlan módon megzavarhat.”

Schmerling rendszere nemcsak kiinduló pontján, hanem végső napjaival is hasonlított Bach rendszeréhez. Pénzügyi bajok és a szerencsétlen külpolitika hiányoztak még, hogy a bukás kikerülhetetlen legyen.

A provisorium külügyi politikájáról külön fejezetet tartalmaz a jelen munka. A tény azonban már 1864 végén és 1865 elején az volt, hogy Schmerling és rendszerének bukása kikerülhetetlen.

E bukást siettette és végleg befejezte az uralkodónak Magyarországhoz való és Schmerling megkérdezése nélkül létrejött közeledése.

A húsvéti cikk és a fejedelemnek júniusban történt pesti útja kitörésre hozták a válságot. Ferencz József ugyanis meglátogatva a pesti városligeti mezőgazdasági kiállítást, Scitovszky bibornok-érsek üdvözlő beszédére kijelentette azon határozott akaratát, hogy Magyarország kielégítést nyerjen. A lelkesedés zivatara zúgott végig az országon, s midőn annak visszhangja átsapott Ausztriába, a kormánynak buknia kellett. A helyzetet legelőször Zichy Hermann kancellár értette meg, a ki azonnal beadta lemondását. Az államminister azonban, a ki a politikában rövidebb volt, rábirta, hogy egyelőre tartsa függőben lemondását. Így bevárta, míg a felség megüzente neki, hogy adja be lemondását. Nádasdytól sem leheteti egészen simán szabadulni. Schmerling pedig azon megaláztatásban részesült, hogy még egy hónapig vitte az ügyeket, pedig már Majláth György magyar kancellárrá lett, s Belcredi-ről mindenki tudta, hogy Schmerling helyét fogja elfoglalni.

Mennyire el voltak vakulva Schmerling és különösen osztrák ministertársai, mi sem mutatja annyira, mint azon tréfás jelenet, mely Belcredi, a prágai helytartó és Lasser minister közt végbement. Mikor a császár Belcredit, persze a kormány megkérdezése nélkül, magához rendelte, hogy az elejtett Schmerling utódává tegye, a még névleg prágai helytartó találkozott hivatalfőnökével, Lasserrel. A minister rátámadt: „Micsoda helytartó ön, hogy engedelem nélkül elhagyja Prágát.” Nagy volt Lasser álmélkodása, midőn erre Belcredi bejelentette, hogy a felség parancsára jött Bécsbe.

Igy ért véget a Schmerling-kormány, hogy helyt adjon a Belcredi-Majláth-féle próbálkozásnak, mely azonban pusztán csak átmenetet képezett a kiegyezés felé. De mielőtt végleg elbúcsúznánk e rendszertől, meg kell emlékeznünk külügyi politikájáról s a 60-as évek összeesküvéseiről, hogy azután áttérhessünk a kiegyezési törekvések első reális jelenségeire, a húsvéti cikkekre s annak következményeire.

VII. FEJEZET.

A forradalmi irány utolsó kísérlete és a provisorium külpolitikája.

Bach és Schmerling külpolitikájának azonos vonásai. A forradalmi politika. Az emigratio a villafrancai béke után. A forradalmi irány hívei az országban. A magyarországi központi bizottmány. A szerbek és oláhok meggyerésének kísérlete. Elfogatások az októberi diploma előtt. Varsói császártalálkozás. Olaszország előkészületei a háborúra. Egyezség Viktor Emánuel és az emigratio között. A magyar legio Olaszországban. A fegyverszállítási kísérlet. III. Napoleon és Cusa herceg. A nemzet kijózanodásának első jelei. A magyar kérdés nemzetközi jelentősége. Kossuth Lajos és a dunai confoederatio eszméje. A terv bukása. Kossuth védekezése. Az Almásy-Nedeczky-féle összeesküvés. Az utolsó forradalmi kísérlet elnyomása. Poroszország és Ausztria. Bismarck a monarchia súlypontjáról. Rechberg válasza. A schleswig-holsteini háború. A német birodalmi hegemonia kérdése. Deák Ferencz fellépése a kiegyezés létesítése érdekében

Schmerling rendszerét nem a porosz háború és Sadova buktatta meg, (hisz előbb bukott meg) hanem ez a rendszer bel- és külpolitikai balfogásai által hozta létre Sadovát, a Bach-korszaktól tehát annyiban különbözik; de hasonlít ehhez szerencsétlen külpolitikája által is. Azon körülmény, hogy előbb bukott meg mint e külpolitikának gyümölcsei megérték, ez csak azt bizonyítja, hogy sokkal gyöngébb volt Bach rendszerénél. A később előadandó szerencsétlen külpolitikával szemben állt még egyszer az emigratio által vezetett forradalmi politika. Ennek előzményei visszanyulnak a francia-olasz-osztrák háborúra és ennek következményeire.

A sietve megkötött villafrancai béke az emigratióknak és a magyar nemzeti ügynek Napoleon által történt cserbenhagyása felettébb lehűtötték ugyan a nemzet reményét a tekintetben, hogy felszabadulását és a magyar független állam kivívását külföldi segélytől várhatja. A csalatkozás és depressio érezhető volt magának az emigratióknak soraiban is, annál inkább érezhető volt a nemzet közszellemében.

Kossuth maga arról panaszkodott, és pedig 1863 szeptember végén gróf Teleki Lászlóhoz intézett levelében, hogy a magyarországi központi bizottmány nemcsak nem csinál semmit, hanem, ha úgy marad alakítva mint van, nem is fog csinálni semmit, a házára nézve élet-halálkérdésben. Ez az élet-halálkérdés pedig az oláhokkal és szerbekkel, különösen a végezredekkel való megalkuvás és az általános felkelésnek katonai alapon való szervezése lett volna. Komáromy György szavait idézte Kossuth, ekkép írva: „A kik most a mozgalmat vezetik a magyarországi központon, a forradalmat csak utolsó rossz gyanánt fogadják el, s minket forradalmiabbaknak tartván, nem biznak bennünk.”

Igy gondolkodtak Magyarországon a legtöbbször azok közül is, a kik nem követték Deák passivitási politikáját. Ha a bécsi kormány nem követ el hibát hibára, a forradalmi szellem egészen elalszik vala még a kiegyezés előtt. De még közvetlenül az októberi diploma kibocsátása előtt is a túlszigor és a gyávaság váltották fel egymást. Károlyi Ede grófot, a ki Morny herceget informálgatta a magyar ügyről, október elején elfogták Salzburgban, de az októberi diploma után csakhamar szabadon bocsátották. Egyidejűleg számos elfogadás történt, különösen Dél-Magyarországon és Erdélyben, a mi azon tervvel látszott kapcsolatban állni, hogy az emigratio a szerbeket és az oláhokat akarta meggyerni a forradalom számára.

Elfogták Temesvárott Pesty Frigyes, az akkori „Delejtű” szerkesztőjét, Murányi Ignác volt alispánt, Czorda Bódogot, Latinovics Vinczét; Papp Zsigmondot, László Imrét, Décsy Lászlót, Szilágyi Józsefet stb. Pogonyi József, volt huszárszázados, szökéssel menekült. Az elfogottakat Josefstadtba vitték fogságba vagy internálásba. Ezen és más balfogások felháborították az országot s habár az elfogottakat az októberi diploma után szabadon bocsátották, a forradalmi szellem a nemzet egyes rétegeiben új életre kelt. Olaszország ismét forrongott s a varsói találkozás, hol az osztrák császár az orosz cárral igyekezett szövetkezni a

forradalmi szellem ellen, csak erősítette a szabadság-mozgalmakat. Napoleon neheztelt, habár az orosz császár kétszer is meghívta a találkozásra.

Ekkép nem jött létre Ausztriának azon terve, hogy Sardiniát fegyveresen megtámadja az egységesítő törekvések miatt. Napoleon herceg jelenthette Cavournak, hogy nemcsak azon kérése teljesül, mikép Ausztria Lombardián keresztül ne támadjon, hanem egyáltalán nem fog támadni, s így a háború elmaradt.

Ezt megelőzőleg azonban Olaszország háborúra készült s így az emigratio és a magyar légio előtérbe léptek. Közvetlenül az októberi diploma kibocsátása előtt, 1860 szeptemberében, egyezmény jött létre a turini kormány és az emigratio közt, mely szerint Viktor Emánuel király Ausztria megtámadtatása esetén segédhadat küld Magyarországra s addig nem köt békét, a míg Magyarország függetlensége ki nincs víva. Viszont a magyar nemzeti igazgatóság légiót szervez és Magyarországon felkelést hoz létre Ausztria ellen. A magyar légio arra volt szánva, hogy az olasz segélylyel kikössön Magyarország délnyugati részein és a nemzeti igazgatóság meg is állapította annak szervezetét az 1859-iki alapokon. Az emigratio legnagyobb része szívesen fogadta a légio tervét. Az emigratióban lévő legkiválóbb tisztek a nemzeti igazgatóság rendelkezésére bocsátották magukat, élükön Türr Istvánnal, Éber Nándor dandárparancsnokkal, gróf Teleki Sándor ezredessel és Figyelmessy és Mogyoródy alezredekkel. Sőt az országban is népszerűsége tettek szert az emigratio újabb kísérletei. Ekkor keletkeztek a népdalok Garibaldiról, Türr Pistáról és számos ifjú, gyakran a legelőkelőbb családok serdülő korú gyermekei, kiszöktek Olaszországba, hogy részint Garibaldi alatt, részint pedig a nápolyi légióból alakítandó és a betörésre szánt magyar légióban szolgáljanak.

A turini megállapodásokkal kapcsolatban történt a fegyverszállítási kísérlet is a keletre. A nemzeti igazgatóság azon jegyzőkönyve, melyen a nagymérvű fegyverszállítással foglalkozott, ugyanazon napon kelt, mint melyen az októberi diploma, tehát akkor, a midőn a bécsi kormány az engedmények terére lépett. Sajátságos találkozása ez a véletlennek. A forradalmi terv és a kibékítési kísérlet keresztezték egymást.

Az olvasó előtt ismereteseek már az októberi diploma előzményei és következményei. Egészen bizonyos volt, hogy a nemzet nem fogadja azt el s nem megy be Kossuth képletes kifejezése szerint, a rab oroszán számára nyitott tágasabb kalitkába. De bizonyos az is, hogy a forradalmi kísérlet kedvezőbb külföldi viszonyok mellett is időszerűtlen lett volna. Még azon esetben sem volt várható valamely nagyszabású felkelés Magyarországon, habár a mozgalom mögött Napoleon áll s itthon a nemzet többsége nem Deák s nem is a határozati párt, hanem a forradalmi vezetők mögött áll.

A mi különösen Napoleont illeti, az egész üggyől visszavonult; Cuza hercegről pedig az emigratio egészen biztosan tudhatta, hogy Napoleon ellen, sőt egyenes akarata nélkül, mit sem fog tenni s így a fegyverküldés, melynek célja volt az erdélyi és délmagyarországi felkelés katonai lábra állítása, szükségkép katastrophára vezetett. Úgy is történt, a francziák császára döntötte el a kérdést. Napoleon nem mondta ki azt az egy szót, melynél fogva Cuza alkalmat adott volna az erdélyi és a délmagyarországi tervek megvalósítására. A Tuillériák palotájának nagy hallgatója néma volt és így Cuza azt hitte, hogy az egész forradalmi terv pusztán Napoleon herceg magánjellegű akciója. Hasztalan volt a magyarországi központi bizottság megmozdulása s megbízottjának Kossuthoz való kiküldése. Hasztalan volt a harczrend és hadműködési terv megállapítása. A forradalmi célra szánt fegyverek lefoglaltattak és az egész terv dugába dőlt.

De bátran ismételhető, hogy, habár a fegyverek kézhez jutnak s habár a központi bizottság küldöttjének lajstromán sokkal több név szerepel és tényleg kitör a háború Olaszország és Ausztria közt, Magyarország ekkor már nem rohant volna a forradalmi irány karjaiba.

A nemzet nem lázadt fel fegyveres kézzel még a Bach-rendszer ellen sem, annál kevésbbé választhatta a forradalom útját akkor, a midőn a hatalom már az egyezkedés terére kezdett lépni. A midőn rövid idő múlva kitünt, hogy az egyezkedési kísérletnek nincs komoly háttere s hogy a hatalomnak csak rendszere változott, de célja nem, az új absolutismus idején

újra végig czikázott a nemzet egyes testrészein a forradalmi vonaglás, és ennek következménye lett az alább ismertetendő összeesküvés. De még ez is csak elszigetelt jelenség volt. A közvélemény érezte, hogy az elfáradt hatalom nem sokáig képes az elnyomásra, s különben is a nemzet bizonyos hűvös józanságot mutatott a külföld ígéreteivel és a kalandos fölszabadítási ígéretekkel szemben.

Más irányban is jelentkezett ugyanezen korszakban a nemzet kijózanodása. Szabadságharczának idején tapasztalta, hogy nemcsak Ausztriával, hanem Európával is számolnia kell. Ausztriát leverhette, de Oroszország azt újra lábra állította. Keserű tapasztalatai meggyőzték, hogy a vezérhatalmak közül egy sincs a döntő perczben Magyarország mögött. Cserben hagyta Franciaország, és maga Anglia, melynek közvéleménye pedig rokonszenvvel viseltetett Magyarország iránt, az európai egyensúlyt és az angol érdekeket látta volna veszélyeztetve Ausztria teljes romlása által. A válságos pillanatokban mindig kitűnt, hogy a közép-dunai nagyhatalom európai szükségesség, mert az három continentális nagyhatalomnak váltakozó ellensúlyát, és így az európai egyensúly örét képezi. A párisi méléző koronás politikus aggodalma a nemzetben is megjelent, hogy Magyarország végleges elszakadása Ausztriától európai conflagratiót idézhetne fel.

Az európai kérdés a magyar nemzetnek régibb szabadságharczai vagy felszabadulási kísérletei idején még nem lépett előtérbe, mert a porosz királyság vagy egyáltalán nem, vagy csak alig született meg, Oroszország pedig sem nagyhatalom, sem európai hatalom nem volt. A magyar kérdés csak legújabbán szövődött bele az európai viszonyok szövetébe, s bizonyos, hogy 48-iki szabadságharcunk idején az európai viszonyok Magyarországra nézve már kedvezőtlenek voltak. – Új egyensúly-rendszer támadt világrészünkben, melynek a Közép-Dunánál nagyhatalomra volt szüksége.

Ily viszonyok közt a nemzet maga is érezte gyengeségét, ekkor számolt be először önmagának világosan s tisztán azzal az igazsággal, hogy a Mohácsnál elbukott magyar állam egymagában még soká nem állhat fenn, s hogy ennek hatalmas támaszra van szüksége.

Maga az emigratio, élén Kossuth Lajossal, sem zárkózhatott el az európai viszonyok ez alakulásának befolyásától s a nemzeti erő-deficit ismeretétől. Kossuth érezte, hogy a magyar nemzet mindinkább kisiklik befolyásának vonzó köréből. Az emigratio is, valamint a legió bomlásnak indult, és egyes tagjai nemsokára kezdtek haza szállingózni, a menyinyiben a kegyelmet hajlandók voltak elfogadni. Az igazgatóság feloszlott, az emigratio testületi politikája ekkép véget ért, és az egyéni politikának adott helyet. A nemzet és királya közt a kibékülés még nem jött létre, az emigratio legkiválóbbjai is még éveken át a külföldön éltek, innét túl azonban a forradalmi irány teljesen elvesztette erejét és varázsát. Kossuth még mindig nem adta fel reményét; de most már számolt a közvéleményben bekövetkezett fordulattal. Az Ausztriától való elszakadás hátrányát új alakulással igyekezett pótolni a dunai confoederatióval. E munka célja nem polémia vagy bármily jelenségnek gyűlöletes színben való föltüntetése. A dunai confoederatióval is mint történeti jelenséggel számolhatunk be tárgyilagosan és minden ellenszenv nélkül. Nincs miért utánoznunk Szemere példáját, a ki gyűlölettel és haraggal támadt Kossuth ellen a dunai confoederatio és eszméje miatt, ugyanazon Szemere, a ki Kossuthot régebben magyar nemzeti exclusivitása miatt ócsárolta, s ő maga ekkor legalább is elment annyira a román és szláv barátkozásban, mint Kossuth Lajos.

Ne dobjunk tehát követ a dunai confoederatio czimén a nagy magyar sirdombjára, inkább a lélektani indokokat keressük annak megmagyarázására, mikép jutott Kossuth a dunai confoederatio czime alatt ismeretes szerencsétlen problémához.

Volt már szó róla, hogy Kossuth felfogása bizonyos tekintetben követte a nemzet felfogását, illetőleg a felfogás átalakulását. Régebben ugyanis az Ausztriától elszakadt Magyarország mellé nem képzelt szükségkép a nemzeti ábrándozás új támaszt. A tapasztalat azonban megmutatta és azt Kossuth is belátta a francia-osztrák-olasz háboru után, hogy Magyarország egymagában nem állhat fenn. A dunai confoederatio eszméjét akár feltalálták előtte, akár nem, akár igaza van, akár nincs abban, hogy ő volt az első, a ki ezen eszmét mint

Európa fejlődésének logikai postulatumát még 1851-ben szóba hozta, egészen bizonyos, hogy a gyakorlati megvalósításra Kossuth csak a hatvanas évek elején gondolt. Ugyanakkor, a midőn meg kellett győznie a nemzetet, hogy az Ausztriától való elszakadás esetén nem fog egyedül állani. De egyszersmind ugyanakkor, a midőn Kossuth lélektanilag leginkább elő volt készülve a legkétségbeesettebb eszmék elfogadására is.

Irataiban maga Kossuth előadja, hogy az októberi diploma időtáján egy sereg súlyos csapás érte, és pedig szinte reményeinek zenitjén sujtotta, üldözte a bajok egész tömege. Csalatkozott az újabb francia-osztrák-olasz háboruban. Napoleon, mint már ismételve említve volt, tétlenségbe és hallgatásba burkolódzott. Ausztria sem támadta meg Olaszországot s így az olasz szövetség értéktelenné lett Kossuthra nézve. A magyar legio anarchikussá lett és az emigratio felbomlott, a nemzeti igazgatóság megszűnt, Teleki László öngyilkossá lett.

De ennyi baj és szerencsétlenség sem idézhette volna fel azt az erkölcsi kényszert, hogy Kossuth a dunai confoederatio ép oly képtelen, mint kalandos tervét elfogadja. Más, igen lényeges körülménynek is közre kellett játszani. Kossuth nem mondott le Magyarország felszabadításának és Ausztriától való elszakadásának tervéről, még legsúlyosabb csatatkozásai közepett sem. És a legkomolyabb előjelek dacára sem hitte, hogy Magyarország és a dinastia kibékülhetnek egymással. Nem hitte különösen azt hogy a kibékülés a 48-iki törvények alapján történhetik.

De Kossuth hadműködési alapja, Olaszország végleg elveszettnek látszott. Hiszen ezen korszakban nem volt kizárva a lehetőség, hogy Ausztria háború nélkül is átengedi Velenczét Olaszországnak. Cavour halála után a békés kiegyenlítés mindig valószínűbbé lett. Napoleon félhivatalos sajtója 1862 új évétől kezdve folyton azt fejtegette, hogy Ausztria engedje át Velenczét Itália számára; viszont Miksa főherczeg megnyeri a mexikói trónt. Ausztria tényleg elfogadta Napoleon tervének legalább egyik részét, Ferdinánd Miksa főherczegnek Mexikóba küldését, elfogadta dacára az 1862 február 19-iki soledadi egyezménynek, mely után Franciaország egészen elszigetelve marad. A mexikói expeditio és annak szomorú következményei később következtek be mint Kossuth a dunai confoederatióra vonatkozó tervet aláírta, de kétségtelen, hogy a mexikói terv oly közeledést hozott létre Bécs és Páris, valamint ekkép Turin közt, hogy háború kitörésére egyelőre még gondolni sem lehetett, s így Magyarországnak délnyugati irányból kiinduló fölszabadítása katonai és politikai lehetetlenséggé vált.

Most már csak a kelet volt hátra. Nemcsak Kossuth, hanem mások is komolyan hittek abban, hogy a keleti kérdés és annak megoldása csakhamar napirendre kerül. Azt a megoldást tehát szerinte a magyar fajnak nem kellett hátráltatnia, sőt inkább siettetnie volt okszerű, feltéve, hogy a megoldás rá nézve kedvező lesz. Kossuth actiója tehát innéttől egészen a keletre irányult, s Magyarország felszabadítását innéttől a dunai fejedelemségekből tervezte.

Itt van Kossuth lélektani állapotának legbiztosabb kulcsa. Ily lelki állapotban találkozott Kossuth Caninivel. E találkozás előzményeit és annak előkészítését Pulszky megírja emlékirataiban; ránk azonban csak azon tény tartozik, hogy Canini Pulszky tanácsára tényleg felkereste Kossuthot és vele a dunai confoederatióról társalgott. Kossuth előadta nézeteit, Canini azokat másnap memorandumba foglalta, s egyszersmind kérte Kossuthot, írnia azt alá. Kossuth engedett a kérésnek, habár, mint Pulszky írja, azon hitben, hogy az nem kerül nyilvánosságra. Canini a Kossuth által aláírt tervvel többfelé megfordult. Helfynek Kossuth adta át a tervet, de nem azért, hogy közzétegye, hanem hogy előkészítse rá az eszméket. Helfy azonban, a ki akkor az „Alleanza” című olasz lapot szerkesztette, az okmányt közzétette, a nélkül hogy Kossuthot megkérdezte volna.

Igy került nyilvánosságra a dunai confoederatio terve, de legnagyobb ellenszenvet épen a magyar közvéleményben keltette. Kossuth nem választotta azon legegyszerűbb módot saját igazolására, hogy bevallotta volna mindjárt kezdetben, hogy az általa aláírt tervet elejti, hibásnak tartja, s az semmi más mint egy politikai ábrándozó és egy deprimált lelkületű politikus beszélgetésének feljegyzése. Kossuth ellenkezőleg komolyan vette a tervet s igyekezett azt

megvédelmezni, igyekezett megvédelmezni még Deákkal szemben is, a midőn ezt a kiegyezés miatt támadta és a Pesti Napló azzal válaszolt a hirhedt támadásra, hogy Kossuthot emlékeztette a dunai confoederatióra.

Ezt a tervet védelmezni egyáltalán nem lehetett, bár régebben is messze ment a román emigrációval való alkudozásában. A turini memorandum is nagy engedményeket képviselt a nemzetiségek javára és a magyar nemzeti érdekek rovására, a dunai confoederatio terve pedig valóságos lemondás és kétségbeesés eredménye. Mi ahhoz képest a dualismus, a mit Kossuth a dunai confoederatio címén elfogadott nemzetének hátrányára. Közös ügy leendett nemcsak a hadügy és a külügy, hanem a vám- és kereskedelmi ügy is, a törvényhozással együtt. Külképviseletet Magyarország nem kapott volna, hanem csakis a foederatio. Az egyes államok népességük aránya szerint választották volna a képviselőket a közös parlamentbe, s a végrehajtó hatalmat nem magyar nemzeti kormány, hanem a szövetségi tanács gyakorolja vala. Hát a magyar nyelv mily sorsban részesült volna Kossuth ábrándja szerint? A szövetség hivatalos nyelve felett a későbbi törvényhozás döntött volna s úgy a közös parlamentben, mint a senátusban mindenki saját anyanyelvét használhatta volna. Sőt a külön magyar nemzeti képviseletben is minden nemzetiségi képviselő saját anyanyelvén beszélhet vala, s a községek és megyék maguk határozták volna el, mi legyen a közigazgatás nyelve.

Valóban csak a beszámíthatatlanságig fokozódott kedélyállapot és szintén a beszámíthatatlanságig jutott politikai gyűlölet Ausztria ellen kínálhatta meg Magyarországot az osztrák szövetség helyett a dunai népek szövetségével, és pedig oly alakban, hogy még Szerbia és Horvátország is egyenlő rangú lett volna Magyarországgal. A tervezet széttepte Erdély és Magyarország egyesülési actáját, s az önálló és független magyar királyság helyére e királyság három darabját tette s így olvasztotta be azt a dunai államok szövetségébe. Kossuth szeme előtt, későbbi tagadása daczára, az amerikai egyesült államok alkotmánya lebegett; de elfelejtette, hogy Amerikában is csak a szövetségnek van állami jellege és nemzetközi egyénisége, míg a szövetség egyes tagjai pusztán tartományi vagy csonka-állami jelentőséggel bírnak és a politika mellett nemzeti egyéniségről szó sem lehet benne.

A magyar közvélemény természetesen a leghatározottabban visszautasította a foederatio tervezetét melyből igen sok baj és kellemetlenség származott Kossuthra.

Folyton a dunai confoederatio miatt támadták és maga az emigratio nagy része elfordult e miatt tőle. Nagyon természetes, hogy Kossuth megdöbbsen, de eleinte csak Helfyt küldte előre, hogy igazítsa helyre az Alleanzában a dunai confoederatiónak indiscretio által nyilvánosságra jutott tervét. De már 1862 május 25-ikén önmaga szolgált felvilágosításokkal. Legelőször is előadta terjedelmes és fejezetekre osztott nyilatkozatában, hogy az Alleanzá-ban megjelent vázlatot nem végleges terv, hanem tanácskozási alap gyanánt írta alá. Fejtegetésének második fejezetében előadja, hogy a dunai confoederatiót nem szánta köztársaságnak, hanem monarchiákból való szövetségnek. Magyarország tehát elszakadva a Habsburgoktól új királyt választana és így lépne be a szövetségbe. Igyekezett továbbá gátokat felállítani a foederatio túlterjeszkedése ellen s megvédelmezni az egyes szövetségi tagok állami egyéniségét. Javítani akarta a külképviseletre vonatkozó eredeti tervet, mondván, hogy a szövetségi diplomacia csak egy lehet ugyan, de a szövetséges államok külön is képviseltethetik magukat, mint a német szövetség államai. A foederális képviselőket és senátorokat a kicorrigált terv szerint az egyes államok országgyűlései által akarta delegáltatni. A központi végrehajtó hatalom szoros egységét is enyhíteni akarta akkép, hogy a szövetség határozatai az egyes államok organumai által hajtassanak végre. A foederatio hivatalos nyelvének kérdését utólag akkép akarta megoldani, hogy ez a franczia legyen. Az egész tervet azon fejtegetéssel is igyekezett megvédelmezni, hogy az nem hasonlít az észak-amerikai confoederatióhoz, s e tekintetben felhossa, hogy a confoederatio más mint az unió. Továbbá, hogy a confoederatióból ki lehet lépni, míg az unióból nem.

Mindezek csak látszólagos érvek és többé-kevésbé üres mentegetődzések. A mi különösen az Egyesült Államok alkotmányával való rokonság tagadását illeti, a legegyszerűbb

történeti és közjogi ismeret megfelel reá. Az amerikai confoederatio ép úgy alakult mint a dunai alakult volna, a központi hatalom azonban mindig terjeszkedett az egyes államok rovására, a míg ezek állami egyénisége megsemmisült és az unió létesült. A dunai confoederatio alakulásával ugyanez történt volna.

Hasztalan magyarázza Kossuth azon tévedését is, hogy Erdélyt és Horvátországot el akarta szakítani Magyarországtól.

A magyar közvéleményt nem volt képes sem felvilágosítani, sem meggyőzni.

Politikájától a nemzet többsége már a Bach-korszak alatt, de főleg a provisorium idejében kezdett elfordulni, prestige-e azonban eddig érintetlen volt. Azelőtt is voltak, a kik elszakadtak tőle, a dunai confoederatio terve volt az első ház népszerűségének folytonosságában. Ez volt az első árnyék, mely ennek fényét betakarta.

Ugyanezen időtájban átvonult Magyarország határán egy másik árnyék, egy elkésett összeesküvés és a rá következő megtorlás árnyéka.

Az 1864 évi márczius 16-ikán a magyar főváros s több vidéki város borzadályos meglepetés színhelyévé lett. Egy csomó előkelő társadalmi állású compromittált egyént a hatalom elfogatott és oly titokszerű vizsgálat alá fogott, mely nemcsak a Bach-féle absolut aera, hanem még a velencei tizek történetében is alig fordult elő. A vizsgálat majd egy évig tartott és csak 1865 február 6-ikán ért véget, a midőn a közvélemény csak arról értesült, hogy a titkos bíróság titkos eljárás mellett Almássy Pált és Nedeczky Istvánt több társukkal halálra, illetőleg sok évi fogságra ítélte. Az elítéltek száma, cselekedete és büntetése teljes homályba volt burkolva s e homály csak növelte az országban a rémületet. Hasztalan volt minden kísérlet, mely a hivatalos köröket megszólalásra akarta bírni, a közvélemény csakis a „Wiener Zeitung” néhány igen rövid sorából értesült a büntető perről, s azóta is ezt a pert, valamint az összeesküvést meglehetősen titokszerűség veszi körül.

Bizonyos, hogy ez az összeesküvés egészen az előkészületi stadiumban maradt és bevégzett dolgokat nem hozott létre. De érdekes különösen azért, mert az első kísérlet volt arra, hogy Magyarországnak forradalom és a külhatalmak segítségével által való felszabadítása Kossuth mellőzésével történjék.

Már ez a körülmény is mutatja Kossuth prestigének hanyatlását.

Az összeesküvést és a rá következő büntető eljárást érdekessé tette továbbá a két vezéregyéniség, Almássy Pál és Nedeczky István személye. Mindkettő országgyűlési képviselő volt Debreczenben a detronisatio idején, sőt Almássy Pál elnökölt a trónvesztést kimondó ülésen. Feltűnő volt a közvélemény előtt az is, hogy éppen Almássy fáradozott legtöbbit azon mikép a felirati párt többségre jusson szemben a határozati párttal, és egyáltalán a mérséklő irányt képviselte az emigrációban ép úgy mint itthon, jóllehet Pátisban igen előkelő szerepet játszott mint az emigratio egyik vezértagja.

Az egész közvélemény megdöbbsent és kérdezte, mi történhetett, hogy Almássy és Nedeczky összeesküvésbe keveredtek, bár kegyelem útján 20 évi börtönre átváltoztatott halálos ítélettel sujtattak?

Semmi egyéb nem történt, mint csak az, hogy a bécsi kormány újabb reakciója néhány békésebb lelket is elkésértett. Azokat is, a kik többé Kossuthal tartani nem akartak, sőt Kossuth nélkül akarták kivívni az ország függetlenségét.

Az egész összeesküvés terv az első perctől kezdve meg volt bukva, a midőn a háboru Ausztria és Franciaország, illetőleg Olaszország közt nem jött létre, tehát nem lehetett számítani külföldi hatalmasságra, mely Magyarországot támogassa. Az egész ügy tehát inkább mint lélektani állapot érdekes, mert föltűnő, mennyire képes volt Schmerling rendszere elvadítani még a békés kiegyezés híveit is. Az egyik résztvevőnek árulkodása felderítette az egész összeesküvés lényegét és a bécsi kormány bátran üldözés nélkül hagyhatta volna azt. Schmerlingnek azonban, úgy látszik, ürügy kellett a Magyarország ellen alkalmazandó erélyesebb eljárásra és ezért indította a pert. A súlyos büntetéseknek és titkolódzásoknak indoka

pedig az volt, hogy mindenki valami nagy dolgot sejtse s ekkép a kormány eljárása igazolást nyerjen.

Még nem érkezett el az idő az Almássy-összeesküvés és a rá következő büntető per teljes megismertetésére; de mégis közzé tehető az ügy következő előadása, melyet a jelen munka szerzője az összeesküvésnek mai nap is élő egyik vezértagjától szerzett meg. Az 1859-iki olasz hadjárat alatt, úgymond, Magyarország biztosan remélte felszabadítását. E reményt leginkább kívülről a menekültek ápolták és hirdették. Annál érzékenyebb volt a csapás, midőn nyilvánossá lett, hogy a békekötésnél Kossuthot és társait ignorálták, s az addig a hivatalos körök által is emlegetett és elismert magyar kérdés szóba sem jött.

E nagy remények meghiusulása kétségbe ejtette a magyar nemzetet s az itthon lévők egy része a történelemből azon következtetést vont le, hogy az emigratio bevonása nélkül kell megkísérteni a forradalom előkészítését. Ekkor verődtek össze azok, a kik az emigratio, különösen Kossuth Lajos bevonása nélkül, esetleg a francia vagy olasz támogatással óhajtották végrehajtani Magyarország felszabadítását. Működésüket azonban az időközben összehívott országgyűlés alatt felfüggesztették, mert ők a forradalmat és a külsegélyt utolsó eszköznek tekintették. Hogy ez így volt, bizonyítja azon tény, hogy, midőn Deák Ferencz felirati javaslatának nem volt meg a többsége, annak a többségét Almássy Pál, az említett forradalmárok vezére, szerezte meg nagy befolyásával, noha akkor képviselő sem volt. Ő eszközölte ki azt is, hogy, midőn a felirat a cím miatt visszautasított, bár Kossuthtól azon utasítás érkezett, hogy a képviselőház ezen kérdésben változtatást ne tegyen, a címkérdés megoldást nyert. Ez ugyan sajátságosan tűnhetik fel azok előtt, kik a magyar viszonyokat nem ismerik, mert nem értik meg, hogy ily közbejáró szerepre vállalkozhassanak azok, kik már forradalmi fondorkodások szövevényében nyakig usztak, de minálunk magyaroknál ez azért volt lehetséges, mert a forradalmat mindig a végső eszköznek tekintjük. S ismételve csakis azért mentünk bele, mivel az országgyűlés eredménytelenül oszlattatott fel, és mert a nemzet elévülhetetlen jogait nagyban és egészen tagadták; e keserűséget a végsőig fokozta még az akkori bécsi miniszterelnök, Schmerling perfid politikája is. Az országgyűlés feloszlata után lázas tevékenységgel akartuk a forradalmat előidézni, biztos támpontot tudva az alakuló olasz királyságban. Ott ugyan a tért Kossuth és az emigratio foglalta el, de azért az ottani úgynevezett actiópárt támogatása nekik is (tudniillik azoknak, kik Kossuth nélkül akartak működni) biztosítva volt, mit az is igazolt, hogy az általuk igénybe is vétetett.

Ez a Kossuth nélkül működő párt nagyon tekintélyes és erős volt. Ellenszenve Kossuth iránt 48/49-iki némely viselkedésére, környezete elkövetett hibáira vezethető vissza, de leginkább az akkori időben a dunai confederatióról megjelent terve idegenítette el tőle az embereket.

Az emigratio is megindította újra működését, mert Olaszország nem volt megelégedve a békekötéssel, s a még osztrák uralom alatt álló részek bekebelezését s megszerzését nem adta fel. A magyar emigratiót még mindig eléggé dédelgette. Azon időben, úgy látszott, künt az emigratio főemberei között is egyenlenségeknek kellett lenni, mert hol egyiktől, hol másiktól, Kossuth tudta nélkül, proclamatiók érkeztek be, mi az izgatottságot fokozta. Az 1861-iki országgyűlés alatt alakultak a megyékben a honvédségdegyletek, az elnyomorodott honvédek segélyzése czimén. Ezek czélja azonban tulajdonképp az volt, hogy consignálják azon tiszteket, kik a szervezendő felkelő hadseregben részt vehessenek; mindezekből bábeli zavar támadt. Mindenféle forradalmat akartak csinálni, mindenki vezérkedni akart, s tanácskoztak mindenfelé a teendők fölött, nyilvánossá lett, hogy van egy párt, mely Kossuth nélkül akarja a forradalmat. Erről a volt honvédtisztek tudni sem akartak, s egy ily tanácskozás alkalmával felszólították Nedeczky Istvánt, hogy menjen ki, s Kossuthal magával értekezvén, kérjen tőle utasítást a teendők iránt, mert a jelenlevők általában kijelentették, hogy nála nélkül mit sem tesznek. Nedeczky e megbízatást elvállalta s Turinban Kossuthal s később az ő útján az olaszokkal tüzetes tanácskozásokat folytatott, egyszersmind felvilágosította őket az itthoni állapotokról. Mind e tanácskozás végeredménye az lett, hogy Kossuth felhívására és biztatására a benti

felkelés előkészítésére nevezett vállalkozott azon feltétel alatt, ha a partiális honi comiték belenyugodnak, s ha a két párt egyesítése sikerül, mert a nélkül egy sikeres forradalom előkészítése meggyőződése szerint a lehetetlenségek közé tartozott.

Ezen megállapodás alapján a felkelés rendeltetése céljaira szükséges összegeket, beleértve a felfegyverkeztetést is, Olaszország előlegezte volna, a függetlenség kivívása utáni visszatérítés kötelezettsége mellett, egyszersmind kötelezte magát, hogy az Olaszországban tartott magyar legiót, huszezer embert az ideiglenes magyar kormány rendelkezése alá bocsátja. Mindazonáltal azon határozott kikötéssel, hogy Magyarország csak az olaszok által megízelt s tényleg megkezdett háború után lép actióba. Huszezer fegyverre Nedeczky azonnal szerződést is kötött.

Hazaérkezése után legelőször is azon egyéneket értesítette a történetekről, kik őt a kimenetelre felkérték, felmutatván nekik Kossuth megbízó levelét. Azok feltétlen vak engedelmességgel fogadták s kijelentették, hogy a kiegyezést a másik párttal egészen reá bizzák s belenyugosznak a létre jövődő megállapodásba, ha az megvalósul, annál inkább, mert ők is meg voltak győződve, hogy kétfelé működve, sikert ígérhető felkelés rendezése a lehetetlenségek közé tartozik. De kikötötték, hogy Nedeczky István az alakítandó intéző bizottságban bent legyen.

Nedeczky István Beniczky Lajos 1848/49-iki országgyűlési képviselőt, későbbi honvédezredest, a ki losonczy hadi tényével hirre tett szert, választotta közbenjáróul a kiegyezés létrehozásánál, s bár az egység létrehozása sok nehézségekbe ütközött, pár hét alatt egészben mindkét fél meelégedésére akképen oldatott meg, hogy egy öttagu bizottságot választanak, kettőt-kettőt minden pártból, egyet a négy közösen, ezenkívül egy elnököt, egy alelnököt az ügyek vezetésére. E bizottság határozatai, melyek szótöbbséggel hozatnak, feltétlenül teljesítendők. Ezen egyezményről Kossuthot értesítették, a mi úgy történt, hogy Almássy Pál vállalta magára egy megbízható egyén kiküldését. E kiküldött egyúttal Kossuth értesítését fogja meghozni az ő pártjának, ez idő alatt pedig mindenik párt a maga körében működött, a közvélemény ébren tartása végett. Itt-ott kiáltványok jelentek meg nyomtatásban, mert a Kossuth-pártnak már volt pénze s a fegyverek szállítása is megkezdődött mind a két fél részéről, melyekből azonban sok mindjárt a szállítás elején rossz csomagolás folytán fel is fedeztetett és elkoboztatott. Úgy látszott, ezen fegyverek felfedezése ösztönözte a hatóságot a cselekvésre, s bár a rendőrség mozgósított, biztos nyomokat nem igen tudhatott, de többeknek a letartóztatása 1863 márczius 5-ikén hajnalban foganatosított.

Elfogattak Pesten: Almássy Pál, Nedeczky István, Beniczky Lajos, Lezsák Lajos, Sebess Emil, Szelestey László, Gáspár Lajos, Klementes Gábor, Vidacs János, a vidéken: Asbóth Lajos, Máriássy Béla, Plachy Lajos, Nedeczky Jenő, Zambelly Lajos és Pesten a Károly-kaszárnyában elzárattak.

Még az nap úgy dél felé megkezdődtek a kihallgatások. A Kossuthhoz kiküldött egyén ép az elfogatás napján érkezett vissza, ki azonban minden bajtól ment lett. Az elfogatások országszerte nagy izgatottságot okoztak, mert sokan féltek, hogy ők is osztozkodni fognak az elfogottak sorsában. A kihallgatások egy pár hétig szüneteltek. Úgy látszott, hogy az összeköttetéseket és adatokat akarták megszerezni, ezen fáradság azonban meddőnek mutatkozott. Vallomást tulajdonkép csak Asbóth Lajos tett, s vallomásában beismerte, hogy az alvidéken szervezendő guerilla harcz tervezetének elkészítésével lett Nedeczky István által megbízva, s felmutatta egyszersmind nevezettnek két levelét, melyekben őt Pestre hívta. Nedeczky István Asbóth e vallomása folytán többé nem tagadhatott, de nem mondott egyebet, mint hogy Kossuth megbízta egy esetleges felkelés szervezésére. Beniczky Lajos reménykedett, hogy az Almássy-párt talán a Kossuth-pártiak révén menekülhet. Tagadás helyett fecsegni kezdett s abba belebonyolult, így tőle több részletet tudtak meg. Időközben Máriássy Béla, Vidacs János, Nedeczky Jenő kiszabadultak, kikre épen semmi sem volt bebizonyítható. Sebes Emilt, ki a hosszú magános fogság következtében megzavarodott, a katonai kórházba vitték, a

honnét midőn megugrani akart, az őr agyonlőtte. A vizsgálat végre mégis csak véget ért 1865 márczius elején. A hadbíróság a következő ítéletet hozta:

1-ször Nedeczky István és Beniczky Lajos nemességük elvesztése mellett kötél általi halálra ítéltetnek; 2-szor Almássy Pál a nemesség elvesztése mellett 20 évi súlyos börtönre; 3-szor Gáspár Lajos ügyvéd, ügyvédi joga elvesztése mellett, 4-szer Klementisz Gábor nemessége elvesztése mellett, 5-ször Zambelly Lajos nemessége elvesztése mellett, 6-szor Plachy Lajos ügyvéd, nemessége és ügyvédi joga elvesztése mellett, 7-szer Lezsák Lajos kegydíjának elvesztése mellett, mindegyik 14 évi súlyos börtönre; 8-szor Szelestey László író, nemessége elvesztése mellett, 6 évi súlyos börtönre. Az ítélet ellen hárman tiltakoztak.

Másnap, az ítélet kihirdetése után, az elítélteket orvosilag megvizsgálták, hogy elbirják-e a vasat, de ezt azonnal elengedték. Az elítélés szigorúsága fájdalmasan érintette az egész országot és a kedélyeket még jobban felizgatta. Különféle magyarázatokra adott alkalmat az is, hogy az elítéltetés utáni napon Deák Ferencz Nedeczky Istvánhoz ment bucsuzni. Harmadnap átvitték az elítélteket a budai várba, hol őket körülbelül két hétig tartottak fogva, onnét Olmützbe szállították. Fogságukból csak 1867 után térhettek vissza, bár már 1866 vége felé szabad lábra helyezték őket becsületszó mellett.

Ez volt az utolsó forradalmi kísérlet, de ez is inkább csak terv maradt és távolról sem érlelődött valóságra.

A nemzet érezte, hogy sem a dunai confoederatiót tervezgető, sem összeesküvéseket szító politikával nem juthat alkotmányos és nemzeti életének birtokába. Mindinkább világosabbá lett sejtelve, hogy céljait legbiztosabban eléri az uralkodójával való kibékülés által. E kibékülés még a második absolutismus idején is szemmel láthatólag ott függött a levegőben. Ki nem számítható utólag, vajjon újabb külügyi bonyodalmak nélkül létre jött volna-e a kiegyezés és a dualismus, vagy ha igen, oly alakban jött volna-e létre, mint tényleg megtörtént. De viszont nem lehet tagadni, hogy Ausztria szerencsétlen külpolitikája előmozdította a trón és nemzet egyetértésének létrejöttét. A porosz háborút megelőzték a kiegyezési alkudozások s a dualismust létesítő országgyűlés már Sadova előtt működött. Sadova előtt bukott meg Schmerling és rendszere, a provisorium. Belcredi és Majláth rövid korszaka csakis átmenetet képezett az alkotmányossághoz. A porosz háború eredményei azonban véget vetettek az utolsó habozásnak is. E háború előzményeit azonban, melyekből szükségkép Sadovának kellett következnie, az élesebb szem már a 60-as évek elején megpillanthatta.

A vér és vas embere nem vadászott már az északi fény által látogatott vidéken medvékre, Szent-Pétervárról Berlinbe és a hatalom élére került. Azon gyilok, melyet később Ausztria szívébe ütött, még tokjában volt ugyan ekkor, de a legkeményebb aczélből volt kovácsolva. Poroszország és Ausztria versenyzése Németországban szükségkép arra vezetett, hogy vagy egyik vagy másik katastrófhába jusson. Pedig kezdetben Ausztria és Poroszország – Bismarck és Rechberg – közt a legteljesebb egyetértés látszott uralkodni. Egyetértettek Németország közös elnyomása és Dániának megalázása tekintetében. Koronként meg-megvillant ugyan ezen korszakban is ama tör hegye, melyet Bismarck később Ausztria szívébe mártott. A porosz miniszterelnök 1863 január 24-iki jegyzéke nyíltan kimondja, hogy Poroszországnak Ausztriához való viszonya szükségkép vagy jobbá, vagy rosszabbá lesz. Sőt már ugyanekkor hangzott Berlinből az intelem Ausztria számára, hogy súlypontját helyezze át keletre, Bécsből Budapestre, hogy minél kevésbbé legyen Poroszország utjában. Rechberg 1863 február 28-ikán keményen vissza is replikázott, Ausztria későbbi legyőzőjének a többek közt ekkép szólva: „Ha Berlinből azon alternativa elé helyeznek bennünket, hogy vagy vonuljunk ki Németországból és monarchiánk súlypontját a porosz minister szerint helyezzük át Budára, vagy pedig a legközelebbi európai conflictusban Poroszországot ellenfeleink közt fogjuk találni: úgy Németország közvéleménye meg fogja bírálni az ily nyilatkozatokat, és az események itélni fognak azok felett, ha ezek ugyan létrejönnek.”

A nyílt szakításnak azonban még ekkor nem jött el ideje. Poroszország és Ausztria együtt semmisítették meg a német államok önállóságát. A dán királynak 1863 elején történt halála után

csakhamar létre jött a frigy Ausztria és Poroszország közt a hercegségek kérdésében. A két nagyhatalom katonai szövetsége gyorsan véget vetett Dánia védképességének.

Porosz és osztrák-magyar ezredek együtt harcoltak. Tegethoff e háboruban verte szét Helgoland szigeténél Dánia hajóhadát és a poroszok elfoglalták a dánok ansen-szigeti állomásait, s Bismarck, valamint a porosz hadvezénylet itt ismerte meg alaposan Ausztria katonai viszonyait, míg az osztrák hadvezetőknek eszük ágába sem jutott a poroszok fegyverbeli fölényét mérlegelni.

Gablenz képezett egyedüli kivételt, akire azonban a bécsi hadügyminisztériumban nem hallgattak. Még a bécsi békekötés idején is, mely 1864 október 30-ikán történt, és megelőzte azt Vilmos királynak és Bismarcknak bécsi látogatása, fenmaradt a baráti viszony minden külsősége. Az államférfiúi lángésznek nemcsak szikrája volt, hanem gúnyos nyilatkozatot képezett Bismarck azon tette, hogy a bécsi békében felajánlotta Ausztriának a condominiumot Schleswig-Holsteinban. Valami balsejtelem megvillanhatott a bécsi politikusok fejében Ausztria helyzetére vonatkozólag Németországban; tudták, hogy előbb-utóbb mérkőzésre kerül a sor. Rechberg fenyegető eseményeket hozott fel, a melyek bekövetkezhetnek. E körülmény is egyik oka volt, hogy a kiegyezési tárgyalások Magyarországon nemsokára kezdetüket vették. Bécsben tudták, hogy, ha nem akarnak engedni Bismarck felhívásának, mikép a monarchia súlypontját Budára helyezték át, Ausztria németországi hegemoniáját meg kell védelmeznük Bismarck törekvéseivel szemben. Minél inkább kiszorult tehát Ausztria Olaszországból, annál inkább rászorulni vélt német positiójára; e positio megvédelmezése tehát szoros összefüggésben volt a magyar kiegyezéssel.

Pedig csak a vak nem ismerte fel már akkor, hogy a német positio és a dualistikus kiegyezés egymást kölcsönösen kizárják. Ausztriának ki kellett vonulnia Németországból, hogy a dualistikus monarchia őszintén és maradandólag létre jöhessen.

Feltéve, a mint fel is tehető, hogy Bécs részéről ezuttal őszinte volt a kiegyezési kísérlet ennek eredménye még ez esetben sem lehetett volna teljesen ugyanaz a porosz háború nélkül, pedig igaza volt Deáknak, hogy Magyarország Königrätz után sem követel többet, mint Königrätz előtt.

Magyarország Deák Ferenczczel élén egyenlően a jogfolytonosság alapján maradt s így mindig ugyanazt követelte; de vajjon a porosz háború nélkül, mely Ausztriát kikergette Németországból, létre jött volna-e ugyanazon kiegyezés, vagy ha igen, birt volna-e ez az állandóság jellegével, egészen más kérdés. A Németországra támaszkodó Ausztria mindig oly súlylyal nehezedik vala Magyarországra, hogy a paritás és a bizalom aligha maradhatott volna fenn.

Valami sejtésszerű előérzet azonban áthatotta a magyar közvéleményt Schmerling bukása és a schleswig-holsteini háború alatt és után. A felvilágosodottabb elmék előre látták, hogy Poroszország ki fogja szorítani Németországból Ausztriát. Viszont a bécsi intéző körök is tudták, mint már mondva volt, hogy a kibékitett Magyarország nélkül nem képesek megvédelmezni Ausztria német positióját.

Ily kedvező körülmények közt jött létre az első igazán komoly kísérlet a kiegyezés létesítésére.

A „Debatte” megkezdte híressé vált cikkeit, majd nemsokára napvilágot látott Deák Ferencz husvéti cikke.

VIII. FEJEZET.

A kiegyezés előzményei s a politikai s társadalmi viszonyok.

Apponyi és Sennyey közeledése Deák Ferenczhez. A „Debatte” megalapítása és magyarbarát cikkei. A jogfolytonossági politika diadala az udvarnál. A conservatívek Apponyi ellen. Majláth György. A husvéti cikk.

Deák májusi cikkei a Debatteban. A kiegyezés alapfeltételei. A delegációk eszméje. Gróf Andrássy Gyula megoldási indítványa. A conservatívek magatartása a kiegyezési tervvel szemközt. Bárány Eötvös József jóslatai. A társadalmi viszonyok a provisorium alatt. Az irodalom föllendülése. A politikai irodalom. Deák Ferencz és a Pesti Napló. Falk Miksa. Kemény Zsigmond a Pesti Napló élén. Kovács Lajos és Zichy Antal kísérletei a közös ügyek szabályozására. A sajtó Forgách kancellársága alatt. A Hon. Jókai és gróf Zichy Nándor büntetése. A gazdasági viszonyok. Az adó erőszakos behajtása. A közép földbirtok apadása. Az 1863-iki aszály. A középosztály válsága. Az 1865-iki országgyűlés egybehívása. A képviselőválasztások. A pártok. Erdély részvétele az országgyűlésen. Deák Ferencz és Majláth György találkozása. Deáli szakítása a conservatívekkel. A felirati vita. A korona válasza az országgyűlés feliratára. A második felirat. Barta György kiegyezési programja. A 67-es bizottság. Az 1866-iki májusi fagy. A segélyezési vita az országgyűlésen. A porosz és olasz háború kitörése. Ferencz József kiáltványa. Az országgyűlés elnapolása. Az osztrák-porosz háború okai. A hadjárat lefolyása. A königráti ütközet. Deák Ferencz politikájának diadala

Schmerling és rendszerének bukása után a kedélyek fenn és lenn elő voltak készülve a kiegyezés megvalósítására.

Történeti szempontból is érdekes azon főbb mozzanatok csoportosítása, melyek a kiegyezés előzményét, mondhatni nyers anyagát képezték. Előbb azonban a személyi mozzanatokkal kell végeznünk. A conservatívek táborában már az eddig elmondottak folyamán megkülönböztethető volt az absolutismus és a provisorium rendszere szerint való csoportosulás. Minél inkább közeledett a kiegyezés ideje, annál inkább emelkedett a választófal a provisorium conservatívei közt is. Gróf Apponyi György s bizonyos mérvben Sennyey mindinkább különváltak a valódi conservatívtól és Deák Ferenczhez közeledtek.

Gróf Apponyi György azon tervgyártókhoz tartozott, a kik készek voltak a legalkalmasabb időkben lehetetlen tervek faragásával fellépni. Így még országbíró korában, tehát teljesen ideje előtt, igaz, a felség rendeletére, megcsinálta kiegyezési tervét, mely egyáltalán nem volt megegyeztetendő Deák Ferencz későbbi tervezetével. Apponyi már említett memorandumában ugyanis a külügyet egészen a felség jogkörébe utalta. A hadügyet illetőleg törvénybe akarta iktatni, hogy még az újonczállításról is a korona határozhasson az országgyűlés hozzájárulása nélkül. Közössé akarta tenni a kereskedelmi, sőt a közlekedésügyet, a mennyiben ezek az egész monarchiát érdeklik. A delegációkat törvényhozási joggal akarta felruházni. A conservatívek azonban, szövetkezve reactionárius szellemű osztrák kollegáikkal, Apponyi Györgyöt akarata ellenére csakhamar átszorították Deák táborába. A midőn ugyanis Apponyi elbocsáttatását a már mondott okoknál fogva sikerült kieszközölniök, ez mindinkább közeledett Deákhoz. Bécsben megalapította a „Debatte”-t, mely a kiegyezésnek első uttörője volt és maga nagy föltűnést keltő cikkeket irt abba, melyek miatt az említett lap hatósági megtorlás alá is került.

Apponyi és Deák közt nyílt szövetség nem jött ugyan létre, hanem bizonyos hallgatólagos megegyezés létezett köztük és ez magyarázatra szorul.

Deák nevét ekkor már ragyogó prestige vette körül. Valóban mögötte állt a nemzet. Az uralkodó is kezdett már benne bizni, úgy hogy a jogfolytonossági politika csakhamar udvarképessé lett, melyre pedig a 61-iki országgyűlés idején még gondolni sem lehetett.

Bécsben és Pesten egyaránt tudták, hogy a kiegyezés nem létesíthető a 48-iki törvények elvi visszaállítása nélkül. Bizonyos volt, hogy a kiegyezés feltételeit Magyarország szabja meg, de a végrehajtást akarta az udvar oly kezekre bízni, a melyek semmi kételyt nem hagytak fenn és teljesen bírják az uralkodó és az uralkodóház bizalmát.

Úgy látszik, fent és lent Apponyi volt e feladatra kiszemelve. Deákék nem igen remélték, hogy a kiegyezést ők viszik át a gyakorlati életbe, és azért nem bánták, ha Apponyi György lesz a kiegyezés végrehajtójává.

Ez volt a helyzet 1865 elején.

A conservatívek azonban, látva hogy Apponyi kész egészen Deákhhoz csatlakozni, ebben őt meg akarták akadályozni. Hogy az Esterházyaknak és Zichyeknek Apponyi nagyon nemzeti és szabadelvű volt, ez nem kérdés; de úgy látszik, Majláthra is igaz volt, a mit Lónyay irt naplójában róla, hogy egyik lábával a 48-iki alapon, a másikkal az októberi diplomán áll. E kettős arculata rövid ideig tévedésbe ejtette Deákot és barátait, ez volt oka, hogy a „Pesti Napló” nagyon kedvezőleg fogadta Majláth kancellárságát s jó indulatot mutatott kormánya iránt. Eötvös Józsefnek fel is tűnt a „Pesti Napló” magatartása s Andrassy Gyulához intézett leveleiben ismételten panaszkodott e miatt. Attól tartott, hogy a Deák-párt lassanként a Majláth-féle conservatívekre bizza a kiegyezést és maga háttérbe vonul. Majláth és az ó-conservatívek, – úgymond, – naponkint terrenumot nyernek. A mennyiben az új kancellár azon dolgozik, hogy az országgyűlés összehívása lehetővé váljék, támogatnunk kell őt; de tisztán fel kell tartanunk pártállásunkat, s pedig azért, mert, ha ezt nem tennők, csak azon fogjuk észrevenni magunkat, hogy az ó-conservatívek majoritásban vannak. Akárhány embert tudok, ki csak alkalomra vár, hogy oda szegődjék, hol hivatalokat osztogatnak, s ha a közvélemény nem tartja vissza, oly áttéréseket fogsz hallani, melyeken elbámulsz.”

A kiegyezés ügye tényleg a legkomolyabb válságba került, mielőtt annak befejező formulázására került volna a sor.

Ennek megértésére két körülmény felderítése szükséges. Az egyik Majláth és a mögötte álló conservatívek álláspontja. A másik a magyar társadalomnak ekkor már Eötvös által is erősen hangsúlyozott bomladozása.

A mi az elsőt illeti, Majláth (bár nyíltan be nem vallva, mint az olvasó látni fogja) még akkor is Apponyi memorandumának alapján akarta létesíteni a kiegyezést, a midőn Deák már közzétette a kiegyezés létesítésének módozatát, s midőn Apponyi György saját memorandumának álláspontját már feladta s közeledett Deák álláspontjához. A küzdelemben kifáradt társadalom nagy része hajlandó volt esetleg Majláth politikáját elfogadni. A másik rész pedig, bár a forradalmi tradíciók egészen elzüllöttek, hajlandó maradt radikális szélsőségekre.

Közbeesett Deák Ferencz kiegyezési tervezete, melynek első, de még általánosságban tartott körvonalai a húsvéti cikkben jelentek meg, részleteinek első embrióját pedig a „Debatte” cikkei tartalmazták. A húsvéti cikk elnevezése alatt ismeretes államférfini iratot Deák Ferencz személyesen diktálta Salamon Ferencznek 1865 április 15-ikén. Ezzel kezdődött a kiegyezés korszaka. Deák Ferencz nem adta ugyan fel sem e cikkben, sem később azon alaptételét, hogy úgy a *pragmatica sanctio* mint a 48-iki alkotmány *personal-unio* alapján áll. Deák és a kiegyezés ellenségei – különösen Kossuth – alaptalanul vádolták a haza bölcsét, hogy engedményeket tett és letért azon állásponttól, melyet 1861-ben elfoglalt.

A dualismus nem hozott létre elvi feladásokat és a magyar államiság csorbitását. A dolog egyszerűen úgy áll, hogy azon sajátságos viszony, mely a monarchia két állama között létezett 1867-ig, csak bölcs rendezésre, nem pedig változtatásra és meghamisításra talált. Deák Ferencz teljesen a *pragmatica sanctio* és a 48-iki törvények alapján állt, a midőn a húsvéti cikkben így nyilatkozott: „Párhuzamosan a magyar alkotmánynyal megfér a közös uralkodó alatt a közös védelem mellett a lajtántúli országok teljes alkotmányos szabadsága is. Nem állanak ezek ellentétben egymással; azt hiszszük, hogy megállhatunk egymás mellett, a nélkül hogy egymást absorbeálni akarnók.”

Valamint az 1861-iki országgyűlés, úgy mi is csak a *sanctio pragmatica*-ból indulhatunk ki. Meg van ott határozva az uralkodóház közössége, az elválaszthatatlan és feloszthatatlan birtoklás és az abból természetesen következő közös védelem. Megfelelt e feltételeknek Magyarország, teljesítette hiven és szívesen közös védelmi kötelezettségét a legnehezebb időben, s még akkor is késznek nyilatkozott e köteletség teljesítésére, midőn az országban magas fokra

hágott az izgatottság, mely ellen a közös védelem szükséges volt, bár sokak előtt nem vala népszerű.” A „Pesti Napló” azon számát Ferencz József megkapta s a cikket olvasta. Rendkívüli örömet érzett, midőn értesült, hogy Deák írta, s ép így nagy hatással volt a cikk a közvéleményre is.

A közös ügyek felsorolása és kezelési módjuk megállapítása azonban csak pár hét múlva nyert közelebbi megvilágosítást. Az Apponyi György által alapított „Debate” szerkesztője, Ludassy Mór, közvetlen Deák Ferencztől nyert részletes utasítást a közös ügyek megvilágítása tekintetében. Saját előadása szerint a Deák Ferenczcel folytatott beszélgetését feljegyezte és feljegyzéseit revideáltatta. Soha kétség nem forgott az iránt, hogy a „Debate”-nak Ludassy feljegyzései alapján keletkezett májusi cikkei Deák Ferencztől származtak. A „Pesti Napló”, sőt maga Deák Ferencz elismerték a származás törvényességét.

A „Debate” cikkeiből kitűnik, hogy Deák Ferencz kezdetben az udvartartást is közössé akarta tenni, a 67-es bizottságban azonban ettől később elállt, a mi természetes következménye volt Magyarország államiségének és a dualismusk. Az igazi közös ügyek felsorolása befoglaltatik a „Debate” cikkeiben.

A *pragmatica sanctio*, úgymond, megszabja a monarchia egységes részei kölcsönös védelmi kötelességét.

A monarchia közös védelme kétféle: békés és hadi.

A békés a diplomatiái, a hadi a fegyveres erőben áll.

A kölcsönös védelem kötelességéből ennél fogva a második és harmadik közös ügy következik:

a külpolitika;

a hadsereg.

A diplomatiát, valamint a hadsereget természetesen csak egységesen lehet vezetni, s valamint csak egyedül a közös uralkodót képviselhetik külföldön a követek, szintűgy egyedül ő a közös hadsereg legfőbb hadura.

A mig azonban természeténél fogva a diplomatia mindenre kiható közösséget követel, ez viszont a haderőnél nem szükséges. A mi a hadseregnek – hogy úgy mondjuk – hadi hivatására vonatkozó szorosban benső ügyeit illeti, ezek a legfőbb hadúr hatásköréhez tartoznak. De a hadsereg kiegészítésének joga a magyar korona országaira nézve a törvényhozás közreműködésének joga, a szolgálati időnek meghatározása, valamint az újonczállitás módja, a hadsereg elszállásolása s több ehhez hasonló jogok a magyar országgyűlésnek főtartarthatók s fön is tartandók. E jogokat gyakorolta a magyar országgyűlés azon 100 év alatt, mely az állandó hadsereg felállítása óta eltelt. Az újonczok állításának módja, a szolgálati idő tartama, ezek különbözők voltak a Lajtán innen és túl. És ez soha sem volt hátrányára a hadsereg harczképességének, s e szerint a monarchia biztosságának s a legmegrögzöttebb burokratának sem jut eszébe azt állítani, hogy hadseregünk hirneve a centralisatio óta vette volna kezdetét.

Ezen elvek megóvása, mint önként értetődik, nem zárja ki azt, hogy a hadsereg erejéről háború és béke idején közös megállapodás ne jöjjön létre, s meghatározassék a hányad, a melyet Magyarország kiállítani köteles. De a hányad kiállítása a magyar országgyűlés és a magyar kormány jogaihoz tartozik.

Ezen közös ügyek ellátására pénz kell. Ebből következik, hogy a közös ügyekre tartozó kiadások, valamint az ugyanazon célra szükséges hitelműveletek szintén közös ügyet képeznek.

A dolog egyszerűsítése végett e tekintetben is magától érthetőleg meg kell állapítani a hányadokat. A szükséges összegek előteremtése módjának meghatározása ellenben Magyarországra nézve a magyar országgyűlés joga. A magyar pénzügyminister átszolgáltatja a Magyarországra eső összegeket a közös pénzügyministernek, s Magyarországon nem létezhetik semmiféle kormányközeg (*Verwaltungsorgan*), a mely nem függne a magyar ministeriumtól s a mely ugyanabban az országban mintegy külön kormányt képezne.

A monarchia különböző részeinek kereskedelmi politikája legfőbb kérdéseiben csak az esetre lehetne különböző, ha a benső vámsorompók ismét felállíthatnának. Ezt pedig senki sem óhajtja, s ebből következik a közös vám és kereskedelmi politika szüksége.”

A közösügyek intézésére vonatkozólag a delegatíók eszméje a „Debatte” cikkeiben már benne foglaltatik. Deák ekkor még az utasítási rendszerrel akarta azt összekötni. Csak a sürgősség esetében engedte volna meg Deák az utasítás nélküli szavazást.

Andrássy Gyula az utasítást törölni akarta, míg ellenben egyáltalán nem tartotta helyesnek a közös szavazást. Andrássy – mint Kónyi előadja ismételten említett munkájában – azt tartotta, hogy a két állam közös érdekeit csak a teljes paritás elvére fektetett két külön delegationalis testület képviselheti. Ezen elvhez képest válaszszon a magyar országgyűlés saját kebeléből határozott számú delegátusokat. Ezek küldőiktől kötelező utasítást ne fogadhassanak el. A két delegatio mindegyike magában egy tökéletesen kiegészített testületet képezzen, külön székhelyen is tanácskozzék. Saját kebelében egyszerű szótöbbséggel határozzon, együttes ülésben soha ne legyen egyesíthető, hanem, miként ez két különálló parlamenti testület közt szokásos, midőn szükséges, üzenetek útján érintkezzenek.

Andrássy e szerint azt sem akarta, hogy a két delegatio akár csak közös szavazásra is egyesíthetők. Szerinte nem szükséges intézkedés az iránt, mi történjék, ha nem egyeznek meg. Épen azért fognak megegyezni, mert nem szavazhatják le egymást. Pontozataiban ezen eszmét formálta.

Amint Andrássy Pestre érkezett, azonnal felkereste Deák Ferenczet. Deák kérdésére: mit tart a „Debatte”-ban közlött eszméről, Andrássy elmondta főnnebb említett aggodalmát. Deák, aki Ghyczy Kálmánnak a Debatte cikkei. alkalmával hozzá intézett levele miatt is, amelyben esdve kérte, ne adja föl a haza jogait, már igen ingerült volt, összesen csak annyit felelt neki: Hát te is azt hiszed, mint Ghyczy, hogy az országot elárultam? Andrássy ellenvetésére egy szót sem felelt, s így Andrássyra nézve eszméinek bővebb kifejlése ez alkalommal lehetetlenné vált.

Ezen találkozás után Deák egy ideig kerülte Andrássyt, és neheztelni látszott reá. Néhány nap elmúltával azonban szokott barátságos indulatával szólítja meg, mondván: Minthogy az én eszméimet a közös ügyek tárgyalására elfogadni nem akarod, fölteszem, hogy tudsz jobb módot, kérlek tehát, jöjj el hozzám és közöld velem gondolataidat.

Andrássy felkeresvén Deákot, bevezetésül ismét felsorolta a „Debatte”-ban foglalt eszmék elleni ellenvetéseket. Deák ezúttal figyelemmel és nyugodtan hallgatta azokat végig, a nélkül azonban, hogy – mint fontosabb tanácskozásoknál tenni szokta, – szobája ajtaját előbb bezárta volna. De midőn ezután Andrássy pontozatainak egyes részeit olvasta, Deák fölkel, bezárta az ajtót és arra kérte Andrássyt, kezdje újra és folytassa végig. Olvasás közben arcza mindinkább derültté vált. Miután Andrássynak pontozatait végighallgatta, felugrott és jókedvűen megveregette Andrássy vállát, mondván: Nó ez sikerült, én is ezt kerestem, de nem tudtam megtalálni; ez a Kolumbusz tojása, olvassuk el még egyszer, discutáljuk pontonként: előre is kijelentem, hogy elfogadom. Már ezen alkalommal magáévá tette Andrássynak a közös ügyek tárgyalására vonatkozó eszméit, s csak egy pontot kívánt függőben tartani, azt, mely szerint a két delegatio még csak közös szavazásra se legyen egyesíthető. Andrássy később ismételve megkísérelte Deákot e pont elfogadására is rábírni, de siker nélkül. Deák Andrássynak azt a nézetét, hogy közös szavazásnak helye ne legyen, határozottan visszautasította, s az 1866-iki képviselőháztól a közös ügyek tárgyában kiküldött hatvanhetes bizottság tizenötös albizottsága is e pontban Andrássy ellen, Deák Ferencz mellett döntött.

Mikor már Deák Ferencz kiegyezési terve ekkép kezdett kibontakozni, a conservativeknek módjuk volt azzal szemben vagy mellette állást foglalni. Gróf Apponyi György, aki eddig legközelebb állt Deákhoz, szinte megfoghatatlan módon nem tette meg az utolsó lépést ennek álláspontja felé, s így történt későbbi félreszorítása, mely Majláthnak és társainak kedves dolog volt.

Majláth nem nyilatkozott. A megyék kivételes tervezetét föntartotta a törvényhozás további intézkedéseig; a Deák-pártnak pedig, a választások előtt és a választások alatt – úgy

látszik – állandó támogatója volt. Az erdélyi unio kérdésében álláspontja egészen megfelelt a legtúlzóbb hazafiak követelményeinek is. Ezt a kérdést, melyről fentebb már megemlékeztünk, – úgy látszik – egészen Deáktól egyetértve kezelte, akivel e tekintetben báró Kemény Ferencz közvetítésével érintkezett.

A kiegyezés végrehajtása tekintetében elvi különbség nem forgott fenn Deák és Majláth közt, habár szerencse, hogy a kiegyezést nem a conservatívek hajtották végre, mert ha valahol, úgy itt áll: *si duo faciunt idem, non est idem*. Volt azonban valami kétség és sötét pont a kiegyezés megkötésének lényegére nézve is. A conservatívek nem fogadták el azon elvet, hogy a kiegyezést Deáknak, s pedig a „Debaitte” cikkei alapján kell létesítenie. Báró Eötvös József idegesebb természettel bírván, nagyobb súlyt fektetett a homályos háttérre, mint Deák. Ekkor már kibontakozott e bölcsész és regényíró államférfi a birodalomra vonatkozó tévedéseiből, s az osztrák-német liberálisok szemére is vetették, hogy tűzzel-vassal meg akarja csinálni az 1848-iki törvények alapját, a centralizált és a magyar nemzeti államot. Ennek következménye lett, hogy a német liberálisok kezdtek a magyar radicalesokkal összesűgni, dacára ezek radicales közjogi programjának. Ha Eötvös is – úgymond – külön magyar államot akar, Ausztria mit sem veszthet, és így a német liberálisok bátran szövetkezhetnek azokkal, akik legalább a szabadság kérdéseit nem engednék levenni a napirendről.

A doctrinair műveltség és a nemzeti idealismus pillanatra megtévedt, de csakhamar helyes irányban kibontakozó hőse, a magyar közélet egyik legnemesebb alakja, Eötvös József nem szűnt meg figyelmeztetni Andrássyt és Deákot azon lappangó veszélyre, amely szerinte Majláth és a conservatívek tartózkodó, de ügyes politikájában rejtett. Mint új Cassandra jósolgatta a Deák-párt bukását és a conservatívek diadalát és ekkép a kiegyezésnek hamis alapon való létrejöttét, ha a Deák-párt és név szerint Deák erősebben fel nem lépnek.

A szomorú társadalmi viszonyok igazat látszottak adni Eötvösnek. Lehetetlen Deák nagyságát és a jellemében rejlő erőt teljes mérvben felismerni azon kor társadalmi és gazdasági viszonyainak áttekintése nélkül. A magyar társadalom a középosztálynak súlyos gazdasági bajai miatt sürgetőleg követelni látszott a kiegyezést, még ha ez hátrányosabb volna is az országra nézve. Ez a követelés benne volt a közszellemben, irodalomban és a közélet minden megnyilatkozásában. Maga a porosz háború nem volt képes többé forradalmi propagandát létrehozni. A kiegyezés gyümölcse megérett, és érését elősegítette azon fojtó légkör, mely a magyar társadalmát körülvette.

A Bach-korszak reactioja teljes erővel nem ismétlődhetett. Az alkotmánynyal és az országgyűléssel tett rövid kísérlet után az önkény-uralom provizorium czimén visszaállította ugyan az absolutismus rendszerét, de többé nem lehetett a rendszert régi alakjában felújítani. A reactio ereje meg volt törve, és a nemzet lelkét önbizalom és remény töltötte meg. Az alkotmány félretétele s az önkény-uralom újból történt fellépése nem idézte föl többé a társadalomban azon lesújtó jelenségeket, melyek az absolutismus elején napirenden voltak. Még akkor is, midőn a megyék forrongásai után a nemzet újra a passivitas terére lépett, büszke dacz és a győzelem biztos tudata lelkesítette intelligenciánkat. A közvélemény érezhette, hogy az önkény-uralom nem állhat meg soká, s végleg legyőzi azt vagy a nemzet ellenállása, vagy valamely külföldi esemény.

Ily körülmények közt a sajtó és az irodalom tényleg szabadabb volt, mint a Bach-korszak absolutismusának idejében. Mint már említve volt, magában Ausztriában is alakult a sajtótörvényhozás, habár Lienbacher főügyésznek sikerült a törvény jobb intentióit kijátszani és az osztrák sajtót is állandó zaklatásoknak tenni ki. Magyarországon az új absolut rendszer formailag visszaállította ugyan a sajtószabadság régi nyügeit, de az írókat többé nem fenyegették véstörvényszékekkel és hadbírással. Az élet nem forgott kockán, mint a Bach-korszakban.

Az íróknak most is sok kellemetlenségük volt a rendőrséggel. Pálffy Mórícz nem egy irodalmi jelesünkkel megismertette az új-épület és a Károly-kaszárnya örömeit. Ismétlődtek azon jelenetek, melyek a Bach-korszakban fordultak elő, s amelyekről már szoltunk egy megelőző fejezetben. Nagyban és egészben azonban a sajtó szabadabban mozgott, mint a Bach-korszak

alatt. Íróink bátrabban irtak, s a következmény az lett, hogy úgy a szépirodalom, mint a politikai sajtó meglepően kifejlődött. Különösen a szépirodalomnak többé semmi gátja nem volt, a censor nem üttötte többé orrát a szépirodalmi művekbe, politikát keresve azokban. A szépirodalmi művek, különösen regények pedig, s főleg Jókai regényei, tele voltak politikával és az önkényuralom elleni támadásokkal.

A politikai irodalom nem szorítkozott a passzivitásra és a hallgatásra. Szabadon és merészen beszélt különösen a Pesti Napló még mielőtt Deák Ferencz husvétii cikkét közölte volna. Kemény Zsigmond révén már akkor nagy tekintélyre és azon hirre tett szert, hogy Deák Ferencz közvetlen felügyelete alatt áll. A bécsi „Presse” 1862 október 26-ikán meg is írta, hogy a „Pesti Napló”-ban mi sem jelenhetik meg, mielőtt azt a Deák Ferencz elnöksége alatt üléselő bizottság nem approbálja. Deák e túlzással szemben november 4-iki levelében kijelentette, hogy ily bizottság nem létezik s annak ő nem elnöke, sőt mint magánegyén sem foly be a Pesti Napló cikkeinek revideálásába. Deáknak teljesen igaza volt, és a közvélemény mégis őt sejtette a Pesti Napló mögött, s annyiban jól sejtett, hogy Kemény Deák intenciójának megfelelően vezette a lapot.

Falk Miksa pedig Bécsből hatolt közre a „Pesti Napló” tekintélyének emelésére. Ezen korszakban lépett fel s nőtt fokozatosan e kiváló publicistának politikai, sőt államférfiúi egyénisége, míg végre elérte jelenlegi magaslatát.

Kemény Zsigmond saját egyéniségének varázsát is, nemcsak Deák fényét kölcsönözte lapjának. A jogfolytonosság és az 1848-iki törvények zászlójának kitűzése által Kemény egyszerre országos népszerűsége tett szert. Somssich Somogyból gratulált Keménynek, midőn ez az októberi diplomával szemben már Deák Ferencz előtt az 1848-ra hivatkozott. Pestmegye gróf Károlyi István elnöksége alatt proclamálta az 1848-iki törvények visszaállítását. Pestmegye példáját követték a többi vármegyék. Klauzál, Eötvös és mások vezércikkekben jelentették be csatlakozásukat Keményhez. Csak az egy Szemere Bertalan sértette meg a nemzetet a párisi „La Presse”-ben közölt nyilatkozata által, hogy ő, a forradalmi Magyarország volt minisztere, elfogadja az októberi diplomát. Az októberi diplomával szembeállított nemzeti jogfolytonosság elve Kemény és a Pesti Napló nevét dicsfénnyel vette körül. Maga Deák Ferencz csakhamar csatlakozott Keményhez. Ez időtől fogva a Pesti Napló döntő súlya a magyar politikai sajtóban állandóvá lett, s e szerepét megtartotta állandóan az új absolutismus alatt is, a husvétii cikk megjelenésétől kezdve pedig növelte azt.

Az új provisorium kezdetén a pesti sajtó még eléggé szabad volt, mert hisz Schmerling legalább névleg eltörölte az előzetes censurát. A „Pesti Napló” még írhatott a „reactio bérenczeiről”. De nemsokára komoly volt a bécsi centralista lapok azon fenyegetése, hogy az 1850-iki absolutizmus szakad nyakára. Ez az absolutismus nagy részben már megvalósult, s azért írhatta gúnyosan a „Pesti Napló”-ban Falk Miksa: „Ettől a fenyegetéstől ugyan meg nem ijedünk, mert ez az absolutizmus már tényleg életbe lépett, s ami hiányzik belőle, már úton van Bécsből Budapest felé.”

Mennyivel más, bátor, gúnyos, szinte jókedvű hang volt ez. A Bach-korszakbeli absolutismus idején ily hang nem mert volna nyilatkozni.

Pálffy Móríczi híres rendszabályai azonban félig-meddig csakhamar hallgatásra bírták a Naplót és Kemény Zsigmondot. A teljes passzivitásra nem tért ugyan vissza a politikai sajtó, Keményen azonban erőt vett habozó természete, sőt, mint 1861-iki előfizetési felhívásában kifejtette, legalább részben ismét a hallgatás lett fegyvere. Különben Kemény hallgatása innétől már nem félelmet és lemondást, hanem tisztán taktikát jelentett. Deák új passzívítási politikája sem volt többé a régi. Nem vitatkozott, nem fejtegetett. Legfeljebb később a Lustkandl-féle jogeljátszás elmélete ellen küzdött. Azt jelentette ekkor Deák és Kemény hallgatása, hogy jöjjenek Bécsből a kiegyezés tervével, és Deáknak valóban igaza volt.

A „Pesti Hirnök”-ben Kovács Lajos és Zichy Antal megtámadták azt a taktikát, s követelték a közös ügyek szabályozását. A bécsi centralista lapok ennek felettébb megörültek. „Hadd készítsenek – úgymond – Magyarországon programokat, azokat Bécsben

megvizsgáljuk”, irták Schmerling közlöneyei. A kiegyezési ajánlatnak Bécsből kellett származnia, hogy hatályos legyen. Kemény igen helyesen felelt Kovácsnak, hogy a kínálástól óvakodnak, nem pedig a kellő időben szükséges megoldástól. A korai kínálkozók és ajánlattevőkkel szemben a „Pesti Napló” néha erélyesen lépett fel. A fellépések nagyon felbosszantották Pálffy Móriczot, aki fenyegetődött is, hogy a kibékítést akadályozó „Pesti Napló”-t betiltja, s Keményt a hadbiróság elé állítja. Kovács Lajos figyelmeztette Pálffy-t hogy a Napló elleni rendszabály a legnagyobb balfogás volna. Ami pedig Keményt illeti, aki legigazabb hive a kiegyezésnek, ezzel többre megy szép szóval, mint erőszakkal. Ugy is történt, Pálffy szivarozgatás közben igyekezett lábáról levenni Keményt, valamint több más író is a mérgesebb fajtából. De midőn már azt hitte, hogy meg vannak nyerve, ezek mégis csak a bécsi centralista politika ellen irtak.

Forgách-csal nehezebben fértek meg a sajtó munkásai, akire a közvélemény nagyon haragudott 1848-iki dolgai miatt. A szivarozás közben való kapacitálást felváltotta a szigorú audiendum, sőt a börtön. Gróf Zichy Nándort és Jókait a „Hon”-ban irt cikkek miatt egy évi súlyos börtönre és nemességük elvesztésére ítélték. Ez már nem volt tréfa. De azért a régi állapotok még sem tértek vissza, s mutatta a megváltozott viszonyokat az is, hogy oly lapot, mint a „Hon”, egyáltalán indítani lehetett, s hogy annak alapításában gróf Zichy Nándor részt vett. A hazafias hangulat magas felfokozását jelentette ez, mely magával ragadta még a conservatív aristokratia nagy részét is.

Annál kevésbbé tért vissza a társadalom a régi passivitás politikájára. A szenvedőleges ellenállás ismét jelszóvá lett, de egészen mást jelentett mint a Bach-korszakban. Ekkor sem fizetett adót az ország, a provisorium alatt pedig nemzeti jelszót lett a „nem adózunk, nem fizetünk”. A hatalom kénytelen volt katonai erőt használni az adóbehajtásnál. A Bach-korszakban a társadalom rémülve vonult vissza a legszorosabb családi körbe; a provisorium alatt ellenben egymást érték az ünnepélyek és mulatságok, s a társaságban nem igen féltek többé a kémektől.

A politizálásnak s a nemzeti ellenállás szervezésének még a társadalmi térnél is alkalmasabb volt a gazdasági tér.

Széchenyi gazdasági kérdésekkel ébresztette föl Magyarországot és e kérdések segítségével ragadta a nemzetet a liberális haladás útjára. Az ősiség és az úrbériség megszűnésében a liberalismus diadala rejlett. Az elnyomatás korszakában pedig úgy a liberális, mint a nemzeti ügy a gazdasági kérdések keretében helyezkedett el. A békóba vert sajtó is nagy szolgálatot tett a nemzeti és a liberális érdekek; de társadalmi szabad mozgás sehol sem volt másutt, mint csakis gazdasági téren. Nagyon természetes, hogy ez a mozgás is csak relative volt szabad és korlátlan, de a társadalmi organisatio más téren teljesen száműzve volt. Széchenyi megszakadt nemzeti munkáját társadalmunk gazdasági terén folytatta. A lét küzdelme nemcsak egyesek, hanem a nemzet érdekében került színre.

Sem parlamenti, sem megyei élet nem lévén, a gazdasági egyesületekben összpontosult a haza és a szabadság kivívására irányuló minden mozgalom. A megyegyűléseket pótolták a megyei gazdasági egyesületek, s a parlamentnek némi surrogátumát képezte a pestmegyei gazdasági egyesület. Nemcsak arról volt szó, hogy a vezérlő társadalmi osztály meneküljön a tönkrejutástól, hanem egyszersmind a nemzeti élet folytonosságának fentartása. Különösen a közép földbirtokos-osztály vett részt a nemzeti szellemi és gazdasági mozgalomban. Ez volt leginkább fenyegetve létében, s benne fenyegetve volt a nemzeti érdek s a szabadság érdeke súlyos veszedelemmel. A gazdák gyűléseikben akkor nem osztályérdekek fölött vitatkoztak, hanem hogy mikép mentse meg a reactio által ledöntött liberális és nemzeti magyar államot. Még az egyéni és testületi gazdagodás is kapcsolatban volt akkor a nemzeti érdekekkel, mert minél gazdagabb volt, vagy legalább minél inkább megvédelmezte anyagi jóllétét, különösen a földbirtokos középosztály, annál szilárdabb oszlopokon nyugodott a haza érdeke.

Gazdasági téren azonban nehéz és nagy ellenséges erőkkel kellett megküzdeni. Nemcsak a politika gátjaival, hanem a természet rettenetes csapásaival. A hatvanas évek tele voltak az elemek által felidézett oly borzalmakkal, melyek csak századokban egyszer szoktak előfordulni.

Hat év alatt, amíg a kiegyezés tényleg létesült, több csapás érte mezőgazdaságunkat, mint az utolsó századokban. Mintha a természet szövetségesévé lett volna az önkényuralomnak. Ez is, az is gazdaságilag igyekezett tönkrejuttatni a nemzetet, hogy azután megtörje politikai ellenállását.

Főleg középosztályunkat vette mindkettő célba, mert az anyagi csapásokat is jobban viselhette a nagybirtok, mely tőkével, s a kisbirtok mely munkaerővel rendelkezett. Hozzá még a hatvanas évek elemi csapásai gentrynket már félig tönkrejutott állapotban találták. A tönkrejutás processusát megkezdték már 1848 előtt a megyei, nem pedig a követválasztások. A vicispánok választása szinte akkora terhet rótt társadalmunkra a negyvenes évek táján, mint most a képviselőválasztás. 1848-iki szabadságharcunk is leginkább a középosztály vér- és pénzadójából lett oly dicsőségteljes. Az önkény-uralom pedig sokkal kevésbé támadt parasztságunk és nagy uraink, mint gentrynk ellen. A nagy urak közt ott voltak a derék aulikusok, ó-conservatívek, akik magyar érzelmüket össze tudták egyeztetni a jó osztráksággal. A parasztságnak pedig az abszolút uralom inkább kedvezni akart, igyekezve elhitetni ezzel, hogy főlzabadulását a jobbágyság terhei alól az idegen hatalomnak köszöni.

A gazdasági tönk mindig egyértelmű szokott lenni a politikai és társadalmi tönkkel. Aki szegénységbe dönt egy nemzetet, politikailag szolgásgba löki. Ha gazdaságilag tönkrejut a vezérlő társadalmi réteg, elveszti egyszersmind politikai szerepét és actióképességét.

Két hosszú korszak, az abszolutizmus és a provisorium, majd két évtizeden át porlasztotta nemzetünk csontozatát és velőjét, a középosztályt. Még látszólagos jótékonyága is kárhózatossá vált.

De a nyílt támadásnál középosztályunknak többet ártott a szenvedőleges ellenállás, úgy az abszolutizmus, mint a provisorium korszakában.

Az adóknak katonai erő által való behajtása sokkal terhesebbé tette ezeket mintha még egyszer akkorák lettek volna. És nemzeti középosztályunk nem vállalt hivatalt, melynek jövedelméből kárpótlást nyerhetett volna. Fiai számára nem keresett elhelyezést sem a hadseregben, sem a bürokráciában, míg az arisztokrácia egy része benn ült a hivatalokban. Valamennyi középsorsbeli ifjú otthon maradt, osztozkodva az ősi földön, vagy az ősi szilvafákon; míg ellenben, ha nemzeti szellemét leküzdve, a közép-földbirtokos osztály fiát beadja katonának vagy hivatalnoknak, ha kibékül az önkény-uralommal, ma talán sokkal gazdagabb volna, mint bármikor annak előtte. Csakhogy ez esetben nem volna nemzeti s nem volna magyar nemzet, hanem csak magyar faj, és nem léteznék magyar állam, hanem csak provincia és osztrák birodalom.

A közép-földbirtok az alkotmányos aera alatt sokat veszített. Összes vesztesége a holdak száma tekintetében megközelíti a 3%-ot, ami igen jelentékeny. Ezt a veszteséget azonban pótolná a földbirtok értékének növekedése. A közép-földbirtok földarabolása és megterheltetése azonban a közel két évtizedes idegen uralom korában történt. Történt a mondott okok miatt. Középosztályunk akkor így viselte a nemzeti politika adóját és terhét. Nem a választásokra költött, hanem visszavonult, gyermekeit nem adta az idegen uralom szolgálatába, inkább tönkre tette önmagát vagyoniilag.

A hatvanas években már országgyűlések is voltak, e választások azonban nem kerültek költségbe vagy csak igen jelentéktelenbe. A kiegyezési megelőző országgyűlés közép-földbirtokosainkat gazdaságilag már valóban annyira züllött állapotban találta, hogy nagy alkotmányos költségeket nem is viselhettek volna el.

Az 1863-iki nagy aszály a legborzasztóbb klimatológiai jelenségek közé tartozott, sőt ilyen volt részben az 1864-iki szárazság is. A 60-as évek általában száraz jellegűek voltak, szemben az 50-es évek áradásaival. Ismeretes, hogy a Tisza felvizeinek, a Szamosnak, Bodrognak és Sajónak megdagadt vizei Borsod-vármegye Tisza-parti lakóit előtéssel fenyegette 1856-ban. Ezek azután a dobi gátnak erőszakos átmetszése által lezúditották az áradatot a Hortobágyra. Tudva van, hogy a bécsi kormány erre nagy mérvben hozzá látott a Tisza és mellékfolyóinak szabályozásához; de mert a felső átmetszéseket korábban hajtották végre, okot adtak a későbbi áradásokra.

A 60-as években azonban áradásokról szó sem lehetett. Ez évtized elejének telei egészen szárazok és hó nélküliek voltak, s így a tavaszi áradások elmaradtak. A Tisza vidékei kiszáradtak és kerti művelés alá kerültek. Különösen 1886 tavaszától késő őszig nem esett eső. Az Alföld teljesen, a Dunántúl részben pusztá avarrá lett. A regényírók, költők, s névszerint Jókai phantasiája a borzasztó pusztítás leírásánál csakis a valóságnál maradt. A gazdának ez évben nem lett termése, még vetőmagját sem kapta vissza, s fokozta a csapást, hogy szénatermés nem lett semmi, a legelők kiszáradtak, a házi állatok tehát tömegesen pusztultak el. Szerencsés volt azon alföldi gazda, aki marhaállományát felében kiadhatta nyaralni az erdélyi havasok közé.

Ily istencsapásnak súlya alatt kellett folytatni a nemzeti ellenállást. Ha a hatalom elég okos s eléggé érző szíve van, nagyot fordíthatott volna a dolgokon saját javára. A császár elrendelte ugyan az elemi csapás sújtotta nép segélyezését, s különösen vetőmag kiosztását. A segélyezés végrehajtásával megbízott közegek azonban nagyrészt sikkasztók és tolvajok voltak. Deák Ferencz úgy nyilatkozott később róluk, az 1866 június 13-iki ülésben: „Nem akarok szólni – úgymond – az 1863-iki visszaélésekről. Kétségkívül számosak voltak azok, a segélyezés helytelenül volt vezetve. Azt hiszem, hogy azok, akik az éhező ember szájából lopták el a kenyeret, nemcsak tolvajok voltak, hanem szentségtörők is!”

De a segélyezés hűtlen kezelése még nem volt elég. A köznyomor szörnyű képe nem gátolta meg az adóknak katonai erővel való behajtását. Így az elemi csapás és annak orvoslása csak új gyűlöletet keltett Magyarország népében azon hatalom iránt, mely rablókat és tolvajokat nevelt, s maga is, amit segély czimén adott, adó alakjában visszavette.

A Bach-rendszer romlásának is a belső corruptió és rothadás volt egyik oka, azonképen a provizórium önkényuralmának bukását a romlottság szintén sietteté. A Bach-rendszer gyűlöletes volt politikailag, s corruptiója undort keltett a társadalomban. A provizórium politikailag kevésbé volt gyűlöletes, mert hiszen ez már nem gázolt vérben. De fenyegetéseivel sem imponált, s elaljasodása csak megvetést keltett a magyar nemzetben.

E körülmény azonban nem gátolta meg a társadalom, és különösen a középosztály nagy válságát. Az említett politikai és gazdasági okok, valamint az elemi csapások középosztályunkat anyagi romlásba lökték. A porosz háború előtt és után a megingás komoly jelei voltak észlelhetők.

Valószínű, hogy társadalmunk erkölcsi ereje megrendül, ha közbe nem jön a porosz hadjárat, mely az önkény-uralmat gyors elhatározásra kényszerítette. Deák és politikai barátai már nemcsak felülről, hanem alulról is kezdték érezni a nyomást a kiegyezés mielőbbi létesítésére.

A magyar társadalom akkép nagy veszélyekből menekülve érkezett meg a kiegyezés révébe. A nehéz küzdelem kifárasztotta, szerencse, hogy az önkény-uralom előbb fáradt ki. Erkölcsi ereje minden esetre épen került ki a veszedelmekből, és erre büszke lehet nemzetünk; de az anyagi romlás nagy pusztítást idézett elő különösen középosztályunkban. A közel két évtizeden át tartó harcnak, melylyel a felfegyverzett hatalommal szemben a nemzet lefegyverezve s erkölcsi erejére támaszkodva állt, ez talán egyik legsajnálatosabb következménye. A vezérlő társadalmi elemek anyagi romlása az önkény-uralom bukása után is sok bajt okozott. Ekkor keletkezett a társadalmi egyensúly megbillenése is, mely kihat a magyar politikára még napjainkban is. Nemzeti kormányaink, és különösen a Tisza-kormány, igyekeztek kiválókép a gentryt megmenteni és restaurálni, ez azonban csak részben és szórványosan sikerült. A hézagok betöltése csak most történik nemzeti intelligenciánk által, s így kerül vissza a megbomlott egyensúly az új elemek által kiegészített régi társadalmi rétegekre, melyek akkép szélesebb alapokat nyertek.

Visszatérve történeti előadásunkra, ily körülmények közt s a társadalmi állapotok ily bomlása közepett mentek végbe a választások. Ő felsége ugyanis 1865 szeptember 17-ikén kelt elhatározásával a magyar országgyűlést összehívta, ezúttal már Pestre, 1865 december 10-ikére. Három nap mulva felfüggesztette a februári alkotmányt, hogy az egységes birodalmi alkotmány helyére nemsokára Magyarország történeti joga lépjen.

A választásokat Majláth úgy intézte, hogy szinte minden egyes esetben a Deák-párt jelöltjeit támogatta, külön conservatív pártot tehát a kiegyezés létesítésére nem akart teremteni. A Deák-párt nagy többséggel érkezett az új parlamentbe. A többség az erdélyiekkel együtt túlnyomó volt, s úgy a ház elnöke Szentiványi, mint alelnöke gróf Andrássy Gyula óriási majoritással lettek megválasztva, az összes szavazatokkal 50 ellenében. Az unio nemsokára létrejött Erdélylyel. A kolozsvári országgyűlést ő felség 1865 december 15-ikén kelt leiratával elnapolta s a pesti országgyűlésre való választásokat elrendelte.

A Deák-párt nagy többsége és az erdélyi unio azonban még nem biztosította a kiegyezésnek helyes alapokon való felépítését. A conservativek még mindig jelentékeny szerepet játszottak. Belcredi, az osztrák miniszterelnök, foederalista volt. Esterházy, aki a fejedelem bizalmát nagy mértékben bírta, az októberi diploma alapján állott és a dualismust nem tartotta helyes megoldási módnak. Még az októberi diploma alapján is, mely pedig a megyei rendszernek tág teret nyitott, és e tért Majláth meg akarta védelmezni, Esterházy erős rendszabályok alá akarta ezt vonni. Sőt a magyar „tartománygyűlés” választó kvalifikációját is át akarta alakítani s a cenzust föl akarta emelni.

Majláth még mindig nem lépett fel határozottan, s több ok van annak föltevésére, hogy Bartallal tartott, akinek nézete a kiegyezés felől a következő volt: közös Reichsrath nem lenne, ellenben a közös ügyek közös budgetet kapnának, közös ügyet képeznének a fogyasztási adók, a vám- és kereskedelmi ügyek. A közös kormány készítené a törvényjavaslatokat, amelyek fölött, ha az üzenetváltások nem sikerülnének, vagy közös szavazás, vagy a fejedelem akarata döntene. Csekély módosítással Apponyi régi tervének új alapon való fentartása ez, de nem a kiegyezésnek a dualismus és a paritás alapján való kiépítése. És még nem volt kizárva a lehetőség, hogy a terv hódításokat tesz a többség körében.

Apponyi vezérlete alatt a szélső jobb 21 tagból állott, és ez már eredeténél fogva is hajlandó volt a conservatív irányt követni.

A Deák-párt Podmaniczky Frigyes feljegyzése szerint 180 tagból állott míg a balközép Ghyczy, Tisza és Nyáry vezérlete alatt 94, és a szélsőbal 20 tagból állott.

Az erdélyiek 1865 decemberben még nem jelentek meg a magyar parlamentben, és később a Deák-párthoz csatlakoztak, melynek túlnyomó többsége ekkép biztosítva volt. A Deák-párt kebelében azonban sokan összeköttetéssel bírtak Majláth-tal és a conservativekkel.

Valóban ideje volt, hogy Deák Ferencz báró Eötvös ösztökélésére tisztázta a helyzetet a conservativekkel 1866 február 10-ikén. Deáknak a conservativekkel való végleges szakítása csak később, a 67-es és a 15-ös albizottságban történt.

Az első nyilvános conflictus a válaszfelirati bizottság tárgyalásainak során merült fel. Majláth ugyanis felkérte Deákot, hogy tárgyalni szeretne vele a felirati vitára vonatkozólag; de mert ő feltűnés nélkül nem jöhet az „Angol Királynő”-be, felkérte, hogy jöjjön Bartalhoz február 10-ikén délután.

A találkozásnál jelen voltak Esterházy Móricz és Sennyey is. A beszélgetést Deák Ferencz szavainak feljegyzése alapján Gorove következőkép közli naplójában Majláth: „Beszélni akartunk arról, hogy miként folyjon a válaszfelirati vitatkozás.” Erre én azt mondtam, hogy én azt nem tudhatom, minthogy e részben befolyást gyakorolni nem akarok; a magam részéről csak azt mondhatom, hogy ha oly módosítás ajánlatnék, mit én elfogadhatónak nem találok, fel fogok ellene szólani. – Erre megint csend állott be, öt percznél tovább tartó. Ekkor ismét Majláth szólalt meg: „De mégis szükséges volna, hogy a válaszvita vezetése iránt valamely tájékozást nyerhessünk.” – „Igen sajnálom, de kénytelen vagyok ismételni, hogy én senkinek e részben nem fogok irányt adni; én az utolsó napok eseményei után nemcsak a házban, de még pártomban sem fogok közvetítő lenni. Az én kiindulásom azok után, mik a kiegyenlítés előkészítésére történtek, az volt, hogy a kibékülés úgy menjen végbe, hogy benne, amennyire csak lehet, az ország legnagyobb része megnyugvását találja. Azért igyekeztem én azon, hogy mind azok, kik a mult országgyűlésen velem tartottak, mind a határozatiak közösen járuljanak a kiegyenlítéshez; annyival inkább, mert úgy találtam, hogy az utóbbiak is az én nézetemet, melyet a mult

tavaszzsal közzétettem, elfogadták. Ezen eljárásomat, úgy látszik, a kormánykörökben félremagyarázták.

Azoknál fogva pedig, mik programmom közzététele után történtek, azt kell gondolnom, hogy azt nemcsak a kormány, de ő felsége is ismeri, sőt kiindulási pontul elfogadta. Abból, hogy a választások alatt a kormány – ámbár elismerem, hogy azokra döntőleg nem gyakorolt befolyást – az úgynevezett Deák-párti jelölteket támogatta, azt kell következtetnem, hogy politikám helyeseltetik. És most azt kell tapasztalnom, hogy azzal vádolnak, mintha eltérnék programomtól. Az adresse-ben olyak volnának fölvéve, mik programmomban nincsenek, vagy ezzel ellenkeznének. Én elfogadtam a birodalom egységét azon pontig, ameddig azt a pragmatica sanctio kötelességünké teszi. Ez ki van mondva az adresse-ben is; ki van mondva, s azt állítom most is, hogy a pragmatica sanctio szerint kölcsönösen tartozunk egymást védeni, egymásnak segédelmet nyújtani. Ezt teljesítettük mindig, és fogjuk ezután is teljesíteni.”

Ezentúl Deák és a conservatívek útjai szétváltak. Deák felirati javaslata teljesen megfelelt a husvéti cikkben és a „Debatte”-ban kifejezett álláspontnak. Amidőn tehát Majláth és conservatív társai, valamint a bécsi kormány azt vélték, hogy a kiegyezési terv felvetése által Deák letér 1861-ben elfoglalt álláspontjáról s hogy a conservatívek felé hajlik a birodalmi egység irányában, vagy félreértették őt, vagy célzatosan magyarázták félre.

Deák Ferencz annyira nem hagyta el elvi álláspontját, hogy pártjában is sokan elégedetlenek kezdtek vele lenni. A rajzolt társadalmi állapotok éreztették hatásukat, és a társadalom egyes rétegei, bár áldozatok árán is, ki akartak egyezni Béccsel. A Deák-párt kebelében is sokan voltak a gyors kibékülés hívei. De – mint Gorove előadja Naplójában – nem mertek nyíltan Deákkal szakítani, mert attól tartottak, hogy még inkább csatlakozni fog a balközép azon szelidebb árnyalatához, melyet Ghyczy Kálmán képviselt. Annyi bizonyos, hogy Deák ezentúl erősebb harcot viselt és viselhetett a „Pesti Napló”-ban a conservatívek és a conservatív párt ellen, mint a balközéppel szemben. Felirati beszédét is ugyanily szellemben tartotta, hogy maga a felség, akit természetesen még mindig a conservatívek informáltak, így nyilatkozott Andrássy előtt Deák Ferencz 1865 február 22-ikén mondott beszédéről: „Nem mondom, hogy nincs benne közeledés, de mégis azt találom, hogy sokat vett fel a baloldal nézeteiből.” – Mint majd alább látni fogjuk, a conservatív álláspont Deákéval szemben még egyszer, de utoljára, határozott támogatást nyert felülről, de ezután teljesen diadalmaskodott azon megoldási mód, melynek embrióját legelőször Deák Ferencz tárta fel.

A leirat egyáltalán nem felelt meg a várakozásnak, vagy, mint kitűnt, az irányadó politikai körök nagyon is el voltak készülve ily válaszra, melyet csakis a conservatívek álláspontjáról lehetett a koronának tanácsolni. Az uralkodó örömét fejezte ki a közös ügyek elismerése és tárgyalási módjuknak leendő megállapítása felett, de a legélesebb háborút indította az 1848-iki törvények ellen, melyek pedig a jogfolytonosság leglényegesebb feltételét képezték.

„Megelégedéssel fogjuk tehát szemlélni az erre (a közös ügyek) vonatkozó tanácskozások megindulását, s bizton hisszük, hogy e kérdések beható tárgyalása fonalán önként fog az 1848-iki törvények utánvizsgálatának és czélszerű módosításának szüksége felmerülni.

A közös ügyek kérdésének megfajtése nem egyedül azoknak megállapításában találja kielégítő megoldását, hanem szükségkép feltételezi azok egységes, minden fennakadás ellen megóvott kezelését, s épúgy a törvényhozó, mint a végrehajtó hatalom összhangzó működésének biztosítását. Az ezekre vonatkozó kormányzati ágaknak oly mérvben önálló kezelése tehát, mint azt az 1848-ik évi III. t.-cz. a kellő szerves összefüggés mellőzésével megállapította, a közös ügyek sikeres kezelésének lehetőségét kizárja.”

Majláth és a conservatívek vakmerősége ekkép nyíltan feltámadt a parlamenti rendszer ellen. A leirat követelte még a nádorság eltörlését, a parlament feloszlatására vonatkozó királyi jogot teljesen szabaddá igyekezett tenni. Mind a kettőt, sőt a nemzetörségre vonatkozó törvényt Deák és barátai készek voltak megváltoztatni, de megkövetelték előbb a jogfolytonosság akkép való megvalósítását, hogy előbb az 1848-iki törvények tetteleg életbe lépjenek. De még mindezen követeléseknél nem állt meg a Majláth által dictált leirat, megtámadta még a választási törvényt

is. A leglényegesebb ellentét azonban a korona és a nemzet közt az volt, hogy az előbbi korábban akarta megváltoztatni az 1848-iki törvénycikkeket és csak azután volt hajlandó alkudozni, illetőleg az épségben maradt törvényeket életbe léptetni, az országgyűlés pedig Deákkal élén ép a megfordított eljárást igyekezett követni. Ezért volt olyan fulmináns a második feliratnak ide vonatkozó része. Deák valóban azon a ponton állt, hogy újra megszakítsa az alkudozásokat. „Felséged – úgymond Deák – az absolutismust fentartani nem akarja. Már pedig a törvényhozó és végrehajtó hatalomnak ily egyesítése, még ha ideiglenesen történik is, valóságos absolutismus. Nem ilyen jogfolytonosság az, melyet az alkotmányos elv, a törvények, a király hitlevelek és fejedelmi eskük megállapítottak. A valóságos jogfolytonosság nemcsak a törvények alkotásának módjára, hanem azok megtartására és végrehajtására is egyaránt kiterjed.”

Megalkuvást nem tűrőleg követelte tehát a második felirat is az 1848-iki törvények és a megyei autonomia előleges restaurálását. A feliratot a képviselőház márczius 19-ikén tüntetőleg fogadta el. Csak egyetlen-egy conservatív hang igyekezett meghallgatásra találni. Barta György ugyanis nem tartotta szükségesnek a korona felszólítását arra, hogy az 1848-iki törvényeket és a megyei autonómiát helyreállítsa. Miután Barta, a ház tüntető hangulata dacára, elvtársai nevében is megtette indítványát, sokan meg akarták tudni, kik Barta elvtársai, és azért névszerinti szavazást követeltek. Az eredmény az lett, hogy Deák felirati javaslatát egyhangúlag fogadta el a ház. A conservatívek nem mertek szint vallani.

Ekkép tehát ismét válság támadt, ami azonban ezúttal nem vezetett az országgyűlés feloszlására. Bécsben ép úgy tudták mint Pesten, hogy a kiegyezésnek létre kell jönnie, csak hogy Bécsben más kiegyezést terveztek, mint a magyar fővárosban.

A bécsi politikusoknak és magának Majlátnak – mint már ismételten szoltunk róla – nem volt tulajdonkép való megállapított programjuk. Különösen Majláth igyekezett kerülni a programvallást, de, mint már említve volt, a Barta-féle program megfelelt gondolkozásának. Kettős feladattal birt: teljesen szabadra ereszteti a vélemények nyilvánulását, de egyszersmind mindent elkövetni, hogy a fő eszmecsoporthatás a trónbeszédekben és leiratokban jelentkező, de végleg nem formulázott udvari és conservatív álláspont körül történjék. Majláth még Deákkal történt másodizben való találkozása alkalmával sem vallotta a haza bölcsének a kormány kiegyezési programját, habár Barta mindent elkövetett Bécsben, hogy a kormány nyílt és határozott programmal lépjen föl. Bécsben azonban mitsem határoztak, s a magyar országgyűlés a kormány szándéka iránt elég tájékozatlanul választotta meg a kiegyezést előkészítő 67-es bizottságot, viszont se május 3-ikán küldte ki a 15-ös albizottságot.

Ez utóbbi készítette a kiegyezés tervezetét, és azzal június 25-ikén elkészült. Midőn az a 67-es főbizottság elé került, nem volt egyéb, mint akadémikus fejtegetés a kiegyezésről. A kormány és az országgyűlés közt semmi végleges megállapodás nem történt.

A közhangulatot a külpolitikai helyzet aggasztó tüneteivel egyidejűleg az 1863-iki inségnél is borzalmasabb elemi csapás dermesztette meg. Az 1866-iki május utolsó hetének két napján nagymérvű fagy pusztította el a virágzásban levő vetéseket. A jelen században páratlan mélységre szállt le a hőmérő a hajnali órákban. Az ország több részében leszállt 5–6° R.-ig 0 alatt. És amit a fagy érintetlen hagyott az ország terméséből, azt tönkre tette a nyomban következő roppant forróság és szárazság. A katasztropha szinte általános volt, s csakhamar az országgyűlés érdeklődését is magára vonta. De sajnálatos, hogy politikai- és pártvillongás ürügyévé lett. A májusi késő fagyok s az arra bekövetkezett aszály, mint Szász Károly írja „Egy képviselő naplójegyzetei” című munkájában: „a nép inségének lehető enyhítésére irányozta a kormány figyelmét. Június 2-ikán zárt tanácskozmány kéretett. Azért zárt, mert előre lehetett tartani, – ami fájdalom be is következett – hogy bizonyos oldalról a nép insége a politikai kérdésekkel fog kapcsolatba hozatni, s az Isten csapása mint egy politikai tőke fog kizsákmányoltatni. Több rendbeli indítványok tettek: bizottság kiküldése iránt, mely jelentést tegyen a kár terjedelméről s a segítség módjáról. Deák bölcs előrelátással már ekkor figyelmeztetett, hogy csak oly módokról van szó, mely a jelen helyzetben levő országgyűlés hatáskörét túl nem haladják. Azonban feláll Tisza, s oly keserőséggel s szenvedélylyel, minőt a

jelen országgyűlésen tán egyszer sem mutatott, vádolja a kormányt, kiterjeszkedik a küszöbön álló porosz-osztrák háborúra s a magyar ifjak idegen csatatérre elhurczoltatására, indítványozza, hogy az inség alkalmából alkotmányunk visszaállítását követelőleg kell sürgetnünk, különben az inséges népen nem segíthetni. Utána ugyanazt, csak hogy sokkal rosszabbul, ismétli Madarász. A baloldal két árnyalatának vezérei egy kalap alatt. Deák összevonta nagy szemöldeit s homlokán egy sötét vihar gyülekezett, melynek első villámai apró tüzes szemeiből kilövelltek. Ha valaki – úgymond – ezeket hallaná s mit sem tudna országgyűlésünk első folyamáról, hinné, hogy félév óta összedugott kezekkel ülünk itt és elvett alkotmányunk visszaállítását nem követeltük, nem sürgettük. Azok, miket imént hallottam, e vádat, e gyanusítást foglalják magukban. De én visszautasítom azt. Azt hiszem, az országgyűlés megtette kötelességét, s két felirata erélyesebben és nyomatékosabban követelte azt alkotmányt mint azok az újabb frázisok, miket hallottunk. Tisza és Madarász hallgattak. Ghyczy sem keli védelmükre. Csak Keglevich Béla igyekezett szavaikat szerényen jobbra magyarázni. A vihar magva el volt vetve.”

Az ellentétek oda fejlődtek, hogy a segélyezés kérdését szavazással kellett eldönteni. A felséghez intézendő feliratban ugyanis Deák és pártja azon kifejezést akarta használni, hogy a felség királyi hatalmával intézkedjék. A baloldal férfiai azt nem akarták elfogadni, a többség azonban elfogadta. Erre az eddig egyesült Deák-Ghyczy párt szakadása alig volt feltartóztatható. „A jobb és balközép – írja Szász Károly – eredeti, természetes állását látszott ismét elfogadni, amaz a valódi közepet, ez a baloldalt. A szélsőbal hét férfia ujjongott örömeiben, az egész Tisza-Ghyczy-párt átment hozzájuk.”

Ferencz József azonban, mielőtt akár felírás által, akár más módon hozzájárult volna az országgyűlés, június 6-ikán kelt kéziratával intézkedett az inség ügyében követendő eljárásról. Elrendelte ugyanis, hogy a tárnok elnöklete alatt bizottság szerveztessék, mely bizottság számoljon a helyzettel és annak segédeszközeivel. Deák Ferencz a korona intézkedését a képviselőházban támadt ellentétek megszüntetésére akarta használni. A ház július 11-iki ülésében a felirat eszméjét elejtette, a mi tetszett a baloldal embereinek, s azt indítványozta, hogy a felirati javaslatban foglalt eszmék az inségügyi választmány jelentésében hozandó végzésbe foglaltassanak.

Most azonban a szélsők akartak feliratot, fel akartak írni a koronához, hogy állítsa helyre az alkotmányt, s azután lehet majd alkotmányos úton orvosolni az inség okozta bajokat.

Deák figyelmeztette a házat arra, hogy az inség oly nagy, miként azon rögtön kell segíteni, s nem várható be a közjogi vita vége s az alkotmány helyreállítása. Tisza Kálmán nem látta szükségesnek a feliratot, habár nem remélte, hogy a törvénytelen kormány helyesen és czélszerűen valósítja meg a korona bölcs szándékát. De határozati javaslatot indítványozott, hogy az inség elhárításának csak egy biztos eszköze van, s ez az alkotmány helyreállítása; továbbá, hogy az országgyűlés a felség egyenes felszólítására addig is megtesz mindent, amíg az alkotmány tényleg helyre lesz állítva.

Tisza javaslata vagy módosítványa zűrzavart vitt a Deák-párt kebelébe, ép azért a Deák-pártból többen felkérték őt indítványának visszavonására. Tisza azonban hajthatatlan maradt, s úgy látszik, a Deák-párt azon taktikája döntötte el a kérdést, mely szerint ez kijelentette, hogy névszerinti szavazást fog követelni, mikép az ország megtudja, kik azok, akik a tisztán emberiségi kérdésben is politikai spekulációt keresnek. A képviselőház június 16-iki ülésében Tisza visszavonta javaslatát s Deák indítványa változatlanul fogadtatott el.

Ily bizonytalan állapot közepett szakadt le a porosz és olasz háború a monarchiára.

Azon kiáltvány, melyet a császár, népeihez intézve, a háború előestéjén közzétett, fájdalmasan említette fel, hogy a kiegyezés és egyetértés munkája nem haladt addig; mikép valamennyi népének képviselői a komoly pillanatban a trón körül állnának. De – úgymond – habár most e támaszt nélkülöznie kell, annál komolyabb az elhatározása, hogy e támaszt jövőre biztosítsa a birodalom számára. A porosz-osztrák viszály már áprilisban kiegyenlíthetetlen gyanánt tűnt föl, sőt Bismarck már a háború tényleges kitörése előtt érintkezésbe lépett Komáromy György által magyar politikusokkal oly magyar légio alakítása iránt, mely háború

esetén felkelést szitana. A porosz külügyminister csak annyiban nem utánozta Napoleon és Cavour példáját, hogy nem a szélsőballal, hanem a határozati párt férfaiival alkudozott.

Ekkép minden elő lévén készítve a háborúra, gyakran szóba került Pesten, hogy mit fognak tenni Bécsben a magyar országgyűléssel az esetre, ha a háború valóban kitör. Deák az elnapolás mellett volt, s valóban, Bécsben gyakorlatilag megoldották a kérdést az elnapolás értelmében, de csak nyomban a custozzai győzelem után, sőt e győzelemmel ugyanazon napon. Az országgyűlés június 26-iki ülésében olvasták fel a felség elnapoló leiratát, melyet június 24-ikén bocsátott ki Magyarország képviselőihez.

Az előadottak kétségtelenné teszik, hogy a kiegyezésnek általában érzett szükségessége daczára még áthidalhatatlannak látszó úr választotta el egyrészt az udvar és a conservatívek, másrészt pedig a magyar nemzet és Deák álláspontját.

A nagy politikai vívmány, mely az utóbbi álláspont diadalára vezetett, rövid, de borzadalmas háború vértócsáján nyúlt keresztül.

A porosz-osztrák háború Ausztriára nézve azzal a szomorú tanulsággal végződött, hogy, míg a monarchia belső ziláltsága megszűntetve s a belbéke biztosítva nincsen, mindaddig nem viselhet külellenséggel sikerrel háborút, nem még akkor sem, ha a hadi viszonyok a győzelmet neki látszanak oda ígérni.

Königgrätz után Ausztria ezen egy tanulsággal gazdagabb, de két országgal szegényebb lett: végleg le kell mondani németországi s Velenczével olaszországi igényeiről.

A háború Schleswig-Holstein miatt tört ki, s oka az volt, hogy a hercegség régóta útjában állt Poroszország koncentráló törekvéseinek, melynek sem a hercegség különállása, sem az Ausztriával való társbirtoklás nem tetszett. A dán háború után nyíltan bevallotta szándékát, követelve, hogy a hercegség mondjon le a külügyi képviselétről, seregét a porosz hadseregbe kebelezzék be, engedje át a kielikötőt, legfontosabb erődjét stb. E követelés határozott ellenszegülésre talált: bátorításul szolgált Ausztria ellenzése s a német Bund poroszellenes hangulata is. A háborúnak már ekkor kitörését egy időre a gasteini conventio háritotta el (1865 augusztus 14.), a hol az ifjú osztrák császár személyesen találkozott a porosz királlyal s abban egyeztek meg, hogy Schleswig kormányzás végett Poroszországnak, Holstein pedig Ausztriának adatik át s Lauenburg pénzbeli kárpótlás mellett szintén porosz fenhatóság alá kerül.

Ez egyezés ideiglenes és rövid tartama alatt előre látható volt s újból kitört a viszály, midőn Poroszország fent elsorolt követelései végrehajtását, első sorban a katonaság bevonását megkísérelte. Ausztria, melynek e törekvés szintén nem volt inyére, azzal fenyegetőzött, hogy a Bund elé viszi az ügyet, s midőn e fenyegetés nem használt, (1866 márczius 16-ikán) hadi készülődésre hívta föl a vele tartó udvarokat. Bismarck a Bund reformjával akarta ennek elejét venni s e végett egy általános választáson nyugvó parlament összehívását határozta el. De ez a féltékenységet még inkább fölkelte: Ausztria háborúra készült s hozzá csatlakoztak a közép-német államok. Poroszország, szövetkezett Olaszországgal. Ausztria csakugyan a német szövetség elé vitte az ügyet, a mire Poroszország azzal felelt, hogy csapatait Holsteinbe vezette s a kormányt felfüggesztette. Midőn Ausztria ez ellen a Bundhoz fellebbezett, Poroszország az új szövetségi alkotmányt (1865 június 10) mutatta föl, mely Ausztriát Németországból kizárta.

Ausztria tényleg nem ok nélkül hivatkozott a Bundra s nem hiába épített ennek poroszellenes hangulatára: ez csakugyan elfogadta Ausztria propositióját s 9 szóval 6 ellen kimondta a szövetséges sereg mozgósítását Poroszország ellen. Fegyvert ragadtak Württemberg, Szászország, melynek ekkor Beust volt ministere, Bajorország, az egy ideig habozó V. György hannoveri király, Frigyes Vilmos hesseni nagyherceg stb.

Az osztrák hadsereg, melyben Ausztria és Magyarország minden nemzetisége vegyesen képviselve volt, Benedek tábornagy vezetése alatt márczius óta a cseh hegyekben táborozott. A helyett, hogy a poroszoknak készülődésre időt nem engedve gyorsan előnyomult s Szilézián, Szászországon keresztül Berlin elé vonult volna, itt vesztegelve várta be a porosz hadsereget, mely az időt nagyon jól fel tudta céljaira használni. Gyorsan megszállották az Ausztriával tartó országokat, június 18-ikán Drezda, a következő nap már Lipcse és Hessen is megvolt szállva,

június 29-ikén a hannoveri király is capitulált s azután tovább vonultak, hogy saját fészkében keressék' föl az ellenséget. Az osztrák hadsereg, mely hét hadtestből állott 247,000 emberrel s 500 ágyúval – a porosz haderőt 250,000-re teszik – az Elba partján Königrätz mellett táborozott. Hullámszerűen tagozott, dombos, erdős vidék, jól kiválasztott terep védelem tekintetében, egy hátránya volt, melyre úgy látszik Benedek nem számított t. i. a háttérben levő Elba a visszavonulásra nézve végzetessé válhatott. Itt állította föl csapatait s itt készült július 3-ikán a döntő ütközetre. A késedelmet most sietéssel akarta jóvá tenni, s nem akarta bevárni, míg az egész ellenséges hadsereg megérkezik. Az időjárás neki látszott kedvezni: még csak az első hadtest állott vele szemben, a borus, esős időben a felázott talajon a porosz trónörökös hadteste csak lassan haladt előre. Az osztrák sereg mozdulataiból a poroszok megértvén Benedek szándékát, gyors futárt küldtek a trónörököshöz, hogy hadtestével sietve csatlakozzék s egyben megkezdtek a támadást.

Az első ütközet az osztrákokat biztatta győzelemmel; a porosz tüzérség már mind ellőtte lövegeit s a tartalékhoz volt kénytelen nyulni a nélkül, hogy az osztrákokat rendkívül kitűnő állásukból: az elsáncolt falvakból és eltorlaszolt erdőkől kitudta volna mozditani s egy lépést előnyomulhatott volna. A támadás szembeötlő gyengülése már-már arra készíté Benedeket, hogy kilépjen eddigi védelmi állásából s támadólag lépjen föl: midőn megérkezett a poroszok várva-várt második hadteste, mely új erővel frissítve föl a már kifáradt csapatokat, véres tusa után rést ütött az osztrák hadtesten s a felbomlott sereg rendetlen tömegben vonult vissza az Elba felé. Csupán a tüzérség tartotta magát vitézül, az utolsó pillanatig fedezve a visszavonulást. A veszteséget osztrák részről 24,000 halott és sebesültre, 20,000 fogolyra, 160 ágyúra, porosz részről mintegy 9000 halottra és sebesültre teszik. A meghátrált és futó csapatok üldözésével a poroszok nem sokat törődtek, hanem e helyett Bécs elé vonultak. Ferencz József Nikolsburgba tette át székhelyét s innen folytatta az alkudozásokat. Franciaország közvetítésével, melynek javára Ausztria Velenczéről is lemondott, előbb (július 22-ikén) fegyverszünet kötött. Ekkor már a porosz hadtest a Kis-Kárpátokon átkelve Pozsony előtt állott, oly szándékkal, hogy Bécset hátulról támadja. De mielőtt erre szükség lett volna, megkötötték a béke, mely szerint Ausztria 40 millió tallér hadi kárpótlás fizetésére kötelezte magát, lemondott Schleswig-Holsteinről s kilépett a német Bundból.

Miért végződött e csata az osztrákok vereségével, holott csaknem egyenlő számarány mellett az osztrák hadsereg felszerelés tekintetében hasonlíthatatlanul jobb volt, kitűnően begyakorolt tüzérsége kitűnő (vontcsövű) ágyúkkal ellátva? Bizonyára azért az egy eszméért, a német egységért lelkesedő ellenséggel szemben széthuzó elemekből, egybe nem olvasható nemzetiségekből álló csapatok állottak, a kik kénytelen-kelletlen harcoltak, Ausztria babéraiért nem lelkesedtek.

A königrätz-i veszteség, melynek a custozzai győzelem sikere is áldozatul esett, nemcsak Ausztriát ábrándította ki, de a magyar politika irányán is nagyot változtatott.

Deákot a conservatívek már a Bach-korszakban, s még inkább a provisorium idején sokszor vádolták, amiért nem lépett fel cselekvőleg, s hagyta a tények és események árját folyni szilárd, de mozdulatlan álláspontja mellett. Most is azzal vádolták, hogy elszalasztotta a kedvező alkalmat, hogy az udvar figyelmét Magyarországra, mint a birodalom legfőbb támaszára irányítsa. Szemére vetették még lustaságra hajló inactív természetét is.

De az inactióra hajló tulajdonság nélkülözhetlen volt azon államférfiunál, aki a kiegyezés megkötésére volt hivatva.

Csak az idegesség nélküli, az ambíciót és tettvágyat nélkülöző nagy hazafiság és nagy lélek lehetett képes a szenvedőleges ellenállás politikájának kigondolására és végrehajtására. A legnagyobb elméket és jellemeket is ferde helyzetbe sodorhatja az időszerűtlen fellépés. A conservatívek leghazafiasabb s legemelkedettebb lelkületű férfiai e miatt mentek tönkre. Ha gróf Desseffy Emil, ez az örökké nyugtalan nagy lélek, várni tud, talán sokkal nagyobb szolgálatokat tett volna hazájának. Mindazok, akik idejekorán felléptek, hogy a nemzetet és uralkodóját kibékítsék, ferde helyzetbe kerültek.

Ide került volna Deák Ferencz is, ha akár a Bach-korszakban, akár a provisorium elején lép fel kiegyezési tervével. Az események megmutatták, hogy, bár a husvéti cikk indította meg a kiegyezési mozgalmat, a „Debatte” cikkei még korán érkeztek. Bécsben csak azt vették észre szíves örömmel, hogy Magyarország nem zárkózik el a jogfolytonosság merev non possumusának sánczába; de a kiegyezés alapelveit korántsem voltak hajlandók magukévá tenni. Azt hitték, hogy ha Magyarország az alkudozások terére lép, sokat ki lehet csikarni tőle a birodalmi egység javára.

Mennyire igaza volt Deáknak, amidőn 1861-ben a jogfolytonosság merev álláspontjára helyezkedett, hiszen még 1866-ban is, Sadova előestéjén majdnem kénytelen volt az alkudozásokat megszakítva visszatérni az 1861-iki álláspontra, melyet különben közjogilag nem, hanem csak taktikailag hagyott el.

A keleti fatalismus és renyhesség bizonyos hányada nélkül lelkében, a nagy jogérzet és jellemesség dacára, Deák Ferencz nem lehetett volna azzá, amivé a magyar nemzet sorsa fölött őrködő gondviselés tenni akarta: elbukott hazája alkotmányának és szabadságának visszaállítójává, három százados viszály megszüntetőjévé. Nagy és fényes tulajdonságai mellett e fogyatkozásra szüksége volt, a fényből és árnyból így jött létre azon szerencsés vegyület, melynek Magyarország újabb alkotmányosságát köszöni.

A következő korszak már a kiegyezés és az újabb alkotmányosság korszaka. Ennek látóhatárán emelkedik szédítő magasra eme korszak legnagyobb emberének, Deák Ferencznek alakja.

I. FEJEZET.

Deák Ferencz.

Széchenyi, Kossuth és Deák. A három vezér által képviselt eszmék. Deák Ferencz szerepe a nemzeti ébredés hajnalán. A passivitás politikája. Deák vezéri szerepének kutforrása. Nagyságának alapjai. A középosztály tekintélyének megtestesülése Deák személyében. A kiegyezés művének koronája

A NAGY politikai vezérek mindig képviselik nemzetüknek legalább egy tulajdonságát, s azt kifejlesztik közel a tökély fokához. Széchenyi képviselte az álmából ébredező nemzet újjáalakulási vágyát, melyet meg-megriaszt az erejét még nem érzőnél a veszélyek öntudata. Kossuth képviselte a magyar nemzet geniusának minden gáton keresztültörő megnyilatkozását. Azt a semmi aggodalmat nem ismerő, felvértezett szellemet, mely győz vagy elbukik a mérkőzés terén, de nem ismer kiegyenlítést vagy megbékülést. A magyar nemzetnek ősi, veleszületett tulajdona a megfontolás s tárgyilagos ítélkezés, ami a képzelem fogyatékoságára vall. És kivételes, nagy korszakokban mégis saját képzelő ereje gyúlad ki azon lángelmékben, akik az örvények felé vezették. Széchenyi rhapsodikus lángelméje, mely a pharos megújuló és elhaló fényéhez hasonlított, koronként megvilágította azt a mélységet, mely felé már az ő izgatása vezette a nemzetet. Kossuth lelkéből pedig valóságos lángoszlop csapott fel, s ennek fénye csalfa világításba helyezte a tárgyakat, s megtevesztette a nemzet nyugodt ítéletét.

Deák Ferencz képviselte nemzetének azon szilárd erkölcsi erőit, melyek nagy háborgatások után végre is diadalmaskodnak s helyreállítják a nyugalmat és egyensúlyt, mint a nehézkedés törvénye helyreállítja a viharok dülése után a tenger vizeinek egyensúlyát, s ekkép azok nyugodt tükrét. Az újjászülető népek életében előbb kell következnie a zivatarnak, s aztán a nyugodt, öntudatos erő harmonikus diadalának. A világos és nyugodt derűt, a delelő nap mindent megvilágító fényét meg kell előzniök a hajnal phantastikus ködeinek, a ragyogó fénysávoknak, melyek optikai csalódásokat idéznek elő. Széchenyi, a nemzet hajnalát felidézve, szükségkép fény-csalódásokat hozott létre, Kossuth pedig azon korai zivatart, mely után a legderültebb nap szokott következni.

Deák Ferencz a nemzeti ébredés hajnalán a két nagyszellemű vezér közt foglalt helyet, s hol egyikhez, hol másikhöz állott közelebb, soha sem osztozva egyiknek tévedésében sem. Ugyanaz volt közbenső állásában, ami lett később, midőn már ő vezérelte a nemzetet. Ugyanaz a nyugodt elme s tiszta jellem, a nemzet és a magyar faj specifikus erkölcsi tulajdonságainak ugyanazon eszményített repraesentánsa, mint kinek szobortalapzata előtt később leborult hazája, sőt a művelt emberiség. De pályájának kezdődő korszakában még nem az ő, s nem a nemzetnek általa képviselt tulajdonságaira volt szükség. Az újjászülető népek kénytelenek még egyszer átmenni az ifjú kor hevületein, az ábrándok és tévelygések korszakán. A nagy vállalkozások és súlyos csatározások után jó létre a férfi kor egyensúlya, a család-alapítás gondja és kötelessége.

Deák Ferencz nyugodt mérséklete s csak az igazságot kereső elméje nem vezethette volna keresztül nemzetét a nagy hevületeken s az eszmék kiforrásához okvetlenül szükséges csatározásokon. Széchenyi tépelődő szellemének előbb fel kellett ráznia a nemzetet s előbb be kellett vennie az ébredezőnek azon izgató italt, melyet Kossuth keze tartott s mely megmérte, mily nagyok s mélyek azon ősi források, melyek a nemzet erőtartálékát képezik. Gyenge s élni képtelen nemzetet felesleges lett volna Széchenyinek felébresztenie. Kossuth erőmérlege nélkül nem lehetett volna tudni, vajjon nem tévedett-e Széchenyi, midőn nemzetét nem hagyta lethargikus álmában örökre elszunnyadni. A népek életének csodálatos oeconomiája megkövetelte Széchenyi és Kossuth hatását, hogy Deák Ferencz kibékítő s alkotó keze vehesse át a nemzet vezérletét.

A sorscsapás és kiábrándulás után a nemzetnek többé nem lehetett vezére sem Széchenyi, sem Kossuth. Amannak lelki önmardosása s ellentétekben háborgó elméje nem vonzhatta többé a

súlyos megpróbáltatásokat szenvedő nemzetet. Kossuth varázsa is szükségkép megtört, s csak a végső kétségbeesés szilaj káprázata gyújthatta azt koronként új és új fényre. A nemzet útja most már egészen más volt, rávezetett az szükségkép Deák Ferencz útjára, de neki magának kellett ez utat megtalálnia, mert az csak úgy vezethetett biztos célra, ha nem rábeszélés viszi oda a nemzetet. Ennek előbb minden más vágyából és törekvéséből ki kellett ábrándulnia, hogy utólagos bánat és keserűség nélkül eljuthasson azon nyugodt révbe, hová Deák Ferencz vezette, miután nem ő kínálta vezérségét, hanem a nemzet jött hozzá könyörögve, hogy kalauzolja ki a romlás örvényéből. Ezért volt szükség Deák nagy egyéniségének azon látszólag mellékes tulajdonságára, a nyugodt várni tudásra, melyet csak a nagy lelki erők teljes egyensúlyából származó, a passivitás külsőségeit viselő nyugalom hozhatott létre. Nemcsak Kossuth forradalmi rendszeréből kellett a nemzetnek kiábrándulnia, hanem a conservatív hagyományokból is, s magukból a conservativekből, akik a világosi katastropha után szinte azonnal arról akarták meggyőzni a nemzetet, hogy az 1848 által vétkezett, s bűnhődését csak az 1847 szüntetheti meg. Deáknak meg kellett várnia azt is, vajjon a nemzet a demokratikus és parlamentáris kormányrendszertől a súlyos csapások után nem riad-e vissza s nem óhajtja-e újra a rendi alkotmány csendes nyugalomát. Deákból hiányzott az agitátornak minden tulajdonsága, s ép erre volt legkevesebb szükség a passivitás, majd később a kiegyezés politikájánál.

Deák varázsa s egyéniségének ellenállhatatlan súlya nem pusztán nagy belső tulajdonságai következtében jött létre. Antik karaktere lehet vala ugyanaz, ami volt, nagyobb, szebb és érdekesebb Washington jelleménél. Ez a jellem minden körülmények közt ugyanaz maradhat vala: egyszerű nagyság, a polgári erények csodálatos s mégis igénytelen összhangja. Ennek a nagy jellemnek s bámulatos alaknak fajsúlya még sem jutott volna oly nyilvános kifejezésre Deák látszólagos passiv lénye nélkül, mely lehetővé tette minden egyén s eszme lejárását, mielőtt ő reá került a sor. Óriási szellemi fölényével, ellenállhatatlan logikájával tervszerűen is hódíthatott s ellenfeleit leverhette, s így a vezérszerepet küzdelem által is hatalmába kerithette volna. De ez esetben a győző diadalútját csataterek és elesettek szegélyezték volna, s a nemzet talán csak kényszerítve hódol meg Deák előtt. De épen abban volt ez egészen sajátos lelki nagyságnak fő ereje, hogy nem igyekezett legyőzni s félre szorítani senkit, s mégis épen emiatt szorultak félre mindazok, akik a hazát saját módjuk szerint meg akarták menteni. Félre szorultak nemcsak a forradalom hagyományainak emberei, akik a dynastiával szakítva akarták a független Magyarországot megteremteni, hanem egyszersmind azon aggodalmas lelkek, akik saját gyöngeségük tudatában a nemzetet is gyöngének vélték, s arra akarták rábeszélni, hogy az önrendelkezés polczáról szálljon le a conservatív atyáskodás kuckójába.

De mikor aztán a nemzet önként Deák Ferencz mögé sorakozott, s midőn az ő vezérlete alatt határozott irányt váltott, akkor ép oly kiméretlenül utasította vissza a nemzet sorsába avatkozókat, mint amennyire szabadra eresztett mindenkit a kiegyezési politika kezdete előtt. Ekkép felnövekedett óriási tekintélyét éreztetni tudta, ha kellett, irgalmatlanul. A conservativek visszaszorításában speciális élvezetét is találta, s ezekkel nemcsak politikai, hanem egyszersmind még egyéni fölényét is éreztette, s mi több, társadalmilag nyomta őket. A szabadságharc és az elnyomatás korszakának tapasztalatain okulva, még inkább belátta azon elv igazságát, hogy a magyar politika csak társadalmunk középrétegein nyugodhatik. Az a rideg gög és szinte sértő lenézés, amelylyel a conservatív aristokratia tagjaival bánt, ezt az elvet akarta érvényre juttatni magában a társadalmi érintkezésben. Mindig jól átgondolt cél vezette, midőn szokásos nyugalomból vagy humoros zsörtölődéséből kilépve, valamely erélyesebb nyilatkozatra vagy actióra szánta el magát. De ilyenkor sem vezette szenvedés, valamint nem vezette ez lefelé mosolygós nyájasságában, felfelé mutatott kevélységében, az udvarnál történt megjelenései alkalmával feltűnő egyszerűségében s abban, hogy egyes fogaton kocsizott ki a városligetbe ép úgy, mint a Felső hívására, vagy a trónbeszédek meghallgatására a budai várba.

A kiegyezést nem csinálhatta meg más, mint csak az, akinek ily tulajdonságai voltak, aki nem kereste a vezérséget, s mégis soha, még a vezéreknél sem látott hatalomra tett szert. És aki,

midőn pusztán erkölcsi hatalmával legyőzte egy nagy és fényes dynastiának, valamint nemzetének téves hagyományait, az előbbinek anyagi és fegyveres erejét s az utóbbinak lázongó boszúérzetét: ezt a páratlan erkölcsi hatalmat egyéni célokra soha sem használta, hanem mindig kizárólag a haza, a nemzet javára. Ez a nagy lélek még akkor is csak önmagához volt hű, s bár akaratlanul, a koronát tette fel erkölcsi nagyságára, amidőn az alkotmányosságot tanítva nemzetének, az alkotmányos és parlamentáris alapelvvvel szemben a kivivott kormányhatalmat visszautasította s munkatársaira hárította át. Ha a kiegyezés után Deák-kabinet jő létre, teljes diadalt arat a parlamentáris elv. De hogy Deák kitért az alkotmányosság következményei elől, a zárkő került egy csodás erkölcsi épületre, melynek nagysága és bámulatos összhangja előtt meg fog hajolni minden korok nemzedéke, amíg az emberekből ki nem vész az érzék az együtt jelentkező nagyság és egyszerűség, a hatalom és önzéstelenség iránt.

Igy jött létre, ily férfi által alkotva, a kiegyezés, s így alakult meg gróf Andrássy Gyula elnöksége alatt a második felelős ministerium.

II. FEJEZET

A kiegyezés s a második felelős ministerium.

Deák az uralkodónál a königgrätzi csata után. A balközép mozgolódásai. A békekötés. A hadkiegészítési patens. A 15-ös albizottság. A Majláth-kormány kiegyezési tervezete. Deák ragaszkodása a feltételekhez. A megoldás. A második felelős ministerium megalakítása. Gróf Andrássy Gyula. A február 12-iki bécsi ministertanács. A felség leirata. Az Andrássy-ministerium. A conservatívek és a kiegyezés. Sennyey csalódása. A balközép. A közösügyi vita. Deák és Tisza álláspontja az absolutistikus Ausztriával közös ügyek rendezése tárgyában. A közös ügyek sorsa az osztrák alkotmányosság bukása esetén. A hadsereg kérdése. A szavazás. Az 1867-iki XII. t.-czikk. Az 1867-iki alkotmány alapjai. A koronázás. Kossuth levele Deákhhoz. A pártalakulások jövődjéje

A königgrätzi csata füstjétől a váltakozó közhangulat sokszínű képén keresztül a nyilvánosan ismert vagy a háttérben lappangó tények egész seregét helyezi teljes világításba a kiegyezés története. Megjelennek a nagy alakok silhouettéjei: Ferencz József királyé, Deák Ferenczé és Andrássyé. A fejedelem magához kéreti Deák Ferenczet, a ki a vész perceiben sem nyilatkozik másképp, mint a béke idején; sőt a békekötés előtt nem tartotta opportunusnak a rendszerváltozást, de föltétlenül szükségesnek azt, hogy a kiegyezés a háború után azonnal létrejöjjön. Ugyancsak Deák kijelenti, hogy ő kabinetet nem alkot, de támogatna oly kormányt, mely az ő eszméit képviselné. Deákot jellemzi azon följegyzés finom vonása, hogy a haza bölcse az osztrák-porosz-olasz háború kitörésekor a képviselőház elnapolását sürgette, mert nem bízott volna azon engedmények tartósságában, melyeket az országgyűlés az esetleg szerencsétlen háború közben csikar vala ki. Andrássy, ki már e kérdésben is más nézetten volt, most is a válság alatt akarta a magyar alkotmányt helyreállíttatni, már azért is, mert Magyarország kielégítése által jobb békefeltételeket lehetne elérni. Minden bizonnyal Deák Ferencznek volt igaza, habár kétségbevonhatlan, hogy a kiegyezés megkötésének halasztása két ellentétes irányt vitt összeütközésre.

Tisza Kálmán kisebbségi javaslata ugyanis a háború után a balközépiek előtt csakhamar kezdett meghaladott álláspont lenni s a vérszemet kapott közjogi ellenzéki hangulat annál inkább rátámadt a többség véleményére. Ivánka Imre Ghyczyhez írt egyik levelében azt állította, hogy az ország nagy részét bejárva tapasztalta, hogy a közvélemény már a baloldali javaslatról is azt hiszi, hogy túlságos concessiókat tett. Tisza Kálmán névnapján pedig a Geszten összejött balközépiek nagyrészt osztoztak Ivánka felfogásában s maga Jókai Mór október 24-ikén azt írta a Hon-ban, hogy a „Pesti Napló” pártja oly programot állított fel, mely ép oly mértékben visszatetszik Magyarországon, mint Bécsben, Prágában és Zágrábban. Másrészt pedig a békekötés után a bécsi körök is nagyobb bátorságra tettek szert; sőt 1866 december 28-ikán kibocsátott a hadkiegészítési patens, melyet helyesen nevezett az akkori Pesti Napló a legszélesebb mértékű octroyálásnak. Ez ellentétes hangulatok közt indultak meg az alkudozások, melyek azonban csak lassan haladtak előre. A 15-ös albizottság munkálatát csak Deák és a Deák-párt tartotta magáénak, az ellenzék azt keveselte, Bécsben pedig szerették volna megmódosítani, természetesen annak hátrányára. A kormány tényleg kidolgozott a 15-ös albizottság munkálatával szemben egy másik tervezetet, melyet a király úgy adott át Andrássynak, hogy ezt vagy el kell fogadni, vagy a kiegyezésből nem lesz semmi sem. A kormány munkálatában pedig nem volt kevesebb, mint hogy a védrendszer változtatása vagy átalakítása, nemkülönben a hadseregnek rendszeres kiegészítése, az országgyűlés által megállapított törvény létrejötte után, közös intézkedésnek lesz a tárgya. Ugyanezen javaslat közös ügygyé tette a nemzetközi kereskedelmi- és a vámügyet és a közvetett adókat. Közös ügyet képeztek volna a tengerészeti, a posta- és távirdai kezelés fő elveinek megállapítása, nemkülönben ama vasútak ügye, melyek az ország határain túl terjednek; továbbá az új pénzrendszer és pénzláb megállapítására, vagy a létezőnek rendezésére vonatkozó intézkedések. Belcredi és Beust a tárgyalásokat a kormány

törvényjavaslatának alapján akarták folytatni, de Andrassy és Lónyay kivették, hogy a 15-ös albizottság munkálata képezte az értekezletek alapját. Andrassy és Lónyay két lényeges módosításba beleegyeztek; egyik vonatkozott a külügyekre a 8. §. kapcsán, és ez lényegileg megszüntette az eredeti szövegezésnél létezett különbséget a monarchiai és a magyar külügyek közt. A másik tényleg új közös ügyet teremtett, amennyiben Andrassy és Lónyay beleegyeztek a következő intézkedésnek a fölvetelére: „A delegatiók feladata lenne határozni a felett, melyek a birodalmat közösen érdeklő vasútvonalak. Minden egyéb vasútvonalak feletti intézkedés azon ministerium és törvényhozás hatásköréhez tartozand, melynek területét érintik”. Beleegyeztek továbbá abba, hogy közös ügy legyen az új pénzrendszer és pénzláb megállapítása, vagy a közös ügynek rendezése.

Semmi sem jellemzi annyira a Deák tekintélyét, mint az, hogy maga Andrassy nem merte magára vállalni e módosítások keresztülvitelét, mielőtt Deákkal nem tanácskozik, és így húzódott a kiegyezés ügye, ami természetesen sokkal gyorsabban bontakozik ki, ha Andrassy és Deák elfogadják a kormány ismertetett javaslatát. Ez esetben – mint Beust előadta ő felsége azonnal kinevezte volna a magyar kormányt. Deák azonban még az Andrassy-Lónyay-féle módosításba sem egyezett bele, melyet ezek a 15-ös albizottság munkálataiban tettek. Hosszú s heves harcz folyt a delegáció hatásköre fölött a közös vasúttakat illetőleg s utólag megdöbbenhetünk, mi történik, ha Deák oly makacsul ellen nem szegül, pedig már-már a ministerium alakulása dugába dőlt s Andrassy el volt határozva, hogy nem lép a kabinetbe, ha Deák segítségükre nem lesz. 1867 január 27-ikén történt a kiegyenlítés és Deák az ezen napon történt conferentián dictálta a később elfogadott szöveget. És mi történik nemzeti katonaságunkkal, a honvédséggel, ha Deák azt szintén Andrassyval szemben meg nem menti? Alkotmányunk csonka marad, ha Deák meg nem gátolja a csorbákat, melyek azt fenyegették. Innen túl a ministerium megalkotása egészen bizonyossá lett.

Midőn a hatvanhetes bizottság 1867 február 6-ikán befejezte tárgyalását, Deákot és Andrassyt a felség Bécsbe hívta, felszólítva az előbbi, hogy alakítsa meg kabinetjét. Deák maga helyett gróf Andrassy Gyulát, e „gondviselésszerű” férfiút ajánlotta az uralkodónak, akinek ifjú ereje s nagy tehetsége garancia arra, hogy megküzdhet a helyzet nehézségeivel. A felség hozzájárult Deák ajánlatához, s ennek és Andrassynak részvéte mellett megállapítást nyert a magyar ministerium névsora. A leendő ministerek már részt vettek a Bécsben február 12-ikén tartott ministertanácsban. A bécsi tanácskozások eredménye lett azon történeti nevezetes leirat, melynek szerkesztésével a felség Horváth Boldizsárt bizta meg, hogy egy fényes toll méltó kifejezésre juttassa a nemsokára megkoronázandó magyar király szeretetteljes érzelmét magyar nemzete iránt. E leirat a képviselőház február 18-iki ülésében olvastatott fel, s gróf Andrassy Gyula 23-ikán értesítette a képviselőházat, hogy a felelős ministerium február 28-ikán meg fog jelenni a nemzet képviselői előtt. Képzelné sem lehetett fényesebb és tekintélyesebb ministeriumot újabb alkotmányosságunk kezdetén. Az 1848-iki nagy kabinet jelentőségét el nem érte, már csak azért sem, mert az koalíciós ministerium volt, míg ez tisztán Deák-párti. A három szellem-óriás közül egy sem ült benne, Deák félre állt, Kossuth önkéntes számkivetésben maradt, Széchenyi pedig önkezével oltotta ki életét. Az 1848-iki nagy emberek sorából báró Eötvös József a második felelős ministeriumban is részt vett a közoktatás élén, s nemcsak összekötő kapcsot képezett; hanem egyszersmind saját nagy erkölcsi és eszmei tartalmával áthozta a régiek fényét az újba. Gróf Andrassy Gyula pedig nemcsak hogy felérte, sőt túlhaladta a nemzet nagy vértanújának, gróf Batthyány Lajosnak mértékét. Senki sem lehetett volna alkalmasabb miniszerelnök, mint ő, azon nehéz korban, midőn a kiegyezést a papírról át kellett vinni a gyakorlati életbe, azon súlyos időben, midőn a háttérben lappangó rosszakarat a félreértések és érzékenykedések szikláit borította az elméletiből gyakorlativá levő kibékülés útjába.

Miniszerelnök nem lehetett akkor senki más, mint oly férfi, aki nemcsak a korona és nemzet bizalmát élvezte, hanem egyszersmind birtokló tekintélylyel úgy egyik, mint másik előtt, s bátorsággal arra, hogy fel- és lefelé egyaránt őszintén megmondja véleményét, habár ez

fájdalmas benyomást tesz is. Valóban, a kiegyezés első miniszterelnökének bizonyos tekintetben a nádor szerepével kellett birnia, folyton közvetíteni kellett a korona s a nemzet közt, s így gróf Andrássy Gyula symbolikus nádorsága a koronázás alatt a valóságnak felelt meg. De máskülönb is Deák „gondviselésszerű” férfia lehetett csak a kormány elnöke, ha a haza bölcsé nem vállalkozott. A magyar miniszterelnök egyszersmind az ország külügyministere, állása tehát diplomatiái jelentőséggel bir. Szerencse, hogy a miniszterelnöki székbe mindjárt kezdetben oly férfiú ült, aki, mint megmutatta, teljesen érvényre tudta juttatni állásának jelentőségét és belső tartalmát. Különb talán a törvény ide vonatkozó intézkedése holt betű marad vala. Andrássy európai látókörében az állam is egészen más attributumokkal jelent meg, mint táblabíró politikusaink előtt, s ez is nagyon fontos körülmény volt, mert Szent-István birodalma darabokra volt tördelve s azt egységes állammá kellett összeforrasztani.

Magyarországnak többnyire csak politikusai voltak, akik kevés kivétellel, lángelméjük daczára, ritkán birtak az államférfi speciális tulajdonságaival. Gróf Andrássy Gyula a modern és magyar államférfi kezdődő typusát alkotta, aki nagy és általános szempontokból indult ki, a külügyi politikától kezdve Budapest szépítéséig s világvárossá való emeléséig.

Az általános s vezérlő szempontok felismerésében méltó társai voltak báró Eötvös József és Horváth Boldizsár. Az a bölcsészet magaslatain és a poézis virágos kertjében egyaránt a magyar és a modern államiságot kereste, ez pedig igazságügyi alkotásaival ennek örökre maradandó alapjait rakta le.

A második felelős ministerium tagjai: gróf Andrássy Gyula miniszterelnök és honvédelmi minister, báró Eötvös József vallás- és közoktatásügyi minister, Lónyay Menyhért pénzügyminister, Horváth Boldizsár igazságügyi, báró Wenkheim Béla belügyi, Gorove István kereskedelmi, gróf Mikó Imre közlekedési, Festetich György gróf a felség személye melletti ministerek, emelkedett hangulat mellett mutatkoztak be a házban. A kabinet minden egyes tagja a Deák-párthoz tartozott, e körülménynek azonban fontos történeti előzményei voltak, mert a kiegyezés előmunkálatainak egész hosszú ideje alatt inkább koalíciós vagy épen fusiós ministeri listák voltak forgalomban. Említettük már, hogy a conservatívek mikép akartak hatalomra jutni s miként igyekeztek a Deák-párt nagy részével szövetkezve pártos és jogfeladó politikájukból a kiegyezés révébe átevezni. Az 1848-iki törvények elismerése után azonban lehetetlenség volt a conservatívek diadala, mert ők és sajtójuk még a porosz háború után is támadták az 1848-iki törvényeket, ismételten kijelentve, hogy a parlamenti rendszer nem fér meg a pragmática sanctióval, a tizenötös albizottság munkáját pedig sokalták, azt hirdették: hogy az felbontja a monarchiát. Az 1848-iki törvényekből a „Pesti Hirnök” és a „Magyar Világ” magát a felelős ministeriumot elfogadták ugyan, de nem a parlamenti rendszert.

Volt azonban a conservatíveknek egy árnyalata Sennyey vezérlete alatt, mely megtagadva multját, egészen elfogadta Deák politikáját, sőt azt hirdette, hogy tulajdonképpen az ő programja valósult meg a kiegyezés által. E néhány, a viszonyokhoz mindig simulni tudó conservatív férfi akkép okoskodott, hogy a jogfolytonosság elve, tehát Deák programja nem ment teljesen keresztül, mert az 1848-iki törvényeknek csak elvi elismerése történt meg, a gyakorlatban azonban csak lényeges változtatásokkal létesültek; Sennyeynek és híveinek ugyanis mindig az volt a felfogásuk, hogy előbb revideálni kell az 1848-iki törvényeket, s aztán valósítható meg a kiegyezés, s ekkép a novemberi leirat elvi elismerése daczára Deák tért át a Sennyeyék programjára, aki különben is már a tizenötös albizottságban nagy engedményeket tett az 1848-iki törvények rovására.

A Sennyey Pál-féle conservatívek ezen inkább belső – mert nyilvános kifejezésre nem, vagy csak részben jutott – eszmemenete egy egész háttért világít meg, s e háttérben, melyről a leplet a conservatívek későbbi iratai és beszédei vonták le, világosan megjelenik azon gondolat, hogy a conservatívek semmi esetre sem akarták átadni a hatalmat a liberálisoknak. De lelkiületüknek a tartalma a ministerium megalakulásának idejében egészen homályban maradt; a bántalomnak és keserűségnek mélabús érzete azonban tényleg végigvonult későbbi szereplésükön, ami abban leli magyarázatát, hogy az ő programjuk diadalát contemplálták

csendes elmélkedésükben, s egyszer csak arra eszméltek fel, hogy a hatalom a Deák-párt kezébe került. Sennyey Pál helyett Andrássy Gyula lett miniszterelnökké.

Sokkal komolyabb esélyei voltak, nem ugyan közvetlen a ministerium előtt, hanem régebben, amikor a balközép még teljesen szét nem vált a Deák párttól, egy Deák-párti és balközépi elemekből alakulandó ministeriumnak, s ekkor volt arról szó, hogy ha kabinetalakításra kerül a sor, Tisza és Ghyczy nem hiányozhatnak abból. Az 1865-iki országgyűlés elején ugyanis Tisza és Ghyczy, valamint a körülük csoportosuló elemek Deákat követték s legtöbbször Deák elveit vallották, s midőn külön pártot alakítottak, akkor sem szakítottak határozottan a Deák-párttal. A lassú és fokozatos szétválás a tizenötös albizottságban kezdődött, s mint már fejtegetve volt, Tisza ellenindítványt dolgozott ki a közös ügyekről. E munkálatot azonban utóbb visszavonta, s így azt lehetett volna hinni, hogy a közeledés a balközép és a Deák-párt között ismét létrejön. Közvetlenül a kiegyezés előtt azonban Tisza Kálmán végleg szakított a Deák-párttal, amíg nyolcz év múlva a fúzió létre nem jött. Az 1866 november 19-ikén összegyűlt országgyűlésen ugyanis Deák azon indítványt terjesztette elő, hogy a hatvanhetes bizottság folytassa a közös ügyekre vonatkozó tárgyalásait, Tisza ellenben a határozati pártra emlékeztető indítványával azt kérte a háztól, hogy a hatvanhetes bizottság függeszse fel tárgyalásait, amíg az alkotmány tényleg helyre nem áll. Ez indítványnak tartalma az volt, hogy az 1848-iki alkotmány lépjen előbb teljesen hatályba, ennek alapján nyerjen kifejezést a felelős ministerium, s csak azután kezdődjék a kiegyezési tárgyalás. A Deák-párt e határozati javaslatot nem fogadhatta el, dacára hogy a jogfolytonosság elve volt írva zászlajára, s hogy a novemberi leirat az 1848-iki törvényeket elismerte. Hosszú harcz folyt most, melynek végső eredménye az lett, hogy Deák indítványát a ház százhusz főnyi többséggel elfogadta, Tisza határozati javaslatát százhat fő pártolta. A baloldal a ház határozata dacára folytatta a harczot, s Nyáry Pál indítványozta a hatvanhetes bizottságban, amit Tisza indítványozott a házban, hogy a kiegyezési tárgyalások maradjanak függőben az alkotmány helyreállításáig. Az eredmény természetesen itt is az lett, hogy az indítványt a nagy többség mellőzte. E pillanattól kezdve a balközép a hatvanhetes bizottságban annyiban a passivitás terére lépett, hogy Tisza visszavonta a tizenötös albizottság kisebbségének munkálátát, s ellenindítványokkal többé fel nem lépett; a hatvanhetes bizottság ezután lényegtelen correctiókkal elfogadta a tizenötös albizottság munkálátát, s az a ministerium kinevezése után mint kormányjavaslat került a ház elé.

E vitában még távolabb jutott a balközép a Deák-párttól. A Bösörményi-féle incidens alkalmával a két nagy párt még együtt szavazott. Bösörményi ugyanis azt indítványozta a szélsőbal nevében, hogy a tárgyalást napolják el a koronázás utáni időre; a Deák-párt és a balközép azonban egyetértésre jutottak a tekintetben, hogy az elhalasztás közjogilag nem szükséges, mert a király megkoronázása csak a törvények szentesítéséhez szükséges, törvényjavaslatokat azonban lehet tárgyalni koronázás nélkül is. A balközép a többség javaslatával szemben most új javaslatot dolgozott ki, mely nemcsak a Deák-párt javaslatától tért el, hanem egyszersmind különbözött egyes pontokban a tizenötös albizottság tárgyalásai alatt kifejtett Tisza-féle javaslatától is. Ehhez szorosan csatlakozott azon felfogás tekintetében, hogy az Ausztria népeivel való szerződést perhorreskálta s a védelmi kötelezettséget csak az uralkodóra, illetőleg az uralkodó-házra szorította, s ekkép semmi oly közös ügyet el nem ismert, mely Magyarország és Ausztria között lett volna közös ügy, s így a delegatiókra és közös kormányra sem volt szükség, hanem az országgyűlés magával a fejedelemmel intézte volna el a közös ügyeket. Az ellenőrzést a két országgyűlés gyakorolta volna, s ha a két országgyűlés meg nem egyezik, a korona döntött volna. Az új különvéleményből a baloldal ezt kihagyta, valamint a külügyet sem ismerte el többé közösnek, hanem megtette – de el kell ismerni, régi törvényeink alapján – királyi jognak, s a királyi jogba olvasztotta a hadügy közösségét is, míg az első különvéleményben a hadügy némely részét közösnek ismerte el.

A Deák-párt és a balközép felfogása azon alaptételre nézve tért el egymástól, hogy míg a Deák-párt a közös ügyek kezelését a két állam népeinek érintkezése által akarta intézni, a balközép nem Ausztria népeivel akart szövetséges és együttes eljárást, hanem csakis az

uralkodóval. Az alkotmánykérdés, melyet Ausztria belviszonyai rövid idő alatt ismét aktuálissá tehetnek, a következő: Mi történik akkor, ha az osztrák alkotmány megbukik, s provisorium vagy absolutismus lép helyébe?

E kérdéssel szemben érdekes Deák és Tisza álláspontjának megvilágítása. Deák álláspontját tartalmazza az 1867: XII. t.-cz., s e törvény felel a fölvetett kérdésre is. De egészen bizonyos, hogy a balközépnek különösen második, a parlamentben kifejtett álláspontja sokkal világosabb és tisztább azon föltevással szemben, hogy Ausztriában nincs alkotmányosság. Tisza Kálmánnak a tizenötös albizottságban kifejtett programja ép úgy a parlamenti archivum egyik aktája mint a balközép későbbi javaslata. A kettő egymástól különbözik, s a hadsereg kérdését teljesen mellőzve, csak azt konstatáljuk, hogy az első javaslat még a két országgyűléssel akarta tárgyalatni a közös ügyeket, s meg nem egyezés esetén a koronára bízta a döntést, a második javaslat már messzebb ment az absolut hatalom föltételezésében, amiért az akkori Deák-párti sajtó a leghevesebb támadásokat intézte Tisza Kálmán és a balközép ellen.

Egészen bizonyos még most utólag is, hogy más, mint Deák javaslata nem volt elfogadható, mert az absolut hatalmat, mely Magyarországot megsanyargatta, magában Ausztriában is tönkre kellett tenni, nehogy új kísérletre vállalkozzék Magyarország ellen. De a balközép álláspontja, a legújabb bonyodalmakra való tekintettel, egyáltalán nem volt oly képtelen, mint aminőnek a Deák-párt irói és szónokai feltűntették; igaz, oly korszakban, amidőn alig lehetett előre látni, hogy az osztrák kormány a vele való visszaélés következtében a bukás örvényének szélére juthat Ausztriában. Igaz, hogy úgy Tisza, mint a balközép, a közös ügyek ellen küzdött, s a delegatiók feleslegességét akarták bizonyítani közjogi programjuk által, de mégis tagadhatatlan, hogy kevesebb szállal fűzték össze a magyar alkotmányt az osztrákkal, mint összefűzte az 1867: XII. t.-cz., s így az ő javaslatuk s különösen a második javaslat szerint osztrák alkotmányválság esetén kisebb complicatio következne, mint fog következni tényleg, ha Ausztriában az alkotmány hajótörést szenved. Tisza és pártja nem akarták a delegatiók intézményét, s így, ha Ausztria nem lesz képes parlamenti bizottságot kiküldeni a közös ügyek tárgyalására, akár azért, mert a központi parlamentet megbuktatta a foederalismus s Ausztria tartományi rendszerre bomlik szét, akár pedig a Lajtán túl mindenféle alkotmányosság tönkrement: Tiszáék javaslata szerint alig változnék valami Magyarországra nézve, mert a közös ügyeket úgy sem a delegatiók intézték volna.

Deák törvénye szerint sem érhetné csapás a magyar alkotmányosságot az osztrák alkotmány bukása következtében, mert habár a haza bölcse több szállal kötötte össze Ausztria alkotmányosságát a magyarral, e szálak sokkal könnyebben elvághatók, hogysem az osztrák parlamentarismus magával rántathatná a magyar parlamentarismust. Az első alaptétel az, hogy a közös ügyek, amennyiben a *pragmatica sancti*óból folynak, változatlanul megmaradnának közös ügyeknek, azon esetben is, ha Ausztria alkotmánya akár az absolutismus, akár a foederalismus örvényébe buknék. E közös ügyek nem szerződéses jellegűek Ausztriával, hanem a *pragmatica sanctio* és az 1848-iki alkotmány legális magyarázatát képezik. A magyar nemzet, királyával egyetértve, törvényileg állapította meg, mik a közös ügyek, hogy ezek tekintetében többé kétely ne foroghasson fönn. A magyar törvényhozás factorainak akarátával ez a törvényes megállapítás is változtatható, de beláthatlan időig nem lesz szükség a változtatásra, még azon esetben sem, ha Ausztria alkotmánya csődöt mond, vagy lényegesen átalakul. A tulajdonkép való közös ügyek tekintetében egyetlen szál sem köti össze az ezredéves magyar s az 1867-ben rögtönzött osztrák alkotmányt.

A közös ügyek kezelésénél érintkezik a magyar alkotmány az osztrákkal, itt jött létre alku a magyar nemzet és Ausztria népei közt. A mi 1867: XII. t.-czikkünk ide vonatkozó intézkedései szerződés jellegével bírnak, s csak úgy változtathatók meg, amint létrejöttek, ha vagy az egyik fél kötelezettsége megszűnik, vagy a másik fél elvállalt kötelezettségét nem tudja vagy nem akarja teljesíteni. Annál inkább szerződés-jellegűek a quótára, vám- és kereskedelmi szövetségre, vagy épen a fogyasztási adókra vonatkozó egyezmények, s ezek a közös ügyeknek még külső látszatával sem bírnak.

Föltéve most már, hogy Ausztriában az alkotmány akár absolutistikus, akár foederativ veszélybe jut, Deák törvénye szerint a közös ügyek megmaradnának, de kezelési módjuk átalakulna, s vagy új egyezmény tárgyát képezné Ausztriával, amennyiben ennek például foederalistikus alkotmánya lenne, vagy pedig egyoldalúan csak magyar törvényt kellene hozni a közös ügyek kezelésére nézve, ha t. i. Ausztriában semmiféle alkotmány nem léteznék. Világosan kitűnik ez magának az 1867: XII. t.-cikknek 69. §-ából, illetőleg annak zárszávaiból. A közös ügyekre vonatkozó megállapodást e szakasz egyszerűen törvénybe iktatottnak mondja, s annak föltételévé csak a királyi jóváhagyást teszi. A közös ügyek kezelési módjára való intézkedésekről pedig ezeket tartalmazza: „E törvénycikknek azon rendeletei azonban, melyek a közös ügyek kezelési módjára vonatkoznak, tetteleg csak akkor fognak hatályba lépni, midőn azok tartalmához ő felségének a magyar koronához nem tartozó országai részükről is alkotmányos úton hozzájárultak.” A hatályba lépés e föltétele megszakító jelleggel érvényesülne akkor, ha Ausztria, miután már alkotmányosan hozzájárult a XII. t.-cz. ide vonatkozó tartalmához, azon helyzetbe jutna, hogy nem teljesíthetné elvállalt kötelezettségét. A halasztó föltétel ily esetben bontó föltétellé alakulna át, s ekkép a magyar alkotmány kisebb-nagyobb zökkenés árán menekülne az osztrák alkotmány katastróphájából.

A Tisza- és a balközép-féle mindkét javaslat, különösen a hadsereg kérdésében, igen messze ment. Az is bizonyos, hogy az 1867: XII. t.-cikkkel szemben föllállított, de a közös ügyeket végleg meg nem tagadó közjogi programmok, rövidebb-hosszabb kísérletezés után, visszasimultak a törvénycikkhez, ami legjobb próbája a törvény jóságának. Ebbe olvadt vissza Tisza és a balközép programja is, de el nem vitatható, hogy Tisza és pártjának közjogi felfogása, mely sem delegatiókat nem akart ismerni, sem közös kormányt, az alkotmányos zűrzavarból való kibontakozást könnyebbé és egyszerűbbé teszi, már csak azért is, mert delegatio és közös a ministerium nem létező, ez intézményeket nem kell vala mással pótolni.

Három évtized bebizonyította, hogy míg Magyarországon az alkotmányosság meg szilárdult, addig Ausztriában kezdetétől fogva bomlásnak indult. Így – habár aktuálisá nem lett s nem is lesz soha Tisza Kálmán és a balközép közjogi programja, mert Deák bölcsessége teljes garantiát adott a magyar alkotmánynak – utólag mégis igazolásra méltó azon balközépi program, legalább a közös ügyek kezelésére nézve, mely programot a legkeményebb ítélettel sujtotta az akkori kormánypárt, sőt maga a közvélemény.

De különösen a hadsereg kérdésében tért el a két párt egymástól, mint a tizenötös albizottság vitái kétségtelenné teszik, s így a közös-ügyi vita hosszú és izgalmas volt, a balközép szónokai Tisza Kálmánnal, Ghyczyvel, Jókaival élükön, hevesen támadták a Deák-párt javaslatát, a szélsőbal támogatta őket. A Deák-párt részéről szintén ennek kitünőségei védelmezték e javaslatot, mint báró Eötvös József, Horváth Boldizsár, Szentkirályi Mór stb., de legemlékezetesebb marad Deák Ferencznek márczius 28-ikán tartott nagy beszéde, melynek hatása leírhatatlan volt. Két napra e beszéd után, vagyis márczius 30-ikán, történt a szavazás, amidőn a Deák-párt többsége 257 volt 110 ellen. A május 29-iki szavazás pedig ugyane tárgyban 209 többséget mutatott 89 ellenében.

Igy jött létre új alkotmányunknak alaposzlópa, az 1867: XII. t.-cikk, mely három százados viszálynak vetett végét. E viszály alapindoka az volt, hogy a közös ügyek nem nyertek világos megjelölést, sem kezelési módjuk határozott rendezést. A *pragmatica sanctio* nem segített a bajon, pedig ez már szorosabb kapcsolatba hozta egymással a monarchia két államát, mert kimondta az együtt és elidegeníthetetlen birtoklást s a kölcsönös védelmi kötelezettséget. De a védelmi kötelezettség eszközeit nem jelölte meg, s így állandó viszályra adott alkalmat. Az 1848-iki alkotmány, s névszerint az 1848: III. t.-cz. világosan megmondta, hogy léteznek közös ügyek, s ezek intézésére közeget is állított fel a felség mellé rendelt miniszter személyében. De a közös ügyek mibenlétét s az intéző közeg hatáskörét homályban hagyta, s ez volt elsőrangú oka a féreértésnek s a későbbi szerencsétlenségeknek. Az 1867: XII. t.-cz. végre teljes világosságot vetett a közös ügyek kérdésére. A közös ügyeket saját uralkodójával, a magyar királlyal hozta tisztába, s így a XII-ik t.-cz. egyszerűen oly törvény, a közös ügyek megjelölésére vonatkozó

részében, mint bármely más törvény, úgy, hogy arra nem birna befolyással Ausztria alkotmányának semmiféle változása vagy katasztrófája. A közös ügyek intézésére vonatkozó része Ausztria népeivel kötött szerződés jellegével bír, s így ez akkor szűnik meg, amidőn a szerződő felek egyike vagy másika a szerződés teljesítésére képtelennek bizonyul. 1867-iki alkotmányunk tehát lényegileg ugyanaz, mint amely volt az 1848-iki, s amennyiben az 1848-iki alkotmányt össze kellett egyeztetni az új viszonyokkal, ez 1848-nak épen nem vált hátrányára. A nádori méltóságra vonatkozó törvény természetes folyamánya volt a parlamentarismusnak, s az 1848: IV. t.-cz. 6. §-ának módosítása nagyobb garantiát képezett a parlamentarismusra, mint maga az 1848-iki törvény. Az 1867: III. t.-cz. pedig, mely törvénybe iktatta V. Ferdinánd és Ferencz Károly lemondását a magyar koronáról s megköveteli, hogy jövőre minden lemondás csak törvénybe iktatás által történhessék, első rangú garantiája a magyar alkotmánynak. Ha a nemzet örökös e törvényczikk megtartása felett, többé nem ismétlődhetik az V. Ferdinánd és Ferencz Károly-féle lemondás. Amidőn végül a XII. t.-cz. megmagyarázta az 1848-iki alkotmánynak a közös ügyekre vonatkozó tartalmát s világosan szabályozta ezek intézésének módját, lehetetlenné tette a félreértéseket és félremagyarázásokat s így a nagy conflictusok ismétlődését. Ha e közös ügyi törvény nem képezne helyes és biztos módját a régi viszályok megoldásának s a monarchia két állama közti viszony helyes meghatározásának, három évtized bebizonyította volna, hogy Magyarország és a monarchia, valamint a dynastia ismét megoldatlan problema előtt állnak, s eddig már rég új bonyodalmak következnek vala be. De, mig egyrészt Magyarország megtalálta állami függetlenségét a monarchia keretében, addig a dynastia szükségkép annak belátására jutott, hogy Magyarország nem gátja, sőt inkább hatalmas factora a közép-dunai nagyhatalomnak, s hogy Magyarország és az uralkodó-ház érdekei teljesen azonosak.

Három század előtt a kiinduló-pont ugyanaz volt, ahova a monarchia eljutott három százados tévelygés után. Magyarország a szomszéd Ausztria uralkodóját választva fejedelméül, két állam erejét egyesítette az államiság és függetlenség egyesítése nélkül, hogy ekkép mindkettő megtartva önállóságát, s azonos uralkodó alatt sikerrel védekezhessék a külső ellenségekkel szemben. E kiinduló-pont számtalan félremagyarázás és véres catastropha után végre 1867-ben érvényesült s elért czéllá lett, hogy új fejlődésnek és fényes korszaknak képezze kezdetét.

Nem csoda, ha a nemzet nagy többsége örömmel üdvözölte a viszály okainak elhárítását, sőt, midőn 1867 június 8-ikán a koronázás megtörtént, a nemzetnek szinte minden rétege lelkesült örömben tört ki. Az a fényes látvány, mely feltárult a nemzet szemei előtt, midőn Ferencz József király megesküdt az alkotmányra s ujjongó tömegek jelenlétében fellovagolt a koronázó dombra, hogy a szokásos kardvágásokkal jelképezze, miszerint kész Magyarországot megvédelmezni minden ellenséggel szemben, s ama másik látvány, melyet Ausztria bájos és nemes császárnéjának, Erzsébetnek, Magyarország védasszonyának, magyar királynévá való koronáztatása nyújtott, pártkülönbség nélkül lelkesedésre hangolta az egész nemzetet. A teljes amnestia s a királyi pár adománya a honvédség javára tovább fokozta a nemzet lelkesedését, mely fényes hullámokban hömpölygött az ország egyik végétől a másikig.

Az általános öröm e napjaiban mindenki megfellelkezett azon bombáról, melyet Kossuth levele Deákhhoz a koronázás előtt pár nappal dobott az országba, s melyben 1848-iki átalakulásunk és szabadságharcunk e nagy vezére Deákot az ország jogainak feladásával vádolta.

E levél hatalmas, megrázkódtató szózat volt, mely megdöbbenetett a nemzetet, s kételyt támasztott a közjogi kiegyezés becse iránt. A nemzeti lelkesedés diadalmámorában azonban Kossuth levelének hatása nem tartott soká, elnyelte azt az a fényözön, mely a nemzet emelkedett hangulatából kisugárzott.

Nem kérdéses, hogy Magyarország fejlődése és kibontakozása egészen más irányt vesz, ha Kossuth megelégszik a Deákhhoz irt levéllel, s a balközép és a szélsőbal-oldal megelégesznek a XII. t.-cz. ellen annak létrejötté előtt kifejtett küzdelemmel, s a képviselőházban történt szavazással. Ez esetben nem közjogi pártok jönnek létre, hanem parlamentarismusunk a nemzeti

és állami regeneratio alapján szervezkedik. E munka tartózkodik jelenleg is létező pártok s élő politikusok feletti ítélkezéstől, mert e tekintetben a történetírás ideje még nem érkezett el; de még sem lépi át a maga elé vont határt, amidőn harmincz év tapasztalatai után konstatálja, hogy, ha a közjogi harc a kiegyezés és a koronázás után véget ér s a pártviszonyok a helyes parlamentarismus alapján fejlődnek, Magyarország ma már kiszámíthatatlanul messzebb volna a haladás útján. Pedig voltak pillanatok, amidőn maga az ellenzék igen helyesen, s ily értelemben gondolkozott. Mocsáry győzelemről beszélt, Bónis kijelentette választói előtt, hogy a nemzet elérte célját, s így a kormányt támogatni kell. Jókai is biztosította az új ministeriumot, hogy az első átalakulás nehéz munkájában az ellenzék nem fogja gátolni a kormányt. Ghyczy pedig még később is így nyilatkozott: „Törvényesen koronázott király ül Magyarország királyi székén, Magyarországnak alkotmánya van, felelős ministeriuma vezeti kormányzatát, országgyűlése alkotja a törvényeket, Magyarország nem tartománya többé az osztrák császárságnak, a kibékült Horvátország, a Magyarországgal egyesült Erdély visszaléptek a magyar birodalom kapcsolatába, az országgyűlés állapítja meg az ország költségvetését és szavazza meg évről évre az adót, a sajtó a törvény oltalma alatt áll, szabadon választott, törvényes tisztviselők és képviselő-testületek igazgatják a törvényhatóságokat, haladás, élénkebb mozgalom tapasztalható az ország számos vidékein, a társulatok ipar és kereskedelem terein stb.”

Igaz, hogy Ghyczy Kálmán rá is lépett az 1867-iki alapra, s nemsokára követte őt Tisza Kálmán és az egész balközép. Három évtized tapasztalata az, hogy a közjogi pártok vagy teljesen hozzásimultak a dualismus alapgondolatához vagy elernyedőben van küzdelmük, de ha a küzdelem meg sem kezdődik, illetőleg véget ér a koronázás után, mennyi súlyos veszteség marad el, s három évtized alatt talán sokkal közelebb jutunk céljainkhoz, mint eljutottunk tényleg. De el kell ismerni, hogy a szabadságharcz fényes küzdelmei s az elnyomás nemzetromboló korszaka után a pártviszonyok nem alakulhattak másképp. Az eredendő bűnt s a gyökeres okot e tekintetben az képezte, hogy Világos után az elnyomó hatalom nem ismert kegyelmet. A súlyos katastropha után, ha nyomban következik a kibékülés, elmaradnak szinte összes közjogi bajaink. Az 1867-iki kiegyezés megszüntette a három százados viszály okait, de nem vetett véget teljesen a bizalmatlanságnak fent és lent. Ott még mindig felesleges aggodalmak voltak a dynastiai és monarchiai érdekek miatt, itt nem tartották elégségeseknek Magyarország államiságának attributumait és garantiáit. Így indult sajnálatos tévelygő útjára a magyar politika és parlamentarismus, s csak három évtizedes kerülőkön kezdünk oda jutni, hova más kedvező viszonyok közt mindjárt a koronázás után el kell vala jutnunk.

III. FEJEZET.

A kormány első tevékenysége és a pártviszonyok alakulása.

Az alkotmányos kormányzat szervezése. A tanult elemek hiánya. A pártvillongások előjelei. A szabadságharcz rokkantjai segélyezésének kérdése. Tiltakozások a vármegyéktől a közös ügyek ellen. Kossuth levelei a kiegyezés ellen. A váci levél. Az izgatók megrendszabályozása. Böszörményi László pöre. A vasuti kölcsön. A quota. Az osztrák kiegyezési törvény szentesítése. A közjogi pártok alakulásának csirái. Az első delegatio. Szakadás a balközép kebelében. A közös kormány. Tiszáék kilépése a delegatióból. A balközép és a Deákpárt. Móricz Pál a kiegyezés utáni hangulatról. Az 1867/68-iki országgyűlés reformalkotásai. A honvédség felállítása. A népoktatási törvény. A zsidók emancipációja. Az 1868. XLIII. t.-cikk. A polgári házasság eszméje. A két keleti egyház szétválasztása. A nemzetiségi törvény és a végrehajtásában rejlő veszélyek. A Deák-párt missiója

Az Andrássy-kabinet a koronázási ünnepségek után nagyon is hétköznapi nehézségekkel volt kénytelen megküzdeni, mert az egész administrációt át kellett vennie az önkény-uralomtól s a helytartó-tanács ügykezelését a ministeriumok között kellett felosztania, és a Bécsben kezelt ügyeket át kellett helyezni Magyarországra. A legnagyobb részt idegen burokratia nem adott elégséges anyagot, Magyarországon pedig nem igen voltak képzett elemek, mert hiszen épen a kormányzatra hivatott társadalmi rétegek legnagyobb részt visszavonultak a közpályától, sőt a gentry egy csekély hányada hazafias túlbuzgóságában fiait még csak alig taníttatta. A régi, különösen a központi hivatalnokok között csak kevesen tudtak magyarul, s a magyaroknak nem volt elég jártasságuk az igazgatásban, csak hivatalkereső volt sok, de ebben nem volt köszönet. Aki a hazáért szenvedett, akár akkép, hogy mint honvéd harczolt, vagy hivatalt nem viselt, igyekezett, pusztán ezen kvalifikációjánál fogva, részt venni az alkotmányossá lett Magyarország igazgatásában. A jogász elem legkevésbé hiányzott a birói pályán; mert ha valami dicséretes akadt a Bach-korszak rendszerében, úgy ez az igazságszolgáltatás volt, s nemcsak a beszármazott s részben itt maradt bírák képezték törvénykezésünknek jó elemét, hanem az elnyomatás korszaka alatt akár a birói, akár az ügyvédi pályán működésben volt egyének kitűnő anyagát alkották az új szervezésnek. Sokkal kevesebben értettek a központi igazgatás dolgaihoz, különösen a pénzügyi s egyéb igazgatáshoz, a megye pedig kevés kivétellel visszasüllyedt a régi avitikus állapotba, amidőn inkább politizált, mint adminisztrált. A restaurált megyének ezt a tulajdonságát csakhamar keservesen megérezte a kormányzás és az újjászületett magyar alkotmányosság. De az elég előnyösen felemlített jogászelem is inkább csak a törvénykezésre, mint a törvényalkotásra volt hivatva. A nyári szünetet Horváth Boldizsár igazságügyminister a sarkalatos reformok elkészítésére használta fel, s codifikáló bizottságot állított össze, mely a perrendtartásról, birói felelősségről, irói és művészi tulajdonról stb. elkészült, vagy készítés alatt levő javaslatokat a parlamenti szünet alatt megbírálja. Néhány kiváló szakerőn kívül azonban nem igen akadt nagyobb szabású törvényalkotó, maga Horváth Boldizsár volt kezdetben szinte az egyedüli szakerő Szabó Miklóssal, majd később Szilágyi Dezsővel és Csemeghy Károlylyal. Minden felé tabula rasa tátongett, újra kellett alkotni mindent, s csakhamar tapasztalni kellett, hogy a feladatok úgy a szellemi, mint az anyagi tényezők tekintetében felette álltak az ország erőinek.

A tulajdonkép való kormány-actio és parlamenti harc csak a nyári szünet után kezdődött, de a pártvillongások már előre vetették árnyékukat. A koronázás után Tisza Kálmán határozati javaslatot nyújtott be, hogy a honvédek rokkantjai, özvegyei és árvái törvényhozási javadalmazásban részesüljenek. A király és a királyné épen csak néhány nap előtt adták a koronázási ajándékot az 1848–49-iki honvédeknek, s így a Deák-párt és az Andrássy-kormány a határozati javaslattal szemben állást foglalt, s a három napi küzdelem a balközép vezére indítványának mellőzésével ért véget, miközben a túlzó szerb izgató, Miletics, azzal igyekezett

complicálni a helyzetet, hogy szintén jutalomban akarta részesíteni a magyarok ellen harczoló szerbek özvegyeit és árváit. Közvetlen a koronázás után még a szélsőbal csinált jelentéktelenebb zavarokat, s a többi közt Madarász József indítványozta, hogy a ministerium köszönjön le s az országgyűlést fel kell oszlatni. Még egy fél tuczat megye helyezte magát ellentétbe a bevégezett tényekkel, s követte a koronázás után Bihar- és Komárom-vármegyék példáját a közös ügyek ellen való tiltakozásban, csak hogy Tisza és Ghyczy vármegyei még májusban, a koronázás előtt hozták határozatukat. A nyári szünet alatt tovább tartott a mozgalom, s amíg a parlament szeptember 30-ig szünetelt, kibontakozott a jövőbeli parlamenti harcok előképe.

A megyei actiót a közös ügyek ellen s a megyéknek a parlamenttel való coordinálását illetőleg, melyet Pestmegyében Nyáry Pál indítványozott, nagy mértékben támogatták Kossuth manifestumszerű levelei. E levelek Kossuth fényes talentumának egész erejével támadták a kiegyezést, s céljuk nem kevesebb volt, mint a nemzet meggyőzése arról, hogy Deák kiegyezése feladta Magyarország állami függetlenségét és szabadságát. A mindennapi tények megczáfolták Kossuthot különösen a tekintetben, hogy Magyarország közszabadságait feláldozta, mert hiszen úgy őt, mint fiait a közbeeső választásoknál ismételten megkinálták mandátumokkal, s levelei minden baj nélkül megjelenhettek a sajtószabadság oltalma alatt.

Az első nagyobb conflictusra a váczi levél adott alkalmat, mely levélben Kossuth kimondta a dynastia incompatibilitását Magyarország függetlenségével. Gróf Andrassy Gyula kezdetben azon helyes politikát követte, hogy a szélsőbali áramlatot s a Kossuth-cultust le akarta járatni. Az 1848-iki eszmék monopolizálása ellen ismételten tiltakozott, s azt mondotta, hogy a kormány és a Deák-párt az 1848-asok, s az 1848 zászlaját ekkép a Deák-pártnak követelve, nem gátolta a szélsőbali izgatásokat, hogy ezek szabadon kitombolhassák magukat. A váczi levelet azonban már nem lehetett minden ellensúly nélkül hagyni, s így a kormány a „Magyar Ujság” azon számát, mely Kossuth váczi levelét közzétette, a sajtótörvény alapján lefoglaltatta. E lefoglalás vezetett a Heves-vármegyével kitört conflictusra. Eger városa ugyanis bizalmat szavazott Kossuthnak, s a kormány elrendelte a bizalmi szavazatról szóló végzés megsemmisítését. A kormány rendeletét azonban Hevesmegye nem hajtotta végre, s így Andrassy az engedelmesség megtagadására királyi biztos küldésével felelt, s hogy megmutassa erélyét, Böszörmény Lászlót, a „Magyar Ujság” szerkesztőjét is perbe fogatta. A szélső izgatás azonban nem riadt vissza az erély nyilvánulásai előtt, s a honvéd-egyletek és demokrata-körök alakítása a legmesszebb menő mozgalmakat támasztották, amelyek közül nem hiányzott még a földosztó mozgalom sem. A Bach-korszak zsványromantikájának torzképe gyanánt pedig létrejött a rablásokat űző brigantaggio egész rendszere. Az ellenzék mérsékelt elemei is megdöbbsentek, s amidőn felléptek a Kossuth-cultus köpenyében a szélsőbali polgárokat is felültető iparlovagok, az ál-Wesselényiek, Asztalosok és Madarász Vilmosok, s izgattak nemcsak a kiegyezés, hanem a rend és a tulajdon ellen; s amidőn a demokrata-körökben nemcsak az Ausztriától való elszakadást, hanem a nem-adózást s a földosztást kezdték hirdetni: Tisza Kálmán a baloldal értekezletén nyíltan elismerte, hogy a társadalmi rend van fenyegetve. A kormány szükségkép fel is lépett a demokrata-körök ellen, s nagy parlamenti harcra idézett fel, amidőn a pesti demokrata-kör alapszabályait nem hagyta helyben, s ez ennek dacára megalakultat erőhatalommal szétoszlatta; sőt még Madarász Vilmos és Asztalos elfogatása miatt is interpellációt intéztek hozzá.

Jelentékeny ellenhatást idézett fel a Kossuth-cultus s a szélsőbal izgatása ellen a legszájasabb lázítók leleplezése. Midőn Asztalosról kitűnt, hogy már a Bach-korszak törvénykezése okmányhamisítás miatt üldözte, Balla Gergely pedig, az ál-Wesselényi, ugyancsak a Bach-korszakban hat évi börtönt ült rablás miatt, a közvélemény kezdett állást foglalni a túlzásokkal szemben. Perczel Mór pedig a pesti honvédgyűlésen nyíltan és élesen megtámadta Kossuthot, s támadásával, habár közvetve, de messze túlhaladta Klapka és Türr állásfoglalását. A szélsőbal és Kossuth elleni hadjáratát a vidéken is folytatta, s habár néhány honvéd-egylet rosszalta eljárását, a közvélemény túlnyomó nagy része azonban mellette volt. Az esküdszék is beleszólt a küzdelembe, melyet a csak az imént megalakult ministerium a

mérsékeltőbb ellenzéki elemektől is támogatva viselt a túlzó izgatás ellen, s elítélte Böszörményt szélsőbali és Román Sándort nemzetiségi izgatás miatt. A megyék sorra visszautasították Pestmegye 1868 februári köriratát, s a demokrata-körökkel szemben az ország minden részében alakulni kezdtek a Deák-körök, s nemcsak mint a Deák-párt hiveinek egyesületei, hanem mint a társadalmi rend és tisztesség védelmezői.

Ily harcok közepett kezdte működését az Andrássy-kormány, első nagy akcióját a vasúti kölcsön képezte, s Lónyay pénzügyminiszter már 1867 szeptember 30-ikán jelentette a háznak, hogy sikerült 60 millió forint ezüstkölcsönt kötnie 50 évi törlesztésre. Magyarország szűz hitelének nem vált dicsőségére ez az első pénzügyi művelet, de olcsóbb pénzt az imént az abszolút Ausztria sem kapott, s a külföldi pénzintézetek nem bíztak teljesen a monarchia új rendjének állandóságában. De az akkori viszonyok közt joggal diadalszámba ment már azon tény is, hogy Magyarország egyáltalán kapott s oly olcsón kapott nagyobb mennyiségű kölcsönt, mint nemrég Ausztria. A vasutak és csatornák építésére felvett eme kölcsönnel egyidejűleg tárgyalta a kormány az államadóssági, a quota s a kereskedelem- és vámszövetség javaslatait. A quota-javaslat 1867 decemberében került a ház elé, s Ausztria járulékát 70%-ban, Magyarországot 30%-ban állapította meg. A balközép Ghyczy számításainak alapján Ausztria járulékát 72, Magyarországot 28%-ban akarta megállapítani, s a két százalék különbség miatt erős, habár rövid ideig tartó küzdelem folyt a házban. A Deák-párt közgazdái: Kautz, Trefort, Somssich és Zsedényi, valamint elsősorban Lónyay pénzügyminiszter a balközéppel, Tiszával és Iváncával szemben bizonyították a quota igazságos voltát, utalván emellett azon oportunitási okra is, hogy 100 millió közös költségről lévén szó, csakis 2 millió a különbség a kormány és az ellenzék javaslata közt. Sokkal hevesebb küzdelmet idézett fel az államadósság kérdése, habár a balközép csak halasztási indítványt terjesztett elő, s csak a szélsőbal utasította vissza az államadóssági járulékot, Madarász pedig népszavazást akart provokálni. A kilencz napi parlamenti csata eredménye a Deák-párt és a kormány-párt győzelme lett, s hasonló eredménnyel végződött a vám- és kereskedelmi szövetség feletti vita, melyben a balközép szintén csak halasztási indítvánnyal lépett elő. A kiegyezési vita azon ténnyel végződött, hogy a kiegyezésre vonatkozó osztrák törvény is december 20-ikán szentesítést nyert, s a 27-ikén kelt leiratban a fejedelem értesítette az országgyűlést, hogy a közös kormányt legközelebb kinevezi.

A pártalakulás embryói a kiegyezésnek már első évében kezdtek jelentkezni, habár csak a szélsőbal és a balközép körvonalai bontakoztak ki határozottabban, s a conservatívek, akik, ha teljesen vissza nem vonultak, a Deák-párthoz csatlakoztak, s különállásukat még nem foglalták el. Már az eddigi eredmények is mutatták, hogy majd kizárólag közjogi kérdések döntöttek a pártalakulások felett, s mind a három nagy párt létalapját a közjog képezte. A Deák-párt létrehozta és védelmezte a közjogi kiegyezést, a szélsőbal a legnagyobb túlzással támadta azt, míg a balközép, több ízben egész a bihari pontokig átalakított programjához képest, meg akarta azt javítani. Így lett a magyar parlamentarismus kiinduló pontja helytelenné s iránya tévessé, s később is, midőn már a belügyi reformkérdések felmerültek, a közjogi kérdések befolyásolták a pártok állását, úgy hogy újabb alkotmányosságunk 30 éve alatt nem a reform-irányok és eszmék vezették, hanem a közjogi kérdések intézték pártjaink alakulását. De ugyancsak a közjogi motívumok nemcsak ön-súlylyal nehezettek, hanem egyszersmind zavarólag hatottak magára az ellenzékre, névszerint a balközépre.

Az első delegatio idején ugyanis, 1867 utolsó napjaiban, azon nevezetes eset történt, hogy a képviselőház több balközépi képviselőt, számra 12 rendes- és 2 póttagot, delegátussá választván: Tisza, Ghyczy, Bónis, Simonyi Lajos, Várady elfogadták a mandátumot, de a balközép egy töredéke, Jókaival élén, tiltakozott ez ellen, s ekkép a baloldal egy időre tényleg szétvált. És, mert a delegatióba való belépést helyeslő balközépi többségnek Jókai és a „Hon” elszakadása következtében nem volt közlönye, létesült a „Hazánk”, mely Tisza Kálmánnal a legbelső viszonyban volt, s maradt megszűnéséig. A két lap, a „Hon” és a „Hazánk” közti harc jellemezte a balközép belső viszonyait, míg végre április elején, több kísérlet után, e konfliktus megszűnt, habár a két árnyalat bizonyos tekintetben még tovább is létezett. Ezt

mutatta maga az a körülmény, hogy Tisza a kibékülés után sem szüntette meg a „Hazánk”-ot. Minden divergenciának megszűnése csak az 1869-iki választások előtt történt, amidőn az ellenzéki szövetség túlzói ki akarták terjeszteni ezt még a szélsőbalra is. A balközép mindjárt az első delegációban kívánta tisztázni a birodalmi ministerium elnevezésének lényegét. A közös kormány Ghyczy és Kerkápoly interpellációjára megnyugtató nyilatkozatot tett.

1868 novemberében a balközépnek a delegációba belépett árnyalata alkalmat talált az onnét való kilépésre. Az alkalmat a közös kormánynak „birodalmi kormány” elnevezése szolgáltatta, s miután Ghyczy indítványa a rögtönös orvoslásra vonatkozólag nem kapott többséget, úgy ő, mint Tisza, Szontág, Bónis, Simonyi Lajos, Ivánka és Váradi kiléptek a delegációból.

Tisza Kálmán és hirlapja, a „Hazánk”, nem helyeselte a szélsőballal való egyesülést, Jókai azonban a „Hon”-ban megkínálta a szélsőbalt legalább a választások tartamára a fegyverbarátsággal. De, habár a balközép és a szélsőbal közt más mint szórványos választási fegyverbarátság nem jött létre, közjogi elhajlás a szélsőbal felé mégis bekövetkezett, amennyiben az 1868 áprilisi programhoz, mely a delegációt, a közös kormányt s a közös hadsereget elkárhoztatta, Magyarország pénzügyi és gazdasági függetlensége czime alatt a vám- és kereskedelmi szövetség megszüntetését csatolta, valamint azon követelést, hogy Magyarország függetlensége diplomatiailag elismertessék. Így, belsőleg egyesülve s a közjogi radicalismusban előre haladva, ment a balközép az új választások elé, melyeknél arról volt szó, hogy a nemzet helyesli-e a közjogi alkut vagyis a Deák-párt alkotását, avagy elkárhoztatva ezt, a szélsőbalnak ad-e igazat.

Ugyancsak az első delegációban adott megbotránkoztatásra alkalmat Grivicsics tábornok felszólalása, aki a hadügyminister nevében beszélt s minden indokolás nélkül a hadsereg közösségének megbontására irányuló magyar állítólagos irányzatot támadta. A hadügyminister másnap őt Ghyczy Béla őrnagy által desavouáltatta és erre Tisza kijelentette, hogy a tárgyalás menetét gátolni nem szándékozik.

Már eddig is éles ellentét létezett a kormánypárt és az ellenzék között; de a küszöbön álló választásnál az ellentétek fokozódtak s a pártharag hevesebbé lett. Még további fokozást ért el az utóbbi az 1869-iki választásokat három év múlva követő Lónyay-féle választásoknál s e választások után. Az erősebb temperamentum különben igen gyakran jellemezte pártküzdelseinket.

A 48 előtti aulikus kormánypárt Magyarországnak nemcsak új jogokat nem szerzett, hanem kész volt a létező nemzeti jogok folytonos és állandó feláldozására. S mert felelős ministeri rendszer akkor nem volt s a kormányt így megbuktatni nem lehetett, a liberális és nemzeti szellemű ellenzék a közvélemény forró áramlatait idézte fel, s ezek segítségével küzdött azon rendszer ellen, mely Magyarországot Csehország közjogi színvonalára igyekezett lenyomni s a magyar alkotmányt az aulikus servilismus által mérsékelt oligarchia örvényébe törekedett lökni.

Jellemző a régi balközép viszonya a Deák-párthoz. Alig képzelhető étesebb ingerültség s napról napra táplált oly fokú harag, mely a két pártot egymás ellen sorakoztatta.

Közel egy évtized tellett el a legkiméletlenebb politikai harcok közt, melyek tüze még most is kivillámlik az akkori parlamenti beszédekből, újságcikkekből és röpiratokból. A ki a politikai sajtó ezen korbeli munkáit olvassa, szinte megüti az ezekből előtörő forró atmosphaera, pedig teljesen igaza volt a balközép egy kiváló férfának, hogy a közjogon kívül alig volt nagyobb eltérés a Deák-párt és a balközép között. „Mind a két párt – úgymond – a szabadelvűség zászlaját lobogtatta, s a főirányra nem volt eltérés köztük. Csak a szabad eszmék megvalósításának sorrendjére s alkalmazására nézve fordultak elő eltérések.” Még a közjogi ellentétek sem látszottak a kiegyezés idején teljesen kiegyenlíthetetleneknek, a mit leginkább mutat az a körülmény, hogy az első kabinet alakítását közvetlenül megelőző időben Tisza és Ghyczy neve is szóba kerülhetett. A közjogi antagonismus azonban mindig hevesebbé vált, s úgy a Deák-pártot, mint a balközépet nagy hangulati ellentétekbe kergette bele.

Az izgatásoktól föllázítva, a nemzet nagy része tényleg haragtól lángolt a kiegyezés megkötése miatt, s habár a határozati párt tradíciói a porosz háború előtt elhomályosodtak, diadalmasan riadtak életre a dynastia csatavesztése után, míg Deák Ferencz megmaradt azon álláspontján, hogy Magyarország csak jogait követeli, s ezek ugyanazok a háború után, mint voltak annak előtte.

Tagadhatatlan keserűség és harag dúlt különösen az intelligencia azon részében, mely a függetlenségi harcot fegyveres kézzel végigküzdötte, Kossuth pedig veszedelmes tűzfáklyákat dobált az izzó hangulat közé. A Deák-párt látva, mily veszélyben forog csak imént létesült alkotása, szintén és pedig szükségkép beletévedt a harcias hangulatok túlzásába.

Voltak pillanatok, midőn komolyan kellett tartani az egyensúly megbillenésétől és a rend felbomlásától. A hevesi ügy és a demokrata körök alakítása, a munkásmozgalmak s a földosztó agitációk, mint már említve volt, némely pillanatban a bomlás torzképét jelenítették meg.

Ily körülmények közt szükségkép egészen más alapon fejlődött a parlamenti helyzet s bontakozott ki a politikai sajtó küzdelme. De a nélkül, hogy a balközép viselt dolgait mentetgni akarnók, közjogi programját, nem az elvek s a keresztülvihetőség, hanem azon szempontból tartjuk megítélendőnek, hogy levezetője volt a dualismus ellen kitörő túlfeszült hangulatnak. Úgy a helyzetet, mint a lélektani motivumokat megmagyarázza Móricz Pál egyik munkájában, a többi közt a következőket mondva: „Midőn az 1848–49-iki események folytán a kormány Debreczenre szorult, egynéhány vármegye maradt birtokában. Ezen néhány vármegye magában foglalta a magyarság, különösen a protestáns magyarság jelentékeny számát. Minden ember 16-ik évtől 46-ik évig fegyverre szólított s az idősebbek is szívvel-lélekkel szolgálták a szabadság harczát és szerezték be azon segédeszközöket, melyek nélkül háborút folytatni lehetetlen. Az általános lelkesültségnek, erőfeszítésnek volt következménye a tavaszi hadjárat dicsősége.”

„Győzelmes hadseregünkben szolgált akkor még gyermekemberek 1867-ben független választókká lettek, kiket nem vezetett a dászkál, nem parancsol nekik a szolgabíró. Tagadhatatlan, hogy ezen öntudatos választóknál a forradalmi irány volt a kedvencz eszme. Ha valaki jött s azt mondta: én Kossuth apántól jövök, a ki ezt vagy azt üzeni, még ha kétes jellemű ember volt is, mint az ál-Wesselényi, hirtelen követőkre talált és ha akkor Tisza Kálmán népszerű neve, vagyona, társadalmi állása ezen forradalmi nízusnak határozottan ellene nem szegül, az egész Alföld ezen irányba sodortatik. Csak arra, a mit a balközép mindig mondott, hogy mi is független Magyarországot akarunk elérni, de békés úton, arra fordultak meg a választók legintelligensebbjei, mondhatni a birtokos osztály legnagyobb része. Ez az egy tény eléggé igazolja Tisza fellépésének nemcsak jogosultságát, de, viszonyainkat tekintve, hazafias irányát is. A szélsőbali, sőt forradalmi hangulatnak ezen leveretése a balközépi program által azt minden esetre elérte, hogy az intelligencia és a dzsentrí legnagyobb része, mely a Deák-párthoz nem csatlakozott, nem sikamlott át egyszersmind a szélsőbali lejtőre s ekkép nemzeti intelligenciánk és vezértársadalmi osztályunk lelkületében nem támadt áthidalhatlan űr, s a szakadás nem lett összeforrasztatlanná. Már a társadalmi egységnek ezen részben való megmentése nagy haszonnal volt későbbi fejlődésünkre s tán ennek tulajdonítható, hogy később a gazdasági ellenhatások nem idéztek fel nagyobb zűllést társadalmunk középrétegein. Dzsentrink és nemzeti intelligenciánk azon része, mely a 60-as évek közepén már-már tönkre ment s megmentése gyanánt, s bár nagy áldozatok árán is, követelte a kiegyezést, bizonyára végleg elszakad társadalmunk ama hevesebb rétegeitől, a melyek a kiegyezésben nemzeti jogaink feladását látták, ha a forradalmi hagyományok ezen örökösei a szélső árnyalat élére lépnek.”

De nagyon természetes, hogy forró áramlatokat csak lassanként lehet a kihülés és tisztulás processusán átvinni s így a balközép közjogi radicalismusa szintén égető temperaturát tartalmazott, míg végre ez a fusio lehülésében részesült.

Mielőtt e lehülés bekövetkezett, magának a Deák-pártnak s a balközépnek legharciasabb korszakában is megtörténtek a legszükségesebb alkotások, de, kevés kivétellel, csakis ezek.

Midőn ő felsége 1868 december 10-ikén a kiegyezés országgyűlését személyesen bezárta, konstatálni lehetett, hogy már ez ideig több reform s alkotás létesült. A feudális birtokviszonyok végleges megszüntetésére az úrbéri és szőlődézsma váltságok, valamint a törvénykezésre a polgári perrendtartást és a kisajátítási eljárást tartalmazó törvények létesültek. A magyar államiságot kiegészítették vagy függő kérdéseket oldottak meg az Erdélylyel való unio becikkelyezéséről szóló 1868: XLIII. törvenyczikk, valamint a Horvátországgal létesült kiegyezést becikkelyező 1868: XXX. törvenyczikk. Ugyancsak 1868-ban jött létre védszervezetről s a népoktatásról szóló törvény. Az előbbi létesítette, illetőleg csak megvalósította a magyar királyi honvédség felállítására vonatkozó, még a kiegyezési tárgyalások idején elfogadott nemzeti vivmányt s az általános védkötelezettséget, s ugyanez szabályozta a nagy alkotmány-garantiát, Magyarország döntő befolyását a védszervezet megállapítására és újoncz-jutalék megszavazására. E törvényt valamint a honvédséget nemcsak a szélsőbal, hanem a balközép sajtója is támadta s a „Hon” a honvédeket „belügyörök”-nek gúnyolta.

A népoktatási törvény hosszú és elkeseredett harczot idézett fel, melyben a lánglelkű Eötvösnek egyszerre kellett megküzdenie a felekezeti és nemzeti fanatismussal. A parlamenti harcz oly fokra emelkedett, hogy a javaslatot egy 25 tagból álló parlamenti bizottsághoz kellett utasítani, mely meghallgatta nemcsak a felekezetek szakembereit, hanem még egyházfőnökeiket is, s csak hosszú küzdelem s több rendbeli változtatás után jöhetett létre a népoktatási törvény, mely a felekezeti szükkeblőség miatt nemcsak az 1848: XX. törvenyczikk nagy elvét, az állami népoktatást nem valósíthatta meg, hanem még igen sajnálatos engedményeket is kénytelen volt tenni, a mennyiben bárkinek, egyeseknek és testületeknek, jogában állott iskolát alapítani s annak tannyelvét meghatározni. Az állam csak felügyeleti jogot tartott fenn magának, hogy az iskola a kitűzött feltételeknek megfelel-e. Csakis az állami és községi népiskola felekezetlen jellege vallott a szabadelvű nagy traditiókra.

Egyáltalán a 48-iki liberalismust nem folytathatta a kormány és a Deák-párt a 48-asok s a közjogi ellenzék miatt, s ezért maradt minden e korbéli alkotás a liberalizmus fél-útján.

Ilyen volt a zsidók emancipációja a polgári házasság nélkül, melyet különben a ház egyhangulag fogadott el, valamint az 1868: XLIII. törvenyczikk, mely a viszonyosság szempontjából haladást képezett ugyan, de csak legujabban nyerte teljes befejezését az egyházpolitikai program által. Így teljesedett Andrassy jóvondölése, mely közte s egy őt interpelláló képviselő közt folyt le. A szellemes kormányelnök az interpellálónak azzal felelt, hogy a bevett felekezetek kitételét azért tartotta meg a kormány, mert be nem vett felekezetek nem léteznek. „De hátha lesznek?” folytatta az interpelláló. „Akkor az ő számukra is csinálunk új törvényt”, válaszolt Andrassy. És történt azonképen, csak hogy nagy idő múlva s válságos küzdelem árán; az egyházpolitikai reform, megtartva a bevett vallások fogalmát, mégis a legtágasabbra szélesítette ki a vallás és lelkiismeret szabadságát.

Polgári házasság s a polgári ügyekben polgári bíraskodás ekkor csak néhány jámbor férfiú óhajta volt s ezek közt a legkiválóbbaké: Horváth Boldizsáré és Deáké. Deák pár évvel később fejtette ki politikai végrendeletét s ekkor még kénytelen volt belenyugodni az opportunizmusba. Pártjának vezérférfiai nyíltan kimondták, hogy a pártviszályok és a közjogi harczok miatt nem mehetnek bele a liberalizmus szélesebb alapozásába, mert ez által oly elemeket is a közjogi ellenzék karjaiba hajtának, a melyek, mint a conservatívek és a clerus, eddig a kiegyezést támogatták; a fődolog ekkor pedig az volt, hogy a kiegyezést semmi baj ne érje.

Bizonyára közrehatott ez indok a kormány és a Deák-párt nemzetiségi politikájára is, mert magának báró Eötvös Józsefnek, lángoló hazafisága mellett, a szabad eszmék cosmopolitizmusában tévelygő szelleme nem hozhatta volna létre akár a két keleti egyház elválasztásáról, akár a nemzetiségek egyenjoguságáról szóló törvenyczikkeket. Gróf Andrassy Gyula gyakorlati pillantása lehetetlen, hogy ne látta volna e két törvény veszélyes voltát, melyek közül az első, az 1868: IX. törvenyczikk megteremtette a görög-keleti szerb és román egyházak nemzeti alakulását s így a magyar állammal való ellentétbe jutását; a második pedig, a

nemzetiségi törvény, létésítette volna a nyelvi és foederalistikus kháoszt, ha ez a törvény egyáltalán végrehajtható leendett. A törvényjavaslat eredeti szövege még sokkal veszedelmesebb volt. Az osztályok tárgyalásának idején azonban Tisza és Bónis Sámuel érintkezésbe léptek Deák Ferenczczel, megbeszélve ezzel a tervezet veszedelmes következményeit. Ekkor fogalmazta Deák Ferencz, több bizalmasának a jelen munka szerzője előtt tett nyilatkozata szerint, a nemzetiségi törvény bevezetését a magyar nemzet politikai egységéről. Hasztalan vádaskodnak a nemzetiségek, ezt a törvényt nem a magyar kormányok nemzeti chauvinismusa tette végrehajthatatlanná, hanem maga a törvény szerkezete s a gyakorlati viszonyok ellenhatása. Deák bölcsesége ugyanis e törvény alapelvévé tette a magyar nemzet politikai egységét. Oly intézkedés tehát, mely ez alapelvbe ütközik, már eleve érvénytelenné vált. Az a másik feltétel pedig, hogy a nemzetiségi nyelvek hivatalosan használhatók csak akkor lesznek, ha a kormányzat és közigazgatás érdeke ezt lehetővé teszi, egyszerűen kizárta a nyelvek egyenjogusítását, mert teljes képtelenség leendett a közigazgatás és igazságszolgáltatás fentartása a nyelvek egyenjogusítása mellett, oly területen, ahol három, sőt több nemzetiség létezik egymás mellett, s nemcsak a magyarországi, hanem különösen az erdélyrészi viszonyok mind ilyenek.

A Deák-párt első alkotásait jellemzi a félmunka s a nehézségek megkerülése, de egyszersmind menti az egyoldalú közjogi irány s a dualismusnak mindent absorbeáló védelme a heves ellenzéki rombolással szemben.

Vagy pedig menti az elsietés, mit a gyors alkotás szükségessége hozott magával s a tapasztalatlanság és a gyakorlati következmények ki nem számítása, mint történt az uzsora-törvény korai eltörlésénél.

Nagyban és egészben azonban a Deák-párt méltó és hivatott intézője volt az ország sorsának, vezetői dicsteljes vezérei voltak egyszersmind a nemzetnek. Az és ezek együtt nagy történeti missiót töltöttek be, nemcsak megalkották a háromszázados viszálynak véget vető kiegyezést, hanem egyszersmind diadalmasan megvédelmezték ezt veszélyes, sőt már-már végzetes támadásokkal szemben, amikor az izgatások következtében koronkint megtévedt magának a nemzetnek közszelleme. Másik nagy történeti hivatását teljesítette a Deák-párt már első másfél éves uralma alatt az által, hogy Magyarország belső berendezését liberális és nemzeti alapon indította meg. Minden félrendszabály s megalkuvás dacára a liberalismus és a nemzeti szellem karaktere rajta volt a Deák-párt legelső alkotásain is, s ily múlttal háta mögött ment az ország vezérlő pártja és kormánya az új választások elé.

IV. FEJEZET.

A kormány és Deák-párt sikerei s Andrássy külügyministersége.

Az új választások. A bíraskodás reformja. Horváth Boldizsár. A közjogi harcok. A közigazgatás államosításának kérdése. Andrássy Gyula nemzeti politikája. Budapest fejlesztése. Az udvar Gödöllőn. A magyar szellem Erzsébet királyné környezetében. A szerb zürzavar. Karagjorgjevics herceg bűnpöre. Andrássy és a nemzetiségek. A határőrvidék polgárosítása. A fiumei kérdés. A károlyvárosi lázadás. Az Andrássy-kormány pénzügyi sikerei. Lónyay Menyhért. A honvédség fejlesztése. Közadakozás az 1848/49-iki honvédek segélyezésére. József főherceg. A Deák-párt megerősödése. A porosz-francia háború. Beust külügyi politikája. Ausztria-Magyarország semlegessége. A pontusi kérdés. Ausztria belügyi válsága. A Hohenwart-kabinet. A cseh fundamentalis articulusok. Horvát kísérlet a kiegyezés felbontására. A dualismus megvédése a foederatista iránynyal szemben. Beust bukása. Andrássy külügyministersége

A heves választási harc számos kihágás s több komikus jelenet közt véget ért. Az utóbbiak között jellemző az egri kofák felvonulása Csiky Sándor képviselőjelölt elé. A szomorú kihágások közé tartoztak a verekedések és vérontások, mint például a pécsi választó-csata, melynek 49 sebesültje lett. A mérkőzés azzal ért véget, hogy az ellenzék vagy 40 szavazatot nyert; harminczat a szélsőbal, tizet a balközép. Kibuktatta Lónyayt és Trefortot s a Deák-párt két más kitűnőségét: Csengeryt és Somssichot. Még az új ház összejövele előtt azonban a szélsőbalnak is lett nagy vesztesége Bösörményiben, a ki börtönében halt meg márczius 24-ikén. Horváth Boldizsár igazságügyminister kész volt felfüggeszteni büntetését, hogy fürdőre mehessen a beteg fogoly, Bösörményi azonban nem fogadott el semmi kegyelmet, s halála után a pártja úgy tüntette őt fel, mint a kormány s névszerint Horváth Boldizsár áldozatát, s így az új országgyűlés a Deák-párt jelentékeny számbeli megfogyatkozásával s új izgatási ürüggyel vette kezdetét.

A mi azonban a mandátumok megfogyatkozását illeti, ezeket könnyen elviselhette a Deák-párt, mert még mindig 80–90 főnyi többsége volt s kibukott jeles férfait csakhamar ismét megválasztatta. A választások ezen eredménye mégis azt jelentette, hogy a közjogi izgatás a nemzet egyes rétegeiben sikerrel működött, de még mindig oly nagy többség nyilatkozott a közjogi alap mellett, hogy a választó hadjárat ily eredménye ez alapnak dicséretére vált különösen azért; mert 1865-ben az ország Deáknak a kiegyezés létesítésére adott nagy többséget; 1869-ben pedig ítéletet mondott a bevégzett mű felett. És ez az ítélet kedvező volt, vagyis a nemzet nagy többsége helyeselte a kiegyezés oly megkötését, a mint az történt. Így nem csodálható, hogy az Andrássy-kabinet és a Deák-párt a közjogi harcok enyhülését tételezték fel s nagyszabású reform-munkásságot jelentettek be.

Az 1868 április 24-ikén tartott trónbeszéd valóban kitűzte a reformok lobogóját s a jelszó az volt, hogy az új országgyűlés a reformok országgyűlése. Valóban sikerüli is néhány nagyszabású reform megvalósítása, melyek közt legelső sorban foglal helyet a bírói hatalom gyakorlásáról szóló törvény s maradandó emléket fogja képezni alkotójának, az azt keresztülvivő igazság ügyministernek, Horváth Boldizsárnak s a parlamentnek.

A balközép e reform ellen is küzdött, különösen Ghyczy lépett sorompóba s követelte a junctimot a megyei reformmal. Horváth Boldizsár kifejtette a megyei reformra vonatkozó elveket s e reform létre is jött egy évvel később; de a nélkül, hogy a kormány rá mert volna lépni a kinevezési rendszer alapjára, sőt magát a megye hatáskörét oly tágra szabta, hogy ez minduntalan akadékoskodhatott a parlamentáris kormánynyal szemben. A szélsőbal pedig botrányt hozott színre a bírói hatalom gyakorlásáról szóló törvényjavaslat tárgyalása alkalmával. Június 24-ikén Irányi a többek közt azt mondotta, hogy a kormány kinevezésének az a következtetése szokott lenni, hogy a bírák magukat iránta lekötve érzik, s ezután a Bösörményi-eset alkalmából megtámadta a pesti esküdtszéket, Horváth Boldizsárt pedig azzal vádolta, hogy

halálra kinozta a törvénytelenül elítélt Böszörményit. Az igazságügyminiszter szót kért, Somssich azonban, rendre utasítván Irányit, az ülést bezárta. Másnap a ház csak szótöbbséggel adhatott ugyan elégtételt Horvátnak, de annál nagyobb elégtételt adtak neki az ország legkülönbözőbb részeiből érkező bizalmi feliratok.

A birói hatalom gyakorlásáról szóló javaslat még a nyár folyamán törvénynyé lett, a többi igazságügyi és más javaslat ismét megakadt. A reformok útja egyáltalán nem volt oly sima, mint a kormány és a Deák-párt vezeterei képzelték. Tisza és a balközép már felirati javaslatában óvott az elhamarkodástól s nem tartotta lehetségesnek, hogy a nemzet ereje csak a belső átalakulás munkájára fordíttassék.

Úgy a balközép mint a szélsőbal a közjogi kérdések megoldása nélkül nem tartotta lehetségesnek a helyes belső reorganisatiót, már azért sem, mert a míg a közjogi program meg nem valósul, maga a balközép is az ősi alkotmány szellemét fenn akarja tartani a megyében. A Deák-párt későbbi korszakaiban is közjogi problémák súlyosodtak a reformokra.

A mit a parlamenti visszasságok s rendbontások dacára el lehetett volna végezni, meggátolták a közjogi harcok. Két mélységes árok futott parallel reformtörekvéseink útja mellett. E két folytonosan fenyegető mélység közül egyik volt a parlamenti pártharcok elfajulása s a végsőig való növekvése, a másikat képezték a közjogi viszályok és ellentétek már a Deák-párt korszakában. Joggal mondhatta Ghyczy Kálmán 1875 elején, hogy a míg a kormánynak attól kellett tartani, hogy az ellenzék megingathatja a közjogi alapot, a melyen az ország jövője nyugszik, gyökeres reform-tervekkel nem léphetett fel, melyek a közjogi ellenzék kezébe az izgatás fegyvereit adhatták s a kormányt a választásoknál megbuktathatták volna.

Valóban a Deák-párt, sőt később a fusióból támadt szabadelvű párt soká kerülte a gyökeres reformokat, pedig részben ép a Ghyczy Kálmán által említett lélektani indoknál fogva. Nem a párturalom önző szempontja, hanem azon jogos felfogás vezette a Deák-párt és éveken keresztül a szabadelvű párt vezetőit, hogy mélyre ható s nagy osztály- s felekezeti érdekeket sértő reformok magát a közjogi alapot ingathatják meg. Deák egyházpolitikája évtizedeken át szünetelt és a Szapáry-féle gyökeres megye-reform nemcsak keresztülvihetetlennek bizonyult, hanem a Ghyczy által kifejezett aggodalomhoz képest tényleg megerősítette a közjogi ellenzékét, különösen a szélsőbaloldalt.

Csodálatos játéka a sorsnak, hogy ép a közigazgatási reformot követelte három évtizeden keresztül kormánypárt és ellenzék egyaránt, s ép ez a reform mégis az, mely legkevesébbé valósult meg, legalább oly széles terjedelemben, mint azt hosszú időn át tervezgették. A Deák-párt modernizáló törekvése, mely a bureaukratikus reformtól sem riadt vissza, kénytelen volt megalkudni a balközépi felfogással, mely a bureaukratikus rendszert még a központi igazgatásban is vissza akarta szorítani s habár a külső adminisztráció reformját magáévá tette, kezdetben persze a kinevezési rendszer nélkül, mégis legelső sorban a ministeriális igazgatást törekedett reformálni és egyszerűsíteni.

A két meglehetősen divergens áramlat kiegyenlítésre talált az 1873 február 4-iki határozati javaslatban, melyet a ház magáévá tett. És ez idő óta alapvető eszmék elfogadása nélkül folyt és folyik a harc a pártok közt az igazgatási reformokra nézve.

A fő, szinte egyedüli kicsúcsosodást a chaosból csak a kinevezési rendszer eszménye képezi, azon eszme, melyet legelsőbben a conservatívek vallottak magukénak, Sennyey Pállal élükön, s ezektől maradt örökségben az eszme az egyesült ellenzékre, a mai nemzeti pártra. Ezt az eszmét a Deák-párt sem vallotta teljesen magáénak, mert ennek soraiban is voltak municipalisták, Tisza Kálmán és a balközép pedig azt határozottan visszautasították. Haladás alkotmányos korszakunk lefolyt három évtizede alatt csak annyiban történt, hogy Tisza részleges reformjai az állami adminisztrációt a kinevezési rendszer nélkül belevitték a megyébe is, továbbá hogy a kinevezési rendszer ma már nem választja el egymástól a közjogi alapon álló pártokat, mert ép úgy programja az a szabadelvű mint a nemzeti pártnak.

Egyéb tekintetben azonban a régi chaosz még nem igen tisztult meg. A kinevezési rendszer nem dönti el a közigazgatás jellegét. Kinevezési rendszer mellett lehet centralisatio és

decentralisáció, valamint a választási rendszer mellett szintén lehetséges ugyanez, sőt lehetséges az autonomia korlátozása, míg a kinevezési rendszerrel megfér a legtágasabb körű autonomia. Ugyancsak Ghyczy Kálmán joggal hivatkozott említett beszédében a közigazgatási reform nehézségeire és pedig ép azon zürzavarok miatt, a melyek ide vonatkozólag a pártoknál és a közszellemben léteztek. Az ő habozó lelkére vall ugyan a tépelődés, a melylyel a kormány elleni vádakra felelt. Ha a kormány, úgymond, a központban reformálni akar a centralisatio irányában, azonnal fellépnek ellene a decentralisatio hívei. Viszont ha decentralisatiót akarunk, meggyül bajunk a centralisatio barátaival. Ép így, ha kinevezett tisztviselőket akarunk a megyében, nyomban táborba szállanak ellenünk a régi megyei kormányzatnak, tradíciónak őrei; s ha választott tisztviselőket akarunk, akkor sokan kinevetnek bennünket, a miért azt hiszszük, hogy a kormánynak e mellett befolyása lehet a megyében. Ha pedig házi adót igyekszünk behozni, hogy a megye maga fedezze költségeit, ránk támadnak az autonomia hívei, a kik megyei önkormányzatot akarnak, de az állam költségén. Tisza Kálmán indokoltan persiflálhatta Ghyczy beszédét azzal, hogy e beszéd szerint a két szélsőség közt középen kell megállni, vagyis nem szabad semmit sem csinálni, mégis tény, hogy a középúton való megállás vagy legfőlebb a jobbra-balra való apróbb kitérés rendszere megmaradt évtizedeken keresztül.

A nagy küzdelmek árán kivivott, s bár kényszerű megalkuvásokat tartalmazó reformok mégis dicsőségét képezték a kormánynak s a Deák-pártnak, és pedig különösen azért, mert a közvélemény tudta, hogy a kormánynak számos reformja van készen, de a parlamenti helyzet miatt nem jut idő azok tárgyalására. Magának Horváth Boldizsárnak 15 javaslata várt tárgyalásra 1868 nyarán. De hisz már az akkori Deák-párti lapok kiszámították hogy az 1869-ben tartott országgyűlés alatt az ellenzék nem kevesebb mint 134 interpellatiót adott be, Simonyi Ernő 92-szer beszélt, Irányi 123-szor, Tisza Kálmán 173-szor.

És ez nem volt obstructio, melyre csak Lónyay idejében került, a dolog. De ha az Andrássy-kormány a reform-alkotásokban a a parlamenti viszonyok, a felekezeti szellem s a megyei felfogás miatt nem mehetett messze előre, s kivéve az igazságügy organisatióját, mindenütt kénytelen volt megalkudni annál erélyesebben s teljes sikerrel dolgozott a magyar államiság megszilárdításán.

Elévülhetlen érdemei vannak e tekintetben különösen a kabinet elnökének, gróf Andrássy Gyulának, a kinek államférfiúi felfogása s tetteje volt legfőbb oka, hogy Szent-István birodalma nemcsak nehézségek, hanem komoly veszélyek daczára, aránylag rövid idő alatt egyesült, Budapest e birodalom hatalmas centrumává lett, hová, mint az események csakhamar megmutatták, némileg a monarchia súlypontja is átköltözött.

Andrássy és a kabinet kezében e célra a kiegyezés megkötése óta egyik legjobb eszközt képezett az udvarnak gyakori és huzamos tartózkodása Magyarországon, a fővárosban, vagy a nemzet által a királynak ajándékozott Gödöllőn. E tekintetben erős szövetségese volt Andrássynak a felséges asszony, Erzsébet királyné, a kinek a lovagias magyar nemzet iránt való rokonszenve a kiegyezés óta csak növekedett. A felséges asszony érzelmeit legjobban visszatükrözte azon nyilatkozata, melyet egyik elutazása alkalmával tett az őt a pályaudvarra kísérő magyar hölgyek előtt. Előre örülök – úgymond – annak az időnek, a midőn ismét haza jöhetnek. Mária Valéria születése óta, a mely esemény 1868 augusztusában a budai várpalotában történt, mindig kedvesebb emlékek fűzték az uralkodópárt Magyarországhoz, s már 1869 áprilisban hire jött, hogy gróf Königsberg főudvarmesternőt gróf Andrássy Gyuláné váltja fel, mert a királyné környezetében csak magyarul szabad beszélni s a felséges asszony szűkebb udvara Magyarországon csakis magyar urakból és hölgyekből áll. A menyinyiben e híresztelésekben némi tulzás volt, e mellékszót a bécsi irigykedése hozta létre, ez azonban mit sem változtatott azon tényen, hogy az udvarba magyar szellem költözött, s maga a trónörökös, Rónay Jácintban magyar nevelőt kapott.

Andrássy ügyesen használta fel a magyar érdekek javára a szerb zürzavart is, a parlamenttel részvétnyilatkozatot szavaztatott meg a belgrádi skuptsina számára, Mihály fejedelem meggyilkolásának alkalmából.

Karagyorgyevics herceget és társait, a kik a gyilkosság gyanújában álltak, elfogatta és bíróság elé állította. Belgrádba főkonzulnak a kiváló magyar publicistát Kállay Bénit küldötte s viszont kivitte, hogy nemcsak az északnémet szövetség, hanem az összes nyugoti nagyhatalmak Budapesten főkonzulátusokat állítottak fel. Már ekkor kezdődött Andrassy állásfoglalása Beust ellen, a ki a bécsi lövész-ünnepen poroszellenes hajlamot árult el s a magyar miniszterelnök egyszersmind erőiesen fellépett Bratiano dákoromán izgatásaival szemben.

És habár a nemzetiségi törvényben a kormány keresztülvihetetlen engedményeket tett a nyelveknek, a nemzetiségi mozgalmakkal szemben a legerélyesebb, sőt kiméletlen eljárást tanusított. A horvát kiegyezési kérdés megoldása után, a melyben a horvátok fehér lapot kaptak, hogy a magyar politika annál erélyesebb lehessen a Dráván inneni mozgalmakkal szemben Balázsfalván a románok pronunciamentót hoztak, melyben az erdélyi uniót kimondó törvényt egyszerűen semmisnek jelentették ki. Nemsokára rá, június 6-ikán, Turóc-Szent-Mártonban a pánszlávok tartottak gyűlést, a kik az 1861-iki szláv congressuson felszólították Schmerlinget, hogy 13 felsőmagyarországi vármegyéből tót tartományt alakítson, mely aztán képviseltetni fogja magát a birodalmi tanácsban. Románok és tótok, valamint ruthének 1869 június 15-ikén nagy conferentiát tartottak, hol ugyan már egymás közt czivódni kezdtek, de mégis azt hitték, hogy megállapították Magyarország nem-magyar fajainak szövetségét. A kormány természetesen nem tűrte a nemzetiségi agitatio elfajulását, a balázsfalvai eset alkalmából számos elfogadás és házkutatás történt, s több rendbeli felségsértési per indult. Midőn pedig Maczelláriu e miatt interpellált, tapsokkal fogadta a ház Horváth Boldizsár azon válaszát, hogy a kik az alkotmány ellen támadnak, a haza ellenségét sujtó bánásmódban fognak részesülni. Nem kisebb erélylyel járt el a kormány a szerb agitatioval szemben, midőn ennek főemberét Mileticset az omladinával való czinkoskodása miatt megfosztotta ujvidéki polgármesteri állásától s királyi biztost küldött le a határvárosba. El kell ismerni, hogy a balközép ez alkalommal is támogatta a kormányt erélyes nemzeti politikájában, mert a midőn interpellatio történt az ujvidéki eset miatt, csak a szélsőbal szavazott a kormány ellen.

Sokkal nehezebb dolga volt az Andrassy kabinetnek a határörvidéki kérdés megoldásánál, melyet Andrassy az 1869-iki delegatio által hozatott szóba. E harmadik delegatióánál már érezhetően kitűnt a magyar politika tulsúlya, úgy hogy a magyar ügy sikerei felett való irigykedés a következő panaszra fakadt. „A parlamentarismus, ugymond egy akkori röpirat, a monarchia súlypontjának Budapestre való áthelyezése, s a németeknek a heloták állapotába való lökése: ez az értelmük a delegatióknak.” Az örvidék polgárosításának a delegatióban való megbeszélése után megjelentek augusztus 19-én az első királyi kéziratok, a melyek a polgárosítást nem egyszerre, hanem fokozatosan indították meg. Ugyanekkor megoldásra jutott Fiume kérdése is, a mennyiben Magyarország és Horvátország megegyezni nem tudván, provisorium jött létre, mely Fiumét Magyarországhoz kapcsolta s a kikötőváros élére a magyar miniszterelnök ellenjegyzése mellett kinevezendő kormányzót állított. Az első kormányzó gróf Zichy József volt. A határörvidék polgárosítása azonban még fokozatos módon sem ment nagyon könnyen, s mindjárt kezdetben panaszok hangzottak az örvidékről, s ismeretes tény, hogy Grivicsics tábornok azokkal tartott, a kik ekkép nyilatkoztak: „A határöröket 1848-ban tanusított hűségükért most hálából lefegyverzik, hogy a magyarok a fegyverteleneken annál inkább bosszút állhassanak.” Az ellenállás s a forradalmi kitörés fokozatosan készült, ép úgy mint fokozatos volt a határörvidék polgárosítása; de 1871 őszén a forrongás már igen nagy mérveket vett; október 8-ikán az ogulini ezred rákoviczai századában tényleg fegyveres felkelés történt. Vagy háromszáz határör kirabolta a fegyvertárt, s Károlyváros ellen nyomult, miután tisztjeit, akik rendet akartak csinálni, elfogta. Az egész pucscs rövid ideig tartott, mert Molinár és Ruszt tábornokok a fölkelőket körülvették, nagy részüket elfogták, statáriumot tartottak felettük. A polgárosításnak ezentúl nem volt semmi akadály, s csakhamar létesült Szent-István birodalmának teljes egysége. Kezdetben a pénzügyek terén is jelentékeny sikereket ért el a Deák-párt és az Andrassy-kabinet. Tény, hogy Lónyay deficit nélkül kormányzott s midőn 1870 márczius 21-ikén bucsúbeszédét tartotta a képviselőházban, constatálhatta, hogy Magyarország államháztartási

zavarokat eddig nem ismert, pedig az absolut Ausztria örökös pénzügyi bajokkal küzdött, s folyton a pénzügyi tönk szélén állott. De ugyancsak e búcsúbeszédében figyelmeztette Lónyay az országot és utódjait a lehetséges veszedelmekre s különösen óva intett a takarékosagra. Ekkor még Lónyay pénzügyi tehetségének jó híre teljesen érintetlen volt s így történt, hogy báró Becke halála után Lónyayt az uralkodó bizalma a közös pénzügyministeri székre hívta. E tényt úgy a magyar közvélemény, mint az osztrák politikai körök szintén Magyarország sikere gyanánt tekintették, s valóban az is volt. Az Andrássy-kormány, s névszerint Andrássy további sikerét jelentette a honvédség gyors fejlődése, úgy hogy a honvéd hadsereg csakhamar 130 ezer főre emelkedett; a honvédség ügye ekkép nem képezhetette többé az ellenzéki izgatás eszközét. De megmaradt még a 48-iki honvédek özvegyei s árvái segélyezésének ügye, s az e czimen támadt mozgalmat s parlamenti küzdelmet gróf Andrássy Gyula akkép szoritotta vissza, hogy önkéntes adományra hitt fel mindenkit. Maga 10,000 forinttal nyitotta meg az aláírást, József főherczeg 20,000 forintot irt alá, s pár hét alatt több mint 100,000 forint gyűlt össze.

Az Andrássy kormány sikerei felettébb megerősítették a Deák-pártot, – mert még a pénzügyi bajok nyíltan fel nem léptek, az ellenzéki közfelfogás az volt, hogy a kormányt és a Deák-pártot hosszú időn át meg nem buktathatja. A baloldal egy része épen reménytelennek látta helyzetét, s az ellenzéki problémát csak egyesülés által vélte megoldhatónak. Csak így történhetett Jókai Horváth Boldizsárnál való látogatásának nagy politikai eseménynyé felfújása. A népszerűségének tetőpontján álló nagy regényíró Horváth Boldizsárral a reformkérdések felett cserélt eszméket, s a baloldalon sokan ebben egyesülési kísérletet láttak. Tényleg többen megunták a meddő ellenzékieskedést, s korai hangulat mutatkozott egyes ellenzéki körökben az események által csak később megérlelt fusióra. A politikai emóció azonban csakhamar véget ért, s pedig akkép, hogy az „Ellenőr” megtámadta Horváth Boldizsárt, amiért a baloldaliakkal conspirál, s erre megszűnt ismét minden érintkezés a Deák-párt és az ellenzék között. Különben is a Deák-párt az Andrássy-kabinettel élén diadalainak élvezetében nem igen lehetett hajlandó fusionális kísérletekre. És a legfőbb diadal még hátra volt: a magyar érdek diadalra juttatása, a porosz francia háború s Ausztria foederalistikussá visszafejlődésének kérdéseiben. Az ifjú magyar állam s a megszilárdulás processusában lévő dualismus, sőt a monarchia felett nagyobb válság nem vonulhatott el mint a porosz-francia háború. Kimondhatatlan veszélyek környezték a legéletbevágóbb érdekeket: a trónét, a nemzetét, a monarchia mindkét államát. Most kell vala nagy államférfi a monarchia élén, hogy eltalálja a helyes utat, mert ennek felismerése egyáltalán nem volt könnyű. A katonai körök, s különösen a harci párt, mely az udvarnál nagyon erős volt, követelte a boszút Königrätzért. Viszont Magyarországon akadtak, a kik elérkezettnek látták az időt, hogy a magyar nemzet megboszulja magát Oroszországon Világosért. Erre most kínálkozott legjobb alkalom, midőn Oroszország hagyományos szövetségese, Poroszország borzalmas háboruba keveredett Franciaországgal. A magyar közvéleményben hatalmas áramlat volt különben is Franciaország mellett részint azért, mert Magyarországon hagyományos volt mindig a francia rokonszenv, az emigratio alatt sok és előkelő magyar tartózkodott Párisban. A Deák-párti „Reform” által nagy élénkséggel és ügyességgel képviselt eme francia rokonszenvnél azonban sokkal nagyobb jelentőségű volt azon gyakorlati szempont, hogy a német fegyverek diadala túlsúlyba helyezik a germánuságot, mi által sokan veszélyeztetve látták a magyar culturát, sőt magát Magyarországot, mely a germanisatio bilincseit csak az imént rázta le.

A magyar nemzet valódi érdeke mégis az volt, hogy a monarchia teljesen semleges maradjon, mert ha Franciaországgal szövetségben leveri Poroszországot, a prágai béke okmánya kettészakadt, s Ausztria ismét visszafoglalja positióját Németországban, mely esetben a dualismus nem maradhatott volna soká fenn, vagy visszafejlődésre jut.

Beust, a monarchia külügyministere, e nehéz momentumban teljesen alkalmatlannak bizonyult feladatának megoldására. Hajlamai őt is Franciaország mellé állították, mert még nem felejtette el a bosszút Poroszország ellen. Metternich párisi nagykövet jelentései, valamint Beust jegyzékei kétségtelenné teszik, hogy a párisi osztrák-magyar nagykövet palotájában, sőt a bécsi

Ballplatzon poroszellenes áramlat volt; sőt Beust még a háború kitörése előtt áprilisban, a Hohenlohe ministerium megbuktatása által Münchenben, világosan megmutatta, hogy szívében tervez Berlin ellen valamit. Napoleon és Grammont tényleg azon hitben voltak, hogy az osztrák-magyar monarchia csatlakozni fog Franciaországhoz, mert az úgynevezett erkölcsi szövetség már tényleg létesült. A monarchia külügyministere tényleg velük tartott. Beustnak kétségkívül nagy érdeme volt a Magyarországgal való kiegyezés siettetésében, s emlékirataiban meg is jegyzi, hogy a magyaroktól csak hálát érdemlett volna. Az a hála azonban, melyben tényleg részesült, nem terjedhet hibáinak szépítéseig.

Az események gyors egymásutánban is következtek. A monarchiának rövid idő alatt választania kellett a béke vagy a háború közt, s 1870 július 18-ikán volt Ferencz József elnöklete alatt a nagy koronatanács, mely szótöbbséggel döntött a béke és a semlegesség mellett. E tanácsban buktatta meg Andrassy a hadi pártot, de nem egyszersmind Beustot, a ki szintén a többséggel tartott, s július 20-ikán notifikálta a hatalmaknak a monarchia semlegességét. Andrassy mögött Magyarország állott, midőn a korona tanácsában tiltakozott a háború ellen, s tagadhatatlan, hogy az ellenzék s különösen a balközép Tiszával élén, szintén Magyarország semlegességét követelte. Horn és Csáky már július 13-ikán interpelláltak a képviselőházban az iránt, valjon létezik-e az állítólagos osztrák-magyar francia szövetség, s ha nem, mily biztosítékok vannak arra nézve, hogy Magyarország akarata ellenére nem keveredik háborúba Németországgal. Andrassy azt felelte, hogy semmiféle szerződés vagy szövetség nem létezik, a mi pedig a garantiákat illeti, azok benne vannak a kiegyezési törvényben, s a külügyminister csak a monarchia két államának ministerelnökével együtt és egyetértve járhat el. Ez azt jelentette, hogy a monarchia Magyarország beleegyezése nélkül nem mehet háborúba, s Andrassy el volt határozva, hogy érvényt szerez a törvénynek és Magyarország érdekének. A balközép vezére, Tisza Kálmán pedig a leghatározottabban tiltakozott a háború ellen s kérdőre fogta a kormányt, valjon teljes erejével, magának az országgyűlésnek tekintélyével követelte-e Bécsben, hogy Magyarország semleges maradjon. Tiltakozott egyszersmint a fegyveres semlegesség ellen, mely súlyos terheket róna fel a monarchiára, s e mellett csak ellenségeket szerezne. A kormánynak, úgymond tovább, nem szabad sem a francia rokonszenv, sem a Németországban való régi befolyás visszaszerzése miatt bármit is elkövetnie, vagy mulasztania, a mi lehetségessé tenné Magyarországnak a háborúba való bebonyolítását, s a magyar nemzetnek a német nemzet iránt ellenséges színben való feltüntetését. Tisza interpellatiójára, válaszolva Andrassy utalt Beust köriratára, hogy a monarchia semleges marad, s ez a semlegesség fegyvertelen leendő. A Németországban való régi befolyás visszaszerzését irányadó körökben mindenki károsnak tartaná. Hogy Magyarország semleges akar maradni, ez kétségtelen, de hogy ezzel minden complicatio el van-e hárítva, senki meg nem mondhatja. Andrassy egyébiránt ezen alkalmat közjogi correcturára használta fel s kijelentette, hogy Magyarország egyedül nem maradhat semleges, mert a törvény értelmében csak Ausztriával együtt követhet akár béke-, akár háborúpolitikát.

Midőn a koronatanács elhatározta a fegyvertelen semlegességet, egyszersmind nem zárta ki az esetleges készenléetet. A lókvitel mindjárt másnap megtiltatott, s Andrassy két törvényjavaslatot terjesztett a magyar országgyűlés elé. Az egyik megengedte a kormánynak, hogy az ujonczokat október előtt behívassa, s a másik 50,000 honvéd felszerelését tette lehetővé. A hadi párt a július 18-iki vereséggel nem elégedve meg, ismételten próbálkozott, hogy a fegyveres beavatkozást keresztül vigye; de az osztrák-szlávokról nem szólva, legelső sorban Magyarország és Andrassy ellenállásába ütközött, s Beust csak úgy erősíthette meg állását, hogy szintén a magyar politikát magáévá tette. Különben a német fegyverek meglepő diadalai kijózanítólag hatottak a hadi pártra is. De kétségbevonhatlan és öröndetes tény, hogy a dualismus alapján csak az imént létesült magyar állam kormánya és törvényhozása befolyt az Európa sorsának alakulására s csakis a magyar parlament s Andrassy közreműködése mellett lehetett megóvni Ausztria-Magyarország semlegességét. Így volt egyik tényező ezuttal ismét Európa sorsa felett a Mohácsnál elbukott, de bukásából újból felemelkedő Magyarország. Midőn

azonban Oroszország a párisi szerződést szétépte, s a pontusi kérdésben vakmerően fellépett, a béke sorsa ismét kockára került. Magyarországra nézve az volt a kérdés, vajon elérkezett-e az idő, nem a Világosért, hanem a keleti kérdésben való leszámolásra.

Beust könnyelmű kapkodása közben már 1867-ben megkínálta Oroszországot a párisi szerződés módosításával, s így tulajdonkép e szerződés megmásítása önmagában véve nem látszott ellenünk irányulni; de igen is olybá tűnt fel, midőn Oroszország, mint a diadalmas Németország szövetségese, követelte díját. Oroszország szövetséges viszonya Németországhoz ismeretessé lett Gladstone leleplezéséből, melyet ez az angol parlamentben tett, de e leleplezés egyszersmint világosságot vetett Ausztria-Magyarország semlegességére, mely kezdetben nagyon kétértelmű volt, úgy hogy Oroszország ellenhatását idézte fel. Az északi hatalomnak a pontusi kérdésben való fellépése többé semmi homályt nem hagyott fenn az orosz-német szövetség mibenléte iránt, s ha a német fegyverek oly óriási diadalt nem aratnak Franciaország felett, minőre a világtörténelemben alig van példa, valószínű, hogy sem Ausztria-Magyarország, sem Anglia el nem tűrik a keleti kérdésnek ily megbolygatását. Törökország különben is már készült a háborúra, s Magyarországon erős áramlat támadt a háborús irány mellett. Bismarck ügyességének, de legkivált a német fegyverek diadalának azonban sikerült a pontusi kérdést a harctérről áthárítani a londoni konferenciára, ahol ez tényleg békés uton, igaz hogy Oroszország javára, oldatott meg.

Itt volt a határjelző a világtörténelem útján, s ezzel véget ért Bismarck – s így Németország – vizontszolgálatja Oroszország irányában. Egy későbbi alkalommal, a berlini kongressuson a vas kancellár segített kicsavarni Oroszország kezéből a véres zsákmányt. Különösen pedig a legújabb események igazolták azon politikát, melyet szintén Magyarország nevében Andrássy vitt keresztül, hogy Ausztria-Magyarország a pontusi kérdésben sem vetette kardját a mérlegbe.

Ha a francia-német háború nagy külügyi válságba sodorta a monarchiát, melyből csak a magyar politika mentette meg, csakhamar oly belügyi válság tört ki Ausztriában, melynek végzetes következményeitől ismét csak Magyarország, s az ennek politikáját képviselő államférfi, gróf Andrássy Gyula menthette meg. A polgárministerium annyira összezavarta Ausztria belügyeit, hogy alig lehetett ezeket rendbe hozni, s különösen elmérgesedett a cseh kérdés. A csehek már a kiegyezés megkötése idején nem vettek részt a birodalmi tanácsban, de most arról volt szó, hogy megnyerjék őket az alkotmányos rendszer számára. A bécsi irányadó körök e célra gróf Potockit szemelték ki, aki szláv származása dacára nem volt foederalista, de nagyon természetesen tulsó czenralista sem. Az új ministerium feladata volt Beust külügyi jegyzéke szerint az osztrák parlamentarismus megvédelmezése akkép, hogy abban Ausztria minden népfaa részt vegyen.

E nagy feladatnak azonban Potocki meg nem felelhetett, mert ekkor már a polgárministerium hibái, a pánszláv, feudalis és clerikális agitatók a cseh kérdést teljesen elrontották.

Ekkor történt azután Ausztria belpolitikájában oly fordulat, melynek gyászos következményei még máig is szemlélhetők, sőt talán a legközelebbi jövőben jutnak teljes érvényre. Az új fordulatot egyetlen felelős tanácsos sem ajánlotta, annál kevésbbé, mert senki sem tudott felőle, sem Beust, sem Andrássy.

Ekkor nyilatkozott meg, az Ausztria, sőt a monarchia sorsára végzetessé válható kormányzati elv, mely egyenes ellentétben van a parlamentarismussal, s mely a kormányt a pártok fölé akarja helyezni. Ugyanekkor történt legelső határozott kísérlet a monarchia másik államának szlávizálására. Ez az egész rendszerváltozás, melyre talán a polgárministerium hibáin kívül a németiség megbizhatlansága, vagy a mesés diadalokat arató Németország elleni pillanatnyi hangulat adott alkalmat, egészen titokban történt, s Hohenlohe herczegen s Braun titkos tanácsoson kívül még az udvari körökben is csak kevesen tudtak róla. Talán maga Potocki gróf tudott legkevesebbet a rendszerváltoztatásról, midőn 1871 február 4-ikén Budán, a hol az udvar a delegatók ülésezése miatt épen tartózkodott, bekopogtatott hozzá gróf Hohenwart, s

kérte, hogy ellenjegyezze ő Felségének azon legfelsőbb kéziratát, mely őt, Hohenwartot, miniszterelnökké kinevezi. Potocki aláírta a legfelsőbb kéziratot s gratulált utódjának, a ki Potocki kérdésére válaszolva kijelentette, hogy még nem tudja kik lesznek kollégái. Hohenwart csakhamar megtalálta kollégáit, Jirecseket, Habieniteket, Schöfflet stb., csupa foederalista s clerikális férfiakat. Az új kormány programját is csakhamar megalkotta, s ennek alapelvevé tette, hogy a kabinet, a pártok felett fog állni, s célja az lesz, hogy az örökös tartományok népeit az alkotmány alapján közös tevékenységre bírja. A részletes programról kijelentette, hogy azt ő Felsége egészen helyesli, de akkor még a fundamentális articulusokat teljes homály fedte. Már pusztán a foederalismus szárnypróbálgatásai, a tervezett cseh alaptörvények ismerete nélkül is, fellázították az osztrák németeket. De Herbst, Hohenwartnak felelve, még mindig ezt mondta: „Az általános bomlás ez idejében ama gondolat vigasztal bennünket, hogy többé semmiféle hatalom nem nyomhatja el tartósan az osztrák németiséget s a modern idők szellemét.”

Herbst jóslatát csakhamar megingatta a cseh fundamentális articulusok megjelenése.

E nevezetes cikkek tervezete, tekintettel Ferencz József koronázási esküjére, hozzájárult a magyar kiegyezéshez; de nemcsak Ausztria, hanem magának a dualismusként szerkezetét is meg akarta változtatni, amennyiben a birodalmi tanácsot csakis a 17 tartománygyűlés delegációjának senátusává akarta tenni, s a Csehországra eső 15 (azelőtt 10) delegátust nem a birodalmi tanács, hanem a cseh országgyűlés által akarta kiküldeni. Ugyancsak a fundamentális articulusok szerint Csehország csak quota arányában óhajtott hozzájárulni az osztrák állam költségeihez, ugyszintén az államadósságokra nézve Magyarország példája szerint megállapítandó kulcsot követelt magának. Kizárólag a cseh országgyűlés hatáskörébe tartozott volna: az egyenes adók kivetése és behajtása, az összes tanügy, a polgári és büntető törvényhozás, a honvédség, az út- a vasút- s csatorna ügy, a közrendészet és a beligazgatás. A cseh közigazgatás élén udvari kancellár állt volna, s az országos kormány a prágai országgyűlésnek lett volna felelős. A 17 tartománygyűlés delegációinak congressusát képező birodalmi tanácsra a cseh közjog, a prágai országgyűlés jogainak fentartása mellett, a következő ügyeket bízta: a hadiszervezetet, katonai büntető törvénykezést, egyedárúságot és regálét, a vámügyet, a váltókereskedelmi és tengerészeti jogot stb. A közvetett adók az örökös tartományokban közös kezelés alatt maradnának, legelső sorban az osztrák állam adósságait fedeznék. Ezen külön „osztrák” közös ügyek élén közös ministerium állt volna, melyet resortministerek, illetőleg az egyes tartományok ministerei és kancellárai alkottak volna. Mint ezekből látható, a cseh közjogi terv szétbontja Ausztria belső egységét, s nemcsak egy külön osztrák-cseh dualismust csinált volna, mely Magyarország irányában triálismust jelent, hanem egyszersmind 17 külön országra törte volna szét Ausztriát, s a birodalmi tanácsot foederalistikussá alakítja vala át.

Különösen ez utóbbi, s a delegációknak az egyes tartomány-, illetőleg országgyűlések által való választása támadta meg a dualismust s provokálta Magyarországot. Hasztalan mondták a csehek a magyaroknak, hogy a kellő időben megkapjátok az innenső rész delegációját, de hogy mikép választjuk a delegátusokat, ehhez semmi közötök. Magyarország teljes jogában volt, midőn érintve látta a dualismust. A közös ügyek alkotmányos intézése módjának ugyanis nemcsak az a feltétele, hogy Ausztriában egyáltalán alkotmány legyen, hanem az is, hogy Ausztria Magyarország irányában mint egységes állam jelenjék meg. Ezen fölül Magyarország a közös ügyek alkotmányos intézésére nézve a birodalmi tanácscsal s nem a tartománygyűlésekkel egyezett meg.

Ugyancsak jövőre is a dualismus ily értelmű megtámadását képezné Ausztria belügyeinek minden oly fejlődése, mely decompónálná a központi parlamentet a 17 tartomány-, illetőleg országgyűlés javára, s megváltozván a feltétel, Magyarország joggal követelhetne vagy új alkut, vagy megszüntethetné a közös ügyeknek Ausztria népeivel való együtt intézését. Ez utóbbi szempont birta rá Tisza Kálmánt, hogy Andrásynak a cseh kérdésbe való beavatkozása miatt opponáljon, mert az osztrák foederalismus a balközép és vezérinek nézete szerint a personál-unióra vezet vala. Andrassy a personál unióra vonatkozólag kijelentette, hogy ez a monarchia két

állama közt a conflictusokat folytonossá tenné, a mi pedig a cseh ügyet illeti, ebbe ő be nem avatkozott, hanem csakis a magyar kiegyezést védte, s így kötelességét teljesítette. Ekkép gróf Andrassy Gyula a híres conflictusban tényleg segített megállapítani Magyarországnak azon különben törvényes jogát, hogy a dualismust megvédje Ausztria belső válságainak elfajulása ellen, vagy pedig levonja a kiegyezés megsértésének következményeit.

A törvény adta joga kívül azonban Magyarországot elsőrangú érdekei is kényszerítették a Hohenwart-féle rendszerrel szemben való állásfoglalásra. A magyarokhoz intézett cseh szózatnak volt fenyegető része is. Ha, ugymond, ti magyarok a németekkel folytatott háborúnkba avatkoztok, akkor mi majd a ti horvátjaitok dolga felől fogunk tudakozódni. A tények valóban összeköttetést látszottak mutatni a cseh és a horvát viszonyok közt. Prága és Zágráb mintha csak bensőleg érintkeztek volna. A cseh mozgalommal egyidejűleg fogalmazta a dél-szláv párt azon programját, hogy Horvátország önálló s Magyarországgal ép úgy, mint a monarchia másik államával csakis personál-unióban levő állam; a magyar-horvát kiegyezést pedig egyszerűen semmisnek kell tekinteni. A horvát tulzók ép úgy felelős ministeriumot követeltek mint a csehek, s a delegatióba, közvetlenül, a zágrábi országgyűlés által akartak választani. Vajjon a határőrvidéki lázadásban részük volt-e a cseh tulzóknak, meg nem állapítható, Hohenwartnak bizonyára semmi esetre sem volt része és szinte bizonyosnak látszik, hogy a correlativ horvát mozgalom, a különben is csak pár heti vagy hónapi időkülönbségek dacára, pusztán erkölcsi következménye volt a cseh mozgalomnak. Ekkép tagadhatatlan a tény, hogy az osztrák foederalismus szükségkép visszahatna Magyarországra s újéletre keltene a dél-szlavizmust, felbátorítaná a dákorománizmust.

Csoda-e, ha ily körülmények közt Andrassy hosszabb várakozás után határozott állást foglalt? Ugyanazt tette, csak hogy nagyobb erélylyel és sikerrel, a mit Beust a felség elé terjesztett memorandumában. A cseh kérdésben tartott koronatanácsba meghívást nyerve, kifejtette saját álláspontját és a magyar közjogot, s megjelölte a fenforgó különbséget, hogy az ő rendszere a dualismus, s Hohenwart rendszere a foederalismus. Andrassynak erős szövetségese akadt az akkori közös hadügyministerben Kuhn tábornokban, a ki határozottan tiltakozott az ellen, hogy a cseh országgyűlés szavazza meg az ujonczokat s a hadsereg költségeit, s egyértelműnek mondta ezt a hadsereg s majd a monarchia felbontásával. Hohenwart két tűz közé szorulva némi hajlamot mutatott compromissum elfogadására, de kitünt, hogy sokkal messzebb ment, sem hogy visszatérhetne, s kijelentve, hogy a cseh fundamentális articulusokon mit sem lehet változtatni, mert azok minden döntő tényezővel való megbeszélés eredményei, inkább a bukást, mint az alkut választotta.

Igy ért véget a nagy foederalista kísérlet, mely azonban termékeny földbe hintette magvait, úgy hogy mindig új és friss hajtások származnak belőle.

Kié Hohenwart megbuktatásának érdeme? Beust magának tulajdonítja azt emlékirataiban. Kétségtelen, hogy a birodalmi kancellár, miután megingatott állásából való tekintetből kezdetben teljesen szenvedőleges magatartást követett, a Schäffle-féle botrány nyomása alatt memorandumot adott be a felséghez, melyben kifejtette Hohenwart programjának veszélyeit a monarchiára. Az is igaz lehet, amit Beust szintén feljegyzett emlékirataiban, hogy ő szóba hozva a cseh kérdést Andrassy előtt, ez az őt jellemző genialis könnyelműséggel azt felelte: Mit törődöm én Csehországgal? A döntő súlyt azonban bizonyára mégis Andrassy dobta a mérlegre, mert mögötte Magyarország állott, s mert Andrassynak személyes tekintélye és szerencséjének csillaga folyton emelkedőben volt, míg Beusté rohamosan esett.

Beustnak csak rövidlátására mutat, hogy észre nem vette, mikép szerepe megszűnt azon pillanattól kezdve, midőn a harci párt s a Németország ellen való beavatkozás, szintén legelső sorban Andrassy közbelépése folytán, megbukott. Ő a Poroszország elleni revanche rejtett eszméjét képviselte, s a midőn az eszme egyszersmindenkorra eltűnt, sőt helyét a megalakult hatalmas német császársággal való szövetség eszméje foglalta el, nem ülhett tovább az osztrák-magyar külügyministeri székben. Rövidlátása azonban annyira erőt vett rajta s annyira hitt a Hohenwart elleni aktio sikerében, hogy teljesen el volt bámulva, a midőn a már említett Braun

belső titkos tanácsos 1871 november 6-ikán nála bekopogtatott s az uralkodó azon üzenetét hozta, hogy adja be lemondását. Nem értette meg miért kell elmennie, s elbocsátásának indokait talán csak Londonban sejtette meg, a hová nagykövetté kineveztetett. Ki lehetett volna más utódja, mint gróf Andrássy Gyula, a monarchia semlegességének s a német barátságnak képviselője, a kivel a német császár és Bismarck saját kifejezett óhajukra Gasteinban megismerkedtek.

Andrássy november 8-ikán lett külügyministerré s 12-ikén bucsuzott el a Deák-párti körben. Eötvös ekkor már nem élt, ugyanezen év február 2-ikán halt meg, de bizonyára fülébe csengett Andrássynak, ezen nagy sorsváltozás idején, Eötvös intelme: „Ne menj Bécsbe, mert erőd csak a magyar földöm van, s odaát gyökértelen fa leszel s el fogsz száradni, habár aranyporral fel is diszitenek, mint valami karácsonyfát.” A nagy magyar költő és bölcsész jóslata nem teljesült ugyan, vagy legalább nem teljesült egészen; de Andrássy a nemsokára elkövetkezett nehéz időkben bizonyára többször megemlékezett a külügyministeri széken is Eötvös szavaira. E szavak ép azért nem teljesülhettek egészükben, mert Andrássy Bécsbe költözve át mégis megmaradt a magyar talajon, a mint hogy továbbra is ő csinálta nehéz időkben a magyar politikát. Mindjárt ezen kezdte, midőn Lónyay Menyhértet jelölte utódjává a magyar miniszerelnöki széken.

V. FEJEZET.

Lónyay miniszterelnöksége s a pártok bomlása.

A Deák-párt veszteségei. Báró Eötvös József halála. Gorove és Horváth Boldizsár lemondása. A feudális gőg Horváth Boldizsár ellen. A ministerium rekonstrukciója. Gróf Lónyay Menyhért miniszterelnöksége. A közállapotok Lónyay alatt. A pénzügyi misériák. A deficit. Kerkápoly Károly. A 30 milliós kölcsön. A reformkérdések. A választási törvény reformja. A conservatív irány érvényesülési kísérlete. Az obstructio. Az országgyűlés feloszlata. Az új választások. Deák és Lónyay. Az utilitarius politika. A vasuti botrányok. Az incompatibilitási törvény. Lónyay lemondása. Az ultramontán irány feléledése. A placetum. Irányi javaslata a polgári házasságról. Sennyey Pál a képviselőházban. Kísérletek a Deák-párt regenerálására. Szilágyi József miniszterelnöksége. A bécsi tervek. A keleti vasut csődjé. A Bittó-kormány. A balközép bomladozása. A fusio első eszméje. Ghyczy Kálmán és a középpárt csatlakozása a Deák-párthoz. Andrássy a fusio szükségéről. Ghyczy pénzügyministersége. A polgári házasság levétele a napirendről. Tisza és a balközép harca a kormány ellen. Az 1875-iki költségvetési tárgyalás kezdete

A Deák-pártot dicsőségének magaslatán több csapás érte. A legelső volt az, hogy gróf Andrássy Gyula Bécsbe költözött át, de szinte még súlyosabb, s mindenesetre helyrehozhatatlanabb veszteség volt báró Eötvös Józsefnek 1871 február 2-ikán bekövetkezett halála. A modern és a szabad Magyarország lángelkű apostola, s az új eszmék költője és bölcsésze, s egyszersmind a Deák-párt s a kormány legoszloposabb tagja dőlt ki benne. Az ellenzéken ugyanezen időtájt, kevéssel, Eötvös halála után, Nyáry Pál öngyilkossága okozott gyászt.

A Deák-pártot még további bajok és csapások is érték. Gorove Istvánnak a kabinetből való kilépésénél sokkal érzékenyebb veszteséget képezett Horváth Boldizsár lemondása; s azon körülmények, melyek közt a lemondás történt, mi jót sem jelentettek, mert a demokrata és liberális elvekbe kezdtek belevegyülni az ellenhatások, s Horváthnak egészségi állapotán kívül bizonyára e körülménynek tudandó be a nagyszabású miniszter távozása. Az úrbéri törvényeket a főrendiház csak azután tárgyalta ugyan másodízben, miután a képviselőház visszautasította ennek a telepítvényesekre vonatkozó reactionárius módosítványát: mégis legelső sorban ép az úrbéri, s különösen a telepítési törvényjavaslat fordította Horváth ellen a feudális gőgöt. Ez okozta a liberális igazságügyminiszter elkedvetlenedését, akinek már kezdetben keresztül kellett mennie az ugyane gőg okozta megaláztatáson, midőn Majláth György, az országbíróvá kinevezett kanczellár nem az ő, hanem gróf Andrássy Gyula kezéhez tette le az esküt. A tulzó ellenzék által különösen a Böszörményi-ügygyel kapcsolatban színre hozott botrányok hasonlóképp mélyen elkeserítették Horváthot, de leginkább a törvényszékek területi beosztása volt oka kilépésének, mert ez élesítette ki Andrássyval való régi antagonizmusát. A kabinetben ép oly kevéssé volt nélkülözhető mint Eötvös, a kinek helyére Pauler Tivadar ült, s Horváth helyét Bittó István foglalta el, a távozó Rajner belügyminisztert pedig Tóth Vilmos pótolta, végül Gorove Istvánt a közlekedési ministerium élén Tisza Lajos váltotta fel. E személycserék, kivéve a belügyministerium élén történt változást, a Deák-pártnak határozott gyengülésére vallottak, úgy hogy Andrássy távozása után erős miniszterelnökről kellett gondoskodni, különben a teljes bomlástól lehetett tartani. Fent és lent Lónyayra, a közös pénzügyminiszterre gondoltak, s bármily szükség volt rá elfoglalt helyén, s Deák ellenszenve daczára más miniszterelnök nem is volt képzelhető, mint ő.

Súlyos viszonyok közt nagyobb föladatak megoldására alig vállalkozott parlamenti államférfi, mint gróf Lónyay Menyhért, midőn közös pénzügyminiszterből magyar miniszterelnökké lett. De birt is a legtöbb oly tulajdonsággal, amelyekkel a nehéz föladatak megoldására jóhiszeműen és jogosan vállalkozhatott. Alig van régibb és újabb alkotmányosságunk történetében politikus, aki nagyobbat bukott volna, mint ő, s akinek bukását

a jogos indokok mellett igazságtalanabb motivumok idézték volna föl, mint az övét. Lónyay alakja, még hatalmának zenitjén is, inkább volt imponáló, sőt félelmes, mint rokonszenves; de politikai pályájának katastrophaszerű lezuhanása s azon súlyos s az igazság méretein túlmenő megtorlás, amelyben politikai tévedései részesültek, már eleve biztosítja számára az utókor rokonszenvét.

Gróf Andrassy Gyulának a bécsi Ballplatzra való átköltözése elvonta a leplet a Deák-párt tagadhatatlan decadentiájáról, amelybe e nagy és hatalmas párt már Andrassy miniszterelnökségének idején jutott, de amelyet Andrassy egyénisége meglátni nem engedett. A Deák-párt képes volt a kiegyezés létesítésére, de nem volt elég erő benne a szenvedélyes ellenzékkel szemben a nagy és rendszeres reformok keresztülvitelére. Maguk a pénzügyi mizeriák első gyászos jelenségei is mutatkoztak a látóhatáron. Lónyay már pénzügyminiszter korában, az 1870-iki budget készítésének idején sejtette a bekövetkezendő bajokat, s figyelmeztette kollégáit a reductiókra, sőt midőn 1870 május 16-ikán búcsút vett a háztól, hogy közös pénzügyminiszterré legyen, határozottan intette az országot, hogy a pénzügyi politika más utat váltson, különben az állandó deficit veszélyei fognak bekövetkezni.

Gróf Andrassy Gyulának külügyminiszterré történt kinevezése után a Deák-pártban, mint mondtuk, nem volt senki, aki Andrassy örökét átvehette volna, s így minden szem a közös pénzügyminiszter, gróf Lónyay Menyhért felé fordult. Maga Deák Ferencz is kénytelen volt meghajolni azok indokai előtt, akik kifejtették, hogy csak Lónyay képes megmenteni a Deák-pártot az elzúllástól. Különösen három főadat nehezedett Lónyay vállaira: 1. A Deák-párt újraszervezése és talpraállítása. 2. A pénzügyi és gazdasági reorganisatio. 3. A reform-terveknek nemcsak kidolgozása, hanem már az eddig benyújtott s a ház retortáiban tespedő javaslatok s az általános nagy reformirány gyakorlati megvalósítása. Ehhez azonban szükséges volt a ház botrányos vitatkozási rendjének megjavítása és Lónyay szerint a közjogi oppositio megtörése.

A tényleges viszonyok azonban lehetetlenné tették Lónyayra, de lehetetlenné tették volna bárkire a három főadat közül csak egynek megoldását is, annál kevésbbé mind a háromét. Maga a Deák-párt oly viszonyok közt volt, hogy annak nemcsak hatalmas kibontása, hanem még kellő vezetése is, különösen az új választások után, lehetetlenné vált. A bomlás Lónyay miniszterelnökségének pillanatától kezdve feltartóztathatatlan volt a Deák-pártban, amelynek egyes árnyalatai lényegesen kezdtek különbözni a kormánypárttól. Az ugynevezett független Deák-pártiak a párt régi tradícióit képviselték Lónyay híveivel szemben. Az ellentét fokozódott Lónyay híres választása után. A Deák-párt nagy többséggel került vissza az új parlamentbe, de ellentétei növekedtek s házai kiszélesedtek. Oly ellentétes alkotóelemekkel került vissza a Deák-párt, hogy azt többé céltudatos és nagyobb hadjáratra nem vezethette senki. A fusio gondolata még nem érett meg a Deák-pártban. Hasztalan bomladozott az ellenzék is, hiába lépett ki a baloldali körből báró Podmaniczky Frigyes, gróf Károlyi Ede stb., hasztalan érlelődött a független balközép alakulása, a fusio eszméjére a Deák-párt ekkor még csak sejtésszerűen sem tért, sőt Lónyay Menyhért bukásának közvetlen okává később ép a fusio korai proclamálása lett.

Első főadatát tehát Lónyay nem oldhatta meg. A Deák-párt nagy volt, de belső antagonizmusok tépték szét, s habár az ellenzék megtörve került az új házba, a belsőleg egyenetlen Deák-párt többé nem volt képes nagyobb actióra. Ez volt egyszersmind fő oka annak, hogy Lónyay nem volt képes megtörni a közjogi oppositót, s helyreállítani a tanácskozások szabályos rendjét. Így bukott el harmadik főadatának megoldásában is, amely a számtalan, már kész és készitendő reformjavaslat keresztülvitele, szóval nagyszabású reformkorszak létesítése volt.

De azt lehetett volna hinni, hogy Lónyay második főadatát nagyobb sikerrel fogja megoldani, mint a többit. Tény, hogy Lónyay pénzügyi talentuma nemcsak általános elismerésben részesült, hanem egyszersmind reális alapokon nyugodott, sokkal reálisabb alapokon mint Kerkápolyé, vagy azon korszakban bárkié. Most utólagosan semmiféle positiv adattal nem lehet bebizonyítani, vajjon Lónyay képes leendett-e a pénzügyi veszedelem föltartóztatására, ha tovább tartja kezében a kormányrudat. De amily gyorsan és végzetesen

bekövetkezett a katastropha, biztosan feltehető, hogy a veszedelem még a legjobb esetben is csak enyhébb alakjában jelentkezik, de el nem marad, habár Lónyay gyors bukása be nem következik. Lónyay érdemeinek elismerését maga Deák Ferencz is kifejezte, de hiveinek csak akadémikus vigasztalást nyújthatott azon gondolat, hogy félreszorítása nélkül az ország pénzügyei nem jutnak a legsanyarubb viszonyok közé.

A kétségkívül jeles premiért azonban nem földadatainak túlságos nagy terhe buktatta meg, ezeket még hosszabb időn át viselhette volna. Egyenesen és határozottan a fusio előtérbe állítása s a korrupció-háború vitte romlásába. A Deák-párt által ekkor még visszautasított fusio az amugy is kétes hangulatú pártot nagyobb ellentétbe sodorta a miniszterelnökkel, úgy hogy a korrupció miatt intézett támadások födőzetlenül találták a kormány fejét.

Az erkölcs nevében viselt harcz nemcsak a Deák-párt, hanem egyszersmind Lónyay személye ellen fordult. A pénzhajhászat és megvesztegetés, szédelgő grümdolás, mágnásoknak s előkelő politikai egyéniségeknek az üzletekbe való bevonása mindjárt a kiegyezés után kezdődött s már 1868-ra vezethető vissza az incompatibilitási törvény gondolata, sőt az 1869-iki országgyűlésen tényleg szerepelt az összeférhetetlenségi javaslat. Lónyay alatt tagadhatatlanul növekedett az üzérkedők száma, a főbaj mégis az volt, hogy maga a miniszterelnök személye gyanúsítás tárgyát képezte. Még annyi év után is emlékezetes azon ülés, melyben Lónyay ellen személyes támadás történt. A fusio korai s a párt tudta nélkül történt fölvetése bizonytalanságba lökte a kabinetet és többséget, s ezek nemcsak cserben hagyták jobb sorsra méltó vezérüket, hanem minisztertársainak híres strike-ja őt rögtönösen megbuktatta.

De mielőtt a Lónyay bukására következett viszonyok rajzolására térnénk át, röviden le kell számolnunk a pénzügyi és reform-kérdéssel.

Lónyay még a 60-as években nagy tekintélyt szerzett magának pénzügyi tehetsége dolgában, a mit részint mint publicista ért el, részint a földhitelintézet körül szerzett érdemei által. Az ő kezébe volt letéve 1867-ben az ország pénzügyi jövőjének sorsa. Első budgetje nagyrészt megegyezett a nem alkotmányos kormány költségvetésével, de nagyobbra szabta a kiadásokat, 135 millióra, a nélkül, hogy a földadót emelte volna, sőt az egyenes örökösödési adópótlékot megszüntette.

Jellemző volt akkori viszonyainkra, hogy az egyenes adók sokkal magasabbak voltak a közvetett adóknál, mert míg amazok 55 millióra, ezek az illetékekkel együtt 42 millióra voltak előirányozva. Az első költségvetés reális eredménye azonban az lett, hogy az egyenes adók nem folytak be teljesen, a közvetett adók ellenben 10 millióval több hozadékot adtak, deficit ekkor még nem volt, ezt a szörnyű járványt költségvetésünk nem ismerte.

Lónyay első pénzügyministersége, sőt a 69-iki budget is többlettel végződött. Az 1870-iki költségvetést 7 millió deficitel irányozta ugyan elő, de hozzávető számítással, a 68–69-iki hozadéki többlet alapján, 6 millió többletet remélt, s így a deficit előirányozása inkább csak látszólagos volt. Lónyay azonban már májusban Bécsbe ment s így „nem tehetett róla”, hogy a deficit az év folytán a papíron 14 millióra, a gyakorlatban 24 millióra emelkedett s e hiányt Kerkápolynak, Lónyay utódának már kamatozó kincstári utalványokkal kellett fedeznie.

Kerkápoly első költségvetése, vagyis az 1871-iki budget, már a papíron 18 millió deficitel indult, az összes bevételeket ugyanis ez a költségvetés 242 millióra, a kiadásokat 260 millióra irányozta elő, s így három év alatt az ország kiadási előirányzata közel megkétszereződött. Lónyay 1871 november 14-ikén miniszterelnökké kineveztetve, egyszersmind mint pénzügyminiszter ismét átvette Magyarország pénzügyi sorsának intézését. Ekkor már az ő költségvetése is jelentékeny hiányt irányzott elő. Igaz, hogy a költség-többleteket nagyrészt hasznos beruházások okozták, maga a közlekedési ministerium szükséglete 15 millióval növekedett s a pénzügyministerium vasutakra és vasúti garantiákra 9 milliót irányzott elő. Az összes kiadási előirányzat, a rendkívüli 70 millió kiadással együtt, meghaladta a 270 milliót.

Az 1872-iki hiány fedezésére Lónyay a törvényhozástól engedélyt kért 30 millió kölcsön kötésére, s Magyarország ekkori hitelét még mutatta ama körülmény, hogy Londonban 30 millió helyett 280 milliót jegyeztek, a miniszterelnök és pénzügyminiszter fináncztehetsége tehát még

mindig csorbitatlan hirben állott és sokak előtt megmaradt még bukása után is. A fusióig mindig arról volt szó, a legnagyobb pénzügyi romlások közepett is, hogy az ország financiáit csak Lónyay képes rendbe hozni.

De Magyarország belső reorganisatiója tekintetében szintén sokat várt a közvélemény Lónyaytól s különösen az ő korszakát tekintette az ország reform-korszaknak.

Nem kevesebb mint 76 törvényjavaslat maradt elintézetlenül a 69–70-iki országgyűlésen s ezek közt oly javaslatok, minő az állami tisztviselők nyugdíjazása, a földadókataster kiigazítása, az incompatibilitás, a tizedes súly- és mértékrendszer, a vallás szabad gyakorlása, a kisdédóvás, a közép- és felsőoktatás reformja, a szőlőváltásról szóló törvény módosítása, a halálbüntetés eltörlése, az italmérési jog megszüntetése, több szerzet és zárda eltörlése, a nők egyenjogúsítása, a hirlapbiztosíték eltörlése, a választóreform és a választási visszaélések megbüntetése, s mindezeken felül legalább 10–20 vasút kiépítése. E javaslatok közül igen sok csak évek, sőt évtizedek múlva valósult meg, s némelyik egyáltalán megfulladt a ház actái közt. De bizonyos, hogy szélesebb körű reform-programm nem is volt föllátható, s most mind e reform-törekvés súlya rászakadt a Lónyay által választott országgyűlésre.

Az eredmény ismeretes. A reform-országgyűlés helyett lett ismét a viharok és rombolások országgyűlése.

Lónyay ellen a legdöntőbb csapást az ellenzék ép a reform-kérdések miatt mérte.

Igen tanulságos azon harc, mely az 1848-iki választótörvény reformjának idején folyt úgy a parlament, mint a sajtó küzdőterén. Hevenyészett alkotás átalakításáról s kellő megszilárdításáról, valamint a 48-iki törvényhozás értelmezéséről volt szó. Lónyay belügyministerének, Tóth Vilmosnak két törvényjavaslata gyors egymásutánban került a ház elé. A választóreform tárgyalását márczius 6-ikán kezdte meg a parlament s ugyanekkor benyújtotta Tóth Vilmos a parlamenti ciklusnak 5 évre való kiterjesztésére szóló javaslatát. Mind a kettővel szemben az ellenzék obstructiót szegezett s 1872 márczius 6-ikától a mandátum lejártáig, illetőleg a ház feloszlatásáig tartott az éjjeli ülésekkel vegyes kerékkötő harc. Az állítólagos reactió volt talán inkább ürügye mint oka a küzdelemnek; de hogy az akkori közszellem iránya és gondolkozása felől tájékozást nyerjünk, pillanatra meg kell világítanunk az akkori viszonyokat.

Az 1869-iki választások heves küzdelmei után tagadhatatlanul visszalépő szellem kezdett tért foglalni s ezen erős irányzatnak egyik célja volt a választó-census fölemelése s a képviselők számának leszállítása. Azon korbeli röpiratok és hirlapok kétségbevonhatatlanul megállapítják a tényt, hogy a közönségnek nem csekély része a census alacsony voltában vélte föltalálhatni a temérdek választási visszaélés okát. Egyáltalában a conservativ irány, mely bizonyos retrográd szellemmel párosult, az alkotmányos és liberális ujjászületés kezdődő korszakában sokkal inkább követelte érvényesülését, mint jelenleg. Az ó-conservativismust Deák Ferencz és kiegyezése tönkre tették ugyan, de nem irthattak ki bizonyos conservativ fölfogást, mely minden válságosabb alkalommal föl-föllépett, de kevésbé a kormányzatban, mint inkább a közszellemben.

Maguk a Deák-párti kormányok, de különösen az Andrássy-kabinet kiválban liberális szellemnek hódoltak. Horváth Boldizsártól származott az a telepítési törvény, mely irányjelző gyanánt jelentkezett, a mely iránynak érvényesülnie kellett volna, s a földbirtok-kérdés ma már legalább is közel állna megoldásához. De a felsőházban áttörhetlenül állást foglalt ez irány ellen a conservativ falanx s megalkuvásra került a dolog. A Deák-párti kormányoknak becsületére és liberalismusára, tisztességére válik mindazon javaslat, mely a közoktatásról, vallásszabadságról, a regale megszüntetéséről, a nők egyenjogúsításáról, több szerzet és zárda eltörléséről, a hirlapóvadék megszüntetéséről, az incompatibilitásról stb. a ház asztalára került. Más törvényjavaslatok is mutatták ama korszak ellentétekben vergődő szellemét, mert másrészt viszont nagy pártja volt a csak imént eltörölt testi fenytéknek, és sokan a legkomolyabban vádolták a Deák-párt fenkölt szellemét mely a rabszolgák büntető rendszerét megszüntette.

Kétségtelen ekkép, hogy bizonyos kiforratlanság mutatkozott a közszellemben. Egyrészt a 48-iki s a 48 előtti korszak, másrészt a doctrinair liberalismus s a gyakorlati állami és társadalmi élet csatáztak egymással. A Deák-párti kormányok mintegy középutat választottak a közszellem ellentétei között, s mégis, mihelyt valamely, a 48-al kapcsolatos kérdés végleges megoldásába kezdtek, azonnal a reactio vádjával találkoztak. Így történt ez az ötéves parlamenti ciklus és a választó-reform kérdésében. Meg vagyunk győződve, hogy a parlamenti ciklusnak 5 évre való meghosszabbítását ma már a legtúlzóbb pártárnyalatok sem tartják reactionáriusnak. Miután a liberális Tisza-kormány megvalósította az ötéves ciklust, senkinek sem jut eszébe ezt visszacsinálni, vagy magát a mandátum hatályának kitolását a szabadsággal ellentétes szelleműnek találni, s pedig annak dacára, hogy a 48 demokratikus szelleme a háromévi ciklust hozta be, s a demokrata irány ma is a rövid parlamenti ciklusok mellett van. S midőn Tóth Vilmos 1872 márczius 6-ikán mégis benyújtotta a ciklus meghosszabbításáról szóló törvényjavaslatot, fölarsogott az összes ellenzéki padokon a reactio vádja.

Ugyancsak az 1848: V. t.-cz., vagyis a választótörvény reformja szintén a reactio czimén talált leghevesebb parlamenti ellenállásra, pedig legalább is részben igazuk volt a kormányt védő publicistáknak, a kik kimutatták, hogy a kormány javaslata a 48 szellemének felel meg, mert a feudális census egy része helyett a közteherviselés által indokolt adócensust hozta be. Ugyancsak a 48 szelleméhez képest a nemességet mint különös jogforrást el nem ismerte, hanem azon alapelvből indult ki, hogy csak a szerzett jogokat nem szünteti meg, s így a ki régi nemesi jogon gyakorolta a választást, attól azt el nem vette; de a nemesség czimén új fölvételt meg nem engedett. Ellenben kiterjesztette a kormány javaslata a választói jogot az ország Királyhágón túli részében is a honoratiorokra, gazdatisztekre, gyárvezetőkre stb. s ugyancsak kiterjesztőleg hatott akkor is, a midőn a föld- vagy tőke-jövedelem helyére bármely jövedelem 100 forintnyi minimumát tette. Csak egyetlen egy helyen gyakorolt a javaslat megszorítást: a hol a 48-iki törvény ellenére nyertek az illetők választói jogot. A parlamenti és sajtóbeli harc a 48-iki alkotmányon való réstörés és a reactio czimén indult, pedig mindez nem volt egyéb mint a 48 elsietett törvényalkotásának gyakorlati megvalósítása s a rakétaszerű észjárásnak a gyakorlati élet viszonyaihoz való alkalmazása. A törvényjavaslat legnagyobb része később tényleg meg is valósult s pedig ugyancsak a 48-iki törvény értelmezése és szelleme alapján, s akkor már aligha panaszkodott valaki reactióról s nem pusztán azért, mert a szerzett jogoknak talán nagyobb tiszteletben tartása jelentkezett az új törvényjavaslatban. A főindok a leszűrődő s nem a reactionárius irány volt. A leszűrődő, a viszonyokat tekintetbe vevő s az étellel, nem pedig a reactióval megalkuvó irány birta rá úgy a közszellemet, mint a törvényhozást, hogy a 48-iki alkotások igen jelentékeny részét átadomitsa a való élet követelményeihez, valamint hogy solid alkotással pótolja a 48-iki hevenyészés hézagait. Az obstructio meggátolta első ízben a Deák-párti kormányok kísérletezését, de a józan megfontolás később szinte harc nélkül hozta létre az élet által követelt reformokat, a melyek a 48-at belekapcsolták – minden retográd csorbitás nélkül – a gyakorlati élet viszonyaiba. Voltak igen komoly és igen liberális javaslatok, melyeket nem a kormányok, hanem a közvélemény és a főrendiház ellenállása gátolt meg: ilyen volt névszerint a telepítési törvényjavaslat, majd később a zsidók és keresztények közti házasság részleges reformja. De a gátolt reformok legnagyobb része – sok esetben még nagyobb mérvben – később megvalósult, s valódi reactionárius törvény egész alkotmányosságunk korszaka alatt létre nem jött. Félrendszabály, habozás, számtalan van beiktatva Corpus Iurisunkba, de határozott reactionárius törvény egyetlen egy sem. Ez elég biztosíték a tekintetben, hogy a liberalismus Magyarországon szilárd talapzaton áll.

A reactio vádja Lónyay, illetőleg Tóth Vilmos javaslataival szemben is párttaktikát jelentett és semmi egyebet. Az obstructio kezdetben csak a választási törvény ellen indult, de márczius 6-ikán, midőn Tóth Vilmos benyújtotta az országgyűlés meghosszabbítására való javaslatot, a parlamenti kerékkötőt a szélsőbal kiterjesztette erre is. Tisza Kálmán azt adva okul, hogy a kormány nem adott neki meggondolási időt, csatlakozott az obstructiohoz, s az óvatos és

habozó Ghyczy is oly kijelentést tett, hogy nem helyesli ugyan az obstructiot, de nem küzd ellene.

Igy indult meg az első nagy obstructio 1872 márczius 6-ikán s folyt az a parallel ülésekben is, melyek délután 5 órakor kezdődtek. Tisza az ülések permanentiája ellen tiltakozva fenyegetőzött, hogy naponkint tizszer szóba hozza az ülések határidejét. Lónyay alkudozásba bocsátkozott az ellenzékkel, midőn a délutáni ülések, a hajnali órák sem törhették meg a szövetségre lépett balközép és szélsőbal ellenállását, de, mert a béke feltétele a választási és a ciclust meghosszabbító törvényjavaslat visszavonása volt, a kormány nem engedhetett. Ép oly kevésbé juthatott kedvező megoldásra a parlamenti botrány ügye, midőn márczius 19-ikén Jókai kísérelte meg a kiegyenlítést, s így az obstructio folyt egész a ház feloszlatásáig, mert az 1869–72-iki országgyűlés mandátuma úgyis lejáró félben volt.

Erre következtek a választások, melyeket Lónyay az anyagi és erkölcsi corruptio épen nem válogatós eszközeivel vitt véghez, s melyek eredménye az lett, hogy Lónyay nagy személyes többséget akarva választatni, magában a Deák-pártban ellenségeket támasztott magának, az ellenzéket pedig végleg elkeserítette. Ez, s mint már említve volt, különösen az immoralitásnak a politikába való berontása volt legigazibb s legjobban kiérdemelt oka bukásának. Deákhoz való viszonya miniszerelnöksége alatt sem javult meg, s az öreg úr akárhányszor kényszerítette egy-egy tervének elejtésére. Benne nem volt meg azon bátorság, mely felett annyira rendelkezett Andrássy, a ki egy izben az asztalhoz csapta Deák által ellenzett javaslatát s azt mondotta „Jó, ülj hát helyembe, légy miniszerelnök magad.” Deák neheztelt Lónyayra grüindolásai miatt. Valóban a gomba módra támadni kezdő pénzügyi intézetek igazgatótanácsosságok által igyekeztek lekenyerezni a parlamenti többséget, a Deák-pártot.

Utilitárius politikai rendszer kezdett lábra kapni s kiterjedt Lónyay korszakán túl is, sőt átment a Dráván s ott a lonsko-poljei ügy alakjában tönkre tette Rauch Lévin bán és az unió-párt uralmát. Görbe és családi vasutak épültek rendszer és terv nélkül, az ország drága pénzén garantirozott vonalakat a befolyásos férfiak egyike a saját magtárához, a másik parkjához vezette. Az alföld-fiumei vasutat oly kamat-garantia mellett építették meg, hogy pusztán az elsőbbségi kötvények árán ki lehetett volna építeni az egész vonalat, s így a részvények egész ingyen maradtak a társaság zsebében, s hozzá még ez a vasút csak névleg viselte Fiume czimét, arra szolgálván, hogy Magyarország terményei egyenes úton ne juthassanak a kikötővárosba, s hogy a forgalom Budapestről decentralizáltassék. A vasuti botrányokat később betetézte Szlávy és Kerkápoly idejében a Lónyay alatt keletkezett keleti és az északkeleti vasút. A legtöbb bajról Lónyay tulajdonkép nem tehetett, amennyiben nem is az ő kormánya alatt jött létre, de tagadhatatlan, hogy még Lónyay első pénzügyministerségének idejében csiráztak ki a corruptio magvai. Jellemző volt a helyzetre a következő közbeszólás, mely a parlamentben történt: „Nincsen sem Deák-párt, sem ellenzék, hanem csak határörvidéki erdő-, kassa-oderbergi s keleti vasút-párt.” A határörvidéki erdőkre való czélzás különösen actualis volt a hires erdő-affaire következtében. Maga Deák Ferencz sokat beszélt a csikról, melyet azért utált meg, hogy a pizsokban tenyészik, s ép ezért haragudott a vasuti törvényjavaslatokra is, s valahányszor egyet tárgyaltak, mindig kiment a folyosóra. Bizonyára nem érdemelte meg Lónyay személyes malversatiókkal Csernátony azon vádját, hogy a pénzügyminiszernek nem illik gazdagodni akkor, a mikor az ország szegényedik; de általános iránya felbátorított könnyű pénzszerzésre s a politikai pályának pénzügyi gyümölcsöztetésére. Azon elégtétel, melyet a parlamenttől és a Deák-párttól kapott, személye s tisztakezűségének szólt, de nem azon rendszernek, mely alatta kapott lábra s mely ellen ő maga akart küzdeni az incompatibilitási törvény által, a midőn ennek javaslatát 1872 márczius 6-ikán beterjesztette.

A Deák-párt egyébiránt nem nagyon melegedett fel Lónyay elégtételének kérdésében, s midőn Csernátony a házban elismerte, hogy hibázott, Lónyay készségesen elejtette a házszabályok revisiójának indokolását, mely ez esettel állt kapcsolatban, s csak az egyszerű revisio terve maradt meg. Lónyay állása azonban saját ministertársai s a Deák-párt magatartása miatt megingott, s már december 2-ikán jelentette Bittó István házelnök, hogy Lónyay az egész

kabinet lemondását beadta ő felségének, a ki ezt formailag el is fogadta. A lemondási okmány szerkesztésénél azonban ministertársai nem akartak beleegyezni ama kifejezésbe, hogy mindnyájan és egyenkint elvesztették a Deák-párt bizalmát, sőt ellenkezőleg, meg voltak győződve, hogy a bizalmatlanság csak Lónyayt illeti. A társai által cserben hagyott miniszterelnök engedett s az incriminált kifejezés nélkül vitte a lemondási okmányt a felséghez Gödöllőre. Már 1872 december 5-ikén nem volt többé miniszter s kijelentette, hogy mint egyszerű tagja a pártnak fogja a hazát szolgálni, tulajdonképpen azonban egy 40–50 tagból álló, s később a vacsorapárt neve alatt ismeretes töredék vezére volt, mely érintkezéseket tartott fenn a mindinkább tömörülő konzervatív párttal.

Bukása előtt és után az ország egyaránt érezte, hogy politikai életünknek erkölcsi felszabadításra van szüksége, s ez nem érkezett el a Deák-pártnak Lónyayt követő kormányai alatt sem. Maga Ghyczy pénzügyminiszter korábban constatálta, hogy a visszaszállásokon nem képes segíteni, míg végre 1874 végén legalább az incompatibilitási törvény komoly tárgyalása és megszavazása által az erkölcsi regenerációra az első lépés megtörtént.

A Deák-párt Lónyay miniszterelnöksége alatt tovább dekomponálódott s a politikai bomladozást jellemezte a conservatívek és clerikálisok fellépése, a kik eddig legalább nyíltan nem szerepeltek. Lónyay választásának idején gróf Apponyi György Pozsonyban határozott ultramontán irányban beszélt s ugyancsak ő hírlapokban fejtegette egy katolikus párt szükségességét, Cziráky, Haynald és gróf Wenkheim László pedig a felsőházban nyíltan megtagadták a magyar király tetszvény-jogát. Az infallibilitási dogma s a híres encyclica kihirdetésének kérdésében már Andrássy sem ment tovább Jekelfalussy székesfejérvári püspök ad audiendum verbum hívásánál, annál kevésbé volt bátorsága akár a Lónyay-, akár a Szlávay-kormányok a Deák-párt bomladozása idején a keletkező ultramontán iránynyal szembeállni.

Ép azért a dogma-kihirdető egyházfőnököket nem is üldözték, és Simonyi Ernő ki is jelentette, hogy a placetum mit sem ér az ellene vétő püspökök régen szokásos letétele nélkül. Annál kevésbé indult meg a Deák Ferencz utolsó, 1873 június 30-ikán tartott nagy beszédének hatása alatt elfogadott egyházpolitika. Irányi Dániel ugyanis indítványozta a polgári házasság behozatalát, illetőleg, minthogy a ház több ily értelmű határozatot hozott, utasítani kérte a kormányt, hogy még azon ülészek alatt terjeszse be a kötelező polgári házasságról szóló javaslatot. Trefort cultusminiszter indítványára a kérdés akképp nyert megoldást, hogy a ház bizottságot küldött ki, melynek feladata volt az egyház és állam közti viszony törvényes szabályozása, azon elvek alapján, a melyeket Deák említett nagy beszédében kifejtett; ezek közt azonban a kötelező polgári házasság is helyet foglalt. Az illető bizottság azonban mit sem hallatott magáról, pedig a polgári házasságról szóló törvényjavaslat rég ki volt dolgozva, s nemsokára az egész ügy lekerült a napirendről. Pár hónap múlva Sennyey Pál megjelent a képviselőházban s megtartotta első nagy támadó beszédét a Deák-párt ellen.

Időközben megkísérlette a Deák-párt regenerálását Lónyay utóda, Szlávay József, a volt kereskedelmi miniszter. Szlávay József, a ki mint Olmützben soká elítélt szabadsághős, népszerűséggel s a Deák-pártban elég tekintéllyel bírt.

Az egész kabinet megmaradt s csak gróf Zichy lépett Szlávay kereskedelmi ministerségi örökébe, majd 1873 márczius 8-ikán gróf Szapáry Gyula váltotta fel a beteges Tóth Vilmost a belügyministeri széken.

Az új kabinetet kezdetben mindenki ideiglenes jellegűnek tartotta, Lónyay is csakhamar kivonult a kormány pénzügyi politikájának bírálatára, mely politikát egészen tervtelennek mondotta. A Lónyayhoz közal álló sajtó, névszerint a „Reform”, kifejtette, hogy a Szlávay-kormány már a budget tárgyalásánál meg fog bukni; sőt egy ellenzéki szónok „ideiglenes miniszterelnök”-nek mondta Szlávayt, a mire ez humorosan felelt, hogy e kifejezést nem találta kinevezési okmányában. A kabinet azonban különösen gróf Szapáry Gyula belépése által friss erőre látszott szert tenni, úgy hogy még az egyenes adókat is emelni mert. Sőt maga a 67 millió deficit s a pénzügyi bizottság előadójának, Széllnek a budget-vita megnyitásakor a pénzügyi gazdálkodás fejtelenségéről tett nyilatkozatai sem ingatták meg a Szlávay-kormány állását.

Az 1873-ban Ausztria gazdasági állapotait mélyen megrázó krach sem rendítette meg a kabinetet, habár e válság Magyarországot is sújtotta, bár távolról sem oly nagy mérvben mint Ausztriát. Szláv bukását az átöröklött hibák és betegségek, különösen a corruptio váltóláza okozta, bármily magasan felette állt ennek úgy Szláv, mint egész kabinetje. Átörökölte a keleti vasutat a Lónyay-kabinetől s ennek egész corrumált rendszerét.

Csakhamar kitűnt, hogy a keleti vasutnak 8, sőt 15–24 millió forint deficitje van.

A magyar politika s társadalom egyénileg voltak érdekelve ez ügynél, s így a kormány mindent elkövetett, hogy a kellemetlen ügyet rendezze. A részvényesek terhére nem kevesebb mint 30 millió másod-prioritást bocsátottak ki, s a kormány felhatalmazást kért 1874 január 23-ikán, hogy a 30 millió másod-prioritásokat 17 millió forintért kiválthassa. A parlamentben heves vita folyt, Simonyi és Szláv közt a legélesebb összeütközés történt s a kormány javaslata február 3-ikán 166 szóval 155 ellen, tehát csak 11 szóval fogadtatott el. A keleti vasut ügye akkép ért véget, hogy a kormány a keleti vasutat megvette s a visszaélések és mulasztások megtorlása végett az iratok áttették a főügyészséghez. A főügyészség elkésettnek mondta a vizsgálatot, miután a külföldi főszereplők szabadon elmentek és az idő folyama a nyomokat elmosta. Ez ügy még később is interpellációkra szolgáltatott alkalmat. Az előbb említett szavazást a kormány nem sokáig élte túl, habár többsége volt, s tulajdonkép a keleti vasut ügyében legkevesebb hiba terhelte. Mint már említve volt, a Deák-párt erkölcsileg is beteges decompositiója s pénzügyi politikájának a feladatokhoz képest való elégtelensége voltak bukásának valódi okai, habár kezdetben úgy látszott, hogy a nagy deficit nem teszi tönkre. A keleti vasut ügye csak az alkalmat szolgáltatta a bukásra s márczius 7-ikén Szláv már jelentette, hogy elsején történt lemondását másnap ismételni fogja. A király ugyanis márczius 8-ikán érkezett Budapestre s meghallgatta a pártok vezéreit, köztük Tiszát és Ghyczyt is. Tisza ekkor még nem volt hajlandó a közjogi alapra való rá lépésre s programjának – bár feltételes – feladására. Ghyczy ellenben, a ki ekkor a körülbelül 30 főnyi középpárt vezére volt, engedett a király felszólításának s belépett a Bittó által alakított kormányba mint pénzügyminister.

Ekkor már kitűnt, hogy a Deák-párt többé egymagában kormányt fenntartani nem képes s új elemek által való regenerálásra szorul. De a balközép is már régóta bomladozóban volt s Ghyczy 1872-ben kijelentette választói előtt, hogy visszalép a politikai pályától, s csak midőn a balközép nagy választmánya felkérte fontos tevékenységének folytatására, engedett s beleegyezését 1872 május 22-ikén Karlsbadból irt levelében tudatta.

A bomladozás azonban mélyre ható volt már 1873 nyarán. Csernátony ekkor irta az „Ellenőr”-ben a coalitióra vonatkozó cikksorozatát. Kijelentette ugyan, hogy csak egyéni nézeteit fejtegeti, de mégis nagy meglepetést okoztak fejtegetései az ellenzéken és a Deák-párton egyaránt, mert cikksorozatának eszmemenete a coalitio helyett fusióra irányult. Tisza Kálmán szintén levelezgetett, és pedig Kissingenből, de kijelentette, hogy a fusiót ez idő szerint nem tartja lehetségesnek; a coalitiót azonban nem vélte kizártnak s „eljöhet az ideje, – úgymond, – mint a válasz-felirati vitában is már jeleztem, a coalitiónak. De két feltétel alatt. Először érvényre juttatni általa elveink egy részét. Másodszor fentartani nyíltan a jogot a többinek keresztülviteléhez, vagyis nem mondani le azokról; de ha elhalasztatik is a rájuk vonatkozó javaslatok tárgyalása, fentartani, hogy azok elfogadására fenn és lenn a kedélyeket előkészíteni lehet. „Tisza 1873 június 15-ikén irt leveléből kitűnik, hogy, habár egyelőre a fusiót lehetetlennek tartotta, a közeledést vagy az egyesülést nem utasította vissza, valamint elvei egy részének felfüggesztését sem.

A coalitio eszméivel azonban nem volt mindenki tisztában s némelyek Ghyczy szeptemberi manifestumának elfogadását értették alatta, a mi által a balközépből kiválni készült alvezért vissza akarták tartani; a balközép zöme végre is belenyugodott azon értelmezésbe, hogy a szövetkezés csak ideiglenes jellegű lehet s célja a függő kérdések megoldása. A novemberi értekezlet nem igen tisztította meg a zürzavar elemeitől a coalitio fogalmát, de tény, hogy a Szláv-kormány bukása után Tisza a coalitio esetére fentartotta különállását azon kikötés által, hogy kellő időben javaslatot fog a felség elé terjeszteni a közjogi kérdések megoldására.

Egyelőre azonban abban maradt minden kísérlet Tiszával, mert Ghyczy lépett előtérbe, aki 1873 december 10-ikén létesítette az ú. n. középpártot, balközép és részben Deák-párti elemekből. E közbenső párt körülbelül 25 tagból állott, kiknek sorában helyet foglalt: Horánszky Nándor, Ivánka Imre, Horn Ede, Domahidy Ferencz, Hammersberg Jenő, gróf Károlyi Ede, Schwarcz Gyula, Kármán Lajos stb. A pártok bomlásának további jelét mutatta Ugron Gábornak és Csávolszkynek kiszakadása a balközépből, akik a szélsőbalhoz csatlakoztak.

Ghyczy eljárását a komoly politikusok helyeselték, mert nem volt egyéb az mint Ghyczy aggódó hazafiságának következménye s valóságos áldozat, melyet hozott; az ellenzék természetesen mégis megtámadta úgynevezett hitehagyását. Ghyczy azzal védekezett, hogy pártállását azért adta fel, mert annak többé nem volt célja, s ha kortársai elítélik, az utókor igazságot fog szolgáltatni neki.

Ghyczy és a középpárt kiválásától s a Deák-párthoz való csatlakozásától azonban ép az irányadó férfiak keveset vártak; legfontosabb momentumnak azt tartották benne, hogy a tulajdonképeni balközép, a Tisza-párt számára készítette elő az utat, áthidalva az ürt, mely azt a Deák-párttól elválasztotta. Maga Andrassy is csak féleredménynek tartotta Ghyczyék quasi fusióját, de mint átmeneti és kisegítő expedienst, szükségesnek vélte.

Andrassy a Tiszával és pártjával való fusiót a parlamenti egyensúly helyreállításának céljából feltétlenül szükségesnek tartotta, s Podmaniczky Frigyes, Tisza Lajos és Keglevich Béla által több ízben érintkezett is a balközép vezérével. A kissingeni levelek semmi kétséget sem hagytak fenn, hogy adott pillanatban Tisza Kálmán megteszi nem is a fél, hanem az egész lépést; de előbb még a Bittó-Ghyczy-féle közbenső állapoton keresztül kellett menni.

Az új kormány 1874 április 18-ikán terjesztette elő munkaprogramját, de legfontosabb volt a pénzügyi helyzet kérdése, s Ghyczy május 13-ikán előadta pénzügyi exposéját, mely szerint még a folyó évben 42 millió deficit fedezéséről kell gondoskodni s így felhatalmazást kért a 153 milliós, rövid idő alatt lejáró, uzsora-kölcsön második felének kibocsátására. A pénzügyi nyomoruság tehát ép úgy folyt tovább, mint Kerkápoly idejében, s csak igen kevesen hitték el Ghyczynek, bármekkora megfontolást s óvatosságot szokott tanusítani nyilatkozataiban, hogy az államháztartás egyensúlyát két év alatt helyreállítja. A Bittó-kabinetben is nyomban az esett meg, a mi a Szlávy-kormányon, a nyomoruságos pénzügyi helyzetenél szinte több bajt okozott neki a politikai üzérkedés. A Szlávy-kabinetet a többi ok közt a keleti vasút ingatta meg s a határőrvidéki erdő-üzlet következményei, s különösen Molinár tábornagy kiméletlen fellépése a legkellemetlenebb állapotba sodorták.

Ez úgy azzal végződött, hogy az engedményesek, a kik közé volt ministerek s a Deák-párt előkelő tagjai tartoztak, negyedfél millióig belebuktak az üzletbe. A Bittó-kabinet alatt egy eszmei rövidülést is szenvedett a Deák-párt. 1874 június 21-ikén került a ház plenuma elé a már említett egyházpolitikai bizottság jelentése, mely szerint a kötelező polgári házasság volna behozandó.

Időközben azonban fordulat következett be, s úgy látszik, a kormány nem nyert engedélyt a kötelező polgári házasság megvalósítására, mert kérte a tárgynak a napirendről való levételét, de megígérte, hogy a legközelebbi ülészakban e kérdésben törvényjavaslatot fog előterjeszteni. Az ellenzék erőfeszítése daczára a kabinetnek 50 többsége lett. De már az őszi ülészakban egészen más kérdésekről volt szó. Tisza és a balközép erélyes actióba lépett a kormány ellen általában, de különösen a pénzügyi kérdésekben. Nagy feltűnést keltett a balközép vezérének a választó-reform kérdésében a felsőház ellen intézett éles támadása, melynek gyökeres átalakítását követelte, mondván, hogy ha a magyarság supremációjáról van szó, ez nem a felsőház által valósítható meg, melynek mágnásai oly keveset tesznek a magyar nyelvért, művészetért és iparért. A karácsonyi szünet alatt a Bittó-Ghyczy-kormány teljesen megérett a bukásra. Ghyczy új programja az októberi exposétól lényegesen különbözött s ismét csak azt mutatta, mennyire ingadozik a kormány pénzügyi politikája, s a pénzügyminister 1875 január 14-ikén magában a pénzügyi bizottságban vereséget szenvedett, hol 13 jelenlevő tag közül csak 4 Deák-párti fogadta el a kormány azon javaslatát, hogy 13 millió új adó vettessék ki az országra.

Ghyczy a ház plénumára appellált, s ekkor következett azon nevezetes költségvetési tárgyalás, melyben a fusio kérdése eldőlt.

VI. FEJEZET.

A Deák-párt és a balközép egyesülése.

Tisza újévi beszéde. Az új pártalakulás küzdelmei. A Lónyay- és Sennyey-féle csoportok. A conservativek csalódása. Tisza február 3-iki beszéde. A Deák-párt utolsó diadala. Tisza Kálmán Bécsben. A fusio-bizottság. Deák a fusióról. A szabadelvűpárt megalakulása. A Wenckheim-ministerium. Az ellenzéki pártok az új helyzettel szemben. A fusio szükségszerűsége. Tisza Kálmán program-változtatásának jelentősége

Az indemnity felett aránylag rövid vita folyt, s már ekkor beszélgettek a döntő tényezőkhöz közel álló férfiak a fusio közeli eshetőségéről. Sennyey ebben az egész vitában hallgatott, Tisza is csak rövid beszédet tartott, mert a döntő ütközet hátra volt s a költségvetés érdemleges tárgyalásakor következett be. De még mindig kétes volt, vajjon coalitio lesz-e vagy fusio, s e tekintetben Tiszának híres újévi beszéde sem szüntette meg a bizonytalanságot, melyben a balközép vezére figyelmeztette pártját a haza nehéz helyzetére és az esetleg szükségessé váló áldozatokra. Sőt még a költségvetési vita is akkép indult, hogy nem lehetett biztosan megmondani a kibontakozás módját, csak annyi volt egészen kétségtelen, hogy új pártalakulás van küszöbön s ebben Sennyey is részt követel magának kis csapatával, valamint a Lónyay-féle párttöredék is. Megindultak a kulisszák mögött az intrikák és capacitatiók.

Széll Kálmán még az indemnity vitája alatt azon kérdést intézte Móricz Pálhoz, vajjon a balközép, a középpárt s a Sennyey- és Lónyay-fractio közt jön-e létre a fusio?

A Lónyay-pártiak és Sennyey-féle conservativek Tiszával a Deák-párt ellen, vagy pedig a balközép és a Deák-párt szemben a Sennyeyistákkal és a saját lázadó elemeivel. Legilletékesebb forrásokból vett felvilágosítások szerint csak a Lónyayval való fusio volt kizárva, ellenben egyáltalán nem mutatkozott lehetetlennek a Sennyeyvel való megegyezés és egyesülés azon nagy ellentétek dacára, melyek a Sennyey-csoport és a balközép közt tényleg léteztek. Úgy a közjogi felfogás, mint a belreformok tekintetében Sennyeyék tágnak tartották a kiegyezést, Tisza és a balközép szűknek. Sennyey a belügyekben radicális centralista, Tisza és a balközép conservatív municipalisták voltak. A döntő pillanatban Sennyey kiesett a combinatióból s mindenesetre a rövidet húzta.

Deák ekkor már nem folyt be, vagy legalább nem döntőleg, az eseményekre, de utolsó nagy actiójának idején liberalismusát ép a conservativek ellen fordította. Maga Andrassy ellene volt a conservativekkel való minden fusiónak.

Annál kevésbbé szövetkezhettek volna Tisza a conservativekkel, midőn a balközép vezére mégis alkudozott Sennyeyvel, vagy erkölcsi lehetetlenségre vállalkozott, vagy pedig csak taktikázott, ijesztve a Deák-pártot. Sennyey, Móricz Pál előadása szerint, meglátogatta Tiszát s a politikai helyzetet akkép jellemezte, hogy kettejük magatartásától függ az ország sorsa. A beszélgetés után Sennyey azon hitben távozott, hogy Tiszával még ülhet egy kabinetben.

Móricz Pál még Lónyay és Tisza közti találkozásáról is szól egyik munkájában, maga Tisza Kálmán azonban e sorok írójának azt mondja, hogy Lónyayval a fusio előestéjén nem találkozott s vele alkudozást nem folytatott. A határozott világosság sugarát Tisza Kálmán február 3-iki beszéde vetette a helyzetre és a parlamenti vitára. A pénzügyi aphorismák és támadások után, egy fordultnál ez a beszéd meglepte a házat Tisza azon kijelentése által, hogy a közösügyi kiadások akkor sem lennének kisebbek, hogy ha azokat a ház szavazná meg. Ekkép Tisza elismerte, hogy az ő közjogi programja pénzügyileg nem volna kedvezőbb az országra, mint a közösügyi költségeknek a delegatiók által való megszavazása. Egy további fordulat az európai helyzetre való tekintetből a véderő fentartását követelte, hogy a monarchia biztossága veszélyeknek ki ne legyen téve.

De csak most következett a parlamenti helyzetet eldöntő beszédnek legfontosabb, a közjogra s a pártviszonyokra vonatkozó része:

„Megalakultak a pártok 1867-ben, hogy ne mondjam: kizárólag, de főleg azon alapon, hogy melyik minő állást foglal el az 1867: XII. törvénycikkkel szemben. Én távol vagyok attól, hogy ezen megalakulást igazoltnak ne tartsam. Azt hiszem, igazolt volt az egyik és másik részről is. Azok, kik megteremtették az alapot, természetes – bár óhajtottam volna, egyéni nézetem szerint, hogy ne tették volna – de természetes, hogy annak megvédése körül sorakoztak legelőbb. Ép oly természetes, hogy mi, kik azon módokat, melyek ott meg vannak állapítva, rossznak tartottuk és rossznak tartjuk ma is, sorakoztunk azon reményben, hogy azokat megváltoztatni leszünk képesek. Engem főleg két indok vezetett. Egyik, mely vezetett, az volt, hogy – nem tagadom – reményltem, hogy az ország megadandja ezen nézeteknek a többséget, hogy az ez iránti actiót megkezdeni lehessen. A másik, mit reményltem, az, hogy ha eltérnek nézeteink e tekintetben, de azok, kik jónak tartják az 1867: XII. törvénycikket, melyet én rossznak tartok, bármeddig kormányoznak is, az országot anyagilag és szellemileg előbbre fogják vinni. Nem tagadom, mindkét feltevésemben csalatkoztam.

„Ha csak az elsőben csalatkoztam volna és csalatkoztunk volna, azt gondolom, senkinek nem jutna eszébe, nekem legalább bizonyosan nem, a párhelyzetekről értekezni. Mert, ha azon párt az országot anyagilag és szellemileg emelte volna, mely ama törvény védelmére sorakozott, a helyett, hogy, fájdalom, oda vitt bennünket, hol most vagyunk, semmi okunk nem lenne és nem lett volna azt mondani: így kára lesz az országnak, így elpusztul az ország.

De, uraim, ha a baj constatálva van, a mihez még hozzá kell tennem, mert ez adja meg a dolognak igazi természetét, hogy most már meg vannak alakulva a pártok, úgy hogy minden pártnak saját tagjai egyetértenek azon kérdésre nézve, mely ma nem tárgyalható, meg nem oldható, mely ma nem válhatik practikus, égető kérdéssé, de a pártoknak egyes tagjai, és talán épen azért, mert sokkal többen vannak, ez inkább áll a tisztelt többségről mint rólunk, nagyon is szétágazó nézetben vannak azon kérdésekre nézve, a melyeknek megoldása égető szükség.

Tisztelt ház! Ebben kell keresnem egy erélyes, tervszerű actionnak legnagyobb akadályát. De a kérdés, mondom, az, hogy miután megvan a baj, mit kell tenni? Egy igen tisztelt képviselőtársam, Simonyi Ernő, felemlítette, hogy igen rosszak a pártviszonyok és sokan elébe teszik a párt érdekét a haza érdekének, holott nincs abban semmi lehetetlenség, hogy, ha valaki meg van győződve, hogy az út rossz, melyen eddig járt, pártállását megváltoztassa. Én tökéletesen igazat adok neki elméletileg, de megvallom, hogy az elmélet nagyon szélesre kiterjesztve veszedelmessé válhatnék, mert a megváltozott meggyőződésre hivatkozás köpönyegévé lehetne a kielégítést váró hiuságnak, épen úgy mint a sértett hiuságnak. De nálunk nem is ez a helyzet, mert egyik párt sincs azon helyzetben tudtommal, hogy arról lenne meggyőződve, hogy helytelen azon alap, a melyen a párt megalakult; sőt a tisztelt túloldal, úgy tudom, ma is helyesnek tartja, hogy az 1867. évi XII. törvénycikk minden határozatai megtartassanak, míg mi ezen az oldalon most is óhajtandónak és kívánatosnak tartjuk, hogy annak bizonyos részei megváltoztassanak.

Midőn, tisztelt képviselőház, a helyzet ilyen, és mert én senkitől e világon elveinek megtagadását, az azok valószínűsítéséről való lemondást nem tudnám követelni; de épen azért ezt magamtól sem hagyom követeltetni, ha segíteni akarunk a bajon, csak egy mód van: Ne azt kérdezzük egymástól, mi a nézetünk a jövő kérdései fölött, de kérdezzük egymástól azt, mi a nézetünk a mostani égető kérdések közt.

Tisztelt ház! Elveinek, álláspontjának elhagyásával nem tud sem párt, sem egyén segíteni, azt a históriából idézett számtalan példával lehet bizonyítani; de, uraim, én a mi helyzetünkre hivatkozom csak. Ez is tanúsítja azt, hogy, ha elveinek elhagyásával a működés terére lép valaki, ha ezt önzetlenül, ha ezt nem nagyravágyásból, hanem aggódó hazaszeretetből teszi csupán, mint a jelen esetben, minden esetre nemes áldozat, de a haza ügyeire elveszett áldozat lesz.”

Tisza beszédének további része forma szerint való programbeszéd volt, s programtűjának első pontja gyanánt a tisztviselők választását követelte, az igazságszolgáltatásra nézve pedig megjegyezte, hogy a drágán megfizetett teoriáktól most már vissza kell térni s az igazságszolgáltatás és igazgatás újból való egyesítését óhajtotta az alsó fokokon. A

vámszövetségre nézve erősen hangsúlyozta az 1867: XII. törvénycikkben kifejezett, a vámsorompók felállítását lehetővé tevő nemzeti jogot, de mégis elfogadta a közös vámterületet, sőt a bank-kérdésben is jobbnak tartotta a megegyezést, mint egy színleg önálló magyar bankot.

Beszéde végén arra figyelmeztette a Deák-pártot, hogy dogmatikus követelésekkel ne gátolja a függő kérdésekre vonatkozó megegyezést, mert, ha az ország pénzügyei nem rendeztetnek, az általa védett közjogi alap meg fog változni, de úgy, a mint senki sem óhajtja.

„Bezárom beszédemet, végzé, s azon nyugalommal ülök le, hogy teljesítettem azt, a mit Nelson Trafalgarnál az angoloktól várt, teljesítettem kötelességemet.” E nagy hatású és forduló pontot képező beszéd után Tisza indítványozta, hogy a pénzügyi bizottság előterjesztését a ház még részleges tárgyalás alapjává se fogadja el.

Megtartották programbeszédüket Lónyay is, Sennyey is, de Tisza beszéde uralkodott a helyzet felett. Bittó kormányelnök már február 7-ikén bejelentette a Deák-párt értekezletén, hogy a megváltozott viszonyok közepett, a költségvetés általános vitája után be fogja adni saját és társainak lemondását s a helyzetről jelentést tesz a koronának. De úgy ő mint Ghyczy, a vita bezárása előtt még nagy beszédet tartottak, s e beszédek hatása alatt a Deák-párt még egyszer összeszedve magát, nagy többséggel mellőzte Tisza határozati javaslatát s a költségvetés előirányzatát részletes tárgyalás alapjául elfogadta. De az egész ház és a közvélemény mégis tudta, hogy a Deák-párti többség daczára, többé már nem is a coalitio, hanem a fusio van küszöbön. Maga Tisza az általános vita végén kijelentette, hogy habár tévedésből tartják február 3-iki beszédét szövetkezési ajánlatnak, az ajánlat elfogadása azt jelenti, hogy megjelölte a helyes irányt. Bittó pedig kijelentette, hogy, habár a parlamenti formák szerint nagy győzelmet aratott, nem áll útjában a két nagy párt együttes működésének s kérte a házat, hogy, a mig a korona dönt, ne tartson ülést. Tisza, megjegyezve, hogy a kormány eljárása ily nagy többség mellett szokatlan, nem tett kifogást a kormány lemondása s a ház szünetelése ellen. A kormányelnök másnap Bécsbe ment és beadta lemondását s onnét azon megbízással tért vissza, hogy Tiszával, a ki közjogi oppositíóját ekkép feladta, alkudozzék, s Budapesten az ép itt időző Andrássy mindent elkövetett, hogy az alkudozás sikerüljön. Természetesen arról szó sem lehetett, hogy Tisza egyszerűen belépjen a Bittó-kabinetbe, hanem nagy átalakulásnak kellett történnie.

A helyzet megbeszélése végett Tiszát Bécsbe hívták s a korona most már megbízta, a Bittó-kabinetet, hogy többé nem a coalitio, hanem a fusio iránt kezdje meg a tárgyalásokat. Ekkor bukott el véglegesen a coalitio eszméje, mely nemhogy gyökeresen meggyógyította volna pártviszonyainkat, hanem inkább súlyosabb betegség csiráját oltotta volna azokba; vagy pedig hazug jelszó alá tényleg a valóságos fusiót takarta volna. Nyolczas bizottság működött, melyben 4 Deák-párti s 4 ellenzéki tag volt; a Deák-pártiak valónak: Széll Kálmán, Gorove, Szlávay és Csengery; az ellenzék részéről: Tisza Kálmán, Péchy Tamás, báró Simonyi Lajos és Várady Gábor.

Február 19-ikén véget ért a tárgyalás s, mint Tisza programbeszédéből előre látható volt, a közös ügyek, azok kezelési módja, a vám- és kereskedelmi szövetség, valamint a bank-kérdés nem képezték gátját a fusióknak. A tisztviselők kinevezését a Deák-párt nem indítványozta, s így Tisza programjának itt sem támadt ellentéte, az igazságszolgáltatás rendszere pedig, melynek alapelveit Tisza erősen támadta, nem volt alkalmas arra, hogy a nagy átalakulást meggátolja. A költségvetés és a deficit fedezése tekintetében pedig a bizottság azon határozatot hozta, hogy e tekintetben az expediens kitalálását az új miniszterelnökre kell bízni.

Legnehezebb volt a fusio által létesítendő új párt elnevezése, mert abban, hogy három ellenzéki foglaljon helyet az új kabinetben, mindenki beleegyezett, s így Andrássy is. Tiszának azon követelését, hogy a Deák-párt és a balközép szünjék meg s alakuljon át szabadelvű párttá, gróf Andrássy Gyula azon indoknál fogva tartotta elfogadhatatlannak, mert a 210 tagból álló Deák-párt nem rakhatja le a fegyvert 70 balközépi előtt.

Ezen nehéz kérdés megoldását Móricz Pál következőleg adja elő:

Andrássy és Wenkheim Béla között e felett igen éles vitatkozás merült fel. Wenkheim határozottan kijelentette, hogy a mennyire ő ismeri Tiszát, ezen egyetlen feltétel olyan, mely

ultimátumnak tekintethetik, melyet soha és semmi körülmények között Tisza megváltoztatni nem fog, ezt tehát, mint szükséges rosszat, el kell fogadni, vagy letenni a fusióról, mert Tisza Kálmán nem fogja Ghyczy szerepét elvállalni, melyről már meg is győződhattünk, hogy célra nem is vezethetett, s most aztán vond le magadnak a következéseket. Andrassy a legnagyobb kedvetlenséggel járt alá s fel a szobában. „Jól van, tehát eredj – mondá Andrassy tréfásan – az öreg Deákhoz, ki most betegségénél fogva türelmetlenebb mint valaha, de tartsd nyitva az ajtót, mert, dacára betegségének, az öreg felugorhatik az ágyából s téged kilökhet ezen ajánlatoddal együtt a szobájából.” Wenkheim maga is gondolkodóba esett a missio sikere felől, de az ő hazafiassága, bizalma Tisza Kálmán iránt nem ismert akadályokat; vette kalapját s ment az öreg úrhoz, ki őt a szokott szivességgel fogadta. Deák nagyon szerette Wenkheimot, nemcsak azért, mert kora ifjúságától fogva egyike volt azon fiatal mágnásoknak, kik a Batthyányakkal együtt Deák zászlaja alá állottak, de azért is rokonszenvezett vele, mert Wenkheim semmiféle anyagi előnyöket állásai által elérni nem kívánt; nem is húzott hasznót a politikából, épen úgy mint Deák maga. Midőn Wenkheim az öreg úrhoz ért, igyekezett az öreget a pártok jó hangulatával mulattatni, elmondta, hogy a még fennálló Bittó- és Ghyczy-kabinetben senki sincsen, a ki az állapotokat fentarthatóknak tartaná, hogy a fusio politikai szükségesség, mert bár a zöm a Deák-pártban van, és bármennyire idegenkedik is Tisza a vacsora-párttal egyezkedni, de a nélkül hogy formaszerű fusio jönne létre, megtörténhetik, hogy a balközép, a középpárt, melyből Domahidy Ferencz, Horváth Gyula, Horánszky Nándor nem fogadták el az indemnityt, a Sennyey-párt, a Lónyay személyes pártja s az úgynevezett kis emberek összefognak egy kérdésben, a kormányt leszavazzák; akkor a kétesebb állást foglalók – mint mindig szokott lenni – a többséghez átmennek s így a Deák-párt zöme nélkül jöhet létre egy esetleges fusio vagy egy coalitionális ministerium. Most tehát itt az idő, mikor a döntő pillanatok elérkeztek, határozzon az öreg úr. Elmondá továbbá Wenkheim Béla Tisza Kálmán feltételeit, elmondta Andrassy Gyula nehézségeit, és erre Deák, minden legkisebb tévovázás nélkül, igen nyugodtan így felelt:

„A Deák-párt, midőn az 1867-iki kiegyezést létre hozta, sajátképen befejezte missióját, én csak addig voltam a párt valóságos vezére. Midőn egy parlamentáris kormány keletkezik, akkor annak a vezére nem lehet más, mint a miniszterelnök. Az én vezérségem inkább csak tiszteletbeli, inkább csak névleges, így a pártnak nevemről lett elnevezése és ezen névnek a mai napig fentartása inkább előzékenységnek tekinthető, de, ha másként lenne is, a hazának és a szabadelvű párt megteremtésének szívesen hoznám meg bármikor az áldozatot, és ha a miniszterelnök és ministerek többsége egyelőre a Deák-pártból fognak keletkezni, megtartva látom a decorumot és az arányt, mely pártunkat a lealázástól megmenti.”

Deák e nyilatkozata után Wenkheim Béla sietett vissza Andrassyhoz. A fusio előtt többé nem volt semmi elvi gát. Ferencz József király február 21-ikén Budapestre utazott s ott maradt egész márczius 3-ikáig, a midőn az új ministerium bemutatkozott a házban.

Az elvi akadályok elhárítása után következtek a személyi kérdések, hogy kik foglaljanak helyet az új kabinetben. Az első kérdés volt a miniszterelnök személyéé. Az új miniszterelnöknek nem volt szabad oly exponált politikusnak lennie, hogy egyénisége jelleget adjon a kabinetnek, tehát nem lehetett Tisza, sem a Deák-párt valamely nagyon erős tagja. Deák-párti látszattal kellett birnia, de e külső látszat alatt azon bizonyossággal, hogy az átalakulás rövid idő alatt megtörténik s Tisza nyomul előtérbe. Keresve sem lehetett e célra alkalmasabb egyént találni báró Wenkheim Bélánál, a ki azon nyilván kijelentett gondolattal vállalta el a miniszterelnökséget, hogy azt csakhamar átadja Tiszának. Ezt mutatta ama körülmény is, hogy a Felsőház személye mellé rendelt minister állása az ő visszaléptéig betöltetlenül maradt. A Deák-párt ekkép, mint többség, megkapta az elégtétel tisztességes látszatát, míg ellenben Tisza és a balközép a tényleges hatalom birtokát. A személyi kérdés többi része sokkal könnyebb volt, habár a megfelelő szereposztáshoz ügyesség és tapintat kellett.

Volt egy irány, mely a fusiót még nagyobb mérvekre akarta kiterjeszteni és Sennyeynek a kabinetbe való bevonása által meg akarta szüntetni a conservatív pártalakulást; úgy látszik azonban, e combinatio egészen megbukott már keletkezésének pillanatában, a mint hogy nem is

lehetett másképp, mert Sennyey programja nem illett volna bele az új alakulásba. Eredménytelen ministeri combinatiókba kerültek az igazságügyministeri tárcza tekintetében Ghyczy Kálmán és Karap Ferencz; ugyancsak az igazságügyi tárczánál hozták combinatióba Várady Gábort, Szontágh Pált pedig a közlekedésügyi ministerium élére szánták, de ennek vonakodása után Péchy Tamás került oda. Három balközépi lépett be az az új kabinetbe: Tisza a belügyi tárczát vette át Szapáry Gyulától, báró Simonyi Lajos a kereskedelmi tárczát kapta a kiszorult Bartaltól; Pauler igazságügyministert pedig egy másik Deákpárti, Perczel Béla váltotta fel, s pedig egyenesen Tisza akarata folytán, a ki Paulert nem akarta bevenni az új kabinetbe. Legkevesebb bajt okozott a pénzügyministeri szék betöltése; erre minden tényezőnek jelöltje Széll Kálmán volt, Deák Ferencznek ezen rokona, a ki egész ifjan kerülve a házba, rohamosan előkelő positiókat foglalt el, s mint már régóta a pénzügyi bizottság előadója, az államháztartás ügyeit apróra ismerte. Már évek előtt szóban volt, mint pénzügyminister-jelölt, s kedvező véleményt szerzett a fiatal politikus számára, hogy a jelöltséget szerénységből visszautasította. Most nem térhetett ki a pénzügyministerség elől, eltekintve egyéb dolgoktól azért sem, mert, habár a pénzügyi bizottság előadója volt, nagy őszinteséggel feltárta úgy a bizottságban, mint a házban a Ghyczy-féle pénzügyi program hibáit, s mélyreható rendszerváltozást követelt.

Az új kabinet, melynek tagjai voltak: Wenkheim Béla ministerelnök, Tisza Kálmán belügyi, Széll Kálmán pénzügyi, Simonyi Lajos kereskedelmi, Péchy Tamás közmunka-, Perczel Béla igazságügyi, Trefort Ágoston vallás- és közoktatási, Szende Béla honvédelmi és Pejácsevics horvát minister, márczius 3-ikán mutatkozott be a házban. Az új kormányelnök felolvasta a kabinet előleges programját, melynek két pontja a közös ügyekre, a bank-kérdésre, a vám és kereskedelmi szövetség hátrányainak megszüntetésére, s többi 8 pontja egészen a belügyekre vonatkozott. Az utóbbiak között foglalt helyet a fokozott takarékoság, a bevételek növelése adóemelés nélkül, a közigazgatás és igazságügy reformja, a vasutak rendszerének átalakítása, az államjavak értékesítése a 153 milliós kölcsön törlesztése céljából. Az új pártalakulás körvonalai most azonnal jelentkezni kezdtek. Báró Sennyey Pál felállt s megígérte, hogy pártjával loyális és lovasias oppositiót fog képezni, Simonyi Ernő pedig a szélsőbal részéről csak szigorú ellenőrzést jelentett be, nem pedig makacs s minden áron való ellenzékét. Lónyay nem mint oppositio, hanem mint egy független árnyalat vezére jelentette ki, hogy minden törvényjavaslatot megszavaz, mely az ország érdekének megfelel. Az ő gárdája azonban feloszlott, a midőn ugyanis Lónyay felhívta hiveit, hogy kövessék meggyőződésüket, ezek közül 60 a szabadelvű párthoz, 8 Sennyeyhez csatlakozott, úgy hogy most Sennyeynek több mint 30 tagból álló párt töredéke lett, míg a szabadelvű párt több mint háromszáz tagot számlált. Az új alakulást nagy ünnepek fejezték be.

Igy jött létre az évek óta vajudó s az események által felkényszerített fusio. Bármily véleménye lehet valakinek az elvek következetes fentartásáról, egészen bizonyos, hogy a pártközi viszonyok s az ország szerencsétlen helyzete közepett más kibontakozás nem volt képzelhető, mint a Deák-párt és a balközép egyesülése, s ez másképp nem jöhetett létre, mint a balközép közjogi programjának feladása által. Tisza kezdetben a balközép közjogi elveinek fentartását össze akarta egyeztetni a kormánnyra jutással, s ezért mozgott folyton a coalitio eszmekörében; a coalitio azonban a belső ellentétek helyét kiegyenlíthetlenné tette volna s az egész kísérlet csakhamar tönkre jut, feltéve, hogy a korona ily alakulásba egyáltalán belement volna. Az akkor pénzügyi bukás szélén álló Magyarország züllő pártviszonyaival egyáltalán nem volt alkalmas a felfelé való imponálásra, de a balközép sem volt elég erős arra, hogy az ország gazdasági megmentésén túl a kiegyezés revisiójára vállalkozzék akkor, a midőn súlyos veszélyek környezték az országot, s már-már arról volt szó, hogy a kiegyezés módosulást szenved ugyan, de hátrányos és nem előnyös irányban. Az előadottakból kitűnik az is, hogy maga a balközép súlyos válságban volt, Ghyczy és a középpárt kiválása számbelileg meggyengítették, egyes tagjai pedig, ép a vezérhez leghivebbek, nagyon is sürgették a fusiót, mely a hatalom birtokába juttatta őket. Ha a Deák-párt megtartja nemcsak számbeli, hanem egyszersmind erkölcsi fölényét, ha Ghyczy nem habozva, hanem bátran és merészen lép fel a pénzügyek terén s a Deákpárt élén

nagy tekintélyű férfiú áll: mind e feltétel mellett nem fusio jó létre, hanem valószínűleg a balközép bomlott volna fel s egy része belép a Deákpártba s másik, bizonyára sokkal kisebb, része csatlakozik a szélsőbalhoz.

De mint már említve volt, a tényleges viszonyok mellett minden párt bomlása közepett nem lehetett más megoldás, mint a fusio által, a habár nem is teljesen rokon, de még sem egészen disharmonikus elemek egyesülése, s oly nagy kormányzópárt létesítése, melyet sem pártközi, sem közjogi ellentétek nem gátolnak az ország pénzügyi megmentésében, s belső reorganisatiójában. Még a közjogi program elejtése mellett is számos lappangó differentia, maradt a fusio által egyesült két párt tipikusabb elemei közt. Azok magukat európaibb szelleműeknek tartották, míg emezek kevesebbet törődtek a doctrinákkal és tudományos elvekkel. Az állások betöltésénél, különösen kezdetben, a fusio által diadalmassá lett balközép, élén Tiszával, elég tapintatot és előzékenységet mutatott. A ház elnökévé Ghyczy Kálmán lett, ki ekkor már Deák-párti jelleggel bírt. Az új párt elnökévé Gorove Istvánt, a Deák-párt e tekintélyes tagját, alelnökké Szontágh Pált és Vizsolyi Gusztávot s igazgatóvá Móricz Pált választották meg. Sőt kezdetben még a bizottsági tagválasztásokat is kimélet és udvariasság szerint intézték. De később nem egy kellemetlenség és személyes sérelem támadt s a volt Deák-párti elemek arról panaszkodtak, hogy a balközépiek javára mellőzést szenvednek. A következő választásoknál nem egyszer szemben álltak a régi Deák-pártiak és balközépiek, pedig most már ugyanazon párthoz tartoztak. Mi lett volna akkor akár a koalícióból, akár a fusióból, ha a közjogi programnak bár oly elvi fentartása mellett jó létre, hogy Tisza és a balközép, mint a koalíciós program szólott, adandó alkalommal előterjesztést tesz a felségnek a közjogi viszony megváltoztatása iránt!

Züllés és bomlás következik vala, azon, bár lassú consolidatio helyett, mely a fusióra így tényleg következett.

A későbbi események megmutatták, hogy a közjogi viszony megváltoztatására vonatkozó előterjesztés azon esetben is elmarad, ha a fusio ennek kikötése mellett jó létre; de mint az új alakulás belső szálait minden perczen szétvágással fenyegető Damokles-kard függött volna a levegőben. A végeredmény tehát nem más mint az, hogy, ha Tisza részt akart venni az ország megmentésében az activ politika terén, közjogi programját fel kellett adnia, vagy a különben is túlhaladott program pókhálói között kellett örökre megragadnia. Ő az elsőt választá s bizonyára osztozott az általa és hivei által többször megtámadott Ghyczynek fenkölt szellemű védekezésében a kárhoztató kortársakról s a tettét helyeslő utókorról. Az apologia nem hivatása a történelem ítélkezésének s midőn majd elérkezik a valódi történetírás ideje, ez bizonyára meg fogja róni Tisza Kálmánnak nem egy hibáját, meg fogja róni különösen azon módot, a melyen ellenzékeskedett, főrendiházi és egyéb reformját s valószínűleg közjogi programjának felállítását is. De aligha talál kifogásolni valót tévesnek felismert iránya megváltoztatásában s elfogadja mentségéül azt, amit ő maga felhozott, hogy az ország három választásnál nem adott neki igazat, közjogi programjának feladása után pedig a fusiót a csakhamar bekövetkező választások által a nemzet óriási többsége szentesítette. Ekkor azután Tisza elfoglalta a visszavonuló Wenkheim helyét s a fusio által létrejött szabadelvű párt élén másfél évtizeden át kormányozta az országot.

VII. FEJEZET.

Pártviszonyok a fusio után.

A parlamentarismus második korszaka. A Deákpártnak helyzete a szabadelvű pártban. A conservativek támadása az új párt ellen. Az új kormány nemzetiségi politikája. Tisza első választása. A pénzügyi bajok orvoslásának programja. Széll Kálmán. Tisza Kálmán miniszterelnöksége. A kiegyezési tárgyalások. Bárány Simonyi Lajos kilépése a kabinetből. A bankkérdés. Tisza lemondása. A válság elintézése. Sennyey visszavonulása. Gróf Apponyi Albert. Az egyesült ellenzéki párt megalakulása. A szabadelvű párt ingadozása. Az új választások. A bosnyák occupatio hatása a politikai helyzetre. Szilágyi felirati javaslata. Széll Kálmán lemondása. A közigazgatási reform ügye. Az ellenzéki pártok bomladozása. A mérsékelt ellenzék. Grünwald Béla. Az agrár-socialismus. A mérsékelt ellenzék katonai reform-követelései. A nemzeti párt elnevezés felvétele. Deák Ferencz halála. A conservativek és a gazdasági politika. Mayer Rudolf Magyarországon. Az agrár párt szervezkedési kísérlete. A nemzeti párt egyik vezérének előadása a párt alakulásáról

A magyar politika és parlamentarismus második nagy döntő korszakába érkezett. A parlamenti és pártalakulás és váltógazdasági rendszer ismét megvalósulhatott volna, mint az 1867: XII. törvényczikk megalkotása után; de a tapasztalat megmutatta, hogy a közjogi gáthoz hozzá járult a pártok belső lényegét zavaró disharmonia is. Nyílt és határozott közjogi alapon csak a szélsőbal maradt, habár közjogi programja ennek sem volt teljesen egységes, nem volt az 1874-iki program daczára, mely által a szélsőbal legelőször vette fel a 48-as és függetlenségi párt elnevezését. A Sennyey-féle conservatív párt bevallottan Deák Ferencz alkotásának alapján állott; de a közös hadsereget nagyon is osztráknak akarta s a honvédséget tulságos kapcsolatba igyekezett hozni ezzel, sőt esetleg meg akarta azt szüntetni, mi által nagy megtakarításokat igyekezett előidézni. Latens közjogi programját kiegészítette a közös vámterületnek és banknak meleg pártolása s általában a conservatív szellem, mely minden gondolatában jelentkezett. A balközép feladta ugyan a fusio következtében közjogi programját, de a lelkekben megmaradt sok titkos vágy, mely fokozta az új szabadelvű pártban a létező divergentiákat s melyeket szemlélhetővé tett azon megütközés, melyet a Deák-párti elemek mutattak, midőn Tisza Kálmán belügyminister, a fusio első napjaiban tanusított kimélettel ellentétben, április 29-ikén 13 megüresedett főispánság közül 10-et a balközépiek s csak hármat osztott ki a Deák-pártiak közt.

Valami lappangó disharmonia megmaradt a szabadelvű pártban, s pedig a Deák-párti velleitások kapcsán egész a 80-as évekig. Nem frondeur, hanem valami árnyalati különbség a békés együttélés mellett is folyton létezett; csak hogy a különbség vonalai élesekké lettek minden nagyobb válság s különösen a keleti válság idején, s Apponyi bizalmatlansági indítványa nélkül az 1878-iki országgyűlés elején, csapataink Boszniába nyomulása után, megbuktatta volna a Tisza-kabinetet.

A pártok belső divergentiái nem képezték volna ledönthetlen gátját a helyes parlamenti alakulásnak, ha a fejlődés az elvek szerint való csoportosulás irányát veszi. Sennyey és Apponyi helyes uton jártak, midőn a csak imént fusionált szabadelvű pártnak és kormányának a belső disharmoniát és elvtelenséget vetették szemére. Már azon körülmény heves ellenvetésekre adott alkalmat, hogy Széll Kálmán pénzügyminister közvetlen a választások előtt nem készíthetett új költségvetést, hanem elfogadta alapul a Ghyczy-féle budgetet, valamint a pénzügyi bizottságban megbukott, szintén Ghyczy-féle pénzügyi politika lényeges részeit. Simonyi és Helfy ebből azt következtették, hogy a kormány magáévá teszi az adóemelést is, mely helyet foglalt Ghyczy programjában. Május elején azonban, midőn a ház tényleg megkezdte a költségvetés tárgyalását, a conservatív párt a szabadelvű többség belső ellentéteit tette vizsgálódásainak tárgyává. A vitát báró Sennyey Pál nyitotta meg s főbb vonalaiban előadva már említett programját, különösen hangsúlyozta a pártok elvi sorakozásának szükségességét, mert csak így lehet, úgy mond, parlamentarismusunk bajait orvosolnunk, s ép ezért elvi különbségei miatt nem csatlakozik a kormánypárthoz. Gróf Apponyi Albert másnap, 1875 május 4-ikén, élesen támadta

a többséget és a kormányt, melynek saját vezére Sennyey kiméleti időt ígért. Cicero Respublicájából idézve kérdezte: „Ha már most keresem, hogy melyik volt azon eszme, melyet a kormány előtérbe állított, hogy a párt körülötte csoportosulhasson, mely ne tisztán csak hatalmi coalitio, hanem valóságos politikai párt legyen: kénytelen vagyok bevallani, hogy azt nem vagyok képes feltalálni. Látjuk azt, hogy a kormány pártját nem egy bizonyos eszmének előtérbe állítása és az a körüli csoportosulás által, hanem inkább az eszmék előtérbe állításának lázas kerülése által, egy valóságos, – hogy úgy nevezzem – ideaphobiával létesítette.”

Tisza gúnyos replicája a más hibáját javító keresztényi szeretetről később nagyon is teljesedésbe ment, mert a conservativ Sennyey-féle párt viszontagságai s ismételt átalakulásai a leglehetőlenebb ellentéteket mutatták. Az új kormánynak és szabadelvű pártnak sem a conservativ, sem a szélsőbali ellenzék támadásai nem sokat ártottak a közvélemény előtt, annál kevésbbé, mert a délszláv kérdésben a kabinet rögtönös sikereket ért el. Nagy visszhangot keltett Tisza lesújtó válasza, melyet Mileticsnek, majd Politnak adott, mondva az utóbbinak, hogy szerencséje, mikép a nemzeti és nemzetiségi állam közti különbséget ott teszi, a hol az immunitás fedi; a képviselőházon kívül tapasztalná, hogy a magyar nemzeti államnak van elég ereje arra, hogy ellenségeit összetiporja. A közvélemény érezte, hogy erős nemzeti szellem vezérli az ujonnan alakult kormánypártot. Horvátországban is igen kedvező fordulat állott be Magyarországra nézve, a szerb omladina pedig megdőbbsent s így a fusio hatalmas benyomását kiegészítette a kabinet bátor és önérzetes nemzeti politikájára vonatkozó felfogás, a midőn május 24-ikén véget ért az országgyűlés, s következtek az új választások. Minden nyomás és erőszak nélkül történtek ezek s a szabadelvű párt nem kevesebb mint 329 kerületet kapott, de a vezetés irányát s az ország hangulatát mutatta ama körülmény, hogy e számból 163 a balközép jelöltjeire esett, mely pártnak a fusio idején csak 60 tagja volt. A szélsőbal nem érte el a 40-et, a Sennyey-féle conservatívek száma 30-ról leesett 20-ra, a nemzetiségi törmelék néhány horvátal 24 tagot számlált. A majd egyidejűleg megejtett horvát választások a lehető legkedvezőbb eredményt mutatták, az uralomra jutott nemzeti párt Mazuránics vezérlete alatt 77 kerületből 60 helyet foglalt el, a püspökökről, főispánokról és mágnásokról nem is szólva. Az új ház augusztus 31-ikén jött össze s az ellenzék ismét hasztalan követelt a kormánytól programot. Tisza annak kijelentésére szorítkozott, hogy, habár szinte minden téren mélyre ható törvényhozási alkotást tart szükségesnek, legelső teendő s egyszersmind feltétel az ország pénzügyi bajainak orvoslása.

A pénzügyi bajokat tényleg szakértő orvos kezelte, tudniillik Széll Kálmán. E kiváló férfiú teljesen feladatának magaslatán állt, mindjárt hivatalba lépésének kezdetén, amidőn az 1876-ik évi költségvetést a ház asztalára téve, ekkép nyilatkozott: A feladat, melynek megoldásától függ az ország jóléte és jövője, abban áll: a megzavart egyensúlyt helyreállítani oly eszközökkel, melyek meg nem sértik az állam vitális érdekeinek egyikét sem, s helyreállítani oly alapokon, amelyek a helyreállított egyensúly fenmaradását is biztosítani képesek. Széll e nyilatkozata képezte Magyarország pénzügyi politikájának alapgondolatát egész a legujabb időkig. A legelső volt ugyancsak ő, aki a conversio eszméjét behozta a magyar pénzügyi politikába, kijelentve, hogy a 153 milliós kölcsön conversiója nélkül nem lehetséges az ország pénzügyeit rendezni. Hogy mily vállalat volt e korszakban a járadékkölcsön keresztülvitele, mutatták azon sértő és meggyalázó ajánlatok, amelyeket Széll Kálmán mint pénzügyminister kapott, s melyekre ő azzal felelt, hogy Magyarország nem süllyedt vissza a Fortunatus Imrék korszakába. Midőn tehát Széll Kálmánnak a járadékkölcsön kibocsátása és elhelyezése mégis sikerült, e tényt a legnagyobb eredménynek tartotta azon korszak s tarthatja bizonyára a jelen kor is. Széll kifejtette a házban önálló programját s a többi közt az általános jövedelmi pótló segítségével igyekezett az egyensúlyt helyreállítani addig is, a mig létesül az adórendszer reformja. De a fődolog a nyomasztó helyzetből való szabadulás volt, s 300 millió járadékkölcsönt indítványozott a 153 milliós uzsorakölcsön s egyéb adósságok törlesztésére. Az 1876-iki költségvetés már nem egészen 10 millió deficitet mutatott, s leginkább az új jövedelmi adóból várt a kormány 8 millió eredményt. Széll Kálmán elismerte, hogy a helyzet még mindig komoly, de a pénzügyi egyensúly helyreállítására biztos kilátás van. A conservatívek ismét hevesen

támadták a kormányt s gróf Zichy Nándor illusoriusnak mondta Széll költségvetését, Somssich Pál pedig helyeselte a szélsőbal azon felfogását, hogy a közös költségek leszállítása nélkül az egyensúly helyreállítása nem lehetséges. A Sennyey-párt hajlandó volt a honvédség részleges feláldozására, de a közvéleményt tolmácsolta Csernátony, midőn kijelentette, hogy a nemzet gyásznapja lenne, a melyen a honvédség megszűnnék.

De az még mindig reménykedett, hogy a rossz pénzügyi viszonyok, a szabadelvű párt belső ellentétei, különösen pedig a függő gazdasági kérdések segítségével megdöntheti a szabadelvű párt s most már a Tisza-kormány uralmát; Tisza ugyanis október 24-ikén átvette a miniszterelnökséget, s báró Wenkheim vissza ment helyére, a felség személye mellé. Küszöbön voltak a kereskedelmi és vámszövetség, valamint a bankügy nagy kérdései. Sennyeyék közül sokan azt hitték, hogy Tisza november 5-iki beszéde dacára, melyben kijelentette, hogy a közös vámterületet kívánatosnak tartja, a bankkérdés pedig csak tisztán gazdasági kérdés, nem fog megegyezni tudni messzemenő követelése miatt a gazdasági kérdésekben. Simonyi Lajos pedig, Tisza kereskedelmi minisztere, azért lépett ki a kabinetből s lett az u. n. független szabadelvűek vezére, mert azt hitte, hogy Tisza nagyon is messze megy a kiegyezésnél Magyarország hátrányára. Simonyi visszalépését tényleg úgy fogta fel az ország közvéleménye, hogy Tisza áldozatokat hozott az osztrák ipar számára a magas vámok által és általában a morális prestige leszállásával volt egyenlő értékű Simonyi kilépése, akit ideiglenesen Trefort Ágoston helyettesített. A magyar kormány november 28-ikán felmondta a vám- és kereskedelmi szövetséget s 1876 január másodikán kezdte tárgyalni a két kormány a kiegyezés revisióját. A tárgyalás Budapesten kezdődött, Auersperg herceg, Lasser, Depretis, Chlumetzky, valamint Andrássy a magyar fővárosban időztek. Az alkudozások azonban nagy ellentétekre vezettek s az osztrák belügyminiszternek, Lassernek a dualismus s Magyarország elleni kifakadásai viharrá idéztek fel a magyar sajtóban s közvéleményben. A kiegyezés hosszú vajadás után mégis létrejött s Tisza egyáltalán nem valósította meg a conservatívek által neki tulajdonított célzatokat a gazdasági kiegyezés körében. A bank részleges paritását Tisza kívánta, de nem nehéz küzdelmek nélkül. Sem a bank, sem az osztrák kormány nem akart ugyanis beleegyezni a paritásba s Tiszának azon követelését is visszautasították Bécsben, hogy a bank főtanácsának Magyarország számára föntartott néhány tagján kívül a többi banktanácsos szabadon választható legyen, s így az osztrák kormány ne bírjon mindig többséggel. Erre Tisza 1877 február 6-ikán beadta lemondását, mit a király el is fogadott. A kormányválság azonban csak pár napig tartott, mert miután az uralkodó báró Sennyeyvel és Majláthtal, továbbá Bittóval, Szlávyval és Ghyczyvel tanácskozott s minden kormányalakítási terv megbukott, Tisza február 12-ikén már jelentette a háznak, hogy Ő Felsége egyenes felszólítására tovább folytatja az alkudozásokat. Sennyey pedig az iránt informálta híveit s az országot, hogy a cabinetalakítást nem vállalhatta el, mert feltétele az volt, hogy az alkudozásokat újra kezdi s e feltételbe, mely az osztrák ministerium bukását tette volna szükségessé, a korona nem egyezett bele.

Ez volt az első súlyos csapás a Sennyey-pártra, melynek bár az 1875-iki választások után csak 20 tagja volt, de a régi conservatívek mintájára ezek mind vezérek voltak hadsereg nélkül, mint gróf Apponyi Albert, Kállay Béni, Beöthy Ákos, Ürményi Miksa, gróf Desewffy Aurél, gróf Széchenyi Pál stb.

Másik nagy baja volt a Sennyey-pártnak, hogy a középosztályban s névszerint a gentryben nem volt képes gyökeret verni, pedig ennek tradíciói, hajlamai s állásfoglalása nélkül Magyarországon nem lehetett komoly pártalakulást létesíteni. Midőn erre figyelmeztették Sennyeyt s barátai rá akarták bírni, hogy keresse az összeköttetést a földbirtokos középosztállyal, a tisztelet, de egyszersmind a félelem miatt fekete bárónak nevezett conservatív vezér azt felelte: akkor kiesik kezünk közül a vezetés. A közép földbirtokos osztály ekkép, miután hosszabb időn keresztül a Deák-párt és a balközép közt volt megoszolva, a fusio által túlnyomó nagy zömével a szabadelvű párthoz csatlakozott.

A conservatív kísérletezés legfőbb akadályát a multban lehetett feltalálni, a conservatív eszme az ó-conservatívek magatartása miatt lejárt magát, mint ezt már ismételt volt

alkalmunk kifejteni. De a vezér személyes tulajdonságai sem voltak alkalmasak arra, hogy bár kedvező viszonyok közt diadalra vigye a conservativ zászlót. Egészségügyi állapota is gyakran kiejtette kezéből a vezetést. De habozó s a döntő pillanatokban elhatározásokra nem képes lényre még nagyobb hátrányát képezte. Sőt daczára annak, hogy a formák tekintetében a legtökéletesebb, szinte páratlan szónokok közé tartozott, nem volt parlamenti debatter, s így lett, egy hibe szerint, nyomatékos szózata bágyadttá, valahányszor nem szónokolni, hanem csatázni kellett. Tekintélye pártjában igen nagy volt, sőt túlnagy. Ha megjelent a klubban, írta politikai életrajzában ugyanazon hibe s valakivel suttogott, a többiek maguk között suttogtak. A hangulat templomi volt. Néha leült az ujságos kerek asztalhoz és előadást celebrált a politika, a közgazdaság, a társadalom valamely fontos kérdéséről, mialatt mindenki hallgatott.

Sennyey határozatlanságát s félénkségét mutatta azon tény, hogy a gazdasági alkudozások idején Tisza és a szabadelvű párt nagy válságait nem volt képes felhasználni. Ezen erély- és akarat-deficitjét Sennyey maga is érezte s ez volt oka most már nagyon komoly visszavonulásának, úgy hogy ez időtől fogva Apponyi vezette pártját, a ki ezt a független szabadelvűek felé vezérelte.

Az új vezér már 1878 április 4-ikén a conservativek és a független szabadelvűek közt mindig nagyobbá váló közeledést a képviselőházban is jelezte s egyöntetű s egységes akaratot helyezett kilátásba az ellenzéknél. Ez az egység azonban egyelőre csak a kormány megbuktatására irányult, s később sem jött létre egyéb téren, sőt a közjogi alapon álló ellenzék disharmoniája a közeledés arányában növekedett.

Az egyesülésre való törekvés két párt és egy csoport összeolvadását vagy legalább coalícióját czélozta, t. i. a Simonyi Lajos u. n. független szabadelvű pártját és a conservativ pártot, valamint a pártonkívüliek csoportját, melynek élén Szilágyi állott, de melyben Kerkápoly is helyet foglalt. Ez az utóbbi töredék, melyhez Bittóék is nagyon szitottak, a Deák-párt orthodox hagyományait képviselte, teljesen liberális s magasabb felfogás alapján. Simonyi független szabadelvű pártja inkább balközépi, különösen megyei emlékeket őrzött s a közjogi felfogás által nyerte egyéniségét, melyet azonban most már csak a gazdasági kiegyezésre alkalmazott s a mely miatt kilépett a szabadelvű pártból. A conservativeknek legalább egy része ép azon ponton volt, hogy szakítson a Sennyey-féle programmal s így különösen alkalmas volt a régi vezér s a régi eszmék helyett újakat találni. Az egyesülésre való indítvány, Apponyi biztatása melleett, Simonyi pártjából indult ki, s egy izben való meghiusult tanácskozás után 1878 április végével mégis létrejött. A közös program megállapítása hosszú vajadások után úgy történt, hogy az csak nagy általánosságokat érint, míg a részletek tekintetében minden csoport fentarthatja saját meggyőződését.

És a meggyőzések a legélesebb ellentétekben álltak, ezért mondta Apponyi Albert az egyesülés napján, Szilágyiékra és Simonyiékra czélozva, egyik conservativ barátjának: „Ezek az urak messzebb stációra váltottak jegyet, ami azonban minket nem akadályoz abban, hogy a mi állomásunkig ugyanazon a vonaton utazzunk.”

Az egyesülés azonban nemcsak átalakította, hanem egyszersmind megbontotta a conservativ pártot. Sennyey Pálnak a lényegileg Apponyi által létrehozott egyesülés után nem lehetett sürgősebb feladata, mint a passiv tiltakozás, amit akkép fejezett ki, hogy letette mandátumát. Kállay, aki a keleti kérdésben – a konzervativekkel ellenkező felfogású – óriási feltűnést keltő beszédet tartott a házban, azonnal a szabadelvű párthoz csatlakozott. Ugyanezt tették gróf Károlyi, Lipovniczky és mások. Ekkép jött létre az egyesült ellenzék, a későbbi közjogi alapon álló mérsékelt oppositio.

Kezdetben a három csoport egyesülése 115 szavazat felett rendelkezett, s habár nem vezette egyéb egységes felfogás és cél, mint Tisza megbuktatása, még így is félelmes volt a kormányra nézve. Az új párt első felvonulása a kormány ellen a népgyűlésre vonatkozó rendelet alkalmából történt. Tisza rendelete meghagyta, hogy, kivéve a választásokat, minden népgyűlést nem huszonnégy órával, hanem három nappal előbb kell bejelenteni, s öt-hat helybeli tekintélyes polgárnak kell jótállania s felelnie minden rendbontásért. Helfy és Chorin interpellatiója izgatott

hangulatot keltett, s a kormánynak, mely e rendeletet később visszavonta, csak 17 szavazattöbbsége lett. A közjogi alapon álló ellenzék egyesülése óta a kormánynak rendszerint csak 10–15 többsége volt a nehezebb kérdésekben. A csakhamar bekövetkező választások azonban kedvezőbb eredményt hoztak létre, amennyiben az egyesült ellenzék 71-re olvadt le, a nemzetiségiéik száma csak 6 lett, ellenben a szélsőbal 75 főre növekedett. A szerencsétlenül kezdődő bosnyák occupatio azonban súlyos bonyodalmakat hozott létre, úgy, hogy a papiroson levő 77 többség több nehéz pillanatban csaknem egészen pusztán a papiroson maradt. Az új választások után, s épen a bosnyák occupatio hatása alatt, a most megválasztott szabadelvű párt is felettébb ingadozott. Maga Szlávy augusztus 26-ikán azon nyilatkozatot tette pozsonyi választói előtt, hogy derék hadseregünket kell ugyan támogatnunk, a hadjárat bevégezte után azonban elérkezik az ideje, hogy a kormány iránt való magunktartását megállapítsuk. És csakugyan, Szlávy vezetése mellett jött létre a szabadelvű párt felirati javaslata, mely bizalmi nyilatkozatot a kormány iránt nem tartalmazott, sőt aggódva a külpolitika által létesült helyzet felett, a párt egyedüli reményét a korona bölcsességében vélte megtalálhatni. Ha ezt a feliratot az ellenzék is elfogadja, Tisza aligha maradhat kormányon, mert e felirati javaslattal szemben a bizalmi kérdést fel kell vala vetnie, s előre láthatólag kisebbségben marad. Apponyi Albert azonban bizalmatlanságot indítványozott a kormány iránt, és a Szlávy-féle felirati javaslat elvetését. A szerte-szét szakadozni akaró szabadelvű párt e támadással szemben egyesült, s Tisza ügyes keze ismét sikerrel ragadta meg a vezetés gyeplőjét. Szlávyt a közös pénzügyministeri székbe, majd Ghyczy után házelnökké tette, Sennyeyt az országbírói méltóságra emelte. Legsúlyosabb csapást mért a kormányra és a szabadelvű pártra Széll Kálmán pénzügyminister távozása, aki a 60 milliós hitel túllépése miatt 1878 október 3-ikán kilépett a kabinetből, mert az occupationalis politika által veszélyeztetve látta Magyarországnak már-már helyreállított pénzügyi egyensúlyát. Széll fontos pénzügyi reformokat léptetett életbe s megváltoztatta magának a költségvetésnek eddigi technikáját is. Az 1877-iki költségvetést kísérő exposéjában Széll Kálmán a deficit fokozatos megszüntetésének programját adta s e programmon szerepelt a szeszadó reformja is, mely később nagyszabású kifejlésre jutott Wekerle korszakában. Pénzügyi vámokat is tervezett, s az adóvisszatérítést Magyarország pénzügyi érdekeinek megfelelően igyekezett rendezni. A közös activák kérdésének megoldása szintén az államháztartás-egyensúly helyreállítását célzó eszközök közt foglalt helyet. Egyelőre azonban Széll is kénytelen volt 15 millió deficitet előirányozni, melynek nagy részét, vagyis a kölcsönök törlesztésének összegét járadékkölcsönnel akarta fedezni. Az egyensúly helyreállításának szinte küszöbén csapott le a boszniai occupatio villáma. Tisza a ház 1878 október 30-iki ülésében jelentette be Széll lemondását. Előadása szerint a lemondás indoka az volt, hogy az occupatio által okozott és az előreláthatóknál nagyobbaknak bizonyult költségek által a pénzügyi rendezés munkáját, amelyet Széll oly nagy buzgalommal és szakértelemmel folytatott, megzavarva látja, sőt aggodalommal néz a bekövetkező költségek elé. Széll sok haragot, s magának a koronának nem-tetszését vonta magára visszalépése által; e visszalépés azonban komoly intelmet tartalmazott Bécs számára, hogy a külpolitikai messzemenő vállalatok vesztére lehetnek nemcsak Magyarországnak, hanem a monarchiának. Lélektanilag pedig Széll Kálmán lépése Tisza előadása szerint is teljesen indokolható volt, mert a legnagyobb szeretettel és önfeláldozással küzdött az állam-háztartás egyensúlyának helyreállításáért, s a 60 milliós kölcsön túllépése s a valószínűleg még sokkal magasabbra emelkedő kiadások felismertették vele fáradozásainak sikertelenségét. Ha az occupatio közbe nem jön, állami pénzügyeink rendezése egy évtizeddel valószínűleg előbb következik be, mert Széll Kálmánnak három éves ministersége alatt Magyarország hitele hatalmasan megszilárdult, s a deficit már-már megszűnt. Széll kilépése után Tisza, s vele az egész kabinet beadta lemondását, de csak a régi jelenet ismétlődött, mert, miután a király beszélt Szlávyval, Majláthtal és Bittóval, ismét Tiszát bizta meg a további kormányzattal. A pénzügyministeri tárczát kezdetben Tisza maga vette át, ideiglenes jelleggel.

Ily körülmények között indult a Tisza-kabinet és a szabadelvű párt az új országgyűlés viszontagságai elé. Ha az egyesült ellenzék valóban homogén párt leendett, mint annak idején

Apponyi követelte, a parlamenti helyzet súlyos, sőt elviselhetetlen lett volna a kormányra. Minden pozitív eszme azonban zűllést idézett fel az egyesült ellenzék kebelében, s ily eszmét képezett a közigazgatási reform.

Tíz év között megalkotta a közigazgatási bizottságot, össze akarva egyeztetni az állami adminisztrációt az autonómiával, s némileg enyhíteni az igazságszolgáltatás és közigazgatás merev szétválasztását. Külföldi minta után indult, de a minta jó volt, bár a gyakorlatban Magyarországon nagy ellenmondásokra vezetett. A külpolitikától eltekintve, a gazdasági kérdések befejezte után leginkább a közigazgatás volt az, amelynek terén a kormányt sikerrel lehetett támadni. De éppen e kérdésben volt az ellentét legélesebb az egyesült ellenzéken. Ez volt oka, amiért Apponyi Albert 1879 február 22-ikén a közigazgatási reform eszméjét le akarta vétetni a napirendről, tekintettel a bosnyák occupatio okozta nagy izgalmakra. Később azonban még sem lehetett kitérni a közigazgatási reform elől.

Az állami adminisztrációnak sok híve volt magában a kormánypártban, Grünwald Béla vezetése alatt. A párton kívüliek, Bittóval élükön, szintén a kinevezési rendszer hívei voltak, s erre nézve Szilágyi és Apponyi is egyetértettek, most már tehát elérkezettnek látszott az idő határozott közigazgatási program felállítására, s a Sennyey-féle tradíciók előtérbe kezdtek lépni. A Simonyi-féle független szabadelvűek azonban a leghatározottabban ellenszegültek, úgy, hogy Apponyiék maradtak kisebbségben, s a határozat az lett, hogy a közigazgatás lényegére nézve mindenki saját meggyőződését követheti. Szilágyi beszélt a kinevezési rendszer mellett, melyért ekkor még Apponyi nem mert határozottan sikra szállni. 1880 vége felé a közigazgatási reformmal még egy kísérlet történt, hogy legalább közvetlen a választások előtt legyen egy közös elv, mely ne csak az egyesült ellenzék, hanem a párton kívüli Lónyay- és Bittó-csoportot is egyesítse. A kísérletből azonban csak új összeveszés lett. Lónyay a kinevezési rendszer ellen beszélt, Széll Kálmán bele sem ment a kísérletbe, Simonyi már előbb visszavonult a politikától, maga Lónyay, látva, küzdelmeinek sikertelenségét, lelépett az aktív politika teréről. Az egyesülő párttöredékek úgy felingerlődtek, hogy teljesen fel akartak bomlani, s a kormánypárthoz és szélsőbalhoz csatlakozni. A végső szétzűllést csak az gátolta meg, hogy a vezetők nem akartak többé egységes pártot létrehozni, hanem megalapították a közjogi alapon álló ellenzék körét, mely semmiféle elvi egységre nem kötelezett. E körből támadt a mérsékelt ellenzék, melyhez csatlakozott Grünwald Béla, aki a szabadelvű pártból a tisztviselők kinevezésének kérdése miatt kilépett.

Grünwald készítette az 1881 októberében megnyílt új országgyűlésen a mérsékelt ellenzék felirati javaslatát, melyet Apponyi nyújtott be. A párt belső disharmoniája ekkor már oly nagy volt, hogy az országgyűlésen s különösen annak kezdetén a mérsékelt ellenzék alig szerepelt. Gróf Apponyi Albert erre a közjogi radikalizmus felé közeledett, de egyelőre csak a gazdasági nagy kérdések terén, melyek különben Ausztria irányában az új kiegyezésig szüneteltek. A belügyi-gazdasági kérdések tekintetében azonban erősen konzervatív irány bontakozott ki Mayer Rudolf és a gazdakör hatása alatt, agrár-vámokat, minimumot s a váltóképeség megszorítását követelve. A visszahatás ellene a parlamentben azonnal bekövetkezett, nemcsak Hermann Ottó 1882 december 12-iki beszédében, aki megtámadta Apponyi arisztokratico-socialistikus irányváltása miatt; az ellene felvonuló általános akcióban még saját pártjából is többen részt vettek. „A csepp socialistikus olaj” tanát Apponyi annyira jogosultnak tartotta, hogy a legnagyobb mérvben elcsodálkozott a támadások felett s azokat nem az ügy, hanem személye ellen intézetteknek fogta fel.

Az agrár-socialistikus törekvés bukása után a mérsékelt ellenzék különösen a katonai kérdésekben radikálisabb közjogi nézeteket kezdett vallani. Ekkor keletkezett a dualizmus fejlesztésének, vagy utóbb végrehajtásának tana, majd a delegációban s a parlamentben a magyar tannyelvű katonai akadémia követelése, mely követelés éles küzdelmek, félreértések után, s legyőzhetleneknek látszó akadályokon keresztül, napjainkban megvalósult. A közjogi jellegű motívumok nemzeti színezete miatt vette fel a mérsékelt ellenzék a nemzeti párt elnevezését.

Erős és diadalmas conservatív pártot nem volt képes Apponyi sem alapítani, sőt magának Sennyeynek elit konzervatív gárdája nemsokára teljes zűllésre jutott. Ezért azonban a conservativek nem tehetik felelőssé Apponyit, ennek oka egyszerűen az, hogy a conservatív eszme újabb alkotmányosságunk korszakában nem volt képes többé a parlamentben hódításra, sőt megállásra sem. És ezt nem pusztán Deák hatalmas egyénisége idézte elő, aki a conservativekkel szemben a legkiméletlenebb bánásmódot gyakorolta. A fusio idején Deák már alig folyt be az ügyekbe, Sennyey és pártja mégis kívül maradtak az új alakulás keretein. Deák halála pedig teljesen szabaddá tette előttük a tért.

A nagy magyar ugyanis 1876 január 28-ikán meghalt, miután már évek óta alig gyakorolt befolyást a politikába. Az egész nemzet gyászba borult, s nagy halottját leirhatatlan részvét, köny és keserv közepett temette. De minden köny közt legszebb, legtisztább és legdrágább volt az, amelyet Erzsébet királyné hullatott Deák ravatalára. A nemzeti gyászban részt vett a fejedelemtől s az uralkodó-háztól kezdve mindenki, a megyék küldöttségei egy marék földet hoztak magukkal, hogy a nagy hazafi az egész ország földjében nyugodjék, a parlament pedig törvénybe iktatta emlékét annak, aki fegyvertelenül szerezte vissza az ország alkotmányát, melytől ezt a fegyveres erőszak fosztotta meg. Maga Kossuth czipruságot küldött Deák ravatalára, s a conservativek is részt vettek a mély és súlyos nemzeti gyászban, annál inkább, mert legnagyobb részük most már Deák közjogi elveit vallotta. De tapasztalhatták, hogy a haza bölcsének halála után sem hódított a conservatív zászló, legalább a törvényhozásban nem, hanem legfőleg a társadalomban.

A politikai torizmus feudális göggyével és felekezeti kizárólagosságával megbukott Magyarországon a politikában és a parlamentben, midőn Andrassy a porosz-osztrák háború idején azt mondta Sennyeynek: menjetek, hogy helyetekbe jöhessen a modern Magyarország. Már előbb Deák a fölrati bizottságban megsemmisítő nyilatkozatot tett gróf Apponyi György ellen. Ugyancsak ez időtájt Deák Majláthtal, a nála tett látogatás alkalmával, egy szót sem váltott, hanem előbbi vendégével folytatta a társalgást. A politikai és parlamenti torizmus ez időtől fogva lehetetlenné vált egész alkotmányos korszakunkban; de helyét annál inkább elfoglalta a társadalmi torizmus. És csak annál ferdébb irányban fejlődött, mert a társadalom homályába menekült a minden félszeget megjavító vagy félreszorító kritika elől.

Társadalmi szervezésére az ó-conservativek bukása után gróf Apponyi György adott alkalmat, midőn 1872-ben Pozsonyban megindította a felekezeti mozgalmat. A rá következő évben enyhébb, a viszonyokhoz alkalmazkodó, sőt egészen parlamentáris formában megjelent a képviselőházban is, báró Sennyey Pál személyében, s megkísérelte, hogy politikai factorrá legyen. A kísérletezés azonban ismét teljesen megbukott, bár éveken át tartott, s az eredmény az lett, hogy Sennyey, ismételten kifejezésre jutott visszavonulási szándoka betetőzésül, 1881-ben csakugyan elhagyta a politikai küzdőteret. A magyar conservatív tori-politika most újra a társadalomba vonult vissza. Előkelő körök ápolták a felekezeti szellemet, s a demagóg reactionariusok hirdették a fajgyűlöletet, s a forró társadalmi harag, az antisemitismus alakjában, a parlamentet sem kímélte, kívül az országban pedig forrongásokat és lázongásokat szított. A vörös torizmus e kihágásait betetőzte a fekete torizmus, midőn a felsőházat megszállva, visszautasította a vegyes házasságról szóló javaslatot. De mert a társadalmi reactio ismét nem volt képes parlamenti factorrá lenni, alakot változtatott s gazdasági jelszavak alatt igyekezett érvényesülni.

A Poroszországból kiutasított Mayer Rudolf tanait a főrangú ifjúság vette pártfogásába, sőt a keresztény socialismus tanának első hirdetője magyar főrangú családoknál talált menedéket; s midőn Bismarck kiadási igényt támasztott Mayer Rudolfra nézve, a magyar parlamentben gróf Apponyi Albert interpellált. A társadalmi retrográd irány most két parallel vonalon fejlődött, a felekezeti és gazdasági reactio vonalán. A parlamentbe inkább csak a gazdasági retrográd eszmék hatoltak be Apponyi által, de csakis mint elszigetelt jelenségek, s rendszeres organisatióra soha sem tehetek szert. A felekezeti reactio pedig egészen kívül maradt a parlamenten, de terjedésének mérveit mutatták a felekezetek közt felmerülő conflictusok s

végül az elkeresztelések. A gazdasági retrográd irány az agrárizmus czéje alatt szervezkedett, s különösen arra törekedett, hogy megnyerje közép-földbirtokos osztályunkat, amely még ma is elég erős arra, hogy nélküle s ellenére semmi politikai irány és elv meg nem valósítható. A latifundiumok és hitbizományok torizmusa, félreértett és félremagyarázott jelszavak hatása alatt, tényleg jelentékeny hódításokat tett történeti középosztályunkban. A társadalmi mozgalom tényleg azonban ezuttal gyengébb volt, mint a 80-as években, mert az agrár párt megalakítása teljes bukást szenvedett a legutóbbi választások alkalmával.

Ezek a főbb körvonalai a fusio után bekövetkezett pártalakulásoknak s eszmemozgalmaknak, s különösen ez a története a conservatív párt kísérleteinek s végre széttörlésének. És ezt, midőn a nézetek s ellentétek véglegesen leszűródnek, akkor is sajnálni fogja a történetíró, mert ezért nem jöhetett létre a parlamenti váltógazdaság. Tény, hogy a magyar társadalom tele van conservatív elemekkel s irányokkal, a magyar parlamentben pedig ez idő szerint nincs s aligha is lehet oly conservatív párt, mely a hatalmat átvehetné. Majd midőn a közjogi kérdések végleg leszorulnak a napirendről s társadalmunk átalakulása szerencsésen túl jut mai zűrzavarainak periodusán, a nagy politikai átalakulás is megtörténhetik, s akkor bekövetkezik azon korszak, amidőn a pártviszonyok helyes, új szellemű conservatív és liberális alakulása parlamentarismusunkat megajándékozza az egyedül helyes váltógazdasági rendszerrel.

E fejezet befejezéseül közlésre érdemesnek tartjuk, a mit a közjogi alapon álló ellenzék keletkezése történetéről a nemzeti párt egyik vezető tagja e munka szerzőjéhez intézett levelében ír. Az érdekes nyilatkozat így szól:

„A jelenlegi nemzeti párt 1878-ban alakult „közjogi alapon álló egyesült ellenzék” elnevezése alatt.

Keletkezésére okot szolgáltatott az Ausztriával azon időben kötött közgazdasági kiegyezés, melynek programja az 1875-ben létrejött fusiónak egyik lényeges alkatrészét képezte.

A kiegyezési tárgyalások megindulván, a Tisza Kálmán miniszterelnök vezetése alatt működő kormány csakhamar az engedmények terére lépett, minek következtése az lett, hogy a szabadelvűpárt számos tagja még a tárgyalások folyama alatt (1876-ban) a pártból kilépett és „független szabadelvűek” elnevezése alatt új pártot alakított.

A kiegyezési tárgyalások majdnem két éven keresztül húzódván, az erre vonatkozó törvényjavaslatok 1878 elején terjesztettek a törvényhozás elé, amikor is azok tárgyalás alá kerülván, bekövetkezett a szabadelvű párt második szakadása. Ekkor léptek ki a többi között Szilágyi Dezső, Somssich Pál, Kerkápolyi Károly, Horánszky Nándor, Paczolay János, Molnár Aladár, Pulszky Ágost és többen.

Báró Simonyi Lajos földművelés-, ipar- és kereskedelmi miniszter, a ki a kiegyezési tárgyalásokban mint szakminiszter részt vett, állásáról 1876 augusztus havában szintén lemondott és később a független szabadelvű párt politikájának támogatója, majd később vezetője lett.

Következtek 1878-ban az általános képviselő-választások, ezt megelőzőleg a közjogi alapon álló ellenzéki elemek, nevezetesen:

- a független szabadelvűek,
- a szabadelvű pártból másodizben kilépettek, és
- a Sennyey-párttal egyesültek és így mentek bele a választásokba.

A választásokat a rossz közgazdasági kiegyezés, az ezen időben végrehajtott, illetőleg folyamatba tett boszniai kérdés, az államháztartás egyensúlya és az elvtagadás eszméi dominálták, a nélkül, hogy a „közjogi alapon álló egyesült ellenzék” tüzetes programot formulázott volna.

A párt ezentúli küzdelmeiben a „culturnemzeti politika” mint a kilépett szabadelvűpárti képviselőknek különben minden alkalommal megnyilatkozott határozott iránya kezdett mindinkább kidomborodni. Természetszerűleg kellett ennek így lennie, mert egyfelől a közjogi alapon állván, másfelől ellenzék lévén, az ellenzéknek jobb állapotok előidézésére utalt küzdelmi helyzete tevékenységét más irányba nem is terelhette, mint a nemzeti szellem, a nemzeti egység,

a nemzeti megerősödés (anyagi és erkölcsi téren) és a reform-haladás irányára. Így domborodtak ki mindinkább fokozatosan politikájának idomai.

1. A közigazgatás államosítása, mint a nemzetiségi kérdésnek is egyik gyógyító szere, és a nemzeti egység megteremtése felé vezető reformeszme.

2. A monarchia másik államával fennálló közgazdasági viszony folytonos javítása és minden ezzel kapcsolatos törvényhozási előterjesztésnek (kereskedelmi szerződések, fogyasztási adók stb.) ily irányban és szellemben való pertractálása.

3. A pénzügyi helyzet javítása és az egyensúly elérésére való törekvés levén e két utóbbi, vagyis a 2. és 3. pont alatti politika, substratuma az anyagi megerősödésnek, tehát a nemzeti politikának szintén egyik alkateleme.

4. A közjogi kiegyezés tisztaságának fentartása és tartalmának megvalósítása, mint a nemzeti önállóság megőrzésének és gyakorlati megvalósításának problémái. Így keletkezett és öltött concret alakot az 1884–1887. évek országgyűlési cyclusa alatt a delegatiókban előfordult eszmeáramlatokkal szemben a magyar katonai oktatás és nevelés kérdése, és így tört ki a véderőviták alatt az egész vonalon a katonai kérdés, mint a nemzeti politika egyik eleme.

5. A közszabadság biztosítékainak (választási és gyülekezési jogok) erősbitése és ez által a parlamentarismus erőteljességének kifejtése; a kormányzás tisztasága és igazságossága, a corruptio üldözése, valamint a politikai és társadalmi morál egészséges fejlődésének felkarolása és támogatása, úgyszintén a nemzeti önérzet ápolása (Kossuth-temetés, Hentzi-szobor és más concret mozzanatok).

Ezen egész politikai irány programmszerű összegezést nyert azon „szózatban”, melyet a nemzeti párt 1892 január 5-ikén az általános választások alkalmából kibocsátott, amikor egyszermind a „nemzeti párt” elnevezést hivatalosan is proclamálta.

A párt kezdettől fogva két törzselemből állott, t. i. a szabadelvű párt elemeiből és a Sennyey-féle conservativ elemből.

A párt vezetésében megosztoztak gróf Apponyi Albert és Szilágyi Dezső a nélkül, hogy egyik vagy másik túlsúlylyal birt volna. A párt két elemének összeforradása azonban mint fejlődő processus lassan, de folyton érlelődött, és pedig teljesen szabadelvű irányban a nélkül, hogy ez a párt működésében disharmoniával találkozott volna, minek oka legfőképen abban rejlett, hogy az általános politikai irány is ennek kedvezett, de a párt túlnyomó része kezdettől fogva szintén ezen iránynak hódolt. Miután pedig a párt az erős nemzeti érzületben egységes volt, annál fogva szabadelvű irányzatban összeforradása sem ütközött nehézségekbe.

A fusio alkalmával a „szabadelvű párt” elnevezése nem képezte egy ilyen irányu politika inaugurálásának kiegészítő részét vagy szükségét, mert hiszen akkor a „szabadelvű” és „nem szabadelvű” politika napirenden nem is volt és így ez a politikusok között válaszfalat nem is képezett. Mutatja ezt azon körülmény, hogy a parlamenti tárgyalásokban ennek mint szétválasztó jelszónak még csak nyomaival sem találkozunk. Ha ellenkezőleg állott volna a dolog, úgy az egyesült ellenzéknek létrejövele sem lett volna lehetséges a Sennyey-párt beolvadásával. A szabadelvűség jelszóvá változása csak későbbi fejlemény, melyben az oroszánrészt a taktika játszotta, de mely azután a politikai viszonyok alakulására erjesztő befolyást gyakorolván, az egész politikát ezen kerékvágásba vitte bele. Mutatja ezt ismét azon körülmény, hogy egészen a „néppárt” alakulásáig, a factiosus gyanúsításoktól eltekintve, a tények igazságának megfelelő valóság nem az volt, hogy „szabadelvű” és „conservativ, vagy reactionarius”, hanem „szabadelvű”, szabadelvűbb, és legszabadelvűbb, vagyis radicalis.

Midőn a fusio létrejövele már bevégzett dolognak tekintetett, egy alkalommal, és talán először a Nemzeti Kaszinó alsó helyiségében, ahol naponta én is ebédkeztem, szóba jött az elnevezés. Jelen voltak a többi között Tisza Kálmán, Simonyi Lajos, Csernátony Lajos, Pulszky Ferencz, Tóth Vilmos és Szontágh Pál is. Esze ágában sem volt senkinek a „szabadelvű párt” elnevezést – mely szóba került – politikai szükségnek tartani, sőt Szontágh Pál az ő szokott zamatos és tréfás humorával közbeszólott, hogy ő centralista és Magyarországnak ez kell. De miután a „Deák-párt”, vagy „balközép” elnevezések természetszerűleg alkalmazhatók nem

voltak, a „szabadelvű” elnevezésnek pedig megvolt a 48 előtti időkből a maga popularitása, ezért találkozott ez az elnevezés az említett körben is a nézetek többségével.”

VIII. FEJEZET.

Bosznia megszállása és a parlamenti consolidatio.

Az 1876-iki hercegovinai és boszniai felkelés. A török-szerb háború. Szerb toborzások Magyarországon. Miletics felségsértési pöre. Törökbarát tüntetések Budapesten. Az orosz-török háború. A török sympathiák és a politika. Apponyi conservativ keleti politikája. Kállay Béni beszéde Bosznia megszállása felől. Az occupatio eszméjének diadala a parlamenten. A választások a hadjárat alatt. A hadjárat. Az ellenállás okai. A berlini szerződés XXV. cikkelye. Bosznia közjogi helyzete. Kállay Béni és Bosznia kormányzata. Tüntetések az occupatio ellen. A cabinet reconstuctiója. Ausztria belügyi válságai. Az alkotmánypárt bukása. Andrássy visszalépése a külügyektől. A Taaffe-kormány. A pártok feletti kormányzás rendszere. A magyar parlamentarismus megszilárdulása. Tisza és a nemzetiségek. A horvát czimer-ügy. A román kérdés. Az 1885-iki országos kiállítás. Rudolf trónörökös megnyitó beszéde

Két veszedelem szinte egyszerre fenyegette a fusio által megalakult szabadelvű pártot és a Tisza-kabinetet. Az egyik volt a gazdasági kiegyezés revíziója illetőleg megújítása, s ez a bank-kérdésben nyerte legfőbb kicsúcsosodását. A második, sokkal komolyabb veszedelmet Bosznia megszállása képezte. Az első veszély aránylag rövid idő alatt, s a kormány részben való diadalával ért véget, amennyiben a bank-kérdés meglehetősen a paritás szellemében ért megoldást. Sokkal fenyegetőbb volt a keleti kérdés- s különösen az occupatio kérdése. A közeledő események mindinkább előre vetették árnyékukat. Már 1876 júliusában felkelés támadt Hercegovinában, s a következő hónapban Bosznia északkeleti részében. A szerb határon ekkor a porta erősebb csapatconcentrációt hozott létre, amely oly izgalmat okozott Belgrádban, hogy a conservativ ministerium megbukott, s az omladinisták vezére, Risztics lett miniszerelnökké, aminek következtében felbátorítást nyertek a magyarországi délszlávok, mert hisz Risztics magáról hirdette, hogy ő a szerb Cavour és Szerbia a délszláv Piemont. Ugyanezen év szeptember 22-ikén Ő Felsége utalt a török tartományokban előfordult mozgalmak jelentőségére, de egyszersmind reményét fejezte ki, hogy a monarchia és Európa békéje fentartható lesz, Andrássy pedig az osztrák delegatio pénzügyi bizottságában hozzá intézett interpellációra felelve kijelentette, hogy a Balkán-félsziget mozgalmával szemben kétféle politika lehetséges: vagy a minduntalan való mozgósításé, vagy az állandó készenlété. Ő az utóbbi politikát inkább kedveli, de egyszersmind kifejezte későbbi nyilatkozataiban, hogy a monarchia mindkét államának közös érdeke a béke fentartása. Ezen utóbbi nyilatkozatai után mindkét delegatio megszavazta a 18 milliót a Krupp-ágyúkra.

Eközben a keleti zavarok tovább kúsálódtak, Törökország háborúba keveredett Szerbiával, s 1877 július 5-ikén történt azon eset, hogy Turnszeverin és Orsova közt egyik sánczról tüzeltek a „Tisza” nevű magyar gőzhajóra. Andrássy megelégedett a sáncz parancsnokának letételével; de egyszersmind két monitort küldött le a hadügyminiszterium az Al-Dunára, s ezek felváltva, Zimonynál és Belgrádnál horgonyoztak.

A keleti kérdés mindinkább délszláv jelleget öltött, s szerb izgatók újonczokat toboroztak s pénzt gyűjtöttek Dél-Magyarországon. Tisza július 4-ikén a törvényhatóságokhoz körrendeletet intézett, hogy minden toborzást és pénzgyűjtést Szerbia számára akadályozzanak meg, s másnap már Miletics felségsértés vádja miatt elfogatott. Az elfogatást Kozma királyi főügyész indítványára a pesti büntető törvényszék rendelte el. A kormány annyiban hozzájárult a képviselő-immunitás ezen mellőzéséhez, amennyiben a törvény e tekintetben kétes, s a kormány magára vállalja a felelősséget, amíg a ház határozni fog, vajjon a pert lehet-e folytatni, vagy pedig nem. A vád szerint Miletics – irott bizonyítékok szerint – részes volt nemcsak a toborzásban, hanem a hercegovinai, sőt a Magyarország ellen irányult és tervezett délszláv fölkelés előkészítésében. A ház október 9-ikén helyeselte a kormány eljárását és Mileticset kiadta a büntető bíróságnak. Ugyancsak ez időtájt a horvát katonai örvidéken is számos

házkutatás és elfogatás történt, mert itt arról volt szó, hogy egy összeesküvő banda a katolikusokat le akarja gyilkolni és Milán királyt Horvátország, Bosznia és Szerbia királyává akarja kikiáltani.

A kormány azonban nemcsak a délszlávokkal érezte erejét és hatalmát, csakhamar éreztetnie kellett ezt az ország fővárosában az ifjúsággal szemben is. Az egyetemi hallgatóság ugyanis fáklyászenét akart adni Sermet effendinek, a török consulnak, azon alkalomból, hogy Abdul-Kerim több csatában leverte Szerbiát s eképp a török-szerb háború véget ért. Ebbeli szándékát megvalósítandó, Tisza Kálmán belügyministerhez fordult, s több rendbeli húzás-halasztás, lebeszélés s végre betiltás után a fáklyásmenet nem tartatott meg, de számtalan tüntetés történt, míg végre október 25-ikén egész nap és egész éjjel a legnagyobb mérvű utcai tüntetés ment végbe. Nem kevesebb mint 10–15 ezer ember zajongott a belvárosban, míg végre a fölvonult lovasrendőrség véget vetett a rendbontásnak. A török entusiasmus azonban, mely a székely pucscsot is létrehozta, tovább tartott, sőt sokkal nagyobb fokra emelkedett az orosz-török háború idején. A törökbarát-áramlat élén az egyetemi ifjúság állott, megragadta az a sajtó legnagyobb részét, sőt becsapott a parlamentbe is, s különösen a conservatív pártot, leginkább pedig ennek vezérét: gróf Apponyi Albertet ragadta magával. Ennek hatása alatt, habár az occupatio idején, mondotta Apponyi a közigazgatási kérdésre vonatkozó s már említett szavait, hogy „a közigazgatási reform a nagy eseményekkel szemben háttérbe vonul”. Annyi mindenesetre tény, hogy az ország közvéleménye határozottan Törökország mellett volt, s azért keltett nagy izgalmat Somogy megye kérvénye az országgyűléshez, melyben követelte, hogy Törökország területi épsége fennmaradjon. E kérvény benyújtásakor figyelmeztette Simonyi a kormányt, hogy Bosznia és Hercegovina megszállása általános megbotránkozást keltene az országban. Apponyi is részt vett a vitában, s a conservatív eszme nevében követelte a conservatív keleti politikát. Kállay ekkor tartotta nagyszabású beszédét, de Apponyival és a conservatívek legnagyobb részével ellentétben azon elvet állítva föl, hogy ép oly hiba volna Bosznia és Hercegovina megszállásának, mint a megszállás elleni tiltakozásnak proclamálása.

Plevna eleste után ismét nagy tüntetésre került a sor Budapesten: egy népgyűlés ugyanis Helfy elnöklete alatt elhatározta, hogy küldöttséget meneszt a kormány elnökéhez az orosz hatalmi terjeszkedés fegyveres meggátlása végett. A küldöttséget azonban az egész népgyűlés követte, keresztül a lánczhidon és föl Buda várába, a miniszerelnöki palotába. A jelenet folytatása kődobálás és számos más botrány lett, s a vége az, hogy a katonaságnak pusztá dobpergése szétugrasztotta a zavargókat.

Az imént vázolt áramlatok daczára, melyeknek vad elfajulását éppen nem helyeselte a társadalom komolyabb rétege, a kormány el volt határozva, hogy az utca, s ami fontosabb, magának a kormánypártnak háborgása daczára, tovább megy a keleti politika útján. Amidőn a közhangulat túlnyomóan Törökország integritása mellett nyilatkozott, s a russofobia kitörő szenvedélylyel vibrált a nemzet lelkiületében, nem csekély bátorság és ügyesség kellett ahhoz, hogy Andrássy és Tisza a hatvan milliós hitelt megszavaztassák a delegatiókban és az országgyűlésen, s e hitel megszavazása után tényleg bekövetkezett Bosznia és Hercegovina megszállása. Semmi sem mutatja annyira, a látszólagos züllöttség daczára, a magyar parlament szilárduló irányát, mint az, hogy e válság alatt a szabadelvűpárt s a Tisza-kormány meg nem bukott. A két tartományba való bevonulás egyidejűleg történt az országgyűlési választásokkal, a magláji vérengzés ép a választási izgalom tetőpontján csapott a közvéleménybe. A végsőig fokozott izgalomnak több áldozata is lett; megbukott ősi kerületében, Debreczenben, maga Tisza Kálmán; kibuktak: Sennyey, Somssich, Jókai, Kállay s gróf Zichy Nándor, s a kormánynak mégis hetvenhét névleges többsége lett, mely – mint már említve volt – a gyakorlatban többször a minimumra olvadt le, de ily viszonyok közt mégis meglepő eredményt képezett. Tisza kormányelnököt természetesen több választókerület megkínálta mandátumával, ő azonban a székely város, Sepsí-Szent-György ajánlatát fogadta el.

Nem tartozik e munka keretébe a két tartomány megszállásának katonai leírása, és csakis a fő momentumokra szorítkozhatunk annak tárgyalásában. Filippovics tábornoszernagy a bródi

főhadiszállásról július 27-ikén bocsátotta ki proclamációját a két tartomány lakosságához, s ebben kijelentette, hogy az osztrák császár és a magyar király csapatai nem ellenség gyanánt, hanem mint jó barát lépik át a határt, véget akarnak vetni a zűrzavarnak és erőszakosságnak; a császár és a király fegyvere védeni kíván és nem elnyomni. Erre azután, július 29-ikén, körülbelül 66,000 főből álló hadsereg, melynek három hadosztálya a 13-ik hadtestet képezte, átvonult a Száván. Jovannovics altábornagy pedig augusztus 1-én lépett hercegovinai földre, s Mosztár ellen nyomult előre. Mindjárt a hadjárat kezdetén történt a maglaji csel-támadás és vérengzés; az epcsei ütközet alkalmából pedig kitűnt, hogy török rendes katonaság is részt vesz a harcban, mert itt egy egész nizám-zászlóalj került csapataink hatalmába. Augusztus közepén rosszra fordult a hadjárat sorsa; gróf Szapáry altábornagy ugyanis Zvornik bevételeire vonult a 20-ik hadosztálylyal. Nem kevesebb, mint 15,000 felkelő azonban hat zászlóaljjal meggyengített osztályát egész Dobojig visszanyomta, s augusztus 16–17-ikén ostrom alá fogta. Végre is augusztus 19-ikén Szerajevóba vonultak Filippovics csapatai, de már augusztus első napjaiban kitűnt, hogy Bosznia és Hercegovina elfoglalása nem pusztán katonai séta. Jovannovics Hercegovinát ugyan gyorsan elfoglalta, mert az augusztus 4-ikén végbement csata után másnap már Mosztárba bevonult, a boszniai viszonyok miatt egy második hadsereg mozgósítása is szükségessé vált, úgy, hogy most már az összes mozgósított csapatok létszáma 280,000 főre rúgott, s e nagy erő aztán megtörte az ellenállást, úgy, hogy október elején már teljesen befejezettnek volt mondható az occupatio.

Bizonyos, hogy, mint az új védszervezet próbája, a mozgósítás elég szépen sikerült. Katonailag mégis az előkészítés annyiban el volt hibázva, hogy elkésett. Andrassy közvetlenül a berlini congressus után akarta a bevonulást a két tartományba. Hite szerint ekkor tetemesen kevesebb vér- és pénzáldozattal lehetett volna célzt érni. De a katonai hatóságok késlekedtek, e közben meg a két tartományban szerveződött az ellenállás, föltámadt a muzulman fanatizmus, s magával ragadta a török seregeknek még egyes részeit is. Ekként lényegesen megváltozott a helyzet, midőn tényleg a bevonulásra került a dolog. Annál kívánatosabb lett volna pedig gyors föllépésünk, mert a helyzetről fogva lehetetlen volt azt elérni, hogy Törökország az occupatio keresztülvitelénél nekünk segédkezet nyújtson. A legtöbb, a mit el lehetett érni, az volt, hogy Törökország kényszerült beleegyezését adta. Hisz a berlini congressuson Karatheodori pasának azon indítványát is mellőzni kellett, hogy a megszállás határozott időhöz kötve, két évre állapíttassék meg. Midőn pedig a porta megbízottjai a congressuson panaszkodtak, Bismarck rájuk támadt, mondva, hogy a congressus a béke fentartása végett jött össze, nem pedig a porta területi épségének megvédésére; különben is, a congressus a san-stefanói békével szemben sokkal nagyobb és gazdagabb területet ment meg Törökország számára, mint Bosznia és Hercegovina. Így jött létre a berlini szerződés XXV-ik cikkelye, mely európai mandátumot adott Ausztria-Magyarországnak, hogy Boszniát és Hercegovinát megszállva, ott kormányozzon, a novibazári kerületben pedig helyőrséget tarthasson. A részletes egyezményt a szerződés Törökországra és Ausztria-Magyarországra hagyta. A közjogi állapot teljesen rendezetlenül maradt, s ekkép a hadi jog biztos alap hiányában önkéntes feltevésekből indult ki. Nincs semmiféle jogtudományi rabulistika, melynek alapján ki lehetne mutatni, hogy hadvezényletünk jogosan tekinthesse az ellenálló bosnyákokat felkelőknek. A közjogi zűrzavar még ma is fennáll, amennyiben a tulajdonképeni souverénitas még mindig a portát illeti meg, Ausztria-Magyarország ellenben a két tartományban csak kormányoz s a rendet tartja fenn. A gyakorlati élet a legfurcsább következményeket vethetné fel e megoldatlan állapot és lappangó ellentét kapcsán; de hát vannak esetek, midőn elvileg nem lehet a kérdéseket megoldani s az államférfiúi ügyesség abban áll, hogy a ferde gyakorlati következmények elmaradjanak. Andrassy egyenesen az elvi megoldás kizárásából indult ki, ép azért a két elfoglalt tartománynak nem volt szabad közjogi jelleget nyernie, hanem az egész bosnyák actiónak a nemzetközi viszonyokban kellett továbbra is gyökereznie, mert ekkép megmenekül a monarchia nemcsak azon súlyos kérdés megoldásától, hogy hova tartozik Bosznia és Hercegovina, hanem egyszersmind a bosnyák ügy a közös ügyek sphaerájában helyezkedik el. Ez a felfogás egészen

gyakorlatnak bizonyult, különösen mióta Kállay ügyes keze létesítette a bosnyák viszonyok oly belső megszilárdulását, hogy a beligazgatás költségeit maga Bosznia teremti elő, s így lassanként leszorult a napirendről a két tartomány közjogi kérdésének problémája. Erre annál nagyobb szükség volt, mert a horvát chauvinismus megragadta a bosnyák kérdést s a két tartománynak Horvátországhoz való csatolását, vagyis a nagy horvát eszme megvalósítását követelte. Az új horvát választások Starcsevicsnek csak 7 párttagot adtak ugyan, de a horvát közvélemény nagy része tényleg lelkesedett az occupatióért s többé-kevésbé az annexióért.

Csak nagyon természetes, hogy Magyarországon az occupatio annál népszerűtlenebb volt, s így történtek a fuvarmegtagadások, melyek többféle konfliktusra vezettek. Földváry alispán megtagadta Pest-Pilis-Solt vármegye nevében az 500 kocsi kiállítását, Somogy vármegye pedig nemcsak az előfogatokat tagadta meg, hanem egyszersmind kárhóztatta az egész hadjáratot. A dolog vége az lett, hogy Földváry fegyelmi eljárást kapott, s elégséges kocsi állt az occupationális hadjárat rendelkezésére. A közvélemény is mindinkább kezdett belenyugodni a bevégzett tényekbe, a parlament 175 szóval 95 ellen mellőzte a szélsőbal azon indítványát, hogy a kormány vád alá helyeztessék. Andrassy és Tisza ügyesen védték keleti politikájukat, s különösen az occupatiót, mert a szláv gyűrü keresztültörését tették vagy nyílt, vagy csak oly indokukká, melyre nyíltan ráutalni tiltja a politikai tapintat. A felirati vitában Tisza lerajzolta azon kényszerhelyzetet, melyben monarchiánk volt. A világeseményeket meg nem gátolhatjuk, – úgymond – így legalább azon kell lennünk, hogy azok létérdekeinkkel ellentétben ne alakuljanak. Magyarország és a monarchia érdeke az, hogy Törökország regenerálódjék, s ez annál inkább lehetséges, mert erejét többé nem forgácsolja el Bosznia és Hercegovina; a balkáni népeknek pedig érezniök kell, hogy, ha törésre kerül a dolog, sorsuk fölött nem Oroszország, hanem Ausztria-Magyarország dönt. Ily magyarázat után is csak 22 szótöbbséggel ment keresztül a kormány-párt felirati javaslat, ellenben ismétlődtek az occupatio elleni tüntetések. Andrassy a delegatiókban védte politikáját, Tisza a ráözönlő interpellációkkal szemben a képviselőházban. Andrassy, november 30-iki beszédében tiltakozott az annexiónak gondolata ellen, az annexiót, ha bekövetkezhetnék, a korona és a parlament akaratától tette függővé, más alkalommal ismét kijelentette, hogy a monarchia Boszniából ki is vonul azon esetben, ha érdekei már biztosítva lesznek s költségüket a török kormány megtéríti. Tisza védekezésében is mindig a definitivum és annexio elleni tiltakozás lépett előtérbe, s különösen nehéz vitát idézett fel a parlamentben Apponyinak a Bosznia rendezésére vonatkozó statutum tárgyában tett interpellációja. Tisza 1880 február 6-ikán felelt, kijelentve, hogy állandó organisatio a törvényhozás tudta nélkül nem jöhet létre. Válaszát a ház csak 10 szótöbbséggel vette tudomásul, s egyáltalán néha a papiroson levő nagy többség minorításra olvadt le, s csak a miniszteri és az államtitkári szavazatokkal volt többsége a kormánynak.

Tisza szívóssága azonban kitartott, reconstruálta kabinetjét, gróf Szapáry Gyulát tette pénzügyministerévé s kereskedelmi ministerré báró Kemény Gábort; s amint multak az occupatio okozta zűrzavarok, mindinkább erősödött, s kormányzata szilárdult. E tekintetben jellemző a monarchia két állama közti különbség.

A keleti kérdés elcsillapodása, a rendnek Boszniában helyreállta s Kállay közös pénzügyminister azon rendszerének megszilárdulása után, hogy a két tartomány kormányzatára sem Magyarország, sem Ausztria nem volt kénytelen ráfizetni, a monarchia két állama a bosnyák kölöncz nélkül fejlődött tovább. De akkép, hogy Magyarország a khaoszból kibontakozva, gyorsan haladt a consolidatio útján előre; Ausztria ellenben azon ferde irányba vette evolutiójának pályáját, melyben még mai napság is tévelyeg.

Az alkotmány-párt Auersperg herczeggel együtt megbukott, mert nem elégedett meg egy ellenséggel, a szlávizmussal, hanem megharagította a dynastiát pangerman hajlamaival, a bosnyák occupatio elleni heves küzdelmével, s mindezen felül még Magyarországot is folyton ingerelte centralistikus törekvéseivel s a gazdasági kérdésekben követett szűkkeblűségével. Andrassy iránti háládatlansága pedig a leggonoszabb mérveket öltötte, aki pedig a Hohenwart-korszak idején döntő faktort képezett az alkotmány-párt s Ausztria állami egységének és német

jellegének megmentésében. Kétségkívül, nem csekély részük volt Andrássy elkedvetlenedésében s a külügyministerségtől visszaléptében a centralisták támadásainak. Igaz, hogy Andrássy különben is befejezte missióját, midőn a monarchia külpolitikáját új alapokra helyezte át. A német szövetséget egy ideig kénytelen volt túrni orosz mellékizével, ami a három császár szövetsége által nyilatkozott; a dolgok természetes fejlődése s egyszersmind jól kiszámított rendje azonban lassanként lekapcsolta Oroszországot a közép-európai hatalmak szövetségéből. És, habár Bismarck titokban még csalfáskodott Oroszországgal, a német szövetség szilárdan megalakult, s Andrássy utódja, Haymerle, csak elődének politikáját folytathatta tovább, mely politika a pánszlávizmussal szembe a keleti népek individualitását állította.

Az osztrák alkotmány-párt bukását az említett viszonyok közt többé mi sem gátolta. Taaffe belügyministersége, mely az átmenetet képezte, augusztus 14-ikén már a teljes rendszerváltoztatásra, vagyis Taaffe miniszterelnökségére vezetett, s itt kezdődött Ausztriában a pártok feletti kormányrendszer, a németiség háttérbe szorítása, a szlávság újabb erőyes fellépte s végre Badeni rendszere, mely a nyelvrendeletekben culminált.

Magyarországon ellenben ugyanekkor kezdődött a parlamenti- és közélet zivatarának elcsillapulása. A parlamenti botrányok koronként ismétlődtek, mint a rendjel-közvetítési per alkalmából; koronként még katonai afférek rázták meg a közvéleményt, mint a Seeman- és majd később a Janszki-esetek, jelezve, hogy a hadsereg és a nemzet szelleme közt még nem jött létre az összesimulás. Nagyban és egészben azonban nemcsak a pénzügyek, hanem más téren is haladtunk a consolidatio felé. A belügyi reformok, kivéve a rendőrségét, mely a zsandárság életbe léptetése által hatalmas fejlődést vett, nem voltak gyökeresek és általánosak, de Tisza megyei reformja a közigazgatási bizottság és a főispánság által közeledett az állami administratio felé, sőt bizonyos tekintetben a főispánság túlment még ennek céljain is. Az igazságügyi és egyéb reformok csak lassan haladhattak előre, mert sem reform-szellem, sem pénz nem volt támogatásukra, s egészen bizonyos, hogy a nagy izgalmak után tompultság s apáthia vetette uralma alá a közvéleményt. A modern Magyarországot, melynek megvalósítása a Deák-párt programjain annyiszor szerepelt, még mindig a politikai látóhatár köde fődte, s annak megvalósításából kijut még a jövő nemzedéknek is. De sem a jelen kritikája, sem- a jövő történetírása nem tagadhatja el, hogy a 80-as évek kezdetétől a magyar parlamentárizmus szilárd formákat vett fel, megmenekült a folytonos kormányválságoktól, melyekkel tele volt a Deák-párt végződő s a fusio kezdődő korszaka, s melyek már-már a teljes khaoszba lökték parlamenti rendszerünket. Igaz, hogy parlamenti váltógazdaság nem jött létre, de mégis támadt oly positiv alap, mely arra volt és van hivatva, hogy pótolja ennek létrejöttéig a parlament váltógazdasági rendszerét. A fusio által létrejött kormányzó párt új és új regenerálása, abba új és új elemek felvétele, az ellenzéki pártok egy részének ebbe való átszűrődése képezték s képezik a különben elégtelen, de a viszonyok által indokolt correctivumot. Így történt, hogy parlamenti anarchiát többé nem hozhatott létre még az a nagy válság sem, mely a véderő-vita által tört parlamentünkbe, s mely Tisza Kálmán állását megrendítette.

A parlament consolidatióját már azon körülmény is előmozdította hogy visszanyerte teljes magyar jellegét. A nemzetiségi ultrák még a fusio kezdetén is, mint már említve volt, elég tekintélyes számot képeztek a Sándor-utcai palotában, de csakhamar, külső okoknál fogva is, változás következett be. A délszlávizmus letörése, a pánszlávizmusnak a keleti kérdésben történt veresége, egyáltalában csillapítólag hatottak a mi nemzetiségi viszonyainkra. A Királyföld rendezése, az új területi beosztás, a magyar nyelv kötelező oktatásának törvényhozás által történt kimondása, s egyáltalán a nagyobb erély, melyet a Tisza-kabinet a nemzetiségek irányában tanusított, megtermették kedvező gyümölcsüket az ország consolidatiója tekintetében is. A kormány nemzetiségi politikája nem volt mélyre ható, s nélkülözte azon hatalmas gazdasági és kulturai eszközöket, melyek nélkül nagyobb nemzetiségi kérdést megoldani nem lehet. Ez eszközök nem is igen álltak a magyar állam rendelkezésére, ép azért a kormány erélye gyakran csak a kórjelenségeket gyógyította, nem pedig magát a betegséget. A délszláv kérdésben tanusított erély, mely később Horvátországban a czimerkérdés kapcsán nyílt lázadással is

kénytelen volt megküzdeni, az omladina teljes bukására vezetett, s így a magyar állam legalább egy nemzetiiségi kérdésétől, a szerb kérdéstől megszabadult. A román kérdés azonban nem szűnt meg, csak a passivitásba vonult vissza, hogy vakmerően előtörjön a memorandum s a memorandum-per alkalmából a bukaresti ligának egész Európát elárasztó szövetségében. Az a csillapodás, mely e kérdésben legújabbán bekövetkezett, nagyrészt külügyi okokra vezethető vissza, a Románia politikájában történt változásra. A román kérdés tehát áthárult consolidatióknak kezdődő idejéből a jelenkor s a jövő számára súlyos problémának.

De tény, hogy ez a kérdés is kivonult a parlamentből, melyben a magyar szellem a 80-as évektől kezdve minden ellenmondás nélkül uralkodott. Tiszának ebben bizonyára nagy része van, s el is jutott oly parlamenti egyeduralmi hatalomhoz, amelyhez fogható a parlamentarismus történetében alig található, s ez a hatalom tartott a 80-as évek elejétől ezek végéig. Körülbelül 6–8 éve volt a Tisza-korszaknak, amidőn az ellenzék szinte megsemmisült, s különösen a közjogi alapon álló ellenzék küzdött ez idő alatt, a már előadott rapiditással és Tisza hatalmas kormányzati épületének megbontása nem is az ellenzékétől indult ki, hanem magától Tiszától és a szabadelvű pártból.

A politikai élet küzdelmeinek közepette frissítőleg hatott s a nemzet önbizalmát nagyban emelte az 1885-iki országos kiállítás, melyen a királyával őszintén kibékült nemzet újabb, békés fejlődése eredményét először mutatta be a külföldnek.

Az 1842-iki magyar iparkiállítást, melyet Kossuth rendezett volt, kisebb-nagyobb időközökben még négy kiállítás követte, melyek többé-kevésbé mind sikerültek s a nemzeti műveltség és ipar fokozatos előhaladásának örvendetes tanúságával záródtak. E siker által bátorítva, az 1883-iki országgyűlés XII. törvénycikke intézkedett egy az ország fővárosában tartandó országos kiállítás rendezéséről. Az 1885 május 2-ikán ő felsége által az országgyűlés mellett az összes diplomatai kar, a közös és osztrák ministerek, Bismarck külön megbízottja stb. jelenlétében megnyitott kiállítás, azonkívül hogy a várakozásnak teljesen megfelelt, sőt a mezőgazdaság, fém- és agyagipar, fejlettsége által a külföldet is meglepte: politikai jelentőséget is nyert az által, hogy az uralkodóház ez alkalommal mint magyar dynastia mutatta be magát s egyszersmind épen alkalomszerűleg jött annak documentálására, hogy Magyarországgal számolnia kell mindenkinek, a ki keleten politikát folytatni, vagy kereskedést üzni akar. A nemzet lelkesedését és örömét teljessé tette az a beszéd, melylyel Rudolf trónörökös a királyt a kiállítás megnyitására szólította fel:

„Egy évezreden át tartotta fenn magát ez e nemzet – így szól e beszéd – úgy a szerencse, mint a balsors változatai közt s az ősei által elfoglalt földön egy hatalmas közéletet alapított meg.

E mai napon újult erőben egyesülnek Szent-István koronájának minden országai egy békeünnepélyben, mely a bel- és külföldnek fényes látványát mutatja fel annak, mivé emelkedett Magyarország viszonylag rövid idő alatt felséged bölcs, felvilágosult és odaadásteljes kormányzata s a nemzet lelkesült hazafisága mellett.

Ez a nagy, sőt meglepő előhaladása Magyarországnak a közművelődés munkálataiban e helyütt egy tágas, szingazdag képben van összefoglalva. A Szent-István koronája országait lakó népek értelmessége, igyekezete és képessége a természet kincseit magasra emelve gyümölcsözővé tette.

Valódi hadszemléje ez Magyarországnak mezei és erdei gazdaszatának és állattenyésztésének, bányaművelésének, ipari és kézművességi erejének, irodalmi és tudományos, művészi és építészti alkotásának és tanügyi fejlődésének. Itt birjuk a tényleges tanúságait azon épen úgy belterjes, mint egészséges kifejlődésnek, melyre a hazafi teljes elégtétel érzetével tekint.

Örömmel fogják Magyarországnak ezen előhaladását mindazon egyéb országok is üdvözölni, melyek Felségednek megáldott jogara alatt egyesülvők, – s az idegen nemzetek honosai, kik a kiállítást tanulmányozni fogják, újabban is igazságos elismeréssel fognak Magyarország tetterejének és szellemének adózni.”

Az erre adott királyi válasz szintén utalt e kiállítás nagy jelentőségére, midőn azt a „közönséges kiállítások színvonalán fölül álló, méltán nemzetinek nevezett ünnepély”-nek nevezte, s hangsúlyozta, hogy annak célja nem csupán az, hogy „a magyar korona országainak áldásdus fejlődését a világ előtt föltárja, hanem egyszersmind fenhangon hirdesse, hogy ezen szép országok a culturállamok közt minden tekintetben méltó helyet foglalnak el”!

Egyelőre úgy látszott, hogy a kormány újabb sikerei kiengesztelik a pártokat a kormány feje iránt is – de nem úgy történt.

IX. FEJEZET.

A véderő-vita és Tisza bukása.

Tisza veresége a főrendiház reformjánál. A román határ kérdés. Az új véderő-javaslat. A 14. §-ban rejlő közjogi sérelem. A parlamenti harc. A 25-ik paragraphus. Apponyi határozati javaslata. Szilágyi Dezső támadása. A kormánypárt védelme. Az utcái demonstrációk. Rudolf trónörökös halála. A 14. §. új szövegezése. A cabinet restructurációja. Szilágyi Dezső belépése a kormányba. Tisza Kálmán uralmának vége. Kossuth állampolgárságának ügye. Tisza lemondása. Visszapillantás a Tisza-korszak történetére. A parlament vezérférfiai a Deák- és Tisza-korszak alatt. Gróf Szápáry Gyula kormánya. Az új kormány programja. A közigazgatási reform a képviselőházban. Az obstructio. A reform elhalasztása. A koronázási jubileum. Az 1892-iki téli választás. A Hentzi-szobor ügye

A gyors romláshoz legelső alkalmul szolgált a román határ-kérdés, mely súlyos közjogi sérelmet képezett Magyarországra: közössé tette a határt Magyarország és Ausztria közt, a mi az állam közösségét involválta. E nehéz ügyből Tisza csak úgy szabadulhatott, hogy átvonult azon házhatározat caudium iuguma alatt, hogy jövőre hasonló közjogi sérelmek nem fognak történni.

Tiszának, – mint bizalmas körben, sőt nyilvános beszédeiben is állította – nem volt sejtelve a közjogi sérelemtől ép oly kevésbé, mint ama másiktól, mely bukásának tulajdonképp való oka lett, az új véderő törvény 14. §-a által tartalmazott közjogi gravamenről. Horváth Gyula, bizalmas embereinek egyike, a „Nemzet” hasábjain figyelmeztette e sérelemre. Az alkotmány sértésnek tagadása és az elvállalt szövegnek keresztülvitele képezte a legsúlyosabb ellentétet Tisza nyilatkozataiban és cselekedeteiben. Hosszú és rendithetetlen uralmára vezethető vissza az ő nyugodt lelkiületének megtévedése. Már a főrendiház szervezésénél csorbát szenvedett tekintélye, amidőn a demokráciának tett engedmények után kénytelen volt, különösen gróf Andrássy Gyula magatartásának következtében, a feudalizmussal megalkudni, s oly főrendiházat létesíteni, mely egyenes ellentétben volt nemcsak történeti fejlődésünkkel, hanem állami és nemzeti érdekeinkkel. Gróf Andrássy Gyula be akarta váltani még a kiegyezés korszakában tett azon nyilatkozatának tartalmát, hogy Magyarország legyen parlamentáris és liberális, de nem a demokrácia elvei szerint rendezett ország. Ehhez képest foglalt állást Tisza Kálmán törvényjavaslatával szemben és kicsikarta Tiszától a 150 kinevezett tag közül 100-nak elejtését. Eltekintve a szabadelvűség e nagy vereségétől, a súlyos csapás magát Tisza Kálmánt is érte, habár ekkor, hatalmának zenithjén, még nem tette tönkre. Újabb vereségek nélkül még soká megmaradhatott volna helyén s a megalázott liberálisok kibékülnek vele, ha tévedései és mulasztásai miatt alkotmányos jogainkat veszély nem fenyegeti. De a főrendiház reformját aránylag nemsokára követte a román határ-kérdés, majd a szerencsétlen 14-ik §. ügye.

A hirhadt 14. §-nak megbízható forrásból merített története a következő:

A 14. §-nak szövegezésében Tisza Kálmán nem vett részt, mert ép akkor súlyos feladatokkal küzdött az államháztartás rendezésének terén. Azon közös ministeri értekezleten azonban már jelen volt, ahol a végleges szöveg elfogadást nyert. Tisza saját nyilatkozatai szerint ekkor legjobbhiszeműen meg volt győződve, hogy a régi és az új szöveg tartalma ugyanaz; így beszéli ő ezt ma is bizalmas körben. A változtatott szöveghez való ragaszkodása azonban abban leli magyarázatát, hogy ama szöveghez a korona és az osztrák kormány hozzájárultak és így ő magára vállalta a kötelezettséget, hogy ama szöveget keresztülvizsi.

Nemcsak Horváth Gyula, hanem utóbb a szabadelvű párt tekintélyesebb tagjai szintén figyelmeztették Tiszát a két szöveg ellentétes voltára, s az új szöveghez való ragaszkodás következményeire. Itt már az sem segíthetett, ami átsegítette a román határ-kérdés veszedelmén, oly határozat, mely azt jelentette volna, hogy az új szöveg értelme a régiével azonos, mert ez többé ki nem elégíthette volna sem az ellenzékét, sem a szabadelvű pártot.

Az 1868-iki védtörvénynek az ujonczozási, illetőleg ujonczmegajánlási jogra vonatkozó intézkedései következők voltak:

„11. §. A monarchia közös védelmére szükséges szárazföldi- és tengeri hadsereg, az 1867: XII. t.-cz. 11., 12., 13. és 14. §§-aiban foglalt alkotmányos jogok alapján s azok fentartása mellett, a monarchia mindkét államterülete összes népességére nézve 800,000 főnyi teljes hadilétszámban állapittatik meg, a határőrséget ide nem számítván. Ezen létszámba a tartalék is (§. g.) be van foglalva. A hadseregnek és hadi tengerészetnek ezen hadi létszáma a legközelebbi 10 évre érvényes. A hadsereg megállapított létszámának a körülmények szerint tovább is változtatlan hagyására vagy megváltoztatására célzó javaslatok mind a két fél képviselteinek, alkotmányos uton való újabb megegyezés végett, mindenesetre még a kilenczedik év lefolyása előtt előterjesztendők.

13. §. A magyar korona országai és a birodalmi tanácsban képviselt országok közt a népesség számaránya szerint fölosztandó azon ujonczilleték, a mely a hadsereg és hadi tengerészetnek az életbeléptetett törzs- és oktató rendszer kívánalmai szerint fenebb megállapított számerőben (11. §.) leendő fentartására és póttartalékkal is ellátására szükséges, megállapítása után, a 10 év lefolyása előtt, kérdésbe csak úgy lesz vehető, ha ő felsége az illető felelős kormányok útján annak emelését vagy leszállítását kívánja; a jutalék kiállítása azonban csak akkor történhetik meg, ha a törvényhozás azt azon évre meg is szavazta. A 10 évi összes póttartalék nem lehet nagyobb egy évi ujonczilletéknél. A két fél ebbeli jutalékának kiszámításánál mindaddig, míg a két államterületen egyenlő alapelvekre fektetett új népszámlálás foganatosittatnék, a lélekszámról jelenleg létező hivatalos adatok szolgálnak alapúl, melyek szerint a megállapított 80,000 főnyi létszámból a magyar korona országainak népességére 329,632 esik, jutalékának kiszámításánál a védkötelességét másként teljesítő határőrvidék népessége számításon kívül hagyatván mindaddig, míg a határőrség intézménye tényleg fennáll.”

Tisza Kálmán azt állította, hogy ez intézkedések lényegileg azonosak az új javaslat 14. §-ának intézkedéseivel, melyek következőkép hangzottak:

„14. §. A hadsereg és a haditengerészet fentartására szükséges évi ujonczjutalék, az 1867-ik évi XII. t.-cz. 11., 12., 13. és 14. §§-aiban foglalt alkotmányos jogok alapján és azok fentartása mellett, 103,100 főben állapittatik meg és ezen jutalék a magyar korona országai között egyfelől, a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok között másfelől, a népesség számaránya szerint és pedig az utolsó népszámlálás eredménye alapján osztandó fel.

Az 1888-ik évi december 31-ikével a monarchia mindkét államának területén foganatosított népszámlálás eredménye szerint, jelenleg a magyarkorona országaiból 42,711 ujoncz állítandó ki.

A magyar korona országai honvédségének fentartására szükséges évenkénti ujonczjutalék 12,500 főben állapittatik meg.

A hadsereg megállapított ujonczjutaléka tíz év lefolyása előtt csak akkor lesz kérdésbe vehető, ha ő Felsége az illető felelős kormányok útján az ujonczjutaléknak emelését vagy leszállítását szükségesnek tartja. Valamennyi jutaléknak tényleges kiállítása azonban csak akkor történhetik meg, ha a törvényhozás azokat azon évre már meg is szavazta.”

Most, annyi szenvedély lezajlása után, pártkülönbség nélkül mindenki kénytelen elismerni, hogy Tisza javaslata a 10 évi határidő hibás formulázása következtében lekötötte a nemzet ujonczmegajánlási jogát. Akkor azonban Tisza ragaszkodott a 14. §. szövegéhez, míg végre hosszú, sőt kegyetlen harc után érvényre emelkedett azon ellenzéki felfogás, hogy ha a két szöveg ugyanaz, akkor az ország megnyugtatójának szempontjából vissza kell állítani a régi szöveget. Tisza azonban a végső szükség parancsoló kényszere előtt nem engedett és ekkép bekövetkezett gyors bukása azon magas polcra, ahova kiváló tulajdonságai ez államférfit fölemelték.

A 14. §. okozta ellenszenvet fokozta a javaslat 25. §-a, mely a két évi önkéntességet és a német nyelv uralmát akarta behozni. Utóbb maga Tisza is belátta, hogy a 25. §-t enyhíteni kell és ezt célozta a Gajáry-féle következő határozati javaslat, mely következőleg szól:

„Tekintettel a véderőről szóló törvényjavaslatnak az egyéves önkéntesekre vonatkozó szigorító intézkedéseire,

utasítja a képviselőház a honvédelmi ministert, hogy állásából kifolyólag a tiszti vizsgát illetőleg tegye meg a lépéseket arra nézve, hogy

1. a német nyelvben való jártasság csak oly mértékben kívántassék, amily mértékben annak bírása a közös hadsereg szolgálati viszonyaiból kifolyólag mulhatatlanul szükséges; továbbá, hogy ennél fogva a magyarkorona országaiban honossággal bíró egyéves önkénteseknek szabadságukban álljon miszerint a vizsga folyamán az államnyelvet: – illetőleg a Horvát-Szlavónországokban illetékességük azon országok hivatalos nyelvét – használhassák.

2. E végből a vizsgáló-bizottságok úgy állíttassanak össze, hogy azok ezen kíváncságnak megfelelni képesek legyenek.”

E határozati javaslattal szemben Beöthy Ákos a népszerű áramlatnak kedvező következő határozati javaslatát nyújtotta be:

„A 25. §. 13. bekezdésének e szavai után „A tényleges szolgálati év végén tartoznak az egyévi önkéntesek a tartalékos tisztekké való kinevezéshez megkívántató képzettséget elméleti és gyakorlati tekintetben vizsga letétele által igazolni”, tétessék a következő szöveg:

„A magyar korona országaiból származó egyévi önkéntesek az elméleti vizsgát saját választásuk szerint az állam nyelvén, vagy német nyelven tehetik le.

Még mielőtt e határozati javaslatok tétettek, már a parlamenti vita előtt hatalmas fürgeteg keletkezett.

Az izgalom csakhamar hatalmába kerítette szinte az egész közvéleményt, s alkotmányos korszakunk alatt soha nem látott mérveket ért el. Mire a parlamenti tárgyalásra került a sor, lángot vetett a pártszenvédély, mely fokról-fokra növekedett úgy annyira, hogy a parlament a felizgatott tömegek ostromállapota alatt tanácskozott. Két súlyos panasz zajongott a közhangulatban és a parlamentben, az egyik az volt, hogy a kormány javaslata leköti 14. §-a által a nemzet ujonczmegajánlási jogát, s a másik hogy a 25. §. germanizálni fogja a magyar nemzeti intelligenciát, mert egy évi új szolgálat büntetését szabja a németül jól nem tudó önkéntesekre. A küzdelemben, mely 1889 január 10-ikén indult meg, a szabadelvűpárt csak vonakodva s kedve ellenére követte vezérét. A vitában részt vettek nemcsak a pástok vezéregyenységei, hanem, legalább az ellenzéken, a közkatonák is. Gróf Apponyi Albert már a január 11-iki ülésben is heves támadást intézett, s január 19-ikén és február 18-ikán ismét és ismét megújította ostromát. Különösen a nemzeti cultura szempontjából bírálta a közös hadsereg intézményét és a következő határozati javaslatot nyújtotta be:

„Minthogy a hadsereg létszámára vonatkozó törvényes intézkedések 1889. év végén hatályukat veszítik, a képviselőház kész e tekintetben új törvény megalkotásához hozzájárulni; hajlandó ez alkalommal a hadsereg közösségének fentartása mellett védszervezetünk mindazon hiányának orvoslását eszközölni, melyek a fennálló törvényből származnak; hajlandó egyszersmind azon áldozatok meghozatalára, melyeket az európai hatalmi viszonyok folytán hazánknak és a pragmática sanctio értelmében közösen megvédendő monarchiának biztossága követel.

De midőn a képviselőház ekkép a jogos katonai követelményeknek megfelelni kész, egyszersmind először:

feltétlenül ragaszkodik azon alkotmányos jogok és biztosítékok teljességéhez, melyekkel a nemzet a véderő tekintetében a fennálló törvények alapján bír;

másodszor: szükségesnek tartja azt, hogy a katonai érdekű reformokkal együtt, részint a jelen törvényjavaslat keretén belül, részint azzal egyidejűleg, azok a leglényegesebb reformok is létesíttessenek a közös hadsereg intézményeiben, melyek Magyarország állami önállóságának és állami intézményeinek, nemzeti jellegének mellőzhetlen elvi és gyakorlati következményei;

végül tartozik tekintettel lenni a nemzet közgazdasági erejére és pénzügyi teherviselési képességére.

Minthogy pedig a napirenden levő törvényjavaslat ezeknek a szempontoknak meg nem felel, jelesül: minthogy a törvényjavaslatnak az ujonczjutalék megállapítására és a póttartalékra vonatkozó intézkedései a népképviselő hatalmát csökkentik; minthogy a javaslat nem tartalmaz biztosítékot arra nézve, hogy a magyar állampolgároknak jogában álljon a tiszti vizsgát az állam nyelvén letenni;

minthogy az egyévi önkéntesek intézményének súlyosbitása által a magasabb tanulmányokat végzett ifjúság életpályáját veszélyezteti és így a nemzet szellemi tőkéjét támadja meg;

minthogy a javaslat pénzügyi következményeiről alapos fölvilágosítás nincs:

a képviselőház ezt a törvényjavaslatot általánosságban sem fogadhatja el, hanem utasítja a kormányt, hogy újabb javaslatot terjesszen a ház elé, mely az elősorolt sérelmeket nem tartalmazza, illetőleg az elősorolt kívánalmaknak megfelel.

Minthogy a hadseregnek egyéb, a törvényjavaslatnak keretén kívül eső intézményei közt főleg a katonai oktatás rendszere az, mely nincs összhangban Magyarország közjogi helyzetével és nemzeti közoktatási rendszerével; minthogy az összhang hiánya nem csupán nemzeti szempontból sérelmes, de Magyarország katonai erejének kellő érvényesítését is gátolja és így a közös védelmet gyöngíti:

Utasítja továbbá a ház a kormányt, hogy alkalmas módon kezdeményezze a katonai oktatás rendszerének oly reformját, mely a katonai tanintézeteknek kellő arányban megállapítandó részét az oktatás minden fokozatán tannyelvre és nevelési irányra nézve Magyarország nemzeti közoktatási rendszerével összhangba hozza és hogy e kezdeményezés eredményéről a képviselőháznak is jelentést tegyen.

Amennyiben pedig mindezek 1889. év végéig megtehetők nem volnának, a képviselőház kész a fennálló törvény érvényének ideiglenes meghosszabbításához járulni.”

Szilágyi Dezső január 23-ikán a 14. §-ban foglalt alkotmánysértést ostromozta. Ez volt a közjogi fegyvereivel intézett legélesebb támadás.

Magyarország alkotmánya – úgymond – egyetlen egy szóval sem mondja, hogy a védelem közös és ez következik a *pragmatica sanctio*-ból. Semmi egyéb közös ügyet nem ismer, a hadügy körébe tartozót, mint elismeri a hadsereg közösségét, elismeri azt, hogy a magyar hadsereg a közös hadsereg kiegészítő alkateleme, másodszor elismeri a 15. §-ban, hogy a hadügy összes költségei közösek. Ennél több közösség nincs. Sem a magyar, sem az osztrák alkotmány nem sorozza a védrendszert a közös ügyek közé. Egyenesen azok közül kivetszi, hanem csak azon ügyek közé sorozza, melyek szabad egyezkedés útján állapíttatnak meg. Aminek következtetése, hogy ha meg nem egyeznek, Magyarország védrendszert önállólag megállapíthassa. Tíz az osztrák centralistákkal közös alapon áll. A 14. §. azért ütközik az 1867: XII. t.-cz.-be, mert az ujonczállítás jogának lekötése nem határozott időre történik. Már pedig az alaptörvény egyik lényege, hogy Magyarország úgy a koronával, mint a monarchia másik államával a közös véderőre nézve és a hozzájárulási arány felett törvény által meg nem kötött szabadsággal egyezkedhessék. Legellenállhatatlanabb logikája az volt Szilágyinak, hogy ha az új szöveg ugyanaz, ami a régi, akkor egyszerűen véget lehet vetni a vitának a régi szöveg beiktatása által.

Ugron Gábor a *germanisatio* örült kísérletének nevezte a javaslat 25. §-át. A mi kulturánkat a miniszter úgy nézi, mennyiben bírjuk a német nyelvet – nem ismeri tehát a mi kulturánkat. A magyar kulturában jelentkezik Európa tudományossága és Ázsia virága; fejében a magyar európai, szívében ázsiai; bírjuk mindazt, amit a nyugati népek hosszas buvázkodás és fáradság után szereztek s megtoldjuk azt Ázsiának erélyével és hozzá tudtuk adni a nyugat komolyságához Ázsiának ragyogó színeit. Kelet s nyugat közt összekötő kapocs vagyunk.

A kormánypárt védekezése a heves támadásokkal szemben bágyadt volt. Tíz István január 24-iki ülésen vette fel az ellenzékkel a harcot, s a többi közt a következőket mondta: A magyar külön önálló hadsereget fölállítani azonnal nem lehet, de ez nem ok arra, hogy megvonjuk ma a nemzetet védképességétől. Az ujonczmegajánlási jog nem csorbíttatik, a

parlament jövőre is határoz e tekintetben. Az új törvényben tehát nem 10 évre van az ujonczjutalék – hanem állandóan tíz évre, de ha újabb törvénnyel meg nem változik, legfőleg megmarad a régi állapot. Az egyéves önkéntesi intézményről szólva említi, hogy azon tartalékos tisztek, kik a tiszti rangot megszerezték, beváltak és háború idején alkalmazva jó tisztjei voltak a hadseregnek. Ép ilyenek lesznek, kik ezentúl tették le a vizsgát, ami könnyen megy, mert nem sokat kell elsajátítaniok német nyelven.

Tisza Kálmán és Fejérváry honvédelmi miniszter több ízben vállalkoztak rá, hogy megállítsák a szenvedélyes áradatot, mely tajtékozva zúgott a tanácskozó teremben ép úgy, mint kívül az országban és az utcán. Fejérváry január 14. és 26-iki beszédében így szólt:

Az ujonczjutalék fölemeléséből a békelétszám fölemelése nem következik. A 14. §. nemcsak a népképviselőt és korona közti kompromisszumnak, hanem a monarchia másik állama törvényhozásával létrejött kompromisszumnak is az eredménye.

E kompromisszumban mindkét fél engedett. De a mi engedékenységünkkel nincs alkotmányos jog megsértve. Az 1868: XL. t.-cz. 11. §-a végpasszusában a hadi létszám 10 évre való megállapításáról van szó, itt pedig – a 14. §-ban – nem a hadi létszám, hanem az évi ujoncz jutalék van megemlítve – idem per idem. A nyelvkérdést illetőleg 1867-ben a közös hadsereget törvényesen megállapítottuk, az akkori törvényhozás úgy fogadta el a közös hadsereg szervezetét, amint van, t. i. hogy az egységes sereg legyen. Az egységes sereg sokkal nagyobb erőt képes kifejteni ... Egységes seregnek egységes nyelve lehet csak. Az egyéves önkénteseknek – mint leendő tiszteknek – legalább annyit kell tudniok a szolgálati nyelven, hogy másokkal magukat megértessék. Azt mondják, hogy az a hadsereg sem nem osztrák, sem nem magyar, hát milyen? Megfelel rá: ezen sereg a magyar-osztrák monarchiának törvényes véderője, amely sereg úgy a magyar mint az osztrák érdekeket és a trón érdekeit is hathatósan védeni legszentebb kötelességének tartja.

Az egyévi önkéntességre vonatkozó intézkedések célja: a nagy tiszti hiányon segíteni, a tartalékos tisztek minőségének, használhatóságának emelése. Eddig sokan bizonyos ambíciókat találtak abban, hogy le ne tegyék a tiszti vizsgát, még másokat is visszatartottak ettől. A másodév nem büntetés, hanem alkalom arra, hogy ha egy év alatt mint intelligens ember el nem jutott a vizsga letételéig, a másod évben kiképeztessék, hogy legalább mint altiszt megfeleljen. Az ellenzék azon állítása, hogy a hadsereg az alkotmányon kívül álló intézmény – pusztá phrasis.

Tisza Kálmán miniszterelnök január 24- és 28-iki beszédeiben a többi közt a következőket mondta:

A német nyelv a tartalékos tisztek miatt hozatott be. Az alkotmány garantiáját, amit az 1868: XL. 11. §-a ad, megadja e javaslat is. Szilágyival polemizálva tagadja, hogy az 1867. t.-cz. azon §-a a véderő meghatározásáról szól s ezt a nem közös ügyek közé sorozta. Az 1867: XII. t.-cz.-ben meg van mondva, melyek a *pragmatica sancti*óból folyó közös ügyek. Itt szól a közös és kölcsönös védelemről, az adminisztratív, a törvényhozási eljárásról a közös ügyek irányában, a delegációk és azok jogkörének megszabásáról. S végül szól arról, hogy vannak nem ugyan a *pragmatica sancti*óból folyó ügyek, de melyekre nézve egyértelmű eljárás szükséges, és ezen részében a véderőről szót sem szól. 1868-ban a nyelvkérdés nem jött szóba, – a felségjog épségben hagyatott a hadsereg belszervezetére és az ezekkel rokon tárgyakra vonatkozólag, mert mindenki tudja, hogy a hadsereg hivatalos nyelve a német. Az ujonczjutalék itt nincs állandóan megszabva – (tehát nincs alterálva a parlament ujonczmegajánlási joga) – mert a kormány kötelezve van 10 év alatt előterjesztést tenni annak megváltoztatása vagy megtartása iránt. Nem következhetik be más, mint az, hogy a kormány előterjesztvén a 10 év letelte előtt annak idején a javaslatot, ha az állandó időre való egyezés létre nem jön, akkor a dolog természeténél fogva egy ad hoc meghosszabbítási törvényjavaslatot kell a kormánynak beadnia és ennek alapján kérni a törvényhozástól az ujonczlétszám fentartását. Az ujonczozást megtagadni ép úgy lehetett a régi 11. §. alapján, mint most. Apponyi azt mondja, hogy ha a 14. §-nak, mely *compromissum* – mint Fejérváry mondta – ugyanaz az értelme, mint az 1868. t.-czikk 11. §-ának, akkor nem lett volna szükség *compromissum*ra. Engedelmet kér – ez talán mégis elementáris igazság, hogy

kompromisszum, megegyezés kell arra is, hogy fentartassék valaminek az értelme, nemcsak arra, hogy megváltoztassék.

A védelem azonban nem csillapította le a kedélyeket, sem a házban, sem a házon kívül. Az utóbbiak már a képviselők nyílt megtámadásáig fajultak el. Mindennap ezrekre és ezrekre menő tömegek állták el a Sándor-utczát s az ebbe vezető utcákat, éljenezve az ellenzéki s megabczugolva a kormánypárti ismertebb képviselőket, s a minisztereket pláne folyton lehurrogatták és fenyegették. Utóbb már ütlegetésekre került a sor. több kormánypárti képviselőt bántalmaztak. Január vége felé már a legkomolyabb alakban lépett fel az utca lázongása. Tisza Kálmánra a tömeg rálesett s fogata után iramodva már-már felfordította ezt, midőn az odavágtató lovas rendőrség forma szerint a miniszterelnök életét mentette meg.

Mindezen tüntetésekkel, zavargásokkal, sőt forradalmi kitörésekkel és az élet megtámadásával szemben a kormány a legmesszebb menő türelmet tanusította. Midőn csapatok vonultak ki a rend helyreállítására, még ezek is oly utasítást nyertek, hogy fegyverüket lehetőleg ne használják. De többé nem lehetett kikerülni a véres összeütközést; különösen a trónörökös halála napjának, január 30-ikának estéjére valóságos hadi készülődés történt. Csak a nemzetet sújtó szörnyű gyászhir gátolta meg, hogy Budapest utcáin nem patakzott a vér. Semmi más esemény meg nem gátolhatta volna a véres összeütközést, mint a nemzeti remények és nemes vágyakozások ezen szomorú bukása.

Rudolf osztrák főherceg s magyar királyi herceg magyar trónörökös volt, a minő Mohács óta nem létezett. Mindaz a nemes gerjedelem, nyíltan be sem vallott vágy, mely a szívek fenekén élt, Rudolf nevéhez fűződött. Polgári és nemzeti szellemű magyar király: ez volt az ideál, mely a Mayerlingben váratlanul elhunyt trónörökös lényével összeforrt. Ferencz József nevét lelkesedetten veszi ajkára minden magyar, de az ő nevét s az ehhez kötött fogalmakat természetesen kiegészítette Rudolf trónörökös neve. A szörnyű gyász közepett vigasztalta a nemzetet, hogy a nemes atya ül a királyi trónon, de sötéten nyílt meg a jövő komoly problémája a nemzet szeméi előtt. Ki törődhetett a catastropha napján a véderő kérdésével? Mi sem mutatja annyira a csapás nagyságát, mint hogy január 30-ikán este Budapest némán burkolózott fájdalmába s nem dörgött az utcákon a sortűz.

Ezen események után Tisza Kálmán uralma többé nem volt tartható. A kései engedményeknek mindig az az átkuk, hogy többet ártanak, mint használnak. A 14. §. új szövegezése, mely a régi védtörvény garantiáját fenntartotta, az országnak kétségkívül sokat használt, de Tisza Kálmán positióját föltétlenül szétrombolta.

A tapasztalt hadvezér azonban azt hitte, hogy új védművek emelése által képes még egyszer helyt állni, sőt tán megerősíteni helyzetét és ez volt oka, hogy rekonstruálta cabinetjét. A rekonstruálás nem egy időpontban, némileg fokozatosan történt, de kevés kivétellel az egész cabinetre kiterjedt. A szakminiszterek közül csakis Fejérváry és Csáky maradtak helyükön. Orczy helyét a belügyi széken gróf Teleki Géza váltotta föl, gróf Szápáry Gyula pedig átvette a földmívelési tárczát. Wekerle Sándor pénzügyminiszter lett. De a leglényegesebb jelleget Szilágyi Dezső belépése adta a rekonstruált cabinetnek, ami 1889 április 9-ikén történt.

Szilágyi már régebben szakított a mérsékelt ellenzékkel, a későbbi nemzeti párttal, kilépett annak kebeléből azon indokolással, hogy ő nem bizik a mérsékelt ellenzék liberalismusában és viszont a mérsékelt ellenzék és Apponyi nem bizik őbenne. A kölcsönös bizalmatlanság következményeit levonta és a mérsékelt ellenzéken kívül folytatta az oppositíót Tisza Kálmánnal szemben, és különösen a véderő-vitában intézett hatalmas támadást. A véderő-vita után Tisza Kálmán nem vélte föltartóztatónak az ellenzék támadásait oly hatalmas szóharcos nélkül, mint Szilágyi Dezső. A miniszterelnök debatteri képessége többé nem használt, mert a parlamentben kihallgatásra nem igen talált és így a szó-bajvívás hatalmas alakjára, Szilágyi Dezsőre, különösen gróf Apponyi Albert fényes ékesszólásával és megnövekedett népszerűségével szemben, föltétlenül szüksége volt. Csak ez magyarázza meg, a mit Szilágyi pozsonyi beszédében mondott, hogy ő programjának, különösen a közigazgatási programnak vagyis a kinevezési rendszernek fenntartása és Tisza Kálmán által történt elfogadása mellett

lépett a cabinetbe. Tisza Kálmán tényleg eddig nem vallott határozott színt a kinevezési rendszer érdekében, most azonban – Szilágyi belépése után – nagyváradi beszédében a kinevezési rendszer mellett nyilatkozott. És így Szilágyi, midőn részint az ellenzék, részint pedig a szabadelvű-pártnak egy, később elzúllott tagja azt állította, hogy rekonstrukciók következtében csak személyek változtak, de a rendszer nem, joggal constatalhatta, hogy igenis a rendszer is átalakult annál inkább, mert ugyancsak ő a kuriai bíráskodás elvét is elfogadtatta a cabinettel. Úgyszintén elfogadtatta az igazságszolgáltatás nagyszabású átalakításának tervét. Maga Apponyi elismerte 1890 február 28-iki beszédében, hogy oly program irányelveit látja a kormánynál, mely programmal ő rokonszenvez, de Tisza Kálmánban a mult szellemét pillantja meg, ami a reformművet csak megronthatja.

Szilágyi és Apponyi közt Tisza miniszterelnöksége alatt nem került nagyobb összeütközésre a sor, hanem csakis Szápáry idejében, 1891 október havában, az indemnitási vita alatt, amidőn a két nagy szónok összemérte erejét, ritka színjátékot mutatva a parlamenti arenán. Tisza miniszterelnöksége alatt Szilágyi csakis szakmájára szorítkozott. Maga Apponyi, aki pedig a parlamenti kiméletlenségeknek nem volt barátja, kiméletlenül bánt Tisza Kálmánnal és legutóbb említett beszédében, melyet a rekonstruált cabinetről tartott, olyfokú tekintély-csökkenést vetett szemére, hogy az kihat magára az állásra, melyet elfoglal. „Tekintély nélkül pedig – úgymond – lehetetlen a trón elé lépni és a trón előtt a nemzet érzületeit és szükségleteit hatályosan tolmácsolni.”

Tisza Kálmán belátta, hogy a kormánynon nem maradhat. Igaz, hogy a parlamentben így is többsége volt, forma szerint tehát meg nem bukott, de erkölcsileg bukása bevégezté és teljessé lett. Méltatlanok, sőt visszataszítók voltak ama jelenetek, melyek később is minduntalan ismétlődtek a Sándor-utcai palotában, melyek forró légköre s gúnyzápóra a régen félelmes vezért számúzték a tanácskozó teremből. De nem akart úgy bukni, hogy bukása szégyenletes legyen, a hatalomtól való megválását népszerű eszmével akarta összefűzni. Kapóra jött ekkor neki a Kossuth-cultus, mely fölajdult amiatt, hogy Kossuth a honossági törvény értelmében elveszti magyar állampolgárságát, mert az önkéntes számúzott méltatlannak tartotta önmagához, hogy magyar állampolgárságának fentartását kérelmezze. Több város megválasztotta Kossuthot ekkor diszpolgárává s Tisza akép okoskodott, hogy Kossuth nem veszti el magyar állampolgárságát, mert a diszpolgárság elfogadása egyértelmű azon akarat nyilvánításával, hogy a magyar állam kötelékében megmarad. Kossuth ezt az értelmezést el nem fogadta. Tisza ekkor a honossági törvény olyatén módosítását tervezte, hogy annak intézkedései fentartassanak és Kossuth mégis benn maradhasson a magyar állampolgárság kötelékében. Ide vonatkozó nyilatkozata, melyet Perczel Miklós képviselő határozati javaslatára felelve tett, félreértésre adott alkalmat fent és lent egyaránt, s e félreértés adta a közvetlen alkalmat lemondására, melyet 1890 márczius 13-ikán jelentett be a háznak, többek között ezeket mondva:

„Ministertársaim között és köztem sem az általános kormányzatra, sem az egyes ministerek által kilátásba helyezett reformokra nézve nemcsak összeütközés nem, de nézeteltérés sem volt. A nézeteltérés egyedül a honossági törvénnyel szemben követendő eljárás miatt fordult elő. Én ugyanis azon nézetem voltam, hogy tekintettel azokra, miket Perczel Miklós képviselő úr határozati javaslata alkalmából november 27-ikén mondtam és mikre nézve később még határozottabb nyilatkozatot tettem, a magam részéről kell hogy szükségesnek tartsam, hogy a honosítási törvény módosítottán, abba bevétessék az, amit november 22-iki nyilatkozatom szerint, a fennálló törvény szelleméből kifolyólag, különben is érvényesnek tartok. És bár azok, amik utóbbi nyilatkozataim óta történtek, alaposan felhozhatók lennének is a mellett, hogy ígéretem alól felmentessem, mégsem tartottam helyesnek, hogy be nem váltva – nem ugyan azt, a mit szavaimba belemagyaráztak – de azt, a mi azokban tényleg benfoglaltatik, ezen a helyen megmaradjak.

„Tisztelt társaim más helyzetben voltak. A november 22-ikén tett nyilatkozatom kivételével többi nyilatkozataim a vita folyamán, tehát az előzetes megbeszélés lehetőségének kizárásával történtek. Őket ezek nem kötelezték. E szerint teljes joggal kívánhatták és

ragaszkodhattak ahhoz, hogy tekintettel azokra is, melyek deczember 11-ike óta történtek, a honossági törvénnyel szemben e lényegében helyes eljárás követessék. Nem tarthattam feladatomnak őket erről lebeszélni akarni vagy véleményükben legkevésbé is akadékoskodni; de viszont érzületem azt mondta, hogy a magam részéről nem tehetem ki magamat annak, hogy az mondassék, hogy kibúvó ajtót kerestem azon irányban, hogy be ne váltsam azt, a mit valóságban csakugyan megigérttem.”

Tisza birt elég lelki nyugalommal és nagysággal, hogy midőn kénytelen volt megválni a hatalomtól, nem fordított hátat több elődjének példájára a közéletnek.

Közel tizenöt évi miniszerelnöksége s kormányzatának tényei sokkal közelebből érdeklik a jelent, hogysem ezek fölött a történet muzsájának kothurnusáról lehetne ítélkezni. A fennebb mondottakat azonban helybenhagyja a forrongó eszméket leszűrő kor történésze is, különösen azokat, amik parlamenti consolidatiókra vonatkoznak. Pénzügyi eredményeiről másutt lesz szó. A késő utókor sem fogja tagadhatni, hogy nemzeti és állami megszilárdulásunk első körvonalai Tisza Kálmán hosszú uralma alatt keletkeztek. A nemzetiségi kérdést meg nem oldotta, de megfélemlítette az agitatorokat. Tisza Kálmán sokkal puhább szívű és kezű kormányférfiú volt, mint hire járt; lelkületének patriarchalismusa közmondásos, és szíve jóságos volt. A nemzetiségi és faji kérdésben mégis tudott erélyes és kiméletlen lenni. Bizonyára joggal vethették a szemére, hogy gyakran kortespolitikát csinált, s pártjának, vagy párthiveinek érdeke miatt gyakran szemet hunyt ott is, a hol ez nem lett volna szabad; de ez árnyoldal mellett nagy szolgálatot tett hazájának, hogy sikeres kortespolitikájával, s párthiveihez való ragaszkodása által a kormánypártot erősen organizálta, s ekkép létesítette a parlamenti consolidatiót. Semmi sem jellemzi annyira e consolidatiót, mint hogy azt még a véderővita sem tehette tönkre, mert csak Tisza Kálmán bukott meg, a szabadelvű párt uralma azonban tovább tartott, tehát csak kormány, sőt inkább csak személyi válság lett a nagy harcz eredménye, nem pedig párt- vagy parlamenti válság. Nagyon természetes, hogy a parlamentarismus alapjait nem Tisza Kálmán rakta le, hanem csakis a hosszú időben keresztül lerakott alapokon nyugvó parlamentarismusunkat mentette meg az itt-ott lehetséges beomlásoktól.

Egyetlen nemzedék sohasem képes állandó és maradandó építkezésekre, csak különböző s egymást követő nemzedékek egyesített ereje alkothat örökre fennálló nagyot.

A magyar parlamentarismust nyolcz század nemzedékének, lázas és fokozatos munkássága építette fel; nem volt lehetséges, hogy annyi század keserves munkáját egy rövid korszak háborgó szenvedelme tönkre tegye, mint tönkre tették a vandálok pusztításai kétezer éves civilisatió emlékeit.

A 48-iki teremő korszakról s a megelőző századokról nem is szólva, újabb alkotmányosságunk korszakában a lángelmék egész sorozata versenyzett parlamentarismusunk régi épületének modern kidiszitése és örökre való megszilárdítása körül.

Nemcsak az angol példa, hanem nemzeti geniusunk csodálatos sugallata vezette nagy férfaiinkat.

Ezek legnagyobb része már örök álmát aluszsza, de dicső örökségbe hagyva a legfőbb nemzeti intézmény, a parlamentarismus szilárd oszlopszatát és gyönyörű ornamentikáját.

A régi nagyok: Széchenyi, Kossuth, Wesselényi emlékét felújítva, sőt tovább fejlesztve, Deák Ferencz, báró Eötvös József, gróf Andrássy Gyula, Horváth Boldizsár s más nagy férfiak vettek részt az új magyar parlamentarismusnak a régi talapzaton való felépítésében.

Alig volt még az angol parlamentarismusnak is korszaka, mely oly bőven termette volna a lángelméket és nagy szónokokat, mint a 48-al kapcsolatos kiegyezési korszak.

Deák classikus egyszerűsége, Somssich Pálnak a szónoki művészet szabályai szerint kifaragott formái, báró Eötvös József elméjének bölcsészeti és költészeti magas röpte, Horváth Boldizsár nyájas ékesszólása s gróf Andrássy Gyula szabálytalan, de meglepő genialitásu rögtönzése is még az angol parlamentarismusnak is dicsőségére váló magaslatra emelték a magyar parlamenti rendszer oratori tartalmát, mely szintén hozzátartozik a parlamentarismushoz, sőt az eszmék küzdő korszakában egyszerűen nélkülözhetetlen az. Ékesszóló részében s a dialektika

szempontjából parlamentarizmusunk az újabb évtizedekben nem hanyatlott, sőt modern coloritot vett fel s az eredményben sikeres része van minden pártnak s parlamenti szócsatázóinknak pártkülönbség nélkül. Ki feledkezhetné meg némileg stereotyp pose-ai daczára Irányi Dánielről, a ki a függetlenségi párt legigazibb lelkesedése által vezérelt szónoka volt s lelkének tüzeit nem egyszer át tudta sugározni hallgatóiba? A legújabb szónokokról nem is szólva, Sennyey Pál, bár kissé rideg – de impozáns és szinte meglepő egyszerűsége a correct formák tökélyében tündököelve, kit nem hatott meg annak idején?

S az angol conservatívek óta létezett-e hibátlanabb modorú szónok mint ő? Hivei, a conservatív s később az egyesült ellenzék soraiban nem nyitak-e a parlamenti szónoklat meglepő virágai – s hogy a legerősebbekre térjünk át – nem e sorokból emelkedtek-e fel Szilágyi és Apponyi?

Nemcsak a magyar parlamentarismus büszkeségei ők, hanem dicsőségére válnának bármely parlamentarismusnak a világon. A nélkül, hogy a szóharcz e két atlétáját összemérnők s bármelyiknek politikai multjával s jelenével foglalkoznánk, kérdezzük: támadhat-e a küzdő szónak két ily bajvivója másutt, mint a hol a parlamentarismusnak nagy és nemes traditiói vannak s a hol az erkölcsi szinarany az idők hosszú folyamaiban rétegről-rétegre rakodik le egymásra.

És nem a folytonos szóharcz edzése teremt-e oly debattereket, mint a minő Tisza Kálmán, a kinek parlamenti ügyessége s a viták felett való uralkodó képessége csak ritkán jut osztályrészül pártvezérnek s ha jut, csak ott juthat, a hol a politikai s a parlamenti életnek nagy előzményei vannak.

Még a másodrangú szóharczosok is, esetleges tévedéseik s hibáik daczára, kiváló helyet foglalnak el a küzdő szó történetében.

Horánszky Nándor néha kesernyés élessége, Ugron romboló heve kiváló erőforrásból származik; Beöthy Ákos ékesszólása pedig a tudományosság s az angol parlamentarismus ismeretének komoly fegyverzetével lépett fel, imponálva és felvilágosítva. A már is nagy jelenű de közéletünkben még fényesebb jövőjű Tisza István meg éles eszével és tágkörű ismereteivel válik ki. Eötvös Károly bonhomija, Berzeviczy Albert, Hegedűs Sándor és mások előkelő, vagy tiszta előadása szintén kiváló parlamenti jelenséget képez.

A hol ennyi erő működik közre a parlamentarismus megalapításában a hol még a ház elnökeinek sorában is oly – az angol példákra emlékeztető – nagyságok szerepeltek, mint Somssich Pál, Ghyczy Kálmán s jelenleg Szilágyi Dezső, ott a parlamentarismus épülete kemény anyagból készült s így maradandóságra számíthat az.

Csakis ennek köszönhető, hogy parlamentarismusunk épületében nagyobb rombolást nem vittek véghez a későbbi események és különösen két obstructio, melyek egyike Szápáry megyei reformját, a másik a Bánffy-kormány hirhedt 16. §-át támadta. Egészen bizonyos, hogy gróf Szápáry Gyula miniszterelnök mindjárt a viharok után, amelyek Tisza uralmát ledöntötték, békés auspiciumok közt vette át a kormányt és midőn 1890 márczius 17-ikén a házban bemutatkozott, a parlamenti zivatarok tényleg megszűntek.

Az új kormány programját gróf Szápáry Gyula márczius 17-ikén terjesztette elő.

A programbeszéd irányelvei között első helyen emelkedett ki az 1867-iki alap sértetlen fentartásának s a monarchia másik felével való jó viszony ápolásának hangoztatása. Ezután a külügyi helyzet felől szólt a miniszterelnök s az 1878 óta követett irányhoz való ragaszkodást jelölte meg továbbra is követendőül, helyeselvén a hármasszövetség (osztrák-magyar-német-olasz) külügyi politikájának irányát, melynek célja az európai status quo-nak változatlan s az európai békének továbbra is megőrzése és fentartása. A belügyek terén főczélul az államháztartás egyensúlyának fentartását jelölte meg, miért is a culturális és közgazdasági téren csak mérsékelt beruházások foganatosítását czélozta. Kiemelte a mezőgazdaság mellett az iparvállalatok pártolását, az árvízkarok csökkentése végett teendő vízszabályozások szükségességét és céltudatos forgalmi politika követését.

A vám- és kereskedelmi nemzetközi szerződések megkötésénél a hazai érdekek érvényesítését mindenkor szem előtt tartandónak hirdette. Feszült érdeklődést s utóbb élénk helyeslést keltettek a belügyi tárczáról mondott szavai, midőn határozott formában jelentette ki, hogy az állami adminisztrációt szándékozik behozni. De már ekkor kiemelte a miniszterelnök a helyi érdekek biztosítását s kilátásba helyezte az állampolgári jogok védelmére s az esetleges túlkapások és visszasságok orvoslására szolgáló közigazgatási bíróság létesítését, a mi közhelyeslésre talált. A többi tárcza irányára nézve az eddiginek követését jelölte meg a miniszterelnöki programbeszéd, hangoztatván, hogy a honvédelmi tárczánál nem lesz nagyobb törvényhozási actio, Horvátországot illetőleg pedig a kormány az 1868-iki XXX. t.-cz. alapján áll.

A mi a kormánynak általános magatartását illeti, erre nézve minden körülírás nélkül, egyenesen kimondta Szápáry, hogy a kormány a szabadelvű irányt követi, mi általános helyesléssel találkozott, azt pedig nyomatékkal emlegette, hogy az alkotandó törvényeknél azok gyakorlati szükségességét mindig figyelembe fogja venni a kormány. Az alig lezajlott honossági vitáról is megemlékezett, midőn kimondta, hogy a kormány nem szándékozik törvényjavaslatot előterjeszteni a honossági törvény módosítása tárgyában, de ha e tárgyban az ellenzék tenne előterjesztést, a kormány ezzel szemben álláspontját nyíltan és határozottan kifejezésre juttatná.

Kiemelte Szápáry, hogy a kormány törvényjavaslatainak előterjesztésénél a többségre támaszkodik, de az egész ház támogatására számít, ha esetleg a parlament és az ország tekintélyének megóvásáról lenne szó.

A közjogi ellenzék nevében Irányi Dániel fejezte ki bizalmatlanságát a kormány iránt, de a mérsékelt ellenzék részéről gróf Apponyi Albert csak elvi tekintetben hangoztatta ellenzéki ellenőrző álláspontjának fentartását s a részletekre nézve több pontban kijelentette egyetértését a miniszterelnök program-pontjaival. Így különösen helyeselte a hármas szövetségre s a közigazgatási reformra vonatkozó kijelentéseket.

Ez utóbbi képezte a Szápáry-kormány működésének legfontosabb momentumát. Hosszú bizottsági tárgyalások előzték meg a közigazgatás államosítására vonatkozó törvényjavaslatnak előterjesztését, mely végre 1891 május 29-ikre tüzetett ki tárgyalásra a képviselőházban. Irányi Dániel a jövő országgyűlésre kívánta halasztani a tárgyalást, hogy előzetesen a választó-polgárok állásfoglalása kipuhítottassék a nagyfontosságú reform iránt, de a miniszterelnök erőlyesen ellenezte a régen készülő s a közvélemény által is eléggé ismert javaslat elhalasztását.

A képviselőház belefogott a törvényjavaslat tárgyalásába, melynek előadója Perczel Dezső volt, ki szakszerű tájékoztatással vezette be a vitát. A szélsőbal el volt határozva mindenképpen megakadályozni a javaslatnak törvényerőre emelkedését s azért obstrukció szervezéséhez fogott. Szederkényi Nándor volt a javaslatnak első ellenzője, ki hosszas kifogásainak elsorolása után határozati javaslatot is terjesztett a ház elé, s hogy minél jobban húzzák a vitát a szélsőbaloldaliak, már az első határozati javaslatnak a jegyző által való még egyszeri felolvasását is követelték, a mi az obstrukció kezdetét jelentette, de a miben a kormánypárt most még kételkedett.

A vita kezdetben nagy érdeklődéssel folyt. A kormánypárt részéről sokan vettek részt benne. Beszéltek mellette Rakovszky István, Tisza István, Schwarcz Gyula, Szalavszky, Veszter Imre, gróf Andrássy Gyula, Horváth Boldizsár, e sorok írója és mások, az ellenzék részéről hozzájárult általánosságban Horánszky Nándor s részletező fejtegetés alapján gróf Apponyi Albert is pártja nevében, de a közjogi ellenzék makacsul megmaradt tagadó álláspontja mellett. Június 5-ikén kezdődött az erősebb izgalom, midőn Ugron Gábor heves támadással illette a javaslatot, június 14-ikén már nyíltan fejtegették a lapok az ellenzék obstrukciójának lehetőségét és esetleges sikerét, de a kormánypárt szilárd elhatározással védte álláspontját s közömbösen, némi kicsinyléssel ringatózott az obstrukció hullámain.

Az általános vita csak július 7-ikén ért véget, s a záróbeszéd után július 13-ikán történt a szavazás. A javaslat mellett szavazott 261 képviselő, ellene 99. Tehát a nagy többség általánosságban hozzájárult a javaslatához.

A részletes vitát báró Prónay Dezső szeptemberre kívánta halasztani. Csatlakoztak hozzá az ellenzék legkiválóbb szónokai: Apponyi, Helfy, Eötvös Károly, de a miniszterelnök ellenezvén az elhalasztást, a javaslatnak folytatólagos tárgyalására kérte a képviselőházat, s midőn ezt a többség elhatározta, az obstructio teljes erővel működésbe lépett. A szélsőbali ellenzék most már nyíltan kijelentette, hogy a javaslatnak törvényerőre emelkedését mindenképpen meggátolja, s már a törvényjavaslat címéhez 12 ellenzéki képviselő iratkozott fel szólásra.

Az egész július hónap heves parlamenti csaták és izgató hírlapi vitatkozások között telt el. A kormánypárt állta a vitát, az ellenzék obstructiója heve sem csillapodott, sőt mindegyre fokozódott. Végül Szápáry is belátta, hogy a 277. §-ból álló javaslatot lehetetlen végigtárgyalni. Augusztus 4-ikén tehát előterjesztést tett a szabadelvű pártkörben, hogy a javaslat 1. §-ának elfogadása után egy új 2-ik §. toldassék a javaslatba s ekként a közigazgatás államosítása elvileg kimondatván, az egész javaslat vétessék le a napirendről. A párt egyhangú helyesléssel fogadta a miniszterelnök indítványát, melyet augusztus 6-ikán a képviselőháznak is előterjesztett, „hogy a kormány és parlament tekintélyét megvédje az ellenzék obstructiója ellen”. A képviselőház augusztus 8-ikán tartott ülésében harmadszori olvasásban is elfogadta a két §-ból álló törvényjavaslatot, mely kimondja ugyan elvileg a közigazgatás államosítását, de gyakorlati jelentősége az összezsugorodott törvénynek nem lett, a Szápáry-kormány tekintélyét pedig szétmorzsolta.

A Szápáry-kormány legnevezetesebb eseménye a koronázás huszonöt éves jubileuma, mely 1892. június 6–8. napjain királyhoz és nemzethez egyaránt méltóan, páratlan fényvel a nemzet örömrivalgásának közepette tartatott meg.

A magyar nemzet lelkesült örömmel ragadta meg ez alkalmat, hogy diszbanderiumokkal, küldöttségekkel, hódoló feliratokkal, fáklyásmenettel, kivilágítással stb. tüntető módon adjon kifejezést királyá, „a legalkotmányosabb király” iránt érzett hálájának és őszinte ragaszkodásának.¹

A hála és ragaszkodás jutott kifejezésre az ünnep alkalmával a Felséghez intézett beszédekben, a hercegprímás beszédében, melyet az ünnepélyes Tedeum alkalmával mondott.

„... Téged adott felséges királyunk nekünk az Ég és áldásául a szent frigynek, melyet a trónhoz e hű és szabad nemzettel alkotmányunk talaján ma egy negyed százada kötöttél, megérnünk engedte ez örömnapot ...; nem volt e huszonöt évnek egyetlen napja sem, mely fogatkozni látta volna a magyarnak törhetlen hűségét, hazafiúi lelkesedését, alattvalói szeretetét Felséged felkent személye iránt. Felséged meghódította a nemzet szívéét. Hogyne hódította volna meg?! Hisz mi tudjuk, hogy mióta szent ősdnek, Istvánnak koronája érinté fejedet, a magyar birodalomban senki sem volt, a ki törvényeinket jobban tisztelte volna, a ki a haza iránti kötelességet nagyobb buzgalommal tisztelte volna.”

A főrendiház küldöttségét vezető Szilárd József koronaőr így szólott beszédében:

„... Nem volt királyaink között egy sem, ki királyi hitlevelét, esküjét felségednél, dicsőségesen uralkodó királyunknál bővebben megtartotta volna.”

Az alkotmányos érzés szilárdságáról s az eddigi alkotmányos úton való haladásról biztosított a királyi válasz:

„Bizalmam az ősi erénybe volt jelszavam, midőn egy negyed század előtt dicső elődöm szent koronája a nemzet színe előtt fejemre tétetett s ez által Magyarország apostoli királyá és hű népei közt a kölcsönös szeretet és bizalom megerősödvé új zálogot nyert. E bizalmamban nem csalatkoztam, mert a lefolyt huszonöt év alatt a magyarnak ősi erényei is: hű ragaszkodás királyához és rajongó szeretet hazájához, minden alkalommal szívemelő összhangzásban nyilvánultak, minek folytán nemcsak az ország szellemi és anyagi terén a legörvendetesebb haladás és fejlődés mutatkozott, hanem az egész monarchia hatalmi állása is növekedett.”

És a képviselőház küldöttségének adott válaszbán így szólt a király a nemzet képviselőihez:

„Nem kétlem, hogy habár az e célra vezető utak választásában egyesek nézetei eltérnek is, – mégis mindnyájunkat csak egy gondolat: a haza jóléte vezet és hogy az egész képviselőház

valódi hazafias érzelmektől valamint a trón és szent korona iránti hűségtől áthatva támogatni fogja népeim boldogítására irányzott szándékaimat, melynek valósítása legszebb jutalma leendő fáradozásaimnak.”

Csupán egy hiányzott, a mi miatt az öröm nem lehetett teljes, a minek hiányát legelőször a hálás király vette észre: „A sok öröm között csak az érint fájdalmasan, hogy az öreg ur (Deák) és Andrassy Gyula gróf nem érhatték meg e szép napokat.” S a kiegyezés megalkotóiról külön megemlékezett a képviselőház küldöttségének adott válaszában is: „Nem lehet, hogy e mai napon első sorban kegyelettel ne emlékeznénk vissza azon számos nagy hazafiakra, kik huszonöt év előtt és azóta hű tanácsosaim, a hazának bölcs vezérferfiái voltak, de a kiket a Mindenható akarata azóta az élők sorából magához szőlított; vigasztalással láthatjuk azonban, hogy, midőn tetteiket a történelem megerősíti, szellemük tovább él a hazában annak javára és dicsőségére, és reméljük, élni fog ezután is.”

Az ünnepély egész lefolyása a királyt a trón legerősebb támaszának, a magyar nemzet lelkes ragaszkodásáról győzte meg ismét, a nemzet pedig a királyi kegy egy újabb nyilvánulásával gazdagodott, midőn ő Felsége Budapestet fő- és székváros rangjára emelve, ismét közelebb vitte egy régi titkos óhaja teljesedéséhez.

Politikai alkotásai és intézkedései nem nagyon emelték a Szápáry kormány tekintélyét. Sok kegyetlen támadásra szolgáltatott anyagot az országgyűlés feloszlata s az 1892 január 28-ikára kitűzött téli választás. E választásoknál Szápáry súlyt fektetett bizonyos fokig egy személyes párt megalakítására és így történt azután, hogy a szabadelvű párt számos régi kiválóbb tagja: Falk Miksa, Csernátorny Lajos, Gajáry Ödön, Dárday Sándor, Emich Gusztáv, Országh Sándor, Matlekovits Sándor stb. nem választatott meg. De betetőzte az elkeseredést a kormány, főleg pedig a miniszterelnök ellen magának Szápárynak az a terve, hogy a 48-iki magyar honvédek a budai honvédemlék leleplezésekor (1893. május 21-ikén) koszorút helyezzenek Hentzinek budavári szobrára, a mi maga után vonta a Szápáry kormány bukását.

A budai honvédszobornak leleplezésére rendezett ünnepély programja heves politikai vitatkozást támasztott úgy a politikai pártkörökben mint a hírlapokban. Szápáry Gyula miniszterelnök ugyanis a katonaság és polgárság közötti egyetértés és összetartás érzetének fejlesztésére azt tervezte, hogy a közös hadsereg nevében koszorút tegyenek a budavári honvédszoborra s viszont a 48-iki honvédek koszorúzzák meg a Hentzi-szobrot. Ekként az egykor egymás ellen küzdő felek kölcsönösen kifejezést adnak egymás hősei iránt való tiszteletüknek, így a kölcsönös bizalmatlanság megszűnván, a hadsereg és nemzeti szellem közötti kibékülés a szobrok megkoszorúzásában nyer megpecsételését. A terv keresztülviteléhez Szápáry ő Felsége jóváhagyását is megnyerte, de elmulasztotta a közvélemény hozzájárulásának megszerzését s így nagy vihar támadt az alapjában jó intenciójú terv keresztülvitele ellen.

A miniszterelnök még bizalmasait sem avatta bele a szobrok megkoszorúzására vonatkozó tervébe, annál kevésbbé gondoskodott arról, hogy tervét a sajtó jóindulatú s helyes magyarázattal kísért ismertetések által már előzetesen megkedveltesse a közönséggel. Midőn politikai barátai hirt vettek a miniszterelnök tervéről, meghökkentek s nagy tüntetést és ádáz hírlapi csatározást jósoltak. A jóslat teljesült. A visszatetszés, melyet Hentzi szobrának megkoszorúzása ellen a napi sajtó támasztott, nemcsak a koszorúzás tervét döntötte dugába, hanem kormányválságot, Szápáry bukását is vonta maga után.

Szápáry bukását a Hentzi-szobor kérdése érlelte meg, mert az ez ügyben kapott sebnélkül, s ha lent állása szilárd, Bécsben az ő egyházpolitikai programja talált volna elfogadásra és nem a Wekerle-cabineté; Bécsben azonban jól tudták, hogy Szápáry állása meg van ingatva, és így jött létre az egyházpolitikai programmal a Wekerle-kormány. És így következett el Magyarország egyik legnagyobb korszaka, amelyre vonatkozó előadásban Szápáry szerepéről és bukásáról részletesebben leendő szó:

798. * A főrendiház küldöttségét Szilágyi József koronaőr, másodelnök, a képviselőházét b. Bánffy Dezső elnök vezette a király elé, a lovasbandériumot gr. Károlyi István vezette, a fáklyásmenet rendezője Emich Gusztáv volt.

X. FEJEZET.

Az egyházpolitikai harcz és előzményei.

Deák Ferencz egyházpolitikája. A halogatás okai. Javaslat a zsidók és keresztények házasságáról. Az elkeresztelések ügye. A Trefort-féle rendelet. A nagyszombati conflictus. Trefort halála. Gróf Csáky Albin. Csáky 1890 február 26-iki rendelete. A culturharcz. A részleges anyakönyvvezetés terve. Szilágyi Dezső egyházpolitikai programja. A májusi egyházpolitikai vita. Apponyi beszéde a polgári házasság mellett. Csáky memoranduma. A facultativ és kötelező forma kérdése. Szápáry bukása. Beavatott pártemberek tudósításai az egyházpolitikai kérdés menetéről Szápáry lemondásáig. Wekerle Sándor kormánya. Az új miniszterelnök bemutatkozó beszéde. A korona magatartásának kérdése. A pártok forrongása. Báró Atzél Béla és a purosok. Szilágyi emlékirata a felség előtt. Vaszary bibornok álláspontja. Az egyházpolitikai javaslatok a ház előtt. Kilépések a szabadelvű pártból. A nemzeti párt és a javaslatok. A függetlenségi párt állásfoglalása. A kötelező polgári házasságról szóló javaslat tárgyalása a képviselőházban. Kossuth Lajos halála. A javaslat bukása a főrendiházban. Wekerle lemondása. Gróf Khuen-Héderváry Károly. A második Wekerle-kormány. A főrendiház második szavazása. A vallás szabad gyakorlatáról szóló javaslat. Az egyházpolitikai törvények szentesítése. Wekerle visszalépése. Báró Bánffy Dezső miniszterelnök. Az új kormány programja. Az Agliardi-ügy és Kálnoky bukása. Az egyházpolitikai program teljes végrehajtása.

Magyarország ujabbkori történetében nem volt oly érdekes, hibákkal és tévedésekkel annyira telt és mégis nagy eredményekre vezető conflictus, mint az egyházpolitikai harcz, melynek előzményei szinte a kiegyezés korszakát s következményei a legközvetlenebb jelenkort érintik.

Maguk az előzmények nagyrészt már megérték a történetirői följegyzés számára, a következmények azonban a napi- és a pártpolitikát érintik, ép ezért ezek bonczolásától tartózkodni fogunk. A vallásszabadság, a polgári házasság és anyakönyv legtávolabbi előzményeiről már volt szó Deák Ferencz híres beszédének kapcsán, valamint szó volt arról is, mikép került le a napirendről Deák és a Deák-párt egyházpolitikája. Az elnapolás és a nehézségek elől való kitérés és az e törekvésben nem egyszer nyilvánuló hipokrisis jellemzi azon hosszú korszakot, mely Deák Ferencz beszéde óta a legujabb egyházpolitikai program fölállításáig tartott. Különösen jellemző, hogy Irányi Dániel évről-évre megújított indítványa rendszerint általános helyesléssel találkozott, habár az opportunitási szempontok miatt legtöbbször mellőztetett. Mindenki érezte, hogy az 1868-iki törvényhozás nem fejezte be az egyházpolitikai alkotásokat s hogy előbb-utóbb meg kell küzdeni a vallásszabadság, a polgári házasság és anyakönyv nagy kérdéseivel; de az actualis kormányok és uralkodó pártok, beleértve a Deák-pártot is, az „előbb” helyett az „utóbb”-ot választották. Nemcsak a *quieta non movere* elve gátolta a lappangó egyházpolitikai kérdések megoldását, hanem egyszersmind azon tudat, hogy a Deák-féle traditiók alapján való megoldás legfőbb gátja a parlamenten kívül, vagy helyesebben felett van. Nem volt kormány, mely komolyan megkísérlte volna e gát elhárítását, és így palliativ eszközök pótolták a széles alapzatu reformalkotásokat. A zsidók és keresztények közti vegyes házasság – bármily jó szándékkal volt előterjesztve, hogy a vakmerően előtörő társadalmi reactiót, az antisemitismust segítse leküzdeni – bevezette a félrendszabályok sorozatát. Még azok is, akik liberális álláspontjukhoz hiven védték és megszavazták a törvényjavaslatot, szintén kivétel nélkül elismerték, hogy az nem tartalmazza a gyökeres orvoslást, annál kevésbbé, mert csak a zsidók és keresztények közti házasságot szabályozta, de nem oldotta meg sem az állami házassági jog nagy kérdését, sem pedig a keresztény felekezetek közt fölmerült problémákat. Szilágyi Dezső szinte az összes liberális párt nézetét tolmácsolta, midőn a kötelező és általános polgári házasságban látta a gyökeres orvoslás módszerét, a polgári anyakönyvben pedig a keresztény felekezetek közti ellentétek megszüntetését. Minden egyéb kísérlet csakugyan palliativ eszköznek bizonyult. Első ily eszközt képezett a kihágásokról szóló törvény 53. §-a, mely két hónapig terjedhető elzárással és 300 frtig terjedhető pénzbüntetéssel fenyegette azon papot, aki az 1868: LIII. t.-cz. 12. §-a ellenére vegyes házasságból származó kiskorú egyént, ennek 18-ik éve előtt, más vallásfelekezetbe fölvesz. Az utolsó, az 1868-iki egyházpolitikai törvény után ugyanis megindultak az elkeresztelések és az ezekkel kapcsolatos

recriminációk. A törvényhozás érvényt akart szerezni az 1868: LIII. t.-cz.-nek, mely elrendelte, hogy a vegyes házasságból származó gyermekek szüleik vallását nemük szerint követik, a büntetőjogi sanctio ellenére azonban az elkeresztelések tovább folytak, és a bíróság, hogy az elkeresztelő lelkészek fogságba vagy súlyos bírság alá ne kerüljenek, sok esetben azon álláspontra helyezkedett, hogy a keresztény szülőktől származó gyermek megkeresztelése még nem egyértelmű a más vallásfelekezetbe való fölvétellel.

Az elkeresztelések és felekezeti viszályok tovább folytak, mert a lelkészek egy része nem tette át a megkeresztelésről szóló bizonylatokat. Ekkor következett a második palliativ rendszer: Trefort 1884 július 11-iki rendelete, mely fölkérte a főpásztorokat, hogy utasítsák a lelkészeket, miszerint a keresztelési bizonylatokat az illetékes lelkészhez tegyék át. Külön büntetési sanctiót azonban Trefort rendelete nem állapított meg, hanem, bár téves alkalmazással, utalt a kihágási törvény 53. §-ában kiszabott büntetésre. Nagyon természetes, hogy az e §-ban foglalt büntetés nem volt alkalmazható ama tényre, ha valamelyik lelkész elmulasztja a hivatalos bizonylat átküldését, hanem csakis magára a más vallásfelekezetbe való fölvétel tényére; így Trefort rendelete hibás volt a törvény alkalmazásának tekintetében, de új büntetést nem statuált. A bajon azonban ez a rendelet egyáltalán nem segített s hat év múlva gróf Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi minister megkísérlette az orvoslást hires rendeletével, melyben egy lépéssel már tovább ment mint Trefort.

E conflictust megelőzte egy másik – bár kisebb jelentőségű – összeütközés. A nagyszombati katolikus tanítóképzőben, – amelyet legnagyobb részben a kormány kezelése alatt álló tanulmányalap tart fenn s amelynek igazgatóját is a kormány nevezi ki – a minister által kinevezett igazgató, támaszkodva a hercegprimás által kiküldött kanonok utasítására, a képesítő vizsgálatok alkalmával megtagadta a minister kiküldöttétől, a királyi tanfelügyelőtől a jogot, hogy a vizsgálati jegyzőkönyvet s a képesítő okleveleket aláírja, oly jog, melyet – melleleg megjegyezve – az ugyanazon egyházmegyéhez tartozó budapesti katolikus képezdénél a királyi tanfelügyelő ellenmondás nélkül gyakorolt. A minister szigorú utasítást küldött, a melyben tanfelügyelője jogának érvényesítését követelte. A rendeletet az akkor már súlyosan beteg Trefort írta alá, s a hercegprimás ellen némely püspöki kinevezés és egyéb ügy miatt különben is ingerült s betegsége által még izgékonyabb lévén, Trefort utasítást adott rendeletének a lapokban való közlésére. A primási udvar ebben provocatiót látott s a primásnak a ministerhez intézett átiratát, mely már erre való tekintettel lett szerkesztve, szintén közzétette a lapokban. Az átirat nagy feneket kerített a dolognak, sajnálatot fejezett ki a fölött, hogy egy a minister és a primás alárendelt közegei között felmerült összeütközés a nyilvánosságra való appellálás által országos dologgá lett növelve, kifejtette a primásnak a jogkérdésre nézve a ministerétől eltérő felfogását s bár egészben véve eléggé mérsékelt hangon volt tartva, tartalmánál fogva alkalmas volt arra, hogy a clericális és részben az ellenzéki sajtó az ügyet most már csakugyan mint a culturharcz előcsatározását tárgyalja.

A primás irata Trefortot úgyszólván halálos ágyán találta; a nagyszombati conflictus eligazítása utódjának jutott örökségül, kinek személye megválasztásánál a kormány és a katolikus egyház között akkor tényleg kiélesedett helyzet nem az utolsó szempontot képezte. Gróf Csáky Albinról mindenki tudta, hogy liberális gondolkozását igen jól képes összeegyeztetni egy hithű katolikus vallásosságával s hogy őt a pápa, mint az egyház hű és buzgó fiát, a Szent-Gergely-renddel tüntette ki; e mellett ismeretes volt higgadt gondolkozása, concilians és tapintatos modora, melyek által szinte teremtvé látszott lenni a békéltető szerepére.

Bár azok, a kik így gondolkoztak, Csáky személyét helyesen ítélték meg, a helyzet megítélésére nézve mindkét irányban: úgy a múltat mint a jövőt illetőleg teljesen csalódtak. Csalódtak, mikor azt hitték, hogy a conflictust csakis a Trefort heveskedése és szabad gondolkozása idézte elő, és csalódtak, a mikor azt remélték, hogy azt békülékenységgel és higgadsággal sikerülni fog véglegesen eloszlatni. E téves hitben pedig némileg osztozott akkor Csáky is, a kit környezetének a tapasztalás által kissé pessimistábbá tett némely tagja

figyelmeztetett arra, hogy a conflictus okai mélyebben rejlenek s a pillanatnyi baj orvoslása után újabbakat fognak előidézni.

A másik – a jövőt illető – csalódás nem váratott soká magára. Egyelőre azonban úgy látszott, mintha a Csáky békéltető munkájának és a clerus s különösen a primás és udvara iránt tanúsított rendkívüli előzékenységenek gyümölcsei nem maradnának el. A nagyszombati conflictus elosztatása érdekében Berzeviczy államtitkár, Csáky utasításának és saját felfogásának is megfelelően egy, a primáshoz intézett memorandumszerű átiratot dolgozott ki, melyet a ministertanács pontról pontra tárgyalt és elfogadott, s mely a kormány jogi álláspontjának minden sérelme nélkül, sőt annak a történeti fejlemények alapján való igazolásával igyekezett az egyházi álláspont aggályait elosztatni s a megoldás útját megjelölni.

A primás, az új minister előzékenységet előzékenységgel viszonzva elfogadta az átirat álláspontját és a conflictus el volt intézve, a nyugalom ismét helyreállott.

Ez 1888 végén történt, tudvalevőleg az elkeresztelési viszály 1890 tavaszán tört ki, tehát a szélsérend alig tartott egy évnél tovább. Ekkor ugyanis Csáky elhatározta, hogy rendeleti úton keresztülviszi az 1868: LIII. t.-cz. intézkedésének végrehajtását. Tudvalevő dolog és okmányokkal is igazolható, hogy a püspökök soká minden ellenvetés nélkül végrehajtották a minister felkérését és az elkeresztelés okmányait az illetékes helyre áttették. A felekezeti izgatás azonban csakhamar nagy mérveket vett s a lelkészek nem engedelmessé váltak. Rendeletének kibocsátása előtt azonban Csáky beszélt a főpapság legnagyobb részével, és alig néhány egyháznagynak volt az ellen kifogása, hitelvi akadályt pedig egy sem említett.

A rendelet kibocsátása után azonban föltámadt ez ellen szinte az egész katolikus papság. Csáky rendelete, melyet 1890 február 26-ikán bocsátott ki, abban különbözött Trefort rendeletétől, hogy a kihágási törvény 1. §-ának alapján 100 forintig terjedhető pénzbüntetést statuált azon esetre ha valamely lelkész a vegyes házasságból származó gyermek megkereszteléséről szóló bizonylatot az illető lelkészhez át nem teszi. A kérdésbe most már hevesen szólt bele a felekezeti szellem; de a legkiválóbb jogászok közül is igen sokan kétségbe vonták a rendelet törvényességét. Valóban, nemcsak a rendelet czélszerűségéről, hanem arról volt szó, vajjon jogosan bocsátotta-e azt ki a cultusminister vagy nem. Magyarország, a magyar közszellem két táborra szakadt, és az egyik azt vitatta, hogy a rendelet törvényes, a másik az ellenkezőt. Ma, az akkori szenvedélyek elpárolgása után, teljes nyugalommal konstatható, hogy a rendelet törvényességéhez minden esetre szó fér, csak a kibocsátó minister jóhiszeműségéhez nem. Kevés törvényünk adott alkalmat annyi félreértésre mint a kihágásokról szóló 1879: XL. t.-cz., mely a rendezés ürügye alatt bőkezűen osztogatta a legkülönbözőbb hatóságoknak a kihágás-alkotó és büntető hatalmat, anélkül hogy a kellő korlátok és elhatárolások megjelöléséről gondoskodott volna. Így történt, hogy gróf Csáky Albin a kihágási törvény 1. §-ának alapján jogosnak vélte, hogy a keresztelési bizonylat átküldését megtagadó lelkész cselekményét, illetőleg mulasztását kihágásnak minősítse és mint ilyent büntesse. A törvényesség kérdése azonban csakhamar háttérbe került a gyakorlati esetek és az ezek által okozott izgalmak mellett.¹

A rendelet és a büntető sanctió megvolt, elkeresztelések mégis történtek, de a legkülönbözőbb elbánás alá kerültek. A kormány hol üldözte a vétkes lelkészeket, hol nem, és egyes esetekben, amidőn a rendeletet komolyan vevő hivatalnokok eljárak tisztukben, a kormány mint felettes hatóság a halasztás és elnapolás rendszerét követte. Más esetekben a büntetés tényleg végrehajtatott, ami újabb és újabb izgalmakra adott alkalmat. Ekkor azonban még az egyházpolitikai program fölvetéséről nem volt szó. A közbejött országgyűlési választások is az egyházpolitikai kérdések megvitatása nélkül mentek végbe, a választásoknál azonban mégis érezhető volt a felekezeti szellem hatása, s a kormánypárt jelöltjei közül nem egy ép a felekezeti izgalom miatt bukott ki. A téli választásokból kikerült parlament fölött csakhamar a felekezeti és valláspolitikai kérdések uralkodtak; de a Szápáry-cabinet s maga Csáky sem gondolt ekkor még az elkeresztelési rendelet okozta bajoknak gyökeres rendszabályok által való orvoslására. A vallás- és közoktatási minister még 1892 május 19-ikén az általános polgári anyakönyvet sem tartotta egykönnyen megvalósíthatónak és ekkor a kabinet még csak a vegyes

házasságokból származó gyermekek polgári anyakönyvezésének eszméjével vajudott. A miniszter a többi közt így szólt: „Ezzel szemben fölmerül az a kérdés, hogy lehetséges-e ily intézkedés; sőt mondhatom, valahányszor ily intézkedés szóba jött, igen sok oldalról azt az ellenvetést hallottam, hogy kár erről beszélni, mert azt azonnal életbe léptetni nem lehet, mert mindenféle költségbe is kerül, tehát semmiképp sem alkalmas ez a módoszat arra, hogy a jelenlegi állapotnak mielőbb véget vessen. Elismerem a nehézségeket, magam is átlátom azt, hogy a jelen pillanatban általános polgári anyakönyveket létesíteni nem lehet, ahhoz a közigazgatás reformja kellene és sok mindenféle közeg, amely a községekben alkalmaztatván, az átmenet is valószínűleg nehézségekbe ütköznék, és ez akképen késleltetné az intézkedést, hogy a főcél, a helyzetnek azonnali szanálása, kockáztatva volna.”

A Szapáry-kormány eddig még kapkodó és találgató, a modus vivendiket kereső, de meg nem találó és egyelőre a részleges anyakönyvvel megelégedő politikája nem maradhatott tartós. Nemcsak az események kényszere vitte azt előbbre és előbbre, hanem e kabinetben foglalt helyet Szilágyi Dezső is, akinek egyedül volt a kormány tagjai közt élesen kidomborodó egyházpolitikai individualitása. Lehetetlen volt megelégedni a részleges anyakönyvezéssel, és ekkép az elkeresztelési rendelet elejtésével azon kabinetnek, melynek tagja volt ugyanazon Szilágyi Dezső, aki 1883 november 23-án tartotta nagy és emlékezetes beszédét, melyben – miután kimutatta, hogy a zsidók és a keresztények közti vegyes házasság csak ideiglenes jelleggel bírhat, mert nagyobb szabású reformokra van szükség – felújította Deák tradícióit. Nyíltan és határozottan a kötelező polgári házasság hívének vallotta magát és, mint kijelentette, csak azért mellőzte határozati javaslatában a „kötelező” szót, hogy azok is rá szavazhassanak, akik megelégszenek a polgári házasság más fajtájával.

„... Hivatkozom – úgymond – a túloldalra és magára a miniszterelnök úrra, hogy ő bizonyára a kötelező polgári házasságot ezen bajok tudatában látta szükségesnek, annak idején elérkezettnek, kérem őt és kérem az egész házat s annak minden pártját, hogy ne engedjék a házassági reformot homokba eltemetni. Ha mindaz meg nem történhetik, amit valaha a ház ünnepélyes határozatokban kimondott, mondassék ki és mondassék ki kötelezőleg a t. kormányra, amiben mindenki egyetért – a háznak tán egy pár tagját kivéve, kiknek lelkiismeretbeli aggodalmait tisztetem, de akiknek kivételével a ház túlnyomó többsége minden oldalról egyetért – mondassék ki, hogy a ministerium utasíttatik: a házassági jognak minden magyar alattvalót kötelező törvényhozási módon való megállapítására és a házasság polgári viszony feletti biráskodásnak állami törvényszékekre kizárólagos ruházása iránt törvényjavaslatot terjesztszen elő.”

Meglehetősen óvatos volt felszólamlásában, de azért már itt rámutatott arra, hogy a házassági jognak törvény hozás útján való megállapítása szükségessé teszi a polgári hatóság előtti megkötések behozatalát is, mert e nélkül amaz lehetetlen. De erre nézve kötelező utasítást adni a ministeriumnak nem akart, mert – mint mondá – lehetnek számosan, kik a megkötés formájára nézve azt nem akarják kimondani, hogy mindig polgári hatóság előtt történjék és e miatt Irányi indítványa el fogna esni.

Mindnyájuk közös célja úgy is az, egyesítsék a szavazatokat azon nagy és lényeges pontokra, melyekre nézve egyetértenek.

Erre a következő határozati javaslatot nyújtotta be:

„Utasítsa a ház a ministeriumot, hogy a házassági és polgári viszonynak minden állampolgárra kiterjedő, kizárólag kötelező szabályozása és házassági viszonyt tárgyzó peres ügyekben az állami bíróságok kizárólagos biráskodása iránt mielőbb törvényjavaslatot terjesztszen elő.”

Az egyházpolitikai program régibb kidomborítása tehát Szilágyi Dezsőre vezethető vissza; de a kérdés időközben szünetelt.

Igazságügyminiszter korában Szilágyi Dezső ismét nyilatkozott a polgári házasság kérdésében, de ekkor, mint a kormánynak tagja, forma tekintetében nem foglalhatott állást.

Szilágyi Dezső 1890 november 26-ikán újra előhozta e kérdést egy másik beszédében, melyben előzetesen a már készülőfélben levő törvényjavaslat elveit fejtette ki. Elmondta, hogy a törvényjavaslat kidolgozásánál azon elvből indult ki, hogy azt a családjoggal együtt, mint annak integrális részét, kell kidolgozni. Ebből pedig az következik, hogy minden felekezeti törvényhozás, minden felekezeti iurisdictiono érvényben eltöröltetik és megszüntetetik, hogy abban a javaslatban felekezeti természetű házassági akadályok nem lesznek, jelesen sem a valláskülönbség, sem az egyházi rend nem képez házassági akadályt. De ebből következik egyszersmind az is, hogy ezen törvény alkalmazása, kizárólag az állam bíróságait illeti. Az állam tehát a házassági jogviszonyok terén úgy a törvényhozás, mint a bíróságot és ezzel kapcsolatban mint kiegészítő rész: a házasság megkötésének polgári formája is a házban javaslatba fog hozatni. Az anyakönyvekre és házasságra vonatkozólag pedig kijelentette, hogy nincs azokkal egy nézet, a kik szerint ez összekötendő volna állam és egyház közötti viszonyoknak egy általános törvény által gyökeres és új szabályozásával.

Szilágyi Dezsőnek a polgári törvénykönyv kapcsán kifejtett eme programja azonban nem nyerhetett élesebb actualitást.

Igy történt, hogy gróf Apponyi Albert 1892 május 27-iki beszéde határozott lépést képezett az egyházpolitikai program fölállítására felé, és úgy tűnt föl, mintha gróf Apponyi Albert adott volna alkalmat a kormány egyházpolitikai programjának fölállítására.

Tényleg, eltagadhatatlan, hogy a Szápáry-cabinet legfőleg csak félrendszabályokkal próbálkozott. A Szivák-féle határozati javaslat is csak esetlegesen hivatkozott a polgári anyakönyv által való megoldásra; s a kormány csak a részleges anyakönyvezést tervezte, a polgári házasság kérdése pedig kormány-program gyanánt ekkor még semmiféle alakban sem szerepelt. Nem csoda, ha meglepetésszerűen hatott gróf Apponyi Albert május 27-iki beszéde, melyben kijelenté, hogy ő is hozzájárul Irányi javaslatához, mert szükségesnek tartja, hogy a tényleg létező törvényen kívüli állapotnak véget vessenek, az izgalom közvetlen okait eltávolítsák s hogy végre egészséges és rendezett viszonyokat teremtsenek az egyházpolitika egész mezején és jövőre is kikerülhetők legyenek hasonló conflictusok és hasonló izgalmak. Mert – mint mondá – egyedül a lelkiismereti és vallási szabadság elvének az egész vonalon való elfogadása és létesítése az, amely véget vet a változó szerencsével folyó felekezeti küzdelemnek, amely küzdelemre sem ennek az országnak, sem az országban lakó egyes egyházaknak szükségük nincs. Szellemesen utalt arra is, hogy mikor vallásszabadságról van szó nálunk, nem kell mindjárt a mormonokról beszélni.

Míg a felekezeti viszály lobot nem vetett, addig ő is a *quieta non movere* elvét vallotta, de abban a pillanatban, midőn olyan kérdések, izgalmak merültek föl, melyek miatt már csak az *inquieta tranquillare*-ről lehet szó; midőn tehát a valláspolitikai quietismusként és a status quo politikájának a lehetősége megszűnt: attól a pillanattól fogva meggyőződése lett, hogy itt az egyedüli helyes, a békét és szabadságot biztosító alapgondolat elfogadása az az alap, amelyre állani kell s bizton reméli, hogy a nemzetnek, de a társadalom minden osztályának józan zöme, az összes egyházak hazafias fölvilágosodott tényezőinek túlnyomó többsége, meg lesz elégedve oly állapottal, amely biztosítja nekik azt, hogy lelkiismeretük szabadságába, hitelvi életük szentélyébe soha senki bele nem fog nyulni, és örülni fognak, hogy minden más egyház és minden egyéni lelkiismeret hasonló jogállapot jótéteményében fog részesülni. És akkor aztán és ezzel együtt, ha a lelkiismereti és vallásszabadság elvének a következményeit levonták az egész vonalon; ha a katolikus autonomia létesítésével a katolicismus nagy szellemi és anyagi tőkéjét működésében a nyilvánosság ellenőrzése alá hozták és gondoskodtak az elhagyott és szegény protestáns egyházak anyagi erejének a növeléséről; ha a zsidó polgártársak is a jogegyenlőség teljes mértékében részesítették; ha a családi jog a jogállam és jogegyenlőség fogalmának a követelményeihez képest átalakított és az állami és valláserkölcsei szempontból egyaránt botrányos állapotoknak véget vetettek: akkor a nagy reformban a vegyes házasságokból született gyermekekre nézve a szülők szabad rendelkezési joga minden akadály nélkül, általános megnyugvással helyreállítható.

E beszéd gróf Apponyi Albert iránt fölmelegítette a liberalismus híveit is, akik azt hitték, hogy gróf Apponyi Albert most már nyíltan csatlakozott nemcsak a liberalismushoz, hanem egyszersmind az egyházpolitikai szabadelvűséghez, sőt magához a kötelező polgári házassághoz. További beszédei pedig, melyek a liberalismust és a nemzeti öntudatot szoros kapcsolatba hozták, eloszlatni látszottak gróf Apponyi Albert szabadelvűsége iránt minden kételyt. A nemzeti érzületet már rég fölébresztette és villanyos áramlatokkal összekötötte azt fényes szónoklatai által személyével, most még a liberálisok is kezdtek rá úgy tekinteni mint a jövő emberére. Bizonyos, hogy 1892 májusától ugyanezen év novemberéig gróf Apponyi Albert volt a lelkek és szellemek vezére Magyarországon, és a nemzeti párt oly fényes jövőre el sem azelőtt, sem azóta többé nem tekinthetett.

Ily helyzetben a Szápáry-kormány, illetőleg Szápáry kormányelnök nem folytathatta tovább habozó magatartását, vagy egyik vagy másik irányban döntenie kellett. Szápáry kezdettől fogva arra törekedett, hogy Csáky elejtése által, a februári rendelet visszavonásának segítségével vessen véget az egyházpolitikai viszálynak és a közigazgatási reformokkal foglalkoztassa az országot. A májusi egyházpolitikai vita után azonban a kérdéseket nem lehetett többé levenni a napirendről. Csáky már júliusban előterjesztette memorandumát a ministertanácsnak a gyökeres reformok tárgyában, kijelentvén, hogy ezekkel áll vagy bukik. A ministertanács határozata azonban az volt, hogy a komplikált kérdéseket részletesen kell kidolgozni, az ügy tehát szeptemberre halasztott. Az igazságügyministernek kellett előterjesztetni a polgári házasságra, a belügyministernek az állami anyakönyvre és a cultusministernek a vallásszabadságra vonatkozó tervezeteket. Az anyakönyvre és a vallásszabadságra nézve a kormány tagjai egyértelműségre jutottak. Az egységes és állami házassági jog tekintetében is egyetértettek a cabinet tagjai, csak a kötés formájára nézve nem. Szápáry egyáltalán mellőzendőnek vélte a kötés formájára vonatkozó nyilatkozatot, de mert a kötésre nézve határozott állást kellett foglalnia, ő a facultativ, esetleg a „Noth-Civilehe” felé hajlott egy ministertársával, míg a többi minister, de különösen három, a kötelező polgári házasság mellett volt. Sőt midőn köztudomásra jutott a herczegprimás azon kijelentése, hogy a kötelező polgári házasság inkább megfér az egyház elveivel, mint a facultativ vagy a szükségbeli polgári házasság, Szápáryt még egyetlen ministertársa is cserben hagyta, úgy hogy mikor ez bécsi útjáról visszajött, a szabadelvű párt túlnyomó nagy része és a cabinet ekkor már egészében a kötelező polgári házasság mellett foglalt állást.

Szápáry bukása azonban nem ennek sem ama másik ballépésének tulajdonítandó, hogy a válságos pillanatban, bécsi útja miatt, pártját magára hagyta. Mint már említettük, Bécsben, hova a kormány-nyilatkozat ratifikálása és renitens ministereinek elejtése céljából ment, jól tudták, hogy Szápáry állása a Hentzi-ügy miatt egészen meggyöngült és többé ő az egyházpolitika semmiféle formáját keresztül nem tudja vinni. Csak két eshetőség volt ekkor a bécsi irányadó körökre nézve. Vagy elfogadni Szápáry kormánynyilatkozatával együtt – és pedig ennek ajánlatára – gróf Khuen-Héderváry horvát bánt, hogy vigye keresztül az egyházpolitikát a szükségbeli polgári házassággal; vagy pedig elfogadni a Budapesten alakult kényszerhelyzetet és létesíteni a Wekerle-cabinetet. Bécsben azt hitték, hogy az alternativa második részének segítségével is enyhébb alakban lehet megvalósítani az egyházpolitikai programot s ki lehet térni a házasságkötés kötelező formája elől. Az eszmék teljes zűrzavara és bizonytalansága közepett ért véget Szápáry kormánya és lépett helyére a Wekerle-cabinet. De mielőtt a cabinet megalakítására térnénk át, előbb helyt adunk a gróf Szápáry Gyula volt kormányelnök személyéhez közel álló egyén idevágó fejtegetéseinek.

„Az 1868-ik évi LIII. t.-cz. 12-ik §-a, mely a vegyes házasságokból született gyermekek vallása iránt intézkedik, tényleg végrehajtva soha sem volt s az ezen házasságokból született gyermekeknek a törvény ellenére történt keresztelek kérdése folyton viszály és levelezés tárgyát képezte a vallás- és közoktatásügyi minister és a katolikus egyházfők között. Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi minister hosszas ministersége alatt folyton sürgette ezen törvény rendelkezésének megtartását, de úgy a katolikusokkal, mint a reformátusokkal szemben elnéző volt a törvény végrehajtásában.

Midőn gróf Csáky Albin a vallás- és közoktatásügyi tárczát ávette, véget akart vetni ezen, a törvény rendeletének meg nem felelő állapotnak és kibocsátotta az 1890 február 26-iki ismert rendeletet.

Csáky Albin gróf a rendelet kiadása előtt közölte azt az ország akkori primásával, Simor János esztergomi érsekkel és a katolikus püspöki kar több tagjával. A primás és több püspök figyelmeztetése dacára, hogy ezen rendelet kiadásának káros következményei lesznek, – azon hitben volt gróf Csáky, hogy ezen rendelet kiadása után a püspöki kar bele fog nyugodni és az abban foglalt intézkedések végrehajtását ellenezni nem fogja.

A rendelet kiadása után azonban azonnal kitört a háború, – a püspöki kar és különösen a primás a törvény ezen magyarázatát rendeleti úton törvénytelennek tartotta s az alsó clerus egy része megtagadta hozzájárulását az idézett rendelet végrehajtásához.

De nemcsak a katolikus főpapság találta azt, hogy a kormány a február 26-iki rendelet kiadásával hatáskörét túllépte, hanem a függetlenségi párt elnöke, Irányi Dániel képviselő is 1890 november 18-ikán a képviselőházban történt felszólalásában határozottan törvénytelennek mondotta ezen rendeletet.

A rendelet kiadása után az 1868-iki törvény ellenére keresztelt gyermekek száma csekély volt ugyan, – legalább az akkor létező nagyfokú izgatottság dacára, igen kevés esetben tétetett az iránt jelentés a közigazgatási hatóságoknál, – de ezen, a törvény ellenére fennálló állapotot, mely az ország nagy részében izgalmat szült, fentartani nem lehetett.

Több rendbeli kísérlet történt a kormány részéről arra nézve, hogy az 1868: LIII. t.-cz. 12. §-a rendelkezésének elég legyen téve, – a mellett azonban a katolikus clerus hitelveibe ütköző cselekményre ne kényszeríttessék, ezen tárgyalások folyamán azonban a fennálló ellentétek kiegyenlítése nem sikerült, és ennél fogva ezen kérdés elintézésére más mód nem maradt, mint a polgári anyakönyvek behozatalát törvény által elrendelni.

Eleinte a kormány körében is csupán arról volt szó, hogy a polgári anyakönyvek általános behozatalának elvi kimondásával, egyelőre csak a vegyes házasságokból született gyermekekről vezetessenek polgári anyakönyvek, s a többi anyakönyvek vezetessenek, mint eddig, az illető felekezetek lelkészei által; – miután azonban ezen részleges anyakönyvek vezetéséhez is esetleg szükséges lett volna a vallásfelekezetek lelkészei közreműködése, a kormány elállott ezen tervétől és az általános anyakönyvek behozatalát határozta el.

1890 február havától 1892 augusztus haváig azonban a február 26-iki rendeletből eredt conflictus megszüntetése mindig csak a polgári anyakönyvek behozatala által szándékolttat elértni, – és ez az oka annak, hogy az 1892-iki választások alkalmával az egyházpolitikai egyéb kérdések megoldása nem vétetett fel sem a kormány, sem a szabadelvű párthoz tartozó képviselők túlnyomó részének programjába. Még 1892 márczius havában, tehát már a képviselőválasztások befejezése után, az volt a kormány álláspontja, hogy a február 26-iki rendeletből eredt differentiák megoldására minél előbb terjesszessék be törvényjavaslat a vegyes házasságokból született gyermekekről vezetendő polgári anyakönyvekről, mely törvényjavaslat ezen időben már készen is volt.

1892 tavaszán, a kormány Irányi Dánielnek az általa ismét beadott határozati javaslatára adott válasza folytán foglalkozott az egyházpolitikai egyéb kérdésekkel, és az akkori vallás- és közoktatásügyi minister 1892 augusztus havában terjesztette elő az egyházpolitikai összes kérdéseket felölelő programját.

Ezen programot szeptember és október hónapokban tárgyalta a ministertanács, s ezen tárgyalás főleg azért tartott oly soká, mert ezen javaslat tárgyalása közben újabb kérdések vettek fel, melyek újabb megfontolást igényeltek s részben újabb szövegezés végett visszaadattak az illető szakministernek.

A kérdések legnagyobb részére, sőt mondhatni a legfontosabb kérdésekre teljes egyetértés volt a kormány összes tagjai között. Nevezetesen:

1. Daczára annak, hogy addig mindig csak részleges polgári anyakönyvekről volt szó, – vagyis csak a vegyes házasságokból született gyermekekről vezetendő polgári anyakönyvekről, –

tekintetbe véve a nehézségeket, melyek ezen részleges polgári anyakönyveknél is előfordulhatnak, – egyértelműleg megállapodott a kormány abban, hogy törvényjavaslat nyújtassék be általánosan a polgári anyakönyvek vezetéséről és pedig kiterjesztve ezeket a születési, házassági és halálesetekre.

2. Megállapítottatott egyhangulag az izraelita vallás törvénybe iktatásáról szóló törvényjavaslat.

3. Megegyezett a kormány a vallás szabad gyakorlatáról szóló törvényjavaslat alapelvei fölött, – maga ezen törvényjavaslat azon időben szövegezve nem volt, – a tervezet azonban, melyben a kormány akkor megállapodott, a felekezetenkülieknek nem nyújtott annyi kedvezményt, mint azon javaslat, melyet a későbbi kormány a törvényhozásnak benyújtott.

4. Megállapodott a kormány egyhangulag abban is, hogy az 1893-iki költségvetés általános vitájánál nyilatkozni fog az iránt, hogy sürgősen foglalkozik a házassági jog szabályozásáról szóló törvényjavaslat kidolgozásával, s hogy ezen törvényjavaslatban mindenekelőtt megóvandó az állam érdeke és az állampolgárok jogegyenlősége, s hogy ennél fogva egy minden polgárra egyenlő házassági jog alkotandó, s hogy a házassági jogviszonyokból eredő kérdések fölött az állam bíróságai ítéljenek. Mindezen kérdésekben teljes egyértelműség volt a kormány minden tagja között.

Gróf Szápáry Gyula miniszterelnök és a ministerium többi tagjai között az eltérés, mely később a kormányelnök és ezzel együtt az összes kormány lemondását idézte elő, a következőkben nyilvánult:

Szapáry azt kívánta, hogy az 1893-iki évi költségvetés letárgyalása után első sorban a közigazgatás államosításáról szóló törvényjavaslat, vagy legalább annak a megyei tisztviselők kinevezésére vonatkozó része tárgyalassék, miként azt a kormány a képviselőválasztások előtt tett nyilatkozataiban kilátásba helyezte, s ezen kérdés megoldásával kapcsolatosan alkalmaztassanak azon közegek, kik az anyakönyvek vitelével megbizassanak és ne kellessen ezen célra külön közegeket és külön felügyelőket alkalmazni. A házassági jogról szóló törvényjavaslat ügyében teendő nyilatkozata, – melyben a miniszterelnök a fentebbi 4. pont alatt foglalt elvek kimondását elfogadta, kibővítve ezen nyilatkozatot azzal, hogy a házassági jog szabályozásával egyidejűleg a polgári házasság is törvény által szabályozandó, – a házassági jogról szóló törvényjavaslat egyéb intézkedései megállapítását, és így azon kérdés eldöntését is, hogy a polgári házasság melyik módja hozassék be (kötelező vagy facultatív), fenn kívánta tartani azon időre, midőn ezen törvényjavaslat részletei is ki lesznek dolgozva.

A miniszterelnök ezen álláspontjával szemben a ministerium többi tagjai azon nézetben voltak, hogy az anyakönyvekről szóló törvényjavaslat a többi, már részben elkészült egyházpolitikai javaslatokkal együtt azonnal tárgyalandó a képviselőházban, és hogy az anyakönyvekről szóló törvényjavaslat, a közigazgatás államosítása előtt, külön léptetessék életbe, e célra alkalmazandó külön közegekkel.

A második eltérés pedig abban nyilvánult, hogy a kormány többi tagjai a házassági jog szabályozása ügyében teendő előleges nyilatkozatban kimondani kívánták azt, hogy ezen javaslatba a polgári házasságkötés kötelező formája fog felvételni; ugyanakkor kimondani kívánták azt is, hogy a kötelező polgári házasság behozatalával egyidejűleg az 1868: LIII. t.-cz. 12. §-a módosítható. A miniszterelnök a kérdés végleges megoldásánál a facultatív polgári házasságot kívánta kimondatni, és azért a nyilatkozat ezen részéhez nem járult hozzá.

Mínthogy a felekezeti kérdésekben úgy is annyira fel volt izgatva az ország, ezen helyzetben gróf Szápáry Gyula nem tartotta kívánatosnak azt, hogy a szabadelvű párt ezen kérdésekben ketté váljon és ez által a parlamentáris helyzet veszélyeztessék, s ennek elkerülésére állásáról leköszönt.

Midőn gróf Szápáry a kormány lemondását a szabadelvű párt 1892 november 9-iki értekezletén bejelentette, ezt a következő nyilatkozattal tette:

„Az egyházpolitikai kérdésekre nézve előbb nem nyilatkoztam, mert ezekre nézve a megállapodás a kormány kebelében csak a legutóbbi napokban létesült, – elhúzódott pedig ezen

kérdésekben a döntés, mert el akartam kerülni, hogy az egyházpolitikai kérdésben álljon be kormányválság, mert a felekezeti kérdésekben úgy is fel lévén izgatva az ország, egy ily okból eredt válság még élesebbé teheti az izgalmat.

Miután azonban a kormányválság nem volt elkerülhető, ezt az országgyűlés két házában ma bejelentettem.

A válság előzményei és annak indokai következők:

A kormány, tett nyilatkozataihoz hiven, három törvényjavaslatot készített elő: a kötelező polgári anyakönyvekről, az izraelita vallás törvénybe iktatásáról és a vallás szabad gyakorlatáról; ezzel megfelelt a kormány programjának, sőt ennél tovább is ment, mert ezelőtt csak részleges anyakönyvekről szóló javaslat elkészítésére vállalt kötelezettséget, a vegyes házasságokból született gyermekekre. Ezen törvényjavaslatok benyújtására megnyerte a kormány a korona jóváhagyását. Tudja a kormány, hogy ezen javaslatokkal nincs kimerítve a kérdés, s hogy ezek előterjesztése sürgössé fogja tenni a házassági jog szabályozásáról szóló törvényjavaslat előterjesztését, – ezen házassági jog alapelvül kimondandó, hogy a kidolgozandó javaslatban mindenekelőtt megóvandó az állam érdeke és az állampolgárok jogegyenlősége, s hogy ennél fogva egy minden polgárra egyenlő házassági jog alkottassék, s hogy a házassági jogviszonyból eredő jogi kérdések fölött az állam bíróságai ítéljenek.

Megállapodott a kormány abban is, hogy a házassági jog szabályozásával egyidejűleg a polgári házasság is törvény által szabályozandó, s a kormány álláspontja az, hogy az 1868: LIII. t.-cz. 12. §-a az esetben módosítható, ha a házassági jog szabályozása alkalmával a polgári házasság kötése kötelezőleg mondatik ki.

Ezek képezték a kormány megállapodását; a házassági jogra vonatkozólag egy kérdés volt az, mire nézve a kormány egyhangú megállapodásra nem jutott, – ez a polgári házasságnak kötelező kimondása.

Az ezen kérdésben teendő nyilatkozatra nem tudott a kormány egyöntetű megállapodásra jutni, s ily körülmények közt a kormány az ország érdekében sikerrel nem működhetvén, beadta lemondását.”

A jelen munka pártatlanságának további bizonyítéka gyanánt, a nemzeti párt magatartására vonatkozólag érdekesnek tartjuk bemutatni a nemzeti párt egyik legkiválóbb férfiának tollából a következő fejtegetéseket:

„Az egyházpolitikai kérdések 1890 előtt actualis jelleggel nem birtak. Felvettettek Irányi Dániel által éveken keresztül a költségvetések tárgyalása alkalmával az ismeretes indítványok, melyek azonban mindannyiszor leszavaztattak.

A nemzeti párt, mely „közjogi alapon álló egyesült ellenzék” nevet is viselt, közönségesen azonban „mérsékelt ellenzék”-nek neveztetett, szintén nem foglalt ezen kérdésben programmszerű állást és így a párt tagjai, mint nyílt kérdésre, tetszésük szerint különféleképen szavaztak, inkább arra helyezvén a súlyt, hogy a szavazás ne legyen szétforgácsolt, mint magára a kérdés lényegére, mely nem volt actualis. Gróf Apponyi Albert az Irányi-féle javaslatokat sohasem szavazta meg egész 1890 évi november 27-iki beszédéig, melyet az elkeresztelések tárgyában tartott, és mely alkalommal Irányi Dániel, a gróf Apponyival történt előzetes értekezés folytán, határozati javaslatából a „kötelező” formát épen azért hagyta ki, mert Apponyi csak így fogadhatta el azt. Az első actio számba menő fellépése egyházpolitikai kérdésekben a mai nemzeti pártnak 1883 november 23-ikán volt, midőn a keresztények és zsidók között kötendő házasságra vonatkozó törvényjavaslat tárgyalatott, amikor is Szilágyi Dezső a polgári jogegyenlőség és lelkiismereti szabadság követelményeképen utasítani indítványozta a ministeriumot, hogy a házassági és polgári viszonyoknak mindenre kiterjedő egységes szabályozása és a házassági viszonyt tárgyzó peres ügyekben az állami bíróság kizárólagos bíraskodása iránt mielőbb törvényjavaslatot terjesztszen elő. Amit azonban a szabadelvű párt és kormány nem fogadott el.

A párt ezután az egyházpolitikai kérdésekkel nem foglalkozott egész 1890-ig, amikor ez az elkeresztelési rendelet következtében előállott bonyodalom folytán és az ismeretes Szivák-féle határozati javaslat kapcsán a képviselőház tárgyalásaiban is acut jelleget öltött.

A nemzeti párt 1890 november 17-ikén tartotta e tárgyban értekezletét, melyről a lapokban csak szűkszavú tudósítás jelent meg, de mely a párt magatartására és az egész egyházpolitika további országos fejlődésére is döntő befolyást gyakorolt, és mely a párt életében azért is nevezetes, mert ez volt az utolsó értekezlet, melyben Grünwald Béla végzetes útja előtt részt vett.

Ezen értekezleten a nézetek nagyon eltérők voltak és közel állottak a kiegyenlíthetlenséghez. Többen a februári rendelet törvénytelenységét vitatták és visszavonásának sürgetését javasolták azon az alapon, hogy az 1868: LIII. t.-cziknek sem végrehajtási clausulája, sem pedig a 12. §-nak érvényesítési sanctiója nincsen. Mások a rendeletet, mely büntetési sanctiót is állapított meg, nem tartották törvénytelennek, sőt ellenkezőleg azt az 1879: L. t.-cz. 1. §-ában gyökerezőnek vitatták, de importunusnak tartották, és az idézett törvény 12. §-ának érvényesítésére a kormányt más, megfelelő és a lelkeseket vallási és lelkiismereti conflictusnak ki nem tevő módozat keresésére kívánták szorítani. Mig ismét többen és ezek között a párt tekintélyes tagjai, minők Grünwald Béla. Horánszky Nándor, Horváth Lajos és mások is azt javasolták, hogy nincs más mód, mint a gyökeres megoldáshoz nyulni és az egész kérdésnek élére állva sürgetni a reformot az egész vonalon, követelvén az egységes házasságjogot, az állami judicaturát, a polgári házasság valamely formáját, az állami anyakönyvek behozatalát és a vallásfelekezetek egyenjogúságáról szóló törvény meghozatalát, úgy vélekedvén, hogy csak ezek megalkotása után lesz lehetséges az 1868: LIII. t.-cz. 12. §-ának hatályon kívül helyezése. Horánszky Nándor ezektől csakis azon részletben tért el, hogy addig is, mig ezek megtörténnek, lehetséges a végrehajtásra egy oly módozatot találni, melylyel a februári rendelet célját büntetőjogi üldözés nélkül is el lehet érni.

Gróf Apponyi Albert a gyökeres megoldással szemben beható fejtegetések kíséretében aggályokat támasztott ugyan, de a nélkül, hogy határozott állást foglalt volna el, és a megfontolás szükségét hangsúlyozván, azon reményének adott kifejezést, hogy sikerülni fog a házban kielégítő álláspontot elfoglalnia.

Erre következett azután gróf Apponyi Albert képviselőházi beszéde 1890 november 27-ikén, melyben a napról-napra való élést és a megoldást elkerülő egyházpolitikát helytelenítvén, a reformok terére lépést ajánlotta.

Ez volt az első nagy lökés az egyházpolitikai kérdések megindulásában.

Az elkeresztelési rendelet elleni izgalmak tovább tartottak és ezeknek éle most már az 1868: LIII. t.-cz. 12. §-ának hatályon kívül helyezésére irányult. Következett 1892-ben a képviselőház új vitája, a midőn Irányi Dániel a vallásszabadságra vonatkozó határozati javaslatát ismét előterjesztette, melyre Szápáry Gyula miniszterelnök nyilatkozott, hogy azt nem fogadja el. Jelezte egyszersmind a kormány, hogy szükség esetén a partiális anyakönyvekkel fog a bajon segíteni.

Ekkor tartotta gróf Apponyi Albert május 27-iki beszédét, melyben Irányi Dánielnek a vallás szabad gyakorlatára vonatkozó határozati javaslatához hozzájárult, minek a következménye az lett, hogy még az napon ministertanács tartatott, melyben elhatároztatott, hogy a kormány a vallás szabad gyakorlásának törvénybe iktatására vonatkozó határozathoz hozzájárul.

Ezen beszédben gróf Apponyi Albert lerakta az irányelveket, melyeket minden igazságosan és objective ítélő történész a házasságkötés formájának és a felekezetenélküliségnek kivételével az egyházpolitikai szempontok szülő anyjának fog tekinteni. A beszéd tartalma ismeretes.

Ezen beszédben Apponyi a házasságkötés formájára nem nyilatkozott, ami, mint ő maga egy későbbi beszédében szintén említé, hiba volt, de ő ezen beszédében is intett a radicalismus

ellen, aminthogy a kötelező formát soha, sem nyilvánosan, sem értekezleten, sem magánkörben nem helyeselte, mert ebben látta a későbbi izgalmak forrását, melyek be is következtek.

A kormány, féltvén a szabadelvűség pálmáját, túllícizálta Apponyit és így született meg a kötelező forma. Kinek volt és van igaza, ennek megítélése a történész dolga.”

Érdekes gróf Csáky Albinnak nyilatkozata, melyet a főrendházban június hóban tett és mely a Szivák-féle határozati javaslat tartalmától eltérve, nézeteivel teljesen ugyanazon nyomokon jár, mint amelyeket gróf Apponyi májusi beszédében megjelölt.

A felekezeti izgalom nem szűnván meg, 1892 szeptember 7-ikétől kezdődőleg e munka szerzője négy cikket irt a „Pesti Napló”-ba, foglalkozván azzal, hogy addig is, míg az egyházpolitikai reformok keresztül vitetnek, a februári rendeletről eltérőleg miként hajtassék végre az 1868: LIII. t.-cz. 12. §-ának rendelkezése. Az ajánlott módozatnak tartalmát képezte:

- a) keresetösségi jog a szülőknek és lelkészek részére,
- b) polgármesterek és szolgabírák előtt tárgyalás és meghallgatás mellett,
- c) az elkeresztelés ez utoni constataciója,
- d) határozat, mely dönt és mely a competens lelkészhez anyakönyvezés végzett hivatalból megküldendő, valamint az elkeresztelő lelkészhez is, hogy ez a határozat tartalmát saját anyakönyvében szintén feljegyeztesse.

A cikksorozat megjelenése után szerző találkozáskor gróf Csáky Albinnal, szóba jött ezen cikkek tartalma is, mint olyan modus vivendi, mely az elkeresztelési rendeletet alkalmas lenne ideiglenesen helyettesíteni. Erre vonatkozólag a miniszter azt mondá, hogy a kérdés már nála meghaladott álláspont, amennyiben az egyházpolitikai kérdések egész complexumának felvetésében és megoldásában keresi és véli a dolog rendbehozását. Jelezte egyszersmind, hogy a ministertanács nem sokára foglalkozni is fog a kérdéssel.

A kormány állást foglalván a kötelező forma mellett, a nemzeti pártban magánbeszélgetések közben az eszmecserék e felett megindultak és többen annak elfogadása mellett nyilatkoztak, de Apponyi hajthatatlan maradt, „állandóan felhozván okul egyfelől a keletkezendő izgalmakat, másfelől a közegek hiányát, melyen csak az administratio reformja segíthet, majd ismét azon motivumot, hogy egy ilyen nagy reform különben is csak a fokozatos fejlődés segélyével érlelődhetik meg. A pártra nézve pedig azon álláspontra helyezkedett, hogy ezt nyílt kérdésnek kell hagyni és szavazzon mindenki úgy, ahogy akar.”

A törvényjavaslatok tárgyalásai ismereteseek. Ezekre vonatkozólag a pártban más nem történt, mint hogy a kötelező forma el nem fogadása miatt a pártból kiléptek Horváth Gyula, Horváth Lajos, Veszter Imre, dacára annak, hogy ez a kérdés nyílt kérdésnek hagyatott. Ernuszt Kelemen és Ábrányi Kornél később léptek ki és az utóbbi nem is az egyházpolitika miatt. Voltak a pártban többen, akik a kötelező formát megszavazták, de nem léptek ki. Voltak olyanok is, akik nézetüket alárendelték a többségnek, mert az ellenkezőt elég indoknak a nagy nemzeti kérdésekkel szemben nem tartották arra, hogy a párt missióját cserben hagyják, eldöntetlen lévén ma is, hogy bölcs dolog volt-e a kötelező forma miatt a társadalmat még hosszú ideig izgalomnak kitenni és a nemzeti egységet hosszú időre szétbontani?

Egészen bizonyos, hogy a nemzeti párt vezérének magatartása a közvéleményt megtévesztette, mert nem ismert kebelbeli dolgokat. Májusi beszéde után az összes sajtó azon hiszemben volt, hogy gróf Apponyi Albert a kötelező polgári házasság mellett van. A magasztalások egész sorozata e hitben hullatta virágcsokráját a nemzeti párt vezérére, s ő elmulasztotta, valamint elmulasztották hűvei, figyelmeztetni a sajtót és a közvéleményt, hogy tévedésben vannak.

Még Robitsek beszédére sem reagált, ki Wahrmann halála után az ő programjával lépett föl képviselő jelöltül a Lipótvárosban, 1893 december 12-ikén s az ő jelenlétében tartotta programbeszédét. Robitsek pedig így nyilatkozott:

„A házasságkötés alakjára nézve meggyőződésem szerint az állam saját exigenciái szerint szabhatja elő a formát, amelyben az megkötendő, s a feltételeket, amelyek szerint felbontható, s behozhatja a vallásos érzület sérelme nélkül a kötelező polgári házasságot. De a főszempontnak

tartom ennél, hogy a vallásos érzület ne sértessék, hogy az egyháznak a lelkek feletti hatalmából el ne vegyünk s ne lazítsuk azon kötelekeket, melyekre az élet küzdelmeiben oly nagyon szükség van.

Ékes szóval fejtette ki gróf Apponyi Albert, hogy a kötelező polgári házasság behozatala nem bir egyházellenes irányzattal s hogy ellenkezőleg buzdításul fog szolgálni arra, hogy a papság szokás és kényszer helyett a vallásos érzület hevével iparkodjék a hivekre hatni.”

Mindezek dacára a pártatlan történetírás kénytelen lesz elismerni, hogy gróf Apponyi Albert tényleg sohasem foglalt állást a polgári házasság kötelező formája mellett. Teljesen a Szilágyi-féle formulát követte, mely, mint a fennebbi idézetből kitűnik, a házasságkötés módját célzatosan mellőzte. Szilágyi Dezső azonban nyíltan kijelentette, hogy indítványában a forma mellőzésének dacára a kötelező polgári házasság hive, Apponyi ellenben elmulasztotta az általános formula mellett saját álláspontjának megjelölését. Ennek okát 1892 november 21-iki beszédében a következőkben adta elő: „Mig ezen a helyen vagyok, hibának tartottam volna a komolyság ellen, a reform iránt való komoly szándék ellen elkövetett hibának, ha a szükségképen elérendő célok kijelölésén túl magamat lekötöttem volna egyik vagy másik irányban” ...

Majd kijelentette, hogy a polgári házasság formáját sem a kérdés lényegének, sem a liberalismus kérdésének nem tartja. De kétségtelen, hogy gróf Apponyi Albert álláspontja a kötelező polgári házassággal nem volt ellentétben, s ismételten említett beszédében ki is jelentette, hogy a kellő feltételek esetén a kormány törekvését gátolni nem fogja. A Robitsek által idézett beszéd szerint pedig Apponyi a kötelező polgári házasságot az egyház elveivel sem tartotta ellentétesnek. Miért nem csatlakozott tehát a kötelező formához?

A Wekerle-kormány megalakulása után csakhamar fordulat következett be az egyházpolitika egész vonalán, s e fordulatnak oka volt azon föltevés, hogy a polgári házasság kötelező formája, melyre a Wekerle-cabinet vállalkozott, keresztülvihetetlen lesz a parlament feletti és parlamenti okok miatt egyaránt. Az iránt nem volt kétely, hogy a házasság állami és egységes rendezése, a vallásszabadság s az általános polgári anyakönyv semmi nehézségbe nem fog ütközni, szóval, hogy azon program, melylyel Szápáry gróf megbukott, fent számíthat az elfogadásra. A kötelező forma azonban, mely iránt a Wekerle-cabinet csak előleges és föltételes engedélyt nyert, a legszélesebb körökben bizalmatlansággal találkozott. Itt volt a kérdés csomópontja. Az ellenzék ép úgy, mint az egyházpolitikai ellenzék azt hitte, hogy e kérdésben buktathatja meg a kormányt, melynek mindjárt bemutatkozásánál ép a bizalmi kérdésben súlyos harcot kellett állania. A bemutatkozás 1892 november 21-ikén történt, s új ember a cabinetben csak egyetlen egy volt, Hieronymi Károly, a belügyminister Szápáry helyét dr. Wekerle Sándor pénzügyminister foglalta el. Wekerle bemutató beszédében a többi közt a vallásügyi politikára nézve mindenekelőtt kijelentette, hogy e téren komoly törekvése, hogy az állam érdekeinek biztosítása mellett a vallásos nyugalom és béke meg ne zavartassék és hogy az ezeket érintő összes közintézmények akként rendeztessenek be, hogy a vallásos béke és nyugalom állandó megóvásának biztosítékai legyenek. Utalt arra, hogy a korona legmagasabb jóváhagyásával már megállapítottak azon elvek, melyek az izraelita vallás törvénybe iktatására, a vallás szabad gyakorlatára és az általános polgári anyakönyvek behozatalára vonatkozó törvények alapját képezik; továbbá, hogy ez elvek alapján már elkészítettett az izraelita vallás receptiójára vonatkozó törvényjavaslat és munkába vették a vallás szabad gyakorlatára és az általános polgári anyakönyvek behozatalára vonatkozó javaslatok.

Az egyházpolitikai kérdések negyedikére, a házassági jogra nézve kijelentette hogy a kormány ennek alapelveire és ezek közt a kötelező polgári házasságra nézve is egyhangú megállapodásra jutott, minélfogva legfelsőbb elhatározást eszközölt ki annak elvi kijelentésére, hogy a házassági jogra vonatkozólag kidolgozandó s már munkába vett törvényjavaslat a minden állampolgárra vonatkozó kötelező házassági jog, a házassági jogviszonyból származó kérdések feletti általános állami bíraskodás és a kötelező polgári házasság alapelvei alapján készítettetik el.

De egyszersmind már itt szükségesnek tartotta utalni arra, hogy ez nem érintheti ő felségének azon legmagasabb jogát, hogy a kivitelre és egyes részletes intézkedésekre nézve legmagasabb elhatározását akkorra tartsa fenn, midőn a kidolgozott törvényjavaslat eléjeterjesztetik. Továbbá, hogy ezen, a házassági jogra vonatkozó törvényes intézkedések által az 1868: LIII. t.-cikknek abbeli rendelkezései, melyek a szülőket azon jogukban, hogy gyermekeik vallási hovatartozása iránt rendelkezhessenek, jelenleg akadályozzák, hatályon kívül helyezettnek.

A kormány elnökének ezen kijelentésében, illetőleg azon tényben, melyre a kijelentés vonatkozott, állott a helyzet nehézsége és ferdesége. A korona csak előleges engedélyt adott a kormány programjának előterjesztéséhez, de fentartotta magának, hogy az egyházpolitikai javaslatokhoz külön-külön hozzájáruljon, vagy pedig hozzájárulását megtagadja s ekként a kormányt elejtse. Wekerle kijelentette ugyan, hogy a koronának különben magától érthető jogára csak azért hivatkozott, mert ellenzéki részről azt híresztelték, hogy a kor nem adta beleegyezését az egyházpolitikai programhoz, névszerint a kötelező polgári házassághoz; mégis egészen bizonyos, hogy a korona jogára való külön utalásnak szokatlan s az alkotmány szellemével ellentétes értelme volt. Vagy helyesel valamit a korona vagy nem a föltételes helyeslés azonban helytelen, s hibát követett el a Wekerle-kormány, a midőn a föltételes helyeslés alapján kormányt vállalt s föllállította az egyházpolitikai programot. A siker fényesen igazolta, mert máskép a kötelező polgári házasság aligha jöhetett volna létre a korona tényleges ellenszenve miatt; mert, hogy a föltételes helyeslés csakis a házasságkötés formájára vonatkozhatott, kitűnik abból, hogy a korona az egyházpolitikai javaslatok egyéb része ellen kifogást nem emelt s csakis a kötelező forma képezte az ellentétek tárgyát. A feltételes helyeslés az akkori közfelfogás szerint azt jelentette, hogy a korona csak oly javaslathoz járul utólagosan, mely a kötelező polgári házasságon alapszik ugyan, de előnyöket s kiváltságokat biztosít a katolikus egyház számára a bifurcatio s az elválhatlanság kimondása által. Az egyházpolitikai ellenzék fölfogása szerint pedig azt jelentette, hogy lehetségesek oly combinatiók, melyek szerint a szükségbeli polgári házasság alapján új pártalakulás és új kormány jön létre. A helyzetben tényleg létező hézagon keresztül betörték a legfurcsább combinatiók s betört azon sajnálatos, közéletünkhöz méltatlan zűrzavar, mely sötét pontját képezi parlamentarismusunknak s politikai erkölcsünknek.

Ha a Wekerle-cabinet elnyerhette volna a korona teljes hozzájárulását a kötelező polgári házassághoz, a heves harcz kikerülhető lett volna. Apponyi régi álláspontja nem gátolta, hogy a kötelező polgári házassághoz csatlakozzék, ily körülmények közt azonban kivihetőbbnek tartotta a szükségbeli polgári házasságot. A taktikázás minden oldalon megkezdődött. Bizonyos, hogy, mint a mondottakból is kitűnik, az egyházpolitikai programot s a kötelező polgári házasságot a szabadelvű párton a taktikai túlszárnyalás hozta létre, de szintén bizonyos, hogy a szükségbeli polgári házasság föllállítását szintén a taktikázás eredményezte. Csakhogy az előbbi taktika Deák hagyományait juttatta érvényre, míg az utóbbi szakított a nagy hagyományokkal. A taktikázás megkezdődött azon a napon, a midőn Wekerle idézett nyilatkozatát előadta. Apponyi azonnal észrevette a föltételes engedély hézagát s arra vetette reá magát s azonnal megjegyezte, hogy ő úgy fogta föl a miniszerelnök nyilatkozatát, hogy a korona ez elvi kijelentésre és a munkának ez irányban való megindítására fölhatalmazta a ministeriumot, hanem fentartotta magának, illetőleg fenmaradt számára az alkotmányos jog, hogy a keresztülvitel bármily stádiumában a keresztülvitel módozataira nézve felfogását érvényesíthesse. A miniszerelnök szerint kijelentésének második részének az volt az értelme, hogy fenmarad a koronának az az alkotmányos joga, hogy a keresztülvitel további stádiumában, a keresztülvitel módozataira nézve, a maga elhatározását érvényesíthesse. De ez – mint mondá – annyira magától értetődő dolog, ha csak erről van szó, akkor nagyon kár volt azt ez alkalommal kimondani és hangsúlyozni. Ha pedig a miniszer kijelentése nem volt tiszta pleonasmus, akkor nem jelenthet egyebet, mint azt, hogy a létesítendő házassági jog alapelveire nézve még nincs oly megállapodás, mely kizárná azt, hogy e téren a keresztülvitel további stádiumaiban oly conflictusok elő ne forduljanak, melyek megoldása iránt a kormánynak ma semmi tájékozottsága

sincs. Egyszersmind felszólította a miniszterelnököt, hogy nyilatkozzék arról, vajon pleonasmus az, a mit a korona reservatióra mondott, vagy van-e annak olyan tartalma, mely a most előadott következtetésre jogosít? Mert ha ilyen tartalma van, akkor a kormánynak a polgári házasság tekintetében tett általános kijelentése minden gyakorlati jelentőséget nélkülöz és akkor kiderül, hogy semmi elvi alapja nem volt az előbbi kormányválságnak.

A párt- és felekezeti küzdelemben megínogtak vagy éppen veszni indultak a régi tradíciók. Kétségtelen, hogy csakis a Wekerle-kabinet és a szabadelvű párt többsége, valamint a függetlenségi párt egy része maradt meg e tradíciók alapján, melyeket Szilágyi Dezső igazságügyminiszter a polgári házasságról szóló törvényjavaslat benyújtása alkalmával tartott beszédében hangoztatott, melyben utalva arra, hogy huszonöt esztendeje annak, midőn a magyar alkotmány visszaállítása után a magyar törvényhozás előtt a házasságjog reformjának kérdése először szóba iött, végig tekintett a kérdés egész fejlődésén.

Már – mint mondá – az első magyar ministerium alatt fejtegetve lön a házasságjog reformjának kérdése a képviselőházban és a törvényhozás másik részében is. A képviselőház s – lehet mondani – ennek minden pártja és vezérférfia, valamint az akkori államférfiaknak túlnyomó nagy többsége azon nézetten volt, hogy a házassági jog reformjának iránya ezen három alapelvbe foglalható össze: egységes állami házasságjog, állami iurisdictio és a házasság megkötésének kötelező polgári formája. Különbözött ettől a főrendiház tekintélyes elemeinek, köztük a római katolikus főpapság vezérférfiainak is álláspontja, a kik azon nézetten voltak, hogy az 1848: XX. t.-cikkben lefektetett vallásegyenlőségi és viszonyossági elveket, melyeket ők is elfogadtak, a házasságjog terén a felekezeti jogrendszerek kiépítése által lehet legjobban megvalósítani és Magyarország házasságjoga nem lesz egységes és állami, hanem minden bevett és minden beveendő egyház is birni fog külön házasságjoggal és külön iurisdictióval. Ez az első irány a képviselőház iránya volt és 25 esztendő alatt sokszor merült föl ezen kérdés a képviselőházban és ezeknek az elveknek, annak az említett tradíciónak, aranyfonalát a magyar képviselőház soha el nem ejtette. És habár egyszer-másszor időleges, részleges alkotások lettek itt javaslatba hozva és a képviselőház el is fogadta azokat, mindig kifejezte, hogy azt merőben időleges alkotásnak tekinti és ez állapotok teljes rendezését csak a fönfent említett három elv alapján véli létesítendőnek. E törvényjavaslat, megfelel a képviselőház tradícióinak, s három alapelvre van fölépítve: minden polgárra kiterjedő, egységes állami házasságjog, ennek következeképp állami iurisdictio a házassági viszonyok fölött és a kötelező polgári megkötés.

A régi tradíciók alapján felállított egyházpolitikai program a választóvíz hatását gyakorolta a pártokra. A függetlenségi párt nagy része, élén Justh Gyulával és Eötvös Károlylyal, az 1848-iki eszmék és Irányinak minden évben megújított határozati javaslata mellett kitartott; a másik rész ellenben, Ugron vezetése alatt, a kormánnyal és javaslataival szemben foglalt állást. A nemzeti párt kebelében is voltak hivei a kötelező polgári házasságnak, mint Horváth Lajos, Horánszky Nándor s mások, a többség azonban Apponyi álláspontjához csatlakozott, mely hosszabb ingadozás után a szükségbeli polgári házasság azon formájában állapodott meg, mely javított kiadása az osztrák Noth-Civilehe-nek, s mely iránt a nagy polgári házassági vitában határozati javaslatot adott be. Midőn azonban Apponyinak ingadozását s pártjának egyenetlenségét lobbantották szemére, joggal replikázhatott, hogy a kormánypárt sem teljesen egyöntetű és egyértelmű. Itt is megengedték a javaslatok benyújtásáig, hogy a párt tagjai maradhassanak azon képviselők, akik a kötelező polgári házasságot ellenzik, a párt tagjai maradhattak azért, hogy – mint az ellenzéken mondották – a javaslatok benyújtásáig ezekkel szavaztassák le az ellenzéket, a javaslatok benyújtása után pedig az ellenzéki s névszerint a szélsőbali segélylyel tartsák fenn a többséget, míg végül az egyházpolitikai program megszavazása után a visszatért kormánypártiakkal tarthassák fön a cabinet uralmát.

A szabadelvű pártban tényleg szakadás történt. Az elégedetlenséget már 1892 november 10-ikén jelezte Tibád Antal a „Pesti Napló”-ban, amidőn Szápáry lemondása után közvetlenül lehetségesnek mondott minden kormányt, Széll Kálmánét, Wekerléét és újra Tiszáét, csakis az egyházpolitikai reformot tartotta kizártnak. A forrongás lépést tartott a szabadelvű pártban a

cabinetalakítás mozgalmaival, és világos, fölismerhető szálak kötötték össze a szabadelvű párt egy részét az egyházpolitikai ellenzékkel. Kezdetben inkább hittek gróf Khuen-Héderváry miniszterelnökségében, aki arra lett volna hivatva, hogy megvalósítsa Szápáry programját, aminek feltétele akkor már az előleges fusio leendett egyrészt a szabadelvű párt elégedetlen elemei, másrészt a nemzeti párt és az Ugron-Bartha csoport közt. Csakhamar ki is bukkant a hírlapokban ezen fusio hire, de a fusionális mozgalom oly kevéssé haladt előre, hogy a hirt hozó „Pesti Napló”-ban joggal czáfolhatták azt meg a nemzeti párt elnöke, Horánszky Nándor, valamint Ugron Gábor. A legfeltűnőbb az egész dologban az volt, hogy gróf Khuen-Héderváry, akinek az eszmék eme kavargásában a fusio létrehozásának és a Szápáry-féle program keresztülvitelének tervét szánták, a cabinetválság elején a koronához meghívást sem kapott, s egyáltalán semmi adat nem bizonyítja a több ujság által terjesztett híresztelést. A korona tényleg csak Bánffy Dezsővel, Tisza Kálmánnal, Széllal és Wekerlével tanácskozott. Apponyi meghívást nem nyert. Széli Kálmán ez alkalomból a „Pesti Napló” interviewerének azt a kijelentést tette, hogy a korona csatlakozott a szabadelvű párt felfogásához és így a Wekerle-cabinet november 12-ikén már el volt határozva.

A közhangulat nagy lelkesedéssel fogadta a Wekerle cabinetet, november 23-ikán este nagyszerű fáklyásmenetet rendezett a fővárosi polgárság Wekerle és cabinetje tiszteletére. A szabadelvű párt kebelében azonban a forrongás nem szünetelt, de a történeti igazság kedvéért constataálni kell, hogy a mozgolódás kezdetben nem az egyházpolitikai program, hanem a szabadelvű pártban állítólag létező klikk-uralom és corruptio ellen indult. Báró Atzél Béla vezérlete alatt 38 szabadelvű párti képviselő kezdte a mozgalmat s meghívókat küldött szét tanácskozásra, s e tanácskozás célja gyanánt a meghívó azt említette, hogy bizalmat kell szavazni Wekerlének és programjának s föl kell őt szabadítani a klikk-uralom alól, mialatt akkor az u. n. Tisza-klikket értették. A mozgalom vezetői purosoknak nevezték magokat amiatt, hogy a szabadelvű pártot meg akarták „tisztítani”. A mozgalmat Wekerle Sándor miniszterelnök nem nyomta el, sőt helyes irányba akarta terelni, amidőn személyesen is résztvett a puros-oknak egy tüntetésszerű ünnepélyén. E körülmény dacára a mozgalom átalakult egyházpolitika-ellenes mozgalommá és az u. n. puros-ok sorából kerültek ki a szabadelvű párton az egyházpolitikai program s névszerint a kötelező polgári házasság ellenzői, mint Szápáry László gróf, Sztáray István gróf, László Mihály, Prileszky Tádé, Kammerer Ernő stb.

Az egyházpolitikai program bomlasztó hatása érezhető volt egész közéletünkben. A korona beleegyezésének föltételes jellege a bizonytalanság érzetét keltette föl és terjesztette az országban. A szabadelvű párt és a szabadelvű irányférfiak lelkesedését mindenfelé és künn a vidéken is azzal igyekeztek hűteni, hogy a Wekerle cabinet nem vihetvén keresztül az egyházpolitikai programot, alkudozik s programjának egy részét föladja, ami alatt természetesen legelső sorban a kötelező polgári házasságot értették. Wekerle Sándor miniszterelnök e lábra kapni kezdő bizonytalanság közepette tartotta 1893 január 1-én újévi beszédét, melyben míg egyrészt felhívta a nemzeti pártot a közreműködésre, másrészt a kormány és a szabadelvű párt szilárd elhatározását fejtette ki.

„... A politikai hírlélek és kacsák – úgymond – hogy ne mondjam vádak, jelen bőséges korszakában, midőn naponkint találkozunk oly hirekkel, hogy a kormány ez vagy az iránt alkudozik, programjának ezen vagy azon részét elejti, módosítja, kiegészíti, szükségesnek tartom megjegyezni azt, hogy jól megfontolt elvi alapon, a valódi szükség, a lehetőség és valósíthatás határai közt maradva, állapítottuk meg programmunkat. Ezért azt sem módosítani, sem csorbitani vagy elejteni nem fogjuk, hanem részleteiben is gondosan előkészítve, egészében és változtatás nélkül fentartjuk s annak valószínűségét nemcsak egész határozottsággal, hanem erőnkhez mérten teljes odaadással munkálkodunk. Többet nem ígértünk és most sem ígérünk. Többre és egyébre nem vállalkoztunk, egyéb kötelező ígéretet nem tehetünk, de a mit ígértünk, annak beváltásához kötjük politikai állásunkat és reputációnkat ...”

S ezután ismételten buzdította a pártot, ragaszkodjanak hiven, rendületlenül a zászlóra irt eszmékhez.

A bizonytalanság érzetének és az ezt fölkelő izgatásnak Wekerle határozott nyilatkozata sem vetett véget, s az eszmék consolidációját nem segíthette elő a kormány tevékenysége, melyet az egyházpolitikai javaslatok elkészítésében kifejtett. A kötelező polgári házasság levén a legsarkalatosabb és legvitatottabb kérdés, s mert a korona utólagos jóváhagyását fentartotta, előbb az elveket kellett megállapítani. Mielőtt magára a házassági törvény elkészítésére kerülhetett volna a sor, Szilágyi Dezső memorandumot dolgozott ki s ahhoz a cabinet hozzájárulván, a felség elé került. Ferencz József király a memorandumot észrevételeik megtétele végett kiadta Vaszary Kolozs hercegprimásnak és Schlauch Lőrincz nagyváradai püspöknek. Mindez sok időt vett igénybe és így szervezkedhetett az egyházpolitikai ellenzék. A püspöki kar nagy része tiltakozott az egyházpolitikai program ellen s ugyanezt tette természetesen a püspöki conferentia. A helyzetre javítólag csak az hatott egyházi részről, hogy Vaszary Kolozs hercegprimás azon álláspontot foglalta el, hogy a polgári házasság minden faja közt a kötelező polgári házasság áll legkevésbé ellentétben a dogmákkal és az egyház érdekeivel. Az esztergomi biboros e felfogása már előzetesen is sokat lendített a házasságkérdés formájának ügyén és előmozdította az eszmék megtisztulását, valamint a kötelező polgári házasság ügyét.

A legtöbben mégsem hittek a kötelező polgári házasság sikerében, biztosra vették annak bukását legalább a főrendiházban vagy végső esetben a koronánál. Ultramontán részről minduntalan történt is a koronára hivatkozás, ami ellen hasztalan tiltakozott a kormány. Általában nagy hatást gyakorolt az egyházpolitikai ellenzék megalakulására és magatartására azon, szinte bizonyosnak tartott hit, hogy a Wekerle-cabinet a kötelező polgári házassággal elbukik. E hitet nem változtatta meg azon tény, hogy Hieronymi Károly belügyminister 1893 április 25-ikén benyújtotta a háznak az állami anyakönyvekről szóló törvényjavaslatot és gróf Csáky Albin a zsidó vallás receptiójáról szóló tervezetet, majd ugyancsak Csáky Albin a vallás szabad gyakorlatáról szóló javaslatot május 27-ikén előterjesztette. Még azon tény sem változtatott lényegesen a helyzeten, hogy a korona 1893 november 8-ikán beleegyezését adta ahhoz, hogy a kötelező polgári házasságot a kormány a parlamentben előterjeszthesse. Folyton a legkülönbözőbb hírek keringtek, majd hogy a horvát bán nyíltan ellenzi a kormány egyházpolitikáját, majd pedig hogy a korona és a kormány közt compromisum jött létre. A „Pesti Napló” október 8-iki számában elő is állt egy állítólagos compromisummal, melynek lényege az lett volna, hogy minden házasságot, kivéve a keresztények és nem keresztények közti házasságot, szükségképp a pap előtt kell és pedig a templomban megkötni; de egyszersmind kötelesek a házassulók a polgári hatóság előtt is házasságot kötni. Ez nem más leendett mint a hirhedt spanyol házasság. Az állítólagos compromisum még tovább ment: a kölcsönös gyűlöletet, mint való okot, csak a protestánsoknál tartotta volna fenn s a zsidó és keresztény vegyes házasság esetén mind a két félnek előbb felekezetnélkülivé kellett volna lenni.

A „Pesti Napló” e vezércikkben fejtegetett compromisum-hire nagy feltűnést keltett, de csak az egyházpolitikai ellenzék hitt abban. A „Pesti Napló” hirhozója valamit hallott harangozni, és egészen bizonyos, hogy úgy a főpapság, mint a korona ily compromisumot szívesen elfogadtak volna; Wekerle és cabinetje azonban, mint október 10-ikén a kormányelnök ki is jelentette, ily compromisumba bele nem egyezhetett, s maga a nevezett hirlap október 11-iki számában elismerte, hogy tévedett, midőn Wekerlét azon tényezők közé sorozta, amelyek a compromisumhoz hozzájárultak.

Ezentúl már az esernények gyorsan haladtak előre. Szilágyi Dezső december 2-ikán benyújtotta a háznak a kötelező polgári házasságról szóló törvényjavaslatot, gróf Csáky Albin pedig az 1868: LIII. t.-cz. revisióját. Innétül a lappangás és a színvallás elkerülése nem tarthatott. Gróf Apponyi Albert újévi beszédében még némi ködhomályt tartott fenn s az egyházpolitikai javaslatok végrenemhajthatóságát fejtegette. Ekkor kifejtett aggodalmai képezték későbbi határozott állásfoglalásának alapját, s ez eszmemenetből kiindulva mondta 1894 április 14-iki záróbeszédében a parlamentben, hogy behunyta szemmel a sötétbe nem akar ugrani s a törvényjavaslatot egyéni kedvtelés és parlamenti helyzet szüleményének mondta.

A szabadelvű párt heterogén elemeinek is innétől külön kellett válniuk. Báró Atzél Béla már december 25-ikén kilépett a szabadelvű pártkörből, s megindította most már többé nem a „puros”, hanem a bomlasztó actiót. Társadalmi körökben és a hírlapokban azt fejtegette, hogy nem egyezik meg a tisztességgel, hogy azok, akik reversálist adtak, azt megszegjék és benn maradjanak a szabadelvű pártban. A kilépések csakugyan megkezdődtek és Tibád Antal is kilépett január 10-ikén. Az ellenzéki pártok szintén megkezdtek határozott állásfoglalásukat, de az Eötvös által vezetett függetlenségi párton kívül nem volt egyetlen ellenzéki párt sem, mely összeférhetlennek tartotta volna a párthoz való tartozással a kötelező polgári házasság elleni támadást. A „Magyarország” akkép akarta megoldani 1894 január 24-iki számában az eszmék következetességének és mégis az oppositio folytatásának problémáját, hogy a függetlenségi és 48-as párt szavazza ugyan meg az egyházpolitikai javaslatokat, de egyszersmind vesse föl a bizalmi kérdést és a bizalmi kérdésben szavazzon a kormány ellen. Gyors léptekkel közeledett az idő, midőn már tényleg és hivatalosan állást kellett foglalniuk az ellenzéki pártoknak, mert az igazságügyi bizottság február 6-ikán beterjesztette a kötelező polgári házasságról szóló törvényjavaslatra vonatkozó jelentését.

A nemzeti párt február 10-ikén tárgyalta a kötelező polgári házasságot saját pártkörében. Gróf Apponyi Albert több órán át tartó beszédben fejtette ki álláspontját, mely abban csúcsosodott ki, hogy a zsidó vallást recipiálni és a vallásszabadsági törvényt meg kell alkotni; a házassági jogegység is létesítendő, de csak a szükségbeli formulával; a polgári anyakönyv pedig, az ideiglenes intézkedésen túl, a közigazgatás reformjával kötendő össze. Horváth Lajos a kormány javaslata mellett beszélt és kérte Apponyit, hogy fogadja azt el. Hodossy ellene nyilatkozott a javaslatnak, mert nem akarja a polgári házasság eszméjét „compromittálni”. Február 12-ikén folytatta a nemzeti párt tanácskozását. Ernuszt Kelemen a kormány javaslata mellett foglalt állást, s hosszabb vita után az lett a megállapodás, hogy a párt kötelező határozatot nem hoz, de maga az elnök csatlakozott Apponyi nézetéhez.

A függetlenségi párt (akkor u. n. Eötvös-párt) február 15-ikén Madarász József elnöklete alatt tartott ülésében elfogadta a polgári házasságról szóló javaslatot általánosságban, s manifestumot bocsátott ki, melyben eljárását indokolta. A függetlenségi és 48-as párt már 1893 május 19-ikén a kötelező polgári házasság mellett nyilatkozott. E határozatot fentartotta 1894 február 17-iki értekezletén is, azon különbséggel, hogy Polónyi bizonyos közjogi sérelmek orvoslását követelte. Ugron Gábor a közjogi kérdéseket még inkább előtérbe helyezte s oly határozati javaslatot terjesztett elő, mely a közjogi sérelmeket (az uralkodóház házassági jogviszonyainak rendezetlenül hagyását, a hadsereget illetőleg a házassági jogot stb.) legelső sorban orvoslandóknak mondta. Azon esetre, ha a ház e határozati javaslatot el nem fogadná, mely az igazságügyi bizottsághoz való visszautasítást indítványozta, magát az egész javaslatot még általánosságban sem fogadja el. Polónyi javaslata 34 szótöbbséggel elfogadtatott, de a határozati javaslat egyszersmind kimondta, hogy a kik azt el nem fogadják, nem tartoznak a pártból kilépni. Ugronnal szavaztak a határozati javaslat ellen Bartók Lajos, Szalay Károly, Bartha Miklós, Okolicsányi László stb.

Ily előzmények után február 19-ikén kezdődött a nagy parlamenti küzdelem a kötelező polgári házasság javaslata fölött. A vitát Teleszky István előadó nyitotta meg. Minden párfiak vezéregyéniségei részt vettek a vitában. Kossuth szava kívülről szólt bele abba, a kötelező polgári házasság mellett. E munkának nem lehet feladata e nagyfontosságú vita ismertetése, melyben a nagyszabású harc fő bajvivói Szilágyi Dezső, Wekerle, gróf Csáky Albin és gróf Apponyi Albert voltak. Az egyházpolitika multjára és kiinduló pontjára vonatkozólag azonban szükséges azon rectificatiók felemlítése, melyeket a képviselőház február 23-iki ülésében Wekerle Sándor tett gróf Szápáry Gyula előadásával szemben.

Itt elsőben is arra utalt, hogy nem áll az, hogy a kormány egyházpolitikájában a cselekvési program 1892 novemberben változott, mert az a trónbeszéd megtartása, a választások megejtése és az Irányi-féle javaslat elfogadása után történt. Épen oly valótlan az az állítás, mintha az egyházpolitikai program sürgős fölvetésére a komáromi gyűlés magatartása

lett volna befolyással, mert ez a gyűlés 1892 szeptember 4-ikén volt, a vallás- és közoktatásügyi minister pedig egyházpolitikai programját egészében és úgy, mint azt a kormány mai programjában fölállította, már azon esztendőben, a nyári szünetek beállta előtt írásban foglalva vette és adta át az akkori miniszerelnöknek.

Wekerle beszédének e részére gróf Szápáry Gyula, válaszolva megjegyezte, hogy a vallás- és közoktatásügyi minister egy programot kidolgoztatott ugyan, a melyet a nyári szünetek előtt a ministerek közt szét is osztatott,² de ez csak az ő egyéni nézete volt, magában a kormány körében csak szeptember 14-ikén tárgyalatott és csak ezen határidő után foglalt állást a kormány.

A záróbeszédre csak április 10- és 11-ike táján került a sor, s a szavazás április 12-ikén történt. A képviselők szokatlan nagy számmal voltak jelen, csak 35 képviselő volt távol; 271-en szavaztak a törvényjavaslat mellett, 106-an ellene és így a kötelező polgári házasságról szóló javaslatot a képviselőház 165 szótöbbséggel fogadta el. A bizalmatlansági szavazatot pedig 112 szótöbbséggel mellőzte a ház.

Ily nagy többség támogatta a Wekerle-cabinetet és politikáját, daczára annak, hogy márczius 20-ikán közbejött Kossuth halála, majd márczius 31-ikén Kossuth temetési szertartása Budapesten. A leirhatatlan nemzeti gyász mutatta, mily benső szálak kötötték össze a nemzet lelkét Kossuthal, daczára a politikai ellentéteknek, melyek Kossuth és a nemzet többsége közt létrejöttek. A nemzet, midőn nagy fiát temette, csak az óriási veszteséget érezte és csak azt a Kossuthot látta a nagy halottban, akinek nemzeti ujjászületésünkben legtöbb része volt és aki dicsőséggel árasztotta el úgy saját nevét, mint a magyar nevet. Egyuttal megfélemedezett az ország a gyász eme napjaiban, hogy Kossuth a dynastiával szemben az incompatibilitás tanát hirdette, s míg a nemzet kibékült koronás királyával, addig Kossuth megmaradt intransigens álláspontján. A nemzeti és bécsi hangulat nagy ellentétei közé lökve, a Wekerle-cabinet helyzete valóban súlyos volt. A nemzet maga temette ugyan halottját, de a közvélemény követelte az állami részvételt is. Recriminációk egész sorozata indult meg a sajtóban és a parlamentben, és mégis nagyobb gyászpompát a történelem aligha mutathat föl, mint melylyel Kossuth temetése történt. A közbejött s leviharzott ellentétek daczára a Wekerle-cabinet a helyzet ura maradt legalább a parlamentben és a közvéleményben.

Annál kevésbbé volt ura a helyzetnek a főrendiházban, mely 1894 május 10-ikén 21 szótöbbséggel visszautasította a kormány javaslatát.

A képviselőház ugyanezt 1894 május 18. és következő napjain tárgyalta s 20-ikán 166 szavazattöbbséggel elhatározta, hogy a főrendiháznak visszaküldi. Ily óriási többség daczára a válság bekövetkezése szemmel látható volt, mert teljesen bizonyosnak látszott, hogy a főrendiház a javaslatot másodszor is visszautasítja. Wekerle Sándor kormányelnök feladata most az volt, hogy a főrendiház magatartása iránt s a javaslat elfogadása tekintetében garantiákat keressen; e törekvéssel állott kapcsolatban bécsi útja május 26-ikán. Az ugyanezen napon megjelent „Neue Freie Presse” jól értesült udvari körökből híresztelte, hogy Wekerle Sándor fölhevítte a korona figyelmét oly lehetséges pártalakulásokra, amelyek a polgári házasság másodszori visszautasításának esetén föltétlenül bekövetkeznének, s melyek fent nem találnának kedvező fogadtatásra. S a magyar kormányelnök audientiája után azon hit volt elterjedve, hogy a három új főrendiházi tag kinevezése nem is lesz szükséges, mert a korona akarja a polgári házasság keresztülvitelét. Többé nem is volt arról szó, vajjon a kötelező polgári házasság törvényerőre emelkedik-e vagy sem, legfőlebb csak arról, vajjon a Wekerle-cabinet viszi-e azt keresztül vagy más kormány. A május 31-iki hírlapok teljes alapossággal jelenthették, hogy a Wekerle-kormány bukása el van határozva. Június 1-jén a király tényleg elfogadta a Wekerle-cabinet lemondását és gróf Khuen Héderváryt bizta meg az új cabinet alakításával. E hír nagy levertséget és mégis izgatottságot keltett a magyar fővárosban, s a hazatérő miniszerelnököt rendkívüli ovatióval fogadta a főváros polgársága. Az óriási s az őt lelkesen üdvözlő tömegben keresztül Wekerle csak lépésben hajthatott s a London-fogadónál kifogták lovait s a fiatalság huzta tovább a minister kocsiját, s azon utcákon, a melyeken átvonult, rögtönzött kivilágítás fogadta.

Gróf Khuen-Héderváry a szabadelvű párt programjának alapján vállalkozott a miniszterelnökségre, a mint hogy tényleg a főrendiházban is a kötelező polgári házasságra adta volt szavazatát, habár azon aggodalmának adott kifejezést, hogy a reformoknak minden átmenet nélküli foganatosítása bizonyos megrázkódtatással lesz egybekötve, de mert, – tette utána – több idő óta egynémely eléggé aggályos mellék- és kísérő jelenségek fokozódó mértékben azt sugallják, hogy korántsem volna tanácsos, ilyen viszonyok között alterálni a képviselőház működését, ezért kívánja azt szavazatával támogatni.

Wekerle Sándor a szabadelvű pártkörben június 2-ikán jelentette be a válságot és lemondását. Beszédében őszintén feltárta a helyzetet. Elmondta, hogy legfelsőbb helyen azon garantiákat keresett annak biztosítására, hogy meddő kísérlet színvonalára ne sülyesztessék a polgári házasságra vonatkozó javaslat újabb tárgyalása, hanem hogy annak elfogadása a főrendiház részéről is lehetőleg biztosíttassék s e végett előterjesztést tett a koronának és annak felhatalmazását kérte először is a még kinevezhető három élethossziglani állás betöltésére, másodszor annak kijelentésére, hogy ezen javaslatok politikai szükségessége tekintetében a korona kormányával egyetért és hogy azok mielőbbi törvényerőre emelkedését saját részéről is kívánja, harmadszor annak kijelentésére, hogy, a mennyiben a fenforgó ellentétek a legközelebbi főrendiházi tárgyalások során sem lennének elenyészethetők, az örökös főrendi tagok szaporítása útján fogja a két ház közt fenforgó ellentéteket kiegyenlíteni.

S miután a biztosíték e harmadik pontja, tudniillik az örökletes tagok szaporításához a korona jóváhagyását nem nyerhette meg, beadta lemondását.

Darányi Ignác beszéde után a párt egyhangúlag elfogadta az általa benyújtott határozati javaslatot, mely így szól:

„Mondja ki a szabadelvű párt, hogy

1. a párt egész programját változatlanul fentartja, különösen pedig egyházpolitikai programja s annak sértetlenül teljes és haladéktalan keresztülvitele mellett szilárdan megáll és ezen elvek keresztülvitelét minden viszonyok közt előmozdítani fogja; egyebekre nézve pedig a szabad elhatározás jogát magának fentartja;

2. mélyen érzett hazafiúi sajnálatát fejezi ki a kormány visszalépése fölött s nem muló hálájának ad kifejezést a párt elveinek hű szolgálatában tanusított férfias magatartásáért;

3. a lelépő miniszterelnök úr és ministertársai irányában a párt rendithetetlen ragaszkodását és bizalmát nyilvánítja s fölkéri őket, hogy a párt vezetését ezen nehéz napokban is tovább folytatni sziveskedjenek.”

Miután a szabadelvű párt ily határozatot hozott, melyet akkor a korona küldöttjének egyenes kikoszarztatása gyanánt tekintettek, s miután gróf Héderváry több előkelő politikussal, köztük Tisza Kálmánnal, Széll Kálmánnal, Szilágyi Józseffel értekezett, a bán cabinet-alakítási missiója meghiúsult; belátta, hogy a cabinet alakítása rá nézve teljesen lehetetlen, s – mint a „Pesti Napló,” június 3-iki számában megjegyzi – „különösen báró Bánffy Dezsőnek, a képviselőház elnökének, közel másfél óráig tartó, nagyon kimerítő információjából szerezte azt a meggyőződést”. Így nem maradt más hátra, mint hogy a korona ismét Wekerlét bizza meg a kormányelnökséggel.

Innéttil nem lehetett más politika, mint a kötelező polgári házasságnak a Wekerle-kormány által való keresztülvitele, tehát a főrendiház ellenállásának megtörése. Ha gróf Khuen-Héderváry vállalkozik a kabinetalakításra, illetőleg ha őt a szabadelvű párt elfogadta, akkor az ügy még simábban mehetett volna, részint a személyi kérdések, részint amiatt, hogy az egyházpolitikai ellenzéki Khuen-Héderváryban Wekerle örökségének kiméletes megvalósítóját pillantotta meg. Wekerle személyén kívül azonban még egy személyes kérdés volt és ez fokozta a válságot szinte a feszített húr elpattanásáig. Szilágyi Dezsőnek kellett volna áldozatul esnie, hogy a főrendiház és az illetékes körök végleg kapacitálhatók legyenek. A közvélemény azonban Szilágyi Dezsőben a szabadelvűség örét és az egyházpolitikai reformok érintetlen megvalósításának garantiáját pillantotta meg ugyannyira, hogy még a Wekerle-cabinet sem számíthatott volna többségre és a zivatarok között meg nem állhat vala, ha Szilágyit mellőzi. A

legkomolyabb politikai körökben is el volt terjedve akkor az a hit, hogy, ha Szilágyi mellőzve lesz, vagy a Szilágyi-kérdésben a parlamentet felosztatják, az igazságügyminister félelmes vezére leend nemcsak a liberális, hanem immár a nemzeti oppositiónak is. Az ügy kiélesedése elment azon pontig, hogy a közvélemény előtt nem a liberalismus és az egyházpolitika, hanem a nemzet érdekéről volt szó. A Szilágyi-válságról külön meghallgatta a korona bizalmi férfait és szinte valamennyi Szilágyi mellett nyilatkozott. Így lépett újra actióba a Wekerle-cabinet Szilágyi Dezsővel és nem nélküle, mert a szabadelvű-párt vezető emberei Szilágyi megmaradását annyira óhajtották, hogy maga Wekerle Sándor attól tette függővé újabb vállalkozását, ha Szilágyi megtartja tárcáját.

A kormányválság elintézése és a Wekerle-cabinet új actióba lépése után többé nem lehetett kérdéses a főrendiház magatartása. Az udvari hivatalnokok többé nem tüntettek, a zászlós urak közül csak gróf Zichy Ferencz és gróf Szápáry Géza folytatták az oppositót, ellenben a többiek valamennyien a javaslat mellett foglaltak állást. Még így is nagy küzdelembe került ugyan a többséget a javaslat számára megcsinálni a főrendiházban és ez a június 21-iki ülésben történt második szavazás alkalmával csak 4 volt (128–124 ellen), de többé nem szenvedhetett kétséget, hogy a többségnek létre kell jönnie. Ekkép a törvényhozási akadály megszűnt, a kötelező polgári házasságra nézve s még csak a szentesítés volt hátra.

Egy differentia még mindig fenforgott a kormány, az alsóház és a felsőház közt, a vallás szabad gyakorlatáról szóló törvényjavaslat III. fejezetére vonatkozólag; de ez az ellentét többé nem maradhatott fent s a kötelező polgári házasság diadala után a felsőház szükségkép hozzájárult a kormány javaslataihoz az egész vonalon, így hozzájárult a felekezetenélküliséghez is.³

Hátra volt azonban még a szentesítés nagy kérdése. A szentesítés csak hosszú idő múlva, december 10-ikén következett be. Wekerle Sándor déli 12 órakor jelentette be a háznak a szentesítés megtörténtét s a szabadelvű párt tagjai föllálva éljeneztek és tapsoltak. Az egész országban nagy benyomást tett a szentesítés ténye, mert oly súlyos conflictus szűnt meg ekkép, melyből a legsajnálatosabb következmények támadhattak volna. Magába a cabinetirodába ezer és ezer távirat fejezte ki a közhangulatot és a trón előtti hódolatot. Ily viszonyok között történt az indemnitas megszavazása is december 11-ikén, amikor a kormánynak 155 többsége volt. E szavazáshoz a kormány félhivatalos sajtója oly megjegyzéseket fűzött, hogy a Wekerle-cabinet, mely a liberalismussal van összeforrvá, parlamenti uton meg nem bukatható. Abban a félhivatalos sajtónak teljesen igaza volt, hogy a Wekerle-cabinet a parlamentben nem bukhatott meg. De a cabinet bukása mégis már rég el volt határozva s Wekerle, valamint ministertársai december 24-ikén már aláírták lemondási okmányukat. E szerint egészen hiú volt azon félhivatalos fejtegetés, mely a szentesítés késedelmes voltát mindenféle mellékürüggyekkel akarta indokolni, fordításokkal, szövegösszehasonlításokkal stb. Wekerle Sándor a szabadelvű pártkörben december 27-ikén, midőn a párttól búcsuzott, világosan megmondta, hogy a cabinet bukásának oka a korona bizalmának hiánya.

„Miután – úgymond – sajnálatunkra azt kellett tapasztalnunk, hogy nemcsak egyes ügyekben, hanem általában véve nem vagyunk a legfelsőbb bizalomnak oly mértékben osztályosai, amint ezt az ügyek sikeres és eredményes vezetésére nézve jelen viszonyaink közt kívánatosnak tartjuk: beadtuk ő Felségének tárczáinkról való lemondásunkat. Ő Felsége ezt a lemondást kegyelmesen elfogadni, bennünket egy új cabinet megalakulásáig az ügyek továbbvitelével megbizni méltóztatott. Midőn erről a tisztelt pártértekezletnek kötelességszerűleg jelentést teszek, egy nagy tartozást kell saját és ministertársaim nevében lerónom. Köszönetet kell mondanom azért a valóban odaadó és lelkes támogatásért, amelyben szivesek voltak minket folytonosan részesíteni. Ennek, s főleg ennek köszönhetjük, hogy eredmény kísérté működésünket, hogy súlyos körülmények közt fenn tudtuk tartani, meg tudtuk óvni elveink tisztaságát, ennek, hogy nagy eszméket tudtunk érvényre juttatni és habár heves küzdelemmel is, de merem mondani, viszonylag minden nagyobb megrázkódtatás nélkül ezen rövid idő alatt oly

nagy átalakulásokat biztosítani, amelyek korszakot alkotók lesznek, amelyek az igazi haladásnak és szabadelvűségnek a messze jövőre is kiható irányt szabnak.

Ha együttműködésünknek 2 évre terjedő, viszonylag rövid tartama alatt, a dolog természetéből folyólag, nem is tudtuk mindazokat az elveket érvényre juttatni, amelyek programmunk integráns részét képezik, de leraktuk az alapokat, elkészítettük e program életbeléptetésére nézve a munkálatokat és ezt örökölni adjuk át utódainknak, úgy hogy nyugodt öntudattal el merem mondani, hogy kormányzatunknak két évi tartama nem a meddőségnek, hanem a serény munkásságnak volt korszaka, amelyből tisztán és mocsoktalanul hozom vissza azt a zászlót, amelyet ránk bízta, s amelyet soha személyes érdekekért küzdelemben nem vittünk, hanem mindig elvekért és nagy eszmékért lobogtattunk. A harc megtéphette, a küzdelemnek vérfoltjai is meglátszanak rajta, de azt hiszem, hogy mocsok nem tapadhatott rája.” – Majd egy pillantást vetve programjára, melynek megvalósításában az idő és a körülmények akadályozták meg, ismét hangsúlyozta az egyházpolitikai javaslatok revíziójának szükségességét s a még tárgyalás alatt levő két javaslatot melegen ajánlotta a szabadelvű párt, pártja figyelmébe, mint a melyek politikai programjának egyik sarkalatos és alapvető részét képezik.

„Én ebben a hitben távozom erről a helyről, – így végezte beszédét – hogy itt nemcsak saját és ministertársaim meggyőződésének, hanem sok, talán minden eddigi politikai barátom meggyőződésének adtam kifejezést. Ezért engedjék meg, hogy főlszólalásomat befejezve, ismételt köszönetünket és hálánkat nyilvánítsam szíves támogatásukért és magunkat továbbra is barátságukba ajánljam. Legyenek meggyőződve, hogy mi azokat az elveket azzal az odaadással és kitartással fogjuk jövőre is szolgálni, mint tettük eddig, s ha mások állnak is az első vonalban, mi mint közharcosok sem akarunk a küzdelemben hátramaradni, hanem azzal az őszinteséggel kívánunk politikai programmunk mellett helyt állni, amely méltó azokhoz az elvekhez, a melyeknek aegise alatt egyesültünk és remélem, tovább is egyesülve maradunk.”

Az új cabinet megalakítására gróf Khuen-Héderváry Károly ismét sikertelenül vállalkozott: báró Bánffy Dezső alakította azt meg.

A válság folytonos tanácskozásokkal elég sokáig húzódott, a döntés csak 1895 január 13-ikán következett be. A király ezen a napon bizta meg báró Bánffy Dezsőt a cabinet megalakításával. A lapok tudósításai szerint a szabadelvűpárt megnyugvással fogadta a korona döntését, hisz a maga óhajának érvényre jutását látta benne, az ellenzék azonban gúnyolódott s azzal vigasztalta magát, hogy a ház volt elnökének kormányzása rövid ideig tartó pünkösdi királyság lesz. A közvélemény várakozó állást foglalt.

A szabadelvűpárt egységesen, meg nem szaporodva, de meg sem is fogyva került ki a válságból. Még a száz képviselők sem váltak ki a pártból.

A cabinetalakítás nem ment könnyen. A szabadelvű egyházpolitikai reformok harczosainak félre kellett huzódniok egy kissé s új egyének léptek előtérbe, nehogy az új cabinetnek harczias színezete legyen. Azt azonban mindenki tudta, hogy csak az emberek újak, a program a régi. Az új kormány január 19-ikén jelent meg először a házban. A kormány programját a miniszterelnök terjesztette elő, a kit az ellenzék ideges türelmetlenséggel hallgatott.

A kormány programja tömören a következő pontokban volna összefoglalható:

A bizalomnak megszilárdítása a korona és nemzet között.

Az egyházpolitikai harczok által felzaklatott kedélyek lecsillapítása.

A kiegyezési alap változatlan fentartása, sőt, megszilárdítása.

A már szentesített egyházpolitikai törvények teljes tartalmú, de kiméletes végrehajtása az érdekek és érzelmek sérelme nélkül.

A vallás szabad gyakorlatáról és a zsidó vallás receptiójáról szóló törvényjavaslatok keresztülvitele.

A katolikus autonomia és congrua rendezésének megoldása az előbbi kormány által vállalt kötelezettség alapján.

A valutarendezés műveleteinek folytatása és befejezése.

De a mi a kormányra nézve leglényegesebb s a minek megvalósítására a közigazgatás államosítását elodázhatatlan feladatának tartja, az a magyar államnak nemzeti irányban való fejlesztése s a magyar állameszme biztosítása és fentartása, minden, ez ellen irányuló, törvénybe ütköző és államveszélyes törekvések határozott leküzdése és elfojtása.

Az egységes nemzeti állam kiépítése.

Ezekre a főladatokra vállalkozott a Bánffy-cabinet, ezeket a célokat tűzte ki kormányzati céljaiúl. Főleg arra törekedett, hogy a korona és a nemzet közötti jó viszonyt a lehető legbensőbbé tegye, olyanná, hogy hozzá felülről bizalmatlanság ne férközhessen. Vezéreszméül tűzte ki, hogy a dynastia bizalma s támogatása mellett és a dualismus keretében teljesen kiépüljön a nemzeti magyar állam, s hogy ezen cél semmi más irányzatoknak még a szélső liberalismus tekinteteinek se rendeltessék alá.

Báró Bánffy Dezső mindjárt kormányzata kezdetén erős conflictusba keveredett a monarchia külügyministerével, gróf Kálnokyval, a pápai nuntiusnak magyarországi szereplése miatt. Agliardi bécsi nuntius Magyarországon jártában több oly nyilatkozatot tett, melyekben a miniszerelnök az ország belügyeibe avatkozást látott s miatta recriminált a külügyministernél s kérte őt, hogy juttassa tudomására a Vaticánnak az Agliardi viselkedéséből származható súlyos következményeket. A külügyminister igazat adott Bánffynak egy diplomatiái jegyzékben s maga is elítélte a nuntius, de a midőn a miniszerelnök egy interpellatióra adott válaszban hivatkozott rá, hogy a külügyminister egyetért vele a nuntius magatartása felől, Kálnoky a sajtó útján tiltakozott Bánffy nyilatkozata ellen. A conflictus a korona döntése alá került, mely Kálnokyra lett végzetes kimenetelű, mert állásától meg kellett válnia.⁴ Helyét gróf Goluchowsky Agenor foglalta el, kiben a clericális irány semminemű támaszt nem talált s így a Bánffy-cabinet könnyebben folytathatta egyházpolitikai programjának megvalósítását, melynek tevékeny előmozdítója dr. Wlassics Gyula cultusminister lett. Két elintézetlen törvényjavaslat volt még hátra az egyházpolitikai programból: az izraelita vallás receptiójáról és a vallás szabad gyakorlatáról. Mindkettőt Wlassics képviselte nagy tudománnyal és ékesszólással a bizottságok és a törvényhozás előtt. Az ő javaslatára történt a 25-ik §. azon intézkedése, hogy a bevett vallásfelekezetből kilépő tartozik a kilépés idejét követő ötödik naptári év végéig a rendes egyházi járulékokat az elhagyott egyháznak megfizetni, ha addig valamely bevett valláshoz nem csatlakoznék.

A Bánffy-cabinet politikájának eredményei ma még végleg nem állapíthatók meg és nem bírálhatók meg, mert hisz a legközvetlenebb jelenbe kapcsolódnak. De a tárgyilagos kritikának már is el kell ismernie, hogy a Bánffy-cabinet nagy érdemeket szerzett az egyházpolitikai törvények végrehajtásával, különösen pedig azzal, hogy a király és a nemzet között a közeledést és a bensőbb kapcsolatot újra létrehozta. Az igazságos történetírás nem fogja eltagadni a Bánffy-cabinettől azt sem, hogy erős, sőt erélyes nemzeti politikát követett s nemcsak programjába vette föl a nemzeti állain jelszavát, hanem tényleg törekedett is annak megvalósítására. Végül azon szerencsében is részesült e cabinet, hogy a magyar nemzet ezeréves ünnepét ő rendezte és tette méltóvá a nemzet multjához és jövődjéhez.

799. I. A Trefort- és Csáky-féle rendelet szövegét egész terjedelmében kapja az olvasó, mert e két okmány egyszersmind dirigens okmánya az egyházpolitikai harc első korszakának: A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszernek 24,724. számú rendelete, a vegyes házasságból származó gyermekek kereszteleési bizonylatának kölcsönös kiszolgáltatása tárgyában. Midőn a magyar törvényhozás az 1868. évi LIII. t.-cz.-et megalkotta, azon szándék által vezéreltetett, hogy az ország keresztény felekezetei közti viszonyosságot kellőleg körülvonaloelván, százados surlódásoknak véget vessen és a vallásfelekezetek közti békének újabb támaszt és biztosítékot nyújtson. E törvény többi közt a vegyes házasságokból származó gyermekek körül is intézkedvén, 12. §-ában kimondja, hogy a fiúk atyjuk, a leányok pedig anyjuknak vallását követik, egyuttal jövőre nézve is érvénytelennek, semmisnek és minden jogerőt nélkülözőnek jelentvén ki bármely szerződést, térítvényt vagy rendelkezést, mely e törvénnyel ellenkeznek. Ezen szakasznak logikai folyománya, hogy azon esetben, ha valamely lelkész oly gyermeket, ki a törvény szerint más keresztény felekezethez tartozik, bármely okból megkeresztel, azt saját

anyakönyvébe be nem vezetheti, hanem köteles az ezen ténykedésről szóló bizonylatot az illetékes lelkészhez hivatalból és avégből haladéktalanul áttenni, hogy az ekként megkeresztelt gyermeknek születését saját anyakönyvében följegyezhesse; mert a más felekezetbeli lelkész által történt megkeresztelés a gyermeknek vallás tekintetébeni törvényszerű hovatartozandóságán mitsem változtat, az egyes keresztény vallásfelekezetek anyakönyveinek hiteles volta pedig csak ez uton eszközölhető. De van még egy más ok is, mely a lelkészeket illetén keresztelési bizonylatok kölcsönös kiszolgáltatására kötelezi, és ez azon birói magyarázat, melyet az 1868: LIII. t.-cz.-el szoros kapcsolatban álló 1879: XL. t.-cz., tüzetesen annak 53. §-a, egyes előfordult esetekben talált, mely birói magyarázat azon nézetet látszik érvényre emelni, hogy a keresztény szülőktől származott gyermeknek megkeresztelése más felekezetbeli pap által mint amelyhez a gyermek nemét tekintve a törvény szerint tartoznék, nem azonos az illető gyermeknek a keresztelő lelkész felekezetébe való föl vételével. Midőn pedig az egyházak e birói magyarázatnak előnyeit elfogadták, ott ahol ez az 1879: XL. t.-cz. 53. §-a alapján más felekezetbeli gyermekek megkeresztelése és az anyakönyvi kivonat ki nem szolgáltatása miatt bevádolt papjaik javára szolgált, elismerték a fölvetést, hogy a lelkész a gyermeket az azon végrehajtott keresztelés által nem a maga felekezetébe vette föl; miből önként következelt, hogy a keresztelési bizonylat a másik, illetékes egyháznak szolgáltatandó ki. Mindazonáltal évenként számos eset fordul elő, melyben különféle egyházi hatóságok panaszt tesznek nálam, hogy más felekezetek lelkészei törvényszerűen a panaszt tevő hatóságok egyházához tartozó gyermekeket megkeresztelik anélkül, hogy a keresztelési bizonylatokat az illetékes lelkésznek kiszolgáltatnák, sőt hogy erre felszólítatva, e bizonylatok kiadatását különféle, a törvény által meg nem állható okokból megtagadják. A fentebb tisztelettel előadottak után szükségtelen bővebben okadatolnom ama sürgős kérésemet, miszerint az egyház joghatósága alatt álló papságnak a szóban forgó törvény-intézkedéseket újból megmagyarázván, ugyanannak egyuttal szigoruan meghagyni méltóztassék, hogy mindannyiszor, valahányszor oly gyermeket, ki a törvény rendelkezése szerint más felekezethez tartozik, bármely okból megkeresztelnek, a keresztelési bizonylatot anyakönyvezés végett az illetékes lelkészhez a ténykedés után legfőlebb nyolcz nap alatt és az 1879: XL. t.-cz. 53. §-ában megszabott büntetés terhe alatt áttenni el ne mulasztás. Kelt Budapesten, 1884 évi július hó 11-én. *Trefort*, s. k. II. A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek 10,086. sz. a. valamennyi egyházmegyei hatósághoz és törvényhatósághoz intézett rendelete, a keresztelési bizonylatok kölcsönös megküldése tárgyában. Az 1879: XL. t.-cz. 1. §-a alapján, tekintettel az 1868: LIII. t.-cz. 12. §-ának rendelkezésére, kihirdetés, az elsőfoku hatóságok tudósítása és további illetékes eljárás céljából rendelem: 1. Mindannyiszor, valahányszor a lelkészek bármely okból oly gyermeket megkeresztelnek, ki az 1868: LIII. t.-cz. 12. §-ának rendelkezése szerint más hitvalláshoz tartozik, minden további megkeresés bevétele nélkül a ténykedés napját közvetlenül követő nyolcz nap leforgása alatt a keresztelési bizonylatot az illetékes lelkésznek térti vévény vagy kézbesítési könyv mellett hivatalból átküldeni tartoznak, tekintet nélkül minden bármely oldalról jövő intézkedésre vagy kívánatra. 2. Valahányszor bármely lelkész ilyennemű itt körülírt ténykedést saját anyakönyvében följegyzett, a keresztelési bizonylatnak az előbbi pontban meghatározott átküldetése előtt ugy magán a keresztelési bizonylaton, mint saját anyakönyvében a megfelelő helyen, a jegyzet-észrevétel (*observatio-animadversio*) rovatban multhatatlanul fölveendő és soha egyetlenegy esetben el nem hagyandó a következő hozzáadás: „Hivatalból áttétetett az N. N. lelkész hivatalnak, hely, idő.” 3. Anyakönyvi kivonatok kiállítására akár magán-, akár közhasználatra kizárólagosan csak azon lelkész illetékes, kinek hitvallását az illető egyén a törvény értelmében követni tartozik. Azért az előbbi pontban körülírt, észrevétellel ellátott és az illetékes lelkészhez áttett anyakönyvi bejegyzés – mely bejegyzés az 1868: LIII. t.-cz. 12. §-ának rendelkezésén, hogy a gyermekek szülőik vallását nemük szerint követni tartoznak, mitsem változtathat és semminemű jogi érvénnyel vagy hatályal nem bír – csupán egyházi célokra az illető hitvallás belső ügykezelésében használható föl. Ezen anyakönyvi bejegyzésekről sem magán-, sem hivatalos megkeresésre, sem statisztikai, népszámlálási, ujoncállítási vagy egyéb hasonló adatok összeállítása, sem végre köz- vagy magánjogi kérdések körül fölmerült, pl. házassági, örökösödési stb. ügyek érdekében kivonatokat kiállítani nem szabad. 4. Ha a keresztelő lelkész az előbbi pontokban meghatározott rendelkezéseket vagy tilalmakat megszegi, amennyiben cselekménye vagy mulasztása a törvények szerint súlyosabb büntetés alá esik, kihágást követ el és 10–50 forint, ismétlés esetében 100 forint terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő. Ezen kihágásokban az 1880: XXXVII. t.-cz.-ben, valamint az ennek alapján 1880. évi szeptember hó 17-ikén 38,547. sz. a. kiadott belügyministeri rendeletben megjelölt hatóságok az ott előírt eljárás szerint ítélnék. Az ugyanazon rendelethez mellékelt utasítás irányadó a pénzbüntetések behajtására és kezelésére nézve is azon változtatással, hogy az utasítás 12. §-a értelmében vezetendő nyilvántartási könyvek, naplók és számadási okmányok az ott meghatározott időben és előírt módzatok szerint a vallás- és közoktatásügyi m. kir. ministerium számvevőségéhez küldendők be. 5. Ezen intézkedéssel hivatalbeli elődöm 1884 évi július hó 11-ikén 24,727. sz. a. kibocsátott szabályrendelete hatályon kívül helyeztetik. Kelt Budapesten, 1890 évi február hó 26-án. *Gr. Csáky Albin*, s. k.

800. Gróf Csáky Albin saját jegyzetei szerint memorandumát július hó folyamán írta s augusztus első napjaiban adta át gróf Szápáry Gyula miniszterelnöknek. Tehát így is szeptember 4-ikét, a komáromi gyűlést megelőzőleg.

801. Nem érdektelen a következő kis tárgyalási statistika. 1894 október 4-ikén kezdték a főrendek a még be nem végzett egyházpolitikai javaslatokat tárgyalni. Az egyházpolitikai csata 1895 október 21-ikén volt. A javaslatok közül simán végezhetett a kormány a következőkkel: A gyermekek vallásáról szóló törvényt általánosságban október 8-ikán, részleteiben 9-ikén elfogadták, az anyakönyvvezetés államosításáról szóló javaslatot 6 szótöbbséggel (102–96) október 10-ikén fogadták el a részletes tárgyalás alapjául. Nehezebb helyzete volt a kormánynak a többi javaslatokra nézve. A zsidó receptiót először október 8-ikán szavazták le (103–109 ellen) 6 szóval, 1895 márczius 23-ikán, – hogy Bánffy is hasonló szerencsében részesüljön, mint Wekerle már – másodszor és ismét 6 szavazattal buktatták meg a receptiót; és így csak május 14-ikén az elnök elfogadva, ugyancsak az elnök döntött a 3. §. benhagyásánál (92–92) és a harmadszori olvasásnál (96–96) – természetesen mindenütt igennel; végre a zsidó vallásra való áttérés fölött csak 1895 október 21-ikén döntöttek a főrendek 7 szóval. Ép ily hosszú vajudáson mezt keresztül a vallás szabad gyakorlatáról szóló törvényjavaslat. Noha október 5-ikén 1 szótöbbséggel elfogadták a részletes tárgyalás alapjául, a részletes tárgyalásnál az egész javaslatot nagy többséggel elvetették. Gróf Zichy Nándor felszólalt minden §-nál. A II. fejezet törlését nem sikerült kivinnie, de a III. fejezet, minék kihagyását gróf Andrássy Aladár s többen is kívánták, 26 szóval kihagyatott (122–99), és a VI. fejezetnél, mely a gyermekek vallásos nevelését szabályozza, szintén 10 szóval fogadtatott el Zichy indítványa, mely abból állt, hogy minden részletezés mellőzésével a 76. §. annyit mondjon ki, hogy a gyermekek vallásos neveléséről külön törvény rendelkezék. Márczius 21-ikén az általánosságban való elfogadáshoz nem volt meg az 1 szótöbbség, mint október 5-ikén volt, de az elnök jött a kormány segélyére (119–119), s az elfogadott módosításokkal a harmadszori olvasásnál 15 szótöbbséget nyert. A III. fejezetet most Esterházy indítványára hagyták ki. És midőn május 14-ikén ismét ez ominosus fejezettel kellett a főrendeknek foglalkozniok, megnyirbálták úgy, hogy 23–29. §-ait elvetették. Végre is a felekezetenélküliség diadalmaskodott, mert október 21-ikén, tehát több mint egy évi huzavona után, 7 szóval került ki győztesen a névszerinti szavazásból.
802. Úgy az Agliardi, mint a Kálnoky-féle conflictus egyikét képezi Magyarország legújabb politikai története kiválóan fontos episodjainak. Az ide vonatkozó acták le vannak zárva, de egyszersmind a hivatalos titok pecsétjével vannak egyelőre még lepecsételve a jelen munka szerzőjére nézve is, a ki akkori hivatali állásánál fogva mind a két conflictusban szereppel birt. De már most is constatálható, hogy mind a két conflictus Magyarország közjogának diadalával végződött. Az Agliardi-ügy jelentősége ismeretesebb, a Kálnoky-féle contlictust illetőleg azonban kevésbbé köztudomású, hogy ott nem csak személyes ügyről, hanem a magyar miniszerelnökség közjogi jelentőségéről s a külügyminiszeriumnak alá nem rendelt jellegéről volt szó. Báró Bánffy Dezső diadala ekkép nem pusztán személyes győzelem volt, hanem a magyar kormány, s ekkép a magyar állam souverainitásának megvédelmezése.

XI. FEJEZET.

Harmincz év eredményei.

A dualismus garantiái. Az alkotmányos aera sikerei. A nemzeti aspirációk kielégítése. Gróf Apponyi Albert nemzeti politika. A gazdasági és kulturai fellendülés. Az államháztartás fejlődésének korszakai. Tisza és Wekerle pénzügyi reformjai. A deficit eltüntetése. A fogyasztási adók reformja. A regale megváltása. A conversiok. A valuta rendezése. A vasúti politika eredményei. Baross Gábor. A zónarendszer. Az irodalom fellendülése. A költészet és szépirodalom. A politikai szónoklat. A történelmi irodalom és kútforrásai. A tudományos és irodalmi társulatok. A képzőművészetek. A zene- és színművészet. Az oktatásügy fejlődése. Wlassics Gyula nemzeti kulturpolitikája. A közigazgatás. Az igazságszolgáltatás. A magyar nyelv terjedése a nemzetiségeknél. A magyar nemzeti állam szükségsszerűsége. A magyar nemzet hivatása kelet és nyugat határán. Az ezredéves mult tanulságai. Magyarország viszonya Ausztriához. A magyar faj jövője

A dualismust a kölcsönös jóakarat és kibékülés hozta létre, de a kölcsönös bizalmatlanság teremtette meg annak garantiáit és védfalait. A függetlenségi eszme nevében Kossuth azt hirdette felőle, hogy a független Magyarország sirját ássa meg, viszont a szézüllött kamarilla emberei azzal rémitgették az irányadó köröket, hogy a dualismus a monarchia teljes szétmállását fogja maga után vonni. Rémülve gondolhatunk ma vissza, mi történik akkor, ha a dualismus létre nem jő és az osztrák zürzavarok korábban bekövetkeznek. A monarchia eddig talán már darabokra törve heverne s elemei az európai szelek és áramlatok játékszerét képeznék. És ha Magyarországnak nincs ideje a megszilárdulásra, erőinek concentrikus kifejtésére, talán szintén osztoznék a végzetes bomlás sorsában.

A dualismus szerencsés pillanatban fogantatott, született és indult diadalmas pályájára. Érvényesülése, rövid ingadozások után, igazolta alkotóit és különösen szembeszökövé vált ez a legújabb korban. Egységünk és államiságunk hatalmas kidomborításának művéhez segítségünkre jöttek az osztrák viszonyok és ezek kusza elfajultsága; de magában a magyar nemzetben, a magyar államban is megvolt a szükséges erőtartalék, hogy a dualismus alapján kibontakozzék. Az alap pedig, szerencsére, elég szélesnek bizonyult, hogy rajta fölépülhetett a magyar állam büszke oszlopszata.

Ne bocsátkozzunk érdemek hiú mérlegelésébe. A nagy eredmények kivívásában bizonyára legtöbb érdeme van a nemzetnek és a koronás királynak. A nemzetnek, mely tudott tűrni, várni, a midőn erre volt szükség és képes volt három évtized alatt hatalmas munkájával betölteni a dualismus kereteit. A koronás királynak, a ki a multa vetett fátyol után szétvonta a leplet a nagy és dicső jövőndő panorámája előtt. A jelen ítélkezése aligha lehetne ment az elfogultságtól, az egyéni és pártellentétektől. A jelen munka nem is anticipálja a jövőt, a valódi történetírás téletét; de ez is kénytelen leendő elismerni, hogy a szabadelvűpárt vezérszerepe mellett, szinte valamennyi politikai párt részt vett ez eredmények létesítésében, amelyek egy része úgyszólván váratlanul hullott a nemzet ölébe, érett gyümölcse gyanánt az idők fájának.

A katonai nevelés átalakítása és nemzeti alapon való szervezése, a dynastia szorosabb összeforrása a nemzettel s Ferencz József király magasztos elhatározása nemzeti hőseinknek szoborművek által való megdicsőítésére vonatkozólag: ezen és más fényes eredmények a kiegyezés kezdő korszakában még a képzeletre nézve is elérhetetleneknek látszottak. E kezdő korszak egyáltalán tele volt határozatlansággal és félénkséggel. A nemzeti alapokon már rövid idő múlva consolidálandó magyar állam lehetősége alig lebegett a Magyarország ügyeit intéző államférfiak előtt. Valami kishitűség tartotta fogva a dualistikus alkotmány védőit s ennek következményei lettek a nemzetiségi s a közoktatási politika némely sajnálatos eredményei, melyek szinte a foederalismus alapgondolatát látszottak belekeverní a magyar állameszmébe. A közjogi alap ellenzői pedig a közös ügyek és intézményeinek megbontása által csak zavarokat idéztek volna fel melyek visszahatása kiszámíthatlan leendett.

El kellett következni azon időnek, midőn a támadás Deák Ferencz műve ellen Ausztriából indult ki. Ez a támadás sem fogja azt megsemmisíteni, legfőlebb csak a viszonyokhoz átalakítani.

De ez átalakulás keretében megvalósítható mindaz, ami az úgynevezett nemzeti aspirációk lényegét foglalja magában. Az események igazolják ez aspirációk felkeltését és utólag egészen más színben tűnik fel gróf Apponyi Albert nemzeti politikája, mint feltűnt akkor, midőn az Magyarországból indította meg a dualismus tágitására és fejlesztésére irányuló mozgalmat. E mozgalom taktikája lehetett rossz, de midőn most nagy események vették azt oltalmuk alá, lényege egészségesnek és jónak bizonyul. Igaz, régebben hagyományos érzékenységeket sértett s a koronával való conflictus eshetőségét sem zárta ki s ennél fogva jogosak voltak a támadások, melyekben részesült. De ugyanaz áll gróf Apponyi Albert nemzeti programjáról, ami állott Tisza közjogi programjáról: a nemzet intelligenciáját elszakította a szélső áramlatoktól. Azon számos sérelem, a melyet Magyarország évtizedeken át szenvedett, az ország közszellemének nagy részét bizonyára radicalismusba löki, míg gróf Apponyi Albert nemzeti politikája a szélsőségektől társadalmunkat megmentette. Az osztrák válság különösen kipróbálta ezt. A közjogi radicalismus leszerelése nélkül a magyar közvélemény aligha maradhat vala nyugodt és egységes, a midőn pedig a nyugalom és az egység legszükségesebb volt Magyarország nagyszerű kibontakozása céljából, ez a közjogi radicalismus meg Apponyi nélkül nem volt leszerelhető.

A történetírásnak nem feladata a jóslgatás, még ha inkább a publicistika sphaerájában működik is. Ma már Magyarország eljutott azon fejlődési stádiumba, a hol a dualismus kapcsainak osztrák részről való megtörése veszélyeket nem idéz elő. Mily változandósága a sorsnak! A kiegyezés korszakában Ausztria volt az erősebb fél politikailag, gazdaságilag és culturailag. Sokan kételkedtek Magyarország jövődjében. A magyar nemzet mindig megmutatta, hogy nagy katonai erők rejlenek benne, melyek válságok idején megmentették a monarchiát, vagy pedig leverték a reactio hadseregét. A gazdasági és culturali erők látszottak Achilles-sarkát képezni, s nem egy ellenségünk a kiegyezés után azt hitte és hirdette, hogy a magyar alkotmányt és államiságot a reactio fegyvere nem törhette ugyan össze, de pénzügyi és gazdasági sorvadásban annál biztosabban ki fog múlni.

Szerencsére a gyászos jóslatok nem következtek be, sőt bekövetkeztek Magyarország gazdasági és culturali fellendülésének szinte csodás eredményei. Bekövetkezett a legfőbb eredmény: államháztartásunknak most már szilárd egyensúlya. Mikép zsugorodnának össze legmerészebb ambícióink, ha még most is deficitekkel küzdenénk; mi volna a helyzetünk az osztrák bomlással szemben s mily panorámája nyílnék meg a jövődönk? Mindaz, ami nagy és dicső vár reánk, szoros összefüggésben van államháztartásunk egyensúlyával és gazdasági felvirágzásunkkal. Ép azért három évtized dicső eredményei közt legelső sorban kell foglalkoznunk a pénzügyi eredménnyel, melyhez örvényeken, irtózatok szakadékokon keresztül eljutottunk. A jelen munka elég terjedelmesen ismertette az új magyar állam kezdő korszakának pénzügyi viszonyait egész Széll Kálmán ministerségének végéig, ép azért itt csak röviden kell az első pénzügyi irányokkal foglalkozni, hogy annál inkább megvilágítható legyen a későbbi nagy eredmény.

A magyar államháztartás fejlődésében négy korszakot lehet megkülönböztetni. Az első 1868-tól 1874-ig a berendezkedés kora, mikor a bevételek olyannyira elégtelenek voltak a kiadásokra, hogy a hiány 65 millió forint-ra emelkedett. A második (Széll Kálmán vezetése alatt) a szigorú takarékoság, az egyenes adóemelések és adókezelés-javításnak kora 1875-től 1878-ig, amikor okszerű kezelés, adóemelések következtében az államháztartási hiány 25 millióra csökkent. A harmadik a nagy hadügyi és tetemes túlkadások kora 1878–1887-ig, amikor az államháztartási hiány 49,5 millióra emelkedett.

Nem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy az első időszakban, a szabadelvű vámtarifa és nagy adóvisszatérítések következtében, a vámjövedelem a közös terhek fedezésére csak jelentéktelen összeggel járult, sőt egy évben (1881) 1.729,000 forint deficittel végződött, tehát az országos budgetben emiatt nagyobb fedezetről kellett gondoskodni. Másfelől 1878/79-ben, 1883/84-ben, 1887/88-ban részben a boszniai hadjárat, részben a nagy hadfelszerelések rendkívüli terheket okoztak.

Tény az, hogy mikor pénzügyi fejlődésünk negyedik korszaka kezdődött és Tisza Kálmán mint miniszterelnök a pénzügyek ideiglenes vezetését is 1887 február 15-ikén átvette, oly évben voltunk, mely 49.416,735 forint hiánynyal záródott. Tisza Kálmán – mielőtt a pénzügyi tárczát elvállalta – magához hívatta Wekerle Sándor miniszteri tanácsost, kit épen akkor nagyon kedvező ajánlat mellett egy üzleti vállalatához hívtak, sőt talán erre már el is határozta magát. Tisza azonban felajánlván neki az államtitkári állást, őt az államszolgálatban maradásra bírta. A két államférfi hosszas megbeszélést folytatott és együtt állapodtak meg azon rendszabályokban s reformokban, melyek segítségével a magyar államháztartást szélesebb és biztosabb alapokra fektetve, annak rendezését biztosítsák. E feladatban célzt is érték és pedig nem véletlen, de előre megállapított és kiszámított tervszerűséggel; akkora biztossággal, hogy az eredményt előre meg is mondták, sőt annak terminusát az actio kezdetén határozottan kijelölték.

Ugyanis 1887 október 23-ikén terjesztette be Tisza mint pénzügyminiszter az 1888. évi állami költségvetést és akkor eltérőleg – mint mondá – szokásától, hogy soha sem szeretett, „ma sem szeretek conjecturális pénzügyi politikát csinálni,” kivételesen a közel jövőre pillantást vetett és combinációkat állított fel. Előadta, hogy az 1889. és 1890. évre „aminő eszközökkel és minő eredményeket hisz elérhetőnek költségvetésünk hiányának megsemmisítésére”. De ezt három feltevéshez fűzi: 1. Hogy a béke ne zavartassék meg, sőt általában, hogy ez eddigénél nagyobb hadi kiadásokra szükség ne legyen. 2. Hogy az államháztartásban a szigorú takarékoság uralkodjék és a szükséges áldozatkészség érvényesüljön. 3. Hogy beadandó javaslatai elfogadtassanak és azok idejében érvényesüljenek. E három feltételben a dohányjövedék kezelését szigorító rendszabályok, az illetékek némi fokozása, a bor-, hús-, cukor-, szesz- és sörfogyasztási adó némi módosítása és illetőleg gyökeres reformja voltak foglalva. Tisza kijelenti, hogy, ha mindez megtörténik, 1890-re marad ugyan 2–3 millió forint deficit, de ez is elenyészik, ha a szeszadó-reform egészen érvényesül. E beszéd és conclusiója a kormánypártot ámulatba ejtő, az ellenzéket satirikus mosolyra fakasztá.

És Tisza Kálmán szavát teljes mértékben beváltotta. Pedig feltételei nem mind teljesültek. Ezzel a témával 1888 október 18-ikán maga is foglalkozik, mikor az 1889. évi állami költségvetést terjesztette be. Ekkor már constatálhatta (a túlkadások a pénzügyi bizottság javaslatai szerint szigorú korlátok közé lőnek szorítva), hogy az 1887. évi zárszámadás is 8.900,000 forinttal kedvezőbb, mint előirányozva volt. De kénytelen volt fölemlíteni, hogy a dohányjövedékre vonatkozó rendszabályok öt hóval később léptek életbe mint ahogy tervezve volt; hogy a hadügyi kiadásokban összesen 8 millió volt a szaporulat; az 1888. évi államháztartást pedig 19 millió forint rendkívüli hadügyi kiadás nyomta. Mégis ismételte és fentartá jóslatát, kiemelvén régi feltételeit, hogy az 1890. évi államháztartás deficit nélkül fog záródni. Mert a régi bevételek mellett marad ugyan 9 millió deficit, de ezt a szeszadó reformjának eredménye el fogja enyésztetni. Sőt ekkor már kilátásba helyezte a regáleválságot és az államadósságok conversióját, melyek segítségével az államháztartási mérleget nemcsak ideiglenesen lehet helyreállítani, hanem állandóan is egyensúlyban lehet azt tartani.

Wekerle Sándor, midőn már mint pénzügyminiszter állott 1889. október 15-ikén a képviselőház előtt, visszapillantást vet a múltra; constatálja, számokkal bizonyítja, hogy Tisza felállításai és jóslatai valósultak. Kijelenti, hogy az 1890. évi mérleget 404,000 forint hiánynyal irányozta ugyan elő, de a fedezetből kihagyta azt a 13 milliót forintot, melyet eddig az államadósságok törlesztésére fedezetül vettek fel. A bevételi forrásokat oly szigorral irányozta elő, hogy a kritika megfordult és nem azt bizonyítja – mint eddig – hogy a fedezet deficitet leplez, hanem azt, hogy feleslegeket rejteget. Úgy is volt, mert az 1890. évi mérleg nem 404,000 forint hiánynyal, hanem 28.454,811 forint fölösleggel záródott. Ezt a csodát csinálta a nemzet készsége, Tisza Kálmán nagy tekintélye, Wekerle Sándor szakértelme. Mindenikre feltétlenül és egyaránt szükség volt, mert ezek egyike sem hiányozhatott a kezelés és reformok azon szigorú keresztülvitelénél, melyek nélkül államháztartásunk soha rendbe nem jött volna.

Egyoldalúak lennénk azonban, ha az eredményt csakis a legutóbb említett államférfiak által javasolt rendszabályoknak tulajdonítanók. Az 1875. és 1876. évi adótörvények, az

adóvisszatérítés 1878. és 1887. évi reformja, az adókezelés 1876. és 1883. évi átalakítása, az 1885. évben teremtett fogyasztási adók, főleg pedig az állami üzemek és vasutak, a monopoliumok és közszolgálati ágaknak részben éppen a korábbi nehéz években eszközölt befektetések által belterjesebb és külterjesebb művelése folytán megszünt hiánya és emelkedő tiszta eredménye is lényeges befolyással voltak az államháztartás rendezésére.

Mindamellett kétségtelen, hogy leghatékonyabb intézkedések voltak: a legutóbb javasolt reformja a cukor- és szeszadónak, a regaleváltsággal kapcsolatos italmérési jövedék hasznosítása, az államvasutak erőteljes fejlesztése és az államadósságok kétféle (1885. és 1892.) conversiója.

A fogyasztási adók reformja és főleg a szeszadóra nézve, a terményadónak behozatala pénzügyi tekintetben oly nagy változást idézett elő, hogy míg az 1885–1887. években átlag a szeszadóból 10.942,000 forint jött be – és különösen az 1887. évi 9.783,650 forinttal záródott – addig már 1890-ben 24.663,000 forint folyt be e czimen és 1896-ban már 35 milliót adott ez a jövedelmi ág. Láthatjuk, hogy csak ez az egy adó a rendezés éve alatt 15 millió forinttal szaporodott. Épen így a cukoradó reformjának pénzügyi eredménye az volt, hogy míg 1887-ben 2.391,278 forint folyt be e czimen, 1890-ben már 3.282,819 forint volt az eredmény, 1896-ban pedig 5.332,206 forint.

Hátra van még, hogy egyfelől a regalemegváltás, másfelől az államadóssági conversiók pénzügyi eredményeiről számot adjunk. Az italmérési jövedék már 1890-ben 17.957,854 forintot adott és minthogy a regaleadósság terhe ugyanakkor 7.961,682 forint volt, az állam egyéb szükségeire e művelet már ez évben 9.996,572 forint fedezetet nyújtott.

Éppen így voltak jelentékeny befolyással államháztartásunk mérlegére, főleg pedig újabb terhek és a valuta rendezés elviselésére, az 1885. és 1892. évi államadóssági conversiók. Mert e műveletek következtében a megfelelő adósságokban államadóssági kamatterhünk 1889-ben 9.476,679, 1890-ben 12.370,055 forinttal apadt. Így maradt 1893-ig, midőn a második conversio keresztülvitelének következtében 1894-ben az összes kamat megtakarítás (két conversio folytán) 15.941,203 forint volt. Ezzel a valuta rendezésre szükséges összeg is beszereztetett. És így a kétféle nagy hitelművelet az államháztartásban – kerek számban beszélve – 25 millió forint könnyebbitést eszközölt. A rendezés programja ekként teljesen bevált; csak eredményeit kell megbecsülni és fentartani.

Wekerle Sándor pénzügyminister kezdeményezésére indult meg az 1892. évben a monarchia valutaügyének rendezése végett megkezdett nagy horderejű pénzügypolitikai törvényhozási actio, melynek célja a zilált valuta rendezése és a tiszta aranyvalutára való áttérés. A meghozott valutaügyi törvények alapján a valutaügy rendezésének tovább fejlesztésére szükséges intézkedéseket már Lukács László pénzügyminister tette meg, a ki régebben, mint ministeri tanácsos bocsátotta alapos tudását a pénzügyi kormányzat rendelkezésére és aztán államtitkári állást vállalván, Wekerle lemondása után átvette a pénzügyministeri tárcza vezetését.

Gazdasági föllendülésünket legjellemzetesebben megmutatja vasuti politikánk története.

Az új aera kezdetén vasuti hálózatunk kiterjedése 2283 kilométert tett, míg a területileg kisebb Ausztria vasúti hálózatának kiterjedése ugyanakkor majdnem még egyszer annyira rúgott. Azóta vasúti hálózatunk nagy arányú és hatalmas fejlődést nyert. A hazai vasútügy félszázados (1846–96) korszakának utolsó 30 évében hatszor annyi vasút épült, mint annak első 20 éve alatt. Habár ezzel majdnem utólértük Ausztriát vasúti hálózatunk kiépítésében, területi kiterjedésünkhöz mérten még mindig mögötte vagyunk Ausztriának. A lakosság számarányát tekintve azonban már felülmúltuk Ausztriát vasúti hálózatunk sűrűségével, a mennyiben 100,000 lakosra Magyarországon 81,1 km., Ausztriában csak 72 km. vasút jut. Magyarország vasúti hálózatának sűrűsége úgy a területhez, mint a lakossághoz mért arányszámok szerint az európai átlagot jóval meghaladja.

Mennyire általános és erős volt az ország meggyőződése közlekedési eszközeink fejlesztésének szüksége iránt 1867-ben, semmi sem mutatja jobban, mint hogy az országgyűlés első ténye a kiegyezési tárgyalások befejezése után az 1867. XIII. törvénycikk megalkotása volt

a vasútak és csatornák építése végett felveendő 60 milliós kölcsön tárgyában. Az elmúlt idők mulasztásait helyrehozandó, lázas sietséggel indul meg a vasútak építése, míg azt az 1873-iki bécsi nagy pénzválság meg nem akasztja.

Csakhamar bekövetkezik azonban a reactio, a 6 évi rohamos építési tevékenységet ugyanoly hosszú ideig tartó lanyha építkezés váltja fel. Jellemző e tekintetben, hogy 1875-ben már egyetlen kilométer vasút sem adatott át a forgalomnak s egyáltalán az 1874-től 1880-ig terjedő 7 év alatt átlag csak 118 km. vasút nyílt meg évenként, azaz kevesebb, mint az abszolút kormány idejében. Új életre csak 1881-től kezdve ébred ismét a vállalkozási kedv, fölkelte főleg a helyi érdekű vasutakról szóló 1880: XXXI. törvénycikk által. Ezen időtől kezdve vasúti hálózatunk fejlődésének menete a rendes mederbe jut s nagyobb egyenletességet tüntet fel.

Ha van ország, melyben indokolt lett volna mindjárt kezdetben az államvasúti rendszer terére lépni, bizonyára Magyarország az. A gazdasági állapotok elmaradottsága és a sajátlagos közjogi helyzet egyaránt arra utaltak, hogy az állam föltétlenül rendelkezék a vasútak fölött, mint a közgazdaság fejlesztésének – főleg viszonyaink közt – legfontosabb eszközei fölött. A hajlandóság erre nem is hiányzott, a mint erre mutatnak a már említett 1867: XIII. s az 1868: XII. és XLIX. törvénycikkek. De az állam finansziális gyengesége nem engedte az államvasúti rendszer kizárólagos keresztülvitelét. Az előző korszakból átvett csonka és hézagos vasúti hálózat kiépítése égető szükség volt, s azért a magánvállalkozás segítségével kellett élni. Az új kormány tehát kénytelen volt az előbbi kormányok vasúti politikáját fentartva, a jövedelembiztosítással támogatott magánvasúti rendszert is folytatni és tovább fejleszteni. Ilyképen ki is fejlődött e rendszer összes hibáival és kinövéseivel egyetemben. A bécsi kormány által jövedelembiztosítás mellett engedélyezett vasútak után 1867-ben még csak 4.553,453 forintnyi évi kamatgarantia terhelte a magyar államot, e kamatgarantia azonban 1874-ig, a kamatbiztosítási rendszer lezárásáig, évi 16.619,992 forintra emelkedett.

Ezek után nem lehet csodálni, ha a vasútak nagy mértékben hozzájárultak az államháztartás egyensúlyának megingatásához, főleg mivel e mellett még az államvasútkba fektetett tőke kamatozása is terhelte az államkincstárt. Tizenöt évi nehéz munkába került (1875–1890), míg azok a bajok és visszasságok, melyek a jövedelem-biztosítási rendszer kapcsán kifejlődtek, orvosoltattak.

De ugyanezen idő alatt rakattak le egyszersmind a hazai vasútügynek azon alapjai, melyeken fejlődése a nemzeti és közgazdasági érdekeknek megfelelő irányba tereltetett. E feladat megoldása a Tisza-kormánynak jutott osztályrészül.

Vasútügyünk legszomorúbb korszakában (1873–80), miközben a legtöbb gondot a garantizált vasútak pénzügyeinek rendezése okozta, kezd kibontakozni a zűrzavarból az öntudatos nemzeti vasúti politika is. E kibontakozás nyomjelzői ez időszakban az osztrák vasúttól független két kiviteli utirány (rutka-oderbergi és fumei) megalkotása egyfelől, és az államvasúti rendszer térfoglalása másfelől. A kassa-oderbergi vasút pénzügyeinek rendezése (1879: XXXVIII. t.-cz.) ugyanis az északnémet kivitel szempontjából fontos rutka-oderbergi irányt biztosította, a déli vasút zágráb-károlyvárosi vonalának megvétele pedig (1880: XLIV. t.-cz.) a tengeri forgalmunk szempontjából nagy jelentőségű fumei utirány függetlenségének volt első alapköve. A fumei utirány zárköve a budapest-pécsi versenyvonal engedélyezésével rakatott le s ez már egy jobb kor derűjének előhírnöke.

Ettől kezdve aztán gyors egymásutánban keletkeznek oly vonalak, melyek régen érzett hézagot pótolva, a kormány föltétlen rendelkezése alá eső újabb nemzetközi utvonalaknak adnak létet.

Míg Budapest 1867-ben csak közbenső állomását képezte. az osztrák államvasút-társaságnak, addig jelenleg Budapest központja az ország vasúti hálózatának, a honnan sugárszerűleg vasútak vezetnek minden irányban az ország határáig, csatlakozással a szomszéd államok vasútaihoz.

A hálózat hézagainak kitöltésére hivatott vonalak létesítésével párhuzamosan foglal tért az államvasúti rendszer. Az állam által épített (északi és déli) vonalokon kívül a 70-es években

még egy inséges vasúttal bővül az államvasúti hálózat, a keleti vasútnak 1876-ban történt megvételével. A döntő lépés ez irányban akkor következik be, mikor a kormány, nem engedve a kisértésnek, melynek ismételten ki volt téve a „vasútak csoportosításának” hangzatos jelszava alatt küzdő magánvasúti rendszer hívei részéről, magához váltja a tiszavidéki vasút vonalait. (1880: XXXVIII. t.-cz.) A tiszavidéki vasút megváltása nevezetes fordulat a magyar vasúti politika történetében. Következményeiben messzeható, öntudatos vasútpolitikai tény volt, mely megvetette az államvasúti rendszer diadalának alapját.

A további alapot az államosítási actio folytatására az 1883. évi XXIV. törvénycikk, az u. n. sequestrationalis törvény szolgáltatta. Az állami biztosítást igénybe vevő, csekély jövedelmezőségű vasútak e törvény kapcsán csakhamar sorban egymásután állami megváltás alá kerülnek. Végül az államosítási actióra a koronát Baross Gábor tette rá, midőn a szab. osztrák-magyar államvasúttársaság magyar vonalainak megváltásával (1891: XXV. t.-cz.), a törvényes időt be nem várva, valósággal meglepte az országot.

Az államvasúti hálózat ily rohamos kiterjesztése folytán úrrá lett az állam a vasútak fölött az országban, mert jóllehet az állami vasútak az összhálózatnak csak 50%-át teszik, az államvasútak hatalmi tulsúlya a többi vasúttal szemben is érvényt szerez a közérdek követelményeinek.

Az államvasútak kielégítő jövedelmezősége mellett megszűntek a vasútak zavaró befolyást gyakorolni az államháztartás egyensúlyára. Az államvasútak 38 milliónyi üzleti feleslege ugyanis (1896-ban) az államvasútakba fektetett tényleges tőke (792·3 milló forint) 4·81%-ának felel meg és a névleges tőkét is (943·1 millió) 4·08%-al kamatoztatja a helyzet javulását még szembeszökőbben tünteti fel, ha az államvasútak üzleti feleslegét a befektetett tőke kamat- és törlesztési szükségletével állítjuk párhuzamba.

A husz év előtti állapottal szemben ennyire tekintélyes összeggel csökkent az államkincstár terhe a végrehajtott államosítás révén. E mellett nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy 1876-ban az állam csak mintegy 1600 km. vasutat mondhatott a magáénak, s azon vasútak túlnyomólag nagyobb része, melyeknek terheit az állam viselte, magánvasút volt, míg az állam jelenleg kereken 7500 km. vasút fölött föltétlenül rendelkezik.

Az államvasúti eszme megvalósításával az államháztartásban elért direct hasznót azonban sokszorta meghaladja az a haszon, melyet az ország közvetve húz a vasútakból. Eltűntek ugyanis a szinterről az ország érdekeivel ellentétes tarifapolitikát követő magánvasútak s már most vasúti tarifapolitikánk összhangzásban áll nemzeti és közgazdasági érdekeinkkel. Iparfejlesztési politikánk szinte kizárólag a vasútakra támaszkodik és ez úton közvetve sok millióval járulnak a vasútak a közvagyonosodás és ebből folyólag az adóképeség emeléséhez. Az államvasúti hálózat kifejlesztésével az állam óriásilag nyert erőben, hatalomban és actio-képességben. Jellemzésül e tekintetben legyen elég csak azt fölemlítenünk, hogy a személydijszabásnak ama nagy reformjára, melyet Baross Gábor a zónadijszabás életbe léptetésével 1889-ben minden várakozást felülmúló sikerrel keresztülvitt, s melylyel még a tengeren túli világrészek figyelmét is Magyarországra terelte és a személydijszabás reformjának kérdését a művelt világ összes államaiban napirendre hozta, kiterjedt államvasúti hálózat nélkül gondolni sem lehetett volna. Ez az egy példa egyszersmind a legjobban mutatja, miként váltak a vasútak az állam hatalmában a közjólét előmozdításának mind jelentékenyebb tényezőivé, mert a zónadijszabás tette lehetővé, hogy a nép széles rétegei is a vasútak áldásos hatásaiban részesüljenek.

Culturai kibontakozásunk szintén nagy mérveket öltött, városaink fejlődtek s ezenkívül magyarosodtak, büszkék lehetünk irodalmunkra.

Minő szoros kapcsolat van a nemzet politikai élete és irodalma között, semmi sem mutatja jobban, mint e korszak magyar irodalma. Legjelesebb költőink, kik a forradalom idején Tyrtaeus harcra buzdító lantját verték, most annak erőszakos elnyomása után a nemzet fájdalmát és kétségbeesését tolmácsolják. Vörösmarty „Vén cigány”-a, Tompa „Rab gólyá”-ja, Arany „Ráchel siralma” és „Fiamnak” című költeményei e nemzeti fájdalom és kétségbeesés kifejezései. Költői magasztos hivatásuknak érzete hatotta át őket s a mellett, hogy a nemzet

ézelmenek viszhangot adtak, feladatuknak tekintették, hogy azt bátorítsák s jobb jövő reményével vigasztalják. Remény és kétségbeesés, e kettő váltakozva képezi alaphangját e korbéli költészetünknek. A mint az alkotmányos útra visszatérés, a kiegyezés reménye fel-felcsillámlik, új, rég nem hallott hang váltja fel itt is az eddigit, s vidámabb és örökre készítő lesz a lyra hangja. Ezen és az erre következő idők mint sok más téren is, a rohamos fejlődés és virágzás korszaka. Az irodalom is minden téren pótolni törekszik a leginkább érezhető hiányokat. A költészet első sorban a külföld classius íróinak átültetésével foglalkozik s elsőrendű költőink állanak össze, hogy Shakespeare és Molière összes műveinek fordításaival ajándékozzák meg a nemzetet. A megindult mozgalom folytatásaként jelent meg Arany Aristophanes-fordítása, Plautus, Dante, Göthe, Schiller stb. műveinek átültetése. A nyugati költészet hatása uralja újabb lyrai költészetünket, melynek Gyulai, Lévai, Szász, Reviczky, Endrődi kiválóbb képviselői. Nem lehet feladatunk e korszak költészete többi ágainak vagy irodalmának teljes képét nyújtani s terünk szűk voltára tekintettel meg kell elégednünk egyes irányok vagy tudományágak jelesebb munkásai nevének felemlítésével. A drámai költészet terén Madách, Szigligeti, Tóth Ede, Csepreghy, újabban Csiky Gergely, Bartók Lajos, Herczik, Herczeg Ferencz jeleskedtek. A politikai tevékenység színhelyéről leszorított férfiak egyidőre szintén az irodalom terén kerestek és nyújtottak kárpótlást: báró Eötvös József és báró Kemény Zsigmond ekkor írták legnevezetesebb s legnagyobb hatást tett regényeiket. Mellettük Jósika és a legnépszerűbb magyar költő Jókai, Pálffy Albert stb. írtak maradandó becsű műveket. Elbeszélőink közül Gyulai, Vadnay, Mikszáth, Baksay s Herczeg váltak ki. Az esztetikai irodalomnak Erdélyi és Greguss Ágost után legkiválóbb munkása Beöthy Zsolt, kinek a tragikumról írt műve a világirodalomban is számot tenne; az irodalomtörténetírás terén az első hely Toldy Ferenczre illeti rengeteg számú műveivel és kiadásaival, mellette említendő Gyulai Pál irodalmi kritikáival s egyes korszakokat felölelő irodalomtörténeti és esztetikai tanulmányaival (Vörösmarty, Katona József stb.) s a régi magyar irodalomra nézve Szilády Áron a régi magyar költők kiadásával. Báró Eötvös József és Gyulai mint emlékbeszédírók is első helyen említendők. A politikai szónoklat terén, miként már fent is említettük, Deák Ferencz, az újabb politikai vezérférfiak közül gróf Apponyi Albert, Szilágyi Dezső és Ugron Gábor váltak ki. A forradalom leveretése után nemcsak költőink tekintették feladatuknak, hogy a nemzetet elcsüggedni ne engedjék, történetíróink is célul tűzték maguk elé, hogy a kietlen jelenben a fényes és dicsőséges múlt rajzolásával ébreszszék föl s ápolják a nemzetben a reá várakozó szebb jövő reményét. Az volt jelszavuk, a mit Toldy Ferencz az ekkor megindított „Új Magyar Múzeum” cz. folyóirat mottójául választott: „Peragit tranquilla potestas, quae violenta nequit”. Gróf Teleki József ily célból írta a „Hunyadiak korá”-t, Horváth Mihály, a forradalom cultusministere „Magyarország történeté”-n kívül a „Huszonötév” és „Függetlenségi harcz”, Szalay László a „Magyar nemzet történeté”-t. Az újabb történetírók sorából Pauler Gyula, Salamon Ferencz és Thaly Kálmán emelkednek ki, mint különböző történetírói irányok képviselői. A magyar nemzeti történetírás emelésére sokat tett a magyar országos levéltár felállítása, mely 1875 márczius 1-én nyílt meg Budán a belügyministerium palotájában s benne a régi országos és nádori levéltár, a magyar udvari és erdélyi kancellária stb. iratai végre állandó helyet nyertek, s a kutatókra nézve hozzáférhetővé tettek. S az itt felhalmozott óriási történelmi anyagot páratlan módon egészítik ki a főúri és nemesi családok levéltárai, mely közül eddig majdnem 50 helyeztetvén el örök letéteményül a Magyar Nemzeti Múzeumban, ez intézet levéltári osztályát az ország második nagy levéltárává fejlesztette.

Tudományos életünk fejlesztésére egész sora támadt a tudományos és irodalmi társulatoknak és pedig nemcsak a fővárosban, hanem a vidéken is. A vezérlő szerepet természetesen ezek között a Magyar Tudományos Akadémia tartotta meg, melynek a nemzeti élettől való szoros kapcsolatát s reáhatását az absolut kormány is felismerte s ezért a forradalom leveretése után működését be is tiltotta s tagjai csak zárt körben munkálkodhattak. Hasonló sors érte a népirodalom művelésére alakult Kisfaludi-Társaságot, a nélkül, hogy elnyomni ezt is sikerült volna. A szépirodalom művelésére alakultak továbbá a Petőfi-Társaság Budapesten, az

Erdélyi Irodalmi-Társaság Kolozsvárott, a Dugonics-Társaság Szegeden, a Csokonai-kör Debreczenben, a Kemény Zsigmond-Társaság Maros-Vásárhelyt, a Szigligeti-Társaság Nagy-Váradon, a Széchenyi-kör Eperjesen, a Toldy-kör Pozsonyban, stb. stb. A szorosabb értelemben vett szaktudományok fejlesztésére támadtak Természettudományi, Történelmi, Földrajzi, Régészeti, Genealogiai és Heraldikai, Paedagogiai, Philologiai, Közgazdasági stb. stb. Társulatok Budapesten, valamint az ország különböző városaiban alapított történelmi, régészeti, múzeumi társulatok és egyesületek; így Kassán, Gyulán, Nagy-Váradon, Temesvárott, Déván, Gyula-Fehérváron stb. stb. Csaknem minden szaktudománynak létesült tartalmas folyóirata, melyek az egyes tudományágak szakszerű művelését vallják feladatukul.

Művészeti életünk fellendülésére vallanak a nagyszerű musealis gyűjtemények, melyek az azelőtt egyedül álló országos gyűjteményt a Magyar Nemzeti Múzeumot kiegészítik. Az Eszterházy-képtár megvételével alapja vettetett meg a műkincsekben gazdag nemzeti galleriának, az országos képtárnak, melyhez csatlakozik a Történelmi Képcsarnok s a szervezés alatt levő Szépművészeti Múzeum. Az 1873-iki bécsi világkiállításon összevásárolt iparczikkekből alapítottatott a ma már rendkívül gazdag és értékes Iparművészeti Múzeum, melyhez méltán fog sorakozni a rendezés alatt levő Néprajzi Múzeum.

Képzőművészetünk nagy haladásáról tanuskodnak a szobrászati és festőiskolák, a már szervezés és megvalósulás küszöbén álló képzőművészeti akadémia.

Mig e század elején a nemzeti jellegű szobrászat első képviselője, Ferenczy István külföldön volt kénytelen kenyerét keresni, addig e korszakban a képzőművészet ez ágára is jobb napok következtek s ma már számos kiváló szobrászsal dicsekedhetünk, úgy hogy nemzetünk nagy alakjai és a nemzeti vonatkozású tárgyak megörökítésénél a külföldi művészeket bátran mellőzhetjük. Izsó Miklós után legyen elég a Huszár Adolf, Zala György, Strobl, Fadrusz nevét megemlíteni. Ugyanezt mondhatjuk az építészetről s ennek európai színvonalra emelkedéséről tanuskodnak a restaurált és eredeti építészeti műemlékek és alkotások, a budavári Mátyás-templom, a kassai, pécsi székesegyházak, a jáki, bártfai, körmöczyi templomok, a vajdahunyadi vár, a budapesti Szent-István-basilika és az új országház stb. Műépítészaink közül legkiválóbbak: Ybl Miklós, Steindl Imre, Schultz, Schulek Frigyes stb. Hosszúra terjedne festészetünk fejlődésének, hacsak vázlatosan is, feltüntetése. E téren világhírű művészeink vannak s e művészet minden ágának számos kiváló művelője van: Munkácsy, Zichy Mihály, Lotz, Benczur, Than Mór, Wagner, Liezen-Mayer és Barabáson kívül az ifjabb gárda számos tagja.

A magyar zene sokféle műformái mind mutatnak fel kiváló képviselőket s e korszakra esik a magyar operai stílus megalapítójának, Erkel Ferencznek pályafutása.

Színművészetünk magas fokra emelkedett Budapestnek megszorodott s a nagyobb vidéki városoknak csinosan és izléssel épült színházaival.

Nagy jelentőségű haladást tüntet fel oktatásügyünk fejlődése. Egész sora támadt a lefolyt időszak alatt az új fajtájú tanintézeteknek s európai színvonalra emelkedtek régi iskoláink, valamint tanításunk didaktikai és methodikai eljárása. Nevezetes törvényhozási intézkedések történtek, melyek culturánkat, oktatásügyünket a legműveltebb európai culturákkal szinkronizálták. Az 1868: XXXVIII. t.-cz. kötelezővé tette az iskoláztatást, az 1872: XIX. t.-cz. alapján létesült az ország második egyeteme, az 1883: XXX. t.-cz. szabályozta a középiskolák szervezetét s a tanárok képzését, s egyszersmind biztosította az állam ingerentiaját a felekezetek és hatóságok által fentartott középiskolákra. Főiskoláink a legfejlettebb egyetemek színvonalára jutottak, a budapesti egyetem, mely népességre a világ 139 egyeteme közt az ötödik, tanintézeteivel, felszereléseivel, könyvtárával megállja helyét a művelt világ bármely egyeteme mellett. Műegyetemünk a középfokú ipartanodából elsőrangú tudományos főiskola lett, a hol a technikai szakokra valóban művelt teljes készségű szakférfitakat nevelnek.

A középfokú oktatás terén egész sora keletkezett az új iskoláknak így a reáliskola teljes középiskolává lett, támadtak a felső kereskedelmi iskolák, a felsőbb leányiskolák, közép ipariskolák, a felső nép- és polgári iskolák. Óriásilag megnövekedett az elemi népiskolák száma s törvénnyel rendeztetett a kisdédóvás ügye.

A haladást meggyőzően tüntetik fel a számadatok. Míg 1867-ben 72 teljes középiskolánk volt 36,000 tanulóval 1895-ben, 138 volt teljes középiskolánk száma 52,000 tanulóval. Míg 1869-ben 13,000 népiskolánk volt, 1895-ben e szám már majdnem 17,000-re emelkedett úgy, hogy ma már majdnem minden községnek megvan a maga iskolája.

Ha az oktatásügy extensiv fejlődése mellett, a mely a népesség szaporodásában az új épületek emelésében és felszerelésében mutatkozik, számbaveszszük a tanítás és nevelés intensív fejlődését, a mit az új tantervek, utasítások, iskolai szervezetek és rendtartások, a tudomány és paedagogia követelményeinek megfelelő tankönyvek, szemléltető eszközök, tudományos kézi könyvek és segéd eszközök mutatnak, akkor valósággal culturállapotaink örvendetes haladását kell constataálnunk.

Nem hagyható még említés nélkül, azon örvendetes tény, hogy legujabban, névszerint Wlassics Gyula cultusminisztersége alatt véget ért a magyar faj culturai elhanyagoltatása, s tömegesen emelkednek az iskolák a magyarság lakta vidékeken. Egyáltalán specifikus magyar faj belső erőinek kifejtése kezd bele szövődni nemzeti politikánkba, melynek csak is ekkép lehet teljes sikere.

Viszont azonban nem tagadhatjuk, hogy nagy nemzeti sikereink közepett a leghomályosabb pont belügyi szervezkedésünk, a mi alatt nemcsak közigazgatási berendezésünket értjük. Belső consolidatiónk útján a legelső lépésnek kellett volna lennie az állami administratiónak és következményeinek, de egyszersmind nem az utolsó lépésnek. Nemes szellem hatalmas erővel lökte a legelső sorba közéletünk problémái közé a közigazgatás reformját, illetőleg az állami administratiót, panacaeának tartva ezt, mely ha egyszer megvalósul, készen lesz a szilárdan organizált és a magyar nemzeti állam. Grünwald Béla a felvidék veszedelmeiből indult ki, s e veszedelmeket tartotta legelső sorban legyőzendőknek. Azóta kitűnt, hogy a közigazgatásban rejlő consolidáló erőkre szükség van a magyar faj lakta vidékeken is, de egyszersmind hogy a nagyobb veszély nem a felvidéken, hanem a románság lakta országrészekben van; ellenben nem egy illusio eloszlott a közigazgatási reform egyedüli hatása tekintetében. Bizonyára nagy kár, hogy gyökeres közigazgatási reformunk még mindig nem valósult meg, de ha meg is valósul, a teendők egész sorozata vár reánk a gazdasági és a culturai téren.

Közigazgatási reformunknak elmaradását és a csupán fokozatos kísérleteket, melyek a közigazgatás terén tétettek, nemcsak a parlamenti, szinte állandó helyzet magyarázza meg, mely szerint folyton izgalmak váltották fel egymást, és leginkább közjogi kérdések domináltak a közszellemben, hanem egyszersmind a nemzeti érzület bizonyos belső tartalma is érthetővé teszi azt. Újabb alkotmányosságunk létesülésének már kezdete óta két irány küzdött egymással: az európai radicalis és a nemzeti conservativ irány. S jellemző, hogy az európai radicalismust kevésbbé a liberális pártok tették magukévá, mint inkább a koronként megújuló conservativ párttörekvések. A mennyire a centralisatióért küzdött 48 előtt a legszélső liberalismus, ép annyira átment a régi doctrinairek (Eötvös, Csengery, Trefort stb.) törekvése a conservatívek táborába, kik pedig egész Sennyeyig a municipalismus hivei voltak, akár a parlamentarismus rovására is, mint pl. Majláth György. A szabadelvűbb jellegű pártok, a Deák-párt nagy részét sem véve ki, vonakodtak épen közigazgatásunk terén tabula rasát csinálni, s még azok is, a kik az igazságszolgáltatás terén inkább voltak hajlandók a nemzeti motivumokat és a történeti fejlődést mellőzni, a közigazgatási reform kérdéseiben nem könnyen szánták rá magukat a hagyományok mellőzésére. Nemzeti szellemünkben különben is sok van az angol geniusből, a mely nem szereti az általános elvekre reducált, széleskörű reformokat, hanem csakis a fokozatos és a viszonyok parancsoló hatalmától követelt fejlődést. Nagyrészt ennek tulajdonítandó az ugynevezett organikus reformtörekvések folytonos bukása a jelen század elejétől kezdve szinte napjainkig. A codificáló szellem is soká hiányzott és részben ma is hiányzik belőlünk, csak úgy mint az angolokból; nem tagadható azonban, hogy a nivelláló s ugynevezett európai irány újabban magát Angliát is gyors forgatagába ragadta és hogy nagy hatással van Magyarországra is.

Az igazságszolgáltatás terén mindjárt kezdetben átadtuk magunkat, még pedig igen helyesen, az európai szellem hatásának. Az organisatori és kulturai eszmék szép küzdelmét indították meg az igazságügy terén kifejtett törekvéseink. Véglegesen ugyan itt is csak keveset hoztunk létre, de Horváth Boldizsár megteremtette az igazságügyi organisatio első és maradandó alapját, a melyet legújabbán kiépített – igazságügyminister korában – Szilágyi Dezső. A codificatio terén megalkotta Csemegi Károly a büntetőtörvénykönyvet, szintén mint eredményét az eszmék harcának. Polgári törvénykönyvünk is a létesülés küszöbén áll, bűnvádi eljárásunk pedig törvényerőre emelkedett. Szóval: az igazságügy egész területe – csekély kivétellel – be van már építve s jelentős mérvben előmozdítja nemzeti consolidatióinkat.

A nemzet közszelleme azonban, – mint mondtuk – a közigazgatási reformokra nem igen volt fogékony. Legkiválóbb férfaink elméjét más eszmék töltötték be s ha a nagy elv zászlója körül élénkebb csatározás fejlődött is ki, a részleges organisatióval nem igen foglalkoztak hivatott férfiak s különösen soká tartott magának a kinevezési rendszernek is a köztudatba való hatolása. Az elvi kérdéssel ma már körülbelül tisztában vagyunk, három évtized megérlelte a kinevezési rendszer szükséges voltának elismerését. Így most már hozzáfoghatunk a részletes alkotáshoz. Korszakos reformok előtt állunk, de szinte felesleges ismételni, hogy a közigazgatási reformok maguk nem meritik ki állami és nemzeti consolidatióink eszközeit, hanem csakis a kulturai és gazdasági eszközökkel egyesülve alkotják a problema lényegét. Három évtized eredményei különben haladást mutatnak, még a legelhanyagoltabb területeken is. A mai közigazgatást bizonyára össze sem lehet hasonlítani a három évtized előttivel, a közbejött szórványos reformok, s névszerint Tisza reformjai, valamint a gyakorlati élet természetes fejleményei nem csekély javulást hoztak létre. A kulturai és a gazdasági hatások pedig egyszerűen kívül állanak az összehasonlítás lehetőségén.

Társadalmunk magyarossága megsokszorozódott, kulturánk pedig fényesen kibontakozott, művelődésünk terjedt s intensive fokozódott. És mégis mily messze vagyunk attól, hogy kulturai és gazdasági életünk s ezek kapcsán egész berendezésünk létrehozza nemzeti teljes consolidatióinkat. Mivelődésünk főleg a kulturai központokon érvényesült, és itt, a városokban, nagy sikereket mutat föl; de csak azon fajokat hozva közelebb hozzánk nyelvileg is, a melyek leginkább városiak. Így történt, hogy alkotmányosságunk korszakának harmadik évtizedében a németiségnek már 36%-a tudott magyarul, a tótság 12%-a, ellenben a románságnak csak alig 7%-a. Legjellemzőbb kulturai hatásunkra ama tény, hogy a románságnál a magyarul tudók száma egész alkotmányossági korszakunk alatt csak 1%-al növekedett. Maguk a létező s tagadhatlan hibák mutatnak rá azon helyes utra, melyen nemzeti kibontakozásunknak történnie kell.

A pusztá külsőségeknek nem szabad leszerelniök állami és társadalmi actióinkat, s csalfa álomban ringatniok közszellemünket. Consolidatióink a kiegyezés korszakához képest bizonyára előre haladt, de a magyar nemzet és a magyar állam consolidatiója még nem végleges. A magyar államnak, melyet Deák Ferencz három évtizeddel ezelőtt restaurált, külsőleg nemzeti a jellege, a magyar nemzeti állam azonban teljesen még sem létesült.

Egységes állam szilárd nemzeti egység nélkül, ha létezik is, soká nem maradhat az. Nemzeti állam pedig vagy nem jöhet létre, vagy nem maradhat fenn, nemcsak egységes, hanem egyszersmind homogén nemzet nélkül. Az állam nyelve és czimere bármennyire érvényesül is, az első a közkormányzatban, a másik a közérületben még nem jelenti a nemzeti állam diadalát. Magyar nemzeti állam csak akkor leend, vagy akkor lesz teljesen valósággá, ha nemzeti egységünk összeforr különböző alkatrészeivel, ha a teljes összeolvadás megtörténik a hazaszeretet tűzkohójában s az egységes cultura világosságában.

Ma, három évtized múlva, még ott állunk, hogy nagy katasztrófák idején ellenséges erők széttörhetik nemzetegységünket s megállíthatják kulturai fejlődésünket. Elég egy ránk nézve kedvezőtlen európai válság, magának a Balkán-félszigetnek új hatalmi sphaerákba való merülése, s már is óriási szikla gurul útunkba. A magyar problémának pedig az a belső antagonizmus, hogy *nemzetünk nem maradhat kis nemzet, nem huzódhatik meg a szerénység*

félreeső zugában, a mint hogy ezer év óta is mindig döntő szerep jutott neki a kelet és nyugat küzdelmében.

Uralkodnia kell Szent-István birodalmának egész területén, a Kárpátoktól egészen az Adriáig s keleti határhegységünk szorosáig. Mihelyt reducálnák világesemények az Alföldre és Dunántúlra, mint faj talán élhetne egy ideig az új létfeltételek közt is, de mint nemzet megszűnnék létezni. Könnyű volna a magyar politika, ha nemzetünk vágyai és törekvései csak szűk kört ölelnének föl; de *ambitióink még csak nem is tőlünk függ*, ránk kényszeríti azt hivatásunk, melynél fogva csak mint nagyok maradhatunk meg, mint kicsinyek elenyészünk. Föltétlen állami egységben kell tartanunk azt a nagy földrészt, melyet a népek csodálatos gondviselése ránk bízott, különben a reducált Magyarország eltűnik a jövő küzdelmeiben.

De elégségesek-e mindehez erőink, s kibontakozásunknak megvannak-e feltételei?

Erőink elégtelensége és a kitűzött célokhoz való aránytalansága volt legtöbb esetben oka a nemzetünket ért viszontagságoknak. Az európai államok consolidatiójának mindjárt első kezdetén Magyarország szükségkép vagy nagyhatalommá lett, vagy el kellett buknia.

Korunkint a legteljesebb mérvben megfelelt Magyarország hivatásának; a nemzeti erők elégtelensége miatt azonban csak egyes nagy fejedelmeinek személyéhez volt kötve dicsősége. A Lajosok és Mátyások hatalmas Magyarországot csodálatos módon nyomon követte a gyöngye, minden actióra, sőt a komoly önvédelemre képtelen Magyarország. A nemzeti erők deficitje a Habsburgok alatt még gyászosabb méreteket ért el. Ezek sohasem voltak ugyan képesek Magyarországot Csehország színvonalára leszállítani, viszont azonban Magyarország sem volt képes teljesen érvényt szerezni a dynastiával történt azon kötésének, hogy Ausztriával csak personal-unióban élő s teljesen független, semmi alárendeltségi viszonyt el nem ismerő állam. A nemzeti erők emez elégtelensége okozta, hogy minden büszke törvényünk daczára Magyarország nem volt más mint Ausztriának pusztán autonom tartománya. Ausztria, illetőleg a dynastia, megkísérlette koronként az ország látszólagos függetlenségének korlátozását és megsemmisítését is, de – szerencsére – ekkor mindig bebizonyult, hogy nemzeti erőink elégségesek a zsarnokság és jogfosztás leverésére, bár nem voltak elégségesek a magyar nemzeti állam végleges megalkotására és megszilárdítására.

Diadalmas szabadságharczaink daczára sohasem voltunk képesek létesíteni az Ausztriától különvált és független Magyarországot. A dualismus által azonban egyensúlyba kerültek nemzeti erőink és céljaink. Megszűnt az a nagy ellenmondás, mely amazok és emezek közt mindig fennállott. A dualismus keretének betöltésére nemzetünk teljesen képesnek bizonyult. Így történt, hogy ezredéves évfordulónk ünnepe virágzó és a saját sorsa fölött szabadon intézkedő Magyarországot talált. Államiságunk elhatárolása s függetlenségünk kidomborítása a monarchia másik államának irányában dicsőséggel teljesen érvényesült.

Nemzeti létkérdésünk belső viszonylata azonban sokkal kevésbé tiszta és világos. A semmi más államnak alá nem rendelt Magyarországot megteremtettük; de minden phrasis és olcsó dicsekvés daczára sem létesítettük a magyar nemzeti államot.

Erőink elégtelensége kell hogy komolyan foglalkoztasson bennünket.

A monarchia és Európa jelenlegi hatalmi viszonyai közepett nemzetünknek nem szabad elveszitenie természeti fölényét sem itthon, sem Ausztria irányában. Ha a dualismusnak az öröklét volna biztosítható, s ha az európai hatalmi viszonyok a változatlanság kényszerére volnának elítélve, akkor egy kisebb szabású és méretű politika is elégséges volna a napról-napra való továbbélésre. Akkor folytathatnók a mit három évtizeden át cselekedtünk, és hosszú idők – tán egy század – után végre is elérkeznénk célunkhoz. Harmincz év eredményei alig engedik meg kisebb idő feltételezését.

A jövő árnyai azonban sietésre intenek.

Nemzeti consolidatióink nem követeli a nemzetiségek üldözését, annál kevésbé, a mi úgy sem lehetséges, azok kiirtását, hanem ezeknek összhangba hozását a magyar nemzeti és állami érdekekkel. *Végleges megszilárdulásunk nem képzelhető másképp, mint hogy a nemzetiségi kérdés elveszti állam- és nemzetbontó erejét, vagyis hogy e kérdés segítségével többé senki sem üthet*

éket sem állami, sem nemzeti organismusunkba. Ez nem jelenti a nemzetiségek beolvasztását, hanem a magyar nemzet oly kibontakozását, hogy a nemzetiségi kérdés többé ártó erőket nem tartalmazhat magában.

A magyar faj hatalmas kifejtése az, mely, a nemzetiségi rokon és velünk szövetséges elemek tömörülése mellett, elvezethet végleges consolidációkra, sőt csakis ez vezethet el. A magyar faj a benne rejlő csodás erők expansivitása folytán végtelen terjeszkedésre képes, a földbirtok-politikának azonban el kell háritania útjából az akadályokat. Ez akadályok békés elhárítása a legközvetlenebb feladat.

Verőfényes nap árasztja most sugarait azon útra, melyen a magyar állam hajója előre megy. Ezt a verőfényt kell fölhasználni arra, hogy átevezzünk azon tengerrészekre, melyekre nem merészkedhattunk, a míg ott ködök ültek, de melynek viz alatti szikláit a napfényben szerencsésen elkerülhetjük. Most kockázat nélkül mehetünk ott át, a hol az első újabb borulás súlyos veszedelmeket idézhetne föl.

XII. FEJEZET.

Az új ezredév kezdete.

A honfoglalás ezredéves évfordulója. Az istenbéke. A millennium lefolyása. A főpapok pásztorlevelei. A millennium első napja. Az 1896: VI. t.-cikk a honfoglalás ezeréves emlékének törvénybe iktatásáról. Az ezredéves országos kiállítás megnyitása. A Te-Deum. A szent korona kitétele. Az új királyi várak alapkövének letétele. Június 8-ika. Az országgyűlés hódolata a korona előtt. A hódoló díszmenet. A főrendiház és képviselőház együttes ülése. Szilágyi Dezső üdvözlő beszéde és a király válasza. Az első ezredév történetének zárójelene

Ily biztató előjelek közepett érkezett el a honfoglalás ezredéves évfordulója. Maga azon tény, hogy a nemzet teljes alkotmányosság és hatalmas felvirágzás mellett érte meg első millenniumának bezárását és az új ezredév kezdetét, óriási esemény és diadal számba ment. Az öröm és mámor napjai következtek el a magyar nemzetre, midőn az 1896. év első éjjelén megkondultak a millennáris évet jelző harangok. A politikai és társadalmi ellentétek vagy kiegyenlítést nyertek vagy szüneteltek, az utóbbi különösen annak köszönhető, hogy gróf Apponyi Albert 1895 karácsonykor megindította a Treuga Dei, az Isten békéjének mozgalmát. Pártharcok és gyűlölködés nélkül folyt le a nemzet ünnepe, különösen az a hat hónap, mely a millenniumi kiállítás megnyitása kezdetétől annak bezárásáig lefolyt.

Az ezredéves emlékűnnep lefolyása a következő volt:

A millennium évét a főpapok pásztorlevelei vezették be. A hercegprimás, Schlauch bibornok és néhány püspök még a millenniumi évet megelőző karácsonykor, más főpapok a millenniumi év folyamán adták ki hazafias és vallásos szellemtől áthatott pásztorleveleiket, melyekben a gondviselés iránti hálával emlékezve meg a lefolyt 1000 évről, buzdító szavakat intéznek hűveikhez. Január 1-jén, a millennium első napján ünnepélyesen kondultak meg az ország összes harangjai, a templomokban hálaadó isteni tiszteletek tartattak és egyházi szónoklatok mondtak el. Április 21-ikén a képviselőház ünnepélyes ülést tartott, melynek egyedüli tárgya a honfoglalás ezredéves emlékének törvénybe iktatásáról szóló törvényjavaslat volt, mely minden vita nélkül egyhangúlag elfogadtatott. Ez ülésen olvastatott fel a millenniumi ünnepélyek hivatalos programja is. Április 25-ikén tárgyalta a főrendiház ugyanazon törvényjavaslatot és azt szintén egyhangúlag elfogadta. Ezen törvényjavaslat május 14-ikén legkegyelmesebben szentesítettén, mint 1896: VII. t.-cz. tétetett közzé, és pedig, tekintettel nagy jelentőségére, a június 8-ikán tartott diszülésen ünnepélyesen hirdettetett ki. Május 2-ikán volt a kiállítás ünnepélyes megnyitása, a király, a királyné, az uralkodóház tagjai, a Bécsben székelő diplomata, a budapesti consulok, a közös, magyar és osztrák ministerek, a főpapság, a zászlós urak, az országgyűlés, az osztrák birodalmi gyűlés küldöttségének, a tábornoki karnak és az összes hatóságoknak jelenlétében. A kiállítást a kereskedelemügyi miniszter üdvözlő beszéde után Ő Felsége nyitotta meg. Ugyanaz nap este diszeloadás volt az operában. Május 3-ikán délelőtt 11 órakor a Mátyás-templomban ünnepélyes hálaadó istentisztelet volt, melyre az urak és hölgyek mind magyar diszruhában jelentek meg. Liszt Ferencz koronázási nagymiséjének előadása után a hercegprimás tartott monumentális szentbeszédet. Június 5-ikén történt a szent koronának a királyi várakból a Mátyás-templomba való átvitele, a hol három napig közszemlére kitétetett. A szent korona a miniszterelnök, országbíró, magyar főudvarmester, Tisza Kálmán és herceg Eszterházy Pál királyi biztosok, az országgyűlésnek e célra kiküldött 12 tagja és a korona-örök, továbbá Tarkovich József államtitkár jelenlétében az annak őrizetére szolgáló ládából kiemeltetett és a koronázási jelvényekkel együtt 6 fogatú udvari diszhintóban a koronaörség sorai közt a Mátyás-templomba átvitetett. Június 6-ikán délelőtt tette le Ő Felsége az új királyi várak alapkövét a királyi ház tagjainak, a közös és magyar ministerek, a főpapok, az országos méltóságok, az országgyűlés és meghívott előkelőségek jelenlétében. Június 8-ikán, Ő Felsége koronáztatásának évfordulóján, következett a millenniumi ünnepélyek fénypontja, a nemzet hódolása a korona előtt.

Zemplén vármegyének megindított kezdeményezése folytán ez ünnepélyen Magyarország összes törvényhatóságai fényes banderiumokkal voltak képviselve, melyek a vérmezőn gyülekezve, onnan a belügyminiszter vezetése alatt a királyi várba vonultak, hogy Ő Felségének hódolatukat bemutassák. Innen a Mátyás-templomhoz mentek, az ott 3 napig közszemlére kitett koronát elkisérték az új országházba, melynek kupolacsarnokában a főrendiház és képviselőház együttes ülést tartott. Károlyi Tibor gróf tartotta a megnyitó beszédet, mely után a honalapítás évezredes emlékének törvénybe iktatásáról szóló törvényzikk olvastatott fel. Az ülés után a banderium a koronát visszakisérte a királyi várba, hol Ő Felsége az országgyűlést fogadta. Az országgyűlés hódolatát Szilágyi Dezső képviselőházi elnök tolmácsolta következő nagyhatású beszédében:

„Felséges császár és apostoli király!

Legkegyelmesebb urunk!

Huszonkilenczedik évfordulója annak, hogy Felséged magyar birodalmának országgyűlése örömben és reményben állott a trón előtt és Felségedet mint megkoronázott királyt üdvözölte.

A mai napon hálatelt szívvvel jelenünk meg Felséged előtt. Megjelentünk, hogy kifejezzük hálás hódolatunkat a ma hatályba lépett törvény szentesítéseért és az abba foglalt királyi nyilatkozatért, melynek visszhangja milliók és milliók hálás szívéből és ajkáról száll föl a trón számolyához.

Az a márvány, a melybe a törvény be lesz vésve, elmulhatik; de soha ki nem apad a nemzet szívéből az erkölcsi erőnek az a forrása, a melyet e fejedelmi nyilatkozat fakasztott, a melyből a legkésőbb nemzedékek nagy és nehéz időkben is lelkesedést fognak meríteni.

Felkisértük a koronát is e nagy alkalomra, hogy arra rámutatva, tanúbizonyságot tegyünk, hogy az Felségedet nemcsak jog szerint illeti meg, hanem fejedelmi erényeinél fogva is, a melyekkel a korszakot betöltötte.

Vegye Felséged kegyesen hálás hódolatát annak a nemzetnek, a mely a koronát és alkotmányosságot soha elválasztani nem tudta.

Midőn Felségedet, oldalán a királynéval, a kit e nemzetnek soha nem szünő hálája és kegyelele környez, királyi házuk fenséges tagjainak közepette, mint emlékeink és örömeink osztályosát és jövő törekvéseink vezérét megjeleni láttuk;

midőn azon királyságokból és országokból, a melyekkel Felséged uralkodóháza alatt kapcsolatban vagyunk, a kormány és számosan a törvényhozó testület köréből ünnepélyeinken jelenlétükkel megtiszteltek és barátságos érzelmeiket kifejezték;

midőn a szövetséges és barátságos államok üdvözlőket és jókívánságaikat küldötték és rokonszenvüket nyilvánították Felséged előtt:

lelkünkben fölbrednek a multnak dicsőséges képei és érezzük, hogy erős a király és a nemzet, midőn érzésben és törekvésben egybe van olvadva. Áthatva attól a tudattól, hogy csak az a nemzet számíthat hosszú fennmaradásra, a mely kegyelettel tekint vissza őseire és megszívleli azon nagy tanulságokat, a melyeket a Gondviselés irt be történetébe: mi ezer éves fennállásunk megünneplésénél a jövő útjait a mult tapasztalatai világával vizsgáljuk meg.

E megünneplésre a koronázás évfordulóját választottuk; király és nemzet e napon egyesültek egy oly törekvésben, a melyben a kettő rendületlenül megmaradva, az egységes magyar állam, annak alkotmányos függetlensége és ősi szabadságai, a magyar nemzet oszthatatlan egysége és a magyar államnak az uralkodóház közösségén alapuló kapcsolata Felséged többi királyságaival és országaival beláthatatlan időkre biztosítva van.

Felséges Urunk! Mindezekben a multból örökölt és a jövőben változatlanul fentartandó alapjait látjuk politikánknak. Nem egyszeri megfontolás, nem egy alkotás hozta létre mindezeket; a föllendülés és hanyatlás váltakozó korszakaiban folytonosan működő erőnek és súlyos tapasztalások árán elért tanulságoknak eredményei mindezek. Ha azok bármelyikétől időről-időre eltérés történt, a királynak bölcsesége és a nemzetnek nyugodt ítéllete felismerte a trónnak és a hazának elválaszthatatlan érdekeit és sorsát, visszatértek ezekre az alapokra.

Ezen átörökölt alapoknak fentartása, azok követelményeinek intézményekben minél hivebb megvalósítása és rendithetlenné tétele nemcsak törvények által, hanem az azokhoz fűződő ragaszkodás erejénél fogva is: ez az a feladat, a melyben király és nemzet ama nagy napon egyesültek.

Mint a magyar állam egysége, ép oly sérthetetlen az a történet által szentesített viszony, a mely Magyarországot és társországait egy állami közösséggé összefűzi és a társországok alkotmányos különállása, autonóm jogai, külön területe és politikai nemzetisége.

Századok tapasztalása mutatja, hogy e földön csak egy erős és egységes állam képes feladatainak megfelelni. Az állam és a politikai nemzet egysége: fentartó erő. Sem ez, sem a hazafiság nem követelik a Magyarországon létező különböző nemzetiségek elenyészését; a mit az megkíván, ez abban áll, hogy, hűséggel a magyar állam iránt, mindenki törekvése a haza határain belül maradjon, és munkájának és érzéseinek legnemesebb részét a haza érdekeinek és céljának szentelje.

Mint a magyar nemzet politikai egysége, ép oly sérthetetlen a faj- és valláskülönbség nélküli egyenlőség az egyéni és politikai jogok terén és az igazságos és egyenletes részesedés az állami védelemben és az állami gondozás jótéteményeiben.

A mult dicsősége és szenvedései, az áldozatok és az elért eredmények, hazánk megszentelt földje és azok a politikai kincsek, a melyek történetünkben fel vannak halmozva, az egész magyar politikai nemzet műve, érdeme és tulajdona, mindazoké, a kik hű szívvvel a haza iránt küzdöttek és szenvedtek.

A mint közös a mult és annak eredményei, úgy mindnyájunkat illetnek a jövő kötelességei és munkája, a mig hazának és hazaszeretetnek e földön értelme lesz.

A történet hagyta ránk azt a kapcsolatot, a mely az uralkodóház közösségén alapúl, és a mely a magyar államot Felséged többi országaival összeköti. Századok alatt alakult meg ez a viszony, és a midőn egy nagy catastrophá után Szent-István birodalma három darabra széttört, az állam és a nemzet egysége ezen kapcsolat alatt lőn újra helyre állitva.

A jelenkor alakulásai mutatják, hogy ezen kapcsolatra ép oly szükség volt, mint volt valaha a letűnt századok folyama alatt: mert az erőnek és biztosságnak forrása, nagy és maradandó érdekek sikeres védelmének és érvényesítésének biztositéka a monarchia mindkét államára nézve.

Az osztrák-magyar monarchia hatalmát mindkét állam erejéből meríti. Az együttes erő biztosítja számunkra a béke áldásait és adja meg az igazi súlyt a nemzetközi helyzetben. Ezért mind a két állam érdeke az, hogy az osztrák-magyar monarchia ne csak szilárd és erős legyen, de ezt a meggyőződést mindenütt fel is költse. Így lesz állása erős és szövetsége értékes. Meghajlunk a mult ezen tanulságai előtt és, midőn a jövő feladatait átgondoljuk, számot vetünk helyzetünkkel és erőnkkel, önérzettel, de vérmesség és elbizakodás nélkül lépünk át a határon, melyet ünneplésünk a mult és jövő közé von.

Mi a művelt nemzetek közösségében és nagy versenyének közepette élünk. Fejlődésben lépést kell velök tartani. Jól tudjuk, megpróbáltatások, nagy és nem lankadó erőfeszítések várnak ránk. Politikai és más kérdések, a melyek másutt máris válságokkal fenyegetnek, nálunk is előtérbe fognak tolni. Mint történetünk eddigi folyamán, jövőben is készségesen elfogadjuk a polgárosodás nemes és megérlelt vívmányait: de ragaszkodunk államunk nagy történeti alapjaihoz és ápolni fogunk minden fentartó erőt, a melyre a mult tapasztalása rámutat.

Ily fentartó erő a ragaszkodás a trónhoz, a mely a nemzet minden rétegében, őserővel él, a mely abból a meggyőződésből fakad, hogy az uralkodóház és a nemzet érdekét és sorsát, a haza és a király iránti hűséget szétválasztani soha sem lehet.

Soha meg ne gyengüljön ez az érzés szívéünkben. Soha el ne homályosodjék ez a tudat elménkben. Maradjon ez hagyomány minden időn át a királyi családban és nemzetben egyaránt.

Midőn hódolatunkat a legmélyebb tisztelettel bejelentjük, odaadó bizalommal alázatosan kérjük Felségedet: legyen vezére törekvéseinknek.

A Mindenható különös kegyelmében részesíté a nemzetet, midőn adott egy oly királyt, ki az erők egyesítésének, a lelkesítésnek és mérséklésnek hatalmát bírja.

Buzgón imádkozunk a Gondviseléshez, vegye továbbra is oltalmába és tartsa meg Felségedet a trónon minél hosszabb időközön át.

Éljen a király!”

Ő Felsége erre a következő beszéddel válaszolt:

„Tisztelt Urak, Főrendek és Képviselők,

Kedvelt Hiveim!

Örömmel üdvözlöm kedvelt Magyarországom főrendeit és képviselőit itt egybegyűlve s köszönettel fogadva hódolatukat, hálát mondok az Isteni Gondviselésnek, mely megélnem engedte, hogy szeretett magyar nemzetemmel együtt ünnepelhessem a magyar állam ezeréves fennállásának emlékét.

Ritka és megható e történelmi időszakot jelző ünnepély, s midőn az ország átérzi annak nagy jelentőségét, emlékezzünk meg mindenekelőtt kegyelettel őseinkről, kiknek bölcsesége – az Isten oltalma mellett – biztosította az állam eddigi fennállását, s merítsük a történelemből azon hasznos tanulságot, hogy ezen ország csak akkor volt erős és virágzó, midőn fiai királyukhoz és vallásukhoz ragaszkodva, egymás közt testvéries egyetértésben éltek, – de ellenkezőleg, veszélyek környezték akkor, midőn belső viszályok zsibbasztották életerejét. De még arra is utal a történelem, hogy hálásan emlékezzék meg az ország azon szomszédjairól és azon nemzetekről, kik készségesen siettek az ország segítségére különösen akkor, midőn a több mint száz éves idegen uralomtól való felszabadulásáért küzdött, s emlékezzék meg azon szomszédjairól is, kikkel az országot a jó és balsors s őseink bölcsesége összefűzte, alakítva velük azon monarchiát, melynek fennállása e helyen európai szükség, melyet őseimtől örököelve, utódainknak sértetlenül fentartani szent kötelességem és akaratom, a mint ezt mind a két állam saját érdeke is kívánja.

Hő óhajtasom azért, hogy ezen kapocs iránti érzék necsak ne lazuljon, hanem mindenkor sértetlen maradjon, s hogy ezen érzék és rokonszenv kölcsönös legyen a monarchia mindkét államában, s kölcsönös egyszersmind azon tudat is, hogy ezen összetartozás alapján nemcsak jogai, hanem kötelességei is vannak mindkét félnek, a mint ezt úgy a *pragmatica sanctio*, valamint az annak kifolyásaként teremtett mostani közjogi alap is bölcsen elrendeli, mely alapon az egész monarchia, de különösen szeretett Magyarországom oly örvendetesen fejlődött és felvirágzott, – a nélkül, hogy ez által veszélyeztetnék a magyar állam és a magyar politikai nemzetnek rendületlenül fentartandó egysége s a különféle nemzetiségeknek az egységes állam és a törvények tisztelete melletti fejlődése, valamint azon, a történet s a törvények által szentesített viszony, mely Magyarországot társországaival, azok külön autonóm jogainak fentartásával, összefűzi.

Ezer év az államok életében is hosszú idő. Fényes korszakok mellett sok viszontagság is érte ez idő alatt az országot, nagy katastrófák következtek, melyek a nemzet lételét ismételve megsemmisítéssel fenyegették. A magyar nemzet lángoló haza- és szabadságszeretete, harci vitézsége s a balsorsban tanusított szívós kitartása, az Isteni Gondviselés segítségével mindig leküzdötte a veszélyeket, fényes tanuságát adva eképen életerejének s államfentartó képességének.

Ez ünnepélyes pillanatban elismeréssel kell hogy emlékezzem meg a magyar nemzetnek e kiváló tulajdonságairól és hő óhajtasom, hogy a jövő századok végtelen folyamán a nemzetet egyetértésben királyával mindig az igazi hazaszeretet szövétneke vezérelje s a béke áldása közepette is higgadt, a körülményeket és létező viszonyokat számbavevő megfontolással biztosítsa az állami élet nyugodt fejlődését és felvirágzását.

Mérvadó szerep jut a haza sorsának intézésénél az országgyűlésnek; azért hő óhajtasom az is, hogy az országgyűlés mindkét házának minden egyes tagja is áthatva hivatásától, valamint azon tudattól, hogy abbeli állásával nemcsak különös jogok, hanem kötelességek is összekötvék az ország irányában, mely a törvényhozástól anyagi és szellemi jólétének gondozását és előmozdítását méltán várja, – szorgalom és hasznos munka által e várakozásnak megfelelni

igyekezzék, mely működésében teljesen összhangzó támogatásomra és kegyelmemre mindenkor számíthat.

S e nemes feladatot kölcsönös bizalommal és közös erővel teljesítve, valósulni fog a mai ünnepélyes ülésükben hirdetett kegyeletes törvényben foglalt azon kijelentés, hogy „szilárd alapjai ezek annak az áldásos összhangnak, a melynek ereje a jövő századok biztos haladásának is zálogát képezi.”

Adja az ég, hogy úgy legyen, most és mindenkor!”

UTÓSZÓ.

IRTA JÓKAI MÓR

BEFEJEZTÜK a magyar nemzet történetét, az Árpád honfoglalásától számított évezred végéig.

Adatok halmazából kerestük az igazságot, igyekeztünk a történelem minden mozzanatát helyesen megvilágítani.

Teljestele van az ország története oktató tanulságokkal, a melyeket jó a hon szülöttének emlékezetben tartani, s az idegennek megszívlelni.

Hogyan lesz egy kis nemzet hatalmassá, hogyan alkot hazát, hogyan szerez hírt, dicsőséget, benn jólétet, künn befolyást, békében felvirágzást, hadban diadalmat, – a midőn egymással és fejével egyetért, a midőn magas czélt tűz maga elé, a midőn küldetését megérti: – mind ezt a történelem érczlapjára bevésve találjuk. De ugyanazon az érczlapon megtalálhatjuk a rozsdaedzette sorokat is, a melyek elmondják, hogyan lesz egy hatalmas, boldog nemzet eltiporttá, leigázotttá, a midőn belviszályok erejét széttépik, a midőn a nemzettest és a nemzetfő egymást meg nem értik, a midőn a nemzet önmagát elhagyja.

A multak tanulságai útmutatói a jövődönnek.

Nem kell a magyar nemzetnek a dodonai berekhez járulni oraculumért válságos idők közeledtével, minden kérdésére megtalálja a világos választ, a jól megérthetőt, országának tapasztalatokkal teljes történetében.

A honfoglalás első ezredéve bevégeződött. Jól végződött be. A magyar nemzet rátalált önmagára. Szive egyetért a fejével. Harczias erőit megtartva, kifejtve, még is a békének örét látja benne a világ. Mivelhogy hazáját, koronáját hiven és önkényt szolgálja, nem fél a rabszolgaságtól többé. Nem harczol az idegen nemzetekkel, hanem versenyez velük: nem ellenségekkel, szövetségesekkel veszi magát körül.

Ámde az új ezredév az új honfoglalás korszaka fog lenni. A mit diadalmas fegyver ezer év előtt meghódított, a mit annyi vérhullatás vissza hódított, az egygyélett Magyarország új meghódításra vár, a szellem, az ész, a munka teremtményeivel.

Terjeszkedni nem föladata Magyarországnak; de emelkedni igen. Határain túl egy elfoglalni való hant sem vár Magyarországra; de határain belül nagy munka áll előtte.

A jövőnek tükrébe belepillantani nem adatott halandó szemének; de a jövő feladatait maga előtt láthatja minden elmélkedő lélek.

Erő és szellem, a mi egy nemzet életét fentartja.

Önmaga iránti kötelessége a magyar nemzetnek, hogy erejét minden téren kifejtse.

Örök békét jósolni nem lehet. Minden állam hadi gépeket szaporít, hadseregeket növel. De csupán hadi gépek és hadtömegek a háborút nem döntik el. Értelmiség, gyakorlottság, hazaszeretet, hősiesség a jövőben is erős tényezők maradnak.

Azt is szabad hinnünk, hogy hódításvágy, uralkodói szeszély e világrészben háborút nem fog indítani többé. Harcz csak a megtámadott igazság és szabadság miatt keletkezik, s ebben a megtámadott eszmék táborának győzni kell s e diadalbam az oroszánrész azé lesz, a ki mellettük leghivebben kitart.

S a hadverés idegzete a rendezett pénzügy, a „nervus belli”.

Az országnak egészben, a nemzetnek tömegében gyarapodni, gazdagodni a feladata.

Versenyre kell szállni a magyarnak az egész világgal a földművelés, állattenyésztés, kézmű és gyáripár, kereskedelem, közlekedés, találmányok, tudományok és művészetek minden tartományaiban. Végtelen tér nyílik a hódításra.

Megoldásra várnak a nagy socialis kérdések, a melyek egész Európa alatt (Magyarország alatt is) emelgetik a földet, el kell dőlni a nagy tőke s a nagy munkásvilág közötti nehéz kérdésnek. S a magyar nemzetnek ebben a nagy küzdelemben nemcsak Európával, de az Ó-

világgal és az Új-világgal is le kell számolni. Ez nehezebb harcz lesz, mint a török járom lerázása!

A multban a nemzettest munkáinál működött a fej, a szív és a kar: ha ez a három ép volt, megéltünk; most beleszól a történetírásba még a gyomor és a nyelv. Ezek követelnek s követeléseiket nem lehet se agyon ütni, se agyon beszélni; nagy bölcsesség, előrelátó ész, mely az igazságszeretet és a hazaszeretet között megtalálja az olvasztó követ, szükséges ezeknek szerencsés megoldásához. Pedig ez a megoldás a jövő legnehezebb feladata, s egyedül a közérdek útján lehet elérni az egyetértést: a gyomorkérdést és a nyelvkérdést együtt lehet csak megoldani.

Jóslatokat ne tegyünk; de a multakról következtessünk.

Láttuk hazánk történetében, mily elkeseredett harczok folytak évtizedeken át a hit kérdése fölött s azok csak részei voltak az egész világrészt feldúló vallásháborúnak: s ime a jelenben senki sem gondol többé hit miatti harczra. Pedig az emberek most is imádják az Istent, óhajtják az üdvöt, s a mi hazánkban hétféle oltárnál áldoznak az áhitatnak; de mind valamennyinek a hivei találkoznak a humanismus, a hazaszeretet, a trón iránti hűség közös templomában.

Ha már a szentírások, ha a dogmák és canonok fölötti harczokból kitudtak józanulni a népek, bizonyára a nyelvtanok és szótárak fölötti harczokból is megfognak térni, a nélkül, hogy nemzetiségüket megtagadnák, s szintén találkozni fognak az emberszeretet, honszeretet és királyhűség közös templomában.

Ennyit szabad a jövőndő rováására, mint jogos követelést, feljegyeznünk.

S ha egyszer e hazának minden lakója át lesz hatva annak a tudatától, hogy egyedül a közös haza szeretete, a közös haza megtartása, felvirágoztatása a talpköve a szabadságnak, kútforrása a jóllétnek, akkor bizonyára be lesz töltve az a feladat, melyet a jövőndő elénk szabott: Magyarország újból meghódítása s létrejött nálunk az írásban ígért „egy akol, egy pásztor”.

Adja az Isten, hogy ezt a feladatot ugyan az a kéz vigye tökéletességre, a mely kéz megkezdte; áldás és szerencse kísérje a jövőndők titokteljes útjaiban nemzetünk koronás vezérét, szeretett királyunkat, Ferencz Józsefet!

A világszellem nem akarta, hogy Magyarország ezeréves történetét a nagy országos örömnemek fényes lapjaival zárja be: egy gyászlapot toldott hozzá.

Egy örültségtől fogantatott gonosztett letörte legfényesebb alakját újjászületésünk korszakának: gyógyíthatlan sebet ütött királyunknak szívére.

De e sebnak a fájdalmát az egész nemzet érzi és osztja.

A jövőndők titkát sötét homály fedi, melynek ködét a gyászlobogók még sötétebbé teszik. De e sötétségből magasan, fényesen emelkedik ki a legszeretettebb királyné, a vértanúvá lett nemzeti szent alakja, minden homályon keresztül világító glóriájával, hirdelve a jelennek és a jövőndőnek, hogy *nagy a nemzet, mely örömeiben és gyászában egy a királyával!*

MAGYARORSZÁG EZERÉVES FENNÁLLÁSÁNAK EMLÉKÉRE RENDEZETT ÜNNEPÉLYEK KIEGÉSZÍTÉSE CÉLJÁBÓL AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNYTÁRSULAT EMICH GUSZTÁV VEZÉRIGAZGATÓ KEZDEMÉNYEZÉSÉRE ELHATÁROZTA MAGYARORSZÁG EZERÉVES FENNÁLLÁSA TÖRTÉNETÉNEK KIADÁSÁT, MELYNEK SZERKESZTÉSÉT SZILÁGYI SÁNDOR ÉS AZ EGYES RÉSZEK MEGÍRÁSÁT ACSÁDY IGNÁCZ, ANGYAL DÁVID, BALLAGI GÉZA, BEKSICS GUSZTÁV, DÉZSI LAJOS, FRAKNÓI VILMOS, FRÖHLICH RÓBERT, KUZSINSZKY BÁLINT, MARCZALI HENRIK, MÁRKI SÁNDOR, NAGY GÉZA, PÓR ANTAL, SCHÖNHERR GYULA VÁLLALTÁK EL, S A BEVEZETÉST VASZARY KOLOS, AZ UTÓSZÓT PEDIG JÓKAI MÓR KÉSZITETTÉK. A MUNKA BUDAPEST SZÉKES FŐVÁROSBAN AZ ATHENAEUM KÖNYVNYOMDÁJÁBAN MEGKEZDETT MDCCCXCIV. ÉVI NOVEMBER HÓ IV-ÉN, BEFEJEZTETETT MDCCCXCVIII. ÉVI NOVEMBER HÓ IV-ÉN.